Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi arzu ederdim!

DERSİM VE ZAZA TARİHİ

Sözlü Gelenek ve Tarihsel Gerçek

(BÖLÜM I + II + III + IV + V)

SEYFİ CENGİZ

Dersim ve Zaza Tarihi – Seyfi Cengiz

İÇİNDEKİLER

- Önsöz

BÖLÜM I (GİRİŞ)

İlk Uygarlıklar

- Irak: Sümerler, Akadlar, Babilliler, Asuriler
- İran: Elam ve Elamitik Halklar, Manlar
- İrani halklar: Medler, İskitler, Kimmerler, Akamenler
- Anadolu: Hattiler, Hurriler, Mitanniler, Urartular, Hititler, Asurlar, Geç-Hititler (Karçemiş, Tabal, Gürün, Malatya, Maraş ve Klikya Kırallıkları)
- Eski Anadolu'da Diğer Halklar ve Uygarlıklar:
- Frigler, Traklar, Truvalılar, Misler, Lidler, Karlar, Etrüskler, Miller, Likler, Kapadoklar, Komagene, Pontus, Lazistan, Bizans
- Ermenistan

BÖLÜM II

Uzak Geçmişte Dersim ve Zaza Varlığının İpuçları

- Elamitik Halklar ve Sasanilerle Bağlantı
- Sümerlerle Bağlantı
- Fenikeliler ve Eski Babillilerle Bağlantı
- Tevrat'ta Zazalar
- Zaza adı ve Hurrilerle Bağlantı
- Hitit Yazıtlarında Timilkiye
- Hitit Kayıtlarında Geliler ve Ermenistan'ın Önde Gelen Bazı Evleri ve Hanedanlıklar'ın Etnik Orijini
- Lidyalılar ve Etrüskler'le Bağlantı
- Etrüsk Tarihi

BÖLÜM III

Eski Dersim (Eski Dersimliler)

- Dersim'in Eski Halk Tabakasına Genel Bir Bakış
- Eski Dersim
- Dersim Kavramının Ortak Bir Ulusal Ada Dönüşümü
- Tarihsel Kayıtlarda Dersim
- Eski Dersimliler'in Temel Çekirdeği
- Kırmanc Terimi
- Dujik, Çemişgezek, Hozan, Pulur ve Munzur Adları
- Modern Dersim'in İçerdiği Eski Kantonlar
- Kırmanciye Tarihinin Anahatları
- Kırmanciye'de Devletler ve Hanedanlar
- Eski Dersimliler'in Orijini
- Eski Zazalar
- Dersim Sentezini Oluşturan Ana Etnik Öğeler

Dersim ve Zaza Tarihi – Seyfi Cengiz

- Dersim-Zaza ve Kürt Halklarının Tarihlerinde Bazı Referans Noktaları
- Dersim Sentezinin Ortak Tarihi
- Geç Dönem Zaza Monarşileri
- Dil ve Din Sorunları: Partça, Sasani Dili ve Ermenice İlişkileri
- Dersim Kilisesi ve Klerjinin Etnik Kimliği
- Hiristiyanlığın Dersim'e Girişi
- Tarihte Komünistik Gelenek
- Şii-Alevi Düşüncelerin Dersim'e Girişi

BÖLÜM IV

Geç Dersim (Geç Dersimliler)

- Araplar
- İslam
- Halifeler Dönemi
- Din Olarak İslam ve Kuran
- İslam'da Kriz ve Şia
- Sufizm
- Ali-Muaviye Savaşı
- Emeviler
- Abbasiler
- Erken Abbasi Devletinde Zazalar/Bermekiler
- Sason Zaza Direnişi
- Sason Kırallığı
- Deylemiler/Gilaniler
- Deylem ve Gilan Orijinli Hanedanlıklar
- Dil ve Literatür
- Geç Dersimliler ve Orijinleri
- Deylemi Yayılması: Anadolu ve Balkanlar'da Deylemi Varlığı
- Geç Dersimliler'in Kendi Orijinlerine İlişkin Rivayetleri:
- Kureyş
- Mansur
- Mahmut Hayrani
- Derviş Beyaz
- Ahmet Yesevi
- Şeyh Hasan
- Seyit
- Çemişgezek Kırallığı
- Ana Bileşenleriyle Dersimliler'in Kimliği
- Dersim-Safevi İlişkileri

BÖLÜM V

Çaldıran'dan 1938'e: Modern Zamanlarda Dersim ve Kırmanciye

- Kırmanciye'de Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu
- Osmanlı ve Türk Yönetimlerine Karşı Mücadele: Kızılbaşlar ve Celaliler
- Ermeni Ulusal Hareketi
- Dersim-Zaza Ulusal Hareketi: Tanzimat'tan 38'e Dersim Direnmeleri
- Son Söz Yerine

Kaynakça

Dersim ve Zaza Tarihi – Seyfi Cengiz

ÖNSÖZ

Bu çalışmanın amacı *Dersim/Zaza Sorunu*'nun kavranmasına ve çözümüne katkıda bulunmaktır.

Beni bu çalışmaya yönelten başlıca nedenlerden biri Dersim'e ilişkin yazılı kaynaklar ve politik iddialar ile Dersimli'nin tarih ve kimlik bilinci arasındaki çatışmadır. Çünkü Dersimli dış dünyanın kendisine yakıştırdığı Kürt veya Türk nitelemelerini redetmekte, ne Türk ne de Kürt olduğunu söylemektedir.

Bende bu çatışmanın bilinci ilk kez 12 Eylül 1980 sonrasında İç Dersim köylüleri arasında geçirdiğim iki yıllık gizlilik döneminde oluştu.

Dersim'in zengin sözlü geleneğiyle asıl bu yıllarda tanıştım.

Bu dönemde Dersim direnişlerini bizzat yaşamış yaşlı kuşaktan insanlarla buluşma ve sohbet imkanı buldum. Bu kuşağın öyküsünü, görüşlerini ve ozanlarını dinledim.

Dersim'in hafızasını yitip gitmekten kurtaran, onu bugünkü nesillere aktaran da sözü ve sazıyla bu kuşağın insanıdır. Eldeki miras bu kuşağın taşıdığıdır.

Bu birikimi tanıdıkça Dersim konusunda o güne değin okuduklarımdan kuşkulanmaya, bildiklerimi sorgulamaya, hatta unutmaya karar verdim.

Konu yeni baştan ele alınıp incelenmeye değerdi.

Ama o günkü koşullar bir kütüphane çalışmasına elvermiyordu.

Bu fırsatı ancak 1982 yılı sonlarından beri sürgün bulunduğum Avrupa'da yakaladım.

Eldeki kitap o tarihten beri yapmakta olduğum araştırmanın ürünüdür.

Dersim, destanların ve efsanelerin yatağıdır.

Bu rivayetlerde, öykü ve türkülerde yüzyılların insan ve bilgi birikimi var, doğrusu ve yanlışıyla bir köken, kimlik ve tarih bilinci var.

Bu kitapta kuşaktan kuşağa taşınagelen bu sözlü birikimi ayrıntılı bir yazılı tarih çalışmasıyla aydınlatmaya ve tarihsel gerçeği kurmaya çalıştım.

Dersimli kimdir, bugün yaşadığı topraklara neden, nereden, nasıl ve ne zaman gelmiştir, sonraki tarihi nasıl bir seyir izlemiş ve bugüne nasıl gelinmiştir?

Bu çalışmanın amacı işte bu ve benzeri sorulara yanıt aramak, doğru bir tarih ve kimlik bilincinin oluşmasına katkı yapmaktır.

Bu bilinç olmaksızın Dersim davasının başarısı da düşünülemez.

İnsanımızın ve özgürlük kavgamızın ihtiyaç duyduğu günlük gazete manşetlerini andıran sansasyonel başlıklar altında piyasaya araştırma değeri olmayan kağıt desteleri sürmek değil, konusunu ciddiye alan, hiç değilse araştırdığı konunun bazı boyutlarını açıklığa kavuşturup mesafe alınmasına yardımcı olan katkıcı çalışmalardır.

Bir kitabın veya makalenin değeri, gerçeğin bilince çıkarılmasında, bilinmezlere yanıt bulmada yaptığı katkıyla ölçülür.

Başlangıcını ve gidişatını bilmediği şeyi başlangıcından beri anlattığı iddiası taşıyan, ama ne yazık ki konusuna aşina dahi olmayan veya artık herkesin bildiği ama anlamadığı efsaneleri çözümleme girişimi yerine kendi zevkini ve hayal gücünü de katıp daha da

Dersim ve Zaza Tarihi – Seyfi Cengiz

gizemli ve tanınmaz hale getirdikten sonra yeniden piyasaya süren türden kitaplar gördük. En asgari seviyede bile olsa sistemli bir genel tarih bilgisinden ve bir genel perspektiften yoksun diplomalı tarihçi müsveddelerine, akademisyen geçinen Dr. veya Prof. ünvanlı cehalet abidelerine tanıklık etmekteyiz.

Ne katkı yaptığı yerine ne kadar çok kitap okuduğunu göstermeye çalışan, okumadığı, hatta belki hiç görmediği veya bilmediği bir dile ait kaynakları okumuş görünen, üstelik neyi nereden veya kimden aldığını doğru dürüst söylemeyen, adını verdiği kaynağın fikrini bile doğru aktarmayan, kaynakları çok kötü kullanan sözde yazar, tarihçi ve araştırmacı tipolojisi ortalığı adeta istila etmiş durumda.

Oluşmasında hiç bir katkısı olmasa da, kar peşinde koşan iş adamı misali nerede yeni uyanan bir talep görürse o alana yönelen, bu nedenle de yeni bir ışık getirmek yerine zaten yeterince karışık olan konuları kendi yetmezliği ve kafa karışıklığı yüzünden daha da bulandıran yazarlığın ve tarihçiliğin bu türü, terkedilmesi gereken bir yığın kompleksin dışavurumu olmanın yanısıra, yalnız konusuna değil, başkalarının emeğine, yazarlık ve araştırmacılık etiğine, hitap ettiği kitleye ve ne verilirse kabul edeceği sanılan okuyucuya da büyük bir saygısızlıktır.

Bilineni farklı bir perspektifle yeniden harmanlamak gerekebilir. Ama ordan burdan devşirilmiş görüşleri kendi imzasıyla yeniden yazmak bir tür korsan yazarlıktır. 'Benim de bir kitabım olsun' kompleksiyle veya sırf kitap yazmış olmak için kitap yazılmaz. Bir kitap, insanlığın kütüphanesine yeni bir şey katmıyorsa kitap değildir.

Avcılık ve toplayıcılığı bırakıp yaratıcılık ve üretkenlik evresine adım atan aydınlara ve araştırmacılara ihtiyacın daha da büyüdüğü bugün, yukarıda örneklediğimiz zihniyetin protesto edilmesi ve bir fikir haysiyetinin daha fazla gecikmeden artık yeretmesi gerekir.

Özcesi, kitap başlıklarına aldanmayalım.

Ne yazık ki Dersim ve Zaza tarihi henüz yazılmış bir konu değildir.

Bu konuda ciddi, güvenilir ve bütünlüklü bir eser olsaydı zaten böyle bir çalışmaya, bunca zaman ve emek harcamaya ihtiyaç olmayacaktı.

Böylece bu kitap bir tarih temeli atmak ve bir çerçeve koymak gibi zor, ama halkımızın geleceği bakımından hayati bir görevi üstlenmek zorunda kaldı.

Bu çalışmada yola çıkış noktası şimdiki zamandı. Yani acil amaç bugünü anlamak ve açıklamaktı. Ama modern Dersim'i anlamak için onun içinden çıktığı geçmişi tanımak gerekti.

Tarihimizi mitolojiden kurtarmak, zamanda belirli referans noktalarına dayanarak bir kronolojiye oturtmak ve içsel bir bakışla aşamalandırıp anlatmak zorunluydu.

Bu kitapta yapılmaya çalışılan tam da budur.

Bir Dersim-Zaza tarih yazımı başladığına göre, sonraki araştırmalar için de ortaya bilimsel bir tarih görüşü, sağlam bir temel ve çerçeve konmalıydı.

Henüz aydınlatılmayan bazı noktalar, boşluklar ve eksiklikler elbette vardır. Bunların hangileri olduğu işlendikleri yerde altı çizilerek belirtilecek, bu konular üzerinde yoğunlaşmak isteyenlere yardımcı olmak için eldeki ipuçları da verilecektir.

Herşeye karşın bu çalışmayla birlikte başka araştırmacıların üstüne kendi tuğlalarını koyabilecekleri, varsa hatalarını giderip eksik bıraktığını tamamlayacakları bir temelin atıldığı inancındayım.

Dileğim, bu çalışmanın bir Dersim-Zaza tarih ekolünün doğuşuna ve bilimsel bir yürüyüş hattı üzerinde ilerlemesine katkıda bulunmasıdır.

Ama unutmayalım ki, tarih sadece yazılmıyor, yapılıyor da.

Bu kitap bu yapılışa katılanların elinde etkili bir araca ve motivasyona dönüştüğü ölçüde asıl işlevini gerçekleştirmiş olacaktır.

Onu oğlum Baran ve kızım Evrim'e, ayrıca 1915 ve 1938 soykırımlarında yaşamını yitirmiş onbinlere, onların anısını günümüze taşıyan kuşaklara, Dersim ve sosyalizm davası için savaşanlara ithaf ediyorum.

Seyfi Cengiz

BÖLÜM I

GİRİŞ

Dersim ve Zaza Tarihi konusuna geçmeden evvel, konunun anlaşılması bakımından eski dünyanın tarihine ilişkin bir giriş bölümü zorunlu göründü. Bu giriş Dersim ve Zaza Tarihi için bir tarihsel arkaplan işlevi görmektedir.

Tarih Çağları

İnsanlık tarihi, tarih-öncesi ve tarih olmak üzere ikiye bölünüyor.

Tarih-öncesi, insanlık tarihinin kayda geçmemiş yazısız çağıdır.

O dönemi daha çok efsanelerden biliyoruz.

Amerikalı bilgin Lewis H. Morgan, 1870'lerde yazdığı *Ancient Society* adlı yapıtında insanlığın tarih-öncesini *vahşet* ve *barbarlık* adlarını verdiği iki büyük döneme ayırır.

Morgan'ın *Eski Toplum* dediği tarih-öncesi sosyalist literatürde *İlkel Komünizm* aşaması olarak tanımlanır.

Teknolojik bakış açısından arkeologlar tarafından yapılan *taş*, *tunç* (bronz) ve *demir* çağları şeklindeki tasnif ise Danimarkalı Chrıstıan Thomsen'e aittir.

Taş çağı kendi içinde eski taş çağı (600 bin-10 bin M.Ö), orta taş çağı (10 bin-8 bin M.Ö) ve Neolitik olarak da adlandırılan yeni taş çağı (8 bin-5 bin M.Ö) olmak üzere aşamalandırılır.

Bakır, tunç (bronz) ve özellikle demir gibi madenlerin keşfi ve işle

nmesiyle taş çağı giderek son bulur. Tunç çağı (5600/4500-1200), alet, silah, araç-gereç ve kap-kacak yapımında tunç metalinin çok yaygın kullanıldığı çağa deniliyor. Bu çağ da kendi içinde erken, orta ve geç tunç olmak üzere aşamalara bölünmektedir.

Bronz (tunç) çağını takiben demir çağına girilir (1200-1000 M.Ö).

Tarih adı verilen çağ, insanlık tarihinin kayda geçirilmiş olan yazılı dönemidir.

Böylece tarih denince daha çok yazılı tarih, başka d

eyişle uygarlık anlaşılıyor.

Yazıyı Sümerler icad etti. Şu anda bilinebilen en eski yazıtlar onlardan kalma olup M.Ö. 4. Milenyuma aittirler. Bu nedenledir ki, tarih çağı (uygarlık) Sümerler'le başlatılır ve kendi içinde *antik* (ilk), *orta* ve *modern* olmak üzere bölümlenir. Antik çağ, Sümerler'den

başlayarak M.S. 476 yılında köleci Batı Roma imparatorluğunun yıkılışına ya da Doğu'da M.S. 7. yüzyılda İslam'ın yükselişine dek sürer.

Bu dönemin sonundan 15. yüzyıl ortalarına kadarki yaklaşık bin yıllık döneme orta çağ, 15. veya 16. yüzyıldan günümüze kadar devam eden kapitalist uygarlık evresine ise modern çağ adı veriliyor.

Sosyalist literatürde bu aşamalar üretim biçimlerine referansla *köleci*, *feodal* ve *kapitalist* diye tanımlanırlar.

Tarih, aslında bölünemez bir süreçtir.

Yukarıdaki bölümlemeler bu süreçler zincirini değişik yönleriyle tanımamıza yardımcı oldukları ölçüde anlamlıdırlar.

İlk Uygarlıklar

Büyük uygarlıkların yurdu genelde büyük nehirlerin havzaları ve doğal yol kavşakları oldu. Kimi de deniz uygarlığı olarak belirir.

Adına *Kavimler Göçü* (Uluslar Göçü) denen ve birbiri ardına bu uygarlıkların üstüne çöken istila dalgalarının yurdu ise *barbar* diye nitelenen göçebe halkların yaşadığı dağlık bölgeler ve geniş stepler olmuştur.

Tarihin ilk uygarlıkları Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hindistan'da doğdular.

İlk çağların en önemli iki uygarlık merkezi Mezopotamya (Babil, Irak) ve Mısır'dı.

İki ırmak arası anlamına gelen Mezopotamya, bugün Irak adıyla bilinen Dicle-Fırat nehirleri arasındaki topraklara eski Yunanlılar'ın taktığı addı.

Irak tarihinin en önemli aktörlerinden ikisi Elamitler ve Semitler'di. Dicle ve Fırat havzalarında yükselen uygarlıkta Sümerler'in yanısıra onların da katkısı vardı ve burdaki uygarlıklar onlar tarafından sırayla kontrol edildiler.

Sümerler'le birlikte Dicle-Fırat deltasında güvenli bir yurt bulan uygarlık bu iki nehir arasındaki bölgeye sıkışıp kalmadı. İki nehir hattını izleyerek Akad, Babil ve Asurya ile kuzeye doğru yürüyüşünü sürdürdü. Suriye'de ve Akdeniz'de savaş ve ticaret aracılığıyla Filistin üzerinden gelen Mısır kültürü (uygarlığı) ile buluştu ve etrafa doğru yayıldı. Fenike ve Anadolu üzerinden Yunanistan ve İtalya gibi Avrupa ülkelerine ve daha da ötelere uzandı.

İlk çağların tarihi belli başlı uygarlık merkezleri eksene konarak işlenmek zorundadır. Zaten o çağların tarihini daha çok bu uygarlıkların kayıtlarından biliyoruz. Eski ırkları ve aşiretleri onlarla bir şekilde kontağa girdikleri ve bu nedenle de onlara ait yazıtlarda anıldıkları öçüde tanıyoruz.

IRAK

Sümerler

Irak'ta en önce güneydeki Sümerler'le karşılaşıyoruz.

Uygarlık tarihi onlarla başlatılıyor.

History Begins At Sümer (1956) adlı eserinde ünlü Sümerolog S. N. Kramer, tüm ilklerin Sümerler'e ait olduğunu, ilk yazının, ilk yasaların, ilk okulların, ilk dinsel, siyasal ve felsefi görüşlerin, ilk tarihlerin, hatta son yüzyıllarda Batı'da doğduğu sanılan iki meclis dediğimiz demokratik kurumların ilk kez Sümer'de ortaya çıktıklarını yazmaktadır.

Sümerler, kendilerine *Karabaşlılar*, ülkelerine de *Kalama* demişler.

Kalama sözcüğü E. A. Speıser'in *Mesopotamian Origins* adlı eserindeki açıklamasına göre *toprak (ülke)* demektir. Karabaşlılar adının Sümerce şekli ise henüz bilinmiyor. Bu adın Sümercesi bilinseydi Sümerler'in kimliği konusuna hayli ışık tutabilirdi.

Sümer ve çevresine Tevrat'ta *Şinar Diyarı* adıyla referans verilir.

Sümerler'in orijini henüz bir tarih problemi olarak duruyor.

Sümer tarihi Eski Sümer Peryodu (2800-2370 M.Ö), Sargonik Dönem (2370-2230 M.Ö) ve Son Sümer Peryodu (2230-2000 M.Ö) olmak üzere üç aşamaya ayrılıyor (Bk. *The Cambrıdge Ancient History*, 2, Part 2).

Sargonik denen dönem, Sümer'de Akad egemenliği peryodudur.

Ardından Sümer ve Akad'da Gutiler'in hakimiyeti yaşanır (2200-2070 M.Ö). Daha sonra Gutiler ülkeden kovulur ve yeni Sümer krallıkları doğar. Bunlardan biri Ur başkentli Üçüncü Ur Hanedanlığı'dır. Bu hanedanlık Sümer'i istila edip ülkede yönetimi ele geçiren Elamlılar ve Martular (Amoritler) tarafından yıkılmıştır.

Sümer tarihine ilişkin benim bildiğim en önemli kaynak dört-bin yıl kadar önce yaşamış Sümerli öğretmen, şair ve yazar Ludingirra'nın kazılarda tespit edilen kil tabletler üzerine yazılmış eseridir.

Bu tabletler Sümerolog Muazzez İlmiye Çiğ tarafından *Sümerli Ludingirra* (1996) başlığı altında Türkçe'ye çevrilip yayınlandılar.

Ludingirra, Sümerler'in kendi orijinlerine, nereden ve ne zaman geldiklerine ilişkin bazı rivayetleri de kaydediyor.

O'nun kaydettiği bu rivayetlere göre, onların bir bölümü onun yaşadığı tarihten binlerce yıl önce '*kuzeydoğu yönündeki dağlık bir ülkeden*', bir bölümü de '*doğuda Dilmun denilen bir yerden deniz yoluyla'* gelmişlerdir.

Bu bilgilerde tek ipucu Dilmun adıdır.

Dilmun adının Elim (Elam) ve Dımıli adlarıyla ilişkili olması büyük olasılıktır.

Akadlar

Akadlar, Semitik bir halktır.

Sami (Semitik) tanımlaması efsanede Nuh'un üç oğlundan biri ve en büyüğü olduğu söylenen Sem (Şem)'in adından türetildi.

Eski ırklardan Akadlar, Amoritler (Eski Babilliler), Aramiler, İbraniler, Kaldeliler, hatta bir görüşe göre Fenikeliler ve Asurlular da bu gruba girerler. Araplar da dahil tüm bu halkların uzak geçmişteki bir tarihte tek bir halk olarak aynı yerde yaşadıkları ve bu orijinal yurdun büyük olasılıkla Arabistan yarımadası olduğu öne sürülmektedir.

Semitik ailenin yaşayan iki temsilcisi Araplar ve Yahudiler'dir.

Akadlar'ın Sümer istilası tarihteki dört büyük Semitik istilanın ilki olarak tanımlanır. İkincisi Amoritler'in gelişidir. Bu ikinci göç Kenani veya Kenani-Hibru olarak da adlandırılır. Üçüncüsü Aramiler'in, dördüncü ve son büyük Semitik dalga ise İslam bayrağı altında gerçekleşen Arap fetihleridir.

Semitler en ileri uygarlıklarına Irak'ta ulaştılar.

Irak'a dönük Sami istilaların ilkinde Akadlar Sümer'de yönetimi ele geçirirler.

Akad krallığının kurucusu Sargon'dur.

O'nun kurduğu sülaleye ve ait olduğu halka Akadlar deniliyor.

Bu adın başkent Agade'nin adından alındığı sanılıyor.

Gutiler, kendisini *Tanrı* ilan etmiş olan Sargon'un torunu Naram-Sin döneminde Akad ve Sümer'i istila eder, Akad krallığına son verirler (2200 M.Ö).

Babilliler

Elamlılar, Üçüncü Ur Hanedanlığı zamanında Martular'la birlikte Sümer'i istila ederler (M.Ö. 2007/2006).

Bu sıralarda parça parça bölüşülen Sümer ülkesinde yönetim Martular'ın eline geçer. Sümer yazıtlarındaki (örneğin Ludingirra'daki) Martular'ın Amoritler olduğu tahmin edilmektedir.

Bu olayları Martular (Amoritler) peryodunda yaşamış olan Sümerli Ludingirra anlatmaktadır (Bk. M. İ. Çiğ, a.g.e., Tablet 23).

Babil'de kendisi de bir Martu (Amorit) olan ünlü Hammurabi (1792-1750) başa geçince bütün kent krallıklarına son verilir. Böylece Orta ve Aşağı Mezopotamya'nın büyük bölümü diğer kentlerle savaşlarında üstünlük kuran Babil'in hakimiyeti altında birleştirilir.

İşte bu sıradadır ki, Eski (Birinci) Babil İmparatorluğu ve *İnsanlık Tarihi* adlı eserinde Server Tanilli'nin de işaret ettiği gibi giderek bir *Babil milliyeti* oluşmaya başlar.

The World's History adlı esere göre, Hammurabi, gerçekte Elam kralı Kutur-Mabuk adına Sümer'i yönetmekte olan oğlu Rim-Sin (1822-1763)'in bir vasalıydı. Rim-Sin döneminde Elamitler, Babil kenti de dahil Mezopotamya (Irak)'nın tamamında egemenlik kurmuş görünüyorlar. Çünkü, *Elam ve Dünya Kralı* ünvanı taşıyan Rim-Sin'in krallığı zamanında Elam'ın Akdeniz'e kadarki tüm ülkelerin, yani bütün Yakın Doğu'nun hakimi haline geldiği kaydedilmektedir. Tevrat'ta bir Elamit olan Rim-Sin'e Eri-Aku adıyla Larsa ve Tideal kralı olarak referans verilir ve onun Babil kralı Hammurabi ve diğer ülke krallarıyla birlikte Filistin'e karşı bir batı seferi yaptığı söylenir. Bu bilgilerin Babil destanları ve kroniklerine dayandığı tahmin edilmektedir. Bu seferin nedeni yaklaşık o tarihlerde bölgenin Kenaniler tarafından istila edilmesi olabilir. Bu sefer sırasında Sodom yıkılır, esir düşen Lot'un İbrahim tarafından kurtarıldığı söylenir.

Hammurabi'den önceki ilk Babil kralları da birer Elamit vasalı olabilirler.

Hammurabi'den sonra Babil birçok yönden peşpeşe istilalara uğrar. Bu istilacılar arasında Zağros'lu Elamlılar'ın yanısıra, Kassitler, Semitler ve Hititler'in adları anılır.

Babil, bu saldırılar altında çöker.

Merkezi kesimde Kassitler'in egemenlik kurduğu görülür ve oldukça uzun bir süre Babil'i Kassitler yönetir (1720-1157 M.Ö).

Kassitler'in Babil fethinin nasıl gerçekleştiği veya Babil'e ne şekilde yerleştikleri henüz bilinmiyor.

M.Ö. 12. yüzyılda Babil Elamlılar tarafından istila edilir ve çok geçmeden Babil'de Kassitler dönemi kapanır.

Babil, M.Ö. 8. yüzyılda bu kez Asurlular tarafından zapt edilir.

Asurlular'ın düşüşünü takiben ise, Yeni Babil Hanedanlığı (625-538 M.Ö) kurulur. Bu hanedanlık Kalde adıyla da bilinir.

Bu krallığa M.Ö. 6. yüzyıl ortalarına doğru Akamenidler (Persler) tarafından son verilir.

Asuriler

Asurlar, konuştukları dile bakılarak genelde Semitik bir halk olarak tanımlanırlar.

Asıl Asurya, kabaca modern Kuzey Irak'a tekabül ediyordu. Ama başarılı fetihler yoluyla Asur'un sınırları yakın uzak pek çok bölgeyi kapsayacak şekilde genişletildi ve eski tarihçiler Asur adını zaman zaman tüm bu toprakları içeren geniş bir anlamda da kullandılar.

Asurya'nın daha eski adı ise Subartu'dur. Bu noktada kaynaklar hemfikirdir. Ama Subartu adı daha çok Hurriler'le ilişkili görünür. Sümerler M.Ö. III. Milenyumun ilk çeyreğinde Hurriler'in ülkesine Subir olarak referans verirler. Subir adı Akadca'da Subartu, Asurlar'da Shubaru şekline girer.

Yazıtlar Subartu'yu Gutium ile Amurru arasına yerleştirir ki, bu bölge Kuzey Mezopotamya'yı içermektedir. Nitekim Kuzey Kezopotamya'da yeralan Mitanni ülkesi de bazen Subari diye bilinmiştir.

Sümer ve Akad yazıtlarından çıkan sonuç, Yukarı Mezopotamya'nın çok eski tarihlerde Subartu/Subir adıyla bilindiğidir (Bk. E. A. Speıser, *Mesopotamian Origins*, 2. Bölüm).

Shubari ve Shubarti ayrımı yapan Winckler, Shubari'yi Habur kaynakları civarına yerleştirirken, Shubarti'nin ise Malatya civarında Tohma Su boyunda bir eyalet olduğunu tahmin eder (Akt. Gaston Maspero, *The Struggle Of The Nations*, 1896, İngilizce baskı, 1910).

Subartu adının yer yer Asurlular ve ülkeleri için de kullanıldığını söyledik.

Bu olgu egemen Semitik unsurun yanısıra Asurlular'ın bileşiminde bir Hurri öğenin varlığına bağlanıyor.

Asurlar'a Subar denmesinden ve Asurya ile Subartu arasında özdeşlik kurulmasından hareketle Subar (Hurri) ve Asur adlarının bir ve aynı halka ait olduğunu savunan bir tez de mevcuttur. Bu görüşe göre Hurriler (Subirler) ve Asurlular orijinde aynı halktırlar.

Asur'un başlangıcı net değil. Farklı adlar ve tarihler veriliyor.

Eski tarihçilerin aktardıkları efsanelere göre Asur krallığının kurucusu ve ilk kralı Ninus (Nemrut)'tur. Bal'ın oğlu ve ünlü Semiramis'in kocası olarak tanıtılan Ninus'un M.Ö. 2182 dolayında yönettiği rivayet edilir. Sonraki bütün Asur kralları bu efsaneye göre Ninus-Semiramis çizgisinden gelmedirler.

Konunun otoriteleri, en ilk Asurya krallarının Lullu ve Hurri orijinli olduklarını yazmaktadırlar.

L. W. King'in *Letters Of Hammurabi* adlı eseri yayınlanana dek Shamsi Adad I (1813-1780) ile Ishme-Dagan I (1780-?)'in ilk Asurya yöneticileri veya satrapları olduklarına inanılıyordu. Ama King, Hammurabi'nin mektuplarındaki Asurya'ya erken referanslara dayanarak Shamsi-Adad I'den önceki Asurya krallarını *Studies In Eastern History* (cilt 2, s. 136-37, 1904) adlı çalışmasında *Ushpia*, *Kikia*, *Ura-İmitti*, *Bel-İbni*, *Ilu-Shuma* (M.Ö. 2000 civarı), *Irishum* (Hammurabi'nin mektuplarında *Khallu'nun oğlu Irishum* olarak anılır), *Ikunum*, *Shar-kenkate-Ashir* ve *Bel-kabi* (Bel-kapkapi) olarak tespit etti.

Burada adları verilen erken Asurya krallarının Sami kökenli olmadıkları, Samiler gelmeden önceki Asurya yöneticileri oldukları düşünülüyor.

King'in verdiği bu listede Bel-kabi'den hemen sonra Şamsi-Adad I, onun ardından da Isme-Dagan gelirler. Isme-Dagan'dan sonraki Asur kralı ise listelere göre onun oğlu Mut-Ashkur'dur.

Shamsi-Adad I, listelerde Asur krallarının ilki olarak kabul ediliyor. Onu izleyen Isme-Dagan I'den sonra M.Ö. 18. Ve 17. Yüzyıllarda yönetmiş olan *Adasi*, *Lubai* (?), *Bazai* (Bazaia) ve *Lullai* (Lullaia) adlı Asur krallarının da Sami değil, Lullu orijinli oldukları sanılmaktadır. Örneğin Asurlular'ın bileşiminde Lullular ve Hurriler gibi Elamitik bir unsurun varlığına işaret eden Speıser'e göre az evvel sayılan adların hepsi Lullu orijinli idiler (Bk. E. A. Speıser, a.g.e).

Bu isimlere *The Cambrıdge Ancient History (I, Part 2, s. 749)*'de işaret edildiği gibi adı resmi listelerden silinen Hurriler'in Turukku aşiretinden *kral Zaziya*'nın kızından olma Talmu-Şarri de eklenmelidir. Adı Hurrice olan bu kralın babası Isme-Dagan I'in oğlu Mut-Ashkur'dur. Isme-Dagan I, bu evliliği kral Zaziya ile savaşmakta olduğu bir sırada bu savaşın büyümesini engellemek amacıyla kararlaştırır. Bu dönemde Asurya bir Hurri krallığı olan Mitanniler'in egemenliği altındaydı. Asurya'da Mitanni yönetimine Hititler'in Mitanni krallığını yıkmasını takiben doğan boşlukta Aşur-Uballit tarafından son verildi.

King'in listesindeki ilk Asur yöneticileri arasında geçen Kikia, Ushpia veya Aushpia gibi adlara dikkat çeken Sidney Smith de 1928 yılında yayınlanan *Early History Of Assyria-To 1000 B.C* adlı yazısında Asurlular arasında Semitik-olmayan dikkate değer bir öğenin varlığına vurgu düşer, daha da ileri giderek Asurlular'ın Sami orijinli bir halk olmadıklarını, ama tarih-öncesi kadar erken bir tarihten itibaren Semitik halklarla karıştıklarını (büyük ihtimal Habur veya Balih havzalarında) ve zamanla Sami bir dil üstlendiklerini düşünür. Smith'e göre Asurlular, Akadca ile yakından ilişkili bir dil konuşsalar da, onların erken/eski bir Akad kolonisi veya Akadlar'dan kopma bir kol oldukları görüşü doğru olamaz.

Asurlar'ı Akadlar'la ilişkilendiren görüşün dayanaklarından biri de Tevrat'ın aktardığı rivayettir. Buna göre ünlü Asurya kentlerini Akad'dan gelen Asur ve Nemrut kurmuşlardır. Asurlular'ın güneyden (Sümer ve Akad'dan) gelmiş olamayacaklarını savunan Smith'in tezine göre ise, onların ilk anayurdu batıda, Dicle batısı ve Fırat kuzeyinde bir yerde, belki Şam'ın güneyindeki Amurru'da, Habur ve Balih havzalarında, Harran bölgesi veya kuzey dağlarında aranmalıdır. O'na göre Asurlular bu ilk anayurttan çıkarak Asur denen kenti istila ettiler ve kendilerine özgü bir uygarlığı da (sosyal kurum ve yasalar, Akadlar'ınkinden farklı olan bir takvim gibi) buraya birlikte getirdiler.

Smith; Asurlar'ı fizik olarak Suriye Aramileri'ne banzetirken, *The Worlds' History* adlı eserde Asur tipinin saf Semitik olmaktan çok bir ırklar karışımını temsil ettiği ve daha çok modern Ermeni tipiyle uyuştuğu görüşü ifade edililir.

Asurlar'ın Anadolu'da ticaret merkezleri kurmaları bazı kaynaklara göre King'in listesindeki erken Asurya krallarından Ilu-Şuma döneminde başlar. O'nun adındaki Ilu, Maspero'daki bir açıklamaya göre Fenike ve Suriye'deki süper tanrı El'in adının aynıdır.

Hammurabi'nin mektuplarında '*Khallu'nun oğlu İrishum*' (1941-1902) adında bir diğer Asurya yöneticisi daha anılmaktadır. *The Cambrıdge Ancient History* adlı eserde verilen bilgiye göre Anadolu'nun Asurya ticaretine açılması bu kralın zamanına rastlamaktadır. *Asur Tarihi* adlı kitabında Erol Sever'in aktardığına göre, Kaniş'teki arşivlerde Ilu-Shuma'nın oğlu Irishum ve torunu Şarumken'nin adları, imza ve mühürleri bulunmuştur. Bu bilgi doğruysa Ilu-Şuma ve *Khallu* aynı kişi olmalıdırlar. Yani burada M.Ö. 2000 yılı dolayında yönetmiş Khallu adlı bir erken Asurya kralıyla karşılaşıyoruz.

Sever, Ilu-Şuma'yı Asur'da bir soy kuran bir Akad valisinin torunu ve *Şalimahum*'un oğlu olarak tanıtıyor ve bu Akadlı soya Hammurabi altında Asurya valisi veya bağımsız kralı olduğu söylenen Shamsi-Adad I'in son verdiğini yazıyor. Yani ona göre erken Asurya yöneticileri Akadlı idiler ve Ilu-Shuma da Shamsi-Adad I'den sonra yönetmiştir.

Erken Asur peryodu için benim bildiğim en güvenilir tarih M.Ö. 2000 yılı dolaylarıdır. Asurlar'ın en az bu tarihten beri Asurya adını alan topraklarda yaşadıkları Sümerli Ludingirra'nın kaydından anlaşılmaktadır.

Asur'un Babil'den bağımsızlaştığı tarih Asur'un başlangıcı olarak kabul edilir. Asur imparatorluğunun geleneksel kurucusu ise Asur Uballit'tir.

Başlangıçta Mitanniler'e bağımlı olan Asur Uballit, Hititler'in de yardımıyla 1350 yılında Mitanni ülkesini ilhak eder.

Asur tarihinin ilk büyük ve parlak dönemi Salmaneser I (1274-45) ve oğlu Tikulti-Ninurta I (1244-1208)'in yönetimleridir. Yetmiş yıllık bu yükseliş ve fetih çağını uzun bir duraklama izler. İkinci bir Asur yükselişi Aşur-rish-işi I (1133-1116) ve özellikle onu izleyen Tiglat-Pileser I (1114-1077) zamanında görülür. Bunu da hızlı bir düşüş ve gerileme peryodu izler. Bu düşüşün dibi Aramiler'in Asur'u ve Babil'i istila etmeleridir.

Tam bu noktada eski Asur peryodu kapanır ve orta Asur (900-745) olarak tanımlanan döneme girilir. Bu dönemin Tiglat-Pileser II (966-935) ile başlayıp Tiglat Pileser III (745/6-727) ile son bulduğu söylenebilir. Asur tarihinin orta Asur olarak adlandırılan döneminin en dikkate değer figürü Salmaneser III'tür (858-824).

Tiglat-Pileser III ile birlikte geç Asur peryoduna girilir. Bu dönemin en parlak figürleri ise Tiglat-Pileser III ile Sargon II'dirler.

Uzun bir tarihi olan Asur devleti, Med-Babil müttefik ordularına karşı kanlı bir direnişten sonra M.Ö. 612 yılında çöktü ve imparatorluğun toprakları Medler'le Babilliler arasında bölüşüldü.

İRAN

Elamlılar ve Elamitik Halklar

Halklar; konuştukları dile göre, Aryan, Sami, Hamitik ve Yafetik olmak üzere tasnif edilmektedirler. Bu tasnif dil esasına dayalıdır.

İran'da kurulduğu bilinen ilk uygarlık Elam'dır.

Elam, kabaca tarif edilirse, İran'ın modern Kuzistan (Huzistan) eyaletinin antik adıdır. Antik Elam'ın başkenti Susa idi. Elam'ın ova kısmı bazen Susiana, bazen de Anzan olarak bilinirdi.

Elam, Susiana ve Anzan adları bir ve aynı ülkenin alternatif adlarıdır.

Selukidler (Makedonlar) döneminde bütün Elam Susiana/Susiyana adını taşıdı. Bu ülkenin halkı da aynı adlarla anıldı. Sus (Susi, Susalı)'lar ve Elamlılar federal bir Elam devleti altında birleşmişlerdi.

Sümerce'de Elam'a Nim (Enim) denir. Elu ve Nim, Speıser'e göre, *Yüksek Toprak/Ülke* anlamlıdırlar. İbranice'de Elam, Yunanca'da Elim (Elymais, Helymais) olarak söylenen bu ad, geçen yüzyılın başında bir grup Alman bilim adamınca yazılmış olan *The Worlds' History* adlı eserde Eli olarak okunur.

Elamlılar kendi yazıtlarında kendilerine ve ülkelerine Hatamti (Haltamti, Hapirti) demişlerdir. Ama bu okunuş henüz kesin değil. Hal ve tamt olarak bölünen bu ad, *hal*'ın toprak, *tamt*'ın tanrı olduğundan hareketle *Tanrı'nın toprağı* şeklinde yorumlanıyor.

Hatamti (Haltamti) şekli ile Hatti ve Haldi adları arasında bir benzerlik olduğu söylenebilir.

Elam'ın geç Fars kaynaklarındaki adı Uvaja (Hvaja)'dır. Arapça'da ise burdan çıkarıldığı söylenen bir adla Hozi (Hussi, Uxi) olarak bilinir. Uvaja ve Hozi şekillerinin Elam'ın bir diğer adı olan Anzan ile ilişkili oldukları sanılıyor. Elam'ın bugünkü adı ise Hozi sözcüğünden türetilen Huzistan (Kuzistan)'dır.

Elam'ın kalbi ve bütün çağlardaki başkenti Susa (Shushan, Suzi, Cissi, Susi, Sus) olmuştur. Bu ad Susiana şekli altında bütün Elam'ın alternatif adlarından biri olarak da görünür. Benzer biçimde Elam halkına da Susi (Sus, Cissi)'ler denmiştir.

Aryanlar olarak tasnif edilen Medler ve Persler gelmeden önceki İran tarihi hemen tamamen Elam tarihiyle sınırlıdır. Medler ve Persler öncesi İranı'na ait geride anılmaya değer kayıtlar bırakanlar sadece onlar olmuştur.

Elamlılar'ın İrani bir halk olmadığı, çok sonraları İran adını alan coğrafyanın tümünün Aryan-öncesi halk tabakasını temsil ettikleri yaygın bir görüştür. İran'ın doğu yarısı da dahil, sonraları Med ve Akamenid imparatorluklarına dahil edilen toprakların Akad ve Eski Babil çağında bile Elamitik bir imparatorluğun vatanı olabileceği sanılıyor.

Kaynaklar kabaca Akamenid fetihlerine ve yayılmasına benzer Susa merkezli bir Elamit yayılması tasvir ederler. Bu yayılma onların göçebelikten yerleşikliğe geçtikleri evreyi temsil edebilir.

Elam fetihleri doğuda Orta Asya ve Hindistan'a dek uzanmış görünüyor. Çünkü arkeolojide Susa I olarak tanımlanan ve M.Ö. 4. Milenyum sonlarını temsil ettiği söylenen Susa kültürünün Kapadokya ve Ermenistan'ın yanısıra Belucistan ve Moğolistan gibi yerlerde sayısız akrabaları keşfedildi.

Mesopotamian Origins adlı eserinde Ephraim A. Speıser, *Zağros Grubu* olarak da tanımladığı *Elamitik Grubun,* Elamitler, Lullular, Gutiler ve Kaslar'dan bileştiğini, Hattiler'le Hurriler'in de bu grubun batı kolu olarak görülebileceğini yazar.

Tüm bu kavimlerin dilleri ilişkili görülmektedir. Elamit dilinin Güney Kafkas karekteri taşıdığı, Kaslar'ın dilinin Elamitçe'nin kuzey diyalekti olduğu öne sürülmektedir. Kassitçe ile Hatti dili arasında da paralellikler kurulur. Lullu dilinin Elamitçe'ye ve Elamitik dillere ait olduğu ise Hüsing tarafından kanıtlanmış kabul ediliyor.

Elamlılar'ı Proto-Lur (Eski Lurlar) olarak tanımlayan Speıser, Kürt adını da aynı gruba dahil ettiği Gutiler'le ilişkilendirir.

Speıser'e göre Aşağı Mezopotamya'nın Sümer-öncesi halkı Elamitler ve bu gruba dahil öğelerdir. Bunlar daha sonra gelen Sümerler'le Akadlar'ın oluşumunda bir öğe oldular. Bu sonuca eski yer adları üzerindeki çalışmalardan ve Elamitçe'nin Sümer dili üzerindeki etkilerinden hareketle varılmaktadır. Sümer adı bile, Speıser'e göre, büyük olasılıkla Elamitik halk tabakasına aittir.

Elamitler, Speıser'e göre, ne Sami ne de Aryan'dı. Bu halklar grubu ona göre uluslar tasnifinde Yafetik denen tabakaya aittirler.

Hüsing ve ekolü, Mar, Speıser ve başka bazı araştırmacılar tarafından Kafkasya, Batı İran, Mezopotamya ve Anadolu'nun en eski sakinleri olarak tanımlanan bu halk tabakası için ortak ve genel bir ad olarak Zağros grubu, Kasi, Alarut vd gibi çeşitli isimler kullanılmaktadır.

Bu grubun tarihe ve uygarlığa en erken giren ve en iyi bilinen temsilcileri Elamlılar (Susiler)'dır. Bu nedenle onları '*Elamitik unsur'* olarak tanımlamak bence daha doğrudur.

Ama dil eksenli ulus tasnifleri konusunda kuşkularım var. Bunun nedeni de aynı ırktan veya stoktan halkların daha erken göç dalgalarına ait kollarının daha geç göç veya istila dalgalarında gelenlerden ayrı bir gruba dahil edildiğine tanıklık etmemdir.

Dili tek ölçü olarak alanların aynı halkın farklı göç ve istila dalgalarına ait bölümleri arasındaki köken ve kültür bağını kopardıkları inancındayım. Çünkü tarih boyunda ırklar ve diller hep karıştı ve aynı soydan gelen bazı aşiretler dil değiştiler. Dil değiştikleri için de bu gruplar uluslar tasnifinde başka yere yamanmaktadırlar. Bu nedenle de ortak orijin hesaba katılmadan yapılan dil eksenli ulus tasnifleri bence ciddi bir eksiklik taşırlar. Özetle, bir halkın orijini sadece konuştuğu dilin orijini ve evriminden hareketle saptanamaz.

Elam, en az M.Ö. 6. Milenyumdan beri yerleşilmiş bir coğrafyadır.

Oldukça gerilere dayanan Elam uygarlığının başlangıcı henüz saptanmış değil. Hayli uzun yaşamış Elamit krallığının kendisine ait kayıtları daha bulunamadı. Bu nedenle Elamitik çağa ait çok az şey biliniyor. Bilinebilen yegane Elamitçe yazıtlar Elamit krallığının başkenti Susa'daki kazılarda saptananlardır.

Elam tarihi hakkındaki bilgilerimiz esas olarak Sümer, Babil ve Asur kayıtlarıyla sınırlıdır. Sargon'un yazıtlarından hareketle M.Ö. 2325 yılı dolayları Elamit tarihinde çok kesin bir an olarak kabul edilir. En eski efsanelerin (Gılgamış Destanı vd gibi) bir bölümünün konusu Elamlılar'la Sümer ve Babil arasındaki savaşlardır.

Sümer ve Babil'in tümünün Elamit egemenliğine sokulduğu ve Susian İmparatorluğu'na dahil edildiği dönemler vardır. Sümer'in Üçüncü Ur Hanedanlığı da bir Elam istilası sonucunda yıkıldı (M.Ö. 2007/6).

Asurbanibal döneminde Elam'da Asurya'ya karşı patlak veren büyük bir ayaklanma Akdeniz'e kadar yayıldı (M.Ö. 650).

Bir dizi Elam-Asur savaşını takiben 640'larda Elamit krallığı tasfiye edildi.

Man'lar (Manna'lar, Menni'ler)

Manlar adıyla bilinen halk, Urmiye Gölü güneyi ve doğusunda, yani modern İran Kürdistanı'nda yaşadı. Bazı kaynaklar Manna ülkesini Urmiye Gölü ile Küçük Zap kaynakları arasındaki topraklar olarak tarif ederler. Bu bölgede aynı adı taşıyan bir krallık halinde örgütlenmişlerdi. Tevrat'ta bu krallığa *Minni* adıyla referans verilir.

Onları daha çok Asur ve Urartu yazıtlarından tanıyoruz. M.Ö. 856'lardan itibaren Manne'lerden sözedilmektedir. Örneğin Ramman Nirari (Adad Nirari: M.Ö. 805-781) III, Man ülkesine ve Medler üzerine yaptığı seferini kaydetmiştir.

Ama Mannalar'ın ülkesinde Elamitçe'nin mi, yoksa Hurri-Urartu dilinin mi konuşulduğu netçe bilinemiyor. Yani Elamit mi, Hurri-Urarti mi oldukları açık değil. Az evvel bu halkların ve dillerin tasniflerde Elamitik gruba dahil edildiğine işaret etmiştim.

Richard N. Frye, *The Heritage Of Persia* (1962) adlı eserinde, yer adlarından hareketle onların daha büyük ihtimalle Elamitler'le akraba olduğunu öne sürer (a.g.e., s. 70-71, 76-81).

Topzaua, Izurtu, Zibia ve Ziwiye, Manna ülkesindeki kentlerden bir bölümünün adlarıdırlar.

Manna'ların başkenti Izurtu idi.

İran platosuna kendi yönetimini dayatmak isteyen Asurlular'a karşı yüzlerce yıl direnmiş olan Mannalar'ın ülkesi (Urmiye Gölü bölgesi), D. M. Lang'ın aktardığı bilgilere göre, M.Ö. 610-590 yılları arasında Medler tarafından ilhak edilir. Böylece Mannalar'ın tarihi bir noktadan sonra Medler'in tarihi ile karışmaya başlar. Kökenleri tam olarak bilinmeyen, bir görüşe göre Pre-İrani (Aryan-öncesi) veya büyük ölçüde Pre-İrani bir halk olan Mannalar, bölgeye daha geç gelen istilacı Medler'in yanısıra, sonraki tarihlerde (M.Ö. 680-673 arası dönemde) kendi topraklarına yerleşen Kimmerler ve İskitlerle de karışarak giderek İranileşirler. C. Toumanoff ve Nicholas Adontz da dahil birçok araştırmacı Matieni (Mitanniler'in adının bir şekli olarak da görülür), Manda (Mada, Mati, Manti), Med (Mada), Mar ve Mardi etnik adları arasında bir yakınlık ve bağlantı, hatta özdeşlik kurma eğilimi taşırlar. Adontz'a göre bu adların bir çoğu arasındaki farklılık diyalekt farklarından ibarettir. Adontz ve Toumanoff Ermenistan'ın Mard (Mardi), Mandakuni, Amatuni ve Murac'an gibi eski evleri ve prensliklerinin Med veya Manna orijinli olduklarını düşünürler. Toumanoff, Hitit yazıtlarında da kendilerinden sözedildiğini söylediği Mannalar'ın adını Manda olarak da yazar ve Ermeni kaynaklarda anılan Mandakuni evini de Mannalar (Mandalar)'la ilişkilendirir (Bk. C. Toumanoff, *Studies In Christian Caucasian History*, 1963; N. Adontz, *Armenia In The Period Of Justinian*, 1970).

Doğan Avcıoğlu *Türkler'in Tarihi* adlı kitabında Mardlar'la Mannalar'ın dil açısından birleştirilebileceğine işaret eden görüşlere değinir ve Asurlar'ın ikisi de Saka toplulukları olarak görülen Kimmer ve İskit kabilelerine genellikle Manda adı verdiklerini aktarır. O'nun aktardığına göre Manda ve Manna adlarının birbirinin yerini alabilecekleri yönünde görüşler de var. Asur ve Urartu yıkılışı ile doğan boşluktan Ermeniler'in yanısıra en çok Mannalar'ın yararlandığı, bu sıralarda Mannalar'ın etrafa doğru genişledikleri ifade ediliyor. (Bk. Avcıoğlu, a.g.e.).

İkinci dünya savaşı sonrasında Mannai ülkesinin kalbindeki Ziwiye köyü ve Sakkız kenti civarında keşfedilen ve Mannalar'a ait olduğu sanılan sanat eserleri (altın, gümüş ve sairden yapılma) dikkatleri onlar üzerinde topladı. Kazılarda çıkan bu eserler M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasındaki bir tarihe aittirler.

İrani Halklar (Aryanlar'ın İran Kolu)

Sonraki çağlarda Aryan (İrani) olarak tanımlanan halkları görürüz İran sahnesinde.

Aryan göçünün tarihi, onların İran'a nereden ve hangi yoldan geldikleri tam olarak bilinmiyor. Hint-Avrupa dilleri konuşan bu halkların göçü daha çok dilsel datadan hareketle M.Ö. 2000 bin yılı dolayına yerleştiriliyor. İlk anayurtları veya dağıldıkları ilk merkez ise bir teoriye göre Güney Rusya ve Kafkasya, bir diğerine göre de Horasan kuzeyi veya Hazar Denizi kuzey-batısıdır. Henüz

bilinmeyen bir nedenle anayurtlarını terketmek zorunda kalan Aryan stoktan halklar, bu göç sırasında irili ufaklı gruplara bölünerek çeşitli yönlere doğru dağılırlar.

Anadolu'ya yerleşen Hititler'in bu göç dalgasına ait oldukları öne sürülüyor. Bazı aşiretler İran'a yerleşirken, bir kısmı da İran üzerinden Partiya, Baktriya ve Hindistan'a göçederler.

İran ve Hindistan'da Aryan çağı bu göçle birlikte başlatılıyor.

Antik tarihte Asur'un yıkılışından sonraki en önemli olay İran'ın yükselişidir. Bu yükseliş Medler'le başlar.

Hititler ve Medler, Aryanlar'ın dünya tarihinde önemli rol oynayan ilk kolları olarak görülmektedirler. İran ulusal efsanesindeki *Peşdadiler* (Piş-Dadiyan) adının Medler'e referans olduğu düşünülüyor.

Medler'in yerine geçen Akamenidler'le birlikte Aryanlar'ın İran kolu bir dünya gücüne dönüşür. Akamenidler'in İran ulusal destanındaki *Keyaniler* (Kaviler?) olduğu sanılıyor.

Bazı kaynaklarda Medler'le Persler'in İran'a M.Ö. 1000 yılı dolayında, hatta daha da erken bir tarihte yerleştikleri varsayılır. Ama peygamber Zerdüşt (630-533 M.Ö)'ün ortaya çıkmasına kadar İran'ın Elamit-olmayan nüfusu hakkında kayıtlarda bir suskunluk vardır.

İskitler, Kimmerler, Partlar ve Sasaniler de İrani halklar arasında sayılırlar. İran ulusal destanında Partlar'dan *Eşkaniler* (Aşkaniler) olarak bahsedilir. Onların halefleri olan Sasaniler ise *Kisralar* adıyla bilinirler.

İran Ulusal Efsanesi

İran ulusal efsanesi, *A Litrary History Of Persia* (Cilt I, 1902) adlı eserinde E. G. Browne'nin de işaret ettiği gibi, en ileri ifadesini *Şahname* (Şahların Kitabı)'de bulur. Sultan Gazneli Mahmut'un talebiyle Firdevsi'nin kaleme aldığı bu destanın kırk yıllık bir emeğin sonucunda M.S. 1010 yılında tamamlandığı tahmin ediliyor. Bu tarih doğruysa, kitabını bu tarihten on yıl kadar önce bitirdiği söylenen El Biruni'nin Şahname'den nasıl olup da haberdar olduğu anlaşılmaz kalır. Açık ki Şahname, Browne'nin verdiği tarihten daha erken tamamlanmış olmalıdır.

Eski İranlılar'ın kendi antik tarihlerine ilişkin fikirlerini çıkardıkları ana kaynak Şahname olmuş. Prof. Nöldeke, 1896 yılında yayınlanan *Das İranische Nationalespos* başlıklı bir makalesinde bu destanı genişçe yorumlar.
El Biruni, M.S. 1000 yılında yazdığı *The Chronology Of Ancient Nations* adlı kitabında (Edward Sachau çevirisi, 1879), Avesta ve Şahname de dahil bu efsanenin değişik versiyonlarına dayanarak karşılaştırmalı bir özet çıkartır (Bk. a.g.y., s.107-133).
Şahname, İran ulusal efsanesinin en son ve destan (şiir) formunu temsil ediyor. Browne Şahname'deki versiyonun ve onun Nöldeke tarafından yorumunun bir özetini verir bize.
İran tarihini ilk insan Gayomarth (Gilşah, Girşah) ile başlatan İran geleneği, Şahname'deki versiyona göre, İslam-öncesi dönemin İran'ında 4 hanedanlık bulunduğunu söyler: Pişdadi, Keyani, Aşkani ve Sasani.
Browne, gerçek İran tarihinde olmadıklarını söylediği Peşdadiler'le Keyaniler'i tamamen mitolojik sayar. Ama son ikisi tamamen tarihseldirler. Aşkaniler Partlar'a, sonuncusu ise adı üzerinde Sasaniler'e tekabül eder.

Gayomart, efsanevi Pişdadiler'in ilk kralıdır. Avesta'nın ilk insanı Gayo Mareta, yani Zerdüştler'in Ademi'dir. O ölünce yerine torunu Huşang geçer. Tesadüfen ateşi keşfeden Huşang, bu büyük buluşunu anmak amacıyla Sadah Festivali'ni koyar. O'nun yerine oğlu Tahmurat, sonra da Tahmurat'ın oğlu *Cemşit (Jam-shit)* geçer tahta. Cemşit, kendisinden öncekilere göre İran ulusal efsanesinin çok daha önemli bir figürüdür.

Cem (Jam), Browne'ye göre, Hindular'daki Yama ve Avesta'nın mitolojisinde Ahura Mazda tarafından kendi mesajını insanlığa iletmeye çağrılan ama bunu yapmayan Yima'nın kendisidir. O'nun adındaki *–şid*, güneş anlamlı Hurşit adında da karşılaşılan eski bir ünvandır.

Şahname'ye göre *Newroz Festivali*'ni koyan Yima adlı bu büyük kraldır. Yima (Yama, Cemşit), 700 yıllık bir yönetimi takiben Dahak tarafından devrilir ve öldürülür. Dahak, Avesta'daki yılan (ejderha) Azhi Dahaka'yı temsil eder. Efsaneye göre O'nun omuzlarından her gün insan beyniyle beslenmesi gereken iki yılan peydah olmuştur. Biruni, onun Aryan mitolojisindeki üç başlı dragona karşılık düştüğünü yazar. Firdewsi'de Dahak, anısı hâlâ yaşayan Arap istilasının neden olduğu nefret nedeniyle Arap bir karektere dönüştürülür. Dahak, Kawa adlı bir demircinin kışkırttığı bir halk isyanıyla devrilir. Böylece Kawa ulusal kurtuluşun simgesine dönüşür. Bazı versiyonlarda Kava'nın işlevi Feridun'a yüklenir.

Dahak'ı yenilgiye uğratan Feridun, onu Damawand zirvesinde bir mağaraya hapseder ve kendisi çıkar tahta. Ama kendi ailesi içinde sorunlarla karşılaşınca geniş imparatorluğunu *İraj*, *Salm* ve *Tur* arasında bölüştürür. Browne'ye göre Feridun'un üç oğlunun Tevrat'taki *Şem*, *Ham* ve *Yafet*'e karşılık düştükleri söylenebilir.

Feridun, İran'ı en küçük oğlu İraj'a verir. Ama İraj, kardeşleri Salm ve Tur tarafından öldürülür. O'nun oğlu Manuçer, iki amcasını öldürerek babasının intikamını alır ve onların başlarını dedesi Feridun'a yollar. Efsanedeki Tur, Türkler'i temsil eder. Gerçek İran tarihinin çok büyük bir bölümünü işgal eden Türki ve İrani halklar arasındaki savaşlar efsanede Tur'un ve İraj'ın oğulları arasındaki savaşlar şeklinde yansır.

Bu noktadan sonra İran ulusal efsanesi Sistan ve Zebulistan'ın soylu bir ailesine mensup olan *Neriman*, *Sam*, *Zal*, *Rustem* ve *Suhrab* gibi Avesta'da rastlanmayan bir seri kahramanla ilişkili olaylarla sürer.

Bunlardan en önemlisi Rustem'dir. Rüstem asırlarca İran Keyani krallarını (Key Kubad, Key Kavus ve Key Hüsrev'i) tehlike ve güçlüklerden kurtarmaya çalışır, insanlara ve şeytanlara karşı bir seri kahramanca macerada baş rolü oynar. Sonunda kardeşinin ihaneti ile öldürülür.

Browne'nin yazdığına göre, Rüstem ve ataları Sistan efsanesine aitler. Rüstem'in adına son Pehlevi yazıtlarından bir-ikisinde rastlanır sadece. Onu Sistan efsanesini bilmediği sanılan Avesta yazarı tanımaz. Ama Rüstem'in yaptıkları 7.-8. Yüzyılda yaşayan Ermeni tarihçisi Moses Khorene tarafından bilinmektedir.

M.S. 635 yılındaki Qadisiye savaşında Araplar'ın yenilgiye uğrattığı ve öldürdüğü Sasani generali, efsanevi kahraman Rüstem'in adaşıydı.

Rüstem'in ölümü Keyaniler döneminin sonudur. İran efsanesinin tamamen mitsel olan dönemi burda biter.

Sonra Ardaşir (Bahman, Artaxerxes) görünür sahnede. Magi töresine göre kendi bacısı Khumani (Humay) ile evlenir ve ondan Dara adlı bir oğlu olur. Humay'ın kardeşi Sasan kendi kızkardeşinin kraliçe yapıldığını görünce umutsuzluğa kapılıp dağlara çıkar, 'Kürtler' ve çobanlar arasına karışır.

İranlılar'ın inancına göre Sasani kralları işte bu Sasan'ın soyundan gelmedirler.

Sasani kralları Keyaniler'in meşru halefleri olarak görülürler. Sasaniler'in kurucusu Ardaşir Babakan'ın Sasan'ın torununun torunu olduğu söylenir. Şecerelerini böyle sunmakla Sasaniler'in kendilerini İran'ın meşru yöneticileri olarak kabul ettirmeyi amaçladıkları düşünülüyor.

Ulusal efsaneye bu noktada tamamen yabancı bir unsur olarak İskender romanı girer. Firdevsi de dahil İranlılar İskender'i kendi öz kralları arasına dahil eder ve onu Dara'nın oğlu sayarlar. Sözde, Birinci Dara Makedon Filip'in kızıyla evlenmiş ve ondan İskender adlı bir oğlu olmuştur.

Antik Pişdadi ve Keyani kralları dönemi burada kapanır.

Ulusal efsanede Partlar'a ilişkin bilinenler sınırlıdır. İranlılar'da ulusal hafızanın aslında Sasaniler'den daha gerilere gitmediğini düşünen Browne'ye göre, Sasani dönemiyle birliktedir ki İran ulusal destanı gerçek tarih alanına girer ve daha tarihsel bir nitelik kazanır.
Avesta'da Şahname kahramanlarına referanslar bulunduğuna göre, Avesta kompoze edildiğinde Şahname'deki efsanenin kaba hatlarıyla mevcut olduğu sanılıyor. Yani hayli antik bir efsane ile karşı karşıyayız. Agathias'ın Sasan, Papak ve Ardaşir hakkında dedikleri de Yunan yazarlarının bu efsaneyi bildiklerini göstermektedir.

Ulusal efsane bir kraldan diğerine, bir hanedanlıktan ötekine aktarılmış. Örneğin ilk Akamenid kralı Cyrus'un Medler'e karşı savaşı ile ilk Sasani kralı Ardaşir'in Partlar'la savaşı arasında güçlü bir paralellik mevcut.
Kartal (Simurg, Huma) bir yüce kraliyet kuşudur; Akamenidler'in, Zal ve Ardaşir'in koruyucusu olarak görünür. Buna benzer bir rol Keyaniler'den Nudhar ile Sasaniler'den Piruz'un Turanlılar'ın istilasından kurtarılışında soylu Karen ailesinin iki üyesi tarafından oynanır.
Ulusal Destan'ın Sasaniler'le ilgili bölümünden bir parça Pehlevice yazılan ve büyük ihtimal M.S. 600 yılında kompoze edilmiş olan *Karnamek-i Ardaşir-i Papakan*'da mevcuttur (Bk. Browne, a.g.e., s. 110-123).
İran ulusal efsanesinin Sasaniler tarafından kaydedilen şekline esas formunu Partlar'ın vermiş olabileceğini düşünen yazarlar vardır.

Şimdi işin efsane kısmını burada bırakıp gerçek tarih alanına girmenin sırasıdır.

Medler

Tarihleri

Asurlar'ın Yukarı Asya'yı 520 yıl (1229-709 M.Ö) yönettiklerini söyleyen Heredot, çeşitli bağımlı ulusların onlara karşı giriştikleri özgürlük savaşlarına değinir. O'nun yazdığına göre Asur yönetimine karşı ilk başkaldıranlar Medler oldu. Böylece Asurlar'a bağımlı olmaktan ve Asur baskısından kurtulur, bağımsız bir Med devleti kurarlar. Bu devletin İran geleneğinde *Piş-Dadiyan* adı verilen hanedanlık olduğu sanılıyor.

Ama Med-Asur çatışması Asurlar yıkılana dek sürer.

Heredot, Med krallarından sadece dördünün adlarını aktarır bize. Bunların ilki Phraortes'in oğlu Deioces (709-656 M.Ö)'dir. O'nu sırasıyla Phraortes, Cyaxarxes ve Astyages izlerler.

Med krallığının kurucusu Deioces'tir. Heredot'un ifadesiyle '*Med Ulusunu*' birleştiren, 53 yıl despotça yönetmiş olan Deioces olmuştur. Muhtemelen Asurlar'a karşı Med isyanına önderlik eden de odur. Deioces'in başkenti Agbatana (Ecbatana) idi. Bu kent Akamenid yazıtlarında Hagmatana olarak geçen modern Hemedan'dır.

22 yıl yönettiği söylenen Phraort, Persler'den başlayarak çeşitli uluslara boyun eğdirir. Browne'nin aktardığına göre onun adı eski Persçe yazıtlarda *Fravartiş* diye geçer.

Heredot, Medler ve Persler'den '*iki güçlü ulus*' olarak sözeder. Sonuçta Asurlar'la savaşlarında Phraortes'in kendisi ve ordusunun büyük bölümü yok olur. O'nun yerine geçen Cyaxarxes (Huvakhşatara) ise, 40 yıl yönetir. Bu adı Keyaksar olarak okuyanlar var. Moses Khorene'de onun adı Kvaxares olarak geçer ki Kava adını anımsatır bu. Cyaxarxes'in tahta çıkış tarihi bazı kaynaklarda M.Ö. 625 yılı olarak tahmin edilir. Anadolu'nun Kızılırmak doğusuna düşen parçasını Med hakimiyeti altına sokar ve bu bölgede Lidya ile M.Ö. 585 yılında bir barışla sonuçlanan egemenlik savaşlarına girer. Bundan çok önce ise, Heredot'a göre, kendisine bağımlı tüm halklardan oluşan ordusuyla ve Babil'le ittifak halinde babası Phraortes'in intikamını almak amacıyla Asurya başkenti Ninus'u kuşatmış ve yıkmıştır (M.Ö. 607). Ama daha Ninus (Nineveh) kuşatması sürerken kendi ülkesi kuzeyden gelen İskitler tarafından istila edilir. Böylece İskitler'e yenilen Cyaxarxes'in yönetimi 28 yıl süren İskit hakimiyeti boyunca kesintiye uğrar (634-606 M.Ö). Cyaxarxes, sonunda istilacı İskitler'i Urmiye Gölü yanında yenip ülkesinden kovduğu gibi, Asur'u da devirir (626).

Babasının yerine M.Ö. 585 yılında geçtiği sanılan son Med kralı Astyages, 35 yıl yönettikten sonra Cyrus'un önderliğindeki Akamenid (Pers) isyanı sonucunda devrilir (550). Med yönetimine karşı başını Cyrus'un çektiği bu isyana Medler'in bir kesimi de katılır. Böylece Med devleti son bulur ve Batı İranlı Medler Güney İranlı Akamenidler'in (Persler'in) yönetimi altına sokulurlar (Bk. *Heredot*, A. D. Godley çevirisi, cilt I, kitap I ve E. G. Browne, *A Litrary History Of Persia*, 1902).

Heredot'un verdiği rakamlara göre dört Med kralı baba-oğul çizgisinde toplam 128 yıl yönettiler. Bu süre bazı kaynaklarca M.Ö. 687-559 yılları arasına yerleştirilir.

Medler hakkında yaptığım bu özette hemen tamamen Heredot'un dediklerine dayandım.

Med tarihinde Phraortes ve Cyaxares'in yükselişleri Urartu tarihiyle ilgili olarak dikkati çeker.

Adları, Aşiretleri ve Hudutları

Medler'in orijini henüz tartışmalı bir konu. Heredot, Akamenid kralı Xerxes ordusundaki Med birliklerinden sözederken, bu birliklerin kumandanı *Tigranes*'in bir Akamenid olduğunu yazar. Heredot'un yazdığına göre, Medler, bizzat kendi rivayetlerine bakılırsa daha eskiden *'Arian'* adıyla bilinir ve başkaları tarafından da bu adla çağrılırlardı. Çevirmenin de işaret ettiği gibi, daha Strabo zamanından başlayarak Arian (Aryan) adı yalnızca Medler'i değil, daha geniş bir stoku ifade etmiş ve modern filoloji de sözcüğü bu geniş manada, yani bir stok adı olarak benimsemiştir. Etnolojik çıkarsamalarda daima ad benzerlikleri ve Grek efsanelerine dayanan Heredot, onların Med adını sonraları *Colchi'li kadın Medea'dan* aldıklarını öne sürer. Böylece O'na göre Medler, sonraları kendi asıl adlarını bırakmış, Atina'dan gelerek Arian'lar arasına yerleşen bu kadının adını benimsemişlerdir (*Herodotus*, VII. kitap, s. 375-76).

Heredot, Xerxes ordusunda Persler, Bactria'lılar ve ayrıca saydığı Arian'ların da Med stili veya Med-Bactri karışımı bir donanıma sahip olduklarına işaret eder (VII. ktap, s. 375-80).

Darius'un bölümlemesinde Medya (Batı İran), 10. Eyalet olarak organize edilmiştir (*Heredotus*, III. kitap, s. 119-123).

Ermeniler'in Med adı yerine genelde *Mar* sözcüğünü kullandıkları, Medler'i *Marlar* diye bildikleri anlaşılıyor. Sözgelimi M.S. 5. veya 8. Yüzyılda yaşadığı sanılan ve sık sık ilk Ermeni tarihçisi olarak tanımlanan Moses Khorene, Medler'in adını *Marats'* olarak yazar, Med ve Bactri sözcüklerini bir ve aynı halkın adları gibi kullanır. Son dönem yazarları arasında Bactri, Bahtiyari ve Bohtiler arasında özdeşlik kuranlara raslanır.

Studies In Christian Caucasian History (Georgetown University Press, 1963) adlı çalışmasında Cyril Toumanoff ve *Armenia In The Period Of Justinian* (1970) adlı eserinde de Nicholas Adontz, Matieni, Manda, Med (Mada) ve Mar adları arasında bir bağlantı, hatta özdeşlik kurma eğilimi taşırlar. Ermenistan'ın Mard (Mardi), Mandakuni, Amatuni ve Murac'an gibi eski evleri ve prenslikleri onlara göre orijin olarak Medler veya Mannaean (Manna, Mani)'larla bağlantılı idiler. Toumanoff, orijini Urmiye Gölü bölgesi olan Amatuni prens evinin Med kralı Astyages'in soyundan geldiği ya da İbrani orijinli olduğuna ilişkin değişik görüşleri aktarır (a.g.y., s. 197-98). Adontz'a göre Astyages'in yönettiği halka Asur yazıtlarında *Manda* adıyla referans verilmektedir ki, bu ad Mada ve Mati (Manti) adlarının diyalekt farklarından ileri gelen bir diğer şeklidir. O'nun yazdığına göre antik yazarlarda Mati adı, hem ad hem de kan (soy) olarak Medler'le ilişkilendirilir. Mati (Mati), Urmiye yöresindeki halkla ilişkili bir ad. Matian (Mantiane), Urmiye Gölü bölgesidir (Adontz, a.g.e., s. 323).

Bu yazarların dayandığı asıl kaynak Moses Khorenatsi'nin tarihinde söylenenlerdir. Med-Manna orijinli prenslikler de dahil, Khorene'nin dediklerini Ermenistan bölümünde ele alacağım.

Heredot, altı Med aşiretinin adlarını verir. Bunlar, Busae (Bousai), Paretaceni, Struchates, Arizanti, Budii (Boudioi) ve Magi adlarını taşıyorlar.

Med ve Magi adlarını Heredot'un yer yer eş anlamlı kullandığına da işaret etmeliyim.

Med kral adlarının Aryanlaşmış Turani adlar olduklarını iddia eden M. Oppert'e göre, Heredot'un adını verdiği Med aşiretlerinden en az ikisi de Turani adlardır.

Med krallığını bu aşiretlerin bir konfederasyonu gibi düşünenler vardır. R. N. Frye, *The Heritage Of Persia* (1962) adlı kitabında Med Konfederasyonu'nun başlangıçta esas olarak Med, Mannai ve İskitler'den bileştiğini, bir imparatoruğa dönüşünce halkların karışımının daha da hızlandığını yazar (Frye, a.g.e., s. 80). Ona göre Medler'in kendileri, Heredot'un Med aşiretleri olarak saydığı İrani ve İrani-olmayan aşiret adlarından da anlaşılacağı gibi, yerli ve İrani halkların bir karışımıydı. Aşiretler halinde örgütlenen

Medler'in sık sık birbirleriyle savaş halinde olduklarına değinen Frye, onların Mannai, Urartu ve Asurya gibi yerleşik krallıklara karşıt olduklarını, atlarıyla ünlü Medler'in göçebe bir yaşam sürdüklerini belirtir (Frye, a.g.e., s. 76).

Medler, Batı İranlı'ydı. Merkezleri ve başkentleri Hemedan'dı.

Medya'nın gerçek sınırları tam olarak tanımlanamıyor. Kabaca kuzeyde Azerbaycan (Atropatene) dağlarından güneyde Susiana (Kuzistan)'ya kadar, doğuda Zağros dağlarından Tahran-Isfahan hattına kadar uzandığı tahmin ediliyor. Mazandaran'ın tümünü veya bir bölümünü de içeriyordu gibi.

Media (eski Persçe'de Mada) adı, asıl Medya'da olmasalar da, *Mah* şekli altında bazı yer adlarında (Mah-Kufa, Mah-Basra, Mah-Nahawand gibi) İslami dönemde bile yaşadı. Eskiden Mada, Media ve Mah olarak bilinen coğrafyaya oldukça dağlık olması nedeniyle Araplar'ın taktığı ad dağlar anlamına gelen Cabal (Cibal)'dır. Araplar, bu coğrafyaya, onu Arap Irakı olarak adlandırılan Aşağı Mezopotamya'dan ayırmak için Acem Irakı (Irak Acemi) da demişlerdir (Bk. L. Lockhart, *Enc. Of Islam*, *Djibal* maddesi).

Persler'in aksine Medler kayıtlar bırakmamış. Ya da en azından bugüne dek onlara ait yazıtlara rastlanmış değil. Bu nedenle onlar hakkındaki bilgiler daha çok Asur ve Yunan kaynaklarına dayanıyor. Salmaneser I'in oğlu Tukulti-Ninib I'e ait olduğu söylenen ve L. W. King'in *Studies In Eastern History* (cilt I, London, 1904) adlı yapıtında yer verilen bir yazıtta, O'nun zaptettiği bölgeler arasında '*Madani*' adında bir yer adı da geçer. Asur kralı Tiglat-Pileser'in M.Ö. 1100 (?) yılı dolayına ait sanılan bir yazıtında Medler'in başkenti *Amadana*, Asurya'ya bağımlı görünür. William Wright'ın *The Empıre Of The Hittites* (London, 1884, s. 39-40) adlı kitabında yeralan ve yine Tiglat-Pileser I'e ait olan bir yazıtta, bu Asur kralının yönetiminin ilk beş yılında fethettiğini öne sürdüğü 42 ülkeye *'Magi dinini'* dayattığını söylemesi üzerinde dikkatle durulması gereken enteresan bir nokta olarak duruyor.

Medya'ya referanslar M.Ö. 9. ve 7. yüzyıllar arasında yöneten çeşitli Asur krallarının kayıtlarında da vardır. Medler, Salmaneser III ve onun yerine geçenlerin düşmanları arasında görülürler. Örneğin M.Ö. 715 yılına ait bir Asur yazıtında geçen *Dayaukku* adı, bilinebilen dört Med kralından ilki olan Deioces'e referanstır. O'nun esir edildiğinden sözedilir burda. Sargon'a ait bundan iki yıl kadar sonraki bir yazıtta ise O'nun ülkesi *Bit Dayaukku'ya* boyun eğdirildiği kaydedilir.

Dil ve Din (Zend-Avesta, Zerdüşt ve Zerdüştlük)

Medler'in dili ve dini konusu var bir de. Oppert, Akamenid krallarına ait yazıtların üç dilinden birinin Medler'in dili olduğunu, hatta Medce'nin İrani değil, fakat Turani olduğunu öne sürmüştü. O'na göre Medya adı ise, Sümerce'de ülke anlamlı Mada'dan geliyordu. Ama Akamenid yazıtlarında Oppert'in Medce sandığı dilin gerçekte Elamca olduğu anlaşıldı.

Medler'in eski Persçe ile akraba bir dil konuşan İranlı bir halk oldukları en çok kabul gören görüştür.

Avesta dili uygun bir terim olmasa da Zend olarak adlandırılır. Avesta'nın alfabesi ise Pehlevice'dir. Avesta, iki tabakadır. M.Ö. 6. Yüzyıl dolayının dilini yansıtan daha eski bölümlerine *Gatalar* denilir. Daha büyük bölümü ise, geç dönemlerde yazılmıştır.

Browne'nin aktardığına göre, Darmesteter, Zend olarak adlandırılan Avesta'nın dilinin Medler'in dili olduğunu, bu dildeki (Zend-Avesta) antik Zerdüşt yazınının Med dili ve literatürünü temsil ettiğini savundu. O'na göre bu dil Medya'ya aitti ve eski Persçe ile ilişkisi de ana ya da kız değil, bacı olarak tanımlanmalıydı. Kısacası Darmesteter'e göre Zerdüş doktrininin yurdu Medya, ifade aracı, yani dili de Medce idi. Jackson, Geiger ve Darmesteter'e göre Zerdüştlük Med orijinliydi. Ama diğer Alman araştırıcılar Darmesteter'den farklı olarak Avesta'nın dilinin Bactria'nın dili olduğunu savundular.

Böylece bu dilin, bağlı olarak Zerdüşt dininin de İran'ın hangi parçasında doğduğu konusunda bir fikir birliği oluşmadı.

Zerdüş dininin de, bu dinin aracı olduğu ve Medce ile aynı olduğu söylenen Zend-Avesta'nın da batıdaki Azerbaycan (Atropatene, Medya)'da mı, yoksa doğudaki Bactria'da mı doğduğu halen tartışılan bir konu. Her iki bölgenin de Zerdüştlük adı verilen inancın tarihinde merkezi rol oynadıklarına inanılıyor.

Yine Browne'nin aktardığına göre, M. C. Huart, Medce'nin modern temsilcilerinin Yazd ve Kirman Zerdüştleri arasında konuşulan diyalektler olduğunu savunmuştur. M.S. 11. Yüzyılda yaşayan Baba Tahir'in kullandığı dil de Huart'a göre Medce'yi temsil ediyordu.

Darmesteter ise, eski Avesta dilinin, dolayısıyla Medce'nin yaşayan baş temsilcisinin Afganistan dili Paşto (Pakhto) olduğunu ileri sürmüştür.

Tüm bunlardan çıkan sonuç, Avesta'nın orijini, yaşı, yurdu ve dili gibi konuların Medler'in orijini yönünden büyük önem taşıdığıdır.

Zerdüşt dini literatürünün dili *Huzvareş* (Huzvariş, Zawariş, Zawarişn, Zuwariş) diye de bilinir. Dastur Huşangj'ın görüşüne göre Huzvariş kelimesi, *huzvan-asur,* yani *Asurya dili* demektir. Farklı bir etimoloji öneren Derenbourgh'a göre de Huzvariş, *Ha Sursi* (Bu Süryanice'dir) anlamına geliyor. Browne, bu sözcüğün zorlayan veya değiştiren (çarpıtan) anlamlı bir kelimeyle ilgili olabileceğine işaret etmektedir.

Kimisi, Huzvariş denen dili bugünkü Persçe'nin arkaik (çok eski) bir biçimi sayarken, kimi de orta Persçe olarak tanımlar. Bu dil genellikle Pehlevice (Pahlawi) olarak adlandırılır.

Bazıları Pehlevi terimini bu dilin kendisinden çok alfabesi için kullanırken, bazısı da hem dili hem alfabesini böyle adlandırır.

Pehlevice kavramı bazen geniş manada eski Persçe (Akamenid yazıtlarının dili, Akamenidler döneminin dili) karşılığında kullanılırken, sık sık dar anlamda Orta Persçe (M.S. 226-652 arası dönemin, yani Sasaniler döneminin Persçesi) için de kullanılır. İran Zerdüştleri M.S. 9. Yüzyıla kadar ve bu yüzyılda da Pehlevice'yi kullanmışlardır. Firdevsi'nin Şahnamesi'nin efsanevi kral ve kahramanları da mektuplarını Pehlevice yazarlar.

Browne, Huzvariş sisteminin kullanılmasıyla Pehlevi dilinin ana özelliğinin İrani ve Semitik unsurların bir karışımı olarak belirdiğini söyler. Pehlevice, daha doğru görünen bir şekilde Partça olarak da tanımlanır ve bu sözcüğün Parhav, Palhav, Pahlav ve Fahlav şekillerine de giren Parthia kavramıyla ilişkili olduğu söylenir. Browne'ye göre, Pehlevice'nin Partça demek olduğu Ishausen tarafından kanıtlanmış bulunuyor.

İzadi ise, *Kürtler* adlı kitabında Pehlevice'nin Dımılı (Gorani, Zazaca) dili olduğunu yazmaktadır.

Max Müller, Zerdüştlüğü, bir zamanlar tek bir toplum oluşturan Hint-İran toplumunda çok-tanrılı eski dine karşı ortaya çıkmış bir protesto olarak görür. Bu protestonun başını Zerdüşt adlı bir peygamber çeker ve en inançlı taraftarlarıyla birlikte İran'a sığınmak zorunda kalır ki, zamanla Baktriya'da kendi inancını egemen din haline getirir. Browne'nin yazdığına göre Almanya'da uzun süre M. Müller'in bu teorisi hakimdi.

Zerdüşt denen kişinin Darius'un babası Hystaspes olduğu ve Zerdüşt ile Akamenidler'in kurucusu Büyük Cyrus'un çağdaş oldukları şeklinde Geldner'e ait bir görüşün varlığını da not etmeliyim.

Artsruni Evi'nin tarihini yazan 9.-10. yüzyıl Ermeni tarihçisi Thomas Artsruni, İngilizceye *History Of The House Of Artsrunik* başlığıyla Robert W. Thomson tarafından çevrilen (Detroit, 1985) eserinde, *Ashdahak* (M. Khorene'de *Azhdahak*)'tan bir Med kralı, Zerdüşt (Zradaşt)'ten ise bir Magi ve *'Bactria ve Media kralı*' diye sözeder. Semiramis'in kocası Ninos'un Zerdüşt'e boyun eğdirdiğini (Eusebius'un kroniğinde ise kaynaklara göre Zerdüşt'ün yalnızca Semiramis tarafından yenilgiye uğratıldığı söylenir), onu Heftalitler'in sınırına kadar kovaladığını, Huzistan, İran ve Belh gibi ülkeleri 52 yıl boyunca Ninos'un yönettiğini söyleyen geleneği aktarır. Ardından aynı gelenekte Zerdüşt isyanını bastıran Semiramis'in onu kendisine bağımlı kıldıktan sonra, Babil, Huzistan ve tüm Doğu İran'a yönetici olarak atadığının söylendiğini, ama Semiramis öldüğünde Zerdüşt adlı bu kralın yeniden isyan ederek Asurlar'a bağımlılığı red ettiğini, Medler'i ve Persler'i hem politik hem de doktrin olarak Babil'den koparmak amacıyla '*Şeytani bir doktrin*' olan yeni bir din yarattığını, İslami çağlarda bile ateşe tapanların çocuklarının bu öğretiye bağlı olduklarını yazar (a.g.y., s. 86-90).

Bu gelenek Zerdüşt'ü Asur'un başlangıcı kadar gerilere yerleştiriyor.

En çok kabul gören görüşlere göre, Zerdüşt'ün ortaya çıktığı tarih M.Ö. 7. Yüzyıl ortalarıdır. Medler'in hakimiyeti dönemidir bu. Yani Akamenidler'in yükselişinden öncedir. O'nun Magiler adlı Med aşiretine mensup olduğu ve M.Ö. 660-583 yılları arasında yaşadığı tahmin ediliyor. Büyük ihtimalle bir rahipti. Batı İranlı (Mada, Media) olmakla birlikte ilk dikkate değer başarısını kral Viştaspa (Guştasp)'yı kendi görüşlerine kazanarak Bactria (Belh)'da gösterdiğine inanılıyor. Böylece Avesta'nın dili Bactria'ya ait olsa bile, Zerdüşt doktrinlerinin Baktria'ya Medler'in ateş-papazlarınca sokulduğu öne sürülür.

Konuyu araştıran çeşitli yazarların görüşleri konusunda bilgiler veren Browne'ye göre, Baktriya (Belh), Zerdüştler'in Medine'si olabilir. Yani kendi ülkesinde başarılı olamayan peygamber Zerdüşt, çok sonraları İslam dini ve Muhammed örneğinde görüldüğü gibi, başka bir yerde, bu örnekte Baktria'da kendisine bir sığınak bulmuş olabilir.

Browne, Avesta'nın *Gathalar* diye bilinen eski parçasının Zerdüşt'ün Belh (Baktria)'teki ilk propagandasının özünü yansıttığını yazmaktadır.

Belh'ten hızla tüm İran'a yayılan Zerdüşt dini, Fars Eyaleti'nde egemenlik kurar. Fars'a hangi tarihte girdiği ve bu bölgenin yöneticileri ve halkı tarafından ne zaman benimsendiği net değilse de, son Akamenidler'in yönetimi zamanında Fars'ta artık Zerdüşt öğretisi hakimdir.

İran'ın İslam-öncesindeki ana dini olan Zerdüştlük (Zoroastrizm, Mazdaizm), bazı bölgelerde tecrit halde halen yaşıyor. Hindistan'da onun İrani orijinine işaret eden *Parsizm* adı altında biliniyor.

Zerdüştlüğü bir tür *Pan-İranizm* olarak değerlendiren, hatta tekçi tanrı anlayışına sahip bir din gibi yorumlayan kaynaklar var. Böyle olunca ilk tek-tanrılı din olarak kabul edilen Yahudiliğin evrimini ve Hristiyanlığın doğuşunu etkilemiş olabileceği düşünülüyor.

Zerdüşt dininin ekseninde Ahura Mazda (Ohrmazd, Hürmüz) adı var. Kutsal kitabı ise, genelde Zend-Avesta diye adlandırılır.

Zındık sözcüğü Mezdek'in kitabı Zend'e mensup olmak demektir. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)* adlı kitabında Ahmet Yaşar Ocak'ın da işaret ettiği gibi Zındıklık ve Mülhidlik bugünün Türkçesi ile sapkınlık ve dinsizlik demektir. 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar üç-yüz yıllık Osmanlı düzenine ve bu düzenin arkasındaki resmi ideolojiye karşı ortaya çıkan kişisel ve kitlesel çıkışlara Zındıklık ve Mülhidlik denmiştir (Bk. A. Y. Ocak, a.g.e., 1998).

Bu dinde yaratıcı rol yüklenen Ahura Mazda'dır. Yeri göğü yaratan odur. İran'da Yunan mitolojisindeki Zeus'a, Babil'in Bal (Bel)'ına tekabül eden tanrıdır. Firdevsi'nin Şahname'sinde *Ahura Mazda* (Hürmüz, Urmuzd, Ormus, Ermenice'de Aramazd) için *İzad* ve *Yazdan* gibi adlar da kullanılır. Çevresinde O'nun yarattığı söylenen altı veya yedi kadar melek vardır. Bunlar iyi nitelikleri temsil ederler.

Ahura Mazda'nın Ahriman (Ahra Mainyu) adında bir ikize ve rakibe sahip oluşu, bu dinin tekçi görünen anlayışı ile bağdaşmayan bir düalizm olarak görülür. Ahura Mazda (Yezdan) iyiliğin, Ahriman ise kötülüğün failidir.

Ahura Mazda ve Ahriman, Zarvan (Zurvan)'ın çocuklarıdır. Zurvan'ı iki düşman kardeşin üzerine bir prensip olarak yerleştirdiği için bu inanca *Zurvanizm* diyen kaynaklar da var.

Bu dinde Ahriman (Yezidiler'deki *Melek Tavus* olabilir), kötü nitelikleri, şeytani prensibi, başka deyişle Şeytan'ı temsil ediyor. Onu izleyenler de böyle tanımlanır.

Böylece dünya birbiriyle savaşan iki düşman kamp olarak tasavvur edilir. Ahura Mazda (Yezdan) ve Ahriman (Ehrimen) bloklarıdır bunlar. Ahura Mazda tarafı yerleşik-tarımcı nüfusun ve düzenin, Ahriman'ın yandaşlarıysa göçebelerin, hırsız ve yalancıların temsilcisi gibi tanıtılır ve ikisi arasındaki bu kavganın adaleti temsil eden Ahura Mazda'nın zaferiyle sonuçlanacağına inanılır.

Anadolu'da Zerdüşt Kolonileri

William Mitchell Ramsey, *The Intermixture Of Races In Asia Minor: Some Of Its Causes And Effects* (25 Ekim 1916, Proceedings of Brıtısh Academy 1915-16) adlı yazısında şöyle der:

''Lidya'ya ve büyük ihtimalle Kapadokya ve Pontus'a da M.Ö. 6. ve 5. Yüzyıllarda çok önemli sayıda bir İranlı nüfus yerleştirildi. Bu İranlı nüfus, kendisiyle birlikte tanrıça Anahita (Yunanca'da ona Anaitis denir)'ya tapımı da getirdi. Onlar Anahita'yı yerli tanrıça Artemis'le özdeşleştirdiler (ve böylece her iki tanrıçaya ortak tapımı... da). Bu İranlı garnizon-nüfus yüzyıllar içinde Lidya sakinleri içinde giderek eridi. Fakat Artemis-Anaitis tanrıçalarına tapım bu ikilinin birleşik adı aracılığıyla birbirine karışmış nüfusun iki

bölümünü işaretlemeye devam etti. Bu ikili nüfus yapısının izleri yazıtlarda sadece dinsel inançları aracılığıyla izlenebiliyor'' (Ramsey, a.g.y., s. 364).

Bu demektir ki, Med ve Akamenid çağlarından beri Anadolu'ya bir İranlı nüfus akışı var.

Survivals Among The Cappadokian Kızılbaş (Bektash) (1900, JAI of GB & I içinde, xxx. Cilt, s. 305-20) adlı yazısında J. W. Crowfoot, heretik akımlar üzerine büyük bir çalışma yapan Kıbrıslı papaz Epiphanios'un Magousaioi'lerle (Mecusiler, Magiler) ilgili sorularına yanıt olarak Kapadokya'lı ünlü rahip Basil'in verdiği şu yanıtı aktarmaktadır:

''Burada Mecusiler (Magiler)...dikkate değer sayıdalar. Onlar bu topraklara uzun zaman önce Babil'den getirilip yerleştirilmişler ve tüm ülkeye dağılmış haldeler. Adetleri kendilerine özgüdür. Diğer insanlarla karışmazlar. Kendileriyle sohbet oldukça imkansız. Çünkü *Şeytan*'a tapıyorlar. Kitapları yok. Doktrinlerinde kural da yok. Anlamsız kurumları var. Dinleri babadan oğula aktarılarak gelmiş. Herkesin gözleyebildiği karekteristiklerine ek olarak, hayvanların öldürülmesine karşı çıkarlar, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için hayvanları başkalarına kestirirler. Kuralsız evlilikler yaparlar. Ateşi kutsal bilirler....Bugüne kadar hiç kimseden Magi'nin (Magiler'in) İbrahim'in soyundan geldiğine ilişkin herhangi bir rivayet duymadım. Magiler, kendi ırklarının kurucusu olarak *Zarnuas* adlı birinden söz ederler''.

Crowfoot, aynı konuda Eusebios'un şu sözlerini de aktarır:

''İranlılar arasında kızları, bacıları ve anneleriyle evlenmek adetti. Bu tür aykırı evlilikleri yalnız kendi öz ülkelerinde yapmakla kalmazlar. Çünkü İran'ı terkeden ve Magiler (Mecusiler) diye adlandırılanlar da aynı pratiği sürdürür, aynı kuralları ve adetleri sonraki kuşaklara aktarırlar. Bugün onlar Media, Mısır, Frigya ve Galatya'da çok sayıda mevcutturlar''.

Hristiyanlık çağında yaşamış Kapadokyalı (Kayseri'li) önde gelen papazlardan Basil (M.S. 330-379) ve Eusebios'tan yaptığı bu alıntıları takiben, Crowfoot, konuyu zamanımıza getirip güncelliğine işaret eder.

O'na göre geçmişin Magileri ile günümüzün Kızılbaşları ve Yezidiler'i arasında kesiksiz bir devamlılık vardır. Tek fark, cezalandırılacakları korkusuyla inançlarını (ateşe tapma vd) açıkça sürdüremeyip gizliliğe başvurmalarından ileri gelen belirsizliktir. Crowfoot, Basil'in Magiler hakkındaki ifadeleri (Şeytan'a tapıyorlar, dini kitapları yok, vd gibi) ile Türkler'in Kızılbaşlar ve Yezidiler hakkındaki tarifleri (Kitapsız halk, Şeytana tapanlar, vd) arasındaki çarpıcı paralelliğe işaret ediyor; Tahtacılar, Dürzüler ve Ansariyeler hakkında da benzer suçlamaların varlığından bahsediyor. Basil'de geçen *Zarnuas*'ın *Zarathustra* (Zerdüşt) adının bozulmuş pek çok şeklinden biri olduğunu tahmin ediyor. *Magousaioi* adı için ise, her sekt için bir coğrafi orijin aranacaksa, Pliny ve Strabo'da Arabistan'da Magousa adlı bir kentin adının geçtiğini ve bu adın modern Arapça'da '*Ateşe Tapanlar'*a karşılık kullanıldığını yazıyor. Crowfoot, Neolitik zamanlarda bile Kapadokya'nın Batı'dan çok Doğu ile ilintili göründüğüne işaret etmektedir. O'na göre daha Büyük İskender zamanından önce Kapadokya sakinleri Doğu nüfuzu altına girmiş, kendilerine özgü bir din geliştirmişlerdir. Bu dinsel doktrin ile Kızılbaşlar'ın şimdiki pratikleri arasında Crowfoot'a göre bir ayniyet ve süreklilik vardır.

Crowfoot'un bu değerlendirmesi oldukça anlamlıdır.

İskitler ve Kimmerler

Akamenidler'e geçmeden evvel İskitler'e ve Kimmerler'e kısa da olsa değinmek gerek. *İnsanlık Tarihi* adlı eserinde S. Tanilli'nin de işaret ettiği gibi Çin uygarlığı ile Mezopotamya köprüsünü kuranlar İskit stoktan halklardı.

Heredot, Darius'un iskitler üzerine seferini anlatırken asıl konudan ayrılıp İskitler'e genişçe değinir ve onların kökenine ilişkin üç rivayet aktarır (IV. kitap, s. 203-221).

Bunlardan biri Pontus'ta yaşayan Grekler'in anlattığıdır. Buna göre İskitler, yolu İskitya'ya düşen Heracles (Herkül)'in bir mağarada karşılaştığı o diyarın kraliçesi yarı-kız, yarı-yılan (üstü kadın, altı yılan) çift formlu bir yaratıkla yatmasından türemişlerdir. Bu birleşmenin sonucunda üç çocuk dünyaya gelir: Yaş sırasıyla *Agathyrsus*, *Gelonus* ve Scythes *(İskit).* Oradan ayrılan Heracles, geride kendisine ait altın yayı bırakır ve büyüdüklerinde çocuklarından hangisi bu altın yayı bükerse onu o topraklara yerleştirmesini,

diğerlerini uzaklara göndermesini tenbih eder. Heracles'in yayını bükemeyen ilk ikisini anneleri ülkeden sürer, yayı büken en küçük oğul İskit ise orada yerleşir ki, İskitler'in tüm kralları ondan gelmedirler.

Bu rivayette adı geçen Gelonus, kitabının bir diğer yerinde Heredot'un kendilerinden sözettiği Geloniler'le ilişkili olmalıdır. Heredot onları Greek orijinli sayarsa da, yarı-Greek, yarı-İskitçe bir dil konuştuklarını da kaydeder.

Diğer rivayet ise İskitler'in kendilerine ait olan ama Heredot'un inanmadığını söylediği şu rivayettir: Ülkeleri henüz çöl iken orada Zeus ile Borysthenes Nehri (Dnieper Nehri)'nin kızından olma Targitaus adında bir adam belirir. Beraberinde yaş sırasıyla Lipoxais, Arpoxais ve Colaxais adında üç oğlu da vardır. İskitler'in ilk kralı Targitaus'tur. Onun üç oğlunun yönetimi zamanında İskitya'ya gökten hepsi de altından yapılma bir karasaban, bir boyunduruk, bir kılıç ve bir de şişe düşer. Bu aletleri almak için ilk iki kardeş sırayla girişimde bulunurlar, ama onlar yaklaşıca altın yanmaya başlar, kaçmak zorunda kalırlar. En küçükleri yaklaşınca bir problem çıkmaz ve o bu aletleri alıp evine götürür. Bu olaya tanık olan iki büyük kardeş ülkede tüm yönetimi en küçüklerine verirler. İskit kralları kutsal bildikleri bu altını çok iyi korumuş ve her yıl ona kurbanlar sunmuşlardır. Rivayete göre İskit aşiretlerinin ataları bu üç kardeştir. *Auchatae* aşiretinin ceddi Lipoxois'tir. Arpoxais ise, *Katiari* ve *Traspians* adlı aşiretlerin ceddidir. Ülkenin kralı olan Colaxais adındaki en küçük kardeş ise *Paralatae* adıyla çağrılan İskit aşiretlerinin ceddidir. Bütün bu İskit aşiretlerinin hepsi *Skoloti* genel adıyla bilinirler. Yani kendi krallarının adını almışlardır. Onlara Scyth (İskit) diyen veya bu adı verenler Yunanlılar'dır. İskitler'in kendi orijinlerine ilişkin rivayeti budur.

Bence Heredot'un dikkatinden kaçan bu iki rivayetteki ortak yan, altın yay ve altından aletlerde tanık olduğumuz altındır ki, İskitler'in altını kutsal addettikleri de zaten belirtiliyor. Bu noktada adını Minorsky'nin de andığı Zarza (Zarzariya) adlı aşiret üstünde durmak anlamlı olabilir. Bu aşiretin adının '*Altının Çocukları'* anlamına geldiği söylenir.

İskitler'in orijinine ilişkin olan ve Heredot'un daha doğru ve inandırıcı bulduğu son rivayet ise şöyledir: Asya'da (Hazar Denizi doğusunda?) oturan ve Massagetlerle yaptıkları savaşta zor duruma düşen göçebe İskitler, onların önünden kaçarken Kimmerler'in ülkesini (Azak Denizi çevresi) istila eder ve onları yerlerinden edip bu ülkeyi yurt edinirler (M.Ö. 713?). Yani İskitya denen ülke daha eskiden Kimmerler'in yurduydu. İskitler'in bu İstilası ve ilerlemesi sırasında yurtlarını terk etmek zorunda kalan Kimmerler Asya'ya girdiler ve şimdi Sinop'un bulunduğu yerde bir koloni kurdular. Bu sırada Kimmerler'in Aras boylarına vardıkları ve Urartu ile savaşıp onları yendikleri sanılıyor. M.Ö. 713 yılındaki bu Kimmer göçünden sonra yine İskit saldırıları nedeniyle 680-46 yılları arasında yöneten II. Rusa zamanında Urartu'ya ikinci bir Kimmer göçü gelir ve bu yeni gelenlerin Medler'e karşı kurulan İskit-Asur ittifakına karşı Urartulular'la bir ittifak oluşturdukları tahmin edilmektedir.

Heredot'a göre Medya'yı istila eden İskitler, bu sırada Kimmerler'i kovalayanlardı. Kimmerler, Heredot'a göre, kaçarken kıyı boyunu izlemişlerdi. Oysa onların arkasından gelen İskitler, Kafkas dağlarını sağlarına alarak ilerlediler, böylece yollarını şaşırıp Medya'ya girmiş oldular. Bu İskit ordusunu İskit kralı *Protothyes (Bartatua, Parati)'in oğlu ve yine İskit kralı olan* Madyes (Madyas) kumanda ediyordu. Bu sırada Med kralı Cyaxares Nineveh'i kuşatmakla meşguldü. Bu istilanın sonrasında asıl Medya da dahil, daha önce Medler'in hakimiyetinde bulunan tüm toprakları 28 yıl boyunca (634-606) Medler'i yenilgiye uğratan İskitler'in yönettiğine az evvel Medler bölümünde değinmiştim. Bu istila sırasında Filistin'e dek güneye sarkan İskitler'i, Heredot'un anlattığına göre, orada Mısır kralı karşılar, onun yalvarması ve hediyeler vermesi üzerine İskitler daha ileriye gitmekten vazgeçip geri dönerler. Kirzioğlu başka bir kaynaktan Mısır sınırlarından dönen bu İskitler'in Madyes liderliğindeki grup olduğunu aktarmaktadır.

Sonunda Med kralı Cyaxares (Keyaksar), ilkin bir şölende eğlendirip sarhoş ettikten sonra topluca öldürdüğü İskitler'in büyük bölümünü de katliamdan geçirir ve Kuzey Medya (Azerbaycan)'yı onlardan geri alıp kendi imparatorluğunu restore eder. Kirzioğlu'na göre İranlılar tarafından her yıl 7 Temmuz'da kutlanan Tiregan (Strabo zamanında Sakaya adıyla bilinen) adlı ulusal bayram Saka hakimiyetinden kurtuluşu simgeleyen yukarıdaki katliamın yıldönümüdür.

Kirzioğlu'nun görüşlerine göre *Kurmanc Kürtleri*'nin ataları, M.Ö. 7. Yüzyılda bahsi geçen saldırı ve katliam sırasında Medler'den kaçarak Musul ve Van arasındaki dağlık bölgeye yerleşen *Paktuklar* ve *Karduklar* adlarındaki iki Saka boyudurlar. O'na göre Yukarı Zap ve Bohtan Suyu boylarına yerleşen bu iki aşiretten Paktuklar'ın adı sonraları Bohtiler (Botiler) şekline girer. Partlar çağının Ermenice kaynaklarında Van Gölü ile Hakkari arasındaki bölgenin adı olan Mog veya Moxoene (Mogk: Moglar) sözcüğü de Kirzioğlu'na göre Boht adının bir şeklidir. *Karduklar* ise sonraları Kürt adıyla tanınırlar. Kirzioğlu Ermenice kaynaklardaki Mogk-Gortuk bağlantısının da bu tezini desteklediği inancındadır (Kirzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 80).

M.Ö. 665 yılında Kafkaslar'dan inerek Kür-Aras boylarına yerleşen Saka boylarından birinin hükümdarı Asur yazıtlarında Gog olarak adlandırılmaktadır. Kirzioğlu'nun aktardığına göre Asurya'ya saldırıp Asurbanibal tarafından esir edilen Sarati ve Parati (Heredot'ta

Prothyes) adlı kardeşler, Gog adlı bu Saka kralının oğullarıdır. Heredot'ta Madyes olarak geçen Maduva ise Gog'un torunu olup Parati'nin de oğludur (Bk. Kirzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 77).

Bu yorumlara göre Gog ve Magog iki Saka (İskit) aşiretidirler.

Bazı kaynaklara göre Sargon döneminin sonlarından itibaren Asurya tarafından zaten daha önce gücü kırılmış olan Urartu topraklarına Kimmerler egemen olmuşlardı. Kimmerler'in Urartulular ile bir anlaşmaya vardıkları sanılıyor. Çünkü onlar sonunda Asurya'ya karşı savaşma kararı alır ve Asur ordusunu yenilgiye uğratırlar. Hatta Sargon'un ölümünü bu yenilgiyle ilişkilendirenler var. Tevrat (Isaiah bölümünde), bu olayı kaydediyor.

Urartu ve Man ülkesindeki istilacı Kimmerler'e Sapardalar diye referans verildiği de söylenir.

Urmiye Gölü üzerindeki Man ülkesinde M.Ö. 680-673 yılları arasında istilacı İskitler vardı bir de. *Kars Tarihi* adlı kitabında Fahrettin Kirzioğlu'nun aktardığına göre, Medler ve Asurlular için tehdit oluşturan bu Sakalar'la *Manna kralı Akhşeri* arasında Asurlular'a karşı bir ittifak oluşur. Bundan korkan Asarhaddon onlarla karşılıklı evlilikler yapar. Saka (İş-kuzai) hükümdarı Bartatua/Protothuas, Asarhaddon'un kızına talip olur.

Heredot'un İskit dediği ve Kimmerler'i kovaladığını söylediği istilacılara Asur-Babil kaynaklarında *Ashkuzalar* (Tevrat'ta *Aşkenaz*) adıyla referans verilmektedir. Bir yoruma göre daha önce Asurya ile dostça ilişkiler kurmuş olan Man ülkesindeki Ashkuzalar (Asguzai, Ashkuz) Asurya'yı destekleyerek Kimmerler'e karşı savaştılar. Ashkuza kralı Bartatua'nın Assarhadon'un kızıyla evlenmiş olabileceği söylenmektedir. Nineveh'i kuşatma altında tutan Med kralı Cyraxares'in üstüne yürüyen *Madyas* (Heredot ondan İskit kralı diye sözeder), Bartatua'nın oğluydu. Asurlarla ittifak kuran Ashkuzalar (Heredot'un İskit dedikleri), Kimmerler'i batıya doğru sürdüler. Assarhaddon, Kimmerler'i kendisinin yenilgiye uğrattığını iddia eder. Ama bu, sanıldığı kadar büyük bir başarı değildi gibi. Çünkü zaten Kimmerler'in başlangıçtaki hedefi Asurya'dan çok Anadolu idi. Ve onlar batıya yönelip Frigya ve Lidya'yı istila ettiler. Onlarla birlikte Van Gölü bölgesinde anılan Sapardalar (Tevrat'ta Sepharad) da onlarla beraber veya onları takiben Frigya ve Lidya'ya girdiler gibi. Frigya ve çevresinde Saparda adını taşıyan bölgenin adının onlardan kalma olduğunu düşünenler var. Kendisini uzak bölgelerde tüketen Kimmer fırtınasının kalıntıları Lidyalılar tarafından dağıtıldı. Kimmerler'in Urartu'dan ayrılması üzerine Ermenistan'a Asurya ile anlaşan Ashkuzalar egemen olmuş görünürler. İskitler'in zaptettiği Urmiye Gölü'nden Kızılırmak'a kadar uzanan bu topraklar daha sonra onları kovan Cyaxares'in eline geçer. Böylece, *The World's History* (Cilt III)'e göre, Ashkuzalar (İskitler)'ın bu imparatorluğu onu izleyen Med egemenliğinin önceli olur ve İskit istilası sonuçta Yukarı Asya'da Med üstünlüğü için yolu açma işlevi görür. Med Konfederasyonunun başlangıcı konusunda dikkate değer bir yaklaşımdır bu.

Aynı kaynağa göre, Heredot'un ilk Med krallarının (Deioces ve halefi Phraortes) yönetim dönemleri hakkında söyledikleri tarihsel değildir. Heredot, Media'nın ilk birliğini *Deioces* adıyla ilişkilendirir. Bu kaynağa göre ise Medya kraliyet evinin kendi orijinal atalarını Deioces olarak adlandırmaları mümkündür, ama onun hakkında bütün diğer söylenenler bir monarşinin evrimi hakkında safça bir anlayışın damgasını taşırlar ve tarihsel olamazlar. Ancak Nineveh'i yıkan Cyaxares ile birliktedir ki, net biçimde ayağımızı tarihsel zemine basarız ve Ashkuzalar (Ishkuzalar, Shkudhalar)'a boyun eğdirerek Med imparatorluğunun gerçek kurucusu haline gelen de odur. Bu yoruma göre Heredot'un Med kralları dediği Cyaxares'ten önceki isimler döneminde gerçekte bir Med devleti değil, ama bir İskit (Ashkuza) krallığı ve imparatorluğu vardı ve bu İskit (Saka, Aşkuza) devletinin krallarından biri de *Madyas* idi. Med devleti ise İskitler'e boyun eğdirildikten sonra doğmuş olmalıdır.

Bu analize Frye'nin *The Heritage Of Persia* (1962) adlı eserinde Heredot'ta Med krallığının kurucusu ve ilk Med kralı olduğu söylenen Dayaukku (Deioces, 709-656 M.Ö) adlı yöneticiyi Medler'le değil de Mannalar'la ilişkilendiren şu sözlerini de eklemek gerek:

''Urartu kralı Rusa'nın M.Ö. 716 yılı dolayında Mannailer'e karşı bir seferi sırasında, Mannailer'le ilişkilendirilen Dayaukku (veya Deioces) adında bir yöneticinin adını duyarız. Ama bu seferin sonucu olarak Urartulular'a katılan bu yönetici, Asurlar tarafından yenilgiye uğratılıp esir edilir ve Suriye'ye sürgüne yollanır'' (Frye, a.g.e., s. 77).

Şimdi Kimmerler hakkındaki birkaç önemli ayrıntıya daha değinmek gerekir. Bazı kaynaklara göre Kimmerler, İrani değil, Trako-Frig'lerle ilişkilidirler. Onları Kafkas (Kas) grubuna dahil eden görüşler de var. Asur yazıtları Kimmerler'den sözediyor. Urartu kralı Rusa I de, yazıtlara göre o sıra Urartu'nun kuzeybatısında yeralan Gimirrailer (Kimmerler)'in topraklarına seferler yapmıştır. Esarhaddon'un M.Ö. 679'da onları yenilgiye uğrattığı kaydedilir. Çok geçmeden Asurya'nın bazı Kimmer birlikleri kiraladığı görülür. Ama geri kalan Kimmerler'le özellikle Andolu'da birçok kez savaşmak zoruda kalır. Asurca'da *Gimirrai* diye adlandırılan Kimmerler'e Tevrat'ta *Gomer* olarak referans verilir ve özellikle Kapadokya'da gösterilirler. Tevrat'a göre onlar Kapadokya'yı yurt

edindiler. Kapadokya'nın Moses Khorenatsi'de kaydedildiği gibi Ermeniler tarafından *Gamirk* olarak adlandırılması Tevrat'ta söylenenleri destekler niteliktedir.

Kimmerler, M.Ö. 8. Yüzyıl öncesinde Güney Rusya'da yaşıyorlardı. Kırım (Crimea) adı onlardan kalmadır. O yörede ve çevresinde sonraki dönemlerde kale ve yerleşme adı olarak sıkça rastlanan *Kirman* adı da belki Kırım adının bir versiyonudur.

İskit istilası üzerine Kimmerler yurtlarından edilir ve bu tarihten sonra onların ana yurdu yeni bir adla İskitya olarak bilinmeye başlar. Böylece İskitler'in yanısıra M.Ö. 7. Yüzyılda Kimmerler de Anadolu ve İran'a girerler. Kral Midas'ın Frigya krallığını yıkanlar onlardır (675). Yakın Doğu'da Kimmerler'in faaliyeti Azerbaycan (özellikle *Mannai Krallığı*) ve Kapadokya eksenli bir faaliyet olarak görünür. Frye, Mannai Krallığı'ndaki istilacı Kimmerler'in o sıralarda İskitler'le karıştırılmış olabileceğine işaret eder. Çünkü Man ülkesindeki Kimmerler'in yerini çok geçmeden İskitler (Azkuzalar, İskuzalar)'in aldığı görülür. Behistun yazıtlarının Akadca versiyonundaki Kimmerler'in bu aynı yazıtın eski Persçe ve Elamitçe versiyonlarındaki Sakalar'ın yerini aldığını söyleyen Frye'ye göre ikisi Medya'da iken işbirliği yapmış olabilirler.

Mannai'ler bu savaşçı istilacılarla işbirliği yapıp onlardan yararlanmak istediler. Ama büyük ihtimal M.Ö. 673 yılı civarında tüm Mannaean toprağı Asurya'ya kaptırılmış gibi.

Akamenidler (Persler)

Med kralı Astyages döneminde, Persler, Cyrus (*Kurus*) adlı birinin öncülüğünde Med yönetimine karşı özgürlük için ayaklandılar. Medler'i yenilgiye uğratıp kendilerini özgürleştirdikleri gibi, bu tarihten sonra Asya'nın egemeni olmak için de savaştılar. Bu hedefe varmada önlerindeki en büyük rakip Croesus'un Lidya'sı idi. Lidya'yı da yenilgiye uğrattıktan sonradır ki, Akamenidler Heredot'un deyişiyle tüm Asya'nın egemeni haline geldiler.

Akamenid imparatorluğunun temellerini atan Kurus'un fetihleri oldu. Oğlu Kambises, imparatorluğu daha da genişletti. *Cambrıdge Ancient History* (IV. cilt)'de de dikkat çekildiği gibi, bu denli hızlı fetihler örneğine sadece İskender'in fetihlerinde ve İslam'ın Muhammed'den hemen sonraki döneminde rastlanır. Çünkü Akamenid imparatorluğu tek bir kuşaklık sürede birbirini izleyen seri fetihlerle yaratıldı. Asıl Yunanistan'a dek uzanan bu fetihlerle Medya, Babil, Lidya ve Mısır gibi dört büyük devlet ortadan kalktı.

İran-Yunan düellosu, Doğu-Batı çatışmasının başlangıcı değilse de, bu çatışmanın tarihinde ayrıntılı olarak bilinebilen ilk evredir. Yunanistan'da uygarlığın yükselişi, Grek devletlerinin politik ve ticari gelişmesi de kabaca bu döneme rastlar. İran savaşlarında Yunanlılar'ın zaferinden sonradır ki, Yunanistan, en büyük çağına, dünya tarihi bakımından da büyük önem taşıyan kendisinin düşünce ve sanat tarihindeki başarıları dönemine girdi.

Kurus (Cyrus)'un Öyküsü

Kurus'a ilişkin efsane Heredot'un Birinci kitabında anlatılmaktadır. Hem Dahak ve Kawa'nın kimlikleri, hem de Kürtler'in orijini (Kürtler'in Dahak'ın zulmünden dağlara kaçırılan insanların soyundan geldiklerini söyleyen Şerefname'deki rivayet) bakımından önemli görünen bu efsaneyi özetlemek gereğini duydum.

Efsanelerdeki *Dahak* (Azhidahak, Zahak)'ın Med kralı Astyages olduğu ya da olabileceği şeklinde bir görüş zaten mevcuttur. William Jones'e göre İran destanındaki *Kawa* da, Astyages'i deviren Kurus (Cyrus)'a tekabül eder.

Bu görüşler dikkate değerdir. Bunlara ek olarak, Şerefhan'ın aktardığı rivayette Kurus'a ve ona ilişkin öyküdeki olaylara ve karekterlere (Astyages, Mandane, Harpagus ve kendisine eti yedirtilen oğlu, Kurus'u yaşadıkları dağlara götürüp evlat edinen Mitradates ve eşi Spax, omuzlarından yaralanan çocuk, vd gibi) bazı referanslar bulunduğunu düşünüyorum.

Şerefhan'ın '*çok-topluluklu'* (Şerefname'de dil, gelenek ve sosyal durumlarına göre dört büyük topluluk olarak *Kurmanç*, *Lor*, *Kelhur* ve *Goran* öğeleri sayılır. Bk. Şerefname, s. 20) dediği ve Kürtler'in orijinine ilişkin birbirini tutmayan çeşitli rivayetlerden sadece biri olduğunu belirttiği bir rivayete göre:

‘‘Kürtler, beyinlerinin alınıp *Dahhak (Bivrasb)’*ın iki omuzu üzerinde meydana gelen kansere benzer bir çıbana sürülmesi için öldürülmekten, boğazlanmaktan, başları kesilmekten kaçarak dağlara ve engin yerlere dağılan insanların soyundan gelmişlerdir. Dahhak, *Bişdadiler*’in büyük hükümdar *Cemşit*’ten sonra İran ve Turan tahtına oturup ülkelere tasallut eden beşinci hükümdarıydı; o kadar Allah’tan korkmaz ve sakınmaz ceberrut ve haddini aşmış bir hükümdardı ki, bu yüzden bazı tarihçiler, şiddet ve ceberrutundan ötürü tarihte *Şeddad* sanıyla ün yapan hükümdarın ta kendisi olduğunu öne sürmüşlerdir...Bu hükümdarın yaradılışındaki ceberrut ve aşırı şiddete rağmen, yüce Allah kendisini, iki ejderha ve yılanın başına benzer iki kemiğin çıkmasıyla müptela kıldı; bu, hekimler tarafından kanser denilen bir hastalıktı. Bu garip hastalıktan, yakalandığı acı ve ıstırap nöbetlerinden dolayı, Dahhak’ın rahatı iyice kaçtı. Ayrıca, bu hastalığı iyileştirmeye girişen ve tedavisini üzerine alan hünerli tabipler ve mütehassıs hekimler de, bu uğurda olanca çabalarını harcamalarına rağmen, çaresizlik içinde kaldılar. Nihayet günün birinde mel’un şeytan, Dahhak’ı muayene etmek ve ona iyileştirici bir ilaç salık vermek isteyen bir tabip kılığında çıkageldi. Bu tabip Dahhak’la karşılaşır karşılaşmaz,‘*senin iyileşmen, bu kanserli çıban başına genç insanoğullarının beyinlerinin sürülmesine bağlıdır‘* dedi. Esef edilecek durum, yöneticilerin de bu mel’unun öğüdüne uygun olarak hareket etmeleri oldu. Rastlantı olarak acı durdu, ıstırap da tamamen hafifledi. Kansere beyin sürüldükçe hasta kendisini iyi hissediyordu artık.

Bunun üzerine işbaşındaki yetkililer, günde iki kişinin öldürülmesine ve beyinlerinin alınarak kansere...sürülmesine karar verdiler. Bu durum...bir süre devam etti. Sonunda günde iki kişiyi öldürüp beyinlerini almakla görevli adamın gönlü iğrendi,...günde bir kişi öldürmekle yetinmeye, onun beynine bir kuzu beynini eklemeye ve öbür kişiyi gizlice serbest bırakıp, kendisine şehir ve meskun yerleri terketmesini, insanoğlunun izlerinden hali bulunan dağları ve engin yerleri yurt edinmesini tenbih etmeye karar verdi. Bu insancıl davranış, yani her gün bir kişinin serbest bırakılması, meskun olmayan arazideki bir alanda, birçok diyalekt konuşan ve çeşitli topluluklardan gelen (*yani başlıca toplulukların adlarıyla Kurmanç, Lor, Kelhur ve Goran; S. C*) insanoğullarından büyük bir topluluğun meydana gelmesine yolaçtı. Bunlar evlendiler ve ürediler; sonunda çocukları ve torunları bütün o geniş yöreleri doldurdular ve bütün bu insanlara ‘*Kürt‘* adı verildi’’ (Şeref Han, *Şerefname-Kürt Tarihi,* 1597, Hasat Y., 3. Baskı, M. E. Bozarslan çevirisi, s. 17-19).

Meraklı okuyucuya Dahak ve Kawa öykülerini ve aktardığımız rivayetin *çok orijinli* olduklarına dikkat çektiği ‘Kürtler’in orijini konusunda yukarda söylenlenlerle şimdi anlatacağım Kurus’un öyküsünü karşılaştırmayı öneriyorum.

Heredot’un aktardığı efsane özetle şudur:

Son Med kralı Astyages’in zamanıydı. Astyages’in *Mandane* adında bir kızı vardı (*Astyages soylu olduğu söylenen Manda-Mandakuni adlarının orijini, belki Heredot’ta Medler’e adını verdiği söylenen kadın da geçekte bu kızdır*, *S. C*). Rüyasında kızı Mandane’den çıkan suyun kendi kentini ve tüm Asya’yı su altında bıraktığını gören Astyages, bu rüyayı Magiler’e yorumlattı. Onların dediklerini oldukça ürkütücü bulan Astyages, bu kızı bir Pers olan Cambyses’le evlendirdi (*Xenophon’da Cambyses bir Pers kralıdır, SC*). Bu evliliğin birinci yılında Astyages bir rüya daha gördü. Bu defa da kızı Mandane’den çıkan bir bitki tüm Asya’yı sarıyordu. Yine Magiler’e (rüya yorumcularına) danıştı. Kendi evine gelen kızını gözetim altında tuttu. Niyeti bu kızın doğuracağı çocuğu öldürmekti. Çünkü rüyasını yorumlayan Magiler, bu kızdan doğacak çocuğun (soyun) yönetimi kendisinden alacağını söylemişlerdi ona ve o da bunu engellemek için doğacak çocuğu öldürtmeye karar vermişti. Nihayet, beklenen doğum oldu. Mandane’den doğan çocuk, ilerde Astyages’i devirecek olan *Kurus* (Cyrus) idi. Astyages, bu çocuğu (Kurus), kendisine sadık *Harpagus* adlı bir Med’e teslim etmiş, evine götürüp öldürmesini tenbihlemişti. Harpagus, Kurus’u alıp kendi evine götürdü, ama öldürmedi. ‘*Öldüreceklerse kendileri öldürsünler’* diye düşünüp, Kurus’u Astyages’in adamlarından *Mitradates* adında birine verdi ve ona “*Astyages‘in emridir, bu çocuğu dağlarda ücra bir yere bırak ki ölsün, çocuk ölmezse sen cezalandırılacaksın!“* dedi.

Mitradates, bir köleydi. Astyages’in sürülerine bakan bir çobandı. Dağlarda yaşıyordu. *Spako* adındaki karısı da kendisi gibi bir köleydi. *Spax (Spako)* sözcüğü Med dilinde köpek (Yunanca’da *Cyno*) demektir. Bu karı-koca Agbatana kuzeyinde (Karadeniz’e doğru olan bir yerde), otlaklarda oturuyorlardı. Burası Saspirler’in yanıbaşında, dağlık, yüksek bir yerdi *(çevirene göre kast edilen Medya’nın kuzey-batısı, yani Azerbaycan’dır. SC)*.

Kurus’u seven Mitradates’in karısı Spax, tam o sıra ölü bir çocuk doğurmuştu. Kocasını ikna edip gerçekte Med Mandane ile Pers Cambyses çiftinin oğlu olan Kurus’u korudu. *Bu çocuğun adı* başlangıçta *Kurus değildi, ona bu adı verenler onu evlat edinen bu karı-koca oldu*. O’nu kendi çocukları olarak tanıtıp, öz çocuklarının ölüsünü de Harpagus’a Kurus diye teslim ettiler ve gömdüler.

Kurus büyüdü. Daha on yaşında bir çocukken bile yaşıtlarıyla oyunda kral rolü verilirdi ona. Bir gün kendi arkadaşlarına bir Med soylusu olan Artembares’in oğlunu dövdürttü. *Kurus’un bu arkadaşları Artembares’in oğlunun omuzlarını yaralamışlardı*. Artembares’in şikayeti üzerine, bu çocuğun kim olduğu merak edildi.

Med kralı Astyages'in emri üzerine Mitradates Kurus'u getirdi. Astyages Kurus'a soylu arkadaşı Artembares'in oğluna yaptığının nedenini sordu. Kurus'un yanıtı, ''*Ben ne yaptıysam adilce yaptım. Köyümüzün çocukları beni kral seçmişti. Ben de emirler verdim onlara. Hepsi uydu, o çocuk uymadığı için cezalandırıldı*'' şeklindeydi.

Astyages, Kurus'un konuşma tarzından huylandı. O'nun kendi torunu, yani kızı Mandane'nin oğlu olabileceğinden kuşkulandı ve Mitradates'i sorgulamaya başladı. Korkuya kapılan Mithradates, en sonunda gerçeği ifşa etti ve af diledi. Bu olaya çok kızan Astyages, olan bitenden sorumlu tuttuğu Harpagus'u cezalandırdı. *Harpagus'un 13 yaşındaki oğlunu boğazlattı, pişirtti ve ceza olarak babası Harpagus'a yedirtti. Ardından ona yediği şeyin kendi oğlunun eti olduğunu açıkladı*.

Sonra da Magiler'i çağırıp durumu anlattı ve Kurus sağ kalırsa neler olabileceğini sordu. Onlar da, "*Bu çocuk kendi köyünün çocuklarınca bir kez kral seçildiğine göre, ikinci kez kıral-mıral olmaz! Rüyanız bu biçim altında zaten gerçekleşmiş oluyor. Korkulacak bir şey yok!"* dediler.

Bu açıklama Astyages'i artık kendi krallığının Kurus aracılığıyla başka bir ulusa (Persler'e) geçme tehlikesi kalmadığına ikna etti. Bunun üzerine torunu Kurus'u öldürmekten vazgeçip, onu Persler'e, anne ve babasına gönderdi.

Kurus'u öldü bilen anne ve babası neler olup bittiğini öğrendiler ve Kurus'un sağ olarak dönüşüne sevindiler.

Kurus'a ilişkin efsanenin başlangıcı böyledir.

Sonrası ise, Harpagus ve Kurus önderliğindeki bir Med-Pers ortak ayaklanmasıyla Med kralı Astyages'in devrilmesi, yani efsanedeki korkulan rüyanın gerçekleşmesidir. Böylece Lidya ile barıştan sonra genişlemenin durduğu bir aralıkta, benzer koşullarda sıkça tanık olunan şekilde, Med imparatorluğunda daha önce Astyages'in bir vasalı olan Kurus çıkar tahta.

Korkulan Rüya Gerçekleşiyor (Astyages'i Deviren İsyan ve Med Yönetiminin Sonu)

Kurus artık büyümüştü. Astyages tarafından kendisine çocuğunun eti yedirtilen ve kendisi de bir Med olan Harpagus, intikam için zamanın geldiğini düşündü ve bu amaçla Kurus'la ittifaka girdi. Dahası, isyanı planlayan ve Kurus'a yol gösteren de aslında oydu. Med soylularını bu isyana katılmaya ve Kurus'un yönetimine girmeye de o ikna etti.

Heredot'un anlatımına dayanarak Astyages'i deviren isyanın gerçek önderinin Harpagus olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. *Efsanelerin Kawa'sı ile Harpagus arasında bazı paralellikler olduğu bile söylenebilir*. Kurus'un yönetimi altına girmesi, belki de ihtiyaç duyduğu Pers desteğini başka türlü alamayacağı içindi.

Kaldı ki, Kurus'un ve Kurus Evi'nin kimliği meselesi, O'nun iddia edildiği gibi bir Pers olup olmadığı henüz net değil. Akamenid Evi, M.Ö. 549'a dek sadece Anzan krallarının egemenlik alanıyla sınırlı bir bölgeyi yönetiyordu. Kurus, *Cambrıdge Ancient History*'e göre, kendi ailesinden '*Anzan Kralı*' ünvanı taşıyan en az dördüncü kişidir. Kurus evinden hiç bir yönetici, bu ünvanı kendi fetihleri sonucunda daha sonraları alan Kurus hariç, Pers veya Persia (Persiya) kralı diye bilinmez. Onlar Anzan krallarıdırlar. Anzan Krallığı ise Persiya dışındaydı.

Eski bir kavram olan Anzan, hem bir kentin, hem de bir ülke ya da bölgenin adı olup, daima Elam ve Susa ile ilişkili olmuştur. Anzan krallarının başkenti Susa idi. Buna rağmen Anzan'ın yeri ve sınırları netçe bilinemiyor. Çeşitli teoriler var. Persiya'ya dahil olmadığı konusunda bir anlaşmazlık yok gibi. Bir teze göre Medya'ya karşılık düşüyordu. Bu teoriyi ikna edici bulmayan *Cambrıdge Ancient History*'e göre de özellikle Susa ve çevresini kapsayan Güney Elam idi. Kurus'un ataları da, kendisi de Anzan Kralı ünvanını kullanmışlardır.

''Eğer Anzan, Persiya dışında idiyse, Kurus'un da, ondan önceki Anzan kralları olan atalarının da Pers olmadıklarını düşünmek mümkündür. O taktirde Kurus, fetih yoluyla ilkin Persiya'nın, sonra da Babil'in kralı olmuştur. Ama bu, diğer kanıtlarla bağdaşmıyor. Çünkü sadece Grekler'e göre değil, Darius'a göre de Kurus, bir Pers'ti. Kendi Pers orijinine güçlü vurgular düşen Darius, Kurus'un oğlu Kambises'in kendi ailesinden olduğunu iddia ediyor.'' (*Cambrıdge Ancient History*, vol. IV, s. 4).

Aynı kaynak, buna rağmen soruların bulunduğuna işaret ederek, Kurus'un atası Teispes ile Darius'un atası Teispes'in kimliklerinin açık olmadığını belirtir.

The World's History (cilt III)'ye göre Kurus'un Akamenidler'le ilişkilendirilişi amaçlı görünüyor. Yani Pers olduğu kesin olan Darius'un Akamenidler'i krallığı kendileri için talep ettiler ve bunu meşrulaştırmak için de Kurus'la bir akrabalıkları olduğunu öne sürdüler. Tam da bu amaçladır ki, Kurus ve oğlu Kambises'i Persiya'nın meşru kralları gibi tanıttılar. Darius, Behistun'daki yazıtlarında kendi şeceresini Hystaspes, Arsames, Ariaramnes, Teispes ve Achaemenes olarak verir. Kurus da Babil'in zaptından hemen sonra yazdırdığı bir kaydında Kambises diye biriyle Teispes'i kendi ataları olarak gösterir, ama Achaemnes diye birinden hiç sözetmez. *The World's History*'e göre büyük ihtimal iki aile arasında hiçbir ilişki yoktu, ama Darius'u Kurus oğlu Kambises'in meşru halefi olarak ortaya sürmek için bir akrabalık bulunduğu uydurulduğu. Çünkü Kurus, Achaemnes adında bir atasından habersizdi. Ama sonraları diktirilen bir anıta aynı amaçla '*Ben Akamenid kralı Cyrus*' diye ona maledilen bir şeyler kazındı.

Peki Kurus kimdi?

Aynı kaynağa göre o da, dedesi ve babası gibi bir Anzan kralı idi ve onlar gibi kendisini Anzan Kralı olarak tarif ediyordu. Anzan'dan ise Sennacherib altında ayrı bir Med ülkesinin adı olarak sözedilir. Buna göre onun ayrı bir Medya ülkesi prensi sıfatıyla Astyages'in vasalı olduğu söylenebilir. Babil kralı Nabunaid de Kurus'u bu şekilde, yani büyük Medler'in küçük bir vasalı olarak tanımlar. O'nun Anzan'a (Susiana'nın kendisi ya da civarında bir eyalettir) ait eyaletlerin sahibi olduğu tahmin edilebilir ki, bu durum, onunla büyük kral Astyages arasındaki aykırılığı da açıklar. Ama açıklanması gereken *nasıl oldu da Kurus'un ayaklanması Persler'in zaferi anlamına geldi* sorusudur.

The World's History'nin yanıtı özetle şudur: Astyages'i devirene kadar Babil kroniklerinin de tanıtladığı gibi Kurus kendisini Anzan kralı olarak tanımlamıştır. Astyages'i yıktıktan sonra ise İran (Parsu) Kralı der kendisine. Geleneğin de koyduğu gibi aslında Kurus kendi öz-amaçları için Persler'den yararlandı. Bu nedenle de onlar tarafından kendi liderleri gibi kabul gördü, öyle benimsendi. Bu kaynağa göre Persler'in eskiden Med krallarının tebaları mı olduğu, yoksa ilk kez şimdi mi Medya'daki mücadelelere aktif olarak katıldıkları da açık değil. Ama Kurus'un devirmek istediği Med kralına karşı henüz Med imparatorluğuna dahil olmayan Persler'in yardımını almaya çalıştığı yeterince açık gibi.

Sonuç olarak Kurus, kendisi Pers mi değil mi sorununu bir yana bırakırsak, ancak Persler'in desteği sayesindedir ki Med kraliyet ailesini devirdi. O'nun devriminde ya da komplosunda Medler'in kendileri de yer aldı ve sonraları Persler'in yanısıra onlar da egemen halk konumunda oldular. Kendi devrimini destekleyen Persler'in yanısıra Medler'i de Doğu'nun yönetici halkı yapan Kurus'un başkenti en baştan beri Susa oldu ve onun devriminden sonra da Susa, Med-o-Pers imparatorluğunun başkenti olarak kaldı. Kurus, bu yolla kendisini Doğu üzerinde hakimiyet iddiası taşımış olan eski Elamitler'in mirasçısı olarak sundu. Bu imparatorlukta Persler'in yönetimini kuran ise Vistaspa oğlu Darius oldu. Ahura Mazda'nın peygamberi sıfatıyla ortaya çıkan Zerdüşt'e koruma veren Baktriya kralı da Vistaspa adını taşır.

Heredot'tan özetlediğimiz öykü de Kurus'un en azından anne tarafından bir Med olduğunu bildirmektedir. Zaten Medler'in, Mardlar'ın ve diğer İranlı halkların katılması olmaksızın isyanın başarısı da olanaklı değildi.

Kısacası, olgulara pek aldırış etmeyen resmi tarih kolaycılığının *Pers* damgasını vurduğu Astyages'i deviren isyan, Heredot'a ve öteki antik kaynaklara dayanarak diyebilirim ki, gerçekte en azından bir Med-Pers ortak isyanıydı. Buna Mardlar ve diğer İran halkları da iştirak etmiş ve Akamenidler'in resmi tarihlerce sadece Persler'e maledilen tüm başarılarında en az onlar kadar rol oynamışlardı. Bu başarılar sadece Persler'in değil, kollektif bir coğrafi kimlik olarak İran'ın ortak başarıları gibi görülmelidir bence.

Kurus, Harpagus'un planını aynen uyguladı. Fars eyaletinin aşiret reislerini (aşiretlerini) kendi etrafında toplayıp isyana sürükledi.

Heredot, Med Astyages'e karşı Kurus önderliğindeki bu isyana katılan aşiretlerin listesini de veriyor: Pasargadae (Akamenidler, Fars'ın en başta gelen bu aşiretinin bir klanı veya kabilesi idiler), Marafii ve Maspii aşiretleri (bunlar Fars'ın en başta gelen diğer iki aşireti idiler), yerleşik ve tarımcı olan Panthialaei, Derusiaei (bazı Heredot çevirilerinde Gedrosai diye geçer) ve *Germanii* (bugünkü Karmanlar olmalı) aşiretleri, göçebe ve hayvancı Dai, *Mard* (Mardi), Dropici, ve *Sagartii* aşiretleri (Bk. *Heredotus*, I. kitap, s. 163 ve 165).

Heredot'un Pers (Fars) veya Persiya (İran) aşiretleri olarak saydığı yukarda adı geçen on aşiretin tümünün etnik Fars olduklarını sanmak yanlıştır. Bunun en açık örneği esasen bir Hazar kıyısı aşireti olan Mardlar'ın da Pers-Persia aşiretleri arasında sayılmasıdır. Minorsky'nin Kürdistan'a Doğu İran'dan gelen aşiretlere örnek olarak verdiği Sagartiler ise, Saka (İskit)'dır. Asıl Persia, Fars

Eyaleti'ne tekabül eder. Ama İran denen coğrafyaya Farslar'ın egemen olmasının da katkısıyla, tüm yabancı dillerde *Persia* ve *Persian* terimleri geniş anlamda İran ve İranlı karşılığı olarak kullanılır. Tarih yazımında ve çevirilerde biraz da tarihçilerin kolaycılığa eğilimleri yüzünden İran'ın çok-uluslu gerçeğini ve Fars-olmayan etnik öğelerin İran tarhindeki rollerini gizleyen bu terminoloji her başarıyı etnik Farslar'a maleden ve fiilen Farslar'ın eritme siyasetine yardım eden türden bir etkene, resmi bir tarih bilincine dönüşmektedir.

Asıl konumuza dönersek...

Kurus'un başlattığı isyanı öğrenen Astyages, kendisine yaptıklarını unutarak, tüm Med ordusunu planından habersiz olduğu Harpagus'un kumandasına verdi. İki ordu karşı karşıya gelince Harpagus ve onu izleyenler derhal Kurus'un tarafına geçti. Ordunun Harpagus'a uymayan geri kalanı ise kaçtı ve dağıldı. Ortada Med ordusu kalmamıştı. Bu gelişmeler karşısında, kendisine Kurus'un çocukken hakkını kullandığı ve artık kıral-mıral olmayacağını söyleyerek onu serbest bırakmasına neden olan Magiler'e çok kızmış bulunan Astyages, arta kalan Medler'i toplayıp bu kez bizzat kendisi Kurus'a karşı gitti. Ama yenildi ve esir düştü. *Cambrıdge Ancient History*'e göre bu olayın tarihi M.Ö. 549'dur.

Efsanenin değindiği rüya Kurus'un tahta oturmasıyla gerçekleşmiş göründü. Astyages'le birlikte Med Krallığı da tarihe karıştı. Yanına gelen Harpagus onu aşağıladı, kendisine yaptıklarını hatırlattı.

Bu sırada Astyages, Harpagus'un aptallığına işaret eden ve sonradan haklı görülecek olan şu yanıtı verdi ona:

"*Bunlar (isyan) senin işlerin, bunu biliyorum. Ama tahta neden bir Med değil de bir Pers çıkıyor? Neden kendin değil de, Kurus'u oturtuyorsun tahta ve Medler'i Persler'e köle ediyorsun?"*

Astyages ölene dek hapis kaldı, hapiste öldü.

Medler; Astyages'in zulmü, ona duydukları nefret yüzünden Kurus'un tarafına geçmiş, ama Kurus'un kimliği ne olursa olsun, bu yöneliş pratikte Pers hakimiyeti altına girmeleriyle noktalanmıştı.

Medler'in bu olaydaki tutumlarından dolayı sonradan pişmanlık duyduklarını belirten Heredot, Darius döneminde (bir yazıta göre M.Ö. 520 yılında) yeralan ve başarısızlıkla sonuçlanan Persler'e karşı Med isyanına referans verir.

İran -Yunan Savaşları

Akamenidler, Lidya'yı fethettikten sonradır ki, ilk kez Yunanlılar'la karşı karşıya geldiler. Heredot tarihinin esas ve merkezi konusu da Akamenid-Yunan savaşlarıdır. O'nun tarihi bu savaşın, daha doğrusu Doğu-Batı (Asya-Avrupa) savaşının nedenlerine ilişkin çeşitli rivayetleri aktarmakla başlar, Lidya ile sürer.

Cambrıdge Ancient History, Lidya'nın yenilgisini M.Ö. 546 yılına yerleştirir.

Burada bir noktaya ilişmeliyim:

Med kralı Astyages, Lidya kralı Croesus'un bacısı (Alyattes'in kızı) *Aryenis* ile evliydi. Astyages'in Kurus'u doğuran kızı Mandane'nin annesi bu kadın mıdır? Bu konuda bir bilgiye rastlamadım. Astyages'in kaç kadınla evli olduğunu da bilmiyoruz. Bir ihtimalle *Mandane*, Croesus'un bacısından olmaydı. Kurus, Croesus'un kayın-biraderi Astyages'i devirmişti. Heredot'a göre Astyages'le akrabalığı Croesus'u intikama sevketmişti ve Kurus'a karşı harekete geçmesinde bunun da rolü vardı.

Akamenid-Yunan savaşlarının tarihi Heredot'ta I., III., IV., VIII., ve IX. kitaplarda parça parça işlenir. Sık sık esas konusundan ayrılan ve uzun uzun başka şeyler anlatan Heredot, geri esas konusu olan Akamenid-Yunan savaşlarına döner. Kendi açıkladığı amacı Akamenid-Yunan savaşının tarihini yazmak olsa da, bunu yaparken sonuçta bir Yakın Doğu tarihi, hatta uygar dünya esas alınırsa, bir dünya tarihi yazar.

Kurus, Massagetler'le savaşta öldürülür. Massagetler, bazı kaynaklarda Sakalar'ın Hazar Denizi ile Aral Gölü arasındaki kolu olarak görülür. Bu savaş sırasında Masagetler (Ma-Sag-et?)'in kraliçesi Tomyris, Kurus'a *"Ey Medler'in kralı"* diye hitap eder. Üçüncü kitapta Kurus'un yerine geçmiş olan oğlu Cambyses (Kambises)'in Asya Grekler'i de dahil olmak üzere kendine bağımlı uluslardan oluşturduğu bir orduyla Amasis üzerine yaptığı Mısır seferi anlatılır (M.Ö. 525). Sonunda Akamenidler Mısır'ı da zapteder.

Akamenidler'e Karşı Med İsyanı

Kurus'un oğlu Kambises halen Mısır'da iken "*iki Magi*" (iki Med) onun yönetimine karşı isyan ederler. Bu ikili kardeştirler. Heredot'ta onların Magi oluşuna yapılan vurgudan hareketle, onların özellikle Med rahipleri ya da dervişleri olan Magiler'e dayandıkları tahmin edilebilir. *Hatta bu olayın ve ona önderlik eden ikilinin efsanelerdeki Zerdüşt ile bir ilgisi bile düşünülebilir*. Bunlardan Patizeithes, Kambises tarafından kendi evinin bakımı ile görevlendirilmişti. Bu adam bir komplo ile tahta Kurus'un oğlu ve Kambises'in kardeşi Smerdis'e çok benzediği söylenen kendi kardeşini oturtmaya çalıştı. Üstelik tahta oturtmak istediği kendi kardeşinin adı da Smerdis'ti. *Camb. Anc. History*'de Smerdis'in adı Gaumata ve Bardes (Bardiya) olarak da veriliyor. İsyancı Magi, kendi kardeşi Smerdis'i kral ilan etti ve gerçek Smerdis'in ölümünün gizli tutulmasından yararlanıp tahta oturttuğu kendi kardeşinin Kurus'un oğlu Smerdis olduğunu iddia etti.

Bu olay, aslında bir Magi (Med) isyanıydı. *Kurus'un kimliği konusunda bir netlik bulunmadığına göre, tahta oturtulan Smerdis'in Kurus'un oğlu Smerdis'le aynı kişi olması (hatta Zerdüşt adıyla bildiğimiz kişilikle de ilişkili olması) imkansız değil.* Bu konuda bir bölünme vardı. Magiler (Medler), O'nun Kurus'un oğlu Smerdis olduğunu, Persler ise tersini öne sürüyor ve gerçek Smerdis'in öldüğünü iddia ediyorlardı.

Kendisi Mısır'da iken İran'da Magiler'in isyan ettiğini duyan Kambises, geri İran'a döndü. Ama hastalandı ve çok geçmeden öldü. O'nun M.Ö. 522'de Ecbatana'da öldüğü tahmin ediliyor. Yedi aydır İran'ı Smerdis adlı Magi (Med) yönetiyordu. İddiaya göre, Magi Smerdis'in yönetiminin sekizinci ayında, gerçek Smerdis'in karısı aracılığıyla onun kulaklarının kestirilmiş olduğu farkedilmiş ve kulaklı gerçek Smerdis olmadığı deşifre edilmiştir. Ama gerçek ne olursa olsun, Persler hariç herkes bu Smerdis'i sevmişti, O'nun yönetiminden hoşnuttu.

Kambises öldüğünde Lidya başkenti Sardis'te Akamenidler'in satrapı Kurus'un atadığı *Oroetes* adında biriydi. İran'da Magiler yönetimi ele geçirdiğinde Persler'e yardım etmek şöyle dursun, Dascyleium'da yönetici olan iki Pers soylusunu, ayrıca Darius'un elçisini de öldürdü. Oroetes, öylesine güçlüydü ki, ona karşı açıktan ordu gönderemeyen Darius, her zamanki kurnaz ve komplocu meşrebine uygun olarak onu bir hile ile öldürttü ve köleleri de dahil ona ait herşeyi Susa'ya getirtti.

Yedi İranlı'nın Komplosu ve Magi Katliamı

Kızı gerçek Smerdis'in karısı olduğu anlaşılan Otanes adlı soylu bir Magi'nin girişimiyle birbirine güvenen yedi önde gelen soylu bir komplo (darbe) hazırladılar. Heredot bunlara *Yedi Persler* diyor. Ben *Yedi İranlı* demeyi daha doğru buluyorum, çünkü bunların hepsi bir yana, çoğunluğunun etnik Pers olduğuna dahi inanmıyorum. Kaldı ki, Yediler hareketini başlatan Otanes'in kendisi de, bir Magi, yani Med'dir.

Heredot, Yedi İranlı'nın adlarını Otanes, Aspathines, Gobryas, Intafrenes, Megabyzus, Hydarnes ve Darius olarak verir. Heredot tarihinin benim incelediğim baskısının İngilizce çevirmeni ise, Yediler'in adlarının Darius'un üç dilden yazdırdığı Behistun yazıtında, Vindapana, Utana, Gaubaruwa, Vidarna, Bagabukhsa, Ardumanis ve Darius'un kendisi şeklinde verildiğini not düşmektedir.

Darius (Daryüs, Dara), gruba en son katılandır.

Bu *Yedi İranlı*'nın kimlikleri, Kapadokya, Kommagene, Pontus ve Ermenistan'ı yüzlerce yıl yönetmiş olan kralların (hanedan evlerinin) kendi orijinlerini onlardan birine dayandırmaları nedeniyle büyük önem taşımaktadır. Yedi İranlı, o çağda, İran'ın (Akamenid İmparatoluğunun) yedi büyük evini veya aşiretini temsil ediyorlardı. Akamenidler peryodunda yönetici zümrenin önde gelen isimleriydiler. Darius'un yerine geçen Xerxes'in ordusunda kara ordusunun generalleri ve donanma gücünün amiralleri de genellikle bu yedi büyük ve soylu İrani eve mensup isimlerdir.

Heredot'ta bu yedi evin, daha doğrusu bunlardan bir bölümünün üyeleri hakkında verilen sınırlı bilgileri toparlarsak:

Otanes: Pharnaspes'in oğludur. Cassandane adındaki bacısı Kurus'un oğlu Kambises'in annesidir. Otanes'in Smerdomenes adlı oğlu Xerxes ordusunda generaldi. Otanes'in diğer oğlu Anaphes (Anafes) ise, Xerxes ordusunda Cissi'lerin kumandanıydı. Otanes'in kendisi, Samos seferinde Akamenid ordu ve donanmasının komutanıdır. Samos'u zapteden odur (II. kitap, s. 275; VII. kitap, s. 375-76).

Hydarnes (Haydar veya Haydaran okunabilir): Asya'nın deniz-kıyısı kesiminin generali. Yine Hydarnes adında bir oğlu ile Sisamnes adında bir diğer oğlundan sözedilir. Sisamnes, Xerxes ordusunda Arian'ların komutanıydı (VII. kitap, s. 437). Coğrafyacı Strabo'nun kaydına göre, Akamenidler peryodunda Ermenistan'da Orontidler adıyla bilinen devletin yöneticileri (bir bölümü Orontes adı taşır) Yedi İranlılar'dan biri olan Hydarnes Evi'nin soyundan idiler. *İranisches Namenbuch'*ta Ferdinand Justi, Hydarniler'in şeceresini veryor. Buna göre, Orontes I'den önceki dönemde aynı adı taşıyan ve birbirini izleyen Hydarni adında iki adet Ermenistan satrapının yönetim dönemi var. Bunlar Heredot'ta geçen baba-oğul olabilir (Justi, a.g.e., s. 397, 1963).

Megabyzus (Megabazus): Xerxes ordusunda general. Onun babası (veya oğlu?) Zopyrus adında biridir. Zopyrus, Babil kuşatması sırasında eşeği bir sıpa doğuran adamdır. Heredot, Megabazus'un Xerxes ordusundaki Sarangae'lerin kumandanı olan Pherendates adında bir oğlunun da adını verir.

Gobryas: Yediler'den yüksek rutbeli biri. Oğlu Mardoniusa, Xerxes ordusunda bir generaldi. Darius'la evli bir kızı ve bu evlilikten olma Ariabignes adlı bir torunu vardı. Ariabignes, Xerxes ordusundaki İyonlar'la Karlar'ın donanmasının amiraliydi. Heredot, Darius ve Kurus'un kızı Artystone çiftinin oğlu bir diğer Gobryas'tan daha sözeder ki, bu adam Xerxes ordusunda Marianday, Ligye ve Kapadoklar (Suriler)'ın kumandanıydı (VII. kitap, s. 385).

Bunlar aynı mı, ayrı kişiler mi net değil. *The Cyropaedia'*da Xenophon da kendi kuvvetleriyle Kurus'a katılan Asur ya da Babil'li bir Gobryas'tan sözeder. *The Cambrıdge Anc. Hist.*'de onun adı Ugbaru olarak da verilir ve Guti (Gutium) kralı olduğuna işaret edilir. Kurus'un Babil üstüne seferi sırasında onunla işbirliği içinde Babil'e yürüyerek son Babil kralı Nabonidus'u esir eder ve Kurus tarafından Babil yöneticisi olarak atanır (540). Gutium, Opis'in kuzeyinde, Dicle, Diyala ve Zab nehirleri tarafından çevrili bir bölge olarak tanımlanıyor. Bir yanında ise doğu dağları vardı. Bu Gobryas'ın kimliği konusunda da bazı kuşkular var. Magiler'i devirmede Darius'a yardım eden Yediler'den Gobryas ile aynı mı, değil mi? Babil ordusunda önemli bir general olarak görünen Gobryas da olabilir bu.

Heredot'ta Yedi İran evinin hakkında bilgi edinebildiğim üyeleri bunlar.

Susa'da yaptıkları anlaşılan bir toplantıda bu yedi kişi birbirlerine sadakat sözü verirler. Komplonun biçiminde Otanes ile Darius farklılaşırlar. Ama gruba egemen olan, ona en son katılan Darius'un partisi olur. Darius'un hemen harekete geçme planında hepsi birleşirler. Saraya düzenledikleri baskında yönetimi ellerinde tutan iki Magi'nin kafalarını keser ve teşhir ederler (M.Ö. 522). Hemen sonra her tarafta bir Magi (Heredot bu sözcüğü sık sık Medler ile eş anlamda kullanır) katliamı sahnelenir. Heredot'a göre bu katliamın tarihi Persler'in en kutsal günü olup her yıldönümünde '*Magi Katliamı*' adı altında büyük bir festivalle kutlanırdı ve bu festivalin yapıldığı gün tüm Magiler evlerine kapanır, dışarı çıkmazlardı. Kirzioğlu'nun İranlılar tarafından ulusal bayram olarak kutlandığını söylediği katliam belki de budur.

Yediler'in darbesi M.Ö. 521 yılında (*Camb. Anc. Hist.*'ye göre 522) yapıldığına göre bahsi geçen Magi/Med katliamı da aynı tarihte yeralmış olmalıdır.

Yedi İranlı Yönetim Biçimini Tartışıyor (Demokrasi Mi, Monarşi Ya Da Oligarşi Mi?)

Yedi İranlı'nın komplosu başarıya ulaştıktan ve Magi (Med) isyanı bastırıldıktan sonra, Yediler kendi aralarında, demokrasi mi, oligarşi mi, monarşi mi konusunu, yani yönetim biçimi sorununu tartıştılar. Heredot'un bazı Grekler inanılmaz bulsa da, yapıldığından kuşku duyulamayacağını söylediği tartışma şöyle gelişir: Mutlakiyete ve monarşiye karşı çıkan Otanes, *demokrasi* dedi. Megabyzus da mutlak bir yöneticiye karşı çıkmakla beraber, demokrasi yerine iktidarın seçkin bir gruba verilmesini, yani bir *oligarşi* önerdi. Darius'a göre ise, en mükemmel olanı *monarşi*, yani tek adam yönetimiydi.

Kazanan Darius oldu gene. Kralın kim olacağı komplonun başlatıcısı Otanes'in protesto edip çekildiği bir at yarışında belli olacaktı. Sonuç önceden belliydi. Hileli bir yarışmanın sonunda taht Darius'a verildi.

Böylece Cyrus, oğulları Kambises ve Smerdis'ten sonra Kurus Evi'nin yönetimi son bulmuş görünür. İmparatorluk Hystaspes'in oğlu Darius'un şahsında Persler (Akamenler)'in eline geçti. Ama hemen sonra, özellikle yazıtlardan biliyoruz ki, eski kraliyet ailesine mensup olduğunu söyleyenlerin önderliğinde Medya ve başka ülkeler ayağa kalktı.

Heredot'un yazdığına göre, Kurus, Darius'un kendisine karşı bir komplo tezgahlamakta olduğuna inanıyordu. Heredot'un deyişiyle, "*kader öyle tecelli etti ki*", O'nun krallığı, kendisine komplo hazırladığına inandığı Darius'a düşmüştü. Behistun'daki yazıtında Darius, kral oluşunu kaydettirdi. Yedili'ye mensup diğer altı kişinin adlarının yanına krallığı ele geçirmesindeki katkısı nedeniyle kendi atının adını yazdırmayı da unutmadı (*Heredotus*, III. kitap, s. 105-15).

Darius Dönemi (İsyanlar, Seferler ve Fetihler)

Daryüs, kendi yönetiminin ilk bir ya da iki yılında eyaletlerde kendisine karşı patlak veren sayısız isyanı bastırmakla meşguldü. Çeşitli halklar bağımsızlık için harekete geçmişlerdi. Tüm bu isyanlar bazı kaynaklara göre Daryüs yönetiminin ilk beş ayına rastlıyor. Daha Gaumata'yı devirir devirmez, biri Kurus'un ilk başkenti Susiana'da, diğeri de Babil'de iki isyanla karşılaştı. Susiana'da Upadaranma'nın oğlu Ashina (Atrina) kral tanındı, ama Daryüs, bu isyanı çabuk bastırdı. Yediler'den *Hydarnes (Haydaran)*, Asya'nın kıyı kesiminin generaliydi. Tüm kent devletlerinin en büyüğü Samos, Yedi İranlılar'dan *Otanes* tarafından zaptedildi. Otanes, yönetim biçimi tartışmalarında, gruba demokrasi seçeneğini kabul ettiremeyince, "*Ben ne yönetmek, ne de yönetilmek isterim... Ne ben, ne de bir başkası sizden hiçbirine teba olmamalı"* diyerek yarışmadan çekilen adamdı.

Akamenid ordusu ve donanmasının Samos seferinde olduğu sırada Darius'a karşı *Babil İsyanı* patlak verdi. Behistun yazıtına bakılırsa Darius yönetiminin en erken olaylarından birisi olan bu isyan M.Ö. 521'de (veya 522 yılı Ekim-Aralık aylarında) patlak vermiş olmalı. Babilliler bu isyana Magi iktidarı ile Yediler arasındaki çatışmalar sürecinde, bu fırsattan yararlanarak hazırlanmış görünüyorlar. Akamenid ordusu Samos seferine çıktıktan sonra da isyanı açıkça başlatırlar. İsyanı bastırmaya Medya'dan hareketle Darius'un bizzat kendisi gitti. Babil kentini yaklaşık iki yıl kuşatma altında tuttu, fakat düşüremedi. Bu kuşatmanın yirminci ayındadır ki, Babil'i ikinci kez ve bir hile ile zaptetti. Daha kuşatmanın başlarında Babilliler ona alay yollu "*Siz Babil'i ancak eşekler sıpa doğurduğu zaman alırsınız"* demişlerdi. Tesadüf bu ya, Babil kuşatmasının 20'inci ayında Magiler'i imha eden Yediler'den biri olan Megabyzus'un babası (veya oğlu?) Zopyrus'un eşeği oğul/sıpa doğurdu ve Akamenidler bu mucizevi olayı Babilliler'e karşı kullandılar. Sonunda Darius, Babil'i yeniden zaptetti (*Heredot,* III. kitap, s. 185-95).

Babil isyanı nedeniyle patlak veren Akamenid-Babil savaşlarından ilki, adı Heredot'ta anılmasa da Behistun yazıtına göre *Zazana*'da yeraldı. Eski yazıtların İngilizce çevirilerinden oluşan *Records Of The Past* adlı kaynağın yedinci cildinde (s. 88-98) yeralan Julius Oppert'in çevirdiği (1876) Darius'un Behistun yazıtının başlangıçta Medce sanılan versiyonuna göre, Babil isyanı, Susiana (Elam) isyanı ve diğer bazı isyanlar bastırıldıktan sonra patlak vermiştir. *Bu yazıtta Susian'lılar ile Amarde'lerin aynı halk olduklarına işaret edilir ki, Amard denenler Mard veya Mardi olarak da bilinirler*.

Bu yazıtında Darius, Nabukadnezzar olduğunu iddia ederek Babil'de tahtı ele geçiren Nıdıntabel'e karşı seferini anlatmakta, Ormazd (Ahura Mazda)'ın yardımıyla onu yenilgiye uğrattığını söylemektedir. Darius, bu aynı yazıtında (Behistun) Babil surlarına varmadan önce Fırat havzası üzerindeki *'Zazana'* adlı kentte karşılaştığı Nıdıntabel'in ordusunu yokettiğini kaydeder. Oppert, Persçe'de Fırat'a Uprato (Ufratu) dendiği notunu düşüyor. Yazıta göre Zazana savaşında aldığı bu bozgunu takiben Nabukadnezzar olduğunu öne süren veya tahta çıkınca bu adı alan Nıdıntabel (Nidintu-Bel), ordusunun arta kalanıyla Babil'e geri çekilir ve onu takib eden Darius'un ordusu gelip Babil'i zapt eder ve esir düşen Nıdıntabel öldürülür.

Yazıtı çeviren Oppert, Babil'in aslında *Zazana Savaşı*'ndan yirmi ay sonra alındığını, ama Darius'un kendi yazıtında bunu belirtmediğine işaret etmektedir. *Camb. Anc. Hist*.'e göre Darius Babil'e vardığında Medya'da daha önce bir süre krallık yapmış Fravartiş (Phraortes?) adlı bir Med'in önderliğinde isyan olduğunu öğrendi. Eski Med kralı Cyaxares ailesinden olduğunu iddia eden Fravartiş, bu isyanı sırasında Khshathrita adını alır ve tüm Medler'e seslenir. Partiya, Hırkaniye, hatta galiba Ermenistan da onu kral olarak tanır ve bağlılık bildirirler.

Daryüs'ün Ermenistan ve Medya üzerine seferleri içiçe geçmiş görünürler. Darius, ilkin Ermenistan'daki isyana karşı yürür.

Behistun yazıtında Darius, Babil'i zaptettikten sonra kendisine karşı Ermenistan'da patlak vermiş olan isyanı nasıl bastırdığını da anlatır. İsyancıların üzerine ilkin kendi generallerinden Dadarsis adında bir Ermeni'yi yollar. Ona "*Git, bana boyun eğmeyen isyancı birlikleri imha et!*" emrini verir. İsyancılar Dadarsis'le savaşırlar. Darius'un ordusu, kendi yazıtına göre, isyancılarla Ermenistan'daki *'Zuza'* adlı kalede (Camb. Anc. Hist.'de *Zuzza*) karşılaşır ve *Zuza Savaşı*'nda yine Ormazd'ın inayetiyle isyancı birliklerin büyük bölümü yokedilir. Arta kalan isyancılarla Dadarsis'in kumandasındaki Darius'un ordusu arasında yine Ermenistan'da olduğu söylenen *'Tigra'* (Oppert'in notuna göre Tigra, Dicle'nin adıdır) ve *'Uhyama'* (Uyama) adlı kalelerde yeralan iki diğer savaşta da isyanın bastırılamadığı anlaşılıyor. Çünkü Darius, Ermenistan'daki isyancıların üzerine Dadarsis'in yerine bu kez Omıses (Vaumisa) adında bir Pers'i yolluyor. İsyancılar, bu kez Darius'un Omıses kumandasındaki ordusuyla karşılaşmak üzere güneye ilerler ve Asurya'daki Issidus (*Camb. Anc. Hist*.'ye göre 521 Ocak'ında *Izzila'*da) adlı kentte karşıkarşıya gelirler. Burdaki savaşta da isyanın bitirilemediği yazıtın kendisinden yeterince açık.

Kimi kaynaklara göre galip gelen isyancılardır. Kimine göre de isyancılar yenilip kendi ülkelerine geri çekilmiş ve dört-buçuk ay sonra aynı generalle yeniden savaşmışlardır. Hem Dadarsis, hem de Omıses kumandasındaki ordular Ermenistan'dan ayrılamazlar. Ermenistan direnişinin bir yıldan çok sürdüğü anlaşılıyor. Yazıtı çeviren Oppert'in notuna göre *Zazana Savaşı* M.Ö. 24 Aralık 521'de, Tigra savaşı ise 18 Aralık 521'de yeralmıştır. Oppert, Dadarsis'in yaptığı üç muharabe ve Omıses'in savaşları için çelişik, net olmayan tarihler verir. Bu savaşları kabaca M.Ö. 521-518 arasına yerleştirdiği anlaşılıyor. Başka kaynaklar ise 521-520 tarihleri arasına yerleştirirler bunları.

Babil isyanı bastırıldıktan sonra, Darius, İskitler üzerine sefere çıktı. Heredot'un IV. kitabı bu seferi anlatmakla başlar. O'nun gelişini haber alan İskitler, Geloni, Budini ve Sarmat (Sauromatae) krallarından destek sözü aldılar. Kadın ve çocuklarını uzağa gönderdiler. İskitler'in kralları bu sırada Scopasis, Idanthyrsus ve Taxakis idiler. Herbiri İskitler'in bir kesiminin kralıydı. Savaş planı gereği bir İskit grubu öncü kol olarak Darius'un ordusunu karşıladı, ama yine plan gereği geri çekilme görünümü altında arkalarına takılan düşman ordusunu Sarmat, Budini ve Adam-Yiyenler'in topraklarına doğru çektiler.

Uzun sözün kısası, bu İskit-Akamenid savaşı çıkmaza girdi. Darius, İskitler'e boyun eğdirmeyi başaramadı.

Darius'tan sonra tahta Xerxes geçti. O'nun da seferleri, fetihleri ve Mısır isyanı gibi kendisine karşı patlak veren isyanlarla mücadelesi var.

Akamenid İmparatorluğunun Yirmi Eyaleti

Tahta çıkar çıkmaz, Darius, Akamenid imparatorluğunu 20 Eyalete (satraplığa) böldü. Her ulusu veya aşireti en yakın komşularıyla tek bir birim (satraplık) olarak organize etti. Heredot III. kitapta (s. 119-23) bu eyaletler hakında bilgiler verir. Bölgeler ve halklar hakkındaki bu bilgiler eski Persçe yazıtlarda da mevcuttur. Heredot'un da bu verileri Behistun (M.Ö. 520 yılı dolayına ait olup en eski Persçe listedir), Persepolis (Xerxes'e ait), Nakşi-Rustem gibi yazıtlardan sağladığı sanılıyor. Ama Heredot'un listesi ne sayıca, ne de adlarda Darius'un listesini pek tutmuyor. Bunu yönetsel değişimlerle izah edenler varsa da pek ikna edici görünmüyor. Heredot'un informasyonunun eksik veya yanlış olabileceğini düşünenler de var.

Burdaki bölünümün coğrafi esastan çok vergisel birimlere tekabül ettiği düşünülüyorsa da, Xerxes ordusundaki gruplandırma ile birlikte ele alındığında her birimin aynı zamanda benzer ya da akraba aşiretleri biraraya getirdiği ve etnik bağlantılara ışık tuttuğu kanısı yaygın kabul görmektedir. Tam da bu nedenledir ki, eyaletlere ilişkin liste ile değişik aşiret veya halkların Xerxes ordusundaki yeri ve konumunu gösteren katalogu bazı yorumlarla birlikte vermeyi gerekli gördüm. Burada imparatorluktaki etnik blokların bir fotoğrafını buluyoruz.

Daha anlaşılır olması bakımından aşağıda halk-aşiret adlarını tekil formda yazmayı tercih ettim.

Eyalet 1: İon, Magnes (Asya'daki), Aeol, Kar, Lyc(i), Milyan, Pamfil

Eyalet 2: Mys, Lyd, Lason, Cabal, Hytenn

Eyalet 3: Hellespont, Phryg, Thrac (Asya'daki), Paflagon, Mariandyn, Syr(i)

Eyalet 4: Cilicia (Klikya)

Eyalet 5: Fenike, Filistin, Kıbrıs (Klikya-Mısır arasını kapsayan bu eyalet Suriye'yi de içerirdi)

Eyalet 6: Mısır (Komşusu Libya vd. dahil)

Eyalet 7: Sattagydae, Gandarii, Dadicae, Aparytae (*Camb. Anc. Hist*., Dadicae adını Dadikai okur.).

Eyalet 8: Susa ve Ciss(i) ülkesinin arta kalanı (Cissi adını *Camb. Anc. Hist*. Kissi okur)

Eyalet 9: Babil ve Asurya'nın arta kalanı

Eyalet 10: Agbatana ve Media'nın geri kalanı (Parican'lar ve Orthocorybant'lar dahil)

Eyalet 11: Caspii, Pausic, Pantimathi ve Daritae aşiret veya halkları

Eyalet 12: Bactr(i)'ler (Aegli'lerin toprağına kadar)

Eyalet 13: Pactyic ülkesi, Ermenistan, ve Karadeniz'e kadarki komşu ülkeler (Pactyic adını *Camb. Anc. Hist*. Paktyike okur)

Eyalet 14: Sagartii, Sarange, Thaman(a), Utii, Myci aşiret veya halkları ile güney denizindeki adalarda oturanlar

Eyalet 15: Saca ve Caspii halkları

Eyalet 16: Part, Chorasm(i), Sogdi ve Arii halkları (Arii adı *Camb. Anc. Hist*.'de Areioi okunur)

Eyalet 17: Paricani ve Ethiop (Asya'daki Etopyalılar)

Eyalet 18: Matieni, Saspir(i) ve Alarod(i) halkları

Eyalet 19: Moschi, Tibareni, Macron, Mossynoeci ve Mare(s) halkları

Eyalet 20: Hintliler.

Tüm vergilerden muaf olduğu için Persler'in veya ülkelerinin adı listede anılmıyor. İkinci eyalet, kısaca Lidya olarak tanımlanabilir. Üçüncü eyalette Syri(-an) denenler Kapadoklar'dır. Bu eyalet Marmara çevresi, Pontus ve Kapadokya (Kızılırmak kuzeyindeki)'yı kapsıyordu. Filistin, o tarihte Suriye'nin bir parçası olduğu için, Amanos dağlarından Mısır'a kadarki toprakları içeren beşinci eyalet kısaca Suriye olarak anlaşılabilir. Onuncu eyalet kısaca Medya olarak tanımlanabilir (Ecbatana ve geniş Batı İran dahil). Onbirinci eyalet Azerbaycan'ın bazı parçaları da dahil Hazar eyaletlerini kapsardı.

Heredot'ta iki ayrı yerde '*Pactyic ülkesi*' (Pakti ülkesi) kavramı geçer. Yani bu adı taşıyan iki farklı coğrafyadan sözeder. İlki Ermenistan'a komşu olan ve onunla birlikte aynı 13'üncü Eyalet'e dahil olandır ki, Nöldeke, Kipert ve Minorsky, bunun Botan (Cazirat-ibn-Omar) olduğunu söylediler. Böylece Pakti/Bahti ve Botan özdeşliği kuruluyor.

Paktiler'in modern Bohtiler ile aynı olduğu yaygın bir kanıdır.

Bu eyaletin başkenti Van'dı. Adontz; Uti, Myki ve Parikan'ları Pakti (modern Bohtiler)'lerle akraba olarak görür. 14. Eyalet'in Kafkasya'ya tekabül ettiği söylenebilir.

Heredot, yukarıdaki listeye düştüğü açıklamalarda (Hintliler'den sözederken), bir ikinci '*Pactyic ülkesi'*ni anar ki, çevirenin dipnotunda da işaret edildiği gibi, bununla Afganistan'da bir yeri (Edip Yavuz'a göre Gurşistan'ı), Afganistan'ın kuzey-doğusunu (kuzey-doğu Afganistan'ı) kastettiği kuşku götürmüyor. 10. ve 17. eyaletlerde adları geçen Paricanlar'ın aynı olması gerek. Aşağı Aras'tan Urmiye Gölü'ne dek uzanan 18. Eyalet'teki Alarod denenler Urartular'ın kalıntılarıdır. S. D. Nersessian'ın yorumuna göre

aslında 18. Eyalette adları geçenlerin hepsi Hurri-Urartu kalıntılarıdır. D. M. Lang'a göre Saspir, Chalybe ve Mossynoeciler, Proto-Gürcü'dürler, başka deyişle Gürcüler'in atalarıdır. 19. Eyalete Karadeniz güneyindeki dağlık bölgelerde yaşayan (kimisi Kafkaslılar stokundan idi) aşiretler ve halklar dahildir.

Heredot'daki Cissi (Kissi) ülkesi, eski Persçe yazıtlarda *Uvja* diye geçen Elam'dır. Babilliler, Heredot'ta daha çok Asurya ve Asuriler'e dahil edilerek anılır. Eski Persçe yazıtlarda Mısır'ın adı Mudraya, Lidya'nınki Sparda (Sardis), Medya'nın adı Mada, Ermenistan Armina, İonlar Yauna, Kapadokya Katpatuka, Sarangiler'in ülkesi Zranka (Drangiyana), Sagartler Asagarta, Chorasmia Uvarazmiy (Khwarazm, Khiva), Bactriler Bakhtris (Bactriya, Belh), Ethiopiler Kusiya, Karyalılar Karka, Trakya ise Skudra diye geçerler (Bk. *Camb. Anciet Hist*.).

Bu adların okunuşu konusunda tam bir fikir birliği yok aslında.

Bactria (Belh)'nın adı Avesta'da verilen 16 kadar ülke arasında Bakhdi olarak geçer (Browne, a.g.e., cilt I, s. 35).

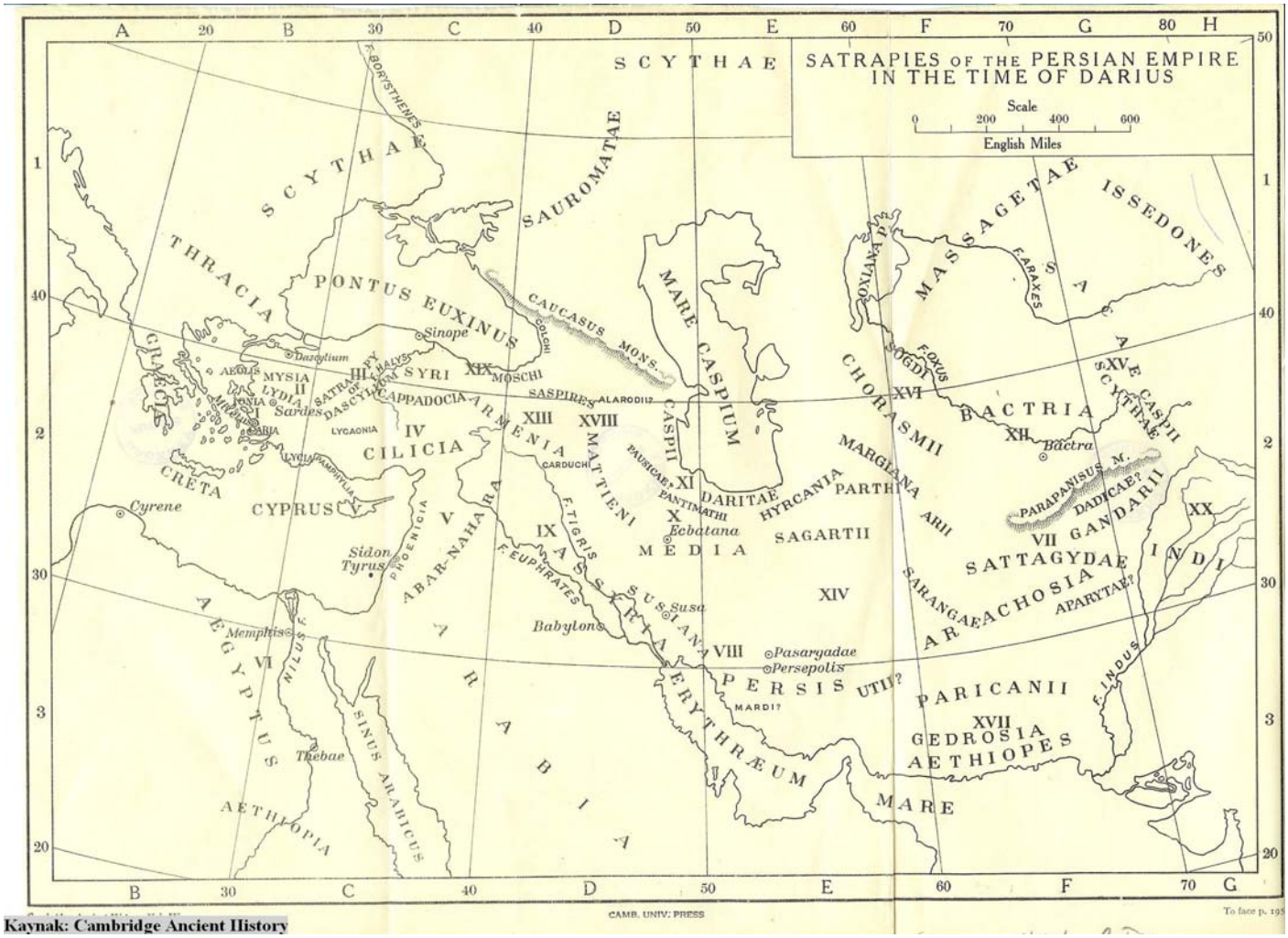

Kaynak: Cambridge Ancient History

Harita 1
Darius zamanında Akamenid (Pers) İmparatorluğunun Satraplıkları
Kaynak: Cambrıdge History Of Iran

Xerxes Ordusundaki Uluslar-Aşiretler Listesi

Yukarıdaki liste satraplıkları gösteriyordu. Aşağıdaki ise Xerxes'in ordusunun M.Ö. 481-480 tarihinde yaptığı Yunanlılar'a karşı sefere katılan halkların listesidir. Yaklaşık 50-53 halk adı geçer. 18 kadar halk ise sadece satraplıklar listesinde görünürler.

Persler: Komutanları Amestris'in oğlu ve Xerxes'in kayın-babası Otanes idi. Heredot'a göre, Grekler Persler'e daha eskiden *Cephen*(es) derdi (Belus'un oğlu *Cepheus* ile aynı olmalı). Komşuları ise onların da kendilerine verdiği aynı adla *Artaei* derlerdi. Pers adını, sonraları *Perses*'ten aldılar. Perses, Zeus-Danae çiftinin torunu, Perseus'un da oğluydu. Perses'in annesi Belus'un torunu ve Cepheus'un kızı Andromeda idi.

Medler: Silahları Persler gibiydi, ama bu aslında Med stilidir. Komutanları bir Akamenid olan Tigranes idi.

Ciss(i)'ler: Persler gibi idi teçhizatları. Komutanları Otanes'in oğlu Anaphes idi.

Hyrcan'lar (Hırkanlar): Komutanları sonraları Babil'e yönetici atanan Megapanus'tu.

Asurlar: Chald (-ean)'lar da onlarla birlikteydi. Komutanları Artachaees'in oğlu Otaspes'ti. Grekler Asurlar'a Suri, barbarlar (yabancılar) Asuri derdi.

Bactr(i)'ler: Kendi yerli silahlarıyla teçhiz idiler, başlıkları daha çok Medler'inkine benzerdi.

Saca'lar (İskitler): Bunlar Amyrg İskitler idi. Ama Persler bütün İskitler'e Saka (Saca) derler. Bactriler'le Sakalar'ın komutanları Darius'un Kurus'un kızı Atossa'dan olma oğlu Hystaspes idi.

Hintliler: Komutanları Artabates'in oğlu Pharnazathres'ti.

Arian (Ar, Ari)'**lar**: Genelde Bactri'ler, kısmen de Medler gibi slahlı idiler. Komutanları Hydarnes'in oğlu Sisamnes'ti. Ordudaki Part, Chorasm, Sogd, Gandar ve Dadic(ae)'lerin hepsi Bactriler gibi teçhizlerdi. Partlar'ın ve Chorasmlar'ın komutanları Pharnaces'in oğlu Artabazus'tu. Artaeus'un oğlu Azanes Sogdlar'ın; Artabanus'un oğlu Artyphius ise Gandar(i) ve Dadicler'in komutanıydı.

Partlar (Parth-ian-s): Chorasm, Sogd, Gandar, Dadic ve Bactriler'le aynı teçhizatı taşırlardı.

Caspiler: Liderleri Artyphius'un kardeşi Ariomardus idi.

Sarang'lar: Komutanları Megabazus'un oğlu Pherendates idi.

Pactye'ler: Komutanları Ithamitres'in oğlu Artayntes'ti.

Uti, Myci ve Parican'lar: Pactye'ler gibi teçhiz idiler. Uti ve Myci'lerin komutanları Darius'un oğlu Arsamenes, Parikanlar'ınki Oeobazus'un oğlu Siromitres idi.

Araplar: (...)

Etopyalılar: Araplar'ın ve bu Ethiopların komutanları Darius ile Kurus'un kızı Artystone'nin oğlu Arsames'ti.

Doğu Etopyalıları: Bunlar Libya (Afrika) Etopyalılar'ı değil, Asya Etopyalılar'ıdır (çevirenin notuna göre Belucistan ve civarında idiler). Saçları düzdür. Bu Etopyalılar Hintliler'le birlikte yaşıyorlardı ve donanımları da genelde onlar gibiydi.

Libyanlar: (...)

Paflagonlar: (...)

Ligye, Matieni, Mariandyni ve Syri (-an)'ler: Donanımları Paflagonlar gibiydi. Persler, burdaki Syriler'e Kapadoklar derlerdi. Paflagonlar'la Matieniler'in kumandanı Megasidrus'un oğlu Dotus idi. Mariandny, Ligye ve Syri (Kapadok)'lerin ortak komutanı Darius-Artystone çiftinin oğlu Gobryas idi.

Phryg'ler ve Ermeniler: (...)

Lyd'ler (Lidyalılar): (...)

Mys (Misyalı)'ler: Lidyalılar'la Misyalılar'ın ortak komutanı Artaphrenes oğlu Artapherenes'ti.

Thrac'lar (Asya'da): Komutanları Artabanus oğlu Bassaces idi.

Cabele'ler: Bunlar Meion'lardır. Lasonii diye çağrılırlar (çevirene göre Cabelee adı; Karya, Frigya, Pisidya ve Likya tarafından çevrili bir bölgenin adından gelmedir). Donanımları Klikyalılar'ınki ile aynıydı.

Milyae'ler: Lyciler'inkine benzer silahlara sahiplerdi. Milyae, Cilic (Klikyalılar) ve Cabeleler'in hepsinin ortak komutanı Hystanes oğlu Badres idi.

Moschi'ler: Ordudaki Tibareni, Macrone ve Mossynoeciler'in hepsi Moschiler gibi teçhizatlı idiler. Moschi ve Tibareniler'in ortak komutanı Ariomardus, Macronlar'la Mossynoeciler'in ortak komutanı da Hellespont üstündeki Sestus'un yöneticisi Cherasmis'in oğlu Artayctes idiler.

Mare'ler: (...)

Colchiler: Mareler'le Colchiler'in ortak komutanları Teaspis oğlu Pharandates'ti.

Alarodlar ve Saspirler: Colchi'ler gibi teçhizatlıydılar. Komutanları Siromitres oğlu Masistius idi.

Sürgünler diye bilinen Kızıl Deniz ve adalardan gelen ada aşiretleri: Medler gibi giyinik ve onlar gibi teçhiz idiler. Komutanları bir sonraki yıl Mycale genarali olan ve orada öldürülen Bagaeus oğlu Mardontes'ti.

Sagarti(-an)'ler: Dilleri bakımından Pers idiler. Techizatları yarı-Pers, yarı-Pactyan idi. Orduda Persler'le birlikte idiler.

Kara ordusunda yeralan '*uluslar*' bunlardı. Tüm bu kara ordusunun generalleri ise, Mardonius (Gobryas'ın oğlu), Tritantaechmes (Artabanus'un oğlu), Smerdomenes (Otanes'in oğlu), Masistes (Darius ve Atossa'nın oğlu), Gergis (Ariazus'un oğlu), Megabyzus (Zopyrus'un oğlu) ve Hydarnes (Hydarnes'in oğlu) idiler.

Heredot, yukardaki listeye ek olarak donanmayı oluşturan halkları da sayar: Fenikeliler (ağırlıkla Sidonlular), Filistin, Mısır, Cypri, Klikyalılar (Kilik'ler), Pamfililer, Lyci (Termilae), Asya Dorlar'ı, Karlar, İyonlar, Adalılar, Aeollar, Hellespont halkından ve Pontus'tan gelenler.

Tüm gemilerde Pers, Med ve Sakalar'dan savaşçılar vardı.

Donanma gücünün amiralleri Ariabignes (Darius ve Gobryas'ın kızının oğlu), Praxaspes (Aspathines'in oğlu), Megabazus (Megabates'in oğlu) ve Akamenes (Darius'un oğlu ve Xerxes'in kardeşi) idiler.

(Bk. *Heredotus*, VII. kitap, s. 375-405).

Akamenidler'in Sonu (Makedonyalı Büyük İskender ve Halefleri)

M.Ö. 334 yılında, tarihe Büyük İskender diye geçecek olan 21 yaşındaki bir Makedonyalı, 30 bin yaya ve 5 bin atlı ile Avrupa'yı Asya'dan ayıran Hellespont (Dardanelles)'u karşıya geçti. Granicus nehri kaynağı civarında Akamenid satrapını yenilgiye uğrattıktan sonra, Küçük Asya (Anadolu)'yı boydan boya katedip Batı Asya'yı ve Mısır'ı politik ve kültürel olarak Avrupa nüfuz alanına sokacak yeni bir dönemi başlattı.

Bu dönemin etkileri İslam'ın yükselişine dek sürecekti.

İskender'in fetih amaçlı bu seferinin gerekçesi Makedonları Grekler'in efendisi haline getiren babası tarafından zaten formüle edilmişti. *Pan-Helenizm* adı verilen ideolojiydi bu. Başka deyişle Küçük Asya'daki Grek topraklarını kurtarmak, böylece Darius ve Xerxes'in Yunanistan seferlerine de karşılık vermek ideali.

İskender Klikya'ya vardığında karşısında üç misli daha büyük ordusuyla Darius III (336-330)'ü buldu. Issus körfezindeki savaşta, *The Near East In History- A 5000 Year Story* adlı kitabında Phılıp K. Hitti'nin dediği gibi, disiplin ve eğitim sayı gücüne üstün geldi (M.Ö. 333). İskenderun (Alexandretta) kentinin adı bu savaşın yaşayan bir anısıdır.

Böylece tüm Suriye, ardından Fenike ve Filistin İskender'e geçti ve Mısır yolu da açılmış oldu (332). Akamenid yönetiminden hoşnut olmayan Mısır'ın efendi değiştirmesi zor olmadı ve çok geçmeden o da alındı. İskender, orada da bir Helenistik kültür merkezine dönüşecek olan kendi adını verdiği ünlü İskenderiye (Alexandria) kentini kurdu.

Daha sonra Akamenid İran'ını Arbela (Erbil) ile Nineveh arasındaki ovada bir kez daha yenilgiye uğratarak Babil ve Susa kentlerini de ele geçirdi. Az sonra ise, Darius ve Xerxes'in sarayları da dahil Persepolis yakıldı. Bir sonraki yıl Darius kendi saflarından gelen bir konspirasyonla yaralandığında, İskender'in Makedonlar'ı kendilerini son Akamenid kralının meşru halefleri olarak gördüler. Böylece Akamenidler çağı kapanmış, Akdeniz dünyasında Roma hakimiyetinin tamamlandığı tarihe dek sürecek olan ve *Helenistik Peryod* adı da verilen Makedonya hakimiyeti dönemi başlamıştı.

Makedonlar, çeşitli girişimlerle (koloniler ekmek, İrani giyim tarzını benimsemek, karşılıklı evlilikler yapmak, vd) Yakın Doğu ile Grek fikir ve kurumları arasında bir sentezin ve uyumun oluşmasına katkıda bulundular. İskender'in bizzat kendisi de İrani giyimi benimsemiş ve Darius'un kızı ile evlenmişti. Kendisinin de teşvikiyle on bin kadar askerinin bu tür evlilikler yaptığı söylenmektedir. Ayrıca Doğu'yu Helenize etmek amacıyla 25 kadar koloni (kent) kurdu.

İskender, daha doğuya yönelerek Buhara'yı da almış, ardından Bactria (Afganistan'daki Belh)'dan hareketle Hindistan'a girmişti. Ama yorgun ve bıkkın ordusu daha ileriye gidemediği için geri çekilmek zorunda kaldı (326).

Ansızın hasta düşen İskender M.Ö. 323 yılında Babil'de öldü, ama adı ve anısı da bir efsaneye dönüştü. Mısır gibi bazı ülkelerde adeta tanrısallık kazandı. Kuran'da kendisine kutsal misyonlar biçildi. Geniş bir alanda ve çeşitli dillerde romanlara konu oldu.

İskender'in ölümünden sonra geride bıraktığı imparatorluk ondan en çok payı koparmak isteyen dört generali arasında otuz yıldan çok süren savaşlar sonunda dörde bölündü. Babil'de Seleucus (Selukus), Anadolu'da Antigonus, Mısır'da Ptolemy ve Makedonya'da Antipater egemen oldular. Böylece dört ayrı devlet oluştu. Aslan payı içlerinden en yeteneklisi olan Selukus'a düşmüştü. M.Ö. 301'deki Ipsus Savaşı ile Selukus Suriye'yi ve Anadolu'nun çoğunu da kendine kattı. Hindistan'dan Suriye kıyılarına dek hakimiyet kurdu.

Selukus, Sogdia satrapı Spitamenes'in kızı Apame ile evlenmişti (324). Selukid (Seleucid, Selefkos) kraliyet evi işte bu Makedon-İran birleşmesinden doğdu. Bu hanedanlığın kurucusu olan ve Nicator (Muzaffer) ünvanı taşıyan Selukus I (312-281/0 M.Ö)'in başkenti M.Ö. 305 yılında kurduğu Seleucia (Selukiya) kentiydi. Babil civarında ve Dicle üzerinde kurulan bu kente kendi adını vermişti. Selukus I, İskender örneğini izleyerek Yunan dili ve kültürünün birer üssü olan altmış kadar kent (koloni) kurmuştu. Başkent Selukiya'nın yanısıra bunlar arasında en önde gelen diğerleri kendi babasının adını verdiği Antakya (Antioc), annesinin adını taşıyan Lazkiye (Laodicca, Ladhikiya, Latkiya), etnik olarak bir Baktri olan karısı Apamea'nın adıyla kurdurduğu Apamea (Afamiyah) ve Antakya kıyısında kurduğu bir diğer Selukiya (Salukiya) idiler. Kurduğu diğer kentler genelde bu dört addan birini taşırlar.

Selukus I, M.Ö. 300 yılında kendi başkentini yeni kurulan Antakya'ya taşıdı. İmparatorluğunun batı sınırında seçtiği bu başkent onun uzak İran'daki otoritesini zayıflattı. O'na bağlı eyaletlerden en doğudaki Baktriya'da kendi Makedonyalı generalleri yerli reislerle

birlikte bu boşluktan yararlandılar. Selukus, önceliği batıda ve deniz cephesinde genişlemeye verdi. Özellikle Mısır'la yapılan savaşlar (280-272 ve 260-253) batıdaki kaynakları kuruttu. Bu nedenle Antakya'daki Selukid sarayı doğudaki eyaletlerden sürekli ve artan ölçüde yardım talep ediyordu. M.Ö. 273'te Baktriya satrapı Mısır'a karşı savaş nedeniyle 20 fil gönderdi örneğin ve bu durum Orta Asya'dan göçebelerce sürekli istila tehdidi altında tutulan Selukid sınır eyaleti Baktriya (kabaca Batı Horasan) savunmasını zaafa uğrattı.

Selukus I'den sonra yerine oğlu ve halefi Antiochus I geçti (ölm. 261). O'ndan sonraki Antiochus II (261-246) ölünce dul veya boşanmış karıları Laodice ile Berenice arasında batıda taht üzerinde bir iç savaş patladı. Sonra Selukidler'in Baktria satrapı Andragoras da isyan etti. Tam bu sırada Selukid imparatorluğunun isyan halindeki Baktriya Eyaleti Arsaces'in (Arsakes) göçebe Parni Aşireti tarafından istila edildi. Yine de, Antakya'nın Selukid sarayı ile Baktriya Eyaleti'nin Grek (Yunan) satrap veya kralları bir süre için Arsacid (Arsakid)'lerin daha fazla ilerlemesini bloke edebildiler. Bu nedenledir ki, Partiya (Parthia)'yı istila etmiş olan Arsakiler seksen yıl kadar Partiya'nın lokal hanedanları olarak kaldılar sadece.

Antakya sarayı Doğu'yu geri kazanmak için tekrar tekrar denediyse de batıda sık patlak veren yeni taht mücadeleleri en sonunda Selukid krallarını Doğu seferlerini bırakıp Suriye'ye geri çekilmek zorunda bıraktı. Yalnızca Antioch III (223-187 M.Ö) Baktriya ve Uzak Doğu üzerinde ismen de olsa kendi otoritesini yeniden kurabildi (209-5) ve bu nedenle Büyük Kral (Antiochus III The Great) ünvanı kazandı. O, Ptolemy IV ile savaştı. 217 yılında Mezopotamya ve İran'ın isyancı satrapı Melon'u yendi, ama aynı yıl Ptolemy III'e yenildi. Ptolemy V ile de savaştı. Doğu'nun yağması ona Mısır'ı yenilgiye uğratıp M.Ö. 200 yılında Fenike ve Filistin'i geri zaptetme imkanı verdi. Ama çok geçmeden (192-188) Roma ile karşı karşıya gelip yenildi (189) ve Anadolu'nun batısını Romalılar'a bırakmak zorunda kaldı. Doğu'da kazandıklarının tümünü de bir zaman sonra geri yitirdi. Sadece Ecbatana (Hamadan)'dan Pers Körfezi'ne kadar Batı İran ona sadık kaldı.

Suriye'de (başkent Antakya'da) yeni taht kavgaları Partlar'ın M.Ö. 148'den az sonra Medya'yı ve M.Ö. 141'de ise Babil'i ele geçirmesine götürdü. Buna rağmen Medya ve İran'daki Yunan kentleri (kolonileri) Partlar'a karşı Selukidler'i desteklemeye devam ettiler. Antiochus VII (139-129 M.Ö), Medya ve Babil'i Partlar'dan geri aldıysa da, M.Ö 129 yılındaki bir çarpışmada öldürüldü ve onunla birlikte M.Ö. 312-129 yılları arasında 183 yıl sürmüş olan Selukid Evi'nin İran'daki yönetimi de ilelebet sona erdi ve İran'da yönetim Partlar'ın eline geçti.

Irk, dil, din ve yaşam tarzı olarak Makedon olan yabancı bir yönetimin İran'da bu denli uzun yaşaması kolay değildi. Onların gücü daha çok Makedonyalı kolonicilerden devşirilen orduya dayanıyordu. Ordunun belkemiği bu kolonistlerdi. Ama Susa-Hamadan yolunda soygunculuk yapan Cissiler gibi İranlı aşiretlerden birlikler de vardı.

Akamenid peryodundan itibaren İranlılar Arami alfabesi kullandılar. İran yazıtlarının alfabesi Aramice'dir. Baktriya'da Tuharlar ve Kuşanlar ise kendi dilleri için Grek alfabesini kullandılar. M.S. 1. Yüzyıl ortasına kadar Part madeni paralarındaki efsaneler de yalnızca Grekçe idi.

Ayrıca Anadolu'da bir İran diasporası mevcuttu ve Zerdüşt'e ilişkin efsane ve gelenekleri ve Magi dinini aktarıyorlardı. İddiaya göre, Grek uygarlığı ne aşiretsel, ne de ırkçıydı; bir İranlı, kentin tanrısına adak vermek koşuluyla polis denen Grek kentlerinde (İran vd yerlerdeki) yerleşebilir ve bu kentlerin (kolonilerin) vatandaşı olabilirdi.

Selukidler'i takiben Partlar ve onların halefleri Sasaniler İran merkezli imparatorluklar kurdular. Bu ikili ileriki sayfalarda işlenecektir.

ANADOLU

Anadolu'nun tarih-öncesi ve erken tarihi hakkında özet bir bilgi ile başlayalım.

Akdeniz ve Karadeniz arasındaki bölgeye Yunanlılar *Anatole* adını vermişler. Anadolu adının orijini olan bu sözcük Yunanca'da *Doğu* demektir.

Bu topraklar M.S. 11. yüzyıldan başlayarak Türk yönetimi altına girdi ve giderek *Türkiye* olarak adlandırıldı.

Dersimliler ve Zazalar, halen Türkiye olarak bilinen bu coğrafyanın doğu parçasında yaşıyorlar.

Küçük Asya olarak da tarif edilen Anadolu'nun bugün bilinebilen en eski adı ise *Hatti Ülkesi*'dir. Akadlar, Asurlar ve Hititler çağında Anadolu bu adla bilinmiştir.

Yaklaşık M.Ö. 2500'den, bazı kaynaklara göre de M.Ö. 1900 yılından itibaren Anadolu ile düzenli ilişkiler kuran Asuryalı tüccarlar burada çeşitli koloniler kurmuşlar. Antik Kaneş (modern Kültepe)'te bu ticari kolonilere ait kayıtlar keşfedildi.

Bunlar *Kapadokya Tabletleri* olarak adlandırılıyor.

Anadolu'da yazılı tarih Anadolu'nun en erken yazıtları olan Asur ticari kolonilerinin bu kayıtları ile başlıyor. Bu kayıtlar Hititler'e ilişkin bilgiler de içermektedir.

Bu anlamda Anadolu'da yazılı tarihin Hititler'le başladığı da söylenebilir.

Hititler-öncesi dönem Anadolu'nun tarih-öncesidir.

Arkeologlar, eldeki bulgulardan hareketle Hititler'e kadarki Anadolu tarihini Çatal Höyük (7000-5600), Hacılar (5700-5000), Can Hasan (5000-4500), Beyce Sultan, Alişar (3200-2000?), Kara Höyük (2800-1800), Alaca Höyük (3000-1200) ve Kültepe (Kaneş) olmak üzere aşamalara bölerler.

Bu zincirdeki yer adlarından herbiri farklı bir kültür (uygarlık) bölgesini ve farklı bir kültür aşamasını temsil ederler.

Zincirdeki ilk halka olan Çatal Höyük *Yeni Taş Çağı*'na ait bir yerleşme olup dünyanın bugüne kadar keşfedilen en eski sitelerinden biridir. Yedinici veya sekizinci milenyuma ait bu antik kasaba Anadolu'da *Neolitik Devrim* adı verilen göçebelikten tarıma ve yerleşik yaşama geçişin başlangıcına işaret eder. Hacılar da *Taş Çağı*'na ait bir yerleşmedir.

Kızılırmak yatağında bulunan Alişar ise tipik bir *Erken Tunç (Bronz) Çağı* yerleşmesidir. Bu kentte yaşam Hitit peryoduna kadar devam eder.

Alaca Höyük peryodunda ise Hititler'i artık Anadolu'da görüyoruz.

Taş Çağı'na ait Çatal Höyük'ten Hititler'e kadar uzanan kronolojik zincirde son halka Kayseri civarındaki Kültepe'dir.

Kapadokya Tabletleri'nin bulunduğu Kültepe ile birlikte Anadolu'da tarih (yazılı tarih) adı verilen peryoda giriyoruz

(Bk. J. Lehmann, *The Hittites-People Of A Thousand Gods*, 1977, s. 176-77; William Wright, *The Empıre Of The Hittites*, 1884, s. 53; Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, Net Turistik Yay., 3. Baskı, 1990).

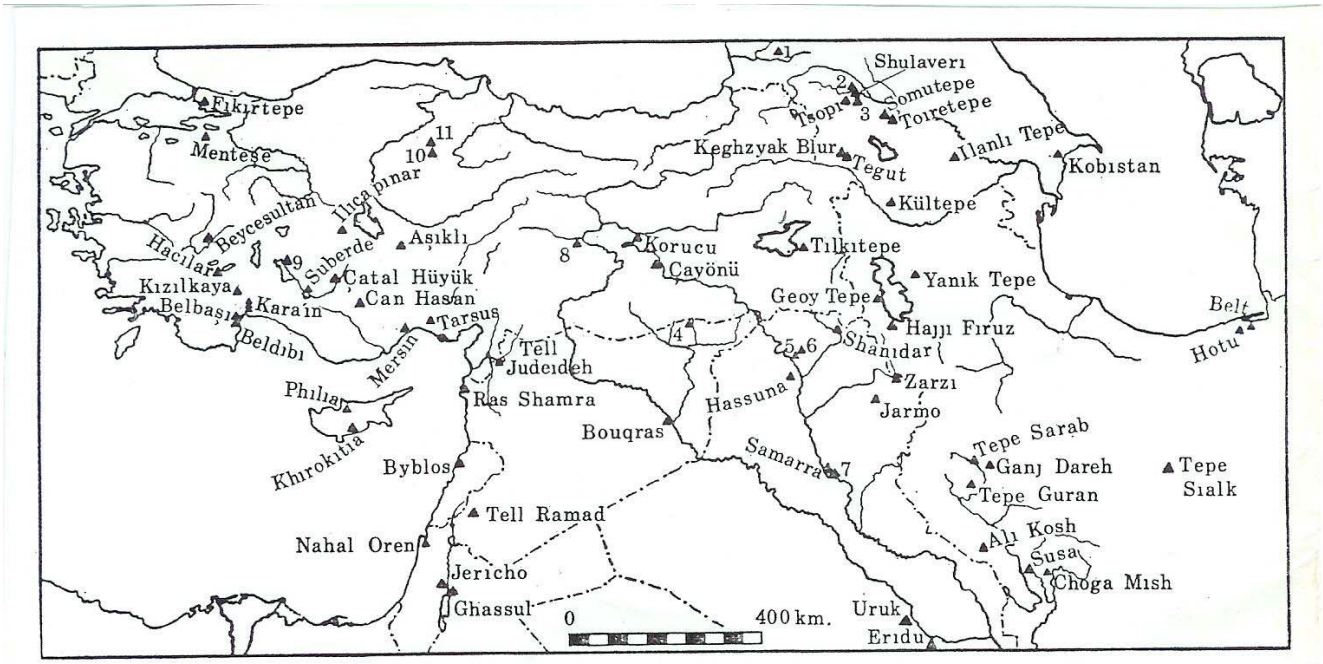

I *Significant sites of the earliest periods untill late fourth millennium* BC.

Key to numbered sites: 1 Samelé Kldé 2 Aruchlo 3 Sadachlo 4 Tell Chagar Bazar 5 Tell Arpachiyah 6 Tepe Gawra 7 Tell as-Sawwan 8 Arslantepe (Malatya) 9 Çukurkent 10 Alaca Hüyük 11 Büyük Güllücek

NOTE: Modern political frontiers are shown by broken line.

Kaynak: D. M. Lang, The Peoples of the Hills, s. 15

Harita 2

M.Ö. 4. Milenyum sonlarına kadarki dönemin en erken yerleşmeleri

Kaynak: D. M. Lang, The Peoples Of The Hills, s. 15

Hattiler ve Hurriler

Kaynaklara göre Anadolu'nun en eski halkları Hattiler ve Hurriler'dir.

Bu halkların ikisi de uluslar tasnifinde Elamitik (Yafetik, Kassit) gruba dahil edilmekte ve Anadolu'nun yerlileri gibi görülmektedirler.

Anadolu'nun bugün bilinebilen en eski halklarının başında gelen Hattiler (2500-2000 M.Ö), buraya tarih-öncesi zamanlarda yerleşmişler ve bir tür kent-devletleri olan küçük prenslikler halinde varolmuşlar.

Anadolu toprakları çağlar boyunca onların adıyla *Hatti Ülkesi* olarak bilinmiştir.

Hattiler'i onların adını alan daha sonraki fetihçi Hititler'le karıştırmamak gerekir.

Hurriler ise, Yakındoğu'da ilk olarak M.Ö. III. Milenyumda görünürler.

O. R. Gurney'nin *The Hittites* (1954) adlı eserine göre, Hurriler'in anayurdu Hazar Denizi güneyindeki dağlık bölgeydi. Bazı kaynaklar bu anayurdu Güney Kafkasya ve Ermenistan dağları olarak, daha spesifik anlamda Van ve Urmiye gölleri arasındaki Urartuca konuşulan bölge olarak tanımlarlar (Bk. *The Cambrıdge Ancient History*, II, Part I).

Yaklaşık M.Ö. 2300'den itibaren buradan güneye ve batıya doğru muazzam bir yayılma gösteren Hurriler çeşitli devletler kurmuşlardır.

Hurriler'in Sargonik dönemde (2370-2230) Kuzey Mezopotamya'ya sızmış bulundukları saptanabiliyor. Bu aynı dönemde Mardin güneyindeki Urkiş'te yönetici sınıftırlar. Bu dağlık bölge tarihleri boyunca Hurri uygarlığının üssü olmuştur. Aşağı Mezopotamya'daki Mari'de de Eski Babil çağında Amoritler'in yanısıra Hurriler'le karşılaşılır.

Anadolu Uygarlıkları (1990) adlı eserinde Prof. E. Akurgal'ın verdiği bilgilere göre, Urkis, Ugarit ve Hattuşa'nın yanısıra Hurri dilinde yazılmış önemli belgelerin saptandığı merkezlerden biri de Mari'dir. En sonunda Amoritler'in eline geçen bu kentin Hammurabi döneminde Hurriler'e ait olabileceği sanılmaktadır. Akurgal, Hammurabi'nin çağdaşı olan Mari kralı Zimrilim'in sarayının bir Hurri eseri olabileceğine işaret etmektedir.

Sümer kayıtlarında Mari, bir krallığın başkenti olarak anılır. 136 yıl yaşadığı söylenen Mari krallığı bütün güney Mezopotamya'ya egemen olmuştur. Sonunda Agadeli Sargon tarafından zaptedilen Mari'de Sümerce'den başka bir dil konuşulduğu, ama güçlü bir Sümer nüfuzunun bulunduğu kaydediliyor (*The Cambrıdge Ancient History,* II, Part I ve II, *The Hurrians*).

Orta Anadolu'daki Neşa'da Karum II yerleşmesinde bulunan tabletlerde 15 kadar Hurri şahıs adı saptayan Emin Bilgiç, bunların da tıpkı Asurlular gibi Anadolu'da tüccar olarak bulunduklarını belirtmektedir (akt. Akurgal, a.g.e).

Kısacası, Hurriler, Ermenistan'dan Güney Filistin'e, hatta Mısır'a dek ve İran sınırlarından Akdeniz kıyılarına kadar geniş bir alana yayılmışlardı.

Hurriler'in kurdukları devletlerin en güçlüleri ve en iyi bilinenleri Mitanni ve Urartu krallıklarıdır.

Mitanniler

Mitanni devleti (1500-1250 M.Ö), Urfa merkezli bir krallık olarak Hitit nüfuzunun zayıfladığı M.Ö. 15. yüzyıl başında Yukarı Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de doğdu. Kadeş kenti, Mitanni (Hurri) ve Mısır arasındaki sınır olarak görünüyor. Daha sonra Hititler tarafından ele geçirilen Karçemiş, bir Hurri (Mitanni) kalesiydi. Van Gölü çevresinin kontrolünü ellerinde tutan Mitanniler, kuzeyde çok sonraları Ermenistan adını alan topraklara da yayıldılar.

Mitanniler'in önemi gerçekte *Tel-Amarna Mektupları* keşfedilince fark edildi. Bunlar, Mitanni krallarının Mısır firavunlarına yazdıkları Hurrice mektuplardır. Mısır'da El Amarna (Tel Amarna) adı verilen yerde tespit edildikleri için El-Amarna mektupları olarak bilinirler.

Karçemiş'in doğusunda yeralan ve bir Hurri konfederasyonu olan Mitanni ülkesi zaman zaman Subari, Mısır yazıtlarında da iki nehir ülkesi anlamına gelen *Naharina* olarak bilinmiştir. Asur kaynakları ile Mitanniler'in kendi yazıtları ise Mitanni ülkesine *Khanigalbat* (Hanigalbat) adıyla referans verirler.

Mitanni adının daha eski şeklinin Maitani veya Matieni (Matiene) olduğu sanılıyor. Heredot, modern Diala nehrinin Matieni dağlarından doğduğunu yazmaktadır. Mati (Matieni), Manna krallığının bulunduğu Urmiye yöresindeki (modern İran Azerbaycan'ı) halkla ilişkili bir ad. Matian (Mantiane), Urmiye Gölü bölgesidir.

Yunan coğrafyacıları Urmiye Gölü dolaylarının yanısıra Kızılırmak üzerindeki bir bölgeyi de bu aynı adla *Matieniler'in Ülkesi* olarak tanımlarlar. Maspero'da ifade edildiğine göre, bazı Mitanni aşiretlerinin sonraları bu iki bölgeye doğru göçtükleri ve onlardan boşalan toprakların en büyükleri Bit-Adini olan Arami krallıkları tarafından işgal edildiği sanılmaktadır. Ama bazı yazarlar onların Hazar'a

doğru bu göçlerinden önce de orada bulunduklarını tahmin etmektedirler (Aktaran Gaston Maspero, *The Struggle Of the Nations*, 1896).

Adontz'un aktardığına göre Med kralı Astyages'in yönettiği halka Asur yazıtlarında Manda adıyla referans verilmektedir. O'na göre bu ad, Mada ve Mati (Manti) adlarının diyalekt farklarından ileri gelen bir şeklidir ve antik yazarlarda Mati adı hem ad hem de soy olarak Medler'le ilişkilendirilmektedir (Adontz, a.g.e., s. 323).

Mitanni krallığı birkaç asır boyunca Mısır, Hitit ve Babil (Kassitler) ile birlikte Yakın Doğu'nun dört büyük gücünden biri oldu. Bir asırlık bir dönem boyunca da bu bölgede Mısır'dan sonraki en büyük siyasal güçtü. Etnik olarak Hurri olan bu devletin yönetimi Kafkaslar'dan veya İran yaylasından geldikleri sanılan Hint-Ari aşiretlerin istilası sonucunda bu aşiretlerin Marianni adı verilen soylu sınıfının eline geçer ve onlarla Hatti-Hitit örneğindekine benzer bir karışım yaşanır. Ama iktidar bir Hint-Aryan aristokraside olsa da, nüfusunun çoğunluğu Hurri olan Mitanni devleti Hurri olarak tanımlanır (Bk. Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, 1990).

The Cambrıdge Ancient History (II, Part II)'de söylendiğine göre, Hurriler içinde kendilerine *Khurri ülkesi kralları* diyenler ile *Mitanni kralları* diyenler arasında bir rekabet vardı ve bu durum daha eski olan *Khurri Ülkesi* ile bir *Mitanni Krallığı* ayırdı içermekteydi. Aynı kaynağa göre, iki ülkenin sınırı Murat'ın güzergahına paralel düşen Mala nehri olabilir.

Sözü edilen rekabet belki de Hurriler'le onları zapt eden öğeler arasındaki mücadeleyi yansıtıyordu. Mitanni adı Hurriler'in ülkesindeki fetihçi öğeye ait olabilir.

Mitanni adı ile Urmiye Gölü bölgesi ve Medler'in adı arasında kurulan ilişkilerden hareketle Hurriler'i istila ettikleri söylenen Hin-Ari aşiretlerin Medler veya Medler'in de dahil olduğu aşiretler/halklar grubu olması büyük bir olasılıktır. El Amarna Mektupları olarak bilinen Mitanni mektuplarının ağırlıklı dilinin Hurrice olduğu, ama Hurriler'i istila etmiş olan yönetici kastın diline ait İrani öğeler de içerdiği söylenmektedir. O halde belki de adı geçen mektuplardaki Aryanca dil örneklerinden hareketle Medler'in dilini keşfetmek mümkündür. Böyle bir çalışma Hititler'in kimliği ve varsa eğer Medler'le ilişkileri konusuna da açıklık kazandırabilir.

Mitanni imparatorluğu en geniş sınırlarına Saussattar (Saustatar, 1440-1410 M.Ö) zamanında ulaşır. Bu Mitanni kralı 15. Yüzyıl başında ilhak ettiği Asurya'yı da vasal bir prenslik olarak Mitanni sınırlarına dahil eder.

Maspero, Mısır kralı Thutmosis III'ün yazıtlarında yeralan bir listede Asurya krallığının yanısıra *Singara (Singar) krallığı* adında bir devletten sözedildiğine işaret eder. O'nun aktardığına göre, Niebuhr, başkenti Singar olan bu devletin Mitanni ile aynı veya en azından belirli bir peryodda onunla aynı olduğunu düşünmektedir.

14. yüzyılda güçlerinin zirvesinde bulunan Mitanniler, sonraları Hititler'e ve Asurlular'a bağımlı kılındılar. 13. yüzyıl sonlarında Mitanni ülkesi bir Asur eyaletine dönüşerek tarih sahnesinden çekildi.

Hurri tarihinin en iyi bilinen kesiti Mitanni-sonrası tarihidir.

Mitanniler sonrası dönemin en önemli Hurri devleti ise merkezi Van Gölü çevresinde bulunan Urartu Krallığıdır (880/859-590 M.Ö).

Urartular

Bu uygarlık arkeologlar tarafından 19. Yüzyıl başlarında keşfedildi.

Kendileri de geride yazıtlar bırakan Urartular'ın erken politik tarihine ilişkin en geniş bilgileri sürekli savaş halinde oldukları komşuları Asur krallarının kayıtlarına borçluyuz.

Urartular'ın esas çekirdeği ne Sami ne de Aryan olan Hurriler'den bileşiyordu. Van Gölü çevresinde yaşayan Hurri asıllı bu yerli aşiretler arasında Asur saldırılarına karşı ortak direniş ihtiyacı M.Ö. 9. Yüzyıldan itibaren bir aşiret konfederasyonun doğmasına götürdü.

Bu kuruluşa bazı kaynaklara göre Arame (Aramu) adlı biri öncülük etmiştir. O'nun adı bir Urartu tanrısı olan Ara (Arwa) ile ilişkilendirilmekte, Ermeni tarihçisi Moses Khorene'nin *Yakışıklı Ara* dediği ve Ermeni ulusunun atası olarak gösterdiği yarı-efsanevi kişilik olduğu sanılmaktadır. O'nun başkenti Arzashkun'du. Urartu krallığının bu ilk başkenti Nicolas Adontz'a göre 1071 Savaşı'nda adı geçen Manazkert (Manzikert, Malazgirt) ile aynıdır. Bazı kaynaklara göre de bu kent Urmiye Gölü civarındaydı.

Urartu devleti böyle doğdu.

Urartular diye bildiklerimiz yazıtlarında kendileri için *Nairi halkı* veya *Biainili* gibi adlar kullanmışlar. Onlara Urartular diyen Asurlar'dır. Akamenid kralı Cyrus zamanında ise Xenophon (430-354 M.Ö)'un *Anabasis* ve *The Cyropaedia* adlı eserlerinden biliyoruz ki Urartular'dan kendilerinin baş tanrısının adıyla Haldi/Hald (Chaldian) olarak sözedilir. Strabo, kendisinin coğrafya eserinde Pontus halklarından Chalyb (Chalib)'lerin adının Haldi adıyla aynıyetine işaret eder.

Chalib adındaki *–ib* bir sonektir. Kelimenin kökünün Chal (Chalu) olduğunu söyleyen Adontz da Strabo'nun görüşüne katılmakta, Chalybler'in Haldiler'le bir ve aynı olduklarını düşünmektedir.

Heredot, Urartular'dan Alarod (Alarot)'lar olarak sözeder. O'ndan beri klasik dönem yazarları da bu adı kullanmayı sürdürdüler.

Urartu toprakları en son Ermenistan adını aldı ve 20. yüzyılın başlarına kadar da bu adı taşıdı.

İlk Urartu kralı Arame, bir kuzey seferi sırasında tahtını yitirir ve yerine Lutipri adında birinin oğlu olan Sarduri I (844-828) geçer. Urartu krallığının başkentini Arzashkun'dan Van'a taşıyan odur.

Daha sonra Urartu tahtında İşpuini'nin oğlu *Menua I* (810-785)'i görüyoruz. Bu kralın döneminde Urartu Batı Asya'da en büyük devlet haline gelir. Menua'nın nüfuzu Alzi devletinin bulunduğu Murat ve Fırat'ın birleştiği kavşağa dek uzanır. Palu (Shebeteria)'yu zapteden Menua, ordaki bir stela üzerine bu fethi kaydeder ve Palu'da Urartu tanrısı *Khaldi* (Haldi)'ye adanan bir tapınak inşa ettirir. Ardından yeri henüz belirlenemeyen *Khuzana* ile Malatya karşısına düşen Fırat'ın doğu havzasındaki *Supa* bölgesini (sonraları Sophene/*Sofene* diye bilinen Harput bölgesi) fetheder. Hitit (Khate) topraklarından ilerleyerek İzolu'ya gelir ve ordaki Urartu kalesinde Melid (Malatya) kralı Sulekhauli'nin haracını kabul eder. Daha sonra kuzey-batıda Karasu kaynağındaki Diaue (khi) ülkesinin kralı Utupurşi'nin elinden Sasilu (Shashilu), Zua ve Utu kentlerini alır, onu altın ve gümüş cinsinden ödenecek haraca bağlar.

Sasilu ve Zua, Diauehi krallığının başkentleri idiler.

Menua I, inşa ettirdiği kanal ve sulama sistemiyle ünlüdür. Batıda Urartu hakimiyetini kuran odur. Ama Urartu'nun batı sınırının Erzincan ovasına veya ötelerine ulaşıp ulaşmadığı henüz bilinmiyor. Altıntepe tapınağı, Charles Burney ve D. M. Lang'ın ortaklaşa kaleme aldıkları *The Peoples Of The Hills-Ancient Ararat And Caucasus* (1971) adlı yapıta göre, Argişti II (714-685) zamanına kadar inşa edilmemiş olabilir. Çünkü o tarihten önce o civarda Urartu işgailine dair kanıtlara rastlanmıyor.

Aras vadisi Urartu devletine Menua'nın zamanında dahil edilmiştir. Bu vadide ilk Urartu kalesi ise onun oğlu Argişti I (786-764) zamanında inşa edilir. Ortaçağların Taik (Tao) olarak bilinen topraklarına tekabül eden Diauehi'ye en sonunda boyun eğdiren ve ülkeyi lokal hanedanlar yerine Urartu valilerinin yönetimine sokan Argişti olmuş. O'nun esas yayılma istikameti Sevan Gölü'ne doğrudur. Ordaki yazıtlar onun fetihlerini kaydediyor. Aras vadisini (Erivan çevresi) kendi kontrolüne sokan Argişti, 782 yılında bölgesel başkent olarak Erivan (Erebuni) kentini kurar. Ortaçağda Armavir adını alan Argiştihinili kentini de o kurmuş ve kendi adını vermiştir. Böylece Urartu'nun hududu kuzeyde Aras ve Diauehi ötelerine dek vardı.

Urartu krallığı azami sınırlarına Menua'nın oğlu Argişti I ile torunu Sardur II (760-730) zamanında, yani 785-730 yılları arasındaki dönemde ulaştı. Bu dönemde Urartu'nun Urmiye Gölü yöresindeki hakimiyeti de pekişir. Diğer bölgeler gibi burası da Urartu ve Asurya devletleri arasında egemenlik savaşlarına sahne olmaktaydı. Güneyde ise Urartu hududu Menua'nın oğlu Argişti zamanında Asurya'nın başkenti Nineveh'e dek sarkar. Argişti, başa gelişinin beşinci yılında Asurya kentlerini ilhak eder ve bir sonraki yıl Asur ordusunu yenilgiye uğrattığını söyler.

Asur hakimiyetinin gerilediği bir dönemdi bu.

Tam bu sıralaradadır ki, Asurlar ve Urartular gibi bölgenin iki büyük gücünün yanısıra Medler'in yükselişi başlar.

Van (Tuşpa)'daki yazıtlarda Argişti'nin seferlerinin kayıtları var. Bu kayıtlarda batıda Malatya yöresine (Malatya kralı Hiaruada ve Hatina adları anılır), ayrıca Urmiye Gölü bölgesine seferleri de anlatılır. Urmiye'ye dönük seferlerlerin kayıtlarında sık sık *Mana* (Mannai, Minni) ülkesinden sözedilir. Mana, Tevrat'ta Minni olarak geçen adın Urartuca formudur. Prof. Sayce, Tevrat'ın Minni Krallığı dediği devletin Van (Urartu) krallığı olduğunu, Minni'nin Van olduğunu düşünüyordu.

Argişti'nin oğlu Sardur (Sarduri) II, modern Kürdistan'ı geçerek Urmiye Gölü'nün güney kıyılarını ilhak eder. Batıda ise Malatya ve Kommagene (Kummukh) Urartu devletinin vasalları konumuna gelirler.

Ama Asurya'da Tiglat-Pileser III (745-27) tahta çıkınca Urartu genişlemesine misilleme olarak Urartu merkezlerine bir dizi sefer yapıp Urartular'ı Kuzey Suriye'den geriletir, Kommagene ve Sofene (Harput yöresi)'yi Urartular'dan alarak Asur hakimiyetine sokar. Bu tarihten sonra Urartululular büyük toprak kaybına uğrarlar. Ellerinde yalnızca Van Gölü çevresiyle Ağrı/Ararat dağı ve ötesindeki kuzey kesimi kalır.

Asur kralı Sargon'la yaptığı savaşta yenilgiye uğrayan Sardur II'nin oğlu Rusa I (730-714) intihar eder. Toprakkale'yi inşa eden oydu. Sulama kanallarının güvenliği için kaleler ve karakollar yaptırmıştı. Muş ovasında (Varto civarında) Kayalıdere'de bulunan adsız kale de Rusa I zamanında yapılmıştır.

Rusa'nın oğlu Sarduri III zamanında (645-625), Urartu, artık Asurya'nın bir uydusuna dönüşür. O'nun yerine geçen Erimena'nın oğlu Rusa III (605-590), son Urartu kralı oldu. O'nun ölümünü takiben Urartu devleti çözüldü ve giderek çöktü.

Bu yıkılışta belirleyici rolü Medler, İskitler ve Kimmerler oynadılar.

Urartu toprakları bu tarihten sonra Med imparatorluğuna entegre edilir.

Daha sonra da Medler'i yıkan Akamenidler'in eline geçer ve o dönemden itibaren ilk kez Ermenistan adını alarak artık bu adla bilinir. Urartu krallığının istilasını takiben dağlara sığınmış olan hakiki Urartululular ise bu tarihten sonra daha çok Haldiler ve/veya Alarotlar gibi adlarla anılırlar.

Hititler ve Asurlar

Hatti-Hurri stokunun Anadolu'nun bilinebilen en eski halkları olduğuna işaret etmiştim.

Onları takiben Hititler'i ve Asurlular'ı görürüz Anadolu sahnesinde.

Asurlular'a az gerilerde değindim.

Hititler'e gelince...

Hint-Avrupalı Hititler'in yaklaşık M.Ö. 2000 yılı dolayında Kafkasya üzerinden geldikleri düşünülüyor. Anadolu'ya geldikten sonra istila ettikleri Hattiler'in adıyla Hitit olarak bilinmeye başlayan bu aşiretler, zamanla Hatti prensliklerinin (bazen Hurri oldukları söylenen *Taisama* ve *Mama* prenslikleri gibi) iç çatışmalarından da yararlanarak onların direnişini kırar ve yönetimi ele geçirirler.

Hititler (1680/1650-1200 M.Ö)'in politik tarihi *Eski Krallık* ve *İmparatorluk* olmak üzere iki döneme ayrılarak inceleniyor.

Hitit tarihinde yeni bir aşama olan imparatorluk peryodu, Tudhaliyas II (1460-40?) ile birlikte başlar. Bu dönemin en parlak siması büyük bir askeri lider olarak da kabul edilen Suppiluliumas (1380-1346) idi. O'nunla birlikte çizgide bir kırıklık görüldüğü ve onun ailesinde eski krallık döneminde rastlanmayan Hurri tipte adlar dikkat çektiği için, Hitit devletinde hanedan ailenin Suppiluliumas ile birlikte değiştiği, Hitit tarihinin imparatorluk denen döneminin Hurri orijinli yeni bir hanedan tarafından belirlendiği sanılmaktadır (Bk. O. R Gurney, *The Hittites*, 1954, s. 26).

Hititler, Hitit-öncesi Anadolu halklarından, en başta topraklarına yerleştikleri Hattiler'den ve Hurriler'den çok şey almışlardır. Buna adları ve dinleri de dahildir.

Hitit imparatorluğu M.Ö. 1200 yılı civarında bir istila sonucunda çöktü.

Ama bu istilacıların kimliği çok kesin konamıyor.

Hitit devleti üstüne çöken bu istilacılar arasında adlarından en çok sözedilenler, Kaskalar, Luwiler, Mısır yazıtlarının Deniz Halkı olarak adlandırdığı Ege kıyıları ve adlarında oturan halklar (Egeliler) ve Frigler'dir.

Frigler'e Brigler, Muşkiler veya Taballar (Tibarlar?) olarak da referans verilir.

Hitit yıkılışı sonrasında bölgede Frigler (Muşkiler) yükselir.

Geç-Hititler

Hititler sonrasında oluşan yeni dengede Frigler'in önünden kaçan Hitit prensleri ve halkı tarafından oluşturulduğuna inanılan çok sayıdaki küçük kent-devletleri de belirli bir rol oynar. Hitit imparatorluğunun dağılışını izleyen üç asırlık süreçte Güney ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye kentlerinde giderek oluşan bu devletler M.Ö. 7. Yüzyıl sonlarında Asurlar tarafından ortadan kaldırılarak birer Asur eyaletine dönüştürüldüler ve daha çok Asur valilerinin oturduğu ana-kentlerinin adlarıyla bilindiler.

Karçemiş, Halep, Hama, Unqi (Hattin, Patin), Gurgum (Maraş), Kummukh, Melid (Melitene), Gürün, Tyana (Bor), Khilakku ve Adana (Que), vd gibi bu kent devletleri kaynaklarda doğru ya da yanlış Geç-Hitit (Yeni-Hitit, Sur-o-Hitit) olarak tanımlanmaktadırlar. Tabal krallığı da bazı kaynaklarda bu gruba dahil edilmektedir. Hitit konfederasyonuna dahil olup daha tam tespiti yapılamayan pek çok kent-devleti vardı.

Bu gruba dahil edilen prensliklerin halkının esas olarak ülkelerinden kaçan Hititler'den oluştuğu sanılmakta ve onların kültürü de genelde Hitit olarak tanımlanmaktadır.

Hititler'in mirasçıları gibi görülen bu devletler kaynaklara göre artık Nesite adı verilen Hitit dilini değil, onunla yakından ilişkilendirilen Luwi dilini kullanmışlardır.

Hitit imparatorluğu öyle görünüyor ki Maspero'nun işaret ettiği gibi Sapalulu ve haleflerinin biraraya getirdiği beyliklerin bir konfederasyonuydu ve onu yıkan istiladan sonra geri unsurlarına ayrılmış ve bir daha da dirilememişti.

Bu durumda Geç-Hitit denenlerin daha eski kent-krallıkları olup Hitit konfederasyonu dağılınca vasallıktan kurtularak yeniden bağımsızlaştıklarını söylemek sürecin gerçek akışına daha uygun düşebilir.

M.Ö. 1000 yılı dolayında Geç-Hititler (Son-Hititler) üzerinde dikkate değer bir etkide bulunan Aramiler de göründü bu bölgede.

Böylece, nüfusun etnik yapısı değişim geçirdi.

Geç-Hitit ve Arami karışımı iki nüfuslu bu topraklara komşu ülkeler artık '*Khatti ve Aram*' diye referans vermeye başlamışlardır.

The Cambrıdge Ancient History'de J. D. Hawkins'in kaleme aldığı *The Neo-Hittite States In Syria And Anatolia* başlıklı bölümde 'Khatti ve Aram' tanımlaması yerine iki kültürün zamanla kaynaşmasını ifade eden onun paraleli *Sur-o-Hitit* (Syro-Hittite) tanımlaması tercih edilmektedir (Bk. a.g.e., III, part I).

Hitit imparatorluğu yıkıldıktan sonra oluşan bu küçük krallıkların kaynaklarda ayrı bir başlık altında yer verilmedikleri için en az bilinen, ama bu araştırmanın amacı bakımından önem taşıyan birkaçı üzeinde kısaca durmak istiyorum.

Karçemiş Krallığı

Geç-Hitit ortak adıyla tanımlanan bu prensliklerin en önemlisi *Karçemiş* krallığıydı. Bu krallık Hititler-sonrasında Hitit iktidarının esas üssü ve merkezi gibi göründü. Geç-Hitit olarak tanımlanan geri kalanların tümü küçülmüş bir Hitit krallığı gibi görülen Karçemiş'i kendilerinin ortak başkentleri gibi gördüler ve Melitenler de dahil hepsi onun etrafında birlik kurarak Asurlar'a karşı direndiler. Karçemiş krallığının bir keresinde, muhtemelen M.Ö. 11. Yüzyılda kendi sınırlarını Tohma Suyu vadisindeki Gürün'e dek genişlettiği, böylece merkez bölgedeki tüm Hitit prensliklerini içine aldığı sanılıyor.

Tabal Krallığı

Niğde ve Kayseri doğusunda Asurlular'ın *Bit-Brurutaş* dediği bir '*yeni Hitit*' devleti oluşturan *Tabal* (Tubal) unsuru mevcuttu. *The Cambrıdge Ancient History* adlı kaynağa göre, Taballar, belki de Hitit çöküşünden arta kalan Toros kuzeyindeki eski Luwiler'i temsil ediyorlardı.

Öteki Geç-Hitit devletleri gibi Taballar'ın da Luwi dilini kullandıkları anlaşılmaktadır.

Bir görüşe göre Tabal ve Tibar (Tibareni) adları bir ve aynı aşireti/halkı temsil ederler. Heredot zamanı kadar erken bir tarihten beri Pontus halkları arasında anılan Tibarlar'ın Xenophon'un Anabasis'inden hareketle İskit orijinli olduklarına inanılır. Anti-Toroslar'da yeralan ve Tevrat'ta Tubal olarak anılan Tabal Krallığı, daha doğru bir tanımla Tabal Konfederasyonu, Ekrek, Mazaca ve Fraktin (Ferahettin, Dastarkon) bölgelerinin yanısıra Komana/Kammanu prensliğini de içeriyordu

Tabal, sonraları Lycaonia ve Kapadokya adını alan topraklardaydı.

Kapadokya'da yerleşik Taballar herbiri kendi öz prenslerince yönetilen bir sıra beyliğe bölünmüş haldeydiler. Bu beyliklerin zaman zaman bir üst kral altında birleşerek Tabal Krallığı'na dönüştüklerini görmekteyiz.

Asur kralı Sargon, Asur nüfuzunu kurmak ve bir tampon devlet olarak kullanmak amacıyla kızını Tabal kralı Ambaridi ile evlendirip Kapadokya'nın bir bölümünü ona bırakmıştır.

Gürün (Guriania) Krallığı

Tabal'ın doğu sınırında Til-Garimmu (Tegarama) vardı. J. Garstang'ın verdiği bilgilere göre Til-Garimmu olarak bilinen bu krallık Hitit devleti çöktükten sonra, M.Ö. 10. Yüzyılda Tochma Su üzerinde oluştu. Başkenti modern Gürün'dü. Asur kaynaklarında adı Guriania olarak geçer. İbranice'de Togarmah/Tegarama, klasik kaynaklarda, örneğin Ptolemy'de ise Gauraina adıyla anılır.

Malatya Krallığı

Geç Hitit olarak tanımlanan diğerleri gibi *Milid* de (Melidda, Milidia, Meliteia, Milidiye, modern Malatya) daha M.Ö. 14. Yüzyılda Hitit konfederasyonuna dahil ana kentlerden ve kent-krallıklarından biriydi. Malatya'nın Hitit egemenliğine bu tarihlerde sokulduğu sanılıyor.

Bu krallığın başkenti de Milid adını taşıyordu.

Rivayete göre Malatya'nın kurucusu ünlü Asur kraliçesi Semiramis'tir. *Enc. Of Islam*'ın Malatya maddesinin yazarı Honigmann'a göre Malatya'daki Şamrin Kalesi'nin adı Semiramis adından gelebilir.

Urartu'dan daha eski olan Milid (Malatya) Krallığı, sonraları Urartu'nun batıdaki ana rakiplerinden biri oldu. Ama *The Peoples Of The Hills-Ancient Ararat And Caucasus* (1971) adlı ortak eserlerinde Charles Burney ve David Marshall Lang'ın yazdıklarına göre, antik Malatya'nın nüfusu ağırlıkla Hurriler'den oluşuyordu ve Malatya'nın eski adı Milid (Milidia, Meliteia) de Hurrice bir addır.

Bu tespitler doğruysa Milidler de Urartiler gibi Hurri olmalıydılar.

The World's History yazarlarına göre Malatya halkı (Militler, Melitenler), etnik olarak güney komşuları Taballar ile akrabaydı. Nitekim, Malatya halkının bazen Taballar'a ve Tabal Krallığı'na dahil gösterildiğini görmekteyiz.

Malatya, zaman zaman, örneğin Tiglat-Pileser I'in M.Ö. 1112 yılındaki üçüncü seferinin kayıtlarında Khali-rabbat (Khani-galbat, Hanigalbat) adını taşıyan önemli bir ülkenin ve krallığın bir parçası (kenti) olarak gösterilir ki, bu adın bazı kaynaklarda yine Hurri olan Mitanniler için kullanıldığını görüyoruz. Prof. Ekrem Akurgal ise, *Anadolu Uygarlıkları* adlı kitabında (III. Baskı, 1990) başlıca Hurri yerleşme merkezleri arasında saydığı Hannigalbat'ı Mardin-Kerkük arasındaki bölgede göstermektedir.

Böylece Malatya'nın bir keresinde Mitanni devletine (Kaligalbatlar'a) tabi olduğu anlaşılmaktadır.

Khali-rabbat adının yer yer Malatya bölgesine (*Milidiye*) karşılık kullanıldığına da tanık olmaktayız. Örneğin daha geç Asur yazıtlarında Khani (Khali)-Rabbat'ın adı Milid olarak geçer.

Malatya'nın yerel kral ve kraliçeleri tanrıların Yüksek Rahip veya Rahibe'leri gibi görülmüşler.

Asur Uballit II (M.Ö. 1420?), Malatya'yı Mitanniler'den ele geçirdiğini iddia eder. Ondan yüz yıl kadar sonra Salmaneser I, Hititler'i yenilgiye uğratıp Khali-Rabbat (Malatya)'ı zapteder, ve bu seferi sırasında Muzri'ye dek sızar. Tiglat-Pileser I'den sonra Kali-galbat'taki Asur gücü son buldu. Adad-Nirari II (911-891), Asur nüfuzunu restore etmek için Hanigalbat üzerine en az altı sefer yaptı.

Kısacası, Malatya ve Mussri'yi tekrar tekrar işgal eden Asur kralları Malatya'yı kendilerine bağlı bir devlet, hatta adeta Asurya'nın bir uzantısı gibi görmüşlerdir.

Urartu devleti doğunca bölgede bir Urartu-Asur rekabeti başladı.

Asur gücünün gerilediği M.Ö. 9. Yüzyıl sonlarında Menua altında Urartu genişlemesi başladı. Urartu'nun çabaları sonucunda M.Ö. 837 yılında Malatya kralı Lalla (Lalle) Asurya'dan koptu. Ama Tiglat-Pileser III (745-728) döneminde Malatya, Kapadokya ve Klikya prensliklerinin yeniden Asur üstünlüğünü tanıdıklarına tanık olmaktayız (Bk. C. Burney & D. M. Lang, a.g.e., ve *The World's History*).

Burney ve Lang'ın aktardıkları bilgilere göre Karahöyük'te bulunan bir yazıtta Malatya kralı Arhi-Teşub'dan sözedilir. Bu, onların açıklamalarına göre, Hurrice bir addır.

Palu'da Murat Suyu civarında doğal bir kalenin zirvesinde bulunan Urartu kralı Menua/Menuas (810-785)'nın bir kaya yazıtında Suliehauali adında bir diğer Malatya kralının adı geçer. Menua, İzolu'daki Urartu kalesinde bu Melid kralının haracını kabul eder, Malatya prensliğini zaptettiğini ve kralı Sulehawali (Sulumel)'yi kendi vasalı haline getirdiğini kaydeder.

Argişti'nin oğlu Urartu kralı Sarduri II ise (764/0-735/0), M.Ö. 750 yılında Kummukh (Commagene) ve Tabal'ı kendi vasalları olarak tarif eder (*The Cambrıdge Ancient Hist*., II, Part 2).

Sarduri II, M.Ö. 750'de Malatya kralı Sakhu'nun oğlu Hilaruada (Khilaruada) üzerine bir sefer yaparak onun başkenti *Sasi* kenti de dahil, yine ona ait olan yukarı Fırat boyundaki dokuz-on kadar kaleyi fetheder. Bu kalelerin adları Urartu kayıtlarına dayanan *The Cambrıdge Ancient History*'de şu şekilde verilmektedir: Khazani (Khaza-ni), Ugarakhi (Gaura-khi), Tumeiski (Tumeish-ki), Asini, Maninu (Maniniu), Arusi (Aruşi), Qulbitarri, Tase, Qureaitase, Meluiani (Bk. a.g.e., II, Part II, s. 423; III, Part I, s. 348).

Fırat'ın batı havzasını izleyen stratejik bir yol üzerinde yeraldıkları söylenen bu kent ve kalelerden Tumeiski'nin Romalılar'ın Tomisa dediği modern Kömürhan olduğu tahmin ediliyor.

Bilal Aksoy'un *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli* adlı kitabında bir kaynaktan aktardığına göre Urartular zamanında Çemişgezek'e *Tumiskis* denmektedir. Eğer bu bilgide bir hata yoksa, Urartu kayıtlarındaki Tumeiski'nin Çemişgezek olması ihtimali belki daha büyüktür.

Sarduri II'nin Malatya kralının oğlundan fethettiği Asini'nin ise Malatya kuzeyindeki *Sinis* olabileceği söylenir.

J. Garstang'ın *The Land Of Hittites* (1910) başlıklı kitabındaki bilgilere göre Malatya krallığı M.Ö. 710 yılında Kummukh'lu Mutallu'nun yönetimi altına sokulmuş ve tüm dağlık bölgeye yeni bir adla *Tul-Garimmu* denmiştir. Garstang, Asur kayıtlarında adları geçen Khite-ruadas (M.Ö. 758 civarı), Tarkhu-nazi/Tarkhunazi (M.Ö. 717 civarı) ve aynı zamanda Tabal'ı da yönettiği sanılan Mugallu (M.Ö. 672 civarı) gibi birkaç diğer Malatya kralının adlarını vermektedir (Garstang, a.g.e., s. 376, 389).

Özetle, M.Ö. 14. Yüzyılda Hitit egemenliğine giren Malatya yöresi daha sonra Geç-Hitit devletleri arasında anılan Milidya krallığına dahil edilmiş, bilahare Asur, Urartu, Med ve Pers hakimiyeti altına sokulmuştur. M.Ö. 4. Yüzyılda Makedonlar'ın, ardından Kapadokya, Selukid ve Pontus krallıklarının yönetiminde kalmıştır. M.Ö. 1. Yüzyılda Roma imparatorluğuna bağlanan Malatya, Bizans döneminde Melitene Teması içinde kalmış ve yer yer Sasani saldırılarına uğramıştır. Honigmann'ın aktardığına göre Justinian zamanında Malatya III. Ermenistan eyaletinin başkenti yapılmıştır. Arap generali Habib bin Maslama el-Fihri tarafından zaptedilen Melitene Araplar tarafından *Malatiye* adıyla anılıyordu. Bu telaffuz zamanla modern Malatya şekline dönüştü.

Maraş (Gurgum) Krallığı

Gurgum, M.Ö. 9. Yüzyılda başkenti modern Maraş'ta bulunan bir Kuzey Suriye dağ prensliğiydi. Maraş ve çevresini kapsıyordu.

Maraş'ın Asur ve Hitit yazıtlarındaki adı Marqasi'dir.

W. Schmidt, bu prensliğin adını Gamgumu (Gaugum), Tomkins ise Gagama olarak okudular. Maspero, bir Aramice yazıta dayanarak doğrusunun Gurgumu olduğunu öne sürdü. Sachau ise, Gurgumu adının Bizans döneminde Amanus eyaletinin (kuzeyde Maraş dolaylarına kadar uzanan Baias ve Antakya Gölü arasındaki bölge) adı olan Jurjum ile aynı olduğunu tespit etti ve hem o hem de Tomkins antik Gurgum'un modern Maraş olduğunu söylediler. Bu aynı yerde M.S. 7. Yüzyılda bile Gurgum adını koruyan savaşçılıklarıyla ünlü Jarajimalar (Mardaiteler) varlardı. Kendi kayıtları da bulunan Gurgum krallarından bazıları *The Empire Of The Hittites* (London, 1884) adlı eserinde W. Wright'ın aktardığına göre Tarkon (Tarku) adını taşırlardı.

Klikya Krallığı

Hitit imparatorluğu dağıldığında klasik çağdaki Klikya topraklarında Que (Qui) ve Khilakku adlarında iki prenslik veya krallık oluştu. M.Ö. 710'larda ortadan kaldırılan bu iki prenslik de Geç-Hititler arasında sayılırlar. Que, Klikya ovasının Tarsus'u da içeren bir parçasının adıydı. Bu sözcük bir tanrı adı olarak karşılaştığımız Qauisaru (Qaui kraldır) adında da mevcuttur. J. Garstang'a göre, Que, Asurlar'ın Arzawa Krallığı bölgesine verdikleri adlardan biriydi. *The Hittites* (1954) adlı kitabın yazarı O. R. Gurney ise, Asur yazıtlarının Que dediği ülkenin Mısır yazıtlarında *Daniuna* adıyla geçen *Adana Krallığı* olduğunu yazmaktadır. N. K. Sandars, *The Sea Peoples-Warrior Of The Ancient Mediterranean 1250-1150 B.C* (Great Britain, 1978) başlıklı eserinde Mısır yazıtlarıyla Amarna Mektupları'nda geçen *Denyen*'leri Kuzey Suriye'deki *Danuna* ülkesiyle ilişkilendirmekte ve Danuna'nın büyük ihtimalle modern Hatay olduğunu düşünmektedir. O'na göre Denyen ve Danuna aynıdırlar. Sandars'ın verdiği biligilere göre, Danuna, M.Ö. 14. Yüzyılda modern İskenderun çevresinde bugünkü Hatay'a tekabül eden küçük bir krallıktı ve M.Ö. 8. Yüzyılda bu krallığın başkenti şimdiki Adana idi. Denyenler'in ilk yurdunun güneybatı Anadolu'da mı, yoksa Hatay'ın kendisinde mi olduğu bilinmiyor. Bu ülkenin yöneticileri o sırada Klikya, Sinjirli ve Karçemiş'in Yeni-Hititler'i ile müttefik idiler ve onlar gibi Luwi dil ailesine aitlerdi. Sandars, Mısır yazıtlarındaki Denyenler ile Tevrat'ta adı geçen ve orijinde bir İsrail aşireti olmayıp onlara daha sonra katıldığını söylediği Dan (Danitler) aşireti arasında bir bağlantı olabileceğini yazmaktadır (Sandars, a.g.e., s. 161-163). Chabas ise, Maspero'nun aktardığına göre, Danunalar (-auna sonektir)'ı İtalya'daki Dauniler'le ilişkilendirmekte ve Yunan geleneğinde Danaos adıyla geçtiklerini söylemektedir. Brugsch Bey'in görüşü ise onların Mareotis Gölü civarında yaşayan Libyalılar olduğudur.

The Struggle Of The Nations adlı eserinde Gaston Maspero, Mısır yazıtlarında geçen Khalakka adının da Klikya'ya referans olduğuna işaret eder. Khilakku adı güçlü bir aşiretin veya halkın adı olarak geç dönem Asur yazıtlarında da geçmektedir.

Maspero'nun aktardığına göre Yunan efsaneleri M.Ö. 10. Yüzyıl dolayında Orta ve Doğu Anadolu bölgelerini içine alan büyük bir Klikya imparatorluğundan sözetmektedirler. Başkenti *Bor* olan bu imparatorluğun sonraları Cataonia, Kommagene ve Suriye diye bilinen ülkeleri, hatta Lidya, Ermenistan, Pamfilya, Kapadokya ve Medya'yı da içine aldığına dair rivayetler vardır. Klikya imparatorluğunun başkenti olan Bor'un diğer bir adı da *Tyana*'dır. Tyana kentinin adı Xenophon'da *Dana* (Kemerhisar'a yakın modern Kilise Hisar) adı altında Kapadokya'da gösterilir (Maspero, a.g.e., edite eden A. H. Sayce, s. 668-69, London, 1910).

Bor, bugün Niğde'nin bir ilçesidir. *Tyana* ise modern Kemerhisar'dır.

Garstang'a göre Khilakku (klasik Klikya) krallığı dağılan Hitit imparatorluğunun yerini doldurmuş, onun rolünü üstlenmiştir. Ama büyük fetihler yapan ve büyük bir imparatorluğa dönüşen bu devlet Muşkiler'in ikinci bir istilası ve Urartular'ın rekabeti nedeniyle uzun yaşayamamıştır. Bor başkentli bu büyük krallıktan, Garstang'ın yazdığına göre, Asur yazıtları da bahsetmektedir.

Heredot, Klikya adını *Cilix* adlı kahramanla ilişkilendirir. O'na göre daha eskiden *Hypachaei* adıyla bilien Cilic'ler, Tyre ve Sidon kralı Agenor'un oğlu Fenikeli Cilix'ten dolayı *Cilic* adını almışlardır (Bk. *Herodotus*, A. D. Godley çev., VII. kitap, s. 397). Heredot'un eserini İngilizceye çeviren Godley'in notuna göre buradaki Agenor adı Fenikeli *Baal*'ı temsil etmektedir.

Klikya, sonraları hepsi Syennesis adını taşıyan bir yerli krallar çizgisi tarafından yönetilmiştir.

ESKİ ANADOLU'DA DİĞER HALKLAR VE UYGARLIKLAR

Anadolu'nun eski aşiretleri ve halkları konusunda en geniş biligileri Asur kayıtlarında buluyoruz. Hitit ve Urartu yazıtları da kısmi veriler içerirler.

Ama Asur yazıtlarının yanısıra bu konuda en önemli diğer kaynak M.Ö. 1286/1285 yılında Mısır'la Hititler arasında yapılan ve dünyanın en büyük savaşlarından biri olarak tanımlanan Kadeş Savaşı'na ilişkin Mısır yazıtıdır. Bu Mısır yazıtında Kadeş Savaşı sırasındaki Mısır ve Hitit müttefiki halklar ve yerleşmeler tek tek sayılmaktadır.

Bu yazıtlar için şu kaynaklara bakılmalıdır: Dr. Henry Brugsch Bey, *A History Of Egypt Under The Pharaohs* (Philip Smith'in İng. çevirisi, 2. Cilt, 1881), Henry George Tomkins, *The Campaıgn Of Ramesses II İn His Fifth year Against Kadesh On Orontes* (London, 1882), Sir Alan Gardıner, *The Kadesh Inscriptions Of Ramesses II* (Oxford, 1960), N. K. Sandars, *The Sea Peoples-Warrior Of The Ancient Mediterranean 1250-1150 B.C* (Great Britain, 1978).

Eşit ölçüde tarihsel olmasalar da M.Ö. 10. veya 8. Yüzyılda yaşadığı sanılan Homeros'un İlyada'sı ile sürgün döneminde Babil kronikleri ve kayıtlarından yararlandıkları kesin olan Tevrat yazarlarının verdiği uluslar şeceresi de Anadolu'nun etnik kompozisyonu hakkında önemli ipuçları verirler.

İlyada'da Truva Savaşı (M.Ö. 1250/1200?)'nı başlatan Akalılar'ın bileşiminin yanısıra, Truvalılar'ın bu savaş sırasındaki müttefikleri de bir bir sayılmaktadır (Bk. Homer, *The İliad*, E. V. Rıeu çevirisi, 1950, s. 61-63 ve *The İliad Of Homer*, Alexander Pope çevirisi, 1967).

Hem Kadeş Savaşı'ndaki Hitit müttefikleri, hem de Truva Savaşı'nda Truvalılar'ın yardımına koşan halklar esasta o dönemin Anadolu halklarıdır. Bunlara daha önce Heredot'tan aktardığım eyaletlerin etnik bileşimine ve Xerxes ordusuna katılan uluslara ilişkin Akamenid yazıtlarındaki veriler ve Anadolu'da tespit edilen diğer uygarlıklara ait yazıtlar da eklenmelidir.

Aşağıda fotoğrafı tamamlamak için eski Anadolu halkları ve uygarlıklarından Frigya, Truva, Lidya, Caria, Mysia, Miletus, Likya, Kapadokya, Kommagene, Pontus, Kolkid (Lazica), Ermenistan ve daha ileriki bölümlerde ise Tzanica ve Maman (Mamakan)'lar hakkında bir özet veriyorum.

Frigyalılar ve Traklar

M.Ö. 1200 yılı dolayında Hitit imparatorluğu çökünce Orta-Batı Anadolu'da adını Frigler'den alan Frigya'nın yükselişi başladı. Onların hakimiyeti M.Ö. 7. Yüzyıla kadar sürdü. Frigler (Brygi, Breuci, Bebryc)'in erken tarihinde *Gordius* ve *Midas* adlarına sıkça rastlanır.

Gordios, Frigler (Brig'ler)'in ilk kralı, 738 yılında tahta çıkan ve Kimmerler'e yenildikten sonra intihar ettiği söylenen *Midas* ise onun oğludur. Frigler'in başkenti *Gordium*, dini merkezleri ise *Midas* (modern Yazılıkaya) adını taşırdı.

Heredot'ta Frikler, Traklar'ın bir kolu (bir Trakya aşireti) olarak görülür. Nitekim onun adlarını verdiği Trakya aşiretleri arasında Brygi adına rastlıyoruz. Frigler'in ilk yurdu Heredot'un aktardığı bir rivayete göre Trakya'da Makedonlar'a komşu topraklarda olup, Anadolu'ya buradan göçmüşlerdir (Bk. Heredot, VII. kitap, s. 385). Bu göçü Truva Savaş'nın az öncesine veya az sonrasına yerleştirenler var. Coğrafyacı Strabo da dahil neredeyse tüm eski kaynaklar Frikler'in Trakya orijinli olduklarında birleşmektedirler.

Frikler'i karışık bir ırk olarak tanımlayan bir görüş de mevcuttur.

Heredot'a göre Ermeniler Frigya'dan gelme kolonistlerdir, yani Frikler'den kopma bir koldurlar.

The Armenian Origin Of The Etruscans (London, 1861) adlı eserin yazarı Robert Ellis gibi bazı yazarlar, Traklar'ın ve Frikler'in asıl yurtlarının Ermenistan dağları olduğuna inanırlar. Bu görüşteki yazarlar Frikler'in göçlerinin tersine çevrildiğini düşünerek Trakya'dan Anadolu'ya göç olayının bir geri dönüş olduğunu düşünürler.

Homer'de Frikler Truvalılar'ın müttefikleri arasında anılır.

Heredot'un Hintliler'den sonra sayıca en büyük ulus olduğunu söylediği ve bulundukları bölgelere göre değişik adlar taşıdıklarına işaret ettiği Traklar'ın İskit veya Kimmer-İskit stoktan aşiretlerden bileşen bir halk olmaları benim görüşüme göre en büyük olasılıktır. Justin, onları İllyrianlar ve Dardaniler'le ilişkilendirirken, bazı yazarlar da Pelasgiler adı verilen ve genişçe yayılmış olan ırkın bir kolu olarak görürler.

Truvalılar

Truva kenti ve uygarlığı hakkındaki ilk bilgilerimizi Homer adlı bir şair tarafından *İlyada* ve *Odyesse*'de destan tarzında yazıya geçirilmiş olan Truva Savaşı'na ilişkin sözlü geleneğe borçluyuz. Bu efsaneden hareketledir ki, Truva (İlios, Elis, Troy), sözde bilim dünyasının alaycı bakışları altında deli sanılan bir Alman arkeolog tarafından keşfedildi.

N. K. Sandars, *The Sea Peoples* adlı kitabında Truva Savaşı döneminde Truva kavramından tüm Batı Anadolu'nun anlaşıldığını düşünür.

Homer'de *Dardanlar* adı sık geçer.

İlyada'ya göre Truva saray evi Dardan soyundandı. Çünkü İlyada'da Truva kralı Priam'dan *Dardan'ın torunu* ve *Dardani Priam* diye sözedilir ve onun şeceresi babadan oğula *Zeus-Dardanus-Laomedon-Priam* şeklinde verilir. Burdaki Zeus adından ona karşılık düşen Truva tanrısını anlamalıyız. Kral Priam kendi saflarına '*Trojanlar, Dardanlar ve Müttefikler*' diye hitap eder. Truvalı kadınlardan *Dardanus'un kızları* olarak bahsedilir. Truva kentinin kapılarından biri de *Dardani Kapısı* adını taşır (Bk. Homer, *The İliad*, E. V. Rıeu çevirisi, 1950, s. 72, 141, 340).

Kısacası, yalnızca Truva saray evi değil, ama Truva halkı da, N. K. Sandars'ın dediği gibi Homer'de Dardanlar olarak tanımlanmış oluyor.

Peki Dardanlar kimdir?

Heredot, Akamenid kralı Cyrus'un Babil üzerine yürüyüşünü anlatırken, bu yürüyüşe güçlük çıkarttığı için Cyrus tarafından 360 kanala bölünerek cezalandırılan Gyndes (moden Diala) nehrini tarif eder. Bu nehrin *Matieni* dağlarından doğduğunu ve Dicle'ye katılmadan önce *Dardanlar'ın ülkesinden* geçtiğini yazar. Dardanlar'ın adı çok daha eski olan Kadeş Savaşı'na ilişkin Mısır

yazıtlarında da geçiyor. Bu yazıtları irdeleyen Dr. Henry Brugsch Bey, *A History Of Egypt Under The Pharaohs* adlı eserinde (Philip Smith'in İng. çevirisi, 2. Cilt, 1881), Mısır yazıtındaki Dardanlar (Dandanlar)'ı Heredot'un referansından hareketle modern Kürdistan'a yerleştirir. N. K. Sandars ise, Kadeş'te adları geçen Dardanlar'ın büyük olasılıkla Homer'de Truva halkına karşılık düşen Dardanlar'la aynı olduklarını düşünüyor. Kadeş'ten iki yıl sonra bu savaş üzerine yazdığı ünlü destanında şair Pentaur da Dardaniler'in Ege kıyılarında bulunduklarını söylemektedir.

Prof. Sayce, Paschal kronikinde Dardaniler'in Het-Oğullarından, yani Hitit olduklarının söylendiğini aktarmaktadır.

Öte yandan, Layard, *Nineveh And İts Remains* başlıklı yazısında Yunan geleneğine göre Lidya, Frigya ve diğer bazı ülkelerin yanısıra Ninus tarafından fethedilen Truva'nın gelenekte bir Asur kolonisi olarak tanımlandığını yazmaktadır. Asur kralı, bu aynı geleneğe göre, Truva savaşı sırasında generali Memnon kumandasında Truvalılar'ın yardımına yirmi-bin mevcutlu bir ordu göndermiştir. Elam'ın başkenti Susa'dan yola çıkan bu ordu ile birlikte Susa halkından da Truva'ya gidenler olur. Dahası, bu aynı geleneğe göre, general Memnon'un babası Tithon, Truva kralı Priam'ın kardeşidir. Kendi tarihinin beşinci kitabında, Heredot, Susa kentinin Memnonian diye de adlandırıldığını yazmaktadır. Heredot'un çevirmenine göre ise Memnon efsanevi bir Asur kralıdır (Bk. Herodotus, V. kitap, s. 59).

Strabo, kendi coğrafya eserinin Susiana başlıklı bölümünde Susa (Susi) kentinin Memnon'un babası Tithon tarafından kurulduğunu söyleyen bir rivayete değinmekte ve Memnon'un mezarının ise Suriye'de Badas nehri yanındaki Paltus civarında bulunduğunu kaydetmektedir.

Tüm bu bilgileri Truva ve Truvalılar'ın bir diğer adı olan İli (Eli) adı ve başka verilerle birlikte düşününce Truvalılar'ın ve/veya Dardaniler'in Susalılar ve Asurlular'la bir bağlantıları bulunduğu söylenebilir.

Dört Kardeş Halk

Kuzeyden güneye doğru ilerlersek eski zamanlarda Ege bölgesinin Mysia (Misya), Lydia (Lidya) ve Caria (Karya) adlı üç ülke tarafından tutulduğunu görürüz. Bu ülkelerin halkları da kaynaklarda Türkçe fonetiğe göre söylersek Misler, Lidler ve Karlar olarak anılırlar. Ortaçağlarda kaba bir tarifle antik Misya'nın olduğu yerde Karasi (1300-1336) ve Saruhan, Lidya'nın yerinde Aydınoğulları (1299-1403) ve eski Karya'da ise Menteşe (1300-1425) beyliklerini buluruz.

Lidler, Karlar ve Misler yalnızca komşu değil, aynı zamanda akraba idiler. Heredot, bu üç halkın ortak bir atadan indiklerini, ortak bir dil ve dine sahip olduklarını kaydeder. O'nun aktardığına göre bulundukları kıtanın ve ülkenin orijinal halkı olduğunu savunan Karlar; Kar, Lid (Lydus) ve Mis (Mysus)'in kardeş olduklarını söylüyorlardı (Bk. Heredot, I. kitap, s. 215).

Öte yandan yine Heredot'un aktardığı bir Lidya rivayetine göre İtalya'da Etrüskler olarak ünlenen halka adını veren Tyrseni de Lid'in kardeşiydi (Bk. Heredot, I. kitap, s. 123-125).

Böylece Heredot'un aktardığı geleneklere inanılacak olursa burada dört kardeş halkla karşı karşıyayız.

Unutmayalım ki, Karlar'ın ve Lidler'in bu geleneklerini aktaran *Tarihin Babası* olarak kabul gören ünlü bir tarihçidir. Dahası kendisi de Bodrum'luydu, yani Karya'nın bir yerlisiydi. Bu nedenle de adı geçen üç-dört halkın bir ve aynı halkın bölüntüleri oldukları geleneği ve görüşü ciddiye alınmak zorundadır.

Şimdi bu halkların herbiri hakkında özet bir bilgi vermem gerekiyor.

Lidler ve Tyrseniler

Bir görüşe göre Lidya, Frikler'in yükselişi öncesinde Hitit imparatorluğuna dahildi. Frigya krallığı henüz gücünün zirvesinde iken de bir Lidya devleti mevcuttu. Ama Kafkasya üzerinden gelen Kimmer-İskit istilaları Yakın Doğu'da dengeleri alt-üst etmişti. Bu istiladan ilk darbeyi yiyenler Urartu ve Asurya oldular. Frigya'ya egemen olan Kimmerler, Frigya krallığına da son verdiler. Bu

tarihten sonra Kızılırmak'ın batısında (Batı Anadolu'da) Kimmerler'i yenilgiye uğratan Lidya, doğusunda (Doğu Anadolu'da) ise Asur ve Urartu'nun çöküşünü takiben Med imparatorlukları yükseldi. Böylece Frigya ile Asur ve Urartu'dan arta kalan boşluğu Anadolu'yu aralarında bölüşen Lidler'le Medler doldurdular. Onları ayıran sınır Kızılırmak'tı. Sonraları, daha önce anlattığımız gibi, Medler'le Lidler'in üstünlüğüne son verip her ikisinin topraklarını kendi imparatorluğuna ilhak eden Akamenid kralı Cyrus belirdi sahnede ve bu durum Akamenid çağına son veren Büyük İskender'in gelişine dek sürdü.

Homer'de Lidyalılar adı geçmezse de, Heredot, Lidya'nın daha eskiden Meii (Meion, Meon) olarak bilindiğini ve Lidya adını sonraları Atys'in oğlu Lydus'tan aldığını kaydettiğine göre (I. kitap, s. 11), Homerik şiirlerde Truvalılar'ın müttefikleri arasında anılan ve sonraları Lidya adını alan topraklarda gösterilen Maeon'ların Lidler'e referans olduğu yeterince açıktır. Çünkü farklı düşünen eski yazarlar olmakla birlikte, Heredot'un kendisi Lidler'in başlangıçta Meii (Meion, Maeon)'ler adı altında bilindiklerini yazmaktadır.

Lidya'nın başkenti Sardis'ti. Heredot'ta Sardis adının bazen Lidya'nın yerini tuttuğunu ve Lidler'den de benzer şekilde Sardlar adıyla sözedildiğini not etmem gerek.

Lidler'in orijinal yurdu ve insanlık ailesinin hangi şubesine ait oldukları henüz kesin olarak yanıtlanabilmiş değil.

Sardis'in bir yerlisi ve Heredot'un çağdaşı olan Lidyalı tarihçi Xantus'un yazdığı Lidya Tarihi kayıptır. Lidya tarihi konusunda bilinebilenler Heredot'taki bilgilerle sınırlıdır. Ama kendi tarihine Lidya ile başlayan Heredot, bu konuda hayli bilgi vermektedir.

Heredot'a göre Lidya, birbirini izleyen üç hanedanlık tarafından yönetildi. Bunların ilki Atys'in oğlu Lydus ile başlayandır. İkincisi Heraclidae krallığı (1200-716/713? M.Ö), sonuncusu ise Mermnadae hanedanlığıdır (675-550 M.Ö).

Heredot'ta Lidus ile başlayan ilk hanedanlığın bütün yöneticileri sayılmaz, ama Lidus'un soyağacı konusunda bazı bilgiler verilir. Bu bilgileri biraraya getirdiğimizde Lidus'un şeceresi şöyle belirir: *Manes- Manes'in iki oğlu Atys ve Cotys- Atys'in oğulları Lydus, Tyrseni (Tyrrhenus), Car ve Mysus kardeşler* Birinci hanedanlığın kralları Lidya ve Lidler'e adını veren ilk Lidya kralı Lid (Lydus)'in soyundan gelenlerdir. (Bk. Heredot, I. kitap). Heredot'un aktardığı bir Lidya rivayetine göre Asya (Asia) kıtasının adı ile Sardis'te oturan Asiad aşiretinin adı Cotys'in oğlu ve Manes'in torunu Asies'in adından gelmedir (IV. kitap, s. 245).

Rivayetlerin ve destanların diline aşina olanlar ırk veya aşiret adlarının rivayetlerde, tıpkı Tevrat'taki ünlü uluslar şeceresinde olduğu gibi, kişileştirilerek verildiğini, yani kişi adlarında (ced, kral, vd) temsil edildiğini bilirler. Buradan hareketle Lidler'in şeceresinin de benzer referanslar taşıdığına inanıyorum.

Örneğin Manes adını alalım. Bazen –us veya -os şekillerinde karşılaştığımız –es soneki atıldığında bu adın aslının Man olduğunu görürüz ki, bu ad bana Mannalar'la Mamanlar (Mamakanlar)'ı hatırlatıyor. Lidler'in başlangıçtaki adları olduğu söylenen Maeon (Meii, Meon, Meion) şekli de bu görüşümü destekler niteliktedir.

Toumanoff, Ermeni geleneğindeki Ara adını yorumlarken, Ara adının Asyai Aras (Attys)'ın Ermenice formu olduğunu yazmaktadır. O halde Manes'in oğlu Atys'in adı Aras ve Ara ile aynıdır. Edip Yavuz'un yorumuna göre ise, Atys adı Eti (Hatti veya Hitit)'lere referanstır, dolayısıyla ona göre Lidya'da hüküm süren bu sülale Hatti-Hitit soyundandır.

Gelelim aynı şecerede Manes'in torunu, Atis'in oğlu ve Lid (Lydus)'in kardeşi olarak geçen ve Heredot'un kaydettiğine göre Etrüskler'e adını verdiği rivayet edilen Tyrseni (Tyrrheni) adına.

Ben bu sözcükte Dersim adının bir şeklini, hatta kendisini görüyorum. Benzerlik bu kadarla kalsaydı bir tesadüfe yorumlanabilirdi.

Ama dahası var: Konuya ilişkin tüm kaynaklarda Yunanlılar'ın Etrüskler'e *Tyrseni*, Romalılar'ın *Tusci*, Mısırlılar'ın *Tursch* (Tereş) dediği, Etrüskler'in ise kendilerini *Raseni* (Rasena) olarak adlandırdığı yazılmaktadır.

Dersimliler'in genel adlarından biri olan Tujik ile Tusci arasında da neredeyse bir ayniyet görmekteyiz. Arapça'da Al-Ras okunan Aras (Toumanoff'a göre Attys) ile Rasen şekli arasında da bir paralellik var. Rasen formu Dersim aşiretlerinden Resku adını da anımsatıyor.

Bütün bu benzerlikler bana tesadüften öte bir şey olarak göründüğünden Tyrseniler konusunu *Uzak Geçmişte Dersim ve Zaza Varlığının İpuçları* başlıklı bir sonraki bölümde ve biraz genişçe ele almak zorundayım.

Heredot, Lidya'daki ikinci krallığın Herakles'in soyundan gelenlerce kurulduğunu ve bu nedenle Heraklid adını taşıdığını yazmakta, bu hanedanın şeceresini birinci kitabında babadan oğula şu şekilde vermektedir:

Heracles-Alcaeus-Belus-Ninus-Agron-Myrsus-Candules (Myrsilus).

Bu soydan Lidya kralı olan ilk kişi Agron, son yönetici ise Mermnadlar'dan Gyges'in bir komplo veya darbe ile devirdiği Candules'tir (Bk. Heredot, I. kitap, s. 11).

Gyges'le başlayan ve Mermnadae adıyla bilinen Lidya'daki üçüncü hanedanın şeceresi ise babadan oğula şöyledir:

Dascylus-Gyges-Ardys-Sadyattes-Alyattes-Croesus-Atys.

Bu adları son eklerini atarak Daskil, Gig, Ard, Sadyat, Alyat, Croes ve Ati olarak okuyabiliriz.

Lidya'da kurulan ikinci ve üçüncü hanedanlıklara mensup isimler üzerinde de kısaca durmakta yarar vardır.

İkinci hanedanlığa adını veren ve soyun atası olarak gösterilen Heracles'in adı Yunan mitolojisinin ünlü kahramanı Herkül (Hercules)'ün adının bir şeklidir. Biz, bu addan Lidya'da Herkül'e karşılık düşen kişiliği anlamalıyız. Nitekim Heredot'un çevirmeni de bu adın Asyatik güneş tanrısına ve onun soyundan gelenlere işaret ettiğini not düşmektedir. O halde şeceredeki Heracles adı güneşi (güneş tanrısını) temsil etmektedir. Grekler'in Herkül'le özdeşleştirdikleri bu tanrıdır. Bu hanedanlığın yöneticilerinin kendilerini güneş-tanrısının soyundan, bu tanrının yeryüzündeki temsilcileri olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Şecerede güneş tanrısının oğlu olarak geçen Alka (Alcaeus) adını tanıyamadım. Alka'nın oğlu gibi tanıtılan Belus ise (Heredot'ta *Zeus Belus* diye de geçer), Asur tanrılarının en büyüğü gibi gösterilse de gerçekte Babil tanrısı Bal (Bel, Baal)'dır. Heredot zamanında Asur çoktan yıkılmıştı. O'nun Asur diye anlattığı aslında Babil (Kalde)'dir. Zaten Heredot'un görüştükleri de Kaldeliler diye sözettiği Babil'deki Bel tapınağının rahipleridir. Babil tanrılarının en büyüğü olan Bal, Yunan mitolojisindeki Zeus'un Asya'daki dengidir. Bal'ın soyundan olmanın anlamı tanrı-soylu olmak, Bal adlı tanrının yerdeki soyu ve temsilcileri olmak anlamına gelir. Benim görüşüme göre bu şecerede geçen Bal adı, bu adı taşıyan bir halka ve/veya aşirete referanstır ki, Dersim'de bu adı taşıyan ve seyit-soylu olduğu rivayet edilen genişçe yayılmış önemli bir aşiret mevcuttur.

Şecerede Bal'ın oğlu olarak gösterilen Ninus'u Asur'un başlangıcına ilişkin efsanelerden gayet iyi tanıyoruz. Bu konuda Asurlular bölümünde gerekli açıklamayı zaten yapmıştım. Heredot'a göre Heraclid soyundan Lidya kralı olan ilk kişi Asur kralı Ninus'un oğlu Agron (Agun)'dur. Bu isme başka yerde rastladığımı hatırlamıyorum. Ama onun efsanede Ninus'un oğlu olarak görünmesinden hareketle Niebuhr gibi bazı araştırmacılar Heraklid hanedanlığını kuranların ya gerçekten Asuri bir aileden geldiklerini ya da Nineveh'in Asur kralına tabi olduklarını düşünmüşlerdir.

Agron'un oğlu Myrsus'un adı ile Myrsus'un oğlu Candules'in adının Yunanlılar'daki şekli olan Myrsilius ise, Hitit krallarından Mursil (Mısır yazıtlarında Maurasar)'in adının ta kendisidir. Nitekim Prof. Sayce, John Garstang'ın *The Land Of The Hittites* (1910) adlı kitabına yazdığı önsözde Lidya'daki Heraklid hanedanlığını kuranların Hititler (Hattiler anlamalı) olduğunu yazmaktadır.

Lidya'daki üçüncü hanedanlığa gelince...

Mermnadae (E. Yavuz Mermanat okur) adıyla bilinen bu aileden ilk Lidya kralı Gyges (Giges)'tir. Giges, bazı kaynaklara göre tamamen mitsel bir kişiliktir. Giges'in soyundan Alyattes'in adı ise, J. Garstang'ın bir başka vesileyle yaptığı açıklamaya göre Yunanca'da *Halys* olarak geçen *Khaliya* adlı bölgesel tanrının Lidyalılar'ın dilindeki şeklidir. Bu adın aslının *Kal* olması büyük bir olasılıktır. Dersim aşiretlerinden biri Kal (Kalu) adını taşımaktadır.

Heredot'a göre bu sülaleden Ardis zamanındadır ki, göçebe İskitler'in anayurtlarından çıkardığı Kimmerler Anadolu'ya girer ve başkent Sardis dahil tüm Lidya'yı istila ederler. J. B. Bury ve R. Meıggs'ın ortak eserleri *A History Of Greece*'te ise Kimmer istilası Giges zamanına yerleştirilir. Önce Asur üstünlüğünü tanıyarak Essahaddon'dan yardım alan Giges, Kimmerler'i yenilgiye uğratarak esir ettiği Kimmer reisini Nineveh'e yollar. Bu olaydan sonra da Asurya'yı tanımayarak Asurlar'a karşı Mısır direnişini desteklediği söyleniyor. Sadyat ve Alyat dönemlerinde istilacı Kimmerler'le savaş devam etmektedir. Kimmerler'i Anadolu'dan çıkartan Alyat'tır. Kendi hakimiyetini doğuda Kızılırmak'a kadar genişleten ve Med kralı Cyaxares'le savaşan da odur. Heredot'a göre bu Lidya-Med savaşına neden olan İskitler'dir. Medya'da Cyaxares'in saldırısı altına giren bazı göçebe İskit aşiretleri bir misillemede bulunduktan sonra hızla Lidya'ya sığınırlar. Cyaxares, onların iadesini ister. Lidya kralı Alyat'ın bu isteği redetmesi üzerine beş yıl devam eden Lidya-Med savaşı başlar. Bu savaş sürerken günün ansızın karardığı 585 yılının 28 Mayıs gününde, bu şaşırtıcı olayın etkisi altında

aralarındaki savaşa son verir ve barış yaparlar. Lidya kralı Alyat'ın kızı Aryennis (Croesus'un bacısıdır) Med kralı Cyaxares'in oğlu Astyages (Dahak, Azhidahak)'le evlendirilerek barış pekiştirilir. Heredot'un yazdığına göre Akamenidler'in kurucusu Cyrus'un dedesi (annesinin babası) işte bu Astyages'tir. Bu rağmen o, torunu Cyrus tarafından devrilir. Heredot'a göre Alyat'ın oğlu Croesus (560-546 M.Ö)'un Cyrus'a savaş açmasının nedeni bu olaydı. Çünkü Astyages, Croesus'un bacısıyla evli olup aralarında bir akrabalık vardı.

Kuşkusuz Lidya-Akamenid savaşının gerçek nedenleri bunlar değildi. Ama ayrıntı gibi görünen bu bağlantılar ipuçları içerdikleri için bilinmek zorundadırlar.

Sonunda savaşı kaybeden Lidya oldu ve devrilen Croesus ile birlikte Lidya imparatorluğu da tarihe karıştı.

Karlar (Caria)

Heredot'un ve Strabo'nun aktardığı bilgiler Karlar'ın Batı Anadolu'nun yanısıra Fenikeliler'le birlikte Ege adaları ve kıyılarının da en erken sakinleri arasında bulunduklarına işaret ederler.

Herodot, Karlar'ın orijinine ilişkin iki rivayet aktarmaktadır. Biri Karlar'ın kendilerine aittir. Buna göre onlar Anadolu'nun yerlileri olup en eskiden beri bu adla bilinmektedirler. Giritliler tarafından anlatılan diğer rivayete göre ise daha eskiden Ege adalarında oturan ve Minos'un yönetimi altında bulunan Karlar, o dönemde *Lelegler* adıyla biliniyorlardı; ama oturdukları adalardan Dorlar ve İyonlar tarafından çıkarılınca Anadolu'ya göçüp Karya olarak bilinen topraklara yerleştiler.

Heredot, Karlar'ın bu Girit rivayetini red ettiklerini anlatır. Karlar'ın adalardan geldiklerine inanan Strabo'ya göre, Lelegler, Pelasgiler'le birlikte Karlar gelmeden önceki Karya sakinleri olup Karlar'la aynı değillerdir.

İlyada'da Karlar'ı Truvalılar'ın müttefikleri arasında sayan Homer, Miletus'un Karlar'a ait bir kent olduğunu, Karlar'ın Miletus'ta ve Mycale dolayında yaşadığını söylemektedir.

Karya'nın Mylasa kentindeki Karya Zeus'una ait tapınak üç kardeş halk (Lidler, Misler ve Karlar) tarafından ortaklaşa kullanılmış, bu üçlü dışındakilere kapalı tutulmuştur (Heredot, I. kitap, s. 213-15). Karlar, kendi aralarında bir tür federasyon veya konfederasyon içinde birleşmişlerdi. Kar federasyonunun toplantı yeri tapınaktı.

Heredot, Karya'nın Atina ve diğer yerlerden gelen İyonlar ve Dorlar tarafından kolonizasyonunu, buna karşı Karya direnişini ve Karyalı kadınların özgün protestosunu anlatır. Daha önce Lidya krallığına dahil edilmiş olan Karya, Cyrus'un zaferini takiben Lidya ile birlikte Akamenidler'in yönetimi altına girdi.

Misler (Mysia)

Bergama ve Truva kentleri Misya'ya dahillerdi. İlyada'da Truvalılar'ın müttefikleri arasında sayılan Misler, Selukidler zamanında Bergama (Pergamus) krallığına dahil edildiler. Sonraları ise, bu krallıkla birlikte Roma'ya bağlandılar.

Miletler veya **Miller (Miletus)**

Karya'nın eski ve ünlü bir kenti ve kent-devleti olan Miletus, bugün Balat olarak bilinen yerdeydi. Homer'de ve Heredot'ta Karlar'a ait ve onlarla yerleşik bir kent olarak gösterilen Miletus kenti halkına Mil'ler (Miles, Milez) veya Miletler deniliyor.

Bugün bile onlarla aynı adı taşıyan yer ve aşiret adlarına rastlamaktayız. Eski Melitenler'in yanısıra Dersim ve Kürdistan'da Mıl, Milli, Milan ve Melikan adları altında görünen ünlü aşiretin adı da Miletus halkının adıyla tamamen aynıdır. Edip Yavuz, bu ad benzerliğinden hareketle Miletus kentini kuranların ve bu kentin eski sakinlerinin Malatya (Melitene) orijinli olduklarını öne sürmüş, onları Militler ve Mil aşiretiyle ilişkilendirmiştir. Bence bu tez Türk milliyetçisi E. Yavuz'un yalan ve yanlışlarla, birbirini tutmayan kurgu ve senaryolarla dolup taşan *Tarih Boyunca Türk Kavimleri* adlı kitabında ciddiye alınabilecek birkaç noktadan en önemlisidir.

Benzer adlarla pek çok yerde karşılaşmaktayız. Girit'te Homerik katalogda adı geçen bir diğer Miletus, ayrıca Mysia ve Paflagonya'da da Miletus adında kentler vardı. Yunan-öncesi bir kent olduğu söylenen Lesbos Adası'nın ana kenti Mytilene, İtalya'da Milan eyalet adı ve bu eyaletin başkenti Milan (Milano), Procopius'ta eski adının Melita olduğu söylenen modern Malta adasının adı vd gibi.

Milyan (modern Milyas) halkı da hemen hemen aynı adı taşıyordu. Heredot'un yazdığına göre daha eskiden *Solmy'ler* olarak bilinen Milyanlar, Girit'te kardeşi Minos'la arasındaki taht savaşını kaybettiği için Girit'i terkedip yandaşlarıyla birlikte gelip Milyanlar'ın topraklarını istila eden Sarpedon'un gelişini takiben *Termilae* adını almışlardır. Heredot'a göre Termilae adı Minos'un kardeşi Sarpedon ve yandaşları tarafından Girit'ten getirilmişti ve kendi zamanında bile Likyalılar (Likler) komşuları tarafından hala bu adla çağrılıyorlardı.

İyonlar'ın Anadolu kıyılarını kolonileştirdiği dönemde Miletus kenti mevcuttu. Ama M.Ö. 8. ve 4. yüzyıllar arasındaki bu kolonizasyon sürecinde Dorlar ve İyonlar tarafından zapt edildi ve halkı onlarla karışarak zamanla bir İyonya kentine dönüştü veya öyle görüldü. Bir keresinde en gelişkin İyonya kenti, güçlü bir kent-devleti ve deniz gücüydü. Gemileri Akdeniz'in hertarafına, hatta Atlantik'e dek açılan Milez'ler asıl dikkatlerini Karadeniz'e çevirmiş, İyonlar'ın Miletus istilası ile Akamenid istilası arasındaki aralıkta Karadeniz kıyılarında 75 kadar koloni kurmuşlardı. Kırım, İskitya ve Trakya'da da Miletus kolonileri vardı. M.Ö. 7. Yüzyılda deniz-aşırı kolonizasyona Miletus ve Foça öncülük ediyorlardı. Resmi tarihlerin saf Yunan kentleri ya da kolonileri gibi tanıttığı Pontus kıyılarında yükselen Sinop, Amisus ve Trapezus gibi ilk kentlerin kuruluşunda öncü Miletus, yani Milez (Milet)'lerdi.

Pre-Sokratik felsefeyi Milezler'in kurduğu, Milez ekolünün felsefede öncü bir rol oynadığı biliniyor. Felsefe tarihi M.Ö. 6. Yüzyılda ve Thales'le başlatılır ki, o Miletus'un bir yerlisiydi.

Yunan literatür tarihinde Miletus'un önemli bir yeri var. Ama bu katkılar o zamanın evrensel dili Yunanca aracılığıyla yapıldıkları için tüm dünya bu dildeki her katkıyı etnik Yunan'a ait görmekte ısrarlıdır. Ama her başarıyı Batı'nın hanesine kaydeden bu sinsice yaklaşım gerçeği yansıtmıyor.

Likler (Lycia)

Likya, Anadolu'nun güney kıyısında ortaçağlarda Teke adıyla bilinen bölgenin bir parçasına tekabül ediyordu. Başkenti Xanthus (Santos) idi. Likya'nın eski yerleşmelerinden biri de Modern Fethiye civarındaki *Telmessos* (Termessos)'tu. Heredot, bir Lidya kralının bu kentin kahinlerine danıştığını yazdığına göre, kutsal bir kent olmalıydı.

Likya kentleri ve uygarlığının kalıntıları 1838-44 yılları arasında Charles Fellows tarafından keşfedildi.

Heredot'un aktardığı geleneğe göre, Likler, Minos'un kardeşi Sarpedon'un Milyas'ı işgali sırasında Girit'ten gelmişler ve bu istilacılarla birlikte getirilen *Termilae* adıyla bilinmişlerdir. Heredot, kendi zamanında komşuları tarafından hala Termilae olarak çağrılan Likler'in daha sonra kendi topraklarına sığınan Atinalı *Lycus*'un adından dolayı Likler adını aldıklarını söyler. Ama onun bu konuda dedikleri son derece karışık.

Daha önemlisi Likya'da bulunan yazıtlarda Likyalılar'ın kendilerini *Termilai* olarak adlandırdıklarının ortaya çıkmış olmasıdır. Ayrıca *Milyae* adıyla da bilinmişlerdir.

Heredot'a göre Likya'nın daha eski sakinleri Solmy'lerdi. Bazı kaynaklarda Solmy denenlerin Fenikeli veya Semitik bir ırk olabilecekleri öne sürülür. Bazı yorumlara göre de ülkenin iki ayrı parçasında oturan Solmy ve Termilai aşiretlerine boyun eğdiren ve onlara kendi adlarını dayatan Likler, Girit'ten gelme fetihçilerdir (Bk. *Dictionary Of Greek and Roman Geography*).

Lycus adı oldukça yaygın. Bu adı taşıyan çok sayıda nehir var özellikle.

Homer'in İlyada'sında Likler, Truvalılar müttefikleri arasında gösterilir. İlyada'da Truva'nın kutsal kenti olarak geçen *Zelia*, Truva topraklarında bir Likya kolonisi olarak görülüyor. İlyada'da erkek kılığında Truvalılar'ın arasına sızan Zeus'un kızı tanrıça Athena, Zelia'da oturan bir Truva aşiretinin ünlü kumandanı Likyalı Pandarus'a hitaben "*kendi kutsal kentin Zelia'ya döndüğünde kendi öz-tanrınız Apollo'ya yalvar, ona kuzular kurban et!*" dediğine göre, Truva'daki Zelia'da Apollo adında veya onun Likya'daki dengi olan bir Likya tanrısı vardı.

Truva savaşından sonra uzun süre kendilerinden pek bahsedilmeyen Likler'in adını, son Lidya kralı Croesus zamanında Klikyalılar'ın yanısıra Croesus'un boyun eğdiremediği iki halktan biri olarak yeniden duyarız. Daha sonraları Akamenid istilasına karşı ölümüne bir direniş sergilemişler.

Likyalılar'ın dili henüz tam olarak çözülmüş değil. D. Sharpe ve diğerlerine göre Likya yazıtları Zend diline akraba bir dil içeriyor.

Likya, kendine özgü demokrasisiyle de ünlüdür. Tarihsel zamanlarda politik birliğin biçimi olarak Likya'da özgür kentlerin bir konfederasyonu ile karşılaşırız. Strabo'nun XIV. kitabında aktardıklarına bakılırsa Likya'da antik çağdaki tüm diğerlerinden üstün görünen ve onların büyük politik olgunluğuna işaret eden bir anayasa mevcuttu. Likya, bir Roma eyaletine dönüştürüldükten sonra kaynakların *mükemmel* olarak tanımladığı bu anayasa yürürlükten kaldırılır.

Heredot Likyalılar'ın tüm diğer uluslardan farklı ve tamamen kendilerine özgü bir adetleri olarak, Likyalılar'ın babalarının değil, annelerinin adlarıyla bilinmelerini gösterir. Açık ki, Likyalılar'da ana-erkil toplum biçimi Heredot zamanında hâlâ yaşıyordu.

Likler'in adlarına (Lik, Milyae, Termilai) bakarak onları Lek'ler, Geliler ve Milliler ile ilişkilendirmek mümkündür. Truva'daki kutsal kentleri Zelia'ın adı, Pontus'taki Zile (Zela) ve Dersim'in Jele'si ile kıyaslanabilir. Zelia, Zile ve Jele gibi adlar Geliler (Gilaniler)'in adıyla aynı gibi görünüyor. Milan ve Zilan geleneğindeki Zilan grubunun adı da bunlarla aynı türdendir. Bence Zilan adı, Gilan adının bir şeklidir.

Kapadoklar (Kapadokya)

Sınırları hep aynı kalmamış olan Kapadokya eyaleti, en geniş tanımlandığı dönemde Klikya ve Pontus eyaletlerini de içeriyor, Tarsus'tan Karadeniz'e kadar uzanıyordu. Başkenti Mazaca (Kayseri) olan bu eyaletin diğer önemli kentleri Malatya ve Sinop idiler. Yunanlılar Kızılırmak doğusundaki Kapadokya ve Pontus halkını Suri (Syri) veya Leuc-o-Suri gibi adlarla bilirlerdi. Tarif ettiğimiz bu topraklara Kapadokya, halkına Kapadoklar (Cappadox) diyenler Medler yada Akamenidler olmuştur. Bu adlar özellikle Akamenidler'in hakimiyeti döneminde kullanılmaya başlanmış ve Kapadokya eyaleti en geniş sınırlarına bu dönemde ulaşmıştır. Kapadok adının anlamı ve hangi dile ait olduğu kesin olarak bilinmiyor. Bilinen şu ki, Yunanlılar'ın Suri dediği halka, Akamenidler Kapadoklar demişlerdir. Grekler'in Kapadokya halkını Suri olarak çağırdığına işaret eden Heredot'un kendisi de onlaradan Syrian (Suri, Sur) diye sözeder ve bu adın barbar halkların telafuzunda Asuri şekline girdiğini yazar (Bk. Heredot, I. kitap, s. 89; V. kitap, s. 53; VII. kitap, s. 379).

Pontus'un Amasya kentinden olan coğrafyacı Strabo (M.Ö. 66-M.S. 24), kendi zamanına kadar, hatta kendi zamanında da Kapadokya aşiretlerine *Leuc-o-Suri* (Beyaz Suriler), Lübnan ve anti-Lübnan arasındaki bölgeye ise *Coele-Syria* dendiğini yazmaktadır (Bk. Strabo, a.g.e., XI. kitap, s. 289-90 ve XVI. kitap, Syrians başlıklı kısım).

Böylece Kapadokya halkına karşılık kullanılan Suri adının klasik çağlarda da yaşadığını öğreniyoruz.

Yunanlılar Leuc-o-Syrians adını Beyaz Suriler olarak yorumlamışlar. Ama Dr. H. F. Helmolt'un edite ettiği *The World's History* yazarları bu yoruma güçlü bir itirazda bulundular ve Leuc-o-Syrians kombinasyonundaki ilk kısmın adları Mısır yazıtlarında da geçen ve Anadolu'daki Lycia coğrafyasına adlarını veren Lucci (Lukki)'lere, yani az evvel kendilerinden sözettiğimiz Lekler'e referans

olduğunu öne sürdüler. Onlara göre Leuc-o-Suri ifadesi Surili (Suriyeli) Lukkiler anlamına gelmektedir. Başka deyişle bu deyim *Kapadokyalı Lekler* anlamına gelmektedir. Çünkü, Suri (Syria) terimi, adı geçen kaynağa göre, ülke ve halk adı olarak vaktiyle daha geniş anlamda kullanılmış olsa da, klasik zamanlarda dar manada Kapadokya Eyaleti ve bu eyaletin halkına karşılık düşüyordu (Bk. a.g.e., İng. çeviri, *Western Asia-Africa* başlıklı III. cilt, s. 109-114, London, 1903).

Procopius (ölm. M.S. 565), *History Of The Wars* adlı eserinde antik zamanlarda Leuco-Syrians adıyla bilinen halkın kendi zamanında *Küçük Ermenistanlılar* (Lesser Armenians) diye bilindiğini ve bu halkın esas ve en önemli kentinin de Melitene (Malatya) olduğunu kaydetmektedir (Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 151, H. B. Dewing çevirisi).

Medler'e bağımlı olan Kapadokya, daha sonra onların yerini alan Akamenidler'in yönetimi altına sokuldu. Heredot, Kapadok halkını Suriler adı altında Darius'un bölümlemesindeki III. Eyalet'te gösterir.

Akamenidler zamanında Kapadokya, *The Cambrıdge Ancient History'*nin ifadesiyle adeta *küçük ölçekli bir İran* haline geldi. Bu dönemde Ermenistan, Pontus ve Kapadokya'ya İran'dan koloniler yerleştirilir. Kapadokya'ya yerleştirilen koloniler arasında Semitik dillerde Mecusi (Magusean) denen İranlı Magiler'den koloniler de bulunuyordu. Kapadokya'daki Magiler yerli halka Zerdüşt dinini ve Mazdacı takvimi egemen kıldılar, yerli kültlerin yerine Zerdüşt dinini koydular.

Tüm Kapadokya'da kutsal ateş-tapınakları mevcuttu. İran tanrılarının en önemli tapınağı ise Pontus'taki Zela'da bulunuyordu.

Büyük İskender'in istilasından sonra Helenizm Pontus kıyılarının yanısıra Kapadokya sarayı üzerinde de etkili oldu. Bu dönemde Kapadokya'nın yerel tanrı ve tanrıçalarına Helenistik adlar verildi. Örneğin *Kapadokya'nın ulusal tanrıçası* (Yer Tanrıçası, Toprak Ana) olan *Ma* adlı tanrıçaya savaşçı tanrıça Artemis'in veya Athena ve Enyo'nun adları verildi ve o gözle bakıldı.

Kısacası ilk kuruluşu Hititler'e ve daha da gerilere dayanan *Anadolu panteonu*, ilkin İrani istilaların getirdiği inanç biçimleri, daha sonra da İskender istilasıyla Selukidler tarafından taşınan Helenistik inanç biçimleri tarafından etkilendi. İrani ve Grek öğeler (İranizm ve Helenizm) kombine edildi.

Kaynaklarda bir *Kapadokya Krallığı* (M.Ö. 322-M.S. 17)'ndan sözedilir ve bu devletin yöneticilerinin kendi soylarını *Yedi İranlılar* diye bilinenlerden birine dayandırdıklarına işaret edilir.

Kapadokya krallığı yaklaşık M.Ö. 305 yılında görünmeye başlar. Kapadokya ve Pontus'ta yaklaşık aynı sıralarda görünen ve soylarını Akamenidler (Yedi İranlılar)'e dayandıran iki bağımsız monarşinin sadece varlığı bile Akamenidler altında Anadolu'daki İranileşmenin derinliğini kanıtlar. Batı Anadolu'daki İrani merkezler kendilerini yeni koşullara adapte ederken, Kızılırmak doğusundaki bu iki monarşi Makedonyalılar'dan bağımsızlığı seçtiler. Özellikle Kapadokyalılar daha en baştan beri Selukidler'e karşı direndiler. Pontus'un aksine M.Ö. 331'de Arbela'da savaşarak direnişlerini sürdürdüler ve İskender'in arkasından ayaklandılar.

Strabo zamanında bile Kapadokya İran'ın Anadolu'da hâlâ ayakta kalan bir parçası gibidir.

Kapadokya, Akamenid satraplarınca yönetilmeye başlandığı ve Zerdüşt tapınak kültünün yaygınlaştığı M.Ö. 6. Yüzyıldan başlayarak Roma işgaline kadar İrani karekterini korudu (Bk. *The Cambrıdge Ancient History* XI).

Kommagene

Eskiden Suriye'nin bir parçası olan Commagene, doğudan Fırat, batıdan Klikya ve kuzeyden Amanos dağlarınca çevriliydi. Sonraları Selukidler'le bağlantılı bir ailenin yönetiminde bağımsız bir devlete dönüştü (M.Ö. 163-M.S. 72). Başkenti Samosata olan bu küçük krallık kendi orijinini Darius'a ve Selukidler'e dayandıran, yani ikili bir şecereleri olduğunu söyleyen bir sülale tarafından yönetildi (Bk. *The Cambrıdge History Of İran*).

Bu krallığın resmi dini, krallarından Antiochus adlı birinin Toros'un bir parçası olan Nemrut Dağı üzerinde yaptırdığı heykellerden de görüldüğü gibi, İrani ve Grek inanç ve adetlerinin bir kombinasyonu, başka deyişle Helenize edilmiş bir Mazdaizm (Zerdüştlük) idi. Burada Avesta tanrılarının adları Olympus tanrılarınınki ile ilişkilendirilmiştir.

Perrhe, Germaniceia ve Doliche kentleri de bu krallığa dahillerdi. Kahta ve Gerger burada kurulular. Krallıkta Magi dinince modife edilmiş gök-tanrısı Doliche'ye tapım vardı. Doliche, Gaziantep'in modern Dülük köyüdür. Dünyanın en eski kentlerinden biri olarak görülen bu köyde son zamanlarda Doliche adlı tanrının ve Mitras'ın tapınakları tespit edildi. Yakında Birecik Barajı'nın sularına gömülecek olan antik Zeugma (Nizip'in modern Belkıs köyü) da, Kommagene krallığı ve Roma döneminin büyük kentlerinden biriydi.

Pontus

Antik dönemde doğuda Colchis (Kolkid), batıda Kızılırmak ve Paflagonya'ya kadar uzanan dar ve uzun koridora Pontus adı verilirdi. J. Lehmann, Pontus sözcüğünün *deniz* veya *deniz tanrısı/tanrıçası* anlamına geldiğini yazmaktadır. Yunan mitolojisinde gök *Uranus*, dağ *Orea*, deniz ise *Pontus*'tur.

Pontus bölgesi, kabaca Osmanlılar'ın Trabzon ve Sivas paşalıklarına takabül ediyordu. Daha eskiden çeşitli parçaları farklı adlarla bilinen bu toprak parçası zamanla Pontus genel adını almıştır. En önemli kentleri Amisus, Zela, Trapezus, Themiscyra, Polemonium, Pharnacia, Sebastia, Cerasus, Apsarus, Gazıura, Cabıra, Comana Pontica, Neocaesareia vs idiler.

Heredot, Darius'un İskitler üzerine seferini anlattığı yerde Pontus'tan sözeder ve adlarını vermese de bu bölgede bir çok ulusun yaşadığına işaret eder (Bk. Heredot, IV. kitap, s. 237 ve 247).

Pontus'ta Leuc-o-Suri (Kapadokyalı), Tibar, Chalyb (Halib, Salib), Mosynoeci (Amasya Tarihi'nde Mosnik, Bozok), Drılae, Bechır, Byzer, Colchi (Lazlar?), Makron, Mares, Taoki, Phasıani, San (Çan, Zan) vd gibi aşiretler ve kavimler yaşardı.

Pontus'un Asurlu kurucu Ninus tarafından zapt edildiğine dair bir gelenek var.

M.Ö. 7. Yüzyıl ortalarından başlayarak Pontus'un kıyı kesiminde Miletus ve Yunan kolonileri kuruldu. Zamanla güçlenen bu koloniler o çevrede Milet ve Yunan kültür ve uygarlığını yaydılar. Akamenidler döneminde Pontus İran kraliyet evinden valilerce soydan geçme kuralıyla yönetildi.

Büyük İskender'in fethi eşiğinde M.Ö. 4. Yüzyılda başkenti modern Amasya olan bağımsız bir Pontus Krallığı kuruldu (337-37? M.Ö). İskender'in halefleri arasındaki savaşlar döneminde bundan yararlanan Pontus kralı Mithridates, krallığını genişletti. Bu krallık kısmen Helenize edilse de İrani karakterini korudu. M.Ö. 183 yılında Pontus'a ilhak edilen Sinop, ülkenin yeni başkenti yapıldı. Pontus krallığı gücünün zirvesine Mithridates VI Eupator (121-63 M.Ö) döneminde ulaştı. Bu Pontus kralı kendi genişleme politikası yüzünden Roma ile karşı karşıya geldi ve bu çatışma M.Ö. 63 yılında Pontus krallığının tasfiyesi ve ülkenin Roma imparatorluğuna entegre edilmesiyle sonuçlandı. Ama kendi donanmasıyla Boğazlar'ı ve Ege adalarını zapteden, Trakya üzerinden Makedonya ve Yunanistan'ı işgal etme girişiminde bulunup, Roma karşıtı köle isyanlarıyla ittifak kurmaya çalışan Mitridat VI'nın Roma'ya karşı başarıları başlıbaşına işlenmeye değer bir konudur. O'nun zamanında Pontus'un başkenti *Amasya*, dini merkezi ise *Comana* idi. Sonunda Mitridat'ın Pompey tarafından ele geçirilmesiyle Pontus coğrafyası dağıtılarak Roma'ya ilhak edildi (M.Ö. 63).

Kolkid veya Lazistan

Pontus, Kafkas zinciri, Gürcistan ve Ermenistan arasında kalan bölge eski zamanlarda Colchis olarak tanımlanırdı. Yani Karadeniz'in doğu kıyısında bulunuyordu. Onu Pontus'tan ayıran sınır şimdi Pasinler Suyu adını taşıyan nehirdi.

Colchis'te de çok sayıda aşiret ve halk yaşıyordu. Pontus'lu coğrafyacı Strabo, çoğu deniz kıyısında yaşayan bu halkları Zygi, Heniochi, Cercetae, Moschi, Colchi, Machelon, Lazi (Laz), Apsilae, Abasci, Samigae, Coraxi, Coli, Suani, Melanchlaeni ve Kafkas zinciri boyundaki Geloni'ler şeklinde saymaktadır.

Zamanla yukarıda adları sayılan kavimlerden Lazlar bölgeye kendi adlarını verdiler. Böylece Colchi denen bölge sonraları Lazika (Lazistan) olarak bilindi. Modern Abhazya'ya adlarını verenlerse Colchi aşiretleri arasında anılan Abaskiler (Abazalar) oldu.

Heredot, Colchiler'in Mısır orijinli olduklarına ilişkin bir rivayeti kaydeder. Bunu Mısır rahiplerinden dinlemiş. Bunlar Heredot'a Colchiler'i Mısır firavunu Sesostris'in ordusunun bir parçası olarak gördüklerini söylemişler. Onların anlattığına göre, bu Mısır kralı, İskitler de dahil pek çok ulusa boyun eğdirdiği büyük bir seferini takiben Mısır'a geri dönmeden önce ordusunun bir bölümünü (geri dönmeyip orda kalmaya karar veren) Phasis Nehri civarına yerleştirir. Colchiler'in ataları, bu geleneğe göre, Mısır ordusunun Phasis nehri dolaylarına yerleştirilen kesimidir. Colchiler'in bu geleneği Mısırlılar'dan daha iyi hatırladıklarını söyleyen Heredot da bu rivayete inanır ve bu görüşün kendi kişisel gözlemleri tarafından doğrulandığını yazar (Bk. Heredot, II. kitap, s. 389-395).

Bizans tarihçileri Procopius (ölm. M.S. 558/565) ve onu devam ettiren Agathias (M.S. 532-579/582) da bu geleneği savunarak Colchiler'in orijinde bir Mısır kolonisi olduklarını söylediler ve ek olarak Lazlar'ın atalarının işte bu Colchiler olduğunu öne sürdüler (Bk. Procopius, *History Of The Wars*, H. B. Dewing çev., 1905-13 baskısı ve Agathias, *The Histories*, J. D. Frendo çev., 1975).

Bu ikilinin yaşadıkları Bizans-Sasani savaşları çağında Colchis genellikle Lazistan (Lazika) adıyla biliniyordu.

Bu gelenek konusunda ne düşündüğümü de kısaca söyleyeyim:

Lazlar'ın bileşiminde Colchiler'in de bulunduğu anlaşılır bir şey. Ama ben, özellikle Heredot, Procopius ve Agathias tarafından savunulan Colchiler'in Mısır orijinli oldukları görüşüne katılmıyorum. Bence olsa olsa bu görüşün tam tersi, yani Mısırlılar'ın Colchi orijinli, daha doğru bir ifadeyle Colchi ve Kafkas kökenli oldukları savunulabilir.

Heredot'un aktardığı geleneğin orijini bence Kadeş Savaşı kadar gerilere dayanan olayların Heredot zamanında hala yaşayan anısından başka bir şey olamazdı. Heredot'taki Sesostris, Kadeş'te Hititler'le savaşan Mısır firavunu Ramses II'nin kendisidir. Mısır yazıtlarından biliyoruz ki, pek çok Anadolu halkı bu savaşta Hitit müttefiki iken, Colchiler Mısır'ın önde gelen müttefikleri arasındaydılar. Kolçiler (Colchiler)'in Mısır orijinli oldukları rivayetinin bir kaynağı bu ittifak olmalıdır.

Mısır yazıtları Ramses III döneminde Karya ve Colchis aşiretlerinin Klikya ve Ermenistan dağlarından gelerek kısmen Anadolu üzerinden karadan, kısmen de deniz yoluyla Akdeniz üzerinden Mısır'ı kuzeyden istila ettiklerini, ama yenilgiye uğratılıp geri püskürtüldüklerini de kaydederler (akt. Brugsch Bey, a.g.e., cilt 2, s. 153).

Kolçi geleneğinde bu istila ve geri püskürtülme olayının da bir izi olsa gerektir.

Sandars, en az Ramses II zamanından beri Mısır ordusunda paralı askerlik yapan Anadolu halkları arasında özellikle Şerdenler (Shardanalar)'i sayar ki, Brugsch Bey, Kolçiler'in eski adının Şerdenler olduğuna işaret etmektedir.

Kolçiler'i Mısır ordusunun bir parçası olarak gören gelenek kaynağını tam da bu tarihsel olgulardan almaktadır. Buna, Mısır'la aynı adı taşıyan Dersim'in Muzriler (Munzurlular)'i ile bir karışıklık ihtimalini de ilave etmem gerekiyor.

Heredot zamanında Colchis, Akamenid imparatorluğunun kuzey sınırıydı. Daha sonra İran hakimiyetinden kurtulup bağımsız bir krallığa dönüşmüş görünüyor. Çünkü İskender'in istilası sırasında Akamenidler'in nüfuz alanında gösterilmiyor. Pontus kralı Mitridates (114-63 M.Ö) ile Romalılar arasındaki üstünlük mücadeleleri döneminde, Colchis, Pontus'a ilhak edilen topraklardan biriydi. Mithridates'in oğlu Machares Colchis kralı olarak atanmıştı. Ama onun yönetimi uzun sürmemiş gibi. Pompey, Mithridates devrilince Colchis'in yönetimini Aristarchus'a bırakır. Pontus krallığının tasfiyesinden sonra Colchis de Roma'ya bağımlı hale gelir. Daha sonra Lazica adını alan Colchis'in Bizans peryodu ve Bizans-Sasani savaşları sürecindeki tarihinin ayrıntıları için bu çalışmanın Sasaniler bölümüne bakılmalıdır.

Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu

Bizans Devleti'nin Orijini

Roma imparatoru Constantine ve haleflerinin kendi hükümet merkezlerini Bizans (Byzantum)'a taşımalarıyla Roma İmparatorluğunda Doğu ve Batı olmak üzere bir iktidar ikiliği doğdu (Bkz. Procopius, *History Of The Wars*, III. kitap).

Bizans kenti, Yunan Kolonizasyonu Çağı'nda, M.Ö. 7. yüzyıl ortalarında kurulan bir Yunan kolonisiydi. Bu kenti kendi yönetim merkezine dönüştüren ve daha da büyüten Constantine, ona kendi adını verdi. Böylece Bizans (modern İstanbul), bu tarihten sonra Constantinople (Constantinopolis) olarak ünlendi.

Roma imparatoru Theodosius I (M.S. 378-95) öldüğünde, O'nun oğullarından Honorius (395-423) imparatorluğun batı parçasını, diğer oğlu Arcadius (395-408) ise doğu parçasını yönettiler. Roma dünyasının Theodosius'un iki oğlu arasındaki bu bölünüşü, kopuşu daha da ileri götürerek başkenti Bizans olan Doğu Roma İmparatorluğunun nihai kuruluşunu işaretledi (Bk. Procopius, a.g.e., III. kitap, ayrıca Edward Gibbon, *The Decline And Fall Of The Roman Empıre*, Vol. 3, s. 117).

Başkenti Bizans'ın adından ötürü Doğu Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu olarak da bilinir.

Gotlar'ın İtalya istilası Procopius'un 5., 6. ve 7. kitaplarında *Gotik Savaşlar* başlığı altında ayrıntılarıyla anlatılır. Roma İmparatorluğunun Batı yarısı M.S. 476 yılında bu istilalar altında çöktü. Geride, bin yıl kadar daha yaşadıktan sonra 1453 yılında Osmanlılar'ın İstanbul (Bizans) fethiyle son bulacak olan Doğu yarısı (Bizans İmparatorluğu) kaldı sadece.

Burada konu yaklaşık bin yıllık bu sürece kısaca bir gözatmaktır.

Bizanslılık Kimliği

Ama önce Bizanslılık kimliğini oluşturan öğelere birkaç satırla da olsa değinmem gerekir.

Bizans, çok-milliyetli bir toplumdu. Yeryüzündeki her ırk değilse de, pekçok ırk (Roman, Yunan, Ermeni, Süryani, Arap, Got, Slav, Yahudi, Türk, vd) orda temsil edilirdi. Bunları birleştiren, Roma İmparatorluğunun vatandaşı ve mirasçısı olma bilinci ve kendilerini Bizanslı olarak tanımlamanın yanında, ortak bir dil ve dindi. Bu ortak dil Yunanca, din ise Hristiyanlıktı (Bk. Antony Brıdge, *The Crusades*, 1980).

George Ostrogorsky, bu birleştirici öğeleri, Roman politik düşüncesi (devlet anlayışı ve yönetim geleneği), Yunan kültürü ve Hristiyanlık inancı olarak tanımlar. Ona göre Bizans'ı doğuran Roman dünyası çerçevesi içinde Helenistik kültür ve Hristiyanlık dininin sentezi idi ve Roma imparatorluğunun bir uzantısı ve devamı olan Erken Bizans Devleti'nin gelişmesini tayin eden karakteristikler de bunlardı. Ostrogorsky, bizim Bizanslılar dediğimiz toplumun kendisini bu adla değil, ama *Romanlar* (*Rome*, *Rumlar*, *Romalılar*) olarak adlandırdığına ve sonuna kadar bu adı koruduğuna işaret etmektedir. Bizans Çağı'nı başlatan iki olay, Hristiyanlığın tanınması ve imparatorluğun politik merkezinin Helenleştirilmiş Doğu'ya transferiydi. Gerçekte Roma tarihinde yeni bir evre olan Bizans tarihi de burdan itibaren başlar (Bk. G. Ostrogorsky*, History Of The Byzantine State*, 1940, İng. baskı).

Bizans Tarihinin Ana Aşamaları

Ostrogorsky, Bizans Devleti tarihini, *Erken* (324-610), *Orta* (610-1021/1081) ve *Geç Bizans* (1081-1453) peryodlarına ayırarak inceler.

Bizans'ın üç-yüz yıllık erken tarihi Ostrogorsky'de *Geç Roma Peryodu* olarak, başka deyişle Roma İmparatorluğu ile Ortaçağ Bizans İmparatorluğu arasında bir köprü ya da geçiş çağı olarak tanımlanır. Sürekli değişim geçiren Bizans yaşamına, bu geçiş döneminde, Ostrogorsky'nin incelemesine göre, Roman mirasına ve Romanlık iddiasına rağmen, dilde ve kültürde Yunan unsurlar egemen olur, politik ve sosyal yaşamda kilisenin nüfuzu sürekli güçlenir, devlet giderek Bizanslılaşır.

Yaşamının sonuna geldiğinde ise adı ve iddiaları hariç Bizans'ın eski Roma çağı ile hiç bir ortak yanı kalmamıştır artık.

Erken Bizans Peryodu (M.S. 324-610)'nun en önemli olayları Ermenistan, Mezopotamya ve Bizans-Sasani savaşları çağında daha çok Lazika olarak bilinen Colchis'te yeralan Bizans-Sasani savaşlarıdır. Bu savaşlar Sasaniler bölümünde işlenecektir.

Orta Bizans Peryodu'nun başlangıcı 640'lardaki Arap istilası, sonu ise 1021-71 Deylemi ve Selçuk istilaları olarak alınabilir.

Bizans tarihinde bir dönüm noktası olduğu kesin olan Deylemi-Selçuk istilalarından başkent Bizans (İstanbul)'ın Osmanlılar tarafından düşürüldüğü 1453 yılına kadarki dönem ise *Geç (Son) Bizans Peryodu*'dur.

647-740/1 yılları arasında Bizans Araplar'a karşı varolma savaşı verir. Bir sonraki dönem (740-863), savunma savaşları (sınır savaşları) ile geçer. Daha sonra saldırı sırası Bizans'a gelir. Bizans tarihinin 843-1025 yılları arasındaki bu dönemi Ostrogorsky'de *Bizans'ın Altın Çağı,* Philip Whitting (Bk. *Byzantium-An Introduction,* 1971)'de ise *Fetih Çağı* (843-1050), yani Bizans tarihinin en parlak çağı olarak adlandırılır. Bu aralıkta Bizans Doğu ve Batı'daki eski Roma topraklarında kontrolünü yeniden kurmak, başka deyişle eski Roma İmparatorluğunu restore etmek amacıyla genelde saldırı halindedir. Bu dönemin otuz yılını (932-62) Hamdanid-Bizans savaşları işgal eder. Bu otuz yıl boyunca Bizans dış politikasının baş sorunu Hamdanidler'le savaştır. 961-1025 arası yıllar, Bizans'ın, Ostrogorsky'nin deyimiyle, üçüncü büyük yayılma dönemidir.

Ama 1020'lerin güçlü ve büyük Bizans'ı elli yıl geçmeden Malazgirt'te kırıldı.

Buna karşın Alexius I Comnenus (1081-1118) zamanında Bizans imparatorluğu adeta yeniden canlanır gibi.

Bu Bizans imparatorunu ünlendiren özellikle onun prenses kızı Anna Comnena (1083-?)'nın babasının yaşam öyküsünü anlatan 15 kitaplık *The Alexiad* adlı kitabı oldu (Yunanca'dan İngilizce'ye çeviren E. R. A. Sewter, Penguin Books).

Alexius'un dedesinin kenti Kastamonu idi. Orijinde Hadrianople (Edirne) civarındaki Comne'den geldiği için bu aile Comneni soyadıyla bilinmiştir. Bizans imparatoru Alexius I Comnen, Bizans için büyük bir tehdide dönüşen Mani hareketinin devamı eski Komünistik hareketlerden Pavlaki ve Bogomiller'i imha etmeyi Bizans Devleti'nin baş sorunu olarak gördü. Kızı Anna, adı geçen kitabında, her kılığa girebilen düzenbaz babasının devrimci Pavlakiler'in üstesinden nasıl va hangi marifetlerle geldiğini anlatır.

Haçlı Seferleri ya da Savaşları da Bizans tarihinde önemli yer tutar.

Bu seferlerin ilki, Bizans imparatoru Alexius I'in 1095 Mart'ında Selçuklular'a ve müttefiklerine karşı Papa'dan yardım istemesi üzerine, 1096 yılında Avrupa'da başladı. Amacı, Küdüs de dahil Kudüs'e kadarki toprakları feth etmekti. 1099'da Kudüs zaptedildi.

1145 yılı sonunda başlatılan İkinci Haçlı Seferi, tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. Selahaddin Eyyubi'nin Haçlılar'ı Filistin ve Suriye'den çıkartması ve 1187'de Kudüs'ün yitirilmesi üzerine Üçüncü Haçlı Seferi başlatıldı. 1198'de Dördüncü ve 1216'da ise beşinci Haçlı seferleri yapıldı.

Haçlı ordularında Hristiyan Avrupa'nın her ülkesinden birlikler vardı. Zapt ettikleri topraklarda Haçlı krallıkları ve prenslikleri kurdular. Karanlık çağlardan ve barbarlıktan daha tam çıkmamış bulunan Batı, uygar Bizans ile ittifak halinde Haçlı savaşları sürecinde dinsel bir görünüm altında uygarlıkta çok daha ileri İslam dünyası ile çatıştı. 200 yıl süren dünyalar arası bu silahlı mücadele arta kalan Haçlılar'ın tümünün 1291 yılında Mısır Memlükleri tarafından denize dökülmesiyle sonuçlandı. Bu tarihte Haçlılar deniz yoluyla kaçmaktan başka çare bulamadılar.

Haçlılar, 1098 yılında Antakya'yı zaptettikten sonra kendilerine davetiye çıkartıp bahane sunan Bizans ile yaptıkları antlaşmalara uymadılar. Dahası, Dördüncü Haçlı Seferi'nde Latinler Bizans (İstanbul)'ı da zaptettiler.

Bizans tarihinde 1282-1453 yılları arasındaki dönem ise, imparatorluğun gerileme ve çöküş süreci oldu.

Bazı Bizans Evleri ve İmparatorlarının Etnik Kökeni

Çok-milliyetli Bizans toplumunun orduları ve yöneticileri de benzer şekilde çok-milliyetli idiler.

Leo hanedanı (M.S. 457-518), daha doğrusu Leo I (457-74) , Trakya orijinliydi. Onu izleyen Leo II (474) ve Zeno (474-91) Alan idiler.

610-717 yılları arasında Bizans'ı *Heraclius Hanedanı* yönetti. Bu hanedan Erzurum (Karin)'lu ve Arsakid (Part) kökenliydi (Bk. Toumanoff, a.g.e). *Isaurian Hanedanlığı* (717-820) Süryani/Suriyeli ve P. K. Hitti'nin yazdığına göre Nicephorus I (802-11) de

Ghassan Araplar'ındandı. Leo V, Ostrogorsky'nin verdiği bilgiye göre Ermeni, *Frigya Hanedanı* (820-67) ise adı üzerinde Frig idi. 867-1055/57 arasında Bizans'ı bir Makedonyalı aile yönetti. Philip Whitting'e göre bu henedana mensup ilk imparator Basil I (867-86)'in babası Ermeni, annesi de muhtemelen bir Slav'dı. Yani bu ev, Trakya'daki Ermeni kolonilerle ilişkili görünüyor aslında. Bizans'ı 195 yıl (867-1055) yönetmiş olan Basil Evi'nden John I Zimiskes/Çimişkes (969-976), bir Çemişgezek (Dersim)'li idi. Bizans'ı yöneten bu *Çemişgezek Hanedanı*, bazı kaynaklarda Ermeni olarak tanımlanır. Haçlılar'la ilgili bir kaynakta, John Çimişkes, Phocas (Fokas) aşiretinden Nic. Phocas'ın akrabası olarak tanıtılır.

Trakya orijinli Isaak I Comnenus (1057-59)'un kurduğu *Comnen Hanedanı*'na az evvel değindik. Malazgirt'te yenilgiye uğratılan Romanus IV Diogenes (1067-71), bu evdendi. Daha sonra Bizans'ın başında *Angeli Evi*'ni görüyoruz (1185-1204). Angeliler'in atası, Ostrogorsky'e göre, Angelus Constantine'dir. Ardından Nicaea (İznik) imparatorları geliyor (1204-1261).

1261 yılında İstanbul Latinler'den geri alındığında başta Michael VIII Palaeologus vardır (1259-1282). Böylece *Palaeolog Hanedanı* kurulur (1261-1453). Michael VIII Palaeolog ile başlayan bu hanedanlık John V Cantacuzenus (1341-76) ile devam eder. Cantacuzenus, Batılı kaynaklarda kendisine yardım için ünlü Umur Bey'i ve başkalarını Balkanlar'a davet edip Osmanlılar'a Avrupa kapılarını açtığı için kısa görüşlü bir politika izlemekle suçlanır.

ERMENİSTAN

Ermeniler'in Adları ve Orijinleri

Asurya'nın çöküşünden kısa bir süre sonra, Van, Urmiye ve Sevan gölleri ile Doğu Anadolu'nun hemen tümünü içeren geniş Urartu krallığı da *İskitler*, *Medler* ve *Hayasa halkı* olarak bilinen bir aşiret tarafından istila edilir. Bu istila sonrasında Urartu topraklarının Med imparatorluğuna entegre edildiği görülüyor. Ama Urartu'nun yıkılış süreci netçe bilinmiyor. Bazı kaynaklara göre Urartu krallığını yıkanlar gerçekte istilacı Kimmerler'di.

Bu istila sırasında ve sonrasında eskiden Urartular'ın yaşadığı ve yönettiği topraklara işgalci bir Aryan nüfus yerleştiği söyleniyor. Bir teze göre yabancı uluslarca Ermeni olarak adlandırılanlar bu yeni gelenlerdir (Bk. *Enc. Of Islam*, *Ermenistan Maddesi*).

Ermeni (Armenioi) etnik adıyla Urartu'nun istilası üzerinden yaklaşık yüz yıl geçtikten sonra ilk kez Grek ve İran (Akamenid) kaynaklarında karşılaşıyoruz. Başlangıçta Urartu'nun sadece bir parçasının adı olarak görünen Ermenistan (Ermeniye) kavramı giderek eskiden Urartu diye bilinen tüm coğrafyaya karşılık olarak kullanılır. Böylece, Urartu toprakları Ermenistan (Armaniye) adı altında bilinmeye, bu adla anılmaya başlar.

Ama *Ermeni* adının orijini ve anlamı bilinmiyor. Ermeniler'in orijinal yurdu, Urartu Krallığı topraklarına nasıl ve ne zaman yerleştikleri, yerel nüfusla kaynaşma süreçlerinin başlangıcı konusunda tarihsel kayıtlar bulunmadığı için konu henüz karanlıktır.

Ermeni adının *Arm* veya *Urm* kökünden geldiğini öne süren görüşler var.

Urartu kralı Sarduri II'nin M.Ö. 8. yüzyıl ortalarına ait bir yazıtında *Arme (Armini)* adında bir bölgeye referans verilir. Modern Hazro'ya karşılık düştüğü sanılan Asurya'nın elindeki bu bölge, *Shupria* (Shubria) adı altında da görünür ki, Shubria, bir Hurri yerleşmesiydi (Bk. D. M. Lang, *Cradle Of Civilisation*, s. 114).

Ancient Peoples And Places kitap serisinde çıkan Sirarpie Der Nersessian'ın *The Armenians* (1969) adlı kitabına göre, Yunan tarihçisi Miletus'lu Hecataeus'un yazılarında (M.Ö. 550 dolayı) geçen *Armenoi* adı, Ermeni halkına en ilk referanstır (a.g.y., s. 20). Bundan

yaklaşık otuz yıl kadar sonra ise, Akamenid kralı Birinci Darius (521-485 M.Ö)'un Behistun'daki bir yazıtında onların ülkeleri *Armina* olarak tarif edilir (Bk. D. M. Lang, *The Armenians*, s. 41; S. D. Nersessian, a.g.e).

Heredot, Ermeniler'in Frigyalılar'dan kopma bir kol olduğunu ve Ermenistan'a Frigya'dan göçüp geldiklerini yazar. Frigyalılar'ın orijinal yurdu ise, O'nun aktardığı bir rivayete göre, Makedonya'ya komşu topraklarda idi ve burada yaşadıkları dönemde *Brigler* adıyla bilinen bu halk Anadolu'ya göçtükten sonra *Frigler* adını almıştır (Bk. *Heredotus*, VII. kitap, s. 385).

Heredot'ta Frigler, Traklar'ın bir kolu (aşireti) gibi görülmektedir. Lidyalı tarihçi Xanthus, Frigler'in Avrupa'dan Anadolu (Asya)'ya Truva Savaşı'ndan sonra göçtüklerini yazmaktadır (Akt. Strabo, *The Geograph Of Strabo*).

Hititler'in yıkılışında (M.Ö. 1200) rol oynayan ve bu sırada sonraları Urartu krallığının yükseldiği bazı topraklara da girdikleri söylenen Frigler, bu tarihten Lidya'nın yükseldiği M.Ö. 7. yüzyıla kadar Batı Anadolu'da egemen bir güç oldular.

Asur kaynakları Frigler'e *Muşkiler* diye referans verirler. Frigler'le Muşkiler'in ya aynı ya da akraba oldukları sanılıyor.

Ermeniler'in Frigya'dan gelerek Urartu topraklarına (Dersim ve dolaylarına) girişi ise, bir varsayıma göre, M.Ö. 7. yüzyılda istilacı Kimmerler tarafından Frigya'dan kovulduktan sonradır.

Heredot'un aktardığı bilgilere göre Akamenid kralı Xerxes'in ordusunda Frigyalılar ile Ermeniler ortak bir kumanda altında olup benzer bir teçhizata sahiplerdi (Bk. Heredotus, VII. kitap, s. 385).

Frigler'le Ermeniler'in aynı halk oldukları yaygın kabul gören bir görüştür. Öyle ki, Frig ve Ermeni adları sık sık birbiri yerine kullanılmaktadır.

Strabo (M.Ö. 64-M.S. 24), Ermeniler'in orijini konusunda Makedonyalı Büyük İskender'in ordusuna eşlik eden bazı isimlerin (Cyrsilus ve Medius) anlattığı başka bir rivayeti aktarıyor. Buna göre Ermeni adının isim babası Yunan mitolojisinde bir kahraman olarak anılan Jason'un Ermenistan seferine katılan *Armenus* adında biridir. Aynı rivayete göre bu adam bir Thessaliya kenti olan *Armenium*'ludur. Bu kentin Pherae ile Larisa arasında bulunduğu söyleniyor. İlkin Acilisene (antik Hayasa, modern Erzincan ve Dersim dolayları) ve Syspiritis'e yerleşen Armenus'un izleyicileri, efsanenin dediğine göre, Asurya (Calachene ve Adiabene)'ya dek sarkmışlar. Bu olayın tarihi M.Ö. 7. Yüzyıl olsa gerektir. Aras Nehri'nin adının da Armenus ve beraberindekiler tarafından getirildiği rivayet edilmektedir. Strabo'nun kendisi de bu rivayete inanır görünmektedir. O'na göre tüm veriler Medler'i ve Ermeniler'i bir şekilde Thessaliler'le, efsanelerde adları geçen Medeia ve Jason'la ilişkilendirmektedir. Ama daha sonra bu düşünce ile hiç de bağdaşmayan başka bir varsayım üzerinde durarak, *Armenii* (Ermeni), *Aramaei* (Arami) ve *Arambi* (Arap) adları arasındaki benzerliğe dikkat çekiyor ve bu ad benzerliğinin bu üç ulusun "ortak bir orijinden" olduklarına, bir tek ve aynı ırkın üçe bölünmesinden doğduklarına işaret olabileceğini yazıyor (Bk. *The Geography Of Strabo*, s. 272, 16. Kitap, Arabistan bölümü).

Heredot ve Strabo'nun aktardıkları rivayetlere inanılırsa, Ermeniler'in *Trak-o-Frig* bir halk olduğunu ve eski Urartu'ya Trakya (Makedonya) ve Frigya'dan, yani batıdan geldiklerini düşünmek gerekir.

Bir an için bu görüşün doğru olduğunu düşünsek bile, bu gelişin kendisi bir geriye dönüş de olabilir. Nitekim, Traklar'ın ve Frigler'in orijinal yurdunun Ermenistan dağları olduğunu ve onları Ermeni veya Ermenistan orijinli olarak tanımlamanın daha isabetli olacağını savunanlar da vardır.

Frig bağlantısı konusunda herkesin dikkatinden kaçmış gibi görünen bir noktaya işaret etmek zorundayım.

Orta-Batı Anadolu'daki antik Frigya'nın başkenti *Gordium*, dini merkezi de *Midas*'tı. Frigler'in erken tarihinde *Gordius* ve *Midas* adlarına sıkça rastlıyoruz. *Gordios*, Frigler'in ilk kralı, *Midas* ise onun oğludur.

Midas adının Medler'le bir ilişkisi olabilir mi? Bu konuda kesin bir şey diyemem. Ama kökü *Gord (Gordi)* olan Gordium ve Gordios/Gordius adlarının *Kürt* adının ta kendisi olduğuna inanıyorum. Frigyalılar yer yer *Breuci* adıyla da anılırlar ki, şu anda hakkında fazla bir şey diyemeyeceğim bu adda bir Kürt aşireti hatırlıyorum. Procopius, kendi eserinin VIII. kitabında Karadeniz çevresindeki halkları ve ülkeleri tarif ettiği kısımda, Kafkas zinciri boyunda Abasgiler (Abazalar) ile Alanlar arasında *Bruchi* adlı bir halktan sözeder (Procopius, a.g.e., VIII. kitap, s. 59-113).

Bu ad benzerlikleri ya Frigler'le Kürtler'in bir ve aynı halk olduklarına ya da Frig denenlerin içinde Kürtler'in de bulunduğu karışık bir ırk ve/veya bir aşiretler konfederasyonu olduğuna yorumlanabilir. Her iki halde de Frik tarihinin ayrıntıları Kürtler'in erken tarihine, Ermeni-Kürt ilişkilerinin yanısıra Gürcü-Kürt ilişkilerine de hayli ışık tutabilir. Çünkü Ermeniler'in kendi adlarını başlangıçta bir kült gibi gördükleri *Hayk*'a dayandırmaları gibi, Gürcüler de kendi soylarını isim babaları olduğunu söyledikleri ve başlangıçta (Hristiyanlığı benimsemeden evvelki pagan peryodda) tanrısal ya da yarı-tanrısal bir kült olarak gördükleri *Kart'los*'a dayandırırlar. Toumanoff, Gürcistan tarih geleneğinde *Kartlos*'un Hayk (Haos)'ın küçük kardeşi olarak görüldüğüne ve onun soyunun başlangıçta Ermenice konuştuğunun söylendiğine işaret etmektedir.

Kart'los ve *Kürd* adları arasında bir benzerlik bulunduğu çok açık. Dahası, Ermeniler Gürcüler (İberler)'e *Virk*, ülkelerine de *Vrastan* derler ki, *Virk* ve *Frik* adları da birbirinin aynılar gibi. Burada Frik adının (dolayısıyla Muşki adının da) bir zamanlar Ermeni, Gürcü ve büyük olasılıkla Kürtler'i ve başkalarını da içeren bir halk veya aşiretler grubunun stok adı gibi kullanılmış olabileceği akla geliyor. Frik, Virk, Muşki gibi adların bir dönem boyunca aynı etnik grubu tanımlamış olmaları mümkündür.

Gürcüler'in Ermeniler'e verdiği ad ise *Somex*'dir. Toumanoff, Somex sözcüğünün *So* ve *Me(s)x* unsurlarından bileştiğini, So kısmının Hayasa'yı, Mex kısmının ise Muşkiler'i temsil ettiğini düşünüyor (a.g.e., s. 84-85).

Ermeni Geleneği

Primary History ve Moses Khorene'de kaydedilmiş olan Ermeni tarih geleneğinde Frig bağlantısından hiç söz yoktur.

Moses Khorene'nin aktardığı bu gelenekte Ermeni adı ve Ermeniler'in orijini konusunda farklı bir görüş ifade edilmektedir. Buna göre Ermeni ırkının ilk atası Nuh'un oğullarından *Yafet*'in soyundan gelme *Hayk* adlı bir prenstir ve Ermenistan'a da onun adıyla *Hayk* denilmiştir. Aynı geleneğe göre, Ermeniler'in bir diğer atası ve isim babası da *Aram* adında biridir ki, Ermeni adı ondan gelmektedir (Bk. M. Khorenats'i, *History Of The Armenians*, İngilizce'ye çev. Robert W. Thomson, 1978, I. kitap).

Khorene'nin aktardığı gelenekte Ermenistan'daki ilk üç hanedan *Zrvan* (Ahura Mazda ve Ahriman'ın babaları Zurvan ile kıyaslayın*)*, *Titan* ve *Yafet*'tirler. Bu adlardan Zrvan, Nuh'un oğullarından *Sem*'e, Titan *Ham*'a, Yafet ise adı üzerinde *Yafet*'e takabül ediyor. Ermeniler'in atası olarak tanıtılan Hayk'ın Yafet'in soyundan olduğu rivayet ediliyor.

Robert W. Thomson'un da işaret ettiği gibi, Ermenice'de Ermeniler'e *Hay* (çoğ. *Hayk*) deniliyor ve Hayk'ın Ermeniler'in atası olduğu görüşü de ilk kez *Primary History* adlı kitapta ve ayrıca Anania Shirakats'i tarafından öne sürülmüştür. Thomson, Hay kelimesinin orijininin bilinmediğini, bu sözcükten sık sık 'Büyük' (müthiş, muhteşem) anlamı veren *Haykazn* teriminin türetildiğini not etmektedir.

Ermeni adı, bu halkın kendisi tarafından kullanılan bir ad değil. Ermeni olarak bilinenler kendilerine *Haii (Haik)*, ülkelerine de *Hayastan (Hayk)* derler. Ama İran ve Yunan kaynakları onları Ermeni olarak tanımlamış bir kez ve bu ad giderek kendileri tarafından da zorunlu olarak benimsenmiştir.

Bazı Ermeni yazarları Ermeniler'in kendi aralarında kullandıkları Haii ve Hayastan adlarını Hitit kayıtlarında Azzılar'la birlikte sıkça anılan Hayasa adıyla ilişkilendirirler.

Moses Khorene'nin aktardığı Ermeni ulusunun soyağacında Hayk'ın Arameneak, Khor ve Manavaz adında üç oğlu anılmaktadır. Bunlardan Khor, Moses Khorene'de Ermenistan'daki *Khorkhorunik Evi*'nin atası olarak gösterilir. Cyril Toumanoff, *Studies In Christian Caucasian History* (Georgetown University Press, 1963) adlı çalışmasında, Khor adını Hurriler'le ilişkilendirerek Khorkhorunik Evi'nin 'Hurri ulusunun' kalıntıları olduğunu söyler. Bu adın Dersim'de bir köyün adı olarak (*Kurkurik Köyü*) halen yaşadığını görmekteyiz.

M. Khorene'nin verdiği şecerede Manavaz'ın *Baz* adında bir oğlundan sözedilir sadece.

Ermeniler'in soyu Hayk'ın oğullarından *Aramenak* üzerinden yürütülür: *Aramenak-Aramayis-Amasya*.

Armavir'de yaşadığı söylenen Amasya'nın *Gelam*, *P'arokh* ve *Ts'olak* adlarında üç oğlu sayıldıktan sonra, şecere *Gelam* üzerinden sürdürülür. Gelam'ın *Harmay* ve *Sisak* adlarında iki oğlu vardır. Soyu *Harmay*'dan yürür.

M. Khorene'nin Hayk'tan sonra Ermeniler'in ikinci atası ve Ermeni adının da isim babası olarak gösterdiği *Aram*, O'nun verdiği şecerede *Gelam*'ın torunu ve *Harmay*'ın oğlu olarak görünür.

Aram'ın Ninos'tan önceki dönemde yönettiğini söyleyen Khorene, tüm yabancı ırkların ülkeyi onun adıyla Armenia (Armenik) olarak çağırdıklarını, onun doğuda Medler (sonradan Mades adı verilen Med kralı Niwkar ile) ve güneyde de Asurlar'la başarılı savaşlar yaptığını yazmaktadır. O'nun dayandığı kaynak yazılı kayıtlar değil, eski Ermeni geleneğidir.

Thomson'a göre M. Khorene burada Asur kralı Ninus'un zaferlerini Aram'a maletmektedir. Bir yoruma göre, gelenekteki (şeceredeki) bu *Aram* adı, Urartu krallığının kurucusu ve ilk Urartu kralı Arame (880/860-846/844 M.Ö)'ye tekabül etmektedir (Bk. Toumanoff, a.g.e).

Khorene'nin anlattığına göre, kendisi Armavir'de yaşayan Amasya'nın P'arokh ve Ts'olak adlı oğulları P'arokhot ve Ts'olakert adlı bölgelerde oturmuşlar. Amasya ölünce yerine oğlu *Gelam* geçer ki, o da Armavir'dedir. Daha sonra Armavir'i oğlu Harmay'a bırakan Gelam'ın kendisi kuzeydoğudaki gölün kıyısında bulunan dağın çevresine yerleşir ve bu dağa kendi adıyla '*Gel Dağı*' adını verir. Yerleştiği köye ve ordaki göle (Thomson Sevan Gölü'nün kastedildiğini not eder) ise, *Gelarkuni* ve *Gelam Gölü* (Sevan Gölü) adları verilir. *Gelam (Gel)*, Khorene'nin anlatımına göre, kendi topraklarının çoğunu oğlu *Sisak*'a bırakır. Burası Sisak'ın adıyla Siunik (İranlılar Sisakan derler) diye bilinen bölgedir. Ovaya dönen Gelam orada *Gelami* adını verdiği bir kent kurar. Bu kent daha sonraları Gelam'ın torunu Garnik'in adıyla Garni diye bilinir. Yine Khorene'nin aktardığına göre, Partlar'ın ilk Ermenistan kralı Valarşak'ın torunu Artaşes zamanında Gelam ve Garnik'in soyundan gelen ve iyi bir avcı olan Varazh adlı gence Artaşes tarafından Hrazdan Nehri havzasındaki köyler verilmiştir. Rivayete göre *Varazhuni Evi* bu gencin soyundan gelmedir. Khorene burada Ermenistan adının Gelam'ın torunu ve Harmay'ın oğlu Aram'dan geldiğini kaydeder. O'nun yazdığına göre Ermenistan'ı savaşlar ve fetihler yoluyla her yönde genişletmiş olan Aram'dan sonra Ermenistan tahtına oğlu Ara geçer ki, Ayrarat adı da ondan kalmadır.

Burada biraz durup az önceki bilgiler üzerine birkaç şey söylemek ihtiyacı duyuyorum.

Ermenistan üzerine yığınla çalışma yapılmış. Bunların en önemlilerini, özellikle İngilizce'ye tercüme edilmiş olanlarını incelediğimi söyleyebilirim. Bu eserleri verenler çoğunlukla yetenekli araştırmacılardır. Ama burada irdelemekte olduğumuz Ermeni geleneğini ve şecereyi değerlendirirken hiçbirinin *Gelam* adı üzerinde ciddiyetle durduğuna rastlamadım. Hepsi adeta sözbirliği etmiş gibi bu adı neredeyse görmezlikten gelirler. Oysa şecerede sadece efsanede kaldığı anlaşılan Hayk'ın aksine, Gelam, bence tarihsel bir halka işaret etmektedir. İran, Anadolu ve Ermenistan'ın hemen her yanında hâlâ yaşayan izlerini gördüğümüz *Gel (Gilan)* halkıdır bu. Zaten Moses Khorene'nin aktardığı gelenek de Gelam ve Gel adlarının aynıyetine işaret ediyor. Benim görüşüme göre burada Ermenistan halklarının (Ermeniler de dahil) Gel halkı ve Gilan ile olan bağlantısına işaret edilmektedir. Gelam'ın torunu Aram'ın Urartu krallığının kurucusu ve ilk yöneticisi Arame'ye denk düştüğü de doğru varsayılırsa, o vakit Urartular'ın Geliler'den gelme olduklarını düşünmek gerekir.

M. Khorene'nin verdiği şecere Aram'dan itibaren şöyle sürer:

Aram-Ara (Yakışıklı Ara)-Ara II-Anushavan Sawsanuer (Sawsanuer, çevirenin notuna göre Saws diye adlandırılan demektir*)-Paret-Arbak-Zavan-Parnak-Sur-(....)-Hrant (*D. M. Lang'a göre Hrant, Orontid adının Ermenice şeklidir*)-(....)-Tigran* (Bk. M.Khorenatsi, a.g.e).

Bu şeceredeki babadan oğula adlar rivayette değişik çağlardaki Ermeni krallarını, önder ve kahramanlarını temsil etmektedirler.

Şecerenin başlangıcında adı geçen Hayk, M. Khorene'nin aktardığı geleneğe göre, Babil kralı Bel (Kronos, Tevrat'ta Nemrut) zamanında Babil'de yaşadı. Bel'in yönetimine karşı giriştiği bir isyanı takiben halkıyla birlikte Babil'den göçederek Ararat'a yerleşti ve ülkeye onun adıyla Hayk adı verildi. Bu göçün tarihi bazı kaynaklarda M.Ö. 2200 yılı olarak verilir.

Khorene, Aram'dan sonra Ermenistan'ı onun oğlu ve halefi Ara'nın yönettiğini ve Ara'nın Ninos ile çağdaş olduğunu yazıyor. O'nun aktardığına göre Ninos (bazı kaynaklarda Ninos ile Nemrut özdeşliği kurulur ve Bal'ın oğlu olduğu söylenir)'un karısı Semiramis kocasının ölümünden sonra Ara'ya aşık olmuş, karşılık bulmayınca Ayrarat Eyaleti'ne gelerek Ara'yı yenilgiye uğratmış ve öldürtmüştür. Khorene, Ayrarat adının Ara'nın adından geldiğini ve Ara'nın Ovası anlamı taşıdığını da söyler.

The Cambrıdge Ancient History, bu şecerede adı geçen *Ara* (Moses Khorene'nin *Yakışıklı Ara* dediği ve Asur kraliçesi Semiramis'in kendisine aşık olduğunu rivayet ettiği kişi*)*'nın *Ara* adlı tali bir Urartu tanrısı ile ilişkilendirildiğine işaret etmektedir. Toumanoff'a göre Ara, Asyai Aras (Attys)'ın Ermeni versiyonu olup Plato'nun *Republic* adlı eserinde *Er* olarak görünmektedir.

Bu bilgiden hareketle Arman (Ermen) sözcüğünün Man etnik adına Ar (Er) ilavesiyle oluştuğu düşünülebilir. Attys/Aras ve Man adlarıyla Lidyalılar'ın şeceresinde de karşılaşıyoruz. Lidyalılar'dan İtalya'ya göçtükleri söylenen Etrüskler'in kendilerine Raseni dediklerine daha önce değinmiştim. Arapça'da Al-Ras olarak söylenen Aras adıyla Rasen adı arasındaki benzerlik de dikkat çekmektedir.

Primary History'de de Ermeniler'in bir şeceresi verilmektedir.

Moses Khorene'nin kitabına eklenmiş bulunan bu şecere aşağıdaki gibidir:

*Yafet-(...)-Hayk-Aramaneak-Aramayis (Cadmos adında bir kardeşi var)-Amasya-Gelam-Harma-Aram-Yakışıklı Ara-(*kesinti*)-Zareh-Armog-Sarhang-Shavash-P'arnavaz-Bagarat (diğer adıyla Angel)-Biwrat-Aspat*.

Bu şeceredeki adlardan Hayk, geleneğe göre, Bel'i tanrı olarak tanımaz, onunla savaşır ve yener. Aramaneak da Babil'dedir. Bunlar Babil'de Ermeni ırkını kuran isimler olarak tanıtılıyor. Daha sonra Hayk'ın liderliğinde Babil'den Ararat'a göçerler. Hayk'tan önce Ararat'a Zrvan yerleşmiştir. Cadmos adında bir kardeşi de olan Aramayis, Armavir'e yerleşir. Hayk, topraklarını miras olarak Cadmos'a bırakıp kendisi daha kuzeydeki Hark'a yerleşir. Hark, daha sonra Hayk adını alır ki, bu da Ermeniler'in adıdır. Yakışıklı Ara, Semiramis'in aşık olduğu ve kendisiyle savaşıp yendiği kişidir. Geleneğe göre Ararat adı da ondan gelmedir. Rivayete göre, Yakışıklı Ara'nın Semiramis tarafından yenilgiye uğratılmasıyla Ermenistan Asur hakimiyetine girer ve bu durum Asur kralı Senekerim'in ölümüne dek devam eder. Bu nedenle çizgide bir kesinti yaşanır. Senekerim ölünce, bir Ermeni isyanıyla Asur egemenliğine son verilir ve ülkede yönetim Zareh'in eline geçer. O'nu şeceredeki diğer adların yönetim dönemleri izler (Bk. *Primary History*'den Moses Khorene'nin kitabına eklenen kısım).

Gelenek böyle diyor.

N. Adontz, şecerede Aramayis'in kardeşi olarak gösterilen Cadmos'u *Corduene*'nin isim babası olarak görüyor. Lapancyan ile Manandyan ise, Cadmos'ta *Kadmuhi* toprağının isim babasını buluyorlar. Manandyan'a göre Kadmuhi, Uruatri'yle ilişkiliydi. Kadmos adının Yunan mitolojisindeki Cadmus ile bağlantısının tesadüf gibi göründüğüne işaret eden Tomanoff, Cadmos (Kadmos) adının askeri kayıtlarda Adiabene'ye karşılık düştüğünü, bu bölgeyi temsil ettiğini yazıyor (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 225).

Şeceredeki Zareh adı, Toumanoff'a göre, Sophene kralı Zariadris'e referanstır. Aynı yazara göre şecerede *Armog* olarak geçen adın daha doğru şekli *Artok (Artanes)*'tur (Toumanoff, a.g.e., s. 293).

Toumanoff'un Armog adının doğrusunun *Artok (Artanes)* olması gerektiği görüşü doğruysa, bu adın ortaçağlarda duyduğumuz Artuklular'la bir bağlantısı olabilir.

Şeceredeki *Bagarat*'ın diğer adı *Angel* olarak veriliyor ve O'nun oğullarına miras kalan batı bölgelerine bu nedenle *Angel-tun* adı verildiği, o tarihlerde barbar ulusların *Angel*'i bir tanrı olarak gördüğü söyleniyor ki, bu bilgi de az önce Gel-Gilan halkı ile Ermeniler arasında kurduğum bağlantıyı destekliyor ve Ermeni olarak bilinen ünlü Bagratid Evi ve krallığının da Gel (Jel, Zilan) halkıyla ilişkili olduğuna ışık tutuyor. Yeri gelmişken Dersimliler'in Angel'e bugün hâlâ *Jele* adı altında bir tanrıça olarak taptığına da işaret etmeliyim.

Ermeni diye bilinenler asıl Ermeniler değillerse söylenecek bir şey yok. O vakit asıl Ermeniler'in Geliler olması gerek.

Ama Ermeni olarak tanınanların asıl Ermeniler olması halinde, Geliler'le ilişkili oldukları düşünülmeli. Ermeni tarihçileri bu gerçekleri görmemekte dirense de, bu görüşümü doğrulayan diğer kanıtları da bu çalışmanın seyri içinde yeri geldikçe ortaya koyacak ve onlardan kendi görüşlerini gözden geçirmelerini de bekleyeceğim.

Heredot ve Strabo'nun aktardıkları rivayetlerde Trak-o-Frik bağlantısı kuruluyordu. Ermeni geleneğini ise az evvel kısmen irdeledim.

Farklı görüşler olmakla birlikte, modern Ermeni tarihçilerinde bu iki geleneği kombine etme eğilimi ağır basıyor. Bunların bir bölümü, örneğin Burney ve Lang, Frik bağlantısını redetmeden Ermeniler'i orijin olarak yerine geçtikleri Urartular (Hurriler)'la ve ayrıca Hattiler'le ilişkilendirirler. Ermeniler'in kuzeyden veya batıdan geldiklerinin kanıtı olmadığı için, onların özellikle Hurri orijinden olduklarına vurgu düşerler. Bu görüşte olanlar Ermeniler'in Urartu topraklarına Asurya'dan geldiklerini öne sürmektedirler.

N. Adontz'a göre Ermeni milliyetinin çekirdeği ağırlıkla Arami (veya Suri, Asuri) olan yerli nüfus ile M.Ö. 7. yüzyıldaki Kimmer istilasında Frigya'dan çıkartılınca Fırat'ı geçip ülkeye giren Hint-Avrupalı istilacı Frikler'in karışımından oluştu. O'na göre bunun en güçlü kanıtı Ermeniler'in çift adlılığıdır: Kendileri *Hay*, başkaları (komşuları) *Armen* der. Hay adı, Adontz'a göre, fetihçi Frikler'den kalmadır; Armen adı ise Strabo'nun işaret ettiği eski kaynaklarda dendiği gibi Aramiler'den gelmedir. Ama, Frig ve Arami öğelerden oluşan Ermeni milliyetinin çekirdeğine zamanla Kapadokya, Kafkasya, Asurya ve İran (Azerbaycan) üzerinden yeni etnik öğeler gelip katıldı.

Anonim tarihlerde ve Moses Khorenatsi'de kayda geçirilerek korunmuş bulunan Ermeni geleneğinin Ermeniler'in iki isim babasından (Hay-k ve Araman-eak) sözedişi, Adontz'a göre, kendi tezini doğrulamaktadır. Bu efsanede Ermeniler'in ikili etnik orijini kişileştirilerek temsil edilen iki ırkta bulur ifadesini. Bu iki ırk, Adontz'un görüşüne göre, Hint-Avrupalı Frikler (Hay-k) ve Aramiler'dir. Böylece O'na göre Ermeni adı, kesinlikle Aram (Araman, Arami) adından gelmedir, Aram adının bir şeklidir. Ama Hay adının orijinini açıklama girişimleri henüz sonuç vermiş değil.

Toumanoff'a göre ise, Ermeniler'in çekirdeği Urartu'nun Van-ik odağının yerine geçen *Hayasa-Frik* grubudur. O'na göre orijini bilinmeyen Ermeni adı tarihte ilk kez bu '*proto-Ermeniler*' için kullanılmıştır. Başlangıçta Urartu'nun yalnızca küçük bir bölümünü işgal eden bu çekirdek en eski proto-Ermeni (Hayasa-Frig) yerleşmesi olan Arsanias havzasından hareketle, Fırat, Yukarı Dicle ve Aras vadilerine doğru giderek genişlemek suretiyle Akamenid imparatorluğunda ayrı bir satraplık oluşturacak hale geldi. Böylece, proto-Ermeni Hayasa-Frik grubu bu süreçte Urartu halkının kalıntılarını ve diğer proto-Kafkas öğeleri (başta Colchi'ler gibi Batı Gürcistan'lı proto-Gürcü öğeleri ve diğerlerini) de içine alarak Ermeni ulusunu/milliyetini doğurdu (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 277).

Bir görüşe göre de bugünkü Ermeniler değişik antik halkların bir karışımını temsil ederler. Bu bileşime damgasını vuranlar bu görüştekilere göre Hurri orijinli Urartular ile büyük ihtimal Frigyalılar'dan kopan ve Armenler diye adlandırılan Hint-Avrupalı istilacılardır. Bölgeye M.Ö. 7. Yüzyılda girdikleri tahmin edilen Armenler'in yerli nüfusa kendi yönetimlerini ve dillerini dayattıkları varsayılıyor (Bk. *Collier's Enc*.).

Ermenistan'da Sosyal ve Politik Evrim Aşamaları

Ermenistan'da sosyal evrim bazı aşamalara ayırt edilebilir.

Ermeni tarihinde Zariadris ve Artaxias'a kadarki dönem, Adontz'un analizine göre, aşiret evresi dönemidir. Örneğin Heredot ve Xenophon zamanlarında Ermenistan adı verilen topraklarda aşiret yapısı egemendi. Bu döneme ilişkin data çok az. Xenophon'un çektiği fotoğraf (Ermenistan'ın istisnasız köylerden bileşen yapısı, her köyü birer klan veya aşiret reisi olan ve İran kralınca atanmış Ermenistan satraplarının kurduğu idarenin bir elemanı gibi davranan komarkların yönetişi, insanlarla hayvanların aynı evlerde kalışı vd) sosyal yaşamın aşiret biçimine denk düşer. Adontz, hakkında pek bilgi bulunmayan bu dönemi irdelerken, o dönem Ermeniler'inin esas etnik tabakalarını gösterdiklerine inandığı *Malxaz*, *Mamak*, *Mardpet*, *Sepuh*, *Ter, Azn, Tohm* ve *Aspet* gibi aşiret ilişkileri dönemine ait ünvanların analizine dayanır. Bazısı Akamenidler, bazısı da Partlar veya Sasaniler peryoduna ait görünen bu kavramların o dönemin sosyal yapısına ilişkin bir fikir verdiğini düşünür.

Bu aşiret evresi boyunca halkların akışı ve asimilasyonu devam eder.

Adontz'a göre, Zariadris ve Artaxias zamanında Ermenistan tarihinin önemli bir dönemi kapanır. Çünkü aşiret aşaması bu tarihlerde artık sona erer ve nüfus sınıflara ve tabakalara bölünür. Böylece klan ve aşiret reisleri giderek feodal beylere (soylular tabakasına) dönüşürler ki, kendisini klan/aşiret reislerinin *Mamak*, *Malxas*, *Mardpet*, *Ter* ve *Aspet* gibi ünvanlarının irsi ünvanlara dönüşmesinde açığa vuran sosyal ilişkilerdeki bu dönüşümle birlikte sonraki dönemlerin soydan-geçme prensliklerinin temeli atılmış olur.

Adı geçen iki liderin (Zariadris ve Artaxias) dönemini Ermeni milliyetinin şekillenmesinde kararlaştırıcı an olarak kabul eden Adontz, bu belirleyici anın kendisini ortak bir dilin oluşmasında açığa vurduğunu savunur.

O'na göre Büyük Tigran'ın imparatorluğu doğduğunda, aşiret farkları hayli erimiş, savaş ortamının da etkisiyle aşiret ilişkilerinin sınıf ilişkilerine dönüşümü daha da hızlanmış ve tüm nüfus artık tek ve ortak bir ulusal dil konuşmaya başlamıştır ki, bir ulusal dilin oluşumu da halkın yaşamında aşiret evresinin kapanması demektir.

Büyük Ermenistan'da Orontes'i deviren Artaxias'ın, Güney-Batı Ermenistan'a tekabül eden Sophene'de ise Zariadris'in krallıklarının oluştuğu tarihin kaydettiği bir andır. Bu ikili kendi egemenlik alanlarında Selukidler'in valileri oldular ve M.Ö. 188 yılı barışıyla bağımsız krallar olarak tanındılar. Bu dönemde Ermenistan'da az-çok bir birlik ve dilsel homojenlik oluştuğu görüşüne Toumanoff da katılır.

Sosyal gelişme bakış açısından bakıldığında, Adontz'a göre, Tigranik peryod Komarklar (klan/aşiret şefleri) dönemidir, aşiret dönemidir. Arsakid (Part) peryodundaki resim ise tamamen farklı. Partlar Ermenistan'ı *strategia* denen ve daha çok askeri olduğu anlaşılan çok sayıda bölgeye bölerler. Ermenistan prensleri askeri hizmet vermeye mecburdular. Çağrıldıklarında kendi birliklerinin başında kralın huzuruna çıkarlardı. Bir tür prenslikler veya bölgelerin askeri başları olan strategialar, sosyal evrimde komarklardan ayrı ve farklı bir aşamayı temsil ederler. Onları dört-yüz yıllık bir zaman dilimi ayırıyordu.

Böylece komarklardan strategilara kadarki süreç, Adontz'a göre, aşiret aşamasından feodal aşamaya götüren tarihsel süreçtir.

Kısacası Ermenistan'da Partlar-öncesi dönem dışsal bakış açısından Akamenidler çağı, içsel bakış açısından Tigranidler peryodudur. Partlar (Arsakidler) peryodunda ise ilkel aşiret biçiminden daha ileri olan feodal aşamaya geçildi. Bu feodalleşme Adontz'a göre Akamenidler döneminin komarklarından çıkan Ermenistan'daki prens evlerinin (prensliklerin) orijinidir. Bu nitelikte 400-900 arasında ev sayılır (Bk. N. Adontz, *Armenia In The Period Of Justinian*, İng.'ye çev. Nina G. Garsoian, 1970, s. 310).

Ermenistan'da yaşanan sosyal gelişme aşamaları hakkında Adontz'un dağınık şekilde ifade ettiği görüşleri yukardaki gibi toparlanabilir.

Toumanoff'a göre ise, Adontz'un birbirine karıştırdığı Artaxiadlar ile Arsakidler peryodlarının her ikisinde de Ermenistan'ın sosyo-politik yapısı aynıydı. Ermenistan her iki dönemde de Büyük Ermenistan kralının üst yönetimi altında prensliklerin bir federasyonuydu. O'na göre Prof. Adontz'un Ermeni feodalizminin başlangıcını Arsakid peryoduna yerleştirmesi, prens sınıfını feodalizmle özdeş saymasından kaynaklanan bir yanılgıdır. Tüm prenslikler Adontz'un dediği tarzda Akamenidler döneminin komarklarından da gelmiş olamaz.

Toumanoff'a göre Ermenistan çok eskiden beri klan/aşiret topraklarına bölünmüş haldeydi ve bunların herbiri bir kantondu. Colchis, Gürcistan ve Albania'da da durum benzerdi ve bu aşiret ve kantonların birleşimidir ki zamanla Kafkasya ve Ermenistan'da milliyetleri üretti.

Dil ve Literatür

Sonraki Ermenistan tarihi üzerindeki etkileri bakımından Ermenistan Arsakidleri peryodunda yeralan en önemli iki olay, M.S. 301 yılında Hristiyanlığın devlet dini olarak benimsenmesi ve M.S. 400 yılında da bir Ermeni ulusal alfabesinin kabulüdür. Bu gelişmelerin ikisi de Ermenistan tarihinin önemli dönüm noktaları oldular. Bazı kaynaklara göre, Abgar döneminin bugün artık mevcut olmayan Edessa devleti sayılmazsa Ermenistan dünyadaki en eski Hristiyan ulustur. Hristiyanlığın benimsenmesi o günkü politik ortam ve dengeler nedeniyle koşulların dayattığı politik bir tercihti. Ama bu tercih sonraki Ermenistan tarihinin doğrultusunu belirledi denebilir.

Sürekli yabancılara bağımlılık nedeniyle Ermeni kilisesinin liderleri genelde Ermeni toplumunun da önderleri olarak öne çıktılar.

Hristiyanlık ülkeye girene dek, yani pagan dönemde bir ulusal Ermeni alfabesi yoktu. Ulusal alfabe, Hristiyanlık benimsendikten sonra kabul edildi. Khorene'nin yazdığına göre, henüz bir alfabe yokken Ermenistan'da kilise hizmetleri Yunan diliyle yapılıyordu.

Ermenistan'da alfabenin benimsenmesi ve yazı diline geçiş Arsakidler (Partlar) peryodunun sonlarında ve Sasaniler'in hakimiyeti altında gerçekleşti.

Ermeni alfabesi Yunan karakterleri modelinden hareketle *St. Mesrop* (Bizans kaynaklarında *Mashtots*) tarafından icad edildi. Ermenistan kralı *Vram-Şapuh* döneminde St. Sahak ve Mesrop'un liderliği altında toplanan tüm Ermenistan papazları bir Ermeni alfabesinin icadını konuştular. Mesrop; Mezopotamya, Edessa, Fenike ve Samosata'da çeşitli bilginlerle bu konuyu konuştu ve Samosatalı Rufinus'la birlikte alfabeye son şeklini verdi. St. Sahak ve Ermenistan kralı tarafından da onandıktan sonra, bu alfabe kral tarafından tüm Sasani sektörüne emirle dayatıldı ve her eyalette okullar açıldı. Lazar, o dönemde Sasani Ermenistanı'nda Süryanice dili kullanıldığına vurgu yapmaktadır. Bu sırada Bizans sektöründeki Ermeniler ise Yunan alfabesi kullanıyorlardı.

Khorene'nin verdiği bilgilere göre, Mesrop, Tarawn'ın Hats'ekk adlı yerindendi. St. Gregory'nin ailesinden Saint Nerses tarafından büyütülüp eğitilmişti. Nerses ölünce sarayda bir süre arşivci olarak görev yaptıktan sonra dünyevi meşguliyeti bırakıp St. Nerses gibi inancı öğretme yolunu benimseyerek bu amaçla çeşitli eyaletleri dolaşmıştı. Misyoner faaliyetin dayattığı okumak ve çevirmek gereksinimidir ki onu Nerses'in oğlu Sahak'la işbirliği içinde Ermeni diline bir alfabe vermeye yöneltmişti.

Khorene'nin yazdığına göre Mesrop misyoner faaliyeti sırasında başka dillere de alfabeler yapmıştır (Bk. Khorene, a.g.e., s. 321-24).

Ermeni literatürü M.S. 5. yüzyılda bir alfabe benimsenmesiyle ve Ermenice'nin ilk kez yazı dili olarak kullanılmasıyla başlar. O tarihte Hristiyanlık-öncesine ait sözlü literatürden yaşayabilen çok az şey vardı ve daha çok dinsel olan bu sözlü literatür de M.S. 5. yüzyıl yazarlarınca kayda geçirilmiştir. Bu döneme ait çeviriler var bir de. Örneğin St. Mesrop ile öğrencileri Ekeleatslı John ve Palinli Joseph tarafından Tevrat ve İncil, 6. ve 7. yüzyıllarda ise başka kişilerce bazı Yunan felsefe çalışmaları Ermenice'ye tercüme edilmişlerdir.

Ermenistan, M.S. 5. yüzyıldan itibaren dikkate değer hayli tarihçi çıkarmıştır. *History* adlı eserin yazarı Agathangelus, Ermenistan'ın ilk Hristiyan kralı Tridates'in sekreteriydi. *Agathangelos*, St. Gregory'nin Ermenistan'ı Hristiyanlığa çevirişini yazdı. Lazar Parpetsi, onu ilk Ermeni (Ermenistan) tarihçisi olarak tanımlar. O'nun verdiği sıraya göre ikincisi de *Pawtos Buzand* (Faustos Buzandatsi)'dır. Buzandatsi (Buzandaran), M.S. 387 yılına kadarki Ermenistan tarihini, Hristiyanlık ile İran dini arasında 4. yüzyılda yeralan çatışmaları işler. Üçüncü Ermenistan tarihçisi *Lazar Parpet'si*'dir. Kendi tarihine P. Buzand'ın bıraktığı yerden başlayan L. Parpetsi, kitabını Mamikonlar'a adar, özel olarak Mamikon Evi'nin tarihini yazar. 485 yılına kadarki tarihin işlendiği bu kitapta Sasaniler'e karşı patlak veren 450/1 Vardan Mamakonian isyanı (Avarayr Savaşı) da anlatılır. Lazar Parpetsi'nin eserinin 5. yüzyıla ait olduğu söylenmektedir.

Parpetsi'yi *Elişe* izler. Bir rahip olan ve sonraları bir heretik olup inzivaya çekilen Saint Elishe'nin yazdığı *History Of Vardan And Armenian War* adlı eserin konusu da, adı üzerinde, 450/1 Vardan Mamikonyan isyanıdır.

Böylece Vardan isyanının tarihi hem Lazar hem de Elişe tarafından işlenir. Thomas Artsruni'ye göre Elişe bu kitabını Saint Vardan'ın emriyle yazmıştır (Bk. T. Artsruni, a.g.e., s. 147).

Kayserili *Eusebius*'un *Chronicle* ve/veya *Ecclesiastical History* adlı kitabı da anılmak zorunda. Ardından Bagratidler'in bir rahibi olan *Sebeos*'un 661 yılında yazdığı Sasani-Bizans savaşlarını ve Vardan adlı bir başkasının (Vardan Mamikonyan değil) öncülük ettiği 572 Ermenistan isyanını konu alan *The Primary History* veya *Primary History Of Armenia* (*History Of Heraclius*'un giriş kısmıdır) adlı eseri gelir.

Yaşayabilen Ermeni sözlü geleneğini kayda geçiren ve geleneksel olarak Ermeni literatürünün babası olarak kabul edilen ünlü *Moses Khorene*'nin yaşadığı ve yazdığı çağ ise tarışmalı. 5., 7. veya 9. yüzyıl diyenler mevcut. Khorene kendisini bir 5. yüzyıl bilgini olarak sunarsa da, O'nun kitabını çeviren Robert W. Thomson bu eserin aslında M.S. 8. Yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu ortaya koyar. O'nun kitabı İskender döneminden M.S. 5./8. yüzyıla kadarki Ermenistan tarihi için önemli bir kaynaktır. Bu eserde Ermeniler'in (esasen soylu Ermeni ailelerinin) orijinine ilişkin eski rivayetler ve gelenekler de anlatılır.

Moses Khorenatsi'nin adındaki Khorenatsi nisbesi Khorenli demektir. Ama bu adı taşıyan bir yer bilinmiyor. O'nun Erzurumlu olduğunu tahmin edenler var. Thomson'un dikkat çektiği gibi, M. Khorene, Mamikonyan karşıtı biriydi. Kitabını Sahak Bagratuni'nin (Patrik St. Sahak) talebiyle yazar ve ona adar. Bu kitapta asıl amacı Bagrat ailesini yüceltmektir. Böylece Khorene, Ermenistan tarihini kendince adeta yeniden kurar.

Khorene'nin kitabının Mamikon-Bagratid rekabetinin henüz kesin olarak çözülemediği M.S. 8. Yüzyılın ilk yarısına ait olduğuna işaret eden R. W. Thomson'un dikkat çektiği gibi, politik nedenlerle Bagratlar böyle bir kitaba ihtiyaç duydular. Bagratlar'la Mamikonlar arasındaki üstünlük mücadelesinde ancak Emeviler'in son dönemindedir ki, Bagratlar üstünlüğü ele geçirir ve Khorene'nin kitabı da bu döneme rastlıyor gibi. Bu mücadelede Mamikonlar genelde Bizans'ın, Bagratlar ise Abbasiler'in tarafını tuttular.

Kendi kitabıyla ayrı bir tarih geleneği yaratan Khorene, bu eserini *Mar Abbas Katina*'nın yazdıklarına dayandırır. Ermenolog Markwart'a göre bu adamın tam adı *Abbas Mar Ya'qob* olup Mtsurn (Mtsurk, Mcurnac)'lu Süryani bir filozof ve yazardır. Bir monofizit olduğu söylenen Mar Abbas'ı M.S. 708'de Edessa papazı olarak görüyoruz.

Yukarıda sayılan isimlerden *Agathangelos*, *Faustos*, *Lazar*, *Elişe* ve *Moses Khorenatsi'*nin kitapları Ermenistan'ın en başta gelen klasikleri olarak tanımlanıyor.

Kuşkusuz daha başka Ermeni tarihçileri de var: Ermeni alfabesinin mucidi olarak kabul edilen St. Mesrop (Mashtots)'un hayatını yazmış olan *Koriun* bunlardan biridir. 8. yüzyılda Araplar'ın Ermenistan zaptının tarihini yazmış olan rahip *Levond*, 9. Yüzyıl Ermeni tarihini işleyen *John Catholicos* (*History*) ve *Aram Ter-Ghevondian* (*Arap Emirates In Bagratid Armenia*), Vaspurakan prensi Grigor'un talebiyle M.S. 900 yılı dolayında özel olarak Artsruni Evi (Vaspurakan Prensliği)'nin tarihini yazmış olan *Thomas Artsruni* ve Taron'lu *Stephen Asolik* (M.S. 1000) gibi.

Leontius, *Aristaces*, kronikçi *Urfalı Matthew*, Siwnik'te yüzlerce yıl egemen olmuş Orbelian'ların tarihini yazan *Stephen Orbelian* (11. Yüzyıl), *Cyriacus*, 10. yüzyıldan 13. yüzyıla kadarki döneme ilişkin değerli bilgiler sağlayan *Vardan Vardapet* (Areveltsi), Klikya Ermenistanı tarihini yazan *Smbat Sparapet*, *Moses Kal*., *Adontz*, *Toumanoff*, *Garsoian*, *R. Grouset*, *Moses Daskhuranatsi* vd gibi adları da anmak gerekir.

Ermenistan tarihi konusunda geç Ermeni tarihçilerinin kaynak olarak sıkça referans verdikleri *Ferdinand Justi* (*Namenbuch*) ve *Hübschmann*'nın (*Grammatic*) çalışmalarını da konuya ilgi duyanları düşünerek anımsatmak da yarar var.

Ermenistan'da Din

Ermenistan, bu adı aldığı tarihten, hatta daha gerilerden beri İran nüfuzuna girdi. M.Ö. 6. Yüzyılda Medler'den başlayarak ülkede İran hakimiyeti kuruldu. Ardından yine İrani bir güç olan Akamenidler'in bir eyaletine dönüştü. İran hakimiyeti İskender istilası ve Akamenid yıkılışı ile kesintiye uğrasa da, orijinde İrani ya da değil, ama İran'da yükselen ve İran dili ve kültürünü benimseyen Partlar ve Sasaniler çağında da Ermenistan'da İran hakimiyeti varoldu. *Kapadokya*, *Commagene* ve *Pontus gibi*, Ermenistan da güçlü bir İran etkisi altında oldu. Bu etki başka alanlarda olduğu gibi Ermenistan'ın Hristiyanlık öncesi inançlarında da açıkça görülür.

Ermenistan'ın Hristiyanlık öncesi inançları İran Zerdüşt dinine yakındı.

İran'ın en büyük tanrısı olan ve Yunanlılar'daki Zeus'a karşılık düşen *Ahura Mazda* (Hürmüz), Ermenistan'da *Aramaz(d)* adı altında varoldu. Tiflis'teki *Armazi* kenti adını ondan almaktadır. Gürcüler'in atası Kartlos kültünün yerini alan Armazi, Gürcü paganizminin de baş tanrısına dönüştü.

Hint-İran'i savaş tanrısı Verethragna/Vrtrahan'nın Ermenice formu ise *Vahagn* idi. Ermenistan paganizminin Heracles (Herkül)'i olan Kral Vahagn'a tapımın merkezi Taron (Muş)'un kutsal Ashtishat/Aştişat kentiydi. Kirzioğluna göre, Aşti-şat, Aştarte-şadı/sevinci demektir. Ermenistan'daki Vahevuni Evi ve prensliği geleneğe göre Vahagn'ın soyundandı. Bir tapınak-devlet olan Aştişat kentini yüksek rahipler sıfatıyla Vahuniler yönetiyordu ve bu kentte vaktiyle bir Vahagn Tapınağı da vardı.

Ermenistan tanrılarından biri de, orijinde yine bir İran tanrısı olup sonraları Sirus yıldızı, Apollo ve Hermes ile özdeşleştirilen Ahura Mazda'nın meleği bilgi-sanat tanrısı *Tir* (Tishtrya)'di. Birkaç Ermenistan kralı (Tiridates gibi) adlarını ondan alırlar.

Ermeniler'in anası sayılan İran'ın Diana'sı tanrıça *Anahita*'yı da anmak gerekir. Bir İran ve Ermenistan tanrıçası olan ve Ahura Mazda'nın kızı gibi görülen Anahit, Yunan mitolojisindeki Afrodit'e veya Artemis'e karşılık düşer. Ani (modern Kemah, Akilisene)

ve Armavir'de tapınakları vardı. Erzincan'a yakın Sadagh (Satala) adlı yerde Anahit'in bronzdan yapılma başı bulundu. Taron'da Mut'a yakın kutsal ormanda Anahit'e adanmış bir tapınak vardı.

Bir diğer İran orijinli Ermenistan kültü de başlangıçta Ahura Mazda'nın yanında bir tür melek olarak tasavvur edilmiş olan ışık tanrısı *Mithra* (Buzrg Mihr, Büyük Mithra)'ydı.

Yunan dünyasındaki Afrodite'nin dengi *Astlik* ve Athena'nın dengi *Nane* varlardı bir de.

(Bk. M. Khorene, Adontz, Toumanoff ve D. M. Lang'ın eserleri).

Moses Khorene, Ermenistan panteonuna da giren yukardaki İran kültlerinin Yunan dünyasındaki karşılıklarını bu şekilde vermektedir.

Yinelersek:

Anahit (Artemis), Vahagn (Heracles), Tir (Apollo), Aramazd (Zeus), Nane (Athena), Mihr (Hephaistos) ve Astlik (Aphrodite).

(Bk. Moses Khorene, a.g.e., Thomson'un dipnotu, s. 149).

Strabo, Ermeniler'in İranlılar'dan aldıkları tanrılar ve tanrıçalar onuruna başta *Acilisene* olmak üzere çeşitli yerlerde tapınaklar yaptıklarını, *Anaitis* adlı tanrıçaya köleler (erkek ve dişi) kurban ettiklerini yazmaktadır. O'nun anlattığına göre en yüksek rutbeli kişiler kendi bakire kızlarını bu tanrıçaya verirlerdi ve bu kızların *Anaitis Tapınağı*'nda uzun süre fuhuş yaptıktan sonra evlilikten menedilmesi adetti (Bk. *Geography Of Strabo*, s. 273-75).

Strabo'nun bu dedikleriyle Heredot'un Lidyalı kadınlar hakkında söyledikleri arasındaki çarpıcı paralellik dikkat çekmektedir. Bu durum bir Acilisene-Lidya bağına işaret eder gibidir.

Ani (Hani) ve Kemah adlarının Anahit adından geldikleri düşünülüyor.

Zerdüşt dininin önemli bir özelliği ateşi kutsal sayması ve ateşe tapımdı. Ermeniler arasında da yaygındı bu. M. Khorene, *Bagavan*'da bir ateş-tapınağından sözeder. Sasan oğlu Ardaşir'in buyruğuyla burada sürekli kutsal ateş yandı. Başka bazı yerlerde de bu tapınaklardan varlardı.

Kısacası Ermenistan Hristiyanlık öncesinde pagandı. Kırlarda ve kentlerde (Ashtishat, Acesilene, Bagavan, vd) çok sayıda tapınak vardı ve Hristiyanlık benimsendikten sonra bu eski kutsal yerlere ve onlara ait mülklere kiliseler elkoydu.

Ermenistan'da İran ve Yunan dünyasından alınma evrensel tanrıların yanında kökleri yine Hristiyanlık öncesi döneme uzanan yerli (lokal) tanrılar, kültler ve festivaller de vardı.

Ermenistan'da su ve ateş, kardeş-bacı sayılırlardı. Su eril, ateş dişildi. Ülkedeki pek çok dağ zirvesi, ırmak, göl ve kaynak kutsaldı. Pagan su-festivali yapılırdı. Fırat Nehri'ne atlar kurban edilirdi. Ayrıca ağaca, güneşe, aya ve yıldızlara tapılırdı. Örneğin Armavir'de güneş ve ay tapınağı vardı. Xenophon'un aktardığına göre güneşe de atlar kurban edilirdi. Antik Ermenistan inançlarında şeytan ruhlar, yedi-başlı ejderler ve canavarlar vardır (Bk. D. M. Lang, a.g.e).

Pagan dönem Ermenistan panteonunda adlarına Ermeni tarih geleneğindeki şecerede rastladığımız önde gelen başka lokal tanrılar da vardı.

Örneğin, Ermeni geleneğinde Ermeniler'in ilk isim babası ve atası olarak gösterilen *Hayk*, başlangıçta, yani paganizm peryodunda, kendisine tanrısal veya yarı-tanrısal kutsal nitelikler atfedilen bir tanrı ya da külttür. Şecerede pagan Ermenistanı panteonuna ait bir isimdir. Paganizm peryodunun bir kalıntısıdır.

Şecerede korunmuş olan pagan Ermenistan'ı panteonuna ait bir diğer tanrı ise *Angle* (Tork, Tork-Angle)'dir. Angle (Angl)'ın merkezi Sophene'nin başkenti Angl (modern Eğil) idi. Tevrat'ın Ermenice versiyonunda, Toumanoff'un aktardığına göre, Angl-Nergel

(Nergal) özdeşliği kurulmaktadır. Nergal (Nergel), bir Sümer-Akad tanrısıydı. Buna göre pagan dönemin Ermeni veya Ermenistan tanrılarından Angl (Angle), Sümer ve Akadlar'daki Nergal'in bir eşi ya da karşılığıydı. Nergal, savaş ve ölü tanrısıydı. Angle'ın paganizm döneminde Ermeni panteonuna dahil bir tanrı olduğu ve ona bir tanrı olarak tapıldığı *Primary History*'de kaydedilmektedir.

Tork-Angl adındaki Tork ise, Toumanoff'a göre Anadolu'nun bereket/verim veya bitki/tarım tanrısı *Tarku* (Tarhu)'dur. Toumanoff, Tarku (Tarhu)'nun Hayasa-Ermenileri'nin yeraltı dünyası tanrısı olduğunu yazmaktadır.

Ermenistan paganizmine ait bir diğer tanrı da *Ara*'dır. Toumanoff'a göre Plato'nun Republic adlı eserinde *Er* şekli altında görünen bu tanrı, Asyatik Aras (Attys)'ın Ermeni versiyonu idi.

Semiramis ise, Cybele'nin bir anısıydı.

Yukarıda sayılanlardan Angl (Tarhu) ve Ara (Aras, Attys, Er) ikilisi bence eski Ermenistan dini ve panteonunda oldukça önemli idiler.

Hayk, Angle-Tork, Ara ve Vahagn gibi isimlere Ermeni tarih geleneğindeki şecerede (ilk/erken Ermeni krallarının şeceresi) rastlıyoruz. İzleri bu gelenekte korunmuş. Aynı şecerede bu türden mitolojik figürlerin yanında, Toumanoff'un işaret ettiği gibi, bazı Urartu, İskit, Orontid ve Artaxid kralları ile çeşitli aşiretlerin isim babası olan kişiliklerin de adlarına rastlıyoruz. Yani şecerede, Ermenistan kralları veya onların ailelerine mensup kişilikler gibi sunulan pagan döneme ait bazı tanrılar da var. Toumanoff'a göre bu durum Hristiyanlık-öncesi Ermenistan'ında, yani paganizm aşamasında kralların ve prenslerin tanrı-soylu olduklarını iddia ettiklerine ve kral kültüne işarettir. Şecerede bazı tarihsel kralların da isimleri var. İlk Urartu (Urashtu, Van) kralına referans gibi görünen *Aramu* adı bu türdendir (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 109).

Toumanoff, din değişimine paralel olarak Ermeni tarih geleneğinde ortaya çıkan değişmelere, daha doğrusu revizyonlara dikkat çekmekte, böylece Ermeni geleneğini irdelerken bu olgunun gözönünde bulundurulması konusunda haklı olarak uyarmaktadır.

Ermenistan'da Hristiyanlık benimsendikten sonra başkaları gibi Ermeniler de, yeni dinin etkisiyle pagan döneme ait gelenekleri değiştirip Tevrat'a ve yeni dine uyumlu hale sokmaya çalışmışlar. Böylece örneğin Hayk'a ve Angl'a atfedilen tanrısal nitelikler atılmış, pagan yönler yontulmuştur. Buna rağmen Hayk, Angle, Vahagn ve Ara gibi pagan peryoda ait kültlerden bazılarının adları şecerede korunabilmiştir. Ama sözgelimi Hayk, Hristiyan Ermenistan'ın tarih geleneğinde sadece bir kahraman ve Togorma'nın oğlu gibi sunulur. O'nun kutsal orijininden veya tanrısallığından söz edilmez artık (Bk. Tomanoff, a.g.e.).

Ermeni Kilisesi

M.S. 301 yılında Ermenistan, daha doğrusu Ermenistan yönetimi, Kapadokya'nın Kayseri kentinden St. Gregory eliyle Hristiyanlığı benimsedi. Ermenistan'da Hristiyanlığın hakim kanadı/mezhebi onun adıyla Gregoryen mezhebi olarak bilinmektedir. St. Gregory'nin Hristiyanlığı yayma yetkisi (rahiplik yetkesi) almak üzere beraberinde bazı Ermenistan prensleri bulunduğu halde Kayseri'ye gittiği kaydediliyor. Thomson, Thomas Artsruni'nin kitabına düştüğü bir açıklamada Agathangelos'un Gregory ile birlikte Kayseri'ye giden ve Hristiyanlığı kabul eden (din değişen) onaltı Ermeni soylusunun bir listesini verdiğine işaret eder (a.g.y., s. 122).

St. Gregory'nin Ermenistan'ı Hristiyanlığa çevirmesi M.S. 301 yılında Ermeniler'in o zamanki kralı Tiridates (M.S. 238-314)'i kazanınca mümkün olabildi. Ermenistan'ın ilk Hristiyan kralı Tridates (Trdat)'tir.

Moses Khorene'nin yazdığına göre daha İsa'nın sağlığında Part (Arsakid) orijinli Edessa kralı Abgar, onun yakınları ve bazı Edessa soyluları paganizmi bırakıp Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Khorene, Abgar'ın İsa ile yazışmalarına, ona elçiler yollayıp kendisine koruma teklif ettiğine ve İsa'nın ona bir havarisini yolladığına dair söylentileri aktarır. Böylece Ermenistan ve ona komşu topraklara ilk kez M.S. 1. yüzyılda girdiği söylenen Hristiyanlık, ancak 4. Yüzyıl başlarında St. Gregory'nin çabalarıyla Ermenistan'da yayılmaya ve kök tutmaya başlar.

Ermenistan Hristiyanlığı Bizans'tan önce kendisinin *devlet dini* olarak ilan etmişti. Bir ulus ve ülke olarak Hristiyanlığı ilk kabul edenlerin Ermeniler olduğu söyleniyor.

Hiristiyanlık gereği bu tarihten sonra ülkenin eski pagan inançlarına ve putlarına savaş açıldı. Böylece Ermenistan'ın resmi din olarak Hristiyanlığı seçmesi, Zerdüştlüğü savunan Sasaniler'le Ermenistan'ı yeni bir çatışma içerisine soktu. Sasani şahları Ermenistan'a geri Mazdaizm (Zerdüştlük)'i benimsetmeye çalıştı ve bu amaçla zor da kullandılar. Mamikonyanlar'dan prens Vardan Mamikyon'un öncülük ettiği M.S. 450/51 ayaklanmasında Sasaniler'in bu tutumu önemli rol oynadı. Ermeni kaynakları Sasaniler'e karşı patlak veren ve *Avarayr Savaşı* da denen 451 Vardan isyanını Zerdüştlüğün zor yoluyla dayatılmasına karşı bir direniş olarak değerlendiriyor ve bu direnişin bir Ermeni ulusal ayaklanmasına dönüştüğünü söylüyorlar. Bu olay üzerine 451 yılında Ermenistan'ı işgal eden Sasani şahı Yazdegird, Avarayr'da Vardan'ın liderlik ettiği direnişi ezdi. İsyanın lideri Vardan, Ermeni Kilisesi'nin azizleri (Saintleri) arasına girdi ve bu ayaklanmanın yıldönümü de kilisenin ana festivallerinden birine dönüştü. Bu direniş öylesine güçlüydü ki, ezilmiş de olsa Sasaniler'i Ermenistan'ı zorla Zerdüştleştirme planından vazgeçirdi.

Hristiyanlık Ermenistan halkı veya halkları arasında hemen geniş kabul görmedi ve yayılışı da kolay olmadı. Halkın, soylu sınıfın ve ülkenin belirli kesimleri eski inançlarında ısrar ederek yeni dine karşı direndiler. Moses Khorene'de Hristiyanlığı benimseyen ilk Ermenistan kralı Trdat'ın otoritesi ve iradesine karşı çıkışlara değinilir ve bu nedenle Ermeniler yerilir de.

Ülkedeki Bizans-Sasani egemenlik mücadelesi ve soylu aileler arasındaki rekabet ortamında Hristiyanlık ile Mazdacılık arasında gidip gelenler de olur. Bu arada ülkede Zerdüştlük ve Hristiyanlığın yanısıra başka bir din, resmi kiliseye karşı çıkan, dini ve sosyal bir devrim için gizli bir örgüt kuran Pavlakilik (Manicilik) de gelişir. Pavlakiler'in bir kolu olan *Tondrakiler* sektini de anmak gerekir. Garsoian'ın *Paulicians* adlı çalışmasından aktarıldığına göre, Tondrakiler sekti Ermenistan patriği John V Ovayetsi (M.S. 833-855) döneminde ortaya çıkmıştır. Bu, eğer tarih doğruysa, Arap hakimiyeti dönemine rastlıyor açık ki.

Bizans (Roma) imparatorluğundaki diğer kiliselerle yakın ilişkiler kuran Ermeni kilisesi, başlangıçta, *Nicaea* (M.S. 325), *İstanbul* (381) ve farklı teolojik görüşlere sahip Nestorius sorununu görüşmek üzere toplanıp Nestorius'u Bizans kilisesinin başından indiren *Efesus* (431) kilise meclislerine bağlı kalırken, M.S. 451 yılında toplanan *Kalkedon* (Chalcedon) Meclisi kararlarını redederek bu tarihten elli yıl kadar sonra tam bağımsızlığını ilan eder.

Anlaşmazlıkların ekseninde 5. yüzyılda Hiristiyanlık içinde bölünmelere yol açan teolojik tartışmaların, özellikle Kalkedon toplantısının İsa'nın tabiatı sorunundaki görüşlerinin (İsa'nın iki tabiatı olduğu görüşü) bulunduğu söylense de, bu görünümün ardında etnik ve kültürel farklılıkların ve siyasi nedenlerin belirleyici rol oynadığı söylenebilir.

Nicaea toplantısına bir Ermenistan temsilcisi katılmış. Diğer üçüne Ermenistan'dan temsilci olarak katılan olmamıştır.

Böylece 5. yüzyıl ortasında kendi etnik kültürlerine sarılma motifleriyle Mısır ve Süryani kiliseleri gibi diğer doğu kiliselerinin yanısıra Ermeni Kilisesi de aynı nedenlerle Batı'nın Roma ve Bizans kiliseleriyle anlaşmazlığa düşer ve 451 yılından sonra ayrı bir Gregorian Hristiyan Kilisesi oluşturur. Ermeni Gregorian Klisesi'nin başı Erivan'a yakın Echmiadzin'deydi.

Modern partilerin bulunmadığı ortaçağlarda dini ayrımlar veya birlikler sık sık belirleyici bir rol oynuyordu. Tarihte din birliğini kurma ve yayma adı altında başka ulusları eritme çabaları sıkça görülür. Bizans'ın bu dönemdeki politikaları bunun bir örneğini sunar. Ne var ki, amacı imparatorlukta kendi çıkarları gereği dinsel ve kültürel bir birlik ve teklik oluşturmak olan Bizans'ın Doğu Hristiyanlarını Bizans ve Kalkedon kiliselerine kazanma ve onlar üzerinde kendi kontrolünü kurma girişimleri hiç bir zaman sonuç vermedi. Ermenistan, kendi ulusal kilisesinin birliğini korumak için dini uyum adına kendi kilisesini dayatan Bizans'a karşı "*kendi dinsel ve kültürel otonomisi"* için mücadele etti.

Sasaniler'in Bizans ve Ermenistan kiliselerine karşı Nasturiliği kayırdığı görülüyor. Thomas Artsruni, Sasani şahı Peroz döneminde Nasturi papazı Bartsuma (Barsauma)'nın Ermeni soylularını Peroz'a kestirdiğini, çok kanlı olayları provake ettiğini yazmaktadır. O'nun yazdıklarından Ermenistan sathında Gregoryen ve Nasturi, yani Ermeni ve Süryani (Asuri) kiliseleri arasında yaşanan rekabete tanık oluyoruz (Bk. Thomas Artsruni, II. kitap, s. 143-188).

Antakya, *Malatya* ve *Urfa* (Edessa), Anadolu'da Hristiyanlığın kök tuttuğu ilk ve en önemli merkezlerin başında geliyorlardı. Armavir, Acilisene (Ermenice'de *Ekaleaç*)'deki Erez, Aştişat, Ani (modern Kemah), ayrıca Hashteank ve galiba Bağin (*Bag*, tanrı demektir) gibi yerler Ermenistan'ın dini merkezleri (kutsal kentleri) ve Hristiyanlığın ilk üsleri arasında yeralıyorlardı. Kemah (Camachus, Ani) ise, Adontz'un yazdığına göre, Ermenistan Arsakidler'inin gömüldükleri kent (Necropolis) idi.

Ermeni kilisesi ancak M.S. 8. Yüzyılda ve Abbasiler altında Bizans müdahalesinden bağımsızlaşıp ayrı ve bağımsız bir ulusal kiliseye dönüşür. Politik otonomi zaten yitirilmişti. Abbasiler altında Ermeniler kendi sosyal, dinsel ve kültürel yaşamları üzerinde bağımsızlık elde ettiler.

R. W. Thomson'un işaret ettiği gibi Ermeniler'in ayrı bir halk ve kimlik oluşunu işlemek için koşulların olgunlaştığı bu sıralardadır ki, M. Khorene kendi kitabını kaleme alarak ayrı bir tarih geleneği yaratıp buna katkıda bulundu.

M.S. 9.-11. yüzyıllar arasında politik otonomi de kısmen bile olsa yeniden kazanıldı.

Ermenistan Tarihi

Yaklaşık üç-bin yıllık bir Ermeni tarihinden sözedenler olduğu gibi, Ermeni tarihini Urartu Krallığı'yla başlatan ve bu krallığı ilk Ermeni devleti olarak tanımlayanlar da var. Bir görüşe göre de Ermeniler M.Ö. 7. yüzyılda Urartu uygarlığını yıkan Hint-Avrupalı istilacılar arasında başta gelen bir gruptu. Bu son görüş doğru kabul edilirse, Urartu'nun yıkılışını veya ülkenin Ermenistan olarak tanımlandığı M.Ö. 6. yüzyılı Ermeni tarihinin başlangıcı olarak benimsemek gerekir.

Bu denli çelişkili görüşlerin ve belirsizliklerin orta yerinde başlangıçları karanlıkta kalan Ermeni tarihi için kesin bir çıkış noktası kabul etmek mümkün değil. Kaldı ki, Ermeni adının gerçekte veya başlangıçta hangi etnik gruba ait olduğu da net değil. Ermeniler'in kendileri bu adı kabul etmemiş, başkaları tarafından böyle tanımlandıkları için zorunlu olarak benimsemişlerdir.

Ermeni kimliği, öyle görünüyor ki, özellikle antik çağda ve erken ortaçağlarda daha çok coğrafi bir referans olarak kullanılmış, belli bir etnik gruptan çok veya bu belli grubun yanısıra bu topraklarda yaşayan çeşitli milliyetlerden Ermenistanlılar'ı da ifade etmiştir. Ermenistan'da yaşayan değişik milliyetlerin, sözgelimi Kırmanc-Zaza ve Kürt öğelerin Ermeni olarak tanımlandığının örnekleri vardır. 19. Yüzyılda Ermeni milliyetçiliği doğduktan sonra ise, Ermenistan tarihini salt Ermeni öğenin tarihi gibi ele alma, daha doğrusu ülkenin tarihini sadece Ermeni olarak bilinenlerin tarihine dönüştürme çabaları görüldü. En çarpıcı örneklerden biri İranlı Orontidler'in ve Ermenistan Partlar (Arsakidler)'ının etnik Ermeni olarak tanıtılması ve onların tarihinin etnik Ermeni tarihi olarak sunulmasıdır. Kendi orijinlerini ve etnik bileşimlerini tartışırken Partlar'dan hiç sözetmeyenlerin, sırf Ermenistan'a yerleştikleri için Partlar'ın tarihini kendilerine maletmeleri ilginçtir.

Bu durumda bence en doğru yöntem, salt etnik Ermeni öğenin, yanlış ya da doğru bu adla bilinenlerin değil, bu coğrafyayı yurt edinmiş bütün milliyetlerin, bütün farklı alt-kimliklerin ortak tarihi anlamında bir Ermenistan tarihi anlatmaktır. Daha çok coğrafi bir çatı kimlik olarak ele alındığında ise, Ermenistan tarihine Urartu Krallığı ile başlamak yanlış olmadığı gibi, zorunludur da. Çünkü bilindiği kadarıyla bu coğrafyanın politik birliğini sağlamış olan ilk oluşum Urartu'dur.

Böylece Urartu, sonradan Ermenistan adını alan coğrafyanın tarihini ele alırken bir yola çıkış noktası ve çerçeve olarak önemlidir. Daha sonraları Ermenistan adını alan bu coğrafyada *Haldiler* olarak bilinen hakiki Urartulular veya onların kalıntıları yaşadığı için de Urartu gerçeği atlanamaz.

O halde Urartu, işaret ettiğim anlamda elverişli ve zorunlu bir referans ve başlangıç noktasıdır. Moses Khorene'de korunmuş olan Ermenistan geleneği de Urartu'yu başlangıç olarak alır. Ama Urartu tarihini daha önce anlattığım için yeniden o konuya girmiyorum.

Genel olarak bakıldığında, Ermenistan tarihi, *Collier's Enc.*'nın Ermenistan maddesinde dikkat çekildiği gibi, kısa süreli egemenlik ve değişen yabancı güçlere uzun dönemli bağımlılık ile ayırt edilir. İçerde tek bir ulusal kimliğin ve merkezi bir yönetimin oluşmadığı, en az birkaç halk grubunun, farklı coğrafi ve etnik bölgelerden oluşan bir yapının varlığını sürdürdüğü görülür. Bu çok-milliyetlilik gerçeği atlanıp coğrafi bir kimlik olarak Ermenistan adı bu topraklarda yaşayan ve dışarısı tarafından Ermeni olarak adlandırılan tek bir milliyetle, yani sadece etnik Ermeniler'le eşitlenirse, ülkenin tarihini anlamak mümkün olmaz. O taktirde ne süreklilik gösteren içerdeki çeşitlilik, bölünmüşlük ve çatışma, ne de bu durumun büyük katkıda bulunduğu uzun süreli dışa bağımlılık anlaşılabilir.

Medler'in Hakimiyeti Döneminde Ermenistan

Moses Khorene'nin aktardığı Ermenistan şeceresinde (Ermeni ulusunun soyağacı) değişik çağlardaki Ermenistan krallarının adları yeralmaktadır. Bu isimlerin bir bölümü Urartu krallarına referanstırlar. Yani onun aktardığı geleneğe göre, Urartu Krallığı ilk Ermenistan monarşisidir.

Urartular çağını daha önce anlatmıştım.

Urartu yıkıldıktan sonra Ermenistan Medler'in yönetimine girer ve onların bir eyaletine dönüşür.

Moses Khorene, ilk Med krallarının bir listesini veriyor:

Varbakes, Mawdakis, Sawsarmos, Artikas, Deokis, P'ravortis, Kvaxares ve Azhdahak.

Khorene'nin eserini İngilizceye çevien Thomson'un notuna göre, bazı yazım farkları olsa da, M. Khorene bu listeyi Eusebius'un *Chronicle*'sinden almıştır.

Burada ilginç olan Khorene'nin saydığı Med krallarından son dördünün Heredot'un saydığı dört Med kralının (*Phraortes, Deioces, Cyaxares* ve *Astyages)* adlarıyla yaklaşık olarak örtüşmesidir.

Khorene, yukardakilerine ek olarak *Niwkar* (daha sonra *Mades* adını aldığını söyler) adında bir Med kralından daha sözeder. O'nun anlattığına göre Niwkar, Ermeniler'e adını veren Aram'ın çağdaşıdır ve onunla savaşmıştır. Aram, şecereye göre Gelam'ın torunudur. Aram adının Urartu krallığının kurucusu ve ilk Urartu kralı Arame (880/860-846/844 M.Ö)'ye referans olduğu düşünülüyor. Khorene'ye göre *Zoroaster* (Zerdüşt) de bir Med kralıydı. Böylece Khorene'de doğru ya da yanlış on Med kralının adı sayılmış oluyor. İran efsanesinde Medler'e referans olduğu sanılan Pişdadi krallarının adlarını burdaki adlarla kıyaslamak ve birlikte irdelemek yararlı olabilir.

Moses Khorene, Medler döneminde de bir Ermenistan krallığından sözeder ve onun aktardığı Ermenistan şeceresinde Medler tarafından atanan Ermenistan yöneticilerinin (krallarının) adları babadan oğula şu şekilde verilir:

Paroyr (şecerede Skayordi'nin oğludur), Hrach'eay, Parnavaz, Pachoych, Kornak, P'aros, Diğer Haykak (Haykak II), Eruand ve Tigran.

Bu listedeki Paroyr, Med kralı Varbak (Varbakes)'ın çağdaşı ve Semiramis ya da Ninos soyundan biri olarak (bir diğer yerde ise öz-Ermeni olarak) tanımlanıyor. Khorene'nin aktardığı geleneğe göre, Medler'in lideri Varbak, Praoyr'un yardımıyla Sardanapalus döneminde Asur krallığında iktidarı ele geçirir ve Paroyr'u Ermenistan kralı olarak atar. O'nu yukarda adları sayılanlar izler.

Khorene'nin listesinde Medler çağındaki son Ermenistan kralı veya satrapı olarak anılan *Tigran*, tarihsel bir kişi olarak görünüyor. Çünkü Xenophon da bu Tigran'dan sözetmektedir.

Xenophon, *The Cyropaedia* adlı eserinde, Akamenid kralı Cyrus'un Ermenistan seferine değinirken, bir '*Ermenistan Krallığı*'ndan da sözeder ve bu sefer sırasında kendisi ve ailesi Cyrus tarafından esir edilen ve sonunda Cyrus'a bağlanan Ermenistan kralının *Tigranes*'in babası olduğunu yazar. Tigranes, onun yazdığına göre, bu Ermenistan kralının en büyük oğludur. Tigranes, Cyrus'la karşılaşır, konuşur ve onun müttefiki olur. Xenophon, burada, Ermeniler'le sınır komşuları Haldiler (Chaldean)'in birbirleriyle savaş halinde olduklarını, Cyrus'un Tigranes kumandasındaki Ermenistan ordusunun da desteğiyle Haldiler'i yenilgiye uğrattıktan sonra onlar arasında bir barış sağladığını anlatır (Xenophon, *The Cyropaedia*, J. S. Watson ve Henry Dale çevirisi, London, 1848, II. Kitap, s. 44-72 ve 79; III. kitap, s. 79-88).

Akamenid kralı Cyrus (559-29 M.Ö)'un çağdaşı olan Ermenistan kralı ile onun oğlu Tigranes, Khorene'nin aktardığı Ermenistan şeceresinde geçen *Eruand* ve *Tigran* olmalılar. Khorene, Ermeni olduğunu söylediği ve Medler'in son Ermenistan satrapı olarak gösterdiği bu Tigran'ı (Thomas Artsruni'de *Tigran Haykazn,* yani *Büyük Tigran* diye geçer) yer yer M.Ö. 1. yüzyılda yaşamış olan Büyük Tigran (Tigran II) ile karıştırır. Bu karıştırmadan kaynaklanan yanlar ayıklanırsa, Medler döneminin son Ermenistan satrapı Tigran hakkında Moses Khorene'nin verdiği bilgiler önemlidir. Bu bilgilere göre Tigran, ilkin Med kralı Azi Dahaka (Azhdahak, Biurasp Azhdahak, Yılan Dahaka) ile ittifak halindedir ve bacısı Tigranuhi'yi de onunla evlendirmiştir. Daha sonra ise, Azi Dahaka'yı devirmek için harekete geçen Akamenidler'in kurucusu Cyrus'u destekler. Burada Khorene, Mar Abbas Catina'dan naklen Herodot'un da anlattığı efsanenin değişik bir versiyonunu verir. Buna göre Cyrus-Tigran ittifakından korkuya kapılan Azi Dahak, tam bu sırada bir rüya görür. Kahinler bu rüyayı Tigran'ın yapacağı bir saldırıya yorumlarlar. Bunun üzerine Azdahak, Tigran'ı öldürmek için bir plan düşünür. Tigran'ın Büyük Ermenistan prensesi olan bacısıyla işte tam bu sırada ve bu planın bir parçası olarak evlenir. Ama bu plan öğrenilir ve savaş patlak verir. Ermenistan'dan topladığı kuvvetlerle Medya hudutlarına yürüyen Tigran, bu savaşta Azdahak'ı yener ve bizzat kendi elleriyle onu öldürür (Firdevsi'de Dahak'ın Feridun tarafından öldürüldüğü söylenir). Bu savaşın Medya ovasındaki Makan bölgesinde yeraldığını söyleyen Thomas Artsruni'ye göre Senekerim'in oğulları Sanasar ve Adramelek de

bu savaşta Tigran ile beraberdiler. Thomas Artsruni Sanasar ve Adramelek'in şecerelerini de verir. Senekerim'in oğlu diye bilinen Adramelek'i bu şecerede Ermenistan kralı Tigran'ın oğlu gibi gösterir. Ayrıca Sanasar'ın soyundan Cyrus diye birini anar ki, ona Akamenid kralı Cyrus'un adının verildiğini söyler. Tigran, savaştan önce Sanasar'ı gönderip Akamenid kralı Cyrus'u getirtir ve onunla ittifak kurar. Burdaki Sanasar adını belki de Sanasin veya Sasan diye okumalı (Sar ve San birbirinin yerini alabilirler).

Azdahak'ı öldüren Tigran onunla evli bacısını alıp Ermenistan'a getirir ve Ostan (Angle?)'a yerleştirir. Onun esir edip Ermenistan'da yerleştirdikleri arasında öldürdüğü Azdahak'ın ilk karısı ve ejderhaların annesi *Anoysh*, onun soyu ve on-binden çok askeri de vardır.

Azdahak sözcüğü Ermenice'de ejderha (yılan) veya ejderha soyu demektir. Med kralı Azdahak'ın yılan kültünün yaygın olduğu Dersim rivayetlerindeki *Saemoro (Yılanların Şahı)* olması imkansız değil. Dersim`de anlatılan *Sanıka Saemoro (Şahmaran Öyküsü)* gerçek tarihte Ermeniler'in Marlar dediği Medler'e referans olabilir.

Böylece Tigran, Cyrus'un yardımıyla Medler'in ve Persler'in imparatorluğunu ele geçirir. Khorene, bu Tigran'ın tıpkı Hayk ve Aram gibi Ermenistan tarihinde büyük bir figür olduğunu söyler ve onun Pap, Tiran ve Vahagn adlarında üç oğlundan sözeder. Vahagn (Herkül)'ın dragonlarla (ejderlerle) savaşıp onları yendiğini işleyen bazı şarkıların varlığına işaret eder.

Moses Khorene efsanede *Biurasp Azhdahak* (Thomson, Biuarsp sözcüğünün *Bin atlı ile* anlamına geldiğini not ediyor) denen kişinin aslında İranlılar'ın (Persler'in) atası olduğunu, Azdahak'la ilgili rivayetin (omuzdan öpme, dragonların doğuşu vs) İranlılar'ın orijinine ilişkin olduğunu söylüyor ki, bence bu yorum isabetlidir. Nitekim ondan yüzlerce yıl sonra Şeref Han da aynı efsaneyi Kürtler'in orijinine ilişkin rivayetlerden biri olarak anlatır.

Khorene'ye göre Azhdahak, Nemrut zamanında yaşadı ve ona bağımlıydı.

El Biruni ise şöyle demektedir: Asur kralı Thonos Konkoleros (Sardanapalus) zamanında peygamber Jonah Niniveh'e yollanır. O sırada Niniveh'te Arbak (Arbakes) adlı bir yabancı bu Asur kralına karşı ayaklanır. Adı geçen Asur kralı kaçarsa da yakalanıp öldürtülür. Böylece Arbak, Asur imparatorluğunda iktidarı ele geçirir ki, İbranice'de Arbak denilen bu yabancıya Persçe'de Dah-ak, Arapça'da Dahhak denilmektedir. Dahak, Asur imparatorluğunu 72 yıl yönetir (Bk. El Biruni, *The Choronology Of Ancient Nations*, s. 100).

Biruni'deki bu bilgi enteresandır. Çünkü Moses Khorene'nin verdiği Med kralları listesinde ilk Med kralının adı *Varbak* olarak geçer ve bu Med kralının Asur'da iktidarı ele geçirdiği de söylenir.

Asur krallığında bir hanedan değişimi pekala mümkündür. Acaba Varbak ve Arbak aynı olabilirler mi? Aynı oldukları düşünülürse, Dahak'ın ilk Med kralı olması, sonraları bir başkasının da bu aynı adı alması olasıdır.

Akamenidler Çağında Ermenistan

Ermenistan, Medler'den sonra Akamenidler'in yönetimi altına girdi. Bu dönemde Urartulular (Haldiler) ayrı bir grup olarak varlıklarını hâlâ koruyorlardı. Ermeniler'i imparatorluğun 13. satraplığında gösteren Heredot, 18. satraplığa ise Urartular'ı ve diğer Hurri kalıntılarını yerleştirir.

Heredot'un anlattığına göre Cyrus'un oğlu Akamenid kralı Cambyses (529-22 M.Ö) öldüğünde Akamenidler'in Lidya (Sardis) satrapı *Oroetes* adında biridir. Bu güçlü satrap yeni Akamenid kralı Darius'a yanaşmadığı gibi, onun gönderdiği elçiyi de öldürtür. Lidya satrapı Oroetes'e karşı açıktan ordu göndermeye cesaret edemeyen Darius, onu bir hileyle öldürtür ve ona ait köleleri ve mülkleri de Susa'ya getirtir. Burdaki Sardis satrapının adı *The World's History*'de *Oroctes* olarak verilir. Darius (521-485)'un yerine geçen Akamenid kralı Xerxes'in ordusundaki birlikleri sayarken, Heredot, bu ordudaki Medler'in kumandanının *Tigranes adında bir Akamenid* olduğunu yazmaktadır (Herodotus, VII. kitap, s. 375-376).

Heredot'ta adı geçen Tigranes'in Xenophon'un *Cyropaedia*'sında Ermeni olarak tanıtılan Tigranes'le bir ilişkisi olabilir. Eğer aynı kişi iseler, Heredot'a göre, o bir Akamenid idi.

Heredot'ta geçen Lidya (Sardis) satrapı *Oroetes* adının da Orontes adıyla bir ilişkisi düşünülebilir.

Xenophon, Botan Suyu batısındaki bölgeye Ermenistan der. Yöneticisi de *Orontes*'tir. M.Ö. 401/400 yılında Babil'den Karadeniz kıyılarına yaptıkları ünlü uzun yürüyüşleri sırasında Xenophon'un liderliğindeki Onbin Yunanlı asker Karduchia ile Ermenistan'ı ayıran sınır olarak tarif edilen Centrites Nehri (modern Botan Suyu olduğu sanılıyor)'ni karşıya geçtiklerinde, İran Akamenidler'inin Ermenistan eyaleti satrapı Orontas (ölm. 344 M.Ö)'ın *Mardi*, *Haldi* (Chaldaean) ve *Ermeni* paralı askerlerinden bileşen ordusuyla karşılaşırlar. Dicle kaynaklarını geçtikten sonra da Teleboas Nehri'ne ulaşırlar. *Batı Ermenistan* (Toros kuzeyindeki bölge) adı verilen bu bölgenin o tarihteki yöneticisi de Akamenid kralının adamı ve kişisel dostu olarak tanıtılan Tribazus adında biridir. Tribazus, Batı Ermenistan'ı Orontes'in yardımcısı veya ona bağlı biri sıfatıyla yönetmektedir. Yunanlı askerler ile sürekli kendilerini izleyen Tribazus'un kuvvetleri arasında bir çatışma da olur (Bk. Xeneophon, *Anabasis*, İngilizce'ye çeviren Carleton L. Brownson, IV. kitap, s. 279 ve 293).

Bu bilgiler, Medler çağından veya bu çağın sonlarından beri Ermenistan'ı Orontes adını taşıyan bir ailenin yönettiğine işarettirler. Açık ki, Ermenistan'da bu adda bir hanedanlık mevcuttu.

Orontid Hanedanlığı (401-200 M.Ö)

Orontid Evi hakkındaki bilgilerimizin ana kaynağı, Toumanoff'un işaret ettiği gibi, Commagene kralı Antiochus I'in Nemrut Dağı'ndaki yazıtıdır. Antiochus I'in kendisi de Akamenidler'in bir koluna mensuptur. Xenophon (430-354 M.Ö)'un *Anabasis* ve *The Cyropaedia* adlı kitaplarında ve Strabo'da da bu aileye ve hanedanlığa ilişkin bazı bilgiler mevcuttur.

Orontes, İrani bir ad. Toumanoff, bu sözcüğün Avesta dilinden geldiğini ve o dilde *ulu* (yüce, kahraman) anlamı taşıdığını yazıyor. O'nun açıklamasına göre, Orontes sözcüğü, Pehlevi dilindeki *Arvand* kelimesi ile eşanlamlıdır ve Ermenice karşılığı da *Erwan*, *Arawan* veya *Hrant*'tır (Bk. Toumanoff, a.g.e., 1963, s. 278-82; D. M. Lang, *Armenia: Cradle Of Civilasition*, 1970).

M. Khorene'yi çeviren Thomson, Orontidler'in adının *Eruand* olduğunu, Yunanlılar'ın bu adı Orontes (Orontas) olarak söylediklerini not eder.

M. Khorene'nin Medler'in kral ünvanı da taşıyan son Ermenistan satraplarından *Eruand* ve oğlu *Tigran*'dan bahsettiğine yukarda değinmiştim. Buna göre Orontidler hanedanlığının başlangıcı Medler çağına dayanıyor olmalıdır. Belki adları da o dönem satraplarından olduğu söylenen Tigran'ın babası Eruand'dan gelmedir.

Orontidler adı verilen aile ve hanedanlık Toumanoff ve başkalarının da işaret ettikleri gibi İran orijinli ve İrani idi (Toumanoff, a.g.e., s. 291).

Strabo, Orontidler'in Yedi İranlılar'dan biri olan *Hydarnes Evi (Haydaran Evi)*'nin soyundan geldiklerini kaydetmektedir. O'nun sözünü ettiği ve Hydarnes'in soyundan geldiğini söylediği kişi sonuncu Orontes, yani Orontes IV (212-200 M.Ö)'tür.

Açıkça görülüyor ki, Orontidler, Akamenidler ve Hydarnid Evi (Haydaran Evi) ile ilişkili bir aileydi. Muhtemelen Medler zamanından beri, en azından Akamenidler döneminden ve M.Ö. 400 yılı dolayından itibaren Ermenistan'ı onlar yönetiyorlardı. Bu evin yönetimi Selukidler (Makedonlar) dönemine ve sonrasına dek sarktı.

Hydarn<u>es</u> adı, Ermeniler'in kendilerine verdiği Hay (Hayi, Hayk) adının orijini olamaz mı? Dersim'in Haydaran aşiretinin adı da belki Hydarnes adından gelmedir. Haydaran bölgesine pek uzak olmayan Hakis, Hakistun, hatta Dere Haqi gibi mıntıka adlarının Ermeniler'in kendileri ve ülkeleri için kullandığı Hayk ve Hayastan adlarıyla benzerliği de dikkat çekmektedir.

Orontidler, Ermeni kaynaklarda bir 'Ermeni Monarşisi' olarak değerlendirilir. Moses Khorene'nin sıralamasını esas alan D. M. Lang'a göre, Birinci Ermenistan Monarşisi Arame'nin kurduğu Urartu krallığı, ikincisi de Orontid Krallığı'dır. Urartular'ı dışarda bırakan Toumanoff ise, Orontidler'i Birinci Ermeni Monarşisi olarak kabul etmektedir. İlk Ermeni monarşisinin gerçekte Artaxiadlar olduğunu söyleyenler de vardır.

Toumanoff'un Nemrut Dağı yazıtları ve diğer kaynaklardan yararlanarak çıkardığı Orontid şeceresi şöyledir:

Orontes, *Artasuras*, *Orontes I*, *Orontes II*, *Mithranes*, *Orontes III*, *Samus*, *Arsames*, *Orontes IV*.

Bu isimlerden Arsames'in torunu ve Orontes IV'ün oğlu Ptolomaeus, M.Ö. 163 yılı civarında Commagene Evi ve hanedanlığının kurucusu olur. Orontes IV'ün kardeşi Mithras, Armavir'de yüksek rahipti.

Orontes IV'ün diğer kardeşi Xerxes'in şeceresi ise şu şekildedir:

Xerxes (M.Ö. 212)-*Zariadris* (Sophene kralı, M.Ö. 190 civarı)-Mithrobuzanes I / *Mehruzan* (Strabo'da Artanes diye geçer. M.Ö. 95 yılında Tigranes II tarafından devrildi. Araetheus adında bir kardeşi var)-*(?)*-*Orontes V* (Zariadris'in soyundan. Son Sophene kralı. M.Ö. 95 yılı civarında devrildi)-(*?*)-*Mithrobuzanes II* (M.Ö. 69 yılı civarında Sophene satrapı).

(Bk. Toumanoff, *Studies*, s. 278-82).

Akamenidler dönemi Orontid (Orontes) ailesinden iki satrap veya kral tanımıştır:

Orontes I (401-344): Xenophon'un Onbinleri Ermenistan'dan geçtiklerinde Akamenidler'in Ermenistan satrapı olan kişidir. Anabasis'te ondan Orontas diye sözedilir. D. M. Lang'ın verdiği bilgilere göre, Orontes I, M.Ö. 401 yılı dolayında Akamenid kralı Artaxerxes II'nin kızıyla evlendi. Xenophon'un Onbinlerinin katıldığı küçük Cyrus ile bu Cyrus'un kardeşi ve kendi kayınbabası Artaxerxes II arasındaki iç savaşta, kayınbabasının tarafını tuttu ve bu iç savaştan yararlanarak Ermenistan'ı fiilen bağımsız bir krallığa dönüştürdü. Orontes I'in Ermenistan satraplığı Artaxerxes II'nin krallığı dönemine rastlar. Giderek kayınpederi Artaxerxes II'ye karşı döndü ve M.Ö. 366 yılında ona karşı ayaklandı, ama yenildi. Buna rağmen af edilip kendisine Mysia kenti verildi (Bk. D. M. Lang, a.g.e).

Orontes II (344-331): Büyük İskender ile Akamenidler arasındaki Arbela (Erbil) Savaşı'nda yanında Ermenistan birlikleriyle Akamenidler safında savaştı ve Akamenidler'in devrilmesiyle sonuçlanan bu savaşta öldü (M.Ö. 331).

Makedonlar Çağı (Helenistik Çağ)'nda Ermenistan

215 yıl süren Akamenidler çağı (546-331 M.Ö), M.Ö. 331 yılındaki Erbil Savaşı'ndan sonra kapandı. Akamenid imparatorluğu ve onunla birlikte bu imparatorluğun muhtelif halklardan (ülkelerden) bileşen Ermenistan denen eyaleti de Makedonyalı İskender'in eline düştü.

Makedonya hakimiyeti (eğer gerçekte var idiyse) M.Ö. 323 yılına dek sürdü ve bu tarihten sonra çöktü.

Ermenistan'a Helenistik nüfuz Orontid peryodunda sızdı. Bu tarihten sonra Ermeni toplumunun yukarı sınıfları ek olarak Yunan dilini de kullandılar. İlk Orontid başkenti Armavir'de (M. Khorene, Armavir'in Gelam'ın orijinal toprağı olduğunu söyler) Yunan yazıtları bulundu.

Makedonlar peryodunun Orontid satrapları veya kralları şunlardır:

Mithranes (331-317): İskender, Erbil zaferinden sonra artık kendi imparatorluğunun bir parçası haline gelen Ermenistan'ın satrapı olarak Erbil'de ölen Akamenidler'in Ermenistan satrapı Orontes II'nin oğlu Mithranes'i atadı. Çünkü Mithranes, Erbil'de Ermenistanlılar'ın bir bölümüyle birlikte İran tarafındaki babası Orontes II'nin aksine İskender'in safında savaşmıştı. Bu dönem içinde (323-321 yılları arasında) *Neoptolemus* adında bir diğer satrap anılır.

Orontes III (317-260): Mithranes sonrasında Ermenistan (Büyük Ermenistan)'ı yönetenlere artık satrap değil, kral deniyor. Orontes III'den Orontes IV'e kadarki yöneticilerin hepsi kral ünvanı taşırlar.

Samus (260): (...)

Arsames (260-228): Üzerinde Yunanca yazılar bulunan kendi bastırdığı madeni paralarda *Basileus Arsames* ünvanı kullanır. Fırat'ın ana kollarından Aratsani Nehri havzasında kendi adını verdiği Arsamosata (Arşamaşat) kentini kurdu. Bu kent bağımsız Ermenistan krallıklarından birisi olan *Sophene* (Ermenice'de *Tsophk* adıyla bilinen Sofene bugünkü Elazığ-Dersim bölgesine tekabül

ediyordu)'nin başkenti olmuştur. Urartulular gibi Ermeniler de ana kentlere kural olarak onları kuran krallarının adlarını vermişlerdir. Bu gelenek birçok Ermenistan kentinin kuruluş tarihini saptama imkanı veriyor.

Xerxes (228-212): Bu kralın döneminde Ermenistan doğrudan Selukid krallarının hakimiyeti altına girdi. Ermenistan'ın başkenti Arsamosato'yu kuşatan Selukid kralı Antiochus III (223-187 M.Ö), Ermenistan kralı Xerxes'e boyun eğdirdi. Böylece Ermenistan'da doğrudan Selukid hakimiyeti kuruldu.

Abdissares (212): (...)

Orontes IV (212-200 M.Ö): Başkenti ilkin Araxes Ovası'ndaki Armavir'di. Daha sonra hükümet merkezini kendi kurduğu Ervandaşat kentine taşıdı. Armavir, bu tarihten sonra da Ermenistan krallığının dinsel merkezi olarak kaldı. Orontes IV'ün kurduğu bir diğer kent, Orontosata'dır. Hem Ervandaşat hem de Orontosata, onun adını taşırlar.

Orontes IV, Orontid krallığının son yöneticisi oldu. Strabo'nun Yedi İranlılar'dan Hydarnes'in soyundan geldiğini kaydettiği bu Orontes IV'dür. O, Selukid devleti kralı Antiochus III'ün kışkırtmasıyla devrildi. Böylece M.Ö. 3. yüzyılda Orontid yönetimi son buldu.

(Bk. Toumanoff, *Studies*, 1963; D. M. Lang, *Armenia-Cradle of Civilisation*, 1970; S. D. Nersessian, *The Armenians*, 1969).

Yukarıda adları verilen Akamenid ve Makedon satraplarının hepsi Büyük Ermenistan (Greater Armenia) krallarıdır. Ermenistan'dan kasıt bu dönemde Büyük Ermenistan'dır.

Selukidler Dönemindeki Bölünme

Büyük İskender'in generallerinden Antiochus III, Suriye ve Mezopotamya'yı içeren Babil (Selukiya) başkentli bir devlet kurmuş, daha sonra bu devletin başkentini Antakya'ya taşımıştı. İşte '*Büyük*' ünvanı da taşıyan bu Selukid kralı Antiochus III (223-187 M.Ö), M.Ö. 200 yılında Orontid ailesinden (Ermenistan Orontidler'inden) gelen Zareh/Zariadris adlı birini Sophene satrapı olarak atadı. Yine Antiochus III'ün teşvikiyle Sophene satrapı olarak atanan Zareh'in oğlu Artaxias (I), Büyük Ermenistan'da bir ayaklanma yoluyla Orontid hanedanlığının son kralı Orontes IV'ü devirdi ve Antiochus III tarafından Büyük Ermenistan satrapı olarak tanındı (M.Ö. 200).

Böylece Ermenistan, Strabo'nun anlattığına göre, Antiochus III'ün iki satrapı arasında ikiye bölündü.

Romalılar'la savaşan Antiochus devrilince Roma'ya yanaşan bu iki Ermenistan satrapı bağımsızlıklarını ilan edip kral ünvanı aldılar.

Ermenistan'da Sophene (Supa, Ebu'l-Farac'da Şufnaye) ve Artaxias hanedanlıkları işte böyle oluştular.

Bunlara ek olarak Küçük Ermenistan (Lesser Armenia)'da ve Commagene'de oluşan iki diğer krallığı da saymak gerekir. *Küçük Ermenistan*, Yukarı Fırat nehrinin batısında modern Sivas ve Erzincan bölgelerini de içine alan nispeten küçük bir krallıktı. *Commagene* krallığının yöneticileri Ermenistan Orontid Evi (Orontidler'in Ermenistan kolu) ile ilişkiliydiler. Sophene ve Commagene krallıklarını ayıran sınır Orta Fırat'tı. Melitene ovası ikisinin arasında kalıyordu.

Selukidler döneminde Ermenistan'ın bu tarzda birkaç bağımsız krallık ve prensliğe bölünüşü Bizans çağına dek sürdü.

Ermenistan'ın en önemli parçası Büyük Ermenistan (Greater Armenia)'dı. Yukarı Fırat'ın doğusunda yeralan bu parça Van Gölü çevresindeki toprakları, Aras (Araxes) vadisini, kuzeyde Sevan Gölü, Karabağ, hatta Gürcistan'ın güneyini de kapsıyordu.

Eskiden küçük bir ülke olan Ermenistan, Strabo'ya göre, Selukid kralı Büyük Antiochus'un satrapları Zariadris ve Artaxias tarafından genişletildi. Onlardan sonra ise Tigran II, Ermenistan'ı azami hudutlarına vardırır.

Yunan coğrafyacı Strabo (M.Ö. 58-M.S. 25), Zariadris ve Artaxias'ın fetihleri hakkında bazı bilgiler vermektedir. Bu bigilere göre, Ermeniler, bu ikili zamanında şu toprakları fethetmişlerdir:

Medler'den; Kaspiane, Phaunitis/Saunitis ve Basorepeda'yı aldılar. Bu topraklar D. M. Lang'a göre Media Atropatene'ye, yani modern Azerbaycan'a tekabül ederler. Gaugamela Savaşı sırasında Medler, lokal lider Atropastes'in yönetiminde idiler.

İberler'den; Paryadres eteğindeki toprakları, Chorzene ve Gogarene'yi aldılar. Paryadres dibindeki topraklar Adontz'a göre Tayk ve Sper'dir, Chorzene ise Strabo'yu çevirene göre başkenti Kars olan bölgedir, Adontz'a göre ise kabaca modern Kığı kazasına tekabül eder. Taoklar, Lang'a göre Diauehiler'dir.

Chalybe'lerden ve Mosynoeci/Mossynoechi'lerden; *Carenitis* (Karenitis) ve *Xerxene*'yi aldılar. Strabo, bu iki yerin Küçük Ermenistan (Lesser Armenia)'ın üst sınırında, hatta Küçük Ermenistan'ın birer parçası olduklarını yazmaktadır. Adontz, Strabo'daki Xerxene'nin *Derxene* olduğuna işaret eder. D. M. Lang, Chalibler'le Mossynoekler'i 'proto-Gürcü' halklar olarak tanımlar.

Cataon (Kataon)'lardan; Acilisene (Akilisene)'yi ve Anti-Toros civarındaki toprakları aldılar. Akilisene (Akilisen), çeviren tarafından modern Malatya olarak tanımlanıyorsa da, gerçekte Erzincan bölgesi olmalıdır. Akilisene, Dersim'in bir bölümünü de (en azından batı ve güney kesimlerini) içeriyordu.

Syrian (Süryani)'lardan; Taronitis'i aldılar. Taronitis, çevirmene göre Taron Eyaleti'dir. Taron (Daron), Muş-Ahlat-Bitlis bölgesidir.

(Bk. *The Geography Of Strabo*, s. 269).

Zariadris (200-190 M.Ö) ve Artaxias (190-159 M.Ö)'ın Strabo'nun anlattığı bu fetihleri sonucunda Ermenistan'da adı geçen ikili tarafından yönetilen iki prenslik, Adontz'un deyişiyle iki merkezli bir birlik şekillenir. Bu birleştirme işi sonucunda tüm bu farklı bölgelerde (Sason gibi bazı uzak aşiretsel bölgeler ile kentlerdeki Yahudiler ve Yunanlılar hariç) Ermenice'nin artık egemen konuşma dili haline geldiği ileri sürülür.

Xenophon'un Ermenistan tanımı ve Akamenidler'in 13. Eyaleti olarak o tarihteki Ermenistan sınırları dikkate alındığında, Strabo'nun anlattıkları biraz kuşkulu görünmektedir. Örneğin, Adontz'un da işaret ettiği gibi, daha onbinlerin geri çekilişi sırasında Fasis, Saspir (Hesperit, Syspiritis) ve Taok toprakları artık Ermenistan'ın birer parçası gibi sayılıyorlardı, ama Asıl Ermenistan'dan ayırt etmek için Tribazus'un yönettiği bu parçaya Batı Ermenistan deniyordu.

Zariadris'in Sophene'nin yanısıra Acisene (Amphissene, Acilisene?) ve Odomantis'e de sahip olduğuna dair işaretler var.

Sophene/Tsophk Krallığı

Ermenice'deki adıyla Tsophk diye bilinen küçük ve bağımsız bir Ermenistan (Batı Ermenistan) krallığıydı. Hanedan ailenin Ermenistan Orontidleri ile bağlantısı vardı.

Sophene krallarının listesi şöyledir:

Zareh/Zariadris (200-190 M.Ö): Ermenistan Orontidleri'nden gelir.

Mithrobuzanes I (M.Ö. 170 civarı): Strabo'da Artanes diye referans verilen kişidir. Strabo'daki Artanes, Tumanoff'a göre, Sophene kralı Zariadris (Zareh)'in oğlu Mithrobuzanes I olup, doğru adı *Me(h)ruzan*'dır. M.Ö. 95 yılında Büyük Tigranes II (95-55) tarafından devrilmiştir. Toumanoff, doğru adının Me(h)ruzan olduğunu söylediği bu kişinin, Primary History'de verilen Ermeniler'in şeceresinde Zareh (Zariadris)'in oğlu Armog olarak geçen aynı şahıs olduğunu söyler. O'na göre Armog adının daha doğru şekli de *Artok* (Artanes)'tur. Artok, Büyük Ermenistan kralı Artaxiad I'in çağdaşıdır (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 293).

Orontes V (M.Ö. 95 civarı): Sophene kralı olup M.Ö. 95'te Büyük Ermenistan (Doğu Ermenistan) kralı II. Tigran tarafından devrildi ve o tarihe dek bağımsız olan Sophene de ilhak edildi. Strabo'nun yazdığına göre, Pompey, Sofene'yi Tigran'dan aldı ve Nero (M.S. 54-68) onu ayrı bir krallık olarak Sohaemus'a verdi.

Yeri gelmişken Artok adıyla Artuklular arasında bir ilişki olduğuna inandığımı belirtmeliyim. Selçuk istilası sırasında geldikleri iddia edilen Artuklular, Orontidler'le ilişkili olup Ermenistan'a çok eskiden yerleşmiş görünüyorlar. Adları da Orontes (Arvand, Erwan, Arawan, Hrant) adıyla ilişkili olabilir. Selçuk istilası sırasında aynı aşiretten başka bir grubun gelmiş olabileceğini dışlamamakla birlikte, onların bu topraklarda eski olduklarını sanıyorum. Burdaki Artok adının yanısıra Danişmendname'de yeralan veriler de bu olasılığı güçlendirir. Saltuk ve Artuk adları bir ve aynı grubun adları olarak görünüyor. Belki Artilli/Areyli ve Hartuşi/Artuşi adları da bunlarla ilişkilidir. Saltuk ve Seleucus (Seluk/Saluk) adları arasındaki benzerlik de dikkat çekmektedir. Hatta Sophene (Sofen) adıyla Yesevi ve Safevi sözcükleri arasında bile bir bağlantı düşünülebilir.

Artaxias/Artaxiad Krallığı (M.Ö. 200-M.Ö. 1)

Artaxias adı, D. M. Lang'ın açıklamasına göre, Persçe'de Artaxerxes, Ermenice'de ise Artaşes olarak söylenen adın aynısıdır. Bunların hepsi eşanlamlıdır.

Artaxiad Hanedanlığı, Orontidler'den sonraki en büyük Ermenistan monarşisidir.

Büyük Ermenistan'da kurulan bu hanedanlığın kimi satrap kimi de kral statüsü taşıyan yöneticileri ve yönetim dönemleri D. M. Lang'ın *Cradle Of Civilisation* (1970) adlı kitabında verilmektedir. Bu listeyi değişik kaynaklardan yararlanarak yaptığım bir özetle birlikte aşağıda veriyorum.

Artaxias I (200-159): Hanedanlığın kurucusudur. Bir yazıta göre Zariadris (Zareh) adında birinin oğludur. Babası Zareh, Sophene kralı Zareh olmalı. Bu tahmin doğruysa o da Orontidler'den gelme, dolayısıyla Artok'la akraba olmalıydı. Başlangıçta Selukidler'in satrapı idi, ama Antiochus III'ün Romalılar'a yenildiği M.Ö. 190 yılından sonra Roma imparatorluğuna bağlanmakla birlikte kral sıfatıyla yönetti. Aras vadisindeki Artaşat (Artaxata) kenti onun tarafından kendi başkenti olarak kuruldu ve adı da ondan gelmedir. Roma egemenliğini tanıdıktan sonra Media Atropatene (modern Azerbaycan)'yi Med ve Persler'den ele geçirdi.

Tigranes/Digran I (159-123): (...)

Artavazd I (123-95): (...)

Tigranes/Digran II (95-55): Strabo, Selukid kralı Büyük Antiochus'un generallerinden Artaxias'ın soyundan gelen bir Tigranes'ten sözeder. Toumanoff'a göre, bu Tigranes, Artaxiad hanedanlığı kralı Büyük Tigranes II (95-55 M.Ö)'dir.

Artaxiad hanedanlığının en ünlü yöneticisidir. Strabo'ya göre Artaxias I'in soyundandır. Yine Strabo'nun verdiği bilgilere göre ilkin Part krallarının sarayında rehin olarak tutulan Tigranes, sonraları onların desteğiyle Ermenistan'a dönüp tahtı ele geçirir. Serbest bırakılmasına ve kendisine verilen desteğe karşılık Ermenistan'daki yetmiş vadiyi Partlar'a bırakır. S. D. Nersessian'ın yazdığına göre bu yetmiş vadi Atropatene (Azerbaycan) çevresinde idiler. Tahta çıktıktan sonra tüm bu vadileri geri aldığı söylenir. Ermenistan monarşisi zirvesine onun döneminde ulaştı. M.Ö. 95 yılında tahta çıkan ve '*Büyük*' ünvanı taşıyan Tigran'ın ilk işi küçük Sophene krallığını (bu krallık Dersim ve Elazığ'ı içeriyordu) fethetmek oldu. Bu fetih, Toumanoff'un verdiği bilgilere göre, Artanes (Artok)'in değil, aslında Orontes V'in zamanında yapılmış olmalıdır. Müttefiki Pontuslu Mithridates'in kızı Cleopatra ile evlenen Tigranes, bu yolla bu ittifakı ve dostluğu pekiştirdi. Daha sonra Kapadokya'yı, Commagene'yi ve Yukarı Fırat çevresinde Ermenistan'a komşu toprakları da zaptetti. Doğuda ise Partlar'dan bazı topraklar (Ninus ve Erbil çevresinde) ilhak etti. Atropatene ve *Gordya(ean)*'yı kendi otoritesini tanımaya mecbur etti. Nisibis'te yönetimi kendi kardeşi *Guras (Ghor)*'a bıraktı (Bk. D. M. Lang, a.g.e; E. Honigman, Enc. Of Islam, Nasibin Md).

M.Ö. 83 yılında Antakya'yı, sonra da Klikya'nın bazı kesimlerini ilhak etti. Bu fetihlerin çoğunu M.Ö. 89-85 yılları arasındaki dört-beş yılda gerçekleştirdi. Suriye ve Fenike'ye dek sarktı. Bu geniş toprakları gücünün zirvesinde iken kurduğu ve kendi adını verdiği yeni başkenti Tigranokerta'dan yönetti. Bu kentin yeri tartışmalı. Meyyafarkin civarında bulunduğu veya Nisibis olduğu tahmin ediliyor. Macdonald Kinneir ve D'Anville'de bu kentin Siirt (Se'rt, Se'rd, Ise'rd) olduğu öne sürülür. Amida (Diyarbakır) olduğunu söyleyenler de var. Böylece onun döneminde büyük bir Ermenistan imparatorluğu oluştu ve Ermenistan kısa bir süre için bir dünya gücüne dönüştü (83-69 M.Ö). Dicle, Fırat ve Aras gibi üç büyük ırmağın kaynağı Ermenistan'da idi. Bazı kaynaklara göre bu dönemde Dersim, Tigran'ın egemenlik sahası içindeydi ve Tigran'ın ordusunda okçu sınıfını Mardlar oluşturuyordu (akt. Bilal Aksoy, a.g.e).

Tigran II'nin acımasız bir diktatör olduğu, binlerce Yunan, Yahudi ve Süryani'yi yerlerinden edip yeni başkentine yerleştirdiği kaydedilir. Yaptığı fetihler onu birkaç on yıl boyunca Roma ile karşı karşıya getirdi. M.Ö. 69 yılında (6 Ekim) Pompey'in kumandasındaki Romalılar tarafından yenilgiye uğratıldı ve birkaç aylık bir kuşatmayı takiben başkenti Tigranokerta da Romalılar'ın eline geçti. Bu tarihten sonra Ermenistan despotu Büyük Tigran Roma senatosunun vasalına dönüştü. Romalılar'ın Ermenistan işgali M.Ö. 66 yılında tamamlandı. Bundan böyle Ermenistan Parthia ile Roma arasında bir tampon devlet haline geldi.

Albay J. Shiel'in *JRGS* adlı periyodikte (cilt 8, London, 1838) çıkan *Notes On A Journey From Tabriz...To Suleimaniyeh* başlıklı 1836'da yazılmış makalesinde şöyle denir: Birinci Tigranes Cyrus'un yönetimi döneminde yaşadı ve M.Ö. 2200'de Babil'den göçedip Ermenistan krallığını kuran Haig (Hayk)'in soyundandı. *Büyük* ünvanlı İkinci Tigranes ise, Büyük Arsaces'in veya M.Ö. 200 yılı dolayında İran'ı zapteden Part Birinci Arsaces'in bu zaptından 100 yıl kadar sonra Ermenistan'ı zapt eden Mithridates'in soyundandı. Bu II. Tigran M.Ö. 67 yılı dolayında Tigranokerta civarında Lucullus tarafından yenilgiye uğratıldı (Bk. a.g.y., s. 78).

Artavazd II (55-34): Büyük Tigran (Tigran II)'ın oğlu ve halefi. Romalılar'a bağımlı oldu. Partlar'la savaştı, ama yenilgiye uğratıldı. O'ndan sonraki krallar da Strabo'ya göre Romalılar'a bağımlı idiler (Bk. *Geography Of Strabo*, s. 273-75).

Artaxias II (33-20): (...)

Tigranes/Digran III (20-10): (...)

Tigran/Digran IV (10-5): Adontz'a göre '*Tigranid Hanedanlığı*' Tigranes IV'ün ölümüyle sona erdi. Bu tarihten sonra tahtı ele geçirmek için şiddetli mücadeleler yeraldı. Romalılar bir adayı (bir İberyalı'yı), Partlar bir diğerini destekliyorlardı. Sonunda M.S. 50 yılında Part tahtına çıkan Vologesus I, M.S. 53 yılında Roma'nın İberyalı adamını Ermenistan tahtından indirip, yerine kendi öz-kardeşi Tridates (Trdat) I'i oturttu. Böylece Ermenistan'da Arsakid Monarşisi başladı.

Artavazd III (5-4): (...)

Erato (4-1 M.Ö): Bir kaynakta Erato'nun ve Artavazd III'ün dönemleri yerleri değiştirilerek verilir.

Artaxiad-Sonrası Dönem

Artaxiad krallığı Miladın 1. veya 2. yılında son bulur. Arsakid Monarşisi ise M.S. 53/54 yılında başlar.

Moses Khorene, bu boşluğu Edessa kralları *Manov* ve oğlu *Abgar* ile doldurur. Son dönemlere ait bir diğer kaynakta ise, bu aralıktaki (M.S. 2-M.S. 54 yılları arası dönemde) Ermenistan yöneticilerinin listesi şu şekilde veriliyor:

Atropatene'li Ariobarzanes (M.S. 2)

Atropatene'li Artavazd IV (M.S. 4)

Judaca'lı Tigranes V (M.S. 6)

Parthia (Partiya, Horasan)'lı Vonones I (M.S. 12)

Partiya'lı Orodes (M.S. 16)

Pontus'lu Artaxias III (M.S. 18)

Arshak I (M.S. 34)

İberya'lı Mihrdat (M.S. 35)

İberya'lı Rhadamist (M.S. 51-54).

Bu listede adı geçenlerden *Vonones*, Partiya kralı IV. Ferat'ın Roma'ya sığınmış olan dört oğlundan en büyüğüydü. Roma'dan getirtilip Partiya kralı yapıldı (M.S. 7/8-12). Daha sonra devrildi ve bu tarihten sonra Ermenistan'a kaçıp orada tahta oturdu. Ama çok geçmeden burada da tahtı bırakmaya mecbur edildi (M.S. 15/16). Pontuslu Artaxias III'ün diğer adı Zeno'dur. Pontus kralı Polemon'un oğludur. Tiberius, Zeno ölünce Ermenistan tahtına IV. Ferat'ın yine Roma'da bulunan en küçük oğlu Ferat'ı oturtmak istedi. Ama Ferat'ın bu tarihten az sonra aniden ölmesi bu planı bozdu. Bu kez bir süre Suriye'de Salukiya kralı olarak görev verilen IV. Ferat'ın Roma'daki torunu Tridates III'ü Ermenistan tahtına çıkarma girişiminde bulundu, ama bu da gerçekleşemedi (M.S. 35).

Partlar'a kadarki Ermenistan tarihini ayrıntılı olarak anlatmış bulunuyorum. Ermenistan'da Partlar ve Sasaniler dönemi ile sonraki tarih peryodları ileriki sayfalarda farklı bir kontekstte işleneceklerdir.

BÖLÜM II

UZAK GEÇMİŞTE DERSİM VE ZAZA VARLIĞININ İPUÇLARI

(***Kayıtlara Geçmiş Bazı Dersim ve Zaza Aşiretleri***)

Elamitik Halklar'la ve Sasaniler'le Bağlantı

Dersim'in Lolan (Zazaca'da Lolu) aşiretinin adı antik Lulu halkının adıyla tıpatıp aynıdır. Buradan hareketle Lolanlılar'ın Elamitik gruptan antik Lullu halkı ve Lorlar'la ilişkisi kurulabilir ve adları da dahil antik Lulu halkının yaşayan temsilcileri oldukları söylenebilir.

Benzer bir ilişki Elimler'le Dımılıler ve Susi'lerle Zazalar arasında da kurulabilir.

Dımılıler'le Zazalar arasında modern yazarlarca kurulan ilişkinin bir benzerini Elam (Susyana) coğrafyasında tarih-öncesi kadar eski bir çağda Elimler'le Susiler arasında gözlemlemek mümkün.

Strabo'nun Coğraya eserinin çevirmeni W. Falconer, Elimler'in Pers Körfezi'ne ulaştıklarını yazan Ptolemy'nin bu ifadesine göndermede bulunarak kendi dipnotunda şöyle bir yorumda bulunur:

"Öyle görünüyor ki, Elimler Pers Körfezi'ne ve *Delem* adı verilen limana kendi adlarını verdiler, buralarda adlarını bıraktılar'' (Bk. *The Geography Of Strabo*, cilt 3, 15. Kitap, s. 135).

W. Falconer, bu notunda Delem adının Elim (Elam)'lerin adından geldiğini söylüyor.

Enc. Of Islam'ın *Daylam* maddesinin yazarı V. Minorsky ise Deylemiler'in adıyla Dilmun (modern Bahreyn adası) adı arasında bağlantı kuruyordu.

Susa (Shushan) adı da; Zaza, Sason ve Sasan gibi adların en erken görünümü olabilir. Susiana ise antik Zazana veya Zazaiye (Zazaistan) olarak yorumlanabilir.

Bu konuda başka ipuçları da gösterebilirim.

Bunlardan biri Elam tanrılarının babası konumundaki figürdür.

Elam panteonunda 37 kadar tanrı vardı.

Bunlardan ikisi Susian ve Humban (Umman, Khumba) adlarını taşırlar.

Zazalar'da tanrıya Homa denir. Umman adlı Elam tanrısını hatırlatır bu sözcük.

Elam panteonunun başı ise, adının genellikle gizli tutulduğu sanılan Susian (Shushinak, Sus, Susi) adlı tanrıydı. Bu tanrının kendi adını Susa kentinden aldığı söyleniyor. O'nun adı Maspero, Speıser ve *The Cambrıdge Ancient History*'de verilen bilgilere göre *Ba. Sa/Shushinak*, *In-Shushinak* (Susa'nın Efendisi), *Nin-Shushinak* şekilleri altında görünür. Güneş tanrısı olduğu tahmin edilmektedir. The World's History'de '*tanrıça Susa*' olarak sözedilen bu tanrı ya da tanrıçanın mabedi Susa'da bulunuyordu.

Nin-Shushinak, tanrı Susian'ın adının Sümerce şeklidir. Bu şekilden hareketle Mari kentindeki ünlü *Ninni-Zaza* tapınağının Elam tanrılarının başı Susian (Susi)'la ilişkili olabileceğini düşünüyorum.

Şimdi de diğer kanıtlara bakalım:

İlk Kürt tarihçisi Şeref Han'ın eserinde Zaza adına rastlanmaz.

Şerefname Zazalar'dan *Azzaniler* diye sözeder. Sason'dan eski bir eyalet ve krallık olarak bahseden Şerefhan, Sason'un eski aşiretleri arasında *Susani* ve *Azizan* aşiretlerini de anar. *Susani* adı Şerefname'de hem aşiret hem de yer adı olarak ve Sason adının bir şekli olarak geçer.

Antik Susa ve Susiana adları ile Şerefname'deki Sason veya Susani adlarının birbirinin tıpkısı olduğu çarpıcı bir gerçeklik olarak orta yerdedir.

Bu nedenledir ki, antik Susa adının Zaza, Sason ve Sasani adlarının en erken görünümü olduğu söylenebilir.

Elamlılar'ın Anzan ve Susi (Sus, Susan) şeklindeki alternatif adları, Azzı, Azzani ve Zaza adlarının kayıtlara geçmiş ilk biçimleri olabilirler.

Hititler çağında Hayasa ile birlikte adları sıkça anılan ve Hitit yazıtlarında kayda geçirilmiş olan Azziler de adlarına bakılırsa Zazalar'la aynı halk olmalıdırlar.

Şerefhan, Sason'a sonraları *Hazzo* dendiğini yazmaktadır ki, bu ad da, Elam'ın geç Fars kaynaklarındaki adı olan Uvaja (Hvaja) ve bu adın Arapça şekli Hozi (Hussi, Uxi) ile aynı görünüyor. Uvaja ve Hozi şekillerinin Elam'ın diğer adı olan Anzan'la ilişkilendirildiğine az evvel işaret etmiştik.

J. Shiel'in *Notes On A Journey From Tabriz, Through Kurdistan, via Van, Bitlis, Se'ert and Erbil, To Suleimaniyeh, İn July and August, 1836* başlığıyla *Journal Of The Royal Geographical Society* (JRGS) adlı periyodikte yayınlanan gezi notlarında *Hazzo* adı *Hhazan* şeklinde verilmektedir. Aynı yazıda Van civarındaki Khavasur vadisi güneyinde *Su-Suzan-Dağı* (Türkçe'de Susuz Dağ) adında yüksek bir dağ zincirinden sözedilir ve bu adın Türkçe Susuz sözcüğüne Farsça –an eki ilavesinden oluşuğu söylenir (Bk. JRGS, cilt 8, 1838, London).

Bence bu ad da daha büyük ihtimalle Susa (Sus, Suzi) ve Sason adlarıyla ilişkilidir.

Hazzo adı bana Anadolu'nun en eski halklarından olan ve Hititler'e adlarını veren Hattiler'in adını hatırlatıyor. Bu adın gerçekte aşiret ve coğrafya adı olarak bölgede sıkça karşılaşılan Hassan (veya Hassin) olması veya bu şekillere girmesi olanaksız değil.

Sonuç olarak doğudan batıya veya güneybatı İran'dan kuzeydoğu Anadolu'ya doğru ilerlersek, Susiana (Elam), Sason (Susani) ve Azzı-Hayasa konakları Zazalar'ın yaklaşık bu aynı ad altında tarih sahnesinde en belirgin şekilde göründükleri hattır denebilir.

Bu muhakeme doğru varsayılırsa, kronolojik açıdan Zaza tarihinin başlangıç evresi uygarlığa ilk geçtikleri yer olan Susiana (Elam) eksenli tarihleridir. Mevcut kayıtlardan hareketle ve şimdilik Babilliler'i dışarda bırakarak söylersem Hititler çağındaki Azzılar sayfası Zaza tarihinin ikinci evresidir. Ama Azzılar'ın ve krallıklarının tarihi hakkında tüm bildiklerimiz Hitit yazıtlarındaki referanslarla sınırlıdır. Sasaniler peryodu ve kayıtlarda daha geç görünen Sason evresi ise Zaza tarihinin üçüncü evresidir. Zazalar'ın Zaza adı altındaki antik çağ tarihleri kabaca bu şekilde aşamalara ayrılabilir. Yani Susiana ve Sasani imparatorlukları arasındaki uzun aralık yukarıdaki gibi doldurulabilir. Zazalar'ın başka adlar altındaki tarihlerine ise ilerleyen sayfalarda değineceğim.

Yezidi terimi de Şerefname'de yer yer Zazalar'ın ve Dınbılıler'in alternatif adlarından biri gibi görünür.

Şerefname'ye bakılırsa Yezidi adı İzdin'le ilişkili.

Şeref Han, Sason hükümdarlarının İran Sasani şahlarının soyundan geldiklerini söyleyen bir rivayet aktarır. Belki de Elam'ın Susa krallarına referanstır bu. O'nun anlatımına göre eski Sason hükümdarlarından biri İzzeddin adını taşıyordu ve onun adından hareketle Sason hükümdarları Azzani adıyla ünlenmişlerdir. Şeref Han'ın kendisi de Sason krallarından ve Sasonlular'dan *Azzan'lar* (Azzaniler) diye sözetmektedir.

Böylece Şeref Han, hem Azzan hem de Yezidi adlarının bir ve aynı kökten (İzdin, İzzeddin) geldiğini, bir ve aynı halkın adları olduğunu söylemiş oluyor. Tam burada Dersimliler'in *Okçu İzzedinli* olduklarını söyleyen Osmanlı arşivlerindeki kaydı hatırlatmak istiyoruz. Okçu İzzedinli tanımlaması, bence, Dersimliler'in Yezidiler ve Zazalar'la akrabalığına işaret etmektedir.

Yezidi sözcüğü, kendine özgü bir inancın, bir aşiretler grubu ve halkın adıdır. Bu sözcüğün orijini ve anlamı henüz kesin olarak bilinmiyorsa da, onu Muaviye'nin oğlu ve Emevi halifesi Yezit'in adıyla ilişkilendiren görüşün ciddiye alınacak bir yanı olamaz. *Enc. Of Islam*'ın *Yezidilik* maddesinin yazarı Th. Menzel, Yezidi ve Yezit adları arasındaki benzerliği talihsiz bir tesadüf olarak nitelerken oldukça haklıdır.

Menzel'e göre Yezidi adı büyük olasılıkla *tanrı* ya da *melek* anlamlı Azidi, İzidi, İzedi veya İzdi sözcüğünden gelmedir. İzed veya Yazata, antik İran panteonunda önde gelen bir tanrıydı.

Bu açıklama sözcüğün kökeni noktasında Şerefhan'ın söyledikleriyle bağdaşmaktadır.

Bu bilgilere İran panteonunun başı Ahura Mazda'nın da *Yezdan (İzad)* adıyla bilindiğini ilave etmeliyim. Yezidi adının onunla ilişkili olması daha büyük olasılıktır. Sasani şahlarının bir bölümünün adları bu tanrının adından alınmadır.

Şerefhan'ın aktardığı Sasonlular'ın kökenine ilişkin rivayet eski Ermeni kaynaklarda rastladığımız "*Sasan Evi"* tanımlamasıyla örtüşüyor. Bence Ermeni kaynakaların *Sasan Evi* olarak referans verdikleri Zazalar'ın (ve Sasaniler'in) ta kendileridir.

Bu çalışmanın vardığı sonuç Zazalar'la Sasaniler'in bir ve aynı halk olduklarıdır. Zaza ve Sasan adları da kesinlikle aynı adın şekilleridir.

Sason adı Arapça kaynaklarda "*al-Sanasana*" olarak geçer (Bk. E. Honigmann, *Enc. Of Islam*, Malatya maddesi). Bu adla *Sanasin* (*Senasine*) ve *Sanasun* şekilleri altında da karşılaşılır. Sason halkından ise *Senasineler* diye sözedilmektedir.

Barbro Karabuda adlı bir İsveçli araştırmacının Doğu Anadolu için verdiği bir aşiretler haritasında da enteresan verilerle karşılaşıyoruz.

Bu haritada Sason'da *Sas* ve *Sinson* adlı aşiretler, Silopi'de *Semsan* aşireti, Muş merkezde *Sason* adlı bir aşiret, Siirt Baykan'da *Sosi* ve *Hassin* adında aşiretler, Diyarbakır bölgesinde, Kulp'ta ve Malazgirt'te *Zaza* (Zazalar) adlı aşiret, Mutki ve çevresinde *Azdo* ve *Şin* aşiretleri, Kızıltepe'de *Azizan*, Midyat'ta *Şemikan*, Hakkari bölgesinde (sınır boyunda ve sınırın Irak tarafında) ve Mardin'de (Suriye

sınırında) *Sindi* aşireti, Mardin'de (Suriye sınırı üzerinde ve sınırın Suriye tarafında) *Sinika*, Van bölgesinde *Sınkanlı*, *Semşıki* ve *Şemsıkan*, Siirt Beşiri'de *Sinikan*, Siirt Kozluk'ta *Semdin*, Kızıltepe'de *Simila* adında aşiretler gösterilir.

Bunlara İç Dersim'deki *Sisanlı* aşireti ile Kığı'daki *Sis* adlı yeri ve aşireti de biz ekleyelim.

Bu veriler de antik Susalılar (Sus'lar, Suziler) ile Sasonlular (Azzanlar)'ı ilişkilendiren ipuçları içerirler.

Sin, Susa, Sason, Sinson, Semsan, Sasan ve Sanasin gibi adlar, bana bir ve aynı adın değişik varyantları gibi görünüyorlar. Hepsinde ortak olan ve sık sık ikilenen bir Sin (San) öğesi var gibi. Kaldı ki bazı kaynaklarda, sözgelimi Ermeni tarihçisi Moses Khorenatsi'de Sason Dağı'na Sin Dağı dendiğine, bu iki adın birbiri yerine kullanıldığına tanık oluyoruz. El Biruni'de de aynı bölgede buna benzer adlarla karşılaşıyoruz. Bu adların Sakalar (İskitler)'da sıkça rastlanan *Si* ve *Su* gibi tanımlamalarla ilişkilerinin ne olduğu üzerinde durulmaya değer bir konudur.

Akamenid kralı Darius'un Behistun (Yakut'ta Sasaniyan Köyü) yazıtlarının başlangıçta Medce sanılan, ama sonraları Elamitçe olduğu anlaşılan versiyonuna dayanarak Susalılar'ın Mardiler (Amardiler) olarak da bilindiklerine inanıyorum.

İşte Darius'un dedikleri:

"Ve kral Darius der ki, aşağıdakiler kendilerini bana ait gören ülkeler olup, onların krallıklarını Ormazd'ın inayetiyle elimde tutuyorum: Pers ülkesi, *Amardeler (Susalılar)*, Babilliler, Assuriler, Araplar, Mısırlılar, (...), Sapardeler, İyonlar, Medler, Ermeniler, Kapadokyalılar, Partlar, Sarangiler, Ariler, (...); toplam olarak 23 eyalettir"

(Bk. *Records Of The Past*, cilt VII, s. 88, İngilizceye çeviren: Dr. Julius Oppert, 1876).

Yukarıdaki yazıtta bir parantez açılarak Amardeler'in Susalılar olduğu kaydediliyor. Bu parantez içinin çevirene ait olabileceğini düşündümse de buna ilişkin bir açıklamaya rastlamadım. Dolayısıyla, bir yanlışlık sözkonusu değilse, yazıtın kendisinden Susalılar'ın alternatif adlarından birinin de Amardiler olduğunu öğreniyoruz.

Amardiler, sık sık *Mardi* olarak da anılırlar. Van gölü çevresindeki *Mardastan* adlı eski eyaletin adıyla *Mardin*'in adı onlardan kalmadır. Ermeni kaynaklarında *Mardalik* adıyla geçen modern Dersim'in bir bölgesi de onların adını taşımaktadır. Arap olarak bilinen *Mirdasiler*'in bu adı da belki Mardiler'le ilişkilidir.

Benim vardığım sonuç odur ki, M.Ö. 2007/6 yılında Elamitler'le birlikte Sümer'i istila eden ve ardından ünlü Babil kentini ve imparatorluğunu kuran *Martular (Amoritler)*, tüm kaynakların iddiasının aksine, Semitler değil, Akadca'yı devlet dili olarak benimsedikleri ve bir ölçüde Semitize oldukları için Sami zannedilen Mardiler (Susalılar)'di. Araştırmacıların büyük bir bölümü Sümer yazıtlarında Martular olarak geçen bu adı Amoritler'in adıyla ilişkilendirdiler ve daha çok Amorit tanımlamasını kullandılar.

Sümerler'le Bağlantı

Sümerli Ludingirra'nın aktardığı bir Sümer rivayetine göre, Sümerler'in bir bölümü *Dilmun* orijinlidir.

Dilmun adı başka Sümer kayıtlarında da geçer.

Örneğin bir Sümer efsanesinde cennete Dilmun olarak referans verilir ve Su tanrısı Enki ile tanrıça Ninhursag (Ki, Toprak Ana)'ın orada yaşadıkları söylenir. Ünlü Sümerolog Samuel Noah Kramer'in 1950'de yayınlanan *Sümer Dini* başlıklı bir yazısında *Enki ve Ninhursag* olarak adlandırdığı bu efsane, Dilmun ülkesini yücelten övgülerle başlar ki, ona *Dilmun* adını vermek daha doğru olurdu.

Tevrat'taki cennet fikri ve tasvirinin kaynağı olan bu Sümer rivayeti Dilmun'u hastalık, yaşlılık ve ölümün olmadığı bir memleket olarak tanımlar. Dilmun'un tek eksiği Sümerler'in *Abzu* dediği yeraltı suyudur ki, onu da tanrı Enki'nin buyruğuyla yerden tatlı su çıkartan güneş tanrısı Utu tamamlar. Böylece Dilmun, her çeşit meyveyle dolu parlak bir bahçeye/cennete dönüşür. Kendi arkadaşlarından birinin adını *Zazua* olarak veren Ludingirra, annesi için yazdığı bir şiirde '*Dilmun hurması*'ndan sözeder.

Tevrat'ta anlatılan Eden bahçesi ve Adem ile ilgili hikayelerin orijininin Sümer efsanesindeki Dilmun tarifi ve Sümerler'de ilk insan kabul edilen Eridu kentinin kralı Adapa olduğu yaygın bir kanıdır.

Peki, rivayete göre Sümerler'in bir bölümünün anavatanı olan ve belki de bu nedenle yüceltilen Sümer cenneti Dilmun neresidir?

Bu konuda bir fikir birliği oluşmuş değil.

Bir görüşe göre Dilmun Pers Körfezi'ndeki modern Bahreyn'dir.

S. N. Kramer ise, *History Begins At Sumer* adlı eserinde Dilmun'un İran'ın güneybatısı veya güneybatı İran'da bir yer olabileceğini tahmin eder ve Sami Babilliler'in kendi ölümsüzlerini *Yaşayanlar Ülkesi* Dilmun'a yerleştirdiklerini yazar.

Fırat ve Dicle'nin cennetten çıktıklarını söyleyen gelenekle birlikte ele alınırsa Dilmun'un Fırat ve Dicle kaynaklarına referans olması olanaksız değil. Nitekim *Bundahıshin* bu bölgeye *Dilman* demektedir.

Dilmun adının Elim (Elam) ve Dımıli adlarıyla ilişkili olması büyük olasılıktır. O taktirde Sümerler'in, daha doğrusu onların bir bölümünün Dımıli olduklarını veya en azından Dımıli bir unsur içerdiklerini düşünmek gerekir.

Ama salt ad benzerliği yanıltıcı da olabileceği için kesin konuşulamaz.

The Cambrıdge Ancient History (II, Part 2)'de Sümerce'de oğul/soy anlamına gelen *Dumu* sözcüğünden sözedilir. Bu sözcüğü Sümer kralı ve tanrısı Dumuzi (Tammuz)'nin adında da görüyoruz. H. Zimmern, *Enc. Of Religions And Ethics* adlı ansiklopedide *Dumuzi* kelimesinin anlamını *gerçek oğul* olarak açıklamaktadır. Modern Zazaca'da *Za* ve *Az* sözcükleri de *Dumu* ile aynı anlama gelirler ve bu adlar adeta aynı sözcüğün farklı dillerdeki karşılıkları gibi görünürler.

Özetle Sümerler'in bir bölümünün Dilmun'lu olduğunu söyleyen Sümerler'in kendilerine ait gelenek, Sümer mitolojisinde Dilmun'un cennet olarak tasviri, Sümer kralı ve tanrısı Dumuzi'nin adı ve oğul/soy anlamlı Dumu sözcüğü Sümer-Dımli ilişkilerinin ipuçları olabilirler.

Dersim'de *Sin* adına sıkça rastlanır. Daha doğrusu, Sin, ileriki sayfalarda açıklanacağı gibi, Dersim (Dersimliler) adının aslıdır.

Sümerler'de de Sin sıkça karşılaşılan bir addır. Belki Sümer (Tevrat'ta Şinar) adında da Sin öğesi vardır.

The Cambrıdge Ancient History (I, Part 2, s. 227-228, 241, 246)'de verilen bilgilere göre, Diyala Vadisi'nde Khafaji denen mevkide *Sin Tapınakları* adını taşıyan on kadar tapınak keşfedilmiştir. *Sin 1* olarak adlandırılan bu tapınakların ilki M.Ö. 3000 yılı dolaylarına aittir. Yani Irak tarih-öncesinin (3500-2800 M.Ö) arkeologlar tarafından Cemdet-Nasr (Kiş) adı verilen son aşamasında inşa edilmiştir. Irak'ta kentlerin kurulduğu evredir bu. Bu tapınakların *Sin 10* olarak adlandırılan sonuncusu ise Akad peryodunun hemen öncesine M.Ö. 2400 yılı dolaylarına aittir. Sümer ülkesinin ekonomik ve dinsel yaşamında önde gelen bir rol oynayan bu tapınakların inşaası ile yazının keşfi örtüşmektedir. Başka deyişle bu tapınaklar yazılı tarihin başında inşa edilmişlerdir.

Sin terimi Sümerce'dir. Ama bazen Sümerce Nanna(r)'nın Semitik dildeki karşılığı (çevirisi) olarak yorumlanır, yani Semitik bir sözcük olduğu da söylenir. Nanna, Sümerler'in ay tanrısıydı, Ur kentinin tanrısıydı.

S. N. Kramer, eski Sümer kaynaklarında ay tanrısının *Nanna* ve *Sin* olmak üzere çift isimli olduğuna işaret eder.

Sin adının en ilk şekli, *The Cambrıdge Ancient History* (I, Part 1, s. 147) adlı kaynağa göre, *Zuen* veya *Zuin*'dir. M.Ö. 19. Yüzyıldan itibaren eski Asur yazıtlarında görünen bu terim fonetik gelişmenin normal kurallarını izleyerek sonraları Sin biçimini alır. Aynı kaynağa göre Sümerce olan *En.Zu* sözcüğü *Zuen* olarak okunmalıdır. Sin veya Zuen sözcüğünün asıl orijininin Sümerce olduğunu söyleyen adını verdiğimiz eserde, bu sözcüğün tüm diğer biçimlerinin onun en erken şekli olan Zuen'den türedikleri kaydedilir.

Sin adının orijinin Zuen (Zuin) olduğunu söyleyen bu açıklama bana yine Sümer orijinli olup Babil ve Asur destanlarına da giren *Zu* mitini hatırlatıyor.

Zu, Babil ve Asur'un fırtına tanrısıdır. Bazen fırtına kuşu veya şeytani bir kuş olarak tanıtılır. Efsaneye göre Zu adlı bu fırtına kuşu bir keresinde kimin elindeyse ona süper güç veren kader tabletlerini Sümer tanrılarının başı olan Enlil'den çalmıştır. Zu, Kapadokya'da da önde gelen bir tanrıydı. Sümerli Ludingirra'da *Anzu kuşu* ifadesi geçer.

Huma kuşu tabiri Zu adlı fırtına tanrısına işaret edebilir.

Kaynaklara göre Asur yazısının bir özelliği bir hecenin veya son hecenin iki kez tekrarlanmasıydı. Acaba Zaza adı Zu sözcüğünün iki kez tekrarından türemiş olamaz mı ve/veya ilk biçimi Zuen (Zuin) olan Sin adının bir şekli olamaz mı? Zuen (Sin, Enzu), Anzu, Zu ve Zaza sözcüklerinin tümü bir şekilde ilişkili olabilirler.

Sin kültünün ilk iki merkezi Ur ve Harran idiler. Her iki kentte de Ay tanrısı Sin'e adanmış tapınaklar vardı. Akad krallığında da Sin kültü popülerdi. Bunun bir kanıtı Akad krallarından Naram-Sin'in adındaki Sin'dir. Naram-Sin adı, The Cambrıdge Ancient History'de *Sin'in Sevdiği Adam* olarak açıklanıyor (Bk. a.g.e., I, Part 2, s. 737).

Sin kültüne Babil ve Asur panteonunda da rastlarız.

Asur panteonunda Sin (Ay) kültü bir dönem için tanrıların kralı olarak görünür ve Asur tarihi boyunca önemli rol oynar. Rawlinson, *Jornal Of The Royal Asiatic Society* (JRAS) adlı periyodikte yayınlanan *Outline Of The History Of Assyria* (London, 1852) adlı eski bir yazısında Asur krallarından Sennacherib ve Sanballat'ın adlarının tanrı *San (Sin)*'ın adından türetildiklerini yazmaktadır. Suriye ve Fenike'de de Sin kültü vardı.

Özcesi, ay tanrısı Sin'e evrensel bir tanrı rolü yüklenmişti.

S. N. Kramer, ay tanrısı Sin (Nanna)'in Sümer mitolojisinde Enlil (Ellil)'in oğlu olduğunu yazar. Ellil, Sümer tanrılarının babasıydı. Bel (Senyör, Efendi) ünvanı taşırdı. Bir yoruma göre ünlü Tufan'ın yapıcısı oydu.

Halen çok tanrılı bir toplum olan Dersimliler'de başta gelen tanrılardan biri, hatta panteonun başı *Eli* adını taşır. Eli adı Ellil (Enlil) adının bir şekli olabilir.

Sin, *İn* ve *Eli* adları Sümerliler'le Dersimliler arasında bir akrabalık bulunduğuna işaret edebileceği gibi, Dersim'de Sümer, Babil ve Asur kültür geleneğinin güçlü etkisine de yorumlanabilir.

Dokuz yıl Pülümür Kaymakamlığı ve iki yıl da Dersim valiliği yapmış olan Edip Yavuz, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri* (Ankara, 1968) adlı kitabında Sümerliliğin alameti olarak gördüğü Sin adından hareketle Dersimliler'le Sümerler arasında bir bağlantı bulunduğuna inanır. 1937-38 Dersim direnişini ezmek için savaşan Türk subaylarından Nazmi Sevgen'in yazdığı *Zazalar* adlı kitabın tezlerinden biri de Dersimliler'in Sümer olduklarıdır. *Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli* (1985, s. 14-15) adlı çalışmasında Dersimli araştırmacılardan Bilal Aksoy'un öne sürdüğü temel tez de Dersim-Sümer bağlantısıdır. Aksoy, kendi tezini daha çok Dersim dini ve dilindeki Baba, Ana, Kal (Kalan), Kalu, Bar, Er (Eri), Sepu, Lu, Sin ve Kauta gibi kavramların tümünün veya büyük bölümünün Sümer orijinli oldukları görüşüne dayandırır. Ek olarak yılan kültünden sözeder. O'nun kendi görüşünü desteklemek için gösterdiği bütün kanıtlar bunlardan ibaret. Ama birkaç sözcük ikna edici bir argüman olmaktan uzaktır. Çünkü sınırlı sayıdaki bu sözcüklerin Sümerce'ye başka bir dilden, sözgelimi Elamitçe'den geçmiş olması ihtimalini gözardı etmemek gerekir.

Ama yukardan beri saydığımız tüm ipuçları toplam olarak ele alındığında Dersimliler'le Sümerler arasında bir ilişkinin bulunduğu düşünülebilir. Bu ilişkinin tabiatı ise ancak konu üzerinde daha derinlemesine çalışmalarla saptanır.

Fenikeliler ve Eski Babilliler'le Bağlantı

Az yukarıda Elamlılar'la birlikte Sümer'i istila ederek bu ülkede yönetimi ele geçiren ve daha sonra ünlü Babil kentini ve imparatorluğunu kurarak *Babilliler* adıyla ünlenen Martular'ın Mardlar (Mardiler, Amardiler) olabileceğine ve Mardlar'ın da Susalılar'la aynı gibi göründüklerine işaret ettim. *Mardlar (Susalılar)*'ın Dilmun ve çevresinden başladığı sanılan Fenike göçünde veya İbrani göçü sırasında Amurru adıyla da bilinen Doğu Akdeniz kıyısındaki antik Fenike'ye gelmiş olmaları ve zamanla *Fenikeli* adıyla ünlenmeleri mümkündür.

Bizanslılar döneminde bu aynı bölgede adlarını duyduğumuz *Mardaiteler*'in ve daha sonraki bir tarihte civar kesimlerde anılan *Mirdasiler* (Merdisiler)'in etnik adları da bu olasılığa imkan tanımaktadır.

Eski Mısır yazıtları Fenike'ye *Khal* (Khar), halkına *Khalu* (Kharu) olarak referans verirler. Fenikeliler'in en eski Fenike kenti olduğu söylenen Seyda (Sidon)'nın adıyla *Seydalılar* olarak bilindiği de oldu. Bal adındaki Fenike tanrısı da hesaba katıldığında Fenikeliler'de *Kal*, *Bal*, *Seyda* ve *Sur* (Tyre) gibi Dersim'deki aşiret adlarıyla karşılaşmaktayız.

Gaston Maspero'nun *The Struggle Of The Nations* adlı kitabının ikinci İngilizce baskısına (1910) yazdığı önsözde A. H. Sayce, Babil (Babylonia) adının Bal (Bel)'dan türeme olup *Bal'ın Ülkesi* anlamına geldiğini söylemektedir.

Başlangıçta Sümer tanrısı Enlil'in ünvanı olan Bal (Bel, Baal, Belu) sözcüğü Babil üstünlüğü döneminde Babil tanrılarının babası konumundaki Marduk (Mard-Mardi etnik adıyla ilişkili olabilir) tarafından devralınmış ve zamanla Marduk adının yerini almıştır. Böylece Bal, Mezopotamya'nın ortak ve evrensel bir ilahı olmanın yanısıra daha çok Babil kentinin özel tanrısı Marduk'u tanımlamıştır. Birçok Babil ve Kalde (Yeni Babil) hükümdarı adlarını ondan alırlar. Bal adlı tanrı, Hurri, Asur, Hitit, Suriye ve Fenike panteonlarında da görünür.

Bal (Bel); sözcük olarak senyör (efendi, soylu), ulu, yüce ve baş gibi anlamlara gelmektedir. Nuri Dersimi'nin açıklamalarından hareketle Bal, Seyit ve Seydan adlarının Dersim'de eş-anlamlı gibi kullanıldığını söyleyebiliriz.

Yani Bal adı hem de Babil'deki orijinal anlamıyla Dersim'de yaygın bir aşiretin ve aşiretler grubunun adı olarak mevcuttur.

Bu durum bir Babil-Dersim ilişkisine işaret eder gibidir.

Munzur ve Harçik ırmakları arasında yeralan Eski Dersim'in neredeyse tüm çevresinin, yani bugünkü Dersim topraklarının büyükçe bir bölümünün Hititler çağından itibaren uzun bir dönem boyunca *Balahovid* (Palahovid) adını taşıdığı söylenebilir. Bu adı *Palu Vadisi* olarak yorumlayan yazarlar var. Toumanoff'un da açıkladığı gibi bu adın orijini Hitit kayıtlarında anılan *Bala* (Pala, Balu, Palu) halkının etnik adıdır. Paluni (Baluni) Prensliğini kuranlar onlardı.

Konunun ayrıntılarına ileriki sayfalarda ilgili yerde değineceğiz. Burada dikkati çekmeye çalıştığımız Bal ve Pal (Palu) adlarının bir ve aynı olduklarıdır. Palu ve Balan adları aynı etnik adın değişik biçimleridir.

Hititler çağının Bala halkının Babilliler'le bağlantılı olması büyük bir olasılıktır. 19. Yüzyıl sonunda Dersim'i gezen Ermeni Antranik, *Dersim* başlıklı eserinde *Hıran*, *İzol* ve *Bal* adlı toplulukları Esas Dersim'in çevresinde yaşayan en eski ırklar olarak tanımlar ve Dersimliler'i tarife çalışırken Ermenistan'da yaşayan ve hâlâ hatırlanmakta olan Babilliler'e işaret eder. O'nun Babilliler derken Bal adlı topluluğu kastettiğini düşünüyorum. Hıran adı ise benim düşünceme göre kesinlikle ünlü *Harran* adının bir şeklidir. Dersim'in Hıran adını taşıyan bölgesinin ve aşiretinin asıl adı Harran'dır. Ünlü Harran, Eski Babil uygarlığının bir ileri karakolu gibiydi.

Kısacası Bal adı altında Dersim'de bugün de mevcut bulunan toplulukların bir kesimi daha sonraki göç dalgalarında gelmiş olsa bile, onların önemlice bir bölümünün daha eski Dersim sakinleri olup Eski Babilliler'le ve Hititler çağının Bala (Pala) halkıyla ilişkili olduklarını sanıyorum.

Bal veya Palu adını taşıyan toplulukların ise, Zazalar'la aynı veya akraba olduklarına inanıyorum. Bu inancımın en güçlü kanıtı her iki kesimin de bugün Zaza olarak bilinmelerinin ve Zazaca konuşmalarının yanısıra, Tevrat'ın ünlü uluslar şeceresinde Palu'nun Zaza'nın kardeşi olarak gösterilmesidir.

Eski Babil kayıtları ve kroniklerinden yararlandıkları kesin olan Tevrat yazarlarının aktardığı bu bilgi, Zazalar'ın uzak geçmişte Balan (Palu) adı altında da bilindiklerine ışık tuttuğu için oldukça önem taşıyor ve üzerinde durulmayı hakediyor.

Tevrat'ta Zazalar

Aşağıdaki analizde Tevrat ve İncil'in *Kitabı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit)* başlıklı Türkçe çevirilerini (İstanbul, 1976) esas aldım, ama birkaç İngilizce çeviriyle karşılaştırarak değerlendirdim.

İlkin Tevrat'ın ünlü *Uluslar Şeceresi* ve bu şecerenin anlamı üzerine kısa bir açıklama yapmalıyım.

Bilim adamları Tevrat'ın şecere tablosundaki kişi adlarının aşiretleri ve ulusları temsil ettiğini, bunun bir uluslar şeceresi ve tasnifi olduğunu düşünüyorlar. Kimisi bu şecerede dünyanın en erken etnik tablosunu görüyor.

Sözgelimi Sir Charles Wilson'a göre (bk. *Geog. Soc. Proceedings*), Yafet'in ulusları temsil eden yedi oğlu M.Ö. 8. Yüzyıl Anadolu'sunun tam bir etnolojik tablosunu sunmaktadır. Yafet'in oğlu Gomer'in adı istilaları Asur yazıtlarında kayda geçirilmiş olan Kimmerler'e, Magog'un adı ise İskitler'e referanstır.

Kimisi, Asur yazısının bir özelliği olan son hecenin iki kez söylenişinden hareketle Magog adını Medler'in ana bölümü olan Magiler'e (kimine göre Magi adı etnik bir ad olmayıp Medler'in din adamları sınıfını tarif eder) referans olarak yorumladı. Ama sonraları Magog denenlerin İskitler olduğu fikri egemen oldu.

Ukraine-A Concıse Encyclopaedia (Cilt I, 1963) adlı kaynakta M.Ö. 950 yılından kalma bir Fenike dünya haritasında Ukranya topraklarına Magog ve Gomer adları verildiği yazılmaktadır.

Buna göre Gog ve Magog denenlerin Kimmerler ve İskitler olması mümkündür.

Yafet'in oğlu Maday'ın Medler'i, Meşek'in Moschi'leri, Tiras'ın büyük ihtimal Turushalar (Tyrseniler) veya ilk/ilkel Kimmerler'i, Tubal'ın Tibareniler'i, Yavan (Javan)'ın İyonlar (Yunanlılar)'ı temsil ettikleri, yani M.Ö. 8. yüzyılda bu yedi ulusun Anadolu'da oturdukları öne sürülmektedir. W. F. Albright, bir keresinde Tevrat'taki Tubal-cain ile Moschian dağlarındaki Chalybe'ler arasında bağlantı kurdu. Chalybe adı Haldi olarak anlaşılmalıdır.

Gomer'in oğlu Togarma'nın adı, yazıtlarda sık geçen ve Gürün'ün eski adı olduğuna inanılan sözcüğün aynısıdır. Bir kaynağa göre, Hititler zamanında Dersim'deki Munzur'a *Muzri-Togarma* denirdi (akt. Bilal Aksoy, a.g.e).

Bu kombinasyon, Munzur ve Tağar ırmaklarının adlarını hatırlatıyor ve olasıdır ki, bu iki ırmak arasındaki toprakları (eyaleti) tanımlıyor olsun.

Gomer'in diğer oğlu ve Togarma'nın kardeşi Aşkenaz ise, İskitler'e referans olarak görülüyor. Asur-Babil kaynakları İskitler'e Asguzai (Ash-gu-za-a-a, Ashkuz, İskuzai, Ish-ku-za) derler.

Tevrat'ta Ermenistan adı geçmez. Ama Tevrat'taki Togarmah, Ararat (Ararat, Tevrat'ta Minni/Minyas ve Aşkenaz'ın yanısıra adı anılan bir krallıktır da) ve Maday (Media, Media Atropatene) sözcükleri Ermenistan'a veya en azından Ermenistan'ın bir bölümüne referans olarak yorumlanıyorlar.

Tevrat'ta geçen Hori'ler (Seir'de oturdukları söylenir) Hurriler'e, Het'umiler (veya Het-oğulları, Hitti'ler, Etham) Hititler'e referanstır.

Hititler, şecere tablosunda Kenan'ın oğlu Hetin'in şahsında temsil edilir.

Burada sadece bazı örneklere değinmekle yetiniyorum.

Zazalar'a gelince...

Tevrat'ta kayda geçmiş olan efsaneye göre, İsrail (Yakup)'in 12 oğlu 12 aşirete dönüşmüştür.

Tevrat'taki şecere tablosunda, İsrail (Yakup)'in 12 oğlundan Yahuda'nın soyağacında *Zaza* ve *Palu* adları da geçmektedir:

İsrail (Yakup)-*Yahuda*-*Peretsi*/Peres (İncil, Peretsi'nin *Zara/Zerah* adında bir kardeşini anar, ama soyunu yürütmez. İncil'de İbrani soyundan Zara adlı bir aşiretten de sözedilir)-*Hetsron* (İncil'de Hesron)-*Yerahmeel* (Jerahmeel)-*Onam*-*Yada*-*Yonatan*-*Zaza* (ve Zaza'nın kardeşi *Pelet*).

James Hastings'in edite ettiği 1900 yılında yayınlanmış *A Dictionary Of The Bible* adlı sözlüğe göre Zaza'nın kardeşi olarak geçen burdaki Pelet adının doğrusu büyük ihtimalle *Pallu* olmalıdır ve Pallu da gerçekte Rubenitler'dendir, yani Ruben'in soyundandır.

İki Pelet var.

Biri Peleth diye yazılır.

Bunlardan Pelet, bir Benjamit reisi olup, Jahdai'nin oğludur. Ziklag'da Davut'a katılmıştır.

Peleth ise, On ve Nu'nun babası olup, bir Rubenit'tir. Adını verdiğimiz sözlükte bu Peleth'in adının büyük ihtimal *Pallu* okunması gerektiği söylenir.

Peleth, bir Jerahmeelite kişinin de adıdır. Jerahmeel adının ilk kısmı *Jer*, bir Süryani kaynağının *Jerusalem* adının etimolojisi konusunda dediklerine bakılırsa, kent (Ur) anlamına gelebilir ve Jerahmeel adı da *Ahmeel'in Kenti* manasını taşıyabilir.

Jewish Encylopaedia'nın *Pelethi* maddesine göre, Pelethi adı, bugün genel olarak Pelishti, yani Filistin adının kısaltılmış biçimi olarak yorumlanmaktadır.

Zaza'nın soyağacı kendisinde bırakılır, ileriye doğru götürülmez. O'nun kardeşi olarak anılan Pallu (Pelet)'nun ise On ve Nu adlarında iki oğlunun adları verilir.

Brugsch Bey, Tevrat'ta Annu adının On olarak geçtiğine işaret eder ve Annu'nun Mısır'da Piramidler demek olduğunu, aynı zamanda bir Mısır kentine de ad olarak verildiğini yazar. Annu/On adını taşıyan bu kent, Yunanca'da güneş kenti demek olan *Heliopolis* olarak adlandırılmıştır.

Tevrat'taki şecerede Pallu, Yahuda'nın kardeşi Ruben'in dört oğlundan biri olarak geçer: Hetsron, Karmi, Hanok ve Pallu.

Ruben, İsrail (Yakup)'in en büyük, yani ilk oğludur.

İncil (New Testament)'de Hetsron'dan sonraki adlar Tevrat'ta verilenden tamamen farklıdır ve Zaza adı anılmamaktadır.

İncil'de İsa'nın soyağacı olarak verilen şecere tablosunda İsrail'in oğlu Yahuda'nın Perets (Peres) ve Zara/Zerah adında iki oğlunun adları verilir ki, bu iki ad ile Tevrat'taki şecerede geçen Yonatan'ın iki oğlu Pelet (Pallu) ve Zaza arasındaki paralellik dikkat çekmekte ve bir karışıklık olabileceği izlenimi yaratmaktadır.

Yerahmeel (Jerahmeel), *The World's History* yazarlarına göre, gerçekte Judah (Yahudi) bir aşiret değildi, ama Judah kralı Davut'un fetihleri sonucunda bağımlı kılınan bu aşiret, bu nedenle giderek bir Judah aşireti gibi görüldü. Bu noktada Dersim'de Rutan ve diğer bazı aşiretlerde rastlanan '*Ya Davut Peygamber'* (özellikle yağmur yağdığında söylenir) ifadesi bir anlam kazanabilir.

Tevrat'ın şecere tablosunda Zaza'nın babası olarak gösterilen Yonatan'ın ise, yine *The World's History*'nin aktardığına göre, gerçekte Saul'un soyundan olduğu söylenmektedir. Saul ise, Benjamin aşiretinin reisiydi. Zaten Tevrat'ta da (Birinci Samuel'de) Saul'dan '*Benyamin Diyarından*' biri olarak sözedilir. Yonatan, Tevrat'ın *Birinci Samuel* adlı kitabındaki bilgilere göre, Saul'un oğludur. Aynı yerde Yonatan'ın İşvi, İş-Boşeti ve Malkişa adındaki kardeşlerinin, Merab ile Mikal adlarında iki bacısının adları verilmektedir.

Kısacası, Tevrat'ta geçen Zaza adının Zazalar'a referans olduğu kesindir. Palu adı ve Palu ile Zaza arasında kurulan akrabalık da kanıtlar bunu.

Tevrat'ın en eski bölümlerini oluşturan ilk beş kitabın M.Ö. 6. Yüzyıl öncesinde ve Babil sürgünü peryodunda yazıldığı sanılıyor. Geri kalan kitaplar ise bu tarihten sonrasına aittirler. Tevrat yazarlarının Babil kayıtlarından yararlandıkları kesin olduğuna göre, Zaza ve Palu (Balan) etnik adları bu kayıtlarda ve o tarihlerde varlardı.

Zazalar'ın şecere tablosunda daha gerilerde değil de ilerilerde gösterilmesi Tevrat yazarlarının keyfiliğine yorumlanabilir. Çünkü İbraniler'in geldikleri söylenen topraklar ve onların Peleg ve Seruk gibi erken reislerinin adları beni farklı düşünmeye zorluyor.

Zazalar, Tevrat'ın verdiği şecere tablosuna bakılırsa Semitik (Sem'in soyundan) bir halktırlar, İbranidirler. Başka deyişle İsrail-oğullarındandırlar. Seruk, Palu ve Hetsron da aynı çizgiye dahil ediliyor.

Bu durum Zazalar'ın ve Balanlar (Palulular)'ın bir kesiminin o tarihlerde Semitlerle karıştıklarına ve bir ölçüde Samileştiklerine yorumlanabilir.

Tevrat'a göre Pallu'dan '*Palluiler Aşireti'*, Karmi'den '*Karmiler Aşireti'*, Perets'den *Peretsiler*, ve O'nun oğlu Hetsron'dan da *Hetsroniler* aşireti çıkmıştır. Hetsroniler aşireti Yahuda aşiretleri arasında sayılıyor.

Tevrat'ın Palluiler dediği aşiret benim görüşüme göre bugün Palu yer adı ve Balan (Belikan, Balaban) aşiret adlarında temsil edilmektedir. *A Journey In Dersim* adlı seyahat notlarında M. Seel Pülümür'den *Palumor*, Ovacık'tan *Pellur* olarak sözetmektedir. Bu adların orijini Bal (Palu) adı olabilir. M. Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim* (Halep, 1952, s. 6, 48) adlı kitabında Ovacık'ın güney kesiminin *Belkiş* adıyla bilindiğini kaydeder ve Bılgeş dağlarından sözeder. M. Seel ise Tağar Suyu civarındaki *Bilgeç Dağı*'nın adını verir. Bu adlar da Bal (Bel) etnik adıyla ilişkili görünmektedirler. Bal adına zaman zaman Bel ve Bıl şekilleri altında rastlarız.

Tevrat'taki Hetsron adı ile Dersim'in Hitsor aşiretinin adı ve bu ikisiyle Het (Hitit) adı arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir.

İbrahim'in kardeşi Nahor'un oğullarından birinin adı '*Hazo*' olarak verilir ki, bu da tanıdık bir addır.

Zaza Adı ve Hurriler'le Bağlantı

Turukku adlı Hurri aşireti ile bu aşiretin lideri kral *Zaziya*'nın adlarını sık duyarız. *The Cambrıdge Ancient History* (II, Part I)'de verilen bilgilere göre Zaziya adlı bu Hurri kralı ünlü Babil kralı Hammurabi'nin çağdaşıydı. Turukkular'la anlaşmazlığı çözmek için Hammurabi bile onunla ittifak kurmaya çabalar ve Shamsi-Adad I'in oğlu Asur kralı İsme-Dagan I, kendisiyle savaş halindeki kral Zaziya ile barış yapmak zorunda kalarak oğlu Mut-Aşkur'u Zaziya'nın kızıyla evlendirir.

Adı geçen kaynağa göre Zaziya adı Hurrice bir sözcük olarak görünmektedir. Bu sözcüğün Zaza adıyla ayniyeti ise yeterince açıktır.

Zuzu adında bir Opis kralının da adı geçer kaynaklarda (Bk. L. W. King, *A History Of Sumer And Akad*, 1968). Behistun yazıtlarında bu aynı sözcük Ermenistan'da bir kentin adı olarak geçer. Asurbanibal'in yazıtında Billate'nin reisi *Zazaz*'ın adına rastlamaktayız. El Biruni, Eba Müslim zamanında Nişabur civarında *Zuzan* adında bir yerleşmeden bahseder. Horasan, Kuhistan ve Kirman dolaylarında Zaza adını çağrıştıran çok sayıda yer adıyla karşılaşıyoruz.

Mark Sykes, 1906-13 yılları arasındaki gezi notlarına dayanarak hazırladığı *The Caliph's Last Heritage* (London, 1915) adlı kitabında Dicle ile Palu arasındaki Zaza-yoğun bölgede karşılaştığı *Tiriki Aşireti*'nden sözeder (Sykes, a.g.y., s. 360-61). Bu aşiretin adı kral Zaziya'nın aşireti Turukku'nun adıyla aynıdır. İç-Dersim'deki Tülük adı da Turukku ile benzerlik gösterir.

The Cambrıdge Ancient History (I, Part 2, s. 329), mimarisi kendine özgü yönler taşıyan Mari tapınaklarının en ünlüsünün *Ninni-Zaza* tapınağı olduğuna dikkat çekmektedir. Ekrem Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları* (III. baskı, 1990, s. 119) adlı kitabında Mari kentini M.Ö. II. Milenyumun başlıca Hurri yerleşmeleri arasında sayar ve bu kentte bulunan Hammurabi'nin çağdaşı Mari kralı Zimrilim'in sarayının bir Hurri eseri olabileceğine işaret eder. Bu veriler Ninni-Zaza adı ve tapınağı ile Hurriler arasında bir ilişki olabileceğini akla getirmektedir.

Zaza adı Zazalar'ın etnik adıyla aynıdır ve bir açıklama gerektirmiyor. Ama Ninni-Zaza kombinasyonu konusunda net değilim. Bu adın *Nin-Shushinak* şekli altında da görünen Elam panteonunun başı ile aynı olması ihtimaline daha önce zaten değinmiştim.

Brugsch Bey, Mısır panteonunun başı Patah'ın tapınağının *Za-Patah* (Patah'ın Tapınağı) adını taşıdığını söylüyor. O'nun tercümesine göre burdaki *Za* sözcüğü tapınak anlamlıdır. Bu aynı tapınağa aynı anlamda *Pi-Patah* (Patah Tapınağı) da denmektedir ki, bu kombinasyonlarda *Pi* sözcüğü de *Za* gibi tapınak demek oluyor.

Za ve Zaza sözcüklerini sık sık benzer manada tapınaklarla ilgili adlarda görüyoruz. Sin tapınakları örneğine bakılırsa *Sin* (Zuen) adı da bazen tapınak anlamı taşıyor. Kısacası, Za (Zaza) ve Sin adları birbirinin yerini alan ve tanrı, tapınak, ululuk, tanrı adamı, yücelik gibi anlamlar taşıyan sözcükler olabilirler.

E. Norris'in *Assyrian Dictionary* (1872) adlı eserinde de benzer bazı örneklere rastlıyoruz. Bu sözlükte Asur yazıtlarında geçen *Zazai, Zazati, Zazate* gibi sözcüklerin putlar, heykeller, figürler anlamına geldikleri, tahtadan veya taştan put yapımı konu olduğunda sık geçtikleri söylenir. Ama anlamları açık olan bu sözcüklerin hangi kökten türediklerinin o kadar açık olmadığına işaret edilerek, bu kök sözcüğün İbranice'deki *sal* veya dikmek anlamlı *nazaz* ya da bir kişiye veya yeteneklerine yüksek değer biçme anlamlı başka bir sözcük olabileceği söylenmektedir. Aynı sözlükte Asur kralları Neb. ve Sennacherib'in yazıtlarında geçen *Sallat-Zazate* kombinasyonunun Asurca'da *dikilmiş figürler* veya *putlar galerisi* anlamına geldiği kaydedilmektedir.

Babil, Asur ve Kalde yazıtlarından bazı seçmeleri içeren ve H. C. Rawlinson, Edwin Norris ve George Smith tarafından 1870 yılında *The Cuneıform Inscriptions Of Western Asia* başlığı altında yayınlanan eserde M.Ö. 692 tarihi taşıyan iki tablette *Zazai* terimi geçmektedir. Bunlardan biri Zazai adlı bir şahısın/karakterin denetiminde yapılan ve onun imzasını taşıyan bazı kölelerin satışına ilişkin bir anlaşma ya da tutanaktır. Diğeri ise yine Zazai'nin imzasını taşıyan mülk satışına dair bir resmi tutanaktır. Burdaki anlamıyla bu sözcük devlet saymanı konumundaki birinin veya makamının adı gibi görünüyor.

Zaza adını çağrıştıran bir çok diğer sözcükten bu çalışmanın ilgili yerlerinde zaten sözedildiğinden hepsini bir bir ele almak gerekmez. Bu tür sözcükler kendi başına bir sözlük oluşturacak kadar çokturlar.

Hurriler'de karşılaştığımız benzer sözcükler ve bu sözcüklerin Hurrice oldukları veya olabilecekleri görüşü ister istemez bir Hurri-Zaza bağlantısını akla getirmektedir.

Tevrat'ta adları geçen Seirler, *Sasu* adında bir halkın koludurlar. Eski Mısırlılar'ın yazıtlarında *Ruten'ler (Dersim'in Rutan aşiret adıyla ilişkili olabilir)*, Khalu'lar (Fenikeliler) ve bir çok diğer istilacı Asya halklarının yanında *Sasu'lar* da anılır ve Sasu aşiretlerinin Mısır ile Kenan arasında oturduklarına işaret edilir. Sasular'ın kollarından biri Adumalar'dır ve bunlar Tevrat'ta Edomitler adıyla anılan Edom sakinleridirler. Edomitler Hurri idiler. Mısır yazıtları Sasu'lar derken daha çok Edom Sasular'ına, yani Hurriler'e referans vermekteler. Sasu yerine Hyksos (Hiksos) veya Hiq Sasu dendiği de görülür. Brugsch Bey'e göre Sasu adı eski Mısırlılar'ın genelde bedevilere ve soyguncular karşılık kullandığı bir ad veya ünvan olup soyguncular (yağmacılar) anlamlıdır.

Bu konudaki görüşler öylesine çeşitli ki tümünü buraya sığdıramayız. Dikkat çekmeye çalıştığımız Sasu adıyla Hurriler arasında kurulan ilişkidir.

Hurriler'de Zaziya, Ninni-Zaza ve Sasu gibi adlarla benzer türden başka adlar da sayılabilir. Ama salt adlar elbette yeterli fikir vermezler. Bu nedenle bu ilişkinin tarihi, coğrafi ve diğer boyutlarını ele almayı ileriki sayfalara bırakıyoruz.

Hitit Yazıtlarında Tamalkiya (Timilkia)

Labarnas II olarak da bilinen İkinci Hitit kralı Hattusilis I (1650-1620 M.Ö), oğlu Mursilis I (1620-1590)'i kendi halefi olarak ilan ettiği ve tanınmasını istediği Pankus adı verilen Hitit Soylular Meclisi'nde kendi oğluna hitaben şöyle demektedir:

"*Hatti yaşlıları seninle konuşmayacaklar, ne..., ne Hemmuvalı biri, ne de Tamalkiyalı'lar, ne de gerçekte ülkenin halkı konuşacaktır seninle"* (Hitit yazıtından akt. O. R. Gurney, *The Hittites*, 1954, s. 68).

Bu konuşma M.Ö. 1620 yılında yapılmıştır.

Gurney'in yorumuna göre bu sözler Hitit devletinin ülkenin yerli nüfusuna yukarıdan dayatılmış geniş bir kastın yaratması olduğuna ve Hitit krallığında nüfusun büyük bölümünün Hititler'de Pankus adı verilen devletin yönetici sınıfı veya Soylular Meclisi dışında görüldüğüne işaret etmektedir.

Konuşmada tümünü saymadığımız adı geçen kentlerin yöneticilerinin (o kentlerdeki kent meclislerini oluşturan yaşlıların) yeni kralı tanımayacakları ifade edilmektedir.

The Cambrıdge Ancient History (I, Part II, s. 727)'de yukarıdaki yazıtta geçen Tamalkiya adı *'Timilkia'* olarak verilir ve Malatya'ya bağlı bugünkü *Darande*'nin Eski Asur Peryodu (M.Ö. 13. yüzyıla kadarki dönem)'ndaki adı olduğu söylenir.

Yani Tamalkiya (Timilkia), modern Darende'nin antik adıdır.

Dictionary Of Greek & Roman Geography (cilt I, 1938)'de Darende'nin eski adlarından birinin de *Dalanda* olduğu söylenmektedir.

Yazıtta geçen Tamalkiya/Timilkia, bence Dımıli adıyla ilişkili olup *Dımılkiye* anlamı verebilir. Belki Tabal adıyla da ilişkilidir.

Bu kavramın Dımıli sözcüğüyle ilişkili olduğu varsayılırsa, Dımıliler'in Anadolu'da en azından M.Ö. 17. Yüzyıldan beri varolduklarına ve Darende adının da onlardan miras kaldığına inanmak gerekir.

Bu durum ister istemez Dımıli'lerle Melitenler ve Milliler arasında bir ilişki ve akrabalık olabileceğini akla getirmekte, Dımıli adını Milli sözcüğünden türeten halk geleneğinde (Bk. Kemal Badıllı'nın *Kürtçe Grameri*) bir gerçeklik olabileceğini, hatta Milan-Zilan geleneğindeki Zilan adının Geliler'e, Milan adının ise Dımıliler'e referans olabileceğini düşündürtmektedir.

Hitit Kayıtlarında Geliler ve Ermenistan'ın Önde Gelen Bazı Evleri ve Hanedanlıklarının Etnik Orijini

Geliler de bu çalışmanın görüşüne göre Hititler çağında Anadolu'da varlardı. Çünkü modern Eğil'in eski adı *Angl*, büyük olasılıkla Geliler'in adıyla ilişkilidir. Toumanoff'un aktardığı bilgilere göre Angl kalesi ve kenti M.Ö. 14. Yüzyıla ait Hitit kayıtlarında *Ingalawa* adı altında görünür. Bu ad Mısır yazıtlarında da geçer. Grek ve Roma dünyası Angl Evi'ni *Ingilene* adı altında bilirdi. Bu evin ve devletin adı *Angel-tun* olarak da geçer. Angel-tun adı, Toumanoff'taki bilgilere göre, bu devletin merkezi olan Angl Kalesi (modern Eğil)'nin adından gelmedir. Çok eski bir kale olan Angl, bir aralık Sophene olarak bilinen topraklarda, Sophene krallığının başkenti Carcathio-Certa'nın bulunduğu aynı yerdeydi.

Toumanoff, M.Ö. 6. Yüzyıla ait bir Süryanice kaynaktan Angl kalesi ve kentinin *Asuryalı Sennacherib'in Kenti* olarak da bilindiğini aktarır ve bu kentte bulunan Asur krallarından birine ait yazıtın Tevrat dolayımıyla adı iyi bilinen Sennacherib'e atfedildiğini söyler. Angl prensliğinin Asuri (Süryani) olarak tanınmasında, Toumanoff'a göre, Asurya sınırlarına yakınlığı nedeniyle bu prensliğin coğrafi konumunun da katkısı olmuş, bu coğrafi yakınlık ve orda bir Asur yazıtının bulunmuş olması Angl Evi ile Sennacherib Evi'nin orijin olarak da bir ve aynı sayılmalarına neden olmuştur. Nitekim *Primary History*'de ve M. Khorene'de kayda geçirilmiş bulunan Ermeni tarih geleneğinde de Angl Evi'nin orijini Asur kralı Sennacherib'e dayandırılır, ayrıca Artsruni ve Gnuniler'in de Sennacherib'in oğlu Sarasar'ın soyundan geldikleri öne sürülür (Toumanoff, a.g.e., s. 222, 297-98).

Ermenistan evleri ve prenslikleri arasında anılan Gnuni'ler, bu çalışmanın vardığa sonuca göre, Dersim'in Gini aşiretinin geçmişini temsil ederler. Moses Khorene'de Gnuni'lerin adının Gin sözcüğünden geldiğinin söylenmesi de bu düşüncemi doğrulamaktadır.

Angl adı, Ermenistan'ın pagan dönem tanrılarından biri ve Sümer-Akad tanrısı Nergal'in Ermenistan'daki karşılığı olarak da görünür. Lap'ancyan, Toumanoff'un aktardığına göre, Angl adını Babilce *Ekall-u* ve Sümerce *Egal* sözcüklerinden çıkartmaktadır. O halde Angl (Gel) ve Kal (Kalu) sözcükleri ilişkilidirler. Kal (Kalu) ve Asur adlarına daima birlikte rastlanması da anlamlıdır.

Orontidler, Angl adlı tanrının soyundan geldiklerini söylemişlerdir. Tüm Orontidlerin ve onların kurduğu hanedanlıkların ortak geleneği Angl-soylu olduklarıydı. Orontid hanedanlığının bütün kollarında *Angl (Tork, Tarhu, Tarku)* kültü mevcuttu. Angl, pagan dönemin güneş tanrısıydı.

Buradan hareketle Toumanoff, Angl sözcüğünün bütün Orontidler'i tanımlayan ortak-genel bir etnik ad olabileceğini söylemektedir ki, bu görüşe ben de katılıyorum.

Ama ben, Toumanoff da dahil incelediğim hiç bir Ermeni kaynakta rastlayamadığım bir *Angl-Geli* ilişkisi kuruyorum ve Ermeni kaynakların bu ilişkiyi neden bir türlü yakalayamadıklarını hayretle karşılıyorum.

Ermenistan Hiristiyanlığı benimsedikten sonra eski gelenekler (pagan döneme ait sözlü rivayetler), Toumanoff'un kanıtladığı gibi, Hristiyan Ermeni tarihçileri tarafından yeni dinin bakış açısına uydurularak, yani revize edilerek kayda geçirildiler. Çünkü temsil

ettiği inanç biçimi nedeniyle Angl'ın ced gibi sunulması bu Hristiyan dönmeleri rahatsız ediyordu. Böylece pagan dönem geleneklerinde ata/ced olarak geçen Angl, Ermenice'nin yazı dili haline geldiği dönemde bu gelenekleri kayda geçen Hristiyan tarihçiler tarafından şecere başaşağı edilip Orontidler'in soyundan biri gibi tanıtıldı.

Gelenekte Angl-soylu oldukları söylenen Arzanene, Artsruni ve Gnuni evleri de Tevrat'la ve Hristiyanlıkla tanıştıktan sonra aynı nedenlerle eski geleneklerini artık korunamaz ve savunulamaz bir şey gibi görerek Hristiyan prenslere daha uygun düşen Sennacherib (Senekerim) soyundan oldukları iddiasını ortaya attılar, böylece geleneği ve şecereyi değiştirdiler. Angl ve Sennacherib evleri arasında ayniyet kurulmasına neden olan az önce işaret ettiğimiz durum onların işini kolaylaştıran bir etken oldu. Buna rağmen, Toumanoff'un da işaret ettiği gibi, orijinal geleneği ve bu gelenekteki Angl'ın anısını hepten silemediler, Angl adının ve anısının Sennacherib'in yanısıra dolanıp durmasını önleyemediler.

Gelenekte ve daha eski kaynaklarda Orontid orijinli oldukları vurgulanan, tanrıları Orontid tanrısı Angl olan, hatta *Primary History Of Armenia*'da diğer adları bile Angl olarak verilen Bagrat Evi (Ermenistan ve Gürcistan Bagratları) ise, Hristiyanlığı benimsedikten sonra aynı sebeplerle İbrani orijinli ve Davut Evi'nden olduğunu söylemiştir ki, Moses Khorene (M.S. 8. yüzyıl)'den önce rastlanmayan bir rivayettir bu. Şecere de buna uygun olarak değiştirilir. Bagratlar, Angl adının yanısıra *Biurat* ve *Aspat* gibi adlarla da bilinirler (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 303, 329).

Ermenistan'da Arsakiler-öncesi dönemin Orontid ve Artaxiad adlarını taşıyan her iki monarşisi de Angl-soylu idiler. Arsakiler sonrası dönemde Ermenistan'da adlarını sıkça duyduğumuz Arzanene, Artsruni ve Gnuni evleri ve prenslikleri ile ünlü bir hanedanlık olan Bagratlar da eski gelenekleri ve diğer adlarından da anlaşıldığı gibi gerçekte Angl-soylu, yani bu çalışmanın görüşüne göre, *Gel (Geli)* orijinli idiler.

Heredot'un isim babalarının *Cilix* olduğunu söylediği *Cilic (Kilik)'ler*, yani Klikyalılar da adlarına bakılırsa Geliler'le ilişkili olabilirler. Cilix şekli, modern Kilis adında yaşıyor gibi.

Bor, gelenekte sözü edilen Klikya imparatorluğunun başkentiydi. Bor (Dana) adıyla Dersim'de bir kabilenin ve köyün adı olarak da karşılaşıyoruz. Modern Hatay'a veya Adana'ya tekabül ettiği söylenen Hititler çağının antik Danuna krallığının adı ise Demenan aşiret adını hatırlatmaktadır. Adana adı için de aynı şeyi söyleyebilirim.

Lidyalılar ve Tyrseniler (Etrüskler)'le Bağlantı

Heredot, Lidya'dan İtalya'ya yapılan bir göçten sözeder. O'nun aktardığı Lidya rivayeti şöyledir:

"Manes'in oğlu Atys'in yönetimi döneminde bütün Lidya'da büyük bir kıtlık oldu. Lidler buna dayanabilecekleri kadar katlandılar. Ama kıtlık bir türlü son bulmayınca bir çare aradılar buna.

Çeşitli kişiler farklı planlar önerdiler.

İşte; zar, aşık-kemiği ve top oyunlarını, (...) bu kıtlık sırasında Lidyalılar icad ettiler. Bu icatlar aracılığıyla kıtlığın etkisini hafifletmeye çalıştılar. Şöyle ki, açlığı unutmak için bir gün gün-boyu bu oyunları oynadılar, diğer gün ise oyunu bırakıp yediler. 18 yıl boyunca Lidyalılar bu şekilde yaşadılar. Ama kıtlık hafiflemek bir yana, daha da ağırlaştı.

En sonunda Lidya kralı Atys, halkı iki kısma böldü ve onlara kura çektirdi. Bir bölümü Lidya'da kalacak, geri kalanı ülkeyi terk edecekti. Kendisi Lidya'da kalacakların başında duracak, *Tyrsen* (Tyrrhenus, Tirhen) adındaki oğlu ise göç edeceklere liderlik edecekti.

Kuralar çekildikten sonra, bir bölümü ülkeyi terk etti. Bunlar İzmir'e gidip gemiler inşa ettiler. Taşınabilecek kadarıyla neleri varsa aldılar ve bir geçim yolu ve bir yurt aramak üzere denize açıldılar. Pek çok ulusla sırasıyla bir zaman birlikte yaşadıktan sonra, en sonunda Ombrici'ye (Roma çağında Umbria diye bilinen Kuzey ve Orta İtalya'da bir yer. Heredot'u çevirenin dipnotu) varıp orada yerleştiler. Burada kentler kurdular ve o tarihten bu yana hep burada yaşadılar. Bunlar, kendilerini artık Lidyalılar diye değil, bu göç sırasında kendilerine öncülük eden Lidya kralı Atys'in oğlunun adıyla *Tyrseni'ler* olarak adlandırdılar"

(Heredotus, I. Cilt, I. Kitap, s. 123-125).

Heredot'un Tyrseniler derken kastettiği Tusci ve Raseni adlarıyla da bilinen İtalya'daki ünlü Etrüskler'dir. Yukarıda Etrüskler diye bilinen halkın İtalya'ya Lidya'dan geldiğini, Lidya orijinli olduğunu anlatıyor. İtalya'da Etrüskler'in yaşadığı ülke kuzey-batıda Etruria veya Tuscany adıyla bilinen eyalettir. Etrüskler'e İtalyanca'da Tusci (Etrusci) denilir. Tyrrhen Denizi de adını onlardan alıyor.

Tyrrhen (Tyrsen) sözcüğünün *kule* veya *bir kule* anlamlı Tyrrha (Latince'de Turris) kökünden türediği görüşü var. Bir yüksek yapıya işaret ediyor bu sözcük. Buna göre Tyrsen (Tyrseni) adı, halk adı olarak pek açıklayıcı olmasa da, sözcük anlamıyla *Kule Adamları* (Kale Adamları), *Yüksek Kentliler* (Yüksek Kentin Halkı), Kule Yapıcı veya Tapınak Yapıcı gibi anlamlara gelmektedir. Etrüskler'de *tarch* kökünün büyük önem taşıdığı belirtiliyor. Yine R. Bloch'un yazdığına göre, 12 Etrüsk kentinin konfederasyonu olan Tarquinia'nın kurucusu Tarchon, Tyrsen'in kardeşi veya oğludur. Tarquinia adı ile kutsal Tuscany kentinin adı da ilişkili görülüyor.

Etrüskler'in kendileri ulusal adları olarak Raseni (Rasena, Rasenna, Rasna) sözcüğünü kullanmışlar. Bu adı bir Alpin aşireti olan Raeti ile iişkilendiren yazarlar da var.

The Armenian Orıgin Of The Etruscans (London, 1861) adlı kitabında Robert Ellis, başlıktan da anlaşıldığı gibi Etrüskler'in Ermeni orijinli olduğunu öne sürerse de, bu tezine Ermenistan'dan İtalya'ya kadar rastlandığını söylediği *sen* veya *shen* (yükseltmek, inşa etmek, yerleşme, kent gibi anlamlar taşıyor) öğesi dışında kanıtlar bulmakta zorlanır. Etrüskler'in kendilerine verdiği *Yüksek* anlamına gelen *Rasen* (Rasena) adının kökünün *Ra* sözcüğü olduğuna işaret eden Ellis, Ermenice'de R harfi ile başlayan tek bir sözcük dahi bulunmadığını kabul eder. Ellis'in Ermenistan bağlantısı kurarak çok yaklaştığı ama göremediği şey, Dersim ve Tuzik adları ile Dersim dili Zazaca'dır. Örneğin Sen veya Sin unsurunun yanısıra, onun çok ağırlık tanıdığı *Ra* kökü de Dersim dilinde oldukça önemli yer tutan bir sözcük olup Yüksek anlamını da içermektedir. R harfiyle başlayan çok sözcüğün bulunduğu Dersim dilinde Ra sözcüğü çok işlevli bağımsız bir edat ve önemli bir kök olarak mevcuttur. O halde yapılması gereken Rasena adını bu dildeki *Ra* kökü ve edatının yardımıyla açıklamaktır. Böyle bir açıklama eğer aynı anlama geliyorsa, Tyrseni adına da açıklık getirecektir.

Edip Yavuz, *Tarih Boyunca Türk Kavimleri* adlı kitabında Heredot'un aktardığı yukardaki geleneğe değinir, ama, belki de Tyrsen ve Tusci söylenişlerinden habersiz göründüğü için Etrüskler'in adlarıyla Dersim ve Tujik (Tuzık) arasında bir bağlantı kuramaz. Tam tersine "*Tirhenli adı Tırhanlı Türk adına benzemektedir"* diye yazar (a.g.e., s: 77). Zaten kendi kitabını yazmaktaki amacı da Dersimliler'in ve Kürtler'in Türklüğünü kanıtlamaktır.

Etrüsk Tarihi

The Etruscans (1958) adlı çalışmasında Raymond Bloch, Heredot'un aktardığı rivayette sözü edilen Lidya'dan İtalya'ya göçün M.Ö. 13. Yüzyıl sonlarında yeraldığını tahmin eder. Bir diğer görüşe göre de bu göç M.Ö. 2000 yılından itibaren birbirini izleyen istilalar sırasında yapılmıştır. Bloch'un kendisi de bir yerde Etrüskler'in Tuscani'de M.Ö. 2000 (veya 1500) ila 1000 yılları arasında göründüklerine işaret etmektedir.

Bloch'a göre Etrüskler'in İtalya'daki hakiki tarihleri Tuscani'de M.Ö. 7. Yüzyılda Etrüsk uygarlığının yükselşi ile birlikte başlar. Yaklaşık aynı sıralarda Sicilya'da ve İtalya'nın güney kıyılarında Yunan kolonileri (yerleşmeleri) belirir. Yani İtalya'da uygarlık, Etrüskler ve Yunan kolonileriyle başlar. Yunan kolonileri kıyılarla sınırlı kalırken, ana-karada egemen olan Etrüsk uygarlığıdır. Bir deniz gücü de olan Etrüskler'in Sardina adası ile ticari ilişkileri, Korsika adası üzerinde ise Yunanlılar'la keskin bir rekabetleri vardı. Fenikeli Kartacalılar'la ittifak halinde Yunanlılar'a karşı hakimiyet için savaştılar. Afrika ve Yunanistan kıyılarına, İspanya ve Katalonya'ya dek deniz seferleri yaptılar. Adriyatik'te ticari koloniler kurdular. Antik dünyanın gözünde onlar cesur denizciler olarak ünlendiler. Fenikeliler'le Yunanlılar'ın yanısıra, Batı Akdeniz'de rekebet halindeki üç büyük deniz gücünden biri onlardı.

M.Ö. 7. ve 6. Yüzyıllar bütün İtalya'da Etrüsk hakimiyeti dönemidir. Etrüskler, bu dönemde neredeyse tüm İtalya'yı kendi hakimiyetleri altında birleştirebilecek bir güce ulaşırlar.

Bazı kaynaklar Roma adının Etrüsk kökenli olduğunu ve bu kentin Etrüskler tarafından kurulduğunu yazmaktadırlar. Roma'nın kuruluşuna ilişkin efsanede geçen ve Roma adının isim babaları gibi görülen Romulus ve Romus (Remus) adları da Etrüskler'le ilişkili görünüyor ki, bu adlar Urmiye/Rumiye Gölü bölgesi ve Mannalar'la ilişkili olabilirler. O taktirde Rum adının Anadolu'ya Roma hakimiyetiyle taşınmış olmadığını düşünmek gerekecektir.

Hristiyanlık Çağı'nın az öncesinde İtalya'da Etrüsk üstünlüğü dönemi kapanır. Etrüsk ülkesi ve halkı uzun ve çetin savaşlardan sonra M.Ö. 3. Yüzyıl ortalarına doğru Roma ordularınca zaptedilir. Buna karşın İtalya'da Etrüskler'in kültürel nüfuzu Batı Roma İmparatorluğunun yıkıldığı M.S. 5. Yüzyıla dek hissedilir. Bu tarihe kadar Tuscani'de halen Etrüsk dili kullanılmaktaydı. Etrüsk dininin etkileri ise Hristiyanlık egemen olana kadar yaşadı.

Etrüsk Dini

Etrüskler'in Yunanlılar'la Romalılar'ın aksine pek çok Doğulu ulus gibi ifşa edilmiş (semavi) bir dine inandıkları belirtiliyor. Kurallardan ve tabulardan oluşan karmaşık bir sistem bu. Onların baş tanrıları Romalılar'ın Jüpiter, Juno ve Minerva adları altında benimsedikleri *Tinia*, *Uni* ve *Menrva* üçlüsüydü. Bu göksel üçlüye bir üçlü tapınakta ibadet ederlerdi. Antik çağlarda Etrüskler kadar ibadete zaman ayıran başka bir halk olmadığı kaydediliyor. Kaynaklar bu üçlü kültün Girit ve Miken uygarlıklarında mevcut olduğuna işaret ederler. Asur ve Babil'de benzerlerini gördüğümüz gibi *Baruspice (Baru Spex)* adıyla bilinen Etrüsk rahipleri de şimşekleri yorumlarlardı. Tanrılarına kurban olarak sundukları hayvanın ciğerini okur, geleceği görmeye, o andaki dünya durumunu yorumlamaya çalışırlardı. Tuscan papazları için kullanılan *Baruspice* sözcüğünün ilk kısmı Bar'ın Asurca'da ciğer anlamına geldiğini söyleyenler var. Ama bu sözcük Zazaca *Burisıpe* (Beyaz Kaşlı, belki Ak Sakallı?) ile de ilişkili olabilir. Roma Cumhuriyeti döneminde Roma Senatosu önemli konularda bu Etrüsk rahiplerine danışmıştır hep.

Kaynaklara göre Etrüsk dininde ağaçlar ve hayvanlar iyi ve kötü diye ikiye ayırt edilirdi.

Etrüsk Dili ve Yazıtları

Rivayette Etrüskler'in Lidya'dan İtalya'ya göçünün deniz yoluyla yapıldığına işaret ediliyor. Bu göçün yılları aldığı ve kesiksiz yapılmadığı 1885'te Lemnos Adası'nda Etrüsk yazıtlarının tespiti ile ortaya çıktı. Şimdi Atina Ulusal Müzesi'nde korunan Yunan alfabesiyle yazılmış bu Etrüskçe yazıtın M.Ö. 7. Yüzyıla ait olduğu anlaşıldı. Böylece, Lemnos Adası'nda M.Ö. 7. Yüzyılda Etrüskçe konuşulduğu saptandı.

Başka yerlerde de çok sayıda Etrüskçe yazıtlar bulundu. Sadece Tuscani'de bulunan Etrüsk yazıtları onbin civarında. Ama hepsi çok kısa. Çok az sözcük içeriyor. Etrüskolojinin temelini oluşturan birkaç metinden biri 1950'lerin sonlarında Zağrep'te bulunan ve Zağrep Müzesi'nde korunmakta olan el-yazması dini dökümanlar (dinsel takvim) oldu. 1500 sözcükten oluşan bu metinde tekrarlardan ötürü ancak 500 farklı sözcük kullanılmaktadır.

İtalya yarımadasına ve halklarına alfabeyi tanıtanlar Etrüskler'dir. Bu alfabeyi Yunanlılar'dan ödünç aldıkları sanılıyor. Etrüsk alfabesinin M.Ö. 7. Yüzyıl civarında kullanıma girdiği ve Etrüsk dilinin de bu tarihten itibaren yazıya geçtiği düşünülüyor.

Bir Etrüsk dili grameri yazıldı. Bazı fonetik kuralları ile morfolojisi kısmen biliniyor. Belirli şahıs zamirleri (birinci şahıs zamiri mi, mini gibi) ile bazı işaret zamirleri de saptanmış bulunuyor. Dilin toplam yüz kadar kök sözcüğü anlaşılmış durumda. Sayıları ve çok zor olduğu belirtilen fiilleri yeterince bilinmiyor henüz. Bu dildeki cümle kurma modeli Hint-Avrupa dillerinkine benzemiyor. Fiil sistemi, bağlaçları da farklı. Etrüskler'in dilinde aktif ve pasif ayırt edilemiyor.

Sonuç olarak Etrüsk dili henüz yeterince anlaşılmış değil. Karanlık noktalar var hala ve bu karanlığı dağıtacak başka Etrüsk yazıtlarının bulunması bekleniyor. Bilinebildiği kadarıyla bilinen dil ailelerinden hiç birine ait olmadığı, uzak bir kuzeni veya ikizinin bulunamadığı öne sürülüyor.

Uzmanların, otoritelerin acelesi yok. Onlar toprağın altından şans eseri çıkacak yeni yazıtları bekliyor. Onlar tüm antik ırklara ölü gözüyle bakıyor ve geçmişe ilgileri günümüzü anlamaya dönük değil. Motifleri farklı onların.

Yeni bir Etrüsk yazıtı bulunur mu, bulunursa ne zaman bulunacak, o da belli değil. Kendi adıma ben, Etrüsk dili konusunda uzmanlaşanların Anadolu'nun doğusunda konuşulan dillere aşina olduklarına inanmıyorum ve dil bilimcilerimizi Etrüsk dili konusunda şu anda bilinebilen ne varsa toplayıp incelemeye davet ediyorum.

Etrüskçe ile Arnavutça'nın aynı dil oldukları tezi var. Arnavutluk'ta ise iki ana dil grubu mevcut: Kuzeydeki Gegler'in ve güneydeki Tosklar'ın dili. Modern Arnavutça, Raymond Hutchings'in kaleme aldığı *Historical Dictionary Of Albania* (1996) adlı kitaba göre, bu iki diyalektin bir sentezidir, ama bu senteze egemen olan Tosklar'ın konuştuğudur. Tosk'ların adı (oturdukları bölgeye de Toskeria deniyor) ile Tusci ve Tujik benzerliği hemen farkedilecek türden. Zaten Etrüsk dili ile aynı olduğu söylenen de daha çok Tosklar'ın konuştuğu dil veya diyalekttir.

Bir kaynaktan Etrüskçe ile Arnavutça ayniyeti kuran bir görüşün varlığını öğrenir öğrenmez, Etrüsk-Dersim bağlantısı konusundaki görüşümü dilsel yönden sınamak için hemen bir Arnavutça sözlük aramaya koyuldum. En yakın kütüphanede bulabildiğim küçük-boy bir Arnavutça sözlüğü (Nelo Drızari, *Albanian-English And English-Albanian Dictionary*, 1979) hızla taramaya koyuldum.

İlk bakışta Arnavut dilinde çok sayıda Türkçe sözcüğün varlığı dikkat çekiyor. Bunun nedenleri Osmanlı peryoduyla ilişkili açık ki.

Bu küçük-boy Arnavutça sözlükte hızlı bir taramayla Dersim dilinde de mevcut veya benzer şu 27 sözcüğü tespit etmek hiç de zor olmadı (parentez içindeki karşılıklar Arnavutça'daki anlamlarıdır):

Arké (hazine, cüzdan), *arkétar* (haznedar, toplayıcı), *ça* (ne), *dru* (ağaç, odun, sopa), *ere* (genç kadın, gelin), *gjah* (oyun), *mé* (ben, beni, bana), *im* (benim, benimki), *keçe* (küçük kız), *ké* (kime, hangisi), *ku* (nerede, nereye), *pastér* veya *pastéroj* (temiz), *pastaj* (sonra), *pér* (için, -ye, –ya karşılığı bir edat), *pérsé* (neden, ne için), *rréjé* (kök), *racé* (ırk), *rast* veya *rasti* (şans, fırsat), *ra* (o düştü), *sa* (ne kadar, kaç tane), *sonde* (bu gece), *shukurt* (kısa), *té* (-ye, -ya, -den anlamlı bir artikel), *tre* (üç), *vér* (yer, koymak), *veri* (kuzey), *zakon* (töre, alışkanlık).

Bu veriler, daha gerideki sayfalarda söylediklerimle birleştirilerek ele alındığında Dersim (Tujik)-Lidya (Tyrsen)-Tosk (Arnavutluk)-Etrüsk (Tusci) bağlantısı ciddi ve güçlü bir olasılık olarak beliriyor. Bugün dahi Kosova ve Arnavutluk'ta kendisine Goran diyen bir azınlığın varlığını (kişi adı olarak da aynı yerlerde sıkça karşılaşılan), ayrıca Dımılı adıyla ilişkili olduğunu düşündüğüm Dalmatya (Dalmatae) adlı İlliryan aşiretini ve onun adını taşıyan bir coğrafyanın varlığını da ek olarak hatırlatmam gerekir.

Bütün bunlar dilbilimci arkadaşlarımızın Etrüskçe'yi ve Arnavutluk'ta konuşulan Tosk dilini takibe almaları için yeterlidir inancındayım. Böyle bir çalışmanın dilimizin evrimini tanımak ve tarihini yazabilmek için de gerekli olduğunu düşünüyorum.

Heredot'u ilk okuduğumda kendi kendime "*Tarihin babası bizden sözetmiyor"* diye düşündüğümü, ama yukarıdaki bağlantıları yakaladıktan sonra "*Tarihin babası kendi tarihine bizimle başlıyor galiba"* dediğimi not etmek isterim.

Son olarak Anadolu'dan İtalya'ya sadece Etrüskler'in değil, büyük ihtimal onlarla aynı göç dalgasında Truvalılar'ın ve başkalarının da geldiğine işaret etmeliyim. İtalya'daki eski yer, nehir ve göl adları (Trasimeno, Cortona, Telamone, Sienna, Arezzo, Bolsena, Orte, Terni, Milan-Milano, Lazio vd gibi) da bu düşüncemi destekliyor. Laz adı ile Lazio ve Latium, Milan (Milli) aşiret adıyla İtalya'daki Milan ve Milano, İtalya kent devleti Genoa (Ceneviz)'nın adıyla Gini aşiret adı, ayrıca Kürt ve Cortona adları arasındaki çarpıcı benzerlikler atlanacak türden değiller.

BÖLÜM III

ESKİ DERSİM (ESKİ DERSİMLİLER)

Dersim'in limitleri hakkında kısa bir açıklama ile başlamam gerekecek.

Binlerce yıllık tarih yolunda çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Dımılki konuşan topluluklar, bugün Anadolu'nun doğusunda, Dicle-Fırat kaynakları, Yukarı Fırat, Murat, Harçik (Pülümür Suyu) ve Munzur havzalarında yerleşiktirler.

Bu coğrafyanın alan itibariyle en büyük parçası Dersim adıyla bilinen Karasu ve Murat nehirleri arasındaki bölgedir.

Dersim adını geniş manada Dımılki konuşanların yurt edindiği toprakların tamamına karşılık olarak kullanıyorum. Bu tarihi Dersim'in etnik sınırlarıyla bağdaşan bir yaklaşımdır. Sözcüğün geniş anlamında Dersim, başka türlü ifade edilirse, Koçkiri, Şeyh Sait ve İç-Dersim direnmelerinin toplam etki alanı demektir. Dar anlamda ise resmi dilde *Tunceli* adı verilen iç kesimlere denk düşer. Ben buna *İç-Dersim* diyorum. Çünkü *Tunceli* adı verilen topraklar tarihi Dersim'in bütünü değil, sadece çekirdek parçasıdır.

Bir halkın veya ulusun tarihi onun oluştuğu ve geliştiği bölge eksene konarak anlatılmalıdır. Bu çalışmada da genelde Urartu (Kırmanciye, Ermenistan), özelde Dersim adını taşıyan coğrafyanın kendisinde yaşanan şekillenme esas alınmıştır.

Dersim geleneği modern Dersimliler'in *Eski Dersimliler* ve *Geç Dersimliler* (*Sonradan Gelenler*) olmak üzere iki tabakadan bileştiğini söyler. Bu gelenek tarihsel gerçeklerle örtüşüyor. Orijin ve tarih problemini çözmek için farklı göç veya istila dalgalarına ait bu iki katmanın tespit edilip tanımlanması gerekti.

Bu nedenle Dersim tarihini *Eski Dersim* ve *Geç Dersim* olmak üzere iki ana bölüm halinde işlemek zorundayım.

Bu bölümde esas olarak Eski Dersimliler'i, onların orijini ve tarihlerini ele alıyorum. Daha sonra Geç Dersimliler konusuna gelinecektir.

DERSİM'İN ESKİ HALK TABAKASI

(Genel Bir Bakış)

Dersim; kale ve kent harabeleri, kervan yolları, hamam, köprü, kervansaray, pagan dönem ile Hristiyanlık ve İslam peryodlarına ait tapınak ve türbeler gibi tarih kalıntılarına sıkça rastlanabilen bir coğrafyadır.

Bu kalıntıların bir bölümü taş çağı kadar gerilerden kalmadır.

Örneğin İç Dersim'in en önemli iki vadisi olan Kutu Dere ve Ali Boğazı'nda taş çağı insanı tarafından barınak olarak kullanıldığı kuşku götürmeyen sayısız inler ve mağaralar mevcuttur.

Bunlar, Dersim içinde *Eski Taş Çağı*'ndan beri insan topluluklarının yaşadığının açık kanıtlarıdır.

1937-38 Dersim katliamına dek halen bu vadilerdeki ilkel barınaklarda yaşayan kabileler ve aileler vardı.

Sözgelimi Koçan grubu aşiretleri 1920'lere ve 30'lara kadar Çemişkezek'in oldukça sarp Tağar Deresi ve Ali Boğazı mıntıkalarındaki mağaralarda yaşar ve Dersim'in erken sakinleri gibi hayvancılık yaparak geçinirlerdi. Onların bir bölümü yurt edindikleri bu vadilerden devlet tarafından zor yoluyla veya çeşitli vaadlerle çıkarılabildiler.

Devlete karşı direnen veya devlet zulmünden kaçan Dersimliler için bu vadiler ve oralardaki ilkel barınaklar son zamanlara kadar sıkça kullanılmıştır. 1937-38 katliamı sürerken binlerce Dersimli ailenin hayvanlarıyla birlikte aylarca bu vadilerde ve barınaklarda yaşadığı bir sır değildir. Bugün dahi onbinlerce yıl öncesine ait bu barınaklar gerillalar tarafından yer yer sığınak olarak kullanılmaktadır.

Dersim içinde *Neolitik Devrim*'in, yani göçebelikten yerleşik yaşama ve tarıma geçişin kanıtları da bir o kadar açıktır.

Bu geçişin izleri doğal olarak ülkenin tarıma en elverişli kesimlerinde ve ırmak boylarındadır.

İç Dersim'in tarıma elverişli kesimleri ise, Çemişgezek, Pertek, Çarsancak, Ovacık, Mazgirt, Pah (Parçik) ve Türüşmek gibi merkezlerdir.

Dersim'de ilk siteler (kentler) de Mazgirt, Çemişgezek, Sağman, Pertek, Peri, Kığı, Bağin, Kemah, Palu ve Ovacık (efsanelere bakılırsa) gibi merkezlerde kurulmuşlardır.

Ama bu sitelerin bir bölümünün ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu henüz kesin olarak bilinemiyor.

Dersim ve çevresinin en eski sakinlerinin Hattiler ve Hurriler olduğu sanılıyor.

Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli (1985) adlı çalışmasında Bilal Aksoy'un aktardığına göre, Arthur Ugnad, Dersim ve çevresinin M.Ö. 2200'lerde Subartular'ın ülkesi olduğunu yazmaktadır (Bk. Aksoy, a.g.e., s. 31).

Bu araştırmanın *Giriş* kısmında Subartular adının daha çok Hurriler'e karşılık olarak kullanıldığını, ama zaman zaman Asurlular'ın da bu adla bilindiklerini not etmiştim.

M.Ö. 2. Milenyumda Dersim ve çevresinin Hurriler'le (Hurri kökenli İşuvalılar) yerleşik olduğunu başka bazı kaynaklar da yazmaktadırlar. Örneğin *Türkçe Britannica'*ya göre o zamanki Dersim halkı Hurriler'di.

Hurrice'nin Hozatça olduğunu öne süren görüşler de var.

Dersim ve yakın çevresinin zaman zaman kısmen veya tamamen Mitanniler'in yönetimine girdiği sanılıyor. Mitanniler de Hurri orijinli idiler.

Daha sonra Dersim ve çevresinde Hititler'le Asurlular etkinlik kurmuşlardır.

Bazı tarih atlasları M.Ö. 1600-1300 arasında Dersim'i Hitit imparatorluğunun sınırları içinde gösterirler. Dersim içinde Hititler'e ait yazıtların bulunuşu da Dersim'in en azından bir bölümünün Hitit hakimiyetini yaşadığına işaret eder.

Ama Hitit imparatorluğunun kuruluşu gerçekte 15. Yüzyıl ortalarına rastlıyor ve Hitit tarihinin imparatorluk adı verilen bu döneminin Hurri orijinli yeni bir hanedan tarafından belirlendiği sanılıyor.

Dersim'de bir Asuri (Süryani) öğenin varlığı da kesindir.

Bunun en açık kanıtlarından biri *Aşuran* (yani Asuriler) adını taşıyan Dersim aşiretidir. Ama bu Asur kolonisinin Dersim'e ne zaman geldiği veya yerleştirildiği konusunda şu anda kesin konuşamıyorum. *Munzur* ve *Suran* gibi aşiret adlarının Asuri-Süryani öğeyle ilişkisinin ne olduğu konusunda da henüz kesin değilim. Bazı yaşlılarımız Haydaran ve Demenan aşiretlerinin soyağacında da *Asur* adında birinden sözeder ve onu *Demen*'in torunu gibi tanıtırlar.

M.Ö. 1200 yılında Hititler yıkıldıktan sonra bazı tarih atlaslarına göre Dersim'de Yeni Hititler (Geç Hititler) olarak tanımlanan prensliklerin yönetimi kurulmuştur. Örneğin M.Ö. 1000 yılında Dersim Yeni Hititler'in egemenlik alanında gösterilmektedir.

Dersim'in bazı kesimlerinin Yeni Hitit olarak tanımlanan Tabal Konfederasyonu'na dahil edilmiş olması mümkündür. Sözgelimi Peri kentinin bu konfederasyonun bir parçası olduğuna işaret eden verilere rastladım.

Yeni Hititler'le Muşkiler'in ilişkileri neydi?

Çünkü tarihsel kaynaklara göre, Hitit yıkılışı sonrasında Anadolu'da yeni bir denge oluşmuş, bu yeni dengede Frigyalı fetihçilerle aynı veya en azından onlarla akraba oldukları sanılan Muşkiler öne çıkmıştır. Bu nedenle de Asur kaynakları Hitit yıkılışından başlayarak Kızılırmak doğusundaki halkı veya halklar grubunu *Muşkiler* olarak adlandırırlar. Tevrat yazarlarına göre *Muşki* ve *Tabal* adları Anadolu orijinlileri temsil ederdi (Bk. *The Cambrıdge Ancient History)*.

Hitit iktidarının dağılmasından yararlanan Muşkiler, M.Ö. 1160 yılı civarında Asurya'ya tabi Alzi (Azzı) ve Purulumzi (Purukuzzi) bölgelerine, yani yukarı Fırat bölgesi içlerine ve Murat Suyu boylarına girdiler. Onların M.Ö. 1170 yılında Samsat civarındaki Kummukh, Karçemiş ve Malatya arasına yerleştikleri, böylece Asur sınırlarına kadar dayandıkları kaydediliyor.

The Cambrıdge Ancient History, Muşkiler'in Fırat havzalarındaki doğu grubunun Hurriler'in liderliği altında göründüğünü söyler. Maspero, Muşkiler'in Alzı ve Purukuzzı eyaletlerini Asuriler'den aldıklarına işaret eder. King, Muşki istilasını Tiglat-Pileser I döneminden elli yıl kadar önceye yerleştirir.

Ama bu istilalar sürekli sonuçlar üretmedi. Örneğin bu Muşki istilasından Hitit benzeri bir imparatorluk doğmadı.

Asur kaynakları Muşkiler'e bazen Muşki, bazen de Tabal (Taballar) olarak referans vermekte, bir Muşki ve Tabal özdeşliği kurmaktadırlar. Muşkiler'in Asurlular tarafından yer yer Kaskalar'la da ilişkilendirildikleri görülür. Belki de Muşkiler'in Hititler'i Kaskalar'la ittifak halinde yıkmalarından dolayıdır bu.

(Bk. *The Cambrıdge Ancient History*, II, Part 2, *Demir Çağında Frigya ve Anadolu Halkları* başlıklı XXX. Bölüm).

E. Yavuz, kendi kaynaklarına dayanarak Muşki (Maski)'lerin bir aralık Frig topluluğuna dahil olup daha sonra onlardan ayrıldıklarını ve bağımsız bir krallık kurduklarını yazmaktadır. O'nun dayandığı kaynaklara göre, bir *Milit-Muşki* ittifakı vardı ve daha sonra *Komuklar* da bu Milit-Muşki topluluğuna katıldılar, Dicle ve Yukarı Balik civarında Kurhi (Hurri)'leri buyruklarına almayı başardılar. Tiglat-pileser I'in seferi, ona göre, bu ittifaka karşı yapılmıştı. Yavuz'a göre Komuklar da Hititler'den ayrılmış bir krallıktı. Sanırım onun kastettiği Milli (Milan) aşiretiyle ilişkisini kurduğu Militler (Melitenler)'in yanısıra Komuklar'ın da Geç-Hitit devletlerinden biri olduğudur.

Asur kralları elli yıl kadar bu yeni gelenlerle uğraşmak zorunda kalırlar.

Tiglat-Pileser I, M.Ö. 1113 veya 1120 yılında işte bu Muşkiler'e karşı bir sefere çıkar, onları yenilgiye uğratıp *Alzi-Purukuzzi* bölgesini bir eyalet olarak geri ilhak eder.

Tiglat-Pileser bu seferi sırasında *Muzri*'ye de girdiğini kaydeder.

Bu kayıtlarda geçen Muzri'nin Dersim'in eski bir kantonu olan Munzur havzalarına ve civarlarına, geniş manada Batı Dersim'e referans olması büyük bir olasılıktır.

Kısacası, Asur kralı Tiglat-Pileser I'in yazıtlarından anlaşılıyor ki, Dersim, Muşki istilası öncesinde Asur hakimiyeti altındaydı. Aynı yazıttan hareketle *Azzı (Azza)-Purulumzu* ve *Munzur* gibi adların Dersim ve çevresine referans oldukları söylenebilir.

Tigalt-Pileser I'in kaydına bakılırsa Asurlar Dersim'de kendi hakimiyetlerini yeniden kurmuş olmalıdırlar.

Türkçe Britannica'nın *Tunceli* maddesinde verilen bilgilere göre, Dersim halkı M.Ö. 9. Yüzyılda Asurlular tarafından *Muşkiler* olarak adlandırılıyordu.

Kendi incelediğim Asur yazıtlarında böylesine spesifik bir referansa rastlamadım. *Britannica*'nın aktardığı bilgi doğruysa Tiglat-Pileser'in yenilgiye uğrattıklarını ve kovduklarını söylediği Muşkiler sonunda Dersim'de tutunup yerleşmiş olmalıdırlar.

Muş adının yanısıra, Dersim'in *Bozku* (Keçel) ve *Maskan* aşiretlerinin adları da belki Muşki adıyla ilişkilidirler. Bu aşiretlerin (Bozku ve Maskan) Dersim içine bahsi geçen Muşki istilasıyla girmiş oldukları düşünülebilir.

Asur yazıtlarında Salmaneser I'den itibaren Muzri adının yanısıra Dersim ve çevresinde de tanışık olduğumuz Gilkhi, Gilzan, Tsugi (Tuskan, Tuskhan, Tsukhi), Zimaki, Lukhi vd gibi halk, aşiret, kent ve bölge adları ile karşılaşmaktayız. Sözgelimi Salmaneser I'in Asur kolonileri yerleştirdiği Tsugi kentinin adı bir dönem Dersimliler'in genel adı olarak da kullanılmış olan Tujikler adını hatırlatır. Bu ad '*Gilkhi ülkesine ait Tsugi topraklarına vardım'* diyen Tiglat-Pileser I'in yazıtında da anılır. Asur-nasir-pal II'nin kayıtlarında geçen ve Asurya civarında görünen Zimaki adı antik bir yerleşme olduğu açık olan Dersim'in Zımek köyünün adıyla aynıdır.

Daha birçok örnek gösterilebilir.

Asur tarihinde Dicle kaynakları kuzeyine doğru yayılışın ve buralarda koloniler kurmanın en belirgin safhası Salmaneser I ile başlıyor. O, *The Struggle Of The Nations* adlı eserinde Gaston Maspero'nun deyişiyle Asur tarihinin kahramanlık döneminin en parlak yöneticisidir. Asurlar'ın Dicle kaynaklarında, *Chanigalbat*, *Muzri*, *Ergani*, *Tushkan* gibi bölgelerde ilk görünmeleri ve bu bölgelerin Asur egemenliğine giriş süreci onunla başlatılabilir. Salmaneser I'in oğlu Tukulti-Ninurta/Ninib I ve daha sonraları Tiglat-Pileser I ile birlikte kuzeydeki Asur ilerleyişi devam ettirilir.

Asurlular egemenlikleri altına aldıkları ülkelere kendi kontrollerini sürekli kılmak için askeri koloniler yerleştirdiler.

Tiglat-Pileser I'in kendi kayıtlarında fethettiği ülkeleri Asur egemenliğinin yanısıra *Magi dini* altına soktuğunu söylemesi üzerinde durulmaya değer bir noktadır. O'nun bu kaydı Magi dininin Zerdüşt'ten önce de varolduğunu, ama zamanla artık Zerdüşt-olmayan Magiler'in kalmadığını söyleyen El Biruni'nin ifadeleriyle birlikte ele alındığında, bu dinin başlangıcı konusundaki görüşleri gözden geçirmek gerekebilir. Biruni'ye göre Zerdüşt ve Buda'nın ikisi de Harranlılar olarak da bilinen Sabiler sektine mensuplardı.

M.Ö. 9. veya 8. yüzyıldan itibaren Dersim ve çevresi Urartu krallığının sınırlarına dahil edilir. Bazı kaynaklara göre Urartu kralı *Menua*'nın bölgedeki fetihlerini anlatan Bağin'deki yazıtta Dersim ve Elazığ yörelerine Supani denmektedir. Bu adın sonraları Sofene (Sophene) şekli altında yaşadığını görmekteyiz.

Mazgirt, Palu, Bağin, Kayalıdere (Muş ovasında ve Varto civarında), Altıntepe, Aznavur ve Kömürhan'daki Urartu kalıntıları, Dersim ve çevresinde Urartu varlığı ve hakimiyetine işaret ederler.

Urartular da, Hurri kökenli idiler.

Dersim'in en azından bir kesiminde M.Ö. 8. yüzyıl sonrasında Urartu (Hurri) varlığı ve hakimiyeti kesindir.

Urartular-öncesi çağlar hakkında yeterli kanıtların yokluğundan dolayı aynı kesinlikte konuşamasam bile, Dersim ve çevresinin eski halk tabakası içinde Hatti, Hurri ve Asuri (Suri) öğelerin önemlice bir yer tuttuğuna kesin gözüyle bakılabilir.

Urartular sonrasında Dersim ve çevresi kısmen Lidya'nın, kısmen de Asur ve Urartu devletlerine son veren Medler'in kontrolü altına girer.

Dersim ve çevresinin bu dönemde kısmen Lidya imparatorluğunun yönetiminde olabileceğini söylerken Heredot'un yazdıklarına dayanıyorum. Çünkü o, *Chalyb'leri* de Lidya kralı Croesus (560-546 M.Ö)'un tebaları arasında saymaktadır ki, onların esas üsleri Kızılırmak doğusuna düşüyordu.

Strabo, Chalybler'in Haldiler (Chaldaei), yani Urartulular olduklarını düşünüyordu. Grammatik bir analizden hareketle N. Adontz da Strabo'nun Chalybe (Chalube) ve Chal-daei (Haldi) özdeşliği kuran görüşüne katılır. Ona göre bu adlardaki *–ib* ve *–di* çoğulluk takıları olup asıl kök aynıdır, yani bu sözcükler bir ve aynı adın farklı şekilleridir ve bu farklılığın kaynağı da tarihin farklı aşamaları veya yaşadıkları farklı bölgeler olmalıdır.

Strabo, Ermeniler'in Karen (Erzurum)'in yanısıra *Derxene* bölgesini (Tercan ve Eski Dersim) de Zariadris ve Artaxias döneminde Chalybler (Haldiler)'den ve Mossynoechi'lerden ele geçirdiklerini yazmaktadır.

Bu bilgiler hep birlikte ele alındıklarında Haldiler (Urartular)'i anılan dönemin Eski Dersim sakinleri olarak görmek gerekir. Adontz'un Chaldia (Haldi ülkesi) ve Tzanika özdeşliği kurması da bu görüşümü pekiştirir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 43, 47-49, 306-7).

O halde; Eski Dersim, Tercan ve Tzanika'nın Croesus'un Lidya imparatorluğuna dahil olmaları ihtimali vardır ve bu durum Dersimliler'le Tyrsenoi'ler (Etrüskler) arasında kurduğum akrabalığın bir diğer kanıtı gibi görünüyor.

Lidyalılar ve Medler sonrasında ise Dersim ve çevresi bu iki imparatorluğu yıkan Akamenidler'in eline geçer.

İlk kez Akamenidler dönemindedir ki eski Urartu coğrafyası Ermenistan adıyla bilinmeye başlar.

Böylece Akamenidler (Farslar) çağından itibaren Dersim artık Ermenistan'ın bir parçasına dönüşür ve Ermenistan'ın ortasında yeralan konumu nedeniyle ülkenin kaderi bu tarihten sonra Ermenistan'ın kaderinden ayrılamaz hale gelir.

Dersim, Akamenidler'i yıkan Makedonlar'ın hakimiyeti altına girdi mi?

Bu noktada kesin bir şey söylenemez.

1851 yılında Urmiye'de Amerikalı misyoner Rev. Dr. Justin Perkıns tarafından bulunup İngilizceye çevrilen İskender romanının bir Süryanice versiyonunda (tarihi ve yazarı bilinmeyen) Büyük İskender'in ordusuyla birlikte Dersim'e girdiği anlatılmaktadır (Bk. *American Oriental Society Journal,* vol. 4, New York, 1854 içinde *Notice Of A Life Of Alexander The Great*, s. 429-440).

Notes Of Researches In The Deyrsim Dagh (JRGS, cilt 38 içinde, 1866) başlıklı gezi notlarında J. G. Taylor da İskender romanının bu Süryanice versiyonuna değinmekte ve bazı yorumlar yapmaktadır.

Taylor'a göre bu romanda geçen *Moses Dağı* (Musa Dağı), Munzur Dağı'nın adının bozulmuş Süryanice (Aramice) şeklidir. Adı geçen romana göre Büyük İskender *Moses Vadisi (Musa Vadisi)*'ne, yani Ovacık'a girmiştir. Bu aynı romanda İskender'in kamp kurduğu söylenen *Bahelipta* ise Taylor'a göre Dersim Dağı'nın kapısı olan Mazgirt'tir.

Böylece sözünü ettiğim Süryanice roman Büyük İskender'i Dersim'de göstermektedir.

Taylor'un yorumuna göre bu romanın yazarı Dersim'i bizzat görmüş olmalıdır. Çünkü ilgili kısımda tarif ettiği coğrafya gerçekten de Dersim'dir. Ama Taylor, bu romanın yazarının İskender'i yanlış ve imkansız bir coğrafyaya yerleştirdiğini, yani İskender'in Dersim'e gelmiş olamayacağını düşünür.

Makedonlar ve Selukidler sonrasında Dersim Ermenistan'la birlikte Roma, Part, Bizans ve Sasaniler'in yönetimi altında kalır. Daha sonra da Sasaniler'i deviren Araplar'ın etkinlik alanına dahil edilir.

Eski Dersim (Esas Dersim)

Bugünkü Dersim'in belirli bir bölgesi, kabaca Munzur Nehri ile Pülümür Suyu (Harçik) arasındaki dağlık kesim, kaynaklarda Eski veya Esas Dersim olarak tanımlanmaktadır. Bu bölgenin kuzey sınırı Çin Seddi'ni andıran Munzur-Mercan dağ kümesidir. Güney ucu ise Türk askeri kaynaklarında (Jandarma Umum Kumandanlığı tarafından 1932 yılında hazırlanmış olup yakın zamanlara kadar gizli tutulan *Dersim* adlı kitapta) Munzur ve Harçik (Pülümür) ırmaklarının birleştiği kavşak noktası olarak gösterilir.

1866 yılında Dersim'i dolaşan Britanya'nın Erzurum konsolosu J. G. Taylor da benzer bir tarif yapmaktadır.

O'na göre Esas Dersim (Gerçek Dersim), Halvori, Mazgirt ve Kiğı'nın gerisindeki dağlık bölgedir. Bu bölgenin kapısı Mazgirt, kuzey hududu ise Karasu Nehri'dir

(*Bk. Journal Of A Tour In Armenia, Kurdistan And Upper Mesopotamia With Notes Of Researches In The Deyrsim Dagh*, *Journal Of The Royal Geographical Society*, *cilt 38, s. 281-361*).

19. Yüzyıl sonunda Dersim'i gezen Ermeni Andranik, sonraları Tunceli adı verilen topraklara ek olarak Tercan kazasını da Dersim'in bir parçası olarak tarif eder.

Ama Esas Dersim (Gerçek Dersim) ayırdı Andranik'te de mevcuttur. O'na göre de Esas Dersim, Tujik (Abasan) ve Kutu Deresi mıntıkalarıdır. Bu bölge Antranik'in gezisi sırasında Dersim'in bağımsızlığını hala koruyabilen yegane parçasıydı (Bk. Andranik, *Dersim*, Tiflis, 1901).

Kısacası, hemen tüm kaynaklarda bugünkü Dersim'in belirli bir bölgesinin Esas Dersim (Eski Dersim) olarak tanımlanıp ayırt edildiğini görüyoruz.

Bu ayrımın anlamı Dersim sözcüğünün ilk olarak tarif edilen bölgenin adı olmasıdır.

Dersim, Tercan'ı ve Tzanika (Çanestan)'yı şimdilik hariç tutarsak, başlangıçta sadece bu bölgenin adı olarak kullanılmış ve bu tanım Tanzimat'a kadar egemen olmuştur.

Dersim Kavramının Ortak Bir Ulusal Ada Dönüşümü

Tanzimat (1839)'tan 1938'e kadar süren *Dersim direnişleri çağında* Dersim adının anlamı da, limitleri de değişir.

Dersim Sorunu'nun gündeme oturduğu bu süreçte, özellikle Birinci Savaş sonrasında Dersim kavramı giderek daha geniş bir coğrafyayı, başka deyişle *Dersim Ulusal Sorunu*'nun etki alanını tanımlamaya başlar.

Böylece Dersim kavramı bir ulusun ortak ve genel adına dönüşür.

Bu ulusun özgürlük sorunu da tarihe başka bir adla, sözgelimi Zaza Sorunu diye değil, ama *Dersim Sorunu* adıyla geçer.

Dersim olayının süreklilik kazandığı sahayı Dersim adına ve sınırlarına bağlayan az evvel adını verdiğimiz askeri kaynakta *Dersim Sorunu*'nun evrimiyle doğrudan bağlantılı olan bu dönüşüm karşıt bir cepheden gayet açık bir biçimde ifade edilmekte ve izlenen karşı-strateji de açıklanmaktadır.

Bu strateji; Pertek, Çemişgezek ve Mazgirt gibi pasifize edilip devlet otoritesi altına sokulan yerleşmelerin Dersim direnişleri çağında artık özgürlük ve direniş anlamına gelen Dersim kapsamından çıkartılması, bir bölümünün başka illere bağlanması ve kitlesel sürgünlerin de yardımıyla Dersim coğrafyasının ve halkının parça parça dağıtılmasını hedefliyordu.

Nitekim devlet tarafından önceden planlanmış bir hareket olan 1937-38 katliamı ve sürgünü arefesinde aynı stratejinin bir gereği olarak Dersim'in adı Tunceli olarak değiştirilip tarihten silinmek istenmiştir. Türk devletinin çeşitli biçimler altında hâlâ yürürlükte tutulan Dersim'i imha stratejisi etkili bir karşı-stratejiyle boşa çıkartılmadığı sürece de devam edecektir. Munzur ve Pülümür vadilerinde yapımı başlatılan bir seri baraj projesinin amacı da çok açık ki Dersim'i sular altında bırakıp insansızlaştırmaktır.

Tarihsel Kayıtlarda Dersim

Bugünkü Tercan ve yukarıda tanımını yaptığımız Eski Dersim antik kaynaklarda Xerxene (Derxene) adı altında görünürler.

Xerxene veya Derxene adı ilk kez M.Ö. 401/400 yılında Onbin Yunan askerinin yürüyüşüne öncülük eden *Anabasis*'in yazarı Xenophon'da geçer.

Bu adın Esas Dersim (Eski Dersim) ve modern Tercan'a referans olduğu genel kabul gördü denebilir.

Prof. N. Adontz, *Armenia In The Period Of Justinian* adlı çalışmasında Xerxene, Derxene ve Derjan (Tercan) adlarının modern Dersim adının erken formları olduğunu ikna edici bir biçimde açıklamaktadır.

Xerxene adı Pontus'un Amasya kentinden olan coğrafyacı Strabo'da da geçer. Strabo (M.Ö.58-M.S. 25), Selukid kralı Büyük Antiochus'un satrapları Zariadris ve Artaxias zamanındaki Ermeni fetihleri arasında Xerxene'yi de saymaktadır (Bk. *The Geograph Of Strabo*).

The Natural History adlı eserinde coğrafyacı Pliny (M.S. 23/24-79) de Fırat'ın güzergahını tarif ederken Derxene'den sözeder (Bk., *The Natural History Of Pliny*, cilt 1, İngilizce'ye çev. John Bostock ve H. T. Rıley, London, 1855, s. 441). Taylor'un da dikkat çektiği gibi Pliny'nin Fırat adı altında tarif ettiği gerçekte Munzur ırmağıdır

Eski Dersim ve Tercan, çok erken bir tarihten beri, en az Zariadris ve Artaxias döneminin fetihlerinden itibaren nominal anlamda bile olsa artık Ermenistan'ın birer parçası olarak görünürler ve bu durum sonraki asırlarda süreklilik kazanır.

Esas Dersim ve Tercan coğrafyasına daha geç tarihlerdeki referanslar da doğal olarak hemen tamamen Ermenice kaynaklarla sınırlıdır.

Ermeni literatürünün başlangıcı ise, Ermenice'nin ilk kez yazı dili olarak kullanılmaya başlandığı M.S. 5. Yüzyıldır.

Agathangelos, Lazar Parpetsi'nin sıralamasına göre ilk Ermeni tarihçisidir. Dersim adı Agathangelos'ta ve sonraki Ermeni kaynaklarının birçoğunda Derjan (Derxene) şekli altında geçmektedir.

Dersim, Mamekiyê ve Khalmem Ocağı Adlarının Anlamı

ve Eski Dersimliler'in Temel Çekirdeği

M. Khorene, *History Of The Armenians* adlı eserinde ünlü Tufan olayı ve bu olayın kahramanı olarak bilinen Nuh (Khorene'de Xisut'ra) ve oğullarına ilişkin efsanenin bir versiyonu olan aşağıdaki rivayeti aktarmaktadır:

"Gemisi Ermenistan'da karaya oturan *Xisut'ra*'nın oğullarından *Sem*, keşif amacıyla kuzey-batıya doğru gitti. Uzun bir dağın yanındaki küçük bir ovaya vardı. Bu ovanın içinden Asurya istikametine doğru akan bir nehir geçiyordu. Bu nehrin yanında iki ay kalan *Sem*, ordaki dağa kendi adıyla *Sim* adını verdi. Daha sonra geldiği yere geri döndü. Ama onun en küçük oğullarından Tarban kendisinin otuz kardeşiyle on-beş bacısını ve onların eşlerini de alarak gidip aynı nehrin havzasına yerleşti ve orayı kendi adıyla *Tarawn Eyaleti* olarak adlandırdı..." (Bk. Khorene, a.g.y., s. 79-80).

Hübschmann'a göre Sim, Sasun (Sason)'da bir dağ, Tarawn ise Van Gölü batısında bir eyalettir.

J. G. Taylor, az önce adını verdiğim yazısına düştüğü bir dipnotta Moses Khorene'deki bu pasajın enteresan bir yorumunu yaparak burada Dersim adının ve Esas Dersimliler (Eski Dersimliler)'in orijininin verildiğini düşündü.

O'na göre yukarıdaki pasajda Muş ovası kastediliyor gibi görünse de, yapılan tarif gerçekte Dersim'in Ovacık ovasına ve bu ovadan geçen Munzur ve Mercan ırmaklarına daha çok uymaktadır. Sim adı verildiği söylenen dağ da ona göre Dersim'dir.

Taylor'un vardığı sonuç, Dersim adının Nuh'un oğlu Sim'in adından geldiği, Eski Dersimliler'in de Sim'in soyundan olduklarıdır.

Taylor'un bu yorumunda tek önemli nokta, Dersim adını bölmesi ve bu adın Sim sözcüğünden geldiği görüşüdür.

O'na göre Dersim adının aslı *Sim*'dir, fakat yanlışlıkla *Dersim* olarak çağrılmaktadır.

Prof. N. Adontz, *Armenia In The Period Of Justinian* adlı çalışmasında Dersim adının etimolojisi konusunda gerçeğe öylesine çok yaklaştı ki, benim için arta kalanını açıklayıp onun analizini tamamlamak ya da kesinleştirmek olanaklı hale geldi.

İlkin Adontz'un analizini özetlemeliyim:

Buna göre klasik literatürde ve daha eski çağlarda iyi bilinen *Derjan* (Xerxene, Derxene) adı, günümüze kadar *Tercan* ve *Dersim* olmak üzere iki şekil altında yaşadı. Dersim adı, Adontz'a göre, Ermenice söylenişteki Derjan'ın Arapça ve Farsça telaffuzudur. Derjan (Terjan, Derxene) adı ise iki kısımdan oluşur: *Dar (Der)* ve *Jan*. Diğer şekiller de benzer biçimde Ter-Jan ve Der-Xene (Xer-Xene) olarak düşünülmelidir.

Adontz, bu adın ilk kısmı olan Dar (Der) sözcüğünü Colchis (sonraları Lazika) halklarından birisi olan Darili'lerin adıyla (-ili, -eli bir sonektir), ikinci kısmı olan Jan (veya –Xene) sözcüğünü ise ülkeleri antik Derjan bölgesinin yanıbaşında bulunan Tzanlar'ın etnik adıyla ilişkilendirdi, daha doğrusu ilişkili olabilecekleri ihtimalinden sözetti.

Tzanlar'ın adı kaynaklarda San (Sani) ve Çan (Can, Caneti) olarak da geçer. Ülkeleri ise Tzanica, Caneti ve Moses Khorenatsi'de rastladığımız Caniwk (San-ebi-k) gibi değişik biçimler altında görünür.

Sonuç olarak Adontz, Derjan (Dersim) adının bahsi geçen iki etnik adın bir kombinasyonu olabilecekleri savını öne sürdü

(Bk. Nicolas Adontz, a.g.e., s. 47).

Adontz, Ermeni kaynaklarda Mamikonyanlar olarak bilinen Mamanlar (Mamakanlar)'ın orijinine ilişkin *Mamik-Konak* rivayetini yorumlarken belki farkında olmadan bize bir yardımda daha bulundu.

Bu rivayet Mamakanlar'ın Çin orijinli olduklarını, Çin'den geldiklerini söyler. Adontz, bu rivayette kendisinden Çin olarak sözedilen ülkenin gerçekte bildiğimiz uzak Çin değil, ama San (Çan, Tzan) halkının ülkesi Tzanika olması gerektiğini savundu.

(Bk. Adontz, a.g.e., s. 312-13).

Bu yorumlarında bir eksiklik görsem bile gene de Adontz'un bana büyük yardımı dokunduğunu teslim etmek zorundayım.

Dersim adının orijini ve anlamı konusunda kendi son sözümü söylemeden önce *Ocağê Khalmem'i* (Türk askeri kaynaklarında *Kalman Ocağı*) ve *Mamekiyê* adları üzerinde de kısaca durmam gerekecek.

Dersimliler, Eski veya Esas Dersim olarak bilinen bölgeye *Khal Mem Ocağı* (Ocağê Khal Mem'i) olarak da referans verirler.

Jandarma Umum Kumandanlığı yayını olan *Dersim* (1932) adlı kitapta da Eski Dersim mıntıkasında oturan aşiretlerin, hatta bütün Dersim aşiretlerinin Eski Dersim'e aynı zamanda *Kalman Ocağı* dedikleri kaydedilmiştir.

Öte yandan her Dersimli bilir ki, Dersimliler bu aynı bölgeye *Mamekiye* de demektedirler.

Bu ad Ermenice kaynaklarda *Mananalı* (Mamanalı, Manan-alı, Maman-alı) olarak geçmektedir.

Toparlarsak; Dersim (Eski Dersim), Ocağê Khalmem'i (Kalmem Ocağı) ve Mamekiye adları bir ve aynı bölgenin veya ülkenin alternatif adlarıdır.

İşte bu çalışmanın nihai görüşü:

Khalman veya Khalmem adı, önüne *Khal* ünvanı getirilen *Man* veya *Mem* (Mam, Maman, Mamakan, Mamikonian) kavim adının ta kendisidir.

Kavim adları destanlarda kişileştirilerek ifade edilir.

Burdaki *Man* veya *Mem*, Eski Dersimliler'in kendi orijinlerine ilişkin geleneklerinde kendi cedlerinden biri olarak gösterdikleri ve adının önüne Khal ünvanı koyarak *Khal-Mem* dedikleri kişilik olup, ilk Ermeni tarihçilerinin aktardığı Mamakanlar'ın geleneğinde onların atalarından biri olarak da anılan *Mamik* (Mamık)'le tamıtamına aynıdır.

Yani Eski Dersimliler'in çok önemli bir bölümü kaynaklarda Ermeni olarak tanımlanan, ama Ermeni asıllı olmayan Mamanlar (Mamakanlar)'dan gelmedirler. Eski Dersim'in alternatif adlarından *Ocağe Khal Mem'i* (Kalmem Ocağı, Kalman Ocağı) ve *Mamekiye* kavramları da etnik Mamakan adından gelirler.

Ermeni kaynaklarda Mamakanlar'la Saniler (Tzaniler)'in bir ve aynı halkın kolları oldukları görüşü kaydedilmiş bir olgudur.

Adontz'un Der-Sim adının ikinci kısmını Sanlar (Tzanlar)'la ilişkilendirdiğini ve benim de bu görüşü paylaştığımı yukarda zaten izah etmiştim. San ve Sin sözcükleri sık sık birbirinin yerini alan bir ve aynı adın biçimleridir.

Yani ülkemizin adının *Dersim* şekli gelenekte Çin (Sin) orijinli oldukları da söylenen Sanlar'dan, *Mamekiye* ve *Khal Mem Ocağı* şekilleri ise Sanlar'la aynı halka ait bir diğer boy olan bu dağların erken halkı Mamakanlar'dan gelmedirler.

Böylece ülkemizin Dersim, Mamekiye ve Kalmem Ocağı gibi alternatif adlarını çözerken, aynı zamanda halkımızın orijini sorununun en azından bir yarısını, ona adını veren ve Eski Dersimliler'in hakim öğesi olarak görünen Mamakanlar (Tzanlar) gerçeğini de ortaya çıkarmış bulunuyorum.

Eski Dersimliler'in bileşiminde bir ikinci etnik unsur daha vardır ki, bu fetihçi öğeye de az ilerde *Eski Dersimliler'in Orijini* başlıklı kısımda değinecek, böylece Dersimliler'in temelinde yatan ikili sentezi açığa çıkartacağım.

Kırmanc Terimi Üzerine

Az önce söylenenler, öyle görünüyor ki, *Kırmanc* teriminin orijinini de açıklayıcı niteliktedirler.

Şöyle ki, bu ad Kır-Man-c şeklinde bölünebilir.

İlk kısım olan *Kır*, Kal ve Kar sözcüklerinin bir şekli veya benzeri; ikinci kısım olan *Man*, Mamakan ve/veya Manna etnik adı; son kısım olan *–c* ise bazen *–z* veya *–j* şeklinde de karşılaşılan mensubiyet bildiren köken soneki olarak yorumlanabilir.

Kir (Kyr, Kiwr), Ermenice'de efendi (senyör, soylu) demektir. Kır ve Kar sözcükleri sık sık *kent* anlamı da taşırlar.

Buradan hareketle Kırman sözcüğünün *Mannalar'ın Kenti (Yurdu)* ve/veya *Mamakanlar'ın Kenti* (*Maman Yurdu*) anlamlı olduğu söylenebilir.

Kırman adı, basitçe, Khalman (Khalmem) sözcüğünün bir diğer şekli olarak düşünülebilir.

R ve L seslerinin birbirine dönüştüğü ve sesli harflerin birbiri yerine geçtiği sıkça görülür. Bu nedenle *Khalman* > *Karman* > *Kırman* dönüşümü oldukça mümkündür.

O taktirde Kırmanclar adı Khalmanlar (Khalmem Oğulları, Domane Khalmemi, Mamakanlar) anlamına gelebilir.

Bazı kaynaklarda Dersim'de Karaman (Karman) adında bir aşiretin varlığına işaret edildiğini de hatırlarsak burdaki muhakeme üzerinde ciddi olarak durmak gerektiğini düşünüyorum.

Ermeni (Armanc, Dersim dilinde Hermeni) ve Kırmanc adlarının ilişkli olmaları da bana olanaksız görünmüyor.

Enc. Of Islam'ın Maraş maddesi Roma hakimiyeti döneminde Markasi (Maraş)'ye *Germanikeia* (Germankiye) adı verildiğine işaret eder.

Ermeni tarihçisi Moses Khorene'ye göre bu ad sonradan Sezar adını alan Roma imparatoru *Germanicus*'un adından gelmedir.

Madeni paralarda *Caesarea Germanike* olarak görünen Germanikeia adı, *Enc. Of Islam*'a göre, Maraş kentine Roma imparatoru Caligula'nın onuruna verilmiştir.

Ermeni kaynaklarda, sözgelimi Urfalı Matthew, Vehram ve diğer bazılarında Maraş (Germanikeia)'ın adı *Germanik* veya *Kermanig* olarak geçer.

Benim görüşüme göre Germanikeia (Kermanig, Germanik) adının bir Roma imparatorunun adından gelmiş olması zayıf bir ihtimaldir. Bu terimin orijin olarak Roma hakimiyetinden daha gerilere dayandığını, Moses Khorene'de ve *Enc. Of Islam*'da söylenenin aksine adı geçen Roma imparatorunun adını buradan aldığını sanıyorum.

Çünkü o dönemin töresi, Bizans tarihçisi Agathias (ölm. M.S. 579)'ın *The Histories* adlı yapıtında anlattığı gibi iddia edilenin tam tersiydi.

İşte Agathias'ın dedikleri:

"Vahram IV'e Kermanşah ünvanı verildi. Bu tür ünvanların neden verildiğini daha önce açıkladım. Kerman, galiba bir halkın veya bir yerin adıydı. Şüphe yok ki, Vahram, bu ünvanı o halk ya da ülke kendi babası tarafından fethedilince almıştır. Tıpkı bir kimsenin zaptettiği bir diğer ulusun adıyla ilişkili olan özel bir ad aldığı eski Roma törelerinde olduğu gibi. Örneğin Afrikanus ve Germanicus örneklerindeki gibi." (Agathias, a.g.e., II. kitap, IV. kısım, s. 129).

Agathias'ın dedikleri Khorene'nin yanısıra otorite sanılan kalemlerin yazdığı *Enc. Of Islam*'ın Maraş maddesi yazarını da tekzip ediyor, Germanikeia adının Roma-öncesi devirlere ait olduğunu kanıtlıyor.

Ben bu adda Dersimliler'in kendi ülkeleri için kullandıkları *Kırmanciye* teriminin tıpkısını buluyorum. Germanikeia kavramı, Kırmankiye veya Kırmanciye okunabilir.

Bu bölgede benzer başka adların varlığına da işaret etmem gerek.

Eski Tabal-Melid toprağına tekabül eden Kapadokya'nın bir zamanlar Ermeniler tarafından Kimmerler'le ilişkilendirilen bir adla *Gamir* olarak bilinmesi gibi. Kırım adının Kimmerler'in adından geldiği kabul edilir. Kırım çevresinde bu adın Kirman şekline dönüştüğünün de örnekleri var.

Ayrıca başkenti Sis (Kozan?) olan *Ermenek*'in eski adı *Germanikopolis* ve başkenti Ermenek olan sonraki dönemlerin *Karaman* beyliği ile *Germiyanlar*'ın adlarını da hatırlamak gerekir.

Bu bilgiler, Kırmanc ve Ermeni adlarının bazen birbiri yerine geçtiğini ve her ikisinin de Kimmer bağlantılı olabileceğinin yanısıra, Kırmanc ve Kırmanciye adlarının Dersim'e Kapadokya'dan taşınmış olmaları ihtimalini, bu adların Kapadoklar'la veya daha eski Tabal-Melid'lerle ilintili olabileceğini akla getirirler.

Agathias'ın yukarıya aldığımız açıklamasından görülebileceği gibi, İran'ın Fars eyaleti yanındaki Karman bölgesi ve halkının adıyla Kırmanc kavramı arasındaki yakınlık da dikkat çekmektedir.

Son olarak *Mamik-Konak* rivayetinin kaynaklarda *Gog ve Magog* olarak referans verilenlerle bir ilişkisi olup olmadığı konusunu araştırılmaya değer bulduğumu söylemeliyim. *Gog ve Magog* denenler iki İskit (Saka) boyu veya Kimmerler'le İskitler olmalıdırlar.

Dersim Rivayetinin Khal Mem'i Urartu Kralı Menua Olabilir Mi?

Khalman Ocağı adı daha eski ve başlangıçta farklı veya daha geniş bir coğrafyanın adı olabilir.

Dersim ve Mamakan geleneklerindeki *Mem* (Khal Mem) ve *Mamık* adlarının bana tekrar takrar ünlü Urartu kralı *Menua* (810-785 M.Ö)'yı hatırlattığını not etmeliyim. Prof. Sayce O'nun adını *Mennas* olarak okumuştu.

O'nun zamanındadır ki Urartu batıda ve kuzey-batıda yayılmaya ve büyük bir güç olmaya başlar. Supa (Sofene, Harput-Dersim bölgesi), Khuzana, İzolu, Sasilu, Zua ve Utu gibi kentlerin yanısıra *Palu*'yu fetheden oydu.

Dersim içindeki en eski sitelerden biri Mazgirt'tir.

1071 savaşında adı geçen Manazkert (Manzikert, Malazgirt) kentinin adı gibi, Mazgirt'in adı da Urartu kralı *Menua*'nın adından gelmedir ve onun tarafından inşa edilmiştir.

Bu adların ikisi de *Menua'nın Kenti* (Manaz-Gert, Manaz-Girt) anlamına gelmektedirler.

Khal Mem (Khal Man) adındaki *Khal* sözcüğünün kent anlamlı Kar veya Kir, Mem'in Man/Maman kavmi olduğunu düşünürsek, Dersim geleneğindeki Khal Mem adı *Manlar (Mamanlar)'ın Kenti* anlamı verir ki, *Menua'nın Kenti* anlamlı Manaz-Girt veya Mazgirt ile aynı sözcük olabilir bu.

Duzgı Bava (Düzgün Baba) eteğindeki *Ocağê Khalmemi* (Khalmem Ocağı) ve yine o çevrede bulunan ve Dersim rivayetlerine bakılırsa adeta Dersim içine girişte zorunlu bir menzil veya kapı gibi görünen *Khalmem* köyünün bu adları Urartu kralı Menua'ya referans olabilirler ve bütün Mazgirt (eskiden Pah, Türüşmek, Mameki ve Şıxmamed yörelerini de kapsardı) ve Nazımiye yöresinin Urartular çağındaki adı da *Khalman Ocağı* olabilir.

Mümkündür ki Dersim geleneğindeki Khal Mem, Urartu kralı Menua (Mennas)'nın kendisi olsun. Mazgirt (Manaz-Girt) adı da Khalmem Ocağı demek olabilir.

Bu olasılık doğru çıkarsa, Dersim'in kabesi Duzgı Bava ve yanıbaşındaki Khalmem adlı yerlerin Dersimliler için taşıdığı büyük önemin arkaplanı da açıklığa kavuşabilir.

Dersim içi ve çevresinde Urartular'dan kalma başka tarih kalıntıları da var ve bunların büyük bölümü Menua dönemine aittirler. Bu olgu sözünü ettiğim kalıntılarda tespit edilen Urartu yazıtları tarafından kanıtlanmaktadır.

Mazgirt Kalesi'nin yanısıra Palu kalesi ve Mazgirt'e bağlı bir yerleşme olan Kiğı Suyu üzerindeki Bağin kalesi de birer Urartu yapısıdırlar.

1911 yılında Dersim'i gezen L. Molyneux-Seel, *The Geographical Journal* (Temmuz-Eylül 1911) adlı periyodikte yayınlanan *A Journey In Dersim* başlıklı gezi notlarında Bağin Kalesi'nde rastladığı bir yazıtı kopye ederek Prof. Sayce'ye tercüme ettirdiğini ve Sayce'nin kendisine bu yazıtta Van Krallığı (Urartu Krallığı)'nın *Kral Mennas* dönemindeki sınırının kaydedildiğini bildirdiğini yazmaktadır. Sayce'nin Mennas olarak okuduğu kral Menua'nın adıdır. Bağin köyü kalesinde bulunan Urartu kralı Menuas'a ait yazıt şimdi Harput Müzesi'nde korunmaktadır.

Patnos'a yakın Aznavur'da da Urartu kralı Menua döneminden kalma kale, tapınak ve saray tespit edildi. Ayrıca Kömürhan, Kayalıdere (Varto civarında) ve Erzincan'a yakın Altıntepe'de Urartu kalıntıları (tapınak, saray ve mezarlar) bulundu. Kayalıdere'de bulunan kale ve tapınağın Urartu krallarından Sarduri II (760-730 M.Ö) veya Rusa I (730-714) tarafından yapıldığı sanılmaktadır

(Bk. D.M. Lang, *The Peoples Of The Hills-Ancient Ararat And Caucasus*, 1971).

Mazgirt'e bağlı Kale ve Anbar köylerindeki kaleler de Urartular tarafından yapılmıştır.

Tunceli adlı kitabında Yusuf Cengiz'in aktardığına göre, tümü Urartular'a ait olan bu kalelerin haberleşme ve barınma amaçlı olduğu sanılıyor. Hepsinde taşlar oyularak evler, sulama kanalları, havuzlar, tüneller ve yeldeğirmenleri yapılmıştır.

Aynı kaynaktaki bilgilere göre Mazgirt Kalesi'nin M.Ö. 9. Yüzyılda yöreye hakim olan Urartular tarafından yapıldığı Mazgirt Kalesi'nde bulunan Rusa II (685-645)'ye ait yazıttan anlaşılmaktadır.

Mazgirt, Palu, Bağin, Kale, Anbar, Kayalıdere (Muş ovasında), Altıntepe, Aznavur ve Kömürhan'daki Urartu kalıntıları, Dersim ve çevresinde Urartu varlığı ve hakimiyetine işaret ederler.

Palu, Mazgirt ve Bağin gibi eski kentler sıradan mevkiler olmayıp Dersim ve Zaza tarihinde önemli roller oynamış merkezlerdir.

Tüm bu verilerin toplamıdır ki, Mamakanlar'la ilişkilerini açıkladığım Eski Dersimliler'in geleneğindeki Khal Mem'in aynı zamanda Urartulular'a (Urartu kralı Menua'ya) referans olabileceğini düşündürtmektedir.

Dikkatli okuyucu yukardan beri Man (Manna) ve Maman (Mamakan) adlarını bazen birlikte anmak zorunda kaldığımı farketmiştir. Çünkü kayıtlara Urmiye Gölü çevresinde girmiş olan antik Manna (Tevrat'ta Minni) halkının adıyla Mamanlar'ın adı arasındaki büyük benzerlik ister istemez onlar arasında bir akrabalık olabileceğini akla getirmektedir. Tam da bu nedenledir ki bu kitabın girişinde onlara da bir bölüm ayırmak zorunda kaldım. Benim görüşüme göre Urartular diye bilinen halkın Manlar ve/veya Mamanlar'la ilişkili olması olasılığı vardır. Öte yandan Manlar ve Mamanlar ile Medler (Marlar) arasında bir akrabalık olup olmadığı da kesinlikle araştırılması gereken bir konudur.

BİRKAÇ DİĞER GENEL VE LOKAL AD ÜZERİNE

Tarihin belirli dönemlerinde ülke veya halk adı olarak Dersim ve Dersimliler'e karşılık kullanılmış adlardan birkaçı üzerinde daha durmak zorundayım. Aşağıda bunlardan *Dujik*, *Çemişgezek*, *Hozan*, *Pulur* ve *Munzur* adlarını ele alacağım.

Dujik

Coğrafyacı Pliny (M.S. 23/24-79), *The Natural History* adlı kitabında Fırat Nehri'nin güzergahını tarif ederken, bu nehrin Büyük Ermenistan'daki Caranitis (modern Erzurum) eyaletinde doğduğuna işaret eder ve çeşitli yazarların Fırat'ın kaynağına ilişkin görüşlerine değinir.

Domitius Corbulo, O'nun aktardığına göre, Fırat'ın *Aba Dağı*'nda doğduğunu, Licinius Mucianus ise bu nehrin *Capotes Dağı* dibinde doğduğunu söylemektedirler. Capotes Dağı'nın Zimara'nın 12 mil yukarısında bulunduğunu söyleyen Licinius, Fırat nehrinin doğduğu bu yerde *Pyxurates* adını taşıdığını belirtir.

Pliny'nin çevirmeni burada bir not düşerek *Capotes Dağı*'nın Ermenistan'daki modern *Dujik Dağı* olduğu açıklamasını yapar.

Pliny, Fırat'ın doğduğu yerden sonra ilkin *Derxene* (Xerxene, çev.)'den, sonra da *Anaitica*'dan geçerek Kapadokya'da Ermenistan bölgelerinden çıktığını kaydeder.

Fırat'ın Ermenistan'dan ayrıldığı söylenen yer, Pliny'nin çevirmenine göre, Fırat'ı oluşturan iki suyun birleştiği Keban Madeni'dir

(Bk. *The Natural History Of Pliny*, cilt 1, İng.'ye çev. John Bostock ve H. T. Rıley, London, 1855, s. 441).

Pliny'de geçen *Anaitica*, Adontz'a göre, o bölgede tapılan tanrıça *Anahit*'in adından gelme olup *Akilisene*'ye verilen ikinci bir isimdir.

Aba Dağı ve *Xerxene* adları coğrafyacı Strabo'da da geçerler.

Pliny'deki Aba Dağı'na Strabo *Abus Dağı* der.

Yani *Capotes* (Dujik) dağı, *Abus* sıradağının bir parçası olarak tarif edilir. Abasan aşiret adının Aba ve Abus terimleriyle bir ilgisi olabilir. Tujik ile Munzur adlarını aynı dağın adları gibi kullanan Taylor, Pliny'nin tarifinden hareketle Romalılar'ın Munzur Dağı'na Capotes demiş olabileceklerine işaret etmektedir.

St. Martin'e göre *Capotes* adı genelde yüksek dağlar için kullanılan Ermenice bir sözcük olup mavi anlamına gelen *Gaboid*'den türetilmedir

(Akt. *Dictionary Of Greek And Roman Geography*, cilt 1, 1853, s. 505-506, *Capotes/Dujik Dağ* maddesi).

Capotes'in Dujik Dağı veya Fırat'ın iki kolu olan Murat ve Karasu arasındaki dağlık bölge olduğu diğer bazı kaynaklarda da (örneğin: Ritter, *Erdkunde*, cilt x) kaydedilmektedir.

Böylece Dersimliler için kullanılan genel adlardan biri olan Tujik teriminin bir keresinde bütün Dersim'in alternatif adlarından biri olduğu da açığa çıkıyor.

Dujik Dağı'nın diğer adı olduğu söylenen Capotes sözcüğünün sonundaki Yunanca *–es* eki atılırsa artan kalan *Capot* kökü bana Dersim'deki *Kafat* adını, ayrıca Kapadokya ve Kapadoklar'ın adını anımsatıyor.

Çemişgezek

Çemişgezek, ortaçağlarda Dersim tarihinde önde gelen bir rol oynamıştır. Nitekim uzun bir dönem boyunca Dersim coğrafyası Çemişgezek adıyla bilindi. Bu kentin antik çağlarda da benzer bir önem taşıdığını düşündüren işaretler vardır. Kendi ideolojik ve Kemalist tanımı gereği Mazgirt'i Dersim hudutlarına dahil etmeyen Türk gazeteci Naşit Uluğ, *Tunceli Medeniyete Açılıyor* adlı kitabında, Dersim içindeki en eski sitelerin Çemişgezek, Pertek ve Sağman merkezlerinde kuruldukları görüşündedir. O'na göre üçü de tarih-öncesi çağlarda kurulmuş olan bu sitelerin en eskisi Tağar Deresi üzerindeki Çemişgezek Kalesi'dir. Bu kalenin etrafında kurulan Çemişgezek kenti Uluğ'a göre Dersim'in en ilk sitesidir. Esas/Eski Dersimliler'in *Kürtleşmiş Tuharlar(Tağarlar)* olduğunu söyleyen Jandarma Umum Kumandanlığı'nın *Dersim* adlı yayınındaki görüşleri kopye eden Uluğ, Tağar adını Tuhar olarak yorumlamakta ve buradan hareketle Çemişgezek sitesinin Ortasya'dan gelen Tuharlar tarafından kurulduğunu düşünmektedir.

Yolu Ortaasya'ya veya Horasan'a düşen veya oralardan gelen herkesi Türk gibi gösteren Kemalist literatürün bu tür gülünç iddialarını ciddiye almak için sebep yoktur. Tuharlar'ın Türk değil, fakat genelde İskit stoktan İrani bir halk olarak görüldükleri de biraz tarih bilen herkesin farkında olduğu bir ayrıntıdır.

Ama Çemişgezek'in Dersim'in en eski sitelerinden biri olduğu doğrudur.

Çemişgezek'in Pulur (Sakyol) köyü civarında 1960'ların sonunda yapılan kazılarda tarımın keşfedildiği *Yeni Taş Çağı*'na ait bulguların yanısıra tunçtan yapılmış aletlere ve eşyalara rastlandı.

Pulur Höyüğü, *Erken Tunç (Bronz) Çağı'*na ait bir kültürün temsilcisi olarak tanımlanıyor.

Çemişkezek adının orijini henüz saptanabilmiş değil.

1473 yılında Erzincan'dan Malatya'ya giderken Mercan Boğazı yoluyla Dersim içinden ve Çemişgezek'ten geçen Akkoyunlu Uzun Hasan'ın elçisi Joseph Barbaro'nun gezi notlarının editörü, Taylor'un aktardığına göre, bu adın *Cimis* ve *Casseg* sözcüklerinin bir kombinasyonu olduğunu düşünüyordu.

1866'da Dersim'de bir gezi yapan Erzurum'un Britanya konsolosu J. G. Taylor, Çemişgezek adının bu şekilde bölünmesinin yanlış olduğuna inandı.

(Bk. Taylor, a.g.y., JRGS, cilt 38, Türkçe çevirisi için bk. *Dış Kaynaklarda Kırmanclar-Kızılbaşlar ve Zazalar*, Desmala Sure Yayınları, s. 18-27).

Çemişkezek'in eski *Hierapolis* kenti olduğunu söyleyen Ermeni kaynakları, daha çok *Tchimish-Gadzak* (Taylor'a göre bu ifade *Çemiş'in Doğum Yeri* demektir) adıyla bildikleri bu kentin adının Bizans tarihinin kahramansal figürlerinden biri olan ünlü Bizans generali ve imparatoru Çemişgezek'li *John I Tzimisces* (M.S. 969-76)'in adından/soyadından geldiğini ve *Tzimisces'in Kenti* anlamlı olduğunu kaydederler.

Dağar (Tağar) Suyu havzasında bazı antik taş-odaların varlığına işaret eden M. Seel'in *A Journey In Dersim* (1911) adlı gezi notlarında aktardığı bir geleneğe göre de, Bizans generali ve imparatoru Çemiş bir keresinde buraya sığınmış ve kente onun adı

verilmiştir. M. Seel, aktardığı gelenekle uyumlu olarak Çemişgezek adının *Çemiş'in Sığındığı Delikler* anlamına geldiğini yazmaktadır.

Ermeni orijinli olduğu söylenen bu imparatorun adı kaynaklarda Chimishk (Yunanca'da Tsimisc), Chimishkik, Tsimisces, Zimiskes, Zimisces (Bk. *Gibon*), Tzimiskes, Shimishkik (Bk. *E. Honıgmann*), *Jan* (Hovannes) ve sair gibi değişik şekillerde yazılmaktadır.

Ermeniler onu Kiwrzhan (Lord John, Kir Jan) olarak da adlandırır.

Kiwr (Kyr, Kir), efendi/soylu demektir.

Tsimisces'in kendisinden önceki Bizans imparatoru ve Focas (Phocas) aşiretinin reisi Nicephorus II Phocas (963-969)'ın akrabası olduğuna işaret edilir.

Ermeni rahip Urfalı Matthew (ölm. 1144?), kendi kroniğinde 969-70 yılı altında bir Çemişgezek'li olduğunu söylediği John Tzimisces (Ermenice'de Hohannes Ch'mshkik)'in kısa bir hayat öyküsünü anlatır.

O'nun kaydına göre, 969/970 yılında hapishane olarak kullanılan bir adada ölüm cezasından hapis yatmakta olan Tzimiskes, Bizans imparatoru Romanus II'nin dul karısı imparatoriçe Theophano tarafından gizlice İstanbul (Bizans)'a getirtilir. Tzimiskes'le evlenmeye ve onu imparator yapmaya karar veren bu kraliçe, Tzimisces'i kullanarak ikinci kocası olan o tarihteki imparator Phocas'ı öldürtür. Böylece bir saray darbesi/komplosu ile Tzimisces oturur Bizans tahtına.

İşlediği cinayetten pişmanlık duyan Tzimisces, kendisiyle işbirliği yapan kraliçenin ilk kocası Romanus'tan olma iki oğlu Basil ve Constantine'yi *Handzit* bölgesindeki *Vasakavan*'a gönderip onları koruma altına alır. Çünkü kraliçenin onları da öldürtebileceğinden kuşkulanır

(Bk. *Armenia And The Crusades Tenth To Twelfth Centurıes, The Chronicle Of Matthew Of Edessa,* İng.'ye çev. Ara Edmond Dostourian, 1993, Armenian Heritage Series).

Handzit ve Vasakavan adlı yerlerin ikisi de Dersim ve çevresindedirler. Handzit (Anzitene), Bizans yazarlarında *Chanzit* olarak geçer. Bu adın Chanzit şekli Çan (Tzan) adını hatırlatır.

Matthew'in yazdığına göre sonraları Basil'i tahta çıkartan Tzimiskes'tir.

Urfalı kronikçi 972-73 yılı altında Tzimisces'in Bizans'ın Doğu generali olarak atadığı *Melias* (Ermenice'de *Mleh*) adlı birinden de sözeder. Bu ada bakılırsa onun *Mil (Milan)* aşiretinden bir Dersimli olduğu anlaşılmaktadır. Bu ad bazı nüshalarda *Damyaligos Mıleh* veya *Mıleh Demeslikos* olarak geçmektedir.

Ama Dersim'li Bizans imparatoru Tzimisces gibi, Melias ve daha niceleri kaynaklarda Bizanslı (Rum, Romalı) ve Ermeni olarak tanımlanırlar.

Bunların Hristiyan olmaları ve Müslümanlar'a karşı savaşmaları bu tür tahrifatları kolaylaştırmakta, bu ve benzer yöntemlerle resmi tarihlerin Dersim'i tarihsiz ve kimliksiz bırakma mekanizması işleyip durmaktadır.

Dersimliler, Eski Dersimliler (*Mıleto Qan*) denen tabakanın eskiden pagan, daha sonra da en azından kısmen Hristiyan olduklarını farkedip pagan ve Hristiyan geçmişlerine de sahip çıkmadıkları sürece bu oyun devam ettirilecektir.

Mark Sykes, *The Caliphs' Last Heritage - A Short History Of The Turkish Empıre* (1915) adlı eserinde bizzat ziyaret ettiği Çemiş-Gezek'in antik adının *Jemshidabad* olduğunun söylendiğini aktarmaktadır (Bk. Sykes, a.g.e., s. 368-370).

Sykes'ın kaydettiği ad *Cemşitabad* (Cemşit-abad) olarak okunmalı.

Cemşit, İran ulusal efsanesinin en önemli figürlerinden birinin de adıdır. Medler'le ilişkilendirilen efsanevi Pişdadiler'in krallarından biridir. Cemşit adının son kısmı olan *–şid*, Hurşit (Güneş) adında da karşılaştığımız bir ünvandır. Adın aslı Cem (Jam)'dir. Çemiş adı da *–is* soneki almış Cem'den gelebilir. Bu adları Çan, Sim veya Sem okumak da mümkün.

Tam bu noktada Munzur Efsanesi'ni hatırlamamız gerek.

Çünkü bu efsanenin M. N. Dersimi'nin *Kürdistan Tarihinde Dersim* adlı kitabında yeralan versiyonunda rivayetteki Munzur'un efendisi *Cemşit* adında bir Dersim (M. N. Dersimi'de Kürdistan) prensidir. Cemşit adlı bu prens Ovacık'ın *Kedak* köyündendir. Bu prens cenge gider, cenkte iken canı eşinin elinden helva ister ve bunu hisseden çobanı Munzur helvayı yaptırıp ona ulaştırır ve döner. (Bk. Dersimi, a.g.e., s. 9-10).

Dersim'de Munzur kaynağındaki Ziyaret Köyü'nde Hızır adlı bir Dersimli'den dinlediği bu aynı efsanenin bir versiyonunu da *Tunceli Medeniyete Açılıyor* adlı kitabında Naşit Uluğ aktarmaktadır. Gedek Köyü bu versiyonda da geçer ve Munzur Suyu boyunda Ziyaret Köyü'ne varmadan biraz önceki bir mevki olarak tarif edilir. Ama efsanedeki Munzur, Gedek Köyü'nden Karahacı adında zengin bir adamın çobanı olarak tanıtılır. Munzur helvayı daha dumanı tütmekteyken hac için Hicaz (Kabe)'da veya Kerbela'da bulunan Karahacı'ya götürür. Karahacı kendi köyü Gedek'e dönünce halk tarafından karşılanır, ama kendisini karşılayanlara kendisinin değil Munzur'un elini öpmelerini söyleyince, bu köyden Ziyaret Köyü'nün olduğu yere doğru kaçan Munzur'un elindeki süt dolu tas dökülür. İşte kaynağı Dersim'in en yüce mihrabı olan kutsal Munzur ırmağı böyle doğar. (Bk. N. Uluğ, a.g.e., s. 81).

Benim ilgilendiğim nokta efsanenin bu versiyonlarında, özellikle N. Dersimi'nin aktardığında *Cemşit* ve *Kedak* adlarının birlikteliğidir. Cemşit, Kedak'lıdır.

Bu iki adın kombinasyonu bize Çemiş-Gezek adını vermez mi?

Acaba Munzur efsanesinde geçen Çemşit, adını Çemişgezek'e verdiği söylenen Bizans imparatoru mudur? Çünkü o, adının yanısıra, yaptığı fetihler ve savaşlar nedeniyle de Munzur'un efendisi gibi tanıtılan Cemşit'in kişiliğine uyuyor. N. Dersimi'nin aktardığı versiyonda Cemşit'in bir kral (prens) olarak tanıtılması da Bizans imparatorunu akla getirmektedir.

Urfalı Matthew, Bizans imparatoru Tzimiskes'in savaşlarını uzunca anlatmaktadır. O'nun Bağdat dolaylarına dek fetihler yaptığını, ardından geri döndüğü Amida'dan ayrıldıktan sonra Kudüs üzerine yürüdüğünü, kendisine karşı gelen Mısır Fatımi kuvvetlerini yenilgiye uğratıp Fenike ve Filistin'e yöneldiğini ve büyük zaferler kazandığını kaydetmektedir.

Efsanedeki Kerbela veya Kabe, adı geçen Bizans imparatorunun Bağdat civarları ve Kudüs gibi mevkilere dek seferler yapmış olmasının anısı olabilir.

Gedek, bir Dersim aşiretinin de adıdır. Yukarı Karabal aşireti ile Munzur dağ silsilesinde oturan Arslan Uşağı aşiretinin birer kabilesi Gedikler adını taşırlar. Efsanedeki Munzur sözcüğü de aslında bu adı taşıyan Dersim aşiretine (*Munzur aşireti*) referanstır. Tarihsel kayıtlarda Dersim'in Munzur aşiretiyle aynı adı taşıyan ünlü bir halkın varlığını da biliyorum ve bu ikisi arasında bir ilişki olduğuna inanıyorum. Bu noktaya az sonra Munzur bölümünde değineceğim.

Cemşit'in ünlü Bizans imparatoru olduğu doğru varsayılırsa, onun döneminde Munzur aşiretinin Dersim'de bulunduğu, belki de bu dönemde Dersim'e yerleştirildiği veya bahsi geçen Bizans imparatorunun seferlerine katıldığı düşünülebilir.

Munzur rivayetinin daha gerilere ait olaylarla ilişkili olması halinde benim aklıma iki olasılık geliyor: O vakit ya Mısır'la Hititler arasındaki ünlü *Kadeş Savaşı* ile ilişkilidir ya da Dersim efsanesindeki Munzur İbrani geleneğindeki Musa Peygamber'dır. Son olasılığı güçlendiren başka kanıtlar (Munzur adının İskender romanında Musa olarak geçtiğine işaret etmiştim) ortaya çıkarsa o zaman İbraniler'in efsanesindeki Mısır'ın Dersim veya Dersim'deki Munzur, taştan tabletlerin alındığı rivayet edilen Sina Dağı'nın da Dersim dağı olması gerekir. Geç-Hitit devletlerinin en önemlisi olan *Karçemiş*'in adıyla Çemişgezek ve ünlü Kadeş kenti ile Gedek arasındaki yakınlık da dikkat çekmektedir. Heredot (II. kitap, s. 375 ve sonrası), Mısır'ın Theban eyaletinde *Chemmis* adlı bir büyük kentten bahseder ki, bu ad da Çemiş'le aynı türden görünüyor.

Tevrat'taki biçimiyle *Karchemish* olarak bilinen ad *A History Of Egypt Under The Pharaohs* (London, 1881, ing. baskı) adlı eserin yazarı H. Brugsch Bey'de *Qir-Kamosh* şeklinde verilir ve '*Kamosh'un Kenti'* olarak açıklanır. Brugsch Bey'e göre bu adın ilk kısmı olan *Qir* (Kir, Kirjah) İbranice'de kent/kasaba demektir ve Asurca karşılığı ise *Kar*'dır. Asurca'da Gar-gamis dendiği de görülür. Bu ad Kar önekiyle Karkamış olarak söylenir.

Böylece Qir-Kamoş, Kar-kemiş, Kairkamaşa, Karkamaş (Sandars'a göre Klikya'daki Coracesium) gibi adlar ve şekillerle karşılaşılır.

Prof. Sayce'ye göre Karçemiş bir keresinde *Ninus* adıyla biliniyordu. Henry George Tomkins, Sayce'nin bu görüşünden hareketle, Kadeş Savaşı'ndaki Hitit müttefiklerinin adlarını kaydeden Mısır yazıtında geçen *Ni* adlı yerleşmenin ve Salmaneser II'nin yazıtında *Ninni* olarak kaydedilen yerin de Karçemiş kentine referans olabileceklerini düşünür (H. G. Tomkins, *The Campaıgn Of Rameses II İn His Fifth Year Agaınst Kadesh On Orontes*, London, 1882).

Brugsch Bey Mısır yazıtlarında adı *Dema-n-Ni* olarak geçen kuzey Suriye'deki bir kentin bu adını *Ni Kenti* olarak açıklar ki, Tomkins'in Karçemiş olabileceğini söylediği aynı kent olmalıdır bu. Ama Brugsch Bey Dema-n-Ni'nin Kadeş'in daha kuzeyinde yeraldığını tahmin eder ve bileşimindeki n harfinin ikilenmesiyle adının Nenni olarak da okunduğuna işaret eder. Brugsch Bey, Ni kentinin sık sık Nineveh olduğunun düşünüldüğünü de not etmektedir.

Bu tahminler doğruysa Karçemiş bir dönem boyunca Ni (Ninus, Ninni) adıyla bilinmiş olmalıdır.

Efsaneler Ninus'u Bal (Belus)'ın oğlu, Semiramis'in kocası, Asur krallığının kurucusu ve ilk kralı olarak tanıtır ve Nemrut (Nimrod)'la aynı olduğunu söylerler. Nineveh, Calah (Kalchi, Kalkhu, Nemrut), Resen ve Urfa kentlerini de onun kurduğu rivayet edilir ve kendisine tanrılık atfedilir (Bk. J. B. Segal, *Edessa: The Blessed City*, 1970).

Burada Nemrut'un Salmaneser I'in oğlu Tukulti-Ninib (Tukulti-Ninurta) I olduğu şeklindeki görüş de hatırlanmaya değer. Çünkü Ninib (Ninurta) öğesi ile Ni (Ninus, Ninni) sözcüğü birbirlerine oldukça benzerdirler.

Çemişkezek'in eski *Hierapolis* kenti olduğunu söyleyen Ermeni kaynaklarından sözetmiştim.

Hierapolis adını taşımış olan iki kent biliyorum. M.Ö. 37 yılında Partiya tahtına oturan Dördüncü Ferat'tan kaçıp Roma'ya sığınan ünlü Part kumandanı Monaeses'e Roma generali Mark Antony'nin verdiği kentlerden biri Hierapolis (*Membic*) adını taşıyordu. Kapadokya'daki ünlü Comana kenti de sonraları Hierapolis olarak adlandırılmıştır.

Çemişgezek ile bu kentler arasında ne gibi bir ilişki olduğunu merak ettimse de yeterli veriler edinemedim.

Son olarak bir diğer olasılığı, Cemşit ve Munzur adlarının her ikisinin de Mamanlar veya Medlerle ilişkili olabileceğini not etmeliyim.

Hozan (Balahovid, Balabitene)

Urfalı Matthew, 972-73 yılı altında, Bizans imparatoru Tzimisces'in Çemişgezek'li olduğunu kaydederek, kendi zamanında (M.S. 11./12. yüzyıl) *Ch'mshkatsakk* (Çemişgezek) adıyla bilinen bölgenin daha eski tarihlerde *Khozan* adını taşıdığını belirtir.

Bir dönem Dördüncü Ermenistan'da yeralan bir kentin de adı olan *Khozan*, bugün Çemişgezek'in yanıbaşında bulunan Hozat ile aynı olmalıdır.

Açık ki, Khozan, eskiden Çemişgezek'i de içeren geniş bir bölgenin, muhtemelen Batı Dersim'in tümünün adıydı. Koçan, Kozluca, hatta Pülümür'ün adlarından Kuzuçan da Khozan adıyla ilişkili olabilirler.

Bu sözcüklerin bir ve aynı adın versiyonları olmaları halinde bütün Dersim'in bir aralık *Khozan (Hozan)* adı taşıdığı söylenebilir. Khozan (Hozan) adı ile birbirlerine dönüştüklerine tanık olduğumuz Gozan ve Zozan sözcükleri de çok benzerdirler. Gozan adı Mısır kayıtlarında geçmektedir. Belki de Zaza adı o çağda bu şekil altında göründü.

Hozan (Khozan, Hozat), İncicyan'a göre, Dördüncü Ermenistan'ın bir bölgesiydi ve merkezi Palu kenti olan Palahovid (Palu Vadisi, Balahovid) mıntıkası da Hozan'a dahildi. Urfalı Matthew ise, Hozan'ın daha eski zamanlarda Palakhovid (Palahovid) olarak bilindiğini yazmaktadır. Sonradan Çemişgezek adını alan Hierapolis kenti de Hozan bölgesine dahildi.

Pulur

Dersim'de sıkça rastlanan Pulur adı da eski bir tarihte tüm Dersim'i ve çevresini tanımlayan bir kavram olabilir. Çünkü sözgelimi Ovacık'ın Zeranik (Yeşilyazı) köyünün ve Ovacık'ın kendisinin de eski bir adı Pulur'dur. Çemişgezek'te Pulur adını taşıyan yerleşmeler var. Pülümür adı da Pulur adıyla ilişkili olabilir.

Dersim çevresinde de (örneğin Erzurum'da) bu aynı adı taşıyan yerleşmelere rastlanmaktadır.

Böylece Dersim içi ve çevresinde yaygınca rastlanan bir adla karşılaşmaktayız. Bu ipuçlarından hareketle Muşki istilasında ve Asur kralı Tiglat-Pileser I'in Muşkiler üzerine seferinin kayıtlarında anılan *Prulumuzi* adının Dersim'e ve çevresine referans olduğunu veya olabileceğini düşünüyorum.

Nitekim daha önce bahsini ettiğim bazı kaynaklar o dönemin Asur kayıtlarında Dersimliler'e *Muşkiler* olarak referans verildiğini yazmaktadırlar.

Pulur ve Bal adlarının benzerliği üzerinde de durulabilir.

Munzur

Bu ad Asur yazıtlarında sık geçer. Ama bu yazıtlarda bir değil, iki Muzur (Muzri) var. Bunlardan biri Mısır'a karşılık düşer. Asur yazıtlarında geçen diğer Muzur (Muzri) ise, Ermenistan (Doğu Anadolu)'da bir ülkedir.

Mısır, Asyatik bir ad. Bugünkü Mısır'a bu ad Asya halkları tarafından verilmiştir. Bu adı kendi dillerinde Asurlar *Muzur* olarak, İbraniler *Mazor* veya *Mizraim (Misraim)*, Persler *Mudraya*, Araplar ise *Mısr* olarak söylemişlerdir.

(Bk. Dr. Henry Brugsch-Bey, *A History Of Egypt Under The Pharaohs*, 1876-77, 1881 tarihli ikinci İngilizce baskı, Almanca'dan İng.'ye çeviren Phılıp Smith, Cilt I, s. 18 ve 231).

Berlin Üniversitesi eski Professörlerinden Brugsch-Bey'e göre Mısır adının burada anılan bütün şekillerinin orijini üç harften oluşan *M-z-r* sözcüğüdür kesinlikle ve bu sözcüğün aslı ise tahminen İbranice'deki Mazor/Misraim ya da Arapça'da halen mevcut olan Mısr kelimesidir.

Mısır adının anlamı üzerinde henüz bir fikir birliği oluşmuş değil.

Bu adın başlangıçta tüm Mısır'a değil, sadece Nil deltasının doğusundaki parçasına verildiğini ve bu bölgenin özelliğinin de pek çok kalenin varlığı olduğuna işaret eden Brugsch Bey, buradan hareketle Mısır adının kaleli (surlu, takviyeli) anlamına gelen Mazor'dan türediğini öne sürer. O'na göre zor sözcüğü, *kale* veya *sur* demektir; Mazor ise *kaleli* ya da *surlu* anlamı vermektedir. Böylece kalelerle kaplı bu bölgeye *Kaleli/Surlu Toprak* anlamında *Mazor* denmiştir ki, doğudaki bu sınır kesime yine *kaleli-surlu ülke* anlamında *Tamazor* adı da verilmiş olabilir. Yazıtlara göre Mazor adını taşıyan bu bölgenin halkı yabancı orijinli idi. (Brugsch Bey, a.g.e., s. 18 ve 230-231).

Asur yazıtlarında geçen diğer Muzur (Muzri)'un ise Ermenistan'da bir yer ve halk-aşiret olduğunu söyledim.

Ama Muzri adının anlamı ve Muzri olarak adlandırılan toprakların yeri konusunda farklı görüşler var.

Asur yazıtlarına göre Salmaneser I, Khali-Rabbat (Malatya?)'ı zaptettikten sonra Muzri'ye dek sızar. Bazı yazarlar Salmaneser I'in girdiği veya istila ettiği burdaki Muzri'nin yerinin saptanamadığını, Muzri sözcüğünün '*sınır topraklar*' anlamına geldiğini öne sürerler. Muzri teriminin Asur genişlemesinin hudutlarını tanımlayan bir sözcük olduğunu ve 'sınır topraklar' anlamına geldiğini düşünen yazarlara göre, bu anlamı nedeniyle Muzri olarak tanımlanan saha sürekli değişmektedir. Salmaneser I'in girdiği söylenen Muzri, bu görüşteki yazarlardan Tiele'ye göre Klikya'nın sınır kesimleriydi, Winckler'e göre ise Salmaneser'in bu seferi sırasında Muzri adı Kuzey Suriye'ye referanstı (Bk. *Bab. Assy. Gesch*. ve *Alttestamentliche Untersuch*., akt. J. Garstang, *The Land Of Hittites*, 1910).

Winckler, Muzriler'in Salmaneser-I zamanı kadar erken bir tarihte tüm Kuzey Suriye sathına yayıldıklarına işaret eder (akt. Maspero, a.g.e., s. 608, dipnot). Maspero, Winckler'in bu sözlerinde Muzriler'in öneminin abartıldığını düşünür. Maspero'ya veya onun kitabını İngilizce'ye çeviren Sayce'ye göre, Salmaneser I'in yazıtında geçen Muzri (ve Muzriler), Klikya civarında olup, büyük ihtimalle klasik coğrafyacıların Sofene (Sophene) ve Gumathene dedikleri sınır topraklarda, ya da Dicle-Fırat havzaları arasındadır (a.g.e., s. 607-609).

Tiglat-Pileser I de istilacı Muşkiler'e karşı M.Ö. 1113 veya 1120 yılındaki seferi sırasında Muzri'ye girdiğini kaydeder. O'nun seferinin coğrafyası da farklı yorumlanıyor.

Tiglat-Pileser I, kendi yazıtına göre, *Milid/Milidia* (modern Malatya'ya tekabül eden bu ad *Milidiye* okunabilir ki, Hitit yazıtındaki Dımılkiye/Tamalkiye ile aynı olabilir) topraklarına yakın yerdeki *Musri*'ye girmiş ve bu sırada *Kumaniler*'in saldırısına uğradığı için, bu kez Kumaniler'in üzerine yürüyerek onlara üstünlük sağlamıştır (Maspero, a.g.e., s. 654).

O bölgelerin (Yukarı Fırat) fethini tamamlamak amacıyla, Tiglat-Pileser I, yönetiminin beşinci yılı başında Yukarı Fırat eyaletlerinde yeniden göründü. Seferine Musri'ye saldırarak ve yıkarak başladı. Az evvel işaret ettiğimiz gibi bu Musri, Milid toprağına yakındı. O, Musri ile uğraşırken Kumaniler'in saldırısına uğradığını söyler. Bu yüzden Kumaniler'in üstüne yönelir ve onlara üstün geldiğini, Kuman'ların geri kalanını *Aisa Dağı*'nın dibindeki *Arini Kalesi*'ne hapsederek orada onları kendi ayaklarını öpmeye zorladığını kaydetmektedir (Maspero, s. 655).

Maspero, T-P I'in bu seferine değinirken Kharusa, Musri, Khunusa ve Tala Dağı gibi mevkilerin birbirlerine göre coğrafi konumlarını açıklar. Elimde H. Rawlinson'un çevirdiği metin var ki, burada Aisa adı bu şekilde değil, fakat *Ayatsa* olarak geçer, *Ayatsa ülkesi altındaki Arin kenti* denir.

Ayatsa, Hitit kayıtlarının Azzı-Hayasa'sı olmalı ki, bu da, T-P I'deki Musri'nin Dersim'deki modern Munzur ırmağı vadisi ve çevresi olduğunu kanıtlar bence.

Muzri'nin yanısıra yazıtlardaki Purulumuzi adının da Dersim ve çevresine bir referans olması gerektiğini düşünüyorum. Togarmah adı da Tağar'a referans olabilir. Dersim'in antik tarihi bakımından önemli bulgular veya ipuçlarıdır bunlar. Bunlara yazıtlardaki Tamalkiye ve Milidia (yani Milidiye)'yı da eklemek gerekir.

Tiglat-Pileser I'in Muşkiler'e karşı seferinde Karadeniz'e kadar ilerlediğini tahmin eden J. Garstang'ın yorumuna göre, Tiglat-Pileser I (1115-1077), bu seferinde Karçemiş civarında Fırat'ı karşıya geçip Antep-Karçemiş arasındaki Bişri Dağı'nı kılıçtan geçirir, hemen sonra kuzeye ilerleyip Muzri adı verilen sınır topraklara girerek bu bölgeyi yıkıma uğrarır.

Garstang da Muzri adını *sınır topraklar* anlamında yorumlar ve Tiglat-Pileser I'in Muşkiler'e karşı bu seferi sırasında (1120) Muzri'nin Salmaneser I'in seferi sırasında olduğundan daha kuzeyde yeraldığını, bu kez Kummukh denen bölgenin ötesinde olup Malatya Krallığı yakınında bulunduğunu düşünür.

Bu Asur saldırısı sırasında büyük bir olasılıkla Comana çevresindeki dağlarda yaşadıkları sanılan Kumaniler, kendi halklarının (yani Muzri'de oturanların, Muzriler'in) yardımına koşar, ama Kumani birlikleri Asuriler tarafından yenilgiye uğratılıp Arinni kalesine hapsedilirler (Bk. J. Garstang, a.g.y).

The World's History yazarlarına göre Muzri (Mussri), Kapadokya'nın bir parçası olan Anti-Toroslar'daki Komana (Kammanu)'dır. Ama aynı kaynakta bir diğer yerde Mussri'nin Sangara (Shancar) olduğu da söylenmektedir. Belli ki, bu kaynağın görüşü de Muzri'nin sınır topraklar anlamlı olduğudur.

The Cambrıdge Ancient History ise Malatya ve Kammanu özdeşliği kurmaktadır.

Komana ve Kumani aynıdır.

Garstang'a göre klasik zamanlarda Comana olarak bilinen Kumani'nin başkenti Kibshuna idi. Comana, Garstang'a göre, tıpkı Malatya gibi bir papaz-hanedanlık idi.

Her ikisi de kadınların toplumdaki yüksek konumlarının erken örnekleri sayılmaktadırlar.

W. Wright'a göre Comana Kuru-Bel civarındaki modern Shahr köyüdür. Anti-Toroslar'da yeralan ve Tevrat'ta Tubal olarak anılan Tabal Krallığı, daha doğru bir tanımla Tabal Konfederasyonu, Ekrek, Mazaca ve Fraktin (Ferahettin, Dastarkon) bölgelerinin yanısıra Komana/Kammanu prensliğini de içeriyordu.

Eğer bu bilgiler doğruysa, Muzriler'le ilişkilendirilen Kumanlar'ın Tabal (Tubal, Tibar)'lara dahil oldukları anlaşılıyor.

Yazıtları dikkatle inceleyip karşılaştırınca Ermenistan'daki Muzriler'i Dersim'de veya bir zaman sonra Dersim'de ve çevresinde yerleşmiş buluruz. Bu, Dersim'deki kutsal Munzur Dağı, bu dağdan çıkan ünlü Munzur/Muzur Nehri ve Munzur aşiretinin adını ve orijinini de açıklar.

Böylece eski çağlarda Dersim'e, en azından bir yarısına yer yer Muzur adıyla referans verildiğini öğrenmiş oluyoruz.

Muzri'yi fethettiğini kaydeden Salmaneser I, bu nedenle kendisini "*Musri fatihi"* olarak nitelemiştir. Tiglat-Pileser I de Muzri Ülkesini fethettiğini söyler. Salmaneser II'de ise Muzri ülkesinin haracını (vergisini) tahsil ettiği kaydı vardır. Muzri'nin adı Tiglat-Pileser II'nin yazıtlarında da geçer. Sargon, Sennacherib, Asurbanibal ve Nebuchadnezzar'ın yazıtlarında, ayrıca Behistun yazıtlarında (Mizar olarak) da geçer bu ad.

Bu referansların bir bölümü bugünkü Mısır'a, bir kısmı da Ermenistan'daki Muzur'a ilişkindir.

Edwin Norris, *Assyrian Dictionary* adlı çalışmasında Asur yazıtlarında bu adın Muzri, Muzrai, Muzuri, Muzurai ve Muzur şekilleri altında geçtiğini, Behistun'da ise Mizar olarak göründüğünü tespit ediyor. İlk iki formuyla Tiglat-Pileser I'de, sonraki iki şekliyle Sennacherib'de, Muzur olarak da Assurbanibal'de rastlandığına işaret ediyor (Bk. E. Norris, a.g.e., London, Nisan 1872, s. 760-761).

Sözcüğün bütün biçimlerini ele alan Norris, bunlardan bir bölümünün bugünkü Mısır'a, geri kalanın ise Mısır'la aynı adı taşıyan Dicle'nin kuzeyi veya kuzey-doğusundaki bir ülkeye referans olduğunu belirtiyor. Muzri şekli, Norris'e göre, kesin her iki ülkeyi de temsil ediyor, ama diğer şekiller onun tahminine göre, genelde Mısır'a referans olmalılar.

Yazıtlarda geçen Muzri ile Mısır'ın değil de, "Dicle ötesindeki" bir ülkenin tarif edilişine çok kesin ve net bir örnek olarak Tiglat-Pileser I'in şu yazıtını verir:

"ana kasad Muzri Asur bili umahra-ni ma birti Elamuni Tala va Harusa lu azbat Muzri ana şiharti-sa aksud".

(akt. E. Norris, a.g.e., s. 760-761).

Türkçesi:

"Lord'um Asur beni Muzri'nin fethine çağırdı. Elamuni, Tala ve Kharuşa içlerinden geçerek, bütün Muzri'yi zaptettim".

Aynı yazıtta:

"Ummanat Qumani ana nirarut Muzri lu illikuni ina sade itte-sunu lu amtahiz"

(akt. Norris, a.g.e., s. 760-61).

Tercümesi:

"Koman (Coman)'ların askerleri Muzriler (Muzri'nin)'in yardımına geldiler. Dağlarda onlarla savaştım".

Tiglat-Pileser I'in bu yazıtındaki Muzri'nin bugünkü Mısır olmadığının hiç bir kuşku ve tartışma götürmediğine işaret eden Norris, Mısır adına benzer başka bir adın varlığının kendisine Heredot'un Colchiler'in Mısır orijinli olduğunu söyleyen satırlarını hatırlattığını, o halde bu yazıtta sözü edilen Muzriler'in Colchiler olabileceğini öne sürer (a.g.e., s. 760-61).

Norris, Tiglat-Pileser I'in bu yazıtında geçen Muzri'nin Dersim'le ilişkisini kuramıyorsa da, o mekana hayli yaklaşıyor. Bence bu yazıttaki Muzri Dersim'e veya Dersim'in bir parçasına (Munzur ırmağının kaynağı ve Munzur ırmağı havzası) referanstır.

Komana adlı yer ve buranın Ma adlı tanrıçayla ilişkisine bakılırsa, Komanlar'ın da Mamanlar'a referans olması olanaksız değil. Comana adında iki ayrı yer vardı. Biri Kapadokya'da, diğeri Pontus'ta idi. Pontus'taki adını Kapadokya'dakinden aldı. Kapadokya'daki Comana sonraları *Hierapolis*, daha sonra da *Şar* diye bilindi (Cataonia). Pontus'taki *Comana Pontica* (Hierocaesarea) olarak da adlandırılırdı. Pontus'taki Comana'nın Zile (Zela) ile Niksar arasındaki modern *Gümenek* olduğu söylenir. Pontus'taki Zela (Zile), Anahita (Anaitis, Artemis)'ya adanmış eski ve otonom/bağımsız bir tapınak toprağıydı.

Norris'in dediği gibi, Muzriler'le Colchiler'in aynı olmaları mümkündür. Belki Comanlar da bu ikiliyle ilişkilidirler.

Salmaneser; Suriyeli Benhadad, Ahab, Jezreel, Arvad kralları, Hamath ve diğerlerinin ordularıyla savaşırken kendisinin yardımına gelen Muzrai'lerden sözetmektedir. Bunların vergi veya haraç olarak "*çift hörgüçlü develer*" verdikleri de söyleniyor. Bu tip develerin *Bactrian* cinsi olduğunu belirten Norris, buna bakarak Baktrian tipi develeri olan buradaki Muzrailer'in de Asya'nın bir parçasında olmaları gerektiğini söylerse de, aynı develerin belki Mısır'da da bulunabileceği olasılığı nedeniyle Salmaneser'in yazıtında geçen Muzrai'nin (veya Muzrailer'in) hangisi olduğu konusunda kesin konuşmaz (a.g.y., s. 760-61).

Salmaneser II'nin yazıtını çeviren A. H. Sayce, O'nun bu yazıtında geçen Muzri'nin, Mısır değil, Ermenistan'daki Muzri olduğunu yazar (Bk. *Records Of The Past*, Cilt 5, Sayce çevirisi).

E. Norris, Muzri adının, bazı durumlarda (yukarda verdiği örnekler dışındaki), *sınır* veya *toprak* anlamlı ya da *komşu yer/toprak* anlamında kullanıldığını da düşünmektedir. O'na göre yazıtlarda sınır veya toprak anlamında kullanıldığı bütün durumlarda bu sözcük *Mizr* (yazım farklarıyla mizri, mizir, mizra; çoğulu mizriti sınırlar/topraklar demek) olarak geçmekte, Mısır'a karşılık kullanıldığında ise Muzr (Persçe şekliyle Mizar veya Misar) şekline girmektedir.

Böylece O, bu terimin yazım farkları ile anlam farkları arasında bir ilişki kuruyor.

Sargon'un, "*O, Elam sınırındaki Rasi'den....Muzri'nin büyük nehrine kadar geniş Fenike ve tüm Hitit toprağını yönetti*" denen yazıtındaki Muzri ile Sennacherib'in "*Muzuri kralları (sarranı Muzuri), kral Meroe'nin askerleri,...atları,...toplandılar ve onların yardımına koştular"* şeklindeki yazıtındaki Muzuri, Norris'e göre, Mısır'a referanslardır (a.g.y., s. 761-62).

Muzri, Hommel'e göre, saf Asurice bir addır ve tarihinin değişik çağlarında Asurya krallığının veya imparatorluğunun askeri sınırlarını tarif etmektedir.

(Akt. Gaston Maspero, *The Struggle Of The Nations*, A. H. Sayce'nin edite ettiği II. baskı, London, 1910, s. 608, dipnot).

Maspero'ya göre, Hommel'in bu görüşü benimsenirse, Muzri adının neden sık göründüğü açıklanabilir.

MODERN DERSİM'İN İÇERDİĞİ ESKİ KANTONLAR

Dersim'in andaki sınırları Eski Dersim (*Derjan*, *Derxene*)'in bir kesiminin yanısıra Ermeni kaynaklarda *Xorjayn* (Chorzene), *Palnatun*, *Mzur* (Muzuron), *Daranalik*, *Ekelaç*, *Manalik* ve *Mardalik* adlarıyla anılan bazı komşu bölgeleri de içermektedir. Klasik çağda ve daha eski çağlarda iyi bilinen bu bölgeler Ermenistan'ın sık değişen yönetsel bölünümünde zaman zaman aynı, bazen de farklı eyaletlerde görünürler.

Bunlar hakkında bazı özet bilgiler vermem gerekecek.

Derjan

Adontz'a göre ana kenti Mamahatun olan bugünkü Tercan kazası adını taşıdığı antik Derjan'dan alan olarak çok daha büyüktür ve antik Derjan'ın yanısıra antik Manalik (Man-alik)'i de içermektedir.

Munzur

Dersim'in bir kesiminin, en azından Batı Dersim'in bir zaman için Munzur Eyaleti olarak bilindiği Ermeni kaynaklarda kaydedilen bir olgudur. Örneğin Lazar Parpetsi'nin Agathangelos'la birlikte ilk Ermeni tarihçisi olarak tanımladığı Faustos'ta bu eyaletten *Mzur (Muzuron)* adı altında sözedilir. Faustos'taki Mzur Eyaleti'nin Munzur dağı dibinde ve halen aynı adı koruyan Munzur ırmağı boyundaki topraklara referans olduğunu Prof. Adontz da yazmaktadır. Kıbrıslı George'nin listesinde Orzianines ve Palines'le birlikte Muzuron şekli altında geçer (Nicholas Adontz, *Armenia In the Period Of Justinian*, çev. Nina G. Garsoian, 1970, syf. 39-43).

Munzur Dağı ve Munzur Nehri'nin adları ilk Ermeni tarihçilerinden Faustos'ta geçtiklerine göre Dersim'deki bu adlar Çemişgezekli Bizans imparatorunun döneminden çok daha eskidirler.

Peri

Dersim'in eski kentlerinden biri olan *Peri*'nin adı Asur yazıtlarında geçer. *The Cambrıdge Ancient History*'de verilen bilgiye göre Dersim'deki modern Peri'nin adı Asur kralı Salmaneser III'ün M.Ö. 836/835 yılına ait kayıtlarında *Perria kenti* olarak geçmektedir. Bu tarihte 23/24 kentten (prenslikten) oluşan Tabal konfederasyonunun yanısıra, Perria kenti de Salmaneser III'e boyun eğmek zorunda kalmıştır. Peri'nin o tarihte Tabal Krallığı'na dahil kentlerden biri olup olmadığı açık değil.

Kığı

Korzene, Chorzane (Xorjayn) veya Khorceank adlarıyla bilinen modern *Kığı* ve çevresi eski bir sitenin yurdudur. Korzene (Kığı), Adontz'a göre, büyük ihtimalle Ermeni kaynaklarda Hasteank (Asthianene) olarak bilinen Palu-Çabakçur (Bingöl) bölgesini de içerirdi. Kığı, Agathangelos'ta Xorjanakon adı altında geçmektedir. Chorzane, ilk olarak tarihçi Procopius'ta Chorzianene ve Chorzane gibi iki biçim altında anılır (Bk. Adontz, a.g.e., s. 39).

Palin (Bağin, Palnatun)

Kığı'nın batsında *Palan Eyaleti* (Palnatun, Palankatun) vardı. Bu eyalet Peri Suyu (eski adıyla Gayl, Keli)'na katılan kollardan biri üzerinde yeralıyordu. Peri kenti yakınında bulunan ve Dersim'in eski sitelerinden biri olan Bağin, bu eyalete dahil gelişkin bir kentti. Adontz'a göre bugünkü Bağin eskiden Palin adıyla bilinen kenttir. Palnatun bölgesi adını bu bölgenin ana kenti olan Palin (Bağin)'den alıyordu. Palin, kendisine komşu Balu gibi önemli bir kale olarak değerlendirilirdi. Adontz'un aktardığına göre hem Palin (Bağin) hem de Balu kalelerinin adları Kıbrıslı George'nin kitabında *Palios* ve *Ba(iou)louos* formları altında geçerler. Burdaki Palios, Palin'dir. Balouos ise Bilabetines'tir. Palin kenti Bağin adı altında küçük bir yerleşme olarak bugüne dek yaşadı (Bk. Adontz, a.g.e., s. 39).

B. Aksoy'un aktardığına göre Bağin (Bagin), daha Urartular zamanında Palin adını taşıyordu. İshak Sunguroğlu'na göre Palin adlı yerleşme Mazgirt'e yakın Pah veya Muhundu'nun yukarıları olmalıydı (Akt. Aksoy, a.g.e).

Palu ve Balabitine

Palan Eyaleti'nin güneyinde ve Murat (Arsanias) nehri üzerinde *Balahovit* adını taşıyan eski ve önemli bir diğer kent daha vardı ki, bu kent modern Palu (Balu)'dan başkası değildir (Bk. Nicholas Adontz, *Armenia İn The Period Of Justinian*, s. 13-16, İng.'ye çev. Nina G. Garsoian, 1970).

Palu, en az Hititler çağından beri önemli bir merkezdir.

Cyril Toumanoff'a göre Ergani Sancağı içinde yeraldığı Osmanlılar dönemindeki sınırları itibariyle modern Palu kazası antik *Paluni Prensliği*'ne tekabül eder. Ermeni kaynaklarda Paluni adıyla anılan bu ev (kabile), Toumanoff'un görüşüne göre, Hitit kayıtlarında adları geçen Pala (Bala) halkının, yani *Palalar (Balalar)*'ın devamıdır.

Pala (Bala) Prensliği, Hititler zamanında da sonraki çağlarda olduğu gibi Palu-Çapakçur ve Muş (Taraun, Daron) arasında bulunuyordu. Palunik, sonraları Mamikonyanlar'ın Taron Prensliği'ne ilhak edilir ve bunun üzerine Vaspurakan Eyaleti'ne göçen Paluni Evi prensleri orada kendi adlarını taşıyan başka bir prenslik kurarlar. Paluni Evi'nden son söz M.S. 6. yüzyılda işitilir.

Paluni Prensliği'ne komşu *Balabitene* adı ve Balabitene hanedanlığı da Toumanoff'a göre gene Hititler çağından beri mevcuttur. Bunlar da Hititler çağının Pala (Bala) halkının arta kalan parçalarından idiler. Balabitene (Belabitene) adı Ermenice'de *Balahovit* olarak geçer, ama hiç bir Ermeni kaynağında bu ev anılmaz. (Bk. C. Toumanoff, *Studies In Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, 1963, s. 171-172, 212).

İncicyan'a dayanarak Balahovit adını Palahovid olarak yazan ve bu sözcüğün *Palu Vadisi* anlamına geldiğini söyleyen Edouard Dalaurer'in açıklamasına göre, Palahovid, merkezi Palu olan mıntıkanın adıydı ve bu mıntıka Dördüncü Ermenistan'ın bir kısmını teşkil eden Khozan bölgesinde yeralıyordu.

Hitit Krallığı, çok sayıda halktan ve prenslikten oluşan bir konfederasyon olarak görünüyor. Hitit başkentindeki yazıtlarda tam sekiz dil kullanıldığı tespit edildi. Bunlar Hititçe, Hattice, Luwice, Palaik, Hurrice, Hurri orijinli Mitanniler'in ek olarak kullandığı Aryan dili, Akadca ve Sümerce'dirler.

Adı geçen sekiz dilden üçü (Hititçe, Luwice ve Palaic) dil bilimciler tarafından Hint-Avrupa dil grubuna dahil edilmektedirler.

Palaik (Palaumnili) denen dil Pala adlı bölgede konuşulan dildi.

Bu bölgenin yeri konusunda başka kaynaklarda bir kesinlik yok. Ama Toumanoff'un söylediklerinden çok açıkça görülüyor ki, Pala adlı bölge Palu-Çapakçur ve Muş arasında yeralan Hititler çağının Paluni (Palu) Prensliği'ne ve çevresine tekabül etmekte idi.

O halde Palaik denen dil de çok büyük olasılıkla bu bölgenin dili, yani Pala (Bala) adlı halkın diliydi.

Bağin, Pah, Peri ve Kığı da öyle görünüyor ki, bu eyalete dahillerdi veya ona komşu kentlerdi.

Burada ister istemez bugün Zazaca konuşan Palulular ve yine aynı dili konuşmakta olan hayli geniş bir alana dağılmış Dersim'in Bal (Balan) aşireti akla gelmektedir. Pal (Palu, Pala) ve Bal bir ve aynı addır.

Balanlar (diğer adlarıyla Palulular), tüm bu verilerden anlaşılıyor ki, Hititler çağından beri Dersim içinde ve çevresinde varlardı. Onların Zaza olduğu bugün konuştukları dilin yanısıra, Tevrat'ta yerverilen uluslar şeceresinde Palu ile Zaza'nın kardeş olarak gösterilmesinden de anlaşılmaktadır.

Bu durumda Hitit krallığında konuşulan ve Palaic denen dilin Zazaca ile aynı olduğunu düşünmek için ciddi nedenler var demektir.

Soru şudur: Bal aşiret veya halk adıyla Babil'in süper tanrısı Bal'ın ilişkisi nedir? Babil ve Bal adları arasında bir ilişki var mıdır? Balanlar'la Eski Babil halkı (Babil milliyeti) aynı mıdır? Bu konudaki düşüncelerimi kısmen de olsa önceki kısımlarda ifade ettim.

Daranalik

Kemah bölgesinin bir adıdır**.** 680 tarihli Meclis'te temsil edilir ve adı bu meclisin protokollerinde geçer. Adontz'un aktardığına göre T'ordan ve Kemah (Ani)'ı içerecek şekilde bu bölgenin adı Faustos'ta geçmekte ve Agathangelos tarafından da bilinmektedir. Garni de Daranalik'in bir parçasıydı. Latince çevirilerde Daranalia adı Analiba/Aliwn ile özdeşleştirilir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 39).

Daranalia, Analiba (Aliwn) ve Ani (Hani, Ainia, Kemah)'nin bir ve aynı eyaletin adları olduğuna işaret eden Adontz'un görüşlerine göre bu adların orijini Mardlar gibi Atropatene (Azerbaycan)'den gelmiş olan Aniler'in etnik ismidir. Ona göre Sirak'taki Ani ile Daranalik'teki Ani (Kemah) aynı ulusun adlarıdır. Analia, *Aniler'in ülkesi,* Analiba ise *Aniler* demektir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 46-47).

Ekelaç (Acilisene, Ekeleats, Ekeleaç)

T'il ve Xax ile birlikte Faustos'ta geçmektedir. Adını antik Erez'den alan Erzincan (Erzenka) bölgesine tekabül ederdi. Doğuda Fırat'ın bendine dek yaklaşan Ekelaç, bu kavşakta Manalik ve Derjan'la bitişiyordu. Strabo, bu eyaleti Zariadris'in toprakları arasında saymaktadır. Bir keresinde Sophene'ye dahildi. Akilisene, sonraları Akilisene diye bilinen eyaletin yanısıra, Daranalia (Kemah, Analiba), Mananalı, Aliwn ve Muzuron eyaletlerinin tümünün topraklarını içine alacak şekilde geniş bir eyalet haline gelmiştir (Adontz, a.g.e., s. 39, 44-45).

Akilisen, açık ki Dersim'in belirli kesimlerini içermiş ve bu bölgeler bir dönem bu adla bilinmişlerdir.

Pliny, Akilisene'den *Anaetica* (Anahtakan) diye sözeder. Bu ad Akilisene'de tapınağı bulunan tanrıça *Anahit*'in adından gelmedir ve bu eyalete onun onuruna verilmiştir. Strabo'ya göre Akilisene Derxene ile Dostal (Kemah-Eğin arasındaydı) civarındaki nehir bendi arasında yeralıyordu. Akilisene Ptolemy tarafından da bilinmektedir. Procopius'ta bu eyaletin adı Ekelesene olarak geçer. 387 yılındaki Acilisene barışıyla Ermenistan biri Roma'ya, diğeri İran'a tabi iki parçaya bölünmüştü.

Manalik (Man-alik, Mananalı)

Bu adın ilk kez Sebeos'ta geçtiğine işaret eden Adontz, Manalik Eyaleti'nin antik Derjan'a bitişik olup onunla birlikte bugünkü Tercan kazası sınırları içine girdiğini söylemektedir. Aynı yazara göre, Siri (modern Şirin), Kase (modern Konşa), Aliws, Jermay (Çerme) ve Xac (modern Haçköy) adlı yerleşmeler ile Paxr/Paxir Dağı (modern Bağırbaba), Mananali (Mananali) sınırlarında idiler. Fırat'a dökülen ve adını bu bölgeden alan Mananali Nehri vardı. Mananali Eyaleti'ni suladığı tahmin edilen bu nehir, Adontz'a göre Mamahatun önlerinde birleşen birkaç koldan oluşan modern Tuzla Suyu olmalıdır.

Özetle Manalik (Mananalı, Man-ali, Man-ian), Haç (Xaç) Dağı ve bu dağın uzantısı olan Bağır Baba dağından kuzeyde Tuzla Suyu'na uzanırdı. Tuzla Suyu'nun ana kolu olan güney kolu eski Manalik ve Derjan eyaletlerini birbirinden ayıran sınırdı. Fırat ise (Kötür'e dek), Manalik'i Ekelaç'tan ayıran sınır olmalıydı. Tuzla ötesinde de Derjan toprağı başlardı. Derjan ile Karin (Erzurum) arasındaki sınır noktası Xaldoy-aric kalesiydi ki, burası Aşkale ve Sirçeme Deresi civarındaki modern Büyük Koğdariç'tir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 39-42).

Manalik adının kökü benim görüşüme göre Man-Maman etnik adıdır.

Mardalik

Adontz, bu ve benzer adlardaki *–ali* unsurunun *–ian* karşılığı Ermenice bir sonek olduğunu düşünür. Örneğin ona göre *Mard-ali* ile *Mardian* aynıdır. Bu adın kökü *Mard* (Mardi, Amardi) etnik adıdır.

Mardlar, Adontz'a göre, Atropatene (Medya, Azerbaycan)'den gelme göçmenlerdir. Onları kendi adlarını verdikleri *Mardastan* ve *Mardalik* gibi Ermenistan'ın iki ayrı parçasında da görüyoruz.

Khorzene (Chorzane, Kığı)'ye bitişik bölgelere Mardali-k ve Manali-k adları veriliyordu.

Mardalik, Bingöl dağlarının (eski adıyla *Srmanc dağları*) kuzey yamaçları boyunca uzanan bölgeydi. Batıda Meledux (Harhal) dağlarına bitişikti. Kuzey sınırı onu Erzurum'dan ayıran Erzurum güneyindeki Avc-Ptkunk idi. Aras'ın bir kolu olan Murç (modern Eğri veya Aras)'un kaynağı Mardalik'teydi.

Böylece Mardalik; Aras, Licik (Peri Suyu) ve Tuzla Suyu adlarını taşıyan üç nehrin arasındaki bölgeydi. Harhal zinciri Mardalik için duvar/sur benzeri doğal bir sınırdı. Chorzene'nin bir parçası Manalik ve Mardalik'e değerdi (Bk. Adontz, a.g.e., s. 19).

KIRMANCİYE KAVRAMI VE KIRMANCİYE TARİHİNİN ANAHATLARI

Bu araştırmanın diğer bulgularını Kırmanciye ve Dersim-Zaza tarihinin erken aşamalarının bir özeti ile birlikte sunacağım.

Urartu devleti, bulunduğumuz coğrafyanın tarihini ele alırken elverişli bir çerçeve ve zemin sunmaktadır. Bu nedenle düşüncelerimi onu başlangıç alarak açacağım.

Sınırları netçe tarif edilemese de, merkezi Van Gölü çevresinde bulunan Urartu Krallığı, en parlak çağında tüm Doğu Anadolu'yu, Kafkasya'nın ve Batı İran'ın belirli parçalarını içeriyordu.

Tarif edilen coğrafyanın politik birliği bilindiği kadarıyla ilk kez Urartu Krallığı ile birlikte sağlanmıştır.

Urartular, Hurriler'in bir koluydu.

Hurri orijinli Urartulular'ın bir diğer adı da *Haldiler*'dir.

M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi* (1948) adlı kitabında Doğu Anadolu'daki aşiretlerin neredeyse yarısı kadarının *"Biz Halidi'yiz"* dediklerini söylüyor ve "*Zazalar kendilerini Kürt değil, en çok Halidi (...) sanmıştır*" diye ekliyor. O'nun görüşüne göre buradaki Halidi sözcüğü aslında antik Haldi (Halti) halkına referanstır ve Zaza halkı gerçekten de Haldi'dir; ama Zaza şeyh ve ağaları islamiyeti kabul edince bu adı maksatlı olarak Arap generali *Halit bin Velid*'in adındaki Halit'le ilişkilendirdiler (Bk. a.g.y., s. 164).

Toplulukların din değişince geleneklerini yeni dine uyarladıkları sık rastlanan bir olgudur. Bu nedenle Fırat'ın dedikleri anlamlıdır.

Fırat'ın yazdıkları genelde amaçlı, karışık ve çelişkili. O; Guti, Hatti, Hitit ve Urartular'ı da birbirine karıştırır.

Ama bu karışıklıklardan ayıklanırsa demek istediği oldukça açık. O'na göre Zazalar Urartular'dır veya en azından kısmen Urartu asıllıdırlar.

Bu noktada Fırat'ın amaçlı düşündüğünü sanmıyorum ve burada önemli olan da, son derece sınırlı, derme çatma bir tarih bilgisiyle yazan Fırat'ın ne düşündüğünden çok, onun tarafından aktarılan Zazalar'ın kendilerini Haldi (Urartulu) olarak tanımladıklarına ilişkin sözlü gelenektir.

Ben bu geleneği ciddiye alıyor ve üzerinde durulmaya değer buluyorum.

Bizzat duymuş olmasam da Fırat'ın bu sözlü geleneği kendi kafasından uydurduğuna inanmıyorum.

Dolayısıyla aklıma takılan *"Urartu krallığı bir (veya ilk) Zaza devleti miydi?"* sorusuna kesin bir yanıt veremesem de, en azından Urartu yıkılışı sonrasında ülkenin dağlarına sığınan ve *Haldiler* adı altında varlıklarını devam ettiren hakiki Urartular'ın da Zazalar'ın oluşumunda bir yerleri olduğuna inanıyorum. Genelde Hurri coğrafyasının, özelde Hurri orijinli Urartu Krallığı'nın yükseliş dönemindeki sınırlarının Zazalar'ın tarihi coğrafyasıyla uyuşuyor olması da bu inancımı pekiştiren bir durumdur. Tarih boyunda en

eski ve en belirgin Zaza-yoğun bölgeler Urartu sahasında ve merkezlerinde görülür. Ayrıca Hurriler arasında daha önce işaret ettiğim gibi Zaza adına sıkça rastlanmaktadır.

Urartu'nun yanısıra Urmiye Gölü güneyinde yeralan antik Manna Krallığı da bence önemli bir konaktır. Mannalar'la Urartular'ın ilişkisi neydi, açık değil. Manna (Minni) ve Urartu krallıkları aynı halka ait olabilirler. Bir görüşe göre ilk Urartu başkenti ve Urartular'ın ilk merkezleri Manna topraklarında, yani Urmiye dolayında ve modern Azerbaycan'da bulunuyordu. Urartu kralı Menua'nın adının Mannalar'la ilişkili olması bence büyük bir olasılıktır. Dersim içindeki Urartu kaleleri (Mazgirt, Palu, Bağin, Anbar, Kale vd) çoğunlukla onun zamanından kalmadır ve Mazgirt adı da tıpkı Manazgirt'inki gibi *Menua'nın Kenti* demektir. Ben Dersim geleneğindeki Kal Mem adı ile Dersim'in adlarından biri olan Kalman Ocağı (Ocağe Kalmemi) kavramının Menua ile bir ilişkisi olabileceğine inanıyorum, ama çok kesin konuşamıyorum. Mazgirt adının Kal Mem veya Kalmem Ocağı kavramının aynı olması olanaksız değildir.

Mannalar ile Maman (Mamakan)'ların bir ve aynı halk olmaları veya bir ve aynı halkın farklı göç ve istila dalgalarıyla gelmiş kolları olmaları büyük bir ihtimaldir. Lidyalılar ve Etrüskler'le Man ve Maman'lar arasında da bir ilişki kurulabilir.

Urartu krallığı yıkıldıktan sonra, ilk kez Akamenidler zamanında Ermeni ve Ermenistan adları duyulur. O tarihten itibaren eski Urartu coğrafyası Ermenistan (Akamenid yazıtlarında *Armina*) olarak bilinmeye başlar.

Desmala Sure adlı dergiyle birlikte yıllar önce bilince çıkarıldığı gibi, Dersimliler kendi ülkelerini *Kırmanciye* olarak da tanımlarlar.

Dersim geleneğindeki *Kırmanciye* kavramı, bu çalışmanın vardığı sonuca göre, sözcüğün dar anlamında Dersim için de kullanılmakla birlikte, geniş anlamıyla tarihi Urartu ve Ermenistan topraklarına referans olup, fiili planda tamıtamına Ermenistan (eski Urartu)'la örtüşmektedir.

Desmala Sure dergisinde yayınlanan erken yazılarımda Dersimliler'in kendilerini *Kırmanc* olarak tanımladığını da sıkça ifade etmiştim.

Kırmanc ve *Ermeni* (Arman, Armanc, Dersim dilinde *Hermeni*) adları arasındaki ilişkinin tam olarak ne olduğu konusunda henüz net değilsem de, *Kırmanciye* ve *Ermenistan* kavramlarının pratik olarak bir ve aynı coğrafyayı tanımladıkları noktasında hiç bir kuşkum yoktur.

Bu nedenle de ben aralarında etimolojik bir ilişki olup olmadığından bağımsız olarak *Ermenistan* ve *Kırmanciye* kavramlarını bir ve aynı ülkenin alternatif adları olarak kullanmaktayım.

Sözün kısası, yazılı kaynakların Urartu ve Ermenistan tarihi diye anlattıkları benim görüşüme göre Kırmanciye tarihinin ta kendisidir ve bize başkalarının tarihiymiş gibi kabul ettirilen bu durum yaşadığımız kimlik krizinin ve tarihsiz kalışımızın sebebidir.

Konunun seyri içinde Kırmanciye kavramının geniş anlamı konusunda yaptığım bu yorumun tarihsel olayları ve gelişmeleri anlamakta ne denli açıklayıcı bir işlev gördüğüne okuyucunun (özellikle Dersimli okuyucunun) kendisi de tanıklık edecektir.

Özcesi, Kırmanciye tarihinin Urartu ile başladığını düşünüyorum. Urartu, Kırmanciye tarihinin ilk evresidir. Bu aşamayı daha önce ayrıntılı olarak anlattım.

Urartu'nun yıkılışı sonrasında Med imparatorluğuna dahil edilen Kırmanciye, Medler'den sonra Akamenidler'in yönetimi altında girdi. Daha sonra da Makedon (Selukid), Part, Roma, Bizans, Sasani, Arap ve en son Türk hakimiyeti dönemlerini yaşadı.

Partlar'a kadarki dönemin ayrıntılarını da önceki bölümlerde anlatmış bulunuyorum.

Her yönden sık sık istilalara uğrayan bir kavşakta bulunması, çevresinde yükselen büyük güçler arasında egemenlik savaşlarına sahne oluşu ve onlar tarafından genelde bölünerek yönetilmesi gibi nedenlerle ülkede süreklilik gösteren egemen ve birleşik bir yaşam oluşamadı. Ülkenin zor coğrafyasının ve politik kesintilerin yaşama ve gelişme gücü kazandırdığı çok başlı bir yönetim, kralların sadece sembolik bir iktidara sahip olduğu sayıları kabarık prenslikler tarzında bir varoluş (bazı kaynaklar bunu *feodal sistem* olarak tanımlar) hep yürürlükte oldu.

Akamenidler döneminin Kırmanciye (Ermenistan) yöneticileri önde gelen *Yedi İranlı* evden biri olan *Hydarnidler*'den gelme satraplardı. Bunlar *Orontidler* adıyla bilinirler.

Bu çalışmanın vardığı kesin sonuç, daha önceki bölümlerde ifade edildiği gibi, *Haydarnidler*'in ve *Orontidler*'in Gil (Geli, Gilani) orijinli olduklarıdır. Bunu *Geli-Dımli* olarak da tanımlayabilirim. Haydarnidler adı bana bazı tasniflerde Zilan grubuna dahil gösterilen Dersim'in *Haydaran* aşiret adını hatırlatmaktadır.

Kırmanciye'de Orontid (Geli) yönetiminin başlangıcı, Moses Khorene'de korunmuş olan Ermeni geleneği ve bazı tarihsel veriler ışığında Medler çağına dek geriye yerleştirilebilir. Hydarnid orijinli oldukları söylenen Orontidler, Akamenidler'le karşılıklı evlilikler de kurdular.

Ermeni kaynakları yalnızca Part orijinli Arsakidler'i değil, Orontidler'i ve Orontid (Geli) orijinli Artaxiadlar'ın Kırmanciye'de kurdukları hanedanlıkları da birer Ermeni monarşisi olarak tanımlarlar.

Ben Orontidler'i ve Artaxiadlar'ı bu araştırmanın verdiği güvenle ve kesin bir dille Geli orijinli birer Kırmanciye monarşisi olarak tanımlıyorum ve eğer Ermeniler bunlarsa, o vakit kendi orijinlerini tartışırken Geliler'in adını dahi telaffuz etmek istemeyen ve Geliler'in Ermenistan sahnesinde ancak M.S. 9./10. yüzyıllarda ve sonrasında göründüklerini iddia eden Ermeni diye bilinenler hakiki Ermeni değillerdir diyorum. Bugün Ermeni olarak bildiklerimizin kendi aralarında kendilerini Ermeni değil fakat *Hay* olarak adlandırmaları ve Ermeni adının onlara başkaları tarafından yakıştırıldığını söylemeleri de bu olasılığı güçlendiren bir olgudur. Biliyoruz ki, sözgelimi Hititler ve Partlar tarihte başka halkların adlarıyla tanındılar ve bu durum adlarını aldıkları halkları boşluğa düşürdü, kimliksizleştirdi ve büyük ölçüde unutturdu.

Ermeniler'in durumunda da pekala benzer bir örnekle karşı karşıya olabiliriz. Anadolu'da Gil ve Dımliler'i, Dersimliler'i, Zazalar'ı ve Kürtler'i kaynaklardan ve kayıtlardan sildirip neredeyse tarihsiz halklara dönüştüren sebep Ermeni etiketinin yanlış kapıya asılması veya muğlak ve yanlış kullanılması olabilir.

Bir yazıttaki bir adın yanlış veya eksik okunması, Ermeniler'den ilk sözeden tarihçilerin vahim bir hatası bile çok şeyi karıştırabilir ve bu karışıklık kendinden öncekileri kaynak gösterip ilerleyen tarihçi kuşakların neden olduğu zincirleme kaza sonucunda zamanla düzeltilmesi olanaksız yerleşik bir yargı ve geleneğe dönüşebilir. Bu coğrafyada Ermeni sayılarak veya eski tabakaları görmezlikten gelinip bu coğrafyaya son göçleri ilk gelişleri gibi gösterilerek bilinçli veya bilinçsiz olarak tarihleri karartılan toplumlar var.

Bu ve benzeri sebeplerle bu araştırmayı yaparken tarih denen uzun yolda Dersimliler'i ve Zazalar'ı tespit, batmış veya batırılmış kayıp bir kıtanın keşfine dönüştü.

Bu yargının dayandığı diğer argümanlar konunun seyri içinde ileriki sayfalarda görülecektir.

Yüzyıllar içinde Kırmanciye (Ermenistan) teriminin kapsadığı toprakların sınırı önemli değişiklikler gösterdi. Aynı şekilde bu adla bilinen toprakların yönetsel durumu ya da bölünümü de hep aynı kalmadı, sık sık değişti.

Akamenid kralı Darius, kendisine miras kalan imparatorluğu eyaletlere böldüğünde, Ermenistan (Kırmanciye), Pactyic Ülkesi ve Karadeniz'e kadarki komşu topraklarla birlikte 13'üncü Eyalet (Satraplık) olarak organize edildi (Bk. *Herodotus*, III. kitap, s. 119-23).

Nöldeke, Kipert, Minorsky ve başka bazı araştırmacılara göre Heredot'un 13. Eyalet'te gösterdiği burdaki Pakti/Paktiya, modern Bohtan (Bohti)'dır. Heredot'ta geçen diğer Pakti (Paktiya) ise, Afganistan'a veya Afganistan'ın bir parçasına referanstır.

M.Ö. 401/400 yılında onbin Yunanlı askerle birlikte Kırmanciye (Ermenistan)'den geçen Xenophon, bu yürüyüşün öyküsünü anlattığı *Anabasis* adlı eserinde Kırmanciye (Ermenistan)'nin o tarihte iki parçalı olduğunu kaydediyor. O'nun yazdığına göre, bu parçalardan birinin satrapı Orontas, diğer parçanın (Batı Ermenistan) satrapı ise Tribazus idi.

Bu tarihten yüz yıl kadar sonraki Gaugamela Savaşı sırasında da Kırmanciye (Ermenistan)'yi yine iki satrapın yönettiğini görüyoruz. Biri yine Orontes adını taşıyor, diğeri ise Mithraustus adında biridir (Bk. Nicholas Adontz, *Armenia In The Period Of Justinian*, İng.'ye çev. Nina G. Garsoian, 1970).

Selukidler (Makedonlar) peryodunda Kırmanciye (Ermenistan)'nin Zariadris ve Artaxias arasında halen iki parçalı bir yapı arzettiği görülür. İlki Arzanene ve bazı komşu bölgeler de dahil *Küçük Kırmanciye* (Sophene, Little Armenia)'yi, ikincisi *Büyük Kırmanciye* (Greater Armenia, *Asıl Kırmanciye*)'yi yönetiyordu. Bu iki krallık fetihler yoluyla, komşu toprakları zaptederek genişlerler. Antiochus III'ün Magnezia yenilgisini takiben her iki krallığın yöneticileri de taraf değişerek Roma'ya bağlandılar ve bağımsız birer krallığa dönüştüler (M.Ö. 190).

Kommagene de sayılırsa bu dönemde Kırmanciye (Ermenistan)'nin birkaç küçük parçadan, yani birkaç krallıktan ya da prenslikten bileştiği söylenebilir.

Tekrarlarsak:

İlk Kırmanciye devleti Urartu Krallığı'dır. Onu Orontid Krallığı izledi. Orontidler sonrasında Kırmanciye (Ermenistan)'de oluşan monarşilerin en büyüğü *Artaxiad (Artaxias) Hanedanlığı* idi. Daha sonra Arsakid ve Sasani hanedanlıkları gelir.

Urartu, Orontid ve Artaxiad devletlerinin yöneticileri ve özet tarihleri bu çalışmanın *Giriş* bölümünde anlatıldığı için burada tekrara ve ayrıntılara girmiyorum.

Artaxiad hanedanlığının en ünlü yöneticisi Büyük Tigran'dı. İlk kez Tigran II, yani ünlü Büyük Tigran(*es*) zamanındadır ki, Kırmanciye (Ermenistan)'deki tüm prenslikler zor yoluyla birleştirilir, başka toprakların da fethi ve ilhakıyla bir Kırmanciye (Ermenistan) imparatorluğu oluşur. *Enc. Of İslam*'ın Ermenistan maddesinde işaret edildiği gibi, Urartu sonrasında bu bölge yalnızca bir kez, M.Ö. 1. yüzyılda Büyük Tigran zamanında tek bir yönetim altında birleşik bir krallık olarak varolabildi ve Ermenistan (Kırmanciye) adı da coğrafi bir terim olarak aslında o tarihten itibaren geniş bir kabul gördü gibi.

Böylece sonradan Ermenistan (Kırmanciye) adını alan toprakların politik/yönetsel birliği Urartu yıkılışından sonra ikinci kez bu sıralarda kurulmuş görünmektedir. Ermenistan (Kırmanciye) adı da daha çok bu sırada coğrafi bir kavram olarak içerik ve anlam kazanır. Bu kavram sonraki çağların politik koşullarına artarak aykırılık taşısa da, *Enc. Of İslam'*da söylendiği gibi, Tigran döneminin terminolojisi olarak sonraki asırlarda da korundu.

Ama Tigran döneminde kurulan birlik uzun sürmez ve Selukidler çağındaki bölünme ta Bizans çağına kadar devam eder.

Tigran zamanında belirli bir politik önem kazanan Kırmanciye (Ermenistan) sonraki asırlarda birbirini izleyen rakip dünya güçleri tarafından sık sık müdahale edilen ve sınırları değiştirilen bir "*tampon devlet*" konumuna itilir. Böylece kendi çevresinde daima büyük ve güçlü komşulara sahip olan Kırmanciye (Ermenistan), Urartular ve Büyük Tigran dönemleri hariç kendi coğrafyasında hemen hiç bir zaman öncü ve lider bir rol oynamamış görünmektedir.

Selukidler sonrasında Kırmanciye (Ermenistan)'de rakip dünya güçleri olarak Akamenidler'in mirasını talep eden Partlar (Arsakiler, Eşkaniler) ile Roma karşı karşıya geldiler. Böylece Kırmanciye (Ermenistan), Selukidler ortadan kalkınca, ilkin Partlar'la Roma, daha sonra da Sasaniler (Zazalar)'le Bizans arasında ikiye bölünmüş kaldı.

SONRAKİ DÖNEMLERDE KIRMANCİYE (ERMENİSTAN)'NİN YÖNETSEL YAPISI

Kırmanciye (Ermenistan), Bizans İmparatoru Justinian tarafından M.S. 536 yılında *Birinci*, *İkinci*, *Üçüncü* ve *Dördüncü Kırmanciye* (*Ermenistan*)'*ler* tarzında dört eyalete ve yönetim bölgesine ayrılmıştır. Ülkeyi dört eyalete bölerek bu şekilde adlandıran Justinian olmuştur (Bk. M. Khorenatsi'nin *History Of the Armenians* kitabının çevirmeni Robert W. Thomson'un notu, a.g.e., s. 95).

Moses Khorene, Ermenistan (Kırmanciye)'ın *Mez-Haik* (Asıl veya Büyük Ermenistan) ve *Pokr-Haik* (Küçük Ermenistan) olmak üzere iki eşit-olmayan parçasından sözetmektedir. Bunlardan *Büyük Kırmanciye* (Armenia Major)'nin hudutları batıda Fırat Nehri'nden doğuda Kur Nehri civarına kadar uzanıyor ve bu parça kendi içinde on-beş eyalete ayrılıyordu. *Küçük Kırmanciye* (Armenia Minor) ise Fırat Nehri ile Kızılırmak'ın kaynakları arasındaki topraklardan oluşuyordu.

Justinian tarafından M.S. 536 yılında yapılan ve bazı değişikliklerle birlikte 591 yılında imparator Maurikios tarafından da benimsenen *I., II., III. ve IV. Kırmanciye'ler* şeklindeki numaralı bölünüm ile Moses Khorene'nin sözünü ettiği *Büyük* (Asıl) ve *Küçük* (Tali) *Kırmanciye'ler* tarzındaki ikiye bölünüm Arap istilasına kadar yanyana varolmuş görünüyorlar.

Moses Khorene'nin kaydettiği tarzda ikiye bölünüm Araplar tarafından da biliniyordu. Arap kaynaklarda, örneğin coğrafyacı Yakut'ta, merkezi Hilat (Ahlat) olan bölgeden *Arminiya al-kubra (Büyük Kırmanciye)*, *Küçük Kırmanciye*'den ise *Arminiya al-sughra* diye sözedilir ve ikincisinden Tiflis (yani Gürcistan) anlaşılır.

Araplar, Ermenistan (Kırmanciye) terimini, Romalılar ve Bizanslılar'dan farklı ve daha geniş tanımlamış görünüyorlar. Çünkü, tarihleri Kırmanciye (Ermenistan) ile yakından bağlantılı olan Gürcistan, Arran (modern Kafkasya Azerbaycanı, eski Albania) ve İran Azerbaycan'ı dahil Derbend Gecidi'ne kadar Kur ile Hazar Denizi arasındaki tüm bölgeyi Ermenistan/Kırmanciye kapsamında tarif ediyorlar. Gürcistan ve Arran (Albania)'ı dışarda bırakan Ibn Hawkal ise, *Asıl Kırmanciye*'yi *İç Ermenistan* (Arm. Dahiliya) ve *Dış Ermenistan* (Arm. Hariciya) olmak üzere iki parça şeklinde tanımlar. *İç Kırmanciye* (İnner Armenia); Dwin (Dabil), Nahçivan ve sonraları Kalikala (Karin, Arzan al-Rum) bölgelerini kapsıyor. *Dış Kırmanciye* (Outer Armenia) ise, Van Bölgesini (Berkri, Ahlat, Erciş, Wastan, vd) ifade ediyor (Akt. *Enc. Of Islam*).

Bizanslılar'dan Kırmanciye'nin başta gelen eyaletlerinden oluşan *dört Kırmanciye* (I-IV) şeklindeki bölünümü ödünç alan Araplar, M.S. 640'lardaki işgali takiben bu eyaletlerin sınırlarını önemli ölçüde değiştirmekle yetinmişler. Arap tarihçi ve coğrafyacılarının yazdıkları arasında ciddi farklılıklar olmakla birlikte Kırmanciye'nin Arap bölünümü *Enc. Of Islam'ın Ermenistan Maddesi'*ne göre genelde şöyle bir resim sunmaktaydı:

Birinci Ermenistan *(Birinci Kırmanciye)*: Arran (başkenti Barda dahil) ve Şirvan (Kur ve hazar denizi arasındaki bölge).

İkinci Ermenistan *(İkinci Kırmanciye)*: Gürcistan

Üçüncü Ermenistan *(Üçüncü Kırmanciye)*: Orta/Merkezi Ermenistan veya Asıl Ermenistan'dan oluşuyordu ve buna Dabil ve Vaspurakan bölgeleri de ekleniyordu.

Dördüncü Ermenistan *(Dördüncü Kırmanciye)*: Şimşat (Arsamosata), Kalikala (Erzurum), Ahlat ve Erciş ile birlikte Güney-Batı.

Bazen *İkinci Kırmanciye* atılarak yukardaki dört parçanın üçe düşürüldüğü görülür.

Yukardan beri anlatmaya çalıştığım bölünüm parçaların sayısında ve sınırlarında yapılan değişikliklerin de etkisiyle içinden çıkılması pek kolay olmayan karışık bir manzara arzetmektedir.

Dersim geleneği ve dilindeki *Kırmanciya Vırene*, *Kırmanciya Dersimi*, hatta türkülerde de geçen *Welate Cori* ve *Welate Ceri* gibi tabirler yukarıdaki numaralı-numarasız bölünümlerle ilintili olmalıdırlar.

Bir görüşe göre M.S. 591 yılından itibaren görünen *Vaspurakan* adı Moses Khorene'de Van Gölü doğusundaki toprakları tanımlamak için kullanılır. Vaspuhr sözcüğünden türediği söylenen Vaspurakan, Thomson'un açıklamasına göre, Ermenistan'ın Bizans ve Sasaniler arasında ikiye bölündüğü tarihlerde, Güneydoğu Ermenistan (Kırmanciye)'ın Sasaniler'in elinde kalan parçasıydı. Vaspurakan adının bu manada 8. yüzyıl başından sonra kullanıldığı sanılıyor.

Richard N. Frye, Vaspurakan adını *Vaspur* ve *–akan* olarak ayırır ve bu iki öğeden bileşen bir sözcük olarak düşünür. İkinci kısım (-akan), bazen çoğul anlamı da kazandıran sıfatsal bir sonektir. *Vaspur* ve *akan* sözcükleri, Frye'nin açıklamasına göre Ermenice değil, Ermenice'ye girmiş İrani kavramlardır. O'na göre Partlar çağında Vispuhr (soylu, prens), Sasaniler zamanında ise Vaspuhr şekilleri mevcuttu. Frye, bu sözcüğün klan, prens, kral evi ve soylu gibi anlamlara sahip *vais* veya *vis* kökünden türemiş olabileceğini düşünür ve M.S. 3. yüzyıl sonrasında Vaspuhrakan teriminin soylular anlamı kazandığını tahmin eder. Bu eyalete bu adın kimler tarafından verildiği net değil. Medler veya Akamenidler döneminde var mıydı, bilinemiyor. Strabo, Ermenistan (Kırmanciye) sınırlarını genişleten Artaxias ve Zariadris ikilisinin Medler'den aldıkları topraklar arasında *Basorope* adlı bir bölge de anar. Frye, bu adın doğrusunun *Basporakan* olabileceği ihtimaline değinir. O'nun varsayımı doğruysa, bu sözcüğün ilk olarak en azından Strabo'nun zamanından beri kullanıldığı düşünülebilir (Bk. R. N. Frye'nin Tahran Üniversitesi yayınları arasında çıkan *Yadnameye İraniye Minorsky* içindeki *Continuing İranian Influences On Armenian* adlı makalesi, 1966).

Ermenice'de *Andzevatsik* adı verilen bölge Zavazan/Zawazan (Zaza Ermenistanı? Zaza ülkesi?)'dır. Bu bölge Zaza Kırmanciye'si, yani Kırmanciye'nin Zaza parçası olarak tanımlanabilir. M. Khorenatsi'de Andzevatsi hem bir eyalet hem de Ermenistan/Kırmanciye prensliklerinden biri olarak geçer.

El Mesudi (M.S. 943) Zawazan (Zauzan)'dan sözeder ve Cudi Dağı (Khorenatsi'nin haritasına bakılırsa Sim Dağı ile aynı olabilir?)'nın Zawazan'da bulunduğunu kaydeder. Buyid Deylemi hanedanlığının tarihçisi Mıskawaıhi, İngilizce'ye *The Eclıpse Of The Abbasıd Calıphate* (Abbasi Hilafetinin Çöküşü) adıyla çevrilen eserinde Zawazan adlı coğrafyadan ve M.S. 938 yılında Laşkari'nin Gilani-Deylemi kuvvetleriye Ermeniler arasında Zawazan'da (Thomas Ardsruni'ye göre Hadamakert adlı yerleşmesinde) yeralan bir savaştan sözeder (Bk. a.g.e., IV. cilt, s. 442-448). Zawazan, Yakut (M.S. 1225)'ta, Ermenistan dağları, Hilat (Ahlat), Diyarbekir, Azerbaycan ve Musul arasında yeralan büyük bir ülke olarak tarif edilir (Mesudi ve Yakut'un Zawazan hakkında dedikleri için bk. G. R. Drıver, *The Dispersion Of The Kurds In Ancient Times*, 1921. Türkçe çevirisi için bk. *Dış Kaynaklarda Kırmanclar-Kızılbaşlar ve Zazalar*, s. 45-50).

Kırmanciye (Ermenistan)'nin Arap işgali öncesinde ve bu işgali izleyen Arap egemenliği peryodundaki sınırları ve yönetsel bölünümü kabaca böyleydi.

Araplar Kırmanciye (Ermenistan)'yi genelde Azerbaycan ve Mezopotamya (Cizre) ile birlikte halifenin atadığı tek bir yönetici (vali) altına vermişlerdir. Bu vali Dwin'den yönetirdi. Dwin (Dabil), tüm Arap dönemi boyunca başkentti. Arap işgali öncesinde ise bu kentte bir Sasani marzbanı otururdu. Bu marzbanın ordusunun karargahı ise Azerbaycan'daki Erdebil'de veya Maragha'da idi.

Asıl Kırmanciye'nin Arap ortaçağı boyunca Dwin'den sonraki en önemli kentleri Erzurum, Erzincan, Manazkert (Malazgirt), Bitlis, Ahlat, Erciş, Nahçıvan, Ani ve Kars idiler. Araplar'ın üslendiği kent merkezleri Dabil, Erzurum, Barda ve Tiflis idiler. Buralarda güçlü Arap kolonileri mevcuttu. Arap aşiretlerinin yerleşmiş olduğu başka kentler ve bölgeler vardı ayrıca.

Anahatları ve esas bölümleri itibariyle Kırmanciye (Ermenistan)'de durum yukarda özetlediğim gibiydi.

Kırmanciye'deki bu bölünümün kaba bir fotoğrafı ekteki haritalarda görülebilir.

Bir de parçaların herbirinde irili ufaklı beylikler mevcuttu tabi.

Kısacası, kontrolü zor bir coğrafya olan Kırmanciye (Ermenistan)'de merkezi yönetim nadiren görüldü. Genelde tanık olunan resim sayısız prenslikler biçiminde bir varoluştu.

Şimdi de Kırmanciye'deki bu prenslikler hakkında bazı bilgiler vermek zorundayım.

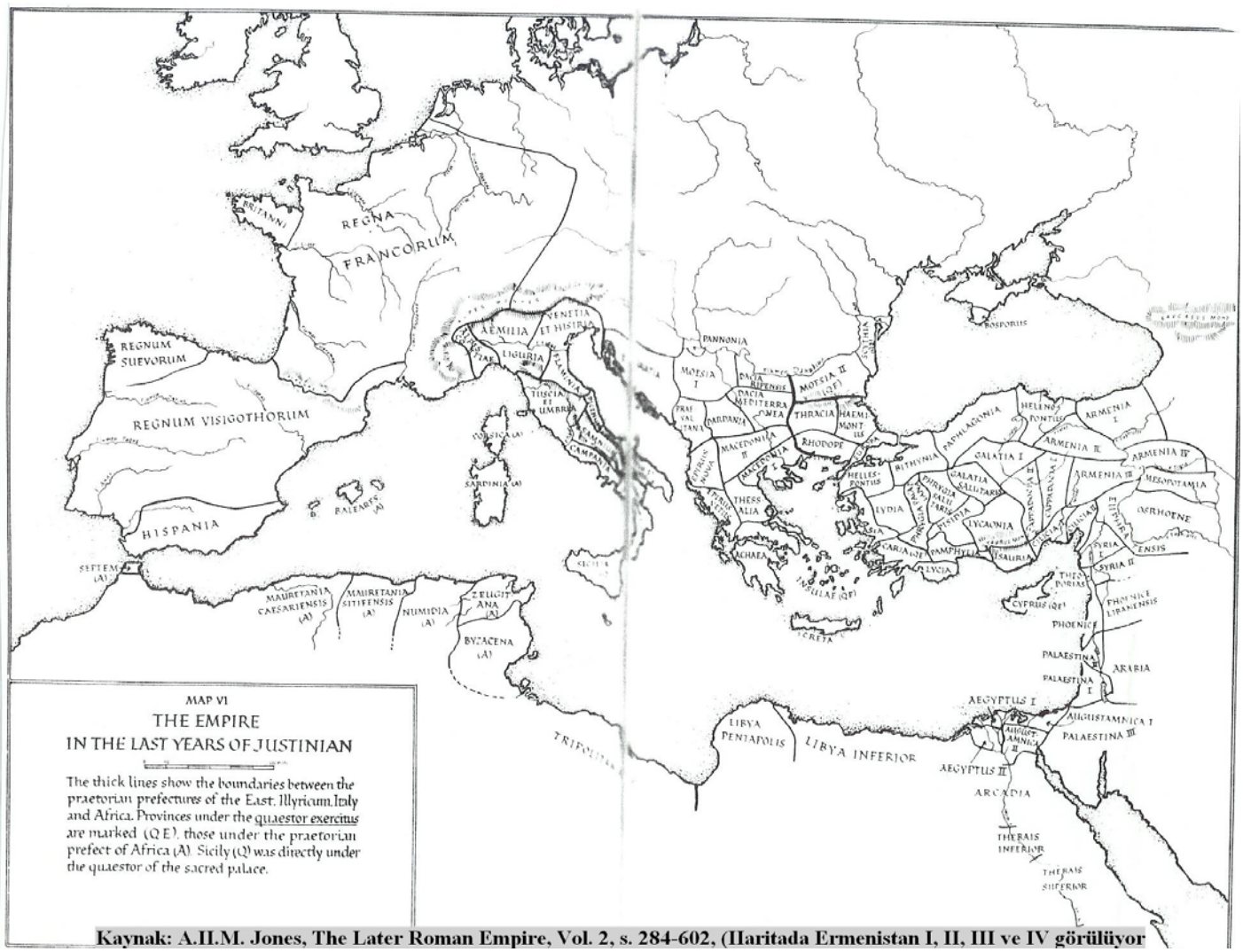

Kaynak: A.H.M. Jones, The Later Roman Empire, Vol. 2, s. 284-602, (Haritada Ermenistan I, II, III ve IV görülüyor

Harita 3

I., II., III. ve IV. Ermenistan

Kaynak: A. H. M. Jones, The Later Roman Empıre (284-602), cilt 2

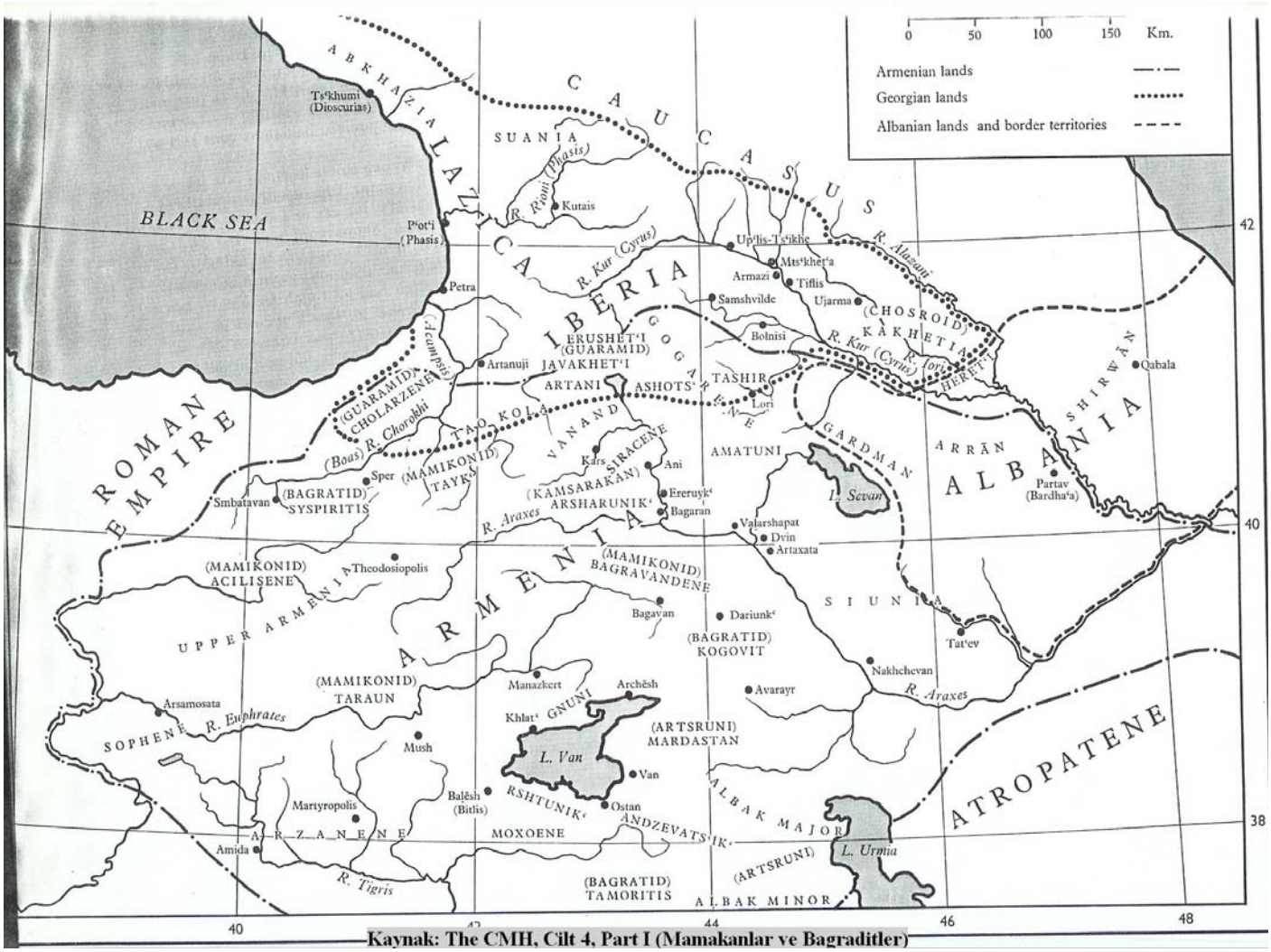

Kaynak: The CMH, Cilt 4, Part I (Mamakanlar ve Bagraditler)

Harita 4

M. S. 5. ve 8. Yüzyıllar arasında Ermenistan ve Kafkasya

Kaynak: The Cambrıdge Medieval History, cilt 4, kısım I

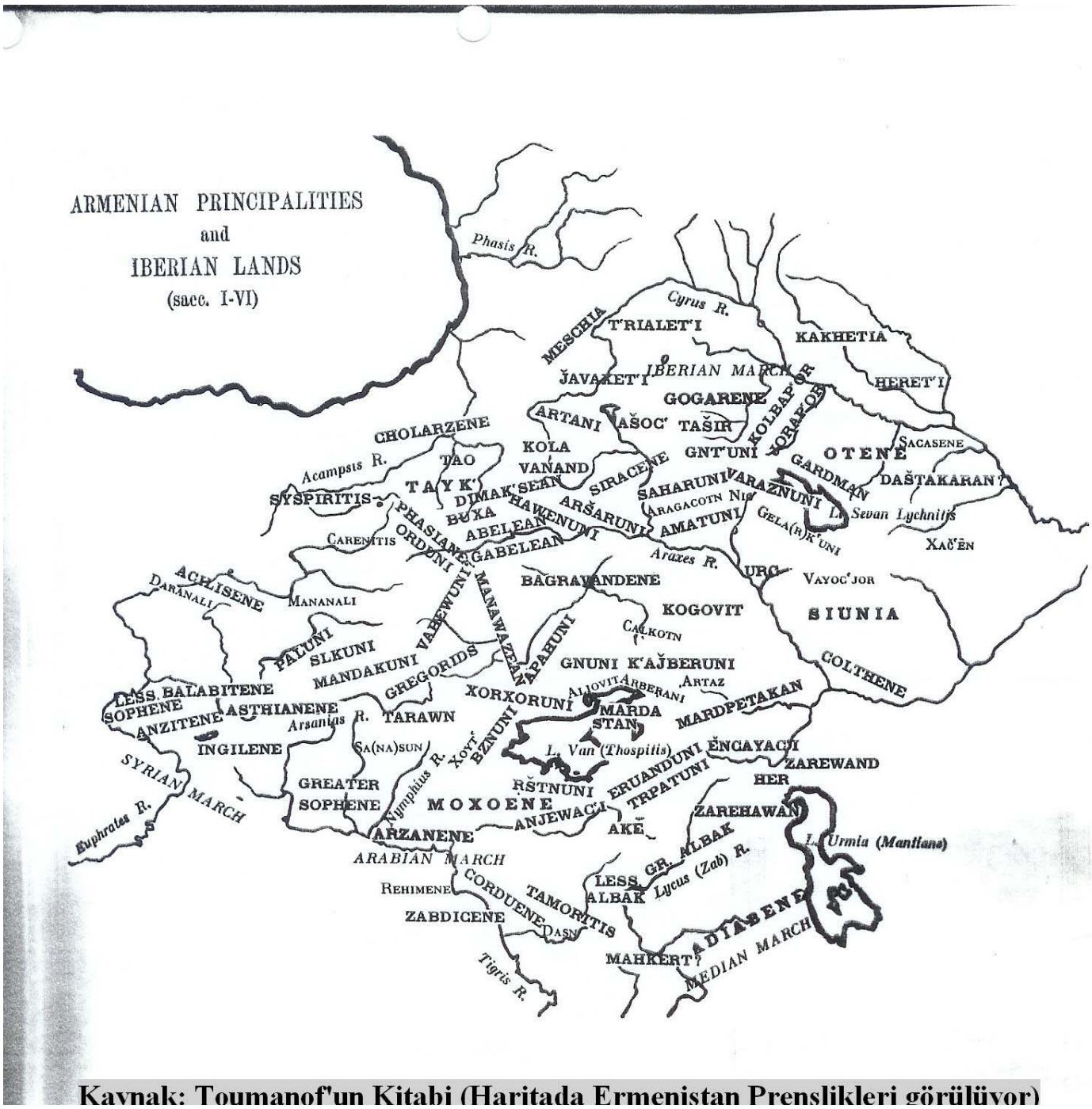

Kaynak: Toumanof'un Kitabı (Haritada Ermenistan Prenslikleri görülüyor)

Harita 5

Ermenistan Prenslikleri ve İberya Toprakları

Kaynak: C. Toumanoff, Studies

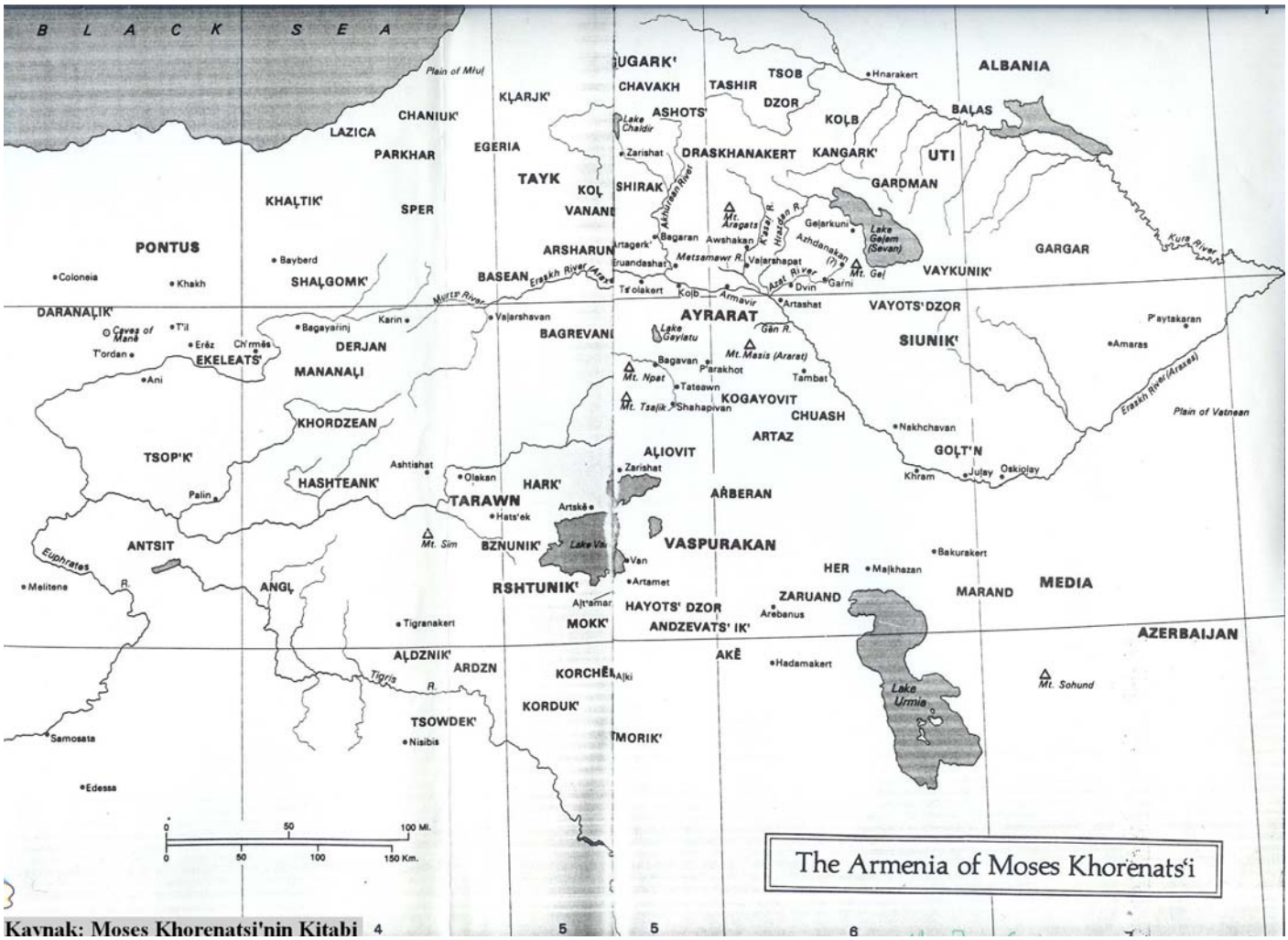

Harita 6

Moses Khorenatsi'de Ermenistan

Kaynak: Khorenatsi, History Of The Armenians

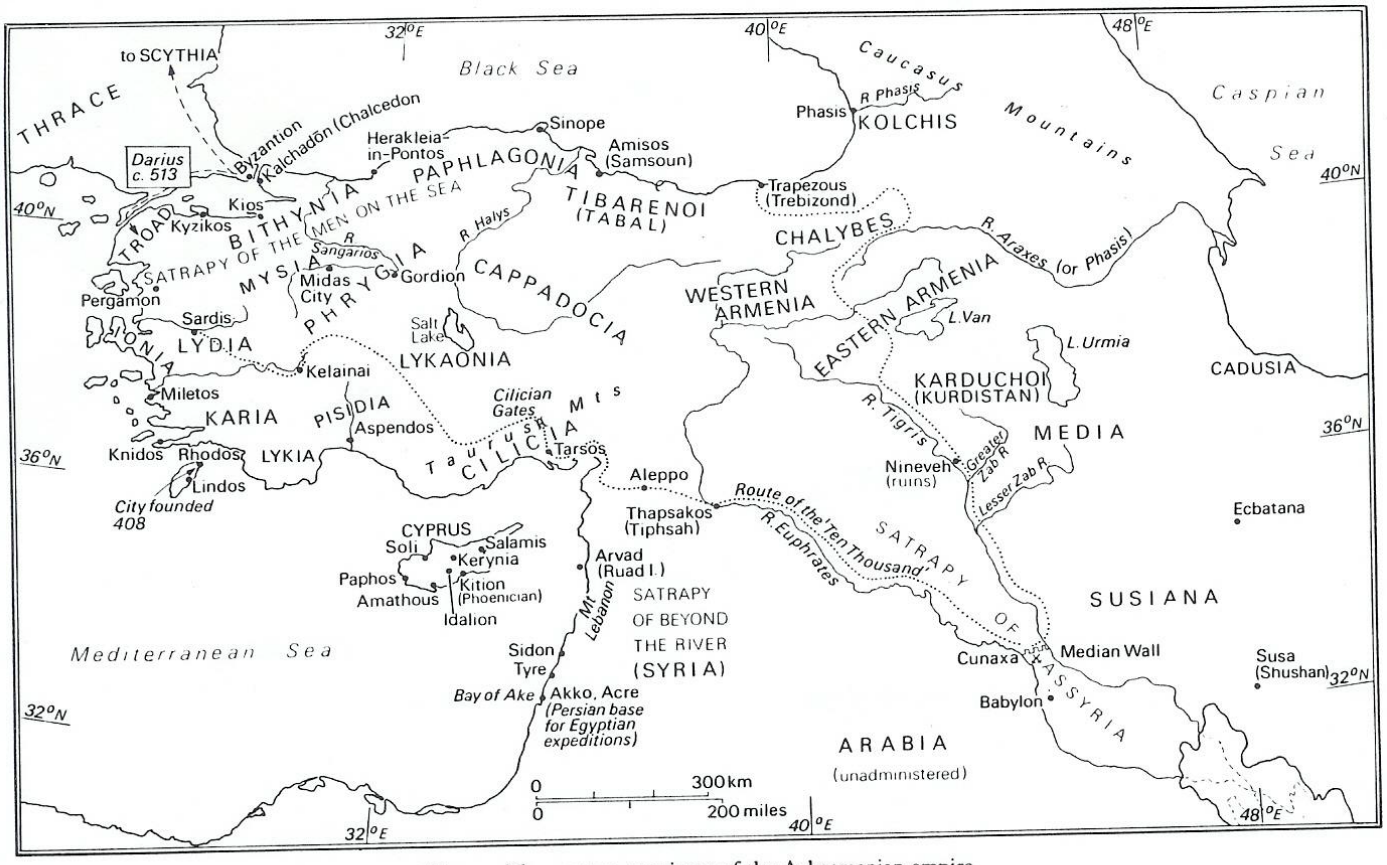

Map 12. The western provinces of the Achaemenian empire.

Kaynak: The Cambridge History of Iran, s. 297 (Dogu ve Bati Ermenistan)

Harita 7

Doğu ve Batı Ermenistan

Kaynak: Cambridge History Of Iran

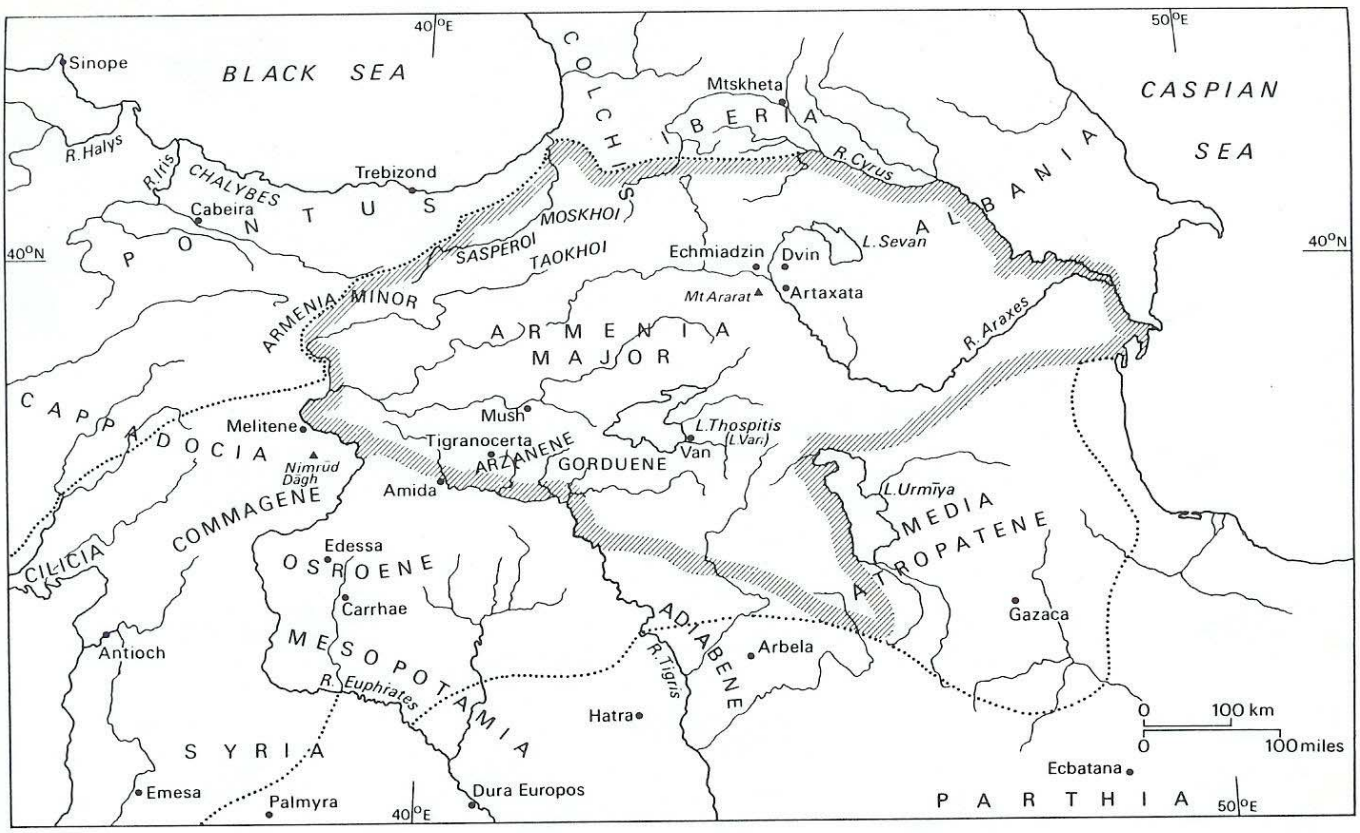

Map 9. Armenia at the time of the Parthian empire.

Kaynak: Cambridge Ancient History, Cilt 3-1, s. 511 (Kücük ve Büyük Ermenistan)

Harita 8

Küçük ve Büyük Ermenistan

Kaynak: The Cambrıdge Ancient History, cilt 3 (1)

KIRMANCİYE (ERMENİSTAN)'DE DEVLETLER VE HANEDANLAR

Partlar'ı ve Kırmanciye'de Part hakimiyeti dönemini biraz ileride ayrıntılı olarak ele alacağım.

Partiya'da Vologases I (Valarş/Valakş: M.S. 50/51-80) tahta çıktığında iki kardeşinden Pacorus'u Medya kralı olarak, diğer kardeşi Tiridates I'i ise M.S. 53/54 yılında Ermenistan kralı olarak atadı.

Moses Khorene'de Part kralı Vologases (Valakş) I'e *Arşak* , Ermenistan tahtına oturttuğu kardeşi Tridates I'e ise *Valarşak* adıyla referans verilir.

Khorenatsi, Ermenistan'da Arsakid (Part) monarşisini Valarşak ile başlatıyor.

Partlar döneminde Kırmanciye (Ermenistan)'de çok sayıda prenslik görüyoruz. Ermenistan'da onlarca prenslikten sözeden Khorenatsi, daha önce adını andığım kitabında bunlar hakkında ayrıntılı bilgiler vermekte ve bütün bu prensliklerin Partlar tarafından (Partlar'ın Ermenistan tahtına oturttuğu Valarşak tarafından) oluşturulduğunu, onların döneminden kalma olduklarını öne sürmektedir.

Khorene, Ermenistan kralı atandıktan sonra Valarşak'ın Makedonlar'a karşı yaptığı savaşları ve fetihlerini anlatıyor.

O'nun anlattığına göre, Valarşak, ilkin Azerbaycan ve Orta Ermenistan'dan büyük bir ordu toplar. Bu orduya Bagarat ve O'nun emrindeki savaşçılar, Gelam'ın soyundan gelen göl kenarındakiler, Kenaniler, Sisak ve Kadmos'un soyundan gelenler, Asuryalı Senekerim'in soyundan ünlü savaşçılar (Giniler ve Artsruniler diye anlayın), kısacası Ermenistan'ın yarısı katılmıştır.

Bu ordusuyla ilkin Aras havzalarına ve oradan da *Khaltik/Canet* (Yukarı Çoruh ile Karadeniz arasındaki bölge) sınırlarına gelen Valarşak, *Coloneia* adlı yerde Makedonlar'ın ve Makedonlar'la ittifaklarını hâlâ sürdüren Lazica, Pontus, Frigya ve Mazhak (modern Kayseri, Kapadokya çevresi) eyaletlerinin birleşik ordularını kanlı bir savaşın sonunda yenilgiye uğratarak o bölgelerde Makedonlar (Selukidler)'ın hakimiyetine son verir. Böylece Valarşak, tüm bu bölgelerde Partlar'ın egemenliğini kurar. Ardından Ermenistan devletini Part modelinde yeniden örgütler (Bk. M. Khorene, a.g.e., II. kitap, s.111-143).

Valarşak (Trdat)'ın ordusunda Geliler'in de bulunduğu bu orduya katıldıkları söylenen Bagarat ve Gelam adlarından bellidir. İzadi'nin bahsettiği *Dılaman prensliği* Coloneia savaşı sonrasında kurulmuş olabilir.

Khorene, Valarşak (Val-Arsak)'ın Ermenistan'ı prensliklere bölerek yönettiğine işaret eder ve onun Ermenistan'da kurduğu yönetsel düzeni, oluşturduğu prenslikleri tek tek ve uzunca anlatır. Bu örgütlenmenin M.S. 60 yılından kısa bir süre sonra yapıldığı anlaşılıyor Ama bu prensliklerin tümü Khorene'nin sandığı gibi Partlar döneminden kalma değildir.

Adontz ve Toumanoff'un çalışmaları Ermenistan'daki devletleri ve hanedanları daha iyi tanımamızı sağladı.

Özellikle Toumanoff'un çalışması Ermenistan'daki hanedanlıkları kronolojik yönden ve orijinleri bakımından tasnif etmemizi imkanlı kılmaktadır.

Orijin yönünden bu hanedanlıklar veya evler, *Hitit*, *Med-Manna*, *Urartu (Haykid?)*, *Orontid* ve *Part* orijinliler şeklinde gruplandırılabilir. Kronolojik bakımdan ise onları *Hitit*, *Urartu*, *Orontid*, *Artaxiad*, *Part* ve *Sasani* çağlarına dayananlar şeklinde bir tasnife tabi tutmak mümkündür.

Aşağıda yanlış şekilde tümünün Valarşak tarafından oluşturulduğunu iddia ettiği bu prenslikler ve örgütlenme modeli hakkında önce kendi ağzından Khorene'nin dediklerinin bir özetini ve ek olarak bazı yorumları ve kendi görüşlerimi veriyorum.

Bagratuni Prensliği

"Makedonlar'la savaş sona erince Ermenistan kralı Part Valarşak, bir Yahudi olan Bagarat'ı Ermenice konuşan bölgelerin ve batıdaki 11 bin adamın prensi (Arsakidler'in prensi) yaptı ve onun ailesinden gelenlere Bagratuni adını verdi. Ermenistan'da büyük bir prenslikti bu" (Khorene, a.g.y., s. 133).

Thomson'un notuna göre, Vahan Mamikonyan isyanı sırasında Sahak Bagratuni adlı biri Ermenistan marzbanı idi. Vahan Mamikonyan isyanı 482 yılında yer aldı.

Ben Bagratlar'ın Gil (Gel) orijinli olduklarını düşünüyorum ve daha önce sözünü ettiğim gibi Ermeni geleneğinin de bu görüşü doğruladığına inanıyorum. Dersim'deki Pakra adı Bagarat adının bir şeklidir.

Toumanoff, bu evin Orontidler'den çıkma bir kol olduğunu söyler ve daha Orontidler'in Ermenistan yönetimi zamanında bilindiklerine işaret eder. Tüm Orontidler'in ortak geleneği güneş tanrısı Angl'ın soyundan geldikleriydi. Bagratlar da Angl orijinliydiler. Ermenistan'ın Hristiyanlığa döndüğü 4. Yüzyıl başında Bagratlar'ı Bayburt kalesi de dahil Syspiritis'te yönetirken görmekteyiz. Gordyene'deki Tmorik (Tamoritis) de onların yönetimindeydi. Bagratlar orijinde *evin efendisi* anlamlı olan *Aspet* ünvanı taşırlardı. Onların irsi ünvanları olan *Aspetuni* kavramı buradan gelmektedir. Bu evin bilinebilen en ilk üyesi M.Ö. 83-69 yılları arasında Büyük Tigran'ın Suriye valisi olan Bagadates'tir. Toumanoff'a göre onların Aspetuni adını almaları ve onlara yakıştırılan İbrani orijinlilik görev yaptıkları bu coğrafyadan ileri gelebilir. M.S. 2. Yüzyılda Gürcistan'a göçtüğü anlaşılan Bagratlar'ın bir kolu 5. Yüzyıla dek burada yönetici konumlar işgal eder.

7. ve 9. Yüzyıllar arasında Bagrat evinden 12 isim *Ermenistan Baş Prensi* olmuşlardır. Bagratlar Arap peryodunda 771-72 isyanına katıldıktan sonra ve kısmen bu nedenle Tamoritis, Kogovit ve Vaspurakan üzerindeki kontrollerini geçici olarak yitirir ve bu rolü Artsruniler'e kaptırırlar. 428 yılında Ermenistan monarşisi yıkıldıktan çok sonra, Bagrat evinin 771-72 isyanında öldürülen Smbat VII'nin soyundan gelen yaşlı bir kolu 885 yılında Aşot V Bagratuni ile başlayarak Ermeni Krallığı ünvanını alır ve böylece 428 yılı sonrasında ilk kez yeni bir Ermenistan monarşisi oluşur (Bk. Toumanoff, a.g.e).

Toumanoff da dahil bütün Ermeni yazarlarının '*Ermeni*' olarak nitelediği bu monarşi bence Geliler'le ilişkiliydi.

Pontus, Mazhak ve Diğer

"Daha sonra Valarşak Ermenistan'ın batı ve kuzeyindeki Pontus, Mazhak ve Eğeria (aşağı Çoruh üzerindedir, çev.)'yı örgütledi. Ardından Gürcistan sınırındaki Tayk ve Parkhav'a döndü. Kafkas Dağı civarında yaşayan barbar yabancı ırkları (çevirene göre Bulgarlar kastedilir burda) eşkiyalığı bırakmaya mecbur etti , onları Tayk bölgesindeki Kol'da topladı ve vergiye bağladı. Sonra Nisibis (Nusaybin?)'e döndü" (Khorene, a.g.e).

Khorkhoruni Prensliği

"Valarşak, Khor Haykazn ailesinin (çevirene göre Khorkhoruni'lerdir bunlar) soyundan gelenleri de bir prensliğe dönüştürdü ve başına Malkhaz'ı atadı."

(Khorene, a.g.e., s. 137).

Toumanoff'a göre Khorkhoruni evi Hurriler'in bir kalıntısıydı ve prensleri *Malkhaz* ünvanı taşırdı. Arap peryodunda silinen bu ev Ermeni geleneğinde Hayk orijinli görülmektedir (Toumanoff, a.g.e., s. 208-209).

Varazhnuni Evi

"Sarayın av işlerinin başına Gelam'ın torunu Garnik'in soyundan Dat adında bir adam kondu. İyi bir avcı olan bu adamın oğlu Varzh'a Hrazdan Nehri yanındaki köyler verildi ve onun adından hareketle daha sonraları (Valarşak'ın torunu Artaşes döneminde) bu eve Varzh veya Varazh dendi. Varazhnuni evi ve adı bu adamdan gelmedir" (Khorene, a.g.y).

Bence bu evin Gil (Gelam) orijinli olduğu M. Khorene'de zaten söylenmektedir.

Ama Ermeni geleneği Ayrarat eyaletinde (Sevan Gölü batısındaki Hrazdan vadisinde) aynı adı taşıyan kantonu yöneten bu evin Hayk orijinli olduğunu söylemektedir (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 222).

Gabal ve Abel Prenslikleri

"Gabel ve Abel adlı kişilere/ailelere köyler verildi. Onların prenslikleri Gabeli ve Abeli adlarını taşırlar" (Khorene, a.g.y).

Khorene'nin Hayk orijinli olduklarını söylediği bu evlerin ve prensliklerin ikisi de Toumanoff'a göre Kamsarakan Evi'nin alt-kolları idiler. Kamsarakanlar'ın Hayk'la bir ilişkilerinin olmadığı, onların Part/Arsaklı soyundan oldukları iyi bilinen bir şey. Toumanoff'a göre Bizans imparatoru Romanus I Lecaperus (920-44) Gabel evinden olabilir.

Artsruni ve Gnuni Prenslikleri

"Valarşak, Artsruniler'i ve Gin adlı kişiyi/evi de birer prenslik yaptı.

Artsruniler ve Gnuniler, Asuri kralı Senekerim'in soyundan gelirler. Asurya kralı Senekerim'in oğulları Adramelek ve Sanasar, babaları Senekerim'i öldürüp bize (Ermenistan'a) sığınmışlardı. Bizim atalarımızdan Skayordi, bu iki kardeşten Sanasar'ı Ermenistan'ın güney-batısına, yani Asurya sınırlarına yakın bir yere yerleştirmişti. *Sanasır'ın soyu/sülalesi çoğaldı ve Sim adlı dağı doldurdular* (Hübschmann, Sim Dağı'nın Sasun'da bir dağ olduğunu yazar. Hübschmann, A. O. N.'den akt. Thomson, dipnot, s. 112).

Ermenistan kralı Valarşak, *Sanasar Evi*'nden (Sanasar'ın soyundan) gelenlerin içinden en güçlüsü olan ve Ermeni krallarına hizmet eden Sharashan'ı (bir yerde Şaraşan yerine Ardamozan der Khorene. S.C) o bölgelerin, yani Asurya sınırlarında ve Dicle nehri havzası üzerinde bulunan güney-batının *büyük bdeaşkh*'ı ve yöneticisi olarak görevlendirdi. Ardzn'ı ve çevresindeki bölgeyi, Toros Dağı (Sim Dağı)'nı ve tüm Kleisurae'yi eyaletler olarak Sanasar Evi'nden gelen Sharashan'a verdi. Aynı bölgenin güney-doğusunda yerleşik olan bu Ardamozan'ın (Sanasar?) soyundan gelenlere tarihçiler Artsruniler ve Gnuniler demektedirler.

(Moses Khorene'de Sim Dağı, Toros'la aynıdır gibi. Thomson'un açıklamasına göre, Ardzn, Van Gölü'nün güneybatısıdır. Kleisurae ise, Bitlis geçidi veya geçitleridir).

Artsruni adı aslında artsui-uni olmalı. Gnuni adının orijini konusunda Hadamakert'te anlatılan rivayet saçmadır. Gnuni adı gerçekte *gini-uni* şeklinde düşünülmelidir. Gin, saray için güzel şaraplar hazırlayan kişiye deniliyordu. Valarşak, çok hoşnut olduğu Gin adı verilen bu kişiyi de prens yaptı" (M. Khorene, a.g.y., s. 138).

Thomson, Moses'in Artsruni adının etimolojisini *artsiw (eagles)* sözcüğünden çıkartmasını hayali bulur ve –uni sonekinin ise Ermenice'de aile adları için çok yaygın kullanılan bir takı olduğuna işaret eder.

Ben burda sözü edilen Gnuni/Gini adının bugün Demenan aşiretinin bir kabilesi gibi görünen Dersim'deki Giniler'in ve onların adını taşıyan Gini köyünün adıyla kesinlikle aynı olduğunu düşünüyorum. Ayrıca Sarız ve çevresinde Zazaca'ya Ginice dendiğini de hatırlatmak istiyorum.

Özetle, Ermeni olarak bilinen ve Asuri orijinli oldukları rivayet edilen Gini (Gnuni)'ler ve onların Vaspurakan eyaletindeki prenslikleri de, Artsruniler ve Artsruni prensliği de benim görüşüme göre Zaza (Geli) idiler.

Artsruni, *Gnuni* ve *Arzanene* evleri hep birlikte pagan dönem geleneğinde Orontidler'in birer kolu ve Angl-soylu olarak görülürler. Hristiyanlık-sonrasında bu geleneği bırakıp Asurya kralı Senekerim'in oğullarının soyundan geldiklerini iddia ettiler.

Toumanoff'un verdiği bilgilere göre 771-72 isyanından sonra Gnuniler kendi devletlerini Arap Uthman ve Kays aşiretlerine kaptırdılar ve bu isyanı takiben önce Tayk'ın güneyindeki Bagratid prensliğine, oradan da Bizans topraklarına göçtüler. Bu evden Mezezius I Gnuni 518-48 yılları arasında Sasaniler tarafından Ermenistan valisi olarak atanmıştı. Bizans imparatoru Leo V (813-20) Gnuni evindendir (Bk. Toumanoff, a.g.e).

Artsruni evinin ayrıntılı tarihi bu evden biri olan Thomas Artsruni tarafından yazılmış bulunuyor.

Spanduni ve Havuni Evleri

"Spanduni ve Havuni (Havenuni)'lere de Valarşak tarafından görevler verildi. Havuni aile adı Haw (kuş, cock anlamlı) kelimesinden gelir" (Khorene, a.g.e).

Ayrarat'ta aynı adlı kantonları yöneten Havenuniler ve Spanduniler, Toumanoff'a göre, Abel, Gabel ve Dziunakan evleri gibi *Kamsarakan* evinin askeri-silahlı birer kolu idiler. Adontz, Spanduni adının Kamsarakanlar'ın aile ünvanı Spandarat sözcüğünden gelebileceğini söylemektedir.

Dziwnakan Evi

"Kralın akrabaları olarak tanımlanan Dziwnakan'lara (adları kar anlamlı Dziwn'den gelir) sarayda muhafızlık görevi ve Ostan adı verildi. Valarşak, onların başına kumandan olarak Hayr'ı atadı. Hayr, Azerbaycan'dan Chuaş ve Nahçıvan'a kadarki bölgenin prensi de yapıldı" (Khorene, a.g.e).

Ostan; saray toprağı, saray kenti demektir (Bk. Hübschmann, Grammatik). Chuaş, Vaspurakan'da bir bölgedir. Nahçıvan ise, Aras üzerinde bir kent ve eyalettir.

Muratsean (Marats'ik, Medler)

"Şimdi *Muratsean* denenler Med kralı Azhdahak'ın soyundan gelenlerdi. Onlar kendi ailelerinin prenslerini Muratsean diye değil, fakat *Marats'ik* (sözcüğün bu formu Medler demektir, çev) diye adlandırırlar.Valarşak'ın Ermenistan krallığında hiyerarşide kral Valarşak'tan sonra ikinci sırada geliyorlardı. Valarşak, Maratsikler (Medler)'in lordu Muratsean'e Medya'dan getirtilmiş esirlerin yaşadığı tüm köyleri prenslik olarak verdi" (Khorene, a.g.y., s. 139).

Thomson'un notuna göre, Moses Khorene'nin zamanında, yani M.S. 8./9. Yüzyılda Murats'ean ailesi/evi soyca tükenmişti. Toumanoff, bu evi Arsaklı peryodu öncesinde kayıplara karışan bir ırk olarak tanımlar (a.g.e., s. 224).

Moses Khorene, kitabının başka bir yerinde Cyrus'la ittifak halinde Med kralı Azdahak'ı yenilgiye uğrattığı ve öldürdüğünü söylediği Ermenistan kralı Tigran'ın bu savaşta içlerinde *Azdahak*'ın ilk karısı Anoyş ile Azdahak'ın soyundan pekçok prens ve prensesin de bulunduğu 10 binden çok kişiyi esir edip Golt'n bölgesi sınırlarına kadarki yerlere yerleştirdiğini yazmaktadır. Bu esirlerin yerleştirildiği yerleri, Tambat, Oskiolay, Dazhgoynk, Vranjunik de dahil nehrin havzalarındaki topraklar, Nahçıvan kalesine ve bu kalenin karşılarına kadarki yerler, nehrin öte yakasındaki Julay, Khram, Khorşakunik kentleri ve başkenti *Azhdanakan* olan tüm ova olarak saymaktadır.

Bu yerler için ekteki hariya bakınız.

Az yukarda Partlar çağında Valarşak tarafından prenslik olarak Murats'ean'e verildiği söylenen yerler buralardır. Khorene'nin anlatımına göre bu topraklar Azhdahak'ın soyundan gelenlerce tutulmuştu. Azhdahak, Ermenice'de dragon, Azhdahak soyu da dragon soyu demektir (Bk. a.g.e., s. 119-23).

Azdahak adının bir şekli olduğu anlaşılan *Azdan-akan* formu, Azdahak ve Yezdan adlarının aynı olabileceğini akla getirmektedir.

Toumanoff, Murac'an evini *Kaspi-o-Med* olarak tanımlar (a.g.e., s. 224).

Sisak ve Kadmos Evleri

"Sisak ve Cadmos ırklarından gelen iki prens Valarşak tarafından doğuda Ermenice konuşulan bölgelerin sınırında askeri valiler olarak atandılar" (Khorene, a.g.e).

Kadmos evinin atası Kadmos, şecerede erken ve efsanevi Haykidler'den biri olarak görünür. Toumanoff, bu adın Yunan mitolojisindeki Cadmus ile benzerliğini bir tesadüfe yorumlar. Manandyan Kadmos adını Urartu ile ilişkilendirirken, Adontz ise Kadmos'u Corduene'nin isim babası olarak düşünmektedir.

Sisak (Alu) ve Aran'ın Prenslikleri

Moses Khorene kitabının daha önceki bir yerinde şunları söyler: "Gelam (Gel) kendi topraklarının çoğunu oğlu *Sisak*'a bıraktı. Burası Sisak'ın adıyla *Siunik* diye bilinen bölgedir. İranlılar bu bölgenin adını daha tam şekliyle *Sisakan* olarak söylerler" (Khorene, a.g.e).

Burada ise bu konuda bazı ek ve enteresan bilgiler vermektedir: "Valarşak, kuzey-doğudaki *Aran (Albania)* bölgesinde de bir yönetim teşkil etti. Bu bölge *Sisak'ın Aşireti* (Sisak Aşireti) tarafından miras alınmıştı. Halk, Sisak'ı ve aşiretini *Alu* olarak adlandırır. Bu nedenle Aran (Kafkas Albaniası) adlı bölgeye *Aluank* (yani Albania) adı da verilir" (Khorene, a.g.e).

Moses'e göre Alu ve Aran adları kişi adıdırlar. Alu adı ona göre *yumuşak* (tender) anlamlıdır. Thomson'a göre hayali bir etimolojidir bu.

Aran adlı adam, Moses'e göre, Alu'nun soyundandır. Part Valarşak, önde gelen, ünlü ve yiğit biri olan Aran'ı bu adı taşıyan bölgede askeri vali yapar. *Uti*, *Gardman*, *Tsowdek* ve *Gargar* adlı evler ve prenslikler, Moses'e göre, Aran adlı kişinin soyundan gelmedirler. Aran'ın toprakları Gürcistan (Gugark)'ın bazı kesimlerini de içeriyor.

Böylece sayılan tüm bu prenslikler/aşiretler aynı milliyete ait görünürler.

Uti, Kur nehri ile Sevan Gölü (Gelam/Gel Gölü) arasında bir eyalettir. Gardman, Uti eyaletinde bir bölgedir. Tsowdek ise, Thomson'un notuna göre, güneybatı Ermenistan'da Dicle batısında bir yerdir. Thomson'un aktardığına göre, Eremyan, Tsowdek'in Sevan Gölü'nün güneydoğu kıyısındaki Sawdik olduğunu düşünmektedir. Toumanoff ise, Moses'in Tsowdek evini Albania ile ilişkilendirirken karıştırdığı görüşündedir.

Özetle, Moses'in aktardığı gelenekte Sisak/Alu denen ırk ya da aşiret Gel (Gelam)'in soyundandır. Sisak/Alu ise; Aran, Uti, Gardman, Tsowdek ve Gargar'ın cedleridir. (Khorene, a.g.y., s. 140).

Alu adı bana Alanlar'ı, onun soyundan olduğu söylenen Aran'ın adı ise Areyliler (Areyiz)'i hatırlatıyor. Dersim dilinde Alanlar'a tamıtamına Alu derler. Khorene'nin anlattığı rivayet Alan ve Sisak aşiretlerinin bir ve aynı olup Gel orijinli olduklarına işaret etmektedir.

M.S. 276 yılında, Roma imparatoru Aurelian döneminde Pontus, Kapadokya, Klikya ve Galata'nın Alanlar tarafından istila edildiği bilinen bir olay. Kendileriyle görüşen Aurelian, onları İran'a dönmeye bir şekilde ikna eder. Ama bu imparator ölünce Alanlar aynı bölgelere bir kez daha girerler. Bu sefer de imparator Tacitus görüşür onlarla ve o da Alanlar'ı ikna etmiş görünüyor. Çünkü Alanlar, aldıkları esirler ve yağma ile birlikte Phasis ötesindeki çöllerine (Kimmer Bosporus'una) geri çekilirler. *The Decline And Fall Of The Roman Empıre* adlı eserinde bazı kaynakların M.S. 276 yılındaki bu Alan istilasını İskitler'in istilası olarak tanımladığına işaret eden Gibon, *Probus'un Hayatı* adlı esere dayanarak İskit denen bu istilacıların Alanlar olduğunu söyler.

Böylece İskit stoktan bir halk olan Alanlar'ın tarihsel kaynaklarda İskit (Saka, Askuza) diye de bilindikleri anlaşılıyor. Bu nedenle de Moses Khorene'nin aktardığı gelenekte Sisak ve Alu aşiretlerinin bir ve aynı aşiret olduklarının söylenmesi bana doğru gibi görünüyor. Bilindiği gibi Sisak (Si-Sak) adı İskit/Saka adıyla ilintilidir. Bazı kaynaklar Alanlar'ı, Jazyge (Yazıgi, belki Zazik?), Roxolani, Gaeti, Dacian ve Bastarniler'le birlikte Sarmatlar grubu olarak tanımlarlar.

Part-Roma çağına ilişkin başlıca kaynaklardan biri olan *Erbil (Arbela) Kronikleri*'ne göre Alanlar M.S. 134 yılında 20 bin mevcutlu bir orduyla Partiya'yı da istila etmişlerdir.

Alan-Dersim bağlantısına Dersim içinde veya çevresinde yönettikleri anlaşılan bazı Arsakid (Part) krallarının anne tarafından *Alan kralının kızı Sat'inik*'ten gelmiş olmaları nedeniyle de az ilerde değinme fırsatı bulacağım.

Toumanoff'un da dikkat çektiği gibi Siunia eyaleti prensleri gelenekte Hayk evinden sayılmaktadırlar. Onlardan Vasak I, 442-51 yılları arasında Sasaniler'in Ermenistan valisiydi. Gardman-Albania evi bu hanedanlığın bir koluydu. Gardmanlar evi gelenekte Hayk orijinlidir.

Siunia (Siwnik) adının İran orijinli bir sözcük olan *Sisakan* şekli ilk kez 6. Yüzyılda bir Süryanice kaynakta görünür.

1200 ile 1450'ler arasında Siunia (Sisakan) eyaleti Mamakanlar'ın bir kolu olan Orbeliyanlar'dan Liparitler tarafından yönetildi (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 214).

Gugark Prensleri (Gugarats'ik Evi)

"Bu aileye Kafkas dağlarının karşısındaki bölge verildi. Bu aile Darius'un satrapı İberyalı Mihrdat'ın soyundan gelmeydi. Onları bu bölgeye İskender yerleştirmişti" (Khorene, a.g.e., s. 147).

Thomson, Gugark'ın Gürcistan olduğunu not etmektedir.

Ordu<u>ni</u> Prensliği

"Valarşak, bu prensliği Basean vadisinde kurdurdu. Orduni'ler Hayk'ın soyundandırlar" (Khorene, a.g.e).

Gelenekte Hayk orijinli görülen bu ev, Toumanoff'a göre, Urartu saray evindendir. Aynı yazara göre gelenekteki Hayk orijinlilik de zaten Urartu orijinli olmayı ifade etmektedir. Orduni prensliği modern Pasin'e denk düşerdi (Bk. Toumanoff, a.g.e).

Angle Evi ve Prensliği

"Valarşak, batının yöneticisi olarak Hayk'ın torunu *Pask'am*'ın soyundan gelme *Turk* adlı bir adamı atadı. Turk adlı bu adama kocaman fiziği, güçlü ve çok çirkin olması nedeniyle *Angl* adı veriliyordu. Angl, *an-gel* (güzel-olmayan, çirkin) sözcüğünden gelir. İranlılar, Rustem Sagdjik'in 120 filin gücüne sahip olduğunu söylerler. Ama Angl, ona ilişkin şarkılara bakılırsa, *Samson*, Heracles ve Rustem'den daha güçlüdür.Valarşak, bu adamın ailesini Angle Evi olarak adlandırdı" (Khorene, a.g.e., s. 141).

Angl evi, güneybatı Ermenistan'da idi. Thomson, Khorene'nin Angl adının etimolojisi hakkında dediklerini haklı olarak uyduruk ve hayali bulur ve Angl'ın aslında Ermenistan'da bir pagan Ermeni tanrısının/kültünün adı olduğuna işaret ederek, onun *Nergal*'e karşılık düştüğüne değinir. Turk/Tork'un ise gerçekte Anadolu'nun bereket/verim tanrısı *Tarku* olduğunu not eder (s. 141).

Khorene'nin Angl adının anlamı hakkında yaptığı açıklama bence de yanlıştır. Ama bu adın *an* ve *gel* öğelerinden bileştiğine ilişkin görüşü bana doğru görünmektedir. Çünkü Angl adının da Gel etnik adıyla ilişkili olduğuna inanıyorum. Bu adın *Eğil* ve *Eğin* şekli altında yer adı olarak da halen yaşadığına tanık olmaktayız.

Tsop'k Prensliği

"Valarşak, Angl evinden sonra, Dördüncü Ermenistan adı verilen yerde büyük Tsop'k prensliğini oluşturdu" (Khorene, a.g.e).

Bu adın Sophene prensliğinin Ermenice adı olduğuna daha önce değinmiş ve Sofene hakkında yeterince açıklama yapmıştım.

Apahunik, Manavazean ve Bznunik Prenslikleri

"Bu prenslikler de Valarşak tarafından yine Hayk'ın soyundan gelenlerden kuruldu" (Khorene, a.g.e).

Ermeni tarih geleneğine göre Orduni, Apahuni, Manavazan ve Bznuni evlerinin hepsi *Haykid (yani Urartu)* orijinlidirler. Bunların bir bölümünün Urartu saray evinden oldukları sanılıyor (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 218).

Slkunik'ler ve Mandakunik'ler

"Cesur biri olan Slak, dağları tutmakla ve yabani keçileri avlamakla görevlendirildi. Slak'ın adıyla Slkunik'ler adı verilen bu evin Hayk'ın soyundan mı, yoksa antik rivayetlerde Hayk'tan önce bu ülkede yaşadıkları söylenenlerden mi olduğunu bilmiyoruz.

Valarşak, aynı veya benzer bir göreve *Miandak* adlı bir adamı daha atadı. Bu adamın soyundan gelenlere de onun adından hareketle *Mandakunik*'ler deniliyordu" (Khorene, a.g.y., s. 142).

Slak sözcüğünün, iğne, ok, keskin, meraklı gibi anlamlara geldiğini not eden Thomson, Khorene'nin kitabına yazdığı önsözde, Moses Khorene'nin anti-Mamikonyan olduğunu ve bu nedenle de *Mamakanlar*'ın adını *Mandakuni* olarak değiştirdiğini söylemektedir. Thomson'un ne demek istediğini tam olarak anlamış değilim. O'nun dediklerini doğru anladıysam, burdaki Mandakuni adının Mamikonlar (Mamakanlar)'a referans olduğunu düşünmek gerekir. Ama bu noktada kuşkularım var.

Mandakuni adı Mendıkan aşiret adında yaşıyor olabilir.

Mandakuni evinin Ermenistan'da *Manna (Manda)* hanedanlarından gelme bir koloni olduklarını söyleyen Toumanoff, Hitit yazıtlarında Mannalar (Mandalar)'la Sala'ların birbirlerine komşu halklar olarak gösterildiğine işaret ederek, Ermeni kaynaklarda yine birbirine komşu olan Mandakuniler ve Slkuniler'in onlarla aynı olduklarını yazmaktadır. O'na göre Slkuni evinin Sala ünvanı onların Hitit kayıtlarında geçen Sala halkının uzantıları olduklarını göstermektedir (a.g.e., s. 212-15).

Toumanoff ve Thomson'un söyledikleri *Manda*, *Manna* ve *Mamakan* gibi adların bir ve aynı halka işaret ettikleri yönündedir.

Vahuni'ler

"Valarşak, tapınakların yönetimini ve rahiplik görevini Vahagn'ın soyundan gelenler arasında gönüllü olanlara verdi. Bunlar Vahuni adıyla önde gelen prenslikler arasında yer aldılar. Vahuni evinin prensliği Aştişat idi" (Khorene, a.g.e).

Aştişat (Surp Sahak), Muş bölgesindeydi. Kirzioğlu bu sözcüğün Aşte (Aştarte)-Şadı, yani Aşte Sevinci anlamına geldiğini yazmaktadır (Bk. Kirzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 430).

Toumanoff, geleneğin Haykid Vahagn'ın (Kırmanciye paganizminin Herkül'ü) soyundan geldiklerini söylediği Vahuniler'in Orontid orijinli olabileceklerine işaret etmektedir. Taron'un kutsal kenti ve Vahan kültünün merkezi Aştişat'ta Hristiyanlık öncesinde bir Vahagn tapınağı vardı. Aştişat, Vahevuniler'den yüksek papazların yönettiği bir tapınak-devletti. Ermenistan Hristiyanlığa dönünce bu tapınak ve Aştişat devleti Gregoridler'e geçti (Bk. Toumanoff, a.g.e).

Araven ve Zarehavan Evleri

"Valarşak, bu aileleri ilk kralların soyundan olanlar arasından seçti ve bu aynı adları taşıyan kentlerde prenslikler olarak organize etti" (Bk. Khorene, a.g.e., s. 142-3).

Aravenler gelenekte Haykid orijinli ve Orontidler çizgisinden sayılmaktadırlar. Zarevanlar'ın yönettiği kantonlardan biri *Her* idi. Gelenekte Hayk'ın soyundan gösterilen Zarehavanlar Toumanoff'a göre Araven ve Vahevuniler'le birlikte Orontid orijinli ve Artsruniler'in bir alt-bölümü olmalılar (Bk. Toumanoff, a.g.e).

Mokats'i Prensliği

"Valarşak, Mokats'i bölgesinden yine Mokats'i adını taşıyan bir adama Mokats'i Prensliği'ni kurdurdu" (Khorene, a.g.e., s. 143).

Mokk Eyaleti, Van Gölü'nün güneyindedir (Bk. Hübschmann, A. O. N., akt. Thomson, s. 143).

Korduats'i, Andzevats'i ve Akeats'i Eyaletleri ve Prenslikleri

"Valarşak, bu adları taşıyan eyaletlerde aynı adları taşıyan prenslikler oluşturdu" (Khorene, a.g.e., s. 143).

Mokk eyaleti, Van Gölü'nün hemen güneyinde bulunuyordu. Korduk eyaleti daha güneydeydi. Andzevatsik ve Akeatsik ise Van Gölü'nün güneydoğusunda idiler (Bk. Thomson, Hübschmann ve Toumanoff'un açıklamaları).

Corduene prensliği Gordyene'de idi. Toumanoff'a göre Ermenice'de Korduk, Süryanice'de Bet Qardu olarak bilinen eyalet veya prensliktir bu.

Moses Khorene'deki Korduk (Korduatsi) adı, açık ki Korduk Evi (Kürtler)'ne ve Kürdistan Eyaleti (Kordu Eyaleti)'ne referanstır. Buna göre Kürtler ve ülkeleri de hayli eskiden beri Kırmanciye (Ermenistan) sınırları içinde görülmüşlerdir. Andzevatsik, Zawazan olarak da bilinen eyalettir. Toumanoff, onların Mahkert'in eski *Med-Karduk* prenslerinin bir kolu olabilecekleri ihtimaline işaret eder. Toumanoff'ta *Med-Karduk* yazım şekli Medler'le Karduklar arasında özdeşliği ifade eder.

Rshtuni ve Goltnetsi Eyaletleri ve Prenslikleri

"Rshtuni ve Golt'nets'i evlerinin Sisakan Evi'nin gerçek kolları olduklarını öğrendim. Bu prensliklerin o adamların adlarını mı aldığı, yoksa o eyaletlerin adlarıyla mı çağrıldıklarını bilmiyorum" (Khorene, a.g.e., s. 143).

Rshtunik'ler, Van Gölü'nün güney kıyısında idiler. Golt'n ise kuzeydoğuda Aras üzerindeydi. Bu bölgeler ve aileler için Thomson'un açıklamalarının yanısıra Hübschmann ve Toumanoff'a bakılmalıdır.

Moses'in aktardığı geleneğe göre Sisak (Alu), Gelam (Gel)'ın oğluydu, yani Gelami idi. Sisakan (Siunik) eyaleti onundu. Aran da onun soyundandı. Uti, Gardman, Tsowdek ve Gargar adlı aileler ve hanedanlar da Aran'ın soyundan idiler. Burada Rshtunikler'le Goltnetsiler'in de Sisakanlar'ın birer şubesi oldukları söylenmektedir.

Gelenekteki tüm veriler birleştirildiğinde ortaya çıkan manzara Gel milliyetinin hakim veya ana öğe olduğudur.

Geleneğin Haykid orijinli gösterdiği Rshtuni'lerin adları Toumanoff'a göre Urartu krallarından Rusa (Rusha) ile bağlantılarına işaret eder. Onların prensliği Urartu başkentini de içeriyordu. Arap peryodunda prensliklerini yitiren bu evin Urartu kraliyet evinden geldikleri sanılıyor (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 213).

Rshtuni ve Rusa adları ile Dersim'in Rutan aşiretinin adı arasında da dikkate değer bir benzerlik var.

Amatunik Prensliği

"Bazı İranlılar (Persler) Amatuni'leri onların atalarının adlarından dolayı *Manuean* diye çağırırlar. Amatunik ailesinin Ermenistan'a Aryanlar'ın ülkesinin doğu bölgelerinden geldiği söylenir. *Manue* adlı bir atadan gelmedirler. Manue'nin *Samson* adında güçlü bir oğlu vardı. Fakat Amatunik ailesi orijin olarak Yahudi'dir.

Amatunik ailesi, ilk Part kralı Arşak tarafından Aryanlar'ın ülkesinde Hamadan bölgelerinde yerleştirilmiş ve kendilerine onurlu bir pozisyon verilmiştir. Buraya neden geldiklerini bilmiyoruz. Herneyse, Artaşes köyler ve mülkler vererek onları onurlandırır ve *Amatuniler* (yani yabancılar olmakla) diye çağrılırlar"

(Bk. Khorene, a.g.e., s. 199-200).

Khorene'nin dedikleri bunlar.

Med Astyages soyundan ve/veya Yahudi orijinden geldikleri söylenen bu prensliğin Artaz evinden olduğuna işaret eden Toumanff, Amatuni prenslerinin Kaspi-o-Med veya Manna orijinli olduklarını yazmaktadır. Maku kenti bu prensliğe aitti. 772'de Araplar tarafından tasfiye edilen Amatuniler, değişik adlar altında başka yerlerde varlıklarını sürdürdüler (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 197).

Thomson, M. Khorene'nin burada *Mannaean*'ları Yahudi kahramanla (Samson'un babası Manue ile) karıştırmış olabileceği ve Amatuniler'in Yahudi orijinli olduğunu da bu karıştırmadan dolayı öne sürebileceği ihtimaline değinir. Ayrıca, Persçe'de *Amat* sözcüğünün *geldi* demek olduğuna işaret eder. Thomson; Amatuni ailesinin *Med-Manna* hanedanlıklarının bölgelerinden geldiğini söyleyen Toumanoff'un görüşlerine değinir. Neusner (Numen 1966) ise, O'nun aktardığına göre, Amatuniler'in Adiabene'nin Monobazes evi ile aynı olduklarını söylemekte, *Manue=Manavaz=Monobazes* özdeşliği kurmaktadır. Hübschmann ise *Grammatic* adlı eserinde Manavaz ve Monobazes ailelerinin aynı oldukları görüşünü öne sürmektedir (Bk. Thomson'un notu, s. 199).

Moses Khorene'nin değnidiği ve neredeyse tümünün kuruluşunu Valarşak'a malettiği evler/aşiretler ve prenslikler özetle bunlardır.

Aslında daha başka evler ve prenslikler de vardı o sıra. Örneğin bunlardan biri *Mardastan* idi. Mardlar'ın Ermenistan'da daha Orontid Monarşisi çağında varoldukları Xenophon'un Anabasis'inde kayda geçirilmiş bulunuyor. Onbinlerin geri çekilişi sırasında Ermenistan ordusunda Mard paralı askerleri de bulunuyordu.

Ermenistan'da Mardlar'ın varlığına ilişkin bir diğer kayıt M.S. 56 (veya 68?) yılında Lucullus'un halefi general Domitius Corbula'nın Ermenistan'a girerek müdahale edişi sıralarına aittir. Bu müdahale Roma-Part savaşlarına neden oldu. Artaxata (Artaşata)'yı yıktıktan sonra Taron'a geri çekilişi sırasında Corbula'nın ordusu Mardlar'ın topraklarından geçmek zorunda kalır ve o tarihlerde hâlâ eşkiyalıkla geçindikleri söylenen Mardlar'ın saldırısına uğrar, ama direnişle karşılaşan Mardlar geri dağlara çekilirler.

Adontz da, general Corbulo'nun geri çekilişi sırasında Mardlar'la çatışması olayından hareketle, Mardlar'ın daha o tarihte Ermenistan'ın sonraları *Mardastan* (Ermenice'de *Mardoç-k*) adı verilen topraklarında olduklarına işaret etmekte ve Ermenistan'ın etnik olarak en az Albania kadar çeşitli olduğunu, ülkede birliğin kendisini ilkin *Malxazlar/Malkhazlar* (Van Gölü kuzeybatısında oturdukları söylenen Khorkhoruni evinin ünvanı), *Aspetler*, *Mardpetler*, *Mamaklar*, *Ter'ler* vs gibi ana etnik gruplar etrafında ve bunlar arasındaki farklılık ekseninde göstermiş olduğunun kabul edilmesi gerektiğini vurgular. Ermenistan, Adontz'a göre, başlangıçta çeşitli aşiretlerle (Karduçi, Mos-chi, Sa-Spir, Aramiler vd gibi) yerleşikti.

(Bk. Adontz, a.g.e., s. 317, 322 ve 327).

İlginçtir ki, Adontz'un yukarda saydığı ana etnik gruplar (Hurriler, Mamakanlar, Mardlar, Bagratlar/Aspetler ve Terler) birbiriyle ve Dersimliler'le ilişkilidirler.

Khorene'nin saymadığı daha başka prenslikler de vardı Ermenistan'da ve bunların hepsi Khorene'nin sandığı gibi Partlar çağında ortaya çıkmış olmayıp değişik çağlardan kalma evlerle ilişkili idiler. Yukarıda yerverdiğim Toumanoff'un bulguları da bu gerçeğe işaret etmektedirler.

ESKİ DERSİMLİLER'İN ORİJİNİ

Desmala Sure dergisinde yıllar önce tartışmaya açıp alışılagelenden çok farklı yorumladığım Dersim sözlü geleneğindeki Kırmanc ve Kırmanciye kavramları ile Dersim'in kapısını aralamıştım. Elinizdeki kitapta ise amacım bu kapıyı ardına kadar zorlamaktır.

Dersim geleneği modern Dersimliler'in *Eski Dersimliler* ve *Geç Dersimliler* (*Sonradan Gelenler*) olmak üzere iki kesimden bileştiğini söyler.

Bu geleneğin tarihsel gerçeklerle örtüştüğünü düşünüyorum.

Daha önce de işaret ettiğim gibi orijin problemini çözmek için farklı göç ve istila dalgalarına ait bu iki tabakanın tesbit edilip tanımlanması gerekir.

Benim vardığım sonuca göre, kendisine *Kırmanc* diyenler esas olarak Eski Dersimliler'dir. Dersim geleneği onlara *Mıleto Qan* (*Eski Millet*) diye de referans vermektedir. Bu tabaka Kırmanc kimliğini bayrak yapmış, sonradan gelenlere de benimsetmiştir.

Dersim'in bu daha eski sakinlerinin orijini ve erken tarihleri Ermenistan (Kırmanciye) tarihinde saklıdır. Dahası, Eski Dersimliler denen bu tabaka kaynaklarda bir bütün olarak '*Ermeni*' olarak tanımlanmaktadır. Hatta Geç Dersimliler'in bir bölümü bile '*Mıleto Qan*' (Eski Millet) olarak da tanımladığı kendisinden önceki bu tabakayı *Ermeni* sanmaktadır.

Kendilerine *Kırmanc* diyen Eski Dersimliler'in *Ermeni* olarak da bilinmeleri, zamanla Ermenileşmiş olmalarına yorumlanabileceği gibi, Kırmanc ve Ermeni adlarının aynı etnik grubu tanımladığına, bunların bir ve aynı adın değişik şekilleri olduklarına işaret de olabilir.

Bilindiği gibi Ermeni adı bugün Ermeni olarak bilinenlere dışarısı tarafından takılmış olup, kendisine *Hay*, ülkesine *Hayastan* diyen ve bunda ısrar eden Ermeni toplumu içinde gerçekte hiç bir zaman kabul görmüş değildir.

Eski Dersimliler'in orijininin Ermenistan tarihinde saklı olduğunu ve Ermenistan ve Kırmanciye terimlerinin bir ve aynı coğrafyanın alternatif adları olduğunu keşfettiğim andan itibaren Ermenistan tarihinin ayrıntılarını birincil kaynaklardan ve daha derinliğine çalışmak zorunluluğu ile karşılaştım.

Aynı şekilde yaptığım araştırmanın bulgularını açıklarken konunun okuyucu tarafından daha iyi anlaşılması için bu çalışmanın *Giriş*'inde Ermenistan tarihi anlatmak zorunda kaldım. Kaldı ki, az önce de işaret ettiğim gibi, benim vardığım sonuca göre, Ermenistan ve Kırmanciye tarihleri içiçe geçen, büyük ölçüde örtüşen süreçlerdir.

Her tarihin bir başlangıca ihtiyacı vardır. Ama fiktif değil, gerçek bir başlangıç olmalıdır bu.

Dersim ve Kırmanciye tarihini yazmaya karar verdiğimde nereden başlayacağım beni meşgul eden ana sorun olarak karşıma çıktı.

İdeal başlangıç momenti kuşkusuz ki işin en zor tarafı olan orijin problemi çözülerek yakalanabilirdi. Ama başlangıçlar genelde karanlıktır, efsanelerle örtülüdür. Öyle de olsa bu efsaneleri tespit edip çözmek zorundaydım ve bunda kararlıydım.

Sonuçta öyle yaptım.

Dersimliler'in spesifik bir etnik bileşimi ve başlangıç momenti var mıydı? Bu soruya *evet* yanıtı veriyorum ben.

Dersim geleneğinin *Eski (Esas, Erken) Dersimliler* ve *Geç Dersimliler (Şeyh Hasananlılar)* ayrımı yaptığına yukarıda değindim.

Geç Dersimliler'in orijini sorununa daha sonra geleceğim.

Daha önemlisi Erken Dersimliler'in kimliğini tespittir.

Benim görüşüme göre, Eski Dersimliler'in kendi orijinlerine ilişkin *ulusal nitelikte* bir tek rivayeti vardır ve onu diğerleri arasından ayıklamak önemlidir.

Bu rivayete göre Dersimliler'in cedleri *Khal Mem* ve *Khal Ferat* adlarında iki kardeştir.

Bu çalışmanın ilk hedefi yalnız efsanelerimizde değil, türkülerimiz de dahil her adımda karşılaştığımız *Khal Mem-Khal Ferat* ikilisinin kimliklerini tespit etmekti. Efsanevi değil tarihsel ve gerçek kişilikler olduklarına kendimi ikna ettiğim bu ikiliyi keşfetmedikçe başlangıcı yakalayamazdım, nereden yola çıkacağımı ve tarihin labirentlerinde hangi patikayı izleyerek ilerleyeceğimi bilemezdim.

Zihni ve fiziki bakımdan dayanılması güç, uzun ve tüketici bir çabanın ardından en sonunda hedefi yakaladığımdan hiç bir kuşkum yoktur.

Dersim'in sırrı artık kesinlikle çözülmüştür:

Geleneğin Khal Mem dediği Mamakanlar (Çanlar, Tzaniler, Sanlar, Sinler, Ermenice'de Mamikonyanlar)'dır, Khal Ferat dediği ise Partlar (Arsakiler, Eşkaniler)'dır.

Destanımızın dilinde bu iki etnik grup kişi adlarında temsil edilmektedir.

Ermeni kaynaklarda kayda geçirilmiş bulunan Mamakanlar'ın orijinine ilişkin Mamik-Konak rivayeti, benim vardığım sonuca göre, Dersim'in Khal Mem-Khal Ferat rivayetinin aynısıdır.

Ermeni kaynakların kaydettiği Part kralı Dördüncü Ferat, onun dört oğlu ve bunlardan çıkma kollara ilişkin gelenek de benim görüşüme göre bu aynı geleneğin tamamlayıcı bir parçasıdır.

Bu bulguların ışığında Asıl Dersimliler'in Mamakanlar (Mamanlar, Sinler) olduğu ve bunlara daha sonra Partlar'ın katıldığı ortaya çıkıyor.

Başka bir deyişle Asıl Dersimliler'in çekirdek olarak ulusal destanımızın kardeş olarak gösterdiği Mamakan-Part ikilisinin sentezinden oluştuğu kesindir. Gelenek bu sentezi tek bir kimlik gibi *Khal Mem-Khal Ferat* diyerek ifade etmektedir.

Ama burada bir uyarıda bulunmak zorundayım:

Dersim geleneğinde bir değil, iki adet Khal Mem vardır. Biri Erken Dersimliler'in, diğeri Geç Dersimliler'in cedlerindendir. Benim burada sözünü ettiğim Kal Ferat'ın kardeşi olarak anılan Kal Mem olup Erken Dersimliler'e aittir. Diğer Kal Mem'e ise Geç Dersimliler bölümünde değineceğim.

Dersimliler'e ve ülkelerine adlarını verenler *Mamakanlar* (diğer adlarıyla Tzaniler, Saniler, Sinler), dillerini verenler ise *Zazalar* (Dımıliler, Sasaniler)'dır.

Mamakanlar'la Dımıliler'in ve Geliler'in aynı veya ayrı kökten olmaları mümkündür. Ama elimde bu konuda kesin görüş oluşturabilecek kadar veri olmadığı için burada Mamakanlar'ı özgün ve ayrı bir etnik grup varsayıyorum.

O halde Mamakanlar ile Partlar'dan bileşen esas çekirdeğe üçüncü bir etnik öğe olarak Dımıli (Gil, Zaza)'lerin de katıldığı vurgulanmalıdır.

Bölgede Partlar'dan çok daha eski oldukları için Geliler (Dımıliler, Zazalar) ile karışım daha erken bir tarihte başlamış olmalıdır. Buradan hareketle Dersimliler'in esas çekirdeğinin büyük bir olasılıkla ortak orijinden olan Mamakanlar ile Zazalar (Sasaniler)'dan bileştiği, daha sonra da Partlar'la bir karışmanın yaşandığını söylemek daha doğru görünüyor. Kaldı ki, bence Partlar'a adlarını ve dillerini verenler de büyük olasılıkla Sasaniler olmuştur.

Benim görüşüme göre, Dersimliler (Kırmanclar), esas olarak işte bu üç etnik unsurun bir sentezidirler. Ama gelenek sadece *Khal Mem-Khal Ferat* ikilisine işaret etmektedir.

Kendisini Dımıli veya Zaza olarak tanımlamak yerine, "*Zaza (Dımılki) namê zone mao"* (Zaza/Dımıli bizim dilimizin adıdır) vurgusu yapan çağdaş Dersimliler'in yaşlı kuşağı, bu yaklaşımı ile bu dilin sonradan üstlenildiği gibi bir izlenim uyandırmaktadır. Dersimliler'in bir bölümünün ise benzer biçimde Kürtçe'yi dil olarak üstlenmiş oldukları varsayılabilir.

Sözünü ettiğim ikili-üçlü çekirdeğe sonraları Geç Dersimliler (Sonradan Gelenler) olarak referans verilen öğeler sızdı. Ama bu sızmalar çoğunluk itibariyle başlangıçtaki çekirdeğe yabancı öğeler değildiler, bu nedenle bir kimlik ve yapı değişimine yolaçmadılar. Yani sonradan geldikleri söylenenler genelde Eski Dersimliler'i meydana getiren senteze ait öğelerdir. Onlar arasında etnik olarak farklı olup asimile edilmiş öğeler de mevcuttur ki, bunların kim oldukları Geç Dersimliler bölümünde tartışılacaktır.

Çözümlememin bazı ayrıntılarını ileriki sayfalara bırakarak bu araştırmanın Dersimliler'in başlangıcı ve etnik kompozisyonu konusunda vardığı sonucu yukarıdaki gibi toparlayabilirim.

DERSİM GELENEĞİNDEKİ HORASAN ÜZERİNE

Bu genel ve özet tespitlerden sonra Dersimliler'in Horasan'dan geldiklerine ilişkin rivayetin de en azından kısmen doğru çıktığını belirtmeliyim. Çünkü Partlar, ilk gelişlerinde Partiya/Parthava (Belh, Baktria) diye bilinen ülkeyi yurt edinmiş ve iktidarı ele geçirdikleri bu topraklardan hareketle yayılmışlardı.

Mamakan geleneği ise Mamakanlar'ın bir Çin imparatorunun soyundan olup Mamik ve Konak adındaki iki kardeş öncülüğünde Çin'den geldiklerini söyler. Bu iki kardeş Çin'de iktidarı almak için düzenledikleri isyan ezilince geleneğe göre Partlar'a sığınırlar ve onlar tarafından Ermenistan'a yerleştirilirler. Daha önce bu Mamik-Konak geleneğinin Dersim'in Khal Mem-Khal Ferat rivayetinin aynısı ve daha bütünlüklü şekli olduğunu düşündüğümü söylemiştim.

Hem Partlar, hem de kendi geleneklerine göre Mamanlar sonraları Horasan adını alan Partiya (Baktriya, Belh) üzerinden geldikleri ve yayıldıkları içindir ki Horasan efsanelerinde gerçek payı vardır. Eski çağlarda Partiya (Belh, Baktria) adını taşıyan coğrafya çok sonraları Horasan adını alan bir ve aynı coğrafyadır. Ama Partlar'ın ve Mamakanlar'ın gelişi sırasında Horasan adı yoktu. Dolayısıyla sonraki kuşakların gelenekteki Partiya (Belh, Baktria) adının yerine bu adı güncelleştirip Horasan adını koydukları kesin gibidir.

Öte yandan bence Part (Ferat) adının orijinde Sasaniler'e ait olması ihtimali vardır. Partlar'a dillerini ve adlarını verenler Sasaniler idiyse Sasaniler'in de Horasanlı olmaları gerekir.

İlerde değineceğim gibi Geç Dersimliler'in de Horasan'la yakın kontakları vardı. Ama bu Geç Dersimliler'in Horasan diye referans verdikleri esasta Batı İran'dır.

ESKİ ZAZALAR VE ORİJİNLERİ

(Zazalar'ın Orijinine İlişkin Kayıtlara Geçmiş Bir Rivayet)

Thomas Artsruni, *History Of The House Of Artsrunik* adlı eserinde Sason Krallığı'nda M.S. 852 yılında Abbasiler'e karşı patlak veren bir isyanı anlatır. Bizzat tanıklık ettiği ve önderlerinden biriyle konuştuğunu da söylediği bu isyanı anlattıktan hemen sonra olayın kahramanları olan "*Khoyt Dağı halkı"*nı tanıtır. Sason'un bir kantonu olan Khoyt (Hoyt), çok sonraki tarihlerde Mutki'ye bağlı bir yerleşme olarak görünür.

Benim görüşüme göre burada *Khoyt Dağı Halkı* adı altında tanıtılan isyancılar Sason krallığında yaşayan Mamakanlar (Saniler) ile Zazalar'ın ta kendileridir.

İşte Thomas Artsruni'nin dedikleri:

"Onlar, derin vadilerde, sık ormanlarda, dağların uçurumlarında ve zirvelerinde yaşıyorlar. Evleri birbirinden o kadar uzaktır ki, bağırsalar kendilerini duyuramazlar. Birbirlerinden uzak ve kopuk yaşadıkları ve çok seyrek buluştukları için, onların yarısı kendi anadillerini yitiriyorlar. *Dilleri ödünç alınmış kelimelerden oluşan yamalı bir bohçadır*. Birbirlerinden o denli kopukturlar ki, kendi aralarında anlaşmak için bile tercümana ihtiyaç duydukları olur...Ayakkabı olarak keçi derisinden yapılmış bir çeşit bot (çarık, S.C) giyerler. Silahları, yabani hayvanlara karşı tedbir olarak sürekli yanlarında taşıdıkları ok veya mızraktır. Ama sadık insanlardır. Düşman onların toprağına vardığında bu dağın halkı kendi prenslerine yardım etmek için birleşirler. Çok kar düştüğü için ayaklarını halka gibi saran tahtadan ayakkabılar (lekan, S.C) keşfetmişler. Bu sayede karın üstünde kuru topraktaki gibi kolayca koşarlar. Alışkanlıklarında yabanidirler, kan-içicidirler. Kendi öz kardeşlerini, hatta bizzat kendilerini öldürmeyi hiç bir şey sayarlar...

Onlar, Aldznik ve Taron'u ayıran dağda/dağlarda yaşarlar ve *hafif-silahlılar* ve *kuryeler* diye çağrılırlar. Konuşmaları (dilleri) zorlukla anlaşıldığı için ve yaşam tarzları nedeniyle onlara *Khut* deniliyor. Yaşadıkları dağa da bu addan hareketle yine *Khoyt* denilmektedir. Ermeni misyonerlerin eski Tevrat-İncil tercümelerinden dini şarkı ve şiirleri biliyor ve bunları sürekli söylüyorlar.

Onlar, Asurya ve Nineveh kıralı Senekerim'in oğulları Adramelek ve Sanasar ile birlikte Ermenistan'a gelmiş olan Suriye köylüleridir ve onun adından dolayı kendilerini <u>Sanasnayk</u> olarak adlandırıyorlar. Yabancılara karşı saygılı ve konukseverdirler."

(Bk. Thomas Artsruni, a.g.e., 2. Kitap, s. 186-188, a.b.ç).

Çevirenin verdiği bilgiye göre Khut sözcüğü '*engel*' (çoğulu *kayalar* anlamına da gelebilir) demektir.

Yukarıdaki pasajda T. Artsruni, Toros (Sin Dağı, Sason Dağı) dağının halkının kendilerine *Sanasnayk* (Toumanoff'ta *Sasaneank aşireti/evi*, bk. Toumanoff, a.g.e., s. 201) dediklerini kaydediyor ve bu adı Sanasar'dan çıkartıyor.

Bence onun burada açıklamaya çalıştığı Zaza ve Sason (veya onların bir diğer adı olan Sanasana/Sanasine) adının etimolojisidir. Sanasnayk (Sasaneank) adındaki Ermenice son ek (-ayk, -eank) atıldığında karşılaştığımız Sanasan ve Sasan kökleridir.

Dolayısıyla Zazalar, Artsruni'ye göre, Asur kralı Senekerim'in Asurya'dan gelerek Sin (Sason) dağına yerleşen iki oğlunun soyundandırlar ve adlarını da Asurya'dan birlikte geldikleri bu iki kardeşten biri olan Sanasar'dan almışlardır.

Aynı yazar Adramelek ve Sanasar'ın güçlü bir orduyla gelerek yerleştikleri Taron (Muş) bölgesindeki bu dağa kendi büyük ataları Sem (yani Nuh'un oğlu Sam)'in adından dolayı Sim adını verdiklerini de yazmaktadır (Bk. Artsruni, a.g.e., s. 70 ve 115).

Bence bu rivayet Moses Khorenatsi'nin aktardığı ama farklı zannettiği Tufan, Nuh ve oğlu Sim'den sözeden rivayetin tarihsel versiyonudur ve belki Mamik-Konak rivayetinin de bir paralelidir.

Thomas Artsruni'nin açıklaması özellikle *Sin* (San) ve *Sar* sözcüklerinin birbirine dönüştüğünü veya birbirinin yerini alabildiklerini (Sana*sin* ve Sana*sar* özdeşliği kurulduğuna göre) göstermesi bakımından da önemlidir.

Daha önce de dikkat çektiğim bu olgu, Dersim geleneklerinde Seydan aşiret grubunun (bazı versiyonlarda Dersimliler denen grubun) atası olarak tanıtılan *Kalman Sar* adını çözmek bakımından da önemlidir. Seydan ve Kalmansar adları Sin ve Sanasar ile bağlantılı olabilir. Ya da Adramelek ve Sanasar, Dersim rivayetindeki Şeyh Hasan ve Kalmansar kardeşlerin paralelleri gibi düşünülebilir.

Kalmansar adının bana sık sık *Salmaneser* adının bir versiyonu gibi göründüğünü de not etmeliyim.

Seydan grubunda geç dönemlerde bile *Sar* öğesi taşıyan adlarla (*Koce Sari* gibi) karşılaşmaktayız. *Sarı Saltık* adı da bence Sar öğesi içermektedir.

Dolayısıyla Sar adı Saniler (Sinler, Tzanlar)'in alternatif adlarından biri olabilir. Yani Saniler veya Sinler (Mamakanlar) aynı zamanda *Sar'lar* diye de bilinmiş olabilirler. Sar sözcüğü Asurca'da kral (baş, şah) anlamına geldiğine göre, Şerefhan'ın *Melkişiler* olarak bilindiklerini söylediği Çemişgezek beyleri ve aşiret konfederasyonunun bu adı Sar sözcüğünün başka bir dildeki (Aramice veya Arapça) karşılığı olabilir. Çünkü Şerefname'ye göre Melkişi adı Erzurum merkezli Saltuklu devletinin emirlerinden biri olan Melik Şah'ın adından gelmedir ki, Melik ve Sar eş-anlamlı sözcüklerdir. Bazen Melikan şeklinde karşılaştığımız Milli (Milan) sözcüğünün de Melkişi adıyla bir ilişkisi olabilir.

Taylor'un yorumuyla birlikte daha evvel aktardığım Moses Khorene'deki Nuh ve oğlu Sin efsanesi benim görüşüme göre gerçekte Senekerim'in iki oğlunun göçüne referanstır.

Zazalar'ın orijinine ilişkin olduğunu düşündüğüm Senekerim'in iki oğlunun göçü konusu tarihsel bir olay olup başka kaynaklarda da anlatılmaktadır.

Sargon II'nin oğlu olan Asur kralı *Sennacherib* (Tevrat'taki adıyla *Sanherib*, Ermeni kaynaklarda Senekerim, 705-682 M.Ö), tarihsel kayıtlara göre, kendi eşlerinden biri olan *Naqi'a* (Asurca'da *Zakutu*)'nın güçlü etkisi altında olduğu için bu kadından olma Esarhaddon (681-669 M.Ö)'u kendi halefi olarak belirlemiş, bunun üzerine Esarhaddon'un büyük kardeşleri *Adrammelek* ve *Sharezer* bir iç-savaş başlatmışlardır. 681 yılında babaları Senekerim'i öldüren isyancı kardeşler, sonunda Esarhaddon'un ordusu tarafından Nisibis'te yenilgiye uğratılmışlardır (Bk. Svend Aage Pallis, *Antiquity Of Irak-A Handbook Of Assyrıology*, Kopenhag, 1956, s. 630).

Nineveh'in düşüşünden 74 yıl önceki bu olayı Asur kralı Esarhaddon (Rawlinson'a göre Tevrat'ta Esarhaddon, yazıtlarda Assaracus veya Assur-akh-adana) kendi yazıtında şöyle kaydeder:

"Asurya kralı Sennacherib ayrılıp gitti ve dönüp Nineveh'te oturdu. Sennacherib, kendi tanrısı Nisroch'un evinde/tapınağında ibadet etmekteyken O'nun oğulları Adrammelech ile Sharezer onu kılıçla öldürdüler ve Ermenistan topraklarına kaçtılar. Ve O'nun yerine oğlu Esarhaddon geçti yönetime"

(Bk. *Records Of The Past*, cilt III, *Esarhaddon'un Yazıtları*, çev. H. F. Talbot).

Rawlinson, *Outline Of The History Of Assyria* (London, 1852) adlı eserinde bu yazıtta Nisroch olarak geçen tanrının Asur panteonunun başı tanrı Asur olduğunu ve Sennacherib adının *San* adlı Asur tanrısının adını içerdiğini yazmaktadır.

Diyarbakır Tarihi'nin yazarına göre Sanherib'in öldürülmesinde Kimmer kralı Dayuşpa'nın yardımı ve kışkırtması da rol oynamıştır (Akt. M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, 1982, s. 105).

Sennacherib'in iki oğlu tarafından öldürülüşü olayı tanrı değil insan sözü olduğunu kanıtlamak istercesine hemen hemen Esarhaddon'un yazıtındaki aynı ifadelerle Tevrat'ta da anlatılmaktadır:

"Aşur kralı Sanherib göçedip gitti, ve geri döndü, ve Nineve'de oturdu. Ve vaki oldu ki, kendi ilahı Nisrok'un evinde tapınırken *Adrammelek* ve *Saretser* onu kılıçla vurdular; ve Ararat diyarına kaçtılar. Ve yerine oğlu Esar-Haddon kral oldu."

(Bk. *Kitabı Mukaddes-Eski ve Yeni Ahit*, İst., 1976, s. 391).

Ermeni tarihçisi Moses Khorenatsi'nin *History Of The Armenians* adlı eserinde aktardığı Ermeni geleneğine göre Artsruni ve Gnuni adlarıyla bilinen hanedanlar da Asuri orijinli olup Senekerim'in Ermenistan'a sığınan oğullarının soyundan gelmişlerdir.

Khorenatsi, özetle şöyle demektedir:

"Asurya kralı *Senekerim*'in oğulları *Adramelek* ve *Sanasar* babaları Senekerim'i öldürüp bize (Ermenistan'a) sığındılar. Bizim atalarımızdan Skayordi, Sanasar'ı Ermenistan'ın güney-batısına, yani Asurya sınırlarına yakın bir yere yerleştirdi (Khorenatsi daha ilerde Sanasar evinden Sharashan'ın Partlar'ın Ermenistan kralı Valarşak tarafından prens yapıldığını ve Sim/Toros Dağı'nın da ona verildiğini söyler. SC). Sanasar'ın soyu çoğaldı ve *Sim* adlı dağı doldurdular." (Bk. Khorenatsi, a.g.e., s. 112).

Çevirenin Hübschmann'dan aktardığı açıklamaya göre Khorenatsi'deki Sim Dağı Sasun'da bir dağdır.

Bu kitabın önceki bölümlerinde Tufan, Nuh ve oğlu Sim'den sözeden efsaneyi irdelerken Khorenatsi gibi kendisi de farklı bir rivayeti tartıştığını zanneden Taylor'un rivayetteki Sim Dağı'nın gerçekte Dersim olarak bilinen dağ olduğunu söylediğine değinmiştim. Bence Tufan, Nuh ve oğlu Sim'den sözeden bu gelenek tarihi bir olay olan Senekerim'in oğullarının göçüyle ilişkilidir, bu olayın efsanevi bir tarzda anlatımıdır. Bu anlatımda ünlü Tufan olayına ilişkin efsaneyle bir karıştırma olduğu da söylenebilir.

Taylor, Sim (Dersim) adının Nuh'un oğlu Sem'den geldiğini söylüyordu. Thomas Artsruni de aslında Sim adını aynı şekilde açıklamaktadır. O'nun aktardığı geleneğe göre de Asurya kralı Senekerim'in oğulları yerleştikleri dağa kendi büyük cedlerinin adını vermişlerdir. Asuriler'in atası, dolayısıyla Adramelek ve Sanasar'ın büyük cedleri Tevrat'taki uluslar şeceresine göre Nuh'un oğlu Sem (Sam, Sim)'dir. Aşur, Tevrat'a yansıyan gelenekte Sam'ın altı oğlundan biridir. Diğer kardeşleri de Elam, Arpakşad, Lud, Uts ve Aram'dırlar. Yani Tufan, Nuh ve oğlu Sim'e ilişkinin efsanenin tarihsel versiyonu, belki aslı da Senekerim ve oğullarına ilişkin olanıdır. İkincisi bilinmedikçe ve ilkiyle gelenekteki şeceresel bağlantısı kurulmadıkça hiçbirini anlamak mümkün olmaz.

Kısacası, Dersim'e ve/veya Sason'a geldikleri söylenenlerden Nuh'un değil onun oğlu Sim'in soyundan indikleri varsayılan Senekerim'in oğulları anlaşılmalıdır. Mümkündür ki Nuh'un oğlu Sem (Sim) değil de Adramelek ve Sanasar'ın babaları Sanherib (Senekerim)'in adıdır bahsi geçen dağa verilen ad. Çünkü O'nun adında da San (Sin) öğesi var. Tufan geleneği de dahil bu geleneklerdeki San (Sin, Sam) adlarının hepsinin orijini belki de Sin (San) adındaki tanrıdır.

Senekerim'in iki oğlu liderliğindeki göç hem Sason (Sin)'a hem Dersim (Sin)'e yapılmış olabilir. Belki Dersim'e daha geç bir tarihte, M.Ö. 612 yılı Ağustosu'nda Nineveh düştükten ve Asurya çöktükten sonra gelinmiştir.

Kaynaklara göre kahramanca bir savunma ve direniş yapmış olan son Asur kralı *Sin-Şar-işkun* kendisini yakar (607). Nineveh'ten Harran'a çekilen Asur generali *Aşur Ubalit II*, orada kendisini Asurya kralı ilan eder ve Mısır'ın desteğiyle ülkesini kurtarmaya çabalar. Ama Medler'in müttefiki Babil kralı Nebukadnezar'la *Karçemiş*'te yapılan savaşta yenilgiye uğrar (605).

Böylece Asur ordusunun son kalıntıları da dağılır.

Karçemiş yenilgisini izleyen süreç iyi bilinmiyor.

Bu dönemde Asurlar'ın bir bölümünün Dersim'e çekilip Munzur, Aşuran ve Karçemiş (Çemişgezek?) gibi adları da birlikte getirmeleri mümkündür.

Özetle, Khorenatsi'nin aktardığı Ermeni geleneğine göre, Sim (Sason) dağını yurt edinmiş olan Artsruni ve Gnuniler Sason (Sim) Dağı'na yerleşen Senekerim'in oğlu Sanasar'ın soyundan (bir diğer yerde '*Senekerim'in soyundan'* denilir) gelmedirler.

Az evvel Thomas Artsruni'nin yine Sanasır'ın soyundan geldiğini söylediği Sason Dağı (Sim, Khoyt) halkının ise Zazalar olduğunu düşündüğümü açıklamıştım.

Kısacası burada yalnızca Artsruni ve Gnuniler (Dersim'in Ginileri'yle aynı olduklarına değinmiştim) ile değil, aynı zamanda bunlardan ayrı düşünmediğim Dersim ve Zazalar'ın da orijinine ilişkin olan ve kayıtlara geçmiş bulunan bir diğer rivayetle veya belki de aynı rivayetin değişik bir versiyonuyla karşı karşıyayız.

Buraya kadar söylediklerim bu geleneğin genelde Zazalar'ın orijinine ilişkin olduğunu ortaya koyuyor.

Aynı geleneği aktaran Thomas Artsruni, Kırmanciye (Ermenistan) kralı Tigran ile Med kralı Azdahak arasında Medya ovasındaki savaşta Senekerim-Sanasır soyunun Tigran'ın saflarında başrolü veya en önemli rolü oynadıklarını da yazmaktadır.

Ama buraya kadarki argümanları yeterli bulmayanlar çıkabilir.

O nedenle bir de *Sason Destanı*'na başvurmam gerekecek.

Burada bu koca destanın özetini veremem. Konuya ilgi duyanların bu destanı bulup okumaları zor değil.

Sözünü ettiğim destan 1873 yılında bir Ermeni papazı olan Van'lı Garegin Servantstian (1840-1892) tarafından keşfedilir. Bu papaz Muş ovasında Gurbo adlı bir köylüden bu öykünün tamamını dinleyip kaydeder ve 1874 yılında İstanbul'da *David Of Sassoun Or Meherr's Door* (Sasonlu Davut veya Meher Kapısı) başlığıyla kitaplaştırıp *Ermeni Ulusal Destanı* etiketiyle yayınlar.

Bu kitap 1880'lerde ilkin Rusça'ya, sonraları İngilizce, Fransızca, Çince ve diğer dillere de çevrilir.

Benim incelediğim nüshası *Daredevıls Of Sassoun* (1964) başlığını taşıyor.

Ermeniler'e maledilen bu destanda aslında Sason'un şahsında Kırmanciye ve Zazalar işlenmektedir.

Onu Zazalar'ın ulusal destanı olarak algılamak gerekir.

Bu öyküde de Senekerim'in yanısıra *Sanasar* ve *Balthasar* şekilleri altında Senekerim'in oğullarına referanslar buluyoruz. Benim şu anda dikkat çekmeye çalıştığım nokta da budur zaten. Öykünün bazı versiyonlarında ana karakterler bu ikilidir.

Muş'lu Gurbo'nun anlattığı öykünün diğer karakterleri *Davut*, *Misra Melik* (Melik Munzur veya Mısır/Munzur Melik'i?), *Chimişkik Sultan* veya *Çimişkik Sultana* (Çemişgezek kralı veya kraliçesi? Belki Çemişgezekli imparator Tzimiskes), *Vergo*, *Mamık*, *Barav*, *Nakho*, *Saşo*, *Raşo*, *Nane*, *Hamza*, *Azo* ve sair gibi adlar taşımaktadırlar. Öyküde özelde Sason krallığı, Sason tarihi (Sasan Evi'nin ve Sasan ırkının tarihi) ve Sason özgürlük savaşçıları işlenir.

Ayrıca kitabın önsözünü yazanın öyküden hiç bir şey anlamadığı için bir masal ülkesine referans olduğunu iddia ettiği *Çin-Ma-Çin* adında bir ülkeden sözedilir ki, bu ülke bence *Sanamsin*, *Tzanika*, *Çanestan (Sinistan)* gibi adlarla bilinen Dersim ve Zaza ülkesidir. Senekerim'in oğulları Sanasar (Sarasar) ve Balthasar kardeşlerin *Çin-Ma-Çin* ülkesindeki maceraları uzunca anlatılır.

Zaza edebiyatı (literarürü) açısından da çok önemli bulduğum Sason destanında benim anladığım kadarıyla Senekerim'in iki oğlunun Sin (Sim, Sason) Dağı'na göçlerine ve Sason evini (Zaza ırkını/stokunu) kurmalarına, başka deyişle Zazalar'ın orijini konusuna referanslar var.

Destanda işlenen geri kalan olayların çoğunluğu ise bence Thomas Artsruni'nin anlattığı Abbasiler'e karşı savaşlar da dahil ortaçağa ilişkindirler.

Bu öyküden Ahlat'ın o dönemde Çemişgezek kralı veya kraliçesine ait olduğu gibi bir izlenim edinmek mümkün. Bu kısım Saltukoğulları ile Sokmanoğulları arasındaki ilişkileri anımsatmaktadır.

Sason destanı konusuna ne yazık ki daha fazla yer ayıramayacağım.

Buraya kadar anlattıklarım Zazalar'ın Asuri orijinli olduklarını (belki de Asuriler Zaza orijinlidir) düşündüğüme yorumlanmamalı.

Bu konuda ne düşündüğümü önceki bölümlerde uzun uzun izah etmiştim. Yukarıda çok önemli bir geleneği anlamaya ve açıklamaya çalıştım sadece.

Daha önceki bölümlerde Toumanoff'un geleneğin Asuri orijinli olduğunu söylediği *Arzanene*, *Artsruni* ve *Gnuni* (Gini) evlerinin gerçekte *Angl-soylu* oldukları yönündeki açıklamalarına yer vermiş ve bu görüşe katıldığımı da belirtmiştim. Kırmanciye (Ermenistan)'deki *Orontid*, *Artaxiad* ve *Bagratid* hanedanlıklarının Angl (Gel) soylu oldukları yönündeki düşüncemi de tekrar tekrar ifade ettim.

Bana göre tıpkı Sason Evi (Sanasar Evi) gibi gelenekte Asuri orijinli olduğu söylenen *Arzanene*, *Artsruni* ve *Gnuni* evleri de yanlış şekilde '*Ermeni*' olarak adlandırılmış olan *Eski Zazalar*'dırlar.

Olayın vehameti orta yerdedir:

Eski Dersimliler (Mamakan-Sani ve Part) ve *Eski Zazalar* (Orontid, Artaxiad, Sofene, Bagrat, Arzanen, Artsruni, Gini, Sanasan-Sason evleri) gerçek tarihte neye ve kime tekabül ettiği bir türlü anlaşılamayan *Ermeni* olarak tanıtılıp bir halkın tarihi bir şekilde kaçırılıp götürülmüş, eski ve köklü bir halk tarihsiz kılınmıştır. Bu çalışmada ben, bize ait olanı tek tek tespit edip bu vahim yanlışı düzeltiyorum. Ama bu görevi başarmak için ödenen bedel tahmin edilemez. Çünkü kendimize ait olanı bulmak, batırılmış ya da kayıp bir kıtanın birbirinden kopup dağılmış parçalarını tek tek keşfedip birleştirmeye çalışmaktan farklı olmadı.

Ermeni diye tanıtılan evlerin ve hanedanlıkların Eski Zazalar olduklarının açığa çıkması Ermeniler'in Zaza orijinine ya da Ermeniler'le Zazalar'ın bir ve aynı halk olduklarına işaret eder gibidir.

Asuriler'le Zazalar arasında da yakın bir ilişki olduğuna inanıyorum. Angl Evi ile Senekerim veya Sanasar Evi (Zaza Evi?)'nin geleneklerde bir ve aynı ev gibi tanıtılmasının kaynağı bu yakınlık olabilir.

Ama bu yakınlığın tam olarak ne olduğu konusunda henüz kesin konuşamıyorum.

Angl adının bazen *Gel* veya *Khal* (Kal) şekillerine girdiğini ve *Kal* (Khal) ve *Asur* adlarının da tıpkı Asıl Asurya, Fenike ve Dersim'de (Dersim'in Kalu/Khalu ve Aşuran aşiretleri örneğinde) tanık olduğumuz gibi hemen herzaman birlikte göründüklerini hatırlatmam gerekiyor. Birinin bulunduğu yerde diğerinin de mutlaka varolması bir tesadüften fazla birşey olup akrabalıklarına işaret olsa gerektir. Zazalar ve Dersimliler'le aynı gruba dahil ettiğim Yezidiler'in orijini konusundaki tezlerden biri onların Asuri olduklarıdır ki, bu da Asuriler'le bir akrabalığa veya en azından karışmışlığa işaret etmektedir. Asıl Asurya'da ve çevresinde Zazalar'ın adlarıyla ilişkili bir yığın ad mevcuttur.

Benim vardığım sonuca göre *Eski Zazalar* özellikle *Sasaniler* adı altında ünlenenlerdir. Bu nedenle Eski Zazalar'dan en başta ve esas olarak Sasaniler'i anlamak gerektiğini düşünüyorum. Rivayetlerde Sasan Evi (Sasaniler)'nin atası olarak gösterilen *Sasan*'ın Senekerim'in oğlu olarak referans verilen *Sanasar* ile aynı olması ihtimali büyüktür.

DERSİM SENTEZİNİ OLUŞTURAN ANA ETNİK ÖĞELERİN TARİHLERİ

Şimdi Eski Dersimliler denen sentezi oluşturan ana etnik öğeleri (*Mamanlar/Saniler*, *Partlar* ve *Zazalar/Sasaniler*) tek tek ve tarihleriyle birlikte görelim.

Daha sonra da Geç Dersimliler'e geleceğim.

PARTLAR

Adları ve orijinleri

Konunun otoriteleri arasında Partlar'ın etnik kimliği ve ne zaman geldikleri üzerinde fikir birliği sağlanmış değil.

Neilson C. Debevoise'nin *A Political History Of Parthia* (1938) adlı kitabı Partlar konusunda yapılmış en ciddi çalışmaların başında geliyor.

Bu esere göre Partlar'ın dili onların orijini konusunda fikir vermiyor, çünkü onlar İran platosuna girdikten sonra kendi öz dillerini bırakıp başka bir dil üstlenmişler. Bu başka dil Partlar'ın yönetim dili (resmi dili) olduğu sanılan Pehlevice (Pahlavi)'dir. Debevoise, Pehlevice'yi "*Arami alfabe ile yazılan Persçe"* diye tanımlıyor ve Pehlevice'nin resmi dil oluşunun İran'da Part yayılmasıyla örtüşebileceğini yazıyor.

Part adı da onların orijinine ilişkin bir ipucu sağlamıyor. Çünkü, bu adı da İran'ın Parthava adlı eyaletini istila ettikten sonra almışlar. Burayı istila etmeselerdi Part adıyla bilinmeyeceklerdi. Parthava'ya göçleri ise M.Ö. 250 yılı dolayına rastlıyor.

Bu demektir ki, onların istilasından önceki tarihlerde, örneğin Akamenid ve Heredot da dahil eski Yunan kaynaklarında Part adıyla referans verilenler onlar değildir, aksine Parthava eyaletinin daha erken sakinleridir.

Bence Partlar'a dillerini ve adlarını vermiş olan bu eyaletin (sonrları *Horasan* adıyla bilindi) daha eski sakinlerinin Sasaniler (Zazalar) olması ihtimali büyüktür.

Part ve Parthava (Partiya) adları Pahlav/Pahlawi/Pehlevi gibi şekiller altında yaşadılar. Pahlavi (Pahlav, Pahlavan) kelimesinin kökeni bir görüşe göre *Belh/Bahl* adıdır. Bu bölge Baktria olarak da bilinir. Ermeni tarihlerinde Partlar'a bu aynı adla Bahlavig/Bahlavuni (Pehlevi) olarak referans verilmektedir. İrani dillerdeki kahraman anlamlı Pehlivan sözcüğünün Pahlav (Pahlavan)'dan türetildiği kaydedilmektedir. İzadi'nin açıklamasına göre Pahlawan adı Pahla'lı anlamı vermektedir. O'na göre bu addaki *–wan* (*wand*) bir sonektir. Bir dönem boyunca nüfus çoğunluğu Partlar'dan oluşan Güney Kürdistan (Goranice konuşan Kirmanşah merkezli bölge) ile Kuzey Luristan'dan oluşan bölge de Partlar'ın etnik adıyla Pahla olarak bilinmiştir. Benim görüşüme göre Part veya Belh adının aslı Zazalar'ın alternatif adlarından biri gibi görünen Bal sözcüğü olabilir.

Parthava eyaletinin adı M.Ö. 7. Yüzyıl kadar erken bir tarihte Asurlar tarafından biliniyordu. Esarhaddon, M.Ö. 673 yılından az önce Hazar Denizi güneyindeki ülkelere yönelik seferinde bu eyalete de bir baskın yapar. O'nun esir ettikleri arasında "*Partukka'lı Zanasana*" ve "*Partakkalı Uppis"* gibi isimler de var. Akamenid devletinin kurucusu Kurus (Cyrus)'un Parthava eyaletini M.Ö. 546-539 arasında yaptığı doğu seferi sırasında zaptettiği ve bu fethi takiben eyaleti Darius'un babası Hystaspes'in yönetimine verdiği tahmin ediliyor. Hystaspes, Zerdüşt'e koruma veren isimdir.

Parthava'nın adı Behistun yazıtlarında anılıyor. O sıralarda Parthava satraplığı Hırkaniye'yi de içeriyordu. M.Ö. 521 yılı dolayında Darius'un babası Hystaspes'e karşı isyan eden Parthava eyaleti, tahtı talep eden Med Fravartiş'in davasını desteklemiştir. Bir dönem Hırkaniye ile birleşik kalan, daha sonra ondan koparılıp Chorasmiya ile birleştirilen Parthava satraplığının adı Akad dilinde Partu, Elamitçe'de Partuma, Mısır dilinde ise Prtyw's'dir. Heredot'ta verilen listede Chorasmia ile birleşiktir ve Xerxes ordusunda Pharnaces'in oğlu Artabazus kumandasında bu eyaletin sakinleri Partlar'dan bir birlik vardır. Heredot, muharabede, kendi birliklerini satrapların yönettiğini yazdığı için, Artabazus'un o tarihteki Partiya satrapı olduğu sanılıyor.

Partiya halkı, Büyük İskender'le yapılan Arbela Savaşı'nda İran tarafında savaştı. Darius III ölünce bu eyalet de İskender'in eline geçti. Bu aralıkta iktidarı alma girişiminde bulunmuş olan Bessus, Barzanes adında bir Part'ı satrap atamış, ama başarılı olamamıştı.

Son Partiya satrapı Phrataphernes Hırkaniye'de İskender'e teslim oldu ve onun yerine yine bir Part olan Mısır'dan Amminaspes atandı. İskender döneminde Parthia tekrar Hırkaniye ile birleştirildi. M.Ö. 318'de Media satrapı Pithon, Partiya eyaletini ele geçirdiyse de geri oradan çıkartıldı. M.Ö. 316 yılından sonra Partiya eyaleti Bactriya ile birleştirildi.

M.Ö. 3. Yüzyıl ortalarında İskender'in haleflerinden Selekus'un kurduğu Selukid imparatorluğu zor durumdaydı. Bu dönemde Baktriya satrapı Diodotus isyan edip kendisini kral ilan etti. Ardından, M.Ö. 247 dolayında, Partlar da Selukid hakimiyetine isyan ettiler.

İşte tam burada hakiki Partlar'ın dönemi kapanıyor ve kendilerinden asıl sözedeceğimiz halkın, yani Part adını sonradan alan istilacıların dönemine giriliyor. İstilayı takiben Part adıyla bilinmeye başlayan bu halkın Yunanlılar'ın *Dahae (Daha)* adıyla bildikleri *Parni* (*Aparni*)'ler denen aşiretler grubunun bir kolu olduğu, veya Daha (Latince'de Dahae) denen küçük bir aşiret konfederasyonunu oluşturan üç aşiretten en önde geleni olan Parni (Aparni)'ler adlı bir aşiret olduğu düşünülüyor. *Akamenidler'in kurucusu Kurus (Cyrus), yaşamını sonradan Partlar adını alan bu Dahae'lere karşı savaşırken yitirmişti*. Heredot ise Kurus'un Massagetler'le savaşta öldürüldüğünü yazmaktadır. O taktirde Dahae'lerle Massagetler'in aynı olması gerek.

Ortaçağlarda *Dihistan* olarak bilinen eyaletin bu adının *Daha* aşiret konfederasyonunun adından geldiği kaydedilmektedir. Kurus'un doğu sınırlarına yaptığı seferle ilişkili olarak duyulan Dahae adı, Berosus'a göre *soyguncu* demektir. Onun açıklamasına göre Persler, yabani çöl aşiretlerine soyguncu anlamında *Dahae* derlerdi (Akt. *Camb. Anc. Hist*., cilt IV, I. kısım, s. 15).

Parni aşiretinin Baktriya ve Parthava bölgesine İskender'in ölümünden sonraki bir tarihte göçtüğünü söyleyen kaynaklar da var. Arsakid hanedanlığı orijinde Parni denen bu aşiretten ya da aşiret grubundan çıkmadır. Daha (Dahae) konfederasyonuna dahil olup adı bilinen daha az önemli diğer aşiretler ise *Xanthii* ve *Pissuri* aşiretleridir (Bk. *The Cambrıdge Ancient History of İran*, vol. 3/I).

Adına "*Part Çağı*" (M.Ö. 247-M.S. 224) denen ve birkaç asır daha devam ettiği Ermenistan hariç tutulursa yaklaşık 500 yıl süren dönem az önce bahsini ettiğim isyan ile birlikte başlatılıyor. Ermeni tarihçisi Moses Khorenatsi'nin de bahsettiği bu isyan, Selukidler'den Antiochus II'nin Partiya satrapı (261-247 M.Ö) Andragoras'a karşı yapılır ve adları Arsakes ve Tiridates olan iki kardeş tarafından yönetilir. Part Çağı'nın bu erken peryodu çok net değil. Strabo'nun aktardığı bir rivayete göre, Arsakes, Baktriya strapı Diodotus'a muhalif bir Bakhtrian'dır ve Partiya'yı istila edip başarılı bir isyan örgütlemiştir. Arrian'a göreyse Arsaces ve Tiridates kardeşlerden birisini Partiya satrapı olarak atayan bizzat Selukid satrapıdır, ama bu atamayı takiben adı geçen iki kardeş halkı ikna edip isyana sürüklediler.

Bazı kaynaklar ise Arsakes (Partça'da Arşak)'in Parni (Aparni) adında göçebe bir İranlı aşiretin lideri olduğuna işaret eder ve onun adının Rusya Türkistan'ındaki ilk Part kentlerinden biri olan Nisa'da tespit edilen bir yazıtta anıldığını belirtirler (Bk. Malcolm A. R. Colledge, *The Parthians*, London, 1967).

İsyana önderlik eden iki kardeş Phriapites adında birinin oğlu olduğu söylenen Arsakes'in soyundan olmakla ünlendiler ve bu nedenle de tıpkı Romalılar'daki Caesar ve Augustus adlarında tanık olunduğu gibi, tüm Part kralları da *Arsak* (*Arşak*, *Eşk*, *Eşkaniyan*) adını bir ünvana dönüştürüp kullandılar. Daha çok bu ünvanla bilindikleri için de onların kişisel adlarını tek tek saptamakta güçlüklerle karşılaşılıyor. Sonraları Partiya kralları Artaxerxes II'nin soyundan olduklarını söylemişlerse de, Akamenidler'e bu referans meşruiyet arayışına yorumlanmaktadır.

İsyan başarıya ulaşır ve Arsak, Kuçan (Kuşan)'a yakın Asaak'ta kral olarak taç giyer. Partlar'ın o dönemde Zerdüşt oldukları ve bu nedenle de Asaak'ta kutsal ateşin sürekli canlı tutulduğu söylenir.

Debevoise, Uruk'ta bulunan M.Ö. 213 yılına (7 Şubat) ait tabletlerde artık Part adıyla bilinen bu halkın uzak geçmişin ünlü *Gutiler*'i ile bağlantısının kurulduğunu, ikisinin bir ve aynı halk olduğuna işaret edildiğini yazmaktadır (Bk. a.g.e., s. 14).

Sonraki Tarihleri

Okuyucunun dikkatini bir kez daha artık Partlar ve Partiya derken bu adı sonradan alanlardan ve onların ülkesinden sözettiğime çekmek istiyorum. Onların, yani Parniler veya Arsakidler (Arşaklılar, Eşkaniler)'in tarihidir burada konu edilen.

Yeni krallığın ilk yılları savaşlarla geçti. Arsak (250-248 M.Ö)'ın bu savaşlar sürecinde öldüğü sanılıyor. Onu takiben Part tahtına II. Arşak diye de bilinen kardeşi Tiridates (248-211) çıktı. Hırkaniye'yi zapteden Tiridates, Selukid tehdidine karşı büyük bir askeri güç oluşturdu. Fakat, M.Ö. 228'de büyük bir orduyla eski topraklarını geri almak için doğu seferine çıkan Selekus'un önünden geri çekilmek ve Hazar bölgesi steplerinde oturan Apa-Saka (Apasıacae, Su-Saka)'lara sığınmak zorunda kaldı. Kendi başkenti Antakya'da patlak veren iç-savaş nedeniyle Selekus'un Suriye'ye geri dönüşü Partlar'ın zafer iddiasına yolaçtı. Hatta Selekus'un bir ara Partlar'a esir düştüğünü bildiren kaynaklar var. Part örneğinden cesaret alan diğer eyaletlerde de Selukidler'e karşı bağımsızlık girişimleri oldu. Bu girişimlerden biri kendini kral ilan eden Medya satrapı Molon'dan geldi, ama bizzat Antiochus III tarafından bastırıldı (M.Ö. 220). Partlar Molon'u destekledi mi, belli değil. Kesin olan şey, Part genişlemesinin artık başladığıydı.

Part Çağı'nı başlatan isyanın önderi iki kardeşten biri olan Tiridates (II. Arşak) de ölünce yerine oğlu Artabanus I geçti (211-191). Bu sırada Selukid topraklarını geri almak için yeni bir girişim de Antiochus III'ten geldi. Ciddi bir savaşı takiben üstünlük sağlayan Antiochus, Hırkaniye'e girerek Sari kentini işgal etti, ama nasıl olduysa daha sonra Artabanus ile bir barış ve ittifak antlaşması yaptı. Sonraki Part kralı Priapatius (191-176), geride *Ferat* (Phraates) ve *Mithradates* adlarında iki oğul bıraktı. Part töresi gereği tahta ilkin büyük kardeş *Ferat I* oturdu (176-171). Önce Hazar Denizi güneyinde yerleşik halklara yöneldi. Özellikle yurtlarından ettiği Mardiler'in bir bölümünü getirip Hazar Kapıları civarındaki Charax kentine yerleştirdi. Ama bu zaferinden az sonra öldü. Ölmeden evvel tahtını oğulları yerine çok sevdiği kardeşi Mithradates I'e bıraktı (171-138/7).

Mithradates (*Mithra-verdi*, *Allahverdi*) adı, tanrı Mithra'nın adından gelmedir. Bu adı alarak tanrı Mithra'yı onurlandıran ilk Part kralı odur. Mithradates I ile birlikte Part tarihinin en parlak dönemlerinden birine girilir. Büyük askeri yetenekleri ve başarıları nedeniyle onun sık sık Part imparatorluğunun gerçek kurucusu olarak değerlendirildiğini görürüz. Takriben M.Ö. 163 yılından sonraki bir tarihte Baktriya'yı, muhtemelen Tapuriya ve Traxiana'yı da zaptetti, kendi hakimiyetini Aria'nın bir parçası olan Seistan'a ve Gedrosia'ya dek güneye ve doğuya doğru genişletti. Kesin kanıtları yoksa da onun Hindistan'ı istila ettiği de rivayet edilir. Daha sonra Elymais'i ve Medya'yı istila etti (M.Ö. 155). Medya'nın zaptı ile Mezopotamya kapıları da Partlar'a açılmış oluyordu. Selukid kralı Demetrius Nicator'un Partlar'ı durdurmak için Medya'ya yürüyüşü geri püskürtüldü ve Part ilerleyişi sürdü. Güneydeki Selukiya kentine giren Partlar, Selukidler'i yenilgiye uğrattılar ve daha oradayken Part kralına Asurya'nın bazı kentlerinden bağlılık ve dostluk mesajları ileten heyetler geldiler. Çok geçmeden Uruk kenti kadar güneyde onun hakimiyeti tanındı (M.Ö. 141). Sıra Susa'ya gelmişti. Ama o sırada büyük ihtimal Partiya'nın doğu sınırlarını tehdit eden Saka akınları nedeniyle Mezopotamya'dan ayrılmak ve Hırkaniye'ye dönmek zorunda kaldı. Kritik bir andaki bu dönüşü Selukidler başta olmak üzere Part ilerlemesinden tedirgin olan ve sıranın kendilerine geldiğini düşünen ülke ve halkların harekete geçmesine fırsat tanıdı. Buna karşın Selukidler yenilgiye uğratıldı, esir edilen Demetrius Hırkaniye'deki Mithradates'e götürüldü. Ona çok iyi davranıldı, hatta Mithradates'in kızı Rhodogune ile evlendirildi. Ardından ona yardım etmiş olan Elimler'e saldırdı ve zengin tapınaklarını yağmaladı. Partlar, Mithradates'in ölümünden az sonra Susa'yı da kendi topraklarına kattılar ve oraya da yerleştiler. Mithradates, M.Ö. 138/7'de eceliyle öldüğünde imparatorluğu asıl Partiya'nın yanısıra Hırkaniye, Medya, Babil, Asurya, Elymais, Fars, Tapurya ve Traxiana bölgelerini içeriyordu. Yani o, Partiya'yı İran'ın bir köşesindeki küçük bir devletten bir dünya gücüne dönüştürerek öldü. Yunan modelinden hareketle ilk Part madeni parasını bastıran da o olmuştu. Bu paraların üstünde kendisini *Büyük Kral* olarak tanımlıyordu.

Mithradates'in ardından oğlu *Ferat* (Phraates) *II* çıktı tahta (138/7-128). Henüz yaşça küçük olduğundan ona annesi vekalet ediyordu. O'nun asıl dikkati esir Demetrius'u da ortak ederek Selukidler'in iktidar merkezi Suriye'de dolaylı da olsa Partlar'ın kontrolünü kurmak üzerinde yoğunlaşmıştı. Ama baba da olan Demetrius tekrar tekrar kaçmayı denedi. O arada Suriye'de tahta çıkan kardeşi Antiochus VII onu kurtarmak için geldi ve biri Lycus (Büyük Zab) üzerinde yeralan birkaç muharabede Partllar'ı yenilgiye uğrattı (M.Ö. 130). *İkinci Ferat* barış önerdi, ama Selukidler'in koşullarını kabul edilemez buldu. Sonunda kendi adamları aracılığıyla çeşitli kentleri Selukidler'e karşı isyana çekmeyi başardı ve Selukidler Part orduları ve isyancı kentlerin halkı önünden kaçmak zorunda kaldılar. Partlar (*Feratlar*, *Feratanlar*) kesin bir zafer kazanmış, Selukid yönetici öldürülmüş, yakınlarından birçoğu da esir düşmüştü. Partlar'ın bu savaşta üç yüz bin Selukid askerini yokettiği söylenir. Böylece Selukidler'in yitirdikleri toprakları geri alma umutları tamamen söndü. Onların iktidarsız kralları ve arkası gelmeyen iç mücadeleleri de Partlar'ın ilerlemesini kolaylaştıran bir faktör olmuştu. Bu zaferin verdiği moralle II. Ferat Babil'e girmek ve Suriye'yi istila etmekte kararlıydı. Ama doğudaki yeni bir Saka istilası girdiği Babil'i Hırkanlı bir valisine bırakıp dönmek zorunda bıraktı onu. Bu istilada Sakalar yeni topraklar ve yağma hedefiyle Mezopotamya'ya varana dek neredeyse Part hakimiyeti altındaki tüm topraklara yayıldılar. Bunlar arasında Massagetler, Pasianiler ve/veya Tuharlar de vardı. Koşulların Partlar'a karşı döndüğü bu ortamda II. Ferat M.Ö. 128 yılı civarındaki bir katliamda yaşamını yitirdi.

Yerine geçen amcası Artabanus II miras aldığı Saka problemini çözmeye çabalarken öldü (128-124/3).

O'nun oğlu ve halefi Mithradates II (123-88/7) kendisinden önceki adaşı gibi yetenekli biri çıktı ve sonuçta *Büyük* ünvanı aldı. Yazıtlarda "*Kıralların Kıralı Büyük Arsak*" olarak anılanın o olduğu sanılıyor. Part imparatorluğuna egemen olan Sakalar'a karşı savaştı, kaybedilmiş toprakların çoğunu geri aldı. Arsakidler'in kendi hanedanlıklarını Akamenidler'inki ile ilişkilendirme çabasını yansıtan Artaxerxes II Mnemon'dan geldikleri iddiasına ilk olarak bu sıralarda rastlarız.

Mithradates II, M.Ö. 110 yılı dolayında veya bundan birkaç yıl önce Ermenistan kralı Artavasdes'e karşı yaptığı seferinde onun en büyük oğlu Tigranes'i esir edip Partlar arasında bir süre rehin tuttu.

Bu olay, Ermenistan'da Partlar (*Feratlar*)'ın ilk görünmesi oldu.

Bu tarihten itibaren Partlar (*Feratlar*)'ı artık Ermenistan'a bulaşmış buluruz ki, bir zaman sonra Ermenistan Partlar'la Romalılar arasında önemli bir anlaşmazlık konusu ve savaş alanı haline gelir. Ama sonuçta Ermenistan'da yönetim Arsakid (Part)'lerin bir kolunun eline geçer ve asırlarca onlarda kalır.

Partlar'ın elinde birkaç yıl rehin kalan Ermeni prensi Tigranes, büyük olasılıkla babasının ölümü üzerine M.Ö. 94 yılında Part (*Ferat*) birlikleri eşliğinde geri ülkesine götürtülüp tahta oturtulur ve Strabo'nun yazdığına göre, Tigranes, kendisine verilen desteğe karşılık olarak Ermenistan'da *Yetmiş vadi*'yi Partlar (*Feratlar*)'a bırakır. Hemen sonra yeni Ermenistan kralı Tigranes, güçlü bir yöneticiye dönüşmüş bulunan Pontus kralı Mithradates (112-93 M.Ö) ile ittifak kurar ve bunu pekiştirmek için de Mithradares'in kızı Cleopatra ile evlenir. Her iki kral birlikte Roma ile işgören Kapadokya kralı Ariobarzanes'i devirmek üzere harekete geçerler. Bu arada Part (Arsakid) kralı Mithradates de Tigranes'in kızı Aryazate (Automa soyadı verilen) ile evlenir ve Pontus kralı olan adaşı Mithradates'le ittifak oluşturur.

Kürdistan da dahil İran, Kuzey Mezopotamya ve Babil'in egemeni bulunan Part (Arsak) kralı Mithradates az sonra ölür. Bu tarihte Partlar'ın batı sınırı Fırat'tı. Adiabene, Gordyene (Kürdistan?) ve Osroene krallıkları Part imparatorluğuna ilhak edilmişlerdi. Karşı taraftan ise Roma yeni bir güç olarak Fırat'a yaklaşıyordu.

Mithradates'ten sonra Partiya (Feratiye)'da tahta *Gotarzes I* çıkar (91-81/0).

Bunu fırsat bilen Tigranes, Arsakid çizgiden olup olmadığı belli olmayan Gotarzes'in üzerine yürür, Partlar'a verdiği Yetmiş Vadi'yi de geri alır, ayrıca Gorduene, Nineveh çevresi, Arbela (Erbil) ve Adiabene'yi istila eder ve ardından da Medya'ya yürüyerek Atropane'yi kendi vasalı bir devlete dönüştürür. *Krallar Kralı* ünvanı alan Ermenistan kralı Tigranes, daha sonra Kuzey Mezopotamya, Suriye ve Fenike'ye dek gitti.

Part başkentinin Babil'deki Ctesiphon'a taşınması Gotarzes I zamanında tamamlandı. Çünkü bu tarihe kadar Ctesiphon ve Selukiya sıkça baskına uğradıklarından başkent olarak güvenli değillerdi.

Darius'un yazıtları yanına kazınan iki yazıt Gotarzes I'e referans verirler. Bu yazıtlar bir kralın önünde duran dört önemli kişi gösterirler.

Kıral, Mithradates II'dir. Önünde duran dört kişi ise, satraplar satrapı diye tanımlanan Gotarzes, Mithradates, Kophasates (Kohzadh) ve bir diğeridir. Gotarzes'in bu dönemde saraydaki yüksek görevlilerden biri olduğu açıktır. M.Ö. 91 dolayında bu Arsakid yönetici Babil'in kontrolünü elinde tutmaktadır. Mithradates II, Medya ve Mezopotamya dahil İran'ın belirli bölümlerini yönetirken Gotarzes (I) Babil'i işgal eder ve 81/80'e dek yönetir.

Biraz sonra artık Gotarzes diye birinin adı duyulmaz. Part tahtında Orodes I görünür (80-76/5). O'nun yönetimi de kısa sürer ve seksen yaşındaki Sinatruces (Arşakan) belirir Partiya tahtında (76/5-70/69 M.Ö). Pontus kralı Mithradates VI M.Ö. 73/1'de Roma'ya karşı ondan yardım talep ettiğinde, güçlü Roma'yla karşı karşıya gelmek istemeyen yaşlı Sinatruces bunu rededer ve bir süre sonra öldüğünde yerine oğlu *Üçüncü Ferat* geçer (70/69-58/57).

M.Ö. 69 yılındaki Tigranokerta Savaşı'nın az öncesine kadar büyük savaşcı Pontuslu Mithradates ile Yetmiş Vadi'yi, Adiabene ve Kuzey Mezopotamya'yı geri vermeye hazır olduğunu bildiren Ermenistan'lı Tigranes Roma'ya karşı III. Ferat'tan yardım dilediler. Böyle bir ittifakı önlemek isteyen Roma da elçiler yollayarak Partlar'a dostluk öneriyordu.

Üçüncü Ferat'ın yanıtları her iki kampta da kendilerine destek gibi yorumlanan uzlaşıcı türdendi.

Partlar (*Feratanlar*) ile Romalılar, özellikle Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki topraklar ve Ermenistan yüzünden karşı karşıya geldiler ve bu bölgeler iki güç arasında sık sık savaşlara sahne oldular. Sasaniler'le Bizans (Doğu Roma) arasında M.S. 6. yüzyılda bile halen devam eden savaş da bu aynı bölgeler üzerinde egemenlik kurmaya dönüktü ve bir bakıma Part-Roma savaşının devamı gibiydi.

Bu arada Ermenistan kralı babasına karşı başarısız bir ayaklanma girişiminde bulunan Küçük Tigranes (oğul Tigranes) Part kralı III. Ferat'a sığındı ve ondan Ermenistan'ın kendi babasının elindeki parçasını istila etmesini talep etti. Ona bazı Part birlikleri verilip babasına karşı gönderildi. Artaxata (Artaşat)'ya ilerleyen bu kuvvetler Büyük Tigranes tarafından yenilgiye uğratılınca O'nun oğlu Küçük Tigranes belki de III. Ferat'ın tavsiyesi üzerine bu kez Anadolu'daki Roma kumandanı *Pompey*'e sığındı. Pompey, bu görevi M.Ö. 66 yılında *Lucullus*'tan devralmıştı. Zaten Artaxata üzerine yürümekte bulunan Pompey onu rehber olarak yanına aldı ve Büyük Tigranes Pompey'e direnemeyip boyun eğdi. Ermenistan toprakları baba ve oğul Tigranes'ler arasında pay edildiyse de, III. Ferat'ın damadı olan Küçük Tigranes'in başı çok geçmeden Pompey'le derde girince onun tarafından yakalanıp esir tutuldu. Bunu öğrenen Part kralı III. Ferat hızla istila ettiği Gorduene'yi Büyük Tigranes'ten geri aldı ve Pompey'den de Küçük Tigranes'i kendisine teslim etmesini ve Fırat Nehri'nin Part-Roma hududu olarak tanınmasını istedi.

Üçüncü Ferat, M.Ö. 58/57 yılında kendi öz-oğulları Orodes (Hyrodes) ve Mithradates tarafından öldürüldü. Ama iki kardeş arasında taht üzerinde bir anlaşmazlık çıktı. Büyük ihtimalle daha büyük olan Mithradates III çıktı tahta (58/7-55). O'nu Orodes II (57-37/6) ve Pakorus I (ölm. M.Ö. 38) izlediler.

Roma'da Cumhuriyet türü yönetimin yıkıldığı ve aristokratlar arasında savaşların sürdüğü bir dönemdi bu. Politik arenayı *Caesar* (Sezar), *Pompey* ve *Crassus* gibi üç güçlü soylu ele geçirmişlerdi. Kendisine Suriye'nin yönetimi verilen Crassus, M.Ö. 55 yılında Partlar'a karşı bir Doğu seferine hazırlandı.

Bir yıl kadar sonra Crassus'un Roma ordusu Fırat'ı geçerek Mezopotamya'ya girdi ve bölgedeki bazı Yunan kentlerine garnizonlar yerleştirildi. Osroene kralı Abgar, Roma'nın bölgedeki müttefikleri arasındaydı.

Part (*Ferat*) kralı Orodes'in Mezopotamya savunması için Crassus'a karşı gönderdiği ordunun başında Doğu İran'ın güçlü soylu evlerinden birine mensup olan *Suren* (*Surenas*) vardı. 6 Mayıs'ta iki ordu Harran (Carrhae) kenti altında Balikh (Balicha) Nehri civarında kapıştılar.

Part (Feratan) tarihinin en ünlü sayfası burada yazıldı. Hayli ünlü olan bu savaşta Roma ordusu tarumar edildi, ünlü kumandanı Crassus'un kafası ve eli kopartılıp o sıra Ermenistan'da bulunan Part (Ferat) kralı Orodes'e yollandı (M.Ö. 53). Bozguna uğrayan 40 bin mevcutlu Roma hücum ordusunun yaklaşık onbini esir edilmiş, onbini Suriye'ye kaçmış, yirmi-bini yok edilmişti. *Crassus*'un aldığı bu ağır yenilgi ile Part (*Ferat*) gücü dünyaya kabul ettirildi ve bu tarihten sonraki yüz yıl boyunca Fırat nehri Part-Roma hududu olarak benimsendi. Burada adı geçen Crassus'un Spartaküs önderliğindeki ünlü köle isyanını bastıran Roma kumandanı olduğunu sanıyorum.

Ama Roma'ya karşı zaferin efsaneleştirdiği Part (*Ferat*) generali *Suren*, kral Orodes tarafından kendisine rakip çıkar korkusuyla öldürtüldü. Bu tarihten sonra Partlar (*Feratlar*), Roma'nın iç işlerine dek karıştılar, onlar arasında iç savaşı teşvik ettiler ki, benzer pratikler daha önce Roma tarafından Partiya'da da sergilenmiştir.

Partlar Suriye'ye yaklaşmış, hatta M.Ö. 51'de bu ülkeyi istila dahi etmişlerdi. Hernasılsa M.Ö. 38 yılı civarında durum tersine döndü. Partlar Suriye'den çıkartıldı.

M.Ö. 37'de Part kralı Orodes, krallığı otuz oğlundan birine bırakmaya karar verdi. Bazı kaynaklara göre, babasının seçiminin kendisi olmayacağını iyi bilen büyük oğul *Dördüncü Ferat* kendisi kral olabilmek ve konumunu güvenceye almak için önce babasını, sonra tüm kardeşlerini öldürdü ve tahta oturdu (M.Ö. 38-2). Böylece muhalefetsiz ve rakipsiz olarak yönetmeyi umdu. Çok geçmeden bu kez aynı şiddeti önde gelen bazı Part soylularına karşı da uyguladı. Bunun üzerine Part soylularından bir bölümü uzak kentlere, çeşitli halkların arasına sığındılar. Ünlü bir komutan olan ve Partiya'yı Roma ordusuyla almayı teklif eden *Monaeses* adındaki soylu örneğinde görüldüğü gibi içlerinden Roma korumasını araştıranlar da çıktı. Ona Larissa (Sizara), Arethusa (Restan) ve *Hierapolis (Membic)* kentlerini bırakan Roma generali Mark Antony, ayrıca kendisini Part tahtına oturtacağı sözü vermişti. Ama *Dördüncü Ferat*'ın onu geri dönmeye ikna etmesini önleyemedi.

Bu ortamdadır ki, Antony, Ermenistan'ı Roma müttefiki olmaya zorlayarak Partlar (*Feratlar*)'a karşı savaşa hazırlandı. İberya, Pontus, Ermenistan ve *Mardi (Mardus)*'lerden birliklerle takviye edilen Antony'nin yüz-bin mevcutlu Roma ordusu, Partlar'a karşı harekete geçti. İlkin Atropatene (Medya, Media Atropatene, Azerbaycan)'ye saldırıldı. Ama kısa sürede Partlar karşısında zor duruma düştü, ordusunun üçte-biri yokedildi, müttefikleri tarafından terkedilip ağır bir yenilgi aldı (Bk. Debevois, a.g.e., s. 128).

Bu arada Partiya'da iç mücadeleler, isyanlar koptu (M.Ö. 31).

Dördüncü Ferat'ı deviren Tiridates II çıktı tahta (30-25 M.Ö). O'nun Antony'e karşı kazanılan zaferde ünlenen bir general olabileceği sanılıyor. Ama devrik kral *Dördüncü Ferat*, İran kuzeyindeki göçebe İskitler'e sığındı ve onların desteğiyle M.Ö. 30/29 yılı civarında Tiridates'i Partiya'dan Suriye'ye sürdü ve geri ülkenin tek hakimi oldu.

Dersim geleneği bakımından önemli bir figür olduğunu düşündüğüm Dördüncü Ferat'ın en az dört kraliçesi vardı: Olennieire, Cleopatra, Baseirta ve Bistheibanaps. Bunlara ek olarak Roma imparatoru Augustus M.Ö. 20 yılı civarında ona hediye olarak ne amaçla olduğu kesin bilinmeyen Musa (Thea Musa, Thermousa) adı verilen bir İtalyan köle kız gönderdi. IV. Ferat'ın bu kadından yine Ferat (V) adı verilen (daha çok Feratakes diye bilinir) bir oğlu oldu. Bu sırada Musa adlı bu kadına da Part sarayında kraliçe ünvanı verildi. Musa, oğlunun tahta aday olabilecek yaşa geldiği M.Ö. 10 yılında onun tahta çıkmasının önündeki engelleri kaldırmak amacıyla kocasını daha büyük olan diğer oğullarını Roma'ya göndermeye ikna etti.

Böylece Dördüncü Ferat'ın Seraspadanes, Ferat (Ferates), Rhodaspes ve Vonones adlı oğulları (evli olanlarının eşleri ve çocukları dahil) Roma'ya gönderildiler ve orada bulundukları sürece prens statüsünde ağırlandılar. Roma'da bulunan bir yazıtta IV. Ferat'ın bu dört oğlundan Seraspadanes ve Rhodaspes'in adları geçmektedir. M.Ö. 2 yılında Musa adlı kraliçe yaşlı kocası IV. Ferat'ı zehirleyerek son adımı da attı ve onun kendisinden olma oğlu V. Ferat (Feraakes)'ı tahta taşımayı başardı. Hemen sonra bu ana-oğul evlendiler de. Bu evliliğe tepki olarak M.S. 4 yılında V. Ferat'ın ya Roma hakimiyeti altındaki Suriye'ye sürüldüğü ya da öldürüldüğü tahmin ediliyor. Annesi Musa'nın akıbetiyse bilinmiyor.

Partiya soyluları Arsakid (Arşaklı) ailesinden Orodes III'ü kral olarak belirlediler (M.S. 4-6/7). Orodes III bir isyan sonunda öldürülünce, Partlar, *Dördüncü Ferat*'ın Roma'da olan ya da *Roma'ya sığınmış* bulunan dört oğlundan en büyüğü olan Vonones (7/8-12)'i getirtip tahta oturttularsa da, onun Roma'da edindiği karektere uzun süre katlanamayıp o sıra Atropatene (Azerbaycan, Medya) satraplığı yapmakta olan bir diğer Arsakid'i, Artabanus III'ü, kralları olarak saptadılar (M.S. 12-38). Artabanus, Vonones'le arasında patlak veren bir iç savaşı kazandıktan sonradır ki kral ilan edilebildi. Rakibi Vonones ise Ermenistan'a kaçıp boşalmış bulunan Ermenistan tahtına oturdu, ama M.S. 15 veya 16 yılında bu makamı bırakmaya mecbur edildi.

Part kralı Artabanus, Ermenistan tahtına oturmak üzere kendi oğlu Orodes'i gönderdiğinde, Roma imparatoru Tiberius da evlat edinmiş olduğu *Germanicus*'u M.S. 17/18 yılında doğu kumandanı olarak tam otorite ile Ermenistan'a yolladı. Ermenistan'ın başkenti Artaxata'ya gelen Germanicus, orada halkın kendi aralarında büyümüş ve kendi adetlerini benimsemiş olan Pontus kralı Polemon'un oğlu Zeno'yu kralları olarak benimsemeye hazır olduğunu görünce, Roma'ya da dostça yaklaşan Zeno'ya taç giydirdi. Böylece Zeno, Artaxias III adı altında Ermenistan kralı oldu. Zeno (Artaxias III) öldükten sonra ise, Part kralı Artabanus III kendisinin büyük oğlu Arsakes'i Ermenistan kralı olarak tahta oturttu.

Ermenistan tahtına *Dördüncü Ferat*'ın elli yıldır Roma'da yaşayan en küçük oğlu *Ferat*'ı oturtmayı deneyen Tiberius'un bu girişimi, Suriye'ye vardıktan az sonra Ferat'ın ani ölümü üzerine sonuçsuz kaldı. Tiberius, M.S. 35 yılında da Roma'nın Suriye valisi aracılığıyla bir diğer Arsakid prens olan IV. Ferat'ın Roma'daki torunu Tiridates III'ü Selukya'da tahta çıkardı ve onu Ermenistan kralı yapmayı denedi. Bu çabası da boşa çıktı. Ermenistan tahtına İberya kralı Pharasmanes çıktı sonuçta.

M.S. 40 yılında Vardanes ve Gotarzes adlı iki kardeş imparatorluğu aralarında paylaştılar. Vardanes büyük parçayı, Gotarzes de Hırkaniye ve diğer kuzey eyaletlerini aldı. Sonra çatıştılar. Vardanes öldürüldü (M.S. 48/7). Soyluların bir kanadı bu ortamda tahta çıkarmak üzere Roma'dan *Dördüncü Ferat*'ın bir diğer torunu Meherdates'i çağırdılar. Ama taht kavgasından galip çıkan Gotarzes II (38-51) oldu ve bu zaferini M.S. 50 yılında Behistun'a kazıdı.

Burdaki Yunanca bir yazıt Gotarzes'i "*Gew (Gev)'in oğlu Gotarzes"* diye tanıtır (Bk. Malcolm A. R. Colledge, a.g.e., s. 50).

Kaynaklarda Meherdates'in destekçilerinin, Part soylularının onu tahta yerleştirmek isteyen fraksiyonunun özellikle Carenes'ler olduğu belirtilir. Latince söylenişteki Carenes, irsi Karen (yeni Persçe'de Qarin) ünvanıdır.

Yani burada Partlar'ın ünlü altı ya da yedi evinden *Karen evi* ile karşı karşıyayız ki, Erzurumun eski adı Karin (Kalikala) buradan gelebilir. Belki de *Dördüncü Ferat* ve ailesi Karen evine mensuptu. Bu olayda Gew ve Karen evleri arasında taht üzerinde bir rekabet ve çatışma var gibi.

Bir sonraki yıl Gotarzes öldü. Yerine Vonones II geçti. Onun yönetimi çok kısa sürdü.

Part tahtına bu kez *Vologases/Valarş I geldi* (M.S. 51/52-79/80). Part kralı Vologases I, kardeşi Pacorus'a Medya tahtını, diğer kardeşi Tiridates'e ise Ermenistan tahtını verdi (M.S. 54).

Bu durum Roma imparatoru Nero'yu kızdırdı ve M.S. 58 yılında bir Roma ordusu ilkin Ermenistan kralı Tiridates'in başkenti Artaxata'yı, bir sonraki yıl ise bir diğer önemli Ermenistan kenti Tigranokerta'yı aldı. Böylece Ermenistan Roma'nın eline geçti.

Tiridates kovulmuş, onun yerine Ermenistan tahtına Roma adayı oturtulmuştu. Ama Part kralı Vologases (Valarş)'in güçlü bir karşı atağı sonucunda Romalılar Ermenistan'dan çekilmek zorunda kaldılar.

En sonunda Partlar ve Romalılar M.S. 63 yılında bir uzlaşmaya vardılar. Buna göre Ermenistan tahtına Part kralı Valarş'ın kardeşi Tiridates oturacak, ama tacı Roma'da Neron tarafından giydirilecekti.

Bu yöntemle hem Part iddiası, hem de Roma onuru birlikte tatmin edilmiş oluyordu. Üç yıl sonra Roma'ya giden Tiridates, Neron'un ellerinden Ermenistan tacını giydi. Tiridates'in aynı zamanda bir Magi (rahip, derviş) olduğuna işaret ediliyor.

Böylece uzun süredir Part nüfuz alanı olan Ermenistan, M.S. 54'te kesin şekilde Arsakidler (Partlar, Arşaklılar)'in yönetimi altına girer ve asırlarca onların yönetiminde kalmaya devam eder. Bu dönemde en başta gelen Ermenistan başkenti Artaxata idi.

Vologases (Valarş, Valakş) I, M.S. 80 yılına dek yönetmiş görünüyor. O'nun döneminde Part madeni paralarında *ateşe tapıma işaret eden resimler* görünür. Malcolm A. R. Colledge, Zerdüşt dini geleneğinde Avesta'nın yaşayan el-yazmalarını ve geleneklerini Valakhsh adlı bir kralın topladığının söylendiğini hatırlatarak, bu kralın Part kralı Vologases I olabileceğini yazmaktadır (Bk. a.g.e., s. 51).

Partiya, Vologases I döneminde kuzey-doğudan bir Alan istilasına uğrar (M.S. 72). O tarihte bağımsız olan Hırkaniye yöneticisi de onlarla ittifak yapar ve Hırkaniye krallığı üzerinden geçen göçebe Alanlar kuzey İran'a doluşurlar, Partlar'ın Medya satrapı ve Part kralının kardeşi Pacorus'un haremini ele geçirir, Part kralının diğer kardeşi Ermenistan kralı Tiridates'in kuvvetlerini silip süpürürler. Alanlar'a karşı Roma'dan yardım talebi sonuç vermez. Sonunda Partlar'ın şansı yaver gider, çünkü istilacı Alanlar'ın bizzat kendileri geldikleri yoldan geri dönerler (Bk. Malcolm A. R. C., a.g.y., s. 52).

M.S. 80 yılında Vologases I sahneden kaybolur ve Pacorus II görünür Part tahtında (78-115/116). Onu takiben de Artabanus IV ve Osroes (Chosroes: 109/110-128/129) başa gelirler.

Partiya ile Çin arasında diplomatik ilişkiler vardı ve karşılıklı olarak elçiler bulundururlardı. Örneğin M.S. 97'de Çin'den Kan Ying Mesene'ye gelir ve 101 yılında ise Manch'iu adlı bir Partiya kralı Çin'e hediyeler gönderir (Bk. Malcolm, a.g.y., s. 53).

M.S. 113'te Romalı kumandan Trajan, Part kralı Osroes'in Ermenistan kralını Roma'ya danışmadan kovmasını anlaşmaya aykırı bularak Partlar'a karşı bir doğu seferine çıkar ve 114 yılında birlikleriyle Ermenistan'a girer. Amacının Ermenistan'ı bir Roma eyaletine dönüştürmek olduğunu çok geçmeden açıkça ilan eden Trajan, Ermenistan'ı bir Roma valisinin yönetimine teslim etti. Sonra Kuzey Mezopotamya'nın lokal krallarına yöneldi. Edessa kralı Abgar VII rehin olarak ona oğlunu gönderdi. Diğer hanedanlar kaçtılar. Mezopotamya Trajan'ın Roma ordusunca işgal ve ilhak edilerek bir Roma eyaleti haline getirildi. Trajan, 116 yılında Fırat'ı geçerek Adiabene'yi de aldı. Niyeti Adiabene'yi Asurya adıyla bir Roma eyaletine çevirmekti. Bu bölgeye yöneticiler bırakıp ilerlemesini sürdürdü. Part başkenti Ctesiphon'u, Osroes'in altın tahtını ve bir kızını da ele geçirdi. Pers Körfezi'ne dek ilerleyen Trajan, sanki Büyük İskender'e özeniyordu. Ermenistan'ın pasifikasyonunu takiben Trajan'ın Van Gölü'nün doğu kıyısında oturdukları söylenen Mardiler'e saldırdığı da söylenir. Sonra içinde Abgar VII'nin de bulunduğu bazı vasal kralların isyanı ile birleşen bir Part misillemesi geldi. Geri çekilmek zorunda kalan Trajan, bir sonraki yıl başlattığı girişimi tamamlamak isterken öldü.

Herşey giderek saldırı öncesi duruma geri döndü. Ermenistan da geri bir Part monarkına bırakıldı. M.S. 135-136 yılı dolayında göçebe Alanlar, küçük İberya kralı Pharasmanes'in kışkırtmasıyla yeniden ama bu kez kuzeyden Part imparatorluğu topraklarına doluştular.

Media Atropatene (Azerbaycan), Ermenistan, hatta Kapadokya'ya egemen oldular. Part kralı Vologases II (105/6-147)'nin Ctesiphon'dan kuzeye gönderdiği 20 bin piyade askeri onları durduramadı. Sonra ya rüşvetle ikna edildikleri için, ya da kendi anayurtlarının başka aşiretlerce tehdit edildiğini duyduklarından dolayı kendiliklerinden geri döndüler (Bk. Malcolm, a.g.e., s. 166).

Daha sonra doğuda Afganistan ve çevresine Kuşanlar doluştu bu kez. Romalılar Partlar'a karşı istilacı Kuşanlar ile kontaklar kurdular.

Vologases III (148-192), Roma'ya aldırmadan M.S. 162'de Ermenistan'ı istila etti. O'nun Osroes adlı generali bir Roma gücünü tamamen imha ederek Ermenistan tahtına bir Arsakid prensini oturttu. Daha sonra güneye yönelen Part kuvvetleri Suriye'yi istila ettiler. M.S. 163 yılında Ermenistan (Kırmanciye) bu kez Roma ordusu tarafından istila edildi. Romalılar ülkenin Arsakid kralını kovup yerine Sohaemus adlı birini koydular. Bir sonraki yıl ise Mezopotamya'ya girdiler, Partlar'ı yenilgiye uğratıp Babil'e ve Selukiya'ya dek ilerlediler. 165 yılında Ctesiphon'u ele geçirip Vologases'in sarayını yıktılar. Ama bu sıralarda orduda yayılan bir salgından dolayı geri çekilmek zorunda kaldılar.

Hemen arkasından yitirilen yerler Partlar'ca geri alınmış olacak ki, ertesi yıl Roma ordusu Mezopotamya'yı tekrar istila etti. M.S. 170'te ise statüko geri dönmüştü bölgeye. Vologases IV (191-207/8), kayıpları geri almak için savaş tehdidinde bulundu ve 193 yılında yeni Roma krallıkları Adiabene ve Osroene'deki isyanları kışkırttı. Ardından Mezopotamya ve Ermenistan'a girdi. Bu seferleri Medler ve Persler'in bir isyanı ve doğu sınırdaki huzursuzluklar nedeniyle istediği sonucu vermediyse de, Adiabene üzerindeki kontrolünü yeniden kurabildi. M.S. 198'de Roma orduları yeniden Mezopotamya'yı (Selukiya, Babil, Ctesiphon vd) istila ettiler.

Sasani İsyanı ve Arsakidler (Partlar)'in Düşüşü

Üç Roma istilasının neden olduğu yıkımın da etkisiyle Part imparatorluğunda merkezi otorite sarsıldı, politik istikrar bozuldu.

Sonraki Part kralı Vologases/Valarş V (207/8-222/3)'in Medya kralı olan kardeşi Artabanus V (213-227) kendisine karşı isyan ederek Mezopotamya'yı talep etti ve M.S. 215'te Susa'yı ele geçirdi.

Şimdi imparatorlukta fiilen iki başlı bir yönetim vardı. Bu iç savaşı fırsat bilen Roma imparatoru Caracalla Ermenistan kralının oğullarını rehin olarak ele geçirdi ve Partlar'la savaşı kışkırttı. Erbil kenti Romalılar'ca alındı, Part kraliyet mezarlığı açılıp kemikler dağıtıldı ve Medya'ya doğru akınlar yapıldı. Artabanus V (İslami kaynaklarda Ardavan), bir karşı-saldırıyla 217 yılında Roman Mezopotamyası'nı istila etti ve Roma ordusunu yendi.

Ama Arsakid (Part, Ferat) yönetiminin sonu hızla yaklaşıyordu.

Onları yıkacak olan isyan kendilerine bağımlı bir vasal krallık olan Persis'te başladı. Bu isyanın başını çeken ise bazı kaynaklara göre *Sasan* adlı biriydi.

Sasaniler'in atası olan kişiliktir bu.

Part kralı Artabanus V'in yönettiği Part direnişi 224 veya 226 yılı dolayındaki son muharebede kırılır. Bu çarpışmada yenik düşen Artabanus V öldürülür. Tabari'ye göre bu son muharebede Ardavan (Artabanus)'ı öldüren Ardaşir'di. Böylece Partiya Ardaşir'in ellerine düşer ve o Ctesiphon'da kral tacını giyer. Ama bu sıralarda da kendisine karşı halen güçlü bir Part direnişi vardır. Direniş dağlarda bir süre daha sürmüş olabilir.

Ardaşir'e karşı muhalefet ve direnişin en uzun süre devam ettiği odaklardan biri Ermenistan'dı. Çünkü Ermenistan (Kırmanciye), Partlar (*Feratlar*)'ın son üssü ve kalesi oldu. Geri kalan kesimlerde ise sonunda Ardaşir başarılı oldu. Böylece Akamenidler'in soyundan geldiklerini iddia eden Sasaniler'in krallığı kuruldu (Bk. Malcolm, a.g.e., s. 172).

Part Soyluluğu (Dört Büyük Ev ve Yönetim Modeli)

Part imparatorluğunun batı sınırı çevresinde daha küçük ölçekli başka lokal krallıklar da vardı ki, bunların çoğunluğu Selukidler imparatorluğunun yıkılışıyla şekillenmişlerdi. Bunlardan biri olan ve Erbil kentini de içeren *Adiabene* **(**Aramice'de Hadayab, Partça'da Norsirakan**),** M.S. 1. Yüzyılda Izates adlı krallarca yönetildi. Bir diğer küçük krallık olan *Osroene'*nin başkenti ise Edessa idi. Bu krallığın yöneticileri ise genelde Abgar adını taşıyorlardı. Bu yöneticilerin etnik kimliği çok net değil. Bazı kaynaklar onları Arap bir hanedan ailesi olarak görür.

İmparatorluktaki bu alt-bölümlerle merkezi Part hükümeti arasındaki ilişkilerin tam olarak ne olduğu net olmaktan uzaktır. Bu ilişkiler sık sık değişmiş olabilir. Ama Part yönetiminin son 200 yılında ademi-merkeziyeçi bir genel eğilim gözlemlenebiliyor. Lokal bağımsızlığa yönelim bu dönemde giderek daha da güçlenir.

Aristokrasi sadece Arsakid ailesine bağlılık gösteriyordu.

Bu ailenin çeşitli kolları vardı. Krallar teorik olarak herhangi bir koldan gelebilirdi. Ama pratikte sık sık ailenin hangi kolundan olacağı anlaşmazlıklara sebep olmuştur. Part aristokrasisi (soylluluğu) de tıpkı Akamenidler gibi iddiaya göre yedi büyük aileden, belirli sayıdaki orta ve aşağı klanlardan bileşiyordu. Fakat yedi rakamı kesin değil. Ama bazı büyük evlerin aile adları, egemenlik sahaları ve politik faaliyetleri saptanabiliyor.

Mithradates II'nin Behistun kayasındaki yazıtı onun bu evlerden dördünün başlarına tımarlar hediye ettiğini gösteriyor gibi. Bu dört ev veya klan (aşiret), *Suren*, *Karen*, *Gew* **(***Gev, Yunanca'da Geopothros***)** ve *Mihran* evleridir.

Suren evinin üssü Seistan (Sakastan) idi ve krallıkta soydan geçme olarak krala taç giydirme ayrıcalığına sahipti. Ana Arsakid koldan kralların yerini sözgelimi sadece ana tarafından Arsakid olan daha az direkt isimler aldığında (Artabanus III örneğinde görüldüğü gibi), Suren klanı daha saf Arsakid rakipleri destekliyordu. *Bu evin en ünlü olayı M. Ö. 53 yılında yeralan Crassus bozgunundaki rolleri oldu*. Bu olayda ünlenen *general Suren*'in adı bu evin irsi adı veya ünvanıdır. Onun kişisel adı bilinmiyor. Şah-Name'nin Keyaniler'le ilgili bölümünde yaptıkları hatırlanan destan kahramanları arasında onun kişisel adının korunduğuna inananlar var. Çünkü İran destanında Arsakidler'le ilgili kronoloji yanlıştır. Gotarzes örneğinde görüldüğü gibi, Part (Ferat) tarihinin bazı parlak dönemleri, kişilik va kahramanları efsanevi Key Kavus peryoduna transfer edilmiş, yani yanlış yere entegre edilmiştir (Bk. *The Cambrıdge Ancient History Of İran*).

Arsakid (*Ferat*) çağının en parlak ve en ünlü olayları olan Suren'in eylemlerinin geleneğe yansımayışı düşünülemez. *The Cambrıdge Ancient History Of İran* adlı eserdeki yazıya göre *Suren*'in konumu bazı bakımlardan İran destanındaki *Rüstem*'in konumuyla paralellikler taşıyor. Rüstem, bu ulusal destanda daima İranlı kahramanların en büyüğü ve en güçlüsü olarak öne çıkar. Dolayısıyla İran ulusal destanının Rüstem'le ilgili bölümü adı geçen kaynağa göre Part (*Ferat*) peryodunun güçlü izlerini yansıtır. Destandaki önde gelen konumuna rağmen Rustem'in gerçek tarihte kime karşılık düştüğü henüz ikna edici şekilde saptanabilmiş değil. *The Cambrıdge Ancient History Of Iran*'a göre Rustem büyük ihtimalle Suren evinin bir üyesiydi ve muhtemelen Harran Savaşı'nın ünlü Suren'iyle ile ilişkiliydi.

Plutarch'ın *Crassus* adlı eseri Suren hakkında önemli bir kaynak. Harran Savaşı'nda Surenler ile Abgar arasında gizli bir ittifakın varlığı da kaynakların üstünde durdukları bir konudur. İran tarihine ilişkin kayıtlarda Suren Evi'nin adı Sasaniler dönemine dek görünmeye devam eder.

Karen Evi (klanı)'nin üssü ise büyük ihtimal Medya'daki Nihavand'da idi. Bu ev de yer yer yönetici monarka muhalif oldu.

Gew klanının üssü Hırkaniye idi.

Gev adlı bir Part kralı olabilir de, olmayabilir de. Şah-Name'nin efsanevi Kai-Kavus'un yönetimini anlatan bölümü *Godarz* adlı birine hayli yer ayırır. Bir *Gotarzes Evi* var. Şah-Name'deki Godarz'ın Gev adında ünlü bir oğlu da anılır. Burdaki Gev'in efsanesinin de Part tarihinin bir sayfasına referans olduğu düşünülüyor. Şah-Name'deki Godarz'ın başlangıçta Part kralı Gotarzes II (M.S. 38/44-50/51) olduğu sanıldı. Ama bir Gotarzes I'in varlığı ve yeni açığa çıkan rolü Şah-Name'deki referans'ın Gotarzes I'e olduğu inancını güçlendirdi (Bk. *The Camb. Anc. Hist. Of İran*, 3/I).

Mihran evinin üssü ise Rey (Rhagae) kentiydi.

Toumanoff, Mihran Evi'nin İran imparatorluğunun yedi büyük evinden biri olup Sasaniler'e akraba olduğuna işaret etmektedir. Bu evin iki kolunun başları Mirian ve Peroz adlarını taşırlar. Mihran Evi'nin Part peryodundan kalma bazı kolları İberya (Gürcistan), Gogarene ve Gardman gibi bazı eyaletlerde tahtı ele geçirmişlerdir (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 187).

Bu feodal prens ve yöneticiler kendi dominyonlarında Part sarayı modelinde saraylara sahiplerdi ve Strabo'nun aktardığına göre adet olarak pek çok kadınla evlenirlerdi, yani haremleri vardı. Suren Crassus'la savaşında haremini birlikte getirmişti. O'nun ordusunun çekirdeği Seistanlı tebasıydı. Yani Harran Savaşı'nda çekirdek güç Saka aşiretlerinden birliklerdi. Diğer evlerin de büyük ihtimalle benzer modelde kendi tebalarından orduları mevcuttu (Bk. Malcolm, a.g.e., s. 61-62).

Moses Khorene Ermenistan devletinin Arsakid yönetici Tiridates tarafından M.S. 60 yılından kısa bir süre sonra yapılan Part çizgisindeki örgütlenişini anlatırken saraydaki kişisel görevlerin ve önemli konumların büyük evler arasında nasıl payettirildiğinin de bir fotoğrafını vermektedir.

Partlar'ın askeri taktikleri onların göçebe arkaplanlarını yansıtır. Başkentleri sürekli değişir. İlk başkentlerinin Nisa olduğu sanılıyor. II. Arsak, kendi başkenti olarak Abivard civarında Dara kentini kurmuştur. Asaak kenti de erken Part tarihinde önemliydi.

Dinleri

Eski iran dini Zerdüştlüktür. Bu dine ait kutsal metinler *Avesta* kolektif adıyla bilinirler. Bu metinlerde ve onlara ilişkin eski yorumlarda kullanılan dil ve anlayış farklarına bakılarak Avesta bölümlerinin Zerdüşt'ün yaşadığı Medler dönemi (M.Ö. 7.- 6. Yüzyıl) ile Sasani Çağı arasındaki değişen peryodlara ait olduğu sanılıyor. Arkaik dilleri nedeniyle Avesta'nın en eski bölümleri olan gataların peygamber Zerdüşt döneminden kaldıkları tahmin edilmektedir. Bunların dili bir görüşe göre Doğu İran diyalektleridir.

Zerdüşt dininin rahip zümresi olarak görülen Magiler'in uzun bir tarihleri var. Onların tarihi galiba bir aşiret olarak başlıyor. Başlangıçta bir Med aşireti iken eski İran dininin rahipleri görevini üstlenerek özel bir sınıfa dönüştükleri sanılmaktadır.

Med, Akamenid, Part ve Sasani hanedanlıklarının resmi dininin genelde Zerdüştlük olduğu söylenir. Ama bu konunun henüz kranlıkta kalan yönleri var. Bu genelleme geçerli kabul edilse bile en azından bu çağların veya hanedanlıkların herbirinde benimsenen Zerdüştlük formunun tıpatıp aynı olmadığı kabul edilmelidir.

Bir de Anadolu'da canlanan Zerdüştlükten doğduğu söylenen *Mithraizm* var. Tanrı Mithra bir güneş kültü olarak görülüyor. Bu kült Roma imparatorluğunda, özellikle tüccar ve asker kesimler arasında oldukça yayıldı. Mitracılar, Tanrı ve Şeytan'ın (iyi ve kötü ruhların) *Zurvan*'ın oğulları ikiz kardeşler olduklarını söyleyen eski İrani fikri benimsediler.

Arsakiler'in ya da Parniler'in dini neydi? Bunun cevabı zor. Göçebelik döneminden kalma bazı inançları birlikte getirdikleri muhakkak. Üstünde güneş ve ay resimleri bulunan bazı Part madeni paralarında kral "*Güneş ve Ay'ın kardeşi*" olarak tanımlanıyor.

Peygamber Manes (Mani), Hayatı ve Öğretisi

Mani'nin babası Patik, bir Part (Arsaklı) prensiydi. Annesi Meryem ise yine Partlar'ın bir kolu olan Kamsarakan Evi'nden gelmeydi. Adından hareketle onun annesinin Yahudi veya Hristiyan olabileceği tahmin ediliyor. Medya'nın başkenti Hemedan'da oturan babası Patik, daha sonra Part imparatorluğunun başkenti Selukiya (Ctesiphon)'ya taşınır.

(Bk. *The Cambrıdge History Of Iran*, cilt 3/2, 1983, s. 965-990).

The Chronology Of Ancient Nations adlı eserinde El Biruni (973-1048), Mani'nin son Part kralı Ardavan (ölm. M.S. 226/224) yönetiminin başlarında Babil (Irak)'in Nahr Kutha bölgesinin Mardinu adlı köyünde doğduğunu, peygamberlik misyonunu ise 13 yaşında iken aldığını aktarır ve bu konuda Mani'nin kendisinin Şapurakan (Saburkan) adlı kitabına dayanır. Bu kitap, Harzem'in Berun bölgesinden olan El Biruni'nin yazdığına göre *Şapur bin Ardaşir* (240-70) için kompoze edilmiş (Bk. Biruni, a.g.e, s. 121, 190).

Kitabın başlığı da açık ki Şapur adından geliyor. Şapur, kaynaklara göre yaşamının son yıllarında Mani'nin öğretisine ilgi duymuştur.

Mani hakkında olumlu şeyler söyleyen Biruni, onun adı geçen kitabını İran tarihi hakkındaki en güvenilir kaynak olarak tanımlar. Ona göre bunun bir nedeni Mani'nin yalan söylemeyi yasaklayan ilkesiydi.

Biruni'nin aktardığı bilgilerin ışığında Mani'nin Ardavan yönetiminin (213-227) dördüncü veya beşinci yılında, yani bugünkü takvimle M.S. 216 yılında doğduğu ve peygamberlik misyonunu da Part yönetiminin Sasani isyanı ile son bulmasından hemen sonra, 228 yılında aldığı anlaşılıyor.

Yeni bir din kurmuş olan Mani (Manes), Sasaniler'in ortodoks Zerdüştlüğü ile karşı karşıya geldi. O'nun Mandean inanç öğeleri, hatta Hristiyanlık etkileri de içeren dini, değişik dinsel doktrinlerin karışmaya başladığı Part peryodunun son aşamasının özelliklerini yansıtır. Mani'nin girişimi yeni ve tek bir din yaratmak amacıyla İran inancı Zerdüştlüğü Yahudi ve Hristiyan dinlerinden unsurlarla kombine etme çabası olarak görülmektedir.

El Biruni'nin aktardığına göre, Mani, izleyicilerine bir günlük yiyecek ve bir yıllık elbise ihtiyacı dışında mülk edinmeyi yasaklamış, kendi izleyicilerinden mülk sahibi olanlara mülklerinden vazgeçmeyi buyurmuştur. Ateşi, suyu ve bitkileri incitmeyi, hayvanları kesmeyi veya öldürmeyi, hatta cinsel ilişkiyi de yasakladığı söyleniyor. Taraftarlarını kendi doktrinlerini yaymak üzere hertarafa yollayan Mani, pek çok kitap yazmış, hayli taraftar toplamıştır.

O'nun kurduğu hareket Sasani şahlarından Ardeşir (224-40), oğlu Şapur (240-70) ve Hürmüz bin Şapur (270-71) dönemlerinde adım adım gelişip güçlenir. Şapur, Biruni'nin anlatımına göre, Mani'yi Zerdüşt'e bağlı kendi imparatorluğundan çıkartır ve geri dönmesini yasaklar. Bunun üzerine Hindistan, Tibet ve Çin'e giden Mani bu ülkelerde de kendi öğretisini yayar. Ama geri döndüğünde Sasani şahı Behram (271-74) tarafından yakalatılıp öldürtülür.

"*Bu adam halka dünyayı yıkmak çağrısında bulunmak için ortaya çıktı. Onun planı gerçekleşmeden önce kendisini imha etmemiz zorunludur"* diyen Behram bin Hürmüz (?), Biruni'nin yazdığına göre, Mani'nin derisini yüzdürüp otla doldurmuş ve hâlâ *Mani Kapısı* diye bilinen Gundişapur kapısında asmıştır. Behram, onun izleyicilerinden bir bölümünü de katletmiştir (Bk. Biruni, a.g.e., s. 190-192).

Böylece İran ulusal dininde bölünme engellenmiş olur.

The Cambrıdge History Of Iran'ın Partlar bölümünde Sasani isyanını bastırmaya çalışırken öldürülen son Part kralı Ardavan ile bir Part prens ailesinden gelen ünlü dini lider ve peygamber Mani arasında tarihsel bir bağ bulunduğuna işaret edilir.

Çünkü, Mani'nin kurduğu bu yeni din, *The Cambrıdge History Of Iran'*da çok yerinde söylendiği gibi, bir bakıma yıkılan Part yönetiminin anısına dikilen bir anıttı. Mani'nin tam da M.S. 228/9'da Sasaniler'e karşı Selukiya'da yeralan Arsakid dirilişi (Sasani karşıtı devrim) ile aynı tarihte açıklama almış olması, adı geçen kayanağa göre, iki olay arasında bir bağlantı olabileceğini düşündürüyor.

Buna göre Mani, kendi ilhamını bir kriz ve çaresizlik ortamında Selukya'da beliren Part iktidarını yeniden diriltme (Arsakid restorasyonu) girişiminden almış olabilir. Böylece ruhsal dünyada Arsakid (Part, Feratan) değerleri egemen kılacak dünya çapında bir hareket kurmaya karar vermiş gibi görünür.

Aynı kaynakta yapılan şu değerlendirmeler dikkate değerdir:

"Maniciliğin Part düşüncesinin son görünümlerinden biri olduğu söylenebilir. Bu dinin pesimizmi belki de Arsakid hanedanının iktidarı kaybedişiyle ilintilidir. Modern zamanlara dek korunan Manici metinler de Part dili, telaffuzu ve fonetiğinin delilleri, dilsel mirasıdırlar. Bu nedenle Manicilik, Arsakid nüfuzu Ermenistan'da korunmuş olduğu için, Babil'de Part geleneğinin son temsilcisi olarak görünmektedir"

(Bk. *The Camb. History Of İran*, 3/I, s. 97).

Kısacası Manicilik, Sasaniler'in ortodoks Zerdüştlüğüne karşı Part geleneğinin bir devamı oldu.

Bazı Sasani kralları Mani'yi kendi devletleri için bir tehdit kaynağı olarak gördüler.

Buna karşın bu yeni din gelişti ve Sasani hükümdarı Kubad (Kavad: 488-96 ve 498-531)'ın şahsında Mezdekilik biçimi altında iktidarı fethetti ve kırk yıl boyunca da iktidarda kaldı. Dünya tarihinde komünizmin iktidara geldiği ilk örnektir bu.

The Cambrıdge History Of İran'da özetle şöyle denilir:

Mani için dinin özü gerçekti. O, insanlığı gerçeğe çağırdı ve gerçeği yaymayı görev edindi. Mesajı buydu. Gerçek sözcüğü Arapça'da *El-hakk*, Yunanca'da *aletheia*, Süryanice'de *gushta*, Mandean dilinde *kushta* ile karşılanır. Mandean *Kushta* (gerçek) kavramı gerisinde İrani *Asha* doktrini, gerçeği kişileştiren *Amesha Spenta* vardır. *Gerçeğin Yolu* ifadesi ilk kez Gathalar'da ve Manici literatürde görünür (Bk. a.g.e., cilt 3/2, s. 967).

Mani, kendi doktrinini Sasani şahı Ardaşir yönetiminin sonunda ilan etmeye başlar (M.S. 240). Bu sırada 24 yaşındadır. Birkaç yıl sonra Sasani şahı Şapur'un o zaman Mesene valisi olan kardeşi Mihrşah'ı kendi öğretisine kazanır. Sonraki dönemde Asuristan, Mah ve Parthav eyaletlerinde misyoner faaliyet yürütür. Gelenek, halkın karşısına ilk çıktığında Mani'nin beraberinde babası ile *Simeon* ve *Zakko* adlarında iki havarisinin bulunduğunu söyler (Bk. *The Cambrıdge History Of İran*, 3/2, s. 965-90).

Pavlakiler arasında da Simeon ve Zakko adlarında iki önderle karşılaşıyoruz. Bence bu Pavlaki liderlerin Mani'nin aynı adları taşıyan havarileriyle aynı kişiler olmaları mümkündür.

Geleneğe göre kırk yıllık bir misyoner faaliyetin sonrasında Sasani şahı Şapur (240-70) da Mani'nin öğretisinden etkilenmiştir. *The Cambrıdge History Of İran* (3/2, s. 965-90)'da bu sürenin kırk değil, dört yıl olması gerektiği söylenmektedir. Şahın kardeşi Peroz da Manici olur. Orta Persçe ile yazılmış kendi kitabı Şapurakan (Saburakan)'ı çıkardığı sırada Şapur'la görüşür. Zaten kitabın adından da şaha sunulduğu anlaşılıyor. Şapur, İranlı otoritelerin tepkisine neden olan bir kararla imparatorluk topraklarında Mani'nin doktrinlerinin serbestçe öğretilmesine izin verir. Dahası, Mani'yi sarayda görev vererek onurlandırır. Bu görevi gereği olarak da Mani, Romalılar'la savaşlarda Şapur'a eşlik eder, onun safında bu savaşlara katılır. Sonraki yıllarda Mani; Fars, Partav ve Roma imparatorluğunun sınır topraklarını tekrar ziyaret eder. Bu sıralarda Dersim'e de uğramış ve kendi havarilerini bırakmış olabilir.

The Cambrıdge History Of İran'daki yazıya göre, bu tarihlerde Sasani imparatorluğunda henüz bir devlet dini yoktu. O yönde bir eğilim başlamış bulunsa da, Zerdüştlük bu sırada henüz devletin resmi dini statüsü kazanmamıştı. Sasani devletinde Zerdüştlüğü devlet dini yapmak için çalışanların başında *ateş-papazı Karter* vardı. O da batı seferlerinde Şapur'un yanında bulunuyor ve olanak bulduğu her yerde yeni *ateş-tapınakları* yaptırıyordu. Karter ve Mani'nin ikisinin de Sasani imparatorluğunda bir devlet kilisesi yaratma amacı güttüklerinden kuşku duyulmuyor. Bu tarihe kadar Mani'nin faaliyetleri Sasani imparatorluğu sınırları dışına taşmıyordu. Ama bir süre sonra kendi öğretilerini imparatorluk sınırları ötesinde *bir dünya dini* olarak propaganda etmeye karar verdi. O'nun Sasani sınırları içindeki faaliyetinin merkezi üssü Hulwan eyaleti idi. Bu merkezden doğuya, Nişapur'a, *Part dilinin egemen olduğu büyük bir eyalet olan Partlar'ın anavatanı Horasan'a* adamlarını gönderdi ve kendi doktrinlerini bizzat Partça'ya çevirmeye başladı. O tarihten itibaren Horasan, *Zındıklık* olarak da tanımlanmış olan Maniciliğin kalesi haline geldi ve bu üsten Orta Asya'ya yönelik misyoner faaliyet yürütüldü.

Mani'nin havarilerinden biri de *Addai (Addi)* idi. Addai, M.S. 261/262 yılında Dicle'nin doğusunda bulunan *Bet Garmai* (eski Adiabene bitişiğinde yeralan modern Erbil yöresi) eyaletindeki *Karkad Bet Selok*'a misyoner faaliyet için gönderilir ve burdaki faaliyeti hayli başarılı olur (a.g.e., s. 970).

Mani'nin bu çalışkan havarisi, Yezidiliğin kurucusu ünlü Şeyh Addi'yle aynı adı taşıyor. 1835 yılında bölgeyi gezen Amerikalı Protestan misyoner Dr. Asahel Grant, 1840'ta yazdığı *Nasturiler Yada Kayıp Boylar* (The Nestorians Or The Lost Tribes) adlı kitabında bu noktaya dikkat çekerek Mani'nin havarisi Addi ile Yezidiler'in Addi'sinin aynı şahıs olabileceklerini söylemektedir (Bk. a.g.e., Nsibin yayınları, çev. Meral Barış, 1994).

Kendi çağının bazı kaynaklarında Mani'nin koyduğu din Hristiyanlık içinde bir öğreti, Mani'nin kendisi de *Mithraizm*'in bir papazı gibi görülür ve onun Mithra tapımının bir merkezi olan İran'ın kuzey-batı parçasında güçlü destek bulduğu kaydedilir. Böylece Mani'nin yaşamının bir döneminde kendisini Mithraizmle ilişkilendirdiği düşünülüyor.

Mithraizm, nisbeten az bilinen, ama çok eski bir din. Sözgelimi Hititler diğer Aryan tanrılarının yanısıra Mithra'ya da taptılar. Mithra ve Anahita (su tanrısı/tanrıçası) kültleri yer yer birlikte anılırlar.

The Miss. Review Of The World'da yer verilen *The Religion Of Mithras* başlıklı bir yazıda (cilt 24, Haziran-Temmuz 1911, s. 59-60), Mithra'nın, *İzed* veya *Yazata* denen antik İran panteonundaki 28 kadar tali (ikinci sınıf) tanrıdan en büyüğünü temsil ettiği söylenmektedir. Başlangıçta sabah ışığı tanrısı olan Mithra (Mihr), sonraları güneş ve ateş tanrısına dönüşür. Aslında o güneş değil ışık (cennet ışığı) tanrısıydı. Güneş (Hurşit), onun fiziksel aracıydı. Süper varlık Asura Varuna ile yakından ilişkili olan Mithra, İran mitolojisinde Ahriman'a ve tüm kötü ruhlara karşı savaşır. Bu inanç Frigya ve Anadolu'da etkindi. Mithra'ya adanan birçok festival vardı. Bunlardan en önemlisi 25 Aralık'ta kutlanan Mithra'nın doğum günü festivaliydi. Adını verdiğimiz kaynaktaki yazıya göre Christamas kutlamasının gerçek orijini budur. Yani 25 Aralık festivali, bu kaynağa göre, aslında pagan dönemin güneş-tanrısı Mithra'nın doğum günü festivali olup, İsa'nın doğum günü kutlaması bu pagan inancın ve festivalin nüfuzu nedeniyle, aynı tarihe kaydırılarak onunla birleştirildi. Mithraizm, Anadolu, Suriye ve Filistin üzerinden Roma, Almanya ve başka ülkelere de ulaşır ve M.S. 100 yılı dolayında Trajan tarafından düzenli bir tapım olarak yerleştirilir. Böylece Mithra inancı kendi baharına girer. Ama sonunda Roma'da M.S. 374 yılı civarında bastırılır (Bk. *The Religion Of Mithras*, a.g.y).

El Biruni'nin anlattığı Mihrakan (Mihrican) olayı ve bayramı da Mithra kültüyle ilişkili gibi. Yazad (Yazata, Yezad), eski ve orta İranca'da melek anlamlı bir sözcüktür. İzadi'ye göre Yezidi adı bunlarla aynıdır, yani melek anlamlı yezad sözcüğünden gelmedir.

Şapur'un oğlu Hürmüz I (270-71) de babası gibi Mani'nin kendi dinini serbestçe öğretmesine izin verir. Ama onun yönetimi çok kısa sürer ve Behram (271-74) çıkar Sasani tahtına. O sırada Babil'de bulunan Mani, bu gelişme üzerine İran'ı terkedip kendisine koruma verileceğinden emin olduğu Kuşan Krallığı'na gitmek ister. Ama bu seyahati yasaklayan ve Bet Lapat'taki sarayda kral Behram'ın huzuruna çıkmasını söyleyen bir emir ulaşır kendisine (M.S. 276). Zerdüşt ateş-papazlarının lideri olan Karter, Mani'nin büyük bir düşmanıydı. Şahın yakın çevresinde bulunan nüfuzlu soylularla ittifak halindeydi. O'nun yeni şaha şikayetlerini ilettiği ve Mani'nin onun bu suçlamaları nedeniyle çağrıldığı söyleniyor. Mani'nin varışı büyük heyacan yaratır. Huzuruna çıktığı şahtan görüşleri nedeniyle sert ve ağır suçlamalar işitir. Part orijinli olan ve orta Persçe'yi bilmediği için tercüman kullandığı söylenen Mani, savunmasını Part diliyle yapar. Sonunda Şah Behram'ın emriyle tutuklanır ve 19 Ocak'tan 14 Şubat'a kadar hapis tutulduğu hücresinde ölür (Bk. *Cambrıdge Hist. Of Iran*, cilt 3/2).

O'nun öğretisi tek-tanrıcı bir anlayışın izlerini taşımakla birlikte, İrani gelenekteki gibi evrenin düalist bir yorumunu yapar. Ezelden beri varolduklarını ve yaratılmadıklarını söylediği iki karşıt prensipten sözeder. Bunlar iyi ve kötü, gerçek ve yalan, aydınlık ve karanlık şeklinde ifade edilirler. Bu iki prensip arasında sürekli bir çatışma olduğuna inanılır. İyi prensip Tanrı olarak tanımlanıyor. Tanrı, bir şahıs olmaktan çok bir prensip olarak görülür. Bu prensip kişileştirilerek tanrı (yazd) kılığına sokulur. Kötü prensibe ise şeytan deniliyor. Orta İranca denen dilin terminolojisiyle iyi prensibe Partça olarak *bag* (Persçe'de *bai* veya *yazd*), kötü prensibe de *dev* denilmektedir.

Tıpkı Zurvanizm'de olduğu gibi bu ayrımın anlamı iyinin kötüye üstün olduğudur. İrani gelenekte/mitolojide iyi ve kötüyü temsil edenler en ilk ikizler olarak düşünülen Ahura Mazda (Ohrmazd) ve Ahriman'dırlar. Ama Manici dökümanlarda iyi prensibe Ahura Mazda değil, Zurvan adı verilir. Moses Khorene Zurvan'ın İran mitolojisinde Nuh'un oğlu Sim'e karşılık düştüğünü yazmaktadır.

Mitolojiye göre Ahura Mazda ve Ahriman Zurvan'ın iki oğludurlar ve ikizdirler. Ahura Mazda diğerinden daha üstündür. O padişah (patixsay), Ahriman ise sadece şahtır. Zurvanizm'in düalizmi monistik yönde değiştirme eğilimi taşıdığı düşünülüyor. Çünkü Zurvan'ı (*Zervan*, zaman demektir) iki düşman kardeşin üzerine bir prensip olarak yerleştirmektedir. Mani, bir yandan Zurvanizmi kendi sisteminin temeli yaparken, diğer yandan onu reforme etmeye çalışır.

Zurvanizm'in merkezinin Medya'da olduğu ve Mani'nin en sadık destekçilerinin de burada bulundukları kaydediliyor. Ama, iyi ve kötü tanrıların ikiz kardeşler olduğu doktrinini rededen ve Zurvanizmi reforme etmeye çalışan Mani, bu çabasından dolayı Medya Magiler'iyle çatışma içindeydi.

Mani'nin doktrininde ışık, en yüksek tanrı olarak kabul edilen Zurvan'ın varlığı ve özüdür. Bu nedenle o *ışığın babası* diye çağrılır. Panteistik bir görüş olarak değerlendirilir bu.

Mani daha hayatta iken öğretisi batıda Suriye, Filistin ve Mısır'a ulaşmıştı. M.S. 300 yılı dolayında Mısır'da onlara karşı özel önlemler alındığına göre hayli güçlü olmalıydılar. Kaynaklara göre Manicilik Suriye'den Anadolu'ya, Anadolu'dan Balkanlar, Yunanistan, İtalya ve Fransa'ya, Mısır'dan da kuzey Afrika ve İspanya'ya dek yayılmıştır. Bunun üzerine Roma imparatorluğunun adı geçen batı eyaletlerinde devlet Maniciliğe karşı sert tedbirler alır, onları cezalandırır. İmparator Diocletian'in 297 yılında Maniciler'i hedef alan kararları ünlüdür. Maniciler'in ağır biçimde suçlandığı bu kararlarda onların bu suçları "*İran orijinli"* olmalarına bağlanır. Roma imparatorluğunun batı eyaletlerindeki Maniciler imparatora göre *İran orijinli* idiler. Bu imparatorun bizzat kendisi Maniciliği

tamamen bir *İran dini* olarak nitelendirir. Bu dinin İrani orijini bile tek başına Sasani imparatorluğuyla sürekli çatışma halindeki Roma devleti için büyük bir tehdit olarak görülmesine yetiyordu (Bk. *The Cambrıdge History Of Iran*, 3/2, s. 986-87).

Burdaki İran orijinlilik ve İran dini tanımlamaları kaynaklarda Pers (Fars) kavramı ile ifade edildiğinden bir uyarıda bulunmak zorundayım. Bundan kasıt etnik Farslar değil o zamanki İran egemeni olan Sasaniler'dir. Diğer bir deyişle Manicilik, Sasaniler'le çatışma halindeki Roma imparatorunun kendisi tarafından gerçekte *Sasani orijinli* olarak ve bir *Sasani dini* olarak tanımlanmış olmaktadır. Farslar (Akamenidler)'ın İran hakimiyeti döneminde zaten Manicilik diye bir hareket mevcut değildi. Bu hareket Sasaniler döneminde ortaya çıkmıştır.

Maniciliğin kendisini *gerçek Hristiyanlık* olarak lanse ettiği, ama Hristiyan olan hiç bir öz taşımadığı gibi, Hristiyanlığın en tehikeli düşmanı olarak algılandığı yönünde değerlendirmeler var.

Daha önceleri Diocletian tarafından cezalandırılan Hristiyan kilisesi, Manici tehditle birlikte derhal devlet kilisesi konumuna getirildi ve Maniciliğe karşı mücadelede Hristiyanlıktan yararlanıldı.

Manici öğretiden duyulan korkunun Sasani soyluluğunu Zerdüştlüğü resmi din yapmaya, Roma imparatorluğunu ise Hristiyanlığa sarılmaya ittiği anlaşılıyor.

Roma devleti ve kilisenin Maniciler'e karşı savaşta kullandıkları metotlar çok acımasızdı. Böylece Roma imparatorluğunda Manicilik ve Hristiyanlık karşı karşıya geldiler.

Manesçilik, M.S. 7. Yüzyılda Pavlakilik adıyla Hiristiyan bir görünüm altında büyük bir canlanma gösterdi. Kırmanciye (Ermenistan) hudutlarında üstlenmiş olan Pavlakiler Bizans tarafından başlangıçta bir sınır halkı olarak görüldüler. Pavlaki hareketin esas üssü Dersim'di.

SASANİLER

Adları ve orijinleri

Sasaniler'in kendi adlarını Sasan adlı kurucu atadan aldıkları yaygın bir kanı. Ama Sasan adlı kişinin kimliği konusunda çelişen görüşler ve rivayetler var.

Enc. Of Islam'ın Sasan maddesine göre, dilenci, gezgin, çoban ve çingene gibi kötü üne sahip kimselerden bileşen zümre '*Sasan Evi*' (Banu Sasan), onların mesleği '*Susan İlmi'* (İlm Susan) olarak tanınmakta, Sasan veya '*Şeyh Sasan*' denen kişilik de bu zümrenin ve mesleğin (loncanın) piri, kurucusu ve atası olarak görülmektedir. Aynı maddede bu Sasan ile Sasani hanedanlığının kurucusunu aynılaştıran bir rivayete referansla onun şeceresinin *Sasan bin İsfendiyar* veya *Sasan bin Behman* olarak verildiği söylenmektedir.

Böylece modern Persçe'de Sasan sözcüğü dilenci anlamı kazanmıştır.

İlgili maddenin yazarı bu tür geleneklerin İran'daki Sasani-karşıtı çevrelerden kaynaklandığına zaten işaret ettiği için bu konuda başka söze gerek görmüyorum.

E. G. Browne *A Literary History Of Persia* (I. cilt, 1902) adlı kitabında yukarıdaki şecerelerde Sasan'ın ataları olarak anılan İsfendiyar'la Behman'ın İran ulusal efsanesinde Zerdüşt'ün patronu Guştasp (Vişţaspa)'ın soyundan gösterildiklerine işaret etmektedir.

Buna göre şecere babadan oğula şöyle yürür:

*Guştasp, Isfandiyar (Isfandiyadh, Spandedat), Isfandiyar'ın çocukları olan Ardaşir (*Magi töresine uygun olarak bacısı Humay ile evlenen Artaxerxes Longimanus/Diraz-dast, Bahman, Vohumano*), Sasan ve Humay (Khumani), ve Sasan'ın torununun torunu Ardaşir Babakan (Papak'ın oğlu Artakhshatr)*.

Bu şecere açık ki Sasani krallarını destanda Keyaniler olarak geçen Akamenidler'in soyundan göstermekte ve onların meşru halefleri olarak tanıtmaktadır.

Destanın Browne tarafından özetlenen versiyonuna göre şecerede adı geçen Isfandiyar, Guştasp'ın oğlu ve Zerdüşt'ün şampiyonu olup ünlü Rustem tarafından öldürülmüştür.

Burdaki yoruma göre bacısı Humay'ın kraliçe yapıldığını duyunca umutsuzluğa kapılan Sasan, dağlara çıkar, 'Kürtler' ve çobanlar arasına karışır ki, Persler'in inancına göre Sasani şahları işte bu Sasan'ın soyundan gelmedirler.

Değindiğim ilk rivayet nasıl Sasani karşıtı çevrelerden kaynaklanıyorsa, İran destanının bu yorumu da şecerelerini böyle sunmakla kendilerini İran'ın meşru yöneticileri ve Zerdüşt inancının savunucuları olarak kabul ettirmeyi amaçlayan Sasaniler'in bizzat kendilerinden kaynaklanmış olabilir.

Bizans-Sasani savaşlarını konu alan *The Histories* adlı eserin yazarı Bizans tarihçisi Agathias, Sasan'a ve Ardaşir'e ilişkin gelenekleri biliyordu. Partlar'ı devirip Sasani Krallığı'nı kuran hareketi eski Pers krallığının (Akamenid hanedanlığının) restorasyonu olarak gören Agathias'ın anlattığına göre, bu hareketin lideri Ardaşir, orijini karanlık olan doğuştan devrimci bir karekterdi. O'na göre Ardaşir'in kendisi Zerdüşt dinindendi ve onun komplosu ile iktidara gelenler de Zerdüşt din adamları sınıfı, yani Magiler olmuştu.

Böylece Ardaşir, onun yazdığına göre, İran'da Magiler denen kastı ilk kez iktidara taşıyan kişidir.

Agathias'ın aktardığı geleneğe göre, Ardaşir'in annesi Papak adlı bir kahinle evliydi. Bir gün, Kadusiya'yı dolaşan Sasan adında bir asker bu çifte misafir olur. Çocuğu olmayan Papak, misafiri Sasan'da parlak bir gelecek keşfeder ve bu yüzden karısını onunla yatırır. İşte Ardaşir, bu ilişkiden, yani Sasan'ın tohumundan olmuştur. Ama onu büyüten Papak'tır. Ardaşir, Partlar'ı devirip tahta çıkınca, Papak'la Sasan birbirlerine girerler. Herbiri Ardaşir'in kendi adını taşımasını ister. En sonunda "*Papak'ın Sasan'ın tohumundan gelme oğlu*" formülü üzerinde uzlaşırlar.

Agathias, Ardaşir'in kimliğinin böyle konduğunu ve Persler'in bu şecerenin kraliyet arşivlerindeki bilgilerle uyuştuğunu söylediklerini kaydeder (Agathias, a.g.e., II. Kitap, s. 60-61).

M.S. 6. Yüzyıl Bizans tarihçisi Agathias'ın anlattıkları hem Sasan'ı hem de Papak'ı Hazar Denizi güneyindeki Kadusia ve Kadusiler'le ilişkilendiren bir izlenim bırakıyor. Bu nokta Sasaniler'in ya da Sasani devriminin Kadusiler'le ilişkisine işaret edebilir.

Bir geleneğe göre Sasan, Persepolis'e yakın Istakhr'daki Anahita Tapınağı'nda bir yüksek rahipti. O'nun oğlu Papak, lokal prensin kızıyla evlenmek suretiyle bu vasal krallıkta iktidarı ele geçirmişti. Yaklaşık Roma imparatoru Caracalla'nın istilası sıralarında Papak, geride Şapur ve Ardaşir (Artaxerxes adının sonraki bir şekli) adlarında iki oğul bırakarak ölür. Bu iki kardeş arasında patlak veren anlaşmazlık sırasında Şapur öldürülür. Bunun üzerine Ardaşir Persis kralı olur.

Daha olası görülen bir diğer gelenek ise, Sasan'ı Persis'te bir küçük prensliğin başı olarak tanıtır. O'nun bu prensliği miras olarak ilkin oğlu Papak'a, daha sonra da Papak'ın oğlu Ardaşir'e kalır. Bu küçük prensliği veya krallğı kuzeye ve doğuya doğru hızla genişleten Ardaşir, M.S. 220'de Part hakimiyetine karşı açıkça isyan eder. Medler, Adiabene ve Kerkük kralları da bu isyanı sırasında onun müttefikleri arasındadırlar. Bunlar hep birlikte Mezopotamya'da kontrolü ele geçirirler.

Bence, Sasan ve Ardaşir hakkındaki tüm bu öyküler, destan ve geleneklerin dilinde genellikle olduğu gibi, aslında kişi adında temsil edilen bir aşiretin ya da halkın orijini ve tarihiyle ilintilidirler ki, Sasan adlı bu halk modern Zazalar'dan başkası olamaz. Sasan adı ile dilenci, dolaşıcı, çoban öğeler arasında kurulan bağlantı ise, bana Sasan sözcüğünün etimolojisiyle ilişkili görünüyor ve Zaza sözcüğüne yüklenen bazı anlamlarla uyuşuyor. Örneğin, Zaza yerleşim bölgelerinden bazısı *Zozan* adı taşır ve bu sözcüğün yayla veya yaban gibi anlamlara geldiği söylenir.

Ayrıca Sasaniler'in isim babası ve atası olduğu söylenen ve öykülerde bir-iki göründükten sonra kayıplara karışan Sasan'ı Ardaşir'in babası olarak değil de, çok uzak bir atası (ırkın, soyun atası) olarak düşünmek bana daha doğru görünüyor. Böylece hanedanlığa ced

olarak bilinen uzak geçmişteki mitsel Sasan'ın adı verilmiştir. Ben, Sasan ile Senekerim ve oğullarına ilişkin gelenek ve Sin (San) adı arasında bir bağlantı olduğuna inanıyorum.

Eflaki'nin *Ariflerin Menkıbeleri* kitabının sonunda (II. cilt, s. 409) önsözünün yazarı Tahsin Yazıcı'ya ait olduğunu sandığım bir açıklamada, asıl kaynağı *Nuzhatü'l-Kulub ve Mu'cemü'l-büldan* olan, ama *Coğrafya-yı Mufassal-ı İran*'dan aktarıldığı belirtilen bazı bilgiler veriliyor. *Ariflerin Menkıbeleri*'nde geçen *Kirman Mülkü* (Kirman Ülkesi) kavramına düşülen bir not olarak verilen bu bilgilere göre, Sasani devletinin kurucuları, Horasan, Belucistan ve Yezd arasında yeralan *Kirman Ülkesi*'ne mensuplardı ve Kirman'lı oldukları için de buraya daha çok önem verdiler, hatta bu nedenledir ki bazı Sasani şahları *Kirman Kralı* anlamında *Kirmanşah* ünvanı taşıdılar.

Açık ki Sasaniler, bu bilginin kaynağı olan eserde (*Nuzhatü'l-Kulub ve Mu'cemü'l-Buldan*) Kirman çıkışlı bir hanedanlık ve halk olarak tanımlanmaktadır.

Dersimliler'in kendilerini tanımlamada kullandıkları Kırmanc teriminin orijini belki burada saklıdır. Çünkü Kırmanc adının kökü Kırman olmalıdır. Bu sözcüğün sonundaki *–c*, bazen *–z* veya *–ız* şeklinde de karşılaştığımız aidiyet bildiren bir sonektir. O taktirde Kırmanc adı, *Kırmanlı* anlamı verir. Dil adı olarak kullanılan Kırmancki ise *Kırman dili* olarak yorumlanabilir. Ama J. L. Clarke ve B. D. Clark'ın ortaklaşa kaleme aldıkları *Kermanşah* başlıklı bir yazıda aktarıldığına göre, Lockhart, Kirman sözcüğünün kökünün *Kerm* olup, *-an* soneki aldığını düşünmektedir.

Orijinali Pehlevice olan ve daha eski orijinal kayıtlardan hareketle Sasani şahlarından ünlü Nuşirvan-ı Adil döneminde veya belki daha geç bir tarihte oluşturulduğu sanılan "*Karname-i Artakşir-i Papakan"*da söylenenlere de kısaca değinmem gerek.

Karname'de Part kralı Artabanus V'ten Ardavan diye sözedilir.

Papak, Fars Eyaleti'nin sınır valisi ve çocuksuz bir prens olarak tanımlanır. Sasan ise Papak'ın çobanıdır ve Dara (Darius) soyundandır. Sasan'la ilgili rüyalar gören ve onu veya oğlunu parlak bir geleceğin beklediğini düşünen Papak, sonunda onun Dara soyundan olduğunu bizzat kendisinden öğrenir. Bunun üzerine Sasan'ı kendi korumasına alıp kızını onunla evlendirir.

Artakşir, işte bu evlilikten olur.

Yani o, Sasan'ın oğlu, Papak'ın da torunudur.

Papak, Artakşir'i kendi öz oğlu olarak benimser. Böylece onun kanuni babası haline gelir. Artakşir 15'indeyken Part kralı Ardavan tarafından saraya alınıp eğitilir. Burada yetenekleriye dikkat çeker. Ama bir av sırasında (gor, yani yabani öküz avlarken) Ardavan'ın en büyük oğluyla anlaşmazlığa düşünce kralın ahırlarında hizmetçi olarak çalıştırılmaya başlanır.

Bir gün kahinler kral Ardavan'a bir hizmetçinin yakında tüm yönetimi ele geçireceğini söylerler. Kendisine aşık olan bir kız aracılığıyla bunu öğrenen Artakşir, kızı da alıp Fars'a kaçar. Görenler onu bir kartal veya bir kuzunun (varak) izlediğini söylerler ki, bu hayvanın zaferi temsil ettiğine inanılır. Şah-Name'de bu rol kanadı Simurg'a, kuyruğu Tavus kuşuna benzeyen bir hayvana atfedilir.

Ardavan, Artakşir'i yakalamak üzere oğlunu Fars'a yollar. Sonuçta Fars eyaletinin halk çoğunluğu Artakşir'e tabi olur ve başka yerlerden bazı savaşçılar da gelip ona katılırlar.

Bir ordu kuran Artakşir, çetin savaşlardan sonra nihayet Artavan'ı devirir ve öldürür. Bu arada öldürdüğü Artavan'ın bir kızıyla evlenir, ama kendisini zehirleyerek öldürmeye kalkışan bu kadını hamile olduğu halde öldürmek isterse de, bu tavrını protesto eden yüksek rahip tarafından engellenir.

Artakşir'in bu kadından Şahpur (*Kıral'ın Oğlu*) adında bir oğlu olur. Daha sonra ordusuyla İran'ın başka halkları ve ülkelerine boyun eğdirmek için savaşır. Savaştıklarından biri de "*Kürtler'in kralı Madig*"dir. İlkin Kürtler'e yenilirse de, daha sonra onlara da boyun eğdirir. Sonra *Kirm* (dragon)'lerin kıralı *Haftan-Boht* ve onun 7 oğluyla savaşır. Haftan-boht adı da galiba buradan gelmedir. Dragonla savaşta yenilgiler ve zorluklarla karşılaşır. Ama en sonunda İran'ın egemeni olmayı başarır (Bk. *Karname-i Artakşir-i Papakan,* E. W. West çevirisi, *J. R. A. S*, Ocak 1898 veya Temmuz 1907 sayısı, s. 175-183).

Karname'de anlatılanlar özetle bunlar.

Böylece Agathias'ın anlattıklarının kaynağının da büyük ihtimal *Şah-Name* ve *Karname*'de kayda geçmiş bulunan aynı gelenekler olduğu anlaşılıyor

Partlar, saf İranlı görülmüyorlar genelde. Ama onların kurduğu imparatorluğun dili de, uygarlığı da İrani'ydi. Partlar'a kıyasla Sasaniler kaynaklarda İran ırkının daha saf ve gerçek temsilcileri gibi ele alınır. Nitekim Arsakidler'in yıkılışının az-çok bilinçli şekilde eski İrani ruha geri dönüşü getirdiğine inanılır. Sasaniler'in "*din ve inanç birliği*" sorununa (Zerdüştlüğe) atfettikleri önem bunun bir göstergesi gibi görülür.

Romalılar'la ilişkilerinde Partlar, en azından ilk Part kralları dini propagandaya başvurmamış, buna hiç eğilim göstermemişlerdir. Oysa Sasaniler İran entellektüel yaşamının ürünü olan Zerdüştlük konusunda daha coşkulu olmuş, bu dinin fanatik savunucuları kesilmiş, onu başka halklara, sözgelimi Ermenistan, Gürcistan ve Lazica'ya zorla dayatmaya kalkışmışlardır. Öyle ki bu dayatmalar yer yer isyanlara neden olmuştur.

Tarihte dinsel fanatikler gibi görülmüş olan ilk Sasani yöneticilerinin tutumuna ve o çağın genel eğilimi de olsa imparatorluğun birliğini kurmanın ve korumanın aracı olarak görülen Zerdüştlük konusundaki aşırılıklarına bakıldığında Agathias'ın Sasani iktidarını Magiler'in iktidarı olarak gören değerlendirmesi hayli gerçekçi gibi görünüyor ve Partlar'ın devrilişinde Magiler sınıfının özel ve önder bir rol oynamış olabileceğini akla getiriyor.

Böylece Sasan'ın bizzat kendisi ve ailesinin bu sınıfa mensup olduğuna ilişkin gelenek de doğru gibi görünüyor.

Sasaniler'in iktidarına götüren koşulları ve onların zaferinin tam olarak ne şekilde gerçekleştiğini bilmiyoruz.

Tarihte çok önemli dönüm noktaları olan başlangıçlar ve geçiş konakları ne yazık ki genelde karanlıkta kalıyor ve bu nedenle de bu boşluklar ancak efsanelere dayanılarak doldurulabilir.

Konumuza ilişkin rivayetlere değinmek zorunda kalışım bundandır.

Tarihleri (M.S. 224-651)

Papak, Fars Eyaleti veya bu eyaletin büyük bölümünün egemeni olarak görünüyor. Artaşir tahta çıktığında yeni fetihlerle kendi eğemenliğini doğuda Kırman'a, batıda Elimais'e doğru genişletir (216?).

Partlar'ın Ardaşir'in öncülük ettiği bir koalisyon tarafından devrildiği geleneklerden rahatlıkla görülebilir. Sonuç olarak, Sasaniler'in, daha doğrusu Sasani Krallığı'nın kronolojisi, Ardaşir'in devrimi veya konspirasyonu ile, yani M.S. 224 veya 226 yılından başlatılmak zorunda (Bk. *The Cambrıdge History Of İran).*

Büyük Part feodal evleri ya zorunlu olarak Ardaşir'e boyun eğdiler, ya da direndi ama yenildiler.

Bunlardan merkezleri Nihavand olan Karen Ailesi neredeyse tamamen yok edildi. Ermeni tarihçisi M. Khorene'ye göre bu aileden sadece Ermenistan'a sığınan tek kişi kurtuldu ki, o da Kamsarakanlar'ın atası haline gelen kişidir.

Ermenistan'ın Arsakid kralı Khosrov'un Ardaşir'e karşı direnişe öncülük ettiği kesin gibidir. Khosrov, Ermeni kaynaklarda korunan geleneğe göre, bu direniş sırasında akrabası olan Kuşan kralı Vehsadiyan (Vasudeva?) tarafından desteklendi. Suren ailesi ve diğer soylu İran evleri ise Ardaşir'e tabi olmuşlar.

M. Khorene'deki gelenekle bağdaşmıyor görünen şekilde Ardaşir'in sarayındaki soylular listesinde Karen Evi üyelerinden kişilerin de varlığı, onlar da dahil büyük ailelerin giderek Ardaşir'e katıldıkları veya ona boyun eğmek zorunda kaldıklarına yorumlanıyor.

Ardaşir, çeşitli eyaletlere kendi oğullarını yönetici olarak atar. Yine Ardaşir adını taşıyan bir oğlu Kirman kralı yapılır. Boyun eğen prensliklere Sasani Evi/Ailesi üyelerinden valiler ve diğer görevliler atanır.

Romalı tarihçiler Ardaşir'in bilinçli şekilde Akamen (Akamenid) imparatorluğunu restore etmeyi planladığını yazarlar. Bu, onun geniş bir imparatorluk kurma özlemiyle açıklanmaktadır.

Sasani imparatorluğunun ana başkenti Dicle ile Fırat'ın birbirine yaklaştıkları bölgede yeralan ve bir grup kentten bileşen Ctesiphon (kentler anlamlı olan Mahoze, al-Mada'in) idi. Başkentin Fars Eyaleti'ndeki *Stakhr*'a veya *Susa*'ya taşındığı dönemler de olmuş gibi.

Stakhr kenti, bazı kaynaklara göre Sasani Hanedanlığı'nın doğum yeridir. Hamadan'ın ise zaman zaman yazlık başkent olarak kullanıldığı sanılıyor.

Ardaşir'in fetihleri kesin belirlenemiyor. Gilan ve Hazar Denizi kıyısının ona boyun eğmediği sanılmaktadır. Çünkü Şapur döneminde bile 'Gilan Kralı' kavramı duyulur.

Ardaşir (224-240), Romalılar'a karşı savaşlar yaptı. Suriye ve civar topraklara akınları var. Kendi yönetiminin sonlarına doğru Harran (Carrhae) ve Nisibis'i (238), daha sonra da Hatra'yı zapteder. Bir süre sonra oğlu Şapur'un da kendisiyle birlikte yönetmesine izin verir. *Sabur* olarak da söylenen *Şapur* (Şah Puhar) adı, *şah* (kral) ve *puhar* (oğul) unsurlarının bir kombinasyonudur.

Şapur (240-70)'un Gilan halkına boyun eğdirmekle uğraştığı bir sırada, Roma imparatoru Gordian Şapur'a karşı yürüdü. Resaina civarındaki savaşta Sasaniler yenilgiye uğratıldı, Harran ve Nisibis geri alındılar (243). Bir yıl sonra iki ordu Ctesiphon civarındaki *Anbar (Massice)*'da karşılaştılar. Burdaki savaşın galibi Şapur'du ve bu zaferini takiben Anbar kentine Peroz-Şapur (Galip Şapur) adını verdi. Gordian'ın bu savaşta veya hemen sonra kendi adamlarınca öldürüldüğü sanılıyor. O'nun ölümünü takiben Arap orijinli Philip çıktı Roma tahtına.

Bu tarihte Ermenistan'ın Arsakid kralı halen Sasaniler'in keskin bir düşmanıydı. Şapur'un yeni Roma imparatoruyla ona yardım etmemesi konusunda anlaştığı tahmin ediliyor.

Ermeni kaynaklarına göre bu tarihteki Ermenistan kralı Hosrov, Sasani kralı Şapur'un tezgahladığı bir suikast sonucunda öldürüldü (252?). Bu sırada Hosrov'un oğlu Tridates'in Roma topraklarına sığınması Sasaniler'in Romalılar'a karşı 253 ve/veya 256 yılında bir ya da iki sefer yapmalarına neden olur. Suriye yıkıma uğratılır ve altmış-bin mevcutlu bir Roma ordusu Sasaniler'ce yokedilir. Bu sırada birçok kent de zaptedilir. Bu kentlerden biri de Antakya idi.

Harran ve Edessa'nın Sasani kuşatmasında olduğu bir sırada Şapur'un üzerine yürüyen imparator Valerian esir edilir (258-60). Yeniden Suriye'ye giren Sasani ordusu Kapadokya'yı da istila eder. Bir sıra kent zaptedilirse de bunlar kısa süre sonra geri yitirilir. Sonuçta Sasaniler istila ettikleri bölgelerden çıkartılır.

Tiridates'in kaçışından sonra Ermenistan'ı yönettiği sanılan Artavazd 262 yılında Sasaniler tarafından devrilir ve yerine Şapur'un oğlu Hormizd-Ardaşir Ermenistan kralı olarak atanır. Bir diğer oğlu ise bu sıralarda Gilan kralıdır. Transkafkasya'nın çoğu da Şapur'a bağlı lokal krallarca yönetilmekteydi. Doğu'da ise Sasani imparatorluğu Kuşan toprakları, Kaşgar, Sogdiana, Taşkent ve Orta Asya'ya dek uzanıyordu.

Şapur döneminde Sasani imparatorluğunun hudutları takriben böyleydi.

İleri yaşında daha çok iç sorunlarla meşgul görünen Şapur, Mani (Manes)'ye ilgi duyar.

Hormizd-Ardaşir olarak da bilinen Şapur'un oğlu Hürmüz I (270-1), bir yıldan az yönetti. O'nun Sogdiyanlar'a karşı savaştığı söyleniyor.

Enc. Of Islam'ın *Hurmuz* maddesine göre, Hürmüz adı, eski İran'ın süper tanrısı Ahuramazda adının Farsça şeklidir. Sasani şahlarından dördü bu adı taşıyor.

Daha sonra Şapur'un bir diğer oğlu Behram/Varahran I (271-74) çıkar tahta. Şapur I'in yazıtında ondan *Gilan Kralı* ünvanıyla sözedilir.

Şapur'un oğlu da olsa Behram I'le birlikte hanedanlıkta bir değişim hissedilir. Örneğin o, adına bir ateş yakılarak onurlandırılmaz. Ona karşı bu tutumun annesinden kaynaklandığı sanılıyor.

Behram I, sadece üç yıl yönetti. Mani'nin hapse atılışı ve öldürülüşü onun döneminde yeraldı.

Mani'nin hapsedilmesi ve öldürülmesinde baş rolü oynadığı söylenen tutucu Zerdüşt din adamları zümresinden nüfuzlu rahip Kartir (Kerdir) bu dönemde kariyerini korudu, devlet kilisesini pekiştirdi. Behram I ve onun yerine geçen oğlu Behram II (274-93) genelde Zerdüşt rahipler tabakasının istemlerine paralel tutumlar almışlar.

Behram II döneminde Romalılar Ctesiphon'u zaptettilerse de, aynı yılın sonunda Carus'un ölmesi fetihlerin devamını engeller ve barış yapılır (283). Roma, Şapur'un fetihlerinden beri Sasani egemenliğinde bulunan Mezopotamya eyaletini bu barışla birlikte geri kazanır.

288 yılında yeni Roma imparatoru Diocletian daha önce Roma'ya sığınmış bulunan Tiridates'i Ermenistan (veya bir parçasının) tahtına oturttu. Behram II ise, Ermenistan tahtına Şapur I'in oğlu Nerseh'i atamıştı. Ama bu dönemde Ermenistan'ın bazı bölümlerinde Sasani nüfuzu zayıflamış görünür.

Bahram II'nin oğlu Bahram III (293), birkaç aylık kısa bir yönetimden sonra amcası Narseh tarafından devrildi.

Şimdi Sasani tahtında Şapur I'in oğlu Nerseh vardı (293-302). Nerseh (Nersi), Behram II öldüğünde ya Ermenistan kralı olarak ya da rakip Roma adayı Tiridates'i kovmak için bir Sasani ordusunun başında Ermenistan'da bulunuyordu. Ama kendi yazıtında (Paikuli yazıtı) Krallar Kralı diye tanımlar kendisini. O'nun yazıtında verilen listede kendisine bağımlı krallar arasında Kuşan ve Harzem krallarının da adları geçer. Sasani hakimiyetinin bu sıralarda Orta Asya'nın bir bölümünü de kapsadığı sanılmaktadır. Bazı Arap aşiretleri ve krallıkları da (Lakhmid Krallığı gibi) Sasani hakimiyetinde görünürler.

Nerseh, Behram II'nin Romalılar'a kaptırdığı toprakları geri almakta kararlıydı. Yani Ermenistan ve Mezopotamya için Romalılar'la savaşacaktı.

Ermenistan'da neler olup bittiği net değil. Bu konuda esas olarak Ermeni kaynaklarına dayanılıyor.

Ermenistan kralı Tiridates 296 yılında Nerseh tarafından devrildi. 297 yılı başında ise Galerius kumandasındaki Roma ordusu yenilgiye uğratılıp Mezopotamya geri alındı. Bir sonraki yıl Galerius'un bir saldırısında Ermenistan'da haremini yitiren Nerseh'in talebiyle Dieocletian barışı kabul etti ve Roma bu barışla Kuzey Mezopotamya ve Ermenistan'da üstünlüğü yeniden ele geçirdiği gibi, bu bölgelerde ek topraklar kazandı.

Bu tarihten sonra Sasaniler'le Romalılar arasında kırk yıl boyunca barış hüküm sürer.

Ortodoks bir Zerdüşt olmadığı söylenen Nerseh döneminde Sasani devletinde Maniciler'i cezalandıran daha önceki dini politikanın bırakıldığı ve Şapur I dönemindekine benzer bir tolerans politikasının izlendiği kaydediliyor. Bazı yazarlara göre bu politikanın amacı Roma imparatorluğu içindeki Maniciler'in desteğini almaktı. Çünkü Roma imparatorluğunda bu tarihlerden itibaren Manici propagandaya karşı kararlar yayınlanmaya başlanır. Örneğin 297 yılında imparator Diocletian Alexandria (İskenderiye)'da böyle bir karar yayınlar. Oysa bu tarihten sonra diğer dini azınlıklara karşı (Yahudiler, Hristiyanlar, vd) benzer bir tavır görülmez.

Nerseh döneminin sonuna doğru Ermenistan (Kırmanciye) kralı Hristiyanlığa çevrildi. Ermenistan yönetiminin bu tercihi ülkenin kaderini değiştirdi. Çünkü çok geçmeden, 312 yılından itibaren, Roma imparatoru Constantine de Hristiyanlığa çevrilince, Ermenistan ve Roma dinsel müttefiklere dönüştüler.

Nerseh'ten sonra oğlu Hürmüz II (302-309) çıktı Sasani tahtına. O'nun sert, güçlü, ama adil biri olduğu ve sevildiği söyleniyor. Bunun dışında onun dönemi hakkında fazla bir şey bilinmiyor. Hürmüz II ölünce yerine oğlu Adhurnerseh (?) geçerse de çok geçmeden soyluluk tarafından devrilir, kardeşlerinden Romalılar'a sığınan Hürmüz hariç diğerleri tutuklanır ve tahta Şapur II oturtulur.

Şapur II (309-79), en uzun yöneten Sasani kralı oldu. O'nun döneminde İran çok gelişti ve genişledi. Henüz çocukken ipleri soyluluğun ve rahipler zümresinin elinde olan Şapur, büyüdükçe kontrolü kendi eline alır.

Tahta çıkmak ve güvencede olmak için soyluluk ve rahipler sınıfının desteği şarttı. Krallığın sonuna dek kralların hepsi '*Sasan Evi'* üyelerinden gelmeydi. Bu evden olmayan biri ancak bir isyanla ve adı geçen sınıfların desteğiyle tahta çıkabilirdi. Bu ise nadiren görülen bir durumdu.

Bu konuda tek istisna ünlü *Behram Çupin* oldu. O, Sasan Evi'nden değildi. Bu yüzden de Kisra (Kesri) II'ye karşı soyluluğun desteğini garanti edemedi.

Şapur II, yönetiminin başlarında Araplar'a karşı Arabistan içlerine dek sarkan seferler yaptı. O'nun yönetiminin sonlarında Susa kenti isyan etti. Ama bu isyan bastırıldı ve kent büyük yıkım gördü.

Horasan'da bulunan *Nişapur*, inşa işlerinde başarılı kabul edilen Şapur II'nin kurduğu kentlerden biridir ve adını da buradan alır.

Sasaniler'le Roma arasında kırk yıl süren uzun barışı bozan Şapur II oldu. Romalılar'la esas çatışma alanı ise Mezopotamya idi. Roma'nın kale-kentlerinden biri olan Nisibis'i birkaç kez kuşattıysa da alamadı. Sonunda batıyı bırakıp doğu sınırlarını tehdit eden yeni göçebe istilalarıyla, özellikle Hun stoktan istilacılarla meşgul oldu ve onları durdurmayı başardı. Hatta onlarla ittifak kurup yeniden Romalılar'a döndü. 359 yılında Amida'yı ve başka bazı kentleri zaptetti. Ctesiphon'a ilerleyen Roma imparatoru Julian, Sasaniler'le yaptığı çarpışmalarda öldü (363). Yeni imparator Jovian, ordusunu zor durumda görünce Şapur'la barış yaptı. Bu barışın sonucunda Nisibis ve Singara gibi kentler Sasaniler'de kaldı. Roma ordusu Ermenistan'ı da terkedince, Ermenistan Şapur II tarafından zaptedildi. Kaynakların '*kalleşçe*' olarak nitelediği bir yolla ele geçirdiği Ermenistan kralını köretti ve onun oğlu Pap da birkaç yıl sonra yine Şapur II tarafından öldürtüldü.

Kafkaslar'da Sasani Askeri Kolonileri ve Deylemiler

Kafkasya'dan gelen göçebe istilalarına karşı İran'da doğan imparatorlukların kuzey sınırlarını savunmak amacıyla muhtemelen daha Akamenidler zamanından itibaren Kafkas geçitlerine İrani koloniler yerleştirilmiştir. Erken Sasani kralları da benzer savunma tedbirleri almış, burada kaleler inşa etmiş ve kendilerine sadık bir nüfus ve sınır muhafızları yerleştirmişlerdir. Şapur II (309-79) döneminde Kafkaslar'daki savunma sistemi genişletildi. Ünlü Darbend duvarının onun girişimi olduğu tahmin edilmektedir. Kendi imparatorluğunun sınırlarına Romalıların *limitanei* dediği sınır muhafızlarına benzer birlikler yerleştirdiği kaydediliyor. Kafkas geçitlerinin tutulması hem Sasaniler hem de Romalılar için hayati bir konuydu. Bu nedenle Kafkaslar'daki savunma amaçlı harcamalara Romalılar da bir dönem boyunca katkıda bulunmuşlardır.

Minorsky, *Enc. Of Islam*'ın *Daylam* maddesinde, ayrıca *A History Of Sharvan And Darband In The 10th-11th Centuries* (1958) adlı kitapta ve kendisinin *Hudud al-'Alam* çevirisinde (1937), Sasani şahlarının Kafkaslar'a yerleştirdiği Deylemli ve Gilanlı kolonilerden sözeder. O'nun yazdığına göre en önemli Kafkas geçidi olan Derbend (al-Bab) ve bir dizi diğer geçidin savunulması için en esaslı tedbirler Sasani şahlarından Kavad (Kavat bin Firuz: 488-531) ve onun oğlu Kisra Anuşirvan (531-579) dönemlerine rastlar. Sasaniler döneminde Kafkasya geçitlerine yerleştirilen nüfusun ve orada oluşturulan vasal beyliklerin etnik kimliğini araştıran Minorsky, bu kolonilerin özellikle Deylem'den ve Gilan'dan getirtildiğini kanıtlarıyla ortaya koymaktadır. O'nun yazdığına göre, Kafkasya'dan sözeden Müslüman tarihçilerin eserlerinde Tabarsaran-Şah, Khursan-Şah ve Vardan-Şah (Tahtın Lordu) gibi ünvanlarla anılan ve Kafkasya'nın esasta İrani-olmayan yerli nüfusuna dışardan dayatılan bir aristokrasiye mensup olan önde gelen Sasani vasallarının bu adları ve ünvanları, ayrıca Kafkasya ve Transkafkasya'da karşılaştığımız Şarvan, Layzan, Baylakan, Lahij, al-Muqaniya ve Baylakan (Bel-akan) gibi yer adları, Gilan'la ve Hazar Denizi'nin güney kıyısıyla ilişkilidirler. Minorsky, aşağı Kur ve Aras nehirleri arasında yeralan ve Arran (Albania, modern Kafkas Azerbaycan'ı) olarak bilinen ülkede de benzer adların varlığına işaret eder. Layzan, Lizan ve Lezan gibi biçimler altında karşılaşılan adların tümü, Minorsky'e göre, Gilan'daki Lahijan (Lahij) adından gelmedirler. Şirvan'a komşu bir krallığın da adı olan Tabarsaran, Tabaristan adının aynıdır. Baylakan adı ise, Gilan'daki Baylaman (Bel-man, Bel'lerin Yurdu) ile bağlantılıdır. Minorsky, Kerman'ın hâlâ Daylamitler (Deylemiler)'le dolu olduğu 1097-1101 dolayında Kerman klerjisinin bir Şii heretik olan *Kaka B.liman*'a karşı isyanına değinerek, başka yerlerde de rastlanan Bali-man (veya Bil-man) adının Deylem'le ilişkili bir ad olabileceğini söyler (*A Hist. Of Sharvan and Darband*, s. 15). Bu görüşlerini adı geçen yerlerde yaşayan nüfusun gelenekleriyle de destekleyen Minorsky, Şirvan (Shar'ların Yeri)'daki İran orijinli Kasranid Hanedanlığı'nı da 10. Yüzyıldaki büyük Daylamit (Deylemi) yayılmasıyla ilişkilendirir ve Daylamit yayılmasının aslında daha gerilere dayandığına işaret eder. Örneğin "*Daha Romalılar döneminde bile Küçük Asya'daki Pergamun'a kadar Daylamit paralı birliklerinin varlığına tanık olunuyor*" der (Bk. *A Hist. Of Sharvan and Darband,* s. 14). Pergamun, modern Bergama adının bir şeklidir. Minorsky'nin aktardığına göre Şirvan'ın geç dönem şahları da kendi soylarını ünlü Sasani (Kisra) şahı Nuşirvan-ı Adil (531-79) ve oğlu Hürmüz'e dayandırıyorlardı.

Sasaniler, az ileride Bizans-Sasani savaşlarını özetlerken göstereceğim gibi, Gürcistan ve Lazistan seferlerinde de esas olarak Deylemiler'den oluşan askeri birliklere dayandılar. Tüm bu veriler bence Sasaniler'le Deylemiler'in bir ve aynı halk olduklarına işaret etmektedirler.

Sasaniler'le Romalılar arasındaki uzun savaşlar serisine ve Yukarı Mezopotamya'daki Nisibis, Singara ve Dara gibi kentlerin bu savaşlar içinde zaman zaman el değişmesine rağmen iki devlet arasındaki sınırlar aşağı yukarı sabit kalmıştır.

Kaynaklar Şapur II'nin 339 yılından başlayarak öldüğü tarihe kadar Manici, Yahudi ve Hristiyan topluluklara karşı sürekli dinsel cezalandırmalara başvurduğunu belirtmektedirler.

Sonraki Sasani şahlarından biri Şapur III'ün oğlu veya kardeşi olduğu sanılan Behram IV (388-99)'dür. Tahta çıkmadan önce *Kirman Şah* ünvanı taşıyordu. Bunun nedeni Kerman eyaletinin yöneticisi olmasıydı. Kral olduktan sonra *Kermanşah* adını verdiği yeni bir kent kurmuştur. Bu kenti Fars'ın doğusunda yeralan ve çok daha eski görünen Kerman (Karman) ile karıştırmamak gerekir. Kermanşah (Arapça'da Qirmisin), İran'ın batı kesiminde, Hemedan ve Sanandaj kentlerine yakın bir başka kentin ve eyaletin adıdır. *Kürtler* adlı kitabında İzadi'nin verdiği bilgilere göre, Gurani dilinin de üssü olan Kermanşah merkezli bu bölge Luristan (kuzey Luristan)'la birlikte Partlar'ın bu bölgeyi istilası ve bölgeye önemli bir Part nüfusunun yerleşmesi sonucunda Partlar'ın etnik adıyla Pahla olarak bilinmiştir.

Bazı kaynaklarda Ermenistan'ın Sasaniler'le Romalılar arasında ikiye bölünmesi Behram IV'e maledilir. Ama bu paylaşımın yapıldığı 387 yılında Şapur III yönetiyordu.

Bir okla vurularak öldürülen Behram IV'ün yerine oğlu Yazdgerd/Yazdijird I geçti (399-420). Bu kral *Günahkar Yazdgird* diye de bilinir. O'nun zorba biri olduğu ve kötü bir ün yaptığı söylenir. Ama bu kötü ünün ona Zerdüşt rahiplerini cezalandırdığı ve Hiristiyanlığa eğilim gösterdiği için yakıştırıldığı sanılıyor. Bazı kaynakların yazdığına göre Bizans imparatoru Arcadius'un elçi olarak birkaç kez İran'a yolladığı Maifergat papazı Marutha ile dostluğu onun Hiristiyan olduğuna yorumlanmış olabilir.

Sasani İmparatorluğunda yaşayan Hristiyanların Selukiya kentinde bir meclis toplamaları onun zamanına rastlıyor ve onun koruyuculuğunda düzenlenmiştir (410). İmparatorluktaki papazlardan bileşen bu meclis Bizans imparatoru Constantine'nin Hristiyanlığı benimsemesinden sonra, 325 yılında düzenlenmiş olan ve Arianizmi kınayan Nicea Meclisi kararlarını kabul eder. Selukiya Konseyi Sasani İmparatorluğunda kilise örgütlenmesini ilk kez bir takım kurallara bağlar ve bir hiyerarşi koyar. İmparatorluktaki kilisenin başına Selukiya papazı Isaac getirilir. Yazdgerd döneminin sonuna doğru Hristiyanların ateş tapınaklarını yakacak ve Zerdüşt rahiplerine saldıracak kadar ileri gittikleri söylenir. Bu durum Yazdgerd'in azınlık dinlere karşı toleranslı bir politika izlediğinin kanıtı olarak görülüyor. Onun imparatorluğun Yahudi Patriark'ının kızı Soshandukht ile evlendiği de söylenir.

Roma imparatoru Arcadius, Yazdgerd'den kendi genç oğlu Theodosius II'nin koruyucusu olmasını talep eder ve bu talebi kabul edilir. Nitekim, Arcadius ölünce Bizans'a elçi yollayan Yazdgerd genç imparatoru kollar.

Çok kısa yönettikten sonra ölen Şapur adlı kardeşini takiben Sasani tahtına Yazdgerd I'in oğlu Behram V (420-438) geçer. O, *Behram Gor* (Behram Jur) olarak da bilinir. *Gor* soyadı ona avdaki yeteneği nedeniyle verilmiştir. Halk etimolojisinde *Gor* sözcüğü *yabani öküz* olarak yorumlanır. Gor ünvanı, *Cambrıdge History Of Iran* adlı kaynağa göre, gerçekte *kral* veya *lider* anlamlı daha eski bir Doğu İrani sözcük olabilir. Çünkü Orta Asya'da da savaşlar yapan Behram, yönetiminin sonlarına doğru çıktığı Doğu seferlerinden zaferle çıkmıştır.

Sasani Şahı Behram Gor ve Deylemiler

M.S. 932-1062 (veya 933-1055) yılları arasında İran ve Irak'ta yüz yıldan daha uzun süre iktidarı ellerinde tutan Büweyhi'lerin Deylemli bir aşiret oldukları iyi biliniyor. Ebu İshak İbrahim, Bosworth'un aktardığına göre, Büveyhiler'in Deylem'in dört aşiretinden en soylusu olan Lahijan Shirdhilawand'larına dahil olduklarını yazmaktadır. Büweyhiler'in tarihçisi Ibn Miskavayn ve *Mervani Kürt Tarihi*'nin yazarı İbnu'l Erzak gibi tarihçiler onların kurduğu hanedanlığı bir *Deylem Devleti* olarak tanımlarlar. Selçuklular'ın gelişinden önceki bu dönemi Minorsky "*Deylemi Peryodu*" olarak adlandırır.

Kısacası Büweyhiler (Buyiler)'in Deylemli olduğu kuşku götürmeyen bir gerçek.

M.S. 1000 yılında yazdığı *The Chronology Of Ancient Nations* adlı eserinde El Biruni (Bk. Dr. C. Edward Sachau'nun İng. çevirisi, 1879), Büweyhiler'in orijini konusunda iki görüşün varlığına işaret eder. Biri, onların "*Sasan Evi*"nden geldikleri, yani Sasani orijinli olduklarıdır. İkinci bir görüşe göre de Arap orijinlidirler. Biruni, her iki tezi savunanların da onların şeceresini Sasani hükümdarı *Behram Gur* **(**420-38**)**'dan çıkarak geriye ve ileriye götürdüklerini yazmakta ve öne sürülen alternatif şecereleri vermektedir. Yani Büveyhiler'in şeceresinde Behram Gur (Behram Gor) merkezi bir figürdür ve onun Arap olmadığı açık olduğuna göre (Arap şeceredeki Behram, Behram Gur'dan başkası olmadığı taktirde), gerçekte onların Sasani orijinli olduklarını söyleyen bir tek görüş vardır.

El Biruni'nin aktardığı şecereler şöyledir:

Arap orijin verenlerin tezi: Udd, Dabba, Basil, Al Dailam, Muawiya, Al'abyad, Al Dahhak, *Behram* (Bu şecere şöyle de ifade edilir: *Behram* ben, Aldahhak ben, Al'abyad ben, Muawiya ben, Aldailam ben, Basil ben, Dabba ben, Udd).

Sasani orijin verenlerin tezi: *Behram Gur*, Sasanadhar, Shuzil, Sasankhurra, Sasananşah, Shirfana, Shiran Şah, Shirzil I, Shirkadha, Shirzil II, Kuhi, Thaman, Fanakhusru, *Buwaihi* (yani Buwaihi Fanakhusra'nın, Fanakhusra Thaman'ın oğluydu).

Biruni bu ikinci şecereyi Ebu İshak ibrahim ben Hilal Elsabi'nin *Altaj* adlı kitabından aktardığını not etmektedir. Bu eser Buyi kralı Adud al-Daula için kaleme alınmıştır. Şeceredeki Buwaihi ben Fanakhusra, Buwaihi Evi'nin ünlenen ilk üyesidir.

(Bk. El Biruni, a.g.e).

Arap şecerede geçen Dabba adı Banu Dabba Araplar'ına işaret etmektedir. C. E. Bosworth da, *The Medieval History Of İran, Afghanistan and Central Asia* (London, 1977) adlı çalışmasında Deylemiler'in kahramanlık çağı (genişleme peryodu) henüz sona ermeden, yani M.S. 10. Yüzyıl ortalarından önce yazılmış kaynaklarda onların orijinde Banu Dabba veya Banu Tamim Arapları'ndan geldiklerine ilişkin rivayetlerin yeraldığına işaret etmekte ve hep kaba ve barbar olarak görülmüş olan Deylemiler'in politikalarına meşruiyet kazandırma, onları İslami camianın uygar bir parçası gibi gösterme amacının bu tür şecereler yapılmasındaki rolünü vurgulamaktadır.

Deylemli oldukları tartışma götürmeyen Büveyhiler'in Sasani orijinli olduklarına ilişkin gelenekleri, Deylemiler'le Sasaniler'in aynı halk olduklarına işaret etmektedir. Şecerelerini Sasani şahlarından Behram Gor'a dayandırmaları ise, Nashwan b. Said al-Himyari (ölm. 1178)'nin yazdıklarından hareketle Bosworth'un işaret ettiği gibi, Behram Gor'un mesih gibi görülmesinden, pek çok İranlı arasında eski İran dinini restore etmek üzere Behram Gor soyundan birinin dönüşü beklentisinden ileri gelebilir (Bk. Bosworth, a.g.e., s. 57).

Kürt tarihçisi Şeref Han'ın kaleme aldığı Şerefname'de Zaza oldukları iyi bilinen ve Azzaniler olarak ünlenen eski Sason krallarının da Sasani orijinli olduklarını söyleyen geleneğe yerverilir.

Böylece Zaza ve Sasan adları arasındaki çarpıcı benzerliğin bir tesadüf olmadığı, bunların bir ve aynı adın şekilleri oldukları gelenekler tarafından da doğrulanmış olmaktadır.

Burada yapmakta olduğum bu geleneklerin tarih tarafından da doğrulandığını göstermektir. O halde Sasaniler'in tarihine az önce bıraktığım yerden devam etmeliyim.

Behram Gor'un tahta çıktıktan az sonra Zerdüşt rahiplerinin kışkırtmasıyla Hiristiyanları cezalandırması üzerine pek çok Hiristiyan Roma imparatorluğuna kaçar. Bu sığınmacıların iade edilmemesi onu Theodosius II ile savaşlara sürükleyen bir etken ya da bahane olur. Bir seri çarpışmadan Bizans'ın üstün çıkmasını takiben 422 yılında barış yapılır. Bundan kısa bir süre sonra da kendisine ibadet özgürlüğü tanınan Sasani impratorluğundaki kilise (İran Kilisesi) otonomisini ilan eder ve Batı kiliselerinden kopmaya yönelir.

Ermenistan'daki huzursuzluğu da yatıştırmaya çalışan Behram, bir Arsakid olan Vramşapuh oğlu Artaşes'i Ermenistan kralı olarak atadı. Ama beş-altı yıl sonra 428'de bazı Ermenistan soylularının da talebi üzerine Artaşes'i indirip yerine bir Sasani vali koydu. Kendilerine daha fazla güç verdiği için bundan hoşnut görünen Nahararlar adı verilen soyluların aksine başında Sahak'ın bulunduğu Ermenistan klerjisi Ermenistan'ın bir Sasani vali (marzpan) tarafından yönetilmesine tepki gösterdi. Bunun üzerine Sahak Sasaniler'ce tutuklandı, ama bir kaç yıl sonra tekrar serbest bırakıldı. Gene de Ermenistan'daki huzursuzluk yatışmadı. Nitekim bir süre sonra isyanlar patlak verdi ve ülke büyük yıkım gördü.

Bu arada tahta Behram Gor'un oğlu Yazdgerd II (438-457) oturdu ve hemen sonra Bizans'a savaş açtı. Doğu orduları kumandanı Anatolius'u Yazgerd'in karargahına gönderen Theodosius II, statükoyu koruyan bir barış sağladı. Bunu takiben yeni Sasani şahı imparatorluğunun kuzey-doğu sınırlarında Sasani üstünlüğüne meydan okuyan aşiretlere döndü. Bu aşiretlerin veya halkın kimliği netçe bilinmiyor.

Sasaniler'e Karşı Mamakan İsyanları

Tam bu sıralarda Ermenistan (Kırmanciye)'da büyük kargaşalıklar doğdu. Ermeni kaynakları bu olayların nedeni olarak Yazdgerd'in Ermenistan'ı zorla Zerdüştlüğe çevirme çabasını gösterir ve bu girişimin ardındaki asıl figürün de Yazdgerd I, Bahram Gor ve Yazdgerd II'nin vezirliklerini yapmış olan ünlü Mihr-Nerseh (Ermeni kaynakları ona *Hazarbad* ünvanı verir) olduğunu kaydederler. Bu adam Abbasi devletindeki Bermekiler gibi güçlü vezirler örneğinin bir prototipi sayılıyor.

Ermenistan'a bir mektup yazan Mihr-Nerseh ülkeyi din değişmeye çağırır. O'nun bu çağrısı başarısızlığa uğramakla kalmayıp halkı Sasani hakimiyetine karşı 450/451 ylındaki isyana sürükledi. Bu isyanı Partriark Joseph'in çağrısıyla toplanan Ermenistan din adamları ve prenslerinden oluşan bir meclis başlattı. Bu sırada bazı Ermenistan (Kırmanciye) soyluları Zerdüşt dinine döndü ve Sasaniler'le ittifak kurdular. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak olay sadece bir Ermenistan-Sasani çatışması olmaktan çıkıp Ermenistan'da bir iç mücadeleye dönüştü. Bizans'tan yardım talebi karşılık bulmadı. Böylece 451 yılında Mamakan Evi'nden *Vardan Mamakan* adlı bir soylunun öncülük ettiği muharebede Ermenistan Hristiyanları bastırıldılar. Birçok kayıp verildi. Bu savaştan sonra pek çok Ermeni rahip ve soylusu esir edilip İran'a götürüldüler ki, bunların bir bölümü de İran'daki esaret yıllarında öldürüldüler. Böylece Ermenistan Sasani marzbanları tarafından yönetildi. *Avarair Muharebesi* Ermenistan (Kırmanciye) tarihinde bir dönüm noktasına dönüştü ve Ermenistan halkı tarafından günümüze dek acıyla anılageldi.

Yazdgerd II'den sonra iki oğlu Hürmüz ve Peroz (*Muzaffer* anlamlı bir ad ve ünvan) taht üzerinde çatıştılar. Sonunda Hürmüz III çıktı tahta (457-459?). Heftalitler'in desteğini alan onun kardeşi Peroz (Firuz, Perviz) ağabeyini devirip yerine kendisi geçti (459-484).

Onun döneminde Bizans Avrupa'daki Hunlar'la uğraşırken, Sasaniler ise Orta Asya'dan gelen istilacılarla (özellikle Heftalitler denen Beyaz Hunlar'la) meşgullerdi. 469 yılında Heftalitler (Beyaz Hunlar) Sasani şahı Peroz'u yenilgiye uğratıp esir ettiler. Sasani şahı dayatılan barış koşullarını kabul etmek zorunda kaldı ve istenen fidye ödenene kadar Peroz'un oğlu Kavad rehin olarak alıkondu.

Doğu sınırlarındaki yenilgi ve esaretten sonra Sasani şahı Peroz Ermenistan'a döndüğünde Vardan'ın yeğeni *Vahan Mamakan*'ın önderlik ettiği bir isyan patlak verdi. Gürcistan'da da Hristiyanlar'la Sasani partizanı Zerdüştler çarpışıyordu. Sasani kuvvetlerinin çoğu 482 yılında Peroz'un Hazar denizi doğusundaki seferine katılmak üzere ülkeyi terkettikten sonra Vahan Mamakan Ermenistan (Kırmanciye)'ı toparlamayı başarabildi. İki yıl sonra bir Sasani ordusu Heftalitler tarafından imha edildi ve Sasani kralı Peroz öldürüldü.

Sasani İmparatorluğunda Nasturilik, Peroz döneminin sonlarında Hristiyanlığın hakim biçimi haline geldi. Bu gelişme Bizans Kilisesi'ne karşı ve ondan bağımsız Hiristiyan bir İran Kilisesi'nin yaratılmasıyla sonuçlandı. Nasturilik, Sasani devletinde tek izinli Hristiyan sektti.

Peroz'dan sonra tahta kardeşi Balaş/Valgaş geçti (484-488). Ağır bir fidye ödenerek Heftalitler'le, ayrıca Vahan'ın liderlik ettiği Ermenistan isyancılarıyla da barış yapıldı. Ermenistan (Kırmanciye) direnişçileriyle varılan anlaşmaya göre, ülkede mevcut ateş-tapınaklarının imhası kabul edildi. Yenileri de inşa edilmeyecekti. Artık Zerdüştlük dayatması olmaksızın Ermenistan'da Hristiyanlık serbestçe icra edilecek, Ermenistan bir vali veya vekil tarafından değil, doğrudan Sasani şahı tarafından yönetilecekti.

Böylece Balaş döneminde Ermenistan soylularına daha ayrıcalıklı bir statü verildi.

Mezdekiler Sorunu ve Sasani Devletinde Komünizmin Kırk Yıllık İktidarı

Balaş'ın Kavad (Kubad) yanlılarının bir komplosunda öldürüldüğü söylenir. Böylece Peroz'un oğlu Kavad I çıktı tahta (488-496 ve 498-531). Kavad, pek çok yönden dikkate değer biriydi. Daha önce Manicilik (Manikyanizm) bastırılarak değişimi ertelenmiş ve korunmuş olan ortodoks İran inancı Zerdüştlük içinde O'nun yönetimi döneminde yeni bir iç kavga ve kargaşa yaşandı. Çünkü devlet-kilise ilişkilerindeki uyuma meydan okuyan Mazdakilik denen dinsel görünümlü yeni bir devrimci hareket doğdu ve bu hareket Sasani devletinin en büyük sorunu haline geldi. Hareketin kurucusu Mazdak (Mezdek) adlı biriydi.

M. R. İzadi, *Kürtler* adlı çalışmasında (1991) Mazdak adının *Küçük Mazda* anlamlı olabileceğini yazar. Mazda, Zerdüşt dininin süper tanrısı Ahura Mazda'nın kısa adıdır.

Mazdak'ın radikal sosyal görüşleri vardı. Herşeyde ortaklığı savunuyordu. Bir sosyal devrimi amaçlayan Mazdak'ın doktrinleri esas olarak Manici (Manikyan) ilkelerin ve ideallerin bir devamıydılar. *The World History* adlı kaynakta bu sektten "*ateşe-tapanların sekti"* olarak sözedilir. Pekçok yazar Mazdek hareketini ilk dünya komünist sistemi saymaktadır.

Ortodoksluk artık itibarını yitirmişti. Sasani hükümdarı Kavad (488-531), bir Mazdak (Mezdek) yandaşı olmuş, sade halkın koşullarını iyileştirmek için aristokrasinin gücünü kırmaya girişmişti. Bunun üzerine kaçınılmaz olarak reform karşıtı soyluların ve ortodoks Zerdüştçülerin direnişi ve komplosuyla karşılaştı. Gericiler buldukları ilk fırsatta ayaklandılar. İmparatorluk isyanlar ve iç savaşlarla çalkalandı. Sonunda 496 yılında Kavad devrildi ve hapse atıldı. Yerine onun kardeşi Zamasp tahta çıkarıldı. Hapisten kaçmayı başaran Kavad, Heftalit (Hun)'lere sığındı ve birkaç yıl sonra bir Hun (Heftalit) ordusuyla geri İran'a dönerek herhangi bir direnişle karşılaşmadan kardeşinden tahtı geri aldı (498/9). Böylece onun ikinci yönetim dönemi başladı. Bu dönemde kendisini devirmede aktif rol almış olan soyluları tasfiye etti ve konumunu pekiştirdi. Bazı kaynaklara göre ise Mazdak'ın görüşlerine uygun olarak oluşturulmuş tüm yasaları kaldırmaya mecbur edildi ve geri Zerdüştlüğe döndü.

Kavat yönetiminin sonlarına doğru M.S. 528 yılında Mazdekiler büyük katliamlara maruz kaldılar. O'nun bu ikinci yönetim dönemi daha çok Romalılar'la yapılan savaşlarla geçer. Böylece halkın dikkati iç sorunlardan uzaklaştırılır. Kavad'ın oğlu ve halefi Kisra Anuşirvan döneminde ülkenin her yanında büyük Mezdeki katliamları yapılır ve yokedilmeleri emredilir. Ama yokedilmek şöyle dursun Mezdekilik adeta yeniden dirildi.

Mezdekiler, bazı Zerdüştçü pratiklerine rağmen esasta bir tür Manici idiler. Bu sektin kurucusu Mezdek hakkında çok az şey biliniyor. Belki de Maniciliğe sempati duyan bir Zerdüşt rahibiydi. Manici (Manesçi) bir muhalif olarak şiddete ve başkalarına zarar vermeye karşı çıktı. Mülkiyette ortaklığı, yani bir "*ilkel komünizm*"i savundu. O'nun bu noktada ne kadar ileri gittiği bilinmiyor. Kadınları dahi paylaşmayı savunmakla suçlandıysa da, onun düşmanlarının bir iddiası olarak görünüyor bu.

Mani'den sonra ortaya çıkan Mazdak'ın adını El Biruni "*Mazdak ben Hamadadan*" olarak verir ve Nasa'nın bir yerlisi olduğunu söyler. Biruni'nin aktardığına göre Mazdak, Kavad (Kubad) ve Feroz dönemlerinde baş-yargıçtı. Düalizmi savunmakla bereber pek çok noktada Zerdüşt'ün öğretisine karşı çıkmış, "*Hem mülkiyetin hem kadınların herkesin ortak malı olmasını"* savunmuştur. Sonunda Sasani hükümdarı Kavad da sayısız yandaşları olan Mazdak'a katılır. Biruni, Kavad'ın Manici (Mazdakçı) olmasının bazı çevreler tarafından Mazdakçı geniş yığınlar karşısında kendi yönetimini güvencede bulmamasına bağlandığını ve Mazdak'ın ona hayvanların kurban edilmesini yasaklama emri verdiğini aktarır (Bk. Biruni, a.g.e, s. 192).

Mezdekilik, Sasani İranı'nda Zerdüştlüğün devlet dini olduğu bir zamanda M.S. 5. Yüzyılda doğdu. Zerdüştlüğün oluşturduğu katı sosyal ve ekonomik sınıf sistemine karşı ortaya çıkmış bir muhalefet hareketiydi. İslam çağının ve günümüzün militan Şiizmi (Alevilik) Mezdekilikten doğrudan etkilenmiştir.

7. ve 9. Yüzyıllarda Mezdekiler'e bir dizi isim altında referans veriliyordu. Onları tanımlamak için en sık kullanılan adlar Mazdakkiya, Hurremiye, *Muhammira* (kırmızı elbiseli), *Sapid-Jamagan* (Beyaz-Elbiseli) ve Mubayyida idiler.

Mezdekiler ve Babek'in yönettiği Hurremiler bayrakları ve giysilerinde kırmızı renk kullandılar ve bu yüzden *Surkhalaman* (kırmızı bayraklı halk) veya *Surkhjamagan* (kırmızı elbiseli halk) diye adlandırıldılar. İzadi'ye göre *Kızılbaş* adının kökeni budur (Bk. İzadi, Kürtler, s. 140). 14./15. Yüzyılda Safevi hareketine de kırmızı başlıkları nedeniyle Mezdeki ve Hürremiler'e verilen bu aynı adla *Kızılbaş* adı verildi. İzadi'ye göre Mezdekiler'den başlayarak modern zamanların Alevileri'ne dek uzanan akımlar, Alevilik, Yezidilik, Ehl-i Hak (Gerçeğin halkı, Ruh'un halkı) da dahil melekler kültü dininin kolları ve uzantılarıdır.

Bizans'ın Kafkaslardaki Derbend Geçidi savunmasına parasal katkı yapmayışı Sasaniler'le ilişkileri gerginleştirdi. Ağustos 502 yılında modern Erzurum (Theodosiopolis) Sasaniler tarafından zaptedildi. Kavad, güneye inerek Amida (Diyarbakır)'yı da kuşattı ve Ocak 503'te bu kenti zaptetti. Bizans'ın Doğu'ya yolladığı ordularla yapılan savaşlarda üstünlük karşılıklı geldi gitti, hiçbiri kesin zafer kazanamadı. 506 yılında yedi yıl süreli bir barış yapıldı. Ama bu barış daha uzun sürdü. Kendi yönetiminin sonuna kadar Kavad daha çok iç sorunlarla meşgul oldu. Mezdekiler'le ortodoks Zerdüştçüler arasındaki mücadele devam etti ve Mezdeki hareket daha da güçlendi.

Kavad, üç oğlundan en küçüğü olan Kesri (Kisra)'yi halefi olarak belirledi ve onun tahta çıkışını güvenceye almak için Bizans imparatoru Justin'e Kesri'yi evlat edinmesini ve onu İran yöneticisi olarak destekleme sözü vermesini teklif etti. Ama Justin bu öneriyi kabul etmeyince ilişkiler gerginleşti.

Kavad yönetiminin sonları içerde ortodoks Zerdüştçülerin heretik olarak gördükleri Mezdek ve pek çok taraftarının cezalandırılmasına ve asılmalarına tanık oldu. Böylece Mezdekçi hareket yeraltına itildi.

Tahta halef seçilen Kesri'nin Mezdeki katliamının kışkırtıcısı olduğu söylenir. Mezdekçiler'in adı *sosyal devrimciler* için genel, ortak bir ad olarak kaynaklarda tekrar takrar görünür. *Cambrıdge History Of Iran*'da işaret edildiği gibi, etkileri büyük olan Mezdekiler'in ne adı, ne de anısı unutuldu. Onlar İslami çağlarda dahi devam eden bir miras bırakmışlardı.

Kavad'ın yerine artık kendisinin halef belirlediği en küçük oğlu Kesri I (531-579) geçmişti. O, en yetenekli Sasani şahı olarak tanımlanıyor. *Kisra (Kesri)*, *Kisra Anuşirvan* ve *Adil* (*Nuşirevan-ı Adil*) ünvanlarıyla bilinir. O'nun adının Arapça şekli olan Kisra, Araplar tarafından Avrupa'daki Caesar (Kayzer) ve Çar ünvanlarıyla benzer şekilde tüm Sasani şahlarının ortak adı ve ünvanı gibi kullanılmıştır. Partlar'a *Arsakiler (Eşkaniler)* denmesi gibi, Sasaniler'e de *Kisralar* denmiştir.

Kardeşlerinin isyanını bastıran Kesri I, soyluluk ve Zerdüştçü klerjiyi etrafında birleştirdi. 532'de Bizans'la bir barış yaptı. Bu aralıkta iç sorunları çözmeye çalıştı. Mezdeki hareketiyle gündemleşen sosyal patlamalar onu ilkin bazı reformlar yapmaya zorluyordu. Bu işi tamamladığını düşündüğü bir sırada Bizans'a savaş açtı (540). Bir yıl sonra bu savaşı Lazika (Lazistan)'ya taşıdı. Daha önce ismen Bizans yönetimi altında bulunan Lazika'yı Sasani yönetimi altına sokmaya çalıştı. Bizans tarihçisi Procopius, onun Bizans'la savaşlarını ayrıntılı olarak anlatıyor (Bk. Procopius, *History Of The Wars*, H. B. Dewing çevirisi, I., II. ve VIII. kitaplar).

Sasaniler, Daylamitler (Deylemiler) ve Yemen

Kesri I Anuşirvan, kendi yönetiminin sonunda Sasani ordusunu ilk kez Güney Arabistan'a yolladı.

O dönemin dünya egemenleri Mazdacı (Ahura Mazdacı) Sasani devleti ile Hristiyan Bizans idiler. Hristiyan Araplar Bizans'tan, pagan ve Yahudi dininden Araplar ise Sasaniler'den yardım bekliyorlardı. Bizans desteğini de alan Hristiyan Etopya'nın kendi dindaşlarını cezalandırdıkları gerekçesiyle Himyariler'in üzerine bir ordu gönderdiği sırada bir Musevi olduğu söylenen *Yusuf Dhu Nuwas* adında biri Yemen'in Hristiyan-olmayan Arap çoğunluğunun lideri olarak öne çıkıp Sasaniler'den yardım istedi (522). Yusuf, yaşamını Etopyalılar'ı ülkeden kovmak için yürüttüğü bu savaşta yitirdi (525).

En sonunda Kesri I, Himyar saray çizgisinden Ebu Murra'nın oğlu Saif'in (P. K. Hitti'de Sayf-İbn-Dhi-Yazan) talebi üzerine *Vahriz*/*Wahraz* adlı bir Sasani kumandanını ordusuyla birlikte Aden dolaylarına gönderdi (570/575). Bu Sasani ordusu 575-77 yılları arasındaki bir tarihte Yemen'in başkenti Sana'yı işgal ederek Afrikalı Etopyalılar'ı ülkeden çıkarttı ve Saif'i kral ilan etti. Sasaniler'in bu Yemen seferi ünlüdür. Böylece Yemen (Güney Arabistan) Sasani imparatorluğuna bağımlı hale geldi ve uzun süre öyle kaldı.

Sasaniler'in amacı Bizans'ın Hindistan ve Uzak Doğu ile ticaretini kontrol altında tutmaktı. Şimdilik bu hedeflerine varmış görünüyorlardı. Sasaniler, 598 yılında kendi otoritelerini tanımamaya başlayan Himyari kralına karşı artık geri İran'a dönmüş bulunan *Vahriz* adındaki aynı kumandanın yönetiminde yeni ve daha büyük bir ordu yolladılar. Bu savaşta Himyari kralı öldürüldü ve Yemen Vahriz'in yönetimi altında bir Sasani eyaleti veya bir vasal devlet haline getirildi.

Minorsky, *Enc. Of Islam*'ın Daylam maddesinde Sasaniler'in 570 yılındaki Yemen seferine Daylam (Deylem) ve çevresinden 800 tutsağın da katıldığını yazmaktadır. Ama diğer kaynaklara bakıldığında bu seferi yapanların zaten Daylamitler (Deylemiler) olduğu anlaşılmaktadır. Arabistan'ın İslam'ı benimsediği tarihlerde hala Yemen'in bir parçasını yönetmekte olan burdaki Sasani yöneticileri de zorunlu olarak İslam'ı benimsediler. İbni Haldun'dan ve Robert W. Stookey'nin *Yemen* (1978) adlı kitabından öğreniyoruz ki,

Sasani olarak tanımlanan bu Yemen yöneticileri Daylam ve çevresinden gönderilen tutsakların soyundan olup Yemen'de kalanlardır. Yemen'i Etopyalılar'ın işgalinden kurtarıp Sasani imparatorluğuna ilhak eden bu Deylemiler'in Yemen'de doğan soyları Yemenliler tarafından *Abna (Oğullar)* adıyla bilinmişlerdir.

Yemen'de İslam'ı ilk benimseyen ve kendisiyle birlikte Yemen'i de İslam'a çeken kişi oradaki beşinci Sasani (Zaza) valisi *Badhan*'dır. Başkenti Sana olan Badhan'ın İslam'ı 628 yılında benimsediği ve Yemen'i Muhammed'in yönetimine verdiği söylenmektedir. Bunun üzerine Badhan, bu kez Muhammed tarafından kendisinin Yemen valisi olarak tanınmıştır. Bu tarihten sonradır ki Muhammed sık sık Yemenliler'i övmeye, "*İman Yemenli'dir*" demeye başlar.

629 yılında Muhammed'in yeğeni *Ali bin Abi Talib*'in Yemen'e yaptığı misyoner bir gezinin ardından Yemen aşiretlerinin İslam'a katılışı giderek artar. Yemen'in Sasani (Daylamit) valisi ölünce, Muhammed, Sana bölgesine yönetici olarak onun oğlu *Shahr*'ı atar.

Daha Muhammed'in sağlığında ortaya çıkan ve '*Yalancı Peygamber*' olarak bilinen *Al-Aswad Abhala bin K'ab*, bir Yemen tanrısı olan *Rahman al-Yaman* adına Muhammed'e ve İslam'a meydan okur, Sanaa'ya bir baskın yaparak Muhammed'in ordaki valisi Sasani Shahr'ı astırır ve Yemen'deki Sasani (Daylamit) birliklerini dağıtır. Bu sırada birçok Yemen aşireti saf değişip ona katılırlar. Muhammed'in ordaki diğer valileri Hicaz'a sığınır. Ama Yemen gezisi sırasında Ali'nin İslam'a çevirdiği Hamdan adlı aşiretler grubu İslam'a bağlı kalmaya devam ederler.

Bu arada Yemen'de kontrolü ele geçirmiş bulunan Al-Aswad, Muhammed'in otoritelerini onadığı Sasaniler'e dayanmaya çalışarak onlardan *Firuz al-Daylami* ile *Dadhawayh* (Ibn Haldun'da Dadhwayh)'ı kendi bakanları olarak atadı ve öldürdüğü Shahr'ın dul karısı Azar ile evlendi. Ama çok geçmeden al-Aswad'ın Sana'daki sarayı evlendiği Azar'dan yardım alan Firuz al-Daylami ve Dadhawayh tarafından basıldı ve kendisi de bu baskın sırasında öldürüldü. Böylece Yemen geri İslam'ın başkenti Medine'nin kontrolü altına sokuldu.

Geleneğe göre Al-Aswad'ı öldürenler Firuz Al-Daylami Evi'dir. Rivayete göre cennetten Muhammed'e Yalancı Peygamber'in öldürüldüğü bildirilmiş ve kimin öldürdüğü sorulunca "*Firuz-al-Daylami'nin imanlı soyu*" yanıtı verilmiştir. Muhammed'in ölümünden sonra onun yerine geçen halife Ebubekir de Yemen'in yönetimini *Oğullar (Abna)* diye bilinen Sasaniler (Deylemiler)'de bırakmıştır. Firuz al-Daylami'yi kendisinin Yemen valisi olarak atayan Ebubekir, Dadhawayh ve Khishnas'ı ise onun yardımcıları yapmıştır (Bk. *Cambrıdge History Of Iran*, s. 158; P. K. Hitti, *History Of The Arabs*, s. 65-66; Robert W. Stookey, *Yemen*; ve *Enc. Of Islam'ın Al-Abna maddesi*).

Kısacası, Yemen ilkin Sasaniler, ardından da İslam adına uzunca bir süre Deylemiler tarafından yönetilmiştir. Ömer ve Muaviye zamanlarında da Yemen'i Fayruz Deylemi'nin veya onun soyunun yönettiği sanılıyor. Emeviler döneminde Yemen'in Sana baş-yargıcı *Ghitrif al-Daylami*, Muhammed ve Ebubekir'in Kuzey Yemen valilerinden Firuz'un torunu, al-Dahhak'ın da oğluydu. 11. Yüzyılda Sana ve çevresinde Abna denen Deylemiler (Sasaniler) hâlâ ayrı bir öğe ve güç olarak mevcutlardı. 1038 yılında Daylam'daki Zeydi devletinden Yemen'e gelen *Abu al-Fath al-Daylami* orada Zeydi imamı olarak ilan edildi (ölm. 1052/53). Ondan *Abu'l-Fath Nasir al-Daylami (An Nasir Abu'l-Fath Daylami)* olarak sözeden ve *Hasan'ın oğlu Zeyd'in soyundan* olduğunu söyleyen İbni Haldun'un yazdığına göre, al-Daylami İran'dan Yemen'e gelerek imamlığını ilan etmiş ve Hamdaniler'in desteğiyle Sadah ve Sana'yı ele geçirmiştir. Onun künyesi Enc. Of İslam'da *Abu'l-Fath al-Daylami al-Husayn bin Nasir bin al-Husayn (Al-Nasir Lı-Din Allah)* olarak verilir ve onun soyunun Yemen'de sonraları *Banu'l Daylami* olarak bilindiği belirtilir.

Yarımadanın en kalabalık nüfuslu ülkesi olan Yemen İslam fetihlerini yapan ordulara bir asker kaynağı oldu, batıda İspanya, doğuda Çin'e dek giden İslam ordularına seçkin kumandanlar ve koloniciler sağladı. Bunlar arasında büyük ihtimalle bir Deylemi öğe de mevcuttu.

Daha sonra Kesri I'in oğlu Hürmüz IV (579-590)'ü görüyoruz Sasani tahtında. Bazı kaynaklar onu babasından daha adil diye niteler. Diğerleri ise kaba ve despot bulur.

Enc. Of Islam'ın Daylam maddesinin yazarı Minorsky, Hürmüz IV'ün M.S. 590 yılında Zoanab adlı bir Daylamit lider tarafından bir darbe ile devrildiğine işaret eder. Bu darbe Hürmüz IV'ün kendi popüler generali ve Sasani ordusunun kumandanı Behram Çupin'i görevinden alması ve Çupin'in buna bir isyanla yanıt vermesiyle aynı zamana rastladığına göre, adı geçen Daylamit liderin Çupin'in müttefiki veya onun isyanına katılanlardan biri olması gerekir. Çünkü Hürmüz IV, Çupin isyanı ile başlayan süreçte bir saray darbesiyle devrilir. Fakat kesin konuşmak için yeterli verilere sahip değilim.

The Cambrıdge History Of İran, Ctesiphon'daki darbenin liderlerinin Sasani şahı Hürmüz IV'ün kayınbiraderleri *Bindoe* ve *Bistam* adlı iki kardeş olduğunu ve onların Hürmüz IV'ün oğlu II. Kesri'yi tahta çıkardıklarını (590) söylemektedir. Ama Sasani tahtı Arsacid (Part) saray evinden gelme isyancı Behram Çupin tarafından ele geçirilir (590-591). Çupin, Rey'li Mihran Evi'ndendi. Bindoe ve Bistam kardeşler daha sonra kendisine karşı isyan ettikleri II. Kesri'nin amcaları olup Çupin'e karşı savaşmışlardır. Ama kendileri (özellikle Bistam) isyan ettiklerinde Çupin'in partizanları tarafından onun halefleri gibi görülüp desteklenmişlerdir.

Çupin karşısında tutunamayan II. Kesri Bizans'a sığınır ve imparator Maurice'den yardım almayı başarır. Böylece Sasan Evi'ne ait olmadığı için taht talebini imparatorluğa kabul ettirmekte zorluklarla karşılaşan Behram VI (Behram Çupin) yenilgiye uğratılır ve iktidar II. Kesri tarafından geri alınır (591). Bir yıl kadar sonra Çupin bir suikast sonucunda öldürülür. Çupin'in öyküsü Firdevsi'nin Şahname'sinde, ayrıca Pehlevice bir romanda işlenmiş, asırlarca hayranlık uyandıran büyük bir kişilik olarak anılmıştır.

Hüsrev-i Perviz ve *Kesri (Kisra Perviz)* olarak da ünlenen II. Kesri (591-628)'nin Hiristiyanlığa döndüğüne ve Şirin adlı bir Hristiyan kadınla evlendiğine inanılır.

Ferhat-Şirin veya *Hüsrev-Şirin* öykülerinde adı geçen *Ferhad*'ın da bu Sasani şahı olduğuna inanılıyor. O'nun Ctesiphon'un doğusunda Dastgird'de bulunan ve karısı kraliçe Şirin'in adını verdiği rivayet edilen Kermanşah eyaletine bağlı Kasr-ı Şirin'deki sarayı ünlüdür. *Amasya Tarihi'nde* Hüseyin Hüsameddin onun künyesini '*Hüsrev-i Perviz bin Hürmüz-i Tacdar bin Nuşirevan-ı Adil*' olarak verir. *Hüsrev-i Perviz* (590/1-628) kendisi, *Hürmüz-ü Tacdar* babası Hürmüz IV (579-590), *Nuşirvan-ı Adil* ise dedesi I. Kesri (531-579)'dir. Perviz sözcüğü *muzaffer* demektir. O'nun Bizans imparatoru Maurice (Maurikos)'nin kızı Maria ile de evlendiği kaydediliyor.

Bizans-Sasani Savaşlarında Dersimliler ve Deylemiler

Bazı kaynaklar Sasaniler'in üç-dört kez İstanbul'u kuşattıklarından sözederler (609, 616, 619 ve 626 tarihlerinde).

Procopius, *History Of The Wars* adlı eserinin ilk iki kitabında, özellikle Justinian (527-65) dönemi olmak üzere Bizans-Sasani savaşlarını (kendi deyişiyle *Pers Savaşları*) ayrıntılı olarak anlatır. O'nun bıraktığı yerden sonrasını ise *The Historıes* adlı yapıtında Agathıas tamamlar.

M.S. 627/28 yılına dek süren ve her iki tarafı da 640'lardaki Arap-İslam istilaları eşiğinde yorgun ve bitkin düşüren bu savaşlar hakkında burada bazı özet bilgiler vermeyi yararlı buluyorum.

Hemen not etmeliyim ki, Procopius (ölm. M.S. 558/565?), Sasaniler'den bazen Persler, bazen de *Medler* olarak sözetmekte, örneğin Sasani kralına '*Pers kralı'*, ordusuna da '*Med ordusu'* veya '*Pers ordusu'* demektedir (Procopius, a.g.e., H. B. Dewing çevirisi, 1905-13 baskısı, s. 13-51).

Sasani kralı Vararanes'in 441 yılında Bizans topraklarını istilası bir barışla sonuçlanır ve bir başarı sağlamadan geri döner.

Procopius ve Agathias'ın anlattıkları daha çok Peroz'un oğlu Mezdekçi ünlü Sasani hükümdarı Kavad (488-531) ile O'nun oğlu ve halefi Nuşirvan-ı Adil (Kesri, 531-579) döneminde yeralan savaşlardır.

Procopius'a göre İran'da kadınların ortak kullanımı yasasını getiren Sasani kralı Cabades (Kavad), 486 yılında bir isyanla devrildi ve hapsedildi. Bu tarih gerçekte 496 olmalıdır. Yerine kardeşi Blases geçtiyse de, hapisten kaçıp Beyaz Hunlar (Eftalitler, beyaz tenli ve yerleşik Hun stoku)'a sığınan ve Hun kralının kızıyla evlenen Kavad, 488 (doğrusu 498) yılında Hun ordusu eşliğinde İran'a girip geri tahta oturdu (I. kitap, s. 13-51). Sonraları ilkin Ermenistan'ı istila etti (502), ardından Amida'yı zaptetti (503). Bu sıralarda Kavad'ın ordusunda Eftalitler de vardı. Ama Kavad, diğer Hunlar'ın İran istilası üzerine (Hunlar'ın Eftalitler ve Sabirler adlı iki ayrı grubundan sözeden Procopius, bu istilayı Sabirler'in yaptığına işaret eder) geri dönmek zorunda kalınca, bir yıl kadar sonra Amida (Diyarbakır) geri Bizanslılar'ın eline geçer ve Bizanslılar'la yedi yıl süreli bir barış yapılır (506). Bu aralıkta Kavad, Hazar Kapıları gerisinde ve Maeotik Gölü (Azov Denizi)'ne dek uzanan ovalarda ve yaylalarda yaşayan istilacı Hunlar (Sabirler)'ın İran topraklarına akınlarına karşı tedbirler almak amacıyla Hazar Kapıları'nı ele geçirir, kaleler yapar ve büyük garnizonlar (asker) yerleştirir. Bizans için de tehdit oluşturan Hazar Kapıları'ındaki bu girişimlerine onların da ortak olmasını teklif eder, ama Bizans imparatoru Anastasius buna yanaşmaz (Procopius, a.g.e., I. kitap).

Sasani kralı Kavad, Agathias'a göre, politikaya "*devrimci icadlar*" sokan, çağlardır süregelen adetlerde ve politik yapıda köklü değişikliklere kalkışan, hatta kadınlarda bile ortaklığı öngören yasalar çıkartan Mazdeki bir Komünist'ti ve onun yaptıkları Plato'nun *Republic* adlı kitabında hayal edilen düzeni hatırlatıyordu; ama ikinci kez iktidara geldiğinde devrimci Mazdeki hareketiyle bağlarını koparmıştı (Bk. Agathias, *The Histories*, IV. kitap, s. 130-32).

Türkçe'de ve bazı diğer dillerde halen küfür gibi kullanılan *Kavad* veya *Kavat* sözcüğü, komünizmin iktidara geldiği ilk örneği temsil eden Sasani şahı Kavad dönemi ve onun adıyla bağlantılı olabilir.

Geri Procopius'a dönersek:

Sasaniler'in Hunlar'la uğraştığı bu sıralarda, Anastasius, Nisibis'e yakın Daras adlı yerde kendi adını verdiği bir kale yaptırır. Burası Bizans-Sasani sınırına yakındı. Anastasius, Sasaniler'in protestolarına aldırış etmeden Ermenistan'da da (Procopius'un *Persarmenia* dediği Sasani Ermenistanı sınırındaki bir köyde) buna benzer bir kent (kale) inşa eder ve etrafını surlarla çevirdiği bu kente *Theodosius* (Erzeroum, modern Erzurum) adını verir.

Anastasius'un yerine geçen Justinius zamanında Sasaniler'le yapılan görüşmelerde sınır sorunlarının yanısıra Lazica (eski adıyla Colchis) konusunda da anlaşmazlıklar patlak verir ve görüşmeler kesilir (518). Bu görüşmelerde Lazika'nın eskiden İran'a bağımlı olduğunu hatırlatan Sasani heyeti, daha sonra Romalılar'ca ele geçirilen Lazika'nın Bizans tarafından da zorla elde tutulduğunu belirterek, Lazika'nın iadesini barışın bir koşulu olarak öne sürer (I. kitap, s. 91-93).

Antik zamanlardan beri hep İran'a bağımlı olan Hazar Kapıları ve Lazika sınırlarındaki Hristiyan İberya (Gürcistan)'da ortaya çıkan gelişmeler de iki ülkeyi karşı karşıya getirir. Sasani kralı Kavad, İberler (Gürcüler)'e de İran dinini benimsetmek için baskı yapar. Bunun üzerine Gürcü kralı Gurgen (Gourgenes), Bizans imparatoru Justinius'tan yardım talep eder. Justinius, Hunlar'dan devşirilen paralı askerlerden bir orduyu Gürcüler'e yardım için Lazika'ya gönderir. Fakat, Kavad'ın yolladığı Sasani ordusu önünden Bizans askeri ve Gürcü soyluları Lazika'ya sığınmak zorunda kaldılar. Bizans, bu kez Lazlar'ı savunmak bahanesiyle ilk kez kendi ordusunu soktu Lazika'ya ve Laz-Gürcü sınırlarında kaleler inşa edilmeye başlandı. Çok geçmeden Lazika sınırındaki bu kaleler Sasaniler'ce ele geçirildi. Bu aralıkta Bizans tahtında Justinius'un yeğeni eski general Justinian'ı görüyoruz (527-565). Procopius'un işlediği de ağırlıkla onun dönemidir.

Eski korumaları Sittas ve Belisar (Belisarius)'a görevler veren Justinian, bunlardan Belisar'ı Dara (Daras) kentindeki Bizans birliklerinin kumandanı olarak atadı (527). Bizans-Sasani savaşlarını anlatan tarihçi Procopius, kendisinin bu tarihte Belisar'ın danışmanı olarak atandığını yazmaktadır. Sittas ve Belisar kumandasındaki Bizans orduları ardarda iki kez Sasani Ermenistanı'na (Procopius'ta Persarmenia, yani Pers/İran Ermenistanı. Ermenistan, Sasaniler altında bölündüğü ve anlatılanlar Sasaniler zamanına ait olduğu için ben Sasani Ermenistanı demeyi yeğliyorum) girerek savaşa neden oldular (527), ama Sasani Ermenistanı'ndan olan Sasani generalleri *Narses* ve *Aratius* kardeşler karşısında yenilgi aldılar. Belisar aynı yıl yeni takviyelerle Sasani sınırındaki Mindouos'ta onlarla yeniden savaştı, ama bu kez de yenilgiye uğratıldı (a.g.e., I. Kitap, s. 103-5).

Buna rağmen Bizans'ın *Doğu Generali* olarak atanan Belisar bir kez daha Sasaniler'in üzerine sürüldü. Belisar'ın 520 bin mevcutlu ordusu Mezopotamya'nın Nisibis ve Daras kentleri ve çevresinde Sasaniler'le yaptığı savaşta onları yenilgiye uğrattı (530). Bu savaşta Peroz'un kumanda ettiği Sasani ordusunda *Ölümsüzler* adı verilen birlikler ve başlarında Pityaxes adlı bir kumandan olan *Cadiseni'ler* de vardı (I. kitap, s. 141).

Aynı yıl Sasani kralı Kavad, Ermenistan'ın Sasani parçasından hareketle Bizans Ermenistanı'ndaki Erzurum (Theodosiopolis) üzerine Mermero kumandasında bir ordu gönderdi (530). Bu orduda *Sasani Ermenistanlılar* (Procopius'ta Persarmenians), Alanlar'ın ülkesine bitişik topraklarda oturan Sunitae'ler ve üç-bin mevcutlu bir Sabiri (Hunlar'ın bir kolu) birliği vardı. Satala kenti civarındaki Octava'da bu orduyla kendisini kuşatan Bizans'ın Ermenistan generalleri Sittas ve Drotheus'un kumanda ettikleri Bizans ordusu arasındaki savaşta büyük kayıp veren Sasaniler geri çekilmek zorunda kaldılar (I. kitap, s. 133-35).

Procopius, 530 yılında Ermenistan'da yeralan bu Bizans-Sasani savaşı sırasında Sasani Ermenistanlı olan *Narses*, *Aratius* ve *Isaac* adlarındaki üç kardeş ile *Symeon* (Simon) adında bir kişinin Sasaniler'den koparak Bizans tarafına geçtiklerini kaydeder. Bunlar, önde gelen şahsiyetlerdi. Onlardan Narses ve Aratius, Sasani Ermenistanı'nda Sasani ordusu kumandanlarıydılar ve daha önce Sittas ve Belisar'a karşı başarılıca savaşmışlardı. Onların küçük kardeşleri Isaak ise, Erzurum sınırında bulunan *Bolum Kalesi*'ni elinde tutuyordu ve taraf değişince bu kaleyi Bizans'a devretti. Nicolas Adontz, daha önce adını andığım kitabında bu adamın *Prens Isaak Kamsarakan* olduğunu yazmaktadır. Yani yukarda adları geçen üç kardeş ünlü Kamasarakan Evi'ne (Bu evin diğer adı *Arsar-unik*'tir. *Kars Tarihi*'nin yazarı F. Kirzioğlu'na göre *Dede Korkut Oğuznameleri*'ndeki *Kal-Sar* veya *Sarı Kal Baş* adı bu eve referanstır)

mensuplardır. Bolum Kalesi o tarihte bu ailenin veya kabilenin elindeydi. Adontz'a göre Bolum Kalesi, Pasinler'deki modern Hasan Kale'dir. Yine Sasani Ermenistanı yerlilerinden olan Simon adlı kişi ise, Sasaniler'in kontrolündeki parçada altın madeninin bulunduğu *Phrangium Kalesi*'nin sahibiydi. Bu kale, Adontz'a göre, modern İspir (Sper, Suspiritis)'dir. Sasani kralı Kavad'ın izniyle bu madeni yerli halktan Simon işletiyordu ve ordan çıkartılan altın Sasani kralına veriliyordu. Altın madeninin gelirini artık Sasani kralına vermeyi rededen Simon da Bizans tarafına geçenlerden biriydi. Ama altını Bizanslılar'a da vermedi ve bulunduğu yerin stratejik coğrafi konumu nedeniyle Sasaniler ona karşı bir şey yapamazken, Bizanslılar ise Sasaniler'in bu madeni yitirmiş olmalarını şimdilik yeterli kazanım sayıyorlardı. Belli ki, Sasani-Bizans savaşının bir nedeni de bu madenlerdi.

Sonuç olarak Bizanslılar Ermenistan'ın Sasaniler'in hakimiyeti altındaki parçasında ismen bile olsa iki önemli üs/kale elde etmiş oldular. Bu iki kale ele geçirilmeden kısa bir süre önce ise, galiba yine 530 yılında, Bizanslılar, '*Tzanik Ulusu'*na boyun eğdirmişlerdi (Ayrıntı için bk. I. kitap, s. 135-41).

Not etmeliyim ki, Procopius'un Tzani ulusu dediği N. Adontz'un görüşüne göre Ermeni kaynaklarda Mamikonyanlar denen Mamanlar (Mamakanlar)'dır. Benim görüşüme göre Tzaniler (Mamanlar) bugün Dersimliler diye bilinen halktır.

531'de başında Azarethes'in olduğu Kavad'ın Sasani ordusu Asurya'dan gelerek Kommagene (İranlılar Kommagene'ye Fırat nehrinin adıyla Euphratesia, yani Fıratiye derlerdi)'yi istila etti. Bu Sasani ordusunda Bizans'ın en tehlikeli düşmanı olarak görülen Araplar (Procopius'ta Sarakenler)'ın kralı *Alamoundaras*'ın kumandasında çok sayıda Arap birliği de vardı. Procopius'un ve diğer Bizans kaynaklarının *Alamundarus* dediği kişi, eski bir Yemen aşireti olduğu söylenen Ghassaniler'den Hirah'lı *El Mundhir* (El Munzur)'dir. Antakya'yı zaptetmeyi tasarlayan bu ordu ile savaştan kaçındığı için askerlerinin hakaretine maruz kalan Belisar'ın kuvvetleri arasında Sura kenti veya Callinicus civarındaki savaşta Sasaniler üstün geldiler. Belisar'ın ordusunda bu savaş sırasında *Lycaoneler*'in (genellikle Isaurianlar'a dahil gösterilen) de birlikleri vardı. Daha sonra Vandallar'a karşı seferle görevlendirilen Belisar'ın yerine Sittas atandı (531).

Aynı yıl Sasaniler bir kez daha Mezopotamya'ya girerek Sofene'deki Martyropolis kentini kuşattılar. Ama Kavad (Procopius'ta Cabades)'ın ölümünü haber alınca geri döndüler. *Kavad'ın yerine Kesri diye de bilinen oğlu ve halefi Nuşirvan-ı Adil (Procopius'ta Chosroes) geçti (531)*. Kesri, Bizans'la bir barış yaptı. Bu antlaşma ile Pharangium ve Bolum kaleleri geri Sasaniler'e verilirken, Sasaniler de Lazika'daki kaleleri Bizans'a iade ettiler. Yani iki taraf da birbirlerinden aldıklarını iade edip barış yaptılar. Bu tarihlerde (532) İran'da taht savaşları, Maviler ve Yeşiller olarak bölünmüş olan Bizans'ta ise büyük Nika (Bu sözcük *Zapteden* demektir) ayaklanması patlak vermişti (Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 145-257).

Procopius, ikinci kitabında bu savaşları anlatmayı sürdürür.

540 yılında barışı bozan Kesri, ordusuyla yeni bir istila başlattı. Sura kenti civarında kamp kurdu. Ordaki savaşta '*Ermeni orijinli bir Arsakid'* olan Sura kentinin askeri kumandanı öldürüldü. Ele geçirilen kent yerle bir edildi. Procopius'un anlattığına göre, Kesri, Sura kentinde karşılaştığı güzel bir kadına aşık olur ve onunla evlenir. Bu olayı takiben kente daha fazla ilişmez. Daha sonra Antakya üzerine (bu kentin halkı Süryani ve Cilicler/Kilikler'den bileşiyordu) yürüyen Kesri, Justinian'ın yeğeni *Germanus*'un ordusunu kaçmaya mecbur ederek Antakya'yı zapteder (540). Ardından Bizans'ın her yıl saptanan haracı Sasaniler'e ödemesi koşuluyla barış yapılır ve Sasani ordusu geri döner.

Kesri (Kisra), bir süre sonra Bizans ordusu ve generallerinden hoşnut olmayan Lazlar'ın çağrısı üzerine Gürcistan üzerinden Lazica'ya girer (540/541), hemen sonra da tekrar Kommagene'ye inerek Filistin ve Kudüs'e dek sarkmayı planlar. O arada Callinicus kentini alır, ama general Belisar'ın ordusu gelince İran'a geri döner (542). Aynı yıl, Bizans'ın girişimiyle Kesri'ye bağlanan Ermeniler'le Bizanslılar arasında görüşmeler başlar ve Erzurum civarında kamp kurmuş olan Bizans ordusu Sasani Ermenistanı'nı istila eder. Bu Bizans ordusunda Ermeni ve Eruli birlikleri de vardı. Böylece Sasani Ermenistanı topraklarında bir Bizans-Sasani savaşı koptu ve Bizans ordusunun geri çekilmesiyle sonuçlandı (543). Kesri, 544 yılında dördüncü kez Bizans topraklarına girdi. Mezopotamya üzerinden ilerleyerek, kendi ordusundaki Hunlar'ı Edessa üzerine yolladı. Edessa'daki Bizans ordusunda da Hun birlikleri vardı. İki ordu arasındaki çarpışmalar bir sonuç vermeyince Sasaniler kentten haraç almakla yetinip Asurya'ya çekildiler.

545 yılında iki taraf arasında beş yıl süreli bir barış yapıldı. Ama Kesri bu barışın üçüncü yılında antlaşmayı bozdu. O'nun planı, Kafkasya'da yaşayan barbar halkların ve Hunlar'ın İran akınlarına karşı tedbir almak, onları Bizans üzerine yönlendirmek, Gürcistan'ı kontrol, Karadeniz çevresindeki ülkelere denizden ve karadan akın imkanı elde etmek ve Bizans'ın kendisini zaptetmek için stratejik önemi olan Lazika'yı Sasaniler'den ve diğer uluslardan koloniler (nüfus) yerleştirerek bir Sasani üssüne dönüştürmekti. Mezopotamya'daki Daras kentini de Bizans'tan almak istiyordu. O sıra zaten Sasani kontrolünde bulunan Lazica'nın Hristiyan olması da Kesri'yi düşündüren bir konuydu.

(Bk. Procopius, a.g.e., II. kitap, s. 328-451).

540/41 yılında Laz kralı Goubazes, Bizans baskı ve sömürüsüne karşı Lazika'nın özgürlüğü için Sasaniler'den yardım istemiş ve ülkesine gelen Sasani ordusunu sıcak karşılamıştı. Böylece Lazika'nın kendisinde bir Sasani-Bizans savaşı başlamıştı (541). Bu savaş ilkin Bizans birliklerinin üslendiği kıyı kenti Petra üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu kenti Bizanslılardan ele geçiren Sasaniler, Bizans ordusunu Lazika'dan çıkartarak ülkede kendi hakimiyetlerini kurmuşlardı (541). Ardından az evvel işaret edildiği gibi 545 yılında yapılan beş yıl süreli barış ve bu barışın üçüncü yılında Kesri'nin anlaşmaya aykırı şekilde harekete geçişi geldi. Lazika'da egemen olan Sasaniler, Lazlar Hiristiyan oldukları için bu egemenliği güvencede görmüyorlardı. Procopius'a göre Lazlar, eski Colchiler'dir, ikisi bir ve aynı halktır. Bu nedenle o Laz ve Colchi adlarını birbiri yerine kullanır.

Sasani şahı Kesri Lazlar'la din ayrılığı sorununu çözmek için Laz kralı Goubazes'i bir darbe/komplo ile devirme planı yaptı (549). Bu planı öğrenen Goubazes Sasaniler'e karşı bir isyan örgütlemeye koyuldu ve Bizans'tan af dileyerek askeri yardım istedi. Bunun üzerine Bizans imparatoru Justinian 549 yılında Lazika'ya *bin mevcutlu bir Tzani birliği* ile Dagisthaeus komutasında yedi bin başka asker gönderdi.

Tzaniler'in Mamakanlar olduğuna işaret etmiştim. Daha önce bunların Dersimliler olduğunu da açıklamıştım.

Lazika'ya gelen bu kuvvetler Laz/Lazi askerinin de desteğiyle Sasani ordusunun ordaki karargahı Petra kalesini kuşattılar, ama bu kentteki 1500 mevcutlu Sasani kuvvetinin güçlü direnişi ile karşılaştıklarından kuşatma uzadı. Petra Kalesi'nde Bizans ve Tzani (Adontz'a göre Mamakan) birliklerinin kuşatması sürerken, gelişmeleri öğrenen Sasani kralı Kesri, Lazika'ya general Mermero kumandasında otuz-bin mevcutlu yeni bir ordu gönderdi. Bizans-Laz kuvvetleri bu ordunun Petra'ya geliş güzergahı üzerindeki nehir geçitlerini tutarak tedbirler aldılar (Procopius, II. kitap, s. 529-531).

Bizans ve Laz kuvvetleri Boas geçidine yığılırken, Petra kuşatması tek başına Tzaniler (Mamanlar)'e bırakıldı. Durumu farkeden Sasani askeri kale kapılarını açıp Bizans ordu karargahını zaptetmeye çalıştıysa da, Tzaniler (Mamakanlar, Dersimliler) tarafından geri püskürtüldü.

Ardından Tzaniler (Dersimliler, Mamakanlar) Bizans kampını kendileri yağmalayıp kimseye haber vermeden Rize'nin yolunu tuttular. Rize'den Athens kentine, sonra da Trabzon üzerinden kendi ülkelerine döndüler.

Günler sonra Mermero'nun Sasani ordusu Bizans askerini geri çekilmeye zorlayıp Justinian'ın inşa ettiği deniz kıyısındaki Petra'ya varabildi. Kaleye yeni asker bırakan Mermero Sasani Ermenistanı'na döndü (II. kitap, s. 543-555).

Lazika'daki bu savaşın devamını Procopius VIII. kitapta anlatır.

O'nun anlattığına göre, 550 yılında büyük bir Sasani ordusu Lazika'yı istila etti. Bu Sasani ordusunda '*Alan Aşireti'*nden çok sayıda birlikler de vardı. Hippis Nehri havzalarında yeralan savaşta Bizans-Laz kuvvetleri Sasani-Alan kampını ele geçirdiler ve onları geri çekilmek zorunda bıraktılar. Bu sıralarda Bizans-Laz çifte boyunduruğuna karşı *Abasgiler* ve *Apsililer* bağımsızlıkları için isyan halindeydiler. Sonunda her iki isyan da bastırıldı. Aynı sıralarda Apsilia (Apsiliya)'ya gelen Sasaniler onların muhalefetini değerlendirmek istediler.

Beş yıllık işlemeyen barışın süresi 550 yılında dolduğunda iki ülke heyetleri aralarındaki sorunları görüşmek üzere biraraya geldiler. Ama bu görüşmeler sürerken Bizans ordusu Petra kalesini kuşattı. Bu Bizans ordusunda *Sabiri* adı verilen Hunlar da vardı. Procopius, Hunlar'ın Kafkasya'da oturan bölümüne Sabiri demektedir. Sonunda Bizanslılar Petra Kalesi'ni Sasaniler'den ele geçirdiler. Bu olayı takiben Lazika'daki Sasani generali Mermero ülkenin en büyük kenti olan Archeopolis üzerine yürüdü ve kenti kuşattı. *Archeopolis* kuşatmasını yapan Sasani ordusunda *'Dolomitler'* ve ayrıca 12 bin mevcutlu bir Sabiri birliği de vardı (550). Procopius'un *Dolomitler* dediği Daylamit (Deylemi)'lerdir. Bu kuşatmaya katılan Dolomit (Deylemi) birliğinden sözettiği yerde, Procopius, Dolomitler hakkında şu bilgileri vermektedir:

"Bu *Dolomitler* gerçekte İran'ın ortasında yaşayan barbarlardır. Ama hiç bir zaman Pers krallarına bağımlı kılınmadılar. Çünkü onların yurdu yukarıdaki tamamen ulaşılmaz dağlık kesimlerdedir. Bu nedenle onlar antik zamanlardan günümüze kadar hep bağımsız olarak yaşadılar. Ama paralı askerler olarak Persler (öncelikle Sasaniler anlaşılmalı, S.C)'in savaşlarında daima Persler'le ittifak halinde savaşırlar. Onların tümü piyade askerlerdir. Her biri bir kılıç, kalkan, ve üç mızrak taşır. Fakat tepelere ve dağ zirvelerine tırmanmakta düz arazide olduğu kadar olağanüstü hızlıdırlar. Bu nedenle Mermeroes, kendisi ordunun geri kalanıyla (Archeopolis

Kalesi'nin) aşağı kapısına karşı giderken, Dolomitler'e yüksekteki surlara saldırma görevini verdi" (Bk. Procopius, a.g.e., VIII. Kitap, s. 193 ve 195).

Böylece; Sasaniler, Sabirler ve Dolomitler (Deylemiler) hep birlikte Bizanslılar'a yüklenip çok kayıp verdirdiler. Ama kentin kapısını açarak hızla hücuma geçen Bizans ordusu karşısında hepsi paniğe kapılarak kaçtılar. Yenilgiye uğrayan bu Sasani ordusu bir günlük mesafedeki Lazika kenti Mocheresis'e çekildi. Bu arada uzun görüşmelerden sonra M.S. 552/3'te Sasaniler'le Bizans arasında beş yıllık bir barış anlaşması daha yapıldı. Ama bu barış görüşmeleri sürecinde Bizans ordusundan hoşnut olmayan Lazlar genelde Sasaniler'e yanaştılar. Sasani generali Mermero ile gizli görüşmeler sonucunda Lazlar'ın bir bölümünün desteğiyle Sasaniler Lazika'da egemen duruma geldiler. Scymina ve Suania'da kontrolü ellerine aldılar. Öyle ki, Laz kralı ve Bizans askeri Lazika'da adeta gizleniyorlardı. Ama söz verseler de gerçekte Sasaniler'in Lazika'dan geri çekilmeye niyetleri yoktu.

(Bk. Procopius, a.g.e., VIII. kitap, s. 59-231).

Procopius'un dedikleri burada bitiyor.

Lazika'daki Bizans-Sasani savaşının devamını onun bıraktığı yerden bir diğer Bizans tarihçisi olan Agathias (M.S. 532-579/82) sürdürüyor.

Agathias'ın *The Histories* (Joseph D. Frendo çevirisi, 1975) adlı yapıtının esas konusu da Sasani-Bizans savaşlarıdır. O'nun eseri 552-559 arasındaki yedi yıllık peryodu kapsar. Halen Sasani kralı Kesri zamanındayız (531-79). Bu savaşların Lazika'daki bölümünü Agathias ikinci kitapta anlatmaktadır (Bk. s. 51-68).

O'nun yazdıklarından sonraki gelişmeleri de kısaca özetlemek gereği duyuyorum:

Lazika'da Sasani zaferinin tüm bölgenin ilhakı ile sonuçlanacağını ve giderek Bizans'ın kalbine dek uzanacağını sezen Justinian; Bessas, Martin ve Buzes gibi bazı en iyi generallerini güçlü bir orduyla Lazika'ya yolladı. Sasani generali Mermero, hızla harekete geçerek Martin'in üslendiği Telephis kalesini sürpriz bir saldırıyla ele geçirdi.

Bizans komutanlarının en önde gelenlerinden biri "*doğuştan bir Tzani olan ama Romalılar arasında doğan ve kendi anavatanının barbar tavırlarını yitirip oldukça uygarlaşmış bulunan Theodore adında biriydi*'' (II. kitap, s. 54).

O'nun yanında kendi anavatanından en az beş-yüz Tzani (Dersimli, Mamakan) vardı. Ansızın Sasani ordusuyla karşılaşınca askerleri panik içinde kampa doğru kaçtılar, Phasis ve Doconus nehirleri tarafından çevrili ulaşılmaz ve güçlü bir kale olan Nesos (Ada demektir)'a dek geldiler. Diğer Bizans kuvvetleri de oraya gelmişlerdi.

Bu sıralarda Sasani generali Mermero hastalandı ve öldü.

Agathias, burada Sasaniler'in (O, *Persler* veya *Bugünkü Persler* diyor) ölü kaldırma adetlerine değinir. O'nun anlattığına göre, Sasaniler, eğer herhangi biri kötü bir hastalığa yakalanırsa, onu henüz ölmeden uzağa götürür, bir parça ekmek, biraz su ve bir sopa bırakırlar yanına. O, yiyebildiği sürece ekmeği yiyecek, suyu içecek ve kendisine saldıracak hayvanlara karşı da gücü varsa sopayı kullanacaktır. Bu adetin bir benzerinin bir vakitler Dersimliler veya bazı Dersim aşiretleri arasında da varolduğunu duymuşumdur.

Agathias'a göre, Sasaniler, ölüleri gömmez, kefenlemez ve tabuta koymazlar, yem olarak ortalıkta köpekler ve kuşlar tarafından parçalanmaya terkederlerdi. Eğer kuşlar cesedin etini yemez, köpekler cesedi parçalamazlarsa, ölenin kötü karakterde biri olduğuna yorumlanır bu ve ruhunun da öldüğüne, yani tamamen yok olduğuna inanılır. Tersi olursa, onun iyi biri olduğu düşünülür. Nitekim Mermero'nun ölüsüne de öyle yaptılar. Birinci kitabında (s. 97) Procopius da aynı şeyi söyler ki bu satırlar ondan alınmış olmalı.

Agathias, ayrıca, Sasaniler'in aile-içi (anne-oğul, baba-kız vs arasında) cinsel ilişkide bulunduklarını yazar ve bu adetlerin onlarda Zerdüştlüğü benimseyince yerleştiğini ekler.

Aynı suçlamanın yüzlerce yıl sonra *Kızılbaşlar* (Dersimliler) için de yapıldığını hatırlamalıyız.

Agathias'a göre, yukarda anlatılan ölü kaldırma adeti ve aile-içi cinsel ilişki ve evlilik töresi İran'ın daha eski yerlilerinde (örneğin Medler'de ve bazı istisnalara karşın Akamenidler'de) yoktu ve bu adet Zerdüştlüğü benimseyince eski adetlerini terkeden '*Bugünkü Perslere*' (yani Sasaniler'e) özgüydü.

Agathias, daha sonra, Magi dininin kurucusu ve yorumcusu dediği Zoroaster (Zarades)'in Horamasdes (Hürmüz)'in oğlu olduğunu, onun doğum tarihiyle reform hareketinin tarihinin bilinmediğini, ama Sasaniler'in o sıra iki prensibi (iyisi Ahuramazda, kötüsü Ahriman) bulunan Manikyanlar'ın inançlarına uyduklarını, suya ve ateşe taptıklarını, uzak ve kutsal ocaklarda hiç sönmeyen ateşler yaktıklarını belirtir (Agathias, a.g.e., II. kitap, s. 57-59).

Procopius da ateşin Sasaniler'de tüm diğer tanrılardan üstün olduğuna, Magiler'in beklediği Azerbaycan'daki büyük ateş tapınağına değiniyordu (II. kitap, s.473).

Procopius ve Agathias'ın Sasaniler ve Zerdüştiler hakkındaki bu sözleriyle Kapadokyalı rahip Basil'in Anadolu'daki Zerdüşt kolonilerine ilişkin açıklamaları arasındaki paralelliğe işaret edip asıl konuya dönmek zorundayım.

Agathias, Lazika savaşının devamını üçüncü kitabında anlatıyor (s. 68-100). Mermero'nun ölümü üzerine Lazika'daki Sasani birliklerinin başına general Nachoragan atanır. O Lazika yoluna düşerken, Lazika'da ilginç gelişmeler olur. Bizans ordusunun eski karargahlarını terkediş biçimini Justinian'a rapor eden Laz kralı Gubazes, olan bitenden başta Martin ve Rusticus olmak üzere Bizans generallerini sorumlu tutar ve onların daha çok halktan para sızdırmak peşinde olduklarını söyler. Bu durum suçlanan Bizans generallerinin Laz kralıyla ilişkilerini gerginleştirir. İmparator Justinian'a Laz kralının Sasani işbirlikçisi olduğunu ileterek ona bir oyun düşünürler. Bu tuzak başarılı olur ve Laz kralı suçladığı generallerden Rusticus'un kardeşi John tarafından hançerlenerek öldürürülür (III. kitap, s. 71).

Bu cinayeti protesto eden Lazlar Sasaniler'e karşı savaştan çekildiler. İşledikleri cinayeti unutturacak çabuk bir başarı peşinde alelacele Sasaniler'e saldıran Bizans generalleri ağır bir yenilgi alarak gülünç duruma düştüler. Gizli bir toplantı yapan Laz ulusal liderleri Justinian'dan kendi krallarını öldürenlerin cezalandırılmasını ve onun yerine kardeşi Tzathes'in geçirilmesini talep ettiler. Bu talepleri kabul edildi. Rusticus ve John kardeşler hapsedildi, Tzathes ise Laz kralı yapıldı.

Sasani Nachoragan, altmış-bin mevcutlu ordusuyla Bizans generalleri Martin ve Justin'in bulundukları Nesos üzerine yürüyordu. Bizans ordusu iki-bin kişilik bir Sabir birliğini Sasani ordusunun yaklaşma hattı üzerine yerleştirdi. Bunu öğrenen Sasani generali Nachoragan, kendi ordusundaki *'Dilimnite'* birliğinden üç-bin kadar adam seçip Sabirler'e karşı gönderdi.

Agathias'ın *Dilimnitler* dedikleri de Deylemiler'dir.

Burada Agathias Dilimnitler hakkında şu bilgiyi vermektedir:

"*Dilimnitler* Dicle'nin öte yakasında (*on the far side of the Tigris*) toprakları İran'la sınır olan en kalabalık uluslar arasındadırlar. Son derece savaşçıdırlar. İranlılar'ın çoğunun aksine ilke olarak yay ve ok ile dövüşmezler. Onlar, mızraklar ve sırıklar taşır ve bir omuzları üstüne bir kılıç kolu giyerler. Sol omuzlarına çok küçük bir hançer/kama bağlar ve kendilerini korumak için büyük ve küçük kalkanlar taşırlar. Onları basitçe hafif-silahlı bir birlik ya da sadece yakın dövüşçü ağır-silahlı piyadeler olarak görmek güçtür. Çünkü onlar hem fırsat buldukça uzaktan ok atar, hem de yakın dövüşe girerler. Bir düşman grubunu saldırılarının şiddetiyle dağıtmakta ve saflarını yeniden kurmakta ustadırlar. Kolayca yeniden saflaşabilir ve herhangi bir birliğe göre kendilerini ayarlayabilirler....Pratik olarak her tür savaşa oldukça yatkın olduklarından düşmana ciddi kayıp verdirirler. Çoğunlukla Persler (Sasaniler anlaşılmalı, S.C)'le birlikte savaşmaya alışık iseler de, fiilen özgür ve bağımsız oldukları ve herhangi türden bir zorlamaya boyun eğmek tabiatlarına aykırı düştüğü için bağımlı/köle bir halkın mecburi askeri gibi savaşmazlar" (Bk. Agathias, a.g.e., III. kitap, s. 87-88).

Bu Dilimnit (Deylemi) birliği Sabirler'e sürpriz bir gece baskını yaptı. Amaçları asgari kayıpla Sabirler'i imha etmekti. Ama bir tesadüf başarılarını önledi. Karanlıkta yol alırken bir Laz ile karşılaştılar. Onu yakalayıp Sabirler'in yerini kendilerine göstermeye zorladılar. Rehber olarak önlerine düşen Laz, kendisine deneni yaptı, ama sık ağaçlı bir vadiye vardıklarında sessizce sıvışıp kaçtı ve Dilimnitler (Deylemiler)'den evvel hepsi uykuda olan Sabirler (Hunlar)'in kampına varıp onları uyandırdı ve olayı anlattı. Telaş içinde silahlarını alan Sabirler kampı terkedip çevresinde sipere yattılar ve daha gün doğmadan hızla kendi kamplarına dalan ve şaşkınlıktan ne yana döneceklerini bilemeyen Dilimnitler (Deylemiler)'i tam anlamıyla katliamdan geçirdiler. Sekiz-yüz Dilimnit (Deylemi) öldürüldü, arta kalanı zorlukla kaçabildi. Yerlerine vardıklarında üç-bin kişiden iki-bini yokedilmişti (III. kitap, s. 99).

Bu girişimin başarısızlığı üzerine Sasani generali Nachoragan, Bizans generali Martin'i görüşmeye davet ederek her iki ülkeyi de yorgun düşüren Lazika savaşını durdurmak amacıyla görüşmeler yolunu önerdi. Ardından daha güvenli bulduğu Phasis kentine (modern Poti kenti) gitti. Buna rağmen iki taraf arasındaki çarpışmalar devam etti.

Bu sıralarda Bizans ordusunda *Theodorus* ile O'nun Tzani (Mamakan, Dersimli) birliği de vardı.

Artık yenilmiş bulunan Sasaniler geri çekildiler ve kışı geçirmek üzere Gürcistan'a gittiler (III. kitap, s. 100).

Agathias'ın Bizans-Sasani savaşları hakkında tüm dedikleri bundan ibaret.

Sasani İmparatorluğunun Çöküşü

İkinci Kesri, kendisine karşı bir isyanın sonucunda 628 yılı şubatında öldürüldü ve yerine Kavad **(**Qubad**)-**II adıyla oğlu Şiroe geçti. Mısır, Suriye, Filistin, Anadolu ve Mezopotamya'daki Sasani ordularını geri çekerek savaş-öncesi sınırları tanıdı ve Heraclius'a barış önerdi. O'ndan sonra tahta oğlu Ardaşir III çıktı (628-9). Daha sonra Sasani tahtında II. Kesri'nin *Boran* veya *Buran Dukht* adındaki kızını görüyoruz (630-1). Bunların yönetimi çok kısa sürdü ve Sasani tahtına II. Kesri'nin torunu Yazdgerd III çıktı (632-51).

O, "*Sasan Evi*"nin yaşayan son üyesiydi. Onun veziri ve ordu kumandanı ise *Rustem* adını taşıyordu ve İran ulusal destanındaki adaşı Rüstem gibi ünlü biriydi.

Arap istilası bu dönemde gerçekleşti. Sasaniler'le savaş Halife Ömer'in tüm zamanını alan zorlu bir savaştı. Zaferlere rağmen Araplar'ın da yenildikleri ve geri çekildikleri oldu. Örneğin 26 Kasım 634 tarihindeki bir karşı-saldırıda al-Hirah civarında Sasaniler Arap ordularını yenilgiye uğrattılar (Bk. P. K. Hitti, *History Of The Arabs*, 1937).

Araplar'a karşı Sasani kuvvetlerini harekete geçirmeye çalışan ünlü Rustem'in kendisi Mayıs-Haziran 636'daki *Kadisiye Savaşı*'nda (bugünkü Bağdat civarında, Fırat'ın sağ havzasında yeraldı) yaşamını yitirdi, Sasaniler de yenildi.

Üç-dört gün süren bu savaşta Sasani generali Rustem'in öldürülüşü tek başına savaşın kaderini değiştirmiş görünüyor.

637'de ise Bağdat'ın yirmi mil kadar güney-doğusunda bulunan Sasaniler'in başkenti *Ctesiphon* (Arapça'da buraya kentler anlamında *al-Mada'in* denir) Araplar tarafından zapt edildi.

Kenti ve sarayını terketmek zorunda kalan Yazdgerd, Sasani kuvvetlerini toparlamaya çalışarak ikinci bir savunma hattına çekildi. Ama 641/642'de Hemedan civarındaki *Nihavand Savaşı*'nda da Sasaniler Araplar'a yenildiler. Bu savaş Sasani ordusuna son vermişti. İmparatorluğun sistematik zaptı Basra ve Küfe kentlerindeki askeri üslerden hareketle yapıldı.

Çin dahil her yandan yardım ve müttefikler arayan Yazdgerd'in çabaları sonuç vermedi. Kendisi de 651 yılında yakalandı ve öldürüldü.

Bu olay Sasani imparatorluğunun da sonunu işaretledi.

Bu sırada başarılı bir direniş gösteremeyen İran, *Cambrıdge History Of Iran*'da da işaret edildiği gibi, sonraları İslam'a ve Araplar'a karşı *Sasani kültürü ve geleneklerine* sahip çıktı ve sürdürdü. Abbasiler altında Sasani İran'ı bir bakıma yeniden dirildi. Abbasi başkenti Bağdat'taki imparatorluk sarayı Sasaniler'i model almıştı ve parlaklığını da Sasani mirasına borçluydu.

Araplar'dan çok önce Deylemiler'den oluşan Sasani ordularının Anadolu'yu boydan boya geçerek İstanbul surlarına dayandıkları da tarihin kaydettiği bir olaydır.

Sasan ve *Zaza* adları bir ve aynı adın şekilleridir.

Günümüz Zazalar'ının adları da dahil Sasaniler'in modern temsilcileri olduklarından kuşku duyulamaz.

Tüm bu verilerden sonra Büveyhi devletini (932-1055) kurmakla Deylemiler'in Sasani hakimiyetini restore ettiklerini söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu, Cemal Kutay'ın da işaret ettiği gibi, Sasaniler'in yenilgiye uğratıldığı yaklaşık üç asır önceki *Kadisiye* ve *Nihavend* (Nehrivan) yenilgilerinin intikamı olarak da görülebilir (Bk. C. Kutay, *Tarihte Türkler-Araplar*).

Umumi Türk Tarihi'ne Giriş adlı kitabında Zeki Velidi Togan eski tarihçilerden naklen bu aynı dönemde eski Zerdüşt dininden olanların dini görünüm altında *gulat* adı verilen aşırı Şii muhalefete ve isyanlara katılarak Aleviler'le birleştiklerini yazmaktadır. Sasaniler çağında doğmuş olan *Mani-Mezdek geleneğinin* Arap-İslam istilası sonrasında *gulat* denen aşırı Şii akımlarla bir kombinasyona girdiği bir gerçektir.

Fuat Köprülü'nün şu sözleri de yanlış değildir:

"*Sasani saltanatı Arap kılıcı ile devrilince, İranilik, Hz. Ali Evi'ni Sasaniler'in mirasçısı sayarak Ehl-i Beyt'in hukukunu savunma örtüsü altında Araplar'a ve İslam'a karşı dikildi*" (Bk. *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*).

Tüm bunlardan çıkan sonuç Şiilik veya Alevilik denen inancın kökeninde Zerdüşt dininin, özellikle Mani-Mezdek ikilisinin adlarıyla anılan komünistik akımın ve bu akımın Dersim-Zaza kolu olan Pavlakilik ve Tondrakilik'in, kısaca Part-Sasani-Mamakan kültür ve geleneklerinin bulunduğudur.

MAMAKANLAR VE SANİLER

Dersimliler'in temelinde yatan ana etnik öğe, çok eski çağlardan beri *Pontus*, *Colchis (Lazika)*, *Dersim* ve çevresinde yaşadıkları anlaşılan *Mamakanlar* veya *Saniler* olarak bilinen bu halktır. Dersimliler'e ve ülkelerine adlarını verenler onlardır. Andaki Dersim sentezi, Pontus Krallığı'nın da egemen gücü olduğunu sandığım bu halka Partlar'ın ve Zazalar (Sasaniler)'ın da katılımıyla meydana gelmiştir. Ama bu senteze damgasını vuranlar *Mamakanlar (Sanlar)* olmuştur.

Mamakanlar'la Sasaniler (Zazalar)'in Medler'le ilişkili olmaları mümkündür. Ama bu konuda kesin bir şey söylemek eldeki verilerle olanaklı değil.

Aşağıda *Mamakanlar* ve *Saniler (Sinler)* gibi alternatif adlar altında karşılaşılan bu halk hakkında bilinenlerin bir özetini veriyorum.

MAMAKANLAR

Geleneğe göre Mamakanlar Çin orijinlidirler. Onların Çin orijinli olduğunu söyleyen bu geleneğe ilk olarak Faustus Bizantinus'ta (beşinci ciltte) yerverilir. Aynı gelenek Sebeos ve Horenli Moses gibi Ermeni tarihçileri tarafından da kaydedilmiştir.

Bu geleneğin Moses Khorene'nin kitabına ek olarak konan Sebeos'un *Primary History Of Armenia* (M.S. 661) adlı eserindeki versiyonu aynen şöyledir:

"Mamikonlar bizim ulusumuzun atası Aramaneak'ın soyudurlar. Ama kral Khosrov'la görüşmeye gelen Çin kralının elçisi büyük adamdan bizzat öğrendiğime göre, onlar Part kralı Artavan ve Ermenistan kralı Büyük Khosrov döneminde Çin'den gelmişlerdir.

Bu elçiye '*Ermenistan'da sizin ülkenizden geldiği söylenen soylu bir aile var*' dediğimde şunları anlattı:

'Bizim ülkemizdeki *bard*'lar da kendi şarkılarında Çin Krallığında hiyerarşide ikinci sırada gelen *Prens Karnam*'ın oğulları olan *Mamik* ve *Konak* adlarında kan-kardeşi iki parlak ve önde gelen kişiden bahsederler. *Prens Karnam* öldükten sonra, Çin kralı onun dul karısıyla evlenir ve bu kadından bir oğlu olur. Kendisi ölünce tahta bu oğlu geçer. Bunun üzerine onun diğer iki kardeşi (babadan değil, ana tarafından kardeşleridir) ona karşı ayaklanırlar. Yani kendi kardeşleri olan Çin kralı *Chenbakur*'u öldürüp krallığı ele geçirmek için bir komplo düzenlerler. Ülkenin ordusu ikiye bölünür. Prenslerin ve ordunun bir bölümünü de kendilerine kazanan Mamik ile Konak, güçlerini ülkelerinin bir bölgesinde toplayarak birlik yemini ederler. Bunu öğrenen Chenbakur, ordunun kendisine taraf olan kesimini toplayarak onlarla savaşmaya gider ve isyancıları imha eder. İsyanları ezilen Mamik'le Konak, Kuşanlar'ın ülkesindeki *Bahl-Shahastan*'da oturan Arsaklı (Part) kralına sığınırlar. O sırada iki krallık arasında barış hüküm sürmekteydi. Part kralından ısrarla Mamik'le Konak'ı kendisine teslim etmesini veya onları yoketmesini isteyen Chenbakur, aksi taktirde barışın bozulacağını bildirdi. Part kralı onları geri vermedi ve korudu. Chenbakur'a dostça bir dille onları koruyacağına sözverdiğini, ama onları batıya, dünyanın ucuna, güneşin battığı yere yollayacağını ileterek barışın devamını talep etti. Ardından Mamik ve Konak'ı, eşleri, oğulları ve tüm etrafı ile birlikte kendi ordusunun sıkı koruması altında Ermenistan'a, kendi akrabası olan Ermenistan'ın Arsakid kralına gönderdi. Ermenistan'da oldukça çoğalan Mamik'le Konak'ın soyu büyük bir aşirete/boya dönüştü." (Sebeos'un *Primary History* kitabından alınan bu pasaj için bk. Moses Khorene, a.g.e., *Appendix* bölümü, s. 367-368).

Moses Khorene, bu aynı rivayetin kısmen farklı bir versiyonunu verir.

O'nun aktardığına göre Çin kralı *Arbok Chenbakur*'un *Mamgon* ve *Bldokh* (Kirzioğlu bu ikinci adı Pekhtokh/Pu-tu-ken olarak yorumlar) adlarında iki üvey kardeşi vardı. Bu ikili büyük prenslerdi. Kral Arbok Mamgon'un öldürülmesini emreder. Bunu öğrenen Mamgon kaçıp Sasani kralı Ardaşir'e sığınır. Mamgon'un iadesi talep edilirse de Ardaşir bu isteği rededer. Bunu savaş nedeni sayan Çin kralı, Ardaşir'le savaşa hazırlanır. Tam o sırada Ardaşir ölür, yerine oğlu Şapuh (240-272) geçer. O da Mamgon'u teslim etmez, ama İran'da kalmasına da razı olmayarak sürgün ediyormuş gibi bir görünüm altında Mamgon'u tüm etrafıyla birlikte Ermenistan'daki valisine gönderir ve Çin kralını onu sürgün ettiğine inandırıp iki ülke arasında barışın devamını sağlar (Moses Khorenats'i, *History Of The Armenians*, R. W. Thomson çevirisi, 1978, s. 230-231).

Mamakanlar'ın atası Mamgon ve çevresi, Khorene'deki versiyona göre, Çin'den Ardaşir'in oğlu ve halefi olan Sasani hükümdarı Şapuh (Şapuh I: 240-272)'un tahta çıktığı tarihlerde gelmiş, Khorene'nin verdiği ipuçlarına göre 290/291 yılında tahta çıkan Ermenistan kralı Trdat'ın zamanında da Ermenistan'a varmışlardır. Mamgon, Trdat'la görüşür ve kral Trdat ona ve etrafına yerleşecekleri bir yer gösterir. Fakat bu kral uzun yıllar boyunca onların yerlerini sık sık değiştirir, bir yerden diğerine aktarıp durur (Khorene, a.g.e., s. 231).

Khorene'nin verdiği kronoloji birbirini tutmuyor. O'nun verdiği bilgilere göre Şapuh ve Trdat'ın aynı dönemde yönetmiş olmaları gerek. Ama bunların yönetim dönemleri örtüşmüyor.

Khorene Mamgon'la ilgili bir diğer olay anlatıyor. O'nun aktardığı bilgilere göre, Sasani Şapuh'un kendisiyle ittifak halinde Ermenistan'a girmeye teşvik ettiği *kuzey halklarına* karşı Ermenistan kralı Trdat'ın sefer hazırlığı yaptığı bir sırada, üsleri Tarawn eyaletindeki *Olakan Kalesi* olan ve burayı *Sim* adlı dağın (Sason Dağı) halkı için bir sığınma yerine dönüştüren *Slkuni evi* prensi *Sluk* da Şapuh'la işbirliği yaparak ülkeyi kral Trdat'a karşı karışıklığa sürükler. Bunun üzerine Ermenistan'ın bütün prenslerine çağrıda bulunan Trdat, Sluk'ı yakalayıp kendisine getirene Slkuni evinin tüm topraklarını vereceğini bildirir. Bu göreve *Çin'li Mamgon* talip çıkar. Kral Trdat'ın kuzeyli halklara karşı Albania üzerine seferi sırasında Mamgon da tüm etrafıyla birlikte Tarawn eyaletine gelir, Ermenistan kralı Trdat'a karşı isyan halinde olduğu görüntüsü vererek Sluk'a ittifak önerir ve buna çok sevinen Sluk da onlara kendi kalesini açar. Daha sonra Sluk'ı öldüren Mamgon onun kalesini ele geçirir. Katliamdan geçirilen Slkuni Evi halkından, Khorene'nin anlatımına göre, sadece Tsop'k topraklarına kaçabilen iki kişi kurtulur. Böylece Muş-Ahlat bölgesine tekabül eden Slkuni evinin üslerini ve tüm topraklarını ele geçiren Mamgon, kral Trdat tarafından o toprakların prensi olarak tanınır (Khorene, a.g.e., s. 235-236).

Moses Khorene, önemli olmakla birlikte güvenilir bir tarihçi değil. Üstelik daha önce de işaret ettiğim gibi, bir Bagrat yandaşı ve Mamakan karşıtıdır. Bu nedenle Mamakanlar hakkında yazdıkları ihtiyatla ele alınmalıdır.

Adontz'un rivayette Mamakanlar'ın geldiği ülke olarak gösterilen *Chen*'in Çin değil, *Tzan* olduğunu söylediğine değinmiştim. O'nun *Mamgon* adını Gürcü dilindeki *Mama (Baba)* ile ilişkilendirdiğini ve bu sözcüğün Ermenice ek aldığını düşündüğünü de not etmeliyim.

Gürcü bağlantısının ikna edici kanıtları yok. Bence olsa olsa Gürcüler'in oluşumunda Mamakan unsurun önemlice bir katkısından sözedilebilir. Fakat sözcüğe yüklenen anlamın doğru olduğu varsayılırsa, o vakit Bava (Baba) anlamlı da yorumlanabilecek olan Dersim'deki *Kal (Khal)* sözcüğünün *Maman* (Khalmem) adının bir biçimi olduğunu, Khalular'la Mamanlar'ın aynı olabileceklerini dikkate almak gerekir.

Bu durumda sadece Kal (Khalu, Khalan, Khal'lar) grubu aşiretleri değil, cedlerinin *Khalman Sar* olduğunu söyleyen bütün Seydan grubu aşiretleri de Mamakanlar (Saniler)'la aynı olmalılar. Khalman Sar adının *Kamsarakan Evi*'ne referans olması da mümkündür.

Belki de *Khalman Sar* ve *Khalemamsor* adları arasındaki benzerlikten ileri gelen bir karışıklık nedeniyle rivayette sonradan gelenlere dahil gösterilen Seydanlılar'ın bazı grupları, özellikle Asur (Aşuran) ve Bal gibi bazı aşiretler Dersim'de çok eski olup bir şekilde Mamakanlar veya Partlar'la ilişkilidirler. Cedleri olarak gösterilen Khalman Sar'ın ve Khal aşiretinin adları da birer kanıttırlar. Khal-Khalan adı Khalmem (Khalman)'in, Seydan adı ise Sin (San) sözcüğünün şekilleri olabilirler. Rivayetin bir versiyonunda Dersimliler (Eski Dersimliler) denen aşiret grubunun atası olarak Khalman Sar'ın gösteriliyor olması da bu olasılığı destekleyen bir diğer kanıt olabilir. Rivayetin bu versiyonuna bakılırsa Khalmem'le Khalman Sar'ın aynı kişi olmaları gerekir. Ama Geç Dersimliler bölümünde dikkat çekeceğim gibi bu noktada ciddi problemler var.

Mamakanlar'ın Gürcü orijinli olabilecekleri görüşü Toumanoff tarafından da desteklenmektedir (a.g.e., s. 209-11). Vardan ise, rivayette geçen *Chenk*'in Kafkasya'da Derbend civarında olduğunu öne sürmektedir. Bir çok diğer yorumcu ise rivayetteki Çin'den Partlar'ın da geldikleri yer olduğu sanılan bildiğimiz Uzak Doğu ülkesini (Çin, Cenestan) anlamaktadırlar.

Mamakanlar'ın orijinine ilişkin olan yukarıdaki rivayet (*Mamik-Konak rivayeti*), benim görüşüme göre, Eski Dersimliler'in kendi orijinlerine ilişkin *Khal Mem-Khal Ferat rivayetinin* kayıtlara geçmiş ve bu nedenle de daha tam olarak korunmuş versiyonundan başka bir şey değildir. Burada Mamakanlar'la Eski/Esas Dersimliler'in aynı halk olduklarına işaret eden bir ve aynı rivayetle karşı karşıyayız. Bir versiyonda geçen *Mamik-Konak* kardeşlerin yerini diğerinde *Khal Mem-Khal Ferat* almaktadırlar. Belki de Dersim sözlü geleneği *Khal Ferat* demekle, kime tekabül ettiği açık olmayan *Konak* adına açıklık getirmekte, aynı zamanda Mamakan göçünün Sasaniler döneminde değil, Partlar (rivayette Khal Ferat) zamanında, hatta Partlar'la birlikte yapıldığına ışık tutmaktadır. Bu göç, eğer tarihi bir olay ise, benim yorumuma göre ilk veya en erken Mamakan göçü değil, onların daha geç tarihlerdeki göçlerinden biri olarak düşünülmelidir. Çünkü Mamakanlar'ın adlarının Hitit kayıtlarında da geçtiğine işaret eden veriler mevcuttur.

Rivayetteki *Konak* sözcüğü *Çan (Tzan)* adının yanısıra Dersim geleneğindeki *Mıleto Qan (Mıleto Khan)* ifadesinde geçen *Qan (Khan)* unsuru ile de aynı olabilir. Haydaran aşiretinin kabilelerinden *Qandolar* (bu sözcüğün kökü *Qan* olsa gerektir)'ın adıyla da bir ayniyet görülüyor. Qandolar'ın köyü *Sanolar* ise öyle görünüyor ki *Saniler*'in adını taşıyor. Bugünkü Zazaca'da *eski* anlamı veren *Qan* terimi belki de etnik *Konak* adının bir şeklidir.

Umumi Türk Tarihine Giriş adlı kitabında Zeki Velidi Togan, Mamakanlar'ın Cenestan'dan M.S. 3. Yüzyılda Arsaklılar (Partlar) peryodunda geldiklerini ve *sipehbed* olarak Roma imparatorluğunun doğu hududuna yerleştirildiklerini düşünür. Togan, Mamakan göçünün Hazar Denizi'nin güney kıyısı üzerinden yapıldığını tahmin etmektedir (a.g.e., s. 173). Bu göçü Part hükümdarı IV. Artaban (213-224/6) ile Ermenistan kralı Büyük Khosrov (217-52) zamanına yerleştiren Kirzioğlu ise, onların Murat boyları ve Ahlat-Muş bölgesine yerleştiklerine dikkat çeker.

Kısacası, bütün veriler Mamakanlar'ın modern Dersim ve Zaza topraklarına yerleştiklerine işaret etmektedirler.

Kaynaklarda bu göçün tarihi olarak M.S. 3. yüzyıl yaygın kabul görmektedir. *The Decline And Fall Of Roman Empıre* adlı kitabında Gibon, Moses Khorene'yi kaynak göstererek bu göçü M.S. 286 yılı altında (286-96 yılları arasındaki dönemi anlatırken) işlemekte ve Sasaniler peryoduna yerleştirmektedir. O'nun yorumuna göre, Ardeşir zamanında İran'a sığınmış olan Mamgo liderliğindeki bu *İskitler*, Şapur zamanında Ermenistan'a yerleştirilmiş (Ermenistan kralı Tiridates döneminde) ve kendilerine geniş bir bölge verilmiştir. Ermeni tarihi ve coğrafyasında Çin'e *Zenia* (*Zenastan*) denildiğine işaret eden Gibon, '*Ermeni soyluları'* içerisinde önde gelen biri olduğunu söylediği Mamgo'nun Çin'i 400 yıl yönetmiş olan *Han* saray ırkından ve *İskit* orijinli biri olduğunu yazmaktadır. Gibon'a göre Ermenistan'da başlangıçta Sasaniler'le birlikte tavır alan Mamgon'lar, daha sonra sürgün olayı nedeniyle saf değişerek Tiridates'le ortak hareket etmişlerdir. Böylece Tridates, Mamgo (Asolik'te Mamkun)'nun şahsında çok güçlü, cesur ve güvenilir bir müttefik bulmuş, yeniden Ermenistan tahtına oturmasında onun büyük katkısı olmuştur. Gibon'un anlatımına göre, Tiridates'in kardeşlerinden biri (Ormies) kendisine rakip çıkmış, ama kendi partisinin gücü yetmeyince Hazar Denizi havzalarında oturan '*barbarların tehlikeli desteğine'* başvurmak zorunda kalmıştır (Gibon, a.g.e., cilt 1, s. 408-409).

Gibon'un bu sözlerine düşülen bir dipnotta, D'Herbelot (*Bibliotheque Orientale*)'dan naklen, '*yardımına başvurulan barbarlar*' derken Gibon'un Oxus ve Jaxartes kaynakları civarında yaşayan göçebe İskitler'i ve daha çok da "*Dilemitler adıyla da bilinen Gelli'leri (Gilan halkını)"* kastettiği açıklaması yapılmaktadır. D'Herbelot'tan aktarılan Fransızca notta, "*Sakalar, Rufii'ler ve Gelli'ler"*den sözedilmektedir (Bk. a.g.e., s. 408-9).

Geçerken not etmeliyim ki, burdaki *Rufii'ler* bana Geliler'le akraba bir aşireti ve *Rıfailer* diye bilinen tarikatın adını hatırlatıyor. Bu olay Geliler (Deylemiler)'in Ermenistan sahnesinde eski tarihlerde oynadığı rolün bir diğer örneğini vermektedir.

Mamik-Konak rivayetinde bu iki kardeşin babası olarak gösterilen ve Çin (Çen, Çanestan)'de imparatordan sonra en önemli ikinci yönetici olarak tanıtılan *Karnam* (bazen *Karnama* diye yazılan bu addaki *r* harfinin üstüne bir nokta konur metinlerde) adlı kişinin adı, bana öyle geliyor ki, Dersim rivayetinde geçen etnik *Kalmem* (Khalmem, Khal Mem) adının orijinal şeklidir.

Rivayette Mamik'le Konak'ın üvey kardeşleri olduğu söylenen Çin imparatoru *Chenbakur (Khorene'de Arbak Chen-Bakur)*'un bu adının ise gerçekte bir ünvan olduğu anlaşılıyor. Burdaki *Chen*, Çin veya Tzan (Can) olarak yorumlanan ülke adıdır. *Bakur* ise, Khorene'yi çeviren Thomson'un açıklamasına göre İrani dillerdeki *Bag-Puhr* sözcüğünden gelme olup, *Cennet Oğlu (Göğün Oğlu, Tanrı Oğlu, Gök Tanrısının Oğlu)* anlamı taşıyan bir ünvandır. *Bag* kısmı cennet (gök, tanrı); *puhr* unsuru ise oğul anlamı vermektedir. Chenbakur, bazı kaynaklara göre Çince Tien-tzu (Cennet'in Oğlu) teriminin İrani dillerdeki şeklidir. Bu ünvan Kirzioğlu'na göre gezegenlere tapıma, gök-dinine ve hükümdarın *Sema'nın Oğlu* (Gök-Oğlu) sayılmasına işaret etmektedir. Toumanoff, *Chenbakur* sözcüğünün Çin imparatorları soyundan geldiklerini söyleyen, ama çok eskiden beri Proto-Kafkaslar'ın ve Tayk bölgesinin hanedanları olan Mamakanlar'ın irsi ünvanları olduğunu yazmaktadır (a.g.e., s. 209-11).

Partlar'ı *Akkoyunlu/Bayındırlı* olarak nitelendiren ve *Konak* adını *Hun* (*Kun*, *Koyun-lu*) olarak yorumlayarak Mamakanlar'ın da '*Karakoyunlu Türkmenleri'* olduğunu iddia eden Kirzioğlu, *Kars Tarihi* adlı kitabında Chenbakur adını *Çin Fağfuru* olarak okur. Kirzioğlu'na göre Mamik-Konak rivayetinde anlatılan olay Ortaasya'da yıkılan Hun devletinin yerine M.S. 216 yılında kurulan Siyenpiler (Moğollar)'in hakimiyeti döneminde cereyan etmiştir. O'na göre Mamik'le Konak Siyenpi hükümdarı Putuken (216-33) döneminde tahtı yeniden ele geçirmek için isyan eden iki Hun prensi idiler (Bk. Kirzioğlu, a.g.e., s. 169-71). Siyenpi kabilesinin adını taşıyan Siyenpiler (Tabgaçlar), *Türkiye Tarihi* adlı kitabında Yılmaz Öztuna'nın yazdığına göre 216-394 yılları arasında yönettiler. Öztuna, Hunlar'la aynı federasyon içinde '*Timlin (Dimlin) Kırallığı'* (M.Ö. 300-M.S. 550) adında yaklaşık dokuz asır yaşamış olan bir devletten de sözetmekte, Dimlinler'in Hun federasyonunu oluşturan unsurlar arasında önemli boylardan biri olduğunu yazmaktadır (Öztuna, a.g.e., cilt 1, s. 138-141).

Burdaki *Timlin (Dimlin)* adı Dımli adının aynı gibi görünüyor.

Jandarma Umum Kumandanlığı'nın sözünü daha önce de ettiğimiz *Dersim* adlı yayınında Bingöl'de *Puh-Pug (Pağ-Puhar)* adında bir aşiret sayılmaktadır ki, bu ad Bakur (Bağ-Puhr) adının ta kendisidir. Dersim'in Pağ ve Bağin gibi yerleşmeleri de çok benzer bir ada sahipler. Ayrıca M. Seel'in aktardığı bir Dersim rivayetinde İmam Bakır'a referans gibi görünen Bakır adının gerisinde de *Bakur* üvnanı yatabilir.

Efsanedeki Çin'in Tzan olduğu kabul edilirse, Bakur adının Bagratlar'a referans olması da akla gelebilir. Chenbakur ile Mamik-Konak arasındaki savaş, belki de oldukça iyi bilinen Bagratlar'la Mamakanlar arasındaki çatışmanın erken aşamalarına referanstır. Efsanenin bu yorumu onu daha tarihsel bir zemine oturtabilir. Kaynakların *Ermeni* olarak tanıttığı Bagratlar, benim görüşüme göre Geliler'in bir kolu idiler.

Toumanoff'a göre Mamikon Evi'nin bilinen en eski üyesi M.Ö. 69 yılında Romalılar'a karşı Tigranocerta'yı savunan *Mancaeus* adlı kişi olabilir. Bu bilgi doğruysa, Mamakanlar'ın göçünün M.S. 3. Yüzyılda yeraldığı doğru değildir veya birkaç Mamakan göçü sözkonusu demektir.

Mamakan adına çok geniş bir sahada ve değişik biçimler (Mamak, Mameş, Del Mamikan, Mamasani, Mamikon vd gibi) altında rastlıyoruz.

Adontz'a göre bu adın aslı, Malxaz, Ter ve Aspet terimlerinin yanısıra klan aşamasından kalma olan ve başlangıçta prens evlerinden birinin irsi (soydan geçme) ünvanı olarak hizmet gören Mamak veya Mamik sözcüğüdür.

Mama-k, Adontz'un görüşüne göre *baba* anlamlı Gürcüce *mama* sözcüğünün Ermenice formundan başka bir şey değildir ve *klanın lideri (klanın babası)* anlamına gelmektedir. Adontz, Mamikonlar (Mamakanlar)'ın orijinini ata/ced veya reis konumundaki Mamik adlı bir kişiden getirten geleneğin de kendi hipotezini desteklediğine inanır.

Mamik-Konak efsanesinin '*Cenk ulusu'* dediği ulusun kimliği konusunda Adontz bir çok yazardan farklı düşünmektedir. O'na göre, orijinal gelenekte kasıt uzak Çinliler değil, komşu Tzanlar'dı. Mamakanlar'ın irsi toprağının Tayk bölgesi olduğuna işaret eden Adontz, Tzanlar'ın Tayk'a yakın olduklarını vurgular ve Mamakanlar'ın barışçıl Çinliler'le değil, cesur ve savaşçı Tzanlar'la ilişkili olduklarını düşünür. O'na göre Mamik-Konak efsanesi tarihsel bir temele ancak bu yorumla kavuşur. (Adontz, a.g.e., s. 312-313).

Gürcistan'ın Orbeliani prensleri de orijinde Cenk ülkesinden olduklarını söylemişlerdir. Onlar arasında da Chenbakur adı geçer. Kısacası, Orbelianlar'ın geleneği Mamikon orijinli olduklarıdır. Gogaren eyaleti Orbelyanlar'ın elindeydi. Ünlü Liparit, bu Orbelli (Orbelyan) evindendi. Adontz'a göre bu durum Bagratlar'ın Sper (İspir)'den Gürcistan'a gitmeleri gibi, Mamakanlar'ın da Tayk bölgesinden (Orta Çoruh, Oltu) aynı zamanda komşu Gürcistan'a da göçtüklerine işaret etmektedir (Adontz, a.g.e, s. 312-13).

Mamakanlar'ın çeşitli kolları vardı: Tayk Mamakanları, Taron (Daron, Muş) Mamakanları, Bagravende Mamakanları ve Akilisene Mamakanları gibi (Bk. *The Cambrıdge Medieval History*, cilt 4, part I, s. 593-97, 1966).

Akilisene Mamakanlar'ı, Mamakanlar'ın Batı Ermenistan (Ermenistan'ın Roma parçasında)'da bulunan ayrı bir koluydu (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 194).

M.S. 4. Yüzyıl dolayında Mamakanlar merkezi Arsanias (Murat Nehri) üzerindeki Olakan kalesi olan Taron Eyaleti'ni ele geçirdiler. M.S. 439 yılında Mamakan prensi Hamazasp I, Gregoryen mezhebinin kurucusu St. Gregory soyundan gelen ve Gregoridler olarak bilinen aileden St. Isaac (ölm. 439)'ın kızı ve halefi Sahakanoyş ile evlendi. Ünlü 450-51 isyanının lideri Vardan Mamikonyan bu evlilikten olmaydı. Hamazasp Mamikonyan'ın en büyük oğluydu. Soyu tükenmiş bulunan Gregoridler'in tüm toprakları ve üç prensliği (Taron'daki Aştişat merkezli prenslik, Bagravandene prensliği ve Acilisene bölgesi ve prensliği) de bu evlilikle birlikte Mamakanlar'ın eline geçti. Akilisene'yi Justinian döneminde yitiren Mamakanlar'ın arta kalan prensliklerinin çoğunu da 771-772 isyanından sonra yitirdikleri sanılıyor. Taron'da Sason Eyaleti'ndeki topraklarını 1189/1190 yılında Şah Armen'e kaptıran Mamakanlar'dan bir bölümü Klikya'ya göçüp *Sürgünde Ermenistan* olarak tanımlanan devletin kuruluşuna katıldılar (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 209-11).

Ermenistan tarihinde adları en sık geçen Mamakan Evi'nin diğer bazı üyelerine ileriki sayfalarda değineceğim. 377-386 yılları arasında kralsız kalan Ermenistan (Kırmanciye)'ı bunlardan Manuel Mamikonyan yönetti. 485-750 yılları arasındaki dönemde Ermenistan/Kırmanciye devleti Mamakanlar'dan yedi prens tarafından yönetildi.

Mamakan Evi, kaynaklara göre genelde Romanize olmuştu. Bizans imparatoru Leo III'ün damadı Artabasdus Mamakan evindendi. Artabasdus, büyük oğlu Nicephorus ile birlikte 742-743 yılında ortaklaşa Roma (Bizans) imparatoruydu. Bizans imparatoru Theophilus'un damadı Caesar Alexius, Mamakanlar'dan Musele-Crinites ailesindendi. Theophilus'un eşi imparatoriçe Theodora (ölm. 867) ve Caesar Bardas (ölm. 866)'ın Mamakan eviyle bağlantıları vardı (Toumanoff, a.g.e., s. 209-11).

Son olarak Mamik-Konak rivayetiyle Asurya kralı Senekerim'in oğulları Adramelek ve Sanasar kardeşlere ilişkin gelenek arasında bir paralellik gördüğümü söylemeliyim. İlkinde Karnam'ın oğulları olan *Mamik* ve *Konak* özkardeşler ve tahta çıkan üvey kardeşleri Chenbakur'a karşı ayaklanırlar. İkincisinde *Karnam (Khalmem?)*'ın yerini *Senekerim (Sin?)*, Mamik-Konak kardeşlerin yerini *Sanasar* ve *Adramelek*, *Chenbakur (Arbak Chenbakur)*'un yerini de bunların üvey kardeşleri *Esarhaddon* alıyor gibi. El Biruni Asurya'da iktidarı ele geçiren *Arbak* adlı bir yabancıdan bahseder ve İbranice'de Arbak denen bu adamın Persçe'de *Dah-ak*, Arapça'da *Dahhak* olarak tanındığını ekler. Moses Khorene ise Asurya'da iktidarı ele geçiren ilk Med kralı Varbak'tan sözetmektedir. Biruni'de Arbak (Dahak), Khorene'de ise Varbak olarak referans verilen adların Arbak Chenbakur'la bir ilgisi de düşünülebilir belki.

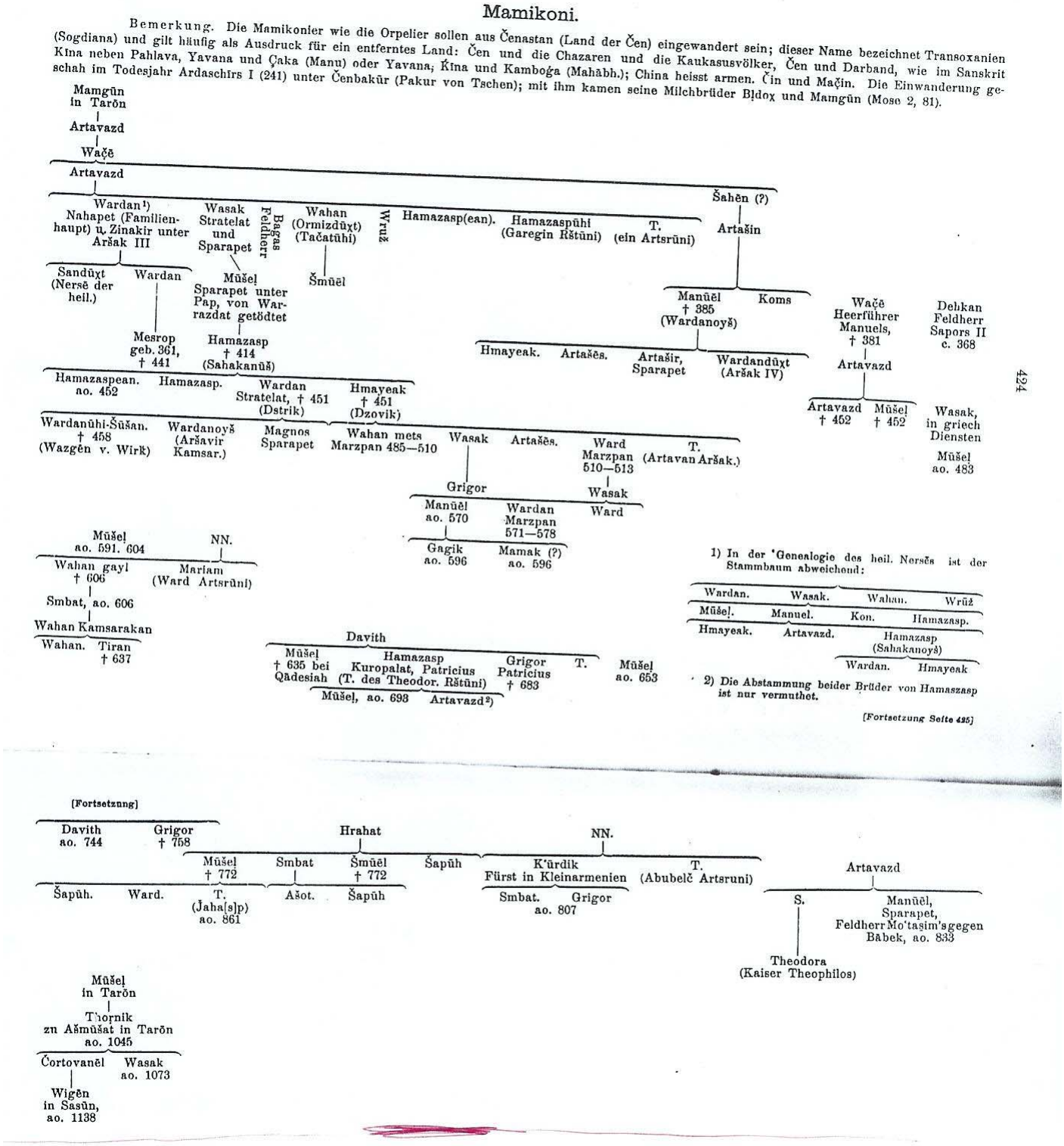

Kaynak: F. Justi, Iranisches Namenbuch, 1963, s. 424-425

Mamakanlar'ın Şeceresi

Kaynak: F. Justi, İranisches Namenbuch, 1963, syf. 424-425

TZANİCA VE TZANİLER

Paflagonya'nın *Sanisene* adlı bir bölgesini kaydeden coğrafyacı Strabo, Tzaniler'den "*Sanni'ler*" adı altında bir Pontus halkı olarak sözeder ve eskiden *Macron* (*Macrion)'lar* diye bilinen halkın kendi zamanında *Sanni* adını taşıdığını kaydeder. Strabo'nun bu kaydı Heredot'ta ve Xenophon'un Anabasis'inde *Macrionlar* (Makronlar) adı altında bir Pontus halkı olarak anılanların Tzaniler'le bir ve aynı halk olduklarına işaret etmektedir.

Pliny de Tzaniler'den Sanni olarak bahseder. Toumanoff'un aktardığına göre, Arrian, Doğu Karadeniz kıyısında yaşayan *Drille'ler* adlı halkın büyük olasılıkla Pliny'deki Sanniler'le aynı olduğunu söylüyordu. Toumanoff'un kendisi de bu görüşe katılmakta, Sanni denenlerin ise Procopius'taki Tzaniler olduğuna dikkat çekmektedir. Toumanoff, eserinin bir yerinde Lazlar (Laziler)'la Can'lar (Zaniler, Tzanlar) arasında da adeta bir ayniyet kurmakta, çünkü onların adlarını birbiri yerine kullanmaktadır (Bk. Toumanoff, a.g.e., s. 448, dipnot).

Böylece Tzaniler'in değişik çağlarda ve bölgelerde *Macron*, *Drille*, *Sanni* vd. gibi çeşitli adlar altında bilindiklerini öğreniyoruz.

Ermeni tarihçilerinden Thomas Artsruni, M.S. 900 yılı dolayında yazdığı eserinde Tzanlar'dan "*Mamikonlar'ın Chen kolu"* diye bahseder (Bk. T. Artsruni, *History Of The House Of Artsrunik*, R. W. Thomson çevirisi, Detroit, 1985, s. 255-56).

Burdaki Chen, Tzan adının bir şeklidir.

Mamakan rivayetinde Çin diye yansıtılan adın Tzanniler'in adı olduğuna işaret eden Adontz'a göre de Mamakanlar Tzanni orijinlidir.

Sanniler'le Mamakanlar'ın ve Dersimliler'in bir ve aynı halk olduklarına daha önce işaret etmiştim.

Tzan etnik adı kaynaklarda Chen, San (Sin), Çin, Can, Çan, Cen, Zan vd gibi çok değişik biçimler altında geçmektedir. Ülkelerinin adı da benzer şekilde Tzanica (Tzanika), Canet, Canet'i, Canik (aynı zamanda Ordu-Giresun bölgesinin adıdır), Canit, Sanit, Zanit, Çanestan vd gibi şekiller altında anılmakta, bazen Urartular'ın bölgesi Haldiya ile örtüşmektedir. Sanamsin, Samsun (Djanik), Sason, Sanasine, Çemişgezek ve Sason destanı gibi bazı destanlarda geçen *Çin Ma Çin* gibi adlar da onlara ve ülkelerine referans olabilirler. Moses Khorene Tzanika'dan Chaniuk ve Khaltik adlarıyla sözeder ve Pontus'a yerleştirir.

Bence Dersim adının yanısıra Mazgirt'e bağlı Canik'in, eskiden Kığı'ya bağlı olan Çan, Okçiyan ve Karaçan adlı yerleşmelerin bu adları da Tzanlar'la ilişkilidir. Kığı'nın Okçiyan aşireti (Okçular) için de aynı şeyi söyleyebilirim. Kığı'nın Şen, Şenli ve Şamuni (Şamoni) adlarını taşıyan yerleşmeleri ve aileleri de bu kategoriye dahil edilebilir. Antik dönemde *Sinoria* adını taşıyan Gümüşhane'nin eski adlarından olan ve Evliya Çelebi tarafından da anılan *Canca* adının yanısıra Çankırı (Kangırı)'nın adı da Tzanlar'la ilişkili görünmektedir. Tzanlar'ın adıyla ilişkili görünen daha bir çok örnek vermek mümkün. Belki Kan, Tanz, Danzik, Teşnik, Dasn, Beth Dasen, Yezidiler'in adlarından olan Dasani (Tasani), hatta Zaza adları da aynı kategoridendir.

Tzaniler hakkında en etraflı bilgileri Sasani-Bizans savaşlarını anlatan Bizans tarihçileri Procopius ve Agathias verirler. Bu ikili halka '*Sani (Tazani)*', ülkelerine '*Tzanica*' derler.

'*Tzanic Ulusu*'nun daha eski tarihlerde '*Sani'* adıyla bilindiğini söyleyen Procopius, Saniler'le Colchiler'in toprağını Trabzon'a komşu (bitişik) gösteren Xenophon'un onların ülkesini yanlış tarif ettiğine işaret eder.

Procopius'a göre Saniler Karadeniz kıyısından çok içerde ve uzakta oturuyorlardı ve onların ülkesini deniz kıyısından ayıran geçilmez dağlar, ormanlar ve hayli geniş bir bölge vardı. Saniler veya '*Tzanic ulusu denen barbarlar'*, Procopius'a göre Ermeniler'e komşuydular, başlangıçtan ve en eski zamanlardan beri de tarif edilen bu bölgede yaşadılar.

O'nun tarifine göre, Boas Nehri (modern Çoruh), Pharangium (Adontz'a göre modern İspir) civarındaki Ermeniler arasında oturan Saniler'in topraklarına yakın bir yerde ve Tzanica dağlarından doğar, dağlık ve ormanlık bir bölgeyi geçtikten sonra Acampsis adını alır ve Lazica toprakları yanında Karadeniz'e dökülür. (Bk. Procopius, *History Of The Wars*, H. B. Dewing çevirisi, Loeb Classical Library, 1905-13 baskısı, I. kitap, s. 135-37; II. kitap, s. 331; VIII. kitap, s. 59 ve 63-65).

Ermeni coğrafyasında Voh adıyla geçen Boas'ın Çoruh nehrinin yukarı kesimi olduğu ve Çoruh kaynaklarının İspir çevresinde bulunduğu bilinen bir şey.

Gümüşhane vd gibi yerlerin Tzanika içine düşmeleri belki de Dersim adının yer yer *Gümüş Kapı* anlamında yorumlanmasının arkaplanıdır.

Sasaniler'le Bizans arasında Gürcistan (İberya), Lazica, Mezopotamya ve Ermenistan'ın yanısıra, Tzanika üzerinde de egemenlik için sürekli bir mücadele yeralıyordu.

Procopius'un anlattığı bazı olaylar hem Tzanika'nın sınırlarını tahmin etmek bakımından hem de Eski Dersimliler'in tarihinden bazı kesitlere ışık tuttukları için önemlidirler. Bu nedenle de bu olayların bir bölümüne kısmi tekrarlar içerse de kısaca değinmek ihtiyacı duyuyorum.

Procopius'un verdiği bilgilere göre, Tzanika üzerindeki mücadelenin bir nedeni bu topraklarda ve sınırlarında, özellikle İspir'de bulunan değerli madenlerdi. Örneğin Bizans ve Sasani Ermenistanları'nı ayıran sınırda yeralan altın madeninin bulunduğu *Pharangium Kalesi* (Adontz'a göre antik Suspiritis, Sper, modern İspir'dir) ile *Bolum Kalesi* (Adontz'a göre Pasinler'deki modern Hasan Kale'dir) iki ülke arasındaki çatışma konularıydı. Pharangium (İspir) adlı kale, Sasani Ermenistan'ı ile Tzaniler'in sınırı idi. 530/532-540 yılları arasında Sasaniler'in kontrolünde bulunan buradaki altın madenlerini Sasani hükümdarı Kavad'ın izniyle Symeon (Simon) adında bir yerli işletiyordu ve çıkarılan madeni Sasani kralına götürüyordu. 530 yılındaki bir Bizans-Sasani savaşı sırasında altın madenlerini işleten Pharangium kalesinin sahibi Symeon bu madenlerin gelirini Sasaniler'e vermeyi redederek Bizans'a yanaşır, ama altını onlara da vermez. Adı geçe kale zor bir coğrafyada bulunduğu için ne Sasaniler ne de Bizans ona karşı etkili bir eylem koyabilirler. Sonunda Bizans imparatoru Justinian (527-65) ile pazarlık yapan Symeon, bazı 'Ermeni' köyleri karşılığında altın madeninin bulunduğu Phrangium kalesini Bizans'a teslim eder. Aynı sıralarda Sasani Ermenistanı'nda ve Erzurum sınırında yeralan Bolum Kalesi (Bol Kalesi?)'ni elinde tutan Isaac adlı biri de Bizans'la ilişkiye girerek Erzurum (Theodosiopolis) kentinin hemen sınırındaki bu kaleyi Bizanslılar'a devreder. Isaac'ın Sasani Ermenistanı'nda yaşayan ve bir süre önce Bizans generalleri Sittas ve Belisarus'a karşı savaşta Sasani ordularına kumanda etmiş olan Narses ve Aratius adlarındaki iki büyük kardeşi de onunla eş-zamanlı bir girişimle Bizans'la anlaşır ve Ermenistan'ın Bizans parçasına sığınırlar. (Bk. Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 125-141).

Böylece Sasani ve Bizans Ermenistanları'nı ayıran sınırda, ama sınırın Sasaniler tarafında bulunan iki stratejik kale M.S. 530 yılındaki savaş sırasında Bizans'ın eline geçerler. Ama 531 yılı sonunda yapılan barışla Justinian bu kalelerin ikisini de Lazica'daki kalelere karşılık olarak Sasaniler'e iade eder. Bu iade işinden hemen sonra Bizans'ın Symeon'a verdiği köylerin eski sahipleri olan ve Perozes (Peroz) adlı birinin oğulları oldukları söylenen iki kardeş Symeon'u öldürüp Sasaniler'e sığınırlar (532). Bunu Bizans generali Sittas'ın öldürülmesi de dahil bir sıra başka olaylar izler. Bizans-'Ermeni' ilişkileri gerginleşir ve Bizans parçasının Ermeniler'i 530'ların sonlarında Sasaniler'e yanaşırlar. *Aslında burada sözkonusu olan Mamakanlar (Tzaniler) ve Partlar'dır, yani Dersimliler'dir. Ama diğerleri gibi Procopius da onlardan 'Ermeni' olarak sözetmektedir.* Ermeniler'in Sasani kralı Chosroes (Kisra Anuşirvan)'e gönderdikleri söylenen Bassaces başkanlığında bir heyette yeralanların çoğunluğu görüşme sırasında adı geçen Sasani kralına kendilerini *Arsakid* (Part) olarak tanıtır, yani Part krallarıyla ilişkili olduklarını ve *Arsaces*'in soyundan geldiklerini bildirirler: "*Bizim atalarımızdan son kral Arsaces idi. Kendi tahtını O'nun ailesinden sayılmak ve vergilerden muaf tutulmak koşuluyla gönüllü olarak Roma imparatoru Theodosius'a bıraktı"* derler ve Bizans'ın *kendi komşuları olan Tzaniler*'in bağımsızlığına son verip onlara nasıl boyun eğdirdiklerini de anlatarak şikayette bulunur, onu Bizans'la savaşa ikna etmeye çalışırlar. Nitekim 539/540 yılında barışı bozan Sasaniler Bizans topraklarına girerler (Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 203-209; II. kitap, s. 271-285).

Adontz, yukarıda Procopius'un bahsini ettiği Symeon'un bir Ermeni olduğunu, Isaac'ın ise Kamsarakan Evi'nden prens İsaac Kamsarakan olduğunu söylemektedir. Kamsarakanlar ise, Ermenistan'daki *Aştiane*, *Arşakuni*, *Ropsian* (Rufa), *Suren Pahlav* (Gregoridler), *Abel*, *Dziunakan*, *Gabelian* ve *Havenuni* evlerinin yanısıra gerçekte Ermeni değil fakat Arsakid (Pehlevi, Part) orijinlidirler. Adontz'a göre, 539 yılında Ermeni delegasyonunun başında Sasani hükümdarı Chosroes I ile görüşen Bassaces ise

Elişe'de 450-51 isyanına katıldığı söylenen ve bir Roma vasalı olduğu sanılan Mamakanlar'dan Vasak Mamikonyan veya 539 yılının Vasak'ı olabilir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 22-23). Bassaces adı Ermenice'de Vasak'tır.

Toumanoff'un verdiği bilgilerle birleştirildiğinde Sasani kralıyla görüşenlerin soyundan geldiklerini söyledikleri Arsaces'in Roma Ermenistanı'nın son kralı olan Arsaces III (M.S. 387-390) olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kral öldükten sonradır ki, Batı Ermenistan krallığı son bulur ve artık Roma valileri tarafından yönetilmeye başlanır.

Arsakiler'in bir kolu olup Arşakuniler (Arsak-uni veya Arsar-unik) adıyla bilinenler, işte bu Arsaces III'ün soyundan gelenlerdir. Bu evin diğer adı Kamsarakanlar (Kal Sar, Sarı Kal Baş)'dır. Yeri gelmişken belirteyim ki Arşakuniler (Kamsar-akan Evi) benim görüşüme göre Dersimli Khal Faratlar'dır. Arşak III, Khal Ferat Hanedanlığı'nın kurucusu Tridates I (Khorene'de Val-Arşak: M.S. 53-100)'in soyundan sayılmaktadır.

Belki Batı Dersim aşiret adlarındaki *Uşak* sözcüğü de *Sak* (İskit) veya *Eşk* (Eşkan, Aşkan) etnik adının bozulmuş bir şeklidir.

Toumanoff'un verdiği bilgilere göre, Arsakiler'in bu kolu (Arşakuniler) özellikle Roma Ermenistanı (Bana göre *Dersim Ermenistanı* veya *Kırmanciya Dersimi* denebilir) denen parçanın tarihinde ve Roma imparatorluğunun kendisinde M.S. 7. Yüzyıl ortasına kadar önde gelen bir rol oynamışlardır. Onlardan en son 7. Yüzyıl ortasında sözedilir. Bizans'ın Heraclianlar imparator evi (610-771) Arşakuniler'le ilişkilendirilir. Arsaklılar çizgisinin (soyunun) yaşayan kolu Adontz'a göre de *Arşakuniler* olarak bilinen Batı Ermenistan'ın bu saray evinden gelmedirler. Bunlar Ermenistan (Kırmanciye)'ın Roma hakimiyeti altındaki parçasına yerleşmiş olduklarından Toumanoff'un da işaret ettiği gibi Ermenistan'ın sadece Sasani (İran) parçasıyla ilgilenen tarihçiler bu Roma Ermenistanı kolunu bilmezler.

Akilisene Mamakanları ve İspir Bagratları Arsaces III'e tabi prenslikler arasındaydılar. Kendi eski toprakları olan Carenitis (Erzurum)'i de Arsaces III'ten sonra tahttan edilen batı Ermenistan saray evi (Arşakuniler) yönetmiştir. Sebeos, Arşakuniler'e imparator Heraclius'un akrabaları olarak referans verir ki, bununla kastettiği grup Arsaces III'ün soyundan gelenlerdir. Bu durum onların Bizans'a göçtüklerini de göstermektedir. Heraclius'un kendisinin de Part (Arsakid) soylu olduğu ve onun babasının Erzurum (Carin, Theodosiopolis)'da doğduğu da söylenir. Carin (Erzurum), gerçekten de bir Arsakid prensliğiydi ve Faustos'ta sıkça işaret edildiği gibi Arsaces III ve onun kardeşi Vologases'in toprağıydı. Procopius, bu iki kardeşin bir ara ortaklaşa krallık yaptıklarını söylemektedir. Toumanoff'a göre Procopius bunu 387 yılındaki bölünmeyle karıştırmaktadır.

Arsaces III öldükten sonra onun toprakları fiilen bir Roma eyaleti haline gelirler, ama bu evin prensleri Procopius'un yazdığına göre Justinian zamanına (527-65) kadar tam bir politik ve askeri otonomiye sahip ve vergilerden muaf bir vasal devlet gibi davranmışlardır. Bu düzenlemeye son veren Justinian'dır. (Bk. Toumanoff, s. 192-194). Sasani kralıyla görüşen heyetin şikayetleri açık ki Justinian'ın 536 yılında yaptığı kaydedilen bu yeni düzenlemelerle ilişkiliydi. Bu tarihte yeni bir yasayla Ermenistan'ın Roma parçasının (*yani Dersim'in*) statüsü değiştirilmiş ve prenslerin arta kalan güçleri bastırılmıştır. 538 yılında bu uygulamalara karşı Arsakid prenslerin (*Khal Feratlar'ın*) önderlik ettiği bir isyan olur. *Bunu bir Dersim isyanı/direnişi olarak tanımlamak gerekir. Khalmem-Khalferat grubunun ortak direnişidir bu*. Toumanoff'un da belirttiği gibi 539 yılında Sasani kralına başvurup tahttan düşürülüşleri de dahil uğradıkları adaletsizliklere karşı ondan yardım talep edenler işte bu Arsaklı (Part) liderlerdir. Onların şikayetlerinden biri de komşuları Tzanlar (Mamakanlar)'ın bağımsızlığına Bizans tarafından son verilmesiydi. Sonraki Bizans-Sasani savaşının bir nedeni bu olaylar oldu.

Geri Tzanica'nın sınırları konusuna dönmem gerekir.

Adontz'a göre Sasaniler Pharangia'da aslında Bizanslılar'a değil Tzanica (Can, Khaldia/Haldiya, Khorene'de Khaltik) topraklarına sınır idiler. Khorene gibi, Adontz da Tzanlar'ı ve Haldiler'i, daha doğrusu Tzanica ve Haldiya'yı özdeşleştirir. Haldiya olarak bilinen toprakların bir dönem Tzanica adı aldığına işaret eder. Böylece o, Tzanika (Khaldia)'nın Parhar zincirini içeren dağlık eyalet olduğunu, Çoruh ile Karadeniz'in Trabzon'a kadarki kıyı şeridi arasında yeraldığını düşünmektedir. Tzanika, Çoruh vadisinde Sasani Ermenistanı ile, Tayk eyaletinde de modern Hars'a sınırdı ve Klarjet bölgesiyle bitişikti. Ermenistan'la Tzanika'yı ayıran sınır da Parhar (Bolhar) dağlarıydı. Parhar zinciri güneyindeki Satala (modern Sadak), Bayburt ve Koloneia (Koyulhisar) Ermenistan'a dahillerdi. Karadeniz'in Abhazya'dan Trabzon'a kadarki tüm doğu kıyısının adı olan Eğer (Eğeria) eyaleti, Adontz'un tanımına göre, Tzanika (Canet)'yı da içine almaktadır (Bk. Adontz, a.g.e., s. 23). *Barchon*, *Cena* (Kena, Okena?), *Sisilisson* (Adontz'a göre eski adı *Gayl* olan modern Kelkit civarındaki *Ziziola*?), *Longini Fossatum* (burada kamp kuran Roma generali Longinus'un adını taşır) ve *Tzanzacön* (Adontz'a göre Sürmene çevresindeki *Zavzoka* köyü olabilir) Procopius'ta adları geçen Tzanika'daki bazı yerleşmelerdir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 49-53).

Burada adı geçen yerler daha çok Tzanika sınırlarında Bizanslılar'ın üs olarak kullandıkları kaleler olarak görünmektedirler.

Djanik (Samsun) adının Tzanlar'dan kalma olduğunu söyleyen Adontz, onların buraya daha geç bir tarihte sürüldüklerini tahmin eder. Ama antik dönemde onların Ardasa ve Gümüşhane dolaylarından Hemşin'e kadarki bölgede oturduklarına işaret eder. Yani o tarihlerde tüm Parhar zincirini işgal ediyor, kısmen Boas (Çoruh) ve Gayl (Kelkit) vadileri içlerine taşıyorlardı.

Tzanlar'ın daha eskiden Haldiya diye bilinen ülkede yerleşmiş sayısız halklardan biri olduğuna işaret eden Adontz, 7. Yüzyılda onların politik önemi artınca eskiden Haldiya (Khaldiya) denen tüm ülkenin Tzanica adını aldığını düşünmektedir (Bk. Adontz, a.g.e., s. 53).

Tzanlar'ın çok sayıda aşiretlere bölündüğünü söyleyen tarihçi Procopius, ne yazık ki bu aşiretlerden sadece ikisinin adlarını varmektedir. Okenit ve Coxyline (Koxylinei) aşiretleridir bunlar. Okeni'ler (-o ve –ho Adontz'a göre önektirler), Charton (Bayburt yukarısında Çoruh'un batı kolu üzerindeki modern Hart) kalesinin bulunduğu yörede oturuyorlardı. Koxylin'ler aşireti ise Adontz'un tahminine göre Karadere vadisinde oturuyordu. Bu aşiretin adının *Koks* ve *–uli* unsurlarından oluştuğunu söyleyen Adontz, antik *Kox* adıyla batıdan Trabzon'la bitişen *Kose* adlı bölgenin adı arasında ilişki kurmaktadır (Adontz, a.g.e., s. 53). *Kox* adı ile Dersim'in *Kozu* aşiretinin adı arasında bir ilişki düşünülebilir.

Procopius, Tzanlar'ın toprakları ötesindeki bölgeyi Trabzon başkentli olan ve Karadeniz kıyısı boyunca uzanan bölge olarak tarif eder.

Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* adlı kitabında Tzaniler'le ilgili bazı enteresan ve önemli bilgiler yeralmaktadır. Arkeolog Theodor Reynak'tan naklen San (Çan)'ların Pontus Eyaleti'nin Mitrad (Mühürdat) hakimiyeti kurulmadan önceki eski kavimlerinden olduğunu söyleyen H. Hüsameddin'e göre Bizans çağında Amasya civarında Semendu (Ziyare) veya Semendru adını taşıyan kale ve kentin bu adı Sanlar'ın adından gelmedir.

Sanlar'ın Pontus Krallığı'nın başkenti Amasya civarında da varolduklarına işaret eden *Amasya Tarihi* yazarı, Amasya'nın eski adı olan *Harşene* (Canik) sözcüğü üzerinde de durmaktadır. Harşene adının ilk şeklinin *Karasan* (Karisini, Karasanc) olduğunu söyleyen H. Hüsameddin, Amasya kentinin ve bu kentteki Kale-i Bala (Ulu kale, Yüksek-Yüce Kale)'nın *Karasan (Harşene, Harcene, Karaçan)* adlı biri tarafından kurulduğunu ve onun adını taşıdıklarını söyleyen kaynaklara ve rivayetlere değinir.

O'na göre *Karasan* denen kişi büyük bir olasılıkla Sanlar (Zanlar, Çanlar) adlı Pontus kavminin cedlerinden biridir.

Amasya şehrini kurduğu söylenen Karasan (Karaçan, Harşene)'ın şeceresi konusundaki görüşler pek adeti olmadığı halde bu kez hernasılsa kaynakları da gösteren H. Hüsameddin tarafından şöyle aktarılmaktadır:

Mu'cemül Buldan'a göre Karasan'ın soyağacı: *Harşene (Karasan) bin Rum bin İlikan bin Sam bin Nuh.*

El-Kamil'de Karasan'ın soyağacı: *Karasan (Harşene) bin Rum bin Esved bin Sam bin Nuh.*

El-Kamus'ta Karasan'ın soyağacı: *Harşene (Karasan) bin Rum bin Sam bin Nuh*.

Tırazul-Mezheb'de Karasan'ın soyağacı: Harşene (Karasan) bin Rum bin Sam bin Nuh.

(Bk. H. Hüsameddin, a.g.e., cilt 1).

Amasya Tarihi yazarının Türkçülüğü bir kenara bırakılırsa bu şeceredeki bazı adlar üzerinde yaptığı yorumlar da ilginçtir.

O'na göre bu şecerelerdeki Rum sözcüğünün aslı Barum (Bermi) olup Bermiler (Barum'lar) aşiretinin adıyla ilişkilidir. İlikan adı İlihan, Esved ise Üsved'in Arapça şeklidir. Harşene adı ise Karasan (Karisini, Karasanc) adının Arapça söylenişidir.

Hüseyin Hüsameddin'in aktardıkları üzerinde bir yorum yapmadan evvel Malatya'nın Urfalı Matthew'de *Garmin (Karmian, Garmian)* olarak verilen bir bölgesinin bu adının Grekler'de *Charsianos*, Araplar'da *Kharşene* olarak geçtiğini ve Defremery'nin bu adın *Garsian* olarak okunmasını önerdiğini de not etmeliyim. Zaten *Amasya Tarihi* yazarı Harşene'nin Malatya civarında bir yer olduğunu söyleyen görüşlere de değinmektedir.

Gelelim *Amasya Tarihi* yazarının verdiği bilgilere...

Dersim'in *Karsan* aşiretiyle ilgili olup bu aşiretin de Tzani (Sani) olduğunu pekiştiren bu veriler, Dersim'in *Birman (Birim)* aşiretinin de Sani kökenli oluşuna kesin bir açıklık kazandırmaktadır. Bu ek bilgilerin de ışığında Karsan adının *Kar* ve *San* (Sin) öğelerinden bileştiği rahatlıkla söylenebilir. Türk milliyetçisi Kadri Kemal Kop (Sevengil) da *Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu* (1933) adlı kitabında ünlü Truva Savaşı sırasında Amasya hükümdarının *Karsan Han* adında biri olduğunu söylüyor ve onun adıyla Dersim'in Karsan aşireti arasında bir bağlantı kuruyor. Ona göre *Karsan Han*'ın bir oğlunun adı *Sülim Han*'dı.

Bence kökende Urmiye ve Urartu adlarıyla ilişkili olan ve bazen Urum ve Zurum gibi biçimler altında da karşılaşılan Rum sözcüğü *Amasya Tarihi*'ndeki şecerede özelde Pontus'a, hatta Saniler'e referans gibi görünmektedir.

Amasya Tarihi'nin verdiği yukarıdaki bilgiler aynı kaynakta *Bal-Bala* ve *Ferhad* adları konusunda söylenenlerle birlikte ele alındığında Eski Dersimliler'in Pontus Krallığı tarihinde çok önemli, belki de başta gelen bir rol oynadıkları sonucuna varılabilir.

Daha önce bağımsız yaşayan ve kendilerine boyun eğdirilemeyen Tzanlar, Justinian zamanında Bizans imparatorluğunun egemenliğini tanımaya zorlandılar.

Procopius, bu süreci de anlatmaktadır. O'nun anlatımına göre topraklarında bir şey yetişmediği için daima yağma seferleriyle yaşayan Tzanlar, yalnızca Ermeniler'e değil kendilerinin yanıbaşında denize kadarki kesimde yaşayan komşuları Romalılar (Bizanslılar)'a da sürekli olarak beklenmedik akınlar yapmışlardır. Bu akınları sırasında tesadüfen Bizans ordusuyla karşılaştıkları olmuştur. Procopius'un aktardığına göre bu karşılaşmalarda hep yenildilerse de o denli hızlı idiler ki yakalanamıyorlardı. Akın yapıp hemen geri dönerlerdi ülkelerine. Yağma akınlarına son vermeleri koşuluyla Bizans imparatoru onlara her yıl altın cinsinden belirli bir ödeme yaptı. Kendi usulleriyle bu anlaşmaya uyacaklarına yemin ettiler. Buna rağmen alışkanlıklarını terketmediler. Bunun üzerine M.S. 530 yılında Ermenistan'da yeralan Bizans-Sasani savaşından az önce (yukarıda anlattığım Bolum ve Pharangium kalelerinin Sasaniler'den ele geçirildiği tarihten kısa bir süre önce) Bizans'ın Ermenistan generali Sittas onları tediple görevlendirildi. Sittas Tzaniler'i yenilgiye uğrattı. Daha sonra da iyi davranışlar vs gibi yollarla onları tamamen kazanmayı başardı. Böylece Bizanslılar eski zamanlardan beri Roma topraklarında bağımsız bir halk olarak yaşamakta olan Tzanikler'e boyun eğdirdiler. Bu tarihten sonra, Procopius'un anlattığına göre, eski yaşam tarzlarını bırakan Tzanikler daha uygar bir yaşam şeklini benimsediler. O tarihten itibaren Bizans ordusuna asker yazıldılar ve bu ordunun eşliğinde Sasaniler'e karşı savaştılar. Procopius'un deyişiyle kendi öz-dinini de bırakan '*Tzanik Ulusu'*nun hepsi Hristiyanlığı benimsedi (Bk. Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 135 ve 137).

Procopius'un anlatımına göre *Sani Ulusu*'nun öyküsü budur.

549 veya 550 yılında ülkesindeki Sasani ordusunu kovmak için Bizans'tan yardım isteyen Laz kralı Goubazes'e Bizans imparatoru Justinian'ın gönderdiği askeri kuvvet içinde Petra kuşatmasına katılan bin mevcutlu bir Sani (Tzani) birliği de vardı. Ama bunlar daha sonra ordaki Bizans kampını yağmalayıp Petra-Rize-Athens (Pontus'tadır) ve Trabzon yoluyla kendi ülkeleri Tzanica'ya dönmüşlerdir (Bk. Procopius, a.g.e., II. kitap, s. 529-545).

Adontz'un dikkat çektiği gibi bu geri dönüş yolu da Tzanlar'ın ülkesinin Karadeniz kıyısından çok içerilerde olduğuna işaret etmektedir.

Bence Bizans'ın Tzaniler'e karşı savaşıyla Tzani sınırındaki iki stratejik üssün, dolayısıyla maden yatakları ve ocaklarının ele geçirilmesi arasında sıkı bir bağlantı olsa gerektir. Bu aynı madenler (Keban madeni de dahil) çok sonraki çağlarda Osmanlılar'ın Dersim'e karşı savaşlarında da belli bir rol oynadılar. Simon ve Kamsarakan evinden Narses, Aratius ve Isaak Kamsarakan kardeşlerin eş-zamanlı bir hareketle Bizans tarafına geçişleri de bu gelişmelerin bir parçası olmalıydı. Tzaniler'e boyun eğdirilmesi ile Sasani hükümdarıyla yapılan görüşmeler de ilişkilidirler.

Onlardan '*Tzani Ulusu*' olarak sözeden Agathias, Lazica'daki Bizans komutanlarının en önde gelenlerinden biri olan Theodore (Theodorus)'nin bir Tzan (Tzani) olduğunu söyler ve 554/555'lerde ve sonrasında O'nun kumandasında Lazistan'da savaşan en az beş-yüz mevcutlu bir Tzani birliğinden sözeder (Bk. Agathias, a.g.e., II. kitap, s. 54-58 ve III. kitap, s. 100).

Agathias, onların Karadeniz güneyinde Trabzon yakınında yaşadıklarını ve zaman zaman onlardan bir bölümünün yerleşik yaşam tarzlarını bırakıp Pontus bölgesi ve çevresini, Ermenistan içlerini talan ettiklerini yazmaktadır. Bu nedenle Tzanlar'ın üzerine onlardan biri ve aynı zamanda Bizans ordusunun da seçkin kumandanlarından olan *Theodorus* gönderilir. Lazistan'dan bir orduyla yola çıkan Theodorus, Fasis nehrinin karşı yakasında sınırı geçerek Theodorias adı verilen kentte ve Rize'de kamp kurarak nüfusun

içindeki dost unsurları toplayıp isyancıları ezmeye çalışır. Ama bu kamplara saldıran Tzani isyancıları Bizans ordusunda panik yaratırlar. Daha sonraları binlerce Tzani'nin öldürüldüğü bir katliam yapılır ve bu yolla Tzaniler ilk kez Bizans'a bağımlı kılınır (Bk. Agathias, a.g.e., V. kitap, s. 135-137).

Öyle görünüyor ki Agathias'ın anlattığı yukarıdaki olay 556-58 yılları arasında Bizans'a karşı patlak veren bir Tzani (Dersim) isyanıdır. O'nun sözünü ettiği Theodorus ile Procopius'un general Belisarius'la birlikte Libya'da Vandal seferine katıldığını söylediği Kapadokyalı Theodorus arasında bir ilişki olabilir belki.

Bizanslılar Tzanika'ya Adontz'un işaret ettiği gibi ilk kez Sasani Ermenistanı, Bizans ve Tzanica sınırlarının buluştuğu stratejik bir noktadan sızdılar. Justinian üç yolun birleştiği bu noktada *Horonon* (Adontz'a göre modern Halene köyü, Halenen Hanlar) adını taşıyan güçlü bir kale inşa eder ve bu ana üsten hareketle Tzanika'ya egemen olmaya çalışır. Bu sıralarda o, Hristiyanlığa henüz yeni dönmüş olan Tzanlar içinde Tzanika'daki *Şamalinikon*'da ilk kiliseyi inşa ettirir.

DERSİM-ZAZA VE KÜRT HALKLARININ TARİHLERİNDE

BAZI REFERANS NOKTALARI

Dersim sentezinin temelinde bu senteze adını veren ve damgasını vuran Mamakan (San, Sin) unsurunun bulunduğuna işaret etmiştim.

Khal Mem-Khal Ferat geleneğinden hareketle Mamakan-Part sentezini halihazırdaki bileşimiyle Dersimliler'in tarihinde kararlaştırıcı bir an olarak görüyorum.

Partlar'ı Gutiler'le ilişkilendiren bir yazıttan sözetmiştim. Maman (Mamakan) ve Manna (Minni) adları arasındaki ayniyet ise bu sentezin Maman (Mamakan) ayağının Urmiye çevresindeki Mannailer'le ilişkili olabileceğini düşündürüyor. Daha önce işaret ettiğim gibi bazı kaynaklarda Maman ve Manna adlarıyla Medler'in adı arasında da bir özdeşlik kurulmakta, Mamakanlar'la Mannalar'ın Medler'le bir ve aynı halk oldukları savunulmaktadır. Hattiler ve Hurriler çağı Anadolu'sunda da Maman adına çok benzer oluşumlarla karşılaşıyoruz. Kapadokya ve Anadolu'da çok eski tarihlerde yaygınca inanılan Ma adlı tanrıçanın, ayrıca Comana ve Kumanlar (Muzriler?, Kolçiler?)'ın adları anımsanabilir.

Benzer adlara Lidyalılar ve Etrüskler arasında da tanık oluyoruz.

Mamanlar'ın diğer adı olan Sin (San) sözcüğü de bizi tarih-öncesi veya tarihin başlangıcı kadar gerilere, daha önce değinmiş bulunduğum Sin adlı tapınaklar peryoduna dek götürür.

Bu ad benzerlikleri Mamanlar (Sinler)'ın çok daha eski olduklarına veya aynı halkın bazı kollarının daha erken tarihlerde yeralan göç ve istilalarına işaret olabilir.

Ama salt ad benzerlikleri yeterli kanıt değildir ve yanıltıcı da olabilir.

Bu nedenle özellikle geleneğe ve tarihsel verilere dayanmak, gelenek, arkeoloji ve tarihin buluştuğu zaman ve mekanı esas almak zorunludur.

Dikkat çekmem gereken birinci nokta budur.

İkincisi, geniş anlamda Urartu, dar anlamda Dersim adını taşıyan coğrafyanın kendisinde yaşanan şekillenmeyi eksene oturtmalıyız.

Tam da bu nedenledir ki, *Khal Mem-Khal Ferat geleneğinin* referans verdiği anı ve mekânı bu coğrafyada çok daha eski olan Dersimliler'in ve uzak geçmişin Gutiler'iyle ilişkilendirilen Partlar'ın değil, ama *Dersim sentezinin* ortak tarihi için başlangıç olarak kabul etmeyi gerçekçi buluyorum.

Başlangıç derken, belirli bir toprak parçası üzerinde uzun kesintiler olmaksızın az-çok devamlılık gösteren bir şekillenme sürecinin başlama momentini kastediyorum.

Zaza adı da önceki bölümlerde örneklerini verdiğim gibi çok eski tarihlerde sıkça karşılaşılan bir ad. *Records Of The Past*'ın XII. cildinde (s. 93-95) yerverilen *İnscription Of Prince Nimrod* başlıklı bir Mısır yazıtında mezarı Abydos (Mısır)'da bulunan bu Prens Nemrut (Nimrot, Namroth)'un babası ve bir Asur kralı olarak referans verilen *Shashanq* (Tevrat'ta *Shishak*)'ın adı da Zaza sözcüğüyle çok benzerdir.

Ama Maman (Sin) adı için öne sürdüğüm aynı sebeplerden dolayı, başlangıcının daha gerilere dayandığına inandığım Zazalar'ın bir milliyet olarak şekillenmesinde kararlaştırıcı anın Sasaniler Çağı veya Part-Sasani çağları olduğunu düşünüyorum. Bu dönem Kalmem-Kalferat geleneğinin referans verdiği çağla yaklaşık olarak örtüşür.

Kürtlere gelince.

Sözlü gelenekleri henüz yeterince bilinmediği veya toplanamadığı için bu konuda daha ihtiyatlı konuşmak gereği duyuyorum. Buna rağmen şu anki veriler çerçevesinde, Kürtler'le Kirtiler arasında kurulan ilişkiyi ciddiye alıyorum ve Kirtiler'in Esas Kürtler olduğunu düşünüyorum. Zazalar'ın ve Dersimliler'in Kürtler için kullandığı *Kırdas* terimi de sıkça rastlanan *–as* soneki atılırsa Kirt (Kirti) adının aynısıdır. Kürtler'le en sıkı ve en yakın ilişkideki Dersimliler ve Zazalar Kürtler'in diline de *Kırdaski* demektedirler.

Kürtler'in çok orijinli bir halk oldukları kesin gibidir. Ama Kürtler'e adlarını verenler Kirtiler, dillerini verenlerse Kürtçe ve Paştu (Afganistan dili) arasındaki yakınlıktan ve Heredot'taki ipuçlarından hareketle Paktular (Bohtiler?)'dır denebilir.

Xenophon'un sözünü ettiği Karduklar'ın Kürtler'le ilişkileri henüz tartışmalı bir konudur. Böyle olmakla birlikte Kürtler'in bilinebilen ilk yoğunlaşma ve dağılma merkezleriyle örtüşmesi nedeniyle Karduklar'ın ülkesi Kürt tarihi için bir yola çıkış veya referans noktası işlevi görebilir. Eski kaynaklar Kürdistan'ı genelde Ermenistan (Kırmanciye) coğrafyasına dahil bir eyalet olarak göstermiş ve bu tanım en azından 16. yüzyıl başlarına dek egemen olmuştur.

Dersim-Zaza'lar ve Kürtler için burada tespit edilen referans momentleri onların tarihlerinin başladığı en ilk anlar değil, ama bu halkların tarihlerinde ve milliyetler olarak şekillenmelerinde belirgin dönemeçlerdir. Bu dönemeçlerden yola çıkılarak bugüne doğru yürümeli, ama kanıtların elverdiği ölçüde geriye doğru da gidilmelidir. Bu çalışmada da böyle yapıldı zaten.

Benim vardığım sonuca göre Dersim-Zaza ve Kürt halklarının tarihleri daha gerilerde bir yerde birbirine değer ve kısmen karışmaya başlar. Burası mekân olarak Batı İran'da Urmiye ve Van gölleri arasında kalan *Urartu-Manna-Med* sahasıdır. Kritik anlar ise *Urartu-Man-Med* peryodlarının yanısıra, özellikle bu mekanın Kimmer ve İskit istilalarına uğradığı, Med devletinin doğduğu, Frigya, Asur ve Urartu'nun yıkıldıkları anlar, kısacası M.Ö. 7. ve 6. yüzyıllardır.

Dersim-Zaza ve Kürt halklarının erken tarihleri ve orijin sorunlarının bazı boyutları tarif ettiğim sahada ve bu karmaşık ve çalkantılı dönemde saklıdır. Henüz karanlıkta kalan bazı noktaların çözümü bu döneme veya dönemece ilişkin efsanelerin çözümünde yatıyor ki, bu efsanelerden biri de birilerinin orijinine ilişkin olduğunu sandığım Azdahak, Zerdüşt ve Kava efsaneleridir. Nitekim, Moses Khorenatsi Azdahak efsanesinin İranlılar'ın orijinine ilişkin olduğunu söylerken, ondan yüzlerce yıl sonra Kürt tarihçisi Şeref Han da Azdahak'a ilişkin efsanenin Kürtler adı altında topladığı toplulukların orijinine ilişkin rivayetlerden biri olduğunu yazmaktadır.

Kısacası sözünü ettiğim tarihsel dönemeç, Azdahak, Kava ve Zerdüşt efsaneleri, bazı bilinmeyenlerin keşfi için enine boyuna çalışılması gereken konulardır.

Tekrar edersem, bu çalışmalarda mekanda başlangıç sözünü ettiğim halklar stokunun yerleşik uygarlıklara geçtiği Urartu-Man-Med sahası, zamanda başlangıç ise Man-Urartu ve Med krallıkları ve onların üstüne çöken İskit-Kimmer istilaları peryodu olmalıdır.

Bu açıklamalardan sonra Dersim sentezini meydana getiren öğelerin ortak tarihine geçebilirim artık.

DERSİM SENTEZİNİ OLUŞTURAN ÖĞELERİN ORTAK TARİHİ

Şimdi, başlangıcını bilince çıkardığımı düşündüğüm Dersim sentezinin veya Eski Dersimliler'in erken tarihlerinin bir özetini verebilirim.

Partlar döneminde Kırmanciye (Ermenistan)'de yazılı kaynakların terminolojisiyle söylersek, *Arsakid Monarşisi* egemendir (M.S. 54-428). Partlar (Aşkaniler)'ın bu Kırmanciye kolu *Arşakuniler* (Küçük Arsaklılar) adıyla da bilinmektedir.

Kırmanciye (Ermenistan)'deki bu Arsakid Monarşisi, bu araştırmanın vardığı sonuca göre, Dersim Ulusal Efsanesi'nde *Khal Ferat Oğulları* (Feratanlar) olarak referans verilen hanedanın ta kendisidir. Onu fiili duruma bakarak *Khalmem-Khalferat Monarşisi* olarak da tanımlayabilirim.

Son derece kesin olduğum bu çözümlemenin dayandığı arta kalan kanıtları da ilerleyen sayfalarda göstereceğim.

M.S. 387 yılında Bizans ve Sasani devletleri arasında bölünen Ermenistan (Kırmanciye)'ın büyük parçası (beşte dördü) Sasaniler'e düşmüştü. Batılılar'ın ve Ermeni kaynakların yanıltıcı bir terminolojiyle *Persarmenia* (Pers/İran Ermenistanı) adıyla referans verdikleri bu parça daha doğru adıyla *Sasani Ermenistanı'*dır.

Bu araştırmanın vardığı kesin sonuçlardan biri Sasaniler'le Zazalar'ın aynı olduğudur. Böylece Zaza tarihi için de zamanda ve mekanda kendisinden başlanarak geriye ve ileriye doğru gidilebilecek güvenilir bir referans noktası yakalanmıştır.

Ermenistan (Kırmanciye)'ın Doğu Ermenistan olarak da bilinen ve kesin manada M.S. 428 yılından itibaren '*Sasan Evi*'nin yönetimine geçen Sasani Ermenistanı kesimi, *Ermenistan'ın Zaza sektörü (Kırmanciye'nin Zaza parçası)*[2] başka deyşle *Zaza Ermenistanı* olarak tanımlanabilir. Eski kaynakların *Persarmenians* (Sasani Ermenistanlılar) dediği bu parçanın halkı ise bugün Zazalar diye bilinenlerdir.

Bu parçanın başkenti *Dwin* (Dabil) idi.

Daha küçük olan Batı Ermenistan ise, Roma veya Bizans Ermenistanı olarak tanımlanır. Bu parçanın başkenti de *Karin* (Kalikala, Erzurum)'di.

Ben Ermenistan'ın bu parçasını Ermenistan'ın Dersim (Kırmanc) sektörü, diğer bir deyişle *Dersim Ermenistanı* (Dersim geleneği ve dilinde *Kırmanciya Dersimi*) olarak tanımlıyorum. Bu parçanın yönetimi *Dersim Ulusal Destanı*'ndaki adlarıyla *Khal Mem-Khal Ferat* ikilisinin/grubunun elindeydi. Sasani hakimiyetine rağmen, M.S. 428 yılına kadar Sasani (Zaza) Ermenistanı da bu ikilinin yönetiminde kalmaya devam etti.

Kırmanciye (Ermenistan)'nin Bizans'la Sasaniler arasında ikiye bölünmesinde Mamakanlar (Mamikonyanlar) ile Bagratidler arasındaki üstünlük mücadelesinin belli bir rolü olduğu ve bu parçaların bu mücadeledeki dengeleri de yansıttığı söylenebilir. Mamikonyanlar (Mamakanlar), benim vardığım sonuca göre Dersim Destanı'nın *Khal Mem* grubudur. Bagratidler ise, Gilani (Zaza)'lerin bir koludur.

Benim görüşüme göre Kırmanclar'la Zazalar arasındaki bugünkü bölünmenin veya farklılıkların temeli, ülkede siyasal birliğin nadiren görülmesi, çok gerilerden beri genelde parçalı ve bölünmüş kalması, farklı güçler tarafından payedilerek yönetilmesidir. Günümüzdeki farklılıkların siyasal nedeni budur. Buna bir de dinsel nedenleri eklemek gerekir. Dinsel-siyasal etkenlerin belirleyici rol oynadığı bu bölünmeler ve mücadeleler, Ermenistan Arsakidleri (Arşakuniler, Kal Ferat Hanedanı) döneminde de devam etmiştir. *Khal Mem-Khal Ferat grubu ile Zazalar (Sasaniler) arasındaki mücadeledir bu*. Khal Mem-Khal Ferat dediklerim Mamakan-Part ikilisidir**.** Bugünkü farklılıklarda Kırmanciye'nin Bizans ve Sasaniler arasında bölünmüş kalmasının yanında, Part-Sasani ve Mamakan-Sasani çatışmalarının izlerini de görmek mümkündür.

Bizans/Roma Ermenistanı, diğer adıyla Dersim Ermenistanı (Kırmanciya Dersimi), M.S. 390 yılına kadar Arsakidler (sonuncusu Arşak III) tarafından yönetildi. Daha doğrusu fiilen Arsakid (Part, Eşkani, Khal Ferat) ve Mamikonyan ittifakı tarafından yönetildi. *Bu ittifak Dersim tarih geleneğinde Khal Mem-Khal Ferat ikili sentezinde bulur ifadesini*. Arşak III öldükten sonra ise, bu parça Roma valileri tarafından yönetilmeye başlandı. Sasani Ermenistanı'nda M.S. 390 yılından sonra da bir zaman daha yerliler (Arsakid çizgisi)

yönetmeye devam etti. Bunların sonuncusu olan Artaşes M.S. 428/429 yılında tahttan düşürüldükten sonra bu parçayı da marzban adı verilen Sasani (Zaza) valileri yönetmeye başladılar.

Böylece M.S. 427/8 yılında Ermeni kaynaklarının bir 'Ermeni monarşisi' olduğunu iddia ettikleri Ermenistan'daki Arsakid çizgisi ve monarşisi tasfiye edilir. Yani Ermenistan'da Khal Ferat hanedanının yönetimi (fiiliyatta Khal Mem-Khal Ferat iktidarı) sonbulur.

Ermenistan'da doğrudan Sasani (Zaza) yönetimi gerçek manada 427/8 yılından sonra başlar. Zaza (Sasani) yönetimi Kırmanciye'de Arap-İslam istilasına dek devam etti.

640'larda Sasaniler (Zazalar)'in devrilmesini ve Doğu'da Arap hakimiyetinin kuruluşunu takiben ise, ülke Bizans ile Araplar arasında bölündü.

Erken ortaçağlara tekabül eden bu dönemde de Kırmanciye'de ve Dersim'de uzun süre Khal Mem hanedanının (Mamanlar'ın, Mamakanlar'ın) yönetimine tanık olmaktayız.

Böylece bu araştırmanın en önemli sonuçlarından bir bölümünü antik çağ Dersim-Zaza tarihinin kısa bir özetiyle birlikte burada vermiş bulunuyorum.

Ama bu araştırmanın bulguları yukarıda ifade edilenlerden ibaret değil. Ayrıntıları ve diğer bulguları aşağıda tartışacağım.

Kırmanciye'de Khal Ferat Hanedanlığı **(M.S. 54-428)**

M.S. 1. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar Ermenistan'ı yöneten Arsakid yöneticileri Part orijinliydiler. Partlar'ın Ermenistan'da kurduğu yönetim *Arsakid Hanedanlığı* diye biliniyor.

Destanlarda halklar ve uluslar genelde kişi adında temsil edilir. Bu araştırmanın vardığı sonuç, Dersim geleneğindeki Khal Ferat adının Partlar (Arsakiler, Eşkaniler)'a referans olduğudur. Part adı Dersim rivayetinde Ferat olarak geçmektedir.

Partlar'ın Ermenistan'la tamasa gelmeleri Partiya kralı Mithridates II (123-88/87 M.Ö) dönemine rastlar. *Büyük Arsak* ünvanı taşıyan Mithridates II, M.Ö. 110 yılı dolayında veya bundan birkaç yıl önce yaptığı Ermenistan (Kırmanciye) seferinde, o zamanki Ermenistan kralı Artavasdes'in büyük oğlu Tigranes'i esir edip Part sarayında bir zaman için rehin tutar. Bu olay Partlar'ın Ermenistan (Kırmanciye) sahnesinde ilk görünüşleridir.

Bu tarihten sonra Partlar, Ermenistan'da giderek kalıcı ve etkili bir güce dönüştüler. Partiya'nın İrani diller konuşan halklarına dayanarak Ermenistan'ı (Fırat doğusundaki toprakları) ilkin Suriye Selukidleri'nden kopardılar. Sonra da Ermenistan (Kırmanciye) üzerinde Roma ile karşı karşıya geldiler. Bu mücadele Partlar'ın insiyatifi ele geçirmesi ve Ermenistan'da yönetimin Partlar'ın bir kolunun eline geçmesiyle sonuçlandı. Roma ve Doğu Roma (Bizans) ile rekabet kesiksiz devam etse de, Ermenistan yönetimi bazı kısa kesintilere rağmen onların elinde kaldı.

Ermenistan'da Part (Arsakid) egemenliği Partlar'ın İran'da Sasaniler tarafından devrilmesinden sonra bile uzun süre devam etti. Bu dönemde Ermenistan (Kırmanciye), Partlar'ın son sığınağına ve Sasaniler'e karşı esas direniş üssüne dönüştü.

Böylece Ermenistan (Kırmanciye) asırlarca Partlar'ın yönetiminde kaldı ve onlar tarafından yurt edinildi.

Ermenistan'da Part yönetiminin başlangıcı Partiya kralı Vologases (Valarş/Valakş: M.S. 51-80) zamanına dayanır. Vologases'in aynı zamanda bir Magi (rahip, derviş) olduğu söylenen kendi kardeşi Tiridates'i M.S. 54 yılında Ermenistan tahtına oturtması, uzun süredir Part nüfuzu altında bulunan Ermenistan'da asırlarca sürecek olan Part yönetiminin kesin başlangıç momentidir.

Ne var ki, Ermenistan'da Arsakidler dönemi henüz yeterince bilinmiyor. Adlar ve tarihler konusunda bir kesinlik yok. Farklı kaynaklarda yöneticilerin adları ve yönetim dönemleri oldukça farklı veriliyor.

Bu döneme ilişkin en ayrıntılı açıklamaları M. Khorene'de buluyoruz (Bk. a.g.e., II. kitap).

Moses Khorene, kaynak olarak *Mar Abas Katina*'ya ve *Edessa Arşivleri*'ne dayanığını söyler. Onun kitabını İngilizceye çeviren Thomson ise, Khorene'nin Edessa arşivlerine dayandığını söylediği kısımlarda gerçekte Eusebius'un eserlerine (*Chronicle* ve *Ecclesiastical History*) dayandığına işaret eder.

Khorene'nin eseri, önemli olmakla birlikte güvenilir bir kaynak olarak görülmüyor. Ermenistan'da Arsakid peryodu konusunda yazdıkları ise karışıklıklar ve yanlışlarla doludur. Farklı yöneticileri, hatta farklı hanedanlıkları ve dönemleri sık sık birbirine karıştırır. Çünkü o, Ermenistan'da yükselen hanedanlıkları birbirinden ayırmaz veya ayıramaz. Onlar arasında bir devamlılık görür. Khorene'nin verdiği adların da birçoğunu tanımak mümkün değil. Gene de bu döneme ilişkin ayrıntıları onda buluyoruz.

Arsakid yöneticilerinin adları ve dönemleri hakkında modern yazarlarda üzerinde fikir birliği sağlanan bir liste henüz mevcut değil. Alternatif listeler var. Bu listelerden biri şu şekildedir:

Tiridates I (M.S. 53-100), Axidares (100-113), Parthamasiris (113-114), Parthamaspates (116-117), Valarş I (117-140), Sohaemus (140-178), Sanatruk (178-216), Valarş II (216-17), *Tridates II* (217-38), Artavazd (252?), *Tridates III* (286-330), Khosrow II (330-38), Tigranes V (338-51), Arşak/Arsakes II (351-67), Pap (369-74), Varazdat (374-80), *Arşak III* (380-89), Valarşak (380-86), Khosrow III (386-92), Vramşapuh (392-414), Artaxias IV (423-428).

Değindiğim sebeplerle en doğrusu Arsakid peryodu hakkında ilkin tarihsel verilerle sınırlı bir özet sunmaktır.

Yukarıda da işaret edildiği gibi Ermenistan'da Arsakid Monarşisi Part kraliyet ailesine mensup Tridat(es) I (53-100) ile başlıyor. Bu nedenle de o, Ermenistan'da Arsakid Hanedanlığı (*Kırmanciye'de Khal Ferat Hanedanlığı*)'nın kurucusu olarak kabul ediliyor. Sonraki Ermenistan kralları onun soyundan gelmedirler.

Tridat I'in krallık tacı Partlar'la Romalılar arasında varılan uzlaşmanın gereği olarak M.S. 66'da onu Roma'ya davet eden imparator Nero tarafından giydirildi. O'nun yazlık başkenti Garni (Gori) idi.

M.S. 114-17 yılları arasında Ermenistan Trojan'ın kontrolü altına girdi. Ermenistan kralı Parthamasiris (113-14), imparator Trojan tarafından devrildi ve öldürüldü. Çok geçmeden ülkede eski statükoya geri dönüldü. Valarş I (117-140), kendi adını taşıyan Vagharşapat kentini kurdu. Bu dönemde Alanlar Ermenistan'ı istila ettiler (M.S. 135/136).

M.S. 162 yılında Partiya kralı Vologases III (148-92), Roma'ya aldırış etmeden Ermenistan'a girip bir Arsakid'i tahta oturttuktan sonra Suriye'yi istila etti. Ertesi yıl Ermenistan (Kırmanciye) bu kez Roma ordusu tarafından istila edildi (163). Romalılar bu sırada Arsakid kralı indirip yerine Sohaemus'u koydular. Sohaemus (140-178), bir Roma senatörü ve konsülü ünvanı aldı.

Tridates II (217-38), Khosrow I diye de bilinir. Sasaniler'in kurucusu Ardaşir (224/6-240)'e karşı Part direnişine önderlik etti ve Ardaşir'in oğlu ve halefi Şapur'un tezgahladığı bir suikastle öldürüldü (252?). Bu olayı takiben Hosrov'un oğlu Tridates kaçıp Roma'ya sığınır ve onun yokluğunda Ermenistan'ı Artavazd adlı biri yönetir. Artavaz, 262 yılında Sasaniler tarafından devrilir ve yerine Şapur'un oğlu Hormizd-Ardaşir atanır. Roma'ya sığınmış olan Tridates, 288 yılında Roma imparatoru Diocletian tarafından Ermenistan'da veya bir parçasında tahta oturtulur.

Ermenistan'ın Arsakid krallarından bu Tridates (Tridates III: 286-330), Ermenistan (Kırmanciye)'ın ilk Hiristiyan kralı oldu.

Sasani kralı Behram II, Ermenistan tahtına Şapur I'in oğlu Nerseh'i atar. Bir süre sonra Sasani tahtına geçen Nerseh (293-302), 296 yılında Ermenistan'ın Arsakid kralı Tridates'i devirir.

Ülkede Sasani-Roma rekabeti aralıksız sürmektedir.

Nerseh döneminin sonuna doğru Ermenistan kralı Tridates Hristiyanlığı benimser. Özünde politik bir karar olan bu dinsel tercih ülkenin kaderini değiştirir. Çünkü 312 yılında Roma imparatoru Constantine de Hristiyanlığı benimsediğinden Roma ile Ermenistan iki dindaş ülke haline gelerek dinsel müttefik olurlar. Bu gelişme Ermenistan-Sasani çatışmasını daha da kızıştırır.

Kotak adıyla da bilinen Khosrow II (330-38), Dvin kentinin kurucusudur. Sasani kralı Şapur II (309-79), 363 yılında veya bu tarihten biraz sonra ele geçirdiği Ermenistan kralını kör eder, birkaç yıl sonra da onun oğlu Pap'ı öldürtür.

Daha sonra Sasaniler'le Romalılar Ermenistan'ı aralarında paylaşmak konusunda bir uzlaşmaya vardılar. Böylece 387 yılında Ermenistan (Kırmanciye) ikiye bölündü. Büyük parçası Sasaniler'e, küçüğü Romalılar'a düştü. Bazı kaynaklarda bu bölünmenin *Kerman-Şah* ünvanlı Sasani kralı Behram IV (388-89) zamanında ve onun tarafından yapıldığı söylenirse de, bu paylaşımın tarihi 387 olduğuna göre Şapur II döneminde yeralmış olmalıdır.

Arşak III (380-89), Roma Ermenistanı'nın son kralı olarak öldü. Arşak/Artaşes III öldürülünce, Romalılar kendi parçalarına bir vali atadılar. Bunun anlamı ilhaktı. Sasaniler'in elindeki parçada ise hala Arsakid soylu kişiler vardı tahtta. Valarşak (380-86), Sasani Ermenistanı kralıydı. Vramşapuh (392-414), Ermeni alfabesinin icadını teşvik eden Arsakid kralı oldu. O'nun oğlu Artaxias/Artaşes IV (423-428) ise, bir Sasani vasalı idi ve Sasani Ermenistanı'nın son Arsakid/Part kralı oldu. Artaxias, 428 ylında kendisini tahta atayan Sasani şahı Behram Gur (420-38) tarafından devrildi ve bu tarihten sonra bu parçaya bir Sasani marzpanı/valisi atandı.

Sahak'ın liderliğindeki Ermenistan klerjisi (*din adamları sınıfı*) Sasaniler'in bu politikasına tepki gösterdi. Bunun üzerine Sahak tutuklandı. Çok geçmeden Ermenistan'da Sasani (Zaza) yönetimine karşı isyanlar patlak verdi. Bunların en iyi bilinenleri ve en ünlüleri Mamakanlar (Dersimliler)'ın öncülük ettikleri iki direniştir. Bunlar 450-51 yılının Vardan Mamikonyan ve 482 yılındaki Vahan Mamikonyan isyanlarıdır.

Yukarıda Ermenistan Arsakidler'i konusunda tarihsel verilere dayalı bir özet sundum. Bunlar güvenilir bilgiler olarak görülebilir.

Bu bilgilere ek olarak şimdi Moses Khorene'nin anlattıklarına, onun aktardığı rivayetlere ve ayrıntılara değinebilirim. Bu uzunca bölüme ihtiyaç duymamın nedeni, Arsakid peryodunu Dersim tarihi ve bazı Dersim rivayetleri bakımından önemli bulmamdır.

Khal Ferat Monarşisi Peryodunun Ayrıntıları

(Moses Khorenatsi'de Arsakid Peryodu)

M.S. 53/54 yılında Ermenistan'da *Khal Ferat Hanedanlığı* (Arsakid Monarşisi)'nı kurmuş olan Valarşak (Tridates I), Khorene'ye göre *Kırmanciye'de Devletler ve Hanedanlar* bölümünde sözünü ettiğim onlarca prensliği oluşturduktan sonra Armavir'de bir tapınak yaparak buraya Güneş ve Ay'ın imajlarını ve kendi atalarının heykellerini koyar ve Yahudi Shambat Bagarat'ın Yahudi dinini bırakması için ona adeta yalvarır, ama sonuç alamayınca onu özgür bırakır (II. kitap, s. 143).

Armavir, Surp-Mari (Surmelu, Surmari) olarak bilinen yerdir.

Khorene'de Valarşak (Trdat/Tridates I?)'ın başkentinin Nisibis olduğu söylenir. O'nun yazlık başkenti ise bir diğer kaynağa göre Revan güneyindeki Garni (Karni, Gerni, Gori, Gorneae) idi.

Çok sayıda çocukları olan Valarşak (*Trdat I*, *Allahverdi*)), Khorene'nin aktardığına göre, halef olarak düşündüğü oğlunu yanında tutup, gerisini Tarawn'ın batısında bulunan Haşteank Eyaleti (Palu-Çabakçur bölgesi) ile bu eyaletin sınırındaki vadiye yerleştirmiş ve bu tarihten sonra da Arsakid krallarının halef seçtiklerini yanlarında tutup geri kalan çocuklarını Haşteank eyaletine yerleştirmeleri adet olmuştur (II. kitap, s. 144).

Böylece Haşteank eyaleti, yani *Palu-Bingöl bölgesi* ve çevresi, Arsakid saray ailesi mensuplarının yerleştiği, onların mirasla intikal eden mülküne dönüşür (II. kitap, s. 144).

Valarşak'ın Part kralı kardeşi Vologases (Valarş) I döneminde Partiya kuzeydoğudan bir Alan istilasına uğrar (M.S. 72). Kendileriyle ittifak yapan Hırkaniye krallığı üzerinden geçen göçebe Alanlar kuzey İran'a doluşurlar. Partlar'ın Medya (Azerbaycan) satrapı olan

Part kralı Valarş'ın kardeşi Pacorus'un ve bunların diğer kardeşleri olan Ermenistan kralı Tridates (Valarşak)'in kuvvetlerini silip süpürürler. Daha sonra Alanlar geldikleri yoldan geri dönerlerse de, bu istila son olmayacaktır. Nitekim M.S. 135/136 yılı dolayında göçebe Alanlar İberya kralı Pharasmanes'in kışkırtmasıyla bir kez daha, ama bu kez kuzeyden Part imparatorluğu topraklarına girer, Azerbaycan, Ermenistan, hatta Kapadokya'ya egemen olurlar. Sonra her nasılsa tekrar geri dönen Alanlar, M.S. 276 yılında (Roma imparatoru Aurelian döneminde) Pontus, Kapadokya, Klikya ve Galata'yı kuzeyden bir daha istila ederler. Bazı kaynakların İskit olduklarını söyledikleri bu istilacılar, diğer bazı kaynaklarda Alan olarak adlandırılır. Bunların da daha sonra bir şekilde ikna edilip geri çevrildikleri kaydediliyor. Ama bu istila dalgalarının geride Alanlar'dan bazı gruplar bıraktığını düşünmek gerekir. Nitekim Khorene'nin aktardığı gelenek de Alanlar'ın, en azından onların bir bölümünün Ermenistan'a yerleştirildiğini söylemektedir.

Valarşak (Tridates), Khorene'ye göre Nisibis'te öldü ve yerine oğlu Arşak I geçti. Khorene'de ilk Ermenistan kralı olduğu söylenen Valarşak'tan sonraki Arsakid krallarının adları baba-oğul (birkaç istisna hariç) çizgisinde şöyle verilmektedir:

(Valarşak), Arşak I, Artaşes I, Tigran (Tiran), Artavazd, Arşam (Arjam veya Manov), Abgar, Sanatruk, Artaşes, Artavazd, Tiran (Artavazd'ın kardeşi), Son Tigran (Tiran'ın kardeşi), Valarş (Son Tigran'ın oğlu), Khosrov, Saint Trdat, Khosrov II, Tiran, Arşak, Şapuh (?), Pap, Varazdat, Pap'ın iki oğlu Arşak ve Valarşak.

Khorene'nin listesinde Sanatruk ve oğlu Artaşes'e kadarki isimler Ermenistan Arsakidler'i, yani *Kal Ferat Hanedanlığı* çağına ait görünmüyorlar.

Yukarıda Khorene'nin Valarşak (Val-Arşak) dediği kişinin Tridat I olması gerektiğini söyledimse de, bu konuda kesin olmadığımı altını çizerek söylemek zorundayım. Çünkü kaynaklar Valarşak'ı Tridat'tan çok önce (M.Ö. 149-127) yönetmiş farklı bir yönetici olarak göstermekte ve Khorene'nin dayandığı Mar Abas Katina'nın da bu aynı çağda yaşadığına işaret etmektedirler.

Khorene, Artaşes I'in bir batı seferi yaparak Lidya kralı Croesus'u esir ettiğinden, Artemis, Heracles (Herkül) ve Apollo'nun bronzdan heykellerini Lidya'dan Ermenistan'a getirip Armavir'e ve Vahuni ailesinin öz-yurdu Aştişat'a, Yunanistan (Hellas)'dan getirdiği Zeus, Artemis, Athena, Hephaistos ve Afrodite gibi Yunan tanrılarının imajlarını ise Ani Kalesi (Kemah)'ne yerleştirdiğinden ve başka bazı olaylardan sözeder. Bir bölümü Akamenid kralı Cyrus'un yaptıklarını anımsatan bu olaylar da bu tarihten yüzlerce yıl öncesine aittirler.

Zeus'un heykelini Ani Kalesi (Kemah)'ne, Athena'nın büstünü Til'e, Artemis'in ikinci bir heykelini de Erez'e koyduğunu söylediği kendi listesindeki Tigran kısmında da, Khorene, gerçekte bir önceki Artaxiad peryodunda yöneten ünlü Tigranes II (95-55 M.Ö)'yi anlatıyor.

Adı geçen tanrıların imajlarının konulduğu söylenen yerlerin kimi bir dönemler Dersim içine düşüyor, bir bölümü de Dersim hudutları civarında yeralıyordu.

Edessa Kralı Abgar ve İsa İle İlişkiler

Khorene'nin listesinde Tigran'ın oğlu olarak tanıtılan Artavazd da, Thomson'un açıklamasına göre aslında Artaxiad kralı Artavazd II (55-34 M.Ö)'dir. Onu izleyen Manov, Abgar ve Sanatruk ise gerçekte Edessa krallarıdırlar. Ama M. Khorene, Edessa krallarını Ermenistan Arsakidleri (*Kal Ferat Hanedanı*)'ne dahil göstermektedir. Onun anlatımında Manov (Arşam) Tigran'ın kardeşi, Abgar'ın da babasıdır. Sanatruk ise Abgar'ın yeğenidir. Khorene, o dönemde her yöneticinin iki ada sahip olmasının adet olduğunu yazmaktadır.

Khorene'nin Part soyundan olduğunu söylediği ve Ermenistan (Kırmanciye) kralı olarak gördüğü Abgar (Ekber), bir Edessa kralıdır. İlkin M.Ö.4-M.S 7 yılları arasında ve ikinci kez M.S. 13-50 yılları arasında yönetmiştir. *Ukama Bar Ma'nu* veya *Abgar V Ukama* adıyla da bilinir. Rivayete göre M.S. 29 veya 32 yılında Hristiyanlığı benimsemiştir. Ermeniler'in ilk Hristiyan ulus sayılmasında Abgar'ın ve Edessa Krallığı'nın bazı eski kaynaklarda Ermeni olarak tanımlanmasının da payı vardır. Abgar'ın adındaki *Ukama* sözcüğü *kara*, *Bar* ise *oğul* demektir.

Edessa/Osrohene krallığı, Selukidler'in Mezopotamya'yı Partlar'a bırakıp Fırat'ın batısına doğru çekildikleri sıralarda M.Ö. 132/131 tarihinde Urfa (Beth Orhaye, Orhai, Ruha, Urhay) ve çevresinde oluştu ve yaklaşık 352 yıl (M.Ö. 132-M.S. 240/242) yaşadı. Bu krallığın yöneticileri ve yönetim dönemleri güvenilir olmakla ünlü *Edessa Arşivleri*'ne dayanılarak M.S. 540 yılı dolayında yazılan

Edessa Kronikleri'nde verilmektedir. Edessa tarihinin ayrıntıları ve Edessa krallarının listesi için J. B. Segal'in *Edessa-The Blessed City* (1970, s. 15, 3 nolu dipnot) adlı kitabına, ayrıca *Enc. Of Islam*'ın Orfa maddesine bakılabilir.

Bazı kaynaklar Urfa başkentli Edessa krallığını bir Süryani Krallığı olarak tanımlar ve Abgar dahil bütün krallarını da Süryani kralları olarak nitelerler. Bu kaynaklara göre Edessa kralları Hristiyanlığı 200 yıllarına doğru kabul etmişlerdir. Bu krallık ilkin Ermenistan krallarına ve Part İran imparatorlarına, sonra da Roma'ya tabi olmuş, en sonunda Roma imparatorluğuna katılarak son bulmuştur.

Khorene, Edessa adının Ermenice olduğunu söylerse de Thomson'un verdiği bilgiye göre bu ad başlangıçta Makedonya'nın başkentinin adıydı ve Urfa (Urha) kentine de Selukidler tarafından verilmişti.

Abgar'ı bir Arsakid kralı olarak tanıtan Khorene, onun Ermenistan Arsakid monarşisinin, yani bana göre *Kal Ferat Hanedanlığı*'nın başkentini Nisibis (*Şoba*)'ten Edessa'ya taşıdığını söylemektedir.

Edessa'dan sözederken Procopius da Abgar'a değinir. Ona göre tüm Edessa kralları *Augarus* diye adlandırılırdı.

Procopius'un anlattığına göre, Abgar (Augarus), kimsenin bir türlü tedavi edemediği bir hastalığa yakalanır. Sonunda Filistin'de "*Tanrı'nın oğlu İsa"*nın ölüleri bile dirilttiğini duyunca İsa'ya bir mektup yazarak onu Judea'yı terkedip yaşamının geri kalanını Edessa'da geçirmeye çağırır. İsa, Abgar'a bir cevap yazarak gelemeyeceğini iletir, ona sağlık diler. Procopius, kent halkının İsa'nın mektubunu aldıktan sonra Abgar'ın iyileştiğine inandığını yazıyor (Bk. Procopius, a.g.e., I. kitap, s. 369).

Khorene de değinir bu aynı rivayete. Khorene'deki versiyona göre hasta olan Ermenistan (Kırmanciye) kralı Abgar mucizelerini duyduğu İsa'nın yardımını araştırır. Bu amaçla iki elçisini Kudüs'e yollar. Bu elçilerle İsa'ya gönderdiği mektubunda gelip kendisini iyileştirmesini ister ve Yahudiler'in saldırısına karşı Edessa'ya gelirse kendisine koruma vereceğini iletir. Moses Khorene, "*Abgar'dan Kurtarıcıya Mektup*" başlığı altında bu mektubun metnini de vermektedir. Bu iki elçi İsa ile bizzat görüştükten sonra Edessa'ya dönüp Abgar'a gördüklerini anlatırlar. Bunun üzerine Abgar ölüleri dirilten İsa'nın gerçekten de *Tanrı* veya *Tanrı'nın Oğlu* olduğuna inanır. Khorene'ye göre İncil'de Abgar'ın bu mektubundan sözediliyor ve bu mektubu gönderenlere *Gentileler* diye referans veriliyor. Bu sözcük (gen-tile) sözlüklere göre Yahudi-olmayan kişi veya kişiler demektir.

Khorene'ye göre İsa'nın talebiyle havari Thomas İsa adına Abgar'ın mektubuna bir cevap yazar. Khorene bu yanıtın metnini de kitabında vermektedir (Bk. a.g.e., s. 169). Abgar'ın kuryesi *Anan* aracılığıyla iletilen bu mektupta İsa'nın Abgar'ın tedavisi için bir havarisini göndereceği bildirilir.

İsa öldükten sonra, *Oniki Havari*'den biri olan *Thomas* (İncil'in Türkçe çevirisinde *Tomas*) *Yetmişler*'den birisi olan *Thaddaeus*'u bir havari olarak ve tedavi amacıyla Edessa'daki Abgar'a gönderir. Thaddaeus (İncil'de adı oniki havari arasında anılan *Taday* olabilir), bir 'Yahudi' olan Bagratuniler'den Tobias adlı prense konuk olur. Kendisiyle görüşen Abgar ve tüm Edessa kenti halkı ondan çok etkilenirler. İsa'ya ve Baba (Tanrı)'sına inandığını beyan eden Abgar, ordusuyla gidip İsa'yı çarmıha gerenlerden intikam almak istediğini söyler. Abgar'ı, diğer soyluları ve kentteki hastaları iyileştiren 'Havari Thaddaeus', hepsinin itikadını kazanır. Abgar ve tüm Edessa kenti vaftiz edilir. Edessa'da İsa'ya inananlar giderek çoğalır ve putların bulunduğu tapınakların kapısına kilit vurulur. Havari Thaddaeus, bir ipek işçisi olan *Adde*'yi Edessa'ya rahip olarak atar ve onu Abgar'ın yanında bırakır. *Havari Thaddaeus'un kendisi ise Edessa'dan Abgar'ın yeğeni Sanatruk'un yanına gider*. Thaddaeus'la birlikte gelmiş olan *Simon* ise Partiya (İran)'ya gönderilir. İncil'de havarilerden ikisi Simun adını taşır. Bunlardan biri Petrus/Peter, diğeri 'Yurtsever' olarak da bilinirler (Bk. *İncili Şerif Yahut İsa Mesih'in Yeni Ahit Kitabı*, Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1976).

Roma imparatoru Tiberius'a, Babil kralı Nerseh'e ve kan akrabası Partiya (İran) kralı Artaşes'e mektuplar yazan Abgar, onları, dirilen ve öğretisini yaymak için dünyanın her tarafına havarilerini yollayan İsa'ya çağırır. Kan akrabaları olan Partlar'ın o sıra Partiya (İran)'da bulunan Simon'a inanmalarını talep eder. Ama bu mektup henüz Artaşes'e ulaşmadan Abgar ölür (Bk. Moses Khorene, a.g.e., s. 174).

Thomson'un notuna göre M. Khorene bu bilgileri Eusebius'tan almıştır.

Yukarıdaki gelenek doğru mudur? Bu konuda kesin konuşamam. Ama gerçek kimliği henüz tartışma konusu olan İsa, eğer tarihsel bir kişilik ise, Abgar'la çağdaş olduğu söylenebilir. Nitekim Thomas Artsruni de İsa'nın Abgar'ın Ermenistan (Kırmanciye) kralı olduğu dönemde ortaya çıktığını ve ona inanan ilk kralın da Abgar olduğunu yazmaktadır (Bk. T. Artsruni, *History Of The House Of Artsrunik*, M.S. 900, R. W. Thomson çevirisi, 1985).

İncil'de İsa'nın Davut-oğullarından, yani peygamber olarak da tanıtılan kral Davut'un soyundan olduğu söylenir. O'nun M.Ö. 40-M.S. 44 yılları arasındaki bir tarihte doğduğu veya yaşadığı tahmin edilmektedir. İncil ise, genel kanıya göre, Milattan sonraki ilk yüzyılda İsa'nın havarileri ve diğer izleyicileri tarafından yazıldı. Değişik kişiler tarafından ve değişik zamanlarda yazılan bu kitapçıkların Milattan sonraki ilk iki yüzyılda biraraya getirilip derlenmesinden oluştuğu söylenmektedir. Bu kitapçıklarda İsa'nın yaşamı, öğretisi, izleyicilerinin faaliyetleri, birçoğu Anadolu'da bulunan ilk Hristiyan toplulukları nerelerde ve nasıl oluşturdukları anlatılır ve bu topluluklarla çeşitli konularda yapılmış yazışmalara da yer verilir (Bk. *İncil (Müjde)*, Yeni Yaşam Yay., 1991; *İncili Şerif Yahut İsa Mesihin Yeni Ahit Kitabı*, İstanbul, 1976; ve İncil'in İngilizce versiyonları).

İsa'nın çarmıha gerilmesinden sonra ağır baskılar nedeniyle İsa'nın havarileri Kudüs'ü terkedip çeşitli yerlere sığınmışlardır. Sığındıkları yerlerden biri de Edessa'ya pek uzak olmayan Antakya ve Tarsus'dur. Bu inanca Hristiyan (Mesihçiler, İsacılar) adı da ilk kez Antakya'da takılmıştır. Bu adla bilinen ilk topluluk, Antakya'daki izleyicilerdir. Mesih sözcüğü Mehdi (gelecek olan, beklenen kurtarıcı) ile eşanlamlıdır. İsa'ya Mesih de denilmiştir.

Abgar'dan sonra Ermenistan Krallığı Abgar'ın oğlu Ananun ile Abgar'ın yeğeni *Sanatruk* arasında ikiye bölünür. Ananun Edessa kralı olurken, Sanatruk Ermenistan tahtına çıkar. *Sanatruk, havari Thaddaeus tarafından Hristiyanlığa çevrilmişti*. Abgar'ın oğlu Ananun ise babasının inancını sürdürmez, putların bulunduğu tapınakları yeniden ibadete açararak pagan kültlere tapımı devam ettirir. Ananun, Edessa'da havarinin temsilcisi ve Edessa papazı olarak bulunan *Adde*'yi de öldürtür. Ermenistan'a gelen havari *Bartholomew* (İncil'in Türkçe çevirisinde Bartalmay) de aynı şekilde Arebanus kentinde öldürülür. Thomson'un dipnotuna göre sonraları *Hogeats-Vank* adıyla ünlenen Dicle üzerindeki kiliseyi Bartholomew'in kurduğu rivayet edilir. Bir başka gelenek ise, aynı nota göre, havari Bartholomew'i Karin (Theodosiopolis, Erzurum) kenti ile ilişkilendirmektedir. Havari *Thaddaeus*'un, özellikle Edessa papazı olduğu söylenen *Adde*'nin Yezidiliğin kurucusu olduğu söylenen *Şeyh Adi* ile bir bağlantısı olabilir bence.

Sanatruk (Sanesan, Sanasar)'un İnşa Ettiği Kent Munzur Kaynağında Olabilir Mi?

*Sanatruc***,** Khorene'de Edessa (Urfa ve çevresi) kralı Abgar'ın yeğeni ve Ermenistan'ın Abgar'dan sonraki Arsakid/Part kralı olarak tanıtılır. Faustus'a göre *Mtsurn* kentini inşa eden veya yeniden inşa eden Sanatruk'tur. Ermeni tarihçilerine göre *Mtsurn* kral Sanatruk'un başkentiydi. Ama Mtsurn'un adı Ermenice'de sık sık Nisibis kentinin Ermenice adı olan *Mtsbin* ile birbirine karıştırılır (Bk. Thomson'un dipnotu, a.g.y., s. 178-179).

Khorene'nin dayandığı ünlü Mar Abas Katina, Mtsurn'lu bir bilgindir. Nisibis'in *Şoba* adıyla da bilindiği söylenmektedir.

J. G. Taylor'un aktardığı bilgilere göre, eski coğrafyacılar Munzur Nehri'nin Yukarı Ermenistan'da aynı adı taşıyan eyalette (Menzor Eyaleti/Kantonu) yeralan *Medzourkh* adlı antik kentten çıktığını ve bu kenti *Sanadrug*'un kurduğunu yazmaktadırlar. Örneğin Byzantium'lu Faustus, bu kenti Ovacık Ovası'nda Mercan ve Munzur'un birleştiği yerde gösterir ve St. Martin de bu kentin Sanadroug tarafından kurulduğunu kaydeder. Taylor'a göre Faustos ve St. Martin'in tarifleri Ovacık ve Munzur ile örtüşür. Taylor, Munzur Nehri'nin bir dağdan çıktığını (ona göre bugünkü Doojik Dağı'ndan) not ettikten sonra, uzun zaman önce bir İran (Pers) kralının Munzur Dağı dibinde bulunan bu nehrin doğduğu yeri (mağarayı) temizlettiğini söyleyen bir geleneğin varlığına da işaret eder (Bk. JRGS adlı periyodik, cilt 38, s. 281-361, *J. G. Taylor, Journal Of A Tour In Armenia, Kurdistan And Upper Mesopotamia With Notes Of Researches In The Deyrsim Dagh*, 1866).

Munzur Efsanesi'ni anlatırken M. Seel de, bir İran kralının Munzur gözesinde kazı yaptırıp efsanenin kahramanı Munzur'un kayıplara karışırken elinde olduğu rivayet edilen kabı bulduğunu ve götürüp Tahran Müzesi'ne koyduğunu söyleyen aynı geleneğe değinmektedir. Öte yandan sözcük olarak *İlk Yaradılış* (Başlangıcın Yaradılışı) anlamı taşıyan *Bundahis*'te de Fırat'ın (Eski kaynaklarda bazen Munzur'a da Fırat denir) kaynağının *Manuskihar* tarafından kazıldığı söylenmektedir (Bk. Ferdinand Justi, *Der Bundehesh*, Leipzig, 1868; ayrıca çevirisi değişik doğu bilimcilerce yapılan ve F. Max Müller'in edite ettiği 1880 tarihli *The Sacred Books Of The East* adlı eserin V. cildindeki *Bundahis* çevirisi, s. 78'e bakılmalıdır).

El Beruni'nin Pişdadi (Med?) kralları listesinde Minoscihr adında bir yöneticinin adı geçer. İran'ın Part krallarından biri Sinatruces (76/75-70/69 M.Ö) adını taşır.

Yukarıdaki verilerden hareketle Mtsurn teriminin Munzur adının bir şekli olup, Munzur Nehri kaynağında, yani modern Ovacık'ta kurulduğu rivayet edilen antik kent olduğunu düşünüyorum. Sanatruk'un kurduğu veya yeniden kurduğu söylenen kent olmalıdır bu. Dolayısıyla Moses Khorene'nin dayandığı Mar Abas Katina adlı bilgin de gerçekte Munzur (modern Ovacık)'lu olabilir. Sanatruc

(Sanadroug) adının bazen *Sanesan* şeklinde yazılabildiğini de not etmeliyim. Justi'nin *İranisches Namenbuch* adlı çalışmasında da aynı özdeşlik kurulmaktadır (Bk. Justi, a.g.e., s. 282-83).

Sanasar olarak da okunabilecek olan Sanatruk adı, Sin (San) öğesi içermektedir. Khorene, Bagratlar'ın ve Artsruniler'in kumandasında bir ordu toplayan Sanatruk'un tüm krallığı elde etmek amacıyla Abgar'ın oğlu Ananun ile savaştığını, bu savaş sırasında Abgar Evi'ne mensup kadınları *Haşteank kentine (Palu-Çabakçur bölgesi)* yerleştirip bu evin erkeklerinin tümünü kılıçtan geçirdiğini yazmaktadır. O'nun yazdığına göre Sanatruk, depremde yıkılan Nisibis kentini de yeniden inşa etmiştir. Faustos'a göre Sanatruk'un inşa ettiği kentin Mtsrun olduğuna az yukarda işaret ettim. Ermenice'de Mtsrun ve Mtsbin (Nisibis) adlarının karıştırıldığına da değindim.

Khorene, Sanatruk öldükten sonra ülkede yaşanan karışıklıklara ve taht savaşlarına değinir. Bu ortamda Eruand adlı biri tahtı ele geçirip Artaşes hariç Sanatruk'un tüm oğullarını öldürür. Thomson'un notuna göre Khorene'nin Eruand dediği yerde gerçekte Abgar VII'nin oğlu Arbandes'i anlamalıyız. Çünkü Khorene, Arbandes ile Orontidler ailesine mensup Eruand'ı karıştırmaktadır. Abgar VII (Abgar VII bar Ezad/İzat, İzates), Edessa kralı olup J. B. Segal'ın verdiği listede M.S. 109-116 yılları arasında yönetmiş gösteriliyor. Arbandes (Khorene'de Eruand)'in katliamından kurtulabilen Artaşes sonraları Part ordularının desteğiyle Ermenistan'da tahtı ele geçirir.

Khal Ferat Hanedanlığını Kim Kurdu?

Bazı kaynaklara göre, Ermenistan'ın ilk Arsakid kralı Tridat I, gerçekte Khorene'de Sanatruk'un oğlu olarak gösterilen bu Artaşes (Axedares, Exedares?)'e karşılık düşmektedir. Artaşes'in Tridates I'e tekabül ettiği doğruysa, Tridat I'in babası kaynaklarda *Sanatruk* değil de, *Vonones II* (M.S. 50/51) olarak verilir. *Ferdinand Justi'nin İranisches Namenbuch (1963) adlı eserinde bu Vonones II'yi Part kralı IV. Ferat'ın bir oğlu olarak veya bir şekilde IV. Ferat ailesine dahil biri gibi sunan bir görüşe işaret edilmektedir* (Bk. Justi, a.g.e., s. 412, dipnot 4).

Sanatruk'un oğlu olduğu söylenen kişinin asıl adı Artaşes (Yiğit Ardaşes), ünvanı ise Tiridates'tir. Tridates sözcüğü *Tir* adlı tanrı adından gelme olup, bu *tanrının yarattığı* anlamını vermektedir. Halk arasında hâlâ rastladığımız *Allahverdi* adıyla aynı türdendir. Ama burdaki Allah, *Tir* adını taşıdığı için Tridat adı da *Tir adlı Tanrı'nın verdiği* (Tir-verdi) şeklinde anlaşılmalıdır. Tir, bir pagan dönem tanrısıdır. Yunan panteonundaki Apollo'nun Emenistan (Kırmanciye)'daki dengidir. Dersim adının başındaki *Der* unsurunun *Tir* adıyla ilişkisi olabilir.

Part kralı Vologases I'in kardeşi olup onun tarafından Ermenistan krallığına atanan kişinin işte Tiridat (*Allahverdi*) ünvanlı veya lakaplı bu *Artaşes* (veya *Axedares*) olduğuna inanılıyor. Ermenistan Arsakidleri (*Khal Ferat Hanedanlığı*)'nin kurucusu ve ceddi odur.

Tridat (Artaşes?)'ın ilk yönetimi M.S. 53-58 yılları arasına denk düşer. Bir kesintiyi takiben ikinci kez M.S. 63-99 arası yıllarda yönetir. M.S. 72 yılındaki Alan istilası onun zamanına rastlıyor. Bazı kaynaklar Alan istilasının tarihini M.S. 36, bazıları da M.S. 72 yılı olarak vermektedirler. Khorene'nin anlatımında 72 yılı benimsenmiştir gibi. Bu istilaya Alanlar'dan başka halklar da katılmış görünüyor. Ama tümüne birden sadece Alan olarak referans veriliyor. Tüm dağ halklarını (muhtemelen Giller ve Deylemi'ler de dahildi) yanlarına aldıkları söylenen Alanlar, onlarla birlikte Gürcistan'ın yarısını ele geçirdikten sonra hızla tüm Ermenistan (Kırmanciye)'ı istila ederler. Kura Nehri havzalarında '*Alan ulusu*' ile savaşan Artaşes (*Allahverdi*)'in ordusu Alan kralının oğlunu esir eder. Bu olayı takiben Alan kralı barış ister. Artaşes (Tridates I?), istilacı Alan kralının kızı *Sat'inik*'le evlenip savaşı sona erdirir. Alanlar'la dostluk kuran Artaşes onların bir bölümünü Artaz (diğer adıyla Shavarshan) eyaletine yerleştirir. Kendisiyle evlenen Alan kralının kızı Sat'inik'in akrabalarını ise Büyük Kraliçe'nin yakınları sıfatıyla *Araveleank'lar* (*Aravel'ler*) adı altında bir Ermenistan evi/prensliği haline dönüştürür (Bk. Khorene, a.g.e., s. 191-195).

Araveller, bir Alan aşireti idi, Alan orijinliydi. Böylece, Toumanoff'un da işaret ettiği gibi, geleneğe göre '*Aravel (Aruel)*'ler, Alania/Ossetia adıyla bilinen Alan ülkesi krallarının soyundandırlar. Toumanoff, topraklarının Ayrarat'ta olduğuna işaret ettiği Aravel/Aruel'lerin adının tarihte en son 7. yüzyılda duyulduğunu yazmaktadır. Bu ad, bana Dersim'in *Areyli (Areiz)* aşiretini hatırlatıyor. Burdaki olaylar Dersim'in Alan ve Areyli aşiretlerinin gelişine işaret edebilir. Areyli aşiretinin adı Türk kaynaklarında bazen *Araelli* veya *Artilli* şeklinde geçer. Kirzioğlu'nun aktardığına göre, Alanlar'ın Aorsi adlı aşireti bu sırada Artaz'a, bir diğer Alan

aşireti olan Şırak'lar ise Kars-Arpaçay boyuna yerleştirilmişler. Kirzioğlu, Sırak (Sırakene) adlı bölgenin adının bu aşiretin adından geldiğine işaret eder (Bk. Kirzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 154).

Khorene, Artaşes'in yaklaşık aynı sıralarda tahta yeni çıkan kendi adaşı Partiya (İran) kralını tanımayarak ona karşı isyan eden Gilan (Gel ülkesi) halkına ve diğer Hazar kıyısı halklarına karşı savaşıp onlardan çok sayıda esir aldığını ve bu esirleri Ermenistan (Kırmanciye)'a yerleştirdiğini yazmakta ve bu esirler arasında Kaspik'lerin kralı *Zardmanos*'un da bulunduğunu belirtmektedir. Bu esirlerin veya onların bir bölümünün Güney Ermenistan'da Alki'ye yerleştirildiği söyleniyor. Böylece Khorene'ye göre Artaşes Ermenistan'a çok sayıda yabancı nüfus yerleştirmiştir. Thomson, Ermenistan'a yabancıların yerleştirilişinin daha çok Tigran II dönemine uyduğunu not etmektedir.

Artaşes (Tridat) ile *Axedares*'in aynı mı, ayrı mı oldukları net değil. Khorene'deki bilgilere göre, Artaşes'in Ermenistan krallğı Roma imparatorları Trojan (98-117) ve Hadrian (117-138) dönemlerine rastlıyor olmalı. Kronolojiye bakılırsa, Axedares (100-113?), Artaşes'ten sonra yönetmiş başka biri olsa gerektir.

Khal Ferat Hanedanlığının Sonraki Yöneticileri ve Başkentleri

Khorene'nin aktardığı geleneğe göre, Artaşes (Tridates I)'in Alan kralının kızı Satinik'ten altı oğlu olur. Bunların adları Artavazd, Tiran, Mazhan, Zareh, Vroyr ve Tigran olarak veriliyor.

Artaşes ölünce ilkin oğlu Artavazd geçer tahta. Oğulları olmayan Artavazd, halef olarak kardeşi Tiran'ı seçer ve az sonra ölünce de yerine kardeşi Tiran geçer ki, o da Romalılar'a bağlı kalır.

Khorene; Abgar dönemini Edessa Arşivleri'ne, Artavazd'dan Khosrov'a kadarki Ermenistan tarihini ise Edessalı tarihçi ünlü *Bardaisan*'ın kitabına dayanarak yazdığını söylemektedir (Bk. Khorene, a.g.e., s. 213).

Bardaisan adı, *Daisan'ın oğlu* demektir. Daisan ise, Edessa'da bir nehirdir. Bardaisan (M.S. 154-222), Edessa Krallığı döneminde yaşadı. Partiya'dan kaçıp Edessa'ya gelen pagan bir ailenin oğludur. Edessa doğumludur ve Edessa literatürünün devidir. Bir Hristiyan'dı, ama kiliseden kovulmuştu. Kendi adıyla anılan *Bardaisani'ler* sektini kurdu. Caracalla'nın yönetimi döneminde Ermenistan (Kırmanciye)'a sığındı ve burada iken bir *Ermenistan Tarihi* yazdı. Khorene, Bardaisan'ın Ermenistan'da sığındığı yerin Ani Kalesi (Kemah) olduğunu yazmaktadır.

Oğlu olmayan Artavazd kardeşi Tiran'ı, Tiran ise diğer kardeşleri Tigran (Son Tigran)'ı halef olarak belirler.

Khorene'nin listesinde Son Tigran olarak geçen kişinin M.S. 1. yüzyılın başlarında yaşamış III. Tigran olamayacağına işaret eden Thomson, Son Tigran diye referans verilen bu adamın *Sohaemus* adlı Ermenistan kralı olduğunu tahmin eder (Bk. Khorene'nin kitabına dipnot, s. 208).

D. M. Lang'ın verdiği listeye göre Arsakidler'den Sohaemus, M.S. 140-178 yılları arasında yönetmiştir. Bu adı taşıyan bir Sofene kralı da var (M.S. 54-68). Ama Arsakid Monarşisi'nden sözettiğine göre Thomson'un yorumu doğruysa Khorene'nin referansı M.S. 140-78 arasındaki Ermenistan kralı olmalıdır. Zaten Khorene de onun Antoninus Augustus diye de bilinen Roma imparatoru Titus II (M.S. 138-161) zamanında yaşadığını ima ediyor. M.S. 161/162 yılında onun yönetimi kesinti yaşar. Bu kesintide Parthia'lı Pacorus yönetir. Ama M.S. 163 yılında Ermenistan'ı istila eden Roma ordusu Part kral adayını devirip Sohaemus'u ikinci kez tahta oturtur.

Babası Tiran ile bu Son Tigran (Sohaemus?)'ın başkentleri *Akilisene*'de idi.

D. M. Lang'a göre Sohaemus, bir Roma senatörü ve konsülü ünvanı aldı. Sohaemus, bir diğer kaynakta yer verilen listede, Emesa'lı olarak gösterilir.

Khorene, Tiran'ı anlattığı kısımda, Ermenistan'ın Arsakid Evi (*Kal Ferat Evi*) halkının topluca Haşteank'ta oturduklarını, onların irsi mülklerinin burada olduğunu tekrarlamaktadır (Bk. II. kitap, s. 205).

O'nun anlattığına göre Arsakid Evi'nin burdaki nüfusu zamanla hayli çoğalır ve yine kendilerinden biri olan Ermenistan'ın Arsakid krallarından Tiran döneminde yeni topraklar talep ederler. Bunun üzerine kral Tiran, onlardan bir bölümünü Aliovit ve Arberan eyaletlerine yerleştirir. Aliovit ve Arberan'ın yerleri için Khorenatsi'nin coğrafyasını gösteren gerilerdeki haritaya bakılmalıdır.

Artavazd'ın eşlerinden birinin Andzevatsi (Zavazan) adlı bir gençle evlendiğini ve oğulları olmayan Artavazd Evi'nin tüm varlığının da bu adama, ondan sonra da Erakhnavu adında birine kaldığını söyleyen M. Khorene, Tiran döneminde bu evlilik nedeniyle Andzavatsi Evi (*Zavazan Evi*)'ne ayrıcalık tanındığını, Tiran'ın bu eve devlet hiyerarşisinde Artavazd Evi'nin hakkı olan ikinci sırayı verdiğini, bu evden çok sevdiği Erakhnavu adlı genci Ermenistan ordusunun doğu bölümünün kumandanı yaptığını söylemektedir. Artavazd, Tiran ve Son Tigran'ın kardeşleridir.

Moses Khorene'nin anlattığına göre Tiran adlı bu Arsakid kralının kendisi Ekeleatsi (Akilisene)'ye yerleşir ve başkentini de bu bölgedeki *Ch'rmes*'e taşır. Tiran, 21 yıl boyunca Ermenistan krallığını buradan yönetir. O'nun kardeşi Tigran (Son Tigran)'nın başkenti de burası oldu.

Eremyan, *Ch'rmes* kentinin Erez'in doğusundaki *Tsumina* olduğunu saptadı (Bk. Khorene'nin kitabına Thomson'un dipnotu, s. 205).

Dersim civarında bulunan bu kentin adı da (Tsumina/Ch'rmes) Dersim adıyla bir benzerlik taşıyor.

Sanatruk (Sanesan)'un başkentinin Munzur (Ovacık, belki yine Munzur Eyaleti'ndeki Çemişgezek) olabileceğine değindim. Ama kesin konuşamıyorum henüz. O hariç tutulursa, Tiran, Moses Khorene'de başkenti Dersim hudutlarında (belki de içinde) bulunan ilk Arsakid kralı olarak görünüyor.

Khorene, bir seyahat sırasında kar fırtınasında ölen Tiran'dan sonra Ermenistan tahtına kardeşi *Son Tigran*'ın geçtiğini yazmaktadır. Anneleri Alan da olsa bunlar gelenekte Part/Arsacid sayılıyor, öyle tanımlanıyorlar. Thomson'a göre Khorene, burdaki adları Strabo'dan alıp kullanmıştır.

Khorene, *Son Tigran*'ın tek bir cesur iş yapmadan 42 yıl yaşayıp öldüğünü söylemektedir.

Khorene'nin Son Tigran dediği bu Ermenistan kralı, yine onun aktardığı bilgilere göre, *Peroz (muzaffer, galip)* adı/ünvanı ile de bilinen Partiya kralı Valegesos'un (Yunanca'da Valegesos olarak söylenen bu ad, Justi'ye göre İrani dillerde Walagaş'tır) Suriye üzerinden Filistin'i istila ettiği sırada onun adına Akdeniz bölgelerini istila etmişse de, bu seferi sırasında bu bölgelerin prensesi bir Yunan kadın tarafından esir edilmiştir. M. Khorene Romalılar'a sık sık Yunan demektedir. O'nun yazdığına göre sonunda Ermenistan'a boyun eğdiren bu Yunanlı prenses esir ettiği Tigran'ı *Rop'i* adında kendi akrabası bir kadınla evlendirip serbest bırakır. Tigran, Ermenistan'a döndükten sonra *Rop'i* adlı bu kadını bırakırsa da, ondan olma dört çocuğuna *Ropsean* ünvanı vererek onurlandırır. Onları prens yapar ve Arsakidler'e dahil eder böylece (?).

Khorene, Son Tigran'ın kendisi esirken onu kurtarmak amacıyla Yunanlılar'la (Romalılar) savaşmış olan evleri prenslikler halinde örgütleyerek ödüllendirdiğinden sözetmektedir.

Bu ailelerden bir bölümü *Korchek*'tendir, bazısı *Vchenik* (Haykazunk soyundan)'in eski/antik komşularıdır, diğerleri de başka soydandırlar diyen Khorene, durumunu netçe bilemediği için bu evlere tek tek değinemediğini belirtiyor (Bk. M. Khorene, a.g.y).

Adontz, Vchenik terimini soy (soydan gelenler) anlamlı *Chet* olarak düzeltti. Ama Vchenik adının Fırat'ın hemen güneyinde, Erzurum-Erzincan arasındaki Vzhan (Vizhanuni) Prensliği ile ilgisini kuranlar da var (Bk. Thmson'un notu, a.g.e.).

Moses Khorenatsi'nin anlatımından Son Tigran'ın da kendinden önceki Tiran gibi Akilisene'deki *Tsumina (Ch'rmes)*'dan yönettiği anlaşılmaktadır. Ayrıca *Rop'i* adının Tomanoff'ta *Rufa/Rufai* olarak okunduğuna dikkat çekmeliyim. *Rufai/Rıfai* aşiret ve tarikat adıyla ilişkili olabilir bu.

Son Tigran'dan sonra yerine oğlu Valarş (Valarş II, Olaş) geçer. Thomson, Moses'in hesabından hareketle Valarş'ın M.S. 180 yılında tahta çıkmış olması gerektiğini tahmin eder. Valarş zamanında kuzey halkları olarak da referans verilen Kaspik'ler (Hazarlar) ile Thomson'un Hun-o-Bulgar olduklarını not düştüğü Basilkler ittifak halinde kralları Vnasep Surhap liderliğinde Kafkasya üzerinden Kura Nehri'ne dek inerek Valarş ile savaşır ve onu öldürürler.

Valarş'tan sonra Khosrow (Hüsrev)'u görüyoruz Ermenistan/Kırmanciye tahtında. O'ndan Khosrow I veya Büyük Hüsrev diye de sözedilir (Tridates II: 217-238?). Büyük Hüsrev, İskitler'in Türk olduğunu iddia eden Kirzioğlu'na göre, *Dede Korkut Oğuznameleri*'ndeki adıyla Salvur boyundan *"Valarş (Olaş) oğlu Kazan Han"*dır. Valarşak soyundan indiği söylenen Khosrov, Edessalı tarihçi Bardaisan'a dayandığını söyleyen Khorene'ye göre, ilkin kuzeyli halkları dağıtıp babasının intikamını alır, ardından son Part kralı Artavan (Artaban V: 213-27) Sasan oğlu Artaşir tarafından devrildiğinde ordusunu alıp Artavan'ın yardımına koşar. Bu sırada mecburen Romalılar'dan yardım ister. O zamanki Roma kralı Philip (244-249) ona destek için birlikler yollar. Bu birlikleri de alarak Artaşir'in üzerine yürür, onu kaçmaya mecbur edip Asurya'daki bazı yerleri geri alır. Pehleviler (Partlar)'in Sasaniler'e direnen tek kolu olan Karen Pahlav (Karen-Part, Garen-Bahlav)'lara, Kuşanlar ülkesindeki (Partiya, Baktriya, Belh) Pehlevi akrabalarına kuryeler gönderir. Onları birleşip direnmeye ve intikam almaya çağırır. Ama bu tarihlerde Pehleviler'in Suren ve Aspahapet kolları Sasani egemenliğini gönüllü olarak kabul etmiş, direnen tek kol olan Karen Pahlavlar ise katliamdan geçirilmiştir. Artık çok geç kalındığını anlayan Khosrov, bunun üzerine geri Ermenistan (Kırmanciye)'a döner. Sonunda Sasani Artaşir tarafından devrilir ve Artaşir'in teşvikiyle ona karşı isyan edip kendisine sığınmış gibi görünen Suren Pahlav Evi'nden Anak adlı bir akrabası tarafından ailesiyle birlikte öldürülür (Khorene, a.g.y., s. 214, 223-24, 242, 246).

Khorene Sasani Artaşir'in Ermenistan'ı istila ettiğini ve bu sırada birçok Ermenistan/Kırmanciye prensinin Bizanslılar'a sığındığını anlatır. O'nun yazdığına göre bu sığınmacılardan biri de *Artavazd Mandakuni* idi. Burdaki Artavazd'ın Agathangelos'ta *Sparapet Artavazd* olarak geçtiğine işaret eden Thomson, onun gerçekte bir Mamikonyan (Mamakan) prensi olduğunu, ama anti-Mamikonyan Khorene'nin burada Mamakan adını *Mandakuni* olarak değiştirdiğini not eder. *Sparapet* sözcüğü 5. yüzyılda Mamakan Evi'nin soydan geçme ünvanıydı. Mamakan ailesinden Artavazd adlı bu prens kral Khosrov'un bir oğlunu (büyük olasılıkla St. Trdat'tır bu) korumaya alır ki, bunu öğrenen *Sasan-oğlu Artaşir* Mamakan Evi'nin (Khorene'de Mandakuni) tamamen imhasını emrederek bu aileyi katlettirir (Bk. Khorene, a.g.e).

Bu olaylar Agathangelos tarafından da anlatılmaktadır.

Öldürülen Khosrov'un yerine bu aileden Sasani (Zaza) yanlısı Anak'ın katliamından kurtulabilen tek kişi olduğu söylenen oğlu Trdat geçer. O'nun da Sasani katliamından *Artavazd Mamikonyan* tarafından kurtarıldığı anlaşılıyor.

Bu tarihten sonra İran'da Sasani egemenliği dönemi başlar. Ama Ermenistan'da Arsakid (*Part, Kal Ferat*) yönetimi buna rağmen sürer.

Khorene'nin Artavazd'dan Khosrow'a kadarki Ermenistan/Kırmanciye tarihi konusunda Bardaisan'a dayandığını söylediğine az evvel işaret etmiştim.

Ermenistan prens ve generallerini toplayan St. Gregory'nin oğlu Ermenistan Arkbişop'u Vrt'anes, Bizans imparatorunun da onayını aldıktan sonra Khosrow'un oğlu Saint Trdat'ın Ermenistan tahtına çıkmasını sağlar.

Saint Trdat, Tridates III (M.S. 286-330) olarak bilinmektedir. İlk Hristiyan Ermeni kralı olan Saint Trdat (Büyük Trdat), Khorene'nin aktardığına göre Tsopk'ta oturmuş ve Ermenistan'ı oradan yönetmiştir.

Tsopk, Sofene'nin Ermenice adıdır ve modern Dersim'e tekabül etmekte veya Dersim'i de (en azından bir kesimini) içermektedir.

Hristiyanlığın Dersim ve çevresine girişi, eğer Ermenistan/Kırmanciye kralı olarak da tanıtılan Edessa kralı Abgar veya onun yeğeni olan Mtsurn kenti kurucusu Sanatruk tarafından taşınmadıysa, St. Gregory ve Saint Trdat'la birlikte başlıyor olmalıdır.

Part Kralı Dördüncü Ferat ve Çocuklarına İlişkin Gelenek İle Batı Dersim Geleneği Arasındaki Çarpıcı Paralellik

Moses Khorene'nin aktardığı geleneğe göre Ermenistan'ı Hristiyanlığa çevirenler Part (Partiya) kralı Arşavir'in halefleri, daha doğrusu O'nun oğlu Artaşes'in ailesi/soyu olmuştur.

Dersimliler'in orijini ve Dersim tarihi açısından büyük önem taşıdığına inandığım için Arşavir'e ilişkin rivayeti özetlemek zorundayım.

Khorene'nin *Arşavir* dediği Part kralı kaynaklara göre *Dördüncü Ferat* (M.Ö. 38/37-M.Ö. 2)'tır. Dördüncü Ferat, Khorene'nin Ermenistan/Kırmanciye kralı ve Arsakid olarak tanıttığı ünlü Edessa kralı Abgar zamanında (M.Ö. 4-M.S. 50) ölür.

Khorene'nin aktardığı geleneğe göre kral Arşavir (Dördüncü Ferat)'in yaş sırasına göre *Artaşes*, *Karen* ve *Suren* adlarında üç oğlu ile *Koşm* (Koshm) adında bir kızı vardır. Babaları Dördüncü Ferat ölünce bu dört kardeş arasında taht üzerinde bir anlaşmazlık ve iç-savaş patlak verir. Tahtı Artaşes ele geçirir. Onu tanımayan ve isyan eden Suren ve Koşm ise meşru Pahlav olarak gördükleri *Karen*'i desteklerler. Bu anlaşmazlık onların akrabası olduğu ve bu olay üzerine bir ordu eşliğinde *Partiya (Belh, Horasan)*'ya gittiği söylenen Urfalı Abgar'ın hakemliğiyle çözümlenir.

Varılan uzlaşmaya göre yönetim büyük oğul Artaşes'te kalacak ve onun soyundan yürüyecektir. Artaşes (Ardaşes)'in erkek tarafından çizgisi tükenince yönetme sırası ilkin Karen koluna, daha sonra da Suren sülalesine gelecektir. Böylece büyük kardeş Artaşes, III. Artaban ünvanıyla Part hükümdarı olarak tanınır (M.S. 11-40 veya 12-38). Sağlanan anlaşma gereği olarak Artaşes (III. Artaban)'in kız ve erkek kardeşlerinin soyundan gelenler *Bahlav (Pahlav)* soyadı/ünvanı taşıyacak, yani onların kıralın öz soyundan (*sülaleden*, *kandan Arsaklı*) oldukları netçe ortaya konup İran'ın diğer bütün soylu ailelerinden önde geldikleri ve protokolde hükümdardan sonraki ilk yeri tutacakları tescil edilecekti. Böylece Karen kolu *Karen-Pahlav*, Suren kolu *Suren-Pahlav* ve bacıları Koşm'un soyu ise, Arşavir (Dördüncü Ferat) tarafından bütün İran orduları Baş Kumandanı (Asbaha-bed, Sipeh-Salar, Sipahi Başı, Leşker-Keş, General) olarak atanmış bulunan Koşm'un kocasının ünvanından hareketle *Asbahaped-Pahlav* olarak anılacaklardı. İşte Pehlevi ailesinin adları geçen üç kolu (ünlü Part evleri/aşiretleri) geleneğe göre bunlardan doğmuştur. (Bk. M. Khorene, a.g.e., II. kitap, s. 165-166).

Böylece bu geleneğe göre *Artaşes* (III. Artaban)'in yanısıra *Karen*, *Suren* ve *Koşm* evleri de Dördüncü Ferat'ın bu adları taşıyan çocuklarından inmedirler.

Partlar'ın tarihiyle ilgili son dönem çalışmalarda, örneğin *A Political History Of Parthia* adlı eserde, IV. Ferat'ın Olennieire, Cleopatra, Baseirta, Bistheibanaps ve Roma imparatoru Augustus'un hediyesi olduğu söylenen İtalyan köle kız Musa olmak üzere beş karısından ve bunlardan olma Seraspadanes, Phraates, Rhodaspes, Vonones I ve Phraates V (Phraataces, Aphrahat?) adlarında beş oğlundan sözedilir. İlk dördü, İtalyan kadın Musa'nın kendi oğluna taht yolunu açma çabalarının sonucunda, eşleri ve çocuklarıyla birlikte uzun süre Roma'da yaşamış veya orada yaşamak zorunda kalmışlardır. Bunlardan IV. Ferat'ın en küçük oğlu Phraates, elli yıl Roma'da yaşadıktan sonra imparator Tiberius tarafından getirtilip Ermenistan tahtına oturtulmak istendiyse de, henüz yolda iken Suriye'de öldü. IV. Ferat'ın İtalyan karısı Musa'dan olma oğlu Phraates V, M.Ö. 2-M.S. 4 yılları arasında Part krallığı yaptı, fakat kraliçe annesi Musa ile evlenip skandala neden olduğundan çok geçmeden devrildi. IV. Ferat'ın en büyük oğlu Vonones Roma'dan gelerek M.S. 7/8-12 yılları arasında Part krallığı, Part tahtından indirildikten sonra da sığındığı Ermenistan'da Ermenistan/Kırmanciye krallığı yapmış görünüyor. M.S. 15/16 yılında Ermenistan tahtından da indirilmiştir. Tiberius, 35 yılında Ermenistan tahtına otursun diye IV. Ferat'ın yine Roma'da bulunan torunu Tridates III'ü gönderir, ama bu çabalar da sonuçsuz kalmış gibi.

IV. Ferat'ın yukarda sayılanlar dışında başka eşleri ve çocukları da olabilir.

Ama az evvel özetini verdiğim gelenek hepten doğru olamaz. Çünkü tarihsel verilere göre Akamenidler çağının ünlü yedi evi gibi, Partlar çağı İran'ında da sayıları bazen yedi, bazen daha fazla veya az verilen etkili evler vardı. Bunlardan adları en sık geçenler *Suren*, *Karen*, *Gew* ve *Mihran* evleridir. Bunların Part kraliyet ailesi ile karşılıklı evlilikler yoluyla akrabalıklar kurması ve karışması gayet doğal. Ama bir bölümünün İran'ın daha eski evlerinden oldukları anlaşılıyor. Kısacası, tüm bu evlerin geleneğin Arşavir adıyla andığı Part kralı IV. Ferat'ın çocuklarından türediği gerçekçi görünmüyor. Bunu destan diline yorumlamak gerek.

Ama Dördüncü Ferat, onun dört çocuğu ve bunlardan türeyen aşiretlere dair bu rivayet, Batı Dersim aşiretlerinin kendi kökenlerine ilişkin *Şeyhhasan ve Seydan Geleneği*'nin (Şeyhasan, onun dört oğlu ve bunlardan türeyen aşiretler şeklindeki Dersim rivayetinin) orijinali veya bir paraleli gibi görünüyor.

Genelde Partlar'a referans olduğuna inandığım Dersim geleneğindeki *Khal Ferat* adı, kişisel bazda Part kralı *Dördüncü Ferat*'a veya onun soyundan gelen Kırmanciye'deki Khal Ferat hanedanlarından birine, örneğin bunların ilki olan *Tiridates*'e veya sonuncusu olan *Üçüncü Arşak*'a referans olabilir.

Gew, *Suren* ve *Koşm* gibi adlar da Dersim'de aşiret adları olarak karşılaştığımız türdendirler.

Khorene'nin anlattığı geleneğe göre, Sasaniler kendilerine karşı direnen *Karen (Karen-Pahlav)* kolundan tüm erkekleri öldürmüş, bu Karen kırımından sadece *Perozamat* (Peroz-Amat, Perviz-Amat, Peroz-Geldi) adında biri kurtulabilmiştir. Khorene, *Burz* (ulu, yüce,

yüksek) adında birinden de sözeder. Burz, ya Perozamat'ın diğer adıdır ya da onu Sasani kırımından kurtaran kişinin adıdır. Kuşanlar ülkesine sığınan Burz veya Perozamat akrabalarını toplayıp döner ve savaşır.

Moses Khorene'nin aktardığı geleneğe göre Ermenistan'ın büyük evlerinden/klanlarından biri olan *Kamsarakan*'ların atası/ceddi işte bu *Perozamat*, daha doğrusu onun oğlu *Kamsar*'dır. *Kamsar*, *Karen-Pahlav* kolundan gelmedir. Bir savaşta başından yaralandığı için kemiği alınmış, bu nedenle de ona *Eksik Baş* anlamında *Kam-Sar* (Farsça'da *Kem-Ser*) denmiştir. Khorene'nin açıklamasına göre, *Kam* sözcüğü İran dilinde eksik/küçük, *Sar* ise baş/kafa demektir. Thomson, *Kam-Sar* adının/lakabının bu yorumunu yanlış bularak bu sözcüğün gerçekte *Gönüllü-Lider* anlamına geldiğini not ediyor (s. 242).

Kamsarakanlar adlarını işte bu *Kamsar* (*Gönüllü Lider*)'dan almaktadırlar. Geleneğe göre, *Kamsarakan Evi*'nin isim babası ve ceddi odur. *Kamsarakan* adının bir eserde *Kamsaryan (Gamsariyan)* şeklinde yazıldığını söyleyen Kirzioğlu, Türk destanlarında (*Kitab-ı Dede Korkud*'ta) Kamsarakan Evi'ne *Kal-Baş (Almas)*, diğer Oğuznamelerde ise *Sarı Kal-Baş* dendiğine işaret eder, örneğin *Garenyan Kamsarakan*'ın künyesinin bu destanlarda *Ilak Koca Oğlu Sarı Kal-Baş* olarak verildiğini yazar (Bk. *Kars Tarihi*).

Dersim geleneğindeki *Kalman Sar* (Khalman Sar) adının genelde *Kamsarakan* evine, kişi bazında ise muhtemelen bu evin atası *Kamsar (*(Kal Baş, Sarı Kal Baş, Gönüllü Lider)'a veya bu aileden bir başkasına referans olduğuna inanıyorum. Ama daha eski olan bu *Khalman Sar* adı bana öyle geliyor ki geç dönemlere ait olup çok farklı bir anlam taşıyan *Kalemamsor* (Khalemamsor) adıyla karıştırılmıştır.

Partlar'ın bir kolu olup Arşakuniler (Arsak-uni veya Arsar-unik) adıyla bilinen Arsaces III'ün soyundan gelenler bazı kaynaklara göre Kamsarakanlar (Kal Sar, Sarı Kal Baş) olarak da bilinirlerdi. Arşakuniler (Kamsar-akan Evi) benim görüşüme göre Dersimli Khal Faratlar'dır. Arşak III, Khal Ferat Hanedanlığı'nın kurucusu Tridates I (Khorene'de Val-Arşak: M.S. 53-100)'in soyundan sayılmaktadır.

Khorene'nin anlattığına göre, Artaşir'in yerine geçen Sasani şahı Şapuh'u da tanımayı rededen *Kamsar*, kardeşlerinin bile muhalefetiyle karşılaşınca, tüm etrafını ve ailesini birlikte alarak akrabası olan Ermenistan kralı Trdat (286-330)'a sığınır, ya da hapisteki Kamsar'ı ve adamlarını Sasaniler'e karşı savaşı sırasında Ecbatana (Hamadan)'yı ele geçiren Trdat kurtarır ve Hamadan'dan getirtip Şirak (Draşkhanakert) Eyaleti'ne yerleştirir. Thomson'un notuna göre, hem Şirak, hem de Draşkhanakert denen derler Ayrarat Eyaleti'nde idiler ve bu bölgeler çok eskiden beri zaten Kamsarakanlar'la yerleşikti.

Khorene'ye göre, *Kamsar*, burada tüm etrafı ile birlikte Büyük Gregory tarafından vaftiz edilir. Ama yedi gün sonra Kamsar ölür. Bunun üzerine kral Trdat, Kamsar'ın yerine onun büyük oğlu Arşavir'i (*Arşavir Kamsarakan*) kraldan sonraki en büyük makam olan Ermenistan ordusunun komutanı olarak atar ve Eruand kenti ve eyaletini de vererek onları bir prensliğe dönüştürür, asıl yurtları Pahlav (Belh)'ı artık unutmalarını ister. Bu atamadan Arşavir'in babası Kamsar'ın da St. Trdat döneminde Ermenistan ordusunun komutanı olduğu anlaşılıyor. Kamsar, St. Trdat'ın, Arşavir ise onun oğlu Tiran (Tigran)'ın ordu komutanları olmuş olmalılar. *Nerseh Kamsarakan* (St. Nerseh), Arşavir Kamsarakan'ın kardeşi, *Spandarat Kamsarakan* ise Arşavir'in oğludur. Kirzioğluna göre Spandarat kelimesi, *kurbancı/kurbanlık* demektir. Khorene, Spandarat Kamsarakan'ın *Şavarş Kamsarakan* ve *Gazavon Kamsarakan* adlarında iki oğlundan ve Gazovon Kamsarakan'ın da *Hrahat Kamsarakan* adında bir oğlundan sözetmektedir (Bk. Khorene, a.g.e., s. 286-290, 324).

Thomson, Faustos'a göre tarif edilen bölgelerin bu tarihten çok önceden beri zaten Kamsarakanlar'ın elinde bulunduğuna işaret eder. Khorene, bir yerde Kamsarakanlar'la ilgili bu olayları Saint Trdat dönemine, bir diğer yerde de kısmen Tiran dönemine yerleştirir gibidir (Khorene, a.g.y., s. 242).

Thomson'un açıklamasına göre Ermenistan kralı St. Trdat, Ermeni prensleri tarafından zehirlenerek öldürülmüş ve *T'ordan*'da gömülmüştür (a.g.y., s. 251). T'ordan Kemah (Ani)'ta bir yerdir. Faustos, Kemah'ın Hiristiyanlığın benimsenmesinden önceki dönemde de Ermenistan/Kırmanciye krallarının gömüldüğü yer olduğunu yazmaktadır (Bk. Thomson'un notu).

Burada Kemah'ın bir vakitler Dersim'in bir parçası olduğunu hatırlatmak gereği duyuyorum.

Khorene'nin aktardığına göre Saint Trdat'tan sonra taht üzerinde bir rekabete ve iç-savaşlara tanık olunur. Bu sıralarda yine Arsakidler'den gelme Sanatruk (Faustos'ta *Sanesan*) adlı biri Paytakaran kentinde taç giyer. Diğer bir taht adayı da Arsakid-soylu olmadığı için Sasani kralının desteğini araştıran Aldznik prensi Bakur'dur. Sanesan da Sasani müttefikidir. T'sopk (Dersim'i veya bir kesimini de içeren bölge) prensi Mar ve Haşteank (Palu-Bingöl) prensi Gag, Ermenistan klerjisi ve prenslerinin temsilcileri sıfatıyla

Constantius'un oğlu olan Bizans imparatoru (337-361, çev) ile görüşerek bir Bizans ordusu desteğinde isyanları bastırıp St. Trdat'ın oğlu Khosrow II (330-338, çev)'yi Ermenistan tahtına oturturlar.

Khosrov II de, tüm referanslardan anlaşılıyor ki, babası Saint Trdat gibi Tsopk Eyaleti'nde oturmuş ve oradan yönetmiştir. Bu Ermenistan kralı, bazı kaynaklarda *Dvin* kentinin kurucusu olarak tanıtılıyor ve *Kotak* adıyla da bilindiği söyleniyor. Sasaniler'e karşı Bizans'la ittifak yaparak yöneten Khosrov II de öldüğünde Kemah (Ani)'taki Tordan'da babasının yanında toprağa verilir. Khosrow II'nin oğlu olan ve Tigran diye de bilinen Tiran (Tigranes V: 338-351) da aynı şekilde Tsopk Eyaleti'nde oturur ve ülkeyi buradan yönetir. O da babası gibi Sasaniler'e karşı Bizans'ın bir müttefikidir. Tiran tahta çıkınca ordunun yönetimi kraldan sonraki en onurlu kişi gibi görülen *Arşavir Kamsarakan*'a verilir. Sasani kralı Şapuh'un Ermenistan tahtına oturmak üzere bir ordu eşliğinde gönderdiği kardeşi Nerses, Mrul ovasında (Faustus'a göre Satala civarında) Arşavir Kamsarakan tarafından yenilgiye uğratılır (Bk. Khorene, a.g.y., s. 263-264).

Bu sıralarda ölen St. Gregory'nin oğlu Arkbişop Vrtanes de Kemah'ın Tordan köyünde gömülür. Hristiyanlığı ve kiliseyi yoketmeye ve kiliselere kendi büstlerini koymaya çalıştığı söylenen Roma imparatoru Julian Caesar (337-361)'ın bir heykeli de Tiran tarafından Tsopk Eyaleti'ndeki saray kilisesine konacakken Vrtanes'in oğlu olan yeni Ermenistan Patriark'ı Yusik (çevirene göre Yusik adı *az umut* demektir) tarafından parçalanır. Bu olay üzerine fiilen bir Roma valisi konumuna düşmüş bulunan kral Tiran tarafından öldürtülen *Saint Yusik*, Tordan köyünde babasının yanında gömülür. St. Yusik'ten sonra geride Gregory ailesinden kimse kalmadığı için ondan boşalan patriarklık makamına Aştişat'dan *P'arnerseh* getirilir (Bk. Khorene, a.g.y., s. 271).

Khal Ferat Hanedanlığı Peryodunda Mamakanlar'ın Rolü (Vahan, Muşel, Manuel, Samuel ve Vardan)

Daha sonra Ermenistan tahtı Tiran (Tigran V?)'ın oğlu Arşak'a bırakılır (*Arshak/Arsaces II*: 351-367). O'nun başkentinin kendisinin kurduğu Arşakavan olduğu söylenmektedir. Şapuh (?) ve Pap adlarında iki oğlundan sözediliyor. Sasani kralı Şapuh'un bir generali Bizans seferi dönüşünde Ermenistan kralı Arşak II'ın üzerine gönderilir. Arşak'a muhalif bazı Ermenistan prenslerinin desteğiyle (destekçiler arasında Mehrujan Artsruni'nin ve onun kayınbiraderi Sasani yanlısı *Vahan Mamikonyan*'ın adı geçer) bu Sasani generali Ani (Kemah) Kalesi'ni zapeder ve orda bulunan tüm kraliyet hazinelerini gaspeder, hatta aynı yerde bulunan Ermenistan krallarının mezarlarını açar, yıkar ve kemiklerine elkoyar. Khorene'nin aktardığına göre sonuçta Ermeni prensleri tarafından talep edilip geri alınan bu kemikler Aragatsi Dağı eteğindeki Alts'k (Aldzk) kentine gömülmüşlerdir. Kral Arşak'ın bu gelişmeler sırasında Kafkasya'ya kaçıp Gürcüler'e sığındığı kaydediliyor (Bk. Khorene, III. kitap, s. 282-83).

Roma imparatoru Theodosius I (379-395), babası Arşak'tan sonra Pap'ı oturttu tahta. Faustos'a göre Sasani yanlısı Mehrujan Artsruni'yi ülkeden çıkartıp kontrolü kendi eline alan ve Theodosius'tan Pap'ın Ermenistan kralı yapılmasını talep eden *Mushel Mamikonyan* olmuştur. *Horasan (eski Partiya)*'da Sasani kralı Şapuh'la görüşen Mehrujan Artsruni Sasani ordusunu alıp Ermenistan'a döner. Theodosius ise Roma ordusunu gönderdi Pap'ın yardımına. İki ordu yeri henüz saptanamayan Dzirav Ovası'nda karşılaştılar. Anti-Mamikonyan olduğu için onların rolünü kasıtlı olarak geri plana süren (bazen de bunu onlara Mandakuni diyerek yapar) Moses Khorene bu savaşta Ermenistan ordusunun başında Bagratuni Evi'nden Bagarat oğlu Smbat'ın bulunduğunu söylerse de, Faustos'a göre Ermeni ordusunun bu savaştaki kumandanı Muşel Mamikonyan'dır.

Khorene'nin yazdığına göre bu savaşta Sasaniler'in safında Lekler ve Aluanklar da vardır. Lekler kendi kralları Şergir (Şer: Aslan, Şergir: Aslan-kapan), Aluanklar ise kralları Urnayr ile birlikte idiler. Lek kralı Şergir, Spandarat Kamsarakan tarafından öldürülür. Sonuçta Dzirav Savaşı'nda Sasani (Zaza) ordusu yenilgiye uğratılıp kaçmak zorunda bırakılır. *Vasak Mamikonyan*'ın oğlu Muşel Mamikonyan ise Aluank kralının birliğiyle savaşıp onu yaralar. Mehrujan Artsruni bu savaşta ve Khorene'ye göre Smbat Bagratuni tarafından öldürülür. Faustos'a göre ise Mehrujan Artsruni'nin başı Bagarat civarında *Muşel Mamikonyan* tarafından kopartılır. Smbat Bagratuni'nin bu savaşla bir ilişkisi bulunmadığına işaret eden Thomson, bu örneği Bagratlar'ın yandaşı ve Mamikonyanlar'ın düşmanı olan Moses Khorene'nin sayısız tahrifatlarından sadece biri olarak tanımlar.

Bu savaşın sonucu Ermenistan'da Roma yanlısı Pap'ın kontrolünün kurulması olur. Daha sonra Bizans ordusunu Ermenistan'dan çıkartan Pap, kovduğu bu ordunun geri dönen generali Terentius tarafından yakalanıp öldürülür. Son derece cesur bir direniş ortaya koyan Pap'ın Doğu ordusu generali Andzevatsik (Zavazan) prensi *Gnel* de aynı general tarafından öldürülür (Bk. Khorene, a.g.y., s. 298-300).

Pap'tan sonra Ermenistan tahtına yine Theodosius I tarafından aynı Arsakid aileden Varazdat atanır (374-380). O'nun ilk eylemi Khorene'nin ifadesine göre *Daranali* geçitlerindeki bazı "*Süryani (Syrian) eşkiyalar"* ile savaşmak olur.

Daha sonra Sasani Şapuh'un bir kızına talip olan kral Varazdat ona Ermenistan'da Sasani kontrolünü yeniden kurmayı önerir. Thomson, Faustos'ta bu paragrafın Moses Khorene'dekinden tamamen farklı olduğuna dikkat çekmektedir. Faustos'a göre, kral Varazdat, *Manuel Mamikonyan* tarafından Ermenistan'dan kovulmuş ve Bizans'a sığınan Varazdat ölene dek orada kalmıştır (Bk. a.g.e., s. 302).

M.S. 377/378'den 385/386'ya kadarki aralıkta Ermenistan (Kırmanciye)'ın fiili kralı Manuel Mamikonyan idi.

Daha sonra Pap'ın iki oğlu *Arşak (Arşak III)* ve *Valarşak* kardeşlerin adları geçer. Khorene, bu ikiliyi Ermenistan tahtına Roma imparatoru Theodosius I'in oturttuğunu yazarsa da, Faustus'a göre onları Ermenistan kralları yapan *Manuel Mamikonyan*'dı.

İlkin *Manuel Mamikonyan* tarafından başa getirilen Arsaces III (Arşak III)'ü görüyoruz tahtta. Khorene, yeni Ermenistan kralı Arşak III'ün Siunik prensi Babik'in kızıyla evlendiğini söylerken, Faustus Arşak III'ün *Manuel Mamikonyan'ın kızı Vardandukht* ile evlendiğini yazmaktadır. Siunik prensi Babik ise, Faustos'a göre Manuel Mamikonyan'ın sadık bir arkadaşıydı. Khorene'yi çeviren Thomson'un dikkatimizi çektiği bu noktalar Khorene'nin Mamikonyanlar'a düşmanlığından ileri gelen tahrifatlardır (Bk. a.g.e., s. 303).

Arşak III ve Manuel Mamikonyan Dersim'in Khal Mem-Khal Ferat geleneğinde kendilerine referans verilen şahsiyetler olabilirler. Yani Khal Mem adı çok gerilerdeki Urartu kralı Menua'dan çok Mamakanlar'dan daha geç dönemde yaşamış birine, belki *Manuel Mamikonyan* veya *Vardan Mamikonyan*'a işaret edebilir.

Theodosius öldükten sonra Roma imparatorluğu onun iki oğlu arasında ikiye bölündü. Büyük oğlu Arcadius Doğu parçasını, küçüğü Honorius ise Batı parçasını yönetti (Bk. Procopius, III. kitap).

Decline And Fall'da Edward Gibbon'un deyişiyle bu bölünme *iki ulus* yarattı. İtalyanlar Roma'da, Yunanlılar Bizans'ta yönettiler (Gibbon, a.g.e., cilt III, s. 117).

Bu sıralarda Ermenistan krallığı da Bizans (Doğu Roma) ile Sasaniler arasında ikiye bölündü. Ama bu bölünme Thomson'un da işaret ettiği gibi Arcadius zamanında değil, onun babası Theodosius döneminde yeralmıştır. Ancak tam olarak M.S. 387 yılında mı olduğu çok kesin olmayıp tartışmalı bir noktadır.

Thomas Artsruni'ye göre *Samuel Mamikonyan* dahil Hristiyanlığı benimseyen Ermenistan soyluları Bizans parçasını, diğer Ermenistan soyluları ise "*Barbar Sasani ırkını*" tercih ettiler (Bk. Artsruni, a.g.e., s. 130-135).

Samuel Mamikonyan, *Vahan Mamikonyan*'ın oğludur. O'nun annesi ise Sasani (Zaza) kralı Şapuh'un kızı Ormizddukht idi. Thomson'un notuna göre, Samuel, babası ve annesinin ikisini de öldürmüştür (Bk. a.g.y., s.312).

Bu sıralarda Ermenistan (Kırmanciye)'ın iki sektörü arasında karşılıklı geliş gidişler, birinden diğerine göçler yaşanır. Bazı Artsruniler gibi Yunanlılar ile Sasaniler arasında kararsız kalanlar da oldu. *Khorene'nin aktardığına göre bu bölünme sırasında Ermenistan/Kırmanciye kralı Arşak III, kendi atalarının krallığı Ayrarat'ı ve Sasani sektörünün tümünü bırakıp yanında başkaları da olduğu halde Bizans (Yunan) sektörünü yönetmeye gider*. Böylece Hristiyan Bizans'ın egemenliğini Mazdacı Sasaniler'e tercih eder. Durumu lehine çevirmek isteyen Sasani şahı kendi parçasına Arsakid/Part soyundan ve Hristiyan dininden bir kral (Khosrow) atar ve daha önce Bizans'a bağlanan birçok soylu onun yazdığı mektupların ve yaptığı vaadlerin de etkisiyle Bizans Ermenistanı kralı Arşak'ın hazinelerini de alarak Sasani parçasına geçerler.

Böylece ülkenin bölünüşüne paralel olarak Ermenistan Arsakid monarşisi (*Khal Ferat Hanedanlığı*) de ikiye bölünmüş olur. Faustos'a göre bu bölünme Yunan destekli Arsak ile Sasani destekli Khosrow arasındaki anlaşmazlıktan dolayı gündeme gelmiştir. *İki parçanın Arsakid kralları Arsak III ve Khosrow arasındaki savaşta yenilgiye uğrayan Arsak III'ün Ekeleats Eyaleti (Akilisen, antik Hayasa, Sokhmi, modern Erzincan ve Dersim)'ne kaçtığı ve burada hasta düşüp öldüğü kaydediliyor*.

Lazar ve Faustus Arşak'ın ölümünü anmazlar. Khorene, Arşak'ın kaçışı sırasında, onun çekilişini kolaylaştırmak için Spandarat Kamsarakan'ın oğlu Gazavon Kamsarakan'ın sık sık geriye dönerek Sahak Bagratuni'ye karşı kahramanlıklar gösterdiğine ve böylece Arşak'a zaman kazandırdığına değinir. Arşak öldükten sonra Yunanlılar (Bizanslılar) kendi parçalarına artık kral atamayıp Bizans valileri ile yönetirler. Gene de *Gazavon Kamsarakan* Khorene'de Bizans parçasının bu sıralardaki Baş Prens'i (prenslerinin başı) olarak görünür (Bk. a.g.e., s. 309).

Ama Batı Ermenistan (Bizans Ermenistanı, *Kırmanciya Dersimi*) artık Bizans devletinin idari/yönetsel yapısına entegre edilmişti.

Dersim ve Çevresinde Süryani (Asuri) Varlığı

Ermenistan (Kırmanciye)'ın ikiye bölündüğü günlerde cereyan eden bir-iki olaya daha değinmek ihtiyacı duyuyorum. Khorene'nin anlattığına göre bu günlerde Vanandatsi aşiretinin bir bölümü Sasani parçasının kralı Khosrow'a karşı ayaklanır. Vanand, Kars ile Tayk arasındadır. *The Bulgarians* adlı kitabında Bulgar adının eski Türkçe'de *karıştırmak* anlamlı *Bulgha* kelimesinden (belki *Bulgur* sözcüğüdür bu) geldiğini söyleyen D. M. Lang, Moses Khorene'nin kral Valarşak döneminde (M.S. 4. Yüzyıl sonları) Vkhundur Vund adlı bir reislerinin önderliğinde Ermenistan'ın Basean bölgesine yerleşen bir Bulgar aşiretinden sözettiğine ve ona göre Vanand diye bilinen bölgenin adının bu Bulgar aşiret reisinin adından geldiğine işaret etmektedir. Khorene'nin yazdığına göre, Vanandatsiler, kendi dağlarına ve Tayk mağaralarına sığınıp Ermenistan'ın her iki sektörüne yağma akınları yaparlar. Onlara karşı yürüyen Sasani parçasının ordu kumandanı Sahak Bagratuni bir kısmını öldürür, onlardan arta kalanların çoğu ise Khorene'nin deyişiyle *"Dördüncü Ermenistan'da Süryani (Syrian) sınırları üstündeki bazı soyguncularа"* sığınmak zorunda bırakılırlar. Sahak, onları takip edip *Mananalı* (Erzincan-Erzurum arasındadır) hudutlarına kadar kovalar (Bk. Khorene, a.g.e., s. 307).

Khorene, az evvel de değindiğim gibi, Pap'tan sonra Ermenistan tahtına çıkan Varazdat (374-380)'ın ilk eyleminin *Daranali* (Taranali, modern Divriği) geçitlerindeki bazı "*Süryani (Syrian) eşkiyalar"* ile savaşmak olduğunu kaydediyordu.

Burdaki Süryaniler neyin nesidir? Khorene Süryaniler terimiyle Kapadoklar'ı mı kastediyor, sözünü ettiği Kapadokya hudutları mıdır? Bu konuda kesin konuşmak mümkün değilse de, bugün halen Dersim'de yaşayan Süryani-Asuri kolonisine referans olabilir bu. Çünkü Khorene'nin Süryaniler'den sözettiği her iki olayda da saha Dersim ve çevresidir.

Dersim'de aşiret, bölge, dağ, ırmak ve kişi adı olarak sıkça rastlanan *Munzur*, bir görüşe göre Asurice bir addır. Kalıntıları Dersim'de hâlâ yaşayan Munzur aşiretinin Asuriler'le ilişkisi konusunda salt bu ada bakarak kesin bir şey söylemek zor. Bu ad Mamakanlar (Saniler)'la ilişkili de olabilir. Öte yandan Suran aşiret adı Süryani demek olabilir de, olmayabilir de. Bu adın *Suren-Pahlavlar*'la (Surenler) ilintili olması da mümkündür. Ama Batı Dersim'in *Aşuran aşireti* kesinlikle adı ve sanıyla Dersim'de vaktiyle bir Süryani/Asuri grubunun varlığına işaret eder. Munzur Efsanesi bu gelişin öyküsü olabilir. Asuriler'in Dersim'e gelişleri belki de Süryani veya Süryani-Part karışımı olduğu söylenen Edessa krallığı peryoduna, yani Munzur kentini kurduğu rivayet edilen Abgar'ın yeğeni Sanatruk dönemine rastlıyordur. Dersim'in Munzur rivayeti mümkündür ki bu göç veya işgalle ilişkili olsun.

Kırmanciye'nin İki Parçası

Sahak Bagratuni'nin ordusuyla *Vanandatsiler*'i izlemekte olduğu sıralarda, Khorene'nin anlattığına göre, Bizans Ermenistanı kralı *Arşak III* de kendi hazinelerini Kemah (Ani, Khorene'de Hani) kalesinden Tsop'k topraklarına taşımakla meşguldür. Arşak'ın istekli oldukları halde daha önce Sasani Ermenistanı'na göçmelerini engellediği bazı soylular (Suren Khorkhoruni, Vahan Aravelean ve Aşkadar Dimaksean), bu sırada kolladıkları fırsatı yakalamış oldular. Arşak'ın hazinelerini gaspedip Sasani Ermenistanı'na kaçmaya çalıştılar. Arşak'ın arkadaşı *Samuel Mamikonyan* büyük bir kuvvetle onların peşine düştü. Böylece adı geçen soylular kaçış fırsatı bulamayıp *Mananalı (Doğu Dersim, Mamekiye) Eyaleti*'ndeki girişi dar ve önü uçurum olan (derin bir vadiye bakan) ulaşılmaz bir mağaraya sığındılar. Mağaraya giremeyen Samuel Mamikonyan Arşak'a haber gönderip içeriye adam sokmak için demir ipli bidonlar istedi. Bunlar yukarıdan mağaranın girişine sarkıtılıp içeriye girilecekti. Samuel'in askerleri tam bu işle uğraşırken Vanandatsiler'i kovalamakta olan Sahak Bagratuni bir tesadüf eseri orada beliriverdi. Olan biteni farkeden Sahak, gerillaların peşini bırakıp Samuel Mamikonyan'ın askerlerine saldırdı ve onları kaçmak zorunda bıraktı. Ardından mağaraya sığınmış müttefiklerini ve onların gaspettiği hazineleri de alıp birlikte Sasani parçasına ve bu parçanın kralı Khosrow'a gittiler (Bk. M. Khorene, a.g.e., s. 307-308).

Burada anlatılanlar Sasani ve Bizans Ermenistanlarını ayıran hudutları ve bu sınırların güncel anlamını tahmin etmemiz açısından da önemlidirler.

Örneğin Khorene'nin anlatımından modern Doğu Dersim'e tekabül eden *Mananalı Eyaleti (Mamekiye, Khalman Ocağı)*'nin ve bugünkü Dersim'in geri kalanının da Bizans Ermenistanı'na dahil olduğunu açıklıkla görebiliriz. Khorene, iki parçayı ayıran hududun Vanand Eyaleti'nden geçtiğini söylemektedir. Khorene'nin kitabında Doğu Ermenistan (Sasani Ermenistanı)'a yer yer Ayrarat Eyaleti olarak referans verilir. Bu parçanın yöneticilerinin karargâhı ise Gelam Gölü (Sevan) civarında gösterilir.

Bizans/Roma Ermenistan'ı denen küçük parçanın çekirdeği kabaca modern Dersim topraklarına tekabül etmektedir. Sözcüğün geniş anlamında fiilen tarihi Ermenistan (eski Urartu topraklarına) coğrafyasına referans olan Dersim sözlü literatüründeki *Kırmanciye* kavramı dar anlamda Dersim (Bizans Ermenistanı)'e denk düşer. Dersim tarih geleneğinde *Kırmanciya Dersimi* (Dersim Ermenistanı) olarak da tanımlanan parçadır bu.

Sasani Ermenistanı ise *Sasan Evi*'nin egemenlik sahasıdır. Yani tarihi Ermenistan (eski Urartu)'ın Zaza parçasıdır, Zaza Ermenistanı'dır. Gerçek tarihteki bu adlandırmayı isteyen Zazaiye veya Zazaistan (*Sasanistan*) olarak anlayabilir. Bence *Sason* ve *Zozan* adları vaktiyle bu parçayı tanımlayan sözcüklerdi.

Bugünkü Dersimliler yalnızca bazı Dersim aşiretlerini *Zaza* olarak görürler. Bunlar *Suro (Suran)*, *Civo* (*Ciban*) ve *Yusufan* aşiretleridir. Bu aşiretlerin en önde geleni Suranlar'dır. Öyleki bunları hep birlikte Suran grubu olarak tanımlamak mümkündür. Çarekan aşireti de yer yer bu gruba ve Suranlar'a dahil gösterilir. Bu üç veya dört aşiretin ortak geleneği onların Dersim içine Göktepe-Palu tarafından ve daha geç bir tarihte geldikleri yönündedir. Yalnızca bu aşiretlere Zaza deniyor olması, bölünme sırasında bu aşiretlerin Sasaniler'le ve Sasani parçasıyla tavır almalarından ileri gelebilir. Suranlar'ın Suren Pahlav (Suren Evi) koluyla ilişkili olmaları da mümkündür. Ermeni kaynaklarına göre Suren Pahlavlar Sasaniler'e karşı direnişi desteklememiş, aksine onlarla işbirliği yapmıştır. Pehleviler'in Sasaniler'e karşı direnen kesimleri ile Mamakanlar onları bu olay nedeniyle kısmen farklı görüp Zaza olarak tanımlamış olabilirler. Suran grubu ile Zazalar arasında kurulan ilişki belki de Zazalar'la Asuri (Süryani)'ler arasındaki yakınlığa işaret etmektedir.

Fotoğrafı tamamlamak için orijinal Kürdistan'ın Onbinler'in geri çekilişinde Xenophon'un *Karduçiya*, sonraki dönem Ermeni kaynaklarının ise *Korduk* adıyla referans verdikleri topraklar olduğunu eklemeliyim. Xenophon'un zamanında müstakil bir birim oluşturan bu toprakların Ermenistan'la sınırı Botan Suyu idi. Ama sonraları *Korduk* (Kürdistan) da Ermenistan'a ilhak edilmiş ve tarihte uzunca bir dönem Ermenistan (Kırmanciye)'ın bir sınır eyaleti gibi görülmüştür.

Açıkça görülüyor ki, Dersim-Zaza ve Kürt tarihleri, tarihin büyükçe bir kesiti boyunca Ermenistan tarihi kapsamına giriyor ve özellikle eski kaynaklarda Ermenistan (veya Ermeni) tarihinin birer parçası gibi sunuluyor. O halde bu halkların doğru ve bütünsel bir tarihi de Ermenistan tarihi ve coğrafyası dışında ne anlaşılabilir, ne de yazılabilir. Benim seçtiğim yöntem bu gerçeğin keşfi üzerine oturmaktadır. Bunu yaparken kökeni henüz bilinemeyen Ermenistan kavramının *Dersim tarih geleneğindeki* Kırmanciye teriminin geniş anlamıyla fiilen örtüştüğüne de işaret ettim zaten.

Arshak III (380/387-389), Roma Ermenistanı (Kırmanciya Dersimi)'nın son kralı olarak öldü. Toumanoff, onun son Arsakid olduğuna ve onun soyunun Roma Ermenistanı tarihinde önemli rol oynadığına işaret ediyor. Justinian döneminde Sasani kralıyla görüşenlerin sözünü ettikleri *Arsaces* odur. Dersim tarih geleneğinde ondan ve soyundan bir şekilde sözedilse gerektir.

Valarshak (380-386) ise, Sasani Ermenistanı kralıydı.

Daha sonra Ermenistan tahtında Khosrov III (386-392)'ü ve D. M. Lang'ın Ermeni alfabesinin icadını teşvik eden kral olduğunu söylediği Arsakid soylu Vramshapuh (392-414)'u görüyoruz. Vram-Şapuh adındaki *Vram* sözcüğü Khorene'de *Krman* olarak da yazılır.

Sasani Ermenistanı'nın son Arsakid kralı ise Artaxias IV (423-428) oldu.

Khorene'nin anlattığına göre, Ermenistan'ın Sasani/Zaza sektörünün karıştığı bir ortamda klerji ve soyluluğun bazı önde gelenleri Bizans'la ilişki kurarlar. Bunlardan biri Ermenistan'ın o zamanki dini lideri (yüksek rahibi) *Saint Sahak*, bir diğeri onun torunu (damadının oğlu) *Vardan Mamikonyan*'dır.

Saint Sahak, St. Gregory'nin ailesinden gelmedir. St. Gregory ise, geleneğe göre, Partlar'ın Suren Pahlav koluna mensup bir Pehlevi (Khorene'de Pahlavik)'dir. O'nun Suren evinden olduğu açıktır.

Khorene, Vardan'ın Bizans imparatoru tarafından general olarak atandığını yazmaktadır. Burda adı geçen Vardan, Elişe'nin tarih kitabının kahramanıdır. Khorene, Vardan'ın Mamakanlar'dan olduğunu anmaz.

Bizans'la ilişki kuranlar ve Bizans imparatoruyla görüşenler arasında "*Derjan papazı Gind"* de vardır. *Gind*'in adı bazı kaynaklarda *Gnit* olarak geçer.

Khorene, İstanbul büyük papazı Atticus'un bu sıralarda St. Sahak'a yazdığı bir mektuptan sözeder. Bu mektupta St. Sahak'tan Ermenistan'ın Yunan sektörünün dini otoritesi sıfatıyla "*Borborit'ler sektini*" ya Hristiyanlığa çevirmesi ya da topraklarından kovması talep edilir. *Borborit* adı Thomson'un notuna göre *Barbarianosk* şeklinde bozulmuştur. Borborlar (Barbarlar) diye referans verilen bu sektin Pavlakiler olduğunu sanıyorum. Nitekim Thomson'un kendisi de bu konuda Garsion'un *Paulican Heresy* kitabını referans vermektedir (Bk. a.g.e., s. 329-331).

Bu noktada okuyucunun dikkatini Dersim'in Demenan mıntıkası köylerinden *Bor* adlı köye ve bu köyün Boruzu (Borlular) adı verilen aşiretine çekmek istiyorum. Birbirine komşu *Bor* ve *Gini* köylerinin adları sık sık Bor-Gini şeklinde tek bir ad imiş gibi telaffuz edilir. Hatta Hozat'ın Ağucan ocağının bulunduğu Bargini köyünün adı bile buradan türeme olabilir.

Khorene'nin yazdığına göre Bizans'ın talebi üzerine St. Sahak, Borboritler sekti konusunda Vardan'ın kardeşleri Hmayeak ve Hamazaspean Mamikonyan'lara ve Ermeni alfabesinin mucidi Mesrop'a görev verir. Onlardan eğer ikna yoluyla ortodoksluğu benimsemezlerse Borboritler sektini cezalandırmalarını talep eder. Bizans, onlardan zor ve işkence de dahil Borboritler'e karşı her yöntemi kullanmalarını istemektedir. Gregoryenler'in Bizans'ın zorlamasıyla Pavlakiler'e karşı açtığı bir mücadele olmalı bu. Bu tarihten sonra Mesrop'la Vardan'ın iki kardeşinin ve başka din adamlarının Borboritler'e ve diğer heretik sektlere karşı her yanda giriştikleri misyoner faaliyetlere değinir Khorene. Mesrop, onun anlattığına göre, bu amaçla Derjan Bölgesi'ne onların kendi papazı *Gind*'i, Ekeleats bölgesine ise *Danan* adlı birini bırakır.

Khorene'deki bu adların (*Borbor*, *Gind* ve *Danan*), Bor, Gini ve Demenan adlarıyla aynı olmaları mümkündür.

Khorene bu faaliyetliliği Bizans'ta dini otorite makamına Nestorius'un geçtiği veya Nestorius sorunun görüşüldüğü zaman dilimine yerleştiriyor. Nestorius, M.S. 431 yılında 200 kadar babanın (papazın) katıldığı Efes toplantısında yerinden indirilir. Bu toplantıda Ermenistan (Kırmanciye)'ı temsilen kimse bulunmamıştır. Heretik ilan edilen Nestorius yandaşlarının da bu dönemde Ermenistan'da faaliyetleri vardır. Khorene'nin anlatımına göre Sasani kralları bu tarihlerde Ermeni kilisesine karşı Nasturiliğe destek verirler. St. Sahak'ın makamına Surmak adında Bznunik'li bir rahibi arkibişop olarak atarlar. Daha sonra da Sasaniler ondan boşalan Ermenistan baş papazlığına *Brkişo* adında bir Süryani'yi, üç yıl sonra ise onun yerine *Samuel* adında bir başka Süryani'yi atarlar. Sasaniler'in bu atamalarının Sasani yandaşı Ermenistan prenslerince de onandığı anlaşılıyor (Bk. Khorene, a.g.e., s. 340-342).

Bu veriler bize Ermenistan (Kırmanciye)'da Süryani-Asuri kilisesinin (Nasturi veya diğer kollarıyla) de bir güç topladığını gösterirler. Nitekim Dersim içinde de (Batı Dersim'de) kanıtları var bunun.

Khal-Mem Hanedanlığı

(Ermenistan'da Arsakid-Sonrası Dönem)

Arsak III (380-389) Roma Ermenistanı'nın, Artaxias IV (423-428) ise Sasani Ermenistanı'nın son Arsakid kralları oldular. Böylece M.S. 428'de Kırmanciye'de Part (Arsakid) yönetimi (*Khal Ferat Monarşisi veya Khal Mem-Khal Ferat ortak yönetimi*) sona erdi.

Bizans Ermenistanı (*Dersim*, *Kırmanciya Dersimi*) M.S. 389'dan sonra Bizans'a, Sasani Ermenistanı (*Zaza Ermenistanı* denebilir) ise M.S. 428 yılından itibaren Sasani imparatorluğuna entegre edilerek Bizans ve Sasani valilerince yönetilmeye başlandılar.

Thomson, Ermenistan (Kırmanciye)'da doğrudan ve gerçek manada bir Sasani yönetiminin Arsakid Monarşisi çizgisinin tasfiye edildiği M.S. 427/428 yılından sonra başladığına işaret eder.

Böylece M.S. 54 yılından 428 yılına kadar tam 374 yıl *Khal Ferat hanedanı* tarafından yönetilen Kırmanciye, M.S. 427/428 yılından Sasani imparatorluğunun Arap/İslam istilası tarafından ortadan kaldırıldığı 651 yılına kadarki yaklaşık 224 yıl boyunca Zazalar (Sasaniler)'ın doğrudan yönetimi altında bulunuyordu. Başka deyişle Kırmanciye (Ermenistan) M.S. 54 yılından 651 yılına kadarki altı asırda bir ve aynı halkın parçaları olan Eski Dersimliler'le Eski Zazalar'ın yönetimindeydi.

Bu tarihten sonra da özellikle Eski Dersimliler'den Mamakanlar yüzlerce yıl boyunca Kırmanciye (Ermenistan)'nin yönetiminde önemli rol oynadılar.

Khal-Ferat Monarşisi (Arsakid Krallığı) tasfiye edildikten sonraki dönemin değişik evlere mensup en önemli Kırmanciye (Ermenistan) yöneticileri ve prensleri yaklaşık bir kronolojiyle şunlardı:

Siunia'lı Vasak I (442-451), ünlü 451 direnişinde öldürülen Vardan'ın yegeni *Vahan Mamikonyan* (485-505), *Vard Mamikonyan* (505-514), Mzhezh Gnuni (518-548), Siunia'lı Philip (574-76), Varaz-Tirots Bagratuni (628-631), Mzhezh II Gnuni (628-635), David Saharuni (635-38), Theodore Rshtuni (638-655), *Hamazasp Mamikonyan* (655-658), *Gregory I Mamikonyan* (662-684), Aşot I Bagratuni (686-690), Nerseh Kamsar*akan* (689-691), Smbat I Bagratuni (691-711), Aşot II Bagratuni (732-48), *Gregory II Mamikonyan* (748-50), Isaac/İsak Bagratuni (755-61), Smbat/Simbat II Bagratuni (761-72), Tachat Anjevatsi (780-85), Aşot III Bagratuni (806-826), Smbat III Bagratuni (826-55), Bagrat Bagratuni (830-52), Aşot IV Bagratuni (856-890).

Yukardaki listeyi adını kaydetmeyi unuttuğum bir kaynaktan almışım.

Bu listeden dönemin Mamikonyan/Mamakan yöneticileri ayıklanacak olursa *Mamakan Hanedanı* **(***Dersim Geleneğinde Khal Mem Hanedanı***)**'na mensup adlar şunlardır:

1. Vardan Mamikonyan (ölm. 450/451)

2. Vahan Mamikonyan (482-505)

3. Vard Mamikonyan (505/511-514)

4. İkinci Vardan

5. (?)

6. Muşel Mamikonyan (?-650)

7. Hemazasp Mamikonyan (655/657-658/661)

8. Birinci Grigor Mamikonyan (661/662-684/685)

9. İkinci Grigor Mamikonyan (748-750).

428 yılında Ermenistan krallığı Sasani imparatorluğuna ilhak edilmişti. *Khal Ferat Krallığı* tasfiye edildikten sonra, beşinci yüzyıl ortalarından itibaren Ermenistan'ın büyük bölümü Ermeni asıllı olmayan Mamikonyanlar (*Dersim Ulusal Destanı'ndaki Domane Khalmemi, Khal Mem Oğulları*) tarafından Sasaniler (Zazalar)'e bağlı olarak yönetildi.

Bu *Mamikonyan Hanedanı (Khal Mem Krallığı)*'nın kurucusu bazı kaynaklara göre 451 isyanında öldürülen ünlü *Vardan Mamikonyan*'dır.

Dersim geleneğinde Vardan'ın izlerini aramak gerektiğine inanıyorum. Etnik olarak Mamakanlar'a referans olan Khal Mem adı kişisel bazda belki de ona veya atalarına işaret etmektedir.

Vardan'ın prensliği onun yeğeni *Vahan* (Vassak?) tarafından krallık düzeyine yükseltildi.

Görüldüğü gibi, *Khal Mem Oğulları* (Mamakanlar, Mamikonyanlar), *Khal Ferat Krallığı* döneminde olduğu gibi, bu krallığın sona ermesinden sonra M.S. 485-750 tarihleri arasındaki 200 yılı aşkın dönem boyunca da Ermenistan'da önemli rol oynadılar.

Vardan hariç yukarıda adları sayılan Khalmemler (Mamikonyanlar)'den ilk beş yönetici Sasaniler'in genel valileri (marzpanları) olarak görünüyorlar. Yedincisi Bizans'a, son ikisi veya en sonuncusu ise Araplar'a bağlı olarak yönetmişlerdir. Adları sayılan kişiler bazı kaynaklarda *krallar* olarak tanımlanmaktadırlar.

Diğer Geç Dönem Zaza Monarşilerinden Birkaçı

Khal Ferat Krallığı (Ermenistan Arsakid Devleti)'nın sona erdiği 428 yılından sonra Ermenistan'da politik/yönetsel birlik dağılmıştı. Bu dönem yaklaşık 500 yıl kadar devam etti. Nakhararlar denen feodallerin ve sayısız beyliklerin hüküm sürdüğü ve politik bir kaosun egemen olduğu tüm bu dönem boyunca Ermenistan'ın ulusal varlığının devamı dinsel ve kültürel otonominin hedeflenmesi ve başarılmasıyla mümkün olabildi. Bir Ermeni alfabesi ve literatürünün varlığı buna katkıda bulundu. Dil, alfabe ve literatür evrensel düzeyde Ermeniler'i birleştiren ve eritilmeye karşı direnci arttıran bir faktör oldu.

885 yılında Bagarat Evi'nin bir kolu, Aşot V Bagratuni'den başlayarak Ermenistan kralları ünvanını aldılar. Böylece Arsakid yönetimi son bulalı beri ilk kez hem Arap hilafeti hem de Bizans tarafından tanınan yeni bir Ermenistan Krallığı başlamış oldu.

Bagratuni ve Vaspurakan hanendanları hakkında aşağıdaki özet bilgi gerekli gibi. Ama kronolojinin pek güvenilir veya kesin olmadığını belirtmek zorundayım.

Bagratuni Hanedanı

Varaz-Tirots Bagratuni (628-31), Aşot I (686-90 veya 732-750), Sahak (750-55?), Smbat I (691-711 veya 755?-72), Aşot II Msaker (732-48 veya 806-827), İsak Bagratuni (755-61), Smbat II (827-860?), Aşot III Medz/Büyük (806-26 veya 860-890), Smbat III (826-55 veya 890-914), Bagrat (830-52), Aşot IV Demir (856-90 veya 914-929), Abas (929-53), Aşot V (953-977), Smbat IV (977-990).

Bagratlar'ın Kars Dalı

Muşel (962-984), Abas (984-1029) ve Gagik Abas (1029-1064).

Kırmanciye beyliklerinden birisi olan Kuzey-doğu Ermenistan'daki Bagrat Krallığı'nın başkenti ve merkezi Ani idi. 1064 yılına kadar toplam 298 yıl yaşayan bu krallık daima Müslüman Arap halifeliğini tanıdı. Kurucusunun Aşot olduğu kaydediliyor.

Sason Zaza Krallığı (Bagratlar'ın Sason veya Taron/Muş Dalı, 817-54)

Ani başkentli Bagratuni krallarından II. Aşot'un oğlu ve II. Smbat'ın kardeşi *Bagarat*, Bagratuni Krallığı'nın güney topraklarında başkenti Sason olan ayrı bir krallık kurmuş, fakat 27 yıllık bir saltanatı takiben 854 yılında Abbasiler tarafından oğulları Aşot ve David ile birlikte esir edilip Bağdat'a götürülmüş, böylece Sason başkentli Güney Bagratuni Krallığı son bulmuştur.

Sason krallığı konusunda bu çalışmanın son bölümünde de bazı bilgiler vereceğim.

III. Aşot zamanında Ermenistan'da Abbasi hakimiyeti iyice artar. 885 yılında III. Aşot, halifenin genel valisi Ahmed İbni İsa tarafından tekrar tac giymeye mecbur kalmış, bu kralın kardeşi prens Abas ise bir süre Kars'ta hüküm sürmüştür. III. Smbat'a tac giydiren ise Türk emiri Afşin olmuştur.

Asıl Bagratuni krallığına 16 Ağustos 1064 tarihinde Selçuklular tarafından son verildi.

Vaspurakan (Ardzruni) Hanedanı

Gagik (908-36), Aşot-Derenik (936-958), Ebu Sehl Hemazasp (958-68), Aşot-Sahak (968-990?), Gurgen-Khaçik (990?-1003), Senekerim-Hovhannes (1003-1027), Davith (1027-1037), Atom ve kardeşi Ebu Sehl'in müşterek yönetimi (1037-1080).
Van Gölü bölgesinde 908'den 1021'e kadar yaşayan Artsruni Krallığı, 1021-1080 arasındaki 59 yılda ise Bizans imparatorluğuna tabi olarak Sivas'ta devam etti ve Selçuklular tarafından ortadan kaldırıldı

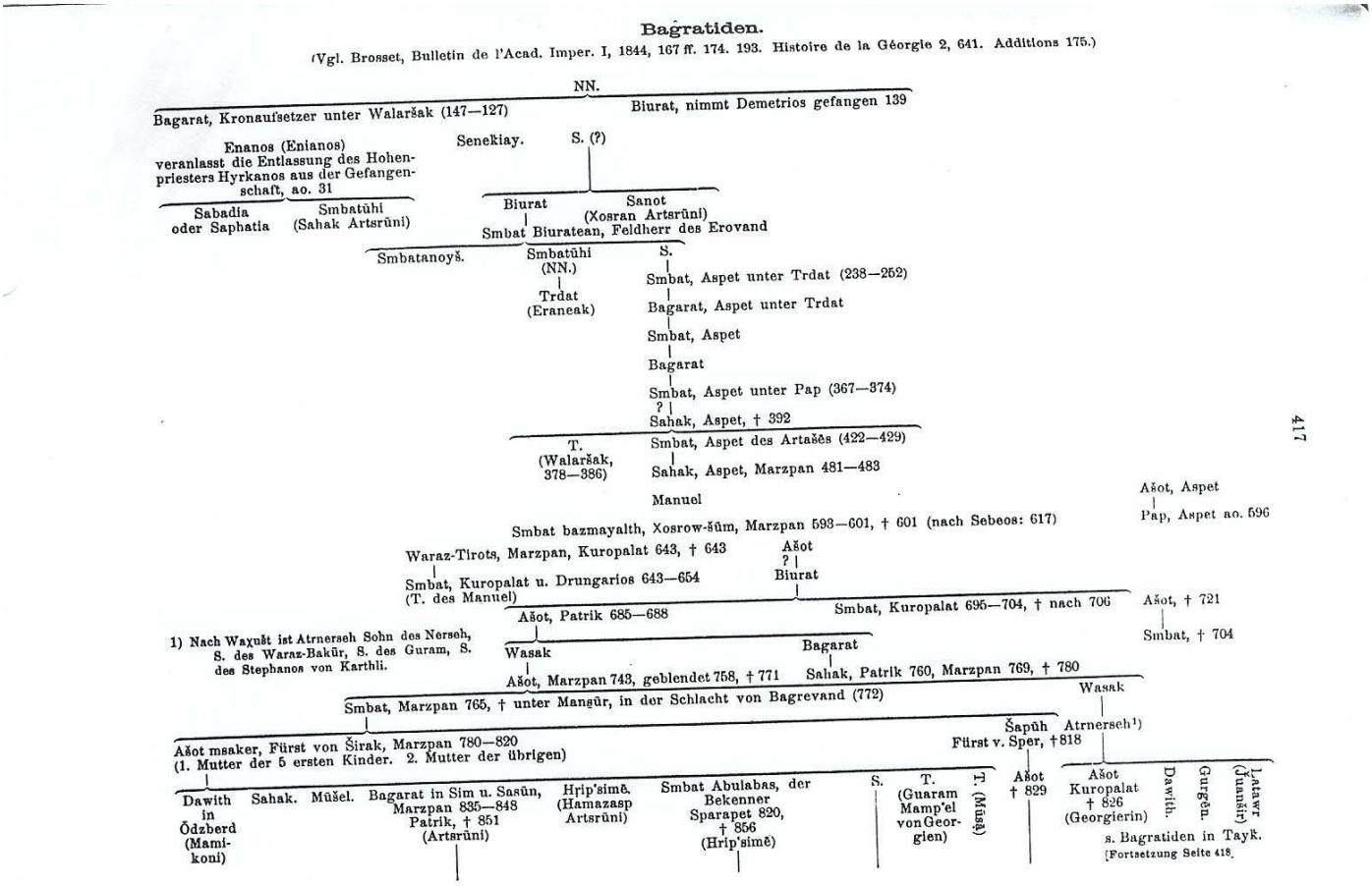

Kaynak: F. Justi, Iranisches Namenbuch, 1963, s. 417

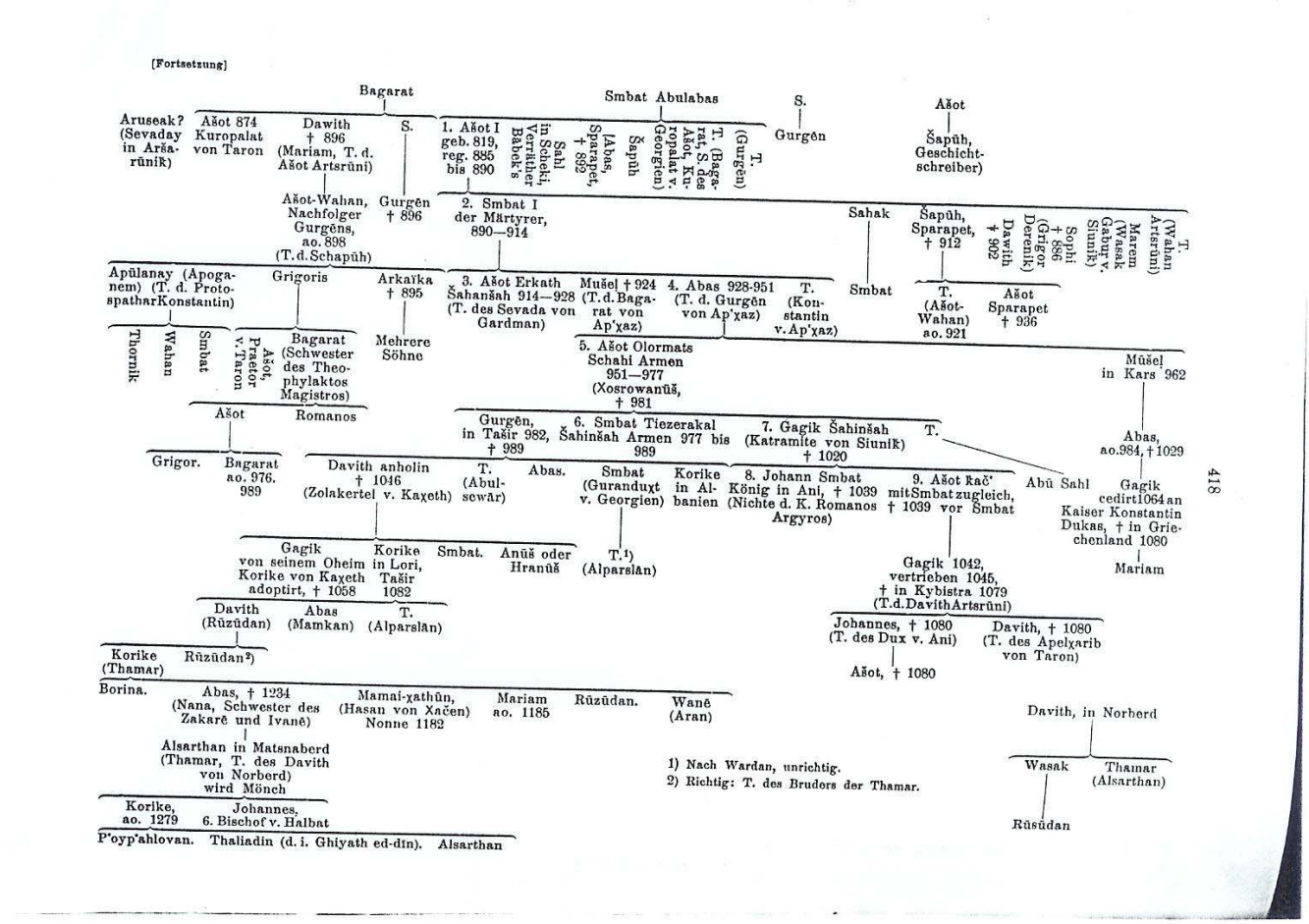

418

Kaynak: F. Justi, Iranisches Namenbuch, 1963, s. 418

Bagratlar'ın Şeceresi

Kaynak: Justi, İranisches Namenbuch, 1963, syf. 417-418

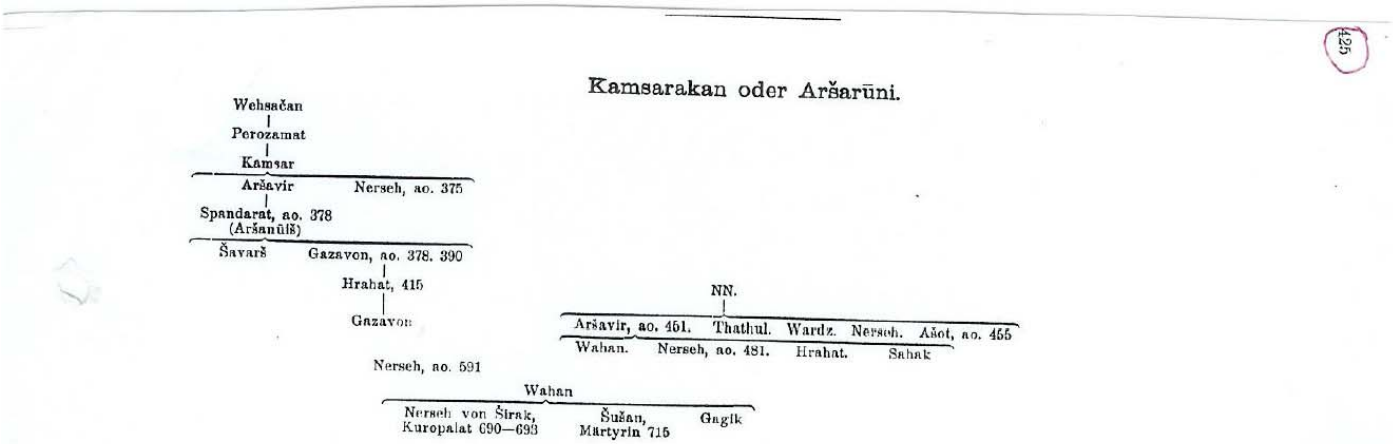

Kaynak: F. Justi, Iranisches Namensbuch 1963, s. 425

Kamsarakan (Arsaruni) Evi'nin Şeceresi

Kaynak: Justi, a.g.e., syf. 425

Artsrūni.

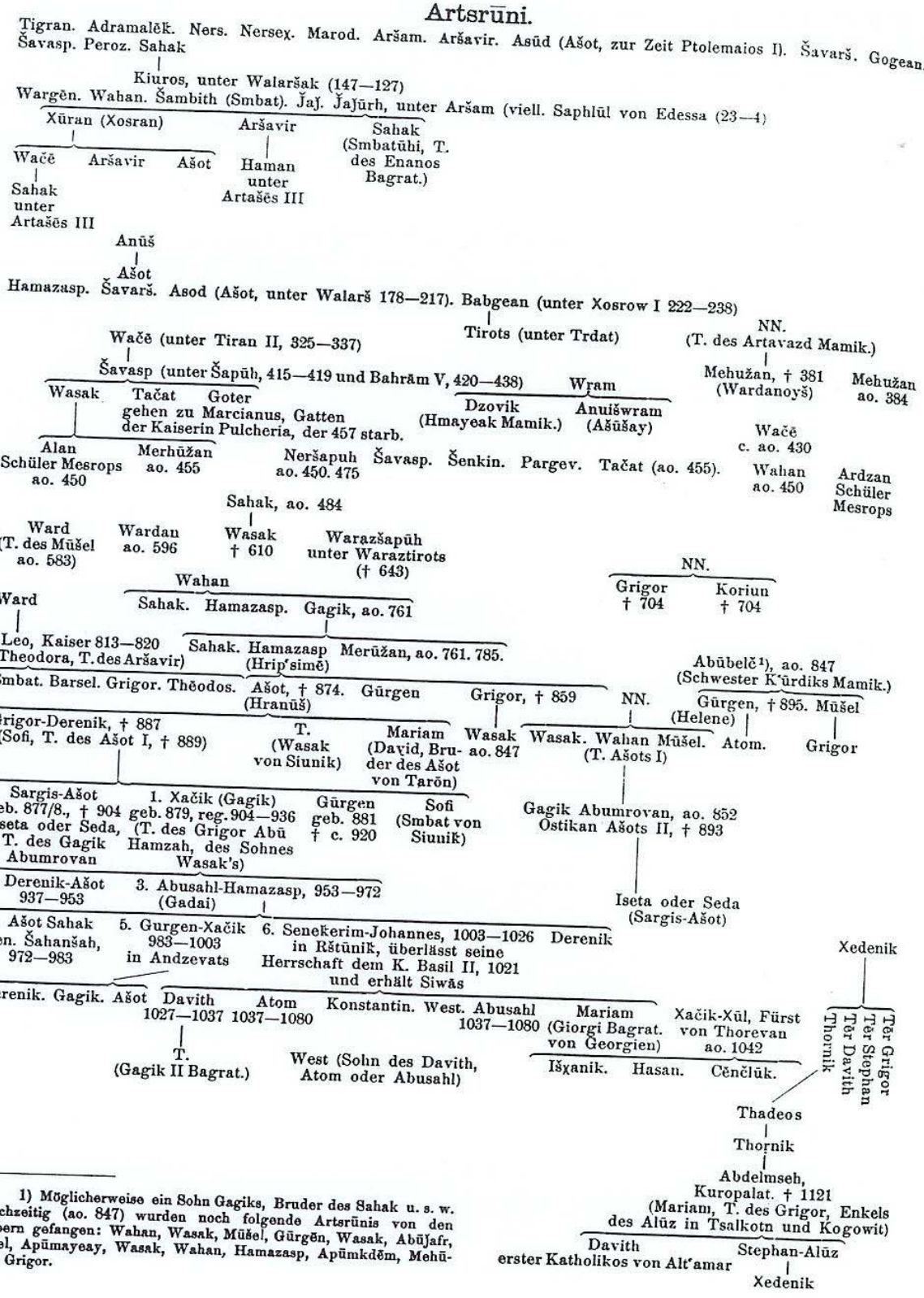

1) Möglicherweise ein Sohn Gagiks, Bruder des Sahak u. s. w. Gleichzeitig (ao. 847) wurden noch folgende Artsrūnis von den Arabern gefangen: Wahan, Wasak, Mūšel, Gūrgēn, Wasak, Abūǰafr, Mūšel, Apūmayeay, Wasak, Wahan, Hamazasp, Apūmkdēm, Mehūžan, Grigor.

Artsruniler'in Şeceresi

Kaynak: Justi, a.g.e., syf. 416

PARTÇA, SASANİCE (ZAZACA) VE ERMENİCE İLİŞKİLERİ

Malcolm'a göre Parniler (Partlar)'in konuştuğu dil Persçe'nin bir kuzey diyalekti olup, bazen *Arsakid Pehlevi* olarak adlandırılmaktadır. Justin, O'nun aktardığına göre, bu dilin Medce ve İskitçe karışımı olduğunu söylemektedir.

Partça'yı bir kuzey-batı İrani diyalekt olarak nitelendiren *The Cambrıdge History Of İran* (3/I), onun Partiya eyaletinin daha eski sakinlerinin dili olduğunu tahmin etmektedir. Adı geçen kaynağa göre Parniler'in kendi öz dilleri ise Doğu İrani Sakalar'la komşuluklarına bakılırsa daha çok Doğu İrani karakteristikler taşıyan Medce ile İskitçe arasında bir şey veya her ikisinin karışımı olmalıydı.

Medce konusunda henüz bir fikir birliği oluşmadı. Bir görüşe göre Medce'nin yaşayan baş temsilcisi Paşto adıyla bilinen Afgan dili, bir diğer görüşe göre de Baba Tahir'in kullandığı dil, başka deyişle Goranice (Zazaca)'dir.

Paşto dilinin Kürtçe ile çok benzer olduğu dikkate alınırsa, bu tartışma Medce'nin Kürtçe mi, yoksa Zazaca mı olduğuna indirgenebilir.

Hem Partlar'ın hem de Sasaniler'in dili genelde Pehlevice olarak tanımlanmakta ve Pehlevice'nin de Dımılki (Gorani, Zazaca) olduğuna işaret edilmektedir. N. C. Debevoise, Partlar'ın Pehlevice denen dili İran'a girdikten sonra benimsediklerine işaret etmekte ve Pehlevice'yi de "*Arami alfabe ile yazılan Persçe"* olarak tanımlamaktadır.

E. G. Browne'ye göre ise Pehlevice denen dilde sözcüklerin önemli bir kısmı İrani değil Semitiktir ve bu sözcükler Süryanice ve Keldanice'ye yakın Arami bir diyalektten alınmadırlar.

Bir dilin bir diğerinden ödünç sözcükler alması doğal. Ama bu belli bir sınırı geçmemeli. Örneğin Browne'nin deyişiyle cümlenin genel yapısı, zamirler ve yardımcı fiiller asıl dilin kendisinden olmalıdır. Oysa Browne'nin görüşüne göre Pehlevice'de bu limit aşılmış, Aramice (Süryanice) unsur dilin yapısını değiştirecek denli ona hakim olmuştur. Böylece, onun iddiasına göre, örneğin *Sasani yazıtlarındaki Pehlevice*'de isimlerin çoğul ekleri, tüm işaret sıfatları, tüm zamirler (şahıs ve işaret zamirleri), 1'den 10'a kadarki sayılar, en temel ve yaygın yardımcı fiiller (olmak, gitmek, gelmek, yemek, istemek, uyumak, yazmak gibi), öneklerin/edatların hemen tümü, hemen hemen bütün zarflar ve bütün bağlaçlar, isim teşkilinde bazı önemli sonekler ve genelde sözcüklerin büyük bir bölümü Aramice'den gelmedirler.

Kısacası Browne'nin görüşüne göre Pehlevice'nin ana özelliği İrani ve Semitik öğelerin bir karışımını temsil etmesidir.

Kars Tarihi'nin yazarı Kirzioğlu'na göre, Partlar'ın İran'a girdikten sonra 250 yıllarından itibaren benimsedikleri söylenen Pehlevice denen dil İranlı Sasaniler'in diliydi.

Ben bu görüşe katılıyorum.

Ek olarak, Sasaniler'in dilinin bugün Dımılki (Zazaca, Kırmancki) denen dille aynı olduğunu düşünüyorum. Yani Partlar'ın İran'a ilk geldiklerinde üstlendikleri dil, Pehlevice olarak da referans verilen Sasanice (Zazaca) olmalıdır.

Mamakanlar (Tzaniler)'ın hangi dili konuştuklarını bilmiyorum. Onların dili de Zazaca olabilir. Ama mümkündür ki Partlar gibi onlar da Zazaca (Sasanice)'yı sonradan üstlenmiş olsunlar.

Bu varsayım doğru kabul edilirse, belki Dersimliler'in neden kendilerini Zaza olarak tanımlamadıkları ve *"Zaza name zone Mao"* (Zaza, bizim dilimizin adıdır) vurgusu yaptıkları da anlaşılır hale gelir.

Ermenice ile ilişkilere gelince...

Ermeniler'in bir alfabe benimsemeleri ve yazı diline geçmeleri Sasaniler (Zazalar)'in hakimiyeti altında gerçekleşti. Sasanice'nin devlet dili olduğu veya en azından yönetimde ağır bastığı böyle bir dönemde oluşan ve gelişen Ermeniler'in literatür dili de doğal olarak Sasanice'nin etkisi altında kalacaktı. Adlara ve terminolojiye baktığımızda Ermenice üzerindeki Pehlevice (Partça ve Sasanice) etkileri açıkça görebiliriz. Yüzlerce yıl Part (Khal Ferat) ve Sasani (Zaza) yönetiminde yaşayan Ermeniler'in dili ve edebiyatının bundan etkilenmemiş olması düşünülemez.

Ama bunu eşit ölçüde olmasa da karşılıklı bir etkileşim olarak düşünmeliyiz.

Bu konularda daha net bir görüş ancak Ermeni ve Zaza dillerinin kapsamlı bir mukayesesi ile oluşabilir. Böyle bir mukayese Ermenice'nin Dersim dili üzerinde ne ölçüde etkili olabildiğine, kaynaklarda Ermeni olarak bilinir hale gelen Mamakanlar'ın ve Partlar (Feratlar)'ın daha önce Ermenice konuşup konuşmadıklarına ya da bu dili ne oranda benimsediklerine de ışık tutabilir.

Ermenice M.S. 400 yılına kadar henüz yazı dili haline gelmemişti. Bu tarihe kadar belirli bölgelerde sadece konuşma dili olarak mevcuttu.

Bir Ermeni alfabesinin benimsendiği tarihe (M.S. 400) kadar Ermenistan'da yazı dili İran dili idi. *Pehlevice ve Sasanice denen Zazaki (Kırmancki) olmalı bu*. Dini metinler, tüm literatür, yönetim işleri bu döneme dek İran dilindendi.

İran dilinin hakimiyeti, bir Ermeni alfabesinin bulunuşu ve Ermenice'nin yazı dili haline gelişinden sonra da uzun süre devam etti.

M.S. 400 yılından sonra bile Ermeni dili Arami ve Yunan karakterlerle yazılıyordu. Ermenistan (Ermeni) yukarı sınıfları, yani Ermenistan'ın kraliyet ailesi, ruhban sınıfı ve soyluları çok dilli idiler. İran dilinin yanısıra Yunanca ve Ermenice konuşurlardı.

Ermenice, Hint-Avrupa dil ailesinin ayrı bir şubesi olarak tasnif edilir. Toumanoff'a göre Ermenice denen dil başlangıçta Hayasa veya Urartu dili olabilir.

Richard N. Frye, *Continuing İranian Influences On Armenian* (1966) başlıklı bir yazısında Ermenistan ve Ermenice üzerindeki İrani etkilere (din, dil, hukuk, vd) değinir. Bu İrani nüfuzun Medler ve Akamenidler'le başlayıp Partlar ve Sasaniler'le sürdüğüne işaret eder. Ermeniler Hristiyan olduktan sonra bu etki giderek azalsa da devam etmiştir.

Medler'le başlayarak süreklilik kazanan İrani etkinin özellikle dile ilişkin boyutunu irdeleyen Frye, bazı örnekler verir.

Frye, İrani dilinin evrimini *Eski Medce*, *Orta Medce* ve *Medi-o-Partça* olarak üç aşamaya bölmektedir. *Medi-o-Partça* terimiyle Milattan sonraki ilk iki yüzyılın Medce ile Partça'nın bir karışımı olarak tanımlanan dilini kastediyor. O'na göre Ermenice en fazla İrani etkiye Partlar zamanında uğrar. İrani dillerden en çok ödünç kelimenin bu dönemde alındığını söyleyen Frye, Ermenice'ye geçen *shen* (köy), *kari* (çok) vd gibi bazı İrani sözcüklere daha çok Doğu İrani diyalektlerde, özellikle Sogdia dilinde rastlanmasını ilginç bulmaktadır (Bk. *Yad-Name-Ye İrani-Ye Minorsky*, Tahran, 1969, No. 124 içinde s. 80-89).

KIRMANCİYE-DERSİM KİLİSESİ VE KLERJİNİN ETNİK KİMLİĞİ

St. Gregory, Hayatı ve Şeceresi

Kırmanciye (Ermenistan)'yi Hristiyanlığa çeviren ve bir Ermeni mezhebi olarak bilinen Gregoryenliği kuran St. Gregory, iddia edildiği gibi Ermeni değil, ama Part (Pehlevi) orijinlidir. Ya da geleneğin Partlar'ın bir kolu gibi tanıttığı Karen veya Suren evindendir.

St. Gregory'nin elinden Hristiyanlığı benimsemiş olan ve keza Ermeni olduğu iddia edilen ilk Hristiyan Ermenistan kralı Tiridates de Ermeni değildir. O da orijinde bir Part (Arsakid)'tır.

Kısacası, St. Gregory ve Tiridates, Dersim geleneğinin diline çevirirsek Kal Ferat'lı idiler.

Tridates'in Part orijini onu "*Ermenistan aydınlanmasının ikinci babası"* olarak ve *Saint* (*Saint Trdat*) olarak tanımlayan M. Khorene tarafından da kaydedilir.

Trdat (Tiridates) adı, tıpkı Ezda sözcüğü gibi *Allahverdi* demektir. Bana Seyit Rıza'nın torunu tarafından iletilen Dersimli Şeyh Hasananlılar'ın şeceresinin başında birkaç *Allahverdi* adı vardır. Tabii burdaki Allah, benim düşünceme göre İslam'ın Allah'ı değil, pagan dönemin önde gelen *Tir* adlı tanrısı olmalıdır. Bazen Ter gibi yazılan Dersim adının baş kısmı (Der) da belki onunla ilişkilidir.

Khorene, halkı İsa'nın öğretisine çağıran Tiridates'in Hristiyanlığı Ermenistan prensleri ve soylularına dayatmada oynadığı büyük ve öncü role işaret eder. Bu amaçla Ermenistan'ın uzak parçalarına seferler düzenlediğini söyler.

İşin gerçeğini söylemek gerekirse, Gregoryenlik, doğuşunda Arsakidler (Partlar, Pehleviler)'in Ermenistan kolunun, yani Kal Feratlar'ın bir mezhebi ve kilisesi idi.

Bir ve aynı kişinin tarihteki adı ile destandaki adının farklı olabileceğine işaret eden Kirzioğlu'nun iddiasına göre, Ermenistan Arsakidleri'nin hayatını anlatan *Dede Korkut Oğuznameleri*'nde Partlar'a *Bayındır Hanlar*, Ermenistan'da Gregoryen mezhebini kuran *Aziz Kirkor Lusavoriç (Nurlandırıcı Aziz Greguvar)*'e ise *Korkut-Ata*, *Bayatlı Kara-Hoca Oğlu Dede Korkud* (Bayat boyundan Kara-Khoca/Hoca Oğlu), *Oğuzlar'ın Şeyhi*, *Surenyan Anak-Oğlu Kirkor Lusavoriç*, *Karenyan-Anak oğlu Kir-Kor* gibi adlarla referans verilmektedir *(Bk. Kars Tarihi, s. 144, 165*).

Karenyan, Karen evinden olmak demektir. Kirzioğlu, Anak Bey'i bazen Karen, bazen Suren kolundan gösterir.

St. Gregory, daha büyük ihtimalle Suren (Suren Pahlav) evindendi.

Agathangelos da, Pehleviler'in hangi kolundan olduğunu söylemese de, St. Gregory'nin Pehlevi orijinine vurgu düşer. Lazar ise, St. Gregory'nin Suren Pahlav'larla kan bağına işaret eder. Moses Khorene, *Anak Bey*'in oğlu olduğunu söylediği St. Gregory'nin Pahlav eyaletinden (yani sonraki adıyla *Horasan*'dan) ve Part (Pahlavi) orijinli olduğunu, babası Anak dolayımıyla Pahlavlar (Pehleviler, Partlar)'ın Suren kolundan olduğunu herkesin bildiğini yazmaktadır (Bk. Khorenatsi, a.g.e., s. 228-229, 250).

Khorene'nin anlatımında bir karışıklık var. Bir yerde *Burdar* adlı birinden bahseder. Partiya (İran, modern *Horasan*)'dan gelerek Kapadokya'nın Kayseri (Caesarea) kentine yerleşen *Burdar*, burada *Sophy* adında Hristiyan bir kadınla evlenir. Bir belirsizlik olmakla birlikte bu kadın *Nicea Meclisi*'ne katılanlardan Edessa papazı Euthalius'un kızkardeşi olabilir.

Khorene, Gregory'nin Kayseri'de doğduğunu ve Burdar'ın eşi Sophy'nin de onun ebesi olduğunu yazmaktadır.

David adında bir adamın kızı olan *Mariam* ile evlenen Gregory, bu evlilikten *Vrt'anes* (Büyük Vrtanes) ve *Aristakes* adlarında iki oğlu olduktan sonra eşinden ayrılır. Ermenistan (Kırmanciye)'a gelerek kral Trdat'ın yanında *Yüksek Rahip* olarak görev alır. *Saint* ünvanı da alan kral Trdat, Ermeni prensleri tarafından zehirlenerek öldürülür ve *T'ordan*'da gömülür (M.S. 330).

Khorene'ye göre Gregory'nin rahipliğe başlaması kral Trdat yönetiminin 17'inci yılına rastlıyor. *Sebaste* (modern Sivas) kentinde kendi öğretisi için materyal toplayan Gregory, çeşitli halklardan pek çok kimseyi Hristiyanlığa kazanır. (Khorene, a.g.e., s. 228-29, 250).

Daha sonra Gregory'nin yerine oğlu *Aristakes* geçer. Bizans imparatoru Constantin'in emriyle toplanan *Nicaea Meclisi*'ne katılamayan kral Trdat ve St. Gregory bu toplantıya kendilerini ve Ermenistan'ı temsilen Aristakes'i göndermişlerdir. Bu toplantının amacı bir süre önce öne sürdüğü yeni bir doktrin nedeniyle heretik ilan edilen İskenderiye'li *Arius*'u ve yandaşlarını mahkum etmekti.

Toplantıdan ortodoks bir inançla döndüğü söylenen Aristakes Valarşabat'ta kral Trdat ve babası Gregory ile görüşür, toplantı hakkında onları bilgilendirir. Khorene'nin anlattığına göre St. Gregory bu görüşmeden sonra geri *Daranalik dağlarına* döner ve bir daha kimseye görünmeden ötedenberi inziva hayatı yaşadığı ve aşık olduğu bu dağlarda ölür. Çobanlar tarafından bulunan ölüsü *Garnik* adlı birisi tarafından *T'ordan köyünde* toprağa verilir.

Khorene, kral Trdat'ın bu görüşme sırasında Gregory'nin yaşadığı aynı yöredeki (Daranalik dağları) *Garni Kalesi*'nin inşaasını bitirdiğine işaret eder.

Thomson, Gregory'nin döndüğü söylenen Daranalik dağları ile Garni'nin ilişkisi olmadığını not düşüyorsa da, eski Daranalik'e tekabül eden modern Kemah ve Koçkiri yöresinde *Gerniler* adında bir aşiretin varlığını bildiğim için burada da aynı adı taşıyan bir kalenin olabileceğini düşünüyorum.

St. Gregory'nin hayatını '*Daranalik Eyaleti*'ndeki *Mane Mağaraları*'nda geçirdiğini söyleyen Khorene, bu yerin adının daha önce yine bu mağarada yaşamış olan *Saint Rhipsime*'nin arkadaşlarından *Mane* adındaki misyoner bir Hristiyan kadının adından geldiğini söyler. Sonraları St. Gregory de bu aynı yerde üstlenir, inancı yaymak için bu üsten hareketle geziler yapar ve izleyicilerini eğitir.

Khorene'nin '*manevi bir kılıçtı*' dediği ve tüm kötü ve adaletsiz kişilerin düşmanlığını kazandığını söylediği Aristakes, yedi yıl (328-335, çev) Ermenistan Patriarkı olarak görev yaptıktan sonra *Life Of Nerses* adlı kitaba göre Archilaeus adında "*Tsop'k Eyaleti'nden bir Ermeni*" tarafından öldürülür. Khorene'ye göre onu öldüren bu adam *Dördüncü Ermenistan* denen eyaletin valiliğine atanmıştı ve Tsopk Eyaleti'ne giderken yolda karşılaştığı Aristakes'i kendisini ciddi şekilde suçlamış olduğu için kılıçla öldürüp Klikya'daki Toroslar'a kaçmıştır.

Aristakes, *Ekeleats Eyaleti (Akilisene)*'ne götürülüp kendi öz-kasabası *T'il*'de toprağa verilir. Thomson'un notuna göre St. Gregory ve soyunun mülkiyetinde olan *T'il*, *Nane*'nin tapınağının olduğu yerdir. Khorene'nin anlatımından bu yerin Gregory ailesinin öz-yurdu olduğu anlaşılıyor.

Böylece eskiden beri misyoner faaliyetin bir üssü olduğu anlaşılan Dersim ve yakın çevresinin Gregory ailesinin vatanı olma ihtimali de güçlü görünüyor.

Daha sonra Aristakes'in büyük kardeşi *Vrt'anes* patriark olarak atanır.

Vrtanes'in *Saint Grigoris* ve *Saint Yusik* (*az umut* demek) adlarında iki oğlu vardır. Kendisinden sonra küçük oğlu *St. Yusik* geçer patriarklık tahtına.

Yusik, Ermenistan kralı Tiran tarafından öldürtülür. Grigoris ise Khorene'ye göre kral Trdat'ın öldüğü haberi duyulduktan hemen sonra kendisine çıktığı seyahatte eşlik eden Sanatruk adında biri ile 'daima inançsız' olan Aluanklar tarafından Hazar Denizi civarındaki Vatnean Ovası'nda öldürülmüş ve *Küçük Siunik*'teki Amaras kentine götürülüp orada gömülmüştür.

Khorene, bir yerde, St. Yusik'in de ölmesinden sonra St. Gregory'nin ailesinden patriarklık makamına geçecek kimse kalmadığı için ondan boşalan göreve *Tarawn Eyaleti*'ndeki Aştişat'tan *P'arnerseh* adlı birisinin atandığını yazarken, bir diğer yerde, St. Yusik'ten sonra oğlu ve halefi *Saint Nerses* (Büyük Nerses)'in Ermenistan arkbişopu olduğunu yazmaktadır. (Khorene, a.g.e., s. 247, 249-51, 271-73).

Bizans (Roma) imparatoru Valens Augustus tarafından sürgün edildiği söylenen Nerses'e sürgünde olduğu sürece *Khad* adında biri vekalet etmiş ve Nerses sürgün bulunduğu bu sıralarda heretik olarak suçlanan Arius'un yandaşları (Ari'ler) tarafından ziyaret

edilmiştir. Daha sonra itibarı iade edilen Nerses, Khorene'nin aktardığına göre, Ermenistan kralı Pap tarafından içkisine zehir katılarak öldürülmüştür.

St. Nerses *Ekeleats Eyaleti*'ndeki *Khakh* köyünde ölür ve olan biteni gizli tutan kral Pap tarafından *T'il* kentinde gömülür. Ondan boşalan episkopal tahta onun ailesinden gelen *Albianos*'lardan *Shahak* adında biri atanır. Atama yetkisi Batı Ermenistan'daki Kayseri arkbişopuna ait iken bu atama kral Pap tarafından ona danışılmadan yapılır. Shahak'tan sonra Albianos ailesinden *Zaven*, onu takiben de Faustos'a göre gene aynı aileden olup Shahak ve Zaven'le akraba olan *Aspurakes* Ermenistan arkbişopu olurlar. O ölünce ise St. Nerses (Büyük Nerses)'in oğlu *St. Sahak* patriark olur (M.S. 389, çev).

Khorene Sahak'ın soyağacını babadan oğula şöyle vermektedir:

St. Gregory-Vrt'anes-Yusik-Atanagenes-Nerses-Sahak.

St. Sahak'ın kızıyla evli olan *Hamazasp Mamikonyan*, Sahak'ın talebi üzerine Sasani hükümdarı tarafından Ermenistan ordu kumandanlığına atanır. Elişe'nin tarih kitabının kahramanı ve Hamazasp Mamikonyan'ın oğlu ünlü *Vardan Mamikonyan* St. Sahak'ın torunudur. Sasani şahı Vram, Sahak'ı yerinden indirip tutuklar ve onun yerine *Surmak* adında Bznunik'li bir rahibi atar.

Böylece çizgide bir kopma görülür.

Başlangıçta Sahak'ın yerinden edilmesine sevindikleri söylenen Ermenistan prensleri bir yıl sonra Surmak'ı görevden kovdururlar. Bu defa da Sasani kralı birbiri ardına *Brkişo* ve *Samuel* adlarında iki Süryani papazı atar bu göreve.

St. Sahak sonunda serbest bırakılmış ve Khorene'nin yazdığına göre Sasani kralı tarafından kendisine birkaç köy verilerek Sasaniler'e karşı isyan etmemesi için ısrarla uyarılmıştır.

Sahak'ın talebiyle Sasani kralı (Vram V: 421-439, çev) Mamikonyan evine/ailesine ait mülkleri *Sahak'ın torunu general Vardan Mamikonyan*'a iade eder ve onları serbest bırakıp geri Ermenistan'a dönmelerine izin verir. İsyan etmemeleri için uyarılanlardan biri de Vardan olmalı.

Ama ünlü Vardan isyanı bu tarihten 10-12 yıl kadar sonraya rastlıyor (450-51).

Bagrevand Eyaleti'ne yerleşen Sahak, bir süre sonra hastalanınca öğrencileri tarafından Bagrevand'ın *Blur köyüne* götürülür ve orada ölür (7 Eylül 438, çev). Cesedi kızı *Dstrik* (Khorene bu kadın için Vardan'ın eşi diyorsa da doğrusu Vardan'ın babasının eşi olmalı gibi) tarafından Tarawn Eyaleti'ne götürülerek kendi öz-köyleri *Aştişat*'ta gömülür.

Tarawn eyaletinden olan Ermeni alfabesinin mucidi Mesrop ise, Khorene'ye göre bu tarihten altı yıl sonra Valarşabat'ta ölmüş ve Vahan Amatuni'nin isteğiyle Amatuniler'in toprağı Awşakan'da gömülmüştür.

(Bk. Khorene, a.g.e., s. 290-99, 302-314, 329, 342, 347).

Thomson'un verdiği bilgiye göre Mesrop'un ölüm tarihi gerçekte 17 Şubat 439'dur.

423

Pahlavuni.

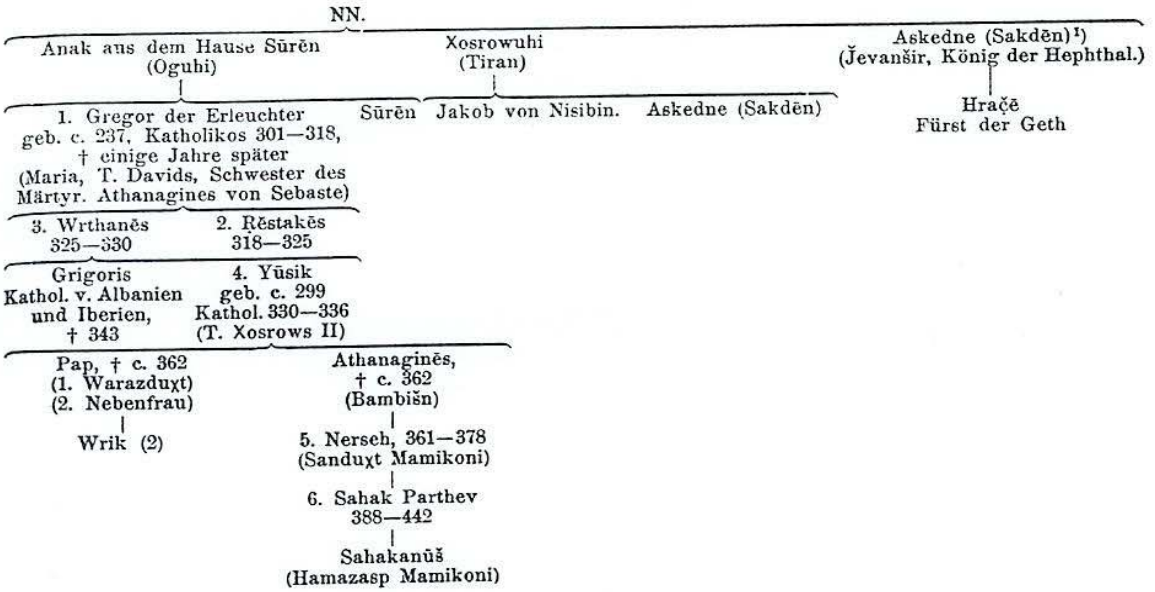

Sahakanūš wird auch von den späteren Pahlavūni als Stammutter angesehen, die seit Ende des 9. Jahrh. auftreten.

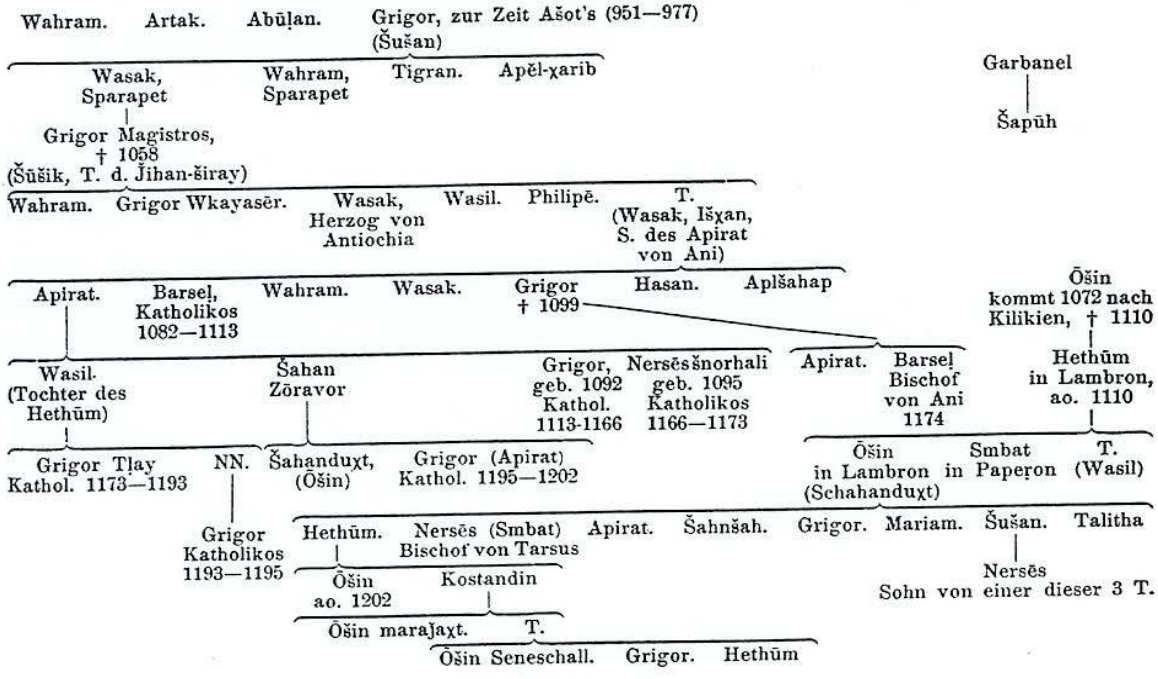

1) Nach einigen Quellen ist nur eine Sakdēn, die Tochter des Tiran, Mutter des Hraçē, anzunehmen.

Kaynak: F. Justi, Iranisches Namensbuch, 1963, s. 279, 423

Pehleviler'in Şeceresi

Kaynak: Justi, İranisches Namenbuch, 1963, syf. 423

HRİSTİYANLIĞIN DERSİM'E GİRİŞİ

Yukarıdaki özet iki konuda açık bir fikir veriyor.

Birincisi, Hristiyanlığın Dersim ve çevresine ne zaman girdiğidir.

Procopius ve Agathias'ın anlattıkları Hristiyanlığın Tzanlar'a M.S. 6. Yüzyıl ortalarında Bizans tarafından zorla dayatıldığı yönündedir.

Az evvelki veriler ise yoğun bir misyoner faaliyetin hedefi haline gelen Dersim ve çevresinin Ermenistan'da benimsenir benimsenmez Hristiyanlıkla tanıştığını ortaya koyuyor.

İkincisi, Hristiyanlığın Dersim'e kimler tarafından taşındığıdır.

Yukardaki bilgilerden görüleceği gibi, bu inancın ve faaliyetin başını çeken St. Gregory, onun ailesi ve kral Trdat'ın kendisi bölgeyle bir şekilde ilintilidirler. Kimisi bu bölgedendir, kimi de orayı yurt ve üs edinmiştir ki, pek çoğu da halen orada yatmaktadır.

Üzerinde yoğunlaşılması gereken nokta bu figürlerden ve az ilerde ele alacağım Pavlaki önderlerinden hangilerinin Dersim-Kızılbaş inancı ve geleneğinde başka bir kimlik altında yaşatıldığıdır.

Bazen Karen evinden olduğu söylenen St. Gregory'nin gerçekte Suren evinden olduğu doğruysa, Gregoryen kilisesi başlangıçta gelenekte Partlar'ın bir şubesi olarak gösterilen Suren evinin elindeydi. Ama bu kilise daha sonraları evlilik yoluyla Mamakanlar (*Khal Mem Oğulları*)'ın eline geçer. Onu aynı zamanda, hatta esasen *bir Dersim (Kırmanc) Kilisesi* olarak veya Dersim kiliselerinden biri olarak da tanımlamak mümkündür.

Ermenistan'da Hristiyanlığı ilk benimseyen, yayan ve Gregoryen Kilisesi'ni kuranlar geleneğe göre Arsaklar (Partlar)'dı. Bu çalışmada onların Dersim geleneğindeki *Kal Ferat grubu* olduğunu ortaya koydum. Açık ki, onların doğrudan devamcıları ve bugünkü temsilcileri de Dersimliler'dir.

Bizans imparatoru Justininan döneminde (530'lu yıllarda) Tzanlar'ın da Hristiyanlığı benimsedikleri söylendiğine göre, Dersimliler eskiden kısmen pagan (doğa dini, Zerdüştlük), kısmen de Hristiyan idiler. Ermenistan'daki eski paganizm bugün en çok Dersim'de doğaya (güneşe, ışığa, aya, vd) tapım biçiminde yaşıyor. Hristiyanlık öncesi eski doğa dininin ve Zerdüştlüğün yanısıra Hristiyanlığın kalıntıları da (Gağand, kiliselerin ziyaret edilmesi, vd gibi) Alevilik görünümü altında Dersim dininde hâlâ yaşamaktadırlar. Dersim Hristiyanlığının daha etkin kolu ise, öyle görünüyor ki, ifadesini az sonra ele alacağım Pavlakilikte buldu.

Etnik Ermeni diye tanıtılan Ermenistan klerjisi de (din adamları zümresi, rahipler tabakası) gerçekte bir tabaka olarak esasta Part (Pehlevi, Arsaklı, Dersim'de Feretanlı) veya Suren evindendi. Çünkü bu zümre, genelde Suren Pahlavlar'dan St. Gregory Evi'dendir. Ermenistan'da Arsakidler denen dönemin, yani Dersim geleneğinin terminolojisiyle ifade edersek *Khal Ferat Monarşisi peryodunun* bütün Ermenistan kralları, klerjinin çekirdeği ve esası, soyluluğun ve askeri kastın ise en üst kesimi veya dikkate değer bir bölümü Pehlevi (Arsak, Eşkani, Part, Feratan) ve geleneğin Pehleviler'in birer şubesi saydığı Karen, Suren vd gibi evlerden idiler.

Pehleviler'in yanında ve onlardan hemen sonraki en etkin öğe, hatta fiiliyatta onlardan daha güçlü ve daha etkin diğer öğe ise Mamakanlar'dı.

Mamakanlar, tekrar tekrar vurguladığım gibi Dersim geleneğinin Khal Mem grubudur.

Kısacası, Ermenistan (Kırmanciye) ve Dersim klerjisinin çekirdeği etnik olarak *Khal Mem-Khal Ferat* ikilisinden bileşiyordu.

Ermenistan'ı Hristiyanlığa çeviren Ermenistan Arsakidler'inin Zerdüştlüğü hiç bir zaman tamamen benimsemedikleri, görünürde Zerdüşt olsalar da en azından Sasaniler'e kıyasla diğer inançlara karşı daha toleranslı ve hoşgörülü davrandıkları kaydedilir.

Belki biraz da bu nedenledir ki Sasaniler Partlar'ı ve Ermeniler'i gerçek İranlı saymamışlardır.

Kızılbaş-Alevi geleneğinde İslami-Şii bir kılık içinde hâlâ yaşamakta olan bir çok ünlü din büyüğü orijin olarak büyük bir olasılıkla Khal Mem-Khal Ferat ikilisine mensupturlar.

Örneğin*, Dersim* adlı kitabın yazarı Andranik, Dujik Baba Dağı zirvesindeki mezarın *St. Sarkis (Khekr)*'e ait olduğunu yazmaktadır. M. Seel, *A Journey In Dersim* adlı gezi notlarında Kızılbaşlar'daki Hızır-İlyas (Hıdır-Ellez)'ın Ermeniler'in St. Sarkis dedikleri figür olduğunu ve üç günlük Hızır orucunun onun için tutulduğunu söylemektedir.

St. Serkis, Ermeni olarak bilinen kiliselerin en büyük *saint'*idir.

Taylor; Injeyrga'da *Surp Minas*'a, Eyrgan'da *Surp Aratoon*'a adanmış kiliselerden de sözeder.

Dersim'in kalbindeki Halvori Vank, Taylor (1866) ve Andranik (1888/1901) tarafından *Surp Carabet Katedrali* (St. Garabet, St. Karpet) olarak tanımlanmaktadır. M. Seel (1911), Ermeni takvimine göre 890 veya 911 yılında inşa edildiğine işaret ettiği Surp Garabet Vank'ın *Baptist St. John'un Manastırı* olduğunu kayd etmektedir. Aynı yazar Nazimiye (Kızıl Kilise)'nin *Dere Ova* adlı yerleşmesinin adını orada bulunan *Der Ohan Manastırı*'ndan aldığını da not eder.

Dersim'de Ermeni diye tanımladığı *Mirakyanlar*'dan sözeden Andranik, *Der-Ovanner* (Der Ohan)'i Mirakyanlar'ın esas kurucusu ve önde gelenlerinden biri olarak tanımlar. O'na göre Dere Ova Mirakyanlar'ın ilk yerleşim yeriydi ve etrafa buradan dağıldılar.

Mirakyanlar'ın diğer önde gelenlerinin veya reislerinin adları Antranik tarafından *Çoğur*, *Ekız*, *Havloru* (Halvori) ve *Torud* olarak sayılmaktadırlar.

Bunlardan Çoğur, bugün *Çukur* adıyla bildiğimiz Alan aşiretinin köyü, Torud hala aynı adı taşıyan ve bazen *Torum* da denen Rutan aşiretinin köyü, Havlor ise *Halvori'*dir.

İlginçtir ki Dersim halkı da Torut köyü halkının Ermeni asıllı olduğunu söylemektedir. Fakat ben 'Ermeni' nitelemesinden en başta ve özellikle kaynaklarda Ermeni diye tanımlanan Dersim'in eski sakinlerini, yani Eski Dersimliler'i anlıyorum.

Antranik'in dediklerine bakılırsa *Koznkex* (Canik-Mazgirt arasında), *Çukur*, *Dere Ova*, *Halvori*, *Vank*, *Türüşmek* ve *Torut* gibi yerleşmelerin eski sakinleri kendi seyahati sırasında adaklarını taşlara yaptıkları, ne kiliseleri ne de papazları olduğu halde hâlâ Hristiyan olan Mirakyanlar'dı. Antranik, Osmanlılar'a karşı 19. Yüzyıl Dersim direnişlerinden sözettiği yerde *Mirakyan-Alan* ve *Mirakyan-Hıran* ittifaklarına da değinmektedir.

Antranik'in Mirakyan dedikleri kimdir? Bu adın çevirisinde bir yanlışlık veya eksiklik olabilir belki. Çünkü ben Dersim'de bu adda bir aşirete rastlamadım. Antranik'in Mirakyan derken kastettikleri belki de Alanlar'dır. Ama Alanlar'ın bu adla bilindiklerini hiç duymadım. Onların tarihin gayet iyi bildiği ve Kırmanciye istilaları da kayda geçmiş olan ünlü Alan kavminden olduklarını sanıyorum.

Mirakyan adının doğrusu belki de *Mihran (Mihrakan)'*dır. Mihran Evi Rey'li ve Part orijinlidir. Sasani generali ünlü *Behram Çupin* bu evdendi. Onların adı Rey kentinin adından gelmedir. 6. Yüzyıl sonuna doğru Arran (Albania)'da bu evden gelen yeni bir hanedanlık doğmuş ve bu hanedanlığın yöneticileri *İranşah (Eranşah)* ünvanı taşımışlardır. Bu evin en son prensi *Waraz-Trdat*, M.S. 821/822 yılında kendi akrabası olan ve Bizans'a (Pontus'a) sığınan ünlü isyancı *Babek*'in adamı *Nerseh* (Arapça'da Narsi) tarafından

öldürülmüştür. Nerseh de, Part orijinliydi. Kaynaklar Nerseh ve adamlarının Bizans ordusu eşliğinde Dersim ve çevresine dek akınlarından sözetmektedirler.

TARİHTE KOMÜNİST GELENEK

Dinin egemen olduğu, yani kilise ve devletin birleşik olduğu toplumlarda politik ve toplumsal isyan hareketleri de zorunlu olarak dini sektler formuna bürünmüşlerdir. Sanayi-öncesi toplumlarda (19. yüzyıl öncesinde) ortak, genel bir olgudur bu.

Sanayi-öncesi çağın komünistik hareketleri de muhalif (heretik) dini sektler ile bağlantılı oldular.

Kısacası 19. yüzyıl öncesinde Komünizm dini sektlerden ayrılamaz bir gelenekti.

Asya'da komünistik gelenek ilkin Sasaniler (Zazalar) altında ve Manes'le birlikte M.S. 3. yüzyılda ortaya çıktı. Zerdüşt papazları tarafından derisi yüzülüp diri diri yakılan Manes'ten sonra komünzm bayrağını yine Sasani İranı'nda 5. yüzyılda ortaya çıkan Mezdek (498?-530) devraldı. *Zındık* sözcüğü Mezdek'e mensup olanlar için kullanılmıştır.

The World History'nin işaret ettiği gibi, İran'da komünist bir geleneğin izi en azından Mezdek (Mazdak)'in başlattığı dinsel görünümlü devrime dek gerilere götürülebilir.

Mezdek'in öğretisini benimseyen Sasani (Zaza) hükümdarı Kobad (488-531)'ın şahsında komünizm tarihte ilk kez iktidara taşındı.

The History Of World Civilisation eserinin yazarı Herman Schneider'in ve *The Assassins* adlı kitabında da F. A. Rıdley'in dedikleri gibi, Kobad döneminin Sasani/Zaza devleti İran'da komünizmi hayata geçirmeyi deneyen ilk geniş-ölçekli devlettir.

İran'da yukarıdan bir devrimle kurulmaya çalışılan komünizmin iktidarı mülk sahibi sınıfların bir isyanıyla devrilene kadar yaklaşık kırk yıl sürdü. İç-savaştan yenilgiyle çıkan komünistler (Mezdekiler) kırımdan geçirildi ve liderleri Mezdek rivayetlere göre diri diri gömüldü.

Bayrakları ve giysilerinde kırmızı renk kullanan Mezdekiler ve ondan etkilenen sonraki dönem sektleri/hareketleri *Surkhalaman* (kırmızı bayraklı halk) ve *Surkhjamagan* (kırmızı elbiseli halk) gibi adlarla anıldılar.

Bir görüşe göre Kızılbaş adının orijini budur.

İlkin Pavlakiler döneminde, daha sonraları da Erdebil postuna Şeyh Haydar'ın oturduğu Safeviler peryodunda Dersimliler de kollektif şekilde *Kızılbaş* olarak tanımlanmışlardır.

Böylece Yakın Doğu'da başlangıcı Sasaniler/Zazalar çağına (M.S. 226-641) dayanan ve bir şekilde zamanımızda bile devam etmekte olan dinsel görünümlü komünistik bir gelenekle karşı karşıyayız.

Ama bu geleneğin görünümü, yani zorunlu olarak büründüğü dinsel kılıf bugün onun özü gibi sunulmakta ve geleneğin kendisi Alevilik adı altında tanınmaz hale getirilerek bir dine ve dinsel cemaate dönüştürülmektedir.

Sasaniler peryodunda resmi İran dini Zerdüştlüğün baskısı altında olan Manesçi ve Mezdekçi komünist muhalefet, İran'ın Araplar tarafından fethini takiben bu kez İslam dininin ağır baskılarına hedef oldu.

Arap peryodunda Manes ve Mezdek'in dinsel-esinli komünistik doktrinleriyle aşırı Şii görüşler birbirine karışmaya başlar.

Bu türden kombinasyonlara örnek olarak yalnızca en ünlü sektler ve isimler sayılacak olsa bile ortaya hayli uzun bir liste çıkar:

750 Abbasi devriminin önderi *Eba Müslim*, işkenceden ve ölümden kaçmak için 779 yılında kendisini alevlere atarak intihar eden ve *Çarşaflı Peygamber* olarak da bilinen *El Mukanna*, 837 yılında götürüldüğü Bağdat'ta linç edilen isyancı *Babek,* İsmaili Yediler

sektini yeniden örgütleyen profesyonel devrimci *Abdullah Qaddah* (ölm. 874), *Enel Hak* dediği için derisi yüzülen ünlü *Hallacı Mansur*, *Hamdan Karmat*, Deylem'in Alamut'unda Plato-More ve Campenella'nın ütopyalarını hayata geçirmeyi deneyen ve kutsal kitaplardaki cennet tanımına uygun bir toplum kurmaya çalışan profeyonel devrimci tipinin bir diğer tipik örneği *Hasan-ı Sabbah,* Babai önderleri *Baba İshak* ve *Sarı Saltuk*, ünlü *Fazlullah Hurufî* ve bir Hurufi olduğu için çok sevdiği Mansur gibi derisi yüzülen *Nesimi,* Simavnalı *Şeyh Bedrettin* vd.

Tüm bu isimlerin ve onların adıyla bağlantılı sektlerin düşünce ve esin kaynaklarından biri Frank Ridley'in de işaret gibi Manes ve Mezdek'le başlayan komünistik gelenektir.

Zincirin başka halkaları da var. Bunlardan bir bölümüne aşağıda daha ayrıntılı olarak değinmekteyim.

Pavlakiler

Manesçi akımın başta gelen kollarından biri olan ve *Pavlakiler (Paulikanlar)* adıyla bilinen hareket, M.S. 6./7. yüzyıl ile 10./11. yüzyıl arasındaki Dersim ve Zaza tarihi bakımından büyük önem taşımaktadır.

Bizans imparatorluğunun doğu sınırları üzerinde yaşayan ve kendi doktrinlerine sağlamca bağlı olan Pavlakiler savaşçılıkları ile Bizans devleti için büyük bir sorun oldular.

History Of The Byzantine Empıre (1952) adlı kitabın yazarı A. A. Vasiliev, Pavlaki hareketinin M.S. 3. yüzyılda Samosatalı Paul tarafından kurulduğunu ve 7'inci yüzyılda reforme edildiğini düşünmektedir (Bk. Vasiliev, a.g.e., s. 383).

Samosata (Samsat) ve Adıyaman 1954 yılına kadar Bizans çağında olduğu gibi Malatya'ya bağlı yerleşmelerdi.

Iwanov, bu harekete adını verdiğini düşündüğü Samsatlı Paul'un başlangıçta Antakya papazı olup M.S. 269/272 yılında bu görevden alındığını ve kovulduğunu yazmaktadır. Buna göre o, Manes'le çağdaştır. Antakya ve çevresinde bir Süryani/Asuri mezhebi olan Nasturilik güçlüydü.

Pavlaki (Paulikan) adının orijini ve kurucusunun kimliği konusunda değişik görüşler var.

Bu sözcüğün *Paul* adlı bir kurucudan ileri geldiği ve *Paul'un İzleyicileri* anlamı taşıdığı yaygın bir görüştür. Hareketin isim babası olduğu iddia edilen Paul, bir teze göre Pavlaki kilisesinin üçüncü başı olan bir Ermeni'dir. O'nun da Samosatalı olduğu söyleniyor. Konuya ilişkin en eski kaynak olarak bilinen Sicilyalı Petros'un yazdıklarına dayanan bir diğer teze göre de, Pavlaki (Paulikyan) adının kaynağı, hatta kurucusu *Havari Paul* olmalıdır (Bk. Gibbon, a.g.e).

Sicilyalı Peter, 867 yılında Pavlakiler'in Efes'i zaptetmeleri üzerine 869 yılında Bizans tarafından Pavlakiler'e elçi olarak yollanmıştır. Barış çabaları sonuç vermeyen Sicilyalı Peter, elçiliğinin avantajlarından yararlanarak Pavlakiler'in doktrini üzerine *History Of The Manichees* adında bir kitap yazmıştır (Bk. *The Cambrıdge Medieval History*, IV, s. 191-192).

Pavlaki adını bilinmeyen bir yerli öğreticiyle ilişkilendirenler de var

E. Honigmann'ın imzasını taşıyan *Enc. Of Islam*'ın *Malatya* maddesinde Araplar'ın Pavlakiler'e "*al-Bailikani (al-Bayalika)*" dedikleri kaydedilmektedir. Bu adlandırma Pavlaki adının kökeninin Paul değil de *Bal (Balan, Palu, Palan)* olabileceğini akla getirmektedir. Bu çalışmanın görüşü bu adın en büyük olasılıkla bir aşiret adı olarak da karşılaştığımız *Bal* sözcüğünden (veya Belh adından geldiği sanılan *Pahlav* kavramından) türetildiği yönündedir. Bektaşi Tekkesi postnişinlerinden bazılarının adlarında karşılaştığımız *Bali* veya *Balım* gibi ünvanlar ya da adlar da aynı kökten gelebilir.

M.S. 660-880 yılları arasındaki dönemi işlediği bölümde Pavlakiler'e değinen *The Decline And Fall Of The Roman Empıre* (1737-94) adlı eserin yazarı Edward Gibbon da Pavlakiler'in adlarını *St. Paul*'dan aldıklarını düşünür, ama Pavlakiler'in kendilerinin bu görüşleri reddettiklerini ve kendi gerçek kurucularının *Silvanus* (*Constantine Mananali*) adlı biri olduğunu söylediklerini de kaydeder. O'na göre hareketin kendisi büyük ihtimalle bu adı kullanmıyordu (Bk. Gibbon, a.g.e., cilt 6, 54. Bölüm, s. 110-129).

Armenia-Cradle Of Civilisation adlı eserin yazarlarına göre de bu hareketin kurucusu M.S. 6./7. yüzyılda yaşayan ve sonraları *Silvanus* (Sylvanus) adını almış olan *Constantine Mananali*'dir.

Mananali, Dersim (Doğu Dersim)'in bir diğer adı olan halk dilindeki *Mamekiye (Kalmem Ocağı)*'nin Ermenice kaynaklardaki şeklidir.

Uzun sözün kısası, Pavlakiler'in anavatanı Ermenistan (Kırmanciye)'ın Bizans sektörü, başka deyişle Dersim ve çevresiydi. Bu hareketin kurucusu Constantine (Silvan), bir Dersimli (Mamekiyeli)'ydi. Onların esas üsleri de Dersim (özellikle Doğu Dersim ve Divriği) ve Malatya'da bulunuyordu. Başkentleri Divriği (Tefrike) idi.

Ama Pavlaki sekti Anadolu'da genişçe yayılabildi. Onlar Kapadokya, Pontus, Lycaonia ve Frigya gibi bölgelerde de varlardı.

Divriği, en önemli kalelerinden biriydi. Pavlaki önderlerinden *Chrysocheir* liderliğindeki Divriği direnişi bu kent imha edilerek bastırılabildi.

Pavlakiler'le onların bir kolu olan Tondrakiler'in Dersimli (Eski Dersimliler) olduklarını düşünüyorum.

Enc. Of Islam'ın *Yezidilik* maddesinin yazarı Th. Menzel şöyle demektedir:

"Yezidiler kendilerine *Dasin*, *Dasni*, *Daseni* (çoğ. Dawasin, Duasin, Dawashım) derler...Süryaniler arasında Yezidiler'e *Dasnaye*, Ermeniler arasında ise Yezidiler'e *Tondrakiler* ve *Pavlakiler* (Polikyanlar) adı verilir".

(Bk. Menzel, a.g.y).

Dersimliler'le Zazalar ve Yezidiler arasındaki akrabalığa daha önce zaten değinmiştim. Pek çok araştırmacı Dersim ve Yezidi inançları arasındaki paralelliğe de işaret etmektedirler.

Bu paralelliğin kökleri öyle görünüyor ki Pavlakiler ve Tondrakiler döneminde ve daha gerilerde yatmaktadır.

Eski kaynaklarda yer yer *Çıra Söndürenler* (sonraları Türkler tarafından *Mum Söndürenler* denmiştir) veya *Güneş'in Çocukları* (Ermenice'de *Arevorti*) olarak referans verilenler de Dersimli, Zaza ve Yezidi adlarıyla bilinen topluluktur. Antranik, *Dersim* adlı kitabında (1901) iki cinsin de katıldığı gece toplantılarından dolayı Kızılbaşlar'a aynı zamanda Çıra Söndürenler dendiğini kaydetmektedir.

Özetle, bugünkü Kızılbaşlar ve Yezidiler çekirdek olarak eskiden Pavlaki, Tondraki, Çıra Söndüren veya Güneşe Tapanlar gibi adlarla bilinenlerdir. Bu toplulukların Müslüman olmadığı veya Müslümanlar tarafından daha çok Hıristiyan olarak görüldükleri de bilinen bir şeydir.

Menzel'in sözleri de Pavlaki ve Tondrakiler ile Dersimliler arasında kurduğum ilişkiyi doğrulamaktadır.

Sincar Yezidileri'nin Dicle kuzeyindeki bir ülkeden geldiklerine ilişkin bir geleneklerini aktaran Mark Sykes'ın, hemen sonra Sincar Yezidileri'nin fizik bakımından Dersimliler'e benzediklerini söylemesi de dikkate değer bir gözlemdir (Bk. M. Sykes, *The Kurdish Trıbes Of The Ottoman Empıre*, 1908. Türkçesi için bk. *Dış Kaynaklarda Kırmanclar-Kızılbaşlar ve Zazalar*, Desmala Sure Yayınları, 1995, s. 112-140).

Hristiyanlığın Ermenistan'da yayılması Mazdacı ve Manesçi güçlü bir muhalefetle karşılaştı, kısa sürede ve kolay gerçekleşmedi.

Ermenistan'da ve Bizans imparatorluğunda devlet dini haline gelerek dönüşüme uğrayan resmi Hıristiyanlığa karşı ilk/erken Hırisyanlığın ilkelerine dönüşü savunan Pavlakiler, Tevrat'ın tümünü, kilisenin yazılı ve sözlü geleneklerini, kilise yaşlılarını ve Hac'ı reddettiler. Bu nedenle de Bizans ve Ermeni Ortodoksları tarafından büyük bir tehdit olarak görülüp acımasızca cezalandırıldılar.

Kilise, Pavlaki sektini *Manikyan* (Manesçi) olarak tanımlıyordu.

Haçlılar, hemen her yerde (Suriye, Filistin vd) karşılaştıkları Pavlakiler'in adını *Publicani* şeklinde bozdular ve sonraki çağlarda Avrupa'da onların bu ad altında bilinmesine neden oldular.

Gibbon, *Manesçi heretikler* olarak tanımlanan Pavlakiler'in iki prensibi savunduklarını, Zerdüşt ve İsa'nın doktrinlerini uzlaştırmaya çalıştıklarını yazmaktadır.

Peter Siculus, George Mon. ve diğer kaynaklara dayanan Gibbon, Pavlakiler'in yedi öğretmeni olarak *Constantine Mananali* (Silvanus), *Simeon* (Titus), bir Ermeni olan *Gegnesius* (Timotheus), *Joseph* (Epaphroditus), *Zacharias* veya Shepherd (çoban), adı Ermenice olan ve *Kirli* takma adıyla tanınan *Baanes* (Vahan) ve *Sergius* (Tychicus)'un adların verir.

O'nun aktardığına göre Pavlakiler'in altı kilisesi ise Silvanus ve Titus tarafından *Colonea* civarında kurulan Makedonya, Timotheus tarafından kurulan *Mananalis* (Achaia), Epaphroditus ve Zacharias tarafından kurulan ve yeri belirlenemeyen *Philippians*, Laodiceans (*Argaus*), Ephesians (*Mopsuestia*) ve *Clossians* idiler (Bk. Gibbon, a.g.e., s. 112, dipnot).

Geleneğe göre halkın arasına ilk çıktığında Manes'in yanında Simeon ve Zakko adlarında iki havarisi vardı. Bu iki havari Pavlakiler'in yedi önderi arasında anılan Simeon ve Zacharia ile aynı olamazlar mı?

Kronolojik açıdan bir problem olmakla birlikte, kronolojinin pek net olmadığını belirtmek zorundayım. Mani'nin bir diğer havarisi Addai (Addi) ile Yezidiler'in Şeyh Adi'si arasında kurulan ilişkiye ise daha önce değindim.

Mani'nin Sasani hükümdarı Şapur (240-70) eşliğinde Romalılar'la savaşlara katıldığını ve Roma imparatorluğunun sınır kesimlerini ziyaret ettiğini de önceki bölümlerde not etmiştim. O'nun bu seyahatleri sırasında Dersim'e uğraması ve buraya kendisinin adı geçen havarilerini bırakmış olması mümkündür.

Pavlakiler'in kurucusu Dersimli Silvanus'un faaliyeti Part (Arsaklı) orijinli ve Erzurum (Karin)'lu olduğu söylenen Heraclius evinden Konstans II (641-668) ve Constantine IV (668-685)'ün dönemlerine rastlıyor.

Eskiden beri Zerdüşt dininin yerettiği Pontus ve Kapadokya'da başarılı bir faaliyet yürüten Constantine (Silvan), kendi taraftarlarını çabuk arttırdı. Gnostik ve İconoklast sektlerin kalıntıları ve Kırmanciye (Ermenistan) Manesçileri onun doktrinleri etrafında birleştiler. Pek çok katolik unsuru da etkili tartışmalarıyla kendi inancına çevirdi.

Pavlakiler'in kurucusu Constantine kendi karargahı olarak vaktiyle Pontus'un bir bölgesi olan *Colonia* (Konak, Kulehisar/Koyul Hisar veya Kara Hisar) çevresini seçti. Gibbon, Colonea'nın Pontus'un zaptından sonra Pompey tarafından kurulduğunu tahmin etmektedir (Bk. E. Gibbon, *The Decline And Fall Of The Roman Empıre*, s. 116).

Hristiyanlığın ve Ermeni kilisesinin gücünü zayıflatan Arap-İslam hakimiyeti peryodu genelde muhalif ve isyancı sektlerin büyümesine elverişli bir ortam yaratmıştı. Pavlakiler bu dönemde özellikle güçlendiler.

Araplar'ın faaliyetine hoşgörü gösterdiği *Mamekiyeli Silvanus*, 27 yıllık bir misyondan sonra yaşamını Yunanlılar (Bizanslılar)'ın bir saldırısında yitirir.

Coloneia'ya onu ve hareketini ezmek amacıyla askeri ve adli yetkilerle donatılmış üst düzey bir Bizanslı yönetici gönderilir. Bu yönetici acımasızca üzerlerine gittiği Pavlakiler'in kitaplarını yakar, bu kitapları okuyanları ölümle cezalandırır.

Silvanus ve yandaşları birçok yönden Manes (Mani)'in izleyicileri olmuş, bu nedenle Manesçi olarak da tanınmışlardır.

Mamekiyeli Silvanus'tan sonra hareketin başına *Simeon* geçer. Kendilerini cezalandırmak için gönderilen Justus isimli birinin Simeon tarafından kazanıldığı kaydedilmektedir.

Justinian II (685-695) Pavlakiler'in adını ve anısını yoketmeyi amaçladıysa da bunu başaramadı. Ama daha sonraları Theodora'nın askerlerinin kısa bir sürede dağlarda yüz-bin kadar Pavlaki'yi katlettiği kaydedilmektedir.

Simeon'dan sonra da hareketin başına Isaurian evinden Leo III döneminde (717-741) yaşadığı tahmin edilen Gegnaesius veya babası Paul (?) geçer.

Vasiliev'in de işaret ettiği gibi çeşitli milliyetleri bir yerden diğerine taşımak Bizans devletinin geleneksel iç-politika metotlarından biriydi. Örneğin Ermeniler ve Dersimliler (Pavlakiler) Balkan yarımadasına, Slavlar ise Anadolu'ya, özellikle Orta Anadolu'ya taşınmıştır.

Pavlakiler'in kitlesel halde doğu sınırlarından Trakya'ya taşınması 8. Yüzyılda imparator V. Constantine ve 10. Yüzyılda da John Tzimisces (Çemişgezekli John) tarafından gerçekleştirilir.

750'lerde yaptığı Ermenistan seferi sırasında Arap-Bizans sınır şeridindeki Malatya ve Erzurum (Theodosiopolis) kentlerinde Pavlakiler'in büyük sayıda mevcut olduklarını gören Leo III'ten sonraki Bizans imparatoru Constantine V Copronymus (741-775), ceza olarak onları '*Fırat havzaları*'ndan İstanbul'a ve Trakya'ya yerleştirir. J. B. Bury'nin yazdıklarına inanılacak olursa bu sürgünü yapan V. Constantine bile kalben bir Pavlaki olarak görülmüştür.

İşte bu iskan ile birliktedir ki, Pavlakiler'in doktrini Avrupa'ya taşınıp tanıtılmış olur.

Trakya Pavlakileri, Kırmanciye (Ermenistan)'deki yoldaşlarıyla bağlantılarını gizli yollardan sürdürmüş, cezalandırmalara karşı direnişlerini orada da devam ettirmiş ve Bulgaristan'daki faaliyete destek vermişlerdir.

P. K. Hitti'nin Arap Ghassan orijinli olduğunu söylediği sonraki Bizans imparatorlarından Nicephorus I (802-811)'in Pavlakiler lehinde biri olduğu, Michael I (811-13)'in ise Eklesiyastikler tarafından onları cezalandırmaya zorlandığı kaydediliyor. O'nun başlattığını Ostrogorsky'nin bir Ermeni olduğuna işaret ettiği halefi Leo V (813-820) devam ettirir.

Özellikle Theophilus (829-842) ve onun karısı olduğu anlaşılan Theodora gibi Hristiyan yöneticilerin dinsel muhalefeti cezalandırdıklarına işaret eden J. B. Bury, *A History Of Eastern Roman Empıre* (1912) adlı eserinde *zafer* gibi sunulan Pavlakiler'in cezalandırılmasını 9'uncu yüzyılın en büyük politik felaketlerinden biri olarak tanımlar ve bundan sadece Theodora adlı imparatoriçenin değil, Theophilus'un da sorumlu olduğunu yazar.

Kirmanşah merkezli bölgede Babek'in Azerbaycan'da başlattığı harekete paralel olarak ayaklanan ama yenilen Hurremi liderlerden "*Kürt Narseh"* (Nasır, Narsi, Nerseh, Barsis), arta kalan yandaşları ile birlikte 833 yılında Bizans'a sığınmış, Bizans ordusuna yazılarak Abbasiler'e karşı Babek'i destekleyen ve kendisine koruma veren imparator Theophilus'un 837 veya 838 yılında Müslüman Abbasiler ve onların müttefiki Pavlakiler üzerine yaptığı Zibatra (Sezopetra, Doğanşehir), Malatya, Elazığ ve Dersim seferlerine katılmıştır.

Doğanşehir, eskiden Akçadağ'ın bir ilçesiydi ve Akçadağ ise *Arga* ve *Karaesios* gibi adlarla bilinirdi.

Böylece bu olaylarda her ikisi de paralel inançlara sahip görünen Babekiler (Hürremiler) ve Pavlakiler karşı karşıya gelmiş görünüyorlar.

Bazı kaynakların *Kürt* dediği Nerseh, Part (Kal Ferat) orijinli olup büyük ihtimal Reyli Mihran evindendi.

Enc. Of Islam'ın E. Honigmann tarafından kaleme alınan *Malatya* maddesinde 838 yılında Bizans ordusunun Malatya üzerine yaptığı seferde kenti Malatya emiri ile bir Türk olduğu söylenen ve Babekiler'i bastırmakla görevlendirilen ünlü kumandan Afşin'in birlikte savunduklarına işaret edilir.

Theophilus, Armeniakon ve Anatolikon temalarının dağlık kesimlerinde Arap sınırları üzerinde *Kleisurai* (Dağ Geçitleri) adı verilen üç yeni idari ve askeri birim oluşturmuştu (Charsianon, Kapadokya ve Selukya). Bunlar tema sisteminde daha küçük ölçekli askeri birimlerdi. Ostrogorsky'e göre küçük askeri sınır bölgeleri (garnizonları) idiler.

En tehlikeli isyancıların uzun süre cezalandırılıp provake edilen dini sektler olduğunu, bu durumdaki çaresiz sektlerin kutsal bir dava uğruna artık korku nedir bilmediğini, intikama yönelerek bunu sonraki kuşaklara da aktardıklarını söyleyen Gibbon, Ermenistan (Kırmanciye) ve ona komşu bölgelerde patlak veren 9. Yüzyıl Pavlaki isyanlarını (845-890 arası) bunun bir örneği olarak gösterir. Bağımsızlıklarını koruyabilen Malatya kuzeyindeki *Arguvan* (Argaus) dağlarının Pavlakileri onun yazdığına göre bu dağları bir intikam üssüne dönüştürdüler.

Bizans'ın daha ağır bir cezalandırma seferini ise *Carbeas* ayaklanması izler.

J. B. Bury'nin yazdığına göre, *'Karbeas'*, imparator Theophilus (829-42)'un yönetimi zamanında veya daha erken bir cezalandırma sırasında *Anatolik Theması* (Anadolu Eyaleti)'nın generali altında bir görevde bulunan Pavlaki inançtan biriydi. Pavlakiler'e karşı başlatılan saldırılar üzerine kendi inancından beş-bin adamıyla ayaklanan Karbeas (Gibbon'da Carbeas), anti-Hıristiyan olarak tanımladığı Bizans'a bağlılığı tanımadığını ilan eder ve başına geçtiği beş-bin yandaşını Kapadokya ötesindeki bölgeye götürdükten sonra onlarla birlikte *Malatya'nın Arap emiri Omar*'ın hizmetine ve koruması altına girer. Karbeas'ın babasının asıldığı haberi üzerine bu kaçışa karar verdiği söylenmektedir (Bk. Bury, a.g.e., s. 276-86).

Gibbon'un dayandığı kaynaklarda Karbeas ayaklanması ve kaçışı Theodora'nın cezalandırma hareketine bağlanmaktadır. Ama Bury'nin dikkat çektiği M.S. 845-46 tarihli bir belge '*Karbeas ve O'nun halkının'* doğuda Araplar'ın koruması altına zaten girdiklerini göstermektedir. Bu aynı belgeye göre imparator Theophilus tarafından *Koloneia* (Kara Hisar?) bölgesine atanan *Kallistos,* kendi subaylarından Pavlaki inancı paylaşan bazılarını bu inancı bırakmaya zorlamış, ama *Karbeas Pavlakileri*'ne bağlı kalan bu subaylar Kallistos'un esir edilip halifeye teslim edilmek üzere Samarra'ya gönderilmesini sağlamışlardır. Bury, sözü geçen 845-846 tarihli bu belgeye dayanarak Karbeas'ın kaçış olayının Theophilus (829-42)'un yönetimi döneminde veya ondan bir süre önceki Michael I (811-13) ile onu izleyen Leo V (813-20) dönemlerinde yeraldığını yazmaktadır. O'nun görüşüne göre Malatya'nın kuzey ve batısındaki bölgelerde büyük ihtimalle Karbeas öncülüğündeki beş-bin kişinin göçü öncesinde de Pavlakiler mevcuttu. Daha sonraları bu bölgelere sürekli olarak Pavlakiler'den yeni sığınanlar oldu. Böylece Bury'e göre o tarihlere dek Bizans savunmasına hep büyük katkı yapmış olan Pavlakiler, bu tarihten sonra kendilerinin üç ana kenti olan *Argaus* (Malatya kuzeyindeki *Arguvan/Argawan*), *Tephrike* (daha kuzeydeki *Divriği*) ve *Amara (Abara,* modern Manjilik yakınındaki *Emerli)*'da Bizans devletinin çok korkulan düşmanlarına dönüştüler (Bk. akt. Bury, a.g.e., s. 277-78, dipnot).

Adı geçen kalelerin üçü de Honigmann'ın yazdığına göre Pavlakiler'i Bizans'a karşı koruyan Malatya emirinin desteği ile Karbeas tarafından kurulmuşlardır.

Karbeas'ın korumasına girdiği veya ittifak yaptığı Arap emiri (açık ki *Malatya emiri Omar*'dır), Gibbon'un yazdığına göre, Carbeas'ı halife ile tanıştırır ve bu ittifakın da katkısıyla Carbeas Bizans'a karşı daha da güçlenir. Sivas (Sebastea) ve Trabzon arasındaki dağlarda Divriği (Tephrice) kentini kuran ve surlarla çeviren de Carbeas'tır. Böylece Pavlakiler burada bir tür devlet kurmuş görünmektedirler. O'nun döneminde Divriği ve çevresindeki dağların "*İncil ile kılıç kullanmayı uzlaştıran korkunç bir halk"* olarak tanımlanan Pavlaki firarilerle dolduğuna ve bunların Muhammedciler'e katıldığı veya onlarla ittifak yaptıklarına işaret edilmektedir.

Kocası Theophilus'un politikasını daha da acımasızca yürüten İmparatoriçe Theodora, ortodoks danışmanlarının yönlendirmesi altında Pavlakiler'e "*ya yanlışlarınızı bırakır ya da yeryüzünden yokedilirsiniz"* mesajı veriyordu. Hemen ardından yapılan seferlerin amacı onları yoketmekti. Böylece büyük bir Pavlaki katliamı başladı. Binlerce kişi öldürüldü. Kurbanlar kılıçla biçiliyor, çarmıha geriliyorlardı. Bu katliamdan kaçabilenler sınırlar-ötesinde sığınak aradılar. Bizans devleti Pavlakiler'in mülklerine de el koydu (Bk. Bury, a.g.e).

İmparatoriçe Theodora'nın tahttan düşüşünden hemen sonra Pavlakiler'in Bizans'ın düşmanlarıyla aktif bir işbirliğine girdikleri görülür. Sonraki Bizans imparatoru Michael III de (842-867), babası Theophilus ve annesi Theodora'nın Pavlakiler'e karşı izledikleri imha politikasını aynen sürdürür. Onun döneminde ordunun baş komutanlığına getirilen dayısı Petronas, 856 yılında Samosata, Amida ve Divriği üzerine akınlar düzenler.

Karbeas ise Malatya ve Tarsus kentlerinin Müslüman emirleriyle (Malatya emiri *Omar* ve Tarsus emiri *Jafar İbn Dinar*) birlikte Bizans sınırlarına yapılan baskınlara aktif olarak katılmakta, onlara yardımcı olmaktadır.

Birkaç yıl sonra dayıları Bardas ve Petronas'ın yanısıra artık yirmi yaşına varmış bulunan Michael III'ün kendisi de bizzat savaş alanında görünmeye başlar. Bardas'ın yönlendiriciliğinde Pavlakiler'e karşı bir seferinde Samosata'yı kuşatır. Ama Samosata surları dibinde sert bir Pavlaki lider olarak tanınan ve hep Malatya emiriyle birlikte olduğu söylenen Carbeas tarafından ağır bir yenilgiye uğratılır (859). Kampı ele geçirilen ve birçok subayı esir edilen Michael III kaçmak zorunda kalır. Bu savaşa Carbeas'ın müttefiki olarak Araplar (Müslüman)'ın da katıldığı ve onunla aynı bayrak altında dövüştükleri söylenmektedir. Michael III, 859-861 yılları arasındaki bir tarihte bu kez *Malatya emiri Omar* üzerine bir sefere çıktı. Babası Theophilus'un Sac-oğullarından Azerbaycanlı emir *Afşin* (*Afşin Haydar*, ölm. 841) tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldığı *Dazimon* (Dazmana, modern Tokat) ovasında kamp kurdu ve Malatya Emiri Omar'ın gelişini bekledi. Beklenmedik bir yoldan gelen Omar'ın kuvvetleriyle Dazimon ovasında yapılan savaşta Bizans ordusuna kök söktürüldü ve zafer kazanmış olan general Omar, Sinop'a dek yürüdü. Bu olayın tarihi 860, 861 veya 862 yılı olarak tahmin edilmektedir.

863 yılında emir Omar yeniden aynı bölgeye gelerek *Armeniac Teması*'na girer, Karadeniz kıyısına dek giderek *Amisus (Samsun)* kentini zapteder. Daha sonra Ankara üzerinden batıya yönelen Omar'ın kuvvetleri Poson adlı yerde Bizans ordusunun sürpriz bir saldırısında ağır bir yenilgi alırlar. Omar'ın kendisi de bu savaşta öldürülür. O'nun oğlu ise esir edilir.

Sonraki süreçte Bizans'ın insiyatifi eline aldığı görülür.

J. B. Bury'nin yazdığına göre her yıl Bizans topraklarına akınlar yapan Arap (Saraken) kumandan *Ali ibn Yahya* da bir süre sonra öldürülür (863). Ali İbn Yahya, 860 yılında Pavlaki lider Karbeas'la birlikte Bizans topraklarına bir akın yapmıştır (Bk. Bury, a.g.e., s. 282-84).

Geçerken de olsa Malatya kenti ve emir Ömer üzerine birkaç şey söylemem gerek.

Malatya, ilk kez *Iyad bin Ghanim*'in Simsat'tan gönderdiği *Habib bin Maslama al-Fihri* tarafından zaptedilir. Ama çok geçmeden Bizans tarafından geri alınır. Muaviye, Suriye ve Cezire valisi olduktan sonra Habib b. Maslama'yı yeniden Malatya üstüne yollar ve o ikinci kez zapttettiği bu sınır kentinin savunması için bu kez bir garnizon bırakır. Malatya bu tarihlerden sonra Bizans (Rum Diyarı)'a karşı düzenlenen Arap askeri seferlerinin karargahlarından biri haline gelir. Fakat sonraki yıllarda da Malatya'nın Bizans'la Araplar arasında el değiştiğne tanık oluyoruz. Her el değiştiğinde halkının etnik kompozisyonu da hayli değişim geçirmiştir. Çünkü terkedenler ve yerleştirilenler olmuş sürekli.

Daha sonra Halife Ömer Malatya'ya *Bani Amir b. Şa'şa'a* aşiretinden *al-Harith*'i kente vali olarak atar. Kente yönelik Bizans saldırıları hiç eksik olmaz. Emeviler'in devrilmesiyle sonuçlanan iç-savaş sırasında bundan yararlanan Bizans kenti kuşatır ve yıkar. Malatya halkı kenti terkeder.

750 Devrimi'ni takiben Bizans ordusunu yenilgiye uğratan Abbasiler 755 yılında Malatya'yı geri alırlar. Horasan, Suriye ve Mezopotamya'dan getirilen takviye birlikler yerleştirilir kente (757). Yeniden inşa edilen kentte bu sırada bir cami de yapılır. Böylece Malatya Abbasiler'in Bizans'a karşı seferlerinin üssü haline gelir (Bk. Honigmann, *Enc. Of Islam*, Malatya md).

830'larda Malatya emiri Ömer'in adını duyarız. Malatya konusunda verdiğimiz az önceki bilgiler de daha çok bu aşamaya netlik kazandırmak içindi.

Özellikle bu emirle birliktedir ki, bir bölümü Malatya'nın kuzeyi ve batısında yaşamakta olan Pavlakiler'le Müslüman Araplar (*Abbasiler*) arasında Bizans'a karşı bir ittifakın oluştuğunu görürüz.

Pavlaki lider Karbeas ile hep birlikte olduğu ve Karbeas'ı halife ile tanıştırdığı da söylenen *Malatya emiri Ömer*'in dönemi bazı bilinmezlerin (Dersim'e Malatya üzerinden girdiklerini rivayet eden bazı toplulukların ve bazı ocakların orijini gibi) çözümü için üzerinde durulması gereken bir evredir.

Çünkü *Battalname*, *Danişmendname*, *Saltukname* ve *Veli Baba Menakıbnamesi* gibi birbirinden esinlendikleri anlaşılan destanların hepsinde onun adı anılmaktadır.

Veli Baba'da ondan *Ömer bin Abdullah* (Ömer ibn Abdullah el Akta) diye sözedilir.

Artukname de diyebileceğimiz *Danişmendname*'de ünlü Danişmend Ahmet'in annesinin *Emir Ömer'in kızı* olduğu söylenir (Bk. İrene Melikoff, *La Geste De Melik Danışmend*, Paris, 1960).

Melikoff, Danişmendname'nin Fransızca çevirisine düştüğü açıklamada Emir Ömer'in Battal Gazi romanında geçen *Emir Ömer bin Numan* olduğuna işaret eder. Daha tam söylenirse bu ad *Ömer bin Numan bin Ziyad'*dır.

Saltukname'de ise Emir Ali'nin Malatya Beyi Emir Ömer'in neslinden olduğu söylenir.

Ama bu konuyu şimdilik burada bırakmak zorundayım. Amacım üzerinde daha derinliğine çalışılması gereken rivayetlerin referans verdiği bir döneme ve bazı isimlere dikkat çekmekti.

Carbeas'ın yerine geçen *Chrysocheir (Chrysocheirus),* daha büyük bir intikama hazırlanır. 867 yılında Müslüman (Arap) müttefikleriyle birlikte Basil I'in yönettiği Bizans'ın kalbine dek sızarak sarayın birliklerini tekrar takrar yenilgiye uğratır. Bu tarihte Efes (Ephesus)'i ele geçiren Chrysocheir, Efes (Ephesus) Katedrali'ni eşeklerin ve atların ahırına dönüştürür.

Böylece 9. yüzyılda Kırmanciye'den Batı Anadolu'ya akan Pavlakiler Bizans devleti için büyük bir tehdide dönüşürler.

Babasının Ermeni olduğu söylenen Mekedonya doğumlu imparator Basil I (867-886) esirleri kurtarmak için Chrysocheir'le barış yapmak zorunda kalır. Ama daha sonra anlaşmayı bozarak Pavlakiler'in topraklarına saldırır (871-872), kendisine karşı direnen '*Pavlaki ülkesini*' yakıp yıkar. O'nun Fırat'ın doğusuna kadar gittiği düşünülüyor. Divriği'yi kuşatan Basil, onların gücünü, silah ve hazırlığını farkedince umutsuzluğa kapılıp İstanbul'a geri çekilirse de kılıçtan geçirilen Pavlakiler'in lideri Chrysocheir'in başını birlikte götürüp tahtın önüne bırakır (872/875).

Chrysocheir'in ölümünü takiben Pavlakiler'in gücünün kırıldığı söylenmektedir. Çünkü Bizans imparatorunun ikinci seferi sırasında onların Divriği'yi boşaltarak sınır kesimlerdeki bölgelere sığındıkları görülür. Böylece boşaltılmış olan Divriği yakılıp yıkılır.

Ama bu tarihe kadar Pavlakiler'in Bizans ve Arap imparatorluklarını ayıran sınır olan Malatya'dan Tarsus'a kadarki uzun koridorda, yani Toros ve anti-Toros dağlarında bir tür otonom devlet halinde varoldukları anlaşılmaktadır.

Onların konumu Bizans *Akritailer*'i denen uç beylikleri (sınır baronları) ile veya Malazgirt Savaşı sonrasında beliren Gazi beyliklerle kıyaslanabilir. Pavlakiler'in kendileri de bir dönem için Bizans Akritailer'i içinde görev yapmış olabilirler.

Malatya'dan Tarsus'a uzanan bu bölgede *Avasım* adı altında bir sınır (serhad) eyaleti oluşturulmuştu. Bu eyalet Adana ve Maraş'ı da içeriyordu. Hitti, bu kordonu Müslüman kaleler hattı olarak tarif eder. Avasım sözcüğünün de iç (güney) kaleler hattı anlamına geldiği (Thughur denen dış/kuzey toprak hattına karşıt manada), çevreleriyle birlikte bu koridordaki kaleleri kapsadığı söylenmektedir.

Harun Reşit tarafından teşkil edildiği söylenen Malatya'dan Antakya'ya kadarki bu eyaletin yönetiminin Pavlakiler'de olduğu anlaşılıyor.

Ağucan ocakları vd gibi Zeyd-soylu olduklarını söyleyen ocaklar tam da bu koridorda/kordonda yeralmakta ve merkezleri eski Pavlaki karargahlarıyla örtüşmektedir gibi.

Üsleri ellerinden alınsa da yüz seneden daha uzun bir süre kendi inançlarını ve özgürlüklerini savunan ve Bizans sınırlarında büyük sayıda varolan Pavlakiler'in dağlarında bağımsızlık ruhu yaşamaya devam eder. Pavlakiler, Bizansla savaşan Arap-İslam kuvvetleriyle ittifaklarını da sürdürürler.

Basil, daha sonra Araplar'ın ana üssü konumundaki Malatya'yı zaptetmek isterse de bunu başaramaz (Bk. Gibbon, a.g.e, cilt 6, 110-129).

Abbasi devletinin çözülme sürecine girdiği ve Eski Dersimliler'in bir parçası olan Pavlakiler'in de Bizans katliamları ve yığınsal sürgünlerle büyük kan kaybına uğradıkları bu dönemin sonrasında Bizans'a karşı mücadelede bu kez Hamdaniler öne çıkar ve Bizans'ın baş sorunu haline gelirler.

Bizans'a karşı mücadele bayrağı 932-962 yılları arasındaki otuz yıl boyunca Hamdaniler'dedir. Bu otuz yıl Bizans-Hamdani savaşlarıyla geçti.

Bu çalışmanın görüşüne göre bu savaşlar sürecinde Dersimliler (özellikle bu süreçte Dersim'e yeni gelenler) aktif olarak olayların içinde olup ağırlıkla Hamdaniler'le birlikte idiler.

Bu noktada dayandığım kanıtları ileriki sayfalarda açacağım.

970'lerin başlarında Çemişgezekli Bizans imparatoru John Zimisces (969-976), Chalybian dağlarından Trakya'nın Haemus dağı vadilerine sürgün olarak daha büyük bir Pavlaki nüfus yerleştirince Trakya'daki Pavlaki kolonisi daha da çoğaldı ve güçlendi. Zimisces'in Ermenistan (Kırmanciye)'dan Trakya'ya Pavlakiler ve Jacobitler'den koloniler yerleştirdiğini Anna Comnena da anlatır.

Gibbon, Scylitzes'ten naklen, bu sürgünün Pavlakiler'in Bizans'ın doğu eyaletlerinde Araplar'la kurdukları çok tehlikeli görülen ittifak nedeniyle Antakya Patriarkı Thomas tarafından önerildiğini yazmaktadır.

Bizans imparatoru Tzimisces'in hesabı Pavlakiler'i Tuna (Danube) çevresinde bölgeye sık sık akınlar yapmakta olan kuzeydeki İskitler'e karşı bir barikat olarak kullanmak, böylece kendilerinden kurtulunmak istenen bu iki gücü birbirine kırdırıp bir taşla iki kuş vurmaktı. Ama sonuç Bizans için tam bir hayal kırıklığı oldu. Çünkü Pavlaki görüşler Balkanlar'da *Bogomilizm* adı altında beklenmedik bir hızla gelişti ve çok geniş bir alana yayılıp güçlendiler.

Trakya Pavlakileri Trakya kapılarını ve Philippopolis kentini ellerinde tuttular. Philippopolis, Pavlakiler'in Balkanlar'daki merkezi haline gelmişti. Onları bu kente ve çevresine yerleştiren doğudaki kalelerini ve üslerini ellerinden alan Çemişgezekli Bizans imparatoru Tzımisces olmuştu. Jacobit sürgünler onların müttefikiydi. Pavlakiler Makedonya'da ve Epirus'ta da kalelere ve köylere sahiplerdi. Pek çok yerli Bulgar onlarla aynı inancı savunuyordu.

Bulgaristan, Hırvatistan ve Dalmatya (Dımıli adıyla kıyaslayın) çevresinde 13. yüzyıl başında Pavlakiler hâlâ varlardı.

Gibon'un yazdığına göre 18. Yüzyıl sonunda bile Haemus Dağı ve vadilerinde Yunan din adamları tabakasının Türk yönetiminden daha çok baskı uyguladığı bir Pavlaki kolonisi mevcuttu. Gibbon, kendi çağının bu modern Pavlakiler'inin kendi orijinlerine ilişkin anıları ve hafızalarını yitirdiklerine işaret etmektedir.

Gibbon'un bu tespiti Anadolu için de bir o kadar doğrudur.

Çünkü bu çalışmanın görüşüne göre, Anadolu tarihinde *Babailer* adıyla bilinen hareketin de, bazı kaynaklarda Babai çevreden gelen biri olarak tanıtılan Bektaş'ın adını taşıyan *Bektaşilik* tarikatının da öncelleri Pavlakiler'dir.

Babai ve Bektaşi cereyanlarının Pavlakilik'le bağlantıları hem aynı coğrafyada ortaya çıkmış olmalarından hem de görüşlerinden kolaylıkla görülebilir. Dikkatle ele alınır ve objektif bir gözle irdelenirlerse Alevi geleneklerinde de muhalif ve Komünistik bir Hristiyan 'sekt' olarak bilinen Pavlakiler'in izleri (anıları ve öyküleri) görülebilir.

Günümüzde ister Anadolu'da ister Balkan ülkelerinde olsun artık yanlış ya da doğru daha çok Alevi-Bektaşi adıyla bilinen hareketin orijininde, bu çalışmanın vardığı sonuca göre, varlığını aşırı Şii bir görünüm altında sürdüren ve bir dereceye kadar bu görüşlerden etkilenmiş de olan Pavlakilik ve onun bir varyantı olan Bogomilizm yatmaktadır.

Pavlakilik ve Bogomilizm akımlarının kökeninde ise esas olarak eski İran dini Zerdüştlük içinden çıkma Manes ve Mezdek gibi önderlerin öğretileri vardır.

Ama Türk kökenli ve dede ünvanlı Alevi aydınlar da kullanılarak bu gerçekler hasıraltı edilmekte ve Alevilik hemen bütün zamanlarda kendisinin celladı rolünü oynamış ve bu rolü tarihsel kayıtlara geçmiş bulunan Türklüğe maledilmektedir. Hem Türkmenler'in önemli bir bölümünün bu inançlara kazanılması sonucunda, hem de Türkçe kullanımının yaygınlaşması ile Kızılbaş-Alevi geleneğinin zamanla kısmen Türkleşmiş olması bu geleneği Türk orijinli gibi tanıtan gerçek-dışı görüşlerin azçok yandaş bulmasına imkân tanımaktadır.

Tondrakiler

830 veya 840 yılında Pavlakiler'den *Smbat Zarehavantsi* Manazkert (Malazgirt) civarında bulunan Apahunik'te misyonerliğe başladı. O'nun karargahı Tondrak köyü idi. Bu sebeple Pavlakiler'in bu kolu *Tondrakiler (Tondraketsi)* adıyla bilindi.

Zarehavantsi'nin Sasani İranı'da ortaya çıkmış olan *Manes* ve *Mazdek* gibi ilk komünist liderlerin öğretilerini, eski Yunan filozoflarını ve ilk Pavlakiler'i iyi incelediği kaydedilmektedir.

Manesçi bir arkaplana sahip olan Tondrakiler de Pavlakiler gibi sosyal-devrimci bir protesto hareketi oldular. Devlet, kilise, klerji ve soyluluğa karşı köy yoksulları ve kent proletaryası için bir odak yaratan isyancı Tondrakiler, Sovyet ve Ermeni tarihçileri tarafından günümüz komünizminin manevi ataları olarak tanımlandılar.

Smbat Zarehavantsi, kendi hareketine karşı ortak bir cephe oluşturan Ermeni feodalleri ile Ermenistan'ın Arap emirleri ve yöneticilerinin bir genel saldırısında yakalanıp öldürüldü. Ama Ermenistan ve Kafkas Azerbaycanı'nın geniş bölümünü sosyal protesto ile sarsan Tondrakiler hareketi 10. yüzyılda da varolmaya devam etti (Bk. D. M. Lang, *Armenia: Cradle Of Civilisation*, s. 182-184 ve *The Armenians: A People In Exile*, s. 164-165).

Bogomiller

Tüm üslerini ve merkezlerini yitiren ve binlercesi katledilen Pavlakiler, Balkan ülkelerine yerleştirilerek dağıtıldılar. Fakat onlar Kırmanciye, Bizans ve Trakya'da yeniden gruplaştılar. Trakya'nın yerli ve Kırmanciye (Ermenistan)'li nüfusu içerisinde adeta yeniden dirildiler.

Bu dirilişin başını 10. yüzyılda yaşamış *Bogomil* isimli bir Bulgar papazı çekiyordu. Pavlakiler hareketini onların doktrinlerini kısmen reforme ederek Bulgaristan'a sokan rahip Bogomil'di. Bizans yazarları bu nedenle onun izleyicilerini *Bogomiller* olarak adlandırırlar. Böylece Pavlakiler hareketi Balkanlar'da *Bogomilizm* olarak tanındı.

Bogomiller de Pavlakiler gibi düalist idiler. Yani dünyayı iyi ve kötü iki prensibin yönettiğine, yeryüzündeki her şeyi bu ikisi arasındaki çatışmanın tayin ettiğine inanıyorlardı. Tüm Hiristiyan kilise düzenini, dışsal ve biçimsel tapımı red ediyorlardı. Onlarınki hem politik iktidara hem de kiliseye karşı bir isyandı (Bk. Ostrogorsky, a.g.e).

İlkin Makedonya'da ve 10. yüzyılda görünen Bogomil muhalefeti de sosyalist özellikler taşıyan radikal bir hareketti.

Bazı Makedonya tarihçilerine göre, Bogomolizm, ezilen Makedonya serflerinin Bulgar imparatorları Simeon ve Peter'in feodal dayatmalarına karşı bir tepkisiydi. Bu görüşe göre Babuna Dağı çevresindeki Bogomila köyleri halkını isyana çeken rahip Bogomil bir devrimciydi ve arkasında sisteme karşı ezilen köylülerin hazır desteğini bulmuştu (Bk. Fred Singleton, *A Short History Of The Yugoslav Peoples*, Camb. Uni. Press, 1985).

Bogomiller, 11. ve 12. Yüzyıllarda Sırbistan, Bosna-Hersek, hatta Dalmatya'ya yayıldılar. Bosna ve Hırvatistan'da Ostrogorsky'nin deyişiyle adeta ikinci bir vatan buldular.

Dahası Bogomilizm Bosna'da devlet dini haline geldi ve uzun süre de öyle kaldı. Bosnalılar'ın çoğunluğu 14. yüzyılda dahi hâlâ Bogomil idi.

Bulgar çarları, Sırp yöneticileri, başta Alexius Comnenus (1081-1118) olmak üzere Bizans imparatorları ve Bizans kilisesi bu hareketin şahsında büyük sorunlarla karşı karşıya geldiler ve ortak bir tehdit olarak değerlendirdikleri Bogomilleri birlikte bastırmaya giriştiler. Onları ezmek amacıyla Macar kralları Papalığın izniyle Bosna ve Hersek'i zaptetmeye kalkıştılar. Özellikle Hırvatistan ve Dalmatya kralı Kalman'ın zamanında (1095-1116) Macar baskısı ağırlaştı.

Bosna-Hersek halkında ayırıcı bir ulusal kimliğin oluşmasında efsanevi Ban Kulin (1180-1204) altında bir Bosna devletinin kuruluşu önemli rol oynadı. İlk ayırıcı Bosna karekterli devletti bu. Kulin, ikinci bir adım atarak Bogomolizm'i destekleyince Papalık müdahale etti. Macar seferlerinin baskısı altında ölümünden az önce geri adımlar atmaya zorlandı.

Bogomilizm 14. Yüzyıl boyunca Bosna'da yeniden canlandı. Heretik Bosna kilisesi varlığını sürdürdü.

Hıristiyan Avrupa'nın Osmanlılar tarafından tehdit edildiği 15. Yüzyılda Bogomiller Osmanlılar'dan yana tavır aldılar ve onlardan pek çoğu sonunda İslam'ı benimsediler. Böylece muhalif Bosna Bogomil kilisesi görece hızlı yürüyen bir süreçte parça parça İslam tarafından emildi.

Fred Singleton'un aktardığı bir Osmanlı istatistiğine göre 1489'da Bosna nüfusunun yalnızca % 18.4'ü Müslüman iken, 1520-1530'larda bu oran % 46'ya, yeni inşa edilen Sarajevo'da ise % 100'e çıkar. En büyük artış Bogomiller'in az olduğu kentlerde görüldüğünden Bogomiller'in yığınsal halde din değişip İslam'a döndükleri sanılmıyor, ama Bosna Bogomil Kilisesi giderek kaybolur ve Slav dili konuşan yerli bir Müslüman aristokrasi oluşur.

Modern Bosnalı Müslümanlar'ın büyük çoğunluğunun din değişen eski Bogomiller'in soyundan oldukları tahmin edilmektedir. Arnavutlar'daki din değişimi ise cizye adı verilen ve Hıristiyanlar'a ağır yükler getiren ayrılıkçı vergi sisteminin etkisiyle 17. Yüzyılda gerçekleşir. (Bk. F. Singleton, a.g.e).

Bu özet bilgiler Balkan Aleviliğinin ve Şeyh Bedrettin hareketinin temelinde *Sarı Saltuk Baba* tarafından devam ettirildiğine inandığım Pavlaki-Bogomil geleneğinin yattığını bütün çıplaklığıyla ortaya koymaktadırlar. İsmen de olsa İslami olarak tanımlanan Bektaşilik ve diğer Alevi tarikatlar, bu sayededir ki Arnavutluk da dahil olmak üzere Balkanlar'da hazır izleyiciler buldular. *Sarı Saltuk*'un mirası da dahil, muhalif Hrıstiyan saintler ve mitler giderek Bektaşi mitolojisine asimile edildiler.

Balkanlar'da Bektaşiliğin özellikle Osmanlı garnizonlarının bulunduğu Kruje, Elbasan, Gjirokaster, Fraşeri ve Tepelene gibi kentlerde ve daha çok Yeniçeriler arasında yayıldığı kaydedilmektedir. Zamanla bir Bektaşi kenti olarak tanınan Kruje civarında 1400 yılından önce kurulmuş *Sarı Saltık Manastırı* vardı.

Arnavutluk Bektaşiler'i ibadetlerinde Dersim diliyle hayli benzerlikler gösteren Arnavut dilini (Tosk lehçesi) kullanmışlar.

Osmanlı sarayına karşı Arnavutluk'taki halk çıkışlarını destekleyen Bektaşiler, giderek Arnavut ulusçuluğunun sözcüleri haline gelir ve daha da güçlenirler.

TC'nin kuruluşundan hemen sonra Bektaşiliğin dünya merkezi Anadolu'dan Arnavutluğun başkenti Tirana'ya taşınır adeta ve 1929'da Arnavutluk'ta legal bir sekte dönüşür. 1930'ların ortalarında Arnavutluk'ta 200 bin Bektaşi bulunduğu tahmin ediliyor. Bu rakam o tarihteki Arnavutluk nüfusunun beşte-biridir.

1939 İtalya işgali sonrasında Bektaşi ulusçuluğu tekrar öne çıkar. 1941'de Bektaşi lider Salih Niyazi Dede 1912 yılındaki bağımsızlık ilanının yıldönümü olan 28 Kasım günü öldürülür. Bu olayın da etkisiyle 1942 yılında direnişe katılan Bektaşi gerillaların sayısında artışlar görülür.

Arnavutluk ulusal hareketinin tarihinde anlamlı bir rol oynamış olan Bektaşi yurtseverliği Arnavutluk Komünistleri tarafından da onaylanır. Örneğin, kendisi de bir Bektaşi ailenin çocuğu olan Enver Hoca'ya göre pek çok Bektaşi geleneksel olarak Arnavutluk'un kurtuluşu için dövüşmüşlerdir. 1947 yılında bir suikastte öldürülen Bektaşi postnişini Mustafa Faja Marteneshi, Enver Hoca'nın kendisinden övgüyle sözettiği pro-Komünist bir direnişçi liderdi (Bk. Raymond Hutchıngs, *Historical Dictionary Of Albania*, 1996, s. 37-39).

Farklı örneklere rastlansa da Osmanlılar'ın Balkanlar'da din değiştirmeleri için Hrıstiyanlar'a karşı genelde zor kullandığı sanılmıyor.

Dinsel topluluklara '*Millet*' diyen Osmanlılar onların herbirini kendi dini liderlerinin yönetimine vermiştir. Ortodoks ve Roman Katolik ayrımı yapılmaksızın çoğunluğu ortodoks olan Balkan Hristiyanları *Milet-i Rum* kategorisi altına yerleştirilmiş ve bu sistem ortodoks kilisesine Sırp, Makedon ve Bulgarlar arasında uzun Türk egemenliği peryodunda yaşama imkanı tanımıştır.

Osmanlılar'da zor kullanımı 15. yüzyılda başlayıp 17. yüzyıl sonlarına kadar devam eden ve *devşirme* adıyla bilinen Hristiyan çocukların Yeniçeriler'e katılmak üzere toplanması sisteminde görülür. Bu sistemi savaş esirlerini köleleştirme şeklindeki eski Osmanlı pratiğinin bir devamı gibi görenler var. Balkanlar'da devşirme sisteminin yükü çoğunlukla Ortodoks inançtan Slavlar'ın omuzuna düşer (Singleton, a.g.e).

Osmanlı imparatorluğunun çöküş sürecine girdiği 19. Yüzyılda Balkan milliyetçilikleri yükseldiğinde din adamları sınıfının Balkan ulusal hareketlerinde önemli rol oynadıkları görülür.

Hem dini hem de politik bakımdan ağır Bizans baskısı altındaki Bogomiller de özellikle Basil II Bulgaroctonus (976-1025) tarafından fethedilen Bulgaristan'da Bizans'a karşı politik Slav ulusal muhalefetinin sözcüleri haline gelmişlerdir. Bogomiller'in istilacı Patzinaklar (Peçenekler)'la Kumanlar'a karşı Bizans topraklarını savunmak şöyle dursun, onları Bizans'a karşı savaşmaya çağırdıkları kaydedilir.

Vasiliev'in 'Türk' dediği, ama Anna Comnena'nın İskitler olarak adlandırdığı Patzinaklar (Peçenekler)'a karşı mücadele Bizans'ın tüm gücünü adeta tüketti. İmparator Alexius Comnenus aşağı Tuna üzerinde Silistre (Dristra, Durostolus)'de onlar karşısında ağır bir

yenilgi aldı ve az kalsın kendisi de esir düşüyordu. Patzinaklar'ın kesin zaferini önleyen şey *Kumanlar (Cumanlar)*'la aralarında anlaşmazlık çıkması oldu. 1090/1091'de Patzinaklar İstanbul'a dek gelerek kentin surlarına dayandılar.

Bogomiller Bizans (İstanbul)'ın kendisinde de değişik adlar altında varoldular. Bizans imparatoru Alexius I Comnenus (1081-1118) zamanında Bogomilizm başkent İstanbul da dahil Bizans imparatorluğu sathında o kadar güçlü ve yaygındı ki, adı geçen imparator bu harekete karşı mücadeleyi ve onu imha etmeyi Bizans devletinin tek görevi ve baş sorunu olarak gördü. Bogomil lider Basil ve yandaşlarını ateşe verdi. Alexius Comnenus'un onları İstanbul'un yanısıra Bulgaristan'da da bastırma çabalarına rağmen Bulgaristan'da Bogomolizm bir üç-yüz yıl daha yaşayabildi.

Alexius'un Pavlaki-Bogomil hareketine karşı mücadelesini ve onların üstesinden nasıl geldiğini onun yaşam öyküsünü yazan kızı Anna Comnena *The Alexiad* adlı kitabında anlatmaktadır.

O'nun anlattığına göre babsı Alexius 1083 yılında onları kendi ordusuna alarak tasfiyeyi planlar. Çevre liderlerine ulaşmak için çeşitli vaadlerle dolu mektuplar yazar. Mosynopolis kentinde onlarla buluşarak kişisel olarak tanıma ve tartışma ortamları yaratır. Sonunda hepsini yakalatır, mülklerine el koyar, hapse ya da sürgüne mahkum ettirir. İşkenceler yoluyla o zamanki Bogomil lider rahip Basil'in ve on-iki havarisinin adlarını tespit ettikten sonra, Basil'e ulaşmak için daha ustalıklı bir senaryo düşünür. Onun taraftarı olmak istediğini ileterek saraya getirtir. Karşısında tam bir dalkavuk gibi davranarak bütün fikirlerini ifşa ettirir ve aldığı notları kanıt gösterip işkencelere tabi tutar. Prenses Anna, Basil'in tüm bunlara rağmen yılmadığını, fikirlerinde ısrar ederek direndiğini ve yakılarak öldürüldüğünü de aktarmaktadır.

A. Comnena'nın kitabına düşülen bir dipnotta *Bogomil* adının Slav dilinde tanrı demek olan *Bog* ve dost/arkadaş anlamlı *mile* veya acıma/merhamet anlamlı *milevi* sözcüklerinin bir kombinasyonu olduğu görüşüne de yerverilir (Bk. A. Comnena, *The Alexiad*, E. R. A. Sewter çevirisi, 6. Kitap, s. 184; 14. Kitap, s. 463-68; 15. Kitap, s. 497-500).

Geçerken not etmeliyim ki, Bogomil adına ilişkin bu açıklama *Bektaş* adına da ışık tutabilir. Bu iki sözcüğün bir ve aynı adın varyantları olması bile mümkündür. Aslında Bog teriminin Slavca değil de, Bağin, Bakur, hatta Bağdat adlarında tanık olduğumuz aynı anlama gelen İrani *Bag* terimiyle ilişkili olduğuna inanıyorum. Böylece Bektaş adının *Bag* (Bog) ve *Daş* öğelerinden bileşen tanrı dostu (tanrı yoldaşı/oğlu veya tanrı dengi) anlamına gelebileceğini düşünüyorum.

Bulgaristan'dan Bosna'ya ve Sırbistan'a, sonra da İtalya ve Fransa gibi Batı Avrupa ülkelerine yayılan Bogomil doktrinler bu ülkelerde (özellikle güney Fransa'da) büyük alt-üst oluşların kaldıracı oldular. Ama orijini Doğu'nun Manesçi-Pavlaki akımında yatan Avrupa'daki bu düalist doktrinler değişik adlar altında biliniyorlardı. İtalya'da *Cathari*, Fransa'da *Poblicanlar* (yani Pavlakiler) ve *Albigensiler* gibi (Bk. Vasiliev, a.g.e., s. 383).

Ostrogorsky'nin de dediği gibi çeşitli adlarla bilinen tüm bu sektlerin hepsi Ermenistan (Kırmanciye) dağlarından Güney Fransa'ya dek yayılan tek bir ve aynı hareketin değişik adlar altındaki ifadeleri oldular (Bk. Ostrogorsky, a.g.e., s. 268- 69).

Gibon'a göre Pavlakiler'in Avrupa'nın kalbine dek sızmaları Tuna yolunu izleyerek hac için Kudüs'e gidip dönen Fransız ve Alman kervanlarıyla gizli bir kimlik altında giriş, Adriyatik kıyısıyla olan yoğun ticaretinden yararlanarak Venedik'e sızma gibi birkaç farklı yoldan gerçekleşmiş olmalı.

Pavlakiler değişik isimler (Albigeois, vd) altında özellikle Fransa'nın güney eyaletlerinde güçlenmişlerdir. 13. Yüzyılda Rhone havzalarında onlara karşı Fırat çevresindeki nefrete benzer tepkilerin doğduğu ve kılıç ve ateşle cezalandırıldıkları kaydediliyor. Bunun üzerine arta kalan Pavlakiler ya kaçmış, ya da Katolikliği kabule zorlanmışlar.

Batı'da sonraki yüzyıllarda tanık olunan reformasyon hareketi üzerinde Pavlakiler'in önemli etkilerinin olabileceği tahmin ediliyor.

Bogomiller, Sasani İranı'nda M.S. 3. Yüzyılda Peygamber Manes ile birlikte başlayan bin yıllık bir devrimci geleneğin Avrupa'daki ilk temsilcileri oldular. Güney Fransa'da 13. Yüzyılda görünen Albigensler bu geleneğin bir devamıydılar.

Güneş-Oğulları

Kırmanciye'de *Arevordiler* (Are-Vortik, Güneşin Çocukları) adı verilen bir diğer Dersim sekti vardı. Bazı araştırmacılar onları "*Ermeni Zerdüştlerinin kolonileri*" olarak görür ve *ateşe-tapanlar* olarak tanımlarlar.

14. Yüzyıl otoritelerinden biri onlar hakkında şöyle demektedir:

"Dilleri ve doğumlarıyla Ermeni olan bazıları var ki, güneşe taparlar ve bu yüzden de *Güneşin Çocukları* olarak adlandırılırlar. Ne yazıları ne literatürleri var. Ateş Tapınağı'nın reisi Magi Zerdüşt'ten öğrendiklerini gelenek yoluyla kuşaktan kuşağa aktarırlar. Güneş ne yana giderse ona o yönde taparlar. Ölülere kurban sunar, Ermeni papazlarına vergi öderler. Onların şefi *Hazrbed* (Binlerin Reisi) olarak adlandırılır. Bunlar yılda iki-üç defa kadınlı-erkekli, oğul-kız çok karanlık bir yerde toplanırlar" (Akt. D. M. Lang, *The Armenians-A People In Exile*, s. 165-166).

Tarihsel Bağlantılar ve Devamlılık (Modern Kızılbaşlar'la İlişkiler)

Bu çalışmada Eski Dersimliler'in kaynaklarda *Ermeni* olarak tanımlandığını bütün yönleriyle defalarca ortaya koydum. Ermeni olarak tanımlanan Pavlakiler gibi, yine Ermeni oldukları iddia edilen güneşe ve ateşe tapanlar da Eski Dersimliler'den başkaları olamaz. Nitekim eski kaynaklarda Pavlakiler ve Are-vortikler için söylenenlerin toplamının Kızılbaşlar (Dersimliler) için Osmanlılar peryodunda ve sonrasında aynen tekrarlandığına tanık olmaktayız.

*Kars Tarihi'*nin yazarı Kirzioğlu bu noktada bağlantıları gayet iyi yakalamakta ve özetle şunları söylemektedir:

"Ermeni kilise tarihlerinde *Mananalı* (Doğu Dersim) ve *Taranali* (Divriği) adlı iki yerde dinsiz sayılan *Pavlikyan* ve *Tondraklılar*'dan çok şikayet olunur (bk. Çamcıyan'ın Ermenistan Tarihi'ndeki M.S. 655, 717 ve 1394 yılları vakaları bölümüne). Yine Çamcıyan'ın aktardığına göre, güneşe taptıkları için bunlara *Are-vortik (Güneş-Oğulları)* denilir. 717 yılında Abbasi emirlerine dayanarak Hiristiyanlığı hiçe sayıp güneş ile aya tapınıp büyüler yaptıkları, hava perilerini çağırdıkları söylenir. Bugün de *Dersim Zazaları*, yani *Kızılbaş-Alevi*'ler güneşe tapınıyorlar. Kızılbaşlar'da *doğacılık* halen yaşıyor. Ermenistan'daki eski putperestlik bugün en çok Dersim'de ve güneş ve aya tapım biçiminde yaşıyor". (Bk. Fahrettin Kirzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 131).

Erdebilli Şey Safi'nin (1252-1334) torunlarının dedelerinin adıyla Safili (Sofiyan-i, Şeyh Safaviyan, Erdebili) diye anıldıklarına işaret eden Kirzioğlu, şunları da ekler:

"Safili Şeyh Haydar (1470-88) Erdebil'de şeyh postuna geçince eski atalarının koyu sünni mezhebini bıraktı, aşırı Şii mezhebi benimseyen Karakoyunlular'ın inançlarına eğilim gösterdi. *Hayderi-tacı* denilen on-iki dilimli kızıl-sarıklı bir kavuk seçti kendi müritlerine. Bu yüzden de Şeyh Haydar'dan itibaren Safevi Erdebil Tekkesi müritlerine *Kızılbaş* (Farsça'da *Sürkh-Ser*) dendi.

Ama bu ad, daha önceleri zaten Divriği ve Dersim'deki Pavlikyanlar, Güneşoğulları (Are-vortik) ve Eleşgert'teki Tondraklılar için kullanılmaktaydı. Sonraları bu aynı adın Şeyh Haydar'ın müritleri için de kullanıldığını görüyoruz. Babek zamanında (816-38), *Kırmızı Elbise* giymelerinden dolayı Batıniye'nin kollarından biri olan Babekiye/Hürremiye tarikatına da *İslam Ansiklopedisi*'ne göre *Mukhammere* denirdi" (Bk. Kirzioğlu, a.g.e., s. 499).

Böylece Manes ve Mazdek hareketleriyle başlayıp Dersim ve Anadolu'da Pavlakilik, Yezidilik, Babailik ve Kızılbaşlık adları altında *gulat* adı verilen aşırı Şii görüşlerle de karışarak günümüze kadar devam eden *dinsel görünümlü komünistik bir sosyal ve politik gelenekle* karşı karşıyayız.

Dersim ve çevresi, Ermenistan'da ve Bizans'ta Hıristiyanlığın benimsendiği M.S. 4. Yüzyıl başlarından itibaren ilkin resmi Hristiyanlığa ve daha sonraları da resmi İslam'a muhalif sektlerin üssü ve sığınağı olmuştur.

Bu nokta oldukça açıktır.

Eski pagan inançlarında ısrar edip Hıristiyanlığa karşı direndikleri için baskı görenler, Hıristiyan bir görünüm altında eski inançlarını veya komünistik idealleri savunan muhalif sektler, 7'inci yüzyıl ortalarından itibaren de İslam'ın terörü nedeniyle İran, Mezopotamya

ve diğer komşu ülke ve bölgelerden kaçan heretik öğeler ve topluluklar için, hasılı kalleş ve dönek ilkesiz resmi dünyaların cezalandırdığı bütün bu ve benzeri cereyanlar için Dersim ünlü ütopyalardaki adayı temsil etmiştir.

Bu, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de işlemeye devam ederek günümüze dek ulaşan bir ırmaktır.

İşte Dersim'i Dersim yapan ve onu bugün bile kendisini kuşatan dünyadan açıkça ayırt eden biraz da bu tarihsel süreçtir.

Bu durum Dersim'de hoşgörüsü de eksik olmayan bir muhalif ve devrimci geleneğin oluşumuna katkıda bulunarak Dersimli kuşakların alnına adeta bir yazgı imiş gibi tarihsel bir siyasal kimlik kazımıştır.

Bu nedenledir ki Dersim, bu satırların yazarını yalnızca bir ulus olduğundan dolayı değil, aynı zamanda ve en başta sosyalist ütopyayı gerçeğe dönüştürmede devrimci bir gelenek ve bir devrimci potansiyel olarak, bir zaman ve mekân olarak da meşgul etmiştir.

Şİİ-ALEVİ DÜŞÜNCELERİN DERSİM'E GİRİŞİ VE GELİŞMESİ

Kaynakların Ermeni olarak tanımladığı Eski Dersimliler'le asıl Ermeniler'i özellikle 6./7. Yüzyıldan itibaren dini inançlarına bakarak da kabaca ayırt etmek mümkündür. Ermeniler genelde Hristiyanlığın Gregoryen mezhebine bağlı iken, bu aynı mezhebe bağlı Dersimliler de olmakla birlikte, onların ezici bölümünün Pagan, Pavlaki-Yezidi ve Güneşe Tapanlar olarak tanımlanan kesimlere dahil oldukları söylenebilir.

Bunlardan bir bölümünün sonraları ismen de olsa Şiiliği benimsediklerini sanıyorum.

Şeklen bile olsa Hıristiyan olarak bilinen Pavlakiler'le Müslüman Araplar (özellikle Şii olarak bilinen Abbasiler) arasında başta Malatya olmak üzere *Avasım* adı verilen Bizans-Arap sınır şeridinde kurulan kontakları ve işbirliğini uzunca anlattım. Bu kontakların Emeviler peryodunda yeralan Battal Gazi'nin seferleri kadar gerilere dayandığı menkıbelerden ve şecerelerden kolaylıkla görülebilir. Dersimliler destanlara konu olan bu sınır savaşlarında başından beri yeralmış görünmektedirler. Ama Müslüman ve Arap kesimlerle ilişkiler özellikle Abbasiler döneminde gelişir ve pekişir. Kendilerini Battal Gazi, Zeyd ve Malatya emiri Ömer gibi isimlerle bir şekilde ilişkilendiren ocakların ve boyların referans verdikleri de daha çok bu dönemdir.

Kısacası sözkonusu kontaklar ve ittifaklar sonucunda karşılıklı evliliklerin de katkısıyla Pavlakiler'in bir bölümünün özellikle Şiiliğin değişik varyantlarıyla temasa gelerek zamanla kendi etkinliklerini Şii bir görünüm altında devam ettirdikleri ve böylece bu görüşleri İç Dersim'e de taşıdıkları tahmin edilebilir.

Öyle görünüyor ki en eski Alevi ocaklarının bir bölümü başlangıçta Pavlaki olup daha sonra Şiiliği benimsemiş olanlardır. Bu ocakların *Avasım* adı verilen sınır kordonunda ve özellikle Pavlakilere ait karargahlarda veya çevresinde bulunmaları bir tesadüf olmasa gerek. Anadolu'da kurulan ilk Alevi ocakları bunlar olmalıdır. Bu ilk ocakların din savaşı (kutsal savaş) görünümü altında yürütülen Bizans-Arap sınır koridorundaki savaşlar ve seferlerle sıkıca ilişkili oldukları kesindir.

Bizans'la Araplar'ın sınırında Malatya'nın yanısıra Erzurum da önemli bir sınır kalesiydi.

Malazgirt savaşı sonrasında bir kez daha Bizans-Arap savaşları peryodundakine benzer bir durumla karşılaşırız. Bazı ocaklar da bu döneme ait olsalar gerek. Bir de Moğol istilası önünden gelen tarikat liderlerinin kurduğu ocaklar olmalı.

Şii (gulat) görüşlerin Dersim'e tek kanaldan girdiğini sanmıyorum. Farklı dönemlerde farklı kanallardan sızdıklarına inanıyorum.

Urfalı Matthew'in 972-973 yılı altında anlattığı enteresan bir olay, Dersim içinde 10. Yüzyıldan itibaren bir Hristiyan-Müslüman (Şii) kutuplaşmasının varlığını göstermekte, Şiiliğin Dersim'e ulaştığı bir başka, belki de ilk kanala ışık tutmaktadır.

O'nun yazdığına göre bu tarihte Müslümanlar'ın elindeki Amida'yı kuşatan Roma generali Melias orada hezimete uğratılır.

Hemen not etmeliyim ki, bu tarihlerde Amida (Diyarıbekr), Musul'un Hamdanid emiri Ebu Tağlib tarafından kontrol edilmektedir. Matthew'in burada Müslüman dedikleri de Hamdaniler'dir.

Bu hezimet üzerine Çemişgezekli Bizans imparatoru Tzimisces'in bizzat kendisi büyük bir orduyla bir sefere çıkar. Bu seferi sırasında '*Sasan Evi*' (Zaza) kuvvetlerinin saldırısına uğrasa da, yoluna devam ederek Bağdat dolaylarına kadar pek çok kenti ve kaleyi yerle bir eder. Hemen sonra Amida'ya gelir.

Urfalı kronikçinin yazdığına göre Amida kentini bu tarihte müslüman emir "*Hamdan'ın bacısı*" olan bir kadın yönetmektedir. Çevirene göre *Hamdan* denirken kastedilen büyük ihtimal Musul'un Hamdanid emiri Ebu Tağlib'dir. O'nun bacısı olan Amida yöneticisi ise diğer kaynaklardan biliyorum ki *Cemile* adında bir kadındır.

Bu kadın da Matthew'in kaydına göre Tzimiskes'in kendisi gibi eskiden *Khozan*, o sıralarda ise *Ch'mshkatsakk* (Çemişgezek) olarak bilinen aynı bölgedendi ve Tzimiskes ile bu kadın arasında vaktiyle bir gönül ilişkisi olmuştu.

Matthew'e göre bu nedenledir ki Tzimiskes Amida'yı zaptetmekten vazgeçip geri döner. Tzimiskes'in Amida'dan ayrıldıktan sonra Kudüs üzerine yürüdüğü, kendisine karşı gelen Mısır Fatımi kuvvetlerini yenilgiye uğratıp Fenike ve Filistin'e yöneldiği ve büyük zaferler kazandığı kaydediliyor.

Matthew, Hamdan'ın bacısı dediği kadının *Çemişgezekli (Hozanlı)* olduğunu söylediği yerde, o dönemde Müslümanların pek çok bölgeyi yönettiklerine işaret eder.

(Bk. *Armenia And The Crusades Tenth To Twelfth Centurıes, The Chronicle Of Matthew Of Edessa,* İng.'ye çev. Ara Edmond Dostourian, 1993, Armenian Heritage Series).

O'nun bu sözleri, o tarihte (M.S. 972/973) Dersim'in, en azından Çemişgezek veya Hozan denen bölgenin (Batı Dersim), onun deyişiyle '*Müslümanlar*'ın yönetiminde, daha doğrusu Hamdanidler'in yönetiminde bulunduğuna yorumlanabilir.

Herhalükarda Matthew'in kaydı en azından 10. Yüzyıl sonlarında Dersim'de Hamdanidler'in varlığına ışık tutuyor. Hamdanidler ise o tarihte Şii, daha doğrusu *Nuseyri* (Alawi) idiler. Alevi adının kaynağı onların adlarından biri olan *Alawi* sözcüğü olabilir.

Böylece Aleviliğin Dersim'e ulaştığı farklı, belki de ilk önemli kanal hakkında önemli bir ipucu ediniyoruz.

Aleviliğin Dersim'de yaygınlaştırılması ve egemen kılınması ise Kureyş, Mansur, Derviş Gewr, Sarı Saltuk, Ağuçan, Derviş Cemal, Seyit ve Şeyh Hasan'ın adlarını taşıyan ocaklar dolayımıyla gerçekleştirilmiştir.

Bu sürecin pekişmesinde Safeviler'in rolü oldukça önemlidir.

BÖLÜM IV-V

GEÇ DERSİM

Önceki bölümde *Eski Dersimliler*'le *Eski Zazalar*'ın etnik kimliği (*Mamakan-Part ve Sasani sentezi oldukları*) tespit edildi ve verilerin elverdiği ölçüde hem antik hem de ortaçağ tarihleri, ayrıca dil, kültür ve inançları işlendi.

Bu bölümde ise Dersim'e ortaçağlarda geldikleri için *Geç Dersimliler* (*Sonradan Gelenler)* olarak adlandırdığım halk tabakasının kimliği, tarihi, dili, kültürü ve inançları gibi konuları tartışacağım.

Bu konuların açıklıkla ortaya konması ve daha iyi anlaşılması tıpkı önceki bölümlerde yapıldığı gibi dünya-tarihsel bir fotoğrafın bütünü içinde ele alınmalarını gerektirdi.

Bu nedenle bu bölüme bulunduğumuz coğrafyada ortaçağı başlatan Arap-İslam yükselişiyle başlayacağım. Zorunlu olarak Şiiliğin doğuşunu ve evrimini de özetle anlattıktan sonra Geç Dersimliler ve Zazalar konusuna geleceğim.

Araplar

Araplar, güney ve kuzey Araplar'ı olarak bölünürler.

Güney Arapları denenler, çok eskiden beri Arabistan yarımadasının güneyinde (Yemen ve komşu bölgelerde) yaşayan gruptur. Eski Arabistan'ın en iyi bilinen *Saba*, *Ma'in*, *Himyari*, *Hadramawt* ve *Kataban* gibi kendine özgü uygarlıklarını kuranlar bunlardır. *Asıl (Gerçek) Araplar* veya *Yemeniler* olarak da adlandırılan bu grubun Araplar'ın kendilerine ait geleneksel şecerelerinde *Kahtan* (Tevrat'ta Yoktan)'ın soyundan indiği öne sürülür.

Kuzey Arapları ise, Hicazlılar, Nebatiler, Palmirenler ve Najdiler gibi ilk kez Arabistan yarımadasının kuzey yarısında görülen gruptur. Bunlar tarih sahnesinde İslam'la birlikte görünen ve Kuran Arapçası konuşanlardır. Soybilimciler, *Sonradan Araplaşanlar* olarak tanımlanan bu grubun İsmail ve/veya Adnan'ın soyundan geldiklerini iddia ederler.

İki Arap stoku arasında çağlar boyunca korunmuş olan bu ayrılık P. K. Hitti'ye göre derinlerdeki bir etnik farklılığın bilinciydi.

Arap birliğini kuran İslam'dan sonra bile bu etnik/ulusal ayrım belki her zamankinden daha canlı şekilde yaşadı. Örneğin İslam'ın kurucusu Muhammed'in mensup olduğu Kureyş (Qurayş) aşireti Sonradan Araplaşanlar'a dahilken, Hicret sırasında kendilerine sığınan Muhammed'in yardımına koşan ve bu nedenle de *Ansar (Ensar)* adı verilen Medineliler ise Yemeni (Asıl Arap) orijinlidirler.

(Bk. P. K. Hitti, *History Of The Arabs*; Robert W. Stookey, *Yemen*, 1978; *Enc. Of Islam*, Al-Arab Md).

Araplar'ın tarihi üç aşamaya bölünüyor.

Birincisi M.Ö. 6. Yüzyıl başlarına kadarki Saba (Himyar) ve Mina (Main) devletleri dönemidir. İkincisi, geniş manada ilk dönemi de kapsayan, ama dar anlamda İslam'ın yükselişinden hemen önceki asırlara referans olan *cahiliye devri (barbarizm çağı)*, üçüncü ve son aşama ise İslam'ın doğuşundan günümüze kadarki *İslami dönem*dir.

İslam-öncesi Arap tarihi esasta güney Arapları'nın tarihi iken, üçüncü ve son dönem sonradan Araplaştıkları söylenen ve tarihe İslam çağında girdikleri için o tarihe kadar anılmamış olan kuzey Arapları'nın tarihidir. Göçebe aşiretlerin durumu hariç tutulursa esas Arap yayılması İslam ile birlikte başlar.

Burada beni daha çok ilgilendiren konuyu *Deylemiler Çağı'na* taşımak için bu son aşamadan itibaren, yani İslami dönemden başlayarak bir tarihsel arka plan sunmaktır.

İslam

Arabistan yarımadasının bölünmüş göçebe ve yerleşik nüfusunu ortak bir hedef etrafında birleştiren, böylece Arap birliğini yaratan ve onu bir dünya gücüne dönüştüren araç İslam adıyla bilinen dinsel-siyasal hareket oldu.

Bu hareketin önderiyse Muhammed'di.

Bugünkü İslam veya bugünkü Muhammedciler değil, ama Muhammed'in kendisi şüphe yok ki bir devrimciydi. En azından Arap dünyasını birleştiren hareketin ve devrimin önderi sıfatıyla onu bir devrimci olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Batı Arabistan'da yeralan Mekke ve Medine (Yesrib) İslam'ın doğuşunda büyük rol oynamış birbirinden farklı ve rakip iki kenttiler. Arabistan'da yükselen kentlerin en önemlileri bu ikisiydi.

Mekke, Arabistan'ın Roma'sıydı.

Burada eski pagan aşiretlerin dinsel yaşamının merkezi olan ve belirli mevsimlerde bedevi aşiretlerce ziyaret edilen *Kâbe* adı verilen eski bir tapınak ile *Zemzem* adıyla bilinen kutsal bir su kaynağı vardı.

Yüzlerce Arap aşireti kendi kültlerini Kâbe'de barındırıyorlardı. Kâbe'yi ziyaret zamanla bir takvime bağlanmış ve kutsal ilan edilen ziyaret ayları boyunca kan davaları askıya alınmıştı.

Böylece Kâbe, etrafında farklı sınıfların (sürüleriyle otlak peşinde dolaşan bedeviler ile tarımcı-tüccar köy ve kent nüfusunun) ve birbirinden uzak yüzlerce aşiretin birliğinin oluşabileceği tek odak olarak öne çıkmıştı.

Mekke, bir kent olarak yükselişini ve Arap yaşamının merkezine dönüşmesini Kâbe ve Zemzem'e borçluydu.

İslam, zorunlu olarak bir hac yerine ve ticaret merkezine dönüşmüş olan Mekke'de doğdu. Ama İslamcılar'ı imha olmaktan kurtaran birbirlerinden etnik olarak da farklı Mekkeliler (Adnaniler)'le Medineliler (Gerçek Araplar, Yemeniler) arasındaki düşmanlıktı.

Böylece İslam Mekke'de doğsa da Medine'de tutundu.

613 yılından itibaren kendi öğretisini açıkça propaganda etmeye koyulan Muhammed, 622'de henüz çok az sayıdaki yandaşlarıyla birlikte Medine'ye sığınmak zorunda kaldı.

İslam tarihinin başlangıcı olarak benimsenen ve Arapça'da *Hicret* (Göç) adı verilen tarihtir bu.

Medine'ye sığınan bu 100-150 kişilik küçük Mekkeli grup (Muhammed ve arkadaşları) *Muhacirler (Göçmenler)*, onları destekleyen Medineliler (Medineli Muhammedciler) ise *Ansar (Ensar)* olarak bilindiler. Muhammed'in hareketini ordulaştıran ve onun nihai zaferini kesinleştiren Ensar'ın katılımı oldu.

622-630 yılları arasındaki dönemi Mekke ve Medine kentleri arasındaki üstünlük savaşları belirledi. Bunlar, *Bedir* (624), *Uhud* (625) ve *Hendek* (627) savaşları olarak bilinirler.

En sonunda 630 yılı başında Mekke'ye girmeyi başaran Medine destekli İslamcılar (Muhammedciler), içindeki putları imha ettikleri Kâbe'yi yeni dinin merkezi yaptılar. Direnişleri kırılan Mekkeliler de bu tarihten itibaren zorunlu olarak İslam'ı benimsediler.

Bu ve sonraki süreçte eski aşiret soyluluğuna ek olarak *Muhacir* (Göçmenler) ve *Ensar* (Medineli Müslümanlar) içinden yeni bir soylu zümre türedi ve eski soylu zümre ile rekabete girdi.

Halifeler Dönemi, Fetihler ve Sonrası

632 yılında İslam'ın kurucusu Muhammed Arabistan'ı birleştirme tarihsel görevini daha tamamlamadan öldü (570-632). Kendi son sözleriyle *yükseğe misafir* oldu. Bu tarihten sonra harekete *Ebubekir* (632-34), Frank Ridley'in *İslam'ın Carnot'u* olarak nitelediği *Ömer* (632-44), *Osman* (644-56) ve *Ali* (656-61) gibi halefleri (peygamberin elçileri/vekilleri) liderlik ettiler.

İslam aracılığıyla birliği yeni kurulmuş bulunan Arap toplumunun enerjisi *cihad* yoluyla hem *tarih sahnesinde Doğu'yu temsil eden Sasani (Zaza) imparatorluğuna* hem de Batı dünyasını temsil eden Roma (Bizans) imparatorluğuna karşı harekete geçirilmişti. Araplar, Bizans-Sasani/Zaza savaşlarının her iki tarafı da yorulma ve çöküş noktasına getirdiği bir anda ikisinin üstünde şimşek gibi patlamışlardı.

Uzun bir geçmişi olan *Doğu-Batı çatışması* bu süreçte artık İslam ve Hrıstiyan dünyalar arasındaki çatışma biçimine büründü ve dinsel bir görünüm altında günümüze dek süregeldi.

Çok geçmeden yedinci yüzyıldaki gelişme noktasını yakalamış bulunan Arabistan, inanılmayacak kadar kısa bir zamanda dünyamızın tanık olduğu en büyük imparatorluklardan birinin merkezi haline gelmişti.

Muhammed'in ölümünden yüz yıl sonra Bizans başkenti İstanbul'un kapılarını ısrarla çalan ve Fransa'nın ortasında Franklar'la savaşmakta olan bu imparatorluk doğuda Pencab ve Orta Asya'yı içine alacak kadar genişlemişti.

Sonuçta Araplar, Avrupa'dan kovuldular. Ama İslam'ın Asya ve Afrika fetihleri süreklilik gösterdi. Batı Asya ve Kuzey Afrika'da Hrıstiyanlık, İran ve Orta Asya'da ise Zerdüştlük ancak çok marjinal düzeyde varolabildiler.

Böylece İslam Doğu'nun egemen dini haline getirilmiş oldu.

Din Olarak İslam ve Kuran

İslam adıyla bilinen bu yeni tek-tanrıcı dinde eski Arap paganizminin yanısıra Sabilik, Musevilik, İsevilik ve İrani inançlardan da öğeler vardı.

Muhammed'in yaptığı zaten mevcut olan tek-tanrıcı fikri ve inancı keşf etmek değil, ama onu yeniden kurmak, yani reforme etmekti.

Sözcüğün bu anlamında İslam eski inançlarda bir reform, Muhammed de bir reformcuydu.

Yeni dinin kitabı Kuran'dı.

Kutsal addedilen bütün diğer kitaplar gibi İslam'ın kitabı *Kuran* da kuşku yok ki bir insan eseriydi, insan kafasının ürünüydü. Kuran, Muhammed'in sözlerine dayanıyordu. İlkin en güvenilir yandaşlarınca parça parça ezberlenmiş olan bu sözleri, kendisinin ölümünden sonra yazıya dökülmüş, daha sonra da ilk halife Ebu Bekir'in buyruğuyla bir kitap halinde toplanmışlardır.

Ama Muhammed'in sözleri (Kuran) zamanla yalnız stil olarak değil, içerik olarak da bir hayli değiştirilmişlerdir. Aslına ne derecede uyduğunu kestirmek güç olsa da andaki Kuran'ın orijinal halinden hayli farklı olduğu muhakkaktır.

Kuran süreleri bazı analizlerde kronolojik bakımdan iki bölüme ayrılmaktadırlar.

Bu kitabın iskeletini oluşturan bölüm Muhammed'in Mekke ve Medine yıllarında hareketinin karşılaştığı sorunlarla (diğer dinlerle polemikler, tek-tanrıcı yeni inancın dayandığı argümanlar, hareketin iç-sorunları, moral, disiplin, yönetim, hukuk, ibadet vd konularda) ilişkili ifşaatlarıdır.

Kuran'ı çalışan bilginler ve değişik sektler tarafından çok farklı şekillerde yorumlanan ve sayısız çelişkiler taşıyan bu ifşaatlar, Muhammed'in kadınlara bakışını, kıskançlık, kuşkuculuk, kadercilik gibi kişisel eğilimlerini de yansıtırlar.

İslam'da Kriz ve Şia

Muhammed'in ölümünden sonra meşru halefinin kim olacağı sorunu yandaşları arasında bölünmelere neden oldu.

Otoritenin meşruiyeti sorunu iktidar mücadelesinin diğer adından başka bir şey değildi.

Şia, yani *Ali Partisi,* İslam adı verilen dinsel-politik hareketin içinden işte bu anlaşmazlıklar sürecinde ve Ebu Bekir döneminde (632-34) doğdu.

Bu ilk aşamada Ali'nin partisi *Ammar b. Yasir* (bu kişinin *Abdullah bin Saba* olabileceğini düşünenler var), *Mikdad*, *Ebu Zerr* (Abu Dharr) ve *Selman Farısi* (Selman Pak) olmak üzere dört-beş kişiden bileşen küçük bir gruptur henüz. Bunların sayısı yeni katılmalarla bir zaman sonra yediye yükselir.

Bazı kaynaklara göre ilk yedi Şii bunlardır ve bu ilk Şiiler'in hepsi Muhammed'in İslam'ı ilk benimseyen arkadaşlarından, başka deyişle *Sahabe*'dendirler.

Taberi, bu ilk Şiiler arasında Mezdeki fikirlerin etkisinden sözetmektedir. Böylece Sasaniler (Zazalar) çağının Manesçi ve Mezdekçi eski Komünizminin İslami-Şii bir kılık içinde yeniden dirildiği söylenebilir.

Ali'nin halifeliği lehinde en aktif faaliyet yürüten kişinin *Abdullah ibn Saba El-Himyari (As-Sawda)* olduğunu öne süren kaynaklar var. Bu kaynakların başında İslam'ın erken tarihini anlatan tarihçi *Seyf bin Ömer* geliyor.

Bu erken kaynaklara göre, Şiiliği başlatan kişi gerçekte *İbn Saba*'dır. O'nun Ali'ye tanrılık atfeden ilk kişi olduğu, Ali öldükten sonra da onun ölmediğini ve geri döneceğini (*ricat* doktrini) iddia ettiği, *tenasuh* ve *hulul* doktrinlerini öne sürdüğü, böylece Ali'nin halifeliği döneminde oluşan ve *gulat (aşırılar)* adıyla da bilinen *Saba'iyya* (Sabailer) sektinin onun tarafından kurulduğu ve onun adını taşıdığı ifade edilmektedir.

İbn Saba, bazı yazarlara göre Sana'lı bir Musevi/Yahudi idi.

Kısacası gulatın kurucusu ve ilk gulat İbn Saba'dır.

Gulat (*Saba'iyya*), Şiiliğin ilk biçimi ve en sol kanadıdır. İsmaililer (*Sab'iya*, *Batıniler*) ve İsmaili stoktan olan Karmatlar, Fatımiler, Yeni İsmaililer (*Nizariler*, *Hasan-ı Sabbah'çılar*), Dürzüler, ayrıca Nuseyriler ve Ehl-i Hak (*Ali İlahi*) gibi sonraki dönemin Şii sektleri *Ghulat*'ın kolları olarak görülebilirler. İlk Safeviler'in Şiiliği de bu kategoride anılabilir.

Manesçi ve Mezdekçi Komünistik fikir öğelerine daha çok gulat adı verilen kanatta rastlanmaktadır. İlk gulat olan İbn Saba'nın da bir Mezdeki olduğu veya Mezdeki fikirlerin güçlü etkisi altında bulunuduğu söylenmektedir. Yine Gulat'la ilişkili bir akım olan Karmatyanlar çağdaş yazarların bir bölümü tarafından '*İslam Bolşevikleri'* olarak tanımlanırlar. *Batıni* adı verilen Kuran yorumu da yaklaşık 9. yüzyılda gulat içinden doğmuştur.

Gulat adı verilenler veya bu kanada dahil grupların pek çoğu Sünniler tarafından, hatta bazen diğer Şii kanatlar tarafından da *İslam-dışı* sayılmışlardır.

Gulat adı verilen kanadın en güçlü temsilcisi *İsmaililer* olmuştur.

Bunlara İsmaililer veya *yedi imamcılar* denmesinin nedeni Cafer-i Sadık (ölm. 765)'tan sonra onun oğlu İsmail'i (Musa Kazım'ı değil) yedinci ve son imam olarak tanımış olmalarıdır.

İsmail, babası Cafer-i Sadık henüz hayatta iken 762 yılında ölmüştür.

Şiilik hemen hiç bir zaman teklik veya birlik göstermedi.

Dokuzuncu yüzyıl ortalarından önceki dönemin Şiiliğinde (erken dönem Şiiliğinde), *Gulat*, *Zeydilik* ve *İmamilik* (İsna-Aşariye) olmak üzere üç ana akım ayırt edilir.

Gulat'ın kurucusunun İbn Saba olduğuna az evvel işaret ettim.

Şiilik içinde doktrinde Sünnilere en yakın düştüğü için bazı kaynakların en sağ kanat olarak değerlendirdikleri Zeydiliği başlatan ise adı üzerinde Zeyd'dir. Zeyd, Kerbela katliamından sağ kurtulan dördüncü imam Zeynel Abidin (658/9-712/3)'in oğludur.

İmamilik, Şiiliğin ılımlı veya ortacı kanadı olarak görülebilir.

İmamiler (Caferiye) çizgisi onikinci imamın gizliliğe girdiği 873/874 yılından sonra daha çok *Oniki İmamcılar* adıyla bilindi.

Şiiliğin en güçlü fakat en apolitik kanadıdır bu.

İsmaili ve Zeydi kanatların Şiiliği *politik Şiilik*, Oniki-İmamcılar'ınki ise *dinsel Şiilik* olarak tanımlanabilir. Şiiliği bir din gibi görme anlayışı Onikiciler'de özellikle ağır basmıştır.

Sufizm ve İlk Sufi Tarikatlar

Şiiliğin burada kısaca anlatılan ana kollarının yanısıra ağırlıkla Şii gibi görünse de ayrıca ele alınması gereken *Sufizm* akımına da değinmek zorundayım.

Panteizmin etkilerini taşıyan Sufizmin orijinini Hint'te veya Hristiyanlık'ta arayan görüşlerin yanısıra bu akımın ağırlıkla İrani olduğunu savunan görüşler de mevcuttur.

İslam Sufizmi veya tasavvufu (İslami mistisizm) kendi orijinini Ali veya Ebubekir dolayımıyla Muhammed'e ulaştırır. Kendi tarikat/yol silsilelerini ya Ali ya da Ebubekir'e ulaştırdıkları, hatta onlar üzerinden melek Cebrail ve Allah'a dek uzandıkları için İslami bir kılık içinde karşılaştığımız Sufi toplulukların Ali ve Ebubekir daha hayatta iken veya bizzat onların kendileri tarafından oluşturulduğunu düşünen araştırmacılar vardır.

Gelenek ilk sufi grupların Ebubekir ve Ali'nin çevrelerinden doğduğunu söylemektedir. Sufi doktrinlerin özellikle halife Ali'nin taraftarları arasında yaygın olduğu kaydedilir.

An Introduction To Şii İslam kitabının yazarına göre Sufizm başlangıçta esas olarak Sünni İslam içindeki bir olguydu ve ilk kez Selçuk ve Moğol istilaları arasındaki dönemde yığınlar için bir dinsel ifade aracı oldu.

Bazı araştırmacılar Sufi tarikatların bu dönemde büyümüş olmasını Selçuklular'ın Şii hareketi bastırmış olmasından doğan boşluğa bağlamaktadırlar. Bu boşlukta Sünni İslam içinde Sufizm boyverir.

Ama daha büyük neden adı geçen kaynakta da işaret edildiği gibi Müslüman kitlelerin Sünni halifelerin eşitlikçi/ideal bir toplum kuracağından umudu kesmesi olmalıdır.

Sufizmin Şii hareketi özellikle Moğol istilasından itibaren etkilemeye başladığı sanılıyor. Buna kanıt olarak Pro-Şii bir halife olarak tanınan Abbasi halifesi Nasır-li-Dinillah (1180-1225)'ın şövalyece bir idealle Fütüvvet (Ahilik) olarak adlandırılan kardeşliği savunması ve ideal bir İslam şövalyesi olarak görülen Ali'nin bu konuda model alınması gösteriliyor.

Sufizm kendine has doktrinlere ve özgün bir terminolojiye (sufi, derviş, abdal, salik/talip, arif, marifet, veli, cezb, zikr, vecd, hal, makâm, birlik makâmı ya da vahdet, cem, kelâm vd gibi) sahiptir. Zazaca'da dêwrês, tewt, evdal, budela, dar vs bu türden sözcüklerdir.

Derviş sözcüğünün *dar* (kapı) ve *vish* (Farsça'da dilenmek) sözcüklerinden geldiği ve kapı kapı dilenen (dilenci, fakir) anlamlı olduğu veya tasavvuf yoluna giren kişi, kapı eşiği gibi anlamlar taşıdığı söylenir.

Bu sözcüğün orijini derviş pratiğini çok güzel ifade eden Zazaca *dewr* (dönme, devir) kelimesi olabilir bence. O taktirde Derviş (Zazaca'da dêwrês) kelimesi *dönen* anlamı verir ki, bu anlam Zazaca'daki *tewt* (vecd) kavramı ve pratiği ile de oldukça uyuşur.

Derviş (Sufi) tarikatlarında genelde benimsenen fikirlere göre insan özgür değildir. O'nun iradesi ve eylemi Tanrı tarafından belirlenmektedir ve amaç tüm görünen ve görünmeyen varlıkların kendisinden geldiği düşünülen Tanrı'ya geri dönmektir.

Sufi sözcüğünün de değişik açıklamaları var.

Arapça literatürde ilk kez 10. yüzyıl ortasında görünen Sufi terimi Nöldeke'ye göre Arapça Suf/Sof (hırka) kelimesinden gelmedir. *Sufi olmak için çabalayan* veya *arayıcı* (talib, salik) anlamlı mutasavvıf sözcüğü de Arapça'dır.

Bir diğer görüşe göre ise, Sufi terimi Yunanca Sophia'dan türetilmiştir.

İdris Şah, *The Way Of Sufi* (1968) adlı kitabında bu terimin kökeninin *Saf* veya *Safwa* (acıma) olabileceğine işaret etmektedir.

Sufizm adı verilen dinsel akım M.S. 7.-12. yüzyıllar arasında ilham edici ve öğretici tek tek kişiler veya onların adı ve anısı etrafında toplanan küçük çevreler halinde varoldu. Bu çevre aşamasında Sufizm henüz bireysel temelli, tek tek bireylere dayalı bir hareketti. Bu dönemin Sufi çevreleri daha çok lokal nitelikte olup henüz genel ve sürekli bir karakter taşımıyorlardı.

Bu ilk aşamada adları etrafında Sufi çevrelerin oluştuğu bazı en ünlü isimler *Hasan Basri* (ölm. 728), *Cabir ibn Hayyam* (776), *İbrahim Ethem* (777), *Rabia El-Adaviya* (717-801), *Maruf Kerhi* (ölm. 815), *Dhu-El-Nun* (ölm. 860), *Bayezit Bistami* (875), *Cüneyt Bağdadi* (ölm. 910) ve *Hallacı Mansur* (837-922) idiler.

En ilk ve en ünlü Sufilerin bir bölümü bunlardır. Tarikat silsilelerinde sık karşılaşılan bu adların bir bölümü Ali veya Ebubekir'den sonraki baş halkalardır.

En azından Hasan Basri'ye dek geriye dayandığı düşünülen Sufizm, bugünkü biçimiyle 12. ve 13. yüzyıllardan kalma görünüyor.

Sufi hareketin ikinci aşaması 12. yüzyıl sonlarında başlayan örgütlenme (tarikatlaşma) aşamasıdır. Bu ikinci evrede Sufizm çevre aşamasından tarikat adı altında örgütlenme aşamasına geçer.

Sufi örgütlenmelerin (tarikatların) en ilk iki örneği, bana göre ikisi de *Gilan* orijinli olan *Kadiri* ve *Rıfai* tarikatlarıdır. Bu tarikatların kurucuları olan *Abdulkadir Gilani* ve *Ahmet Rıfai* akrabadırlar. Onların Dersim'deki etkisine biraz ilerde değineceğim.

Bunları kimi Şii kimi de Sünni olan veya her ikisinin sentezini yansıtan Vefailik, Ehl-i Hak, Suhreverdi (ölm. 1191), Yezidilik, Ahmet El-Bedevi (ölm. 1276)'nin kurduğu Ahmediyye, Kalenderilik, Haydarilik, Bektaşilik, Mevlevilik vd gibi bir sıra tarikatın kuruluşu izler.

Ali-Muaviye Savaşı

İslam'ı bölmemek argümanıyla ilk iki halifeye karşı açık ve kesin bir muhalefet yürütmekte kararsız davranmış olan Ali, ilk kez Osman döneminde açıkça ve kararlı şekilde ortaya çıkar.

İbn Saba'nın faaliyeti de özellikle halife Osman dönemine (644-56) denk düşer.

Osman'ı yönlendiren perde gerisindeki asıl figür ise bir Emevi olan akrabası Mervan'dı. Böylece Emeviler'in gerçekte daha Osman zamanında iktidara yerleştikleri ve ipleri ellerine aldıkları söylenebilir.

Osman, 656 yılında patlak veren iç-savaş sırasında suikastle öldürülür. Bazı tarihçiler Osman'ın öldürülmesiyle sonuçlanan isyanı İbn Saba'nın örgütlediğini söylerler.

Tarafsız kaynakların insani niteliklerini ve savaşçı yeteneklerini övmekle birlikte *hep geç davranan* bir lider veya liderlik yeteneği olmayan biri olarak değerlendirdikleri Ali, ilk kez bu olayı takibendir ki Medine'de halifelik/hilafet makamına oturdu (656).

Ama Osman'ın öldürülmesiyle birlikte *Ali Partisi (Şia)* ile Emeviler arasındaki mücadele silahlı biçimlere bürünmüş ve bir iç-savaş başlamıştı.

O tarihte Suriye valisi olan Emeviler'den Muaviye, Osman'ın öldürülmesinden Ali ve yandaşlarını (Şiileri) sorumlu tutarak Ali'yi tanımadı. Medine'de kendi yönetimini güvencede görmeyen Ali, başkentini Irak'ın Küfe kentine taşıdı. Kendisine karşı çıkanlarla ilkin *Deve Savaşı* (656)'nı yaptı, daha sonra da *Sıffin*'de Muaviye ile savaştı (657).

Ali, Sıffin Savaşı'nın seyri içinde aldığı kısa görüşlü ve yanlış kararlar yüzünden kendisini terkedip *Harici* adını alanlar tarafından 661 yılında bir suikastle öldürüldü.

Bazı kaynaklar Harici adını alan politik sektin İslam'ı demokrasi ile kombine ettiği ve dini görünüm altında aristokrasiye karşı savaşmak amacıyla ortaya çıktığı inancındadırlar.

Bu değerlendirmede bir gerçek payı bulunmakla birlikte Hariciler'i *İslam'ın anarşistleri* olarak tanımlamak daha doğru görünüyor.

Ali'nin öldürülmesinin ardından hilafet makamına *Osman'ın Partisi (Emevi Partisi)*'ne mensup Muaviye oturdu.

Böylece Emeviler dönemi başladı.

Emeviler (661-750)

Emeviler, merkezi Mekke olan Kureyş (Qurayş) aşiretinden olup ağırlıkla ticaretle uğraşan tüccar bir aileydi. Emevi evinin lideri Muaviye'nin babası Ebu Sufyan'dı.

627 yılına kadar İslam'a direnmiş olan bu aile, İslam'ı sonradan ve zorunlu olarak benimsemiş olsa da yönetimde ön plâna çıkmıştır.

İlk Emevi halifesi Ebu Sufyan'ın oğlu Muaviye'dir.

Muaviye döneminde onun oğlu Yezid'in kumandasındaki Emevi orduları 668/9'da Kadıköy (Chalcedon)'ü Bizans'tan ele geçirmiş olan *Fadalah ibn-Ubayd El-Ansari*'nin kara seferini desteklemeye gönderildiler. El-Ensari ile Yezid'in 669 baharındaki İstanbul kuşatması aynı yılın yazında kaldırıldı.

Bu İstanbul (Bizans) üzerine yapılmış ilk seferdi.

Efsaneye konu olan bu İstanbul seferinin gerçek kahramanı Yezid'in seferine katılmış olan Muhammed'in sancaktarı yaşlı *Ebu Eyyub El-Ensari*'dir.

Geleneğe göre Ebu Eyyub El-Ensari kuşatma sırasında yaşamını yitirmiş ve İstanbul surları dibinde gömülmüştür. O'nun bu efsanevi mezarı çok geçmeden Hristiyan Grekler için bile bir hac yerine dönüşür. 1453 yılında Türkler'in İstanbul kuşatması sırasında mucizevi şekilde tespit edildiği rivayet edilen bu mezarın bulunduğu yerde şimdi onun adını taşıyan bir cami vardır.

Böylece P. K. Hitti'nin deyişiyle Medineli Ebu Eyyub El-Ensari üç ulusun ortak seyidine dönüşür.

Muaviye döneminde İstanbul üzerine bir ikinci sefer daha yapılır (674-80). Ama bu sefer esas olarak İstanbul önlerinde iki donanma arasındaki bir savaştan ibarettir (Bk. P. K. Hitti, *History Of The Arabs*, 1937, s. 201-202).

Emevi hanedanlığı, Emeviler'in iki kolu tarafından yönetildi.

661-684 yılları arasında Ebu Sufyan'ın soyundan gelen *Sufyaniler*, 684-750 yılları arasında ise *Mervaniler* olarak anılan Mervan I ve halefleri yönettiler.

Emeviler'in esas üssü Suriye, başkentleri de Şam'dı.

Irak, birinci imam (meşru halife) Ali'den sonra onun büyük oğlu Hasan'ı meşru halife olarak tanımıştı. Ama Hasan çok geçmeden Muaviye ile mücadeleyi bırakıp Medine'de adeta inzivaya çekildi, kolay ve lüks yaşamı tercih etti. Muaviye'den sonra yerine oğlu Yezid I geçti (680-683).

Iraklılar'ın meşru halife (imam) olarak tanıdıkları Medine'deki Hüseyin, Yezid'i tanımayı red ederek akrabaları ve adanmış yandaşlarıyla birlikte Küfe'ye hareket etti. Ama kendisini çağıran Küfeli isyancılar korkutulmuş ve Küfe kapılarına yaklaştığında Yezid'in Küfe valisi olan Muaviye'nin üvey kardeşi Ubeydullah'ın birlikleri tarafından Kerbela'da kuşatılmıştı.

Yezid'e karşı isyanı zaten başlatmış bulunan Hüseyin, boyun eğecek bir karekter değildi. Güçleri çok küçük de olsa Emevi birliklerine karşı sonuna kadar savaştı.

Bu muharebe kaynaklarda *ilk Şii isyanı* olarak tanımlanmaktadır.

Sonunda Hüseyin de dahil beraberindekilerin çoğu öldürüldüler.

Bedeni Kerbela'da kalan Hüseyin'in başı bir tepsi içinde Şam'daki Yezid'e gönderildi (10 Ekim 680).

Ali'nin öldürülmesi, özellikle Kerbela trajedisi ile birlikte Sünni İslam ile Şia arasındaki hemen tüm köprüler atılmış ve kesin kopuş anına gelinmişti.

Bazı kaynaklar Kerbela'dan sonra Şia'nın bir politik hareketten ayrı bir din ya da mezhep olmaya yöneldiğini düşünürler. Bu kaynaklara göre Kerbela katliamı Şia'nın evrimi üzerinde İsa'nın çarmıha gerilmesi olayının Hırıstiyanlık üzerindeki etkileriyle kıyaslanabilecek bir etkide bulunmuştur.

B. Lewis'in de işaret ettiği gibi diğer iddia sahipleri hilafeti zor yoluyla devirmek üzere başarısız da kalsalar örgütlenme ve ayaklanma girişimleriyle meşgulken, Hüseyin hariç Ali Evi'nden olup meşru İmamlık (meşru halifelik) iddia edenlerin geri kalanı esas olarak politik faaliyetten uzak durdular, öteki dünyaya adanmışlığın bir işareti olarak halifelere karşı bir çeşit legal ve pasifist muhalefet yolunu benimsediler.

Yezid'in oğlu II. Muaviye'nin 684 yılında ölümüyle birlikte yönetim Sufyaniler'den Mervaniler'e geçti.

Emevi imparatorluğu kendi zirvesine Mervan'ın oğlu Abd al-Malik (685-705) döneminde ulaştı. Bu dönemde Müslüman ordular batıda İspanya'nın büyük bölümüne egemen olurken, doğuda Horasan garnizonları Orta Asya'yı zaptettiler.

685 veya 687 yılında patlak veren *El Muhtar isyanı* bu döneme veya hemen öncesine rastlar. El Muhtar, Kerbela'nın öcünü almaya çalıştı.

Bernard Lewis, *The Assassins-A Radical Sect İn İslam* (1967) adlı kitabında Şia'nın bir partiden bir mezhebe dönüşmesinde en önemli rolü oynayan iki olayın *Kerbela katliamı* (680) ve *Muhtar ayaklanması* (687) olduklarını yazmaktadır.

Emevi iktidarını devirmeyi amaçlayan bu girişimlerin ikisi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Ama arkası gelecekti bunların.

Şii sekti *İslam'ın Jakobenleri* olarak tanımlayan Frank Ridley, Hüseyin ve Muhtar isyanlarının '*dinsel devrimci hareketler*' için izlenecek modeli de koyduklarına işaret eder. O'na göre bu isyanlarda iki merkezi unsur vardı. Birincisi *İmam* (rehber, bazen Mehdi), yani meşru lider; ikincisi de *dai*'lerdi.

Çok geçmeden artık kendi genişlemesinin sınırlarına varmış bulunan Emevi imparatorluğu dışarda gerileme sürecine girdi ve içte yeni ayaklanmalar patlak verdi.

Bunlardan biri dördüncü imam Zeynel Abidin (658-712/714)'in oğlu ve Zeydiliğin kurucusu olan Zeyd'in bizzat kendisinin önderlik ettiği 740 yılındaki ayaklanmaydı. Bir aktivist olan ve *Mukaddime* adlı kitabında *İbn Haldun* (1334-1406)'un aktardığına göre "*İmam olacak kişinin ortaya çıkıp halkı kendine çağırması gerekir"* diyerek haklı olarak üvey kardeşi Muhammed Bakır'dan ayrı düşen Zeyd (Zaid), Emeviler'e karşı Şia'nın iktidarı için mücadele etti. Küfe-Musul arasındaki bölgede destek bulan Zeyd, güvenilmez Küfeliler'in isyan sırasında kendisini yalnız bırakması sonucunda Küfe'de öldürüldü.

Zeydiler, *Zeyd*'den sonra onun oğlu *Yahya*'nın imamlığını tanıdılar. *Zeyd*'in liderliğindeki Küfe isyanı bastırılınca bir grup yandaşıyla Horasan'a sığınan ve orada isyan çıkaran *Yahya* da kendisini izleyen Emevi birlikleriyle Gurgan'da girdiği çarpışmada öldürüldü (743). Yahya'nın başı halkı ve muhalefeti yıldırmak amacıyla Medine'ye gönderilip halka gösterildi.

Yahya'nın soyu kendisinde kesiliyor.

Ondan sonraki Zeydi imam 762 yılında öldürülen imam Hasan'ın soyundan Muhammed ibn Abdullah (An-Nefs az-Zakiya)'tır. Daha sonraki Zeydi imam ise imam Hüseyin soyundan Talakan'lı Muhammed İbn El-Kasım (ölm. 834)'dır.

El-Kasım, Deylem ve Tabaristan'daki ilk Zeydi imam olarak görünüyor.

Zeyd ve Yahya isyanlarının anısı uzun süre yaşadı. Çünkü bundan yüzyıl kadar sonra Tahiriler'le savaşırken Deylem'e sığınmış olan Ali soyundan (Hasani) *Seyit El Hasan bin Zeyd bin Muhammed* (ölm. 883/884), 872/873'te Horasan'a egemen olmuş ve burada altmış yıl kadar yaşayan bir hanedanlık kurmanın yanısıra, 864 yılında Hazar Denizi güneyindeki Deylem ve Taberistan'da da 12. Yüzyıla kadar devam eden bir Zeydi devleti kurmuştur. Taberistan'daki bu Zeydi devleti 928 yılına kadar kurucusu Hasan bin Zeyd'in ailesi tarafından yönetilmiştir. İslam'a karşı direnen Deylemiler'i ve Gilaniler'i İslam'a kazanan, daha doğrusu orada İslam (Zeydiliği)'ı yaygınlaştıran da Tabaristan ve Deylem'e Hasan b. Zeyd'in yönetimi zamanında 913 yılında gelen ve *Sağır* olduğu için bu lakapla anılan *Zeydi imam Nasıru'l Utruş*'tur. O'ndan *Hasan*, *El Nasır El Kebir* ve *Nasir El-Hakk* gibi adlarla sözedilir. Tam adı *Ebu Muhammed El Hasan b. Ali b. El Hasan b. Ali b. Omar El Eşref b. Ali Zeyn El Abidin* (844-917)'dir. Zeydiler'in Hüseyni kolundan, yani *Hüseyni seyitleri çizgisinden* olan El-Utruş, Zeynel Abidin'in oğlu ve Zeyd'in kardeşi olan Ömer'in soyundandır. Medine doğumlu olan Hasan, Horasanlı köle bir kadının oğluydu. Yemen'de öne çıkan ve sonraları *Kasımiyya* ile birleşen *Nasıriyya* adındaki Zeydi sekti adını ondan alır. O'nun soyundan gelenlere *Nasirwand* deniliyor. Gilan'da bu aynı adı (*Naşirvand)* taşıyan devletin kurucusu odur. Bu hanedanlık *Biya Piş* veya *Karkiya* adıyla da bilindi. Yemen Zeydileri de onun imam olarak tanıyorlardı. El-Utruş, 917 yılında Amul'da Taberistan yöneticisi olarak öldü. O ve *Hasan-Oğulları* (Hasananlılar) olarak bilinen soyu Deylemiler'in devletleşmesinde ve Bağdat'ta iktidar olacak denli güçlenmelerinde büyük rol oynamışlardır. Nasır El-Utruş'un kurduğu Zeydi devleti Deylem ve Gilan'da 1032 yılına dek yaşamayı sürdürdü.

901 yılında bir Zeydi devleti de Yemen'de kurulmuştu. Merkezi San'a olan bu devletin kurucusu Kasım El-Rassi'nin torunu Yahya El-Hadi (El-Hadi Yahya)'dir. Medine veya Sind doğumlu Yahya El-Hadi (854-911), Yemen'deki bu devleti Tabaristan'dan gelen takviye bir kuvvetin desteğinde San'a kentini zaptederek kurabildi.

Kesintilere rağmen Yemen'deki bu Zeydi devleti ve Zeydilik bir şekilde günümüze dek geldi.

Biri İmam Hasan (*Hasani*), diğeri İmam Hüseyin (*Hüseyni*) soyundan olmak üzere iki koldan oluşan Zeydiler, imam seçiminde Hasan veya Hüseyin soyundan olması koşulu dışında başka kural tanımamışlardır. Politik planda militan/aktivist bir çizgi izleyen Zeydiler'in Ebubekir ve Ömer'in halifeliğini meşru gördükleri kaydedilmektedir. Emeviler döneminin sonlarında başlayan Zeydi isyanları serisine özellikle imam Hasan soyundan Aleviler, yani *Hasani Seyitleri* önderlik etmişlerdir.

Bazı kaynakların Zeyd soyundan gösterdikleri ve daha geç bir tarihe yerleştirdikleri *Battal Gazi* üzerinde de kısaca durmam gerekecek. *Çünkü bazı Dersim ocakları kendilerini Zeyd ve Battal Gazi ile ilişkilendirmektedirler*.

Emeviler döneminin üçüncü ve son büyük İstanbul (Bizans) kuşatması Tabari'nin verdiği bilgilere göre Ağustos 716-Eylül 717 tarihleri arasında Emevi halifesi Süleyman (715-17) döneminde onun kardeşi *Maslamah* tarafından yapılır.

P. K. Hitti'ye göre Bizans üzerine Arap seferlerinin en tehdit edeni hem karadan hem denizden yapılan bu saldırı oldu.

Bu seferde Maslamah'ın muhafızlarının lideri *Abdullah El-Battal'*dı. Yine destanlara konu olan bu kuşatmada Abdullah El-Battal özellikle ünlenmiş ve *İslam'ın Şampiyonu* ünvanı kazanmıştır. *Abdullah El Battal, Tabari'nin yazdığına göre 740 yılındaki bir diğer seferi sırasında öldürüldü*. Eskişehir'de gösterilen mezarı üzerinde bir cami ve Bektaşi tekkesi inşa edilen Abdullah El Battal'ın sonraki geleneklerde *Seyyid Gazi* adı altında Türk ulusal kahramanlarından birine dönüştürüldüğünü görürüz.

Sonuçta Bizans imparatoru Leo (717-41), Maslamah'a üstün gelerek başkenti kurtarır.

Bizanslılar'a karşı kutsal savaş (cihad) açan ilk Abbasi halifesi ise El Mehdi olmuştur. *El-Mehdi* (775-785) zamanında ve 782 yılında onun oğlu Harun Reşit kumandasındaki Müslüman ordular İstanbul'u bir kez daha kuşatmış ve Üsküdar'da kamp kurmuşlardır. Bu kuşatma oğlu Constantine VI adına yöneten imparatoriçe İrene'nin çarçabuk aşağılayıcı bir barış yapmasıyla son bulmuştur. Bu seferden sonradır ki Harun'a babası tarafından *El Reşid* (doğru yolu izleyen) ünvanı verilmiştir. Bu tarihten sonra Müslüman ordular Türkler'in İstanbul zaptına kadar bir daha İstanbul'u görememişlerdir (Bk. Hitti, a.g.e., s. 203-204).

Bir efsaneye dönüşen Battal Gazi'nin kimliği konusunda çok değişik görüşler vardır.

Tabari, 739/740 yılında şehit düşen *Abdullah El Battal* adında tarihi bir figürden sözetmektedir.

Kaynakların çoğunluğuna göre destanlardaki Seyit Battal Gazi, bir Emevi kumandanı olan Antakya'lı Ebu'l Hüseyin Abdullah'tır. Emeviler'den Süleyman döneminde Bizans'a karşı başarılı seferler yapmıştır

J. P. Brown da *The Darvıshes* (1868) adlı kitabında 16. Yüzyılın ikinci yarısında Türk ordularının savaş sloganına dönüşen Seyit Battal Gazi'nin tarihsel bir kişilik olarak M.S. 740 yılında Afyonkarahisar'daki muharebede ölen *Abdullah Ebu'l Hüseyin El-Antaki* olduğuna işaret eder. Babası Hüseyin Gazi'dir. Ama sonraki tarihçiler ona aynı yerde öldüğü kuşkulu olan *Cafer bin Hüseyin Seyit Gazi'*nin adını vermişlerdir (Brown, a.g.e., s. 187).

The Intermixture Of Races İn Asia Minor başlıklı yazısında William M. Ramsey sonraki tarihlerde adı ve ölümü İslam'ın Anadolu fethi için mitolojik bir sembole dönüşen, hiç görmediği yerlere adı verilen ve mezarının Anadolu'da oluşu bile İslam tarafından adeta bir fetih hakkı gibi yorumlanan Arap generali Seyit Gazi'nin 739 yılında Afyonkarahisar (Akroenos)'da Bizans'a karşı savaşırken yenildiğini ve öldüğünü yazmaktadır.

Selçuklular'ın ilk zamanlarından itibaren askerleri Anadolu fethine hazırlamak amacıyla *Battalname*'ler yazıldığına işaret eden Köprülüzade Mehmet Fuad'a göre, Battal Gazi Malatya'da doğmuş bir Türk destan kahramanıdır ve menkabeye göre 900 sene evvel yaşamıştır.

Köprülü, O'nun adını ve soyağacını *Ebu Muhammed Cafer b. Sultan Hüseyin b. Rebi b. Abbas El-Haşimi* şeklinde vermektedir. Köprülü'nün yazdığına göre Doğu Türkistan'da bile duyulan Battal Gazi'nin adı ordaki menkabede *İmam Abdur-Rahman 'Alevi* şeklinde geçmekte ve *Muhammedü'l Hanife* (ölm. 700/701, Medine)'nin dördüncü torunu olarak tanıtılmaktadır (Bk. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Bakanlığı Yay., ikinci basım, 1966, s. 198-99, dipnot 74).

Evliya Çelebi, imam Hüseyin soyundan olduğunu söylediği Battal Gazi (*Seyyid Baba Cafer Sultan*)'yi Harun Reşit dönemine yerleştirir ve onun elçisi gibi tanıtır (Bk. Mehmed Zılli oğlu Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Zuhuri Danışman çevirisi, İst., 1969; *Evliya çelebi Seyahatnamesi*, Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş çevirisi, Üçdal Neşriyat, 1976; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler*, Kültür Bak. Yay., hazırlayan Nihat Atsız, 1991; ayrıca bk. J. V. Hammer çevirisi).

Veli Baba Menakıbnamesi'nde verilen şecerede ise Battal Gazi, Cafer El-Gazi adı altında Zeydiliğin kurucusu ve Zeynel Abidin'in oğlu Zeyd (Eb-el-Hasan)'in soyundan biri olarak gösterilmektedir (Bk. *Veli Baba Menakıbnamesi*, Can Y., Bedri Noyan çevirisi, 1993).

Hem Zeyd'in hem de tarihi Battal Gazi'nin aynı tarihte (M.S. 740) öldürülmüş oldukları düşünülürse, bunlardan birinin diğerinin soyundan olması, hele hele Veli Baba'nın verdiği şeceredeki kuşaklara ait olmaları olanaksız görünüyor. Burada ister istemez Battal Gazi ile aynı adı taşıyan ve/veya onunla karıştırılan bir başka kişinin varlığı akla gelmektedir.

Emevi yönetimini meşru görmeyen Haşimiler, *Mawali* adı verilen Arap-olmayan milliyetlerin de desteğiyle 749 yılında *Ebu al-Abbas as-Saffah*'ı halife ilân ettiler. Son Emevi halifesi Eşek Mervan (II. Mervan)'ın Erbil Savaşı'nda yenilgiye uğratılmasıyla birlikte Emeviler dönemi kapandı.

Ama Emeviler'in yıkılışını takiben Ali Evi (Ali-Fatma soyundan gelen 'meşru' halefler) değil, onların meşru halife saymadığı ve gaspçı olarak niteledikleri Abbas Evi öne çıkmış ve As-Saffah (kandökücü) Abbasiler adıyla bilinen yeni hanedanlığın ilk halifesi olmuştur. As-Saffah, Ali Evi yanlısı Küfe ve Basra'yı güvenli bulmayarak *El-Anbar*'da El-Haşimiyah adında yeni bir başkent kurmuştur.

Bazı kaynaklar Emeviler'i inançları itibariyle *yarı-pagan* olarak tanımlar ve onların Kuran'ın öğretisine içten bir bağlılık duymayan İslam-öncesi aristokrasinin temsilcileri olduklarına işaret ederler. Maddi refaha ve lükse düşkünlük onlarla birlikte başlamıştır.

The Literary History Of Persia adlı eserinde E. G. Browne, Emeviler dönemini "*Arap emperyalizmi ve pagan reaksiyonu"* olarak tanımlar, Emeviler'in zaferini İslam'a yürekten düşman bir partinin zaferi olarak niteler.

Böylece bu dönemde Kuran'a inananlar Ali'nin öldürülmesiyle kapanan İslam'ın ilk döneminin (622-661) özlemini çekerek muhalefete yönelmişlerdir. Emeviler'in dejenerasyonuna karşı ortaya çıkan bu muhalefet, Muhammed'in kendi halefi olarak belirlediği İslam'ın kahramanlık döneminin son halifesi olan Ali ve ailesinin anısı çevresinde şekillenmiştir.

Emevi zulmune karşı muhalefetin Emevi isyanını bastırmaya çalışırken öldürülen Ali Evi çevresinde yapılaşması doğaldı.

Abbasiler (750-945)

Emeviler'i deviren *750 Devrimi*'nden 1258 Moğol istilasına kadar İslam'ın halifelik makamını Abbasiler ellerinde tuttular. Salt bu nedenle tüm kaynaklar Abbasiler peryodunu 1258 yılına dek uzatırlar.

Bunu fiili durumla bağdaşmayan bir yaklaşım olarak görüyorum. Çünkü beş asır boyunca halifeler olarak yönetseler de Abbasiler'in iktidarının Deylemiler (Buyiler)'in Bağdat'ta yönetimi ele geçirdikleri 945 yılında fiilen son bulduğuna ve bu tarihten sonra sadece sembolük bir anlam taşıdığına inanıyorum.

Bu nedenle de 945-1055 yılları arasındaki *Deylemiler Çağı*'nı ve daha sonraki Selçuklu hakimiyeti dönemini (1055-1258) ayırarak ele almayı daha gerçekçi buluyorum.

Abbasiler adı Kureyş aşiretinin Haşimiler klanından *El-Abbas*'ın adından gelmedir. El Abbas (ölm. 653), Muhammed'in amcasıydı.

Abbasiler adıyla bilinen hanedanlığın kurucusu ve atası Muhammed'in amcası El-Abbas'ın torunu *Ali b. Abd Allah b. El Abbas* (661-735/736)'tır. Sürekli dua ettiği için kendisine *El-Saccad* soyadı verilen Abbasiler'in atası Ali, kendi zamanının en önde gelen ve en yakışıklı (güzel) Kureyşi'si olarak da görülmüş olan yetenekli biriydi. Emeviler'e karşı gizli komplolar kurmakla suçlandığı için Arabistan-Filistin arasındaki sınırda yeralan El-Şarat eyaletinde yaşamaya başladı ve bu eyaletteki Humayma köyünde öldü. O'nun ölümünü takiben oğlu Muhammed Abbasiler'in başı olarak tanındı. İlk Abbasi halifeleri Ebu'l Abbas Abdullah-is-Seffah b. Muhammed b. Abdullah El Abbas (750-54) ile Ebu Cafer-il-Mansur b. Muhammed (754-775), Muhammed'in oğulları ve Ali'nin torunlarıdırlar (Bk. *Enc. Of İslam*, K. V. Zettersteen imzalı *Ali b. Abd Allah b. Al Abbas* maddesi).

Bu ailenin üyeleri 718 yılından başlayarak yetenekli bir propaganda yoluyla imparatorlukta geniş destek toplayıp kontrolü ellerine almaya koyuldular. Onların esas dayanağı İran, özellikle Horasan (Horasan Şiileri) oldu. Abbasiler tarihte yarı-İrani ve Horasanlı bir hanedanlık olarak bilindiler. Bu nedenle Sasani (Zaza) yönetim geleneğini benimsemeleri doğaldı. Abbasiler dönemi kaynaklarda genelde Sasani (İran) kültürü ve nüfuzunun belirlediği bir dönem olarak kabul edilir. Bu dönemin egemen fikirleri Araplar'a değil, İranlılar (Sasaniler)'a aittir.

Emeviler'i devirip Abbasiler çağını başlatan ayaklanmanın gerçek lideri Frank Ridley'in "*İslam iç-savaşının Cromwell'i"* olarak tanımladığı Abbasiler'in generali Horasan'lı Eba Müslim'di. 749 yılında adına faaliyet yürüttüğü Abbasiler'den Ebu'l Abbas (750-54)'ı halife ilân eden de oydu.

Abbasiler'i iktidara getiren hareket Horasan'dan başlayarak büyüyen Şii ayaklanması olmuştu. Fakat Abbasiler iktidara geldikten hemen sonra Şii-karşıtı bir tavır benimseyerek Sünni görüşlerle uzlaştılar ve kendilerini iktidara taşıyan ayaklanmanın önderi Eba Müslim'i bir tehdit olarak görüp öldürttüler (754).

Bu tarihten sonra Şii-Mezdeki muhalefetin Abbasiler'e karşı muhtelif ayaklanma girişimlerine tanık oluruz. Eba Müslim'in intikamını almayı amaçlayan ve bir Zerdüşti ve Magi olduğu söylenen *Sinbad*'ın Horasan isyanı (755), Eba Müslim'ci *İshak El-Türk*/*El Mukanna* isyanları (780-86), imam Hasan'ın soyundan *İbrahim b. Abd Allah* ve kardeşi *Muhammed ibn Abdullah* (El-Nefs el-Zekiyah)'ın önderlik ettikleri 762-63 Zeydi isyanı, Deylem'de *Yahya El Mahd* isyanı (791), Azerbaycan'da 816-38 yılları arasında devam eden büyük *Babik El-Hürremi* isyanları, Hüseyniler'den ve Zeydi olan *Yahya bin Ömer*'in (ölm. 864) Küfe isyanı, *Karmati* isyanları ve Aşağı Mezopotamya'da onbeş yıl kadar devam eden *Zanj* adı verilen siyah kölelerin isyanları (869-883) gibi.

Abbasi evinin yönetimi döneminde hilafetin başkenti Bağdat'tı.

Özellikle *El Mansur* (754-775), *Harun Reşit* (786-809) ve *El Memun* (813-33) dönemlerinde imparatorluğun gücü ve prestiji arttı, sanayi, ticaret, sanat ve bilimlerde önemli ilerlemeler kaydedildi.

Ünlü *Arap Geceleri*, Abbasi halifesi Harun Reşit ile Abbasi vezirleri İranlı *Bermekiler* dönemine referanstırlar.

El Mutasım (833-42) döneminde orduya Türkler de dahil Müslüman-olmayan milliyetlerden asker alma uygulaması ordunun gücünü arttırırken, halifelerin otoritesini giderek aşındırır.

Çok geçmeden Abbasi imparatorluğu çözülme sürecine girerek fiilen çok merkezli gevşek bir birliğe dönüşür.

750 Devrimi'nde ve Erken Abbasi Devletinde Zazalar (Bermekiler)

Abbasiler çağının bence bir çok bakımdan kritik bir evresi *Harun Reşit* ve oğulları *Emin* ile *Memun*'un halifelikleri dönemidir. Bu üçlünün yönetimleri 786-833 yılları arasındaki yaklaşık elli yıllık dönemi kapsar.

Ben El Memun'un çağrısı ve kendisini halef olarak belirlemesi üzerine sekizinci İmam Ali Rıza'nın Horasan'a yerleşmesi ve orada yaşaması, Zeydi ve Babek isyanları, Zeydiler'den Yahya'nın Deylem'e sığınması, Babeki ve Zeydiler'in Malatya ve çevresinde ortaya çıkmaları ve daha birçok ipucundan hareketle bu dönemi bir dönüm noktası, deyim uygunsa bir çeşit milad ve bir tür geçiş peryodu olarak görüyorum, ama bazı Alevi geleneklerine de ışık tutabileceğini sandığım bu dönemin neden bana böyle göründüğünü şu anda tam olarak açıklayacak durumda değilim. Şimdilik bu dönemin daha derinliğine çalışılması gereğine işaret ederek yine bu dönemin bir olgusu olan *Bermekiler* üzerinde yoğunlaşmakla yetinmek zorundayım.

Desmala Sure dergisinin düzenlediği Köln toplantısında (7-9 Ocak 1994) Sünni inançtan Zaza kesime mensup bir grup tarafından okunan bir tebliğde, Hani, Lice, Genç ve Bingöl yörelerinde, özellikle Şel, Mıstan, Botan, Az ve Hazarşah Zazalar'ı arasında "*Ma Bermeki ra amey*" (Biz Bermeki'yiz) şeklinde bir geleneğin varlığından sözedildiğini hatırlıyorum.

Bu nedenle kısaca da olsa Bermekiler üzerinde durmak istiyorum.

Çünkü bu gelenekte gerçek payı bulunduğunu ve Bermekiler'in Zaza olduğunu düşünüyorum.

Kaynaklara göre Bermekiler Belh (Horasan)'li ve Sasani orijinlidirler. Onların Sasani yöneticilerinin soyundan oldukları belirtilmektedir.

Enc. Of İslam, *Britannica* ve P. K. Hitti'de yer verilen bilgilere göre, bir kısmı Irak'a göçen bu ailenin ceddi *Barmak (Bermek, Ar. El Baramika)*, M.S. 725-26 yıllarında hâlâ Belh'de bulunuyordu.

Barmak sözcüğü bir ünvandır. P. K. Hitti'ye göre *barmak* kelimesi Budistler'de *baş-rahip* demektir. Bu ailenin atası Barmak da Belh'deki Budist manastırının baş-rahibi idi.

Başlangıçta Zerdüşti-Budist rahipleri oldukları söylenen Barmak ailesi, adını Abbasi devrimine katıldığında duyurur. Bu sıralarda İslam'ı benimser, Horasan'dan Irak'a göçederek Basra'ya yerleşir.

Bazı kaynaklara göre bu ailenin veya bir bölümünün kendi yurdu Horasan'dan Irak'a göçü Belh kentinin 663 yılında Araplar tarafından zaptından hemen sonraya rastlar. Onların Irak'ta *Azd* aşiretiyle ve Abbasi önderleriyle sıkı ilişkiler kurdukları söylenir.

Barmak'ın oğlu *Halit (Khalid) bin Barmak*'ın adı Emeviler döneminin sonlarında duyulur. Haşimi hareketi içinde yeralan Halit, ilk Abbasi halifesi El Saffah'ın veya El Mansur (754-775)'un veziri olarak atanır. Bermekiler'den vezirlik yapan ilk isim odur. El Saffah ailesi ile sıkı ilişkileri akrabalıklar kurulmasıyla sonuçlanır. Halife Mansur (754-775) altında önemli rol oynamaya devam eden Halit, iki yıl kadar Fars eyaletinin valiliği görevinde bulunur. 765 yılında Tabaristan valisi olarak atanan Halid, burada yedi yıl kadar görev yapar, hatta 767-71 arası yıllarda hayli popülarite kazandığı Tabaristan'da kendi adına para bastırır. Abbasi halifeleriyle ilişkileri o denli içli dışlıdır ki, bu tarihlerde Halit'in torunu *El Fazl (Fadl) bin Yahya*, Abbasi halifesi Harun Reşit (786-809)'in üvey kardeşi haline gelmiştir artık. Bu tarihten sonra Halit'i bir 'Kürt' isyanının patlak verdiği Musul'da valilik yaparken görürüz. 779-80 yıllarında tekrar Fars valiliğinde bulunur. Ardından Halit ile oğlu Yahya'nın prens Harun Reşit'le birlikte Bizans topraklarındaki Samalu kuşatmasına katıldıklarına tanık oluyoruz. Artık hayli yaşlanmış bulunan Halit, bu Bizans kalesini zaptettiğinde de dikkat çeker (Tabari'den akt. P. K. Hitti, a.g.e., s. 294).

781-82 yılında Halit öldükten sonra onun oğulları *Yahya b. Halid* ve *Muhammed b. Halid* öne çıkarlar. Bir aralık prens Harun'la birlikte Azerbaycan ve Ermenistan'ı yöneten Yahya, Harun Reşit'in halifeliği zamanına rastlayan 786'dan 803'e kadarki on-yedi yıl boyunca Abbasi vezirliği yapar. Bazı tarihçiler bu peryodu '*Bermekiler'in yönetim dönemi*' olarak tanımlamaktadırlar.

Bu dönem boyunca Abbasi imparatorluğunda fiili iktidar ve otorite Bermekiler'dir. İmparatorluğun ipleri pratik olarak halife Harun'un *Baba* diye çağırdığı Yahya ile oğulları El Fazl ve Cafer (Ja'far)'in ellerindedir. Gerçek yönetici Harun Reşit değil, veziri Yahya'dır.

Yahya'nın Fazl, Cafer, Muhammed ve Musa adlarındaki dört oğlu da Abbasi yönetiminde önemli pozisyonlar işgal etmişlerdir.

Suriye ve Sind valiliklerinde bulunan Musa (ölm. 835), geride İmran adında bir oğul ve Djahza soyadıyla bilinen müzik ve literatür alanında ünlenmiş Ahmed b. Cafer adında bir torun bırakır. Muhammed, Merv'de Harun Reşit'in oğullarından halife *El Memun* (813-33)'un sarayında görev yapar. Kendisinden sonra Merv sarayında oğlu Ahmet öne çıkar. Harun'un üvey kardeşi de olan *Fazl b. Yahya* ile kardeşi *Cafer* ise Abbasi vezirliği yapmışlardır. 796 yılında Suriye'deki isyanı bastırmaya gönderilen Cafer (ölm. 803?), daha sonra Horasan valisi olarak atanır ve prens El Memun'un yardımcılığı görevinde bulunur. Yahya'nın oğulları içinden en önemli figür büyük oğlu El Fazl'dır (ölm. 808). Yaklaşık 792 yılından itibaren İran'ın batı eyaletlerini yöneten Fazl, Alevi isyancı *Yahya bin Abd Allah*'a karşı gönderildiğinde, onu görüşmeler yoluyla ikna etmeyi tercih eder ve bunu başarır.

Bu dönemde Abbasi zulmünden kaçmak zorunda kalan Aleviler İslam'ın henüz giremediği tek yer olan Deylem'e sığınıyorlardı. Deylem'deki Alevi sığınmacıların ilki Harun Reşit'in isyancı kardeşiyle birlikte hareket eden ve bu yüzden iki kardeşi idam edilen Yahya bin Abd Allah olmuştu (791).

O'nu ikna eden Bermeki Fazl'ın bir Alevi yanlısı olduğu ve bu eğilimi nedeniyle üvey kardeşi Harun Reşit'in tepkisini kazandığı kaydedilmektedir. Bir sonraki yıl Horasan valisi olarak atanan Fazl, Horasan'dan topladığı orduyla Kabil'i pasifize eder. 794 yılında Harun Reşit'in oğlu prens *Muhammed El Emin* (809-813 arasında halife)'in yardımcılığını yapar. Daha sonra geri Bağdat sarayına döner. *Fazl'ın oğlu El Abbas da Merv'de El Memun'un sarayında öne çıkmış Bermekiler'den biriydi*.

Onyedi yıl boyunca Abbasi imparatorluğunda adeta devlet içinde devlet olan, vezirlik makamını uzun süre irsi olarak ellerinde tutan ve Abbasi sarayının yerleşiklerine dönüşen Bermekiler, 799 yılından itibaren hernasılsa düşürüldüler.

802 yılında ansızın Bermekiler'i yerlerinden etmeye karar veren Harun Reşit, 803'te Yahya'nın oğlu olup henüz otuz-yedi yaşında bulunan Cafer'i astırır, El Fazl ve diğer kardeşlerini ise tutuklar. Babaları Yahya da gözaltına alınır. Bermekiler'den dokunulmayan tek kişi Halid'in oğlu Muhammed'dir. Gerisinin mülklerine el konulur.

Yahya ve El Fazl tutuklu olarak Rakka'ya gönderildiler ve bu ikilinin bazı partizanları heretik (Alevi muhalifler) olmakla suçlanıp asıldılar. Yahya, 805 yılında Rakka'da öldü. Bu tarihte yetmiş yaşındaydı. El Fazl da kırk-beş yaşında bulunduğu 808 yılında Rakka'da öldü.

Halid El-Bermeki tarafından kurulmuş olan ünlü Bermeki evinin düşüşü o çağın insanı için bir sürpriz olmuştur. Çünkü doyurucu bir neden gösterilememiştir. Ortalıkta *Abbasa hikayesi* gibi çeşitli rivayetler dolaşmış. Kaynaklara göre Bermekiler'in düşürülüşü bugün bile en azından kısmen hâlâ karanlık bir konudur.

Düşürülmüş olsalar da Bermekiler'in nüfuzları hemen sona ermeyip sonraki dönemin bazı vezirleri ve sekreterleri dolayımıyla yıllarca sürmüştür.

Binbir Gece Masalları'nda popülarize edilen Cafer figürü, Bermekiler'den *Cafer bin Yahya*'dır.

Bağdat'ın doğusunda yaşayan Bermekiler, P. K. Hitti'nin yazdığına göre çok zengin ve cömert bir aileydi. Özellikle cömertlikleriyle ünlendikleri söylenir. Hitti'nin dediğine göre bugün bile Arapça konuşan ülkelerde Barmaki adı cömert sözcüğü ile eş-anlamlı kullanılmaktadır. Harun'la çok samimi olan Cafer'in ve Fazl'ın adları da iyi bilinmektedir. Arap tarihçileri özellikle Fazl'ın literatür alanındaki yeteneği ve güçlü kalemi yüzünden Bermekiler'i *Ehl el-Kalem* (Kalem Halkı/İnsanı) adı verilen sınıfın kurucusu saymışlardır.

Hitti, Bermekiler'in Şii olduklarını özellikle vurgulamaktadır (Bk. Hitti, a.g.e., s. 296).

Mukaddime adlı eserinde İbni Haldun da Bermekiler'in düşüşünü açıklamayı dener. Abdullah bin Abbas'ın torunu, Muhammed'ül-Mehdi (775-785)'nin kızı ve Harun Reşit'in de kızkardeşi olan Abbase'nin Bermekiler'den Cafer b. Yahya b. Halid'le evlendiğine işaret eden İbn Haldun, tarihçilerin Harun Reşit'in Bermekiler'e yaptığını Abbase-Cafer ilişkilerine bağladıklarını (Arap-olmayan soydan birinin bir Arap'la evliliğinin kabul görmeyişi), ama bunun yanlış olduğunu yazmaktadır. Ona göre Bermekoğulları'nın başına gelenler aslında onların devlete egemen olmaları, hazine mallarına el koymalarından dolayıdır.

Harun'u halifeliğe hazırlayan ve bu makama oturtan Yahya'ydı. İbn Haldun'a göre sarayda Harun'un *baba* diye çağırdığı Yahya'nın oğullarından 25 kılıç ve kalem sahibi önemli kişi vardı.

Bermekiler'in peygamberin yakınlarına ve Şiiler'e bağış yağdırdığına, soylulardan alıp yoksula verdiklerine ve köleleri özgürleştirdiklerine değinen İbn Haldun, Bermekiler'in bu nedenlerden dolayı sevildikleri, en uzak ülkelerde bile itibar gördükleri ve övüldükleri için Harun Reşit'i kıskançlığa ve endişeye sürüklediklerinin altını çizmektedir.

O'nun yazdığına göre halife Mansur (754-75)'a başkaldıran Muhammed Mehdi'nin kardeşi Yahya olayında da Bermekiler'in halifeye karşı suç işledikleri düşünülmüştür.

İbn Haldun, Taberi'ye dayanarak Yahya olayını anlatır ve Bermekiler'in düşüşüne bu olayın sebep olduğunu söyler. Yahya'yı Deylem bölgesinden başkente indiren kişinin gerçekte Harun'dan *bağışlama belgesini* götüren Bermekiler'den *Fazl bin Yahya* olduğunu belirten İbn Haldun, Harun Reşit'in Yahya'yı Bermek'i *Cafer b. Yahya b. Halid*'e teslim ettiğini ve onu kendi evinde ağırlayan Cafer'in de bir süre sonra kendi kararıyla Yahya'yı serbest bıraktığını anlatır. Haldun'a göre Bermeki Cafer bu konuda peygamber ailesinin kanlarını korumak için hükümdarın yürütme yetkisine bile karışarak Yahya'yı serbest bırakmış ve ajanların durumu iletmeleri üzerine Harun tarafından soruşturmaya hedef olmuştur (Bk. İbn Haldun, *Mukaddime*, cilt 1, s. 84-87, Onur yay., 1977, Turan Dursun çevirisi).

Bermekiler konusunda Şerefname'de verilen bilgilerin Zazalar arasındaki geleneği doğruladığını düşünüyorum.

Şeref Han, bu konuya *Sıwedi Beyleri (Sıvıdi veya Sıwedi adının aslı Arapça çevirmene göre Surek/Siverek'tir)* bölümünde değinir.

Bu bölümde anlatılan aslında Genç ve Çabakçur (Bingöl) beyleridir. Bunlara Sıwedi Beyleri denmesinin nedeni Genç'e göçüp yerleşen Sıwedi aşiretine liderlik yapmalarıdır. Şerefname'nin Arapça çevirmenine göre bu aşiret Genc'e Siverek'ten göçmüştür. Şeref Han, Sıwedi aşireti ile bu aşiretin liderlerinin ayrı ayrı orijinlerden olduklarına işaret eder. O'nun bu görüşü Sıwedi aşiretinin adını Medine civarındaki Süveyd köyü ve sahabeden Esved adlı biriyle ilişkilendiren rivayete dayanıyor. Arapça çevirmen bu rivayetin yanlış olduğunu düşünmektedir.

Şerefname, Genc'e yerleşen Sıwedi aşiretinin (daha doğrusu aşiretler grubunun) beylerinin İran krallarının soyundan gelen *Bermek-Oğulları'*ndan olduklarını aktarmaktadır. Belh (Baktriya)'li olan Bermekiler, Şeref Han'a göre başlangıçta ateşe tapıyorlardı, ama daha sonra İslam'ı benimsediler.

Şerefname, Bermekiler'den Yahya b. Halid'in *Fazl*, *Cafer* ve *Musa* adlı üç oğlunun Abbasiler zamanında Bağdat'tan gelerek Genc'e bağlı Hancuk'a yerleştiklerini ve Sıwedi adıyla bilinen aşiretlerin başına geçtiklerini yazmaktadır. Daha sonra Yahya ve Fazl'ın Harun Reşit tarafından hapse atıldığını, Cafer'in ise öldürüldüğünü belirten Şeref Han, ilkin bir düzeltme yaparak aynı akıbetten kaçınmak için Genc'e sığınmış olanların büyük ihtimalle Musa ve yanındaki iki diğer kişi olmaları gerektiğini yazarsa da en sonunda gene üç kardeşte karar kılar.

Genç'teki Sıwedi aşiretine sığınan üç kardeşten ortancası ölür, bir *şeyh* olan büyük kardeş ile küçüğü ise Genç ve Çebakçur'da oturan Sıwedi aşiretlerinin başına getirilirler ve bazı kesintilere rağmen en azından Safeviler ve Osmanlılar dönemine kadar adı geçen aşiretleri onlar yönetirler (Bk. *Şerefname*, M. E. Bozarslan çevirisi).

O halde Hani, Lice, Genç ve Bingöl Zazalar'ı arasında hâlâ yaşayan Bermekiler'den geldiklerine ilişkin gelenek en azından aşiret beylerinin bir bölümünün orijinini açıklayıcı niteliktedir. Şerefname'de anlatılanlar bu geleneği doğrulamaktadır.

M. Şerif Fırat'ın aktardığı Zazalar arasındaki "*Biz Halidi'yiz"* geleneğinde adı geçen de mümkündür ki Bermekiler'den Halid olsun. O taktirde "*Biz Halidi'yiz*" sözü belki de Bermeki olmaklığa işarettir.

Sözü edilen sığınma olayının yukarıda verdiğim bilgiler ışığında 8. yüzyıl sonları ile 9. yüzyıl başlarına rastladığı açıktır.

Benim görüşüme göre bu sığınma olayında Zazalar Zazalar'a sığınmıştır.

Dikkati çekmek istediğim bir diğer nokta ise buradaki bilgilerin Zazalar'ın veya onların önemlice bir bölümünün 8. ve 9. yüzyıllarda Sünni değil fakat Şii-Alevi olduklarına işaret ettiğidir.

Dersim ve Zazalar arasında Abbasi soylu olduğunu söyleyen aşiretler ve aileler vardır. Bu rivayetlerin kaynağı Bermekiler örneğinde tanık olduğumuz türden ilişki ve ittifaklar veya Abbasi imparatorluğuna tâbilik durumu olabilir.

Orijin sorunlarını ele alırken prensip olarak sade halkın (sade aşiret insanının) kökenine bakmak gerekir. Çünkü bir yazısında Minorsky'nin de işaret ettiği gibi hakim sınıfa mensup aileler başka milliyetlerle daha rahat evlilikler kurmakta ve daha kolay karışıp asimile olmaktadırlar. Buna hakim öğelerin din değişince kendi çıkarları gereği eski geleneklerini de kolaylıkla bırakabildikleri veya yeni dine uyarlamak için bu gelenekleri revize ettikleri de eklenmelidir.

Şeref Han, *Melkişiler* olarak bilinen Çemişgezek beylerinin orijini konusunda iki rivayet aktarır. Bu rivayetlerden birine göre Çemişgezek emirleri Abbasi halifelerinin çocuklarından '*Melkiş*' adlı birinin soyundan geldiklerini söylemişlerdir. Bir diğer rivayete göre ise onların ceddi ve isim babası Melkiş, Saltuklu emiri *Melik Şah bin Muhammed*'dir. Saltuklular'la Abbasiler arasında bir ilişki ve ittifak vardıysa (büyük olasılıkla vardı) bu iki rivayet pekala uyumluluk taşıyabilirler.

Dersim rivayetlerinde *Ali Abbas* ve *Celal Abbas* gibi adlara ve Dersim (Ovacık'ta ve Kangal'da)'de onların adını taşıyan ocaklara rastlıyoruz. *Yukarı*, *Aşağı* veya *Kor* gibi ekler alarak iki veya üç kola bölünmüş görünen bir Dersim aşireti de *Abbasan* adını taşımaktadır. Aşiretlerin orijinlerini tek tek sıralayan bir Dersim halk deyişinin bazı versiyonlarında "*Celal Abbas Wayirê (Khalikê) Abasanu!"* (Abbasanlar'ın ceddi Celal Abbas'tır!) denir. Eski Erzincan valisi Ali Kemali de *Erzincan* (1932) adlı kitabında Dersim seyitleri arasında *Ali Abbas* diye birinden sözeder ve onun "*Hz. Abbas soyundan"* olduğunu kaydeder.

Ali Abbas adı El Abbas ifadesinin halk dilindeki şekli de olabilir.

Ali Kemali'nin Hz. Abbas dediği kişi açık ki peygamber Muhammed'in amcası ve Abbas evinin atası *El Abbas b. Abd al-Muttalib b. Haşim*'dir. Abbasiler'in adı Kureyş aşiretinin Haşimiler klanından bu *El-Abbas* ((ölm. 653)'ın adından gelmedir. O'nun adıyla Abbasiler olarak bilinen hanedanlığın kurucusu ise biraz evvel yakışıklılığı veya güzelliğiyle de ünlü olduğuna işaret ederek kendisinden sözettiğim torunu *Ali b. Abd Allah b. El Abbas* (661-736/7)'tır.

Bu verilerin ışığında birbiri yerine kullanıldıklarına tanık olduğum *Ali Abbas* ve *Celal Abbas* adlarının Abbasi hanedanlığının kurucu atası sayılan *Ali b. Abd Allah b. El Abbas*'ın kendisine veya dedesine referans olabileceğini düşünüyorum. Güzel (yakışıklı) anlamlı *Celal* sözcüğü de belki onun lakabından ileri geliyordur.

Nejat Birdoğan, Sivas'taki Celal Abbas Ocağı'nın İmam Ali oğullarından *Ebu'l Fazl Abbas* adına kayıtlı olduğunu yazmaktadır.

Ama bu bilgi pek ikna edici görünmüyor.

İmam Ali'nin en az 17 kızı ve 14 veya 18 kadar oğlundan sözedilir. Fatma dışındaki eşlerinden olma iki oğlu Abbas adını taşırlar. Bunlardan biri Kerbela'da imam Hüseyin'le birlikte şehit edildi. Abbas adını taşıyan bu ikiliden Ebu'l Fazl olarak bilinenine rastlamadım ben. Ama Muhammed'in amcası ve Abbas evinin atası El-Abbas b. Abd al-Muttalib'e *Ebu'l Fazl* soyadı verildiğini kaynaklar kaydetmektedirler.

Abbasiler'e Karşı Sason Zaza Direnişi (851-853)

Thomas Artsruni'nin *History Of The House Of Artsrunik* adlı eserinde Abbasiler çağında Sason Zazaları'nın konumu ve koşullarına ilişkin bazı bilgiler buluyoruz.

O'nun anlattığına göre *Apuset* (Ebu Said) adlı bir Abbasi yetkilisinin vergileri tahsil amacıyla bir ordu eşliğinde Vaspurakan eyaletine yolladığı *Emir Ali* diye bilinen *Ali Tsovapi*, Andzevatsik (Zawazan) Prensliği'ne baskınlar yaparak herşeye elkoyar. Kitabın çevirmeni *Tsovapi* sözcüğünün aslının ve doğrusunun *Sawafi* olduğuna işaret ederek Emir Ali denen kişinin *Ala b. Ahmed al-Azdi* olduğunu not düşmektedir (o halde *Safevi* adı sanıldığından daha eskidir). Emir Ali'den *vezir* diye sözeden Thomas Artsruni, Vaspurakan prensi Aşot'un onunla savaşmak zorunda kaldığını anlatır.

Bu savaşta Emir Ali'nin kardeşi öldürülür ve ordusu kaçmak zorunda kalır (M.S. 850).

Abbasi halifesi bu kez *büyük vezir* Ebu Said (Ebu Said Muhammed b. Yusuf; çev)'in oğlu general Yusuf II (Yovsep)'yi gönderir Ermenistan üzerine (851).

Artsruniler'in başkenti *Hadamakert*'te kamp kuran general Yusuf, buradan hareketle Ermenistan prensliklerine baskınlar düzenler. Ahlat'a gelerek prens Aşot'u çağırtır ve *başkenti Sason olan Taron (Muş) prensi Bagarat'ı* ve onun Bagrat evinden bütün yakınlarını Samarra'ya gönderilmek üzere tutuklar.

Mevsim kış olduğundan General Yusuf, elindeki rehineleri de yanına alarak Muş (Taron) kentinde kışlamaya karar verir. Muş halkının bir bölümü bu sırada başka yerlere sığınmak zorunda kalır (Bk. T. Artsruni, a.g.e., 2. Kitap, s. 178-185).

Artsruni'nin aktardığına göre bu dönemde "*Khoyt adı verilen dağda kendi kalelerinde yaşayan dağ halkı hariç tüm ülke yıkıma uğratıldı*".

Kendi prensleri Bagarat'ın (Sason Krallığı'nın emiri) esir edilmesi üzerine "*Khoyt Dağı'nın halkı*" general Yusuf'un kampını (Muş kentini) basar, ordusunu kılıçtan geçirip tutsakları özgürleştirir.

General Yusuf bu sırada prens Bagarat'ın inşa ettiği kiliseye sığınırsa da, Khoyt'tan gelen silahlılar kiliseyi kuşatır ve General Yusuf'u yakalayıp mızrakla öldürürler (852).

Thomas Artsruni, bu olayı kendi gözleriyle gördüğünü ve Yusuf'u öldüren adamla konuştuğunu yazmaktadır (Artsruni, a.g.y., 2. Kitap, s. 185-187).

John Catholicos, çevirenin notuna göre, yukarıda anlatılan isyan sırasında prens Bagarat'ın intikamını almak için öldürülen kişinin General Yusuf değil, Ebu Said olduğunu yazmaktadır.

Thomas Artsruni 852 yılında patlak veren bu isyanı anlattıktan hemen sonra olayın kahramanları olan "*Khoyt Dağı halkı"*nı tanıtır (çevirenin verdiği bilgiye göre *Khut* sözcüğü *engel* demektir, fakat çoğulu *kayalar* anlamına da gelebilir).

Bu konuda söylediklerini daha önceki bölümde aktarmış ve aynı yerde onun "*Khoyt Dağı Halkı"* adı altında tanıttığı isyancıların Sason krallığında yaşayan Mamakanlar (Saniler) ve Zazalar olduğunu ifade etmiştim.

Thomas Artsruni "*Khoyt Dağı Halkı*"nın orijini ve Zaza adının etimolojisi konusunda şöyle demektedir:

"Onlar, Asurya ve Nineveh kıralı Senekerim'in oğulları *Adramelek* ve *Sanasar* ile birlikte Ermenistan'a gelmiş olan Suriye köylüleridir ve onun adından dolayı kendilerini *Sanasnayk* olarak adlandırıyorlar."

(Bk. Thomas Artsruni, a.g.e., 2. Kitap, s. 186-188).

Böylece bu pasajda Toros dağı (Sin Dağı, Khoyt dağı, Sason Dağı) halkının kendisine *Sanasnayk* dediği kaydediliyor.

Bence Thomas Artsruni'nin *Sanasar*'ın adından geldiğini söylediği *Sanasnayk* sözcüğü Zaza ve Sason (veya onların bir diğer adı olan *Sanasana/Sanasine*) adının kendisidir. Sanasn*ayk* (Sasan*eank*) adındaki Ermenice son ek atıldığında karşılaştığımız Sanasan ve Sasan kökleridir.

Daha önce de işaret ettiğim gibi bu gelenek Zazalar'ın orijinine ilişkindir.

Şimdi, Thomas Artsruni'nin kaydettiği gelişmelere geri dönüp yarım bıraktığımı tamamlamak zorundayım.

Artsruni, General Yusuf'un öldürülmesinden sonraki olayları üçüncü kitapta anlatır. Abbasi imparatorluğunun her yanından toplanan ve Thomas Artsruni'ye göre büyük bölümü "*Elamit ve Arap okçuları*"ndan oluşan başında Türk general *Bugha*'nın bulunduğu büyük bir ordu Ermenistan'ı istila ederek terör estirir, bütün önde gelen prenslerin peşine düşer.

Bu ordunun en önünde ise güçlü okçular olan '*Elamitler*' vardır.

Çevirenin dipnotuna göre Thomas'ın '*Elamitler*' derken kimi kastettiği açık değilse de, onun kitabını devam ettiren 12'inci yüzyıl tarihçisi de dahil Thomas'tan sonraki dönemin tarihçileri (Urfalı Matthew, vd gibi) Elamitler derken Türkler'i kastettiklerine göre, Thomas'ın kendisi de burdaki pasajda Bugha ordusundaki Türk askerlerini kastetmiş olmalıdır.

Ben diğer Ermeni yazarları gibi bu dipnotun yazarının da Elamitler'i Türk olarak tanıtmakla kasıtlı davrandığını ya da diğerleri gibi kalın kafalı biri olduğunu düşünüyorum.

İşte olayların ve tarihin tamda bu türden kasıtlı, kalın kafalı veya çala kalem yazarlarca yazılmış ve yorumlanmış olmasıdır ki 10. Yüzyıl sonrasında giderek Elamitler'in *Türk*, Deylemiler'in *Kürt* olduğu kanaati yerleşmiştir. Örneğin Minorsky, *The Guran* (1943) adlı makalesinde Hamza Isfahani'den naklen Farslar'ın Deylemiler'i "*Tabaristan Kürtleri"*, Arapları ise "*Irak (Suristan) Kürtleri"* olarak adlandırdıklarına işaret etmektedir.

Türk ve Kürt sözcüklerinin etnik anlamları dışında değişik tarzdaki bu kullanımları zamanla etnik manada da geçerli tanımlar gibi kabul görmüştür. Böylece Eski Dersimliler ve Zazalar Ermeni sayılarak, Geç Dersimliler (Deylemiler) de Kürt veya Türk gibi gösterilerek ayrı ve farklı bir halkın kimliği ve tarihi karanlık sulara sürülmüştür.

Ben, Thomas ve diğer yazarlarda *Elamitler* adıyla referans verilenlerin Türkler'le ittifak halinde hareket eden Daylamit birlikleri olduğundan eminim. Thomas'daki Elamitler, içinde Bugha gibi Türk kumandan ve askerinin de bulunduğu Abbasi ordusunda savaşan Daylamit paralı askerleridir. Nitekim Daylamitler'in bu tarihten 90-100 yıl kadar sonra Buyiler adı altında hilafette iktidarı ele geçirmelerinde Abbasi ordusundaki Daylamit (Deylemi) öğenin büyük rolü olmuştur. Ermenistan (Kırmanciye) istilasında Selçuklu Sultanı Tuğrul'un kumandası altında savaştıkları söylenen, ayrıca 1071 savaşında ve sonrasında adları geçen Elamitler ise Selçuklular'la ittifak halinde davranan Daylamitler'dir. Deylemiler'in adı bazı yazarlarda '*Elim ırkı*' veya '*Elimitler*' şeklinde geçmektedir.

Tarihle ciddi ve derinliğine haşır neşir olan bir araştırmacının bu gerçeği yakalaması güç değildir. Bu tarihlerde Deylemiler'e hala Elamitler deniyor olması da dikkate değer bir noktadır.

Kısacası, "*Türkler'in sonraları Elamitler adıyla çağrıldıkları"* şeklindeki görüşler tarihin cahili olmanın işaretidirler.

Türkler'le Elamitler arasındaki bu karışıklık, Malazgirt yengisini, Kırmanciye (Ermenistan) ve Bizans istilasını tek başına Türkler'in işi gibi görme yanlışının bir sonucudur. Oysa Deylemiler'in Ermenistan istilası Türkler'den önce, 10. yüzyılda veya en geç 1021 yılında başlamış bir süreç olup sonraları bu istilaya Türkler ve başkaları da iştirak etmiş ve insiyatifi ellerine almışlardır. Türkler'in de katılımıyla bu istila esas olarak bir Deylemi-Selçuk ittifakı tarafından gerçekleştirilir. Tam da bu nedenledir ki bazı yazarlar bahsi geçen istilayı bir Elamit istilası gibi görürken, bazıları da onu Türk istilası olarak tanımlamışlardır. İstilanın bir ittifakın işi olduğunu farketmeyenler ise müttefik öğeleri bire indirip Türk etiketi yapıştırmıştır. Bence olayın aslı budur.

Bu istilalara toprakları istila edilen Eski Dersimliler'le Zazalar'dan ve Kürtler'den de katılanlar olduğunu, eski halk tabakasının bir bölümünün ise istilacılarla savaşmayı ya da başka yerlere göçetmeyi tercih ettiğini vurgulamak gerekir.

Bana göre İç Dersim'e daha geç girdikleri için *Geç Dersimliler* dediğim halk tabakasının bir bölümü yine eski halk tabakasına aittir, yani çevre kesimlerdeki istila edilen topraklardan (Urmiye Gölü çevresi, Batı İran, Van Gölü çevresi vd gibi yerlerden) ülkenin dağlık kesimlerine sığınan Eski Dersimliler'le Eski Zazalar'dır. Bir bölümü ise kendilerinden Elimler diye de sözedilen yeni gelen Deylemiler (Gilaniler)'dir. Ben bu yeni gelenlerin İç Dersim'e 9.-16. yüzyıllar arasında değişik kanallardan ve değişik zamanlarda parça parça girdikleri inancındayım.

Bu açıklamalardan sonra *Bugha*'nın 852/853 yılında yeralan Ermenistan istilasına geri dönebilirim.

Bu istila üzerine iki kardeş kumandanın önderliğindeki "*Khoyt Dağı'nın halkı*" Müslüman Abbasi ordusuna karşı direnişe geçer. Başlangıçta istilacı Abbasi ordusunu yenilgiye uğratan Khoyt dağının savaşçıları da sonunda yenilirler. Thomas Artsruni, Abbasi ordusuna çok kayıp verdiren ama esir düşen onlardan *Yovnan* adlı birinden sözeder. O'nun anlatımından çıkan sonuç Abbasi generali Yusuf'u öldüren kişinin de *Yovnan* olduğudur. Abbasi başkentine götürülüp halife ile görüştürülen Yovnan Hristiyanlığı bırakmayı ve Abbasiler'in hizmetine girmeyi red edince öldürülür (T. Artsruni, a.g.e., III. kitap, s. 192-98, 252-54).

Bence *Sason Destanı*'nda referans verilen olaylardan biri 850'lerde cereyan etmiş olan bu direniştir. Artsruni'nin bahsini ettiği iki kardeş kumandan ve onlardan biri olup olmadığı belli olmayan *Yovnan* büyük ihtimalle Sason Destanı'nın kahramanlarıdırlar.

Bugha, en güçlü Ermenistan (Kırmanciye) prenslerini yerlerinden eder, birçoğunu esir edip Samarra'ya götürür, kimisini de öldürtür. Artsruniler'in tasfiye edilen *Vaspurakan* prensliğinde anarşi doğar, ama sonunda bu prenslikte Artsruni'nin ifadesine göre annesi "*Mamakanlar'ın Chen kolundan"*, babası ise *Senekerim oğullarının soyundan* gelen Apupelch'in oğlu Gurgen öne çıkar ve 860'larda *Mardastan* ve *Andzevatsik* (Zavazan) prenslikleri de onun kontrolüne geçer. Apupelch (*Ebu Pelch* okunmalı), Gurgen'in babasının Arapça adıdır. Bu istilayı takiben başkenti *Hadamakert* olan Artsruniler'in Vaspurakan eyaleti de dahil Ermenistan (Kırmanciye)'ın çeşitli yerlerine değişik milliyetlerden Müslümanlar yerleşir.

853 yılında yeni bir saldırı başlatan Bugha, Dvin'de topladığı Ermenistan (Kırmanciye) önde gelenlerini din değişmeye zorlar. Mamakan prensi Grigor da dahil buna direnenleri esir ederek Samarra'ya gönderir. Artsruni'nin verdiği bilgilere göre Bugha'nın Samarra'ya yolladıklarından biri de ünlü isyancı '*Baban'*ı (yani *Babek*'i) yakalatan Sahl (Mahl) adlı prenstir. 858 yılında esir Ermeni prensleri serbest bırakılır (Artsruni, a.g.e., III. kitap, s. 255-57, 262-73).

Selçuklu Türkleri'ne Karşı Mamakanlar'ın Öncülük Ettiği Sason Zaza Direnişi (1058/1059)

Thomas Artsruni'nin anlattığı 851-53 yılları arasındaki olayın bir benzeri 200 yıl kadar sonra yaşanır.

Bu ikinci olayı 1058-59 yılı altında Urfalı kronikçi Matthew anlatmaktadır. Bu tarihte yanında müttefiki "*Gürcü Liparit'in oğlu*" (Liparit ailesi gerçekte Mamakan orijinli Orbelian ailesindendir) da bulunan *Türk emiri Dinar* Kırmanciye (Ermenistan)'ye girerek Malatya'ya kadar gelir, topladığı esirleri ve ganimeti de alarak İran'a geri dönmek üzere hareket eder. Ama mevsim kış olduğundan yaza kadar *Handzit*'te kalır. Yaz gelince Dinar'ın kuvvetleri Taron Bölgesi'ne girerek Sasun civarındaki Toros Dağları'nın eteklerini işgal ederler. Bunun üzerine Mamakan evinden Mushegh'in oğlu Tornik, kış koşullarında *Sasun Eyaleti*'nden topladığı bir kuvvetle Emir Dinar'ın üzerine yürüyerek onun ordusunu imha eder, esirleri serbest bıraktırıp ganimete elkoyar. Dinar'ın askerlerinden sağ kalanlar İran'a kaçarlar. Tornik, bu zaferden sonra tekrar Sasun'a döner.

Sason Krallığı (Zaza Krallığı)

Böylece *Sanasar Evi*'nden geldikleri rivayet edilen Sason (Senasine, Sanasun, El-Sanasana) stokunun başlangıcını, Sason eyaleti (*Zaza ülkesi*, *Taron/Muş Eyaleti*) ve krallığının tarihinde destanlara yansıyan ve kayıtlara geçen bazı önemli olayları anlatmış bulunuyorum.

Geleneğe göre başlangıcı M.Ö. 7. Yüzyıla dayanan Sason Krallığı'nın Arap istilası sırasında olduğu gibi Mervani Kürt Devleti döneminde de hâlâ yaşadığı görülüyor.

Ermenistan ve Diyarbakır'ın Arap-İslam ordularınca istila edildiği tarihteki (649) "*Muş ve Sason kralı*" Şeref Han'ın ifadesine göre '*Senasır*' adında bir '*kafir*'dir ve *Muş* adı da Senasır'ın oğlunun adından gelmedir (Bk. *Şerefname*, Bitlis bölümü, s. 392).

Sason eyaleti, krallığı ve halkından *Senasine* ve *Senasineler* olarak da bahseden *Mayyafarkin ve Amed Tarihi'*nin yazarı İbnü'l Erzak El Farıki'nin verdiği bilgilere göre ise 980'ler veya 990'larda Sason kralı *Senharib* adında biriydi.

Sasonlular'ın *Senharib (Senekerim)* ve/veya *Sanasır* soyundan olduklarını söyleyen gelenek ile birlikte ele alındığında Sason krallarının taşıdıkları adlar gerçekten dikkat çekicidir.

Yukarıda değindiğim veriler Sasonlular (Zazalar)'ın uzunca bir dönem Hristiyan olduklarını da göstermektedir.

İbn'ül Erzak *Senharib* adlı Sason kralından '*Deylemli*' diye sözeder ve O'nun kızı Fereciye'nin Kürt Mervani devleti (991-1087) kurucusu Bad'la, o öldükten sonra da Bad'ın yeğeni Ebu Ali Hasan bin Mervan'la evlendiğini kaydeder (İbnü'l Erzak, a.g.e., M. E. Bozarslan çevirisi, s. 77, 92).

İbn'ül Erzak, birbirine sınır olan '*Sason (Senasine)*' ve Kürt Mervani devletleri arasındaki rekabete de değinmekte, Kürt emir Nasruddevle'nin kendi deyişiyle '*Senasineler*' (Sasonlular)'in Mervani topraklarına yaptığı sızmalara karşı sınırda kaleler inşa ederek aldığı tedbirlerden sözetmektedir. O'nun anlattıkları Mervani Kürt Devleti topraklarında 10. Yüzyılda önemlice bir *Deylemli* ve/veya *Dünbülü* nüfus bulunduğunu ve iktidar kavgası içinde olduklarını göstermektedir (Bk. a.g.e., s. 107, 158).

Kürt Mervani devletinin kurulduğu toprakların daha önce Dersimliler'in (Hamdaniler'le akrabalıklar kurmuşlardı) yönetiminde bulunduğuna işaret etmeliyim. Mervaniler-öncesi dönemin Amed ve Farkin (Silvan) yöneticisi Cemile adında Çemişgezekli (Hozanlı) bir kadındı.

İbn'ül Erzak'ın verdiği bilgilere göre Artuk-oğlu Sukman Hasankeyf bölgesinde Hazzo (modern Kozluk)'dan Erzen'e kadarki yüz kadar köyü Sason krallığından ele geçirmiştir.

Böylece geleneğe göre M.Ö. 7. Yüzyılda oluşan Sason Krallığı'na M.S. 11. Yüzyılda Artuklular tarafından sonverildiği anlaşılmaktadır.

Deylemiler (Gilaniler)

Hazar Denizi'nin güney-batı kıyısının ve Gilan'ın dağlık kesiminin eski adı Deylem'dir. Hazar'ın tüm güney kıyısının Deylem olarak bilindiği dönemler olmuştur.

Bugün Deylem adını taşıyan ayrı bir ülke ya da eyalet mevcut değil artık.

İran'ın modern Gilan eyaleti eski Deylem'i de kapsamaktadır.

Bu çalışmanın ilk bölümlerinde Hititler çağı kadar eski bir tarihte Deylemiler'in Anadolu yakasındaki varlığına işaret eden ipuçlarına değindim.

Polybius (M.Ö. 2. yüzyıl) ve Ptolemy (M.S. 2. yüzyıl) gibi klasik dönem yazarları da Deylemiler'den sözetmektedirler. Sasaniler'le ilgili kısımda Bizans tarihçileri Procopius ve Agathias'ın onlar hakkında söylediklerine, Lazistan ve Yemen seferlerine ve Kafkasya'daki Deylemi kolonilerine genişçe yer vermiştim. Deylemiler'in ortaçağ tarihi ve İran tarihindeki rolleri ise özellikle Buyi (Büveyh) hanedanlığının tarihçisi İbn Miskawaihi'nin İngilizce'ye *The Eclipse Of Abbasid Caliphate* başlığıyla çevrilen eserinde anlatılmıştır (*The Eclipse*, D. S. Margolıouth çevirisi, London, 1921).

Deylemiler ve Deylem orijinli Goranlar konusunda doğubilimci Minorsky'nin bir dizi makalesini de mutlaka anmak gerekir. Minorsky'nin bu konu hakkındaki belli başlı yazıları bu satırların yazarı tarafından yıllar önce Türkçe'ye çevrilip yayınlanmıştır (Bk. *Dış Kaynaklarda Kırmanclar-Kızılbaşlar ve Zazalar*).

Şimdi de Deylem ve Gilan'ın kendisindeki durum ve daha çok da 10. yüzyılda başlayan Deylemi yayılması üzerinde duracağım.

Deylem ve Gilan Orijinli Hanedanlıklar

Selçuklular'dan önce ismen Abbasi imparatorluğuna dahil görünen İran ve Irak'ta gerçekte Deylemi hakimiyeti vardı. Bu hakimiyetin aracı M.S. 10. yüzyılda bu ülkelerde yükselen çeşitli Deylemi hanedanlıklardı.

Gilan büyük ölçüde hariç tutulursa Deylemi hanedanlıkların belli başlıları, *Justaniler*, *Musafirler*, *Ziyariler*, *Kakuyiler*, *Buyiler*, *Alamut İsmailileri* (hatta Suriye İsmailileri de) ve *Goranlar* olarak sıralanabilirler.

Bunların en önemlisi Buyiler adıyla bilinen hanedanlık oldu.

Daha çok Gilani olarak tanımlanan Ziyariler hariç adlarını andığım hanedanlıkların tüm geri kalanları Şii idiler. Makdisi gibi bazı yazarlar Deylem'i Şii, Gilan'ı ise çoğunlukla Sünni olarak tanımlarlar.

Deylemiler ve Gilaniler 10. yüzyıl sonrasında rekabet ve diğer gibi nedenlerle yer yer ayrı gruplar gibi anılsalar da eski zamanlarda bunlar arasında bir ayrım görülmemiş, etnik bakımdan bir ve aynı halk gibi bilinmişlerdir.

Hasani seyitleri ve daileri tarafından 8. yüzyılda Deylem ve Tabaristan'a Şii fikirler sokulmuş ve çok geçmeden Şiizm Deylemiler'in karakteristik inancına dönüşmüştür. Asya'da tarihin en ilk Şii (Zeydi) devleti Hasan-Oğulları tarafından Deylem ve Tabaristan'da kurulmuştur (864-928). Alamut'un ve diğer İsmaili kalelerin Deylem bölgesinde yükselişi tesadüf değildi.

The Truth-Worshıppers Of Kurdistan (1953) adlı eserinde W. Ivanow, Buyidler çağı ve sonrasında *Deylemli*/*Deylemi* teriminin Türklüğe (Sünni Selçuklular'a ve destekçilerine karşı) karşıt olarak İranlı ve Şii olmayı ifade ettiğini yazmaktadır (Bk. W. Ivanow, a.g.e., s. 16).

Benim düşünceme göre Anadolu'da *Alevi* sözcüğü de uzun süre daha çok Deylemiliğe referans olmuştur.

Bugün yoğun ve planlı şekilde Türkleştirilmeye ve Türk gösterilmeye çalışılsa da Türklük ve Alevilik tarih boyunca genelde çatışan faktörler olmuşlardır. Türkler'le Deylemliler'in çatışmalarına bir göz attığımızda onların İslami dönemde ilk kez Gazneliler ile Buyiler'in şahsında karşı karşıya geldiklerini görürüz. Gazneliler Sünni ve hilafet yanlısı iken, Buyiler Şii idiler. Daha sonra Selçuklular ve Buyiler olarak karşılaştılar. Selçuklular Sünni ve halife yanlısı, Buyiler Şii idi. İran ve Irak'ta Deylemli Buyiler'i ve Mısır'da da Fatımiler'i devirerek onların şahsında İslam dünyasında ilk kez kurulmuş bulunan Şii iktidarına son verenler Selçuklular oldu. İran, Irak, Suriye ve Anadolu'da Selçuk hakimiyeti kurulunca Deylemliler'le Türkler'in bu kez Alamut İsmailileri ve Selçuklular olarak karşı karşıya geldikleri söylenebilir. Alamut merkezli hareket Alevi, Selçuklular Sünni idi. Selçuklular'ın kendi hakimiyetleri altındaki ülkelerde sayısız Alevi kırımı yaptığı kayıtlara geçmiş bir gerçekliktir. Osmanlılar ve gerçekte T.C de Sünni ideolojinin temsilcileri oldular.

Şiilik ve Alevilik geniş anlamda İrani, daha özelde Zaza-Deylemi bir karekter taşıdı tarihte. Onu Türk kökenli gösterme ve Türklükle özdeşleştirme çabaları tarihin tersyüz edilmesidir.

Yukarıda adlarını saydığım Deylemi-Gilani beyliklerinin bir bölümü sadece Deylem (Gilan)'de, bir bölümü Deylem dışında veya hem Deylem hem de başka topraklarda hüküm sürdüler.

Azerbaycan Sacidler'i ve sonraları Şirvanşahlar adını alan Derbend yöneticileri gibi Araplar'a bağımlı hanedanlıklar ile Selçuk Türkleri'nin gelişi arasındaki dönemde kuzey-batı İran tarihi bu bölgede yerli İranlı halkların, en başta 10. yüzyılda Deylemiler'in dirilişi ve yükselişiyle ayırt edilir.

Daha önceleri pek dikkati çekmemiş olan Deylem bölgesinin nasıl olup da 10. yüzyılda ansızın öne çıktığı ve öylesine geniş askeri seferlere insan gücü sağlayabildiği, bu dirilişte dinsel faktörün rolü (eski İran dini veya Şii İslam olsun) gibi konular hâlâ tarihçileri düşündüren sorulardır.

Deylem'in enerjisini dışarıya taşırmada Şii doktrinlerin önemli rol oynadığı kanısı yaygındır. Bu süreçte oluşan Deylemi hanedanlıklarının eski Sasani (Zaza) imparatorluğunu ve Zerdüşt dinini canlandırma ideali taşıdıkları ve bu yönde çabaladıklarının sayısız işaretleri vardır.

Bu hanedanlıkların herbiri hakkında özet bilgiler vermek zorundayım.

Justaniler (Custaniler, 805-927)

Onların adları ilk kez Abbasi halifesi Harun Reşit'in Hazar bölgesi yöneticilerini Rey kentinde topladığı 805 yılında duyulur. Bu yöneticilerden biri Custan (Jastan, Banu Custan) ailesinden Deylem kralı Marzuban (Marzban) b. Custan idi.

Daha gerilere dayanmakla birlikte bu hanedanlığın bilinen ilk yöneticisi Marzuban b. Custan (Jastan)'dır.

Sonraki yöneticilerinden saptanabilenler şunlardır: Jastan (II) veya Abu Lili (816), Wahsudan b. Jastan (872), Jastan (III) b. Wahsudan (860'lar ve sonrası), Ali b. Wahsudan (ölm. 919), Husrau-Firuz b. Wahsudan, Mehdi b. Husrau Firuzan (920'lerin sonu).

Bu hanedanlığın 927'lerden sonraki tarihi hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu tarihten sonra onları yenilgiye uğratmış olan rakipleri Musafiriler'in adları duyulur daha çok (Bk. Minorsky, *EI*, *Daylam ve Musafirid maddeleri*; H. L. Rabino, *Les Dynasties Locales Du Gilan Et Du Daylam*, 1949, Paris).

Musafiriler (916-1090)

Deylem, Arran, Ermenistan ve Azerbaycan'da oluşan Tarom çıkışlı bu hanedanlık, *Salariler* ve *Kangariler* gibi adlarla da bilinmektedir.

Musafir adının aslının İrani *Asfar (Asvar)* sözcüğü olduğu sanılıyor.

İranlı bilgin Kasrawi bu ailenin orijinal adının Kangariler (Al-ı Kankar) olduğunu öne sürdü.

Musafiriler Deylem'in yönetici ailesi Justaniler'le karşılıklı evlilikler yaparak bir ölçüde onlarla karışmış ve onlara özgü *Justan*, *Wahsudan* ve *Marzuban* gibi adlar almışlardır. Diğer Deylemli ve Gilanlı hanedanlıklarda olduğu gibi Musafiriler arasında da *Salar* ve *Sa'luk* gibi ad ve ünvanlarla karşılaşırız.

Onlardan adı bilinen ilk yönetici 916 yılı öncesinde yöneten Tarom (Deylem) egemeni Muhammed b. Musafir'dir (E. Sachau'da *Salar Muhammed Bin Musafir Al-Dailemi*). Justaniler'den bir kadınla evlenmiş olan Muhammed, başlangıçta Deylemli Makan Bin Kaki'nin Seraskeri'ydi.

Ondan sonraki Musafiri yöneticilerinin adları şöyle verilmektedir:

Marzuban I b. Muhammed (Arran ve Azerbaycan, 941), Wahsudan b. Muhammed (Tarom, 941-57), Justan I b. Salar Marzuban (Azerbaycan, 957-60), İbrahim I b. Marzuban (960-66, Azerbaycan'da 983'e kadar), Marzuban II b. İsmail b. Wahsudan (984'e kadar Tarom'da), İbrahim II b. Marzuban II (997-1029?), Justan II b. İbrahim (1045), Musafir b. İbrahim (1062).

İbrahim II b. Marzuban 1029 yılında kısa bir süre için Tarom'u Gazneliler'e kaptırdı. Sonraları Selçuklu Tuğrul'un vasallarına dönüşen ve ardından da belirsizliğe gömülen Musafiriler'in Wahsudan kolunun Alamut Nizarileri tarafından ortadan kaldırıldığı sanılıyor.

Musafiriler prensliğinin en önemli figürü Marzuban (Salar Marzuban, 941-957)'dı. Sacidler'den Yusuf'un 926 yılında ölmesini takiben Azerbaycan ilkin *Gilanlı Laşkari bin Mardi* ile Harici bir Kürt olan *Daysam b. İbrahim* arasında mücadele alanına dönüşmüş ve Laşkari b. Mardi'nin Ermenistan'da ölmesinden sonra da Musafiriler'den Marzuban Erdebil ve Tebriz'i işgal ederek Daysam'a karşı üstünlük sağlamıştır.

Topraklarını kuzeyde Derbend'e kadar genişleten Marzuban (Salar Marzuban), 943-44'te bir yandan Hazar Denizi ve Kur Nehri yoluyla kendi topraklarını istila eden Ruslar'a karşı ve bir yandan da aynı sıralarda Azerbaycan'da egemen olmak için çaba sarfeden Musul Hamdanileri'ne karşı mücadele etmek zorunda kalır. Salm*as*'a kadar gelen Hamdani kuvvetleri çok geçmeden Nasır al-Dewle tarafından Azerbaycan'dan geri Musul'a çağrılır ve Rus kuvvetleri de karşılaştıkları direniş nedeniyle geri çekilmek zorunda kalırlar.

947 yılından itibaren Musafiri toprakları bu kez Buyiler'in genişleme çabaları tarafından tehdit edilir.

Ermenistan'ın *Eski Zazalar* dediğim halk tabakasına mensup olan Bagrat ve Artsruni (Artzruni) beyleri 950'lerde Marzuban'a haraç ödeyen yöneticiler arasında sayılmaktadırlar.

Kırmanciye (Ermenistan), Dwin'i elinde bulunduran Marzuban'ın oğullarından İbrahim (Salar İbrahim)'in yönetiminde idi.

İbrahim b. Marzuban 979 yılında Rawwadi ailesi tarafından Azerbaycan'daki topraklarından edilir. Ama İbrahim b. Marzuban'ın oğlu *Abu'l Haica* Dwin'i elinde tutar. Ermeni tarihçisi Asolik'te Abu'l Haica'dan *Ablhac Delmastani* olarak sözedilir. Dwin'in bu Musafiri emiri Ebu'l Hac Delmastani 982-983 yılında Kars kralı Muşel'in daveti üzerine Ermenistan (Kırmanciye) içlerine bir sefer yaptı. Daha sonra Bizans imparatoru Basil II'yi bile ziyaret ettiği ve Gürcistan ve Ermenistan'da dolanıp durduğu kaydedilen Delmastani sonunda kendi adamları tarafından Ukhtik (Olti)'te öldürülür. Olti, Erzurum'a bağlı modern Oltu olsa gerektir.

Daha sonra Musafiriler'den Delmastani'nin toprakları ilkin Ordubad emiri Ebu Dulaf Şalbani tarafından işgal edimiş, bir zaman sonra da Ebu Dulaf'ın elinden diğer Musafiri toprakları gibi Azerbaycan Rawwadiler'i (Azerbaycan'lı Ebu'l Haica bin Rawwad) tarafından ele geçirilmiştir.

Böylece Rawwadiler, Minorsky'nin ifadesiyle, mirasçısı olduklarını iddia ettikleri Deylemi Musafiriler'in tüm topraklarının kontrolünü ellerine geçirdiler. Minorsky'e göre karşılıklı evlilikler yapmış olsalar da '*Arap-Kürt'* karışımı olan Rawwadiler'i Deylem orijinli Musafiriler'le ilişkilendirmek için neden yoktur (Bk. Clifford-Edmund-Bosworth, *The Islamic Dynasties*, 1967).

Ziyariler (927-1090)

Deylem'in dağlık bölgesi 10. yüzyıl başlarında kendi insan gücünü asker olarak Abbasi ordusuna ve başka hanedanlıkların ordularına göndererek boşalttı. Ziyaridler adıyla bilinenler işte bu Deylemi savaşçıların en korkulularından birisi olan Mardawic b. Ziyar'dan gelmedirler. Onlara adını veren Gilan yöneticisi Wardan-Şah'ın babası bu Ziyar'dır. Hanedanlığın kurucusu ise Ziyar'ın oğlu Mardawic'dir.

Bu adam Samani ordularındaki Asfar Bin Shirawaihi adlı bir generalin isyanından yararlanarak kuzey İran'ın çoğunu ele geçirdi ve çok geçmeden nüfuzunu Isfahan ve Hemedan kadar güneye dek yaydı. İlkin Kazvin ve Rey kentlerini ele geçiren Mardavic, ardından Deylemli Makan Bin Kaki (Kali)'yi yenilgiye uğratarak Tabaristan'ı da zapetti.

O'nun bu zaferini takiben üçü de Deylemli Makan Bin Kaki'nin ordusunda birer kumandan olan Ebu Şucah Buwaih (Büveyh)'in üç oğlu Ali, Hasan ve Ahmet kardeşler Makan'ı terkederek Ziyariler'den Mardavic'e katıldılar (931). Bu sırada Mardavic, üç kardeşin en büyüğü Ali'ye Karac eyaletinin yönetimini verdi. 932 yılında Karac (Karaj) yöneticisi Ali b. Buwaih, Mardavic'e karşı isyan ederek Isfahan'ı ondan ele geçirdi. Ama daha sonra geri Mardavic'e boyun eğmek zorunda kalan Ali, garanti olarak kardeşi Hasan'ı ona rehin olarak gönderdi (934).

Mardavic Bağdat'ı zaptetme planını hayata geçiremeden 935 (943?) yılı başında kendi ordusundaki Türk birlikleri tarafından Isfahan'da öldürülünce imparatorluğu çok geçmeden bölündü.

Mardavic'in ölümünü takiben Rey kentinde halk ve Bağdat üzerine yürüme hazırlığı yapmakta olan *Deylemi ordusu* tarafından onun kardeşi Wuşmgir halef ilân edilmişti.

Ama 940 yılında ona karşı harekete geçen Buyi kardeşlerden Ali (Imad al-Dewle) ve Hasan (Rukn al-Dewle), Isfahan ve Rey kentlerini zaptettiler. Waşmgir (ölm. 967), Buyiler karşısında tutunamayıp Horasan'ın Samani yöneticilerine sığındı.

Ziyariler'i hemen bütün diğer Deylemi hanedanlıklarından ayırt eden şey, onların Şii değil en azından görünürde Sünni olmalarıydı. 11. yüzyıl başlarında arta kalan Ziyariler Gazneliler'in egemenliğini tanımak zorunda kalmış, karşılıklı evlilikler yoluyla onlarla birbirine bağlanmışlardı. 1030'lar sonrasında Selçuklular Gurgan ve Tabaristan'ın belirli kesimlerini ele geçirdiklerinde onların ulaşılması zor iç bölgelerde hâlâ yaşayabildikleri sanılıyor.

Ziyari emiri Key Kaus'un oğlu *Gilan Şah* bu ailenin bilinebilen son üyesidir (Bk. Ibn Maskawaih, a.g.e.; Clifford-Edmund-Bosworth, a.g.e.; C. E. Bosworth, *The Medieval History Of Iran, Afghanistan And Central Asia*, London, 1977).

Buyiler (932-1062)

Selçuk istilasının hemen öncesinde İran'ın toprakça en büyük ve güçlü hanedanlığı Buyiler'di. İran tarihinin Minorsky tarafından *Deylemiler Peryodu* olarak tanımlanan 10. ve 11. yüzyılları onların damgasını taşır.

Deylem orijinli olan bu hanedanlığın kurucuları 931 yılında Makan b. Kaki'nin, bu tarihten sonra da Makan'ı yenilgiye uğratan ve Ziyariler hanedanlığını kuran Mardavic'in ordusunda birer kumandan olan Ebu Şuca Buwayh'ın oğulları Ali, Hasan ve Ahmet adlarındaki üç kardeştir.

Babaları Ebu Şuca Buwayh, eski Sasani (Zaza) şahlarının soyundan geldiğini söylüyordu ve liderliği altındaki Deylemi birliklerinin başında bir zaman için Horasan egemeni Samaniler'in ordusunda bulunmuştu.

O'nun oğulları olan üç kardeş ilk kez Ziyari Mardavic'in ordusunda ünlendiler.

Ali, 931 yılında Mardavic tarafından Karac eyaletinin yöneticisi yapılmıştı. 932 yılında bir isyan girişiminde bulunup başarısızlığa uğrayan Buyi kardeşlerin en büyüğü Ali (Imad al-Dewle, 892-949/950) ile kardeşi Hasan (Rukn al-Dewle, ölm. 976), 940 yılında bir kez daha isyan ederek Isfahan ve Rey kentlerini Ziyariler (Mardavic'ten)'den ele geçirdiler ve bundan kısa bir süre sonra ise Fars eyaletinin tümünün egemenleri haline geldiler. Kardeşlerden Hasan Cibal'e, en küçükleri Ahmet (Mu'izz al-Dewle, 915/16-967) ise Kirman ve Kuzistan'a sahipti. 945 yılında üç kardeşin en küçüğü olan Ahmet'in Bağdat'ı da zaptetmesiyle Deylemli Buyiler Abbasi imparatorluğunun gerçek yöneticileri haline geldiler. Ahmet ibn-Buwayh'ın Bağdat'a girdiği tarihte Abbasi halifesi Al-Mustakfi (944-46) idi.

Müstekfi, *Muti* (946-74), *Tayi* (974-91), *Kaadir* (991-1031) ve *Kaaim* (1031-75) Buyiler altındaki Abbasi halifeleriydi. Buyi Adud ad-Dewle, P. K. Hitti'nin verdiği bilgiye göre halife Tayi'nin kızıyla evlendi. Abbasiler ve Buyiler/Deylemiler arasındaki bu türden karşılıklı evlilikler bazı rivayetlerdeki Abbasi orijinlilik iddialarının bir kaynağı olabilir. Bu iddiaların bir diğer kaynağı da Buyi/Deylemi emirliğinin Abbasi devletinin bir devamı gibi görünmüş olmasıdır.

Sasani (Zaza)-soylu olduklarını söyleyen Buyiler, Bağdat'ı zaptetmekle adeta Sasaniler (*Kisralar*)'in Kadsiye ve Nehrivan bozgunlarının intikamını Araplar'dan almış oluyorlardı.

Buyiler'in değişik kolları mevcuttu: Ana kolları başkenti Şiraz olan *Fars ve Huzistan kolu* (934-1062), *Kirman/Karman kolu* (936-1048), kendi içinde Hemedan-İsfahan (977-1028) ve Rey (977-1029) şubelerine ayrılan *Cibal kolu* (932-1028) ve *Irak kolu* (945-1055) idiler.

Buyiler'in tarihi boyunca Şiraz, Kirman ve Bağdat gibi kentler önemli rol oynadılar.

Fahreddin Kirzioğlu'nun *Kars Tarihi* adlı kitabında değindiği Erzurum'daki Arapça bir eski vakfıyeye ve bazı yerel rivayetlere göre 1040'larda Horasan ve Kirman'dan Erzurum'a önemli bir göç olmuştur ki, bu dönemin Kirman yöneticileri Buyiler, Kirman halkının önemli bir bölümü de Deylemiler'di.

Bu göçün sebebi belki de Selçuklu Kavurd'un Kirman/Karman istilasıdır. Çünkü başlarında dervişleri ve şeyhleri bulunan bazı aşiretlerin bu göçü 1049 yılından önce gerçekleşmiştir. Bu istilayı takiben Tuğrul döneminde İbrahim Yınal ve Kutalmış'ın modern Erzurum bölgesindeki Erzen (Arzen) kentini zapettikleri sırada (1049) ya da Selçuklular'la ittifak yapan Saltuklular'la birlikte de gelinmiş olabilir.

Kirzioğlu 1049 yılından önce yapıldığını söylediği bu göçle gelenlerin Arabistan'dan Horasan'a, Horasan'dan Kirman'a ve Kirman'dan da Erzurum Pasinler'e gelip yerleştiklerini ve Horasan adlı yerleşmenin adının da Erzurum'a onlar tarafından getirildiğini yazmaktadır.

Bunlar, Kirzioğlu'nun aktardığına göre, yerleştikleri köyleri Sasani kralı Kisra Anuşirvan (Nuşirvan-ı Adil, 531-579) soyundan olduğu söylenen bir Melik'ten satın almışlardır.

Kirman'dan gelerek Pasinler'e yerleşenlerin adları ve yerleştikleri köylerin isimleri enteresandır. Bunlar arasında imam Muhammed Bakır soyundan olup Kutb-ül-Arifin sayılan Seyyid Şerif Muhammed Cihangir'in oğlu Halil Divani (Khalli Divane, Çoban Dede) lakaplı Yagan Baba, Veli Baba (Deli Baba), Horasan Baba (adını Erzurum Horasan'a veren kişi olarak tanıtılıyor ve kendisinden Seyyid-Şerif Kemalüddün Baba olarak da söz ediliyor), Kızılca Baba, Postlu Baba, Görüşken Baba adlarında altı veya yedi ermiş kardeş ve misyoner kişiden sözediliyor. Ayrıca Seyyid Çokander (Çoğundur) ve *Ali bin Süleyman Ede-Bali* adları geçiyor. Bu son ad bir Ahi olan ve Osmanlı devleti kurucusu Osman'ın üvey babası diye de bilinen ünlü Şeyh Ede-Bali (1202-1323)'nin adını anımsatıyor.

Kirman'dan gelenlerin bir yerleşmesi de *Kırmacılar* olarak verilmektedir. Bu adın doğrusu Kırmanclar olabilir ve Kirman'dan getirilebilir. Kirzioğlu'nun Saltuklular'la ve Emir Ahmet'le bağlantılı olarak andığı Yesevi nisbesini hatırlatan emir veya general Yasi (İsa Böri?, Yasi Pari?)'nin adı da dikkate değerdir. Evliya Çelebi, bir aralık Erzurum'a, daha sonra da Kars'a dahil görünen bir *Yasin Sancağı*'ndan sözetmektedir. Belki Yasi adının doğrusu da Sin (San) sözcüğüyle de ilişkili gibi görünen Yasin adıdır. Evliya Çelebi, Yasin adında bir Azerbaycan yerleşmesinden de sözetmektedir.

Buyiler'in en güçlüsü Adud-ad-Dewle oldu. Buyi konfederasyonu azami birliğine ve gücünün zirvesine İran, Irak, hatta Umman'daki Buyi topraklarını kendi yönetimi altında birleştiren Adud-ad-Dewle döneminde ulaştı. Batıda Cezire Hamdanileri'ne, doğuda ise Tabaristan Ziyarileri ve Horasan Samanileri'ne karşı genişlemeci bir politika izleyen ve Buyi devletini bir imparatorluğa dönüştüren Adud-ad-Dewle öldükten sonra hanedanlık içinde iç çekişmeler öne çıktı.

Buyiler arasında birlik ve dayanışmanın zayıflaması Gazneli Mahmut'un 1029 yılında Rey ve Cibal'i onlardan elegeçirmesiyle sonuçlandı. Gazneli Mahmut'un bu başarısı ile Selçuklu Tuğrul'un önü açılmış oluyordu. Amacının Batı İran'ı ve Irak'ı Şiiler'in elinden kurtarmak olduğunu ilan eden Selçuklu Tuğrul, bu yolla Sünni inançtaki halka kendi istilasını bir kurtarış gibi göstererek 1055 yılında Bağdat'a girebildi.

Böylece Buyiler Bağdat'ı yitirdiler. Ama Fars eyaletini yedi yıl daha Buyiler yönettiler. Ardından ilkin Şabankaralar'a kaptırılan Fars eyaleti de Selçuklular'ın eline geçti.

Böylece Buyiler'in Cibal kolunun Rey şubesine 1029 yılında Gazneliler, Kirman koluna 1048'de Selçuklu Kawurd, Irak koluna 1055'te Selçuklu Tuğrul, Fars ve Ahwaz (Huzistan) koluna ise Şabankaralar son verdiler.

Deylemiler'in çoğunluğu gibi Buyiler de Şii idiler. Kendi egemenlikleri altındaki topraklarda Şiiler'in geleneksel kutlamalarını tanıttılar. Şii teolojinin de onların yönetimi döneminde bir sisteme kavuşturulduğu ve geliştirildiği kabul edilir.

Kendi orijinlerini Sasaniler'e dayandıran Buyiler'in Şiiliği anti-Arap İrani hislerin, daha doğrusu Sasani (Zaza) ulusal duygularının bir ifadesi idi. *Şehinşah* ünvanını benimsemeleri de Sasani (Zaza) ulusal duygularına işaret ediyordu.

Abbasi devletinde iktidarı ele geçiren ve yüz yıldan daha uzun süre onu ellerinde tutan Buyiler'in Şiiliği bazı kaynaklara göre Onikici Şiilikti.

Diğer nedenlerin yanısıra bu konuda da Mısır'da iktidarı ellerinde tutan ama Şiiliğin İsmaili kanadına bağlı olan Fatımiler'le karşı karşıya geldiler ve Abbasi hilafetini ortadan kaldırmak girişiminde bulunmadılar (Bk. Ibn Maskawaih, a.g.e.; C. I. Cahen, EI, Buwayhids; Clifford-Edmund-Bosworth, a.g.e).

Kakuyiler (1008-1119)

Bu adın kökü Deylemi dilinde *dayı* anlamına gelen *Kaku* sözcüğüdür. Çünkü 1008 yılında Isfahan ve çok geçmeden de Hemedan ve diğer batı İran kentlerinin yöneticisi haline gelen *Ibn Kakuya* lakaplı Ala-ad-Dewle Muhammed b. Duşmanziyar, Buyi emiri Majd-ad-Dewle'nin dayısıydı. Rey ve Cibal Buyiler'i onun babası Duşmanziyar'a Şahriyar kentinin yönetimini vermişlerdi. Ünlü filozof Ibn-Sina (Avicenna) ölümüne dek kendi sarayında şair ve bilginleri teşvik eden İbn-Kakuya'nın veziriydi.

Kakuyiler, Buyiler'in gerileme sürecinde Orta ve Batı İran'da yükseldiler. 1029'da Gazneli Mahmut Rey'i zaptettiğinde İbn-Kakuya ona boyun eğmeye zorlandı. Ama Gazneliler bu uzak fetihleri uzun süre koruyamadılar. Nitekim bir süre sonra İbn Kakuya Rey'i geri zaptetti. Ardından Selçuk istilası diğer Deylemi hanedanlıklar gibi Kakuyileri de savunmaya itti.

1041 yılında İbn Kakuya öldüğünde Isfahan'da onun yerine geçen oğlu Faramurz Selçuk üstünlüğünü tanımak zorunda kaldı. Böylece bağımsızlıklarını yitiren Kakuyiler Selçuk vasalı haline geldiler. 1051 yılında Isfahan'ı zapteden Tuğrul onu kendi başkenti yaptı. Feramurz'a ise Abarquh ve Yazd verildi. Hemedan ve Nihavan'ı yöneten Feramurz'un kardeşi Garşasp ise istilacı Oğuzlar karşısında Fars Buyileri'ne sığındı.

Son Kakuyiler'in kendilerini İran Selçukluları'nın rejimine adapte ettikleri kaydediliyor.

Çağrı Bey'in kızıyla evlenen Ali b. Feramurz Yazd'da babasının yerini aldı. Bu ailenin kaynaklarda anılan son üyesi Garşasp b. Ali ise Sultan Muhammed ve Sultan Sencer'in bacılarıyla evlenmiştir (Bk. Clifford-Edmund-Bosworth, a.g.e., s. 97-98; Cl. Huart, *EI, Kakoyids maddesi*).

Dersim'in Karabal aşireti içinde Kango'lar (Kango-zadeler) ve Kegolar (Ali Kegolar ve Tavuklu Kegolar) adlarını taşıyan iki kabile ile karşılaşıyoruz. Feratan aşiretinin de Kengolar adında bir kabilesi kayd edilmektedir (Bk. JUK tarafından hazırlanan *Dersim* adlı kitap).

Bu kabilelerin, ayrıca Kiği ve Kangal yerleşmelerinin adları Kangariler (Musafirler)'in ve/veya Kakuyiler'in adlarıyla bağlantılı olabilirler. Kerkük civarında Goranice konuşan kalabalık Kakai aşiretinin adı da Kakuyiler'le bağlantılı görünüyor.

Alamut Devleti (1090-1256)

Batı dillerinde *Assassinler* adı verilen ve adları bu sözcüğün kaynağı olan Yeni İsmaililer veya İran Nizarileri kendi üyeleri tarafından *Yeni Propaganda* (Al-Dawah al-Jadidah, Yeni Dava) olarak adlandırılırdı. Fatımiler içindeki bir bölünmeden doğan bu hareketin başlatıcısı Tus'lu veya Rey'li bir İranlı olduğu söylenen ve kısaca *Hasan-ı Sabbah* (1040/53-1124) veya Batı'da ünlendiği adla *Dağların Yaşlı Adamı* (Şeyh El-Cabal) olarak bilinen *Al-Hasan bin Ali b. Muhammed b. Cafer b. al-Hüseyin b. as-Sabbah al-Himyari*'dir. Rey kentinde oturduğu için kendisne *Al-Razi* soyadı da verilmiştir. Babası Yemen orijinli olup antik Himyariler'in soyundandı. Daha genç yaşta Rey'de Batınilikle tanıştı ve eğitildi. Mısır'da bir-buçuk yıl kaldıktan sonra bir Fatımi misyoneri olarak geri İran'a döndü. 1090 yılında Deylem'in güçlü Alamut (Kartal Yuvası) kalesini ele geçirerek başlattığı yeni hareketin merkezi karargâhı ve üssüne dönüştürdü.

Bu hareketin tarihindeki ilk olay olan Alamut zaptı, Selçuklular tarafından son verilen Buyi (Deylemi) hakimiyetinin geri dönüşü olarak görülebilir.

Alamut üssünden İran, Irak, Anadolu ve Suriye'ye akınlar yoluyla çeşitli kaleler ele geçirildi ve birbirinden uzak kaleler şebekesinden oluşan değişik türden bir devlet, daha doğrusu devlet içinde devlet oluştu. Bu hareket, Şii hareketi ve diğer muhalefeti kılıç zoru ve katliamlarla bastıran Sünni Selçuk yönetimine karşı bir meydan okumaydı ve bir anlamda Selçuklular tarafından yıkılan Şii ve Deylemi (Buyi) iktidarının bir devamıydı. Varolmak ve amacına ulaşmak için kısa saplı hançerler kullanan bu gizli örgüt, hançerin kılıca üstünlüğünü kanıtladı.

Hasan Sabbah'tan sonraki Alamut şeyhi Kiya Buzurg Umid (1124-1138)'dir. Deylem'in bir yerlisi olan Kiya Buzurg Umid'in yoldaşlık dışında Hasan Sabah ile bir akrabalığı yoktu. Ama ondan sonra yerine oğlu Muhammed (1138-1162) geçer ve Alamut'ta şeyhlik (imamlık) artık hep baba-oğul çizgisinde ilerler: Hasan Ala Dhikrih's Salaam (II. Hasan, Hasan-ı Sani, 1162-66), Nur u'd-Din Muhammed (II. Muhammed, 1166-1210), Hasan Cealu'd Din (Celal al-Din Hasan, 1210-1220), Marko Polo'nun sözünü ettiği Aladdin Muhammed (1220-1255) ve Rukn U'd-Din Kurşah (1255-56).

Mısır'ı Rusya, Abdullah Kaddah'ı da "*İslam'ın Lenin'i"* olarak tanımlayan ve Fatımi halifelerinin Stalin'in politikalarını temsil ettiğini düşünen Frank Ridley'e göre, Hasan İbn Sabah "*İslam'ın Troçki'si"* idi ve onun politikaları da *Dördüncü Enternasyonal*'inkine paralel düşüyordu (Bk. Frank Rıdley, *The Assassins,* s. 67-68).

Mevlana Celaleddin Rumi'nin mürşidi ünlü sufi *Şems-i Tebrizi* (Şemsuddin Muhammed, ölm. 1247)'nin Alamut İsmailileri'yle ilişkili olduğu, hatta Alamut imamlarından Aladdin Muhammed (1220-55)'in veya Ruknu'd-din Khurşah (1255-56)'ın oğlu ve Nizari İsmailileri'nin Alamut düştükten sonraki imamı olduğu rivayet edilmektedir. Ama *Dağların Yaşlı Adamı*'nın sonuncusunun gezgin derviş Şems-i Tebrizi'ye dönüştüğü ne ölçüde tarihseldir bilemiyorum. Kaynaklarda birbirlerine karışan ya da karıştırılan üç adet Pir Şems (Seyit Şems)'in varlığı da bazı güçlükler çıkarmaktadır.

Bir Hasan-ı Sabbah hayranı olduğu kaydedilen Babai ayaklanmasının önderi Baba İshak (Baba İshak Kefersudi veya Baba İshak-ı Firdevsi) da, Cemal Kutay'ın dayandığı kaynaklara göre Alamut (Elmut) şeyhi *Alaeddin bin Muhammed bin Hasan-ı Sani* tarafından Anadolu (Rum) dailiğine atanmış bir Batıni, yani Alamut'la bağlantılı bir Hasan-ı Sabbahçı idi.

Burada Baba İshak'ı Anadolu dailiğine atadığı söylenen kişi Marko Polo'nun Alamut'ta bir cennet kurduğunu söyleyerek kendisinden sözettiği Alaeddin Muhammed (1220-55) olmalıdır. Çünkü onun dışında adı Alaeddin olan başka bir Alamut şeyhi bilinmiyor. Babai isyanı (1239-40) da onun dönemine rastlamaktadır.

F. Rıdley'in referans verdiği bir rivayete göre dünyaca ünlü *Aladdin'in Lambası* ve *Açıl Susam* öykülerinin kahramanı bahsini ettiğim Aladdin isimli bu Alamut şeyhidir.

Cemal Kutay'ın yazdıklarından Sivas kadısı İranlı (Şirazlı) Muhiddin Muhammed b. Ali b. Ahmet Tahimi (ölm. 1202) de bir Şii ve Batıni olup Alamut'un halifesi olarak görünüyor. Kutay'a göre Baba İshak başlangıçta Muhiddin'in, o öldükten sonra da Amasya tekkesi şeyhi ve eski Kayseri kadısı Baba İlyas'ın hizmetine girmiştir.

Cemal Kutay'ın anlattıklarından çıkan sonuç Babailer'in Batıni olup Alamut'la bağlantılı olduklarıdır.

Babai isyanının başladığı bölgede ve çevresinde Ali'yi Tanrı bilen *Alawiler* veya diğer adlarıyla *Nuseyriler* (İran Nuseyrileri'ne *Ehl-i Hak* ve *Ali İlahi* denmektedir)'in yanısıra Alamut'tan yönlendirilen Suriye Nizarileri'nin varlığı dikkate alınırsa bu görüşte gerçek payı büyüktür. Bence de Babailer, Ehl-i Hak (Gerçeğin Halkı) ve Alamut-Suriye İsmailileri ile çok sıkı bir bağlantıya sahiplerdi. Kaldı ki o çağda Selçuklular'ın en güçlü rakipleri ve bölge düzeyinde onlara karşı mücadele eden tek ciddi muhalefet Alamut merkezli Batıniler'di.

Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar adlı kitabında Fuad Köprülü şöyle demektedir:

"Anadolu'daki Batıniler'in büyük kısmı, Anadolu ile fikri ve ticari münasebetleri pek sıkı bulunan ve eskidenberi Batıniyye akidelerine bir sığınak olan Suriye'den gelmişlerdir...Zaten Suriye'de tasavvuf perdesi altında birtakım Batıniler'in bulunduğunu biliyoruz. Hülagu'nun Alamut kal'asını zabt ile İsmailileri yok etmesinden sonra kaçıp kurtulan birtakım Batıniler'in de Anadolu'ya gelerek tasavvuf perdesi altında tahrik ve fesatlara kalkışmaları çok tabiidir...İşte bu bakımdan gerek Babailer ayaklanmasını, gerek Ahiler teşkilatını, gerek Hurufilik ve Bektaşilik hareketleriyle bunları takip eden dini hareketleri esas itibariyle Batınilik'ten çıkmış sayabiliriz." (Bk. Köprülü, a.g.e., s. 176-77, dipnot 34).

Yeni İsmaililer (Nizariler)'in Alamut'tan gönderilen dailer tarafından oluşturulan Suriye kolu (1097-1273), Haçlı seferlerinin başladığı aynı tarihlerde doğar ve bu seferler boyunca da varlığını korur. Hareketin Suriye ve Lübnan'da toplam dokuz kalesi vardı. Başkentleri Hama ile Suriye'nin deniz kıyısı arasındaki Nuseyri dağlarında bulunan Masyaf Kalesi'ydi.

Suriye kanadının yöneticileri tam olarak bilinmiyor.

Adları bilinebilenler şunlardır: 1103-1113 arası yıllarda hareketin liderleri Al-Hakim al-Munaccim ve Ebu Tahir al-Saigh'dirler. Onları takiben 1130 yılına kadar birbiri ardısıra Behram ve İsmail yönetirler. Daha sonra sırasıyla Şeyh Ebu Muhammed (1109-1169), Khwaja Ali b. Masud, *Şeyh al-Cabal* diye ünlenen ve başlangıçta bir Nuseyri olan Suriye kolunun en ünlü ve en yetenekli lideri Basralı Sinan İbn Salman İbn Muhammed (Reşid al-Din, 1169-1193) ve Nasr gibi liderlerin adları duyulur.

Urfalı Matthew kendi kronikinde 1157-1158 yılında Sebastus Toros'un kardeşi Stephen'in *Qarmatyanlar* ile birlikte *Bahesni*'nin yardımına geldiklerini kaydeder. O'nun burada Karmatlar dedikleri Suriye Nizarileri'dirler (Benyamin Tudela da Suriye Nizarileri'nden Karmatyanlar diye sözeder) ve onların Babai isyanından yetmiş-seksen yıl kadar önceye rastlayan bu tarihlerde Babai isyanının başladığı bölgedeki Besni ve çevresinde faal oldukları anlaşılmaktadır.

Matthew'de adı geçen Stephen, Küçük Ermenistan diye de bilinen ve Ruben soyu tarafından yönetilen Klikya'daki Ermeni devletinin yöneticilerinden biriydi (1157-58). Kardeşi Toros'un Hristiyan karşıtı tavırları yüzünden onu desteklemediği söylendiğine göre, Besni halkı tarafından desteklenen Klikya Ermenistan'ı kralı Stephen bir Hasan Sabbah'çı olmuş görünmektedir.

Hareketin başkenti konumundaki Alamut ve ona bağlı İran'daki diğer kaleler 1256 yılında Moğollar tarafından ele geçirildiler. Moğollar 1260 yılında Suriye kanadının karargahı olan Masyaf'ı da ele geçirdiler, ama Alamut ve diğer kalelerdeki kadar başarılı olamadılar. Suriye kanadına son darbeyi 1272 yılında Mısır Memlük sultanı Baybars vurdu. Ama Moğollar gibi katliamlar yapmadı. Suriye Nizarileri'nin kendi kalelerinden beşini 1326 yılına kadar korudukları kaydediliyor (Bk. P. K. Hitti, a.g.e., Frank Rıdley, a.g.e., Farhad Daftary, *The İsma'ilis*, 1992).

Suriye Nizarileri'nin kendi kalelerini 1326 yılında hâlâ elde tuttuklarını Fas'lı ünlü seyyah Ibn Batuta (1304-1368/1369)'nın yazdıklarından biliyoruz.

Ibn Batuta, 1326 yılında Halep, Antakya ve Sis kentlerini dolaşır ve Küçük Ermenistan girişi dediği Sis civarındaki kalelerden bazılarının '*İsmaililer'* veya '*Fidawiler'* adı verilen bir sekte ait olduğunu ve onlardan başka hiç kimsenin bu kalelere giremediğini kaydeder. Batuta, onları Mısır Memlük Sultanı Baybars'ın *okları* olarak tarif eder, yani onun tarafından suikastlerde kullanıldıklarını söyler (Bk. Ibn Batuta, *Travels In Asia and Africa 1325-1354*, s. 61-62).

Ibn Batuta İsmaili kalelerinin bulunduğu civarda, İbrahim b. Ethem'in mezarının olduğu Jabala kentinin ve kıyı bölgesi halkının çoğunluğunun ise Ali'nin tanrı olduğuna inanan, namaz kılmayan ve oruç tutmayan '*Nuseyriler*' adında oldukça kalabalık bir sektten ve halktan olduğuna işaret eder.

Batuta'nın Nuseyriler'den sözederken aktardığı bir hikaye var ki, bu öykü 1239-40 Babai isyanının yaklaşık yüz yıl sonra hâlâ yaşayan anısı gibi görünmektedir. Bu hikayeye göre Nuseyriler'in ülkesine gelen ve Mehdi (İmam al-Mahdi) olduğunu söyleyen bilinmeyen bir adam onlara toprak vaad eder ve tüm Suriye'yi onlar arasında bölüştürür. Tüm Nuseyri sektini çevresinde toplayarak önde gelenlerinden herbirini birer kente atar. Jabala kentinden başlayarak onları Müslümanlarla savaşa hazırlar. Nihayet isyan eder, ama yenilirler. Yirmi bin Nuseyri katledilir, geri kalanlar dağlara sığınırlar (Bk. Batuta, a.g.e., s. 62-63).

Burada sözü edilen bir büyük *Nuseyri (Alawi)* ayaklanmasıdır.

Batuta'nın aktardığı çapta bir olay öyle görünüyor ki o civarda başlayan Babai isyanından başkası olamaz. Mehdi denen kişi de Babai isyanının önderi Baba İshak olabilir.

Goranlar ve Erdelan Prensliği (1168-1867)

İran'da daha çok Kirmanşah'tan Kasr-Şirin'e kadar uzanan bölgede yaşayan ve şimdi artık neredeyse eritilmiş bulunan Goranlar'ın ilk yurtlarının da dilleri ve geleneklerinden hareketle Deylem ve Hazar Denizi'nin güney kıyıları olduğu düşünülüyor.

Rich'e göre başkenti Sinna olan Erdelan eyaletini asırlarca yönetmiş olan beyler Goran orijinliydi. E. B. Soane, Erdelan Prensliği'nin dilinin de Goranice olduğuna işaret etmektedir (Ayrıca bk. *Şerefname* ve Enc. of Islam'ın *Senna*, *Ardılan* ve *Shehrizur* maddeleri).

Şerefhan'ın Moğollar peryodunda doğduğunu söylediği Erdelan Prensliği gerçekte daha eski olup 1168-1867 tarihleri arasında yüzlerce yıl yaşamıştır (Bk. Kürtler, İzadi).

Bu prensliğin erken yöneticileri Şerefname'de babadan oğula şu şekilde verilmektedirler:

Baba Erdelan-Kelul-Hıdır-İlyas-Hıdır-Hasan-Bablo-Munzur (Bk. Şerefname, s. 99-100).

Şerefname'nin 'İran Kürtleri' dediklerinin tümü kendisinin de ifade ettiği gibi gerçekte Goranlar'dır. Başka deyişle bugün 'İran Kürdistanı' olarak tanımlanan coğrafya vaktiyle Goranlar'ın yurduydu. Şeref Han, Goranlar'ın dört aşiretini Siyah Mansuri, Çeğni, Zengine ve Pazukiler olarak kayddeder. Bunlardan Pazuki aşiretine Akkoyunlular ve Safeviler döneminde Kığı, Erciş, Hınıs, Adilcevaz ve Eleşkirt yörelerinin yönetimi verilmiştir. Bu durum adı geçen bölgelerde Goran varlığına veya belirtilen dönemde bu bölgelere bir Goran göçüne işaret eder. Kaldı ki Şeref Han'ın kendisinin aktardığı bir rivayette de Pazuki ve Sıwedi/Sıvidi aşiretlerinin aynıyetine işaret edilmektedir.

Şah İsmail'in Safevileri'ne katılan Pazukiler'den Şehsuvar-oğlu Çolak Halid oldukça ünlüdür. Bileğini savaşta kaybettiği için Çolak diye ünlenen Halid'e ve kardeşlerine Şah İsmail tarafından Hınıs ve Malazgirt bölgeleri verilmiştir. Çolak Halid, Yavuz Sultan Selim tarafından Çaldıran Savaşı'ndan hemen sonra öldürtülmüştür. Şerefname, Çolak Halit'in oğlu Üveys'in Şah Tahmasb döneminde Kığı'ya yerleştiğini de kaydetmektedir.

Goranlar'ın kollarından biri olan Siyah Mansur aşiretine ise Safeviler tarafından Tebriz, Kazvin ve Horasan'da çeşitli görevler verilmiştir. Şah Tahmasb, 1533'te Siyah Mansur aşiretinden Halil'i 'Han' ünvanı ile Goranların beylerbeyi olarak atamış, bir süre sonra da onu ve aşiretini Horasan sınırlarını savunmakla görevlendirmiştir.

Şeref Han'ın anlatımına göre Şah İsmail Safevi döneminde ünlenen Zengine aşireti de, Irak ve Horasan'da Safevi yöneticilerinin hizmetinde olmuş, bir kısmı da adına 'Korciyan' denilen Şahlık Muhafız Birliği'nde görev üstlenmiştir. Çegni aşireti de Safeviler safında Horasan'da çeşitli görevlerde bulunmuştur. Şerefname bu aşiretlerinin herbirinin aynı adlarla bilinen beyliklerini de anlatmaktadır (Bk. Şerefname).

Şerefname'nin verdiği bu bilgiler Goranların Dersim ve çevresiyle bağlantılarının ve Safevilerle yakın ilişki ve ittifaklarının açık kanıtlarıdırlar.

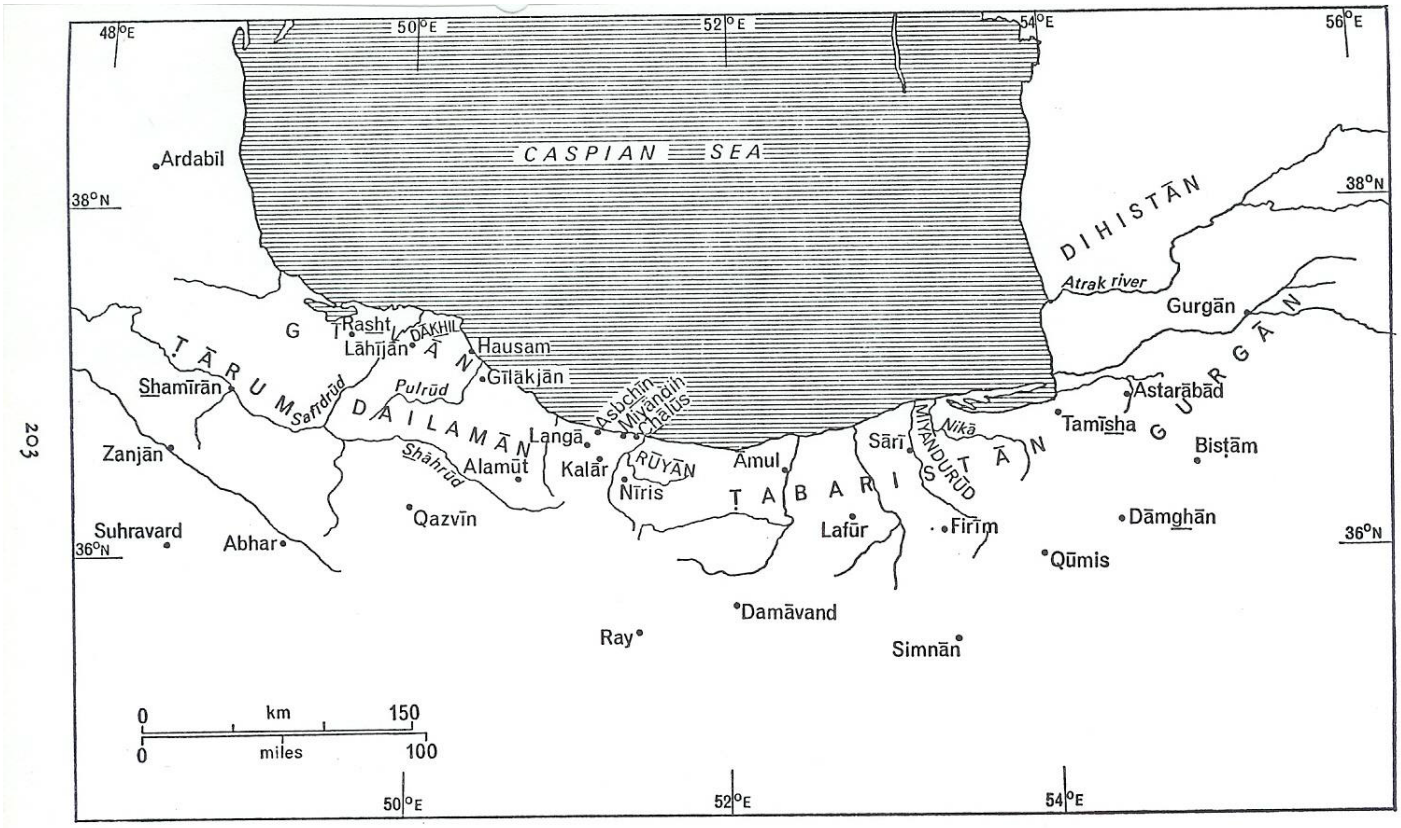

Map 6. The Caspian provinces

203

Kaynak: Cambridge History of Iran, Cilt 4, s. 203 (Deylem Orijinli Beylikler)

Harita 9

Deylem ve Gilan

Kaynak: The Cambrıdge History Of İran, cilt 4

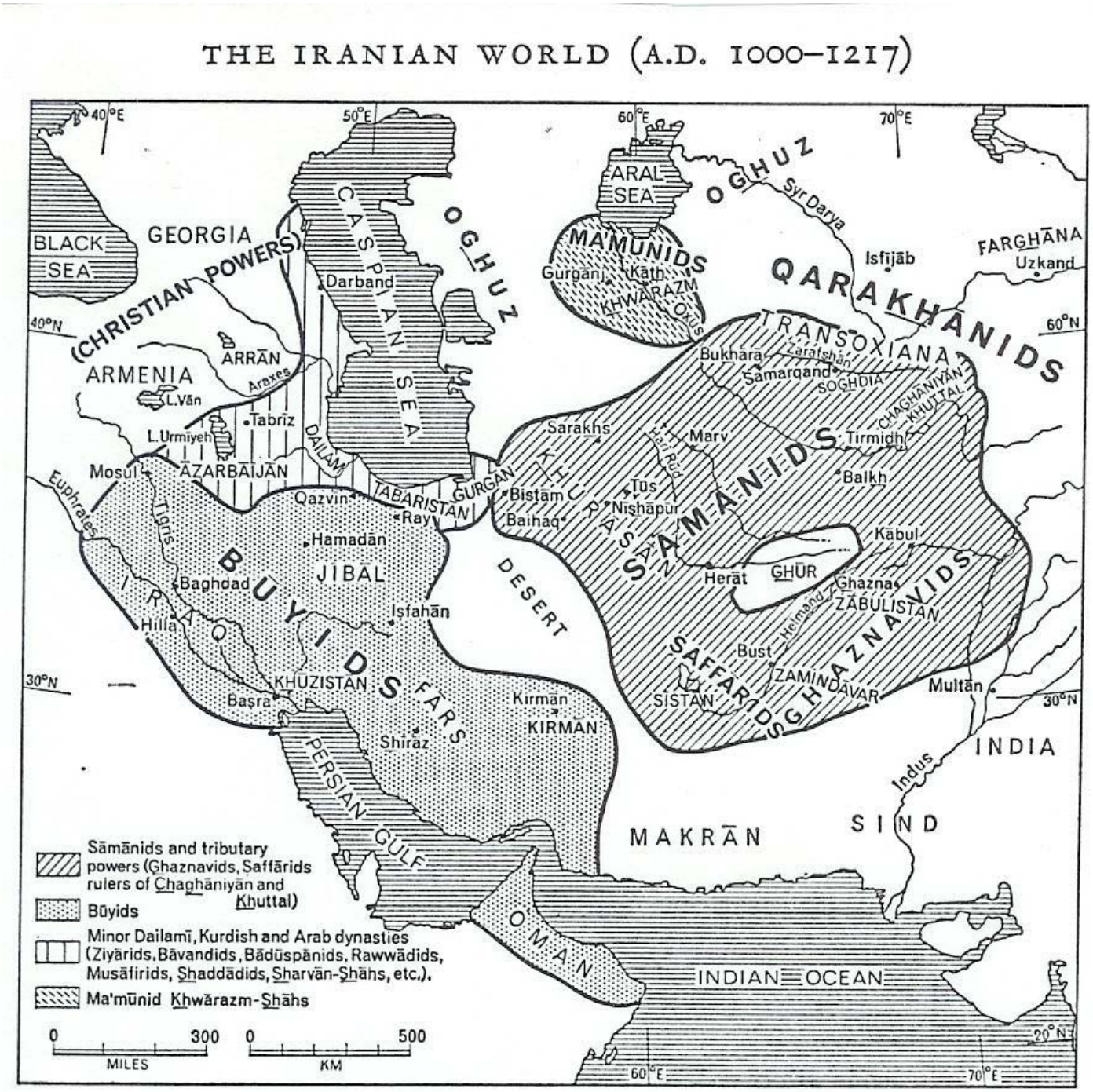

Map 1. The Iranian world, *c.* 388/998.

Kaynak: Cambridge History of Iran, (Buyidler)

Harita 10

Buyi Devleti Toprakları
Kaynak: The Cambrıdge History Of Iran

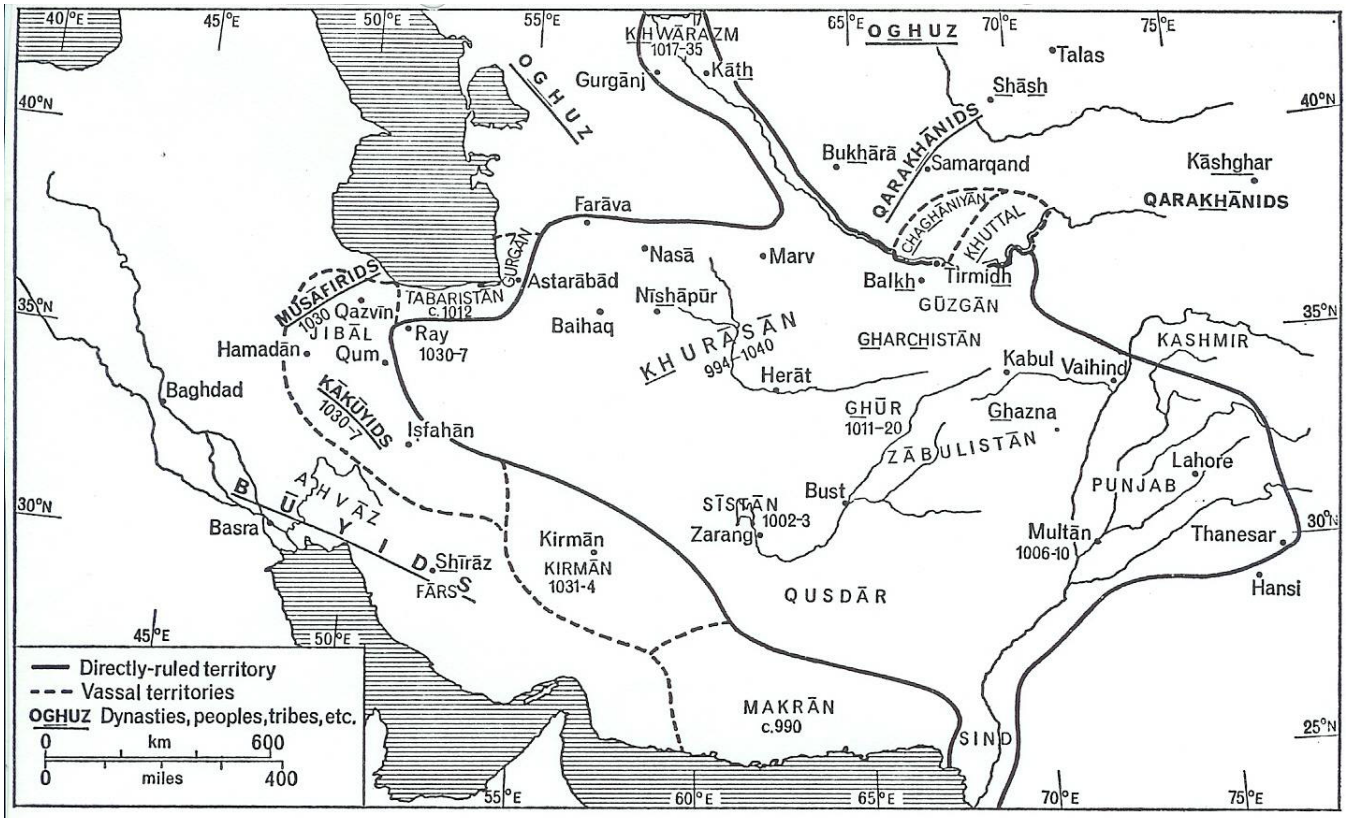

Map 4. The early Ghaznavid empire

Kaynak: Cambridge History of Iran, Cilt 4, s. 167 (Deylem Orijinli Beylikler)

Harita 11

Musafiriler ve Kakuyiler

Kaynak: The Cambrıdge History Of Iran, cilt 4

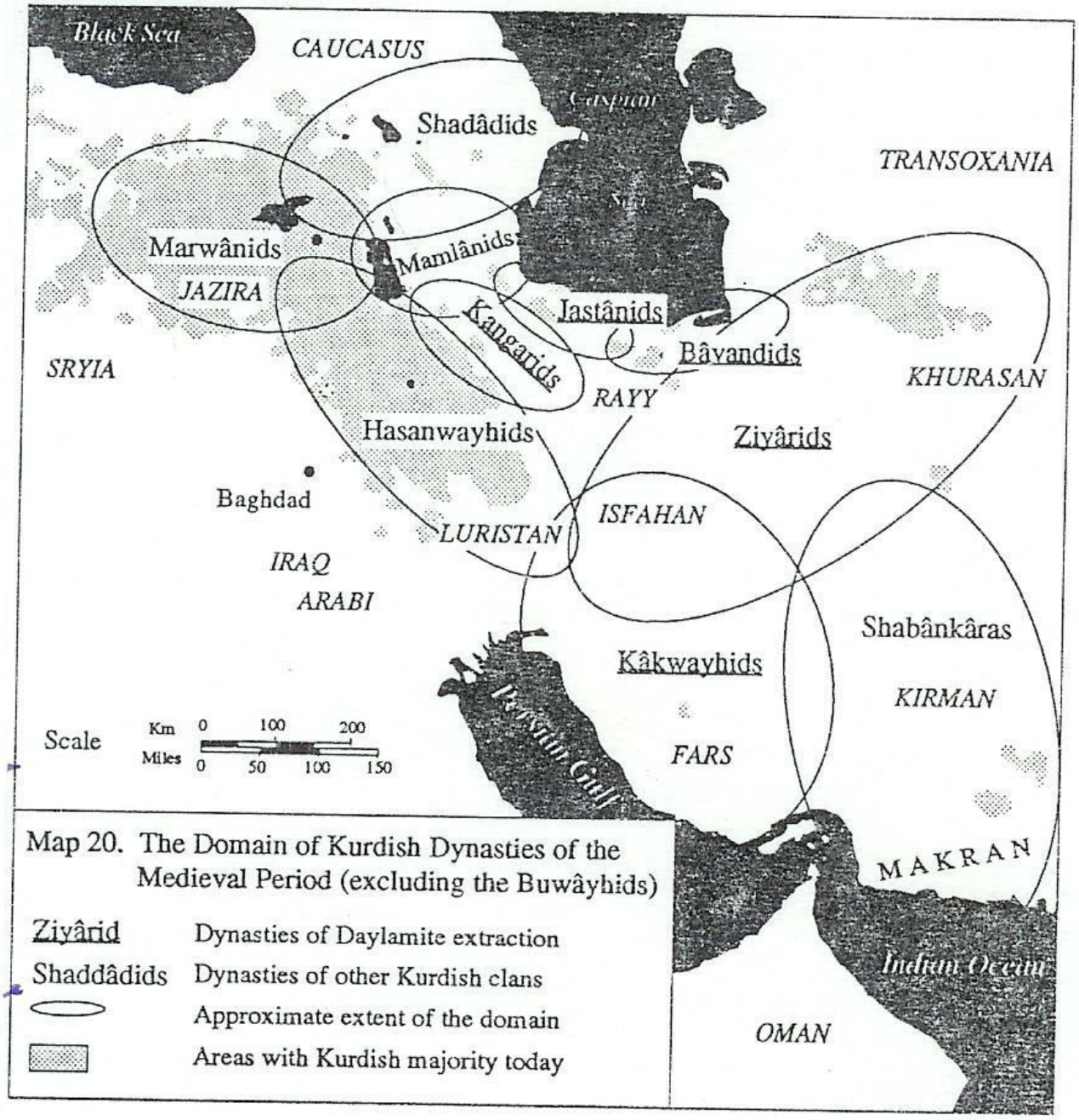

Kaynak: Izadi, The Kurds, s. 47

Harita 12
Jastaniler, Kangariler, Ziyariler vd.
Kaynak: İzadi, The Kurds, syf. 47

Dil ve Literatür

Deylemiler'in dili farklı bölgelerde Dımılki, Gorani, Zazaki ve Kırmancki gibi farklı adlarla bilinen dildir. Bu dilin Hititler çağının *Palaik* adı verilen diliyle ilişkisi araştırılmaya değer bir konudur.

R. İzadi gibi bazı araştırmacılar Dımılki ve Gorani'yi Pehlevice'nin iki ana kolu olarak ele alırlar ve buradan hareketle geçmişte bir dönem boyunca Kürdistan ve Kırmanciye'nin büyük bir bölümünde Pehlevice formu altında tek bir dil konuşulduğunu düşünürler.

Pehlevice ve Kürtçe (Kurmanci)'nin Medce'den geldiklerini ve daha sonra birbirlerinden koparak ayrı dillere dönüştüklerini düşünen İzadi'ye göre, Bizans çağı öncesinde Kırmanciye'de (Anadolu'nun doğusunda) egemen konuşma dili Dımılki idi ve bu dilin egemenliği Pontus, Kapadokya ve Klikya içlerine dek uzanıyordu.

O'na göre Anadolu'nun doğusunda Bizans çağı öncesinden beri yürürlükte olan Dımılki'nin egemenliği erken ortaçağlarda da sürmüştür.

Bu görüşe göre o çağlarda Pehlevice'nin Ermenistan (Kırmanciye) ve Kürdistan sathındaki hakimiyeti bugünkü gibi bölünmüş değildi. Ama orijinal yurdu Hakkari bölgesi olan ve M.S. 13./14. yüzyıla dek esas olarak kendi üssü Hakkari dağlarında konuşulan esas Kürtçe (Kurmanci)'nin Hakkari'den çıkarak Behdinan yoluyla Musul'a girmesi sonucunda Pehlevice (Dımılki) konuşulan coğrafya araya Kürtçe'nin girmesiyle *Gorani Güney* ve *Dımıli Kuzey* şeklinde bölündü. İzadi'nin görüşüne göre Kürtçe 14. yüzyılın başlarından veya 16. yüzyılın ortalarından (Çaldıran Savaşı sonrasından) itibaren Kürt aşiretlerinin göçü ve genişlemesi sonucunda Pehlevice'yi yerinden edip giderek egemen dil haline gelmiştir. Dımılki ve Gorani 17. ve 18. yüzyıllarda belirgin şekilde bir gerileme sürecine girmiş ve bu süreç sonraki asırlarda da sürmüştür. Kürtçe'ye en yakın diller, İzadi'ye göre, Farsça ile Afganistan ve Tacikistan devlet dilleridir (Bk. R. İzadi, *The Kurds*).

Aynı çalışmada Gorani'nin ana diyalektleri, Bacalani, Awramani, Kalhuri, Nankeli, Kandulai, Sancabi, Zengene, Kakai (Dergezini), Kirmanşahi ve Laki olarak; Dımılki'nin ana diyalektleriyse Sivereki, Kori, Hazzu (Hazo), Motki, Şabak ve Dumbili şeklinde tespit edilmektedirler (İzadi, a.g.e., s. 173-74).

Dumbili, Dımıliler'in bir kolu olan Dünbeliler'in konuştuğu lehçedir.

Dersim'de konuşulan Kırmancki de Dımılki'nin ana diyalektlerinden biridir.

Dımılki'nin Pehlevice ile aynı olduğu görüşü doğru kabul edilirse bu dildeki Part ve Sasani yazıtları da dahil *eski Pehlevice literatürün* Dımılki'ye ait olduğunu düşünmek gerekir.

Pehlevice, büyük ihtimalle Sasaniler'in diliydi ve bu dil Partlar tarafından da benimsenmişti. O halde Dımılki en azından Partlar ve Sasaniler çağından beri Kırmanciye'de egemen dil olup bu konumunu Arap istilasına ve sonralarına kadar korumuş olmalıdır.

Yüksek bir kültür ve literatürün aracı olan Pehlevice'in ve onun bir kolu olarak görülen Gorani'nin Kürtçe (Kurmanci)'den daha eski bir literatür dili olduğu tartışma götürmez.

Ama politik duruşlarına göre gerçeği tersyüz ederek sunmaya alışık bazı kalemler kendilerini güç konumlara düşüren iddialar da bulunabilmekteler. Bunun tipik bir örneğini *Deng* dergisinde yayınlanan Mehemed Malmisanij ve Munzur Çem imzalı yazılarda buluyoruz.

Malmisanıj imzalı yazıda Peter Lerch'in verdiği 1850'lere ait metinler ve Ehmede Xasi'nin 'Mevlid'i Dımılki dilindeki "*bilinen en eski yazılı metinler*" olarak tanıtılıyor, "*Kırmancki'de bilinen ilk yazılı eser Ehmede Xasi tarafından yazılan ve 1898 yılında Diyarbakır'da basılan Mewlide Kırdi'dir. Oysa Kurmanci lehçesinde yüzyıllardır yazılı eserler sunuluyor...*" diyen M. Çem ise bu aynı görüşü abese vardırıyor (Bk. Deng, sayı: 21, 22, 23 ve 34, 1992-93 ve 1996).

Kişi asgari de olsa bir tarih bilgisine sahipse ve biraz da dil tarihi çalışmışsa bu türden gaflar yapmaz ve böyle gaflar seviyeli bir yayında kolay kolay yayınlanmaz. Ne yazık ki bizde tüm bunlar olabiliyor.

Ama "*Gorani Kürtçe'nin en eski literatür dilidir"* tarzında bile olsa gerçeği teslim edebilen R. İzadi gibi örnekler de var kuşkusuz.

Hemedanlı ünlü Sufi şair Baba Tahir (935/1000-1054/55)'in esas dili Goranice'ydi ve bu dili şiirlerinde de kullandığı sanılıyor. Bir Ehl-i Hak seyidi ve gezgin bir derviş kalender olarak tanımlanan Baba Tahir Hemedani, Deylemiler (Buyiler)'in yönetimi döneminde yaşadı.

Erdelan hanedan evi (1168-1867) tüm tarihi boyunca Goranice kullandı. Hatta Soranice konuştukları halde Baban prens evi bile literatür dili olarak Goranice'yi kullanmışlardır.

D. N. MacKenzie'nin de işaret ettiği gibi bir seri Ehl-i Hak yazınının dili Goranice'dir. Minorsky, *Goranlar* adlı makalesinde (1943), Ehl-i Hak dininin *Saranjam* adlı dini kitabının çoğunlukla Farsça da olsa kimi bölümlerinin Goranice yazıldığını not etmektedir. Orijinde bir Goran dini olan Ehl-i Hak'ın 1316 yılında Sultan Sohak (İshak) tarafından kurulduğu kabul edilirse de bahsi geçen dini metinlerin ne zaman yazıldığı kesin değil. Bu metinlerin 14. yüzyılda yazılmış olmaları mümkündür.

Ünlü bir 15. yüzyıl bilgini olan ve Osmanlı'da Şeyh-ül-İslam'lık da yapmış olan Molla Gurani (Ahmet b. Yusuf b. İsmail, 1410/11-1488), bir Goran'dı. Ama onun Gorani dilinde eserleri var mıdır bilmiyorum.

Goranice'yi "*Seyitler'in ve Pirler'in dili"* olarak tanımlayan Minorsky, literatür alanında yüzlerce yıl popüler olmuş bu dilin 19. yüzyılda bile bu konumunu koruduğuna, hatta Kürtler'in bile literatür dili olarak Goranice'yi kullandıklarına işaret etmektedir (Bk. Minorsky, *Ehl-i Hakk Sekti*, 1956).

Ehl-i Hak yazını içinde Goranice dini şiirlerin yanısıra dini-olmayan Goranice şiir örnekleri de bulunmaktadır.

Minorsky, bu tür şiirlere örnek olarak 19. yüzyıl başlarına ait *Kitab-ı Hurşid-i Havar*, Mala Walov adında 19. yüzyılda yaşayan bir Goran şairine ait *Leyla ve Mecnun*, ayrıca *Hüsrev ve Şirin*, *Ferhad ve Şirin*, *Behram ve Gulendam*, *Haft-xwan-i Rustem*, *Suhrab-u-Rustem*, *Cihangir u Rustem* ve *Kitab-ı Havaran* gibi yapıtları anımsatmaktadır (Bk. Minorsky, *Goranlar*, 1943).

İzadi, Goranice'nin çeşitli diyalektlerinde şiirleri olan *Perişan* (ölm. 1398), *Muhammed Faqih Teyran* (1590-1660), *Mustafa Basarani* (1641-1702), *Muhammed Kandulayi*, (17. Yüzyıl sonu), *Mirza Almas Khan* ve *Mirza Şerif Kulyayi* (17. Yüzyıl ortaları), *Khana Qubadi* (1700-1759), *Seyda Awrami* (1784-1852), *Ahmet Bey Kumasi* (1796-1889) ve *Muhammed Weli Kirmanşahi* (ölm. 1901) gibi bazı şairlerin adlarını vermekte ve bunların Guranice yazılı ürünler vermiş olan şairlerden sadece en iyi bilinen birkaçı olduğuna işaret etmektedir.

O'nun yazdığına göre 20. yüzyıla kadarki bin yılda eserleri korunabilen 'Kürt' şairlerinin 19'u Goranice, 10'u Kurmanci, 8'i Soranca dilinde yazmışlardır.

Kürtçe (Kurmanci) dilindeki yazılı ürünler daha geç dönemlere aittirler.

12. yüzyıl sonu veya 13. yüzyılda yazıldığı sanılan Yezidiler'in dini kitabı *Meshaf-i Reş* hariç tutulursa Kürtçe (Kurmanci) yazmış şairlerin en ilkleri *Hakkarili Ali Hariri* (1425-1490) ile *Molla Ahmed* (1417-1494), 1586'da *Yusuf ve Züleyha* adlı bir roman yazmış olan *Salim Salman*, daha çok *Melay-i Ceziri* adıyla bilinen ve en büyük Kürt şairlerinden biri olarak kabul edilen Botanlı Şeyh Ahmed (1570-1640), *İsmail Bayazid* (1654-1710) ve 1696 yılında *Meme Alan o Zini Buhtan* adlı bir epik yazmış olan Hakkari'nin Haniyan aşiretinden *Ahmede Hani*'dirler (Bk. İzadi, a.g.e., s. 175-78).

Soranice literatürün ise Kurmanci'ye göre bile çok daha yeni olduğuna işaret edilmektedir.

Dımılki dilinde yaşayan en eski literatür kalıntılarının Pehlevice olduğu kabul edilirse, Partlar ve Sasaniler çağından günümüze dek sarkan kesiksiz ve zengin bir literatürle karşı karşıyayız demektir.

Dımılki (Zazaki) dili bir bütün olarak ele alınmalı, bu dilin tarihi ve birbirinden kısmen ayrı gelişen çeşitli lehçelerdeki edebiyatı da bir bütün olarak incelenmeldir.

Zaza dili ve edebiyatı derken bu bütünü anlamalı, destan, efsane (mitoloji), müzik, öykü, fıkra, atasözleri, vd biçimler altında yaşayan zengin sözlü edebiyat da unutulmamalıdır. Zaza halk edebiyatı içinde *Kızılbaş-Alevi edebiyatı* olarak ayırt edilebilir önemli bir bölümün varlığını da hatırlatmak zorundayım.

Dersim-Zaza ulusal edebiyatının tarihi böyle bir bakış açısıyla ve bu alanda yetenekli aydınlarımızdan oluşan bir forum tarafından mutlaka araştırılmalı ve daha fazla vakit kaybetmeden yazılmalıdır. Bu çalışma Dersim sentezini oluşturan erken ve geç katmanların ikisini de hesaba katarak yapılmalıdır.

Geç Dersimliler ve Orijinleri

Esas (Asıl, Eski) Dersimliler'in ve *Eski Zazalar*'ın kim oldukları önceki bölümlerde açıklandı. *Dersim* ve *Zaza* kimlikleri kaynakların genelde '*Ermeni*' olarak tanımladığı bu eski halk tabakasından kalmadırlar.

Bu eski katmanın en belirgin ve en uzun yaşayabilen iki yoğunlaşma merkezi her ikisi de Sin adını taşıyan *Dersim* ve *Sason* dağlarıydı. Bunlara adı yine Sin sözcüğüyle ilişkili görünen *Sincar* (Sancar) dağı da eklenebilir.

Dersim ve Zazalar'ın esas çekirdeğini ve temelini oluşturan bu halk tabakasını buraya kadarki kısımlarda yeterince net şekilde tanımladığım ve ayrıntılı olarak işlediğim inancındayım.

Böylece bu çalışma araştırdığı yanıtları esas olarak zaten keşfetmiş ve asıl amacına varmış bulunuyor.

İşin arta kalanı bir kimlik ve yapı değişimine yolaçmamış olan Geç Dersimliler'i (*Sonradan Gelenleri*) tespittir.

Modern Dersimliler bu iki tabakanın karışımını ve kaynaşmasını temsil eden bir sentezdirler.

Geç Dersimliler derken kastettiğim Dersim'e daha geç tarihlerde, yani ortaçağlarda gelenlerdir.

Dersim'e sonradan gelen bu tabaka da zamanla *Dersimliler* adı altında bilinir oldu.

Bu nedenle onları Dersim'in eski halk tabakasından ayırt etmek için geleneğimizin diliyle *Sonradan Gelenler*, başka deyişle *Geç Dersimliler* olarak tanımlıyorum.

Dersim geleneğinde Geç Dersimliler'e genellikle *Şeyh Hasananlılar* adıyla ve/veya *Kureyş ve Mansur ile birlikte gelenler* denerek referans verilmektedir. Bu aynı tabaka yabancı kaynaklarda sık sık '*Kürt*', '*Kızılbaş*' veya '*Kızılbaş Kürtler*' olarak anılmıştır. Ama Eski Dersimliler için *Ermeni* tanımlaması ne denli yanlışsa, Geç Dersimliler'in '*Kürt*' olarak adlandırılması da bir o kadar yanlıştır.

Bunu söylerken *Geç Dersimliler* arasında Kürt ya da Kürtçe konuşanlar bulunmadığını iddia etmiyorum. Aksine bu tabakayla birlikte Dersim'e yerleşmiş bir Kürt azınlık (bazı Kürt veya Kürtçe konuşan aşiretler) da mevcuttur. İleriki sayfalarda sonradan gelenler içinde zamanla Dersimlileşmiş Türkmen bir azınlığın da bulunduğuna işaret edeceğim. Geleneğimizde kendilerine *Şeyh Hasananlılar* bağlamında referans verilen bu Türkmen azınlık benim görüşüme göre daha çok Akkoyunlular'a mensuptur.

Ama bu araştırmanın vardığı sonuç *Geç Dersimliler*'in ağırlıkla *Deylemi-Gilani* olduklarıdır. Kendilerini yer yer *Dımılı*, konuştukları dili de *Dımılki* olarak tanımlıyor olmaları bunun kanıtlarından biridir.

Nitekim Dersimliler'in ve Zazalar'ın *Eski Deylemiler* (Eski Gilaniler) olduğunu savunan F. Andreas'ın tezi, Antranik'in dediklerinin yanısıra bu sözcüklerin analizine dayalıdır. Ona göre *Dımılı* kavramı *Deylemli (Gilanlı)* anlamına gelmektedir.

Antranik ve Andreas gibi yazarlar *Dımılı-Deylem kuramını* öne sürerken daha çok dilsel verilerden hareket ettiler. Bu yazarlarda Deylemiler'in Dersim'e nasıl, hangi yoldan ve ne zaman geldiklerinin açıklaması yoktur. Herşeye karşın onların tarihsel verilerden çok dilsel datadan hareketle *Geç Dersimliler*'in kimliği konusunda yaptıkları bu doğru tespit gerçeğin bilince çıkarılmasında önemli bir katkı olarak görülmelidir.

Ben, sınırlı tarihsel verilerin yanısıra daha çok Dersim sözlü geleneğinin analizine dayanarak *Geç Dersimliler* konusunda ilk kez Andranik ve Andreas gibi yazarlarca öne sürülmüş olan *Dımılı-Deylem kuramının* esasta doğru olduğunu göstermeye çalışacağım.

Dımılki (Kırmancki) adı verilen dili ve Aleviliği Dersim'e egemen kılanlar işte bu Geç Dersimliler'dir.

'*Egemen kılanlar*' ifadesini bilerek kullanıyorum.

Çünkü Dersim'de onların gelişinden önce de kısmen bile olsa Dımılki'nin konuşulmakta olduğunu düşünüyorum. Benzer şekilde bir tür Kızılbaşlık da mevcut olabilir.

Deylemiler Dersim'e Nasıl, Hangi Yoldan ve Ne Zaman Geldiler?

(Batıda Deylemi Yayılması ve Anadolu ve Balkanlar'da Deylemi Varlığı)

Geç Dersimliler dediğim Deylemi (Gilani) tabakanın Dersim'e nasıl, hangi yoldan ve ne zaman geldiğini tarihsel süreci irdeleyerek elden geldiğince açıklamaya çalışacağım.

10. yüzyıl Deylemi yayılması Geç Dersimliler konusunda başlangıç noktası olarak alınabilir. Bu genişleme Azerbaycan üzerinden gerçekleşir.

Bu yayılmanın İran ve Irak sahasındaki fotoğrafını ve sonuçlarını tarihsel kayıtlara dayanarak yukarıda çıkarmış bulunuyorum.

Kırmanciye'de kendilerine *Dımılı* adını veren toplulukların varlığı, dilsel data ve başka bazı veriler Deylemiler'in, özellikle onların *Musafiriler* (Kangariler, Sallariler) olarak bilinen kolunun bu aynı dalgada Kırmanciye (Ermenistan) sathına da yayılmaya başladıklarına işaret etmektedir.

Ama onların batıya doğru bu yayılışları konusunda yeterli kayıtlara sahip değiliz. Dersim içine ne zaman ve nasıl girdikleri konusunda ise herhangi bir kayıt mevcut değildir.

Buna rağmen tespit ettiğim ipuçlarını birleştirip değerlendirerek bir fikir oluşturmaya çalışacağım.

İşte kayıtlara geçmiş bazı veriler:

Daha önce Asfar b. Shirawaihi'nin ordusunda savaşan *Deylemli Laşkari*, bir süre sonra Asfar'a karşı Harun b. Gharib'in tarafına geçer. Ama Harun'un yenilgisi üzerine 931 (Hicri 319) yılında Kuzey Suriye'de Halep-Antakya arasındaki Halep'e bağlı *Qinnasrin*'e sığınır. Onun bir süre sonra dönüp Isfahan'ı işgal ettiğini ama geri yitirdiğini öğreniyoruz (Bk. Mıskawaıhi, a.g.e).

Ibn Mıskawaıhi'de *Laşkari* (Leşkeri) isimli iki kişi anılır. Bunlar ayrı ayrı kişilerdir. Birisi az önce değindiğim *Deylemli Laşkari*'dir. Diğeri ise 938 yılında Zavazan'da öldürülen *Gilanlı Laşkari*'dir. Gilanlı olan bu ikincisi daha çok *Laşkari b. Mardi* olarak anılmaktadır.

Thomas Artsruni'nin M.S. 900 yılı dolayında yazıldığı sanılan *History Of The House Of Artsrunik* adlı kitabını onun bıraktığı yerden devam ettiren, ama adı bilinmediği için kendisinden anonim bir yazar olarak bahsedilen biri, Gilan emiri El-Laşkari'yi '*Arap*' olarak tanıtmakta ve onun 930'lu yıllarda yaptığı bir istiladan sözetmektedir. Vardanyan'a göre bu anonim yazarın Arap dediği kişi gerçekte Gilan Emiri El-Laşkari'dir.

Anonim yazarın kaydına göre Azerbaycan'da bağımsızlığını ilân eden Gilanlı Laşkari ordusuyla Golt'nastan ve Nahçıvan kentlerinden geçip Sharur eyaletine girmiş, Dvin'e kadar ilerleyerek Ermenistan (Kırmanciye)'ı istila etmiştir. Bagrat kralı Abbas (929-953)'ı esir eden ya da Gürcistan'a sığınmak zorunda bırakan Laşkari'nin Deylemiler'den oluşan '*Müslüman*' (Şii veya Alevi anlaşılmalı) ordusunun sonuçta Bagratlı Abbas'ın yardımına gelen kral Gagik tarafından yenilgiye uğratıldığı söylenmektedir (Bk. a.g.e, s. 362-364).

Bu olay bana 10. yüzyıl Deylemi istilasının bir parçası gibi görünmektedir.

Ibn Mıskawaıhi'de Gilanlı Laşkari (Laşkari bin Mardi)'nin bir diğer öyküsü daha anlatılmaktadır.

926 yılında Azerbaycan egemeni Sacidler'den Yusuf ölünce, Azerbaycan'da bir iktidar boşluğu oluşur. Bu ortamda Azerbaycan üzerinde bir hakimiyet mücadelesi başlar.

Buyi kardeşlerle aynı sıralarda Ziyarid hanedanlığının kurucusu Gilanlı Mardavic'le birlikte olan ve onun adına Cibal eyaletini yöneten *Laşkari bin Mardi* (Laşkari ibn Mardi) de, 938 yılında Mardavic'den koparak Azerbaycan üzerindeki hakimiyet mücadelesine katılır ve çok geçmeden Azerbaycan'da bağımsız bir yöneticiye dönüşür.

Ordusunun çoğunlukla Deylemiler'den ve kısmen de Gilaniler'den oluştuğu kaydedilen Laşkari b. Mardi, bu girişimi yüzünden ondan hemen önce Azerbaycan'ı elinde bulunduran ve Harici bir Kürt olan Daysam b. İbrahim'le savaşmak zorunda kalır. Bu savaşlardan galip çıkan Laşkari, başkent *Erdebil* de dahil Azerbaycan'ın tümünde yönetimi ele geçirir.

Ama Laşkari'yi kendisi için tehdit olarak gören Ziyariler'in o zamanki yöneticisi Waşmagir'in ordusu da Daysam'ı destekleyince, Laşkari (Leşkeri), Deylemiler ve Gilaniler'den bileşen ordusuyla Hamdaniler'in yönetimindeki Musul ve Diyar-ı Rebia bölgelerine sığınmak amacıyla Ermenistan toprakları üzerinden geri çekilmek zorunda kalır.

Bu çekiliş sırasında Ermenistan (Kırmanciye)'dan ganimet toplamaya kalkışınca Zavazan'da kaynakların Ermeni dediği ama benim *Eski Zazalar* olarak tanımladığım Artsruniler'in kralı Gagik'in ordusu tarafından pusuya düşürülerek yenilgiye uğratılır. Ordusuna ağır kayıplar verdirilen Laşkari'nin kendisi de bu sırada öldürülür (938).

Burada adı geçen kral Gagik Artsruni, daha önce referans verdiğim anonim yazarın 930'larda Laşkari'yi yenilgiye uğrattığını kaydettiği aynı Gagik olması gerekir.

Laşkari ölünce yerine oğlu *Laşkaristan* geçer ve intikam almak amacıyla bir misillemede bulunur. Ama bir kez daha pusuya düşerek ağır kayıplar verirler.

Bunun üzerine *Laşkaristan (Leşkeristan b. Leşkeri b. Mardi),* Deylemi ve Gilaniler'den bileşen ordusunun arta kalanıyla Musul'un Hamdani yöneticisi *Nasır Al-Dewle*'ye sığınır (Bk. Mıskawaıhi, a.g.e., cilt 4, s. 442-448).

Laşkari b. Mardi öldürüldükten sonra da Azerbaycan bir çatışma alanı olmayı sürdürür. Daysam'a karşı mücadeleyi bu kez Musafiriler'in en önemli figürü olan Merz-ban (Salar Marzuban, 941-957) devralır ve en sonunda Daysam'ı yenilgiye uğratıp Azerbaycan'ın egemeni haline gelir.

Mıskawaıhi, Laşkari b. Mardi öldürüldükten sonra onun oğlu Laşkaristan kumandasındaki Deylemi-Gilani karışımı ordunun Musul'un Hamdani emiri Nasır-Al-Dewle'ye sığındığını yazmakta, onların daha sonraki macerasından sözetmemektedir.

Aynı olayı Van 'Ermeni' krallığının (Vaspurakan prensliği) yöneticileri olan Artsruniler'in tarihçisi Thomas Artsruni de kendi kitabında anlatmakta fakat o da sonrası hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

Bazı ipuçlarından hareketle kendi düşüncemi açmam gerekecek.

İlkin, Gilanlı olduğu söylenen Laşkari b. Mardi ile Deylemli Musafiriler (Salariler, Kangariler, Asfarlar) arasındaki ilişki nedir sorusunu sormak gerekir.

Laşkari, bir Musafiri miydi?

Çünkü Thomas Artsruni'nin kitabının Fransızca çevirisinde Rusça nüshasından (s. 275) şöyle bir pasaj aktarılmaktadır:

"Tarih sahnesine yeni bir *Delemik* boyu çıktı. Bunlar *Salar* adı da verilen bir generalin yönetimindeler. Bu general; Aghovanie, İran, Ermenistan, hatta Barda kentini hükmü altına almıştı. 914 yılına kadar bu bölgelere hükmeden Ruslar'ı da kovmuştu. İşte bunlar kuvvetli ihtimalle *Adamakert*'i işgal eden ve Ermeni kralı Gagik tarafından yokedilmekle karşı karşıya kalan *General Salar*'ın son askeri müfrezesini oluşturan Delemikler'dir" (Bk. a.g.e., s. 243-44, Fransızca'ya çevirenin dipnotu).

Bana muğlak ve karışık gelen bu pasaj Laşkari b. Mardi altındaki Deylemiler ile Musafiriler'i (galiba Laşkari b. Mardi ile Musafiriler'den Salar Marzuban'ı da) karıştırıyor, daha doğrusu özdeşleştiriyor gibi.

Bazı kaynaklara göre *Salar* sözcüğü İrani dillerde *general* demektir. Ama bu pasajda Musafiriler'e karşılık kullanılmış olabilir. Çünkü onların bir adı da *Salari*'dir. Katip Çelebi ise, Salar adı veya ünvanının Tabaristan yöneticilerinin özel adı olduğunu yazmaktadır.

Ama Salariler'le Laşkari'nin Deylemileri arasındaki ilişki hakkında her ikisinin de Deylemi oldukları dışında elimde başka veri olmadığı için daha fazla bir şey diyemiyorum.

Bence önemli ipuçlarından biri de 19. yüzyıl sonunda Dersim'i gezen Ermeni Andranik'in Dersimliler'in kökenini tartışırken söylediklerideir.

Antranik, 938 yılında öldürülen Azerbaycan emiri Laşkari b. Mardi'nin yukarıda anlattığım öyküsünü Ermeni tarihçisi Thomas Artsruni'nin kitabından bilmektedir. Thomas Artsruni'nin de anlattığı bu aynı olaya referans veren Antranik, ifadeleri veya tercümesi bana pek net görünmese de bu olaya karışan Deylemiler (Tilmigler)'in diğer bazı yerlerin yanısıra Dersim'de yaşadıklarını söylüyor:

"Thomas Artsruni...*Telmig* ırkından bir ordunun Aghbag'ın Hatamakerd Sin bölgesine varışından, ...Ermeni kralının onlar üzerine saldırı emri verip iki-binini öldürdüğünden ve savaşı kazandığından sözediyor. Bana öyle görünüyor ki, Dersim'de ve diğer bölgelerde yaşayan yukarıdaki Telmigler, dilleri Dersimliler'in çoğu tarafından konuşulan ve şimdi *Dımli* veya *Tmli* olarak bilinenlerdir" (Bk. Antranik, *Dersim*, Tiflis, 1901; Türkçe çevirisi için bk. *Dış Kaynaklarda Kırmanclar-Kızılbaşlar ve Zazalar*).

Bence Andranik bu pasajında Dersimliler'in Deylemiler'le bağlantısını kurmakla kalmıyor, aynı zamanda onların Deylemiler'in belirli bir grubuyla, yani yukarıda öyküsünü anlattığım Laşkari b. Mardi kumandasındaki Deylemiler'le bağlantılı olduklarına işaret ediyor.

Ben Andranik'in sözlerini böyle yorumluyorum.

Ama bu yorumumu sadece Antranik'in muğlak sözlerine dayandırmıyorum. Bu sonuca Andranik'in dediklerini ulaşabildiğim diğer bulgularla birleştirince varıyorum.

Sözünü ettiğim diğer bulgular Laşkari b. Mardi'nin ordusunun Musul Hamdaniler'ine sığındıktan sonraki macerasıyla ilgilidir.

Onların bu tarihten sonraki macerası ise bana göre Hamdaniler'in tarihinde saklıdır.

Adi b. Usama...b. Tağlib soyundan geldikleri için *Adawiler* ve *Tağlibiler* olarak da bilinen Hamdaniler (905-1004)'in kurucusu ve isim babası *Hamdan bin Hamdun bin El-Harith'*dir.

Hamdan, 9. yüzyıl sonlarında Abbasi halifesine karşı isyan eden El-Cezire Haricileri'nin bir müttefiki olarak görünür. Bu yüzden de *al-Şari* (*Harici*) lakabıyla anılır. Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Bekr ve Diyar-ı Muzar adlarındaki üç bölgeden oluşan El Cezire'de Mardin, Ardumuşt vd. gibi yerler onun elindeydi.

Hamdan'ın oğullarından annesi 'Kürt' olan *Ebu'l-Hacca Abdullah İbn Hamdan*, 905 yılında Halife'nin Musul valisi olarak atanır.

918 yılında Hamdaniler, Şiiliği (*Nuseyrilik*) benimserler.

Kaynaklarda Hamdaniler en çok Bizans'a karşı yürüttükleri kutsal savaş (cihad) nedeniyle övülürler. Daha önce Pavlaki-Abbasi ittifakının öncülük ettiği Bizans'a karşı mücadeleye, bu iki gücün gerileme sürecine girdiği 932-62 arasındaki otuz yıl boyunca

Hamdaniler öncülük ettiler. Hamdaniler'in Kuzey Suriye (Halep) kolunun atası *Seyf El-Dewle* Bizans'a karşı verilen savaşlarda ünlendi. Malatya, Elazığ ve Dersim yörelerini de içine alan geniş bir bölgede faaliyet yürüttü.

Benim görüşüme göre bu otuz yıllık savaşlara kaynakların *Ermeni* dediği Eski Dersimliler'in yanısıra bazı kaynakların *Kürt* dediği Geç Dersimliler'in bir bölümü de geniş ölçekte katıldılar.

Ebu'l Hacca Abdullah İbn Hamdan (İbrahim)'dan sonra Musul'da onun oğlu *Nasır El-Dewle* ünvanlı *El Hasan b. Abdullah b. Hamdan* başa geçer (929/930).

Bağımsız bir yönetici gibi davranan El-Hasan Hamdaniler'in yönetimini ilk merkezleri Diyar-ı Rabia'dan Suriye içlerine doğru genişletir.

Ibn Mıskawaıhi, *Leşkeri b. Mardi*'nin Deylemi (Gilani) ordusunun onun oğlu Leşkeristan kumandasında Musul (Kuzey Irak)'un bu Hamdani emiri *Nasır El-Dewle*'ye sığındıklarını söyleyip öyküyü orada bırakmıştı.

Ben bu noktadan sonra neler olup bittiğini Hamdani emiri El-Hasan (Nasır El-Dewle), kardeşi Seyf El-Dewle (Ebu El-Hasan Ali İbn Abdullah ben Hamdan) ve El-Hasan'ın oğlu Uddat El-Dewle ünvanlı Ebu Tağlib (Fazl Allah El-Gazanfer El-Hamdani)'in öykülerini irdeleyerek tahmine çalışacağım.

Abbasiler'in Musul'u işgali üzerine 935 yılında Ermenistan içlerine çekilen El-Hasan, bu sırada Ermenistan (Kırmanciye)'da geçici de olsa kendi otoritesini kurar ve dönüp Musul'u geri almak üzere hazırlıklara koyulur. Sonraki yıllarda onun kardeşi ve Hamdaniler'in Halep (Kuzey Suriye) kolunun lideri Seyf El-Dewle (944/47-67) Ermenistan'a daha kesin biçimde kendi yönetimini dayattı.

Aynı yıl halife El-Radi tarafından Musul'un yanısıra Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Bekr adlarını taşıyan üç El-Cezire eyaletinin yönetimi de kendisine verilir. Ama Diyar-Bekir Hasan'ın eski yardımcısı olan ve o tarihte burayı yönetmekte bulunan *Deylemli* bir yöneticinin (Hasan'ın oğlu Ebu Tağlib'in Amid yöneticisi *Hazarmard* ile aynı olabilir) elinde kalır.

Bu Deylemli yönetici Diyar-ı Bekir bölgesini Hasan'a vermez. Ama Hasan, kardeşi Seyf El-Dewle (Devletin Kılıcı)'nin yardımıyla Diyar-ı Bekr'i sözü geçen Deylemli'den savaş yoluyla ele geçirir (936).

Hasan, 935-36 ve 944 yıllarında Azerbaycan'ı da kendi yönetimine sokmak için sonuçsuz kalan iki girişimde bulunur.

Sonuçta Hasan, halife tarafından vali olarak atandığı tüm bölgelerde kendi yönetimini kurar.

Hasan, Buyidler'in Bağdat'ı zaptından önce bir yıl gibi kısa bir süre için de olsa Abbasiler'in başkenti Bağdat'ta da kardeşi Ali'nin desteğiyle iktidarı ele geçirir ve Abbasi imparatorluğunu bu bir yıl boyunca Hasan yönetir (942).

O'nun Nasir El-Dewle, kardeşi Ali'nin ise Seyf El-Dewle ünvanını almaları bu tarihe rastlar.

Daha sonra kendi generali Türk Tüzün'ün bir isyanıyla devrilen Hasan geri Musul'a çekilir ve Cezire valiliği ile yetinir.

Hasan, 969 yılında ölür.

Hasan'ın yerine *El-Gazanfer (Arslan)* lakaplı en büyük oğlu Ebu Tağlib geçer. Buyi hanedanlığının kurucusu üç kardeşten en küçüğü olan Ahmet'in oğlu ve halefi Bahtiyar'la anlaşıp kardeşi Hamdan'la savaşan Ebu Tağlib, onu Bağdat'a sığınmak zorunda bıraktı.

Bu tarihte Abbasi imparatorluğunda merkezi yönetim 946 yılında Bağdat'ı zapt etmiş bulunan Deylemli Buyiler'in elindedir artık.

Ebu Tağlib (Ebu Talib), Deylemli Buyiler'in en güçlü ismi Adud-ad-Dewle ile karşı karşıya gelince talihi döner. Üç kurucu Buyi kardeşten ortancası olan Hasan'ın oğlu *Şehinşah Adud (Fanna Hüsrev)*, 978/979 yılında kuzeye yürüyerek onu Kuzey Irak (Musul)'tan çıkartır.

Ebu Tağlib, Türk paralı askerlerince devrilen ve Bağdat'ı terke zorlanan müttefiki devrik Buyi (Deylemli) sultanı Bahtiyar'ın partisi ile birlikte ilkin Nusaybin'e, sonra Meyyafarkin'e, en son olarak da Arzan ve Ermenistan'a sığındı ve Bizanslılar'ın kontrolündeki Anzitene (Hanzit, Çanzit) bölgesinde bulunan Elazığ (Hısn Ziyad)'a geldi.

O tarihte Anzitene'de yönetim Çemişkezekli Bizans imparatoru Tzimiskes öldükten hemen sonra (976 yılında) müttefiki Ebu Tağlib'in desteğine güvenerek merkezi yönetime isyan eden Bizanslı isyancı Bardas Skleros'un kontrolü altındaydı.

Bardas Sclerus'un adı Buyiler'in tarihçisi Ibn Miskavayh'ta Ebu'l Ward veya Ebu'l Bart olarak geçmektedir.

Bu tarihteki Bizans imparatoru Basil II (976-1025)'dir. Skleros, Dersim ve çevresinde Tzimiskes tarafından koruma altına alınan Basil ile Constantin'n kardeşidir. Ebu Tağlib'in sığındığı Hısn Ziyad (Elazığ), Skleros'un karargâhıydı. Skleros, bir evlilik yoluyla Ebu Tağlib'le akrabalık da kurmuştu.

979 yılında Buyi Adud El-Dewle (936-83)'nin Deylemi ordusu karşısında yenilgiye uğrayan Skleros ve Ebu Tağlib ikilisi dağlık bir bölgeye, benim tahminime göre çok büyük bir ihtimalle Dersim'e sığındılar.

Buyi tarihçisi Ibn Miskavayh'ın *Bahtiyariler (Bahtiyar'ın partisi)* diye sözettiği Buyi sultanı Bahtiyar ve çevresinden en azından bazıları da büyük bir olasılıkla bu sırada Dersim'e sığındılar. Dersim'in Bahtiyar aşiretinin adı bile onlarla ilişkili olabilir.

Buyi Sultanı Bahtiyar (Ebu Mansur İzz El-Dewle Bahtiyar, 943-978)'ın kızıyla evli olan Ebu Tağlib 979 yılında Amid'e gittiğinde öldürüldü.

Ebu Tağlib'in *Cemile* adında bir bacısı vardı. Bu kadın Ebu Tağlib adına Diyarbakır'ı ve Farkin'i yönetiyordu. 978 yılında bu kadın da Buyi (Deylemi) emiri Adud'un ordusu önünden kardeşi Ebu Tağlib ve Bahtiyariler (Bahtiyar'ın çevresi) ile birlikte kaçmak zorunda kalmış ve kardeşi Ebu Tağlib gibi trajik bir sonla karşılaşmıştı. Bir rivayete göre *Cemile*, Buyid Adud El-Dewle'ye teslim edilmiş ve ardından intihar etmiştir (978).

Cemile adının altını nedensiz yere çizmedim. Bu kadının kendisinin, babası ve annesinin adlarını Ibn Mıskawaıh kaydetmektedir. Urfalı kronikçi Matthew'in kendisinden '*Hamdan'ın bacısı*' (*Ebu Tağlib'in Bacısı* anlayın) diye sözettiği Cemile, Hasan (Nasır el-Dewle)'ın kızı, Seyf El-Dewle'nin de yeğenidir.

Ebu Tağlib, Hasan'ın en büyük oğludur. Cemile ile öz-kardeşi Ebu Tağlib (940-979)'in anneleri Ibn Mıskawaıh'in 'Kürt' dediği *Fatma* isimli bir kadındır. Belli ki bu kadın Hasan'ın ilk eşidir. Fatma'nın babası ise Ibn Mıskawaıh'in 'Kürt' dediği *Ahmet* adında biridir.

Ebu Tağlib, babasından çok anasının oğludur. O'nu yönlendiren annesidir. Öyle ki, annesi Fatma'nın onayıyla yaşlanmış babasını devirip Cudi Dağı'ndaki Hamadaniler'e ait Ardumuşt kalesine hapseder ve üvey kardeşleriyle çatışır.

Ebu Tağlib, tarihçi Ibn Miskawayn'ın ve diğer kaynakların yazdığına göre, Ardumuş Kalesi'ni annesi Fatma tarafından kendisiyle akraba olan *Ibn Badawaihi* (Minorsky'de *Ibn Badoya*) adında bir 'Kürd'ün yönetimine, Diyarbekir ve Mayyafarkin'i bacısı Cemile'nin, Amid yönetimini de bir Deylemli olduğu söylenen *Hezarmerd*'in yönetimine vermişti.

Ibn Mıskawaıh'in 'Kürt' dediği *Ahmet*, kızı *Fatma* ve bir yakınları olan *Ibn Badawaihi,* Urfalı kronikçi Matthew'den öğreniyoruz ki gerçekte Çemişgezekli (Hozanlı), yani Batı Dersimli'dirler.

Urfalı Matthew, 972-973 yılı altında Çemişgezekli Bizans imparatoru Tzimiskes'in Amida üzerine seferini anlatırken o tarihte Diyarbekir'i yöneten Cemile'nin bu Bizans imparatoruyla aynı bölgeden (Hozan, Çemişgezek) olduğunu, hatta ikisi arasında bir gönül bağı bulunduğu için Tzimiskes'in onunla savaşmayarak geri döndüğünü yazmaktadır.

Açık ki, Ebu Tağlib, bacısı Cemile, Ibn Badawaihi ve Deylemli olduğu söylenen *Hezarmerd* vd., Dersimli bir aile veya aşiret ile bağlantılı olup Bağdat'a ve Bizans (İstanbul)'a dek sarkan bir siyasi ittifakın ve iktidar savaşımının adlarını tespit edebildiğim bazı aktörleridir.

Benim görüşüme göre *Kürt* oldukları söylenen bu isimler büyük ihtimalle Batı Dersim'e Hamdaniler'le birlikte veya onlarla ittifak halinde giren Deylemiler'dir.

935-36 yılından beri Diyarbakır ve Farkin'in Hamdaniler'in müttefiki olan Deylem orijinli bu Batı Dersimli aile tarafından yönetiliyor olmasından hareketle Deylemiler'in en geç 930'lu yılların ilk yarsında Batı Dersim'e yerleşmeye başladıkları sonucu çıkarılabilir. Ben bunların 938 yılında Zavazan'da öldürülen *Leşkeri bin Mardi* ile, onun Musul'da Hamdaniler'e sığınan yandaşlarıyla ve Musafiriler'le ilişkili olabileceklerini düşünüyorum. Hazarmard'ın Deylemi olduğu vurgusu da bu kanımı pekiştirmektedir.

Hamdaniler'le işbirliği yapan *Laşkari İbn Mardi* liderliğindeki Deylemiler'in 938 yılındaki olaydan biraz önce veya biraz sonraki bir tarihte tek başlarına veya Hamdaniler'le birlikte Dersim'e girmiş olmaları mümkündür. Onların Dersim'e gelişi Hamdaniler'in Musul emiri ve Ebu Tağlib'in babası El-Hasan'ın Ermenistan (Kırmanciye) içlerine çekilip orada otoritesini kurduğu söylenen 935 yılında veya onun kardeşi olan Hamdaniler'in Halep kolunun lideri Seyf el-Dewle'nin Bizans'la savaşları sürecine (932-62) rastlayabilir.

965 yılında *Dızbar* adında bir başka Deylemli'yi bir süre Antakya Emiri olarak görürüz. O'nun Halep'in Hamdani emiri Seyf El-Dewle (Ebu Tağlib gibi ona da Abu'l-Faraj gibi bazı yazarlar *Bar Hamdan* demektedirler) tarafından öldürtüldüğü kaydedilmektedir (Bk. Mıskawaıhi, a.g.e).

Bu olaylar yaklaşık olarak 932-62 arasındaki yılları kapsayan Hamdani-Bizans savaşları peryoduna rastlarlar.

Kısacası Deylemiler'in Bağdat'ın zaptından ve Buyi Deylem devletinin doğuşundan kısa bir süre önce veya az sonra Dersim'e de girdiklerini sanıyorum.

Musul yönetimi sonraları Buyidler tarafından Hamdaniler'e (Ebu Tağlib'in iki kardeşine) geri verilmiştir. Hamdaniler'in Kuzey Irak (Musul) ve El-Cezire kolu, Musul'un *Ukaylidler* ve Diyarbakır'ın da *Mervani Kürtleri* tarafından zapt edilmesiyle son bulur. Ama başında Hozan (Çemişgezek)'lı Cemile'nin amcası Seyf El-Dewle'nin bulunduğu Hamdaniler'in Halep başkentli Kuzey Suriye kolu (945-1004) bir süre daha yaşamaya devam eder (Bk. M. Canard, *Enc. Of Islam*, Hamdaniler Md.; ayrıca Clifford-Edmund-Bosworth, *The İslamic Dynasties*, 1967, s. 49-50).

Az evvel anlattıklarımda tıpkı Eski Dersimliler (Eski Zazalar)'in kaynaklarda *Ermeni* olarak tanıtılması gibi, Geç Dersimliler'in de *Kürt* olarak tanıtılışının somut bir örneğini görüyoruz. Yani kaynaklar bazen, hatta sık sık bilerek veya bilmeyerek yalan söylemekte veya kavramları isabetsiz ve dikkatsiz şekilde kullanabilmektedirler.

Tarihimiz o denli çarpıtılmış ve karartılmıştır ki tarihin labirentlerinde kendi geçmişimizi keşfetmek ancak kaynaklarla ve otorite bilinen adlarla hesaplaşmayı göze alırsak, tüm konuları en küçük ayrıntılarına kadar kuşkucu ve eleştirel bir yaklaşımla, özenle ve sabırla çalışırsak mümkündür. Bu durum ciddi bir araştırmanın deyim uygunsa aynı zamanda bir tarih dedektifliği işi olduğunu, bu türden araştırmalar yapmaksızın bir yargıya varmanın ne denli yanlış olacağını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla "*Şeytan ayrıntılarda yatar"* sözü bazen doğrudur. Bu araştırmada konular en küçük ayrıntılarına varana dek çalışılmasaydı burada ifade edilen gerçekler ortaya çıkarılamayacaktı.

Gilanlı Ziyariler ile Deylemli Buyiler çabalarını İran ve Irak'a yöneltirken, Marzuban, Sa'luk (Sa'luk b. Muhammed b. Musafir) ve Wahsudan kardeşlerin yönetimindeki Musafiriler, daha doğrusu onların Marzuban (Salar Marzuban b. Muhammed b. Musafir El-Deylemi) altındaki kolu kuzeye ve batıya yönelerek Sacidler'in çöküşünün bir iktidar boşluğu yarattığı Azerbaycan içlerine, Arran'a, hatta Hazar kıyısı üzerindeki Derbend'e doğru yayıldı.

982-83 yılında ordusuyla Erzurum Oltu'ya dek gelen *Ebulhac Delmastani* (Rabino'nun verdiği şecere tablosundaki Abu'l Hayca b. İbrahim b. Salar Marzban olmalı) Musafiriler'in Salar Marzuban kolundandı.

Ama Musafiriler'in bu ikinci kolu bazı kaynaklarda tıpkı Arran Şaddadiler'i gibi 10. yüzyılda artık Kürt veya Kürtleşmiş bir hanedanlık olarak değerlendirilen Tebriz ve Azerbaycan Rawwadileri'nin büyüyen gücü karşısında kendini koruyamadı ve Azerbaycan'daki son Musafiri toprakları 984 yılında yitirildi.

Justi, Musafiriler'le Rawwadiler'i Wahsudaniler ortak adı altında birbirine bağlarsa da, Minorsky bu yaklaşıma katılmaz ve onları ayırt eder.

Batıda Deylemi yayılması konusunda kayıtlara geçmiş bir diğer ve daha önemli olay ise Selçuk istilasına öngelen veya onunla atbaşı giden Deylemiler'in 1021 tarihli Kırmanciye (Ermenistan) istilasıdır.

Bu istilayı ilk kaydeden de bildiğim kadarıyla Thomas Artsruni'nin kitabına ekler yapan bir diğer anonim tarihçidir. Adı bilinmediği için ondan da anonim bir yazar olarak sözedilmektedir. Ama daha önce sözettiğim anonim yazar değil, onu devam ettiren bir diğeridir bu.

Ondan önceki anonim yazar Gilanlı Laşkari'yi '*Arap ırkından'* biri olarak tanıtıp onun kumanda ettiği 930'lardaki Deylemi istilasını Araplar'a malediyordu. Bu adam da 1021 istilasını yapanların '*Elim ırkı' (Elimats'ik ırkı, Elimler)* olduğunu söylemekte, ama hernasılsa onları '*Türk*' olarak tanımlamakta (ve sultan Tuğrul yönetiminde olduklarına işaret etmektedir), bazen de onlara sadece '*Müslümanlar*' diyerek referans vermektedir.

Elimler'in adı Türk Bugha'nın 852-53 yılındaki Ermenistan istilasında da geçiyordu ve bu istiladan sözettiğim yerde Elim denenlerin gerçekte Deylemiler olduğunu düşündüğümü belirtmiştim. 852-53 istilasında Türk Bugha'nın, 1021 yılında başlayan istilada ise Selçuklu Tuğrul (1038-63)'un yönetiminde olmaları Elimler (Deylemiler)'in Türk olarak tanımlanmasının nedeni olabilir.

Bahsi geçen anonim tarihçinin kaydettiği 1021 Deylemi istilasının tarihini ayrıntılı olarak bilmiyoruz. Bu konuda tüm bildiğimiz onun ve bu istilayı yanlışlıkla 971-972 yılı altında ama '*Delmuk*' istilası olarak işleyen Urfalı kronikçi Matthew'in anlattıklarıyla sınırlıdır.

Bu anonim tarihçinin anlatımına göre, bu istila Artsruni aşiretinden olan son Vaspurakan (Artsruni) kralı Senekerim (1003-1021)'in zamanında cereyan etmiştir. Bu istilayı fırsat bilen Bizans imparatoru saldırıya hedef olan Ermenistan (Kırmanciye) prenslerini tam bu sırada toprak değiş tokuşuna ikna ederek Bizans kontrolündeki Orta Anadolu'ya ve başka yerlere yerleştirir. Böylece onların elindeki toprakları Bizans'a ilhak eder (1021).

Burada tanık olduğumuz olay 'Ermeni' olarak tanımlanan Eski Zazalar'ın bir göçü ya da iskanından başka bir şey değildir. Tıpkı Artsruniler gibi Eski Zazalar'a mensup olan Bagratlar da 1041 yılında Bizans tarafından göçe zorlanırlar. Sonuç olarak '*Müslüman*' (Şii) olduklarına işaret edilen Deylemiler'in istilası sürecinde 1021'de Artsruniler'in, 1041'de ise Bagratlar'ın toprak değiş-tokuşu kılıfı altında göçe zorlanmasıyla Ermenistan'ın kontrolü Bizans'a geçer.

Bu tarihten sonra karşı karşıya gelenler artık Bizans ile istilacı Deylemi-Selçuklu ittifakıdır. Anonim tarihçinin kaydına göre Tuğrul kumandasındaki *Elimler* Ani kentini, *Srahang* (dipnota göre Srahang sözcüğü kişi adı olmayıp Farsça'da *general* demektir) adlı bir lider altındakiler ise Vaspurakan'ın başkenti Van'ı ve Gnunik eyaletindeki Erçiş'i ele geçirirler (1054).

Gnunik, benim görüşüme göre Zaza Gini aşiretinin yaşadığı eyaletin adıydı. Böylece Ermeni kaynaklarda '*Sasan Evi'* veya '*Sasan Irkı'* olarak da referans verilen ve Doğu Ermenistan'da yaşayan Eski Zazalar'ın Artsruni, Bagrat, Gini vd gibi adlar taşıyan prensliklerinin Hristiyan halkı ve yöneticilerinin 1021 Deylemi-Selçuk istilası üzerine Bizans sınırlarına dahil topraklara kitlesel bir göçlerinin yaşandığını öğreniyoruz. Bu göç, Dvin, Urmiye Gölü etrafındaki bölge, Azerbaycan ve Van Gölü çevresindeki bölgeler de dahil eskiden Sasani Ermenistanı adını taşıyan Ermenistan'ın Zaza sektöründen (Zazana veya Zazaistan denebilir) batıya doğru yayılan bir Zaza göçünden başka bir şey değildir. Ama bu eski Zazalar'ın Müslüman değil Hristiyan olduklarını ve biraz da bu nedenle kaynaklarda *Ermeni* diye tanıtıldıklarını unutmayalım.

Anonim tarihçi Amiuk kalesinde, Altamar adasında, Tsalkotn ve Kogovit eyaletlerinde ve Angeltun kentinde Artsruniler'den Tornik'in oğlu Abdlmseh ile Aluz gibi bazı prenslerin Elimler'le anlaşıp yerlerinde kalabildiklerini de kaydetmektedir (Bk. *History Of The House Of Artsrunik*, s. 368-373).

Böylece 1071 Malazgirt (Manazkert) Savaşı öncesinde Ermenistan (Kırmanciye), Bizans tarafından ya ilhak edilmiş ya da vasallık konumuna sokulmuştu.

The Decline Of Medieval Hellenism In Asia Minor (1971, s. 98) adlı çalışmasında Speros Vryonis'in de işaret ettiği gibi Malazgirt'de Bizans imparatoru Romanus, Türkler ve Deylemiler'le savaşmak zorunda kalmıştı. Speros Vryonis'in Bizans'a karşı Malazgirt Savaşı'na katıldıklarını söylediği *Deylemiler*, benim görüşüme göre Ermeni kaynakların *Elimler* dediklerinden başkaları olamaz.

Bana göre Eski Zazalar'ın önemli bir kesimi yüzlerce yıllık Bizans zulmünden kurtulmak için bir tür kurtarıcı gibi gördükleri istilacı Deylemi (Elim) ve Selçuklular ile işbirliği yaptılar.

Adlarını daha sonra duyduğumuz *Karamanlılar* (1250-1487) gibi, bu dönemde Anadolu fethinde önemli roller oynayan *Danişmendiler* (1085-1175) de bence Eski Dersimliler ve Eski Zazalar dediğim halk tabakasına mensuplardı.

Eski Zazalar gerçeğini ve Deylemiler'in rolünü göremeyen sözde tarihçiler tam da bu nedenledir ki yalnızca Türkler'e malettikleri Anadolu ve Balkanlar fethinin hızı karşısında şaşırmakta, bu fethin o denli kısa zamanda başarılmasını bir türlü anlayamamaktadırlar.

Malazgirt'te Bizans'ın aldığı ağır yenilgi Bizans imparatorluğu için sonun başlangıcı oldu.

Bu tarihten sonra Anadolu'nun doğusu (Ermenistan/Kırmanciye ve Kapadokya) Bizans hakimiyetinden çıktı.

Ülkede çeşitli beylikler oluştu.

Yerli ya da yabancı sözde tarihçiler tarafından bu dönemde ve Selçuklular-sonrası dönemde oluşan ve neredeyse tümü Türk ya da Türkmen olarak gösterilmeye çalışılan beylikler arasında Türkmen-Zaza veya Türkmen-Kürt karışımı olanların yanısıra, Zaza-Deylemi ve Kürt olanlar da vardı.

Örneğin *Enc. Of Islam*'ın Menteşe-Oğulları maddesinin yazarı Fr. Babinger'e göre Selçuk devleti dağıldıktan sonra ortaya çıkan Menteşe beyliğinin kurucusu ve isim babası Menteşe Bey, Selçuklular döneminde kendisiyle Sivas valisi olarak karşılaştığımız *Beha al-Din Kurdi* adında birinin oğludur. Yani babası *Kürt* olarak tanımlanmaktadır. Bu beyliği kuranların eski Karya'ya Antalya ve çevresi üzerinden deniz yoluyla geldikleri kaydedilmektedir.

Menteşe adının yanısıra Kürt, Kirman, Zerwan ve Sasa (Zaza) gibi emir adlarından, Megri (Fethiye) vd gibi Bizans'tan zaptettikleri yerlere verdikleri adlardan anlıyoruz ki Menteşe Beyliği (1278-1424) etnik olarak Türk değil, Kürt ve Zaza karşımı idi.

Aydınoğulları (1300-1425)'ndan Mehmet Bey'in üvey oğlu Tire, Efes ve Aydın fatihi *Sasa Bey* (ölm. 1310)'in adı da onun Zaza olduğuna işaret etmektedir. Menteşe'nin damadı, Aydınoğlu Mehmet'in de üvey oğlu olan Sasa, adeta Menteşe ve Aydınoğulları beyliklerini bağlayan halkadır.

Deylemi-Selçuk ve Moğol istilaları sonrasında Anadolu'da oluşan beyliklerin etnik kökenleri konusu, Anadolu'da Deylemi ve Kürt varlığının netçe ortaya çıkarılması bakımından ayrı bir çalışma gerektirecek denli önemlidir. Bu konu sadece Türkler'e maledilen Anadolu ve Balkanlar'ın fethinde Deylemi ve Kürt öğenin yeri ve rolü meselesine de daha fazla açıklık getirecektir.

Çubuk Beyliği (1085-1112) denen Harput ve/veya Çemişgezek merkezli Dersim Beyliği ile birlikte Dersim'e Germiyanlar'ın da girmeye başladığı söylenebilir. Van Gölü çevresinde oluşan Bitlis merkezli *Dilmaç-oğulları* (1084?-1192) beyliği, *Dilmaç* (Dimlaç, Demleç) adından çok açıkça görülebileceği gibi gerçekte Deylemi bir hanedanlıktı.

Mengücekler'in de Deylemi orijinli olduklarına işaret eden ipuçları var.

Bu ipuçlarından biri *Tevahiri Ali Selçuk*'un Selçuk sultanı İzzeddin Keykavus (Birinci Alaeddin Keykubat'ın kardeşi olan ve 1211-1219 arasında yöneten I. İzzedin Keykavus olmalı) ile Menküçek emiri Fahrüddin Behramşah (ölm. 1225)'ın kızının düğününü anlattığı pasajda görülebilir.

Erzincan adlı kitabın yazarı Ali Kemali bu kaynaktan şu satırları aktarır:

"*Türki ve Kazvini ve Dilimi ve Rumi serhenkler, çavuşlar ve bölükbaşları ellerinde zıpkın ve değnekler ve çukanlar iki tarafta durdular....Sofra kurulup çeşitli yemekler yenildi,...kımız içildi*".

1217 veya 1218 yılında Eğridir ya da Sivas'ta yapılan bu düğündeki *Kazvini ve Dilimi* öğelerin Mengücek tarafını temsil ettiğini sanıyorum.

Bir diğer ipucu Mengücekler (1071-1252)'in bağımsız varlığına son vermeye çalışan Selçuk hükümdarı Birinci Alaeddin Keykubat (1219-37)'a karşı Erzincan'ın Mengücek beyi Davut Şah'ın '*Yeni Müslüman'* diye de referans verilen o zamanki Alamut şeyhi Hasan Celal U'd Din (1210-1220)'le (kronolojiye bakılırsa 1220-55 arasında yöneten Marco Polo'nun sözünü ettiği Alamut imamı Ala al-Din Muhammed olabilir) ittifak arayışıdır.

Ibn Bibi'den bu olayı aktaran da Ali Kemali'dir. Ibn Bibi'den aktarıldığına göre Alamut'la gizlice kurulan bu bağlantıları öğrenen Selçuk sultanı Keykubat, 1228 yılında Erzincan ve Kemah sınırlarına çok sayıda asker yığarak buraları (Erzincan ve diğer yerleri) Davut Şah'ın elinden alır, Erzincan'a karşılık olarak Mengücekler'e (Davut Şah ve Koğonye yöneticisi kardeşi Muzafferidün Mehmet'e) *Akşehir*, *Kırşehir* ve *Ilgın*'ı verir. Mengücük emirlerinin bu sırada Akşehir ve Kırşehir'e yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. Böylece Mengücekler'in Erzincan ve Kemah kolu bu sırada son bulur.

Akşehir ve *Kırşehir* adlarının altını durup dururken çizmedim. Hacı Bektaş, Sarı Saltık ve Mahmut Hayrani ile tam da buralarda ve birarada karşılaşmamızın bu zorunlu iskanlarla bir ilişkisi olabilir bence. Vilayetname'de Hacı Bektaş Veli'nin yerleştiği ve karargah yaptığı söylenen Kara Hüyük köyü 1260'ların başlarında hala Akşehir (Kırşehir'e değil)'e bağlı bir köydü.

Kars Tarihi adlı kitabında Fahreddin Kirzioğlu'nun aktardığı bir şecerede Davut Şah (ölm. 1151/1162?)'ın oğlu Mengücek emiri Fahreddin Behramşah Saltuk'un kardeşi olarak görünmektedir.

Mengücekler'in elindeki Erzincan'ın da Akşehir adında bir yerleşmesi olduğu hatırlanırsa bu adın bahsini ettiğimiz iskanla birlikte taşınmış olması olasıdır. Mevlana''ın babası Bahaeddin Veled, Sivas'a gelmeden önce Erzincan'dan geçmiş ve o zamanki Erzincan meliki Fahreddin Behramşah onun için *Erzincan Akşehri'*nde bir medrese yaptırmıştır. 1230 yılında Selçuklu-Harzemi savaşının yeraldığı Yassıçimen, Erzincan'ın Akşehir ovasında idi.

Ama burada daha fazla bu konuya giremem.

Sadece bir ipucuna daha işaret edeceğim:

Mengücek adı bazı kaynaklarda *Mencek* olarak verilir. Bir rivayete göre *Ağuçan*'ın asıl adı da *Seyit Mencek*'tir. Bu isme bakılırsa Ağuçan'ın ünlü Mengücek Gazi veya Mengücek emirlerinden biri olması mümkündür.

O'nun adının *Ağuçan* şekli ise bana ünlü Danişmend Ahmet Gazi (ölm. 1084)'nin soyundan ve Danişmend emirlerinden *Aghusian* (Yağhibasan)'ın adını hatırlatıyor. Aghusian adıyla, Yağhibasan, Ağsian, Agusian, Yağisian, Ansian, Aexianus ve Bağhi-Siyan vd gibi çeşitli şekiller altında karşılaşmaktayız.

Ağusiyan adlı bu Danişmend emiri Melik Yağıbasan (Melik Nizamü'd-Din Yağıbasan Bin Gazi, 1142-1164) olsa gerek. Danişmend Ahmed'in oğlu Gümüştekin'den sonra yöneten Melik Yağıbasan, Danişmendiler'in bir kolu olan *Karasi Beyliği* (1296-1345)'nin de atasıdır.

Ancak Danişmediler'de benzer adlar taşıyan başkaları da var. Danişmend Gazi'nin bir oğlu da Yağısıyan adını taşımaktadır. Keza Melik Yağıbasan'ın bir kardeşi Emir Yağan (ölm. 1135) olarak bilinmektedir. Ayrıca Danişmendiler dışında da onlarla ilişkili olup olmadıkları net olmayan Yağıbasan adını taşıyanlara rastlıyoruz. Örneğin Haçlılar'ın Antakya'yı kendisinden ele geçirdikleri eski Antakya emiri 1098 yılındaki bu Haçlı zaptı sırasında öldürülen Yağısiyan adında biridir. Mevlana Celaleddin Rumi (1207-73)'nin birinci resmi halifesi Konyalı Selahaddin Feridun Zer-kub'un (ölm. 1258) adı kaynaklarda Kuyumcu (Zerkub) bin Yağıbasan olarak da geçmektedir. Mevlana'nın ondan hemen sonraki ikinci halifesi Hüsameddin Çelebi (1225-1284)'nin Ağuçan ocağı gibi Ebu'l Vefa soyundan olduğunun söylenmesi de dikkat çekmektedir.

Belki pek çoklarına şaşırtıcı gelecektir, ama Anadolu Selçuklu devletinin (1073-1308) kendisinde de Deylemiler'in önemli bir yer işgal ettiklerine tanık olmaktayız. Pervane, Sa'd al-Din Kopek (Zaza-Din?) ve Caca-oğlu Nureddin adlarının Eski Zazalar ve Deylemiler'le ilişkili olduklarını düşünüyorum.

Özellikle bir Deylemli olduğu kesin olan *Pervane* üzerinde birkaç satırla da olsa durmam gerekiyor.

Anadolu Selçukluları'nın en parlak dönemi 1073-1239/43 yılları arasındaki kuruluş ve yükseliş evresidir.

13. yüzyılın ikinci yarısında Selçuklu egemen sınıfı içindeki parçalanmaların da etkisiyle merkezi otorite zayıfladı ve bu ortamda arda arda başkaldırılar oldu. Bunların ilki ve en önemlisi Babai ayaklanmasıdır. Selçuk ordularını bozguna uğratan Babailer, Malatya, Tokat ve Amasya yörelerini ele geçirdilerse de devşirme birliklerden oluşan büyük bir orduyla zorlukla bastırıldılar. Babai başkaldırısının hemen ardından Anadolu Moğol istilasına uğradı. Selçuklu merkezi otoritesi neredeyse tamamen dağıldı.

Böylece Babai isyanı ve Moğol istilası ile birlikte Anadolu Selçukluları'nın yükseliş dönemi sona erer ve Moğol hakimiyeti dönemine girilir.

Moğol hakimiyeti dönemi kendi içinde iki aşamaya bölünebilir. 1243-1277 yılları arasındaki birinci aşamada Moğol hakimiyeti dolaylıdır. Ama onu izleyen 1277-1308 döneminde artık doğrudan bir Moğol yönetiminden sözedilebilir. Bu ikinci evrede Anadolu Selçuklu devleti bir İlhanlı eyaletine dönüşmüştür.

Doğrudan Moğol hakimiyetine öngelen 1243-1277 yılları arasındaki aşamada Selçuk devletinin en etkili ismi *Pervane* kısa adıyla ünlenmiş olan bir Deylemli'dir. O kadar ki bu döneme *Pervane dönemi* denmektedir.

Doç. Dr. Nejat Kaymaz'ın *Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman* başlıklı kitabı (1970) özel olarak bu dönemi işlemekte ve bunu o dönemin '*bir numaralı siması'* Deylemli Pervane'yi eksene oturtarak yapmaktadır.

Bu dönem boyunca Selçuklu devletinin ipleri fiilen Pervane'nin elindedir.

Sinop ve çevresinde kurulan *Pervaneoğulları* beyliği de adı üzerinde Pervane'nin ve ailesinin elindeydi.

Burada ünlü Abbasi vezirleri Bermekiler örneğinin bir benzeri ve paraleli ile karşılaşmaktayız. Çünkü, 1238-1244/1245 yılları arasındaki Selçuklu veziri de Pervane'nin babası *Sahib Mühezzibü'd-Din Ali'*dir. Moğollar'la barışı görüşen oydu. Selçuklu devletinin yönetim kademelerinde bu aileden ve onlar gibi Deylemli ve İranlı olan kesimden çok sayıda etkili isimle karşılaşıyoruz.

Konunun ayrıntılarını merak edenler adını verdiğim kitaba başvurabilirler.

Kısacası, 1071 Savaşı'nı izleyen kritik dönemde de Kırmanciye (Ermenistan) nüfusunun önemli bir bölümü topraklarını boşaltmak ve göçmek zorunda kaldı. Örneğin, Eski Zazalar'dan bir kısmı ulaşılması ve işgali güç Klikya'ya yerleşerek burada daha sonra krallık seviyesine yükselttikleri yeni bir prenslik oluşturdular (1080). Rupen öncülüğünde kurulan bu *Klikya devleti* yaklaşık üç-yüzyıl devam etti (1080-1375). Adım adım Klikya'nın bütününü ele geçiren Rupen'in halefleri, Haçlı Seferleri sonucunda kurulan Haçlı devletleriyle ittifak kurdular ve kendi devletlerini de Haçlı modeline göre oluşturdular. Sonraları Rum (Konya) Selçuk devleti, Moğollar ve Memlükler'ce tehdit edilen Rupen soyunun yönettiği bu devlet 1375'te arta kalan son üslerini de Memlükler'e bırakıp tarihe karıştı.

İşte 1021 yılında başlayan ve 1071 Malazgirt Savaşı'yla devam eden tüm bu süreçte de istilacılara katılan veya istilanın önünden kaçan Hristiyan Eski Zazalar'dan ve kaynakların 'Müslüman' dediği istilacı Şii Deylemiler'den de gelip Dersim'e yerleşenlerin olduğunu düşünmek gerekir.

Deylemiler (Geç Dersimliler)'in Dersim'e bir defada geldiklerini sanmıyorum. Aksine, onların değişik zamanlarda parça parça gelmiş olmaları daha büyük olasılıktır. Bazı ipuçları Dersim içine Babai isyanının bastırılması üzerine sığınanlar olduğunu da düşündürmektedir.

Deylemiler'in bazı kesimleri de tıpkı Hamdaniler gibi tüm kaynakların doğru ya da yanlış şekilde Arap olarak tanımladığı *Mirdasiler* (1023-79)*, Ukayliler* (990-1096) ve *Mezyediler* (961-1150) adlarıyla bilinen Şii topluluklar ve hanedanlıklar dolayımıyla, onlarla birlikte veya ittifak halinde Dersim'e gelmiş olabilirler.

Hamdani, Mırdasi ve Ukayliler M.S. 10. yüzyılın son on yılında Bizans, Deylemi (Buyi-Abbasi) ve Fatımiler gibi dönemin üç büyük gücünün sınırlarının çakıştığı ama bu üçlüden hiçbirinin etkili şekilde ilhak edemediği Cezire ve Suriye'de doğmuş küçük hanedanlıklardı.

Mırdasi, Ukayli ve Mezyediler'in de bazı kolları veya uzantıları belirli peryodlarda bir şekilde Dersim ve Zaza topraklarında göründüler.

Örneğin Halep ve Kuzey Suriye'de 11. yüzyılda bir emirlik kurmuş olan ve *Kilab* aşiretinden oldukları söylenen Mirdasiler, Şerefname'nin verdiği bilgilere göre Halep'ten gelerek 1030 yılından itibaren Eğil merkezli bir diğer beylik daha kurmuşlardır. Mirdasiler'in kurduğu Eğil Beyliği kapsamına Şeref Han'ın anlattığına göre *Çermik*, *Palu* ve *Bağin* de girmekteydi (Bk. Şeref Han, *Şerefname*, s. 203-204).

Kiği adlı kitabın (1950) yazarı M. Sadık Yiğitbaş, Kiği'nın da bir aralık *Yazıcıoğulları* adıyla bilinen Kiği'nın önde gelen bir ailesi aracılığıyla Mirdasiler'in yönetimi altına girdiğini öne sürmektedir.

Yiğitbaş, Yazıcıoğulları'nın Dersimli olduğunu söyleyen rivayeti aktarırsa da sonuçta seçimini onların Mirdasi olduğundan yana yapmaktadır (Bk. M. S. Yiğitbaş, a.g.e., s. 82-86).

Öte yandan bazı kaynaklar Dersim rivayetinde bir göçe öncülük ettikleri söylenen *Kureyş* ve *Mansur*'u Ukayliler ve Mezyediler'le ilişkilendirmektedirler. Bu kaynaklara göre Dersim rivayetlerindeki Kureyş, Ukayliler'in emirlerinden *Kureyş bin Badran* (1010-1061)'dır, Mansur ise Mezyedi emirlerinden *Mansur İbn Dubeys* (ölm. 1086)'dir.

Ben kaynaklarda Arap soyluluğunun gözde temsilcileri olarak görülen bu isimlerle ilişki ve ittifaklar olduğunu ayrıntılarına varana kadar biliyorum, ama onların Dersim geleneğindeki Kureyş ve Mansur olduklarına fazla bir ihtimal vermiyorum.

.

Geç Dersimliler'in Kendi Orijinlerine İlişkin Rivayetleri

Mamakan-Part-Sasani (Zaza) üçlüsünden oluşan ilk çekirdeğe (Eski Dersimliler ve Eski Zazalar) sonraları Geç Dersimliler olarak tanımladığım sonradan gelenler sızdı. Ama bu sızmalar çoğunluk itibariyle başlangıçtaki çekirdeğe yabancı öğeler değildiler ve bu nedenle de bir kimlik ve yapı değişimine yolaçmadıkları gibi onlar da zamanla Dersimliler diye bilindiler. Geç Dersimliler arasında etnik olarak farklı olup (Akkoyunlular gibi) asimile edilmiş öğeler de mevcuttur.

Benim vardığım sonuç, Geç Dersimliler'in 10. Yüzyıldaki Deylemi istilası sırasında ve Deylem devleti (Buyiler) Selçuk istilası ile yıkıldıktan sonra parça parça Anadolu'ya göçtükleri yönündedir. Bunların büyük bölümü daha önce İran ve Irak'ta Selçuklular tarafından yıkılan Deylem orijinli hanedanlıkların tebaları idiler. Değişik göç ve istila dalgalarıyla Azerbaycan, Batı İran, Güney ve Kuzey Irak'tan gelerek Ermenistan sathına yayıldılar ve zamanla yoğun şekilde Dersim'e yerleştiler.

Şimdi ana bileşenleriyle bu Geç Dersimliler'in kim olduklarını görelim.

Tarihsel kayıtlarda Dersim'e daha geç tarihlerde gelen halk katmanları konusunda tatmin edici bir yanıt bulunmadığı için Geç Dersimliler'in orijinine ilişkin rivayetlere ve mevcut şecerelere başvurmak zorundayım.

Bir rivayete göre bazı Dersim aşiretleri Kureyş ve Mansur öncülüğünde gelmişlerdir. Kureyş öncülüğündeki bu göçte Mansur adında bir figür bulunabilir, ama benim vardığım sonuca göre Mansur öncülüğünde gelen göç aslında çok daha geç bir tarihe aittir. Fakat gelenek tıpkı Eski Dersimliler örneğinde gördüğümüz gibi, burada da farklı tarihlere ait göç dalgalarını ve onlara önderlik edenleri birleştirmekte, kronolojiyi gözardı etmektedir.

Bir diğer rivayette ise, Şeyh Hasananlılar ve Seydanlılar olarak bilinen Dersim aşiretlerinin Ahmet Yesevi (M. N. Dersimi'nin *Hatıratım* adlı eserinde *Horasanlı Şeyh Ahmedi Yusevi*)'nin oğulları olarak tanıtılan Şeyh Hasan ve Seyit adlarında iki kardeş öncülüğünde geldikleri ve bu iki kardeşten türedikleri söylenmektedir.

Aslında yukarıdaki Kureyş-Mansur ve Şah Hasan-Seyit rivayetleri, bir ve aynı rivayetin değişik versiyonlarıdırlar. Bu aynı rivayetin (Kureyş-Mansur veya Şah Hasan-Seyit) bir diğer versiyonu ise daha eski bir rivayetle karıştırılarak veya kombine edilerek anlatılan Munzur efsanesidir. Bu karışıklığın bir nedeni de öyle görünüyor ki Munzur ve Mansur adlarının birbirine karışmasıdır. Munzur efsanesinde geçen Topuzanlı veya Gewr/Pezgewir/Bezgar aşiretinden Şeyh Hasan (bazı anlatımlarda onun yerini Büyük Köy'lü Ali Haydar Ağa, Gedek/Kedak köyünden Şah Cemşit veya Karahacı alırlar) ile onun oğlu ve/veya çobanı Munzur'un öyküsü bugünkü biçimiyle Kureyş-Mansur ve Şah Hasan-Seyit öykülerinin bir diğer versiyonundan başka bir şey değildir. Bu paralellik rivayetlerin bazı varyantlarında Munzur ve Düzgün Baba'nın kerametleri arasında görülen ayniyette de açıkça görülebilir (örneğin her ikisine de atfedilen kışın sürüyü dağa götürüp besili getirme, kış günü ağaçları yeşertme kerameti gibi). Birbirinin paraleli olan bu versiyonların tümünde sözkonusu olan şey, iki, hatta üç ayrı göç dalgasının birleştirilerek anlatılmasıdır.

Horasan'lı bir Abbasi halifesinden ya da yine Horasan'lı Zeynel Abidin-Zeyd soyundan birinden geldiklerine ilişkin başka rivayetler de olmakla birlikte, Geç Dersimliler'in orijini konusunda en sık duyulan ve en yaygın olan rivayetler az evvel işaret ettiklerimdir.

Geç Dersimliler'in ulusal nitelikteki rivayetleri bunlardır.

O halde öncelikle bu iki rivayetin ve ilişkili şecerelerin analizi zorunludur.

Bu noktada sağlıklı bir analiz, bu Dersim rivayetlerinin Alevi/Kızılbaş gelenekleri geneliyle birlikte ele alınmasını ve topyekün bir değerlendirme yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Çünkü benim görüşüme göre Dersim ve Alevi gelenekleri bir ve aynı geleneğin parçaları veya aynı geleneğin değişik versiyonlarıdırlar. Dersim gelenekleri iyi çalışılmadığı ve çözülemediği için Anadolu Alevi tarihi de karanlıkta kaldı. Bunun tersi de doğrudur. Yani Alevi tarihi bir bütün olarak ele alınıp aydınlatılmadıkça Dersim gelenekleri tam olarak çözülemezdi.

Kureyş, Mansur, Mahmut Hayrani ve Derviş Beyaz

Mehmet Şerif Fırat (1894-1949), kendi memleketi Varto'nun *Şarik* köyünde 1944 yılında tespit ettiği bir şecereden sözeder. Elde bu şecerenin tam ve güvenilir bir tercümesi bulunmadığı için ideolojik konumu ve politik tercihleri nedeniyle pek güvenilir bulmadığım M. Ş. Fırat'ın verdiği biligilere dayanmak zorundayım.

Bir kitap yapacak kadar uzun ve Arapça olduğu (pek azı Türkçe) söylenen bu şecere, Fırat'ın aktardığına göre 1166 yılında yazılmış, 1232 (veya 1212)'de ise Selçuklu hükümdarı Alaeddin Keykubat tarafından sultanlık mührü vurularak tasdik edilmiştir. Fırat, bu şecerede '*12 Türk aşiretinin'* adı geçtiğini ve bu aşiretlerin Selçuklular döneminde (12. yüzyıl başında) Alevi halifeler olan Horasanlı *Seyit Mahmudi Hayrani* ve *Şah Mensur Baba* öncülüğünde Horasan'dan geldiklerinin söylendiğini yazmaktadır. Horasan'dan Erzincan'a ve Dersim'in Bağin ve Hüsnü Mansur (Mazgirt-Muhundu bölgesi) kasabalarına geldiklerinde bu 12 aşiretin reisleri Bağin'de toplanarak Seyit Mahmut'un oğlu Hacı Kureyş, Şah Mensur ve Seyit Ali adıyla bilinen Derviş Beyaz'dan mucizeler istemişler. Şah Mensur duvar yürütmüş, Seyit Mahmut Hayrani'nin oğlu Hacı Kureyş ile Derviş Beyaz ise yanan fırına girmişler. Fırat'ın aktardığına göre Erzincan ve Bağin arasındaki verimli yerlere yerleşen bu '*Türk*' aşiretlerine Alevilik ve tasavvufa değer veren Selçuk Sultanı Alaeddin sıcak ilgi göstermiş, başlarındaki tarikat halifelerinin mürşitliği ve rehberliğini, mucizelerini ve soyağaçlarını tasdik etmiş, bahsi geçen *12 aşireti* pirlik ve mürşitlik bakımından Şah Mansur ve Hacı Kureyş'e, rehberlik makamında ise Derviş Beyaz'a mürit ederek onlara 'lokma hakkı (çırak hakkı)' vermeye mecbur etmiştir. Osmanlı padişahlarından Orhan Gazi ve bizzat Bağin'e gelen Sultan Murad da bu aşiretleri himaye etmiş, adı geçen seyitlerin şecerelerini de tasdik etmişler. Ama Yavuz Selim zamanında bu aşiretler yerleştikleri verimli toprakları bırakarak Dersim dağlarına sığınmak zorunda kalmışlardır.

Fırat'ın aktardığına göre Şarik şeceresinde Horasan'dan Dersim'e geldikleri söylenen 12 aşiret ve bunların reisleri şunlardır (parantez içinde ek olarak Nejat Birdoğan'ın aktardığı tercümeyi de veriyorum):

Delisenler (Delsinler, Delihasanlar, lakabı Hurem began) kabilesinden Cafer

(Delsinler-Delihasanlar kabilesinden Horembegan adıyla anılan oymağın başı Cafer)

(Edip Yavuz'un tercümesine göre: Hurrem beyler lakabı ile anılan yüksekdağ Sülbüs ismini taşıyan Delisenler kabilesinden Cafer)

Alan kabilesinden Teymur

(Alan kabilesinden Burkent oymağı ve başları Teymur)

Ba-İlyas kabilesinden Hüseyin

(İlyas kabilesinden Han adıyla tanınan oymağın başı Hüseyin)

Milli kabilesinden Muhammet

(Milli kabilesinden Bozkır oymağının başı Muhammed)

İzol kabilesinden Abdullah (lakabı: İki Bölük)

(İzol kabilesinden Üç Ayak oymağı ve başları Abdullah)

Haydar kabilesinden Ali (lakabı: Karavel)

(Haydar kabilesinden Bedirhan oymağı ve başları Ali)

Karsan kabilesinden Mustafa (lakabı: Şaz)

(Karsan kabilesinden Hançer oymağının başı Mustafa)

Lal kabilesinden İbrahim (lakabı: Yürük Uzun)

(Lal kabilesinden Baykara oymağından İbrahim)

Çakır Tahir kabilesinden Mahmut

(Çakır Tahir kabilesi ve başı Mahmut)

Dada kabilesinden Muhammet

(Dada kabilesinden Börek Uzun oymağının başı Muhammed)

Zor Veliyan kabilesinden Yusuf

(Zor Veli kabilesinden Duvardelen oymağından Yusuf)

Merdis kabilesinden Abbas

(Merdis kabilesinden Dik Külah oymağının başı Abbas)

(Bk. M. Ş. Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, 1948, s. 77-78; N. Birdoğan, *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*, 1990, s. 138-141).

Fırat, bir yerde bu şecerede Hıran, Arilli, Şahveliyan ve Şadilli aşiret adlarının da geçtiğini söyler, ama hernasılsa yukarıdaki listede bunların adları görünmez veya bu adlar altında görünmezler. Bir yerde aşiretlerden üçünün adları bilinmiyor derken, yukarıdaki listede 12'sinin adlarını da eksiksiz verir.

Fırat'ın söylediklerinde ne birbirini tutan doğru bir kronoloji var, ne de şecerede anlatılanların tutarlı bir anlatımı var. Onun şecere hakkında verdiği bilgiler birbirini tekzip eden ifadelerle dolu.

Örneğin, Horasan'dan geldikleri iddia edilen aşiretlerin reisleri Bağin'de toplanıp bu göç sırasında kendilerine öncülük ettikleri söylenen kendi öz seyitlerinden neden mucize istesinler veya bu aşiretler adı geçen seyitlerle birlikte gelen Alevi aşiretler ise, Sünni bir Selçuk sultanının onları bu seyitlere lokma hakkı ödemeye mecbur etmesi neyin neyisidir?

Fırat'ın anlatımındaki birbirini tutmayan ifadeler, onun şecerede söylenenleri değil, gerçekte kendi gönlünde yatanları aktardığı izlenimi bırakıyor. Bu durum Fırat'ın tiksinti verecek denli ölçüsüz Türk milliyetçiliği ile birleşince yazdıklarına güvenmek imkansız hale geliyor.

Şecereler genelde tarihsel kayıtlar değildir. Ortalıkta doğru bir kronolojiden ve doğru adlardan bile yoksun zaman ve mekan dışı yığınla şecere dolaşıyor ve bunların pek çoğu da düzmece gibi görünüyor. Şarik şeceresi denen şecere de dahil bu tür şecerelerin önemi bazı ipuçları içermeleridir.

Şarik şeceresindeki en önemli ipucu da Dersim içine Mansur ve Kureyş önderliğinde bir göç yapıldığına işaret etmesidir.

Ama rivayet ya da şecerelerdeki doğru ve yanlışı ayıklamak gerekir. Örneğin bu şecerede Selçuklular zamanında geldikleri öne sürülen aşiretlerin birçoğu bu araştırmanın önceki bölümlerinde kanıtlandığı gibi bu tarihten binlerce yıl önce Dersim'de karşılaştığımız aşiretlerdir. Bunların bazı kesimlerinin Dersim içine daha geç bir tarihte ve adı geçen babalarla birlikte girmeleri mümkünse de, benim görüşüme göre sözü edilen aşiretlerin çoğunluğu zamanla din değişip Kureyş ve Mansur'un adını taşıyan ocaklara bağlandıkları için yanlış bir biçimde hepsinin onlarla birlikte geldikleri sanılmaktadır. Buna tarikat üyelerinin tarikat kurucularını ya da büyüklerini kendi ataları gibi görmeleri ve tarikat soyağacını kendi şecereleri gibi sahiplenmeleri durumu da eklenmelidir. Bu aşiretlerin 'Türk' oldukları iddiası ise ister şecereye isterse Fırat'a veya bir başkasına ait olsun hiç bir tarihi değeri olmayan ve bilinçli olarak savunulan bir yalandır.

Şarik şeceresini gördüğünü söyleyen Nejat Birdoğan, bu şecerenin 1180 yılında yazıldığını ve 1232 yılında Alaeddin Keykubad (1220-1237), daha sonraları da Osmanlı padişahları Orhan (1326-60) ve Bağdat'a giderken Bağin kasabasına gelen IV. Murat (1623-40) tarafından onaylandığını yazmaktadır. O da bu şecerede *'12 Türk aşireti'*nden sözedildiğini, bu aşiretlerin Horasan'dan Erzincan'a, buradan da Hısn-ı Mansur ve Bağin kasabasına gelip yerleştiklerinin söylendiğine işaret etmektedir. O'nun aktardığına göre bu aşiretlerin başında bu göç sırasında Seyit Mahmut Hayrani ve yetki sırasıyla Şah Mansur, Mahmut Hayrani'nin oğlu Hacı Kureyşi ve Seyit Ali (Derviş Beyazi) vardırlar. Bağin'de toplanan adı geçen aşiretlerin ağaları bu seyitlerden mucize isterler. Şah Mansur duvar yürütür, Hacı Kureyş ile Derviş Beyazi de fırındaki ateşe girerler. Selçuk sultanı Alaeddin bu mucizeleri de şecereye yazdırıp onaylamış. Fırat'la aynı çizgi üzerinde duran Birdoğan da bu şecerede adı geçen aşiretlerin ve babaların Horasan'dan ve şecerede işaret edilen tarihte geldikleri inancındadır.

Dersimli babalarla ilişkilerinin iyi olduğu öne sürülen Keykubad'ın bu şecereyi onadığı söylenen tarihten 6-7 sene sonra Babai ayaklanmasının patlak vermiş olması Birdoğan'ın da dikkat çektiği gibi anlamlıdır. Dahası bence Dersim içine yapılan bu göç aslında isyanları kırılan Babailer (Babalar)'in göçü olup 13. Yüzyılda yeralmıştır.

Bu şecerede ve Dersim geleneğinde Bağin ve Hısn-Mansur'da yapıldığı söylenen toplantılar ve sınamalar bir boyutuyla Dersimli Babalar ile Babai ayaklanması arasındaki bağlantının ve Dersim'deki kaynaşmaların yansımalarıdır. Yani bu şecerede sözü edilen olaylar gerçekte biraz daha sonraki bir tarihte yeralan Babai ayaklanmasının anıları olsalar gerek.

Selçuk sultanlarının rivayetlerde genelde Alaeddin Keykubad ortak adı altında göründüklerini unutmamak gerekir. M. Şerif Fırat, bir yerde Hacı Kureyş Baba'nın mürşitliği Hicri 736 yılında Alaettin Ertana tarafından da tasdik edilmiştir dediğine göre rivayetlerde ve şecerelerde Selçuk ve Eratna yöneticilerinin birbirine karıştırılmış olmaları da mümkündür.

Bir yoruma göre Selçuklu sultanı Bağin'e Kureyş'in mucizelerini görmeye değil aslında onu fırına atmaya gelmiştir. Ateş ve fırın meselesinin bir diğer boyutuna ise az sonra değineceğim.

Birdoğan'ın kendi kitabında yayınladığı "*Kureyşanlılar'ın Soy Ağacı"* olduğu söylenen bir diğer şecerede *Seyit Şeyh Büyük Mahmut (Şeyh Mahmudu'l Kebir)'*un Sultan Murat döneminde (Hangi Murat olduğu söylenmiyor. Birinci Murat 1360-89 arasında yönetti) yaşadığı, künyesinin *Derviş Beyaz* (Derviş Gevr) olduğu ve onun *Seyit Abdullah* ve *Seyit Kani* (Seyit Hani) adlarında iki oğlu olduğu söylendikten sonra Seyit Şeyh Büyük Mahmut döneminde bu soya bağlanan oniki aşiretin adları Milli, İzol, Haydar, Karıban, Lal, Arap Tahir, Dada, Zudolyan, Merdini, İlyas, Şakak ve Desinler şeklinde verilmektedir.

Burdaki aşiret adları Şarik şeceresinde geçenlerden kısmen farklıdırlar.

Adına '*Kureyş şeceresi*' denen bu şecerede Kureyş adı geçmiyor. Kureyş şeceresinin hem Birdoğan'ın yayınladığı versiyonunda hem de Süleyman Yaşar tarafından yapılan tercümesinde şecerenin Şeyh Büyük Mahmud'a ait olduğu anlaşılıyor. Bu şecerede adı geçen ve ateş mucizesinden sonra Gevr (Beyaz) ünvanı aldığı söylenen Şeyh Büyük Mahmut (Mahmudu Kebir)'un ise Birdoğan'ın da işaret ettiği gibi 'Seyit Muhammed Hayrani' (Mahmut Hayrani) olduğu açıktır. Bu şecereye göre *Hacı Yusuf* (öz-kardeşi) ve *Şeyh Muhammed* (anneleri ayrı) adlarında iki kardeşi olan Mahmut Hayrani tekke sahibi olup Hısn-ı Mansur (Adıyaman)'da oturmaktadır.

Ama Birdoğan'ın iddiasına göre Mahmut Hayrani sonradan Mevlevi olduğu için bu şecerede ondan kurtulmanın yolu olarak adı değiştirilmiştir.

Birdoğan'ın Mahmut Hayrani'nin sonradan Mevlevi olduğu iddiası kesinlikle temelsiz ve yanlıştır.

Ben *Hacı Bektaş Vilayetnamesi* ve başka bir vesileyle Eflaki'nin *Arifler'in Menkıbeleri* dışında Mahmut Hayrani'nin Mevlevi olduğunu ima eden başka bir kaynak tanımıyorum. Besbelli ki Birdoğan tarihsel kaynak gözüyle baktığı Vilayetname ve Menakıblar'daki söylenceleri çok ciddiye almış, böylece tıpkı Vilayetname yazarı gibi Birdoğan da bu söylencede anlatılan *aslan binip yılanı kamçı yapma* motifinin Mevleviler'e değil, *Rıfailer*'e işaret olduğunu kavramamıştır. Geleneklerde *aslan binip yılanı kamçı yapanlar* benim bildiğim kadarıyla *Ahmet Rıfai*, *Ahmet Bedevi*, *Karaca Ahmet*, *Kureyş* veya *Mahmut Hayrani* gibi adlardır ve bunların tümü de kesinlikle farklı kuşaklara mensup Rıfailer'dir. Bu yetenek geleneklerde Rıfai tarikatının bir alamet-i farikasıdır.

Birdoğan Dersim belgelerinde Derviş Gevr'e Mahmudu Kebir denildiğine işaret ettikten sonra, Gevr sözcüğünün Zaza dilinde Mecusi (ateşe tapan) anlamına geldiğini belirterek, Kureyş soyağacının en önemli yerinin burası olduğunu, yani "Eski Zerdüşt kültürünü yaşatan bir büyük erenle karşı karşıya" olduğumuz yorumunu yapmaktadır (a.g.e., s. 245-262).

Şarik ve Kureyş şecerelerinde adı geçen aşiretlerin genellikle Kureyş ve Baba Mansur ocaklarına bağlanan Doğu Dersim (Eski Dersim) aşiretleri oldukları açıktır. Ben bunların bir bölümünün Kureyş ve Mansur ile birlikte gelen aşiretler olmayıp Aleviliği sonradan, büyük ihtimalle bu ocaklar dolayımıyla benimseyen eski Dersim sakinleri (Eski Dersimliler) olduklarını düşünüyorum. Kureyş şeceresi de bu düşüncemi destekler şekilde '*bu soya bağlanan'* oniki aşiretten sözetmektedir.

Şecerelerdeki *Delisenler* (Delsinler, Desinler, Deli Hasanlar) adı bence Dersimliler'e karşılık düşüyor. Bu adı "*Deli Esenler* (*Delişmenler)*" şeklinde yorumlayan Edip Yavuz farkında olmadan *Dersim* adıyla *Danişmend* adı arasında bir özdeşlik kurmaktadır. M. Ş. Fırat'ın kendi aşiretini '*Türk*' gösterme yönündeki tüm çabalarına rağmen Hormekliler'i Dersimliler'in bir kabilesi hatta kendisi olarak kaydeden Şarik şeceresi onu tekzip ediyor. Şecerede Lal olarak geçen aşiret Lolan aşireti, Dada olarak anılan Zaza aşireti, Merdis veya Merdini olarak verilen de ünlü Mırdasiler olmalıdır.

Şecerede verilen tarihler kabaca doğru varsayılırsa rivayetlerde Kureyş ve Mansur öncülüğünde geldikleri söylenen aşiretlerin Dersim'e 12. yüzyıl başlarında veya 13. yüzyılın ilk yarısında yerleştikleri ya da en geç Yavuz zamanında Dersim'e sığındıkları söylenebilir.

Cevdet Türkay'ın yayınladığı Osmanlı kayıtlarında Akşehir Sancağı'nda da Kureyş aşiretinden sözedilir ve Karaman (Konya) sancağına bağlı bir *Kureyş Kazası* kaydedilir (a.g.e., s. 310, 572).

Burada problem bu aşiretlerin başlangıçta eskiden Malatya'ya bağlı *Hısn-ı Mansur* (Adıyaman) ile Osmanlı kayıtlarında bazen Karaman Eyaleti'nde bazen de bir dönemler bu eyaletin başkenti olan Konya Sancağı'nda gösterilen *Kureyş Kazası*'na mı, yoksa Dersim'de aynı adları taşıdıkları anlaşılan topraklara mı yerleştiklerini tespittir.

Bu nokta onların Anadolu'da ilk yerleştikleri ve dağıldıkları merkezi tespit açısından önem taşır. Belki genişçe yayıldılar ve hem Orta Anadolu'ya hem de Dersim'e yaklaşık aynı sıralarda yerleştiler. Ya da ilkin Dersim'in Bağin ve Hısn-ı Mansur bölgesine yerleşerek çevreye buradan dağıldılar. Malatya üzerinden gelindiğine dair bir Dersim rivayetine bakılırsa ilkin Malatya, Konya, Amasya, Bozok, Akşehir ve Kırşehir bölgelerine yerleşip sonraki bir tarihte (belki Babai isyanının bastırılması üzerine, belki de Yavuz'un Alevi kırımı sırasında) Dersim'e sığınmış oldukları da düşünülebilir.

Benim görüşüme göre Kureyş ve Mansur ile geldikleri söylenen aşiretlerin kimliği şecerelerde yanlış verilmektedir. Şecerelerde adı verilen aşiretler genelde eski Dersim sakinleri olup bir bölümü başlangıçta pagan veya Hıristiyan olan, ama sonradan din değişerek bu ocaklara bağlananlardır.

Kureyş ile birlikte gelen aşiretler hakkında Kureyşan aşiret konfederasyonuna dahil olan ve sayıları bazen on, bazen oniki veya daha fazla olarak verilen kabilelere bakılarak bir fikir edinilebilir. Bu konfederasyona dahil olanlar, Hasanan (veya Hüsenan), Golan (Gülnan), Kalyan, Dalyan, Alyan (Aliyan), Haman (Hemo), Süleyman (Sılemano), Çıtan (Cıvo), Kudan (Qudo), Şeyhan veya Seydan (Şıxo, Seydu), Qajiyan (Qajiyu), Seteri ve Mawelyan (Mewalio) aşiretleridir.

Tüm bu aşiretlerin *ezbet* adı altında dahil gösterildiği *Kuresu* (Kureyşan) adını taşıyan aşiret konfederasyonu benim düşünceme göre büyük olasılıkla bir *Rıfai* ve *Goran* (*Ehl-i Hak*) konfederasyonudur ve Kures adının aslı da *Gur (Gor)* sözcüğü olabilir. Kur*es*

(Kureyş)'in adının *Kureso Khur* olarak da anıldığı Dersim rivayetleri de bu yorumu destekler. Tıpkı Kırdas, Mırdas ve diğer örneklerde tanık olduğumuz gibi Gur (Gor) kökü Zazaca ve Rumca'da sık rastlanan *–as* (*-us, -is*) soneki alarak Guras (Goras, Kurus) formuna girmiş ve İslami dönemde de seyitlik iddialarını pekiştirecek tarzda Kureyşan biçiminde telaffuz edilmiş olabilir. Derviş Gewr adındaki *Gewr* sözcüğü de gerçekte Goran adının bir şeklidir. Başka deyişle *Derviş Gewr*'in adı *Derviş Goran* olarak yorumlanabilir.

Dersim'deki Goran varlığı tartışma götürmez. Şeyh Hasananlılar'ın Seydanlılar adı verilen kolunda karşılaştığımız Qew (Gewu) aşiret grubunun adı ile Pergoran (Bezgar, Pezgevran, Bezgevir) aşiret adı öyle görünüyor ki Goran adının şekilleridir. Cevdet Türkay'ın yayınladığı *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar* başlıklı Osmanlı kayıtlarında da Çemişgezek Sancağı'nda *Güran (Güranlı)* adında bir aşiret görünmektedir.

Tarihsel Mahmut Hayrani

Buraya kadar anlattıklarımdan açıkça görüleceği gibi Şarik ve Kureyşan şecereleri de dahil Dersim geleneklerinde eksendeki isim *Mahmut Hayrani*'dir. Bazen *Kureyş*'in kendisi, bazen de babası olarak görünen ve Kureyşan Soyağacı'da ise aynı zamanda *Derviş Gewr* (Derviş Beyaz) olduğu söylenen Mahmut Hayrani'nin kimliği çözülürse Dersim'e Kureyş ile gelenlerin kimliği konusunda daha açık bir fikir edinmek olanaklı hale gelecektir.

O halde artık efsanevi Mahmut Hayrani'yi bırakıp hemen şimdi ve burada tarihsel Mahmut Hayrani'yle buluşmanın sırasıdır.

Dersim'in *Hıran* denen mıntıkasının gerçek adının *Harran*, *Hayrani* nisbesinin doğru şeklinin de kesinlikle *Harrani* olduğunu açıklayarak başlamak zorundayım. Cevdet Türkay'ın yayınladığı Osmanlı kayıtlarında Dersim'in Hıran aşiretinin ve bölgesinin adı *Haran* olarak verilmektedir. *Hayran* aşiret adının, belki Sey Mamudlar'ın köylerinden Howar'ın aslı da Harran'dır.

Speros Vryonis'in *The Decline Of Medieval Hellenism In Asia Minor* (1971) adlı eserinde de Mahmut Hayrani'ye doğru bir şekilde "*Akşehirli Seyid Muhammad Harran"* adı altında referans verilmektedir (Bk. S. Vryonis, a.g.e., s. 370, dipnot).

Mahmut Harrani (Muhammed veya Mehmet Harrani) adındaki *Harrani* nisbesi, O'nun Dersim'in bugün Hıran olarak bilinen mıntıkasından ya da bundan daha önce bildiğimiz ünlü Harran (modern Urfa)'dan geldiğine işaret etmektedir. Dersim'in Hıran köyünün diğer bir adının *İbimahmut* (bu sözcüğün aslı: İbn-i Mahmut veya Bin Mahmut'tur) olduğunu hatırlatmakta da yarar var.

Bu bir.

İkincisi, *Dersimli ünlü Mahmut Hayrani (Mahmut Harrani), bir Rıfai'dir ve gerçek adı da Mahmut-er-Rıfai'dir*.

Üçüncüsü, Mahmut Hayrani'nin kayıtlara geçmiş bulunan ama mitoloji mamasıyla yetinmeye fazlasıyla alışık oldukları ve gerçek tarihin peşine düşmedikleri için Dersimliler tarafından ne yazık ki şu ana kadar bilinemeyen şeceresini de vermem gerekiyor.

Konudan haberdar olan Türk araştırmacıları tarafından kasıtlı olarak saklı tutulduğuna inandığım bu bilgiler Paul Wittek'in *Yazijioghlu Ali On The Christian Turks Of Dobruja* (Dobruca'nın Hıristiyan Türkleri Konusunda Yazıcıoğlu Ali, 1952) başlıklı yazısında yine Akşehirli olarak tanınan ve Mahmut Hayrani'nin halifesi, yakın dostu ve arkadaşı olarak görünen ünlü Sarı Saltuk'un Dobruca macerası anlatılırken bir dipnot halinde de olsa verilmektedir.

1268-69 yılında ölen Mahmut Hayrani'nin türbesi Akşehir'dedir. P. Wittek, bir camiden getirilip türbenin üzerine monte edilmiş 1224 tarihli bir yazıt ile kapısının üzerinde bu türbenin 1409-1410 yılında Mahmut Hayrani'nin torunlarından *Seyyidi Muhyi ed-din* tarafından restore edildiğini kaydeden bir diğer yazıttan sözetmektedir.

Ayrıca üç tahta tabut üzerine kazınmış yazıtlar mevcut. Wittek, bu yazıtların birer kopyesinin *Eski Evkaf Müzesi*'nin rehberinde de (*Türk ve İslam Eserleri Rehberi*, İstanbul, 1939, s. 13, no 191, 193 ve 194) yeraldığına işaret etmekte ve bu yazıtlardan şu bilgileri tercüme etmektedir:

Tabutu üzerine kazınan yazıtta Mahmut Hayrani'nin adı "*Seyit Mahmud b. Mas'ud (Mahmud er-Rufa'i)*" olarak geçiyor ve Miladi 1268/1269 (Hicri 667) tarihinde öldüğü kaydediliyor. Diğer tabutlarda ise kardeşi "*Ahmed b. Mas'ud"* (ölm. Hicri 649, Miladi 1251-52) ile ölüm tarihi verilmeyen kendisinin torunu ve 1409-10 yılında türbeyi restore edenin babası olan "*Ali b. Mehmed (yani Muhyi ed-din) b. Mahmud er-Rufai*"nin adları kazılı.

Mahmut el-Hayrani'nin *Ariflerin Menkıbeleri*'nin yazarı Eflaki'de 1273 yılında ölen Mevlana Celaleddin Rumi'nin bir çağdaşı olarak göründüğüne işaret eden Wittek, O'nun da tıpkı Sarı Saltık (1210-1290) örneğindeki gibi kaynaklarda Bektaşiler'e mal edildiğini not etmektedir (Bk. P. Wittek, a.g.y., *Bulletın Of The School Of Oriental Studies* içinde, cilt 14, 1952, s. 658, dipnot 1).

Ben bilim dünyasında çok yaygın bir görüş olan bu '*maledilme'* konusunda hayli farklı düşünmekteyim, çünkü menkabelerde hepsi birer ünvan olan *Hünkar*, *Hacı*, *Bektaş* ve *Veli* sıfatlarının kombinasyonuyla kendisinden *Hünkar Hacı Bektaş Veli* olarak sözedilen ve asıl adının *Seyit Muhammed* olduğu söylenen kişiliğin Mahmut Hayrani'nin az evvel adını andığım kardeşi Ahmet Rıfai veya Mahmut Hayrani'nin bizzat kendisi olup olmadığı konusunda ciddi kuşkular taşıyorum. Yani ünlü Hacı Bektaş'ın Mahmut Hayrani'nin bizzat kendisi veya daha büyük olasılıkla kardeşi olarak anılan Ahmet Rıfai olabileceği görüşündeyim.

Gerçek kimliğini artık bildiğimize göre Mahmut Hayrani konusundaki spekülasyona büyük ölçüde son verilebilir ve bilinenlerden hareketle mitolojiden tarihe geçilebilir.

Mahmut Hayrani'nin adındaki Hayrani nisbesini açıklamıştım.

Rufai nisbesinin aslı ise *Rıfai* sözcüğüdür. Bu sözcük Türkçe'de *Rufai* şekline girmektedir.

Rıfai nisbesi, Mahmut Hayrani'nin mensup olduğu tarikatın Abdülkadir Gilani'nin yeğeni ünlü *Ahmet-ür Rıfai* (Doğ. Basra, Karyet Hasan, 1106/1118? - ölm. 1183, Vasıt, Irak) tarafından kurulan *Rıfailik* olduğunu göstermekle kalmıyor, bu tarikatın ve kurucusunun Gilan orijinli olması nedeniyle bence Mahmut Hayrani öncülüğünde Dersim'e gelen aşiretlerin etnik kimliği konusunda da açık bir fikir veriyor. Yani Mahmut Hayrani liderliğinde Dersim'e gelip yerleşen aşiretler bugünkü Horasan'dan değil, ama geleneklerde sık sık Horasan olarak da referans verildiğine tanık olduğumuz Azerbaycan ve Batı İran (Goran) ile Güney Irak'tan gelen Gilani-Gorani aşiretler, başka deyişle Rıfailer'dir. Rıfailer ile Ehl-i Haklar arasında sıkı ilişkiler bulunduğunu da not etmek zorundayım.

İkisi de Gilani (Gilanlı) olan ve bazı kaynaklarda birdiğerinin kolları gibi de gösterilen *Kadirilik* ve *Rıfailik*, en ilk sufi tarikatlardır. Ortaçağ Dersim ve Zaza tarihinin bazı boyutlarına açıklık getirmek bakımından bu iki tarikatın tarihleri ve faaliyetleri oldukça önemlidirler.

Eminim ki daha çok Sünni olarak algılanan, belki takiyye gereği öyle görünen veya zamanla bazı kesimleri giderek Sünnileşen bu tarikatlarla Dersim ve Zazalar arasında kurduğum ilişki çoğu okuyucuya şaşırtıcı gelecektir. Ama Anadolu'da ve Rumeli'de bu iki tarikatın tarihleri Milliyet yayınları arasında çıkan '*Tarikatlar Ansiklopedisi*'nde de işaret edildiği gibi *Ahilik* ve *Bektaşilik* ile birbirine karışmıştır. Aynı ansiklopedide bazı Rıfai tekkeleri Bektaşi tekkelerine benzedikleri için "*Her Rıfai şeyhinin tacı altından bir Bektaşi tacı çıkar"* deyişinin yaygınlık kazandığına da değinilmektedir.

Dolayısıyla Ahmet Rıfai veya Mahmut er-Rıfai'nin tacı altından Hacı Bektaş Veli çıkarsa şaşırmayalım. Unutmadan not edelim ki, söylencelerde Hacı Bektaş'ın tekkesini kurduğu rivayet edilen ve Kırşehir'e bağlı gösterilen Kara Hüyük Köyü gerçekte 1260'larda bile hala Akşehir'in (Kırşehir'in değil) bir köyüdür. Kısacası menakıblara konu olan dönemde Kırşehir diye bir ad henüz yoktur. Tekke de olsa olsa Akşehir Kara Höyük'tedir ve Mahmut Hayrani, Karaca Ahmet, Sarı Saltuk, Hace İbrahim Veli ve Nasreddin Hoca gibi ünlülerin hepsi de Akşehir'de birliktedirler.

Yazıtta Mahmut Hayrani'nin babasının adı *Mes'ud (Mas'ud)* olarak kaydedilmektedir. Bazen *Mes'ud* ve *Mansur* adlarının birbirine dönüştüklerine tanık olduğumuz için, mümkündür ki Mahmut Hayrani'nin babası aynı zamanda Mansur olarak biliniyor olsun. Dersim-Kızılbaş geleneğindeki Mansur'un Mahmut Hayrani'nin babası olması (veya Mansur adının bazen *Bar Mansur* olarak yazılması nedeniyle *Mansur Oğlu* anlamı veren bu adın da Mahmut Hayrani'nin kendisine referans olması) ihtimali üzerinde ciddi olarak düşünmeyi gerektiren bazı ipuçları mevcuttur.

H. Hüsameddin'in *Amasya Tarihi*'nde Amasya'da bir "*Mansur Baba Türbesi*" bulunduğu kaydedilmektedir.

Hemen belirtelim ki Kureyş olarak ünlenen birden fazla kişi sözkonusudur. Yani I., II., III. Kureyş tarzında bir ayrıma ihtiyaç vardır. Çünkü bu soya mensup farklı kuşakların lider konumundaki figürlerinin destanlarda Kureyş kollektif adıyla anıldıkları kesindir. Bu adın farklı çağlarla ilişkilendirilişi bundan dolayıdır. Sözlü geleneklerde ve destanlarda hep rastlanan bir olgudur bu.

Ama ilk Kureyş her kim olursa olsun, Dersim-Kızılbaş geleneklerinin sözünü ettiği Kureyş, öncelikle 13. yüzyılın Kureyş'idir ve bu çağın Kureyş'i de Mahmut Hayrani'nini kendisi veya oğlu olmalıdır.

Osmanlı kayıtlarında Kureyş Kazası olarak da adlandırılan Akşehir, Konya Sancağı ve Karaman Eyaleti'ne dahil gösterilir. Bu aynı kayıtlar Akşehir'de Kureyş aşiretinin varlığına da işaret ederler.

Mahmut Hayrani, Sarı Saltuk ve Nasreddin Hoca Akşehir'de hep birlikte idiler. Bu üçlü arasında çok yakın ilişkiler mevcuttu.

Adı sık sık onlarla birlikte anılan 13'üncü yüzyılın ünlü sufilerinden Seyit İbrahim Veli (Hacı İbrahim Veli)'den de sözetmem gerek.

Seyit İbrahim Veli'nin sandukası başlangıçta Mahmut Hayrani'nin Akşehir'deki türbesinde bulunuyordu. Birinci Savaş yıllarında bu türbedeki sandukalar kaçırılır. Diğerleri geri ele geçirilirlerse de Seyit İbrahim Veli'ninki bulunamaz.

Elimdeki bilgilere göre Seyit İbrahim Veli'nin kayıplara karışmış olan sandukası şu anda Berlin'de, 'Berlin Doğu Asya ve İslam Sanatları Müzesi'nde bulunmaktadır.

Bu sanduka üzerinde Hace İbrahim Veli hakkında birkaç önemli ayrıntının varlığı halinde onun Mahmut Hayrani ve sık sık birlikte anıldığı diğer ünlü sufilerle ilişkisinin ne olduğu, varsa eğer akrabalığının derecesi de saptanabilir.

Elde edilecek bilgiler şimdi açıklamayı erken bulduğum tahminlerimi doğrularsa bu sandukayı talep etmemiz bile gerekebilir.

Yeri gelmişken Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid (1360/1362-1402/1403)'in öldüğünde ilkin Akşehir'de Mahmut Hayrani türbesinde gömüldüğünü, ama daha sonraları oğlu Musa Çelebi'nin Timur'dan izin alarak babasının cesedini Bursa'ya götürdüğünü belirtmeliyim (Bk. Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar).

Bu kısmı Dersimli ve Kureyşanlı ünlü ozan Davut Sulari'nin bir deyişinden iki dörtlükle bağlamak istiyorum (burada adı geçen Hıdır Abdal'ın Erzincan'ın Ocak köyünde bir ocağı vardır ve bazı kaynaklarda Karaca Ahmet'in oğlu olarak tanıtılmaktadır):

Büyük ecdadımdır Mahmud Hayrani

Boşa dolanmadım cümle cihanı

Oniki ocağın birdir nişanı

Hıdır Abdal gibi er var Ocak'ta

(.....)

Davud Sulari der hamdü senalar

Neler doğuruyor ulu analar

Muhabbet bağında kelam mineler

Hıdır Abdal gibi er var Ocak'da

(Bk. M. Şimşek, Hıdır Abdal Sultan, s. 151-2).

Ahmet Rıfai, Rıfailik Tarikatı ve Dersim Derviş Pratikleri

Mahmut Hayrani'nin Rıfailiğin kurucusu Gilan orijinli Ahmet Rıfai'nin soyundan olması büyük bir olasılıktır. Yezidi şeyhi Şeyh Adi ile Ahmet Rıfai bir ve aynı kişi olabilirler, ama bu noktada henüz kesin konuşabilecek kadar net değilim.

Rıfai tarikatının kurucusu Ahmet Rıfai (Ebu'l Abbas Ahmet bin Ali er-Rıfai, 1118?-1183/1187), Basra'nın Karyet Hasan adlı bir köyünde doğar. Bu köy Bataih bölgesinde bulunduğu için El-Bata'ihi nisbesi ile Ahmet Bataihi diye de bilinir. Daha yedi yaşındayken yetim kalınca (babası Hicri 519'da Bağdat'ta ölür), onu Basra civarındaki Nahr Dakla'da oturan ve bir tarikat şeyhi olan dayısı Mansur El-Bata'ihi büyütür. Onun adı *İstanbul ve Anadolu Evliyaları* adlı kitapta 'Mansur Rabbani (Şeyh Rabbani)' şeklinde verilmektedir. Mensur al-Betaihi (ölm. 1145/1146), *Yahya el-Naccari el-Ensari*'nin oğludur.

Ahmet, tasavvuf eğitimini görmek üzere dayısı tarafından Basra veya Wasıt'taki Ebu'l Fazl Ali el-Wasıti (1182'de öldüğü söylenen bu şeyhin adı Abdullah Kenan Rıfai'nin kitabında *Şeyh Ali-el-Vasıtiyü'l-Kureyşi,* İstanbul ve Anadolu Evliyaları adlı kaynakta *Şeyh Aliyyü'l-Vasıti,* İslam Tarihi Ansiklopedisi'nde ise *Aliyyü'l Kâri Vasiti* veya sadece *Aliyyü'l Kâri* olarak verilir*)*'ye yollanır. Şafi olduğu söylenen bu bilgin Ebu Bakr el-Wasıti (Ebu Bekir el-Ensari el-Vasıti)'nin dayısı olarak tanıtılmaktadır. Kıraat ilmine vukufundan dolayı el-Kâri nisbesiyle bilinenler vardır.

Ahmet, öğrenimini 27 yaşında Wasıt'ta tamamlar (1145). Böylece Ebu'l Fadl el-Wasıti'den bir icazet alır. Bu sırada dayısı Mansur'dan da bir hırka giyer ve onun isteğiyle Vasıt'taki Ümm Abide'ye yerleşir. Dayısı Mansur'un ve kendi annesinin babası Yahya el-Neccari el-Ensari'nin burada gömülü olduğu söylenmektedir. Bir yıl sonra ölen dayısı Mansur, kendi cemaatinin veya tarikatının başına öz-oğlunu değil yeğeni Ahmet'i bırakır (1146?). Böylece Ahmet 28 yaşında iken tarikat şeyhi olur ve bir süre sonra Rıfai (Türkçe'de Rufai) adıyla bilinmeye başlayan bu tarikatın kurucusu olarak tanınır. Rıfai tarikatı veya cemaati onun adıyla 'Ahmediyye' diye de bilinir.

Enc. Of Islam'ın *Al-Rıfai* maddesinde *Ahmet Rıfai*'nin tarikatı kendi dayısı ve şeyhi *Mansur El-Bataihi*'den aldığı söylenirken, Abdullah Kenan Rıfai'nin Ahmet-ür-Rıfai adlı eserinde onun tarikatı *Şeyh Ali-el-Vasıtiyü'l-Kureyşi*'den aldığı kaydedilmektedir (Bk. Tarikatlar Ansiklopedisi, Ahmet Güner, Rıfaiye Md., Milliyet Yayınları, 1991).

Bazı kaynaklarda ise birinden icazet alıp, diğerinden hırka giydiği belirtilir.

Burada Ahmet Rıfai'nin şeyhleri olarak anılan Mansur El-Bataihi ve Şeyh Ali El-Vasıtiyü'l-Kureyşi Dersim geleneklerindeki Kureyş ve Mansur (Bamasur, Barmasur, Bamasor) adlarının orijini olabilirler. Bu adların Mezyedi Mansur ve Ukayli Kureyş ile ilişkili olup olmadıkları konusunda şu anda kesin konuşabilecek durumda değilim.

Ahmet Rıfai'nin tarikatı kendisinden devraldığı şeyhi ve dayısı Mansur'la çok yönlü akrabalığı vardı. O'nun ilk eşi Hatice de, dayısı Mansur'un bir yakınıdır**.**

Az önceki adlarda geçen *Bataihi* ve *Vasıti* nisbeleri *El-Bataih* ve *Wasit* (Vasıt) yer adlarından gelirler.

Bu iki bölge birbirine bitişiktir. Bataklık anlamına gelen *Bata'ih* Fırat ve Dicle'nin aşağı kesimlerinde, kuzeydeki Vasit ile güneydeki Basra arasındaki bölgenin adıdır. Merkezi Hille olan Mezyedid krallığı bu bölgede kurulmuştu. Ukayliler de bir dönem bu bölge ile ve Mezyedilerle ilişkili oldular.

Vasıt adı ise, Türkçe'de hâlâ kullanılan *Vasat* (orta) sözcüğünün aynı olup anlamına uygun şekilde Irak'ın iki ana kenti Küfe ile Basra arasında tam ortalarında yeralan bir kenttir. Ünlü Kerbela da o çevrededir ve Kureyşanlılar'ın Hıran, İzol ve Yusufan gibi bazı aşiretlerle birlikte Kerbela'dan geldiklerine dair bir rivayet de N. Hakkı Uluğ'da kaydedilmektedir.

Ben Kureyş adının Ukayli emiri *Alam-ad-Din Kureyş İbn Bedran* (Alam al-Din Ebu'l-Ma'ali, Kureyş Bin Bedran, Doğ. 1010-ölm. 1061) ile bir bağlantısı olabileceği ihtimalini (ilişki ve ittifaklardan ileri gelen) tamamen dışlamamakla birlikte, Dersim geleneklerindeki Kureyş (Kures) adının orijinini Goran adında ya da Rıfailiğin kurucusu Ahmet Rıfai'nin ilk şeyhleri arasında aramayı daha büyük olasılık olarak görüyorum ve Mansur adı için de aynı şeyi diyorum.

Rıfai adı konusunda değişik yorumlar yapılmıştır. Bunun bir yer adı olduğunu söyleyenlerin yanısıra, bir kişi adı veya lakabı olduğunu ve Ahmet Rıfai'nin atalarından Rıfae (Rifa'a) adlı birinden kaynaklandığını düşünenler de vardır. Rıfae adlı bu şahıs, bir kayda göre Hicri 317'de Mekke'den İspanya'daki Seville'ye göçmüş, ama onun soyundan gelen Ahmet Rıfai'nin dedesi Hicri 450'de İspanya'dan gelip Basra'ya yerleşmiş ve bu nedenle El-Mağribi olarak da çağrılmıştır (El-Andalusi nisbesiyle anılan Kalenderiliğin kurucusu Yusuf ile bir ilişkisinin olup olmadığı araştırılmaya değer). Bazı kaynaklar ise Rıfai sözcüğünün bir aşiret adından geldiğini öne sürmektedirler.

Rıfai adının bana bu tarikatın tarihinde önemli bir yeri olduğu anlaşılan Urfa (El-Ruha) adını çağrıştırdığını not etmeden geçemeyeceğim. Rıfai ve Urfa (Ruha) adlarının ilişkili olmaları olasılığı büyüktür. Bu kentle ilişkiler Ezdiler ve Kureyşanlılar arasındaki bağlantıların bilince çıkarılması bakımından da anlamlı görünmektedir. Şığmamed, Kırğan, Hıran (Harran), Yusufan ve Demenan gibi Dersim'in birçok aşireti içinde yılan kültünün yanısıra Ezdiler'deki Melek Tavus inancı da yaygındır.

M. Nuri Dersimi, 'Hatıratım' adlı kitabında Ağuçan'ın gerçek adının Seyit Mahmut (Şeyh Mahmut) veya Seyit Hasan olduğunu yazmaktadır (Bk. a.g.e, s. 120-126). Ağuçanlı ve Barginli Hayri Cihan (Aşık Baba) ise, bana gönderdiği bir yazısında Ağuçan'ın asıl adının 'Seyit Mencek İrfani' veya 'Seyit Mencek-i Urfani' olduğunu yazmakta ve onun mucizelerinden birinin Urfa'da 'Gülhaniler' (doğrusu Gilaniler olsa gerek) tarafından atıldığı fırından sakalı-bıyığı buz tutmuş halde çıkması olduğunu söylemektedir. Aşık Baba, 'Urfani' nisbesini bilim anlamlı 'irfan' ile ilişkilendirse de, sözcüğün kendisi de, onun aktardığı öyküde Urfa'dan sözediliyor olması da, bu nisbenin doğrusunun Urfai veya Rıfai olabileceğine işaret ederler. Böylece Mahmut Hayrani ve Ağuçan arasında bir paralellik doğduğunu görmekteyiz. Bir versiyona göre Ağuçan'ın fırına atıldığı yer Urfa değil Bağdat'tır. Tam burada aynı kökten kaynaklandıkları anlaşılan Bağin ve Bağdat adlarının öykülerde birbirine karıştığını da not etmem gerek.

Geri asıl konumuz olan Ahmet Rıfai'nin kendisine dönmek zorundayız.

Ahmet Rıfai'nin kendisine ait bazı yazılardan sözedilir. Bu yazılarında Ali ve Fatma'nın soyundan geldiğini, peygamberin vekili/naibi olduğunu öne sürmektedir. Eserlerinden biri de dua kolleksiyonu olarak tanımlanan bir divandır.

Onun faaliyeti Vasıt'taki Umm Abida ve çevresiyle sınırlı görünse de, geniş bir coğrafyaya yayılan sayısız halifeleri ve müritlerinden sözedilmektedir.

Ahmet Rıfai'nin kendi çağdaşı Abdülkadir El-Gilani ile ilişkileri konusunda birbirini tutmayan bilgilere rastlıyoruz. Bazıları onu Kadirizmin kurucusu ve dayısı Abdülkadir Gilani'nin bir izleyicisi olarak tanıtırken, bazıları da bunun tam tersini iddia etmektedir. El-Rıfai, Hicri 578'deki konuşma, sohbet ve yazılarında kendi öncellerinin bir listesini verir. Bu listede Mansur adı anılır, ama A. Kadir Gilani'den bahsedilmez. Buradan hareketle onların birbirinden bağımsız çalıştıklarını düşünenler de var. Buna rağmen Kadiri ve Rıfai tarikatları arasında kurucuları arasındaki ilişkiye benzer yakın bir ilişki ve içiçelik vardır. Bu iki tarikat sık sık bir ve aynı veya birbirinin kolları gibi görülürler. Abdülkadir Gilani'nin faaliyeti Bağdat, Ahmet Rıfai'ninki ise Basra eksenlidir.

Kendi tarikatının yol-kütüğünü Hasan Basri ve İmam Ali'ye dayandıran Ahmet Rıfai'nin 'Sünni' ve 'Arap' olduğu iddiaları yaygındır, ama bu doğru değildir. Olsa olsa karşılıklı evliliklerden kaynaklanan bir karışmadan sözedilebilir.

Onun seceresi kaynaklardaki bilgiler birleştirildiğinde şöyle belirmektedir:

Ahmet Rıfai'nin baba tarafından seceresi: Musa Kazım – (.....) – Yahya - Ali (Seyyid Ali) – Ahmet Rıfai (bir de bir bacısından sözedilir) – Ahmet Rıfai'nin üç oğlu ve çok sayıda kızları.

Yeni Rehber Ansiklopedisi'nde onun seceresi *Ahmet bin Ali bin Yahya* şeklinde verilmektedir. M. Necati Bursalı'nın *İstanbul ve Anadolu Evliyaları* kitabında Ahmet Rıfai'nin babası 'Seyyid Ali'nin zamanın halifesi ile görüşmek üzere Bağdat'a gittiğinde orada öldüğü ve bu sırada oğlu Ahmet'in henüz yedi yaşında bulunduğu kayddedilir. Buna göre Seyyit Ali'nin 1099-1112 arasındaki bir tarihte öldüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihten elli yıl kadar önce Irak'ta Deylemli Buveyhiler'in iktidarı yıkılmış ve Bağdat'ta iktidar Selçuklular'a geçmişti. Ama hilafet makamında halen Abbasiler oturuyordu.

Ahmet Rıfai (Ebu'l-Abbas)'nin üç oğlunun hepsi de babalarından önce öldükleri için kendisi öldükten sonra merkezi Irak'ta bulunan tarikatın başına bacısının oğlu Ali bin Uthman geçmiştir.

Ahmet Rıfai'nin anne tarafından seceresi: Yahya el-Neccari el-Ensari – Ahmet Rıfai'nin annesi ve dayısı Mansur (ölm. 1145/1146). Bu secere bazı kaynaklarda Zeyd Ebu Eyyub El-Ensari – Halid bin Zeyd Ebu Eyyub El-Ensari şeklinde başlatılır. Ensari nisbesi Medineli demektir.

Mustafa Necati Bursalı'nın *İstanbul ve Anadolu Evliyaları* (Tuğra Neşriyat) başlıklı kitabında kendisinden 'Seyyid Ahmed' olarak sözedilen Ahmet Rıfai'nin annesinin adı 'Fatıma' olarak verilir ve bu kadının 'meşhur imam Mansur Rabbani (Şeyh Rabbani)'nin kızkardeşi olduğu söylenir.

Bu secerelerde geçen Ebu'l-Abbas, Zeyd ve Yahya gibi adların Dersim ocaklarının bir bölümündeki benzer adlarla ilişkisinin ne olduğu araştırılmaya değer bir konudur.

Milliyet yayınları arasında çıkan *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*'ndeki bilgilere göre Ahmet Rıfai üç kez evlenmiştir. İlk eşi dayısı Mansur'un kuzeni Hatice'dir. Daha sonra Hatice'nin bacısı Rabia, en son olarak da Muhammed bin El-Kasimiya'nın kızı Nefise (Nafisa) ile evlenmiştir.

Nakşilerin bir fabrikasyonu olan Türk Ahmet Yesevi ile ilgili kurgularda Ahmet Rıfai'den ona transfer edilmiş öğelerin bulunduğu düşünülebilir. Soyunun kızından yürüdüğü, tek kızını oğlunu öldüren bir Karamanlı ile evlendirdiği için neslinin Karamanlılar üzerinden sürdüğü, Kutbeddin Haydar'ın onun nefes oğlu olduğu gibi.

Ahmet Rıfai'nin kendi çağına ve sonrasına etkisi çok büyük olmuş. Neredeyse tüm islam ülkelerinde onun adına tekkeler kurulmuş ve okumuş çevrelerde de tutunmuş. Gene de Rıfailik esas olarak Irak, Anadolu, Suriye ve Mısır'da güçlendi. Her ülkedeki kolu, o ülkedeki başlatıcının adıyla bilindi.

Rıfailiğin başlıca kolları şunlardır:

Atailik, Burhanilik (bu kolda bir ölçüde Alevilik de vardı), Cemalilik, Cündilik, Diriniye (Şeyh İzzeddin Ahmed bin Dirini'nin kurduğu kol), Fazılilik/Fazıliye, Fenarilik, Haririlik (İpekçi olduğu için Hariri nisbesiyle bilinen Şeyh Ebu Hasan Hariri'nin kurduğu kol), İmadilik/İmadiye (bu kolun kurucusu Seyit İmadeddin Ekber'dir), Katranilik (Anadolu'da etkili olan bu kolun kurucusu Seyit Hasanü'l Katrani idi), Kiyalilik, Nurilik ve Seyit Süleyman Sebsebi tarafından kurulan Sebsebiye/Sayyadilik (Bk. Bütün Yönleriyle Tasawuf-Tarikatlar-Mezhepler Tarihi, İ. Zeki Eyüboğlu, Der Yayınları, İstanbul, 1990).

Bunlar Rıfailik'le bağlantılı birer derviş tarikatıdır. Ama bu liste tam değil. Örneğin Rıfailiğin Faslı Ahmet Bedevi (1199/1200-1276) tarafından kurulan ve onun adıyla Ahmediyye ya da Bedeviyye diye bilinen kolu sayılmamıştır. Bu kol Mısır'daki en popüler tarikatlardan biriydi. Bu kolun türbanları ve sancakları kırmızıydı. Seceresi İmam Ali'ye dayandırılan kurucusu Ahmet Bedevi, Ebu'l-Fityan künyesi ve Şeyh-ül Arap ünvanıyla da bilinmiştir. John P. Brown, Rıfailiğin Ilvaniyye (Şeyh Ilwan'ın adını taşır) ve Sa'diler (Sa'adiya) diye adlandırılan iki diğer kolundan sözetmektedir. Afrika'da Sudan ve Mısır'da da şubeleri bulunan sonuncusu Şamlı Sa'ad el-Din el-Cabani (ölm. 1335) tarafından kurulmuştur. Bunların yeşil türbanlar ve bayraklar taşıdıkları not edilmektedir. John P. Brown, Kutb-ed-Din Haydar tarafından 13'üncü yüzyılda kurulan Haydariler tarikatını da Rıfailer'le ilişkilendirir, hatta yakın akrabalıkları olduğuna işaret eder. Haydariler'in ellerine, kulaklarına ve boyunlarına demir yüzükler taktıklarını ve tıpkı Rıfailer gibi ateş üzerinde dans ettiklerini hatırlatmakta yarar var. Eflaki'de sadece Konya'daki iki Haydari dervişinden sözedilir: Şeyh Hacı Mübarek Hayderi ve oğlu Hacı Muhammed. Her ikisini de Mevlana'nın çağdaşları olarak gösteren Eflaki, Şeyh Hacı Mübarek Hayderi'yi Kutbeddin Haydar'ın itibarlı halifelerinden biri olarak tanıtır (Bk. Ariflerin Menkıbeleri, s. 233, 506-507)

Kadirilik ve Rıfailik Anadolu'daki en yaygın tarikatlardı. Anadolu'da Rıfailiğin en yaygın olduğu yerleşmelerden biri de 35 Rıfai tekkesinin bulunduğu İstanbul idi. İstanbul'daki geç Rıfai tekkelerinden biri 1908'de Filibe doğumlu Abdullah Kenan Rıfai (ölm. 1950) tarafından kurulmuştur.

John P. Brown '*The Darvıshes'* adlı kitabında İstanbul'daki Rıfai tekkelerinin listesini aşağıdaki gibi vermektedir (Bk. a.g.e., s. 473-483, *Convents at Constantinople* başlıklı kısım):

Rıfai Tekkeleri (*adları ve bulundukları yerler*): Kubbe (Sultan Muhammed II'nin camiisi yakınında), Alaca Mescid (Yenikapı civarında), Şerbetdar (Fanai'de), Ali Kuzi (Kasımpaşa), Şeyh Kamil Efendi (Avretpazar), Berberler Şeyhi Othman efendi (Bayezid-

Topkapı-Ağamahallesi), Saçlı Efendi (Küçük Mustafa Paşa-Çirağcı), Kukji-zade (Yenikapı), Toygar Tepesi Tekkesi (Üsküdar), Yahya Efendi/Hasip Efendi tekkesi, Karasarıklı (Müftühamam civarında), Cindi Harem (Altımermer), Şeyh Halwai (Bozdoğankemeri), Şeyh Nuri Tekkesi (Üsküdar-Debbağlar Meydanı), Hoca-zade (Tophane-Firuzağa), Al Yanak Ali Efendi (Lalazar), Mehmet Şemsi Efendi (Yeni Bahçe civarında), Rifai Tekkesi (Üsküdar-Eski Menzilhane).

Ahmet Rıfai'nin kurduğu tarikatta eski İran çok-tanrıcılığının ve Zerdüşt inançlarının etkileri kolaylıkla görülebilir. Örneğin bu tarikatta ateş çok önemli. 'Rıfai Gülü' adı verilen kızdırılmış (kıpkızıl) demir yalamak, karın ve yanaklara şiş sokmak, sivri çiviler üzerinde yürümek veya yatmak, kılıçla karnını deşmek, ateşli fırınlara girmek, aslan sürmek, yılan terbiye etmek vs gibi tehlikeli işler bu tarikatın başlıca eğitim konuları olmuştur. A. Rıfai'nin yaşadığı yöre gereği eski İran ve Zerdüşt inançlarının yanısıra Hint inançlarından da etkilendiği, Rıfailiğin doktrinlerinde ve az önce saydığımız pratiklerinde bir Hint etkisinin de bulunduğu düşünülür. Bir iddiaya göre ise ateşe ya da fırına girmek ve aslan sürmek gibi ortodoks sünni kesimler tarafından hep reddedilmiş olan pratikler Ahmet Rıfai'nin zamanında değil, ondan çok sonraları Moğol istilası sıralarında benimsenmişlerdir.

Ahmet Rıfai ve izleyicilerinin başlıkları karadır ('Kara Sarık').

1326 yılında Vasıt'a gelen Faslı seyyah Ibn Batuta, Ahmet ar-Rıfai'nin Umm Ubayda adlı köydeki mezarını ziyaret eder. O'nun anlattığına göre ordaki ocakta alevler içinde '*Ateş Dansı*' yapan ve ağızlarında ateş söndüren binlerce derviş vardı. Ibn Batuta onlardan '*Ahmedi Dervişleri'* diye sözeder ki, Rıfailer'in ünlü Ahmet Bedevi tarafından kurulan Mısır kolu da aynı adla bilinirdi.

Aslan ve yılan gibi hayvanları terbiye eden, ateşe giren veya ağızlarında kızgın ateş parçalarını söndüren Rıfai dervişlerinin bu pratikleriyle Dersim derviş/sufi pratikleri arasındaki benzerlik son derece açık ve çarpıcıdır.

Ibn Batuta, Anadolu seyahati sırasında Rıfai tarikatının kurucusu Ahmet Rıfai'nin soyundan gelme Şeyh İzzu'd-Din ve kardeşlerinden ve *Şeyh Ahmed Kuçek b. Tacu'd-Din er-Rifai'*nin evlatlarından bahseder.

Eflaki, *Ariflerin Menkıbeleri*'nde *Seyid Ahmed Kuçek-i Rufai* (bazen sadece *Seyit Ahmet* veya *Seyit Ahmed Rufai* diye geçer)'den sözeder ve ona mensup olanların *Ahmediler* adıyla bilindiklerine işaret eder.

O'nun iddiasına göre Seyit Ahmet bir gün Amasya'da Mevlevi Çelebi Arif'i ziyaret etmiş ve ona mürit olmuştur.

Eflaki'de adı verilen Rıfai şeyhlerinden biri de Ahmed Kuçek-i Rıfai'nin oğlu *Seyyid Taceddin*'dir. Bir keresinde bir grup dervişiyle birlikte Konya'ya giden Seyit Taceddin, Celaleddin Karatay Medresesi'nde Konya halkının büyük ilgi gösterdiği bir gösteri yapar. Eflaki'nin aktardığına göre bu gösteriye ünlü Mevlana Celaleddin Rumi'nin karısı da gider ve bu yüzden onlardan şeyh artığı (*rufat*) diye bahseden Mevlana tarafından azarlanır.

Açık ki 13. yüzyıl Anadolu'sunda Rıfai şeyhleri ve tarikatının etkinliği ünlü Mevlana'yı kıskançlığa sürükleyecek denli büyüktü.

Eflaki'nin Rıfai dervişleri olarak kendilerinden sözettikleri yalnızca bu ikilidir. O, Mahmud Hayrani'den de sözetmekte ama O'nun Rıfailiği konusunda herhangi bir şey dememektedir.

Tacüddinoğulları (1308-1425) adıyla bilinen beyliğin Seyit Taceddin Rufai ile bir ilgisinin olup olmadığı konusunda kesin konuşamıyorum.

Evliya Çelebi de kendi *Seyahatnamesi'*nde Orhan Gazi döneminde (1326-60) yaşadıklarını iddia ettiği *Şeyh Seyit Ahmet Kebir Rıfai* (1351/1352'de 63 yaşında ölmüştür) ile onun amcasının oğlu *Şeyh Hasan Rıfai*'den sözeder. Evliya Çelebi'ye göre ilkinin mezarı Amasya'nın *Ladik* şehrinde (Ladik, şimdi Samsun'a bağlıdır) Ulu Camii'dedir, ikincisi ise Tokat'ta Sünbüllü Baba civarında yatmaktadır.

Amasya Tarihi'nin yazarı H. Hüsameddin, Amasya'nın *Ladik* kasabasından çıkma tarihte meşhur dört sülaleden birinin *Seyit Ahmet Kebir-i Rufai* (Es-Seyyid eş-Şeyh Ahmed Kebir-i Rufai)'nin sülalesi olduğunu yazmakta, onun Ladik'te bulunan türbesinin çok ünlü olduğunu ve bu türbe sayesinde Ladik'in bir hac yerine dönüştüğünü söylemektedir. Amasya Tarihi'ne göre Ladik'teki Rufaiyye Tekkesi'ni o kurmuştur.

H. Hüsameddin'in yazdığına göre Seyit Ahmet Kebir-i Rufai'nin oğulları ve torunları Anadolu'da ve Arabistan'da yayılıp çoğalmış ve bu sülaleden emir olanlar da çıkmıştır. Aynı kaynakta Seyid Ahmet Kebir-i Rufai'nin evladından *Es-Seyyid Zeynelabidin-i Rufai*'nin Ladik kuzeyindeki Ahmet Saray Nahiyesi'nde tekkesi ve camii olduğu da kaydedilmektedir. Bu kaynakta adı verilen Rufai tekkelerinden biri de Rufai şeyhi ve meşhur bir bilgin olduğuna işaret edilen *Es-Seyyid Necmeddin Yahya Er-Rufai* tarafından 1363 yılında Amasya'nın Hakala Nahiyesi (Arguma, Suluova)'nde yaptırılan tekkedir.

İsmail E. Erünsal ve A. Yaşar Ocak'ın yayına hazırladıkları Elvan Çelebi'nin *Menakıbu'l-Kudsiyye Fi Menasibi'l-Ünsiyye (Baba İlyas-ı Horasani ve Sülalesinin Menkabevi Tarihi)* adlı kitabında, kitabın yayımcıları türbesinin Ladik'te olduğu söylenen ve kendisinden Seyid Ahmed-i Kebir-i Rifai olarak sözedilen kişinin Rıfai tarikatının kurucusu Ebu'l-Abbas Ahmet b. Ali Er-Rifai ile karıştırılsa da onun kendisi olamayacağına işaret etmektedirler.

1352 yılında hala hayatta olan Elvan Çelebi, Evliya Çelebi'de ve Amasya Tarihi'nde verilen kronolojinin doğru olmadığını gösteren bazı bilgiler vermektedir. Örneğin onun yazdığına göre Seyid Ahmed-i Kebir-i Rifai, Dede Garkın'ın çağdaşıdır.

Erünsal ve Ocak, haklı olarak Elvan Çelebi'deki bilgiyi daha doğru bulur ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın bu konudaki görüşünü paylaşırlar.

Buna göre Anadolu'da kendisinden *Seyit Ahmet Kebir-i Rifai* diye sözedilen ve Amasya'da Ulu Arif Çelebi'yle görüştüğü söylenen kişi gerçekte *Seyit Ahmed-i Kuçek-i Rifai* olmalıdır. Elvan Çelebi'nin Dede Garkın'la çağdaş gösterdiği, aslan binip yılanı kamçı yaparak Dede Garkın'a karşı gittiğinde Dede Garkın tarafından duvar yürütülerek karşılandığı söylenen işte bu Seyid Ahmed-i Kuçek-i Rifai olsa gerektir.

Öyle görünüyor ki, Rıfailiğin kurucusu Ahmet ile bu Ahmet birbirlerinden ilkine *kebir* (büyük), ikincisine *kuçek* (küçük) lakabı verilerek ayırt edilmişlerdir.

O halde 13. yüzyılda Anadolu'da Rıfailiği temsil eden ünlü isimlerden ikisi *Seyit Ahmet Kuçek-i Rifai* ile *Mahmut er-Rifai* (diğer adıyla Mahmut Hayrani) olmalıdırlar. Bunlara Rıfailer'in bir koluna adını verdiği anlaşılan ünlü Babai İsyanı'nın önderlerinden *Sarı Saltuk* da eklenmelidir.

Ben, *Seyit Ahmet Kuçek-i Rifai* ile *Mahmut er-Rifai* (diğer adıyla Mahmut Hayrani)'nin kardeş olduklarına inanıyorum.

Yani yukarıda verdiğim şecerede Mahmut Hayrani'nin kardeşi olarak gösterilen ve 1251/1252'de öldüğü söylenen *Ahmed bin Mas'ud* (Ahmet er-Rıfai) benim görüşüme göre büyük ihtimalle Anadolu'da kendisinden *Seyit Ahmet Kuçek-i Rifai* diye sözedilen kişidir ki, geleneklerin *Karaca Ahmet* dedikleri de bence onun ta kendisidir.

Dersim halkı Sey Mamud ile kardeşi ya da oğlu Sey Kekıl'ın ocak ve mezarlarının Muhundu'nun Lödek köyünde olduğunu ya da Lödek'teki Bamasur (M. Nuri'de Bamansor, Ali Kemali'de Barmasur) ocağının bu iki kardeş tarafından kurulduğunu ve ordaki mezarların da onlara ait olduğunu söylemektedir.

Buradaki *Lödek*, bana göre deminden beri hep bahsi geçen *Ladik* adının bir şeklinden başka bir şey değildir.

Şimdi soru şudur: Eğer ayrı ayrı kişiler oldukları düşünülürse Dersim-Kızılbaş geleneğindeki iki Ahmet (Ahmet Yesevi ve Karaca Ahmed)'in Ahmet Bedevi'yi dışarda tutarsak Rıfailer'den iki Ahmet (Seyit Ahmet Kebir-i Rıfai ve Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai) ile ilişkileri nedir?

Yürüden cansız duvarı Hacı Bektaş-ı Veli

Bindin aslana Gazanfer Karacaahmet Veli

Bence bu dizelerden Karaca Ahmed'in de *aslan binip yılanı kamçı yapanlardan*, yani Rıfailer'den olduğunu öğreniyoruz.

Bu veriler ışığında benim vardığım sonuç gelenekteki Ahmet Yesevi'nin Safeviler'le, Karaca Ahmed'in de Rıfailer'le (Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai ile) bağlantılı olduklarıdır.

Karaca Ahmet, az önce işaret ettiğim gibi benim vardığım sonuca göre Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai'nin ta kendisidir (ölm. 1251/1252). Samsun Ladik'teki türbenin bu Küçük Ahmet Rıfai'ye ait olduğu sanılıyor. '*Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Dergisi*'nden alınıp bu türbeye konan yazı da buna işaret etmektedir. Ama onun Karaca Ahmet'le aynı kişi olduğunu düşündüğüm için, Akşehir'deki kayda dayanarak Ladik'teki türbenin onun bizzat kendisine ait olmadığını, olsa olsa bu türbede onun yakınlarından birinin (belki yine aynı adı taşıyan) yattığına inanıyorum.

Ladik (Samsun)'deki türbede bulundurulan açıklamada Rıfai tarikatının kurucusu Büyük Ahmet Rıfai'nin şeceresi aşağıdaki şekilde verilmektedir (Onun Beni Rufae kabilesinden olduğu için Rıfat diye de bilindiğine işaret edilerek):

Baba tarafından şeceresi: Ali Ebi Talip-Hüseyin-Ali Zeynel Abidin-Muhammed Bakır-Caferi Sadık-Musa Kazım-İbrahim Murteza-Ahmed Salih-Muhammed-İbrahim-Musa-Ebu'l Fevaris-Mehdi-Rufae Hasan-Sabid-Yahya-Sultan Ali (Ali bin Yahya)-Ahmed ('Seyyid Ahmed Kebir-i Rifai'; Ebbul Abbas: 1118-23 Eylül 1182).

Büyük Ahmet Rıfai'nin anne tarafından şeceresinin ise Hz. Helin/Helid/Halid bin Zeyd Ebu Eyyüb el-Ensari'ye dayandığına işaret edilir.

Bu aynı açıklamada soyu bu iki yere dayandığı için Büyük Ahmet Rıfai'ye 'iki sancak sahibi' anlamlı olan '*Ebul Âlameya*' (Zül-Alemeyn) künyesi verildiği belirtilir. O'nun 12. Yüzyılda tarikatını yaymak için devrin ilim merkezlerinden olan Amasya'ya gelerek burada tekke ve zaviyesini kurduğu ve etrafına çok sayıda taraftar topladığı kayddedilir. O sıralarda Amasya'da üç Ahmedi bulunduğu için bazı karışıklıklar olsa da, şair ve alim '*Fazıl Karamemet ehli Seyyid Ahmed Kebir Rifai*'nin ayırt edilebildiğini, ama bazı tarihçilere göre Ladik'te yatanın burada anlatılan tarikatın kurucusu Büyük Ahmet Rıfai değil de, ondan ayırt edilmek üzere kendisine Küçük Ahmet Rifai denilen kişi olduğu not edilmektedir.

Bu aynı yazıya göre Büyük Ahmet Rıfai'nin kendisinin dayıları olan Mensur Betaihi ile Ebu Bekr el-Ensari el-Vasıti'den başka iki hocası daha vardı: Abdulmelik Harmti (Abdülmelik Harnati) ve Aliyyül Kari Vasıti.

Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Dergisi'nden alınıp Ladik'teki türbeye konan bu aynı açıklamada, Büyük Ahmet Rıfai'nin ilk eşinin Ebu bekir el-Vasıti en-Neccari'nin kızı Hatice Hatun olduğu belirtilir. Ahmet Rıfai'nin Hatice'den sadece Fatma ve Zehra (veya Zeynep) adlarında iki kızı olur. O'nun nesebi bu kızlarından olma torunlarıyla yürümüş.

Bunlardan Fatma devirlerinde meşhur iki büyük sufi doğurur: İbrahim el-Azep (ölm. 1212) ve Ahmed el-Ahdar (ölm. 1217).

Zehra'nın ise iki kızı ve altı oğlu olur. Bu altı oğuldan biri olan İzzeddin Ahmed es-Seyyâd (ölm. 1271), Rifaiyye tarikatının Seyyâd/Sayyâdiyye kolunun kurucusu olup tarikatın Irak, Hicaz, Yemen, Mısır ve Suriye'de yayılmasında etkili olmuştur. O'nun dedesi Ahmet Rıfai hakkında yazdığı eski bir eserden sözedilmektedir. Suudi Arabistan, Irak, Suriye, Mısır ve Lübnan gibi ülkelerde Rıfai soylu aileler bulunmaktadır.

İlk eşi Hatice'nin ölümünden sonra evlendiği Rabia'dan ise Salih adlı bir oğlu olmuş, ancak o henüz evlenmeden vefat ettiği için Ahmet Rıfai'nin nesli kızları ile devam etmiştir.

Buraya kadarki bilgilere göre 12'inci ve/veya 13'üncü yüzyıllarda Irak (Basra vd)'tan Amasya ve Karaman yörelerine bir Rıfai göçü yaşandığı açık. Rıfai tarikatının krucusu Ahmet Rıfai'nin soyu da gelip Anadolu'ya yerleşmiş, burada çoğalıp büyük bir yandaş topluluğu oluşturmuş.

Ahmet Rıfai'nin şeceresine ilişkin ulaşabildiğim tüm bilgileri birleştirip burada 13'üncü yüzyıla getirmiş bulunuyorum.

Küçük Ahmet Rıfai (Karaca Ahmet) ve Mahmut Hayrani kardeşlerin bu soydan geldiklerini düşündüğümü daha önce de söyledim. Arta kalan sorun, 13'üncü yüzyılda yaşamış bu iki ünlü kardeşin şeceredeki yerlerini tespittir. Bu ise ancak başka bazı ayrıntılar temin edildiğinde mümkün olabilir.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi'nin Ahmet Rıfai maddesinde onun Hz. Hüseyin soyundan gelen bir seyyid olduğu söylenmekte ve şeceresi Seyyid Ahmed b. Ali el-Mekki b. Yahya er-Rifai şeklinde verilmektedir. Rifai nisbesini ise atalarından Rifaa el-Hasan el-Mekki (ölm. 943)'den dolayı aldığı öne sürülüyor. Bu yazıya göre onun ceddi Rifaa el-Hasan el-Mekki, imam Musa Kazım'ın oğlu İbrahim el-Murteza neslindendi. Karmatiler'in sebep olduğu kargaşa sırasında Mekke'den İspanya'ya göçüp İşbiliye'ye

yerleşti. Ama torunlarından Seyyit Yahya 1058'de ailesiyle İşbiliye'den geri Hicaz'a, buradan da Basra'ya gelip yerleşti. Ahmet Rıfai'nin babası Seyyit Ali işte bu zatın oğludur. Onun annesi ise Ebu Eyyub el-Ensari'nin soyundan Fatıma el-Ensari'dir. Seyyid Ali, Bağdat'tan Bataih'e dönerken vefat etmiştir (1125). O sırada henüz yedi yaşında olan Ahmed'i annesi ve kardeşleriyle birlikte himayesine alan devrin büyük sufilerinden dayısı Mansur el-Bataihi büyütür. Devrin büyük bilgin ve sufilerinden Ali Ebu'l Fazl el-Vasıti'den eğitim alır. Ondan icazet alır ve hırka giyer. Vasıti öldükten sonra ise dayısı Mansur'dan terbiye, irşad ve hilafet alır. Böylece Mansur, kendisine bağlı bütün tekkelerin şeyhliğini de ona verir. Ahmet Rıfai, hem kadın hem erkek müridlerini aynı zikir meclisinde birarada bulundurduğu için tenkid edilmiş, 1155 yılında ise bu yüzden Halife Muktefi'ye şikayet edilmiş. Halife'nin yaptırdığı tahkikattan sonra ona özür dileyen bir mektup yazdığı kaydediliyor. 1160'ta hacca gittiği söylenen A. Rıfai, dönüşünde Medine'de Muhammed'in kabrini ziyaret eder. Rivayete göre selamına Muhammed'den yanıt alır, elini öpmek istediğini söyleyince, Muhammed ona elini uzatır. Menkabeye göre bu hac sırasında kendisiyle birlikte olan yakınları ve müritleri onun bu kerametine tanıklık etmişlerdir ki, bunlar arasında '*Hayyat bin Kays el-Harrani*' ile '*Adi bin Musafir*'in de bulunduğu söylenir (bir diğer kaynağa göre Ezdiliğin kurucusu Şeyh Adi, Ahmet Rıfai'nin Bağdat'taki medrese arkadaşlarındandı). Onu ve dervişlerini bir mektupla sarayına davet eden Abbasi halifesi Müstencid, onlara saygı gösterip kendilerinden tavsiye ve nasihat istemiş. Kısacası Ahmet Rıfai, Abbasi halifelerinden de hürmet gören devrinin tanınmış ve itibar gören bir sufisi olarak tanıtılmaktadır. Türbesi Bağdat'ın güneyinde Vasıt yakınındadır. Bazı menkabeler ve eserler onu Şafi bir alim olarak tanıtır, tasavvuf ve tarikat anlayışını kıtap ve sünnete uygun bulur. Kurduğu tarikat Ahmediyye, Rifaiyye ve Bataihiyye gibi değişik adlarla bilinmişse de sonraları Rıfaiyye adı öne çıkmış. Ebu'l-Hüda es-Sayyadi'nin onun hakkında yazdığı *Kıladetü'l-Cevahir* adındaki geniş bir biyografik eser mevcuttur. Bu eserdeki şiirler Kenan Rıfai'nin *Ahmed-er-Rifai* adlı kitabında da mevcutturlar.

Ahmet Rıfai ve Rıfailikle ilgili en eski kaynakların bir bölümünü konuyu derinliğine araştırmak isteyenler için veriyorum:

1)Ümmü'l-berahin fı ba'zı menakıbı sultani'l-arifin es-Şeyhü'l-kebir es-Seyyid Ahmed er-Rifai (Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa nüshası, nr. 1123). 1279'da yazıldığı tahmin edilen bu eser Ahmet Rıfai'nin geniş bir menakıbıdır.

2)Abdülkerim b. Muhammed er-Rifaii el-Kazvini (ölm. 1226)'nin 1192'de yazdığı konuya ilişkin kaynakların en eskisi olan Sevadü'l-'ayneyn fi menakibi'l-gavş Ebi'l-Alemeyn adlı eserde Ahmet Rıfai'nin nesebi hakkında da bilgiler mevcuttur (Kahire, 1301, 31 sayfa).

3)Abdülaziz b. Ahmed ed-Dirini (ölm. 1295)'nin kitabi (Kahire, 1315, 28 sayfa). Bu kitapta Ahmed Rıfai'nin seyyid olduğu kanıtlanmaya çalışılır.

4)Abdullah Muhammed Sıraceddin el-Mahzumi (ölm. 1480)'nin yazdığı kitap. Bu eserde Rıfai soydan ve tarikatından gelenler anlatılır.

5)Ebu Bekir b. Abdullah el-Ayderusi (ölm. 1508)'nin en-Necmü's-sa'iti keramati üstazi'l-kebir er-Rifa'i (Süleymaniye Ktp., Hasip Efendi, nr. 423). Bu da bir menakıb olup ilk yarısında Anadolu'da faaliyet gösteren bazı Rıfailer'in adları geçer. Bu menakıbın bir nüshasının Şifa'ü'l-eskam fi sireti gavsi'l-enam adı altında Heidelberg Kütüphanesi'nde bulunduğunu (nr. A 179/2) öğrendim. Ama bu kütüphane ile yazışıp sorduğumda böyle bir kayıt numarasının olmadığını ilettiler bana. Yine de bizzat gidip araştırmakta yarar vardır.

Abdülkadir Gilani ve Kadirizm

veya Gilanizm

Rıfailik ile Kadiriliğin sık sık bir ve aynı tarikat veya birbirinden çıkma akraba tarikatlar gibi görülmüş olmaları, ikisi arasındaki sınırların belirsizliği nedeniyle kısaca Kadiriliğe de değinmemiz gerekti.

En eski sufi İslam tarikatı olarak görülen Kadiriliğin kurucusu ve isim babası Abdülkadir Gilani'dir. O'nun adı daha tam şekliyle *Muhyi el-Din Ebu Muhammed bin Ebi Salih Cengi Dost* (1077/8 Gilan-1166 Bağdat) şeklinde yazılır. Gilan'ın Nif adlı köyünde doğdu. Asıl adının Muhyiddin, künyesinin Ebu Salih olarak verildiği de olur. Ünü bütün İslam dünyasına yayılmış büyük bir sufidir. Babası bir seyit ailesinden geldiği söylenen Ebu Swaleh (İstanbul ve Anadolu Evliyaları adlı kaynağa göre 'Seyit Musa'), annesi ise yine seyit olduğu öne sürülen Seyit Abdullah Sauma'nın kızı Fatma'dır.

Küçük yaşta babasını yitiren Gilani (El-Gili), annesi ve dedesi Seyit Sauma tarafından büyütüldü. 17/18 yaşına geldiğinde eğitim için gönderildiği Bağdat'a yerleşti. Ebu Zekeriya Tebrizi (ölm. 1109) altında filoloji, Ebu'l-Wafa b. el-Akil (ölm. 1121) altında hukuk çalıştı. Sonraları Sufizme (tasavvuf) eğilim gösterip Şeyh Ebu Saeed Mahzumi ve/veya Ebu'l Hayr Hammad el-Dabbas (ölm. 1131)'ın izleyicisi oldu.

O'nun faaliyet alanı öldüğü tarihe kadar hep Bağdat'tı.

Yaşadığı dönem sufizmin yayıldığı ve zafer kazandığı bir çağdı ve kendisi de bu çağın en büyük seyit ve sufilerinden biri olarak görüldü. Elli yaşında başlattığı vaazları sırasında 70-80 bin kişinin toplandığı söyleniyor. Bu vaazlara Abbasi halifeleri ve yüksek görevlileri de katılmıştır. Bazı kaynaklar onu İslam dünyasının en büyük seyidi ve sufisi olarak tanımlar. Kurduğu tarikat sayısız yandaşları ve oluşturulan vakıflar sayesinde uzun süre yaşadı ve daima kendi soyundan kişilerce yönetildi. Merkezi Bağdat'ta bulunan bu sufi ve barışçı tarikat Irak'ın yanısıra İran, Suriye, Anadolu, Orta Asya, Hindistan ve Kuzey Afrika'ya varana dek yayılıp güçlendi. Bu tarikatın Irak'taki merkezinin 13'üncü yüzyılda Moğollar, 16 ve 18'inci yüzyıllarda ise Safevilerce ortadan kaldırıldığı, ama Osmanlılar'ın Bağdat zaptını takiben yıkık türbesinin 1535'te Kanuni tarafından onarıldığı ve tarikatın eskisinden daha görkemli şekilde yeniden canlandırıldığı rivayet edilmektedir.

Irak hariç başka hiç bir ülkede ilk Kadiri tekkelerinin ne zaman kurulduğuna dair çok fazla güvenilir bilgi yoktur. Bu tarikatın Fas'a Abdülkadir Geylani'nin İbrahim (ölm. 1196, Wasit) ve Sincar'ın bir köyü olan Ciyal'de ölen Abd el-Aziz adlarındaki iki oğlu tarafından sokulduğu söylenmektedir. Bu iki kardeş İspanya göçmüş, ama onların soyundan gelenler 1492'de Granada'nın düşüşünden az evvel Fas'a kaçmak zorunda kalmışlardır. Onların şeceresi El-Kadiri el-Hasani (1679) tarafından verilmektedir. Gilani'nin Fas'taki halveti 1692/3 kadar erken bir tarihte anılmaktadır. Pakistan'daki Gilani ailesi üyeleri Urdu dilini öğrenme gereği duymuş.

Bu tarikatın Anadolu (Küçük Asya) ve İstanbul'a 1631'de ölen İsmail Rumi tarafından sokulduğu ve Tophane'de Kadirihane diye bilinen Hankah'ın ve bölgedeki 40 kadar diğer zaviyenin onun tarafından kurulduğu kaydedilmektedir. Bu nedenle de İsmail Rumi aynı zamanda 'Pir-i Sani' (İkinci Pir) olarak bilinmektedir.

Fakat, benim düşünceme göre Kadiri tarikatı Anadolu'da çok daha eski olup özellikle Rıfailik şemsiyesi altında en az 13'üncü yüzyıldan beri mevcuttu. Bunun en önemli kanıtlarından biri Taptuk Emre ile onun halifesi ünlü Yunus Emre'nin Kadiri olduklarına ilişkin rivayettir. Dervişler arasında yaygın bu rivayete F. Köprülü de değinir, ama o dönemde Anadolu'da Kadiriliğin yayıldığına dair bir bilgi bulunmadığını söyleyerek bu rivayeti inandırıcı bulmaz. İlginçtir ki inandırıcı bulmadığı bu rivayetin muhtemel kaynağı olarak gösterdiği Yunus Emre'nin Divan'ındaki ilahilerde geçen mısralar Köprülü'yü tekzip ediyor.

İşte Yunus Emre Divan'ındaki mısralar:

"*Abdü'l-Kadir gibi bir er bulunmaz*

Medet et Sultanım Şeyh Abdu'l-Kadir"

Kısacası, bence Hacı Bektaş ve Sarı Saltuk gibi, onlarla ilişkilendirilen Yunus ve şeyhi Taptuk da Rıfai-Kadiri idiler.

J. P. Brown'un aktardığı bir geleneğe göre Fatih Sultan Mehmet zamanında İstanbul'da Şeyh Mehmet Gilani ve kardeşi Arslan Ali'nin mezarları tespit edilmiştir. Bu öykü de Kadiriliğin Anadolu'da sanılandan çok daha eski olduğuna işaret eder. Pek çok kaynakta 1363'te kurulan Yeniçeri Ocağı'nın fikir babası Cendereli Kara Halil'in bir Kadiri olduğunun kaydedilmiş olması da bir diğer kanıt

olarak anılabilir. Böylece Yeniçeri Ocağı'nın kurucuları arasında da Rıfai-Kadiri'ler bulunduğunu görüyoruz ki, tüm bu bulgular alt alta yazıldığında Bektaşilik denen şeyin Rıfai-Kadiri tarikatının Anadolu'daki kolu veya adı olduğu açığa çıkar.

Anadolu'da Kadiriliğin geç dönemlerde ozan Eşref-zade Şeyh Abdullah Rumi'nin kurduğu Eşrefilikle özdeşleşmiş olması mümkünse de, onu Kadiriliğin Anadolu'daki '*birinci kurucusu*' saymak bence isabetli değildir.

Fuat Köprülü, Kadirizmin Rum'daki temsilcisinin Kadiriyye'nin kollarından biri olan Eşrefiye'nin kurucusu İznikli Eşref-Oğlu Rumi (1353-1469/1470) olduğunu, Eşref-oğlu'nun Divan'ında Yunus Emre tesiri bulunduğuna işaret eder. Köprülü'nün aktardığına göre, Eşref-oğlu, önce Hacı Bayram Veli'den, sonra da Abdülkadir Gilani'nin torunlarından Hüseyin Hamevi'den feyz almıştır. Bir Kadiri şeyhi olarak halkı kendisine çağıran Eşref-Oğlu Rumi, ünlü Hacı Bayram Veli'nin damadıdır (Bk. Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, s. 295, dipnot 11 ve s. 297-8).

J. P. Brown, Eşref-Oğlu Rumi'nin İznik'teki mezarının daha 17'inci yüzyılda bir hac/ziyaret yeri olduğuna işaret etmektedir (Bk. The Darvıshes, s. 102).

Bana öyle geliyor ki, bazı kaynaklarda Eşref-oğlu Rumi (Eşrefoğlu Abdullah Rumi, Eşref-zade) ile İsmail Rumi (ölm. 1631) karıştırılmaktadır.

Kadiriliğin Anadolu'daki kollarından Eşrefiyye'nin kurucusu şair Eşref-Oğlu'na ait olduğunu sandığım aşağıdaki şiirde gördüğümüz Karaca Ahmet (Karaca Ahmet'in Mahmut Hayrani'nin kardeşi Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai ile bir ve aynı olduğunu daha önce açıkladım) övgüsü de benim vardığım sonuçları doğrulayıcı türdendir:

Karacaahmet ulu Veli

Akıllanır gelen deli

Karşısında Hayran Bali

Sultan Kracaahmet Sultan

Eşrefoğlu kamil insan

Türbesinin önü yazı

Etrafı hep koyun kuzu

Yetişince Bayram Gazi

Sultan Karacaahmet Sultan

Eşrefoğlu kamil insan

Türbesinin önü ahlat

Ahlat değil o bir hikmet

İmdat eyle Karacaahmet

Sultan Karacaahmet Sultan

Eşrefoğlu kamil insan

Dervişleri giyer aba

Onlar gezer tekke türbe

Karşısında Gözcü Baba

Sultan Karacaahmet Sultan

Eşrefoğlu kamil insan

Karacaahmet Sultan adlı derginin Ağustos 1988 sayısında (s. 45) rastladığım bu şiirin altına düşülen bir dipnotta, ünlü şair Eşrefoğlu teşhis edilemediği için, bu şiirde Karacaahmet'in oğlu Eşref Sultan'dan sözedildiği öne sürülüyor. Ama bu karıştırma Karacaahmet'in gerçekten Eşref Sultan adında bir oğlu varsa, onun Eşrefoğlu diye bilinen ünlü şairle aynı olup olmadığını araştırmak bakımından işe yarayabilir.

Çeşitli ülkelerde kurulan Kadiri zaviyeleri hayli bağımsız olarak varolmuşlar.

John P. Brown '*The Darvıshes'* adlı kitabında İstanbul'daki Kadiri tekkelerinin listesini aşağıdaki gibi vermektedir (Bk. a.g.e., s. 473-483, *Convents at Constantinople* başlıklı kısım):

Kadiri Tekkeleri (adları ve parentez-içinde bulundukları yerler): Yahya Efendi Tekkesi (Beşiktaş), Hekimoğlu Ali Paşa, Fauri (Eyüp'e yakın Bülbülderesi'nde), Piali Paşa (Okmeydanı yakınında), Rasmi (Edirnekapısı civarında), Ali Baba (Piali Kosha civarında), Turabi (Kalender Turabi?), Kiurukji (Asmalı Sokak civarında), Paşmakçı (Kasımpaşa), Yarmacı Baba (Üsküdar-Liman Paşa), Şeyh Mehmet Hifaf (Küçük Hamam-Balcı Yokuşu), Ghausi Ahmet Dede Tekkesi, Hamdi Efendi (Sinan Paşa'da), Haydar Dede Tekkesi (Saraçhane yakınında), Hilim/Halim (Üsküdar-Zincirlikuyu), Cedid Hacı Dede (Üsküdar-Tunus Bağı), Abd-ul-Salam (Khawas Kiui), Taşçı (Kasımpaşa), Şeyh Halil Efendi tekkesi (Altımermer yakınında), Nizami-zade (Şehremini yakınında), Paik Dede (Silivrikapısı'nda), Chekeh-zade (Eski Ali Paşa yakınında), Şeyh Umr Efendi (Eğrğkapısı-Hacı İlyas), Taşçı (Davut Paşa iskelesi civarında), Kadiri Tekkesi ((Çağala-zade saray civarında), İsmail Rumi Hazretleri tekkesi (Tophane), Kartal Ahmet Efendi (Üsküdar-Pazarbaşı), Mahmut Efendi (Eyüp), Şeyh Rasmi (Karagümrük), Ramlı/Rammali (Şehremini civarında), Yanık (Kasımpaşa-Ferhatağa), Kadiriye (Tophane), Nebati (Tophane), Mubir/Muabbir Hasan (Kasımpaşa), Dibili Kale Ahmet Efendi tekkesi (Yeni Mevlevihane civarında), Şeyh Tai Efendi (Haseki civarında), Hacı İlyas tekkesi (Eğrikapı-Batgan).

Ortodoks (Sünni) bir tarikat gibi tanıtılsa da Sünni İslam'la hiçbir şekilde bağdaşmayan doktrin ve pratiklerine de işaret edilmektedir. Sözgelimi özellikle Gilanizm adı altında bilindiği Kuzey Afrika'da Abdülkadir Geylani'ye yandaşları tarafından tanrılık atfedilir, kendisine tapılırdı. Bir derviş tarikatı olan Kadirizm'de Sünni İslam'la bağdaşmayan daha pek çok eğilim sayılabilir.

Anadolu Kadirileri'nin işareti İsmail Rumi tarafından benimsetildiği söylenen yeşil bir gül imiş. Mısır Kadirileri türban ve sancaklarında beyaz rengi kullanmışlar.

Fransızlar'ın Cezayir'i işgali döneminde Kadiri tarikatı da politik bir rol oynar, hatta ordaki Kadiriler'in lıderi Muhyi'l-Din'e direnişin liderliği teklif edilir.

Kadirilik, değişik ülkelerde ordaki kurucularının adlarıyla Eşrefilik, Rumilik (kurucusu: Şeyh Tosyalı İsmail Rumi'dir), Hilalilik, Esedilik, Halisilik, Garibilik, İsevilik, Yafeilik ve Semadilik gibi adlarla bilinmiştir.

Kadirizm konusunda yukarıdaki özette yararlanılan bazı kaynaklar:

Enc. Of İslam, Kadiriyya md.

Britannica

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi

Hundred Great Muslims, Jamil Ahmed

John P. Brown, The Darvishes

Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar (Diyanet İşleri Bakanlığı yayınları, İkinci Basım, 1966).

İsmet Zeki Eyuboğlu, Bütün Yönleriyle Tasawuf-Tarikatlar, Mezhepler Tarihi, Der Y., İst., 1990

Ahmet Yesevi, Şeyh Hasan (Şah Hasan) ve Seyit

Geç Dersim aşiretlerinin kendi kökenlerine ilişkin bir geleneği Ahmet Yesevi ile ilişkilendirilen Şeyh Ahmet ve oğulları Şeyh Hasan ve Seyit rivayetidir. Bu rivayetin yerli yabancı yazar ve seyyahlar tarafından değişik zamanlarda kayda geçirilmiş çeşitli versiyonları mevcuttur. En ayrıntılı versiyonlarından biri 1930'ların başında Jandarma Umum Kumandanlığı tarafından hazırlanmış olan *Dersim* adlı kitapta şu şekilde kaydedilmektedir:

"Garbi Dersim'e gelince, bu mıntıkada sakin aşiretler arasındaki tradisyon şudur: Ecdatları Horasan'da mukim Şeyh Ahmedi Yasevi imiş. Cengiz istilası üzerine Ahmedi Yasevi'nin oğlu Şeyh Hasan Dede aşiret halkı ile Irak'a göçetmiş, orada Abbasi halifesine dehalet ederek iskan edilmiş. Hasan Dede bir aralık Hicaz'a ve oradan Mısır'a geçmiş ve Bağdad'a döndüğü zaman o yerlerde kalamayacağını kestirerek aşiret halkı ile Anadolu'ya geçmiş ve Konya Selçukluları'ndan Alaeddin'e tebaiyet etmiş. Alaeddin, bir hemşiresini Hasan Dede'ye tezviç ederek onu aşiretiyle beraber Malatya civarında iskan etmiş. Bu aşiret Yavuz Sultan Selim zamanına kadar bu mıntıkada kalmış. Yavuz'un Şiilikle birahmane mücadelesi sırasında korku ile Dersim'e kaçmışlar. Şeyh Hasan Dede yolda ölmüş, Kebanmadeni kazasının Şeyh Hasan karyesinde defnedilmiş. Hasan ve Seyit ismindeki iki oğlu aşiret halkı ile beraber asıl Dersim mıntıkasına göçmüşler. Hasan, Hozat ve civarında kalmış. Seyit, kendi tevabii ile Ovacık mıntıkasına geçmiş. Hasan'ın *Abbas*, *Karaballı*, *Kırık* ve *Ferhat* isminde dört oğlu olmuş. Bunların herbiri bir aşiret halinde taazzuv etmiş. Bugün Şey Hasananlı grubu altında Abbas, Karaballı, Ferhat aşiretleri vardır. Ve esas aşiret grupları olan bunlar da daha küçük kabileler haline inkısam etmişlerdir. Seyit ismindeki diğer kardeşin *Koç*, *Kal*, *Kav* isminde üç çocuğu olmuş, bunlardan Koç'un *Şam* ve *Resik*; Kal'ın *Bal*, *Abbas*, *Persim*, *Keçel*; Kav'ın *Beyt*, *Maksut*, *Bezgever* adlı çocukları olmuş. Zamanla her biri bugün aynı namlarla anılan aşiretleri teşkil etmişler. Bunlardan daha bir takımı küçük gruplara ayrılmışlardır. Garbi Dersim'e bugün hakim nafiz olan aşiretler bunlardır. Bu aşiretlerin herbiri dedelerinin Ahmedi Yesevi olduğunu, Horasanlı ve Türk olduklarını, Malatya'dan hicret ettiklerini ve Şeyh Hasan Baba ismindeki dedelerinin Gebanmadeni'ndeki Şeyh Hasan köyünde metfun olduğunu bilir ve söylerler...Garbi Dersim'i teşkil eden ve Türk olduklarını söyleyen bu aşiretlerin Dersim'in ilk sakinleri olmadığı ve yakın bir tarihte mezkur mıntıkaya göçtükleri şüphesizdir" (a.g.y., s. 44-45).

Mehmet Nuri Dersimi de *Hatıratım* adlı kitabında bu aynı rivayeti kaydetmektedir. O'nun kaydettiği versiyonda Şeyh Hasan'ın kardeşi Seyit'in bir adının da *Kalemamsor* olduğu ve Kalemamsor sözcüğünün '*Kırmızı Elbiseli'* anlamına geldiği açıklaması yeralmaktadır:

"*Kalemamsor, kırmızı elbiseli manasını ifade eder"*

(Bk. M. N. Dersimi, *Hatıratım*, Dersim Seyitleri başlıklı bölüm, s. 132).

M. N. Dersimi'nin *Kalemamsor* (Khalemamsor) sözcüğünün anlamı konusundaki bu kaydı ona ayrıntı gibi görünmüş olsa da bence geleneğimizde bu adı taşıyan kişiliği tespit açısından anahtar önemdedir.

Kalemamsor adı değişik kaynaklarda ve halk dilinde Khalmamsar, Khalmamsır (Khalmemsır), Khalmamsor (Khalemamsor), Kalman Sar, vd gibi çeşitli şekiller altında görünmektedir.

Mehmet Nuri'nin *Kırmızı Elbiseli* anlamına geldiğini kayda geçirdiği *Kalemamsor* şekli bana *Surkhalaman (Surhalaman)* kavramını hatırlatıyor. Bayrak ve giysilerinde kırmızı renk kullanan Mezdekiler ile onların bir devamı gibi görülen Hürremiler *Kırmızı Bayraklı Halk* anlamında *Surhalaman* veya *Kırmızı Elbiseli Halk* anlamında *Surkh-Jamagan* olarak adlandırılmışlardır. Bu kombinasyonlardaki *Surh* kelimesi kırmızı, *alam/alem* kelimesi bayrak veya işaret, *jamagan* ise elbise demektirler.

Bir teze göre Şeyh Haydar (Şah Haydar)'dan itibaren Safeviler için kullanılan *Kızılbaş (Surh-i Ser)* adının kökeni de bu sözcüklerdir. Bu görüşe ben de katılıyorum. Çünkü Dersim geleneğindeki *Khalemamsor (Kırmızı Elbiseli, Kırmızı Bayraklı, Surhalaman)* adının kesinlikle *Safevi Şeyh Haydar*'a referans olduğunu düşünüyorum. Geleneğimizdeki Mansur, Bomesur, Bava Sur, Bava Mansur, Kalman Sar ve Khalemamsor, bir ve aynı adın değişik varyantlarıdır ve hepsinden kasıt da Şah Haydar'dır.

Geleneğin bazı versiyonlarında kardeş gösterilen Şeyh Hasan ("*Şıx Hesene Kızılbaş"*?) ve Seyit (*Khalemamsor*) ikilisinin ilişkileri bazı versiyonlarda efendi-hizmetçi gibi sunulur. Bir versiyonda efendi konumundaki Şeyh/Şah Hasan, bir diğerinde ise Kalemamsor (Seyit)'dur. Bu tartışmanın Şeyh Hasananlılar ile Seydanlılar arasındaki rekabetle ilişkili olduğu açıkça görülmektedir.

M. Nuri Dersimi'deki versiyona göre Şeyh Hasan, kendi kızı '*Goncasor*'u Kalemamsor (Seyit)'la evlendirmiştir. M. Sadık Yiğitbaş'ın *Kığı* adlı kitabında ise kızı '*Kıncasur*'u Şeyh Hasan'la evlendiren *Kalman Sar*'dır.

Goncasor (Kıncasur) adı da Dersim dilinde *Kırmızı Elbiseli* (Khalemamsor, Surhalaman, Surhjamagan, Kızılbaş) demektir.

Yiğitbaş'ın aktardığı versiyonda Horasan'dan Malatya'ya geldikleri söylenen Kalman Sar ve Şeyh Hasan'ın Dersim içine farklı bir güzergâhtan girdikleri söylenmektedir. Buna göre Malatya'dan önce Nazımiye civarındaki Kalmam köyüne gelirler, daha sonra buradan da Hozat-Ovacık tarafına göçerler. Yiğitbaş'ın versiyonuna göre Şeyh Hasan'dan türeyen aşiretlere Şeyh Hasananlılar, Kalmam Sar'dan türeyenlere de Dersimliler denmiştir.

Taylor'un anlatımında Şeyhasananlılar Dersim'e Malatya Akçadağ'dan gelmiş gösterilirler. Burada Kürecik'in ve vaktiyle Doğanşehir'in de dahil olduğu Akçadağ'ın Bizans çağı kadar eski bir tarihten beri *Arga* ve/veya *Karaesios* (*Karesi* okunabilir) gibi adlar taşıdığını hatırlatmak zorundayım. 1850'ye kadar Arga adıyla bilinen Akçadağ'ın şimdiki adı bu tarihten sonrasına aittir.

1954 yılına kadar Samsat ve Adıyaman (Hısn-ı Mansur) da Malatya'ya bağlı yerleşmelerdi. Geçmişte Bizans ile Araplar arasında bir sınır kenti olan Malatya, ocakların eski merkezlerinin bulunduğu yerdir. Bava Mansur ve Kureyş ocaklarının eski merkezleri de muhtemelen Malatya'da (veya Malatya- Antakya/Tarsus koridorunda) idiler.

M. N. Dersimi, Şeyh Hasan ve Seyit ikilisine ait bir şecereden de sözetmekte, Seydan grubunun Seyit Kemalan kabilesinden olup Budik köyünde oturan *Poso oğlu Koca Sori*'nin elinde bulunduğu söylenen ve kutsal gibi görülen bu şecerenin tüm çabalarına rağmen kendisine gösterilmediğini yazmaktadır. O'nun aktardığına göre bulunduğu evi hac yerine dönüştürmüş olan bu şecerenin gerçekte Şeyh Hasan tarafına mı, Seyit (Kalemamsor) tarafına mı ait olduğu da tarışılan bir konu olmuştur.

M. Nuri'de Bal, Seyit (Khalemamsor) ve Seyit Kemal adları adeta birbiri yerine kullanılır. Balan, Seydan ve Seyit Kemalan adları onda bir ve aynı topluluğu veya aşireti tanımlar gibidir. O'na göre Kalemamsor'un seyit olması nedeniyle ondan türeyen aşiretlere Balan (veya Seydan) denmiştir (Bk. M. N. Dersimi, *Hatıratım*, s. 131-136).

Yanlış şekilde sadece Batı Dersim aşiretlerine münhasır sanılan Şeyh Hasan-Seyit geleneğinin bütünsel bir analizine geçmeden önce, bu analizin anlaşılabilmesi için buraya kadarki özet bilgiler gerekliydi.

Şimdi bu geleneğin ayrıntılı analizine geçebilirim.

Edip Yavuz, yukarıdaki gelenekte adı geçen Şeyh Hasan'ın Celairi Şeyh Hasan Buzurg (ölm. 1356) veya Çobani Şeyh Hasan Küçük (Küçük Hasan, ölm. 1343) olduğu görüşündeydi. Yani Dersimli Şeyh Hasan onun görüşüne göre ikisi de Moğol, çağdaş ve rakip olan bu iki Hasan'dan biri olmalıdır.

Dersim ve çevresi ile bir ilgi ve ilişkileri olmakla ve Şii bir eğilim de taşımakla birlikte benim vardığım sonuç bu iki Hasan'dan hiçbirinin Dersimli Şeyh Hasan olmasının kesinlikle mümkün olmadığıdır. Edip Yavuz, bu yorumuyla bu gelenekten hiç bir şey anlamadığını ortaya koymuştur.

Jandarma Umum Kumandanlığı'nın yayını olan *Dersim* adlı kitapta ise Dersim geleneğindeki Şeyh Hasan'ın Akkoyunlular'dan olduğu görüşü ifade edilmektedir. Bu görüş bana göre gelenekteki Şeyh Hasan'ın kimliğini tam olarak tespit etmemekte, ama gerçeğin bir boyutunu kısmen de olsa yakalamaktadır.

M. Nuri Dersimi, Şıxhasan aşiretlerinin ecdadı olan gelenekteki Şeyh Hasan'ın Çemişgezek emiri Pir Hüseyin'in torunu ve Muhsin'in oğlu '*İkinci Şıxhasan'* olduğunu kesin bir dille öne sürmekte ve yanlış şekilde *İkinci* numarası verdiği bu Şıxhasan'ın herhangi bir kaynak göstermeden Karabal, Abbas, Kırgan ve Ferat adlarında dört oğlu bulunduğunu iddia etmektedir (Bk. M. N. Dersimi, *Hatıratım*, s. 136).

M. N. Dersimi, bana göre geleneğin Şeyh Hasan'ını kabaca doğru bir kontekste (Çemişgezek emirleri arasında) aradı, ama ne geleneği çözebildi ne de Şeyh Hasan'ı saptayabildi. O'nun geleneğin Şeyh Hasan'ı dediği kişi akla en son gelebilecek bir figürdür ve gelenekteki anlatımın hiç bir boyutuyla bağdaşmamaktadır.

Burada adını verdiğim kaynakların hiçbiri gelenekteki Ahmet Yesevi ve Seyit (Khalemamsor)'i araştırmaya ciddi olarak yanaşmadılar. Sadece Şeyh Hasan konusunda bazı görüşler beyan etmekle yetindiler. Ama bu kaynaklar dışında bu geleneği anlamaya ve çözmeye çalışan başka birileri de bildiğim kadarıyla ne yazık ki çıkmadı.

Şimdi sıra kendi düşüncemi mümkün olduğunca özet biçimde ifade etmeye geldi.

Bana göre halihazırdaki şekliyle Şeyh Hasan-Seyit (Kalemamsor) geleneği kronoloji ve isimler itibariyle farklı dönemlerin olaylarını ve isimlerini tek bir olaymış sanıp karıştırıyor ve adeta yeniden harmanlıyor.

Bu rivayette yansıyan olaylar ve kahramanlar tek değil.

Örneğin, bu rivayetin bir parçası *Akkoyunlu Uzun Hasan* (1425-1478) ve *Safevi Şeyh Haydar* (1460-1488)'la ilişkilidir. Bana göre rivayetin kızını Khalemamsor'la evlendirdiğini söylediği Şeyh Hasan, kesinlikle Akkoyunlu Uzun Hasan'dır ve onun kızıyla (*Alemşah Begum, Dersim geleneğinde Kıncısur/Goncasor*) evlendiği söylenen Khalemamsor (Seyit) ise kesinlikle Safevi Şah Haydar'dır.

Bu olay tarihsel kayıtlarda zaten mevcuttur.

Tarihsel kayıtlarda rastlanmayan Dersim geleneğindeki *Khalemamsor* adıdır ki, bu adın *Kırmızı Elbiseli* anlamına geldiği şeklindeki çok önemli bir ayrıntının korunmuş olmasını M. Nuri Dersimi'ye borçluyuz. Taşıdığı anlam nedeniyle bu adın Pavlakiler'e de referanslar içermesi mümkün olmakla birlikte rivayette kasıt *Safeviler*'dir.

Kızılbaş adının yeniden kullanıma girmesinin kendi yandaşlarına *kırmızı başlık* giydiren Safevi Şeyh Haydar'la birlikte başladığı ve bu nedenle Dersimliler de dahil olmak üzere kendisi ve yandaşlarının *Surh-i Ser (Kızıl Baş)* ve/veya Haydari olarak bilindikleri hatırlanırsa geleneğimizin bu bölümünde *Akkoyunlu Uzun Hasan* ile *Safevi Şeyh Haydar*'dan sözedildiği son derece açıktır.

İşin içine 1900 yılında yayınlanmış *Survivals Among The Cappadocian Kızılbaş (Bektaş)* başlıklı makalesinde J. W. Crowfoot'un Haydar Sultan ve Hasan Dede adlı Kızılbaş köylerinde kaydettiği lokal gelenekte *Hoca Ahmet* (yani Ahmet Yesevi) olarak da bilindiği söylenen *Safevi Şeyh Haydar* girince Dersim geleneğinde adı geçen Ahmet Yesevi'nin Türkistanlı Ahmet Yesevi ile hiç bir ilişkisinin olmadığı, bu gelenekteki *Yesevi* (bazen Yusevi veya Yussufi) adının eğer Sufi sözcüğü ile ilişkili değilse hemen hemen kesinlikle *Safevi* adının bir telaffuzu veya şekli olduğu benim görüşüme göre oldukça net şekilde açığa çıkmaktadır.

Bana göre sadece Dersim geleneğinin değil, genel olarak Anadolu'daki Kızılbaş-Alevi geleneklerinin *Yesevi*'si de gerçekte *Safi* veya *Safevi* adına referanstır. Başka deyişle Kızılbaş geleneğindeki Yesevilik, Safeviliğin ta kendisidir ve bu gelenekte Ahmet Yesevi'nin halifeleri olarak tanıtılanlar da genelde Safevi halifeleridir.

Daha spesifik olunursa geleneklerin Ahmet Yesevi'si kişi bazında bazen Ahmet Yesevi (Hoca Ahmet) ile çok eskilerden beri aynı sanılan veya karıştırılan *Karaca Ahmet*'e, bazen *Safevi Şeyh Haydar*'a, bazen de bu ikilinin bileşkesine tekabül eder görünmektedir. Ahmet Yesevi olarak referans verilen kişinin Safevi Şeyh Haydar (belki onun babası veya Safeviler'den bir başkası) olması ihtimali daha büyüktür gibi. Şeyh Safi adının tüm Safevi şeyhleri/şahları için ortak bir ad gibi kullanıldığı örneklere rastlandığını da not etmeliyim. Sözgelimi Evliya Çelebi Şeyh Cüneyt'ten de Şeyh Safi olarak sözetmektedir.

Başaşağı edilmiş olan Dersim-Kızılbaş gelenekleri bana göre ancak bu yorumla birlikte ayakları üzerine ve tarihsel bir zemine oturtulabilir.

Dersim'in Şah Hasan-Seyit geleneğindeki *kim efendi kim hizmetçi* tartışmasının kaynağı Akkoyunlular'la Safeviler arasındaki ilişkilerin tanımına ve yorumuna ilişkindir.

Başka deyişle *Uzun Hasan* (1466-1478)'ın mı, *Şeyh Haydar*'ın mı önde geldiği, bunlardan hangisinin diğerine tâbi olduğu tartışmasıdır.

Dersim sathında bu tartışma Şeyh Hasanan ve Seydan aşiret federasyonları arasındaki ilişkilerde ve rekabette somutlaştırılıyor.

Yeri gelmişken Dersim sözlü geleneğinde geçen *Kanune Kırmanciye* (Kırmanciye Kanunları) kavramının tarihin *Hasan Padişah Kanunları* dediği Uzun Hasan'ın koyduğu yasalara referans olabileceğini de not etmeliyim.

Gelenekteki yorumda Şeyh Hasananlılar Akkoyunlular'la, Seydanlılar ise Safeviler'le özdeşleştirilmekte, Şeyh Hasanan ve Seydan ayrımı ve anlaşmazlığı Akkoyunlu-Safevi ayrılığı ve çatışması gibi sunulmaktadır.

Bu yorum kendilerinden *Geç Dersimliler* olarak sözettiğim Şeyh Hasananlılar'ın Akkoyunlu, Seydanlılar'ın ise Safevi olduğu şeklinde bir görüş içermektedir.

Böylece geleneğimizin Geç Dersimliler dediği katmanın iki önemli öğesini daha tespit etmiş bulunuyorum. Bunlar Safeviler ile Akkoyunlular'dır.

Dersim aşiret adlarındaki *Uşak* sözcüğü, eğer *Saka* adının bir şekli değilse bu Türkmen tabakayla (Akkoyunlular) karışmış olmanın bir kalıntısı olabilir. Elimde Çemişgezek emirler ailesiyle Akkoyunlular'ın yönetici ailesi arasında karşılıklı evlilikler yapılarak yakın akrabalıklar kurulduğuna ilişkin veriler ve Akkoyunlular'ın özellikle Deylemiler ve Gilaniler'le yakın işbirliği ve ittifaklarına dair bilgiler bulunduğunu belirtmeliyim.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri gerçekte esas olarak yerli halklara, özellikle Zazalar'la Kürtler'e dayalı Zaza (Deylemi)-Türkmen ve Kürt-Türkmen konfederasyonları idiler. Hanedan aileleri çeşitli kaynaklarda da işaret edildiği gibi kan olarak çok karışıklardı. Bu nedenle de pek çok yerde o yörenin yerlileri içinde giderek eridiler. Ama geride izleri ve anıları kaldı.

Türkmen beyliklerinde Deylemiler'in ve Kürtler'in yeri ve rolü önemliydi. Akkoyunlular daha çok Dımılı (Dümbeli-Zaza)'lere dayanırken, Karakoyunlular Goranlar (Ehl-i Haklar) ve Kürtler'le karıştılar. Türkmenler'in önemli bir bölümünün Zaza dilini ve Kızılbaşlığı (Ehl-i Hakk'ı ve Safeviliği) benimsedikleri biliniyor.

Ama Dersim'de Akkoyunlu öğenin yeri çok fazla değil. Çünkü Akkoyunlu Konfederasyonu'na dahil Zaza ve Kürt aşiretlerine de sık sık Akkoyunlular denerek referans verilmekte ve bununla onların etnik Türkmen oldukları değil, mensup oldukları aşiret ittifakı (siyasi ittifak) kastedilmektedir. Öte yandan Dersim'in Şah Hasan-Seyit geleneğinde Uzun Hasan'dan başka Şah Hasan'lar ve onlarla ilişkili olaylar da var.

Kısacası Dersim geleneği benim görüşüme göre üç, hatta Yezdi Şeyh Hasan ile birlikte tam dört Şeyh Hasan'dan unsurlar içerir. Arta kalan Şeyh Hasan'lar Çemişgezek emirleri *Birinci Şeyh Hasan* (1460?-1473?) ile *İkinci Şeyh Hasan* (1514-1543/44)'dırlar (Bunlara Şeyh Adi'nin oğlu olarak tanıtılan Şeyh Hasan da eklenmek zorundadır. Ben Yezdiliğin kurucusu Şeyh Adi'nin Rıfailiğin kurucusu

Ahmet Rıfai olabileceğini düşünüyorum). Aslında geleneğin çekirdeği esas olarak onlara dairdir ve geleneğin kimi versiyonlarında Seyit (Khalemamsor)'in kardeşi olarak gösterilen de büyük ihtimalle Çemişgezek emirleri olan Şeyh Hasanlar'dır. Bu Çemişgezek emirleri Şerefname'nin kaydında Erzurum merkezli *Saltuklular* soyundan gösterildiklerine göre, Dersim geleneği Saltuklular ile Safeviler'in kardeş olduklarını, yani ortak orijinden olduklarını söylemiş oluyor. Halk dilindeki "*Şıx Hesene Kızılbaş*" tanımlaması da buna işaret olabilir.

Ünlü Sarı Saltık benim düşünceme göre işte bu Saltuklular'ın soyundandır. Çemişgezek emirliğinin kurucuları ve yöneticileri Saltuklular soyundan gelmeydiler. Safeviler'in kurucusu Şeyh Safi ve aşireti Dımılı olduklarına göre Saltuklular'ın da Dımılı olmaları olanaksız görünmüyor. Belki de onlar Safeviler'den kopma bir kol olup Erzurum ve Dersim çevresine 10. Yüzyıl Deylemi yayılması sırasında geldiler.

Sarı Saltıklı Seyit Seyfi Dede'nin Sarı Saltık üzerine bir şiirinden aldığım şu dörtlük Saltuklular'la Deylemli Musafiriler ve Safeviler arasındaki ilişkiye işaret edebilir:

Seyyid Meşhur derler hem senin atan

Erdebil şehrinde ceddindir yatan

Horsof'u Moskof'tan kurtarıp alan

Erenler serdarı Pir Sarı Sultan

(Bk. Ali Kaya, *Tunceli*, s. 93-94)

Dersimliler, özellikle Batı Dersim'in Çemişgezek veya Melkişiler adıyla bilinen aşiret konfederasyonu Safevi Devrimi'ne aktif şekilde katılmışlardı. Onlar bizzat İran'ın ve Horasan'ın kendisinde de bu devrimin ve davanın kazanması için aşiretler halinde savaştılar. Ama Çaldıran yenilgisi ile birlikte *Safevi Devrimi* dalgası gerilemeye başlamış, Horasan da dahil İran ve Irak sahasında bu devrimin başarısı ve devamı için en ön saflarda dövüşen Çemişgezek beyliği ve konfederasyonun liderleri yanlarındaki aşiretleriyle birlikte Dersim'e dönmeye başlamışlardı. Horasan'dan gelindiği şeklindeki rivayetlerde bu gidiş-dönüşlerin de yansısı vardır.

İşte *Şeyh Hasan-Seyit rivayeti* Çaldıran sonrası geri dönüşten bazı kesitleri yanlış şekilde bir ilk geliş gibi yansıtmaktadır.

Bu sırada geri dönenlerden biri babası Çaldıran'da öldürülmüş olan *İkinci Şeyh Hasan* (yönetin dönemi: 1514-1543/1544)'dı. Tam da rivayette anlatıldığı şekilde ilkin Malatya'ya geldi, daha sonra gidip Yavuz Selim'le görüşüp onun tasvibini de alarak Çemişgezek'i Safeviler'den geri aldı.

Rivayetin Mısır dediği Afrika'daki bildiğimiz Mısır değil, o tarihte Mısır Memlükleri'nin kontrolünde bulunan ve onların bir valisi tarafından yönetilen Malatya ve çevresidir. Aynı gelenekteki Malatya'dan geliş motifi de bir boyutuyla bu dönüş olayına referanstır.

Kaldı ki, rivayetin bu bölümü tarihsel bir olay olup Şerefname'nin Çemişgezek Hükümdarları bölümünde daha doğru ve daha tam şekliyle kayda geçirilmiş bulunuluyor.

O halde geleneğimizin *Geç Dersimliler* dedikleri, geleneğe yansıyan temel öğeleri itibariyle, *Saltuklular* (Artuklular?, Melkişiler), *Rıfailer/Goranlar (Babailer)*, *Safeviler* ve *Akkoyunlular*'dan bileşen halk tabakasıdır. Bu bileşenlerden ikisinin (*Rıfailer ve Safeviler*) orijinde Gilani-Dımılı oldukları kesindir. Akkoyunlular ise, Deylemi/Gilani ve Kürt öğelerle karışmış bir Türkmen grubuydu. Özetle Geç Dersimliler'e damgasını vuranlar Deylemi (Gilani) öğelerdir.

Artık tamamlanmış denebilecek burdaki analizin geri kalanı daha anlaşılır olması bakımından aşağıda Çemişgezek Beyliği'nin tarihiyle birlikte verilmekte ve bu kısımda Geç Dersimliler'in bileşenlerinden biri olan *Saltuklular*'ın orijini konusu da ayrıntılı olarak tartışılmaktadır.

Bölgede eski olmakla birlikte Dersim içine 17. veya 18. yüzyılda ilerledikleri anlaşılan ve daha çok Zaza olarak tanımlanan Suran, Ciban, Yusufan ve Çarekan aşiretleri de kronolojik bakış açısından Geç Dersimliler'e dahil edilebilirler.

Modern Dersimliler; Eski Dersimliler ve Geç Dersimliler olarak adlandırdığım katmanların bir sentezidirler ve onların tarihi de bu iki tabakanın ortak tarihidir.

Eski Dersimliler dediğim tabaka (Kal Mem-Kal Ferat grubu) yazılı kaynaklarda yanlış şekilde sık sık "*Ermeni*" olarak tanımlanırlar. İnanç olarak Kızılbaş olan ve bunu Dersim'in eski halk tabakasına da benimseten Geç Dersimliler ise etnik bakımdan Gilani-Deylemi ağırlıklıdırlar. 10. Yüzyıl sonrasına ait bazı kayıtlarda Geç Dersimliler'e veya onların bir kesimine yine yanlış bir şekilde yer yer "*Kürt*" veya "*Kızılbaş Kürt*" olarak referans verilmektedir.

Geç Dersim ve Alevi Geleneklerinde Eksendeki Adlar, Paralel Versiyonlar ve Çift Yada Daha Fazla Figürler (Ahmet Yesevi, Ahmet Basri, Karaca Ahmet, Hacı Bektaş, Düzgün Baba, Pir Sultan, vd)

Geç Dersimliler'in orijinlerine ilişkin Şah Hasan-Seyit rivayetinde, sadece bir Hasan'dan değil birkaçından öğeler bulunduğuna (Akkoyunlu Uzun Hasan ve Çemişgezek emirleri Birinci ve İkinci Şah Hasan'lar) işaret ettim.

Bunların yanısıra bu rivayette Şeyh Hadi/Adiy'nin öz yada üvey oğlu olarak bilinen Yezdi Şeyh Hasan (1195-1246)'dan da izler olduğuna inanıyorum.

Bazen ayrı değil tek bir tarikat gibi mütaala edilen Gilan orijinli Kadiri ve Rıfai tarikatlarının, Yezdiler arasında da iz bıraktıklarına tanık oluyoruz. Örneğin, Laleş'teki türbelerden ikisinin Mansur el-Hallac ve Abdül Kadir Gilani'ye ait olduğu ve Abdülkadir Gilani'nin oğullarından Abd el-Aziz'in Sincar'ın Ciyal köyünde öldüğü söylenmektedir.

Ermeniler tarafından Pavlakiler olarak da tanımlanan Yezdiler arasında Hasan Basri (Şeyh Hasan?) ve Mansur adları da önemli bir yer işgal ederler.

Öte yandan Yezdiler'in kendi orijinlerine ilişkin geleneklerinden biri Kureyş soyundan oldukları ve Güney Irak (Basra) taraflarından geldikleri yönündedir. Dersimli Kureyşanlılar'ın bazı aşiretlerle birlikte Kerbela'dan geldiklerine dair bir rivayet de Naşit Hakkı Uluğ'da kaydedilmektedir. Gelenekte onlarla birlikte geldikleri rivayet edilen aşiretlerden biri Hıran (doğrusu: Harran) aşiretidir ki, birçok başka Dersim aşiretinin yanısıra bu aşiret arasında da "*Ya Meleke Tavus*" diye dua edildiğine defalarca tanık oldum. Ek olarak Yusufan aşiretinin bir Osmanlı kaynağında "*Şeyatin aşireti*" (Şeytan Aşireti) şeklinde tanımlandığını ve bununla adı geçen aşiretin Yezdi olduğuna referans verildiğini de not etmeliyim. Ezdi/Yezdi ve Zeyd sözcüklerinin birbirine dönüşmesi pekala mümkündür. Örneğin İbn-i Haldun bu sözcükleri birbiri yerine kullanmaktadır. Dersim'de Yezdi/Ezdi adının dışa karşı korunma ve gizlilik nedeniyle Zeyd/Zeydi şekline dönüştürülmüş olduğunu düşünüyorum.

Kökene ilişkin rivayetler arasında rastladığımız Zeynel Abidin veya Zeyd soyluluk iddialarının ve Dersim'de Zeyd-soylu olduğunu iddia eden ocakların şecerelerinin bir de bu gözle analizinde kesinlikle yarar vardır.

Bence Kadiri ve Rıfai tarikatlarıyla Yezdilik (Adavilik) arasında bir bağlantı bulunduğuna kesin gözüyle bakılabilir. Buların üçü, en ilk sufi örgütlenmelerdir. Rıfailiğin kurucusu Ahmet Rıfai'nin Şeyh Adi denen figür ile aynı mı, ayrı mı olduğu dahi araştırılmaya değer bir noktadır. Bu ikilinin (Ahmet Rıfai ile Şeyh Hadi'nin) bir ve aynı kişi olabileceklerine inandığımı az evvel ifade etmiştim.

Moğol istilası ile birlikte Yezdiler kırıma uğradılar, başka topraklara göçüp dağılmak zorunda kaldılar. Şeyh Adi'nin oğlu Şeyh Hasan b. Adi (Hasan Basri?), 1246'da Moğol yanlısı Musul Valisi Bedreddin Lulu tarafından öldürtüldü. 1254'te Moğollar bir Yezdi katliamı yaptılar. Bu olaydan sonra Adi ve Hasan'ın soyundan bazı şeyhler Mısır ve Suriye gibi ülkelere sığınırken, bazıları da başka topraklara göçtüler. Bu tarihten sonrası Yezdi tarihinin büyük ölçüde karanlığa gömüldüğü bir dönemdir.

Buna karşın bazı önemli ayrıntıları, örneğin onlardan bir bölümünün Malatya ve Harput'a göçtüğünü bilebiliyoruz.

Şöyle ki, tam bu sıralarda Selçuk devletinin yönetici sınıfı içinde de bölünmeler ve taht üzerinde savaşlar cereyan etmektedir. İkinci İzzeddin Keykavus yandaşları Moğollara karşı direnmeden yanadır. Selçuklu devletindeki bu bölünmeler ve iktidar mücadeleleri

sırasında Babai önderi Sarı Saltık ile ittifak halinde gördüğümüz İkinci İzzeddin Keykavus, 1257 yılında Konya'da tekrar tahta oturur oturmaz, Yezdi şeyhlerinden *Şeref el-Din Muhammed bin Adi* ile *Ahmet b. Bilas*'ı rakiplerine ve Moğol istilacılarına karşı kendisine yardıma çağırmış, Malatya ve Harput bölgesinin yönetimini ve bölgenin Moğollara karşı savunulmasını bu Yezdi şeyhlerine bırakmıştı.

Dersim rivayetinde Moğol istilası önünden ve Malatya üzerinden Dersim'e girdikleri söylenen Şeyh Hasan ve Seyit kardeşlerin burda adları geçen Yezdi şeyhleri olması pekala mümkündür. Ben onları Kureşan (Rıfai) göçünün bir parçası olarak telakki ediyorum.

Kureşanlıların önde gelen kollarından Kudanlar, '*Wayire Kudo Moro Şao*' (Kudanlılar'ın ceddi siyah yılandır) derler. Şeyh Adi (Adi bin Musafir el-Hakkari, 1072?-1162?)'nin Laleş'teki türbesinin üzerinde bir siyah yılan figürü kazılıdır. Tavus kuşu ve kara yılan Yezdiler'de güç sembolü iki külttürler. Bu iki kültün izlerini Dersim'de de görüyoruz. Öte yandan Yezdiler'de de tıpkı Dersim'deki gibi doğaya (güneşe, ışığa, suya, ağaca, kaynaklara, yılanlara, vd) kutsallık atfedildiğine tanık oluyoruz.

Bir şey daha:

Cevdet Türkay'ın yayınladığı aşiretlere ilişkin 17'inci ve 18'inci yüzyıla ait Osmanlı kayıtlarında (Bk. *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, s. 76 ve 330), Kilis ve Antakya'dan Erzurum'a kadar geniş bir alana yayılmış olarak gösterilen *Dirsimli/Disimli* aşiretine veya cemaatine düşülen notta yerverilen "*Disimli Cemaatı, Okçuizzeddinlü Aşireti*'ndendir" şeklindeki açıklama, Yezdiler'le Dersimliler'i açıkça ilişkilendirmektedir.

Çünkü *Yezdi* adı *İzed*'den gelmedir.

Dersim geleneklerinde yalnızca bir değil birden çok Kureyş bulunduğunu, bunların değişik çağlarda yaşamış aynı soydan önderler olduğunu düşünüyorum. Yani I., II., III. vs şeklinde bir ayrım gerek burada. Bu adın Buyi Deylem devleti emirlerinden olup Arap olarak tanınan Ukayliler'den Kureyş bin Bedran (1010-1061) ile ilişki ve ittifakların ve Ukayliler ve Mezyediler'le karşılıklı karışmaların bir mirası olması da mümkündür. Ama adın kaynağı ne olursa olsun ve ilk Kureyş her kim olursa olsun, Dersim-Kızılbaş geleneklerinin sözünü en çok ettiği Kureyş özellikle 13. Yüzyılın Kureyş'idir ve bu çağın Kureyş'i de Mahmut Hayrani'nin kendisi veya bir yakını olmalıdır. Sonraki dönemlerin Kureyşleri de bu aynı soya mensup olan önderlerdir. Onların merkezi Güney Irak olan Rıfai tarikatının kurucusu Ahmet Rıfai'nin soyundan geldiklerine ve Batı İran'daki Goranlar'la akraba olduklarına değinmiştim.

Dersim'in Şah Hasan-Seyit rivayetinde adı geçen ve Seydan aşiret grubuna adını verdiği söylenen Seyit de gerçek tarihte bir değil, iki ayrı kişiye referanstır. Çünkü bu rivayetin bir versiyonunda onun gerçek adının Seyit Ali (Seydali) olduğu söylenirken, bir diğer versiyonda ondan Kalemamsor diye sözedilmektedir. Kalemamsor/Qoze Sari (Surkhalaman) adının anlamını ve bunun Safevi Şah Haydar'a tekabül ettiğini az evvel izah etmiştim.

Peki Seyit Ali kimdir? Bence bu Seyit Ali, Kureyş ile birlikte yanan fırına girdiği rivayet edilen Derviş Gewr (Derviş Beyaz)'in ta kendisidir. Kaldı ki gelenek ve secerelerde de Derviş Gevr'in gerçek adının Seyit Ali olduğuna işaret edilmektedir. Derviş Gevr, benim görüşüme göre aslında tüm Seydanlılar'ın değil, bu aşiret grubunda yeralan Goran (Gewu, Pezgoran, Pergoran) grubunun ceddi olmalıdır ve adı da Derviş Goran olarak yorumlanmalıdır.

Benim henüz kesin olamadığım nokta, Kureyşan aşiret grubunun bir kolu olarak karşılaştığımız Kudanlar'ın atası Kud (Kud Ali), Mahmut Hayrani'nin torunu Derviş Ali, Derviş Gevr (Seyit Ali), Kızıl Deli (Seyit Ali Sultan) ve Derviş Cemal'in aynı mı, ayrı mı olduklarıdır.

Böylece Seydan aşiret grubunun farklı göç ve istila dalgalarına ait Goran/Kureyşan ve Safevi karışımı olduğunu düşünmemiz gerektiğine inanıyorum. Seydanlılar, bazı kaynaklarda Şeyhanlılar olarak da adlandırılır. Seydan ve Şeyhan, aynı aşiret grubunun alternatif adlarıdır. Bu grubun Safevi kesimi ile Domane Kalmemi denen yedi aşiretin Geç Kalmem (Şah Haydar, Kalemamsor, Seyit)'le birlikte gelenleri Seydanlılar kapsamına girer ve gelenekte kendilerine bazen asıl Dersim'in 12 Aşiret'i olarak referans verilir.

Sonuç olarak, Dersim'de seyit olduklarını söyleyen ve öyle görülen iki ana ocak mevcuttur: Bunlardan biri ve daha eskisi Kureşan (Goran, Babai-Bektaşi, Rıfai/Kadiri) ocağıdır. Sarı Saltık, Ağuçan, Derviş Cemal ve Derviş Gevr ocaklarını Kureşan Ocağı'nın kolları olarak düşünüyorum. Diğer ana ocak ise Baba Mansur (Safevi, Haydari) ocağıdır. Seydan ve Bava Mansur ocaklarının başlangıçta aynı olduklarına inanıyorum. Dolayısıyla Seydan Şeceresi denen şecerenin kayıtları zaten mevcut olan Safeviler'in şeceresi ile aynı olduğunu sanıyorum.

Bu ocaklara bağlı aşiretlerin de topu birden zaman zaman Seydu (Seydanlılar) diye tanımlanırlar. Hem Kureşanlılar'a hem de Bava Mansurlular'a Seydu (nadiren Şıxu/Şeyhan) denildiği olmaktadır.

Her iki ocağın serçeşmesi ve Şeyh Hasan-Seyit kardeşlerin dip dedesi olarak Şeyh Ahmet diye birinden sözedilir. Bu Şeyh Ahmet'in nisbesi bazen Yesevi (Ahmet Yesevi), bazen de Basri (Ahmet Basri) olarak geçer ve sık sık birbirine karışır veya karıştırılırlar ki, bu durum uzak geçmişteki köken birliğine işaret eder gibidir. Benim vardığım sonuca göre bunlardan Ahmet Yesevi adı Safeviler'e (Erdebil Ocağı'na), Ahmet Basri adı ise Rıfailiğin kurucusu Ahmet Rıfai (Doğ. 1118, Basra-ölm. 23 Eylül 1182)'ye referanstır.

Geç Dersimliler kendilerinin bu iki atadan indiklerine inanırlar.

Safeviler'in seceresinde Ahmet adları bulunmakla beraber, bence bu ad kendinden önceki bir seri kişi içinden simge/sembol olarak ayıklanan, popüler hafıza tarafından en iyi hatırlanan ve sözlü gelenekte zaman zaman ait olmadığı bir geçmişe veya geleceğe yerleştirilen kollektif bir ad olarak düşünülmelidir.

Bu iki ocak arasındaki üstünlük savaşı rivayetlerde yeterince açık olarak yansıtılmaktadır.

Rivayette büyük Şeyh Hasan'ın Malatya'nın Şeyh Hasan adlı bir köyünde yattığı söylenmektedir. Onun yanında Şeyh Ahmet diye birinin de türbesi vardır ki, onun Ahmet Yesevi olduğuna inanılır. Bu köy Fırat kıyısında olup, Fırat'ın karşı yakasındaki Korucuk köyü ile karşı karşıyadır. Korucuk köyünde ise Hasan Basri'nin türbesi var. Bu türbe baraj inaşaatı nedeniyle Eski Malatya'ya taşınmış bulunuyor. Bu Hasan Basri'nin ünlü sufi Hasan Basri (642-728) olduğu söylense de, bu olasılık bana inandırıcı görünmüyor. Bence o, Şeyh Ahmet'in oğullarından biri olarak tanıtılan Şeyh Hasan olmalıdır. Cedleri veya babaları Ahmet Basri olduğuna göre oğulları da Hasan Basri (Şeyh Hasan) ve Ali Basri (Şeyh Ali) olarak bilinmiş olmalılar. Dolayısıyla Şeyh Hasan köyündeki Şeyh Ahmet de Ahmet Basri adına referans olsa gerektir.

Besbelli ki, Kureşan grubu aşiretleri (Rıfailer, Babailer-Bektaşiler) ilkin Harran, Karaman Eyaleti ve Malatya'ya yerleştiler, daha sonra da Dersim içine girerek Saltuklular ile birlikte Çemişgezek Beyliği'ni kurdular. Burada gerçek adının Mehmet Buhari olduğu söylenen Sarı Saltık'ın adındaki Buhari nisbesinin gerçekte *Bahri (Bahr, deniz demektir)* ya da *Basri (Basralı)* olabileceğini düşündüğümü de not etmeliyim.

Geleneklerde Şeyh Ahmet'le karıştırılan veya özdeşleştirilen iki diğer isim Karaca Ahmet ve Safevi Şah Haydar'dırlar. Bu karıştırmanın nedeni bu ikilinin adı geçen iki ocağın/yolun daha geç tarihlerdeki temsilcileri olmalarıdır. Kendi çağlarında öylesine ünlendiler ki, mensup oldukları ocaklar/soylar onların adıyla anılır oldu ve uzak geçmişteki serçeşmelerle özdeşleştirildiler.

Karaca Ahmet (Ahmet Karaca), benim bulgularıma göre Anadolu'da Seyit Ahmet Rıfai (Ahmet Kuçek-i Rıfai) olarak da bilinen kişi ile aynıdır ve aynı adı taşıdığı için Rıfailiğin kurucusu ile karıştırılmaktadır. Karaca Ahmet'in kendisinden sonra da onun soyundan gelip bu aynı adla bilinmiş olan şahsiyetler vardır.

O nedenle farklı çağlarda yaşamış en az birkaç Karaca Ahmet'le karşılaşırız ki, burada da tıpkı Kureyş adlılar için önerdiğimiz gibi I., II., III. gibi bir ayrıma kesinlikle ihtiyaç vardır.

Evliya Çelebi (1611-1682), bir Acem/İran Şehzadesi olduğunu söylediği Şeyh Karaca Ahmet Sultan'ın mezarının Akhisar'da olduğunu, ama Kırşehir'de de bir makamı bulunduğunu ve her iki yerin de ziyaret edildiğini yazmaktadır. Kendi kitabının bir diğer yerinde ise mezar ya da türbeden sözetmeksizin Üsküdar'da Karaca Ahmet Efendi Hazretleri'ni ziyaret erttiğini söylemektedir. Evliya Çelebi, bu konuya ünlü Celaliler'den Kara-Haydar Oğlu'nun asılışını anlattıktan hemen sonra değinmektedir (I. veya II. cilt, s. 40, 51, 197).

İbrahim Hakkı Konyalı'nın *Abideleri ve Kitabeleriyle Üsküdar Tarihi* (İst., 1977, cilt 2, s. 495) adlı kitabında Karacaahmet'in adını taşıyan bir torununun (Şeyh Ahmet İbn-i Ali Dede, ölm. 1601/2) da Karacaahmet Mezarlığı'nda yattığı kaydedilmektedir.

Acaba Üsküdar'da yatan Karacaahmet gerçekte dedesi (bence dip dedesi demek gerek) ile karıştırılan bu torunu mudur? Bu Karacaahmet (kaçıncısı ise) Evliya Çelebi'nin ziyaraet ettiğini söylediği Karacaahmet ile aynı mıdır, yoksa bir diğeri midir?

İbrahim H. Konyalı, sevilen ve sayılan ölüler için asıl kabrinin bulunduğu yerden başka yerlere taşlar dikildiğini (uzun mesafeli güç yolculukları vs düşünerek) ve bunların *Makam Taşı* diye bilindiğini kaydederek çok önemli bir noktaya açıklık getirmiş olmaktadır. Böylece bir ve aynı kişinin mezarının neden birden çok yerde gösterildiği anlaşılır olmaktadır.

Kendi menakıbnamesinde Zeyd ve Battal Gazi soyundan geldiğini söyleyen Veli Baba'nın verdiği Zeyd soyu şeceresinde de Seyit Cafer (ölm. 1282)'in oğulları olarak tanıtılan Uzun Er (Seyit Ali) ile Karaca Ahmet Veli adlarında iki kardeşten sözedilir (Bk. Veli Baba Menekıbnamesi, Bedri Noyan çevirisi).

Çevirisi çok kötü olan bu kitapta bu iki kardeşten Seyit Ali (Uzun Er)'nin Hacı Bektaş'ın halefi olduğu söylenir. Bu bilgiyi başka verilerle birleştirdiğimde buradaki Seyit Ali (lakabı: Uzun Er) ile Kızıl Deli diye de bilinen ünlü Seyit Ali Sultan'ın aynı olabileceklerini düşünüyorum.

Fakat şimdilik benim asıl işaret etmek istediğim Veli Baba'da da bir Karacaahmet (Karaca Ahmet Veli)'ten, hatta bir de kendisinin çağdaşı olduğu anlaşılan ve İğdedibi'nde medfun olduğunu söylediği *Karaca Ahmet Veli Salis*'ten sözedildiğine dikkat çekmektir. Ayrıca yalnızca Karaca Ahmet adında bir başkasını daha anar.

Okuyucuya *Sani* sözcüğünün ikinci, *Salis*'in ise üçüncü anlamına geldiğini hatırlatmak zorundayım. Yani Veli Baba Menakıbnamesi, Karaca Ahmet Veli Salis derken *Üçüncü Karaca Ahmet Veli* demiş olmaktadır.

Böylece az önce önerdiğim gibi Karacaahmet ismi sözkonusu olduğunda da I., II., III. ve daha sonraki Karacaahmet'lerin varlığını düşünerek bir ayrım yapmanın ne denli gerekli olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Hasılı Karaca Ahmet adını taşıyan pek çok kişiyle karşıkarşıya olduğumuzu, bunların Karaca Ahmet'in soyundan gelen değişik kuşakları temsil ettiğini bilerek fikir yürütmeliyiz.

Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai (Karaca Ahmet), bence Mahmut Hayrani'nin kardeşi ve Sarı Saltık'ın da derecesini henüz saptayamadığım çok, ama çok yakın bir akrabasıdır. Hacı Bektaş Vilayetname'sine göre, Hacı Bektaş vasiyetini Saru'ya (bence Saru Saltuk olmalı) yapmıştır ki, bu da çok yakın bir akrabalığa işaret edebilir.

Hacı Bektaş adı da benzer şekilde çiftleşir.

Benim vardığım sonuç şudur:

Eğer 13. Yüzyılda Hacı Bektaş diye bilinen biri yaşadıysa, O, Karaca Ahmet (Seyit Ahmet Kuçek-i Rıfai)'in kendisinden başkası olamaz. Daha sonraki bir çağda yaşamış olması halinde ise Safevi Şah Haydar (Bava Mansur, Kalemamsor)'dan başkası olamaz. Nitekim geleneklerde Hacı Bektaş'a ilişkin olarak söylenenlerin bu ikilinin bir bileşkesine tekabül ettiğine tanık olmaktayız. Yeri gelmişken Dersim geleneğindeki Kıncısur'un da Kadıncık Ana (Fatma Bacı)'nın paraleli olduğuna işaret etmeliyim.

Dersim geleneklerine göre Dersim'in kutbu/kabesi Düzgün Baba (Tujik Baba?, Sultan Baba?)'nın gerçek adı Şah Haydar'dır. O halde Düzgün Bava ile Safevi Şah Haydar (Bava Mansur, Kalman Sar) bir ve aynı olmalıdırlar. Belki Düzgün Baba (Dolu Baba, Deli Duzgın) durumunda da Karaca Ahmet ve Şah Haydar'ı kombine eden bir figür sözkonusudur. Tam burada bir deyişinde gerçek adının Koca Haydar olduğunu ve Yemen asıllı olduğunu söyleyen Pir Sultan'ı hatırlamak zorundayız. Ben, ünlü Pir Sultan'ın yine Yemen soylu ve seyit olduklarını iddia eden Safeviler'e mensup olup ya Safevi Şah Haydar ya da Şah Cüneyt ile aynı olduğunu düşünüyorum.

Böylece Geç Dersimliler'in ve Alevi geleneklerinin eksenindeki adlar konusunda ne düşündüğümü özetle açıklamış bulunuyorum. Geç Dersim ve Alevi tarihi bu isimler çevresinde döner.

Eğer burdaki saptamalar isabetliyse Alevi tarihi ve Aleviliğin içeriği üzerindeki esrar perdesi kalkmış demektir. O taktirde Alevi tarihini yeni baştan yazmak, yeniden harmanlamak gerekeceği de açıktır.

Yukarıda söylenenler Dersim ve Kızılbaş geleneğindeki Ahmet Yesevi'nin Türk Ahmet Yesevi ile hiç bir alakası olmadığını, Hacı Bektaş'ın Türk olmadığını apaçık ortaya koymaktadırlar.

Çemişgezek Krallığı

Etnik orijini ve Başlangıcı (Saltuklular)

Bu krallığın veya beyliğin tarihi *Şerefname*'de anahatlarıyla anlatılmaktadır (Bk. *Şerefname*, s. 188-202).

Şeref Han'ın kaydettiği geleneğe göre Çemişgezek beyleri Erzurum ve dolaylarını yöneten Saltuklu emirlerinden Melik Şah (Melkiş)'ın soyundan gelmedirler ve bu nedenle de *Melkişiler* olarak bilinmişlerdir.

Şeref Han, Çemişgezek beylerinin atası Melik Şah'ın şeceresini babadan oğula şu şekilde vermektedir:

Kasım, Ali, Emir Salik (Emir Salik Bin Ali Bin Kasım), Melik Muhammed, Cakdaş (Emir Salik'in torunu) ve *Melik Şah* (Melik Şah Bin Muhammed, ölm. 1202).

Şerefname'de verilen bilgilere göre Çemişgezek beylerinin ceddi olduğu ve Melkiş olarak da çağrıldığı söylenen Melik Şah (Melik Şah Bin Muhammed), Saltuklu tahtına oturduğunda Selçuklular'dan bağımsızlaşma girişiminde bulunmuş, bu yüzden patlak veren savaşta Selçuklu Süleyman Bin Kılıç Arslan tarafından öldürülmüştür (1202).

Bu tarihten sonra Erzen-i Rum (Erzurum) artık Rum Selçukluları'nın egemenliği altına girer.

Ama Şeref Han'ın kaydettiği aynı geleneğe göre, Selçuklular tarafından 1202 yılında öldürülmüş olan Melik Şah (Melkiş)'ın soyundan gelen ve onun gibi yine Melkiş adıyla ünlenen biri kısa zamanda çevresinde büyük güçler toplayarak 32 kale ve 16 nahiyeyi istila eder ve istila ettiği bu topraklardan meydana gelen Çemişgezek Krallığı'nı kurar.

Şerefhan'ın Çemişgezek beylerinin atası derken kastettiği de açık ki özellikle bu Melik Şah (Melkiş)'tır. Bu tarihten sonra ona bağlı olanlar da onun adıyla Melkişi (Melkişiler) olarak adlandırılır ve 32 kale ve 16 nahiyeden oluşan Çemişgezek beyliği babadan oğula onun soyu tarafından yönetilir (Bk. Şeref Han, *Şerefname*, s. 188-190).

Ben Malatya ve Harput'un da Memlükler'e tâbi şekilde bir biçimde Melkişiler'in yönetimi altında olduğunu düşünüyorum. Örneğin Doğan Avcıoğlu Memlükler'in vasalı Dulkadırlı Halil Bey'in 1353 yılında Harput'u Melkişiler'in elinden aldığını ve Malatya'yı da tehdit ettiğini yazmaktadır (Avcıoğlu, *Türkler'in Tarihi*, Beşinci kitap, s. 2194). Bu bilgi Malatya'nın 1300-1381 arasında Danişmendiler'in Malatya kolu olan Sun'ullah-zadeler (Melik Sunullah ailesi) tarafından yönetildiği ile birlikte düşünülmelidir. 1381-1402 arasında Osmanlılar'a, 1402-1516 arasında ise Memlükler'e tabi şekilde Malatya hala Danişmendiler'in bu kolu tarafından yönetilmekteydi. Danişmendiler'in bir kolu da Karesi Beyliği idi.

İlk kez Babai ayaklanmasının önderlerinden Sarı Saltuk'un başlattığı Balkanlar'ın istilasında sonraki yıllarda öncü roller oynamış olan *Hacı İlbeyi*, *Evrenos*, *Ece Halil* ve *Gazi Fazıl* gibi isimler Karesi general ve amiralleri idi ve başta Ece Halil olmak üzere bunların bir bölümü de Sarı Saltık'ın halifeleriydi. Cevdet Türkay'ın yayınladığı Osmanlı kayıtlarında Dersim'in *Şeyh Hasanan (Şah Hasanan)* aşiretinin bulunduğu yerler arasında *Karesi* de vardır. Karesi adıyla Harran'ın eski bir yöneticisinin ve ayrıca Akçadağ'ın eski adlarından biri olarak da karşılaşıyoruz.

Dersim'de Dimetoka'dan geldiğini söyleyen Balaban aşireti çok büyük ihtimalle Sarı Saltuk ve diğer akıncı şefleri eşliğinde Balkanlar'ın fethine katılıp sonraları onun halifesi *Ece Halil*'le birlikte Karesi üzerinden geri dönenler arasındaydı. Yazıcıoğlu Ali'nin yazdıklarını değerlendirirken Paul Wittek'in sözünü ettiği Karesi geleneğinin ayrıntılı olarak çalışılması bu bakımdan önemlidir.

Saltuklular'ın kökeni ve tarihleri bazı boyutlarıyla henüz yeterince netleşmemiş olmakla birlikte Şerefname'nin yazıldığı döneme kıyasla bugün onlar hakkında daha fazla bilgilere sahibiz.

Saltuklu Beyliği, genel kabullere göre Malazgirt Savaşı sonrasında Türk kaynaklarda Alp Arslan'ın kumandanlarından biri olarak tanıtılan *Ebulkasım Saltuk* tarafından 1071/2'de kurulmuştur. 130 yıl yaşayan bu beyliğin başlangıçta Büyük Selçuklular olarak da bilinen İran Selçukluları'na, 1140'larda ve 1150'lerde Hemedan başkentli Irak Selçukluları'na, en son Anadolu Selçukluları'na bağlı olduğu kaydedilmektedir.

Saltuk Bey, beyliğin kurucusu ve ailenin başı olarak bilinmektedir.

O öldükten sonra yerine *Emir Ali* olarak da bilinen ve *Saltukname (Saltuk'un Kitabı)*'de de kendisine bu adla referans verilen oğlu Ali geçer (ölm. 1123/1124). *Journal Asıatıque*'nin Haziran 1849 tarihli sayısında (s. 491-498) yeralan Saltuklular'la ilgili bir Fransızca metinde '*Emir Seif ben Ali ben Casim'* adında bir Saltuklu emirinin de adı geçmektedir (Bk. a.g.y., s. 494).

Sarı Saltuklular'da sık rastlanan Seyfi ve Kasım adlarıdır bunlar.

Gürcü kronikleri Emir Ali'den *Artuk* olarak sözetmektedirler.

Haçlılar'la sürmekte olan savaşlar ortamında Saltuklu toprakları Gürcüler'in istilasına uğrar (1115-1118). O sıra Saltuklu tahtında bulunan Emir Ali Bin Saltuk, 1121 yılında Mardin egemeni Artukoğlu İlgazi'nin Gürcüler'e karşı seferine katılır.

Onun ölümünü takiben yerine *Emir Gazi* olarak da bilinen *Ziyaeddin Gazi* geçer. O da kendisinden önceki Saltuklu emirleri gibi Gürcüler'e karşı savaşır, bu tarihlerde Oltu'ya dek gelmiş olan Gürcüler'e karşı yapılan seferlere katılır ve zafer kazanılmasına katkıda bulunur (1126-31).

Emir Gazi öldükten sonra Saltuklu tahtına yeğeni *İzzeddin Saltuk* (II. Saltuk) geçer (1132). Saltuklu beylerinin en ünlüsü olan İzzeddin Saltuk'a Gürcü kronikleri *Artuk oğlu Saltuk* olarak referans verirler. F. Kirzioğlu'nun *Kars Tarihi'*ne göre Saltuk adını taşıyan ilk kişi odur ve çok ünlendiği için ondan itibaren bu soya Saltuklular adı verilmiştir. Kirzioğlu, İzzeddin Saltuk'un *Firuz- Akay* adında bir vezirinden de sözeder.

İzzeddin Saltuk; Sökmen emiri II. Sökmen, Demleçoğulları'ndan Fahreddin Devletşah ve Erzen hakimi Togan Arslan ile karşılıklı evlilikler yoluyla akrabalıklar ve ittifaklar kurar.

Ani kentini Gürcüler'e karşı koruyamadığını ve Saltuklular'a bırakmak istediğini söyleyerek İzzeddin Saltuk'u Ani'ye davet eden bu kentin emiri Fahreddin Şeddad onu Gürcü kralı Dimitri'ye ihbar etmiş ve beraberindekilerle birlikte Ani civarında esir edilmesine neden olmuştur. Fakat çok geçmeden İzzeddin Saltuk kendisinin damadı olan Ahlatşahı II. Sökmen ve Mardin Artuklu emiri Necmeddin Alp'ın istenen fidyeyi ödemeleri sonucunda serbest bırakılmıştır. Bu tarihten sonra İzzeddin Saltuk Gürcü kralı Giorgi'nin 1161 yılında Ani'yi işgal etmesi üzerine Ahlatşahı II. Sökmen, Erzen egemeni Devletşah ve Mardin Artuklu emiri N. Alp ve başka bazı beylerle birlikte Ani'yi Gürcüler'den almak amacıyla yapılan yeni bir sefere ve 1163 yılı başlarında yeralan Gürcistan istilasına katıldı.

Kaynaklar yönetimi altındaki halka, özellikle Müslüman-olmayanlara adil davrandığı için *İzzeddin Saltuk*'tan çok sözederler.

O öldükten sonra yerine oğlu *Nasıreddin Muhammed* geçmiştir (1168). Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul'a tâbi olduğu söylenen N. Muhammed döneminde de Saltuklu-Gürcü savaşları devam eder.

Daha sonra Saltuklu tahtında Nasıreddin Muhammed'in kızkardeşi <u>*Mama Hatun*</u> görünür (1190/91). Dersim türkülerinde adı geçen Mama Hatun bu Saltuklu emiresi olmalıdır. Eyyübiler'le ittifak halinde 1191 yılında Ahlat (Ermen)-Şahlar denen Sökmeniler'in elindeki Malazgirt kuşatmasına katılan Mama Hatun, çok geçmeden tahttan indirilip gözaltına alınır ve yerine Nasıreddin Muhammed'in kısaca *Melik-Şah* olarak da referans verilen oğlu *Alaeddin Melikşah* geçer (1200/1201).

Bölgedeki Mengücek ve Harput Artuklu beylikleri gibi Melik-Şah döneminde Saltuklu Beyliği de 1202 yılında Gürcistan'a düzenlediği bir sefer sırasında Selçuk Sultanı Rükneddin Süleymanşah (1150-1204) tarafından ilhak edilir. Bu Selçuk sultanı Erzurum'a vardığında kendisini karşılayan Melik-Şah'ı tutuklatıp hapse attırır ve tüm Saltuklu topraklarını kendi kardeşi Mugisüddin Tuğrulşah'ın yönetimine verir (1202).

Böylece Saltuklu Beyliği son bulur.

(Bk. A. Sevim-Y. Yücel, *Türkiye Tarihi*, s. 149-151; Kirzioğlu, *Kars Tarihi*).

D. Avcıoğlu Konya Selçuk sultanlarının Akşehir (Konya) ve Kırşehir'i ikta olarak Erzurum ve Erzincan prenslerine ayırdığına, Kırşehir ve Akşehir iktalarının onlar için yaratıldığına dikkat çekmektedir (Bk. Avcıoğlu*, Türkler'in Tarihi,* Beşinci kitap, s. 2092-2093).

Saltuk ve Artuk (Artık) adları Gürcü kroniklerinde birbiri yerine kullanılmaktadır.

Esas sahaları bugünkü Mardin, Diyarbakır, Elazığ, Urfa, Siirt ve Dersim olmakla birlikte Kuzey Irak (Musul) ve Kuzey Suriye (Halep)'ye dek sarkan Artuklular (1098-1409)'ın en ünlü isimleri onlara adını veren Artuk (Artık) ile bu hanedanlığın iki dalının kurucuları olan Artuk (1086-91)'un oğulları İlgaazi ve Sokman (Sökmen)'dırlar. Artuk'un torunu Belek de hayli ünlenmiştir.

Daha sonra Danişmendiler'e bırakılmış olan toprakların gerçekte ilk olarak Artuk tarafından fethedildiği kaydedilmektedir. *Danişmendname*'de Artuk'un öyküsü de ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.

Artuk adı ile Artuşi (Hartuşi) aşiret federasyonunun ve Ermenistan Artsrunileri'nin adları arasındaki benzerlik dikkat çekmektedir.

Bazı kaynakların Saka orijinli *Döğer (Tuhar)* aşiretinden olduklarını söylediği Artuklu hanedanının atası ve Artuk'un babası *Eksik* (*Eksük*)'ün adı ise Kırmanciye (Ermenistan)'nin büyük evlerinden biri olan *Kamsarakanlar*'ın ceddi *Kam-Sar* (*Kem-Sar, Eksik Baş*)'ın adını hatırlatıyor. Bir rivayete göre ona Kem-Sar adı bir çarpışmada başından yaralandığı için verilmiştir. Kamsarakanlar, Pehleviler (Partlar)'in bir kolu idiler.

Bazen *Sanduk* şeklinde karşılaştığımız Saltuk adı ise *Tzan (Sani, Çan)* etnik adıyla bağlantılı olabilir.

Kısacası, Artuklular'la Saltuklular'ın gerçekte Dersim'in eski halk tabakasına, yani Sinler (Saniler, Mamakanlar)'le Partlar'a mensup olmaları mümkündür.

Nitekim Kirzioğlu'nun aktardığı bir gelenekte *Sultan Melik Saltuk*, *Melik Mengücek* ve *Melik Fahreddin* kardeş olarak gösterilmekte olup *Çanestan*'dan geldikleri söylenmektedir. Kirzioğlu, *Tevarih-i Cedid-i Mirat-ı Cihan* adlı bir kaynakta Saltuklular'ın Pasin-Erzincan-İspir bölgelerine daha M.S. 941-942 yılında geldiklerinin kaydedildiğini de aktarmaktadır.

Saltuklular'la Akkoyunlular arasında en azından Çemişgezek beyliği peryodunda karşılıklı evlilikler ve akrabalıklar kurulduğunu biliyorum. Ama Kirzioğlu'nun çok kesin ifade etmese de Evliya Çelebi'nin dediklerinden hareketle Saltuklular'ın Akkoyunlular'dan geldiği şeklindeki görüşünü ikna edici bulmuyorum.

Dersim'deki *Sağman* adının Artuklular'ın bir kolu olan Sökmeniler'den kalma olduğu sanılmaktadır. Sökmeniler, adlarını Artuk'un büyük oğlu Sokman (1091-96)'dan almaktadırlar.

1085-1112 yılları arasında *Çubukoğulları*'nın yönetiminde bir *Dersim Beyliği* oluşmuştur. Bu beyliğin merkezi kaynaklarda bazen Harput, bazen de Çemişgezek olarak görünür. Dersim Beyliği, 1112 yılında Çubukoğulları'nın elinden çıkarak Artuklu Belek Bey'in yönetimi altına girer.

Belek (Balak), Sokman'ın yeğenidir.

1124 yılında Belek öldürüldükten sonra onun prensliği başlangıçta Hasankeyf emiri olan amcası Sokman (ölm. 1104)'ın oğlu *Rukn al-Dewle Daud*'un eline geçer ve bu tarihten sonra onun soyundan emirlerce, yani Artuklular'ın Sökmeniler dalı tarafından yönetilir. Daud'un 1124 yılında Palu'yu da kendi topraklarına kattığı kaydedilmektedir.

Enc. Of Islam'da verilen listeye göre Harput ve Çemişgezek'i yöneten Sökmeni emirleri Rukn al-Dewle Daud, Kara-Arslan, İmad al-Din Ebu Bekr (1185-1203), Nizam al-Din İbrahim (?), Hızır (Hıdır) ve Nur al-Din Artuk-Şah'dırlar.

Yılmaz Öztuna, Sökmeniler'in Harput dalının kurucusu olarak gösterdiği İmad al-Din Ebu Bekr'den sonraki adları onun oğlu II. Ebu Bekr ve II. Ebu Bekr'in oğlu Ahmet şeklinde daha farklı vermektedir.

1234 yılında Selçuklular Harput Beyliği'ne de elkoyarlar.

Böylece Saltuklular'ın Çemişgezek Beyliği'ni kurdukları tarihten önce Çemişgezek'in bir dönem boyunca Artuklular'ın Harput dalı olarak adlandırılan Sökmeniler'in yönetiminde olduğu ve onlardan Selçuklular'a geçtiği anlaşılmaktadır.

Bu bilgilerin ışığında Sağman adının Sökmeniler'in *Dersim Beyliği* döneminden kalma olduğu söylenebilir.

Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar* adlı kitabında ilk başkentleri Erzurum olan ve bir keresinde bugünkü Erzurum'un yanısıra Kars, Artvin, Tortum, Bayburt, Tercan, Micingerd, İspir, Pasinler, Oltu, Gümüşhane ve Rize illerini içine alacak denli yayılmış olan Saltukoğulları (1071-1202)'nın yöneticilerini ve yönetim dönemlerini kısmen farklı vermektedir:

Saltık (Artık) Bey, Ebu'l-Kasım Saltık bin Saltık/Artık (1071?-1102), Melik Ala'üd-Din Ali (1102-1145), Melik İzzü'd-Din Saltuk II (1145-1174, bacısı Şah-Banu, Ermen-Şah ünvanlı II. Sökmen ile evliydi), Melik Nasırü'd-Din Mehemmed/Mehmet (1174-1185?), *Melik Rüknü'd-Din Melik-Şah* (1185?-1202).

(Öztuna, a.g.e., s. 40).

Kirzioğlu, Melik Nasıreddin Mehmet'in adını Muhammed Kızıl-Arslan (1174-1200) olarak da yazar. Bu listedeki sonuncu isim olan onun oğlu Melik Şah (Kirzioğlu'nda Ala'üddin Melikşah), Melik Tuğrul-Şah bin Kılıç Arslan II tarafından öldürüldü, böylece Erzurum Anadolu Selçukluları'nın yeni bir kolunun (Erzurum dalı) eline geçti.

Öldürülen Saltuk emiri Melik Şah'ın *Mıcıngert* adıyla bilinen *Sarıkamış-Pasinler arasındaki bölgenin* beyi olan *Ebu Mansur Muzafferi'd-Din Ergin Basat (Pusat?Vasak?) Bey* (ölm. 1250?) adında bir kardeşi kaydediliyor. Kirzioğlu'nda Mıcıngerd, Aşağı Pasin'in merkezi olarak tarif edilir. Şerefname'de Çemişgezek'e bağlı gösterilen ve bazı kaynaklarda Mazgirt olarak yorumlanan Mıcıngerd gerçekte Aşağı Pasin bölgesinin merkezidir.

Öztuna'nın verdiği bilgilere göre Çemişgezek Beyleri (1287-1515), işte bu Ebu Mansur Muzaafferiddin Ergin Basat Bey'in oğlu olduğu sanılan *Alaüddin Ali Bey* (ölm. 1287)'in soyundan gelmedirler (Bk. Öztuna, a.g.e., s. 42).

Kirzioğlu'na göre ise Selçuklular'ın Erzurum'u ele geçirmesi üzerine Erzurum'dan Dersim balkanlıklarına çekilip Çemişgezek Beyliği'ni kuran kişi Nasıreddin Muhammed (Muhammed Kızıl-Arslan)'in oğlu *Ala'üddin Melikşah* (Ali Şah, 1200-1202)'tır.

Böylece Erzurum'u yitiren Saltuklular'ın bir kolu Çemişgezek'te Melkişiler adı altında devam eder. Kirzioğlu'nda Alaüddin Melikşah'ın *Ebu Mansur* adında bir oğlundan da sözedilmekte ve Saltuklular'ın bir kolunun da Erzurum sınırında onun yönetimi altında varlığını sürdürdüğü kaydedilmektedir. Bu kol Çemişgezek Kırallığı'nın Mıcıngert dalı olsa gerektir.

Açık ki, Saltuklular konusunda henüz yeterli bilgilere sahip değiliz. Farklı yazarlar kısmen farklı isimler, şecereler ve tarihler vermektedirler.

Bu nedenle Şerefhan'ın Çemişgezek Beyliği'ni kurduğunu söylediği Melik-Şah'ın yukarıdaki alternatif isimlerden hangisi (1287'de öldüğü söylenen Alaüddin Ali Bey mi, yoksa Nasıreddin Muhammed'in oğlu Ala'üddin Melikşah mı) olduğu konusunda şu anda kesin konuşamıyorum.

Bu durum Çemişgezek Beyliği'nin başlangıcını da belirsiz kılmaktadır. Ama herhalükârda Çemişgezek Beyliği'nin 13. Yüzyılda doğduğu kesindir. Şerefhan'ın anlatımına daha uygun görünen Kirzioğlu'nun görüşü temel alınırsa 13. yüzyılın başında, çok daha taraflı davranan pek güvenilir bulmadığım Öztuna'nın dediklerine göre de 13. yüzyıl sonlarında doğmuş olmalıdır.

Yeri gelmişken Saltuklular'dan bu yüzyılın en ünlü isminin *Sarı Saltık* olduğuna dikkat çekmek zorundayım. Şerefhan'ın Melik-Şah dediği kurucunun Sarı Saltık olabileceği ihtimali üzerinde de durmak gerekir. Saltukname adı verilen eserde anlatılanlar belki de Saltuklu ve Çemişgezek beyliklerinin öyküsüdür.

Çemişgezek Beyleri

Öztuna, adı geçen kitabında Çemişgezek beylerinden adları bilinenlerin listesini Şerefname'ye dayanarak kronolojik düzende ve babadan oğula şu şekilde vermektedir:

Şeyh Bey: Karakoyunlular'a tâbi.

Yalman Bey: Akkoyunlu Uzun Hasan'a tâbi.

Şeyh Hasan Bey: (...)

Hacı Rüstem Bey: Şah İsmail'e tâbi olduğu için 1514 yılında Yavuz Selim'in emriyle idam edildi.

Pir Hüseyin Bey (1514-1543): Çemişgezek'in Osmanlılar'a tâbi ilk sancak beyi. O ölünce sancağı Mıcıngert, Pertek ve Sakaman olarak üç küçük sancağa ayrılarak 16 oğlundan üçü arasında payedildi, geri kalan oğullarına ise zeametler verildi (Bk. Öztuna, a.g.e., s. 516).

Ben Şerefname'yi M. E. Bozarslan'ın Türkçe çevirisinden inceledim.

Şimdi Şerefname'de adları verilen Çemişgezek beylerini ve onlar hakkında verilen bilgileri kendi anladığım şekilde özetleyeceğim. Ayrıca Şeref Han'ın dediklerine başka kaynaklardan bilgileri de ekleyerek olayları ve isimleri elden geldiğince bir kronolojiye oturtmaya çalışacağım:

Melik Şah (Melkiş)

Saltuklular'dan olan Çemişgezek Beyliği'nin kurucusu ve ilk yöneticisi. O'nun soyundan olan sonraki Çemişgezek beyleri Şerefname'ye göre bu beyliğin topraklarını Moğol Cengiz Han, Timur ve Karakoyunlu Kara Yusuf gibi büyük fetihçiler zamanında bile ellerinden çıkarmamışlardır. Ancak Uzun Hasan (yönetim dönemi: 1466-1478) zamanındadır ki Çemişgezek Hırbendelu aşireti dolayımıyla bir süre için Akkoyunlular tarafından emir Şeyh Hasan'dan alınmış, ama çok geçmeden istilacı Akkoyunlular ülkeden çıkartılmıştır.

Şeyh Bin Emir Yalıman (Belan) (1389?-1402/1460?)

Şerefname'ye göre bunun zamanında İran'da yönetim Akkoyunlu Uzun Hasan'a geçti.

Benim düşünceme göre Y. Öztuna bu adı yanlış ele alıyor. Burdaki yazım şekli doğruysa, yani çeviride hata yoksa, benim anladığım kadarıyla burada aynı zamanda *Belan* (Dersim geleneği ve aşiret adlarına bakılırsa *Bal-Balan* olmalı) adıyla bilinen veya adı bu şekilde de söylenen *Emir Yalman* diye biri ve bir de sadece *Şeyh* olarak bilinen onun bir oğlu var. Burdaki Şeyh, Dersim geleneğinde Şeyh Hasan'ın kardeşi Seyit olarak anılan kişi veya Seyit diye anılanlardan biri olabilir. Öyle anlaşılıyor ki, önce babası *Bal (Yalman, Balan)*, sonra da kendisi yönetmiştir.

Dolayısıyla gerçekte *Balan (Yalman)* ve *Şeyh (Seyit)* adlarında birbirini izleyen iki emir sözkonusudur gibi. Şerefname'ye göre Pir Hasan'ın 16 oğlundan birinin adı da Yalman'dır ve onun bu adı Yaman ve Süleyman şeklinde de yazılmaktadır. Buna bakarak Emir Yalman'ın adının bu şekiller altında da geçebileceğini düşünmek gerekir.

Benim ulaşabildiğim verilere göre, Emir Yelman, Timur'un 1393-94 Anadolu seferinde vasalı gibi göründüğü Erzincan emiri Mutahharten (Tahirten) ile birlikte Timur'la görüşerek bağlılık bildirir (1394).

1389 yılında Yelman'ın Erzincan emiri Mutahharten ile Akkoyunlu Ahmet arasında iki tarafı barışa ikna etmek için arabuluculuk yaptığı kaydedilmektedir. Yelman, Timur ile Bayezid arasında 1402 yılında yapılan savaş sırasında hala Çemişgezek emiri olup Timur'a tâbidir. Bunu Timur'un 1402 yılı ilkbaharında I. Bayezid'e gönderdiği ültimatom niteliğindeki dördüncü mektubundan anlıyoruz. M. Halil Yınanç Emir Yelman'dan "*Çemişgezek ve Dersim havalisi hükümdarı"* olarak sözeder (Bk. Prof. Dr. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, cilt II, s. 162, 195, 272, 276, 296; M. H. Yınanç, *İslam Ansiklopedisi* I. Bayezid Maddesi).

Çemişgezek'te *Yelmaniye Camisi* olarak bilinen ve üstündeki yazıtta Timur döneminde *Taceddin Yalman* (*Taceddin Yalmak*) tarafından yaptırıldığı kaydı bulunan caminin işte bu Emir Yalman tarafından yaptırıldığını ve böylece onun tam adının da Taceddin Yalman olması gerektiğini düşünüyorum.

Şeyh Hasan **(Birinci Şeyh Hasan, 1460?-1473?)**

Şerefname'ye göre bunun zamanında Akkoyunlu Uzun Hasan Hırbendelu Türkmen aşiretiyle Çemişgezek Beyliği'ni istila ettirdi ve beyliği Şeyh Hasan'ın elinden aldı.

Harput Yollarında adlı kitabının ikinci cildinde İshak Sunguroğlu, Çemişgezek'in 14. Yüzyıl başlarında Akkoyunlu Kara Yülük Osman tarafından ele geçirildiğini yazmaktadır. Doğan Avcıoğlu ise bu istilanın 1461 yılında yapıldığını söylemektedir. Bazı kaynaklara göre de bu istila Timur Anadolu'dan gittikten sonra, 1433 yılında yeralmıştır. Bir görüşe göre Kara Yülük Osman Çemişgezek'i Pir Hüseyin Bey'den ele geçirmiştir.

Böylece Dersim Akkoyunlular'ın yönetimi altına girer.

Şerefname'ye göre Şeyh Hasan büyüyünce düşmanı kovup ülkesini ve yönetimi geri aldı.

Başka kaynaklardaki bilgilere göre Fatih (1444-1481) ile Uzun Hasan arasındaki savaş sırasında Çemişgezek emiri bu Şeyh Hasan'dır. Uzun Hasan'ın annesi ünlü *Sare Hatun* ile birlikte Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından elçi olarak Fatih'e gönderilmiştir. Daha doğrusu o, gönderilen elçi heyetinin başkanıdır. Bu olay Fatih'in *Trabzon Rum İmparatorluğu* (Komnenler) üstüne seferi sırasında, yani 1461 yılında cereyan eder. Fatih'in Şeyh Hasan ve Sare Hatun'a hürmet ve itibar gösterdiği kaydediliyor. Sare Hatun (*Sara Hatun*) Trabzon'un kendi gelini *Despina*'ya ait olduğunu söyleyerek Fatih'i seferinden vazgeçirmeye çabalar.

İdrisi-i Bitlisi de bu olaydan sözetmektedir. Erzincan ve Kemah dağlarına çekilen Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Osmanlı kuvvetlerine sık sık akınlar yaptığı, onun amcasının oğlu Hurşit Bey'in Munzur Dağı'nda Gedik Ahmet Paşa kumandasındaki Osmanlı kuvvetlerini pusuya düşürdüğü de kayda geçmiş bilgilerdir (Bk. Y. Yücel, a.g.e., cilt I, s. 225-226).

Bazı kayıtlarda Sare Hatun ile birlikte Fatih'e elçi gönderilen Çemişgezek emirinin adı *Şeyh Hüseyin* olarak verilir. Böylece Çemişgezek emiri Şeyh Hasan'dan bazen *Şeyh Hüseyin* olarak da sözedildiğini öğreniyoruz.

Tam burada ünlü Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan'ın annesi Sare Hatun'un bir ihtimalle Çemişgezek emiri bu Şeyh Hasan'ın bir yakını, belki bacısı veya muhtemelen kızı olduğunu düşündüğümü not etmek istiyorum.

Dersim'in Şeyh Hasan-Seyit geleneğinde Akkoyunlu Uzun Hasan ile Şerefname'de Saltuklular soyundan oldukları söylenen Çemişgezek emirleri iki Hasan'ın karıştırılıyor olmasının önemli bir nedeni bence bu tür çok yakın akrabalıklardır. Çünkü Sare Hatun'un Çemişgezek emiri Şeyh Hasan'ın kızı olması halinde, Dersim'li Şeyh Hasan Akkoyunlu Uzun Hasan'ın dedesi konumuna girer.

Mazgirt merkezinde içinde Uzun Hasan'ın kızkardeşi Elti Hatun, Uzun Hasan'ın annesi (Sare Hatun) ve Uzun Hasan'ın bir yeğenine ait oldukları söylenen üç mezarın bulunduğu *Elti Hatun Türbesi*'ne adını veren Elti Hatun, Sare Hatun'un kızı, dolayısıyla tahminim doğruysa Çemişgezek emiri Şeyh Hasan'ın torunu olabilir. Jandarma Umum Kumandanlığı'nın yayını olan *Dersim* adlı kitapta Nazımiye merkezinde aynı adı taşıyan bir türbeden bahsedilmekte ve Elti Hatun'un Karakoyunlu hükümdarları ailesinden olduğu öne sürülmektedir.

Akkoyunlu Uzun Hasan'la Saltuklu soyundan Çemişgezek emirleri Hasan'lar benim görüşüme göre sadece gelenekte değil iki dünyanın ikisinde de birbirlerine karışmış görünmektedirler.

Sohrab Bey (1476?-?)

Suhrab Bey Bin Şeyh Hasan'dır. Şeyh Hasan'ın oğlu ve halefidir. Minorsky, onun adını *Mansur Suhrab Bey* olarak tespit eder ve 1478 yılında babası Uzun Hasan'ın yerine geçen Akkoyunlu hükümdarı Halil'in onun kızı veya bacısıyla evli olduğunu söyler. Akkoyunlu Halil'in İran'da Fars eyaleti emiri iken 1476 tarihinde Band-i Mir civarında Fars'taki ordu birliklerini denetlediği bir geçit töreninde *Mansur Suhrab* da yeralmıştır. Bu resmi geçide ilişkin kayıtlarda Mansur Suhrab'dan *Büyük Emir* diye sözedilir (Bk. Minorsky, *A Civil and Military Review İn Fars İn 1476*).

***Hacı Rüstem Bey* (ölm. 1514)**

Sohrab'ın oğlu ve halefidir. Fatih Sultan Mehmet'in 1474 yılında Kemah Kalesi üzerine seferi ve Akkoyunlu Uzun Hasan ile savaşı sırasında Kemah'ın Fatih'e teslim edilmesine engel olan kişiydi. Bu olayın doğru tarihi 1473 olmalıdır. Uzun Hasan, Fatih Mehmet'le 1473'te yaptığı *Otlukbeli Savaşı*'nda yenik düştü ve 1478 yılında öldü.

Kemah'ı uzun süre Hacı Rüstem yönetti.

Şerefname'ye göre İran'da *Şah İsmail Safevi*'nin ortaya çıkması bu Çemişgezek beyinin dönemine rastlar. Şah İsmail, "*Kızılbaş beylerinden Nur Ali Halife*"yi (*Dersim geleneğindeki Seyit Ali ile kıyaslanabilir*) Çemişgezek'i istilaya yollar. Hacı Rüstem Çemişgezek'i bir savaş olmadan Kemah'la birlikte Nur Ali Halife'ye bırakıp Şah İsmail'e gider ve kendisine Irak'a bağlı bazı kesimlerin yönetimi verilir (Irak ve Isfahan yöresinde). Şeref Han'a göre Çemişgezek aşiretleri baskıcı bir yönetim kuran Nur Ali Halife'ye karşı ayaklanıp Hacı Rustem'i geri çağırırlar. Ama bu olay Çaldıran Savaşı sıralarına denk gelir. Hacı Rustem, Çaldıran Savaşı (1514)'nda Şah İsmail'in yanında savaştı. Yenilgiden sonra Yavuz Sultan Selim'le görüşmeye gittiğinde, kendisi, torunu ve kendi aşireti Melkişiler'in reislerinden 40 kişi ile birlikte (kırk Melkişi) öldürüldü.

***(Kesinti: Nur Ali Halife'nin yönetim dönemi, ölm. 1512/1514?)*: (...)**

Pir Hasan (Pir Hüseyin,* İkinci Şeyh Hasan, 1514-1543/1544*)

Hacı Rüstem'in oğlu. Şeref Han, bu Çemişgezek emirinden bazen *Pir Hüseyin*, bazen de *Pir Hasan* ('*Pir Hasan Bin Hacı Rüstem Bey', s. 193*) diye sözeder. Dersim geleneği ile birlikte düşündüğümüzde gerçek adının <u>*Pir Hasan*</u> olduğu kesindir.

Önemsiz gibi görünen bu ayrıntı bence Dersim geleneğindeki Şeyh Hasan'ın kimliği bakımından çok büyük önem taşımaktadır. *Çünkü bu Pir Hasan, benim görüşüme göre Şeyh Hasananlılar'a adını veren ve Irak'tan ülkesine geri dönüşü gelenekte yanlış şekilde bir göçe öncülük ettiği tarzında yorumlanan Dersim geleneğinin ünlü Şeyh Hasan'ıdır*.

Geleneğimizi iyi anlamak için onun Şerefname'de anlatılan aşağıda özetlediğim burdan sonraki öyküsü iyi izlenmelidir:

Pir Hasan; babası ve oğlu (en büyük oğlu Halid Bey olmalı bu) Yavuz Selim tarafından öldürüldüğü zaman kendisi *Irak*'ta bulunuyordu. Olayı duyar duymaz Mısır Memlük Sultanı'nın hizmetine girmek ve Mısır'a iltica etmek için hemen yola çıktı (*geleneğimizdeki Mısır seyahatidir bu*).

Yavuz zamanına kadar Mısır'ın Anadolu'da hayli etkin olduğunu hatırlatmak zorundayım.

Pir Hasan ilkin Malatya'ya geldi ve orada Mısır Memlükleri'ne bağlı Malatya valisi *Memay Bey* ile görüştü (*geleneğimizdeki Irak'tan Mısır'a gidiş ve Malatya'ya göçtür bu*).

Memay Bey'in tavsiyesi üzerine Mısır'a gitmekten vazgeçip o sıra Amasya'da bulunan kendi babasının ve oğlunun katili Yavuz Sultan Selim'le görüşmeye karar verdi.

Şeref Han'ın *Memay Bey* dediği başka kaynaklardan biliyorum ki *Mamay Haseki'*nin ta kendisidir. Bu adam daha 1490'larda Mısır Memlük sultanının elçisi olarak Osmanlı padişahına yollandığında tutuklanan ama olaylar çıkınca 1491 yılında serbest bırakılan aynı adamdır. Memlükler'in Malatya yöneticisi olarak kaynaklarda ondan bahis vardır (Bk. Y. Yücel, a.g.e., cilt I, s. 210).

Pir Hasan'ın tüm olan bitene rağmen Yavuz'a başvurması ve cesareti nedeniyle Çemişgezek Beyliği kendisine bırakıldı. Bunun üzerine Pir Hasan bir ordu toplayarak Çemişgezek'e gitti (*geleneğimizdeki Malatya'dan Dersim'e göçtür bu*).

Pir Hasan o sırada Çemişgezek'i hâlâ elinde bulunduran Nur Ali Halife'yi Takır Yaylağı denen yerde kanlı bir savaşın ardından yenilgiye uğrattı ve öldürttü, böylece ülkesini ve beyliğin yönetimini geri aldı.

Nur Ali Halife'nin Şeref Han'ın yazdığı gibi Pir Hasan tarafından öldürüldüğü doğru görünmüyor. Çünkü başka kaynaklarda Nur Ali Halife'nin Koyulhisar'da Şah İsmail adına başlattığı ve Sivas'ı kuşattığı ayaklanma sırasında 20 Temmuz 1512 yılında öldürüldüğü belirtiliyor.

Pir Hasan, tam 30 yıl (1514-1543/1544) yönettikten sonra geride 16 erkek çocuğu bırakarak öldü.

Çemişgezek girişinde yanlışıkla Uzun Hasan'a ait gösterilen ve bu nedenle *Uzun Hasan Türbesi* olarak bilinen türbe bana göre kesinlikle Çemişgezek emirlerinden *Birinci Şeyh Hasan*'a veya burada anlatmakta bulunduğum *İkinci Şeyh Hasan (Pir Hasan)*'a ait olmalıdır. Çünkü Akkoyunlu Uzun Hasan'ın mezarının Tebriz'de olduğu bilinmektedir.

Pir Hasan'ın onaltı oğlunun adları Şerefname'de şöyle verilmektedir:

Halid (Çaldıran'dan hemen sonra dedesi ile birlikte Yavuz Selim tarafından öldürülen olmalıdır), *Muhammedi* (Mıcıngerd sancak beyi, onun Mustafa, Zülfikar, Sohrab ve Elkas adlı oğullarının adları verilir), *Rüstem* (Pertek sancak beyi, oğulları Baysungur, Muhammed ve Ali'nin adları verilir), *Yusuf* (erkek çocuğu olmadığından öldüğünde mirası Muhammedi'nin dört oğlu arasında payedildi), *Pilten* (Kanuni zamanında Mıcıngerd sancak beyi, onun Ali, Cihangir, Osman ve Kel Ahmet adında dört oğlu ile bunlardan Ali'nin Haydar, Allahverdi ve Pilten adlarında oğullarının adları bilinmektedir), *Keykubad* (Yemen'e gidip döndükten sonra geride Hüseyin, Mesih, Zahidi ve İslam adlarında dört oğul bırakarak öldü), *Behlül* (Behlül'ün Muhammedi adında bir oğlu ve bu Muhammedi'nin de Elvend, Oruç ve Ahmet adında üç oğlunun adları bilinmektedir), *Muhsin* (İbrahim, Cafer, *Şeyh Hasan*, Murat ve Vaybe Sultan adlarında çocukları bilinmektedir; *M. Nuri Dersimi'nin Dersim geleneğindeki Şeyh Hasan olduğunu iddia ettiği burda adı geçen kişidir*), *Yakup* (Ferh, Dündar ve Babür adında üç oğlu vardı), *Ferhşad* (Muhammedi'den sonraki Mıcıngerd sancak beyi, Hüseyin ve Halil adlarında iki oğlu vardı), *Ali*, *Külay veya Gülabi* (Serdar Mustafa Paşa'nın Şirvan seferine katıldı, Çıldır Savaşı'nda öldürüldü, onun Muhammedi, Muhammedi'nin de Ali Han adında bir oğlu bilinmektedir), *Keyhüsrev* (Sağman sancak beyi, Salih-Kasım-Ömer adlarında üç oğlundan ve bunlardan Salih'in de Keyhüsrev adında bir oğlu ile adları bilinmeyen iki diğer oğlundan sözedilir), *Keykavus* (Mansur adında bir oğlu kaydedilir), *Perviz* (Haydar adında bir oğlunun adı verilmektedir) ve *Yalman* (adı bazen Yaman ve Süleyman olarak da geçer, 1597'de hâlâ yaşıyordu).

Çemişgezek'teki "*Ferruh-Şad Bey Türbesi"*, benim görüşüme göre kesinlikle Pir Hasan'ın 16 oğlundan Mıcıngerd sancağının ikinci beyi Ferhşad'a aittir. Burada onun adı Ferruh-Şad olarak bölünmüştür.

Pertek ilçesindeki *Bay Sungur Camisi* (Yukarı Cami) ise çok açıktır ki Şerefname'nin yazıldığı 1597 yılında hâlâ Pertek sancak beyi olan Pir Hasan'ın torunu Baysungur'un adını taşımaktadır. Sağman Camisi ise Pir Hasan (Pir Hüseyin de denir ona)'ın torunu ve Keyhüsrev'in oğlu Sağman sancağının ikinci beyi Salih tarafından yaptırılmıştır.

Çemişgezek emirlerinin Safevi yandaşlığı (Kızılbaşlığı) kesindir. Buna rağmen camiler yaptırmaları farklı nedenlerden veya zorlamalardan kaynaklanabilir.

Şeref Han'ın Saltuklular'dan geldiklerini kaydettiği Çemişgezek emirlerinin yapıtlarının neredeyse tamamen Akkoyunlular'a maledilmesi gibi bir durumla karşı karşıyayız. İlginçtir ki, adı Dersim türkülerinde, yer ve köprü (*Pırdê Mama Xatunê*) adlarında hâlâ yaşayan Saltuklu emiresi ünlü *Mama Hatun* da Akkoyunlular'a maledilmektedir.

Bu durum Akkoyunlular'la Saltuklular arasında gerilere dayalı yakın ilişki ve ittifaklara işaret olabileceği gibi, ortak orijinden olmalarının bir sonucu da olabilir.

Saltuklular'la Akkoyunlular'ın bir ve aynı etnik gruba mensup olmaları olasılığını tamamen dışlamıyorum, ama şu anda bu konuda beni ikna eden yeterli kanıt da göremiyorum.

Örneğin Dersim geleneği Şerefname'nin Saltuklular'dan geldiklerini söylediği Çemişgezek emirler ailesini (*Melkişiler*), dolayısıyla Saltuklular'ı da Safeviler'le ilişkilendirmektedir. Bu durumda geleneğimizde her ikisi de *Şeyh Hasananlılar* (*Şah Hasananlılar*) kapsamına sokulan Saltuklular ile Akkoyunlular arasında bir karışma yaşandığını ve bu kaynaşma sürecinin zamanla ikisi arasında bir ayniyet kurulmasına yolaçtığını düşünmek gerçeğe daha uygun düşebilir. Çünkü geleneğimizde cedlerinin *Khalemamsor (Kırmızı Elbiseli)*, yani benim düşünceme göre *Safevi Şeyh Haydar* olduğu söylenen Seydanlılar'ın bile Şeyh Hasananlılar genel adı altında ele alındıklarını görmekteyiz.

Pir Hasan (1514-1543)'ın ölümünden sonra oğulları birbirine girdiler ve anlaşmazlığın çözümü için Kanuni Sultan Süleyman'a başvurup beyliğin bölünmesine sebep oldular.

Böylece Pir Hasan, birleşik Çemişgezek Krallığı'nın son hükümdarı oldu.

Bölünmeden Sonraki Durum

Pir Hasan'ın ölümünü takiben oğulları arasında patlak veren anlaşmazlık üzerine Çemişgezek Beyliği ilkin Mıcıngerd (Pasinler-Sarıkamış arasındaki bölge) ve Pertek olmak üzere iki küçük beyliğe bölündü. Sonra bunlara Sakaman (Sağman) da eklenince ortaya üç sancak çıktı. Çemişkezek merkez sancağı ise bu bölünme sırasında Osmanlı yönetimi ve mülkiyetine geçti. O da dahil edilirse bu sıralarda eski Çemişgezek krallığı dört parçaya ayrılmış olmaktadır. Bunlardan üçünün yönetimi Melkişiler'in üç dalının elinde kaldı.

Mıcıngerd Dalının Beyleri

Bu kolun ilk beyi Pir Hasan'ın büyük oğlu Muhammedi'dir. Kanuni döneminde ve sadece bir yıl yönetti. O öldükten sonra yerine kardeşi Ferhşad geçti, ama diğer kardeşleri tarafından öldürüldü. Bu olay üzerine bir kesinti yaşandı. Bu kesinti sırasında Mıcıngerd sancağı Erzurum Beylerbeyi Arnavut Sinan Paşa'nın kardeşi Kasım'a verildi. Ama daha sonra Muhammedi ve Ferhşad beylerin bir diğer kardeşleri olan Pilten atandı bu göreve. Pilten, bu sırada Serdar Mustafa Paşa'nın Şirvan seferinden dönmekteydi ve Mıcıngerd sancağına giderken Tercan'da öldü. Yerine büyük oğlu Ali geçti. O'nun yönetimi III. Murat zamanına rastlıyor. Daha sonra Ali'nin yerine yönetmeye fırsat bulamadan ölen büyük oğlu Haydar, Haydar'ın yerine de Allahverdi Bey geçmiştir. Şerefname'nin yazıldığı 1597 yılında sancağın başında o vardı.

Pertek Dalının Beyleri

Pertek sancağının ilk beyi Pir Hasan'ın ikinci oğlu Rüstem Bey'dir. Kanuni zamanında ve uzun yönetti. O'ndan sonra da bu sancağın yönetimi oğlu Baysungur'a düştü. 1597'de Baysungur hâlâ yaşıyordu ve kendi sancağını yönetmenin yanısıra amcalarının oğullarıyla birlikte Çemişgezek aşiretlerinin başkanlığını yapıyordu.

Sağman (Sakaman, Seqeman) Dalının Beyleri

Sağman'ın ilk beyi Pir Hasan'ın oğlu Keyhüsrev'dir. Uzun yönetti. Kendisinden sonraki Sağman beyi oğlu Salih, daha sonra kardeşi Salih'i öldürüp sancağın yönetimini ele geçiren Ömer, en son ise intikam olarak Ömer'i öldürüp yönetimi kendi ellerine alan Salih'in büyük oğlu Keyhüsrev'dir.

1597'de Sağman sancağını hâlâ Keyhüsrev yönetiyordu.

Çemişgezek Beyliği'nin Akıbeti

Şeref Han, Melkişiler'in *Kırmanciye*'de (o '*Kürdistan*' der) büyük ihtişamları, taraftarlarının ve hizmetçilerinin çokluğuyla ün yaptıklarını, onlardan bin kadar ailenin Safevi şahlarına katıldıklarını ve bir kısmının da Şah'ın muhafız subayları arasında yer aldıklarını yazmakta, bunlardan bir bölümünün Safevi imparatorluğunun çeşitli eyaletlerinde bağımsız yöneticiler haline geldiklerine işaret etmektedir.

Bunlara Horasan'da bir Çemişgezek bulunduğu da eklenmelidir.

O'nun yazdığına göre genişlik ve önem bakımından Melkişiler'in ülkesi uzak yakın herkesçe Kürdistan (*Kırmanciye anlayın*) özel adıyla tanınmış, öyle ki berat ve emirnamelerde ve diğer sultanlık belgelerinde '*Kürdistan*' adı geçtiği zaman bundan yalnızca *Çemişgezek* anlaşılmıştır.

Geçmişteki bu büyüklüğüne ve ününe rağmen 13. yüzyılda doğmuş olan Çemişgezek Krallığı paylaşılıp parçalanmak suretiyle giderek etkisizleşir ve ondan doğan beylikler Tanzimat'a kadar şöyle ya da böyle varlıklarını sürdürürler.

Tanzimat sonrasında ise yeni bir döneme girilir.

Ana Bileşenleriyle Dersimliler'in Kimliği

Eski Dersimliler'in yazılı tarihin *Mamakan*, *Part* ve *Sasani* adlarıyla tanıdığı toplulukların bir sentezi olduğunu birçok kez ifade ettim.

Geç Dersimliler ise, tekrar söylersek, geleneğe yansıyan temel öğeleri itibariyle, *Saltuklular* (Artuklular?, Melkişiler), *Rıfailer/Goranlar (Babailer, Yezdiler)*, *Safeviler* ve *Akkoyunlular*'dan bileşen halk tabakasıdır. İç Dersim'e çok daha geç bir tarihte (17./18. Yüzyılda) çevre kesimlerden girdikleri söylenen ve genelde *Zaza* veya *Zaza kökenli* olarak tanımlanan *Suran*, *Yusufan*, *Ciban* ve *Çarekan* aşiretleri de kronolojik bakış açısından Geç Dersimliler kategorisine sokulabilir.

Daha önce de ifade ettiğim gibi benim görüşüme göre Geç Dersimliler'e damgasını vuranlar Deylemi (Gilani) öğelerdir. Bununla birlikte bu Geç Dersimliler arasında Türkmen olarak bilinen Ak ve Kara-Koyunlular'ın yanısıra başta Şadilliler olmak üzere Kürt aşiretlerinin de varolduğu unutulmamalıdır.

Modern Dersimliler, Eski ve Geç Dersimliler'den bileşen bir sentezi temsil etmektedirler.

Geç Dersimliler'den Saltuklular ile Rıfailer'e daha evvel ayrıntılı olarak değindim. Şimdi de Geç Dersimliler'in arta kalan diğer iki ana bileşeni Akkoyunlular ve Safeviler üzerinde duracağım.

SELÇUK - MOĞOL PERYODU SONRASINDA DERSİMLİLER VE ZAZALAR

Selçuklular-sonrası dönemde tarih sırasıyla Moğollar, Timuriler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler göründüler.

Özellikle Kara- ve Ak-Koyunlular peryodu Geç-Dersim tarihi bakımından büyük önem taşıyor. Kırmanc-Zaza tarihinin Selçuk-Moğol sonrası peryodu esas itibariyle bu federasyonların bünyesinde yaşanmış olup onların adları altında saklıdır.

Bu iki nedenden dolayı böyledir:

Birincisi Dersim-Zaza aşiretlerinin nerdeyse tamamı bir dönem boyunca bu iki rakip federasyonda örgütlendiği için. İkincisi de bu ikili bir dönem boyunca İran'ın tümü (Azerbaycan ve Batı İran dahil) ve Irak'ı egemenlikleri altında bulundurdukları gibi, Dersim ve çevresini de aralarında paylaştıkları içindir.

O nedenle de tarihlerde genellikle '*Türkmen Peryodu*' olarak referans verilen Kara ve Ak-Koyunlular'ın tarihleri bilinmeden Dersim tarihinin önemli bir kesiti karanlıkta kalır.

Ama ilkin Moğollar ve Timuriler peryoduna ilişkin özet bir arkaplan gerekli.

Moğollar deyince pekçok kişinin aklına sadece 'barbarlık' gelirse de, bu yalnızca onlara özgü olmayıp her halkın tarihinde rastlanan bir aşamadır.

Moğol adının çağrıştırdığı isimlerin başında *Cengiz Han* gelir (1155-1227).

Sayısız Moğol aşiretini ilk birleştiren ve onları güçlü bir halka dönüştüren odur. Moğolların birliğini o kurmuş, üstelik bunu diğer Moğol aşiretleriyle savaşarak, yani zor yoluyla gerçekleştirmiştir (1206). Ardından kendi yönetimi altında topladığı Moğolların ünlü at ve avcılık sporunu bir savaş taktiğine dönüştürüp irili ufaklı birliklerden oluşan ve çok hızlı hareket eden son derece disiplinli ordusuyla Çin Seddi'nin bile durduramadığı muazzam bir fetih hareketi başlatmıştır.

İlkin Çin'e akınlar yapan Cengiz Han, daha sonra teknolojik olarak kendilerinden çok daha ileri ve yerleşik diğer medeniyetlere dönmüş, elçilerini tutuklayan ve kendisine küçümseyici mesajlar yollayan Harzemşahlar imparatorluğunu zaptettiği yetmiyormuş gibi (1220/21), onun halefleri bir yandan Celaleddin Harzemşah'ı köşe bucak kovalarken, öte yandan Harzem zanaatçılarını ve teknolojisini Moğolistan'a taşıyarak kendi ülkesine de uygarlığı ekmiştir.

Selçuklular'ın 1243 Kösedağ bozgunu ile birlikte Doğu ve Orta Anadolu'da da Moğol egemenliği başladı.

Cengiz Han, katılır yada katılmayız, tarihlerde Hun Atilla ve Makedonyalı Büyük İskender gibi müthiş bir fetihçi, asker ve siyaset adamı olarak değerlendirilmektedir. Moğolların birliğini kurmakla kalmamış, ülkesini göçebe nitelikte de olsa bir dünya imparatorluğuna, hem de dünyanın tanıklık ettiği en büyüklerinden birine dönüştürmüştür.

O'nun asıl adı '*Cengiz*' değil, *Temuçin*'dir. 'Cengiz' ünvanını yönetici olduktan hemen sonra 1203/6'da almış ve daha çok bu ünvanla tanındığı için, ünvanı adına dönüşmüştür. Onun çağdaşı Çinli tarihçi Meng-hung, '*Cengiz*' sözcüğünün Çince'deki *T'ien-tze* ('Son of heaven', Cennet Oğlu) kelimesinin bozulmuş bir şekli olduğunu söylüyordu. Bir diğer Çin kaynağı ise bu sözcüğün etimolojisini *Ching-sze* (Perfekt Savaşçı) diye açıklar. Raşid al-Din'in aktardığı Moğol geleneğindeki etimoloji ise, bu sözcüğü *güçlü* anlamlı *Cingiz (cink)* sıfatından türetildiğini söyler (*Bk. Enc. Of Islam, Cıngız-Han Md*).

Cengiz Han'ın Cuci (ölm. 1227), Çağatay (ölm. 1242), Ügedei (Ögedey) ve Tuli (ölm. 1240) adlarında dört oğlu vardı. Zapettiği toprakları bu dört oğlu arasında payetti. Batı Sibirya, Kıpçak havzası ve Harzem kardeşlerin en büyüğü olan Cuci'ye düşmüştü. Sonraları Kıpçak ovasında Altın Ordu devleti kuruldu. Özellikle Berke Han (1256-66) döneminden itibaren 13.-15. Yüzyıllar arasında önemli bir rol oynayan, ama daha sonra birkaç hanlığa bölünen bu imparatorluğun bir bölümünde daha geç bir tarihte yine Cengiziler soyundan gelen Giraylar'ı görüyoruz. Kırım Hanlığı (1420-1783)'nı kuranlar onlardı. (*Bk. Enc. Of Islam Cengiziler Md*).

Moğolların Cengiz-Han'dan önce Tatar adıyla bilindiklerine işaret eden Enc. Of Islam'ın '*Cıngız-Han*' Maddesine göre, Moğol adı Cengiz Han döneminde kullanıma girmiştir.

İran, Irak ve Anadolu'da Moğol varlığı Çobaniler (1321-1355), Celayirler/İlhanlar (1336-1410) ve Eretna Beyliği dolayımıyla 14. Yüzyıl sonlarına dek sarktı. Çobaniler'den Timurtaş ibn Emir Çoban (ölm. 1328), Şeyh Hasan b. Timurtaş (Hasan Küçük, ölm. 1343), Melik el-Eşref b. Timurtaş Azerbaycan'ı, Celayiri Tacu-Din Hasan Buzurg (Şeyh Hasan, ölm. 1356), Üweys ibn Hasan, Celalu'd-Din Hüseyin ibn Üweys, Gıyassu'd-Din Ahmed ibn Üweys ve onun yeğeni Şah Veled ibn Ali ise Irak ve Azerbaycan'da etkindiler. Çobaniler Tebriz'den, Celayirler ise Bağdat'tan yönetiyorlardı. Çobani ve İlhanlı emirlerinin bir bölümü Şeyh Safi'ye bağlandılar. Şeyh Safi'ye mürit olan Moğol emirleri arasında Emir Çoban ve Büyük Şeyh Hasan da varlardı. Ama Emir Çoban'ın torunu Melik Eşref, Safevi şeyhi Sadr al-Din'i hapsetti. Melik Eşref'in zulmü nedeniyle bir aralık Gilan'a sığınmak zorunda kalan Sadr al-Din, daha sonra bazı yandaşları ile birlikte Batı Kıpçak'ın Cengiz Han soyundan olan Mavi Ordu yöneticisi Cani Beg Mahmut'a sığındı. Onu büyük bir saygıyla karşılayan Cani Beg, Azerbaycan'ı istila ederek Tebriz civarında ele geçirdiği Melik Eşref'i öldürttü.

Daha sonra Orta Asya'dan çıkan 'barbar' akınlarının ve büyük fetihçilerin sonuncusu Timur'u görüyoruz tarih sahnesinde. Onun Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olan Barlas aşiretine mensup olduğu kayddediliyor.

Enc.Of Brittanica'nın *Timur* maddesine göre, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın seferlerine katılan bu aşiret, bu sıralarda Kazakistan'a yerleşir. Burada büyüyen Timur, 1370'de Semerkent'te yönetimi ele geçirdi. 1383'te Herat'ı zaptederek İran'daki fetihlerini başlattı. 1386-94 yılları arasında İran, Irak, Ermenistan ve Gürcistan Timur'un elindeydi artık. 1398'de Hindistan'ı istila etti. 1399 yılı sonunda Osmanlı Sultan'ı Birinci Bayezid ve Memlükler'e karşı son büyük seferine çıktı. 1401'de Halep'te Memlük ordusunu yendikten sonra Bağdat'ı zaptetti. 20 Temmuz 1402'de ise Ankara civarında Bayezid'in ordusunu yoketti. 1404'te kendi başkenti Semerkent'e geri dönen Timur, Çin seferine çıkışında hasta düştü ve öldü (1405).

Timur'un 1381-1404 arasındaki İran seferleri sırasında Moğol istilası sonrasında oluşan çeşitli prenslikler (Çobaniler ve Celairler gibi geç Moğol hanedanlıkları dahil) sona erdiler. Timur'un fethettiği topraklar ilkin onun iki oğlu (Miranşah ve Şah Ruh) ve torunları arasında payedildiyse de, çok geçmeden bütün imparatorluğu en küçük oğlu Şah Ruh altında yeniden birleştirildi..

Kısacası geç Moğol emirlikleri Çobaniler ve İlhaniler'i takiben bölgede Rusya ve Hindistan'dan Doğu ve Orta Anadolu'ya dek uzanacak olan Timuriler'in egemenliği kurulmuştu. Ama bu da göçebe türden bir imparatorluk olup pek kalıcı olamadı. Çok geçmeden Timuriler Azerbaycan'da kontrolü Karakoyunlular'a kaptırdılar. Azerbaycan daha sonraları Karakoyunlular'dan Akkoyunlular'ın eline geçti.

Bu özet arkaplanı takiben şimdi asıl konumuz olan Kara- ve Ak-Koyunlular'a dönebiliriz.

KARAKOYUNLULAR VE AKKOYUNLULAR (ŞECERELERİ ve BİLEŞENLERİ)

Türkler, Türk kaynaklarındaki görüşlere göre, kendi içinde Oğuz, Uygur, Karluk ve Kalac gibi kısımlara ayrılır. Bu ayrım lehçe farklılıklarına dayandırılıyor.

Anadolu Türkleri'nin atalarının Oğuzlar olduğu ve bunların Türkmen adıyla da bilindikleri söylenmektedir. Oğuz Türkleri (Türkmenler)'nin tarihi Oğuz Destanı denilen efsane ile başlatılıyor. İslam'dan önceki ve sonraki dönemlerde Türkler'in karıştığı çeşitli olayların işlendiği bu efsaneye göre onların atası Oğuzhan (Mete) adında bir kahramandır.

Oğuzhan'ın Denizhan, Dağhan, Gökhan, Yıldızhan, Ayhan ve Günhan adlarında altı oğlundan sözedilir. Bunların herbirinden dört boy türer:

Denizhan'dan Iğdır, Yıva, Büğdüz (Bunduz) ve Kınık,

Dağhan'dan Salur (Salar, Salgur), Eymür, Alayundlu ve Yüreğir (Üreğir),

Gökhan'dan Bayındır, Beçenek (Peçenek), Çavundur (Çavuldur) ve Çepni,

Yıldızhan'dan Afşar, Kızık (Çarukluğ), Beğdili ve Kargın (Kargı, Karkın),

Ayhan'dan Yazgır (Yazır), Döğer (Düğer), Dodurga ve Yaparlı (Yıparlı),

Günhan'dan ise Kayı (Kayıhanlar), Bayat (Beyat), Alkaevli ve Karaevli.

Böylece Türkmenler (Oğuzlar)'in toplam 24 aşireti/boyu sayılmakta ve kendi içinde Üçoklar (ilk üç kardeşten türeyenler) ve Bozoklar (son üç kardeşten gelenler) şeklinde iki büyük kol olarak düşünülmektedirler.

Bir teze göre Selçuklu Türkleri Kınık, Osmanlılar ise Kayı boyundan gelmedirler.

Asıl konudan sapmamak için burada bu tezlerin eleştirisine girmiyorum.

Ak- ve Kara-Koyunlular'a gelince:

Bu iki federasyona dahil aşiretlerin bir bölümü bu hanedanlıklar doğmadan önce de, örneğin en azından Selçuklular devrinde de bölgede oldukları için, onların analizinde sorunlar mevcut.

Birer "Türkmen hanedanlığı" olarak tanımlanan bu iki gruptan Akkoyunlular Bayındır/*Bayindiriya* diye de bilinirler. Akkoyulular'ın kendi orijinlerini Oğuz'un dördüncü oğlu *Gökhan*'ın en büyük oğlu *Bayındır*'a dayandırdıkları kaydediliyor. Bayındır, hanedanlığın kurucusu olarak da görülür. *Bayındır* adı, *müreffeh* demektir.

Akkoyunlular'ın secereleri şöyle verilir:

Oğuz Han, Gökhan, Bayındır (Vayındır), Tur Ali, Kutluğ Bey (Hacı Kutluğ Şah, Fahrettin Kutlu), Bahaeddin Kara Osman (Kara Yülük, ölm. 1434/35), Ali, Uzun Hasan (1424-1478).

(*Bk. Enc. Of Islam, "Ak-Koyunlu" Md., W. Barthold*).

Bir görüşe göre Oğuzlar'ın Üç-Ok koluna mensup olan Akkoyunlular 1281-92 arasında Türkistan'dan gelmişlerdir. Ama bu görüşler henüz kanıtlanabilmiş değildir.

Faruk Sümer Karakoyunluların Oğuzları oluşturan 24 boydan birine ait olduklarını düşünmekte, ama bunlardan hangisine ait olduklarının bilinmediğini not etmektedir. Ona göre Karakoyunlular *İğdır*, *Büğdüz*, *Kınık* veya Hemedan bölgesinde yaşayan *Yiva* boyundan olabilirler (*Bk. Faruk Sümer, Kara Koyunlular: Başlangıcından Cihan-Şah'a Kadar, I. Cilt, TTK Basımevi, 1967*).

Sümer'in adlarını verdiği bu dört boy, destana göre Oğuzhan'ın altı oğlundan Denizhan'a dayanırlar. Karakoyulular'ın Moğol istilası nedeniyle Türkistan'dan İran'a, sonra da Doğu Anadolu'ya geldikleri yönünde görüşler var. Sümer'e göre Moğol istilası sırasında Musul-Kerkük bölgesi Karakoyunluların kışlak sahasıydı. Karakoyunlular '*Barani' (Baranlu)* adıyla da bilindiler. Örneğin Kara Yusuf, Barani nisbesi taşıyordu. Bu adın orijini de henüz net şekilde açıklanabilmiş değil. Bir görüşe göre 'Berani' onların aile/hanedan adıdır. Türkçe'de 'Baran' kelimesi yoktur. F. Sümer de bunu kabul etmekte, bu sözcüğün Doğu Anadolu'da 'Koç' anlamına geldiğine de işaret etmektedir. Sümer'in yazdığına göre Karakoyunlular adını taşıdıkları koyuna özel bir önem vermiş, hatta Koç heykellerini mezar taşları olarak kullanmışlardır. Karakoyunlular'ın bu pratiği ile sözcüğün anlamı arasındaki paralelliğe işaret etmekte, ama kesin bir yargıda bulunmamaktadır.

Minorsky, *Baran* kelimesinin bir oymak adı değil, bir yer adı olduğunu düşünüyordu.

Karakoyunlu tarihi ile Muş bölgesi arasında eskiden beri sıkı bir ilişki olduğunu söyleyen Faruk Sümer, biri Varto'da, diğeri Çapakçur'da (Aşağı Karavelyan köyü civarında) olmak üzere eski Muş vilayeti dahilinde *Baran* adı taşıyan iki köy bulunduğunu, Eretna hükümdarlarından birinin bastırdığı paralarda geçen 'Baran' kentinin bunlardan birisi olabileceğini yazıyor. Ona göre *Barani* nisbesi Kara Yusuf ya da onun cedlerinden biri bu kenti aldığı, belki orada doğduğu için veya başka bir sebeple alınmış olabilir (*Bk. Faruk Sümer, a.g.y*).

Barani adının orijini konusunda Kirzioğlu (Bk. *Kars Tarihi*) ve Prof. Dr. M. Eröz (*Doğu Anadolu'nun Türklüğü,* İst., 1946)'ün düşünceleri de dikkate değer. Barani adı ile Muş-Ahlat-Bingöl ve çevresinin eski adı *Duru Baran (Taron)* arasında ilişki kuran M. Eröz, bu adın bu bölgeye Çanestan'dan gelen Mamakanlar tarafından M.S. 226'da getirildiğini ve onlarla ilişkili olduğunu düşünmektedir. Bu yazarlar Mamakanlara Dede Korkut Oğuznameleri'nde daha uzun yaşayan Konak adlı prensin adıyla *Kara Konak* diye referans verildiğini öne sürerler. Dolayısıyla Karakoyunlular (Baranlu oymağı)'ın Mamik-Konak aşiretinden, yani Mamakanlar'dan geldiklerini söylerler.

Bence Ak- ve Karakoyunlular'ın her ikisi de orijinde eski Dersimliler'le, yani Mamakan-Part ikilisiyle bir şekilde ilişkili olup sonraları Türkmenler'le karışmış ve Dümbeliler örneğinde tanık olduğumuza benzer şekilde bir hayli Türkmenleşmiş topluluklardır. Mümkündür ki bazı araştırmacıların Ak- ve Kara Koyunlular'la açıklamaya çalıştıkları Dersim'deki koç/koyun totemi de Mamakanların mirası olsun. Barani adının bir aşiret/soy adı olup aslının Bal/Balan olabileceği de düşünülebilir.

Adları ilk kez Moğol imparatorluğu dağılınca duyulan Ak- ve Kara-Koyunlular birbirlerine rakip birer aşiret federasyonu idiler. İlkine *Bayındır* aşireti reisleri, ikincisine ise *Barani* (Baharlu?) ailesi egemendi. Akkoyunlular'ın ilk merkezleri Diyarbakır, Karakoyunlular'ın ise Erçiş'ti.

Yüzlerini daha çok kuzeye ve batıya dönen Akkoyunlular zamanla kaçınılmaz olarak Osmanlılar'la karşı karşıya geldiler, onlara karşı Timur'la ittifak yaptılar. Özellikle doğuya doğru genişleyen ve yandaşlarını Ehl-i Hak'çı bir platform etrafında birleştiren Karakoyunlular ise Timur'a karşı Osmanlılar'la işbirliğine yöneldiler.

İkisi de göçebe aşiret federasyonları olarak tanımlanan Ak- ve Kara-Koyunlular'ın Ermenistan, Yukarı Mezopotamya ve Anadolu'ya Selçuklular devrinde yerleştikleri ve buralardan hareketle etrafa doğru yayıldıkları kaydediliyor. Bir görüşe göre bu adların kaynağı onların kendi bayraklarında Ak ve Kara renkli koyun resimleri bulundurmalarıdır. Daha yaygın bir görüşe göre ise bu adlar avcılıkla yaşadıkları dönemden kalma bir totem inancını ifade etmektedirler.

Ama Faruk Sümer'in de işaret ettiği gibi şu ana kadar ne onların bayraklarında bu tür resimler bulunduğu kanıtlanabildi, ne de totemlerinin hepsi "eti yenmeyen avcı kuşlardan" oluşan Oğuz boylarında koyun totemine rastlandı.

Minorsky bu adların onlara ait sürülerin rengi veya cinsi ile ilgili olabileceğini düşünür ki, bu olasılığı Faruk Sümer de akla uygun bulmaktadır (*Bk. Faruk Sümer, Kara Koyunlular: Başlangıcından Cihan-Şah'a Kadar, I. Cilt, TTK Basımevi, 1967*).

Çeşitli kaynaklarda Akkoyunlu konfederasyonuna dahil aşiretler şöyle verilmektedirler:

Bayındır, Bayat, Döğer, Çepni, Arapkirli, Duharlı, Hacılı, Pirnek, İnallı, Özer, Çakırlı, Köpek, Biçen, Bayramlı, Musullu, Hoca Hacılı, Avşar, Cihangirli, Ağmalı, Ağaçeri, Dulkadırlı, Saatlı, Alpavut, Kaçar ve Karaman.

Bu aşiretlerin bir çoğuna ilkin Karakoyunlu, sonra Akkoyunlu, daha sonra da Safeviler safında rastlarız. Aşiretler saf değişip yükseliş halindeki güce katılmışlar.

F. Sümer, 14'üncü ve 16'ıncı yüzyıllarda Anadolu genelinde Karakoyunlu (veya Karacakoyunlu) oymağı ile ilişkili veya onlarla siyasi ilişki içinde görünen aşiretlerin listesini şu şekilde vermektedir:

Karakoyunlu oymağı (çekirdek oymak), *Sa'dlu* ('Karakoyunlu ulusunu' oluşturan en kuvvetli iki aşiretten biri), *Baharlu* (Hemedan bölgesinden olan bu aşiret Karakoyunlu devletinin asıl dayanağını teşkil eden iki aşiretten biri olarak görünür), *Duharlu* (Eskiden beri Erzurum-Bayburd havalisinde yaşardı), *Karamanlu* (F. Sümer, bu oymağın kendi adını Kara Yusuf'un çağdaşı Gence ve Berda hakimi 'Emir Karaman'dan aldığını ve Şah İsmail'in beylerinden Bayram Bey'in bu oymaktan olduğunu düşünür), *Alpavut*, *Çekirlu/Cakirlu (*Adını Celayirli emirlerden Emir Cakir'den aldığı söyleniyor), *Ayinlu, Hacılu, Ağaç-eri,Döğer, Bayramlu* (Adını Hoy şehrine sahip Kara Yusuf'un emirlerinden Bayram Bey'den almış), *Süleymani*, *Zırki, Mahmudi*, vd.

Karakoyunlular Kürt aşiretlerinden 50 bin evlik bir 'El' vücuda getirip buna 'Kara Ulus' adını vermiş ve Karakoyunlular'ın hizmetinde kullanmışlar.

(Bk. F. Sümer, a.g.y, s. 13-32).

KARAKOYUNLULAR (SİYASAL TARİHLERİ)

Bayram Hoca: *Barani* diye de bilinen Karakoyunlular'la ilkin Van Gölü bölgesinde Celayirlerin vasalları olarak karşılaşırız. 1375'ten 1468'e kadar İran ve Irak (Mezopotamya)'da yöneten bu hanedanlığın ilk yöneticisi Barani (*Beharlu*) klanı/ailesi reisi *Bayram Hoca*'dır (ölm. 1380).

Uzun süre Celairiler'in hizmetinde bulunmuş, Celairi yönetici Sultan Üveys (ölm. 1374)'in sarayında önemli bir konum edinmişti. Bayram Hoca, Sultan Üveys ölünce Musul, Sincar ve Erciş'i ele geçirmişti.

Kara Muhammed Turmuş: Bayram Hoca'nın oğlu ve Karakoyunlular'ın ondan sonraki yöneticisi. Celairi Sultan Ahmet b. Üweys'in hizmetine girdi ve 1390'da Suriye'deki savaşta yaşamını yitirdi. Kara Yusuf (Şah Yusuf Noyan, Ebu'l Nasr Yusuf Bahadur Nuyan): Kara Muhammed Turmuş'un oğlu ve halefi. Timur'la savaşı sırasında Yıldırım Bayezit'e sığınmak zorunda kaldı. Timur'un Anadolu seferinden istifade ederek Arap Irak'ını ele geçirmeye çalıştıysa da Timur'un gönderdiği Mirza Ebu Bekir'e karşı Bağdat'ı savunamayarak bu kez de Mısır Memlük sultanına sığındı.

Timur ölünce Mısır'ın serbest bıraktığı Kara Yusuf, 1406 yılı Ekim'inde Nahçıvan civarında Ebu Bekr b. Miranşah b. Timur'u yenilgiye uğratarak geri zaptettiği Tebriz'e yerleşti. 1408'de Tebriz civarında onu bir kez daha yendi ki, bu savaşta Miranşah'ın kendisi de öldürüldü.

1407/8'de kendi oğlu Pir Budak'ı yönetimine ortak etti.

Tebriz dışındaki savaşta Üweys'in oğlu Sultan Ahmet Celair'i öldürüp bağımsızlığını ilan etti. Bastırdığı madeni paralarda kendisini *Emir Yusuf Bahadur Nuyan*, *Emir-i Azam' (Al-Nuyan al-Azam)* olarak tanıttı (1410).

Tebriz'i kendisine başkent olarak seçen Kara Yusuf, arta kalan Celairi topraklarını da (Irak-ı Arab) elegeçirip oğlu Şah Muhammed'in yönetimine verdi.

Al-Sultaniya, Kazvin ve Sawa gibi Irak Acem-i kentlerini zaptetti.

Diyarbakır'ı Akkoyunlu Kara Osman (*Kara Osman Bayendıri*)'dan alarak kendi torpraklarına kattı. Bitlis egemeni Şems al-Din'i kendisine bağımlı kıldı ve Amid civarında Akkoyunlu Kara Osman'ı bir kez daha yenilgiye uğrattı. İbrahim Şirwanşah ve Gürcü kralı Kustendil'in kendisine karşı gönderdikleri orduları imha etti.

Böylece başlangıçta Celairilerin hizmetinde olan Karakoyunlular, en sonunda onları bertaraf edip tüm Celairi topraklarına egemen oldular.

Timur'un oğlu ve halefi Şah-Ruh'un kendisine karşı büyük bir ordu göndermekte olduğu bir sırada 65 yaşındaki Kara Yusuf hastalanıp öldü (Aralık 1410).

Erciş'te dedesi Bayram Hoca'nın yanına gömülen Kara Yusuf'un yönetimi 14 yıl sürmüştü. Karakoyunlular'ı Celairiler'in vasalı bir grup aşiret konumundan Batı İran'ın hakim gücüne dönüştüren Kara Yusuf olmuştu.

Kara Yusuf'un Cihan Şah, İskender, Aspan, Şah Muhammed, Ebu Said adlarında oğulları sayılır.

Bunlardan Şah Muhammed, 1411-33 arasında Bağdat'tan yönetti. Minorsky'nin aktardığı bilgilere göre şeriatı takmamış olan Şah Muhammed bir zındık (heretik) olarak görülmüştür. 1433-35 yılları arasında Bağdat'ı onun yerine geçen kardeşi *Aspan* (Ispand, Emir Isfahan) yönetti. Aspan, bir süre de Adilcevaz'dan yönetmiştir (Bk. Minorsky).

Emir İskender (Kara İskender): Kara Yusuf'tan sonra onun en büyük oğlu Emir İskender öne çıktı. Kerkük'te yönetti. Şah-Ruh'a karşı Emir İskender savaştı, ama yenildi. Şah-Ruh'un Horasan'a dönmesi İskender'e Azerbaycan'ı geri alma fırsatı verdi. 1425'te Ahlat emiri Şems al-Din'i, 1427'de ise Kürt emir Sultan Ahmet'i ve İzz al-Din Şir'i yenilgiye uğrattı, Şirwan ve Al-Sultaniya'yı geri zaptetti. 1429'da Şah-Ruh'la yeniden savaştı, ama Salmas'taki bu savaşta kendisinin kardeşi Cihan Şah'ın kahramanlıklarına rağmen yenildi ve Anadolu'ya kaçtı. Şah-Ruh, İskender'den boşalan Tebriz yönetimine onun kardeşi Ebu Said'i oturttu. Bir süre sonra geri dönen İskender kardeşini devirdi ve öldürdü (1434/5). Şah Ruh'un oğlu Mirza Muhammed Cuki, 1435'te iskender'i Erzincan'a kadar kovaladı. Aynı yıl Şah Ruh Azerbaycan yönetimini İskender'in kardeşi Cihan Şah'a bıraktı (1436). İskender bu kez de kardeşi Cihan Şah'a saldırdı, ama yenildi. Bunun üzerine Nahçıvan'a yakın Alincak Kalesi'ne sığınan iskender orada kendi oğlu Şah Kubad tarafından öldürüldü veya intihar etti (1437).

İskender'in 18 yıllık yönetimi boyunca Karakoyunlular Kara Yusuf'un kazanmış olduğu toprakları korumakla meşgul oldular, Cihan Şah dönemine kadar hep savunmada kaldılar.

İskender'in iki kızı ve Hüseyin Ali ve Alvand adlarında iki oğlundan sözedilir. Oğlu Hüseyin Ali, bir derviş olarak bilinir.

Başlangıçta Timurilere karşı direnişte birlik olan Karakoyunlular'ın İskender'den sonra Tebriz yönetimi için onların egemenliğini tanımak zorunda kaldıkları görülüyor.

Mirza Cihan Şah (*Ebu'l Muzaffer el-Din Cihan Şah ibn Şah Yusuf Noyon, 1438-1466/7*): İskender'in 1435'te Timuriler tarafından tahta oturtulan kardeşi. Kara Yusuf'un oğullarından en ünlüsü. Sultaniyye'den yönetti. Onun döneminde Karakoyunlular İskender peryodundaki 18 yıllık savunma konumundan saldırı konumuna geçtiler. Azerbaycan'ı yeniden organize eden Cihan Şah, ilkin Irak Acemi ile İsfahan'ı, ardından Fars, Kirman ve Horasan'ı da kendi krallığına katmış, Timur İmparatorluğunun iç bölünmelerinden yararlanarak Karakoyunlu iktidarını tüm İran sathına yaymıştı (1452). Hemen sonra kendi başkentini Horasan'daki Herat'a taşıdı. Böylece bir dönem için Timur imparatorluğunun kalbi olan Horasan'da da Karakoyunlular egemen oldu. Ama Azerbaycan'da Timuri Ebu Said'in oğlu Hasan tahtı ele geçirince, Cihan Şah Ebu Said'le bir uzlaşma yapmak zorunda kaldı. Bu arada Pir Budak isyan etti (1465).

Cihan Şah döneminin sonlarında rakip Akkoyunlular ile aralarındaki güç dengesi Akkoyunlular lehine değişti. Öte yandan ilk kez Cihan Şah dönemindedir ki, kaynaklar Sultan Cüneyt liderliğindeki Safeviler'in politik iktidar için bir tehdit haline geldiğine değinir, Cüneyt'in şahsında yeni bir rakipten ve bir Safevi tehdidinden sözetmeye başlarlar. Cihan Şah, Safevi ailesini bölmek istedi. Şeyh Cafer gibi bazı Safevi şeyhlerini destekleyip yanına çekerken Şeyh Cüneyt'i kovdu. Ama Safevi Şah İsmail'in Akkoyunlular'la savaştığı sıralarda o zamanki Karakoyunlular onlara sempati duydular.

Cihan Şah, 1466'da sürpriz bir baskınla Akkoyunlu Uzun Hasan (*Hasan Bayendıri*) tarafından öldürüldü.

Bu sırada 70 yaşındaydı ve 32 yıl yönetmişti.

1468'de bu ailenin ana kolu artık tükenmiş, Bağdat'ı yöneten kolu ise Kara Yusuf'un oğulları ve torunlarına geçmişti (Bk. *CL Huart, Enc. Of Islam, Kara-Koyunlu Md*.).

Karakoyunlular'ın en ünlüleri Kara Yusuf ile oğlu Cihan Şah idiler.

Kalem adı *Hakiki/Hakikat* olan Mardin doğumlu Cihan Şah'ın *Hasan Ali, Pir Budak* ve *Ebu Yusuf* adlarında oğulları anılır. Cihan Şah'ın yerine geçen oğlu Hasan Ali, aşırı-Şii bir heretik olarak görülmüş, bir aralık Barda'daki Karamanlar'a sığınmıştır. Onun kendi babasına karşı birkaç isyanından da sözedilir. Bunlardan birinde Akkoyunlular'a sığınmış olan Hasan Ali, 1468'de Hemedan'da Uzun Hasan'ın birlikleri tarafından öldürülür (Bk. Minorsky). 1418'de ölen Cihan Şah'ın en büyük oğlu (?) Pir Budak Fars ve Şiraz'ı yönetti. Pir Budak'tan sonra Fars'ın yönetimi onun kardeşi Ebu Yusuf (*Diya al-Din Yusuf*)'a geçer.

AKKOYUNLULAR (SİYASAL TARİHLERİ)

Akkoyunlular'ın Tur Ali'den önceki reisleri yada liderleri bilinmiyor.

Akkoyunlular ile Dersimliler (özellikle Çemişgezek Emirleri ailesi), Trabzon Devleti ve Safeviler arasında karşılıklı evlilikler yoluyla kurulan ve Dersim geleneklerine de yansıyan akrabalık ilişkilerine dikkat çekmek için de olsa şeceredeki isimler hakkında ulaşabildiğim bilgilerin bir özetini vermek zorundayım:

Tur Ali (Deguignes'in *Hist. Des Huns* adlı kitabında Turhan Bey, bk. s. 328-30)

13. Yüzyıl sonlarına doğru akınları başlar. İlki 1341'de olmak üzere, 1341, 1343 ve 1348 yıllarında Akkoyunlular'ın Trabzon Rum Devleti topraklarına akınlar yaptıkları kaydedilmektedir. 1348 yılındaki akına Tur Ali liderlik etmiştir. Böylece Akkoyunlular Trabzon bölgesinde '*Gaza geleneği*'ni temsil etmişler. Bu geleneğin devam ettirilmesi sonucunda Trabzon İmparatorluğu sınırlarında Taceddin-Oğulları, Canik Beyliği, Taşan-Oğulları ve Hacı Emir Oğulları gibi 'Gazi beylikleri' doğmuştur.

Kutluğ Bey (Hacı Kutluğ Şah, Fahrettin Kutlu)

1352 veya 1358'de Trabzon imparatoru III. Aleksios'ın kızı ya da bacısı olduğu söylenen Maria (*Kyra Maria*) ile evlenir. Bu evliliği takiben bu kadın Despina Hatun (Tesbine Hatun) adıyla anılır. Not edelim ki, Trabzonlu kişi adlarında kadınlarda *Kyra* (Kira), erkeklerde *Kyr* (Kir) öneki/ünvanı yaygındır.

Bayındır (Akkoyunlu) devletinin kurucusu Kutluğ Bey veya oğlu Bahaeddin Kara Osman'dır.

Kutluğ Bey'in dört oğlu: Ahmet Bey, Pir Ali, Hüseyin ve Bahaeddin Kara Osman.

Kutluğ Bey'in en büyük oğlu Ahmet, Kadı Burhaneddin'e katıldı ve kendisine Erzincan, Bayburt ve başka bazı yerler verildi.

Akkoyunlular'a bazı kayıtlarda '*Amidliler*' ('Amid Türkleri') olarak referans verilmektedir.

Onların kurduğu hanedanlığın başkenti Timur dönemi öncesinde Diyarbakır (Amid), sonra da Tebriz'di.

Kara Osman (Baha al-Din Kara Osman, Kara Ilak, Kara Yülük, 1434/5?-1455?)

Kara Osman'ın annesi Trabzonlu prenses Maria idi (Bk. Minorsky, EI, Uzun Hasan Md).

Kendisi de Trabzonlu bir prensesle, Trabzon imparatoru Dördüncü Aleksios'un kızı ile evlenir.

Kara Osman, Sivas ve çevresi egemeniydi. Onun Kadı Burhaneddin'in vasallığına dahil Kemah'ın sahibi Hacı Hasan'ın ülkesine yağma akınları kaydedilir.

Kara Yülük Osman, 14'üncü yüzyıl başlarından itibaren Döğer boyundan Urfa'yı, Timur'un muhafızı Şemseddin'den Kemah'ı, Mutahharten'in torunu Yar Ali'den Erzincan ve havalisini, Dulkadir'den Harput'u, 1434'te Karakoyunlulara tabi Pir Ahmet (veya Duharlu'dan)'ten Erzurum'u alıp oğlu Kasım (Hasan veya Şeyh Hasan olabilir)'a verir.

Pir Hüseyin (*Birinci Şeyh Hasan, S.C*)'den Çemişgezek'i ele geçirir.

1399'da Timur'a bağlanır ve 1401/2'de kendisine Timur tarafından Diyarbekir verilir.

Akkoyunlu devletinin tamda bu sırada ve Kara Osman tarafından kurulduğu sanılmaktadır.

Harput Yollarında adlı kitabın yazarına göre 1433'te Pir Hüseyin'den Çemişgezek'i alan Kara Osman'dır. 1433'ten sonradır ki Çemişgezek Akkoyunlular'a bağlanır.

Fahreddin Kirzioğlu'nun *Kars Tarihi* adlı kitabında yerverdiği bir secerede Saltuklu Emiri İzzeddin Saltuk (1145-1174), türbesi Kemah'ta bulunan Melik Mengücek (Melik Fahreddin, 1168-1225) ve Akkoyunlu 'Şehid Osman' kardeş gösterilirler.

Trabzon prensesi Maria'nın oğlu Kara Osman'ın Ali Bey, İbrahim, Hamza Bey ve Kasım adlarında üç oğlu anılır. *Hammer* Kasım'ın adını Hasan olarak verir. Bazen de Şeyh Hasan olarak anılır. Kaynaklarda Akkoyunlu Kara Osman'ın soyundan gelme (yan koldan) Güzil Ahmet ve Ayba Sultan adlarında iki kardeş daha anılırlar. Bunlardan Ayba Sultan (Dana Halil, ölm. 1499)'ın İbrahim b. Dana Halil ve Nur Ali Beg b. Dana Halil adlarında iki oğlunun adları kaydedilir.

Kara Osman'ın soyu Ali Bey üzerinden yürür.

Ali Bey

Kara Osman'în oğlu.

Çemişgezek Emiri Birinci Şeyh Hasan'ın kızıyla evliydi.

Ali Bey'in Uzun Hasan, Cihangir Mirza ve Uwais adlarında üç oğlu anılır. Cihangir'in Murat ve İbrahim adlarında iki oğlu vardı. Anneler'i Cihangir'e Mardin, Uzun Hasan'a da Diyarbakır yönetimini verdi. Uzun Hasan'la rekabet eden kardeşi Cihangir sonunda Karakoyunlu Cihan Şah'a sığındı ve onunla işbirliği yaptı. Yönetici soy Uzun Hasan üzerinden sürdü.

Uzun Hasan (Dersim geleneğinde Seyit'in kardeşi Şah Hasan olarak anılır, 1425-1478)

Asıl adı Hasan'dır. 'Uzun', onun lakabıdır. Deguignes'e göre ona uzun lakabını, uzun, zayıf ve beyaz saçlı olması ve popülaritesi nedeniyle Avrupalı tarihçiler verdi. Ona göre Akkoyunlular beyaz saçlı, Karakoyunlular kara saçlıydı. Birincilerin bayrağının da beyaz olduğunu yazmaktadır.

Uzun Hasan'ın annesi diplomat bir kadın olan Sara Hatun'dur.

Uzun Hasan adına Fatih Sultan Mehmet'le görüşmeleri de sürdüren bu ünlü kadın çok büyük bir ihtimalle Çemişgezek Emiri Birinci Şah Hasan'ın kızıydı.

Akkoyunlu devletini 1466-78 arasındaki oniki yıl boyunca Uzun Hasan yönetti. 1458 ve 1459'da Trabzon Rum İmparatoru Kalo Ioannes'in kızı Katherina (Despina veya Despina Caterina da denilir) ile evlendi. Bir kaynağa göre *Kalo-Ioannes (John the Good, Yakışıklı John)* bu sırada yaşamıyordu. Dolayısıyla Kalo-Ioannes'in kızı Catherine'yi 1458'de Uzun Hasan'la evlendiren kişinin gerçekte Kalo-Ioannes'in kendisi değil onun kardeşi olan son Trabzon imparatoru David olduğu da söylenmektedir. Bu ilişki onu özellikle Osmanlılar'a karşı Komnenos Hanedanı'nın koruyucusu haline getirir. Böylece karşılıklı çıkarlar gereği iki taraf arasında akrabalık bağlarının başlattığı bir dostluk ve ittifak tesis edilir.

Catherina, daha çok Despina diye tanındı. Despina, onun ünvanıydı.

Dersim geleneğinin bir versiyonunda onun babası olan Trabzon Rum İmparatoru Kalo Ioannes, Kalemamsor ile karıştırılır (Kalemamsor'un kızını Şah Hasan'la evlendirdiğini söyleyen tersinden versiyon).

Despina (Katherina) ile evlendiği sırada Uzun Hasan 34 yaşındaydı (Bk. Minorsky, EI, Uzun Hasan Md). Despina, evlendikten sonra da Hristiyan kaldı. 1471'de Harput'ta ikamet ettiği kaydedilen Despina, öldüğünde Diyarbakır'da bir kiliseye gömüldü. Uzun Hasan'a elçi olarak gönderilen Venedik Kent Cumhuriyeti'nin elçilerden Caterino Zeno, Despina'nın yeğeniydi (Bk. Minorsky, EI, U. Hasan

Md). Bu evliliği takiben Kalo Ioannes daha önce Comnenoslar'ın Trabzon devletine bağlı olan Kapadokya (Orta Anadolu)'yı çeyiz olarak Akkoyunlu Uzun Hasan'a verdi.

Böylece yaklaşan Osmanlı tehdidine karşı Trabzon-Akkoyunlu ittifakı oluştu.

Uzun Hasan'ın Despina'dan bir oğlu, üç kızı vardı. Oğul Yakup (Jacop), 1478 Temmuz'unda kardeşi Halil'i yenilgiye uğratıp öldürdü ve onun yerine tahta geçti. Yakup'un Baysungur ve Murat adlarında iki oğlu anılır. Bir diğer kaynağa göre Despina'nın oğlu Yakup değil Maksut'tu.

Uzun Hasan'ın Despina'dan olma kızı Martha ise Safeviler'den Şah Haydar Erdebili ile evlendi ve Şah İsmail'in annesi oldu.

Kızılbaşlar'ın 'Kabemiz insandır bizim' sözü iş olsun diye söylenmemiştir. Çünkü Dersim'in kabesi Dersim geleneğinde kendisine Kalemamsor (Seyit) ve Saheyder (Düzgün Bava, Sultan Baba, Tujik Bava) olarak referans verilen Safevi Şah Haydar'dır. O, kendi çağında halkımız tarafından tanrılaştırılmış bir ceddir, gerçek ve somut bir insandır. Onun eşi Martha ise Dersim geleneğinin Kıncısur'u, Alevi geleneğinin Kırmızı Ebe (Kadıncık Ana)'sidir.

Silsilat el-Nesebi Safawiya'da Martha'nın adı *Bagi Aka*, Habib al-Siyar'da *Halima Begi Aka*, Müneccim-başı'nda *Alam-Şah Begum* diye geçer (Bk. Minorsky, Enc. Of Islam, Uzun Hasan Md).

Safevi Şah Haydar'ın annesi ise Uzun Hasan'ın bacısı *Hadica Begum*'du.

Uzun Hasan'ın diğer eşlerinden de çocukları vardı.

Bunlardan adları verilenler:

Muhammed (Uğurlu Muhammet/Mehmet), Baysungur (1490 sonunda Yakup ölünce Akkoyunlu tahtına geçti), Zeynel (annesi bilinmiyor), Maksut (Maksut'un 1497'de ölen Rüstem adında bir oğlu anılır), Yusuf (Yusuf'un Elvend ve Muhammed Mirza adında oğulları anılır), Masih (Massu/Masih, Yakup ölünce tahta talip oldu ve öldürüldü) ve Halil'dir.

Bunlardan Halil (ölm. 1478) ve Maksut (Yusuf, Masih) Uzun Hasan'ın Selçuk-Şah Begum adlı esas karısından olmadırlar (Minorsky, EI, UH Md).

Uzun Hasan'ın en büyük oğlu Muhammed (Uğurlu Mehmet/Muhammed)'in annesi ise kaynaklara göre Umm Walad adında 'Kürt' bir kadındır (Bk. Ibn Iyas ve Caterino Zeno'dan akt. Minorsky, EI, UH Md).

Muhammed'in 'Kürt' olduğu söylenen annesi büyük ihtimalle Çemişgezek emirleri ailesine mensuptu.

Muhammed, babası Uzun Hasan'ın emriyle İran'da öldürülmüştür. Uğurlu Muhammed'in Mahmut ve Ahmet adında iki oğlu anılır.

Uzun Hasan'dan sonra yerine Selçuk Şah Begum'dan olma oğlu Halil geçti (6 Ocak 1478-15 Temmuz 1478 arasında sadece altı ay yönetti). 1478'de Marand'da öldürülen Halil'den sonra da Yakup yönetti.

Uzun Hasan'ın oğlu Halil (Khalil) Çemişgezek Emiri Mansur Suhrab Bey'in bacısı veya kızıyla evliydi. Halil'in Elvent adında bir oğlu anılır.

Uzun Hasan, Kürdistan beyliklerinin pek çoğunu zaptetti. Kardeşi Cihangir'le savaşında Urfa'yı aldı, Mardin'i kuşattı. Ama diplomat annesi *Dersimli Sara (Sarê)* onu Diyarbekr'e dönmeye zorladı. Karakoyunlu hakimiyeti altındaki Erzurum, Awnik ve Bayburt gibi yerlere saldırdı. Erzincan'ı almayı başaramayınca geri Diyarbakır'a döndü. Karakoyunlular'a ve onlarla ittifak kuran kardeşi Cihangir'e karşı bir kez daha Tercan ve Erzincan üzerine yürüdü. Cihangir, Cihan Şah'ın kendisine gönderdiği yardıma rağmen Uzun Hasan'a yenildi (1457).

Böylece Uzun Hasan, sonunda Cihangir de dahil tüm kardeşlerine boyun eğdirerek onların elindeki bölgeleri de kendi topraklarına kattı.

Yani Dersim, en azından önemlice bir bölümüyle, çok açık ki ilkin Karakoyunlular'ın yönetimi altındaydı. Ama başlangıçta Karakoyunluların elinde olan Erzurum, Bayburt, Awnik, Tercan ve Erzincan da Uzun Hasan döneminde Akkoyunlular tarafından ele geçirildi. Dolayısıyla Yılmaz Öztuna'nın şemasında Çemşigezek beylerinin bir dönem Karakoyunlulara bağlı olduğu tespiti doğru görünüyor ki, bu da Şerefhan'ın anlatımında yanlışlar ve eksiklikler bulunduğuna işarettir.

Karakoyunlu Cihan Şah'ın isyancı oğlu Hasan Ali bir aralık Uzun Hasan'a sığındıysa da, bir Alevi (Ehl-i Hakçı) heretik olması nedeniyle bir süre sonra Uzun Hasan tarafından kovuldu.

Hasankeyf'i Eyyübi soydan gelen Kürt beylerinden ele geçiren Uzun Hasan, bu kenti oğlu Halil'e bıraktı. Onun aldığı kentler arasında Siirt de vardı.

1459'da Uzun Hasan Gürcistan üzerine bir sefer yaptı. Bu seferi sırasında Uzun Hasan'ın kumandanlarından biri '*Gilekli aşireti* (Gilan Aşireti)'nden Derviş Beğ'di. Fahreddin Kirzioğlu'nun Kars Tarihi adlı eserine göre Derviş Beğ kumandasında bu ordu Çoruh boyu ile Göle-Ardahan-Ahıska bölgelerini Amid'e, yani Akkoyunlular'a bağladı.

Bu sıralarda (1459) Uzun Hasan'ın Osmanlı topraklarına da akınlar yaptığı kaydedilir.

Osmanlı sultanı Fatih (İkinci Mehmet, 1432-81) ile Akkoyunlu Uzun Hasan'ın (1425-1478) yönetim dönemleri çakışır.

Okuyucu Akkoyunlu Uzun Hasan derken, Dersimli ünlü Şah Hasan'dan sözettiğimizi mutlaka akılda tutmalıdır. Tarihler ondan Akkoyunlu ve Türkmen diye bahsetse de, O, en azından anne tarafından ve geleneğimiz itibariyle Dersimli ve Kırmanc'dır. Gelenekte o, Seyit (Safevi Şah Haydar)'in kardeşi gibi takdim edilir ve ikisi birlikte Geç Dersimliler'in son grubunun cedleri olarak görülürler.

Karaman ve Trabzon arasında başarılar kazanması Uzun Hasan'ı Fatih Sultan Mehmet döneminde Anadolu'daki beyliklere boyun eğdirmek için savaşmakta olan Osmanlılar ile karşı karşıya getirdi. Bu sırada Osmanlı tehdidi altındaki Karaman emirleri doğu komşuları Uzun Hasan'la ittifaka girdiler.

Trabzon Devleti ve Gürcistan birbirleriyle yakından ilişkili iki Hristiyan oluşumdu. Roma, Vatikan ve Venedik onların kaderiyle ve Osmanlı'nın yükseliş ve yayılma süreciyle yakından ilgileniyorlardı.

Bu sıralarda İran, Uzun Hasan'ın rakibi Karakoyunlu Cihan Şah'ın elindeydi. 1467'de Cihan Şah, Diyarbakır (Akkoyunlular) üzerine sefere çıktı. Muş ve Çapakçur'a vardı. Ama burdaki savaşta yenilip Erzincan ve Bala-rud (Kelkit)'a gitmek üzere Kığı'ya doğru geri çekildi. İşte bu geri çekiliş sırasında Uzun Hasan'ın sürpriz bir saldırısına uğradı. Kaçmaya çalışırken 11 Kasım 1467'de bu bölgede öldürüldü.

Bu tarihten sonra Uzun Hasan'a İran yolu açılmış, İran'da fetihler başlamıştı.

1471'de Azerbaycan'ı Karakoyunlar'dan zapteden Uzun Hasan, hemen sonra kendi başkentini Tebriz'e taşıdı ve İran'ın geri kalanını da fethetti.

Bu büyük başarılardan sonra Asya'da Osmanlı ilerlemesini durdurabilecek tek güçün ancak Uzun Hasan olabileceği açığa çıkmıştı. Böylece yaklaşık bu sıralarda, aslında gelişmelerin yönünü tahmin ederek bundan daha önce başta Venedik Kent Cumhuriyeti ve Vatikan olmak üzere Osmanlılar'ın düşmanları olan Hristiyan güçler de Uzun Hasan'la ittifak politikasını benimsediler. Bu ittifak 1463-1473 dönemi boyunca yürürlükte kaldı.

Venedik Senatosu bu amaçla 1463'te L. Quirini'yi elçi olarak Tebriz'deki Uzun Hasan'a yollamıştı. 1464'te ise Uzun Hasan'ın ilk elçisi Mamenatazab (Hacı Muhammed, Azimamet?) Venedik'e gitmiş ve orada 6 ay kalmıştı. 1465'te bu kez Uzun Hasan'dan bir mektupla birlikte Kasım Hasan (?) Venedik'e varmıştır. 1471'de Uzun Hasan'ın elçisi Mirath (Murat?), Quırini ile birlikte Venedik'ten dönerken, Uzun Hasan'ın bir diğer elçisi de Vatikan'a vardı. İşte bu sıradadır ki, Venedik senatosu Caterino Zeno'yu da Uzun Hasan'a yolladı (1471). Aynı yıl Giosafa Barbaro Uzun Hasan'a silah, cephane ve bazı subaylar getirdi.

Ama İstanbul'un fethinden yirmi yıl kadar sonraki 1473 Otlukbeli Savaşı'nda Uzun Hasan Fatih'e yenildi. Bu yenilgi Kırmanciye tarihinin seyri bakımından büyük bir talihsizlikti. Bu gidişi Safevi yükselişi önleyebilirdi. Ama 1514 Çaldıran yenilgisi bu umudu da söndürdü. Böylece Dersimli Şah Hasan ve Seyit'in şahsında her biri büyük birer dönemeç olabilecek iki tarihi fırsat yitirildi.

Uzun Hasan (Dersimli Şah Hasan), 54 yaşında iken 5-6 Ocak 1478 gecesi Tebriz'de öldü.

Minorsky, Habib al-Siyar'dan Uzun Hasan'ın vezirlerinden üçünün adlarını aktarmaktadır:

°*Shams al-Din Muhammed b. Seyit Ahmet*

°*Burhan al-Din Abd al-Hamid Kirmani* ve

°*Macid al-Din Shirazi*.

Bir diğer yazısında ise Minorsky, Uzun Hasan'ın oğlu Sultan Halil'in divanında vezir olarak görev yapan *Shah Imad Al-Din Salman Daylami* adında birinden sözeder.

(Bk. Minorsky, *A Civil And Military Review In Fars İn 1476 ve EI, UH Md*).

Yukardan beri anlattıklarım Türkmen olarak bilinen Akkoyunlular içinde ve bu hanedanlığın yönetiminde Dersimli, Gilani, Kirmani ve Deylemi gibi değişik adlar altında karşılaşılan etnik öğenin yerini ve ağırlığını ve karşılıklı karışmaların boyutlarını tahmin etmek için yeterlidir inancındayım.

Akkoyunlular ile 11'inci ve daha sonraki yüzyıllarda daha çok *Çanlar* diye bilinen Eski Dersimliler (Mamıkanlar) arasında da çok yakın ilişkiler ve sıkı bir ittifak mevcuttu.

Çanlar (Saniler), Lazlar ve Haldiler Trabzon ve çevresinin en eski yerli halklarındandırlar. Genelde Rum diye bilinen Trabzon halkına Çanlar'ın adından hareketle Canit dendiği de olur. Bu adın o coğrafyada tarihin değişik dönemlerinde ülke veya eyalet adı olarak kullanıldığı da olmuştur. Çanestan ismi de bu adın bir şeklidir.

Geçerken bir uyarıda bulunmak zorundayım:

Rum sözcüğü orijininde Roma devleti vatandaşlığına referanstır. Bu imparatorluğun vatandaşları sadece Greekler'den ibaret değildi. Dolayısıyla Rum sözcüğünün etnik Greek karşılığında kullanılması yaygın olsa da yanlış bir kavrayışın ürünüdür. Bu yanlış kavrayış yanıltıcı bir tanımlamayla *Rum* diye anılagelen Trabzon Devleti halkının çok önemli bir kesimini oluşturan Çanlar'ın bir dönem Hristiyan olmuş olmalarının da katkısıyla etnik Greek gibi görülmelerine yol açmıştır. Oysa bu araştırmanın ortaya çıkardığı gibi Çan adı Eski Dersimliler (Mamakanlar)'in adlarının bir şeklidir.

Yeri gelmişken Trabzon Devleti ve bu devletin yönetici ailesi Comnenler hakkında özet bir bilgi yerinde olur kanısındayım:

Trabzon Devleti, 1204 yılında Bizans'ın kendisine yardıma çağırdığı Haçlılar (Latinler)'ın Bizans başkenti İstanbul'u Greekler'den ele geçirmeleri üzerine Trabzon'a sığınan Comnen ailesi tarafından kuruldu. İstanbul, Haçlılar'dan ancak 1261 yılında geri alınabildi. Yani Bizans başkenti İstanbul 1204-1261 yılları arasında Haçlılar'ın işgali ve yönetimi altında kaldı.

Ama bu süreçte doğan Trabzon devleti İstanbul geri alındıktan sonra da Osmanlılar tarafından ele geçirilene kadar varlığını sürdürdü.

Trabzon Devleti'ni kuran aile daha önce Bizans'ın kendisinde de yönetici konumlarda bulunmuştu.

Bu ailenin erken tarihi *The Alexiad* adı altında Anna Comnena tarafından yazıldı.

The Alexiad (Yunanca'dan İng.'ye çeviren E. R. A. Sewter, 15 kitaplık bir cilttir) adlı kitabın yazarı Anna Comnena (1083-?), Comnen ailesinden olup Bizans İmparatoru Alexius I Comnenus (1081-1118)'un kızıdır. Anna'nın kardeşlerinden John Comnen (1088-?) ve Isaak Comnen de iyi bilinirler.

Anna Comnena, The Alexiad adlı kitabıyla Bizans imparatoru babasını hayli ünlendirdi.

Onun babası Pavlakiler'le Bogomilleri imha etmeyi Bizans devletinin baş-sorunu olarak görmüştü. Bazı kaynaklara göre Comnen hanedanı orijinde Hadrianople (Adrianople, modern Edirne) civarındaki "Comne" adlı yerden gelmeydi. Comneni aile adlarını da buradan getirmişlerdi. Bir diğer kaynakta ise Alex I Comnen, Trakyalı bir asker olarak, büyük ihtimal bir *Vlach* olarak tanımlanıyor. İmparator Basil II'nin kendisine Paflagonya'da topraklar verdiği ve onun bu topraklarda *Castra Comnenon* (modern Kastamonu) diye bilinen bir kale inşa ettiği kaydedilir. Babalarının bu toprağı Isaac ve John kardeşler tarafından miras alınmış. Kendileri de aristokrat olan bu kardeşler Bizans'ın büyük ve ünlü evleriyle evlilikler yapmışlar.

Bunlardan John Comnen (1088-?), babasının halefi olarak 1118-1143 yılları arasında Bizans imparatorudur. Lakabı *Calo-Johannes*'tir. Bu ad *Kalo Ioannes* şeklinde de yazılmakta ve *Yakışıklı John* ve/veya *John The Good* anlamına geldiği söylenmektedir. Bu adın ona halk tarafından takıldığı rivayet edilir. Onu sevmeyen ablası Anna Comnena kendisine karşı başarısızlıkla sonuçlanan bir isyan kışkırtmış ve bu yüzden sürgüne yollanmıştır.

John Comnen'in Danişmenler'le savaştığı ve Zengi'ye karşı Antakya'daki Fransız Haçlılarına yardım ettiği kaydedilir. Trabzon İmparatorlarından biri de bu aynı adı/lakabı taşıyordu ki, ona yukarıda değinmiştim. Bu ikisini karıştırmamak gerek.

Onun kardeşi Isaak Comnenus (General Isaac Comnenus) da Bizans imparatorluğu yapmıştır. Isaac'ın oğlu olmadığı için kendi halefi olarak bir Bizans aristokrat ailesinden olan Constantine Ducas'ı seçmiştir. Bu tavrının onun baldızı Anna Dalassena tarafından hiç affedilmediğine işaret edilir (Bk. Steven Runcıman, *A History Of The Crusades*, vol. 1, 1951-52).

Kısacası 1057-1185 arasında Bizans'ı Comnen hanedanı mensupları yönetmiştir.

1071 yılında Malazgirt'te yenilip esir düşen ünlü Romen Diyojen de bu ailedendi.

İstanbul'un Haçlılar tarafından işgalini takiben 1204 yılında Trabzon Devleti'ni kuranlar da onlar oldu. Ama bu devleti kurdukları topraklarda Çanlar, Lazlar, Haldiler vd gibi başka halklar da yaşamaktaydı. Yönetici ailesi nedeniyle (kaldı ki bu ailenin de orijini tartışmalıdır) ve vaktiyle bu bölgeye Greek kolonilerin yerleşmiş olmasından veya Hristiyan olmalarından hareketle bu devletin tüm halkının etnik Greek sanılması değişik boyutlara sahip bir yanılsamadır.

Danişmendlerin bölgede hakimiyet kurmasını takiben Trabzon ve çevresi buranın en eski yerlilerinden olan Çanlar (Mamakanlar)'ın adından hareketle daha çok Canik olarak bilindi. *Canik adlı bu eyaletin başta gelen kenti Trabzon'du*. Böylece Pontus eyaleti veya ülkesinin veya onun en azından bir bölümünün Çan (Sani) halkının etnik adıyla Canik olarak bilindiğini, Danişmend istilasını takiben bölgede çok eski olan Canik (Çanestan) adının tekrar öne çıktığını görüyoruz.

Çanlar, kendilerinden biri olan Sarı Saltık önderliğinde Babai yanlısı bir tutum aldılar. Sarı Saltık'ın Sani (Çan, Mamakan) kimliğine işaret eden tüm referanslar Saltukname'de sözcük oyunlarıyla 'Sünni' (Ortodoks Müslüman) şeklinde revize edilmiştir.

Trabzon Devleti'nden sözederken Sarı Saltık da nereden çıktı diyecekler olabilir.

O nedenle kısa bir açıklama gerek:

Sarı Saltık (1210/1215-1296/1300), Canit (Canik, Çanestan) diye de bilindiğine işaret ettiğim bu bölgede, Sinop ve çevresinde doğmuştur. Amasya, Trabzon ve Kastamonu'nun yanısıra Sinop da 1204 yılında kurulan Trabzon Devleti (Canit)'ne dahildi. Birinci İzzettin Keykavus 1214'te Sinop'u zapedip Trabzon devletinin elinden alırsa da, Sinop bir süre sonra tekrar Trabzon devletince işgal edilmiştir.

Sarı Saltık bu yıllarda doğar. 1230'ların sonlarında onunla ünlü Babalar (Babai) isyanının önderi olarak karşılaşırız. Bu sıralarda Baba İshak, Karaca Ahmet ve Mahmut Hayrani ile birliktedir ve faaliyetinin bir bölümüne sahne olan kentten dolayı Akşehirli diye de bilinmektedir.

Onun hayatının 1214-1261 arasındaki bölümü Anadolu'da geçer. Babai isyanından sonra da, özellikle 1254-61 arasında yine fırtınalı bir yaşam sürdürür. Bir aralık kendisine Selçuk Devleti'nin başına geçmesi önerilirse de kabul etmez. Ama Selçuk devleti içindeki çatışmalarda taraftır. İkinci İzzeddin Keykavus'un ardındaki en önemli faktördür. Rum diye bilinen kesimle oldukça sıkı bir ilişki ve akrabalığı vardır. 1266'da Selçuklu devletinin Moğol yanlısı Deylemli yöneticilerinden Süleyman Pervane Sinop'u Trabzon devletinden fetheder. Ama Saru Saltuk bu dönemde Canik (Trabzon)'da değildir Çünkü O, Tamda İstanbul'un Haçlılar'dan geri

alındığı tarihte, yani 1261'de, yanında taht mücadelesinde yenik düşen eski Selçuk imparatoru İkinci İzzeddin Kaykavus ve ailesi de olmak üzere geniş bir yandaş kitlesiyle (onlarca aşiretten sözedilir) birlikte Bizans'a sığınmıştır. Daha sonra da Bizans tarafından yandaşlarıyla birlikte Dobruca'ya yerleştirilir.

Sarı Saltık'ın 1261 sonrası macerası ise Dobruca ve Kırım eksenlidir.

Balkanlar'ın fethini başlatan Osmanlılar değil, Sarı Saltık'tır.

Sarı Saltık'ın 1300 yılı dolayında Dobruca'da şehit edildiği sanılıyor. Pek çok yerde mezarının olduğu söylenirse de Baba Eski'de defnedildiğine inanılıyor. Bence, sözü edilen diğer mezarları makam taşlarıdır. O devirde makam taşları pratiğinin yaygın olduğu destanlardan da anlaşılmaktadır.

Sarı Saltık'la Dobruca'ya gidenler arasında Çanlar'ın önemli bir yer tuttuğuna inanıyorum. Onunla gidenlerin bir bölümü kendisi öldürüldükten sonra onun halifelerinden birisi olan Halil Ece önderliğinde Karesi üzerinden geri dönmüşlerdir. Dersim'de Dimetoka'dan geldiklerini söyleyen Balabanlar'ın Sarı Saltuk'la birlikte Balkanlar'a gidip Halil Ece önderliğinde geri dönenlerden olmaları mümkündür.

Saltukname'nin Sultan direktifleriyle ve sözlü geleneğe Sünni bir içerik ve söylem verilerek kaleme alındığı süreç (1473?-1480) ile Osmanlı'nın Trabzon Devleti ve Uzun Hasan üzerine sefer hazırlıklarının örtüşmesi bir tesadüf değildir. Kırmanciye üzerinde Dersimli Şah Hasan (Uzun Hasan) ve Düzgün Bava (Seyit, Safevi Şah Haydar) ittifakı ile Fatih arasında bir mücadelenin cereyan ettiği dönemdir bu.

Selçuklu devleti yıkılıp Moğol-İlhanlı hakimiyeti de zayıflayınca Trabzon çevresinde savaşçı beylikler yükseldi. Bunlar Trabzon devletini tehdit ediyorlardı. Bunların başında 13. Yüzyılın ikinci yarısında Erzurum havalisine kadar çıktıkları anlaşılan ve Trabzon-Greek kaynaklarında "*Amidliler*" olarak adlandırılan *Akkoyunlular* geliyordu.

Gologlu'nun verdiği bilgilere göre, 1341 yılında Çanlar ve Akkoyunlular Trabzon devleti topraklarına akınlara başlarlar. 1347'de de ittifak halinde Trabzon üstüne sefere çıkarlar. 1347/48'deki seferi, bilinebilen ilk Akkoyunlu reisi Tur Ali'nin yönettiği söyleniyor.

Trabzon yöneticileri bu akınları durdurmanın tek çaresini onlarla akrabalık kurmakta bulurlar. Yaklaşmakta olan Osmanlı tehlikesi de bu ittifakı özellikle önemli kılmaktadır. Çünkü 1453'te Bizans başkenti İstanbul'u düşüren Fatih, Trabzon Rum devletini de ilhak etmek amacındadır. Onun için en büyük tehlike Trabzon Rum İmparatorluğu ile Akkoyunlu Uzun Hasan'dır. Fatih'in bu iki güce yönelik çabaları uluslararası boyutları devreye sokar. Yani işin içine batı dünyası da girer. İstanbul alınınca tıpkı İstanbul'un Haçlılar tarafından işgal edildiği 1204 yılında tanık olunduğu gibi bazı Bizans yöneticileri de Trabzon'a sığınmış ve bu sıralarda Komnenoslar Anadolu'daki tüm Grekler'in tek ve meşru koruyucuları haline gelmişlerdi.

İstanbul'un Yunanlılar'dan fethedildiği tarihte, yani 1453'te Fatih'e yıllık haraç vermeye başlayan Trabzon devleti, 1456'da bu haracı ödemeyince Osmanlılar tarafından kuşatıldı.

Tam bu sıralarda beklenmedik bir olay oldu.

Yeni bir faktör olarak Dersimli Düzgün Bava'nın babası Şah Cüneyt (Safeviler) göründü sahnede.

Yaşar Yücel'in aktardığına göre Safeviler'den Şeyh Cüneyt etrafında toplamış olduğu "*Rafizi"ler* ile birlikte 1456 yılı baharında Trabzon İmparatorluğu topraklarına girer, Akça-Kale'yi alır, karşısına çıkan kuvvetleri bozguna uğratıp Trabzon surlarına dayanır. Yücel'in verdiği bilgilere göre Şeyh Cüneyt'in bu saldırıları hakkında Bizans tarihçisi Laonicus Chalcocondyles'te geniş açıklamalar mevcuttur.

Ama Şeyh Cüneyt'in kente yaptığı hücumlar bir netice vermedi ve az sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Çünkü, "*Tam bu sırada, Rum Beylerbeyi Hızır Bey'in Osmanlı kuvvetleriyle Trabzon'a doğru akına çıkması her halde bir tesadüf olmasa gerektir. Çünkü Osmanlı kaynakları bu akının, Cüneyd'i Komnenoslar'a ait bölgeden çıkarmak için yapıldığını yazarlar*" (Bk. Yaşar Yücel, a.g.e., II. cilt, s. 211).

Az ilerde Safeviler bölümünde Şeyh Cüneyt'in üzerine gönderilen Rum Beylerbeyi Hızır Bey'in kimliği konusunda da bilgiler vereceğiz. Hem Pir Sultan (Koca Haydar)'ın kimliği ve hem de gelenekte onu asan kişi olduğu söylenen Hızır'ın kimliği ve bu olayın hangi tarihte yeraldığı bakımından burdaki bilgiler bence anahtar önem taşımaktadırlar.

Bu Osmanlı akını sonucunda Trabzon imparatoru Kalo İoannes Osmanlılar'a yılda iki-bin altın haraç ödemeyi kabul ederek Osmanlı hakimiyetini tanır. Çünkü Şeyh Cüneyt olayı nedeniyle ve Osmanlıların da çevrede belirmesi yüzünden Kalo Ioannes Trabzon devletinin ve hanedanının geleceğini tehlikede görür. Anadolu içinden ve dışından müttefikler aramaya koyulur. Aklına Candaroğulları ve Karaman-Oğulları gelirse de en başta o sıralarda gittikçe güçlenen ve en güçlü olan Akkoyunlu Uzun Hasan'a başvurur. Bu amaçla Diyarbakır'a elçiler gönderir. Uzun Hasan'ın da Osmanlılar'a karşı ona ihtiyacı vardı zaten. Ve her ikisi (*Kalo Ioannes ile Uzun Hasan*) Osmanlılara karşı kolayca anlaştılar. Bu ittifakı pekiştirmek için Kalo Ioannes, Uzun Hasan'ın talebiyle kızı *Katherina*'yı Uzun Hasan'la evlendirip Diyarbakır sarayına gönderdi.

Trabzon imparatoru David (Kalo Ionnes'in kardeşi), Osmanlılar'a karşı tüm doğu hükümdarlarıyla ittifaklar kurdu, hatta bu ittifakın liderliğine soyundu. Osmanlılar'ı tehdit olarak gören Candar ve Karaman beyleri ile Akkoyunlu Uzun Hasan'ın da Osmanlıya karşı Hristiyan Batının desteğini almak için David'e ihtiyaçları vardı ve onu bu amaçla kullandılar.

Uzun Hasan 1458 yılında Gürcistan üzerine şiddetli bir akın yaptı. Oğlu Uğurlu Mehmet eliyle Koyul-Hisar'ı zaptetti ve Trabzon devletine arka çıktı. Bir yıl sonra da Fatih'in kendisi Koyulhisar ve Trabzon üzerine sefere çıktı. Uğurlu Mehmet Karahisar'a doğru geri çekilmek zorunda kaldı. Mevsim kıştı. Uzun Hasan bekledi. 1460 yılı baharında Uzun Hasan Koyulhisar'ı korumaya aldı. Sonuçta Fatih, ilkin Koyulhisar'ı fethetti, sonra da Erzincan'a doğru yöneldi.

İşte tam bu sıralarda Uzun Hasan annesi Sare Hatun ile Çemişgezek Emiri Şeyh Hasan'ı armağanlarla birlikte Fatih'e elçi olarak yolladı. Fatih, Bulgar yanında buluştuğu elçilere saygı ve hürmet gösterdi ve Trabzon'da ele geçirdiği ganimetten pek çoğunu bir süre rehin tuttuğu Sare Hatun ve Şeyh Hasan'a verdi. Sare Hatun, bu görüşmelerde Trabzon'un kendi gelinine ait olduğunda ısrar etti.

Uzun Hasan ve müttefiklerinin Batının Hristiyan dünyası ile kontaklar kurmaları bu tarihten hemen sonrasına rastlıyor. Ama Fatih Sultan Mehmet, Uzun Hasan'ın müdahalesini bertaraf etmek için bu girişimler henüz sonuç vermeden Trabzon'u zapteder ve bu devlete son verir (15 Ağustos 1461).

İdris-i Bitlisi'ye göre Trabzon devleti, Fatih'e karşı Uzun Hasan'dan yardım istemiş ve Uzun Hasan bunun üzerine Erzincan ve Kemah dağlarına çekilerek Osmanlı ordularına baskınlar düzenlemiştir. Uzun Hasan'ın amcasının oğlu Hurşid Bey, Munzur Dağı'nda (Erzincan civarında) Gedik Ahmet Paşa kumandasındaki bazı Osmanlı kuvvetlerini pusuya düşürmüştür. Sakal-Tutan üzerinden ilerleyen uzun Hasan ise Fatih'in önünü kesmek ister. Bunu haber alan Fatih'in Uzun Hasan'ın üzerine yürümeye hazırlındığı sıradadır ki, Uzun Hasan'ın kendi annesi Sare Hatun'u elçi olarak Fatih'e yolladığı kaydedilir.

Kısacası Trabzon İmparatorluğu Karadeniz bölgesinde ancak 1461'e kadar tutunabildi.

Bu tarihte Comnenler, Osmanlılar tarafından devrilip sürgün edildiler.

<u>*Bu bölümde en sık başvurulan kaynaklar*</u>:

Anna Comnena, *The Alexiad*

William Miller, *Trabizond-The Last Greek Empıre*, London, 1926

Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Ankara, 1975

Prof. Yaşar Yücel, *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar*, cilt II

Deguıgnes, *Hist. De Huns*

Minorsky, *EI, Uzun Hasan Md*.

CL Huart, Enc. Of Islam, Kara-Koyunlu Md.

Steven Runcıman, *A History Of The Crusades*, vol. 1, 1951-52

Minorsky, *A Civil And Military Review In Fars İn 1476*

Fahreddin Kirzioğlu, *Kars Tarihi*

İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında*

Faruk Sümer, *Kara Koyunlular: Başlangıcından Cihan-Şah'a Kadar, I. Cilt, TTK Basımevi, 1967*

F. Kirzioğlu, *Kars Tarihi*

Prof. Dr. M. Eröz, *Doğu Anadolu'nun Türklüğü,* İst., 1946

Enc. Of Islam, *Cengiziler Md*.

Britannica, *Timur Md*.

Ebu'l Hayr-ı Rumi, *Saltukname*

SAFEVİLER

Doğuda (Kırmanciye'de) egemenlik peşinde koşan Osmanlı devleti başlangıçta Karamanlar'ın ve Uzun Hasan'ın Akkoyunluları'nın direnişi ve rekabeti ile karşılaştı. Akkoyunlu devleti dağılınca ise onun mirasçısı Safevi Devleti ile karşı karşıya geldi. Dersim geleneği onları kardeş gösterirken bu devamlılığa ve evlilikler yoluyla aralarında kurdukları akrabalığa işaret etmektedir.

Yönetici ailesi ve dayandığı ana güçler bakımından Safevi devleti de bir *Doğu Anadolu Devleti*, daha doğrusu *Kırmanciye devleti* olarak tanımlanabilir. Şerefname Safevi devleti için yer yer '*Kızılbaşların Devleti'* kavramını kullanır ve bu devletin 1501/2 ila 1514 yılları arasında Kürdistan'da da varolduğuna işaret eder.

"*Doğu Sorunu*"nun özellikle bu dönemde belirginlik kazandığı ve Osmanlı-Safevi savaşları sürecinde giderek keskinleştiği söylenebilir.

Dersim-Safevi İlişkileri

Safevi hareketi ve devrimi Dersimliler'in başlangıcından itibaren aktif şekilde karıştıkları bir süreçtir.

Örneğin, L. Molyneux-Seel, *A Journey In Dersim* başlıklı yazısında (1911) Dersimliler'den dinlediği Munzur efsanesini, efsanedeki Munzur'un kayıplara karışmasından yüz yıl sonra bir İran şahının Munzur gözesini ziyarete geldiğini ve yaptırdığı kazı sonucunda kayıplara karıştığı sırada (sır olduğunda) Munzur'un elinde bulunan kabı bulup beraberinde Tahran'a götürdüğünü ve ordaki müzeye koyduğunu anlatır.

Peki sözü edilen bu Şah kimdi?

Dersimliler arasında onun Safevi Şah İsmail olduğu sıkça telaffuz edilir. Bu olayın tarihi de *Dersimli Alevi Olmak* başlıklı yazısında İsmail Onarlı'nın işaret ettiği gibi 1500 yazı olmalıdır. Kaynakların Safevi Devrimi'nin başlangıcında Erzincan'da gerçekleştiğini söyledikleri ünlü bulışmanın tarihidir bu. Bu buluşma Dersim'de gerçekleşmiş gibi görünüyor. Dersim'de yeralan bu olayın, o tarihlerde Dersim'in Erzincan'a bağlı bulunması nedeniyle Erzincan buluşması olarak bilinmesi mümkündür. Kaldı ki, daha önce söylediğim gibi geleneğimizdeki Şah Haydar (Düzgün Bava), Şah İsmail'in babasıdır. Onun devrimi Munzur gözesi veya Düzgün Bava'daki bir buluşma ile başlatması oldukça anlaşılır birşeydir.

Öte yandan M. V. Bruniessen'e göre Çemişgezek Konfederasyonunu kuran da Safevi Şah Abbas (1587-1629) olmuştur ki, o vakit yer yer Abbasiler'den geldiğini söyleyen bu emirliğin yönetici ailesi ve Abbasanlar adı, Abbasiler'le değil de Safevi Şah Abbas'la ilişkili olabilir.

Şerefhan'ın kaydından biliyoruz ki, Çaldıran Savaşı'na Çemişgezekliler de katıldılar. Bu savaşa katılan Çemişgezek aşiretlerinden bazısı geri döndü, bir kısmı ise (Bruniessen'e göre bin kadar aile) İran'da kaldılar. Bu tarihten yüz yıl kadar sonra Şah Abbas'ın Çemişgezekli bu bin aileyi Safevi devletinin sınırlarını korumaları için Özbeklere ve Türkmenlere karşı sınır eyaleti Horasan'a yerleştirdiği söylenmektedir. Böylece orada Dersimli bir koloni ('Horasan Dersimi') oluşur.

Nadir Şah (1730-47), Bruniessen'e göre Şadilliler'in bir kolu olan Karaçorlu ve Emarlü aşiretlerini de getirip Horasan'a yerleştirmiştir. Böylece Kaçar zamanında (19-20'inci yüzyıl) Horasan'ın bazı bölgeleri *İlhan* ünvanı verilen Çemişgezekliler ve Şadi aşiretinden kişilerce yönetilmiştir (Bk. Bruniessen).

Dersim ve Anadolu Kızılbaşlığı ile Safevi Aleviliği de ilişkilidirler.

Anadolu'da Yesevilik denen şeyin gerçekte Safevilik (Kızılbaşlık) olduğunu bu çalışma boyunca tekrar takrar söyledim.

Şah Hasan-Seyit geleneğindeki Seyit'in Safevi Şah Haydar olduğunu, yani Geç Dersimliler'in son grubunun Seydanlılar adı verilen kesiminin Safeviler olduğunu da döne döne açıkladım. Dersim'in kabesi Düzgün Bava'nın Şah Haydar'ın kendisi olduğunu da daha önce yeterince vurguladım.

Bütün bunlar Dersimliler'in Safeviler'le akrabalığına ve Safevi olayına başından sonuna aktif şekilde katıldıklarına işarettirler.

Bu çalışmada Safeviler'e bir bölüm ayırmamızın nedeni budur.

Safevilerin Orijini

Safevilerle ilgili hayli kaynak mevcut. Buna rağmen Safevi peryodunun kronolojisi, özellikle Safevilerin erken tarihi henüz tam olarak bilinmiyor.

Onların Yemen orijinli ve Arap (bk. Hinz), Türk (bk. Aylon), Kürt veya saf İrani stoktan (bk. Kasrawi) oldukları şeklinde çok değişik tezler var. Safeviler'in kendileri Yedinci İmam Musa Kazım dolayımıyla imam Ali'den geldiklerini iddia ettiler.

Bir görüşe göre Safevi ailesi eskiden beri Azerbaycan'da yerleşikti.

Bu ailenin bilinebilen ilk üyesi 10./11. yüzyılda yaşayan *Firuz-Şah Zarrin Külah*'tır. Zerrin Külah adını *Altın Külah* (Altın Şapkalı) veya *Kızıl Başlıklı* anlamında yorumlayan yazarlar mevcut.

Firuz Şah'ın Sincar'dan veya Yemen'den gelerek 11. Yüzyılda Gilan sınırına yerleştiği söylenir. Dersimliler arasında da zaman zaman duyduğumuz bu Yemen referansları Safeviler'in kendilerinin Yemen orijinli oldukları geleneğiyle bağlantılı görünüyor. Bu çalışmanın Sasaniler bölümünde Deylemiler'in Yemen macerasını anlatmıştım. Bu geleneğin Yemen'den geri dönen Deylemiler'den miras kalmış olması olanaksız değil.

Z. V. Togan'a göre Safevilerin ataları Erdebil'e 1025'te Arran ve Muqan'ın yanısıra bu kenti de işgal eden Ravadidler ile birlikte gelmişlerdir. Bu istila Ravadid emiri Mamlan b. Vahsudan tarafından yapılmıştı. Ravadidler ve Şadiler ilişkilidirler. Kaynaklar Ravadidler'in orijinde Arap Azdi aşiretinden olduklarını, ama zamanla bu bölgenin yerlileri olan Kürtler ve Deylemiler'le karışarak onlar arasında eridiklerine işaret ederler. İslami dönemde Basra, İran ve Horasan'da Azd adında Yemen soylu bir aşiretin mevcudiyetinden sıkça sözedilir (*Bk. Enc. Of Islam, Azd Md*).

Thomas Artsruni'nin kitabını İngilizce'ye çeviren Thomson, bu kitapta M.S. 836-51 yılları arasındaki olaylar anlatılırken kendisinden sözedilen ve *Tsovap'i* diye bilindiği söylenen Abbasi veziri Emir Ali (Ali Tsovap'i)'nin tam adının *Ala b. Ahmet al-Azdi* ve *Tsovap'i* nisbesinin de gerçekte *Sawafi* olduğunu not düşmektedir. Bu sözcük Safevi sözcüğünün hemen hemen aynısıdır. Ama onun sözünü ettiği bu kişi hakkında şu ana kadar herhangi bir bilgiye rastlamadım. Bu nedenle Safeviler ile ilişkili olup olmadığını henüz bilemiyorum.

Bir geleneğe göre ise Firuzşah, ünlü Sufi ibrahim b. Ethem (ölm.777)'in İran yada Belh yöneticisi olan oğlu tarafından Erdebil Eyaleti'ne vali olarak atanmıştır. Belh (Balkh) orijinli İbrahim ibn Ethem'in 777 veya 780 yılında Bizans'a karşı bir deniz seferinde öldüğü söylenir (Bu efsane Battal Gazi'ye ilişkin gelenekle kıyaslanabilir).

Yaşamı hakkında çok az şey bilinen İbrahim Ethem'in dinsel faaliyetinin Suriye merkezli olduğu kaydedilmektedir.

Kendi adıma ben, daha önce de işaret ettiğim gibi, Safeviler'in orijinde Gilan ve Deylemiler'le ilişkili olduklarını düşünüyorum. Aşağıdaki anlatımda bu görüşümün kanıtları da açıklıkla görülebilecektir.

Safevilerin Seceresi (Saffat el-Saffa veya Silsilet-i Neseb-i Safeviye)

Onlara ilişkin kaynakların bir bölümü Safeviler'in bizzat kendilerine aittir. Bunların en eskileri ve en ünlüleri *Safvat al-Safa*, *Silsilat al-Nasab-i Safaviya (Silsilet-i Neseb-i Safeviye)* ve *Tadhkirat al-Muluk* adllarını taşıyanlardır. Resmi Safevi seceresi bu eserlerde, özellikle ilk ikisinde verilmektedir. Muhammed Muhsin'in *Zubdat al-Tawarikh*, Mirza Mehdi'nin *Ta'rikh-i-Nadiri*, Muhammed Kazım'ın *Alam-ara-yi-Nadiri*, Muhammed Halil'in *Majma' al-Tawarikh* ve H.R.Roemer'in *Die Safawiden: ein orientalischer Bundesgenosse des Abendlandes in Türkenkampf* eserlerinde de şeceresel bilgiler mevcuttur.

Tüm bu kaynaklardan yararlanılarak çıkarılan şecerelerden biri babadan oğula şu şekildedir:

Abd al-Muttalib ibn Haşim, Ebu Talib ('Abd Manaf), Ali (599-661, dördüncü halife, ilk imam), Hüseyin (626-680, üçüncü imam), Zeynel Abidin (659-719, dördüncü imam), Muhammed Bakır (677-733, beşinci imam), Cafer el-Sadık (699-765, altıncı imam), Musa el-Kazım (754-799, oniki imamcı Şiilere göre yedinci imam), Ebu'l-Kasım Hamza, Kasım, Seyit Ahmet el-Arabi, Muhammed, İsmail, Muhammed, Cafer, İbrahim, Muhammed, Hasan, Muhammed, Şerefşah, Muhammed, Firruzşah Zerrinkülah, İvaz (Avdal-Khawass), Muhammed Hafız, Salah el-Din Reşid, Qutb al-Din Ebu'l Baki Ahmet (bölgenin Gürcüler tarafından istila edildiği 1204/5'te hayattaydı. Bu istila üzerine ailesi Erdebil'e sığınır. Gürcüler bu evi de basar ve bu sırada yaralanan Qutb al-Din'i ölü sanıp bırakırlarsa da, bu olaydan sağ kurtulur. 1252/53'te hala yaşıyordu), Amin al-Din Jibrail, Şeyh Safi el-Din Erdebili (Safiyyu'd-Din Ebu'l Feth İshak Ardabili, 1252-1334; yedi kardeşin beşincisidir).

Bu şecerede Ebu'l Kasım Hamza'dan Firruzşah Zerrinkülah'a kadarki halkalar bazı yazarlarca inandırıcı görülmemektedir.

Yukarıdaki şecere Şeyh Safi'den sonra şöyle sürer:

Sadr el-Din Musa (1334-99; 'Al-Musavi' nisbesi kullandı. Kasrawi'ye göre bu nisbe imam Musa Kazım'a referans değildi), Sultan Khwaja Ali (1399-1420/9), Şah İbrahim (Şeyh Şah, 1429-47), Şeyh Cüneyt (Şeyh Junaid, 1447-1460), Şeyh Haydar (1460-88).

Şah Haydar'dan sonra gelen aşağıdaki isimler artık Safevi yöneticilerinin listesidir:

Şah İsmail I (1501-1524), Şah Tahmasp I (1524-76, Özbekleri Horasan'dan kovdu, Osmanlılara karşı savaştı), Şah İsmail II (1576-77), Muhammed Hudabanda (1577-87, Şah İsmail II'nin kardeşi), Büyük Şah Abbas (1587-1629, Şah İsmail II'nin kardeşi, Osmanlılara karşı savaştı, Özbekleri ve Türkmenleri Horasan'dan çıkardı. Kendisine haklı olarak 'Büyük' lakabı verilmiştir), (Safi

Mirza), Şah Safi (Sam Mirza, 1629-42), Şah Abbas II (1642-66), Şah Süleyman (1666-94; 1666'da Şah Safi II ve 1669'da ise Şah Süleyman adıyla yönetti. *Silsilatu'n Neseb-i Safeviye adlı ünlü kitap bu Şah Süleyman'ın yönetimi zamanında yazılmış ve ona adanmıştır*. Şah Süleyman'ın adları verilen çocukları: Şah Sultan Hüseyin, Abbas Mirza, Murtaza Mirza, Mustafa Mirza, Sultan Hamza Mirza, Sultan İbrahim Mirza, Sultan Ahmet Mirza, ve *770-818 arasında yaşayan sekizinci imam Ali Rıza'nın Meşhed'deki türbesinin Mutawalli'si Mirza Da'ud ile evlenen Şahribanu Begum*), Şah Sultan Hüseyin (1694-1722).

1722'de İran Sünni Afganlılar tarafından istila edilir ve Sultan Hüseyin devrilir. Bu işgal nedeniyle 1722-29 arasında bir kesinti yaşanır. 1729'da Afganlılar İran'dan kovulunca tahta Safevilerden Şah Tahmasp çıkarıldı. 1726'da Kirman'da Meşhed'deki İmam Rıza türbesinin mütevellisi Mirza Daud ile Şah Sultan Hüseyin'in kızı Şahribanu Begum çiftinin torunu *Seyit Ahmet*'e kendi destekçileri tarafından taç giydirildiği, ama bu Seyit Ahmet'in 1728'de Afganlı Eşref tarafından öldürüldüğü kaydediliyor. Tadhkirat al-Muluk adlı eser 1726'daki Safevi yönetimi tarafından yazıldı.

Afganlılar ülkeden kovulduktan sonraki Safevi yöneticileri şunlardır:

Şah Tahmasp II (1729-32), Şah Abbas III (1732-36), Şah İsmail III (Şah Sultan Hüseyin'in torunu. 1750'de ve ikinci kez 1752-56'da ismen yönetti), Seyit Muhammed (*Meşhed'deki İmam Rıza türbesinin Mütevellisi Seyit Muhammed, 1749-50'de Şah Süleyman II adıyla yönetti.* Majma' al-Tawarikh kitabının yazarı Muhammed Halil, onun torunu ve Sultan Daud'un da oğludur).

(*Bk. Camb. Hist. Of Iran?, Appendix I: Genealogical Table of The Safavi Dynasty, with Particular reference to ist concluding period*).

Kimisi resmi Safevi şeceresinin ilk kez 14. Yüzyıl başında göründüğünü söyler. Kendisi de bir seyit olan Kasravi, Safevilerin seyitlik iddialarını uydurma bulur.

Savfat al-Safa (Dersimliler'in *Yusuf Kitap* dedikleri bu resmi Safevi şeceresi olabilir)'da Safevilerin 7. İmam Musa Kazım'dan geldikleri öne sürülür. Musa Kazım ile Şeyh Safi arasına 20 halka konur.

Bu şecereye ilk meydan okuyan Seyyid Ahmet Tebrizi (Kasravi) oldu. Aslında Musa Kazım soyunun şeceredeki ilk beş kuşağı ile Şey Safi'in son beş atası, yani şeceredeki 20 adın 10'u üzerinde ciddi bir anlaşmazlık yok. Ama Kasravi şecere zinciri ortalarındaki 8 halkanın kuşku götürdüğünü söyler ki, burada en azından dört bilinmeyen ad mevcut. Safevi ailesinin seyitlik iddiaları da kuşkulu. Öyle ki Şeyh Safi'nin karısının bile kocasının seyit olduğunu bilmediği, oğlu Khvaja Muhyi al-Din'in seyitlik iddiasının onu şaşırttığı öne sürülür. Şeyh Safi'nin Alavi Seyit mi, Şerif seyit mi, yani imamlarla bağlantısının baba tarafından mı, anne tarafından mı olduğu da tartışmalı. Kimi onların 'Alavi seyitler' olduklarını söyler, ama o zaman da Hasani seyitler mi, Hüseyni seyitler mi tartışması var.

Kasravi, 1927/28'lerdeki makalelerinde Safeviler'in Hoca Ali'nin oğlu Şeyh Cafer (Cihan Şah'ın çağdaşıdır) zamanına kadar seyitlik iddiası olmadığını veya bu iddialarının yaygınca bilinmediğini öne sürmekte, Hoca Ali'nin *al-Alavi*, Sadr al-Din Musa'nın ise *al-Musavi* lakapları kullandıklarına işaretle, bu nisbelerin İmam Ali ve imam Musa Kazım'a referans oldukları sonradan uydurulmuştur demektedir.

Erken Safevi Tarihi (İlk Safevi Büyükleri)

Safevi Devrimi 1301-1501 arasındaki 200 yılda hazırlandı. Bu aralıkta Safevi hareketi Anadolu'ya da sızdı. Özellikle Şeyh Cüneyt döneminden itibaren Anadolu'da da Safevi hareketi varoldu.

Şimdi Safevi ailesi ve hareketi, özellikle Dersim geleneğinin referans verdiğini düşündüğüm erken Safevi büyükleri hakkında özet bilgiler vereceğim.

Şeyh Safi

Safevi adı Firuzşah'ın soyundan *Qutb al-Din Ebu'l Baki Ahmet*'in torunu *Şeyh Safi (Şeyh Safi al-Din İshak)*'nin adından gelir. Anadolu'da *Safevi* adının *Yesevi* formuna büründüğünü, *Yesevilik* denen şeyin *Safevilik* olduğunu düşündüğümü daha önce ifade etmiştim.

Konukseverliği nedeniyle Şeyh Safi'ye '*Halil-i Acem*' (İran'ın Halili) denmiştir. Yaşadığı çağda hayli ünlü ve etkili olduğu, güçlü bir yönetici olan Moğol bakan ve tarihçi Raşidu'd-Din Fadlullah'ın kendisiyle mektuplaşmasından ve mektuplarında ondan sözetmesinden de anlaşılabilir.

Şeyh Safi'nin doğduğu 1252'de dedesi Ebu'l Baki Ahmet hala hayattaydı. Bazı kaynaklarda Safevi adının *Sofi (Sofiyan)* şeklinde yazıldığını görmekteyiz. Batılı yazarlarda Safevi şahları *Sophy*, *Sophi* veya *Soffi* ortak adı altında anılmaktadırlar.

Moğol Hülagu'nun Alamut'u zaptettiği tarihte Şeyh Safi beş yaşındaydı. Eğitimini bir tarikat kurucusu olan ve Şeyh Zahid-i Gilani diye de bilinen Şeyh İbrahim El-Gilani'den aldı. Onun bir izleyicisi idi.

Şeyh Safi, tam 25 yıl Gilan'da kaldı ve Şeyh Zahid'in kızı Bibi Fatıma ile evlendi.

Üçü bu evlilikten, üçü de ikinci evliliğinden olmak üzere beş oğlu, bir de kızı vardı. Kızı, Şeyh Zahid'in oğlu Şeyh Şemsu'd-Din ile evlenmiştir ki, *Silsilatu'n Nasab-i Safawiyya*'nın yazarı bu çiftin soyundandır.

1301 yılında kendi şeyhinin ölümü üzerine tarikatın başına Şeyh Safi geçti. Bu tarihten sonra Şeyh Zahid'in Gilan'daki lokal sufi tarikatı *Safaviyya* adını aldı. Şeyh Safi'nin mürşidi Şeyh Zahid bazı kaynaklarda Halveti tarikatının kurucusu olarak tanıtılır ki, Sünni olarak bilinen bu tarikat Anadolu'da yaygındı. Gilanice ve Farsça şiirler yazmış olan Şeyh Safi'nin bu şiirlerinde Ali'ye adanmışlık görülür. Onun Türkçe şiirleri yoktur. Dersim geleneğindeki Seyit Sabun (Seyit Seyfeddin) ona veya aynı adı taşıyan bir yakınına referans olabilir.

Şeyh İbrahim El-Jili (*Şeyh İbrahim Gilani*, ölm. 1301)'nin kurduğu tarikatın başına Erdebil doğumlu Şeyh Safi (1252-1334) geçince, başlangıçta Şeyh İbrahim Gilani ailesine ait olan Erdebil Ocağı da Şeyh Safi soyuna geçer. Tarikatı şeyhi ve mürşidi İbrahim Gilani'den devralmış olsa da, kendi mürşidinin kızı *Gilanlı Bibi Fatma* ile evli olan Şeyh Safi de bu tarikatın kurucusu gibi görülür.

Şeyh Safi'nin kendisi bazı iddialara göre Şafi okuldan bir Sünni idi. Tamamen lokal karekterdeki bu sufi, sıradan ve ortodoks (Sünni) Gilan tarikatı onun ailesi tarafından İran, Suriye ve Anadolu'da nüfuz sahibi büyük bir harekete dönüştürüldü (1301-1501).

Okuyucunun dikkatini şu olguya çekmek isterim: Hareketin başlangıcı Gilan'dır ve zaferine kadarki 200 yıl boyunca da bu hareketin üssü gene Gilan olmuş, daha sonra Dersim de bu hareketin tarihinde Gilan kadar önemli bir rol oynamıştır.

Anadolu'da daha çok *Yesevilik* olarak bilinen Safevilik de, tıpkı Kadirilik, Rıfailik, Kalenderilik, Haydarilik ve Ehl-i Hak gibi Gilan çıkışlı bir tarikattır.

Erdebil Sufizminin başı Şeyh Safi, istilacı göçebe Türkler ve Moğollar arasında çok taraftar kazandı. Moğolların çoğu İslam'ı onun çabalarıyla benimsedi. Safevi ordusunun elit birlikleri arasında Türkmen aşiretleri de vardı.

Sadr al-Din Musa (El-Musavi)

Sadr el-Din Musa (1305-92), '*Al-Musavi*' nisbesi kullandı. Kasrawi'ye göre bu nisbe sanılanın aksine İmam Musa Kazım'a değil, Sadr el-Din Musa'ya referanstı.

Onun döneminde İlhanlı emirlerinin pek çoğu ve Moğol soyluları Erdebil Ocağı'na mürit oldular. Daha Şeyh Safi sağken Moğollar'dan güçlü İlhanlı emiri Emir Çoban, Şey Safi'ye bağlanmıştı. Daha bu tarihlerde, yani 14. Yüzyılın başlarında Safevi propaganda şebekesi Doğu Anadolu ve Suriye'ye uzanmış ve buralarda hayli taraftar toplamıştı. 1377-78'de uzak Herat (Horasan)'ta bile Safevi propagandası mevcuttu.

Sadr al-Din'in tarikatın başına geçişiyle (1334), İran ve Mezopotamya'daki İlhanlı imparatorluğunun çözülmeye başlayarak rakip Moğol fraksiyonlar ve lokal İranlı emirler arasında bölünüşü aynı döneme rastladı. Çobaniler ve Celayiriler gibi güçlü emir aileleri imparatorluğu aralarında payettiler.

1381'de Timurlenk'in İran dünyasına girişi de Sadr el-Din dönemine rastlar.

Bu aralıkta Van Gölü çevresinde başlangıçta Celayiriler'e bağımlı olan Karakoyunlular'ın yükselişi görüldü. Bu aşiret federasyonu 1390'da Azerbaycan'ı eski efendileri Celayiriler'den ele geçirdi.

Erdebil ve çevresi rakip güçler arasında sık sık el değişti. Çarpışmalara ve istilalara sahne oldu.

Tüm bu alt-üst oluşlar sırasında tarikatın başında Sadr el-Din Musa vardı. Birçok Moğol soylusunu tarikata o kazandı.

Okuyucunun dikkatini bir kez daha çekmek isterim: Erdebil şeyhleri zor durumda kaldıkları her seferinde Gilan'a sığındılar. Gilan, onlara bir üs ve dayanak noktası olarak hizmet etti. Sadru'd-Din de İran egemeni Melik Eşref'in zulmü ve cezalandırmaları nedeniyle bir keresinde Gilan'a sığınmak zorunda kalmıştır.

1391/2'de ölen Sadr al-Din babası gibi Erdebil'deki ocakta (türbede) gömüldü.

Sadru'd-Din'in Khwaja Ali, Şeyh Şihabu'd-Din ve Şeyh Cemalu'd-Din adlarında üç oğlu vardı. Medine'yi ziyaret ettiği söylenen Sadru'd-Din dönüşünde oğlu Hace Ali'yi halefi olarak belirledi.

Seyit Ali (Al-Alavi)

Sadr al-Din'i takiben hareketin başına 1392'de *Hace/Khwaja Ali* geçti (Bektaşi geleneğndeki Seyit Ali Sultan ile kıyaslayın).

Onun zamanındadır ki Safevi tarikatı Alevi-Şii bir kimlik kazandı. Bazı kaynaklara göre başlangıçta Sufi-Sünni olan bu ocak Hace Ali (Hoca Alauddin Ali) zamanında Alevi-Şii bir karekter kazanmıştır. Şeyh Safi ailesinden 'Şii' olduğunu açıkça söyleyen ilk kişi *Seyit Ali Acem* ve *Şeyhler'in Şahı* diye de bilinen Hoca Ali'dir.

Anadolu'da Safevi propagandası ve Safeviler'in yandaş bulmaya başlaması Hoca Ali dönemine (1392-1427/28) rastlıyor. 13., 14. ve 15'inci yüzyılların İran'ında Sufi tarikatlarda genelde Alevi-Şii inançlara bir yöneliş görülür ki, nedenleri henüz tam açıklanamayan karışık bir olgu bu. Roger M. Savory, bunu 19. yüzyıl Rusya devrimci hareketine Marksist fikirlerin sızması ile kıyaslar.

Hoca Ali'ye pek çok keramet atfedilir. Onun üç kez Timur'la (Timur'un 1381-1404 yılları arasındaki seferleri sırasında) görüştüğü, bu görüşmelerinden birinde Timur'un kendisine ikram ettiği bir kap zehiri içip bedeninden bal olarak akıttığı, bunun üzerine Timur'un ona mürit olduğu rivayet edilmektedir (Dersim geleneğinde aynı kerameti gösterdikleri söylenen Ağucan ve Hüsameddin Aseli'yle kıyaslayın).

Rum (Anadolu)'u zaptettikten sonra Azerbaycan'a dönen Timur, rivayet edildiğine göre Rum'dan getirdiği bazı esirleri (Asiran-ı Rum) Hoca Ali'ye vermiş, o da bunları serbest bırakıp orada yerleştirmiştir ki, bunlardan gelen soy burada 'Sufiyan-ı Rumlu' diye bilinmiştir.

Timur (ölm. 1405)'un Hamadan, Isfahan, Talvar ve Kızıl Uzun civarındaki bazı toprakları da Hoca Ali ve çocuklarına bıraktığı söylenir. Onun oğlu Şah-Ruh da Hoca Ali'ye saygı gösterir.

Silsilet-i Neseb-i Safeviye'de Seyit Ali'nin bir görüşmesinde Suriye'deki '*Yezidi Kürtler*'in Muawiye yandaşı olduklarını ve peygambere inanmadıklarını söyleyerek Timur'dan onları cezalandırmasını talep ettiği kaydedilir. Ben bunu Safevi-Rıfai/Babai üstünlük mücadelesiyle, Dersim rivayetlerinde sözü edilen Düzgün Bava (Safevi Şah Haydar)'nın yandaşları ile Abdal Musa'nın askerleri arasındaki çarpışmalarla ilişkilendirebileceğimizi düşünüyorum.

Hoca Ali'nin Şeyh Cafer (onun soyu *Şeyh Caferiler* diye bilinirler), Şeyh Abdu'r-Rahman (onun soyundan gelenler, bu soydan Mirza İbrahim'in adıyla *İbrahimiyan* diye bilinirler) ve Şeyh İbrahim (Şeyh Şah) adlarında üç oğlu vardı.

1427'de hac için Mekke'ye giden Hoca Ali yerine üçüncü oğlu İbrahim'i bırakırsa da, babasının ayrılığına dayanamayan İbrahim onun arkasından Mekke'ye, sonra da birlikte Filistin (Kudüs)'e gider. Hoca Ali Kudüs'te iken ölür ve orada gömülür. Tarikatın başına Küdüs'ten dönen İbrahim geçer. Rıza Zelyut'a göre Anadolu'da kendisinden Şah İbrahim Veli diye sözedilen odur.

Kaynaklar Şah İbrahim (Şeyh Şah)'le birlikte Safevi tarikatının bir kadın kolu oluşturduğunu da kaydederler (Bacıyan-ı Rum ile kıyaslayın).

Hoca Ali, Seyit Ali Acem veya sadece Seyit Ali olarak da bilinirdi. '*Al-Alavi*' nisbesi kullandı. Kasrawi'ye göre onun bu nisbesi/lakabı imam Ali'ye değil kendisine referanstı.

Eğer Kasravi'nin Alavi ve Musavi nisbelerinin İmam Ali ve İmam Musa Kazım'a değil, gerçekte Safevi şeyhleri Seyit Ali ve Sadr el-Din Musa'ya referans olduklarına dair görüşü doğruysa, Dersim ve Kızılbaş şecere ve geleneklerindeki bu tür referansların (*Alevi, Musavi ve Caferi*) bir de bu bakış açısıyla analizinde zorunluluk vardır.

Şah İbrahim Veli (Şeyh Şah)

Seyit Ali'nin oğlu *Şah İbrahim* döneminde Anadolu'da Safevi/Erdebili etkisi arttı.

Daha çok Şeyh Şah diye bilinen Şah İbrahim (1428-47), amcası Şeyh Sadru'd-Din'in oğlu Şeyh Cemalu'd-Din'in kızı Hanzade Paşa ile evlendi.

Onun altı oğlunun adları şu şekilde verilir:

Şeyh Ebu Said, *Seyit Ahmet* (çocuk bırakmadı), Şeyh Bayazid, Hace Jan Mirza (anne tarafından büyük babasının adıyla İkinci Şeyh Cemaleddin diye çağrılırdı), Şeyh İbrahim Hacegi (soy bırakmadı) ve Şeyh Cüneyt.

Bir de kızından sözediliyor ki, Şah İbrahim'in bu kızı, tarikatın kadın kolunun başıydı (Bk. J. P. Brown, a.g.e).

Şah İbrahim'in halefi ise Cüneyt'ti.

Böylece 1447/8'lerde Safevi tarikatının başında Cüneyt'i, tarikatın kadın kolunun başında ise Cüneyt'in adı verilmeyen bacısını buluyoruz (Cüneyt'in *Seyit Ahmet* adında bir kardeşinin varlığı da akılda tutulmalı).

Bektaşi ve Safevi Tarikatları Arasındaki Paralellikler

Burada Bektaşi geleneğinde Bacıyan-ı Rum diye de anılan Kadın Kolu'nun başındaki Kadıncık Ana veya Fatma Bacı ile bir kıyaslama yararlı olur. Bektaşi geleneği Karaca Ahmet ile Fatma Bacı'yı kardeş gösterir ki, bu da düşündürücüdür.

J. P. Brown da Bektaşi ve Safevi tarikatları arasındaki açık paralelliklere işaret eder ve bunlardan biri olarak da Büyük Şah Abbas'ın 1600 yılında Şeyh Zahid Gilani'nin soyundan Şeyh Abdal'ı Erdebil'deki türbenin koruyucusu olarak atamış olmasını gösterir. Böylece Erdebil'deki ocak geri tarikatın kurucu ailesine veriliyor ki, bu örnek, Hacı Bektaş'tan sonra Kırşehir'de posta kimin oturduğu, Bektaş'ın soy bırakıp bırakmadığı, tarikatın başına bel oğlunun mu, yol oğlunun mu geçtiği tartışmalarında ufkumuzu açabilir.

Brown, kronolojik sorunlar konusunda haklı olarak tarikat tarihçilerine ve kronikçilere pek güvenilmemesi gerektiği uyarısında bulunur.

Paralelliklerden biri de bu tarikatların her ikisinin kurucularının da kendi şecerelerini Musa Kazım'a dayandırmalarıdır. Musa Kazım soyundan geldikleri rivayet edilen Hacı Bektaş ve Şah Haydar'ın soy şecereleri arasında apaçık bir paralellik var. Bu şecerelerde sıraları değişse de ortak veya benzer adlara rastlanmaktadır.

Evliya Çelebi'deki bilgilere göre de Erdebil şeyhleri ile Bektaşiler arasında yakın kontaklar vardı. Onun anlatımına göre Şeyh Safi Erdebil'den gelerek Bektaşi seyit Pir Marizat (Pir Mirza/Mirka)'ın Şamakhi yakınındaki türbe veya tekkesini ziyaret etmiş ve bu türbenin inşaası yada restorasyonu için bir servet harcamıştır (akt. J. P. Brown, a.g.y).

Ancak burada adı geçen Şeyh Safi'nin tarikata adını veren figürün kendisi olup olmadığı net değil. Çünkü *Safi* sözcüğü tarikatın tüm başlarının ortak adı gibi de kullanılabilmektedir.

Tüm bu veriler rivayetlerde Safevi tarihinin bazı kesitlerinin Bektaşilik adı altında (ikisi karıştırılarak) anlatıldığına işaret olabilirler. Bunun tersi de mümkündür.

Safevi Şeyh Cüneyt'in Öyküsü (Safeviler'in Yükselişi)

Şah İbrahim'den sonra Erdebil postuna onun oğlu *Şah Cüneyt* oturdu. Safeviler'den *Sultan* ünvanını kullanan ilk kişi odur (*Pir Sultan* ünvanını hatırlayın). Bu ünvanı kullanması onun siyasal iktidar hedefine yorumlanır.

Cüneyt, Tabarsaran'da din adına açtığı söylenen savaşta öldürüldü.

Cüneyt'in müritleri onu açık açık "*Allah (İlah)"*, oğlu Haydar'ı ise "*Allah'ın oğlu (İbn Allah)*" diye çağırmışlardır (Bk. R. M. Savory).

Şeyh Safi tarikatın başına 1301'de geçmişti. Safevi devleti ise 1501'de Şah İsmail tarafından kuruldu. Bu arada 200 yıl var. Safevi tarikatının çekirdeği işte bu 200 yıllık dönemde oluştu.

1447/8'de Cüneyt'in tarikatın başına gelişi bir dönemeç olmalı. Çünkü Cüneyt zamanının çoğunu Anadolu (Rum)'da ve Suriye'de bir Safevi yeraltı örgütü inşa etmekle geçirir. Her yana halifeler yollayarak dinsel görünüm altında militan bir siyasi faaliyet yürütür. Kendisini aktif şekilde Safevi davasını propaganda etmeye adar, iktidara gözdiker. Böylece onunla birlikte Safevi devrimci hareketi en militan, en aktif ve en siyasi evresine girer. Siyasi iktidarı açıkça hedefleyen ilk Safevi lider odur. Cüneyt, Minorsky'nin Bolşevik Partisi ile kıyasladığı bir Safevi şebekesi kurmuştur. Brown, İstanbul'da da bir Safevi/Erdebil tekkesinden sözedildiğine (kentin kapısı ile Topkapı ve Silivri Kapısı arasında ve yol üzerinde) işaretle, İstanbul'da bile şubesinin olmasını bu tarikatın ve Safevi hareketinin bir zaman oldukça yayıldığına yorumlar.

Bu örgütlenmenin Cüneyt zamanında mı, yoksa onun halefleri Haydar veya Ali döneminde mi başladığı çok açık değilse de, 1494'te, yani Ali zamanında böyle bir örgüt artık kesinlikle mevcuttur.

Safevilerin yükselişi, Karakoyunlular altında ve Cihan şah döneminde başlar. Bu sıralarda Cihan Şah, kendi isyancı oğlunun yanısıra, Cüneyt'in şahsında bir diğer rakiple karşı karşıya gelir.

Bu tarikatın büyüyen gücü ve Cüneyt'in çevredeki Hristiyan devletlere karşı Osmanlı'nın Bizans'a karşı yaptığına benzer bir gaza (cihad) savaşı başlatmış olması, o tarihlerde nüfuzu Gürcistan'dan Pers Körfezi'ne dek uzanan Azerbaycan ve Batı İran'ın egemeni Karakoyunlu Cihan Şah'ı ürkütür. İlk kez Cihan Şah'ın yönetimi dönemindedir ki kaynaklar '*Sultan Junayd*'ın liderliği altında bulunan Safevilerin politik iktidar için bir tehdit ve alternatif haline geldiklerinden sözederler. Tüm bunlar Safevilerin yükselişinin Cüneyt'le başladığının kanıtlarıdır. O'nun İran'da iktidarı amaçlayan bu faaliyetleri Ehl-i Hak inancını benimseyerek dinsel alanda Safeviler'e rakip çıkan Karakoyunlular'ı ürküttüğü içindir ki, kendisini siyasi bir tehdit olarak değerlendiren Karakoyunlu Cihan Şah (şiirlerindeki adıyla *Hakiki* veya *Hakikat*), Cüneyt'e kuvvetlerini dağıtmasını, Erdebil'i ve kendi hakimiyeti altındaki diğer toprakları terketmesini bildirir. Bu emre uyulmazsa Erdebil imha edilecekti.

Bunun üzerine Cüneyt yandaşlarıyla birlikte Anadolu'ya kaçar. Bu sırada Cihan Şah, sınırdışı ettiği Cüneyt'in yerine Erdebil postuna onun amcası Cafer bin Hoca Ali'yi oturtur.

Cüneyt, 1449-59 arasında yıllarca Anadolu'da ve Suriye'de faaliyet yürütür. Baha Sait'in yazdığına göre bir süre Konya'da bulunmuş, Sadr ud-Din Konevi'nin bu kentteki türbesini ziyaret etmiştir. Bu türbedeki adamın bir heretik diye Cüneyt'i reddetmesi üzerine Halep bölgesindeki Jabal Arsus'a sığınmış ve orada bir tekke inşa etmiştir. Burada bulunduğu sırada Şeyh Bedreddin'in bazı izleyicileri de dahil kendisine yandaşlar bulmuştur.

Bazı kaynaklara göre de ilkin bir süre Karamanlılar'ın yanında kalan Cüneyt, en sonunda Akkoyunlu Uzun Hasan (yönetim dönemi: 1466-78) tarafından Diyarbakır'a davet edilir. Böylece Cüneyt, 1456-1459 arasında tam üç yıl boyunca Diyarbakır'da kendisine koruma veren Uzun Hasan'ın yanında kalır (Hacı Bektaşi'ın Rum'a gelişine dair öykü ile kıyaslayın: Bektaş, ilkin bir müddet Kürdistan'da kalır, vs vs). Bu sırada Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice Begum ile evlenir. Özellikle Orta ve Doğu Anadolu'daki göçebe aşiretleri kendisine kazanmak için çalışır. Belki de onun, oğlu Haydar ve torunu İsmail'in aşırı olarak tanımlanan görüşlerinde bu aşiretleri kazanabilme çabası etkili olmuştur.

Bu sıralarda Karakoyunlular'ın Ehli Haklar (Goranlar) ile kurduklara ittifaka karşılık, onların rakibi Akkoyunlular'ın da Safeviler'le ittifaka yöneldiklerini görmekteyiz. Goranlar (Ehl-i Haklar)'ın ve Safeviler'in bu dönemde Anadolu'ya bu siyasi ittifakların adı altında gelip yayıldıkları açıktır. Karakoyunlular'ın kendi yandaşlarını Ehl-i Hak'çı bir platform etrafında toplamaya başladıkları bir sırada Azerbaycan ve İran'a doğru genişlemek isteyen Uzun Hasan ve Sünni Akkoyunlular için Cüneyt'le işbirliği iyi bir fırsattı.

Cüneyt'in faaliyetleri Rum (Anadolu)'un en uzak köşelerinde bile duyulur. Ondan önceki Safevi şeyhlerinin tüm halifeleri ona hizmet etmeye başlarlar.

Evliya Çelebi'nin kendisinden Şeyh Safi diye sözettiği Şah Cüneyt, Şirvan üzerine yaptığı seferde Şirvan Şah'lar tarafından öldürüldü (*4 Mart 1460).*

Onun yaşamını yitirdiği bu seferin değişik versiyonları var (seferin nereden başladığı ve güzergahı dahil). Bir anlatıma göre, 1460 yılında onbin kişilik bir kuvvetle Şirvan'a bir sefer yaptı. Bazı kaynaklar bu seferin gerçekte Çerkezistan üzerine düşünüldüğünü, onun daha önce Çerkezistan üzerine yaptığı daha büyük akınların bir halkası olduğunu söylerken, bazıları asıl niyetin İran'ı istila için üs olarak kullanmak amacıyla doğrudan Şirvan'ın kendisini zaptetmek olduğunu düşünürler. Amaç her ne idiyse, her halükarda Şirvanşahlar'ın toprağından geçmesi gerekti. İşte bu seferi sırasında Tabarsaran civarındaki Kur nehri havzalarında Cüneyt'in kuvvetleri Şirvan Şahı'nın saldırısına uğradı ve Cüneyt'in kendisi de 4 Mart 1460 günü burada öldürüldü (Dersim takvimindeki *Kara Çarşamba* ile kıyaslayın).

Bu olayla birlikte Safevilerin uzun yılları alan sabırlı propagandasının amacının İran'da iktidarı almak olduğu herkes tarafından açıkça anlaşıldı.

Safeviler'le savaşan Şirvaşahlar, Şirvan'da kurulan hanedanlıkların sonuncusuna aittirler. Şeyh İbrahim Darbandi'nin 1382 yılında kurduğu bu hanedanlığa *Son Şirvanşahlar* diye de referans verilmektedir. Şeyh Cüneyt, bu hanedanlığın ikinci yöneticisi Khalil Allah b. Şeyh İbrahim Darbandi döneminde öldürüldü. Cüneyt'in oğlu Haydar ise Farrukhyasar b. Khalil Allah (1468-1500/1) zamanında öldürüldü (1 Temmuz 1488). 1500 yılının Aralık ayında Şirvan'ın başkenti Shamakhi'ye giren Şah İsmail Farrukhyasar'ı öldürttü.

Şirvanşahlar hanedanlığına ise 1550 yılında Safevi Şah Tahmasp tarafından son verildi (*Bk. Minorsky, Hudud al-Alam*).

Cüneyt'in iki karısından biri Uzun Hasan'ın bacısı, diğeri ise bir Çerkez cariye idi. Bu iki kadından iki oğlu oldu. Şeyh Haydar, Uzun Hasan'ın bacısından, Hoca Muhammed ise Çerkez kadından olmaydı.

Bir Paralellik Üzerine

Gelnekteki Ahmet Yesevi ve Safevi Şeyh Cüneyt (E. Çelebi'de ona da Şeyh Safi denilir)'in şecereleri arasında dikkate değer benzerlikler var:

Küçükken Yesi'ye yerleşip Yesevi ünvanı aldığı söylenen Türkistanlı A. Yesevi'nin babasının adı *Şeyh İbrahim* olarak verilir. Şah Cüneyt'in babası da *Şah İbrahim* (1428-47)'dir. Türkistanlı Ahmet Yesevi'nin *Haydar* adında bir bel- yada nefes-oğlundan sözedilir ve onun Haydariliğin kurucusu Qutbeddin Haydar olduğu söylenir. Şah Cüneyt'in de Haydar (ünlü Şeyh Haydar, 1460-88) adında bir oğlu vardır ve onun kurduğu veya yeniden kurduğu tarikat Kızılbaşlık adının yanısıra Haydarilik diye de bilinmiştir. Tek oğlunun Karamanlar tarafından öldürüldüğü söylenen A. Yesevi'nin kan davası olmasın diye kendi kızını bu Karamanlı katille evlendiridiği ve onun soyunun bu kız üzerinden (Karamanlılar'dan) yürüdüğü söylenir ki, burada da kısmi bir paralellik gözlenebilir. Şöyle ki, bir rivayete göre Şeyh Cüneyt Karakoyunlu Cihan Şah tarafından sınır dışı edilince Anadolu'ya yerleşmek için İkinci Murat (1421-44 ve 1446-51)'a başvurup izin ve yer istemiş, ama rededilince Karamanlılar arasında yerleşmiştir. Ne var ki amacı bilindiğinden burada da barındırılmamış.

Öte yandan bazı geleneklerde Azerbaycan'a 'Türkistan' diye referans verildiği (istilalar sonucunda Türkleşmesi üzerine) bilinen bir şeydir. Örneğin bir Ehli Hak geleneğinde Şah İsmail'den 'Şah-ı Türkistan' diye sözedilmekteir. Gelenekteki Ahmet Yesevi'nin Badehşan'da esir düştüğü ve onu kurtarmak için Hacı Bektaş'ın gönderildiği şeklindeki hikaye de, Şah İsmail'in intikam almak için hem dedesi Cüneyt'in hem de babası Haydar'ın öldürüldüğü Şirvan üzerine seferini anımsatmaktadır. Birindeki Badehşan'ın yerine Şirvan konursa çok benzer bir öykü ile karşılaşılır.

Bence bir fabrikasyondan ibaret olan Türkistanlı Ahmet Yesevi figürü, Rıfailiğin kurucusu Ahmet Rıfai, Karaca Ahmet, Safevi Şah Cüneyt ve oğlu Şah Haydar'dan aşırılan parçalardan imal edilmiş hayali bir kişilikten başka bir şey değildir.

Şah Haydar

Cüneyt'ten sonra posta oğlu Şah Haydar geçti. Şah Haydar'ın pirliği 1460-88 yılları arasına rastlamaktadır. Uzun Hasan'ın Diyarbakır'daki Akkoyunlu sarayında doğduğu söylenen Şah Haydar'ın annesi Uzun Hasan'ın bacısı Hatice Begum'du.

Onun izleyicileri kendisinin adıyla *Haydari*, partizanlarına giydirdiği başlığın renginden dolayı da *Surhu Ser* (Türkçe tercümesi: K*ızılbaş*) diye bilindiler. Oniki imama atfen oniki dilimli *Tac-ı Haydari* (Tac-ı Sultan Haydar, Kızıl Taç)'yi o koydu. Ondan itibaren Safevi hareketine *Kızılbaşlar* ve/veya *Haydariler* dendi.

Şah Haydar, Uzun Hasan'ın bacısının oğludur ve dayısı Uzun Hasan'ın kızıyla evlidir. Uzun Hasan, Dersim geleneğinin Şah Hasan'ı, Şah Haydar ise bu aynı geleneğin Seyit (Kalemamsor) denen figürüdür. Orta Anadolu'da Haydar Sultan ve Hasan Dede diye bilinen Kızılbaş köy adları da onlarla ilişkili olabilir. Purchas, Şah Haydar'ın adını *Aydar (Aidere)* olarak verir ki, Nazımiye'nin eski adı da Aydari/Haydari'dir ve buradan İç-Dersim'e göçmüş olan Dersim aşiretlerinden biri de Haydaran adını taşımaktadır. Bu bölgenin ve aşiretin Şah Haydar (diğer adıyla Düzgün Bava)'ın adını taşıdıklarını düşünüyorum.

Bazı kaynaklar ve secereler ondan *Haydar Baka*, *Haydar Sultan*, *Haydar Mirza* vd gibi adlarla sözederler. *Mirza*, *Aka*, *Baka* ve *Bektaş* sözcüklerinin birbiri yerine kullanıldıklarına tanık oluyoruz.

Purchas'a göre Şah Haydar'ın üç oğlu, üç de kızı vardı. Ama o, bunların hepsinin adını saymaz. Sadece oğullarından ikisinin adlarını (İsmail ve Süleyman) verir.

Benim düşünceme göre onun adlarını vermediği Şah Haydar'ın bu üç kızı Dersim geleneğinde asıl adının Şah Haydar olduğu söylenen Düzgün Bava'nın üç bacısı olarak anılan *Buyere*, *Jele* ve *Haskare (belki Haksar)* üçlüsüdürler.

O da babası Cüneyt gibi militandı ve babası gibi o da muharebe meydanında düştü.

Babasının Akkoyunlular'la ittifak siyasetini (askeri-politik ittifak) Şah Haydar da devam ettirdi. Bu ittifakı Akkoyunlu Uzun Hasan'ın son Trabzon İmparatoru Kalo Joannes'in kızı Despina Hatun ile evliliğinden olma Marta ile evlenerek pekiştirdi. Şeyh Haydar'ın eşi Marta bu Rumca adının yanısıra başka adlarla da bilinir:

Halime, Baki Aqa, Baki Ağa, Bagi Aka (bk. Silsilat al-Nasab-i Safaviya), Alem-Şah Begum (bk. Müneccimbaşı), Halime Begum veya Begi Aka (bk. Habib al-Siyar) gibi. Dersim geleneğinde ise Şah Haydar'a Kalemamsor, karısı Marta'ya ise Kınc-ı Sur denilmektedir. Bu sözcüklerin ikisi de Kırmızı Elbiseli demektirler.

Bu evlilikten Şah Haydar'ın üç oğlu oldu:

En büyüğü Şah Ali (Sultan Ali, Sultan Ali Padişah, Ali Mirza, Yar Ali, ölm.1494, Akkoyunlular tarafından öldürüldü, Erdebil'de gömüldü), ortancası İbrahim, en küçüğü de Şah İsmail'dir. Deguignes, Şeyh Haydar'ın *Ali Mirza*' ve *İsmail Sofi* adlarında iki oğlundan sözeder yalnızca.

Bazı kaynaklara göre ise Şah Haydar'ın toplam 7 oğlu vardı. Ama Şah Haydar'ın 7 oğlundan sadece Alemşah Begum'dan olma üçünden sözederler, arta kalan 4 oğlunun adlarını ve annelerinin kimliğini vermezler. Bence bu yedi oğul, Dersim geleneğinin *Domane Kalmemi* dediği yedi Dersim aşiretine adlarını verdikleri söylenen yedi kardeştirler. Dersim geleneği Seyit diye de andığı Khalemamsor'un Kıncısur'dan olma üç oğlunun adlarını *Kal*, *Gew* ve *Koç* şeklinde vermekte ve bu adları taşıyan Dersim aşiretlerinin onlardan türediğini söylemektedir.

Akkoyunlular'ın Karakoyunluları devirmesinden sonra Safevi-Akkoyunlu ittifakının sona ermesi ve bu iki gücün çatışan politik amaçlarının karşı karşıya gelmesi sadece bir zaman sorunuydu. Bunun zamanı Akkoyunlu tahtına Yakup'un geçmesiyle gelecekti.

1478'de Uzun Hasan öldükten sonra çeşitli emir evleri arasında taht üzerinde 25 yıl süren iç savaşlar yeraldı. Uzun Hasan ölünce yerine ilkin oğlu Halil geçtiyse de yönetimi çok kısa sürdü ve onun yerine çok geçmeden küçük kardeşi Yakup geçti. Yakup, Şah Haydar'ın kayınbiraderi idi. Haydar, Yakup'un bacısı Alemşah (*Kınc-ı Sur*) ile evliydi.

Yakup'la birlikte Akkoyunlular'ın Safevilere dönük politikası değişmeye başladı. Yakup'un Haydar'ı ötedenberi sevmediği, babası Uzun Hasan'ın severek giydiği söylenen Kızıl Tac'ı da giymeyi reddettiği, tahta çıkar çıkmaz Safevi tarikatı mensuplarının bile bu tacı giymelerini yasakladığı söylenir. Kaynaklara göre Yakup, Şah Haydar'ın kendi bacısı Alemşah (*Kıncısur)*'tan olma üç oğlunu Erdebil'de yakalatıp dört-buçuk yıl boyunca Fars (Istakhr)'ta hapis tutmuş, ama Akkoyunlu Rüstem başa gelince onları serbest bırakmıştır (1493).

Şah Haydar'ın amacı kendi devletini kurmaktı. Akkoyunlular'la kapışmadan evvel Çerkezistan ve Dağıstan Hiristiyanlarına (Ossetler diye de bilinen Hiristiyan Alanlar ve Kobard Çerkezleri) akınlar yaptı. Ama oraya varmak için Şirvanşahların topraklarından geçmek zorundaydı. Şah Haydar'ın 1483 (veya 1486) ve 1487 yıllarındaki ilk iki seferine izin vermiş olan Şirvanşahlar, 1488'de tavır değiştiler. O zamanki Şirvan Şahı, Farruhyasar adında biriydi (1460'ta Şah Haydar'ın babası Cüneyt'i öldüren bu Farruhyasar'ın babası Halil Allah? İdi). Akkoyunlu Yakup onun damadıydı. Haydar Şirvan'ın başkenti Şamahi'ye saldırınca Yakup'tan yardım istedi ve onun yolladığı dörtbin mevcutlu Akkoyunlu birliğini de alarak Şah Haydar'a saldırdı.

Şah Haydar (*Kalemamsor, Düzgün Bava*), yaşamını intikamını almaya çalıştığı babası Cüneyt'in öldürüldüğü Tabasaran'da *Darban* adlı yerin yakınındaki bu muharebede aldığı ağır bir ok yarası (Baha Sait'e göre "*Şirvan saray başbuğu Süleyman'ın*" oku ile) sonucunda yitirdi ve yandaşları tarafından orada muharebe alanında gömüldü. Böylece Safevi devrimci hareketi baba-oğul iki liderini de Şirvan'da muharebe alanında yitirdi. Şah Haydar'ın öldürüldüğü tarih bazı kaynaklarda 30 Haziran 1488, bazılarında 1 Temmuz 1488, en sık olarak da 9 Temmuz 1488 şeklinde verilir.

Bu yenilgide ve Şah Haydar'ın öldürülmesinde Akkoyunlu Yakup'un gönderdiği birlikler kesin bir rol oynadı.

Şirvan'da öldürüldüklerine göre Cüneyt ve Şah Haydar'ın cesetlerinin Düzgün Bava ve/veya Tujik Bava'da'da olup olmadığı tartışılabilir. Mümkündür ki getirilip burada gömülmüş olsunlar. Ama makam taşları geleneğini burda da hatırlatmam gerekir. Yani Düzgün Bava'daki mekan bir makam taşı (nisange) olabilir veya onların kendileri değilse bile bir yakınlarının mezarı olabilir. Öte yandan Dersimliler'in kendi cedlerinin ölmeyip sır oldukları şeklindeki inançlarını da hatırlamak da yarar var. Dolayısıyla cedleri için bir mezar düşünmedikleri, en azından bir dönem onların gömülmediklerine inandıkları dikkate alınmalıdır. Dersim geleneğinin sır olduklarını (ortadan kaybolduklarını) söylediği bu baba-oğul olmalıdırlar. Burada bu baba-oğulun kendi zamanlarında yandaşları tarafından *Allah* olarak bilindikleri ve Dersimliler'in kendi cedlerine tanrısal atfettikleri dikkate alınarak fikir yürütülmelidir.

Rivayet edildiğine göre, öldürüldüğü üçüncü seferinden, yani 1488'den kısa bir süre önce, Şah Haydar bir rüya görür. Rüyasında İmam Ali, Şah Haydar'a yandaşlarını ayırt etmesi için onlara giydirilmek üzere 12 Şii imamın anısına oniki dilimli ('*bi-dawazdahtark*') bir baş giysisi tarif eder. Böylece tarif edilen bu Sufi Taç, Safevi Evi'nin sembolüne dönüşür. Haydar'ın Çerkes ve Dağıstan Hristiyanlarına karşı seferinde partizanlarına bu tacı giydirdiği söylenir. Onlara Kızıl-Baş adı bu başlık yüzünden takılır. Bir Safevi Evi tarihçisine göre Şah Haydar bu tacı kendisine ilk gösterdiğinde, Uzun Hasan bu tacı öper, başına koyup kendisi de giyer. Buna göre bu tacın Uzun Hasan sağken keşfedilmiş olması gerekir. Uzun Hasan 5-6 Ocak 1478'de Tebriz'de öldü. O halde bu taç onun öldüğü 1478'den önce veya en geç bu tarihte keşfedilmiş olmalıdır. Ama bu keşif Şah Haydar'ın 1488'deki üçüncü seferinden az önceyse, o tarihte Uzun Hasan yaşamıyordu ve bu öykü de doğru olamaz. Her halükarda bu tacın 1478-88 arasındaki bir tarihte keşfedildiği düşünülebilir.

Pir Sultan Abdal Kimdir? Şah Cüneyt Mi, Şah Haydar Mı?

Safeviler de Trabzon, Gürcistan ve Şirwan gibi Müslüman-olmayan krallıklara karşı Akkoyunlular'ın devam ettirdiği aynı '*Gaza geleneği*'ni sürdürdüler.

Nitekim 1456 yılında 'Rafizi' (Kızılbaş) yandaşlarını toplayarak Trabzon İmparatorluğu topraklarına giren Şeyh Cüneyt, Akça-Kale'yi alır, karşısına çıkan kuvvetleri dağıtıp Trabzon surlarına dayanır. Tam bu sırada onu bu bölgeden çıkarmak amacıyla Komnenoslar'ın yardımına *Rum Beylerbeyi Hızır Bey'*in kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri gelir. Bu olayı takibendir ki 1461'de Trabzon İmparatoru Kalo Ioannes Osmanlı hakimiyetini tanır ve her yıl ikibin altın haraç ödemeyi kabul eder.

Böylece Trabzon Osmanlılar'ın eline geçer.

Şeyh Cüneyt, 1460'da Şirvan'da öldürüldü. Trabzon seferinden 4 yıl sonradır bu.

Trabzon'daki Osmanlı Valisi ise 1461 yılında Yavuz Selim'dir. Çünkü o, tahta çıkmadan önce 1461'de Osmanlılar'ın eline geçen Trabzon'da valiydi ve daha Trabzon valisi iken Safevilerle savaşıyordu. Daha sonra padişah olup Çaldıran'da Safevileri yenilgiye uğratan da o oldu.

Onun rolü öyküdeki Hızır Paşa'yı anımsatmıyor değil. Ama gerçek Hızır Paşa, bu adı taşıyan bir başkası olsa gerek. Öyle görünüyor ki onun kimliği Trabzon olayında saklıdır.

Cüneyt'in Trabzon seferine Baha Sait de değinir. O'nun yazdığına göre, bir keresinde yanında dervişleri ve müritleriyle *Sivas-Amasya* üzerinden *Canik* (Kastamonu) bölgesine gelen Şeyh Cüneyt Rafiziler'den beş-on bin kişilik bir kuvvet toplayıp Trabzon'a saldırır. Amacı Trabzon Rum Devleti'ni ele geçirmektir. Fakat üzerine *Rum Beylerbeyi Mehmet Ağa veya Hızır Bey* gönderilince geri çekilip Akkoyunlu Uzun Hasan'a sığınır. O'nun anlatımına göre Cüneyt'in Uzun Hasan'a sığınması ve onun bacısı ile evlenerek siyasi bir ittifak başlatması bu olayı takibendir.

Bir diğer versiyona göre ise, bir aralık Diyarbakır'dan geri Azerbaycan'a dönüp Erdebil postuna oturmak isteyen Cüneyt, Cihan Şah'ın kendisini yakalama girişiminde bulunması üzerine yanındaki kuvvetleriyle Çerkezler üzerine bir sefere çıkar ve bu sıradadır ki Şirvan Şah'ı Halil Allah b. Şeyh İbrahim'in topraklarından geçerken Tabarsaran'a yakın bir yerde saldırıya uğrayıp öldürülür (4 Mart 1460).

Pir Sultan Abdal adlı kitabında Abdülbaki Gölpınarlı'nın da işaret ettiği gibi birkaç dörtlüğünden anlaşıldığı kadarıyla asıl adı Haydar olan Pir Sultan Yemen orijinlidir.

Pir Sultan Abdal'ım destim damanda

İsmim Koca Haydar aslım Yemen'de

Gölpınarlı, bir dörtlüğüne dayanarak Pir Sultan'ın Şah İsmail'in oğlu Şah Tahmasb (1524-1576) zamanında yaşadığını düşünmekte ve yine şiirlerinden hareketle onun Safeviler adına Osmanlılar'a karşı bir isyan düzenledikten sonra yenildiği ve *Hızır Paşa* adlı bir

Osmanlı veziri tarafından Sivas'ta astırıldığı sonucuna varmaktadır (Abdülbaki Gölpınarlı, *Pir Sultan Abdal*, Milliyet, Varlık Yay., 1995).

Nesimi, Hatayi (Şah İsmail), Fuzuli, Kul Himmet, Yemini ve Virani ile birlikte yedi büyük Alevi ozanından biri olarak görülen Pir Sultanı'nın yaşadığı dönemi ve karıştığı isyanı tespit etmekte önemli bir ipucu onu astıran Hızır Paşa'nın kimliğidir.

Gölpınarlı'ya göre adı geçen Hızır Paşa, Köstendil (1552), Şam (1554) ve Bağdat (1560) beylerbeyliği yapmış ve 1567 yılında ölmüştür. Buradan hareketle Gölpınarlı Pir Sultan'ın 1560'lı yıllarda öldüğü sonucuna varmaktadır (Bk. Gölpınarlı, a.g.e).

Rıza Zelyut'a göre Pir Sultan'ı astıran Hızır Paşa 1547 yılında Sivas'a vezir atanan Rum Beylerbeyi'dir. Çünkü, Zelyut'a göre, *Sivas (Rum)*'ta görev yapan tek Hızır Paşa odur. Böylece Zelyut'un vardığı sonuç Pir Sultan'ın 1550 yılı dolayında astırıldığıdır.

Ama Zelyut'un dediği Hızır Paşa Sivas'ta görev yapmış ne ilk ne de tek Hızır Paşa'dır. Sivas (Rum)'ta görev yapmış ilk Hızır Paşa kayıtlarda Gölpınarlı ve Zelyut'un verdikleri tarihten yaklaşık yüz yıl önce görünür.

Benim vardığım sonuç şudur:

Pir Sultan olayında adı geçen Hızır Paşa en büyük ihtimalle 1456 yılında Safevi Şeyh Haydar'ın babası Şeyh Cüneyt'i bastırmaya yollanan yukarıda da değindiğim Sivas Beylerbeyi (Rum Beylerbeyi) Hızır Paşa'dır.

Yaşar Yücel ve Ali Sevim'in ortaklaşa kaleme aldıkları *Türkiye Tarihi* adlı kitapta Şeyh Cüneyt olayı ve bu Hızır Paşa konusunda bazı bilgiler verilmektedir.

Buna göre 1456 yılında etrafına '*Rafizi Türkmenleri*' toplayıp Trabzon İmparatorluğu topraklarına giren Şeyh Cüneyt Akça Kale'yi alır, karşısına çıkan kuvvetleri yenilgiye uğratıp Trabzon surlarına dayanır. Ama kente yaptığı saldırı sonuç vermeyince bir süre için geri çekilir. Tam o sırada *Rum Beylerbeyi Hızır Bey'in kumandasındaki Osmanlı kuvvetleri* Şeyh Cüneyt'i Komnenoslar'ın bölgesinden çıkarmak amacıyla yardıma gelirler. Bu sırada kızı Despina Akkoyunlu Uzun Hasan'la evli olan Trabzon imparatoru Kalo Ioannes Osmanlı hakimiyetini tanır (*Prof. Yaşar Yücel-Ali Sevim, Türkiye Tarihi, s. 215*).

Trabzon'un eski yerli halkının *Çanlar* olduğuna işaret eden *Mahmut Goloğlu* da *Trabzon Tarihi* (1975) adlı kitabında daha önce Amasya Valisi Şehzade Bayezit'in maiyetinde bulunmuş olan ve 1456 yılında Amasya vali vekilliği yapan Hızır Bey'in 1462 yılında Trabzon valiliğine atandığını yazmaktadır. Bu Hızır Bey, 1465 yılında emekli olup Trabzon'dan ayrılır ve yerine Trabzon valisi olarak ilkin Hayreddin Paşa, onu takiben de Zağnos Paşa atanır (*Bk. Goloğlu, a.g.e*).

Prof. Yaşar Yücel'in *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar* adlı kitabında Goloğlu'nun sözünü ettiği burdaki Hızır Bey'in Rum Beylerbeyi olduğuna işaret edilmektedir.

Şeyh Cüneyt'i Comnenler'in toprağından çıkarmaya giden aynı Hızır Paşa'dır bu.

Bilindiği gibi 1456 yılında Osmanlılar tarafından kuşatılan Trabzon, Uzun Hasan'ın annesini rehin alan Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461 yılında teslim alınmıştır.

Goloğlu, Trabzon Salnamesi (Trabzon Yıllığı)'ne göre Trabzon'un ilk Osmanlı valisinin Osmanlılar'ın Trabzon fethine katıldıktan sonra 1462 yılında bu göreve atanan Hızır Bey adında birisi olduğunu aktarmaktadır.

Az evvel sözünü ettiğimiz aynı Hızır Bey'dir bu.

Bizim görüşümüze göre öyküde Pir Sultan'ı astırdığı söylenen Hızır Paşa işte bu Hızır Paşa'dır.

O halde Pir Sultan'ın Safevi yanlısı isyanı ve yenilip asılması 1456 yılında veya 1456-1465 arasındaki bir tarihte yeralmış olmalıdır.

Pir Sultan isyanının kendi başına bir olay olmayıp Anadolu'nun doğusunda kritik bir döneme rastladığı, Safevi şeyhleri Şeyh Cüneyt ve oğlu Şeyh Haydar'ın bölgedeki faaliyetleri ve onların müttefiki Akkoyunlu Uzun Hasan ile Osmanlılar arasında sürmekte olan üstünlük mücadelesiyle bağlantılı olduğu yukarıda anlattıklarımızdan kolaylıkla görülebilecektir.

Yemen-soylu ve Banaz doğumlu bir seyit olduğu kaydedilen Pir Sultan'ın üç oğlu bir de kızı vardı.

Gölpınarlı'nın yazdığına göre Pir Sultan'ın bu üç oğlundan *Seyit Ali* Banaz'da, *Pir Mehmet* Tokat'ın *Daduk* köyünde, *Er Gaib* ise Dersim'de yatıyor (Bk. Gölpınarlı, a.g.e., s. 16).

Dün gece seyrinde coştuydu dağlar

Seyrim ağlar ağlar Pir Sultan deyu

(...)

Pir Sultan kızıydım ben de Banaz'da

Kanlı yaş akıttım baharda güzde

Dedemi astılar kanlı Sivas'ta

Darağacı ağlar ağlar Pir Sultan deyu

(...)

Bu ünlü mısraların hakkında fazla bilgimiz olmayan Pir Sultan'ın kızına ait olduğu sanılıyor.

Dersim'de Pir Sultan Ocağı ve Pir Sultan soyundan geldiğini söyleyenler var. Jandarma Umum Kumandanlığı'nca hazırlanan *Dersim* adlı kitapta *Pir Sultan Evladı aşireti* olarak referans verilen Dersim Pülümür'deki *Pir Sultanlar*, Zımak ve Hagülü (Hacılı) köylerinde yaşıyorlar. Ocakları Zımak köyündedir. Bu ocak yöre halkından aldığımız bilgiye göre '*iki yılan tarafından Horasan'dan Pülümür'e getirildiği rivayet edilen büyük bir direktir*' ('*Çerango de gırs esto. Vane dı moro Horasan ra ardo Pılemoriye'*).

Yanıbaşındaki ev yandığında bu direğin sağlam kaldığı rivayet edilmektedir. Naşit Uluğ'un aktardığı versiyonda Pir Sultan'ın Horasan'dan gelirken bu direği beraberinde getirdiği söylenir. Yandığı rivayet edilen yapı da bu direğin etrafına yapılmıştır.

Burada Dersim'de hayli yaygın olduğunu gözlediğimiz yılan kültünün bir örneğini görüyoruz. Bizce asıl totem direk veya asa (tarik) değil, yılandır. Nitekim Pir Sultanlar'ın yaşadığı Erzincan'ın *Kiştim* köyü de Mehmet Nuri Dersimi'nin anlattıklarından açıkça görüleceği gibi yılan (Kiştim Mar'ı veya Kiştim Evliyası) kültünün merkezlerinden biridir. Bu köy M. Nuri'de Balaban aşiretinin köyleri arasında sayılmaktadır.

Naşit Uluğ'un aktardığı bir Dersim geleneğine göre hepsi seyit olan Hagülü köyü halkı Sivas'ın Hanas (Banaz olmalı) köyünden gelmiş olan *Haydar* adında bir Kızılbaş babanın torunlarıdır.

Pir Sultan'ın asıl adı *Haydar* olduğuna göre, Dersim geleneğinin referans verdiği Kızılbaş baba, Pir Sultan'ın kendisi olmalıdır. O'nun oğlu *Er Gaib*'in Dersim'de yattığına da yukarıda işaret ettik. Er Gaib'in mezarının Dersim'de Pir Sultanlar'ın ocak merkezleri olan Zımak veya Kiştim köylerinden birinde veya Düzgün Bava dağında olması mümkündür.

Benim görüşüme göre Pir Sultan sadece bir Safevi yandaşı olmayıp büyük olasılıkla bizzat kendisi de bir Safevi'ydi. Çünkü Safeviler'in geleneği de Yemen orijinli oldukları yönündedir.

Evliya Çelebi'nin kendisinden *Şeyh Safi* diye bahsettiği Şeyh Cüneyt, uzun bir süre (1449-1456 arasında) Suriye ve Anadolu'da kalmış ve faaliyet yürütmüştür. 1456-59 tarihleri arasındaki üç yılı Diyarbakır'da Uzun Hasan'ın yanında geçiren Şeyh Cüneyt, onun bacısı Hatice Begum ile evlenmiş, 1460 yılında öldürüldükten sonra Erdebil Sufileri onun oğlu Şeyh Haydar'a bağlanmışlardır.

Ama Şeyh Haydar (ölm. 1488, Şirvan/Tabarsaran)'ın daha dört-beş yaşlarında bulunduğu bu sıralarda enteresan bir gelişme olur.

"*Mehdi'yem irşada geldim*" diyen Şeyh Celal adında biri Tokat'ta *Mehdi* olarak ortaya çıkar veya Mehdi'nin yakında geleceğini ilan eder. Başlangıçta Şeyh Cüneyt (ölm. 1460, Tabarsaran/Şirvan)'in kendisi olduğu sanılan Şeyh Celal yakalanır. O'nun Şeyh Cüneyt olmadığının anlaşıldığı ve serbest bırakıldığı söylenmektedir. Nejat Birdoğan'ın aktardığına göre, Şeyh Cüneyt değil Celal olduğunda ısrar ettiği için kendisine kızan Cüneyd'in müritleri onun burnunu kesmiş ve öldü sanıp bırakıp gitmişlerdir. Şeyh Celal sonunda kendi adamları tarafından kurtarılıp götürülür.

Ama Şeyh Celal (ölm. 1460/68)'ın ortaya çıktığı dönem hakkında birbirini tutmayan görüşler var. Örneğin *Kürtler* adlı kitabın yazarı İzadi, Şeyh Celal'ın Birinci Şah İsmail öldükten sonra *İkinci Şah İsmail* olarak ortaya çıktığını yazmaktadır.

Üçüncü Murat döneminde Malatya beyine gönderilen 1578 tarihli bir fermanda da Malatya'da Şah İsmail adına (Şah İsmail adıyla) ortaya çıkan birinden sözedilmekte ve onu destekleyen Malatya livasına bağlı İzolu, Rişvanlı, Eşkanlı, Solaklı, Şah Hüseyinli, Soydanlı (Seydanlı olsa gerek), Eğirbüklü, Adaklı, Kalaçaklı (Kolu Açıklı), Bezki, Çakalı, Mihriman, Karasaz ve Kömürlü adlı toplulukların imhası buyruğu verilmektedir (Bk. Nejat Birdoğan, *Anadolu ve Balkanlarda Alevi Yerleşmesi*, s. 289).

Bu fermanda adı geçen aşiretlerin bir bölümü (Şah Hüseyinli, İzolu, Seydanlı gibi) Dersim aşiretleridir.

Şeyh Celal'le Şeyh Cüneyt arasında kurulan ilişkinin arkaplanı açık değil.

Şeyh Celal'in yandaşları onun adıyla *Celaliler* olarak bilindiler ve yüzlerce yıl boyunca kendilerinden sözettirdiler.

Celaliler'e adını veren Ünlü *Şeyh Celal*, R. İzadi'nin *Kürtler* adlı kitabında verilen bilgilere göre bir *Dımılı* idi. Safeviler'in de Dımılı olduklarını düşünüyorum. İzadi'ye göre de Safeviler denenler M.S. 10. Yüzyılda Sincar bölgesinden Dımıla aşiretiyle birlikte Hazar'ın güneybatısına göçedenlerdir ve Safi al-Din kökende Dımılı'dir (İzadi, a.g.e., s. 50).

F. Sümer, Safevi hanedanının Firuz Şah adlı 'Sincarlı bir Kürd'ün' soyundan geldiğinin kesin olduğunu ve onların seyitlikle alakası olmadığını savunur (Akt. B. Aksoy).

Şeyh Celal'le birlikte Alevi inançlara sahip yönetim karşıtı herkes ve hemen her kalkışma *Celali* olarak tanımlanmıştır. *Sürh-i Ser* (*Kızılbaş)* adı ise babası Cüneyt'in yerine geçen Şeyh Haydar'la birlikte başlamıştır.

Şeyh Celal ile Şeyh Haydar arasında ne tür bir kişisel ilişki vardı bilmiyoruz. Ama bu ikiliyle birlikte yaklaşık aynı sıralarda kullanıma giren *Celali* ve *Kızılbaş* adları bundan böyle yüzlerce yıl boyunca fiilen bir ve aynı topluluğu tanımlayan ve benzer anlamlar yüklenen alternatif adlar olarak görünürler.

Böylece Pir Sultan olayının Şeyh Celal ve Celaliler'le ilişkisinin ne olduğu da merak edilmesi gereken bir sorudur.

Başka sorular da sorulabilir:

Örneğin, Pir Sultan'ın Şeyh Cüneyt, Safevi Şeyh Haydar veya Bozok'lu Şeyh Celal olarak bildiğimiz figürlerden biri olması mümkün müdür?

Hüseyin Akar, *Dersim'den Portreler* (Kalan Yayınları, 1999) başlıklı bir kitapta *Sey Can* diye de bilinen *Sa Heyder* (Şah Haydar, 1881/1886-1936) adında Pülümürlü bir Dersimli ozanı tanıtır. Benim Bamasurlu olduğunu duyduğum Sa Heyder, Akar'ın yazısına göre Kureyşanlı bir seyittir. Asıl adı Haydar olan bu Dersimli ozan adını verdiğimiz kaynağa göre pir olması ve şah deyişleri söylemesi nedeniyle halk tarafından Şah Haydar olarak çağrılmış, ama kendisi bu adı pek benimsememiş.

Akar'ın verdiği bilgiye göre onun dizelerinde Şah Haydar, Pir Sultan'ın yoluna asıldığı şahtır.

(Bk. H. Akar, a.g.e., s. 84).

Pir Sultan'ı Safevi Şeyh Haydar dönemine yerleştiren Dersimli ozan Sa Heyder'in görüşü bizim Pir Sultan'ın yaşadığı dönem ve ilişkili olduğu olaylar hakkında söylediklerimizi destekler niteliktedir.

Sonuç olarak, Pir Sultan, benim düşünceme göre, en büyük ihtimalle, ya Şah Cüneyt ya da oğlu Şah Haydar'dır.

Şah Ali

Şah Haydar'ın yerine ilkin *Alemşah Begum*'dan olma üç oğlundan en büyüğü olan oğlu Şah Ali geçti (Sultan Ali Padişah, 1488-1494). Konuyla yakından ilgilenenlere onu Hacı Bektaş'ın yerine geçtiği söylenen Kızıl Deli (Seyit Ali Sultan) ile kıyaslamalarını öneririm.

Ali, kendi politik özlemlerini (iktidar hedefini) belli eden 'Şah', 'Sultan', 'Padişah' ünvanlarını aldı. 'Padişah' ünvanını kullanan ilk Safevi lideri oydu. Sultan ünvanını ilk kullanan Safevi lideri ise büyük ihtimal Cüneyt/Junayd idi. Ama bazı kaynaklara bakılırsa Şeyh Safi ve Sadr al-Din de *Sultan* ünvanı taşımışlardır.

Erdebil'de Sufilerin başı ilan edilen Ali, Akkoyunlular'dan babası Haydar'ın intikamını almaya hazırlandı. Bunu öğrenen Akkoyunlu Yakup hemen harekete geçerek Erdebil'e birlikler gönderdi, üç kardeşi (Ali, İbrahim ve İsmail) ve kendisinin öz-bacısı olan onların anneleri Alem Şah Begum'u tutuklayıp Fars valisi '*Mansur Beg Purnak*' idaresindeki Istahr Kalesi'ne hapsetti. Yakup'un niyeti Ali'yi öldürmekti, ama onun annesi ve kendisinin de öz-bacısı olan Alem Şah Begum'un müdahalesiyle Ali'nin hayatı bağışlanır. Bu üç kardeş bu kalede 4,5 yıl hapis kaldılar (Mart 1489'dan Ağustos 1493'e kadar). En küçük kardeş İsmail, 17 Temmuz 1487 doğumlu olup bu sırada henüz iki yaşında bile değildi.

24 Aralık 1490'da Sultan Yakup ölünce Akkoyunlu imparatorluğunda taht kavgaları, iç-anlaşmazlıklar patlak verdi. Uzun Hasan'ın oğullarından Masih/Mesih Burujird'de, Mahmud bin Ughurlu Muhammed ise '*Ali Purnak'* tarafından Hemedan'da padişah ilan edilmişlerdi. Ama Atabek Emir Sufi Halil Mawsillu bu sırada Yakup'un en büyük kardeşi Baysungur'u tahta oturttu. Onun rakiplerinden Masih'i ve Mahmut b. Ughurlu Muhammed'i yenilgiye uğratıp öldürdü. Ughurlu Muhammed'in oğlu ve Rustem'in kuzeni Ahmet b. Uğurlu Muhammed Osmanlı topraklarına kaçtı ve 1490'da orada İkinci Bayezid'in kızıyla evlendikten sonra Azerbaycan'ı istila etti. Uzun Hasan'ın torunu Rustam b. Maqsud ise Alinjaq'da hapsedilmişti. Ekim 1491'de Diyarbakır valisi Süleyman Beg Bizhan-oğlu Van civarında Sufi Halil'i yenilgiye uğrattı ve öldürdü. Bu sıralarda Rüstem'i serbest bıraktıran ihtiraslı bir soylu, Mayıs 1492'de Tebriz'e girince Süleyman Beg Diyarbekir'e kaçtı, ama orada '*Nur Ali Beg b. Dana Halil*' tarafından astırıldı. 1493'te Şirvan'a kaçan Baysungur, Şirvanşah Farrukyasar'ın ordusuyla Azerbaycan'ı istila etti. Bayanduri emirleri kendilerine danışan Rustem'e Sultan Ali ve kardeşlerini serbest bıraktırıp Safeviler'e katılmasını, onların desteğini almasını önerdiler. Rustem söyleneni yaptı ve serbest bıraktırılan Ali, Tebriz'e girdi.

Akkoyunlular arasındaki bu iç-bölünme Yakup sağken şanslarını yitirmiş görünen Safevi ilerlemesine yolu yeniden açtı. Akkoyunlu taht kavgalarında taraflardan biri olan Rüstem, kendi rakiplerine üstünlük sağlamak için Safevileri kazanma politikası izledi ve bu amaçla 1493'te dörtbuçuk yıldır hapiste bulunan Şah Haydar'ın oğulları üç kardeşi serbest bıraktı. Bunlardan Ali'ye '*benden sonra İran kralı sen olacaksın, sen kardeşim gibisin*' diyerek onlara yapılan haksızlığı onaracağına söz verdi. Böylece Rüstem ile Ali ittifakı oluştu. Sultan Ali, kendisinin Safevi izleyicilerinden oluşan kendi kuvvetleri ve Dana Khalil (Ayba Sultan, ölm. 1499) kumandasındaki Akkoyunlu birliklerini alarak Ahar ve Mişkin bölgesindeki savaşta Şirvanşah destekli Baysungur'u yenilgiye uğrattı ve öldürttü. Bu savaşta Sultan Ali'nin adamları arasında sonraları Şah İsmail altında yüksek mevkilere gelecek olan '*Husayn Beg Lala Shamlu*' ile '*Dada Beg Talish (Abdal Ali Beg)*' de varlardı. Sultan Ali, 'Qara Piri Beg Qajar' altında bir kuvveti de Baysungur lehine isyan eden Isfahan valisi 'Kusa Hajji Bayandur' üzerine gönderip onu da öldürtmüştü. Böylece tüm rakipler bertaraf edilerek Safevi kuvvetlerinin belirleyici rol oynadığı bir zafer kazanıldı.

Tebriz'e zaferle dönen Sultan Ali, Rustem'den izin alarak annesi ve kardeşleriyle birlikte Erdebil'e döndü ve Safevi tarikatının liderliğini üstlendi. Ama bir yıl sonra 1494'te Safevilerin gücünün büyüklüğü karşısında alarma kapılan Rustem, kendi amcası Yakup gibi Safevilerin politik ihtiraslarını ve güçlerini tehdit olarak görüp politikasını değiştirdi, Ali'yi ve kardeşlerini yeniden tutuklattı, yandaşlarından uzak tutmak için onları kendisinin Hoy'daki kampına getirtti. Niyeti Sultan Ali'yi öldürtmekti. Bunu öğrenen Ali, kardeşlerini de yanına alarak '*Ehl-i İhtisas*' adı verilen yedi kişilik adanmış bir özel komitenin eşliğinde Rustem'in kampını terkedip Erdebil'e yöneldi. Kaçmakta olan küçük Safevi grubunun bir bölümü Erdebil yolunda Rüstem'in peşlerine taktığı Ayba Sultan (Dana Halil) kumandasındaki Akkoyunlu birliklerince Erdebil'e yakın Shamasi'de yakalandı ve Ali burada öldürüldü. Annesi Alamşah Begum'un emriyle Ali'nin cesedi Erdebil'e götürülüp orada gömüldü. Sultan Ali tamamen Akkoyunlulardan bileşen birlikler

tarafından öldürüldü. Akkoyunluların hem Şah Haydar'ın öldürülmesindeki rolü ve hem de Sultan Ali'nin onlar tarafından öldürülmesi Akkoyunlular ile Safevilerin karşılıklı ilişkilerinde köklü bir değişime sebep oldu.

Şah İsmail Safevi (1487-1523/4), Ehl-i İhtisas ve Safevi Devriminin Zaferi

Rüstem'in ordusu tarafından takip edilmekte olan Ali, yolda ölümünün yaklaştığını farkederek Erdebil'e varmadan evvel, küçük kardeşi İsmail'e Sufi Taj'ını giydirip kendi halefi olarak belirlemiş ve ona '*Hasan Padişah oğullarından benim, babamın ve atalarının intikamını almanı istiyorum. Cennet'in seçimi senin adındır. Çok geçmeden Gilan'dan yanan bir güneş gibi çıkacak ve kılıcınla inançsızları yeryüzünden sileceksin*' demiştir.

Böylece Safevi hareketinin başına İsmail geçti.

Ehl-i İhtisas eşliğinde Erdebil'e ulaşmayı başaran İsmail, Sünni Akkoyunlular'ın egemen olduğu Erdebil'de ilkin Safevi türbesine sığındı. Ayba Sultan, Rustem'in emriyle ev ev arama yapıyordu. Bunun üzerine İsmail, Qadı Ahmet Kakuli'nin evinden alınarak Khan Jan adında bir kadının evine, oradan da Dhu'l-Qadar aşiretinden Uba-yi Jamaha adında bir başka kadının evinde saklandı. İsmail'in yeri sadece anne tarafından teyzesi olan Şah Paşa Hatun tarafından biliniyordu. İsmail'in yerini öğrenmek için Ayba Sultan onun annesi Alamşah Begum'a işkence yaptı, ama bundan sonuç alamadı. İsmail bu şekilde altı hafta Erdebil'de gizlendikten sonra 'Rustam Beg Qaramani' tarafından *Karğan* köyüne götürülüp hatip Farrukhzade Gurgani'nin evinde saklandı. Buradan da Ehl-i İhtisas'a mensup adanmış yandaşları tarafından '*Şii Gilan*'daki Lahican'da Karkiya Mirza Ali'nin (Baha Sait'e göre *Şerif Hasan Han*'ın) sarayına götürüldü. Lahican sözcüğü, Dersim'deki Laç ve Laçinan adlarıyla aynıdır.

Gilan'da Emir Muzaffar (Tul ve Naw emiri), Emir Siyavuş (Gaskar valisi) ve Emir Ishaq (Rasht valisi) tarafından başarılıca gizlendi. (Gaskar adını Koşkar ve Haskar ile kıyaslayın). En son Lahijan emiri Kar Kiya Mirza Ali tarafından koruma altına alındı. Bu aralıkta Erdebil'de Uba-yi Jarraha'yı konuşturan Ayba Sultan, İsmail'in nereye ve hangi yoldan götürüldüğünü bütün ayrıntılarıyla öğrenmiş ve bu kadını Rustem'in emriyle astırmıştı.

İsmail'i yakalamak için Rustem her yolu denedi. Safevi tarikatı içine ve Gilan'a casuslar gönderdi. Karkiya Mirza Ali'ye birbiri ardına üç kez elçiler yollayıp onun iadesini talep etti. Ama bu isteği reddedildi. Bunun üzerine Lahijan'a birlikler gönderen Rustem, tamda Gilan'ı büyük bir orduyla istilaya hazırlandığı bir sırada Akkoyunlular arasındaki iç problemler nedeniyle 1497'de kendi kuzeni Ahmet b. Ughurlu Muhammed tarafından devrildi ve öldürüldü (*Ahmet b. Uğurlu Muhammed, Osmanlılar'a sığınıp orada 1490'da İkinci Bayezid'in kızıyla evlenmiş, sonra da oradan gelerek Azerbaycan'ı istila etmiş, Aras Nehri üzerindeki savaşta Ayba Sultan'ın ihaneti sonucu Rüstem'i yenmiş ve öldürtmüştür*).

Böylece 5,5 yıl boyunca Azerbaycan, iki Irak, Fars ve Diyarbekir'i yönetmiş olan Rustem'in devri kapandı. Şimdi Tebriz'de tahta Ahmet b. Uğurlu Muhammed oturmuştu. Beş ay sonra Ayba Sultan Ahmet'e karşı ayaklandı. Shiraz valisi Qasım Beg Purnak da Ayba Sultan'a katıldı. Böylece 14 Aralık 1497'de Isfahan civarında Kaniz Ulang'daki savaşta yenilgiye uğratılan Ahmet b. Uğurlu Muhammed öldürüldü. Ayba Sultan, Şirvanşah Farrukhyasar'ın torunu ve İsmail'in de kuzeni olan Murat b. Yaqup'u çıkardı tahta, ama çok geçmeden onunla anlaşmazlığa düşerek tahttan indirdi ve hapsetti. Ardından onun annesi (bu kadın Sultan Khalil Şirwanşah'ın kızıydı) ile evlendi. Sonra da Tebriz'de tahta Alwand b. Yusuf'u çıkardı. Ama Yazd valisi Murat Beg Bayandur, Mayıs 1499'da Alwand (Elvend)'ı alaşağı ederek onun yerine tahta Alwand/Elvend'ın kardeşi Muhammadi Mirza'yı çıkardı. Bu savaşta Ayba Sultan öldürüldü (1499). Daha sonra da Muhammadi Mirza bir isyanla devrilip öldürüldü (Mayıs-Haziran 1500).

Tahtı talep etmekte olan Alwand ve Murat, Gilan'daki Safevi faaliyetlerinin oluşturduğu tehdit karşısında kendi aralarında anlaşarak Akkoyunlu topraklarını payettiler. Alwand'a Azerbaycan, Arran, Mughan ve Diyarbekir; Murat'a ise Irak-ı Acem, Kirman ve Fars düştü.

İsmail, 1494-1499 arasındaki yaklaşık beş yılı Lahican'da geçirdi. Karkiya Mirza Ali, Mevlana Şems al-Din Lahij'i onun Farsça ve Arapça öğretmeni olarak atamıştı. Akkoyunluların kendi aralarındaki çatışmalar İsmail'in Safevi müritlerinin Gilan'a rahatça gidip gelmelerini sağladı. Her yandan, ismail'i görmek için Gilan (Lahican)'a müritler aktı. Bunlar, özellikle Rum (Anadolu), Karaca-dağ ve Ahar'dan geliyorlardı. Bu müritlerin bazısı Gilan'da (Lahican) kalırken, bazısı da geri kendi ülkelerine dönüp Gilan'daki Safeviler lehine propaganda yapmaktaydı. Bu propagandalarında İsmail'den *Mürşid-i Kamil* ve *Padişah* diye sözediyorlardı. İsmail, Lahican'da Akkoyunlu emirleri arasında devam eden iç-savaşlardan yararlanarak yakın danışmanları Ehl-i İhtisas ile Akkoyunlu devletini yıkmak için planlar yapmaktaydı.

Ehl-i İhtisas, 1499 Ağustos'unda iktidarı almak için zamanın geldiğine karar vererek devrimi başlattı. 22 Ağustos 1499'da henüz 12 yaşındaki İsmail'i alarak Lahican'dan hareketle Tarum ve Khalkhal üzerinden Erdebil'e geldiler.

Minorsky, İsmail'in Gilan'dan Erdebil'e dönüşünü Nisan 1917'de Lenin'in sürgünden Petrograd'a dönüşüne benzetir.

İsmail'i Lahican'dan Erdebil'e getiren yedi adam şunlardı:

Husayn Beg Lala Shamlu, Dada Beg Talish, Khadim Beg Khalifa, Rustam Beg Qaramani, Bayram Beg Qaramani, İlyas Beg Ayghur-oğlu ve Qara Piri Beg Qajar (*Bk. Studies On The Hisory Of Şafawid İran, Roger M. Savory, s. 62, dipnot 282*).

Özel görevler verilen seçkin kişilerdi bunlar. Bu yedi adam '*Safevi Parti*'nin Ehl-i İhtisas'ını oluşturuyordu. Minorsky, bu yediliyi Bolşevik Partisi'nin Ekim Devrimi'ni yöneten Politbürosu'na benzetir.

Yolda onlara Suriye ve Anadolu'dan gelen 1500 adam katıldı. Erdebil'in Akkoyunlu valisi Sultan Ali Beg Chakarlu (Jagirlu/Jagir) İsmail'e Erdebil'i terketmesi emrini verdi. Güçleri henüz direnebilecek sayıda değildi. Bu nedenle ismail, Akkoyunlular karşısında bir süre daha geri çekilmek zorunda kalarak 1499-1500 kışını Talish'te Astara yakınındaki Arjuwan'da geçirdi. Bu kış boyunca onu esir etmek veya bir suikastle öldürmek için Alwand, Şirwanşah Farrukhyasar ve Ali Beg Jagir tarafından elbirliğiyle yapılan girişimler başarısızlıkla sonuçlandı.

İsmail, annesi Alemşah ve ailenin geri kalanıyla görüşmek için 1500 yılı baharında Erdebil'e geri geldi. Bu arada Suriye ve Anadolu (Rum)'daki yandaşlarına (devrimci hücrelere) elçiler yollayarak devrimin başladığını duyurdu ve onları kendisiyle buluşmak üzere kuvvetlerini de alarak Erzincan'da toplanmaya çağırdı. Ayrıca Acem (İran) ve Azerbaycan'daki müritlerine de kuryeler yollayıp toplanmalarını emretti. Bu kuryelerden biri 'Hamza Beg Fath-oğlu Ustajlu' idi. İsmail, daha sonra Ermenistan'daki Çukur Sa'd bölgesine gitti. Orada iken Anadolu (Rum)'dan bir Sufi kuvvet ile birlikte gelen *Karaca İlyas* katıldı ona. Karaca İlyas'ın Bayburtlu aşiretinden olduğu söyleniyor. 1500 yılı yazında Erzincan'a gelen İsmail'e burada Anadolu (Rum)'dan gelen 7000 mevcutlu bir kuvvet katıldı. Erzincan'da İsmail'e katılan yedi-bin kişilik bu kuvvet Çemişgezek ve Hınıs aşiretlerinin yanısıra, *Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Takkalu, Dhu'l-Kadr, Afşar, Kaçar ve Varsak aşiretlerinden gelmeydiler*. Safevi ordusunun belkemiğini uzun süredir Safevi davasını benimsemiş bu aşiretlerden gelenler oluşturdu. Bunlardan Ustaclu aşireti Erzincan'a kadınları ve çocuklarıyla birlikte 1000 aile tek adam gibi gelmişti. Ve bunu duyan etraf aşiretleri de çoluk çocuk ve kadınlarıyla olduğu gibi çıkıp geldiler. Böylece gelenlerin sayıları 7000'i buldu.

Aralık 1500'de İsmail, Kur Nehri'ni karşıya geçip Şirwan'ın başkenti Shamakhi üstüne yürüdü. Gülistan Kalesi civarındaki muharebede Şirwanşah Farrukyasar (Bu Şirvanşah, 1468'den 1500/1'e kadar 32 yıl yönetmişti) yenilgiye uğratıldı ve öldürüldü (Aralık 1500). Böylece Bakü zaptedildi. Bunu duyunca sıranın kendisine geldiğini anlayan Akkoyunlu Alwand Nahçıvan'a yürüdü. Piri Beg Kaçar kumandasındaki öncü Safevi kuvveti Akkoyunlu ordusunun ileri kolunu Nahçivan civarında yenilgiye uğratırken, yedi-bin mevcutlu ana Safevi kuvveti ile birlikte olan İsmail ise Şarur'da Alwand'ın 30 bin mevcutlu ordusunu hezimete uğrattı. Bu savaşta Alwand'ın sekizbin adamı öldü.

Ardından İsmail Akkoyunlu imparatorluğunun başkenti Tebriz'i zaptederek Azerbaycan'ın yöneticisi haline geldi (*Seyit Ali'den sonra Bektaşi postuna oturan Balım Sultan'ın diğer adı Sarı İsmail Sultan'dır. Hozat'ın Karaca köyündeki mezar da Sarı Saltık'ın yanısıra, bazen Sarı İsmail Sultan'a atfedilir. Sarı Saltık ve Sarı İsmail adındaki 'Sarı' sözcüğünün Türkçe'deki renkle ilgisi yoktur. Bu sözcüğün kökü Sar olup Şah anlamı vermektedir. Soru şudur: Balım Sultan ve Sarı İsmail adları Şah İsmail'e referans olamaz mı? Hozat'taki sözkonusu türbede Sarı İsmail'in yattığı görüşü Karaca köyündeki ocağın Safeviler'e bağlanmasını ya da Sarı Saltık ile Şah İsmail arasında bilinçli olarak bir bağlantı ve özdeşlik kurma çabasını ifade edemez mi?*)

Böylece 200 yıllık bir hazırlıktan sonra Safevi devrimi iktidarı nihayet ele geçirmişti. İslam-sonrası dönemin yerli İrani hanedanlıklarının en ünlüsü olarak tanımlanan Safevi devleti işte böyle doğdu.

İsmail'in tahta çıkış tarihi 1501 yılı ortası olarak tahmin ediliyor. Bazı kaynaklar ise bu tarihi Mart-Nisan 1502 olarak verir. Bu sırada Oniki İmam adına hutbe okunur, Safevilik (bazı kaynaklar Caferilik-Onikici Şiilik der) devlet dini ilan edilir ve İsmail adına madeni para basılır.

Safevi Devleti 16. Yüzyıl sonunda kendi otoritesini İran'ın geri kalan kesimlerinin yanısıra Azerbaycan, Şirwan ve Irak'a da yaydı. İran'da Alevilik çok önce de popülerdi, ama onu İran'da devlet dini haline getiren ilk yönetici Şah İsmail oldu. Bazı kaynaklarda erken Safevilik *Oniki İmamcılık* olarak tanımlanırsa da, Anadolu ve Kırmanciye'de büyük destek bulan Ehl-i Hak ve Safevi inançları

(‘Kızılbaş Sufiliği’) gerçekte *gulat* adı verilen aşırı kanada daha yakın düşüyor ve Manesçi-Mezdekçi görüşlerle bir karışımı temsil ediyorlardı.

Safevi devletinin kurucusu ve ilk hükümdarı ünlü Şah İsmail (Şah Hatayi, 1487-1523/24), Dersim geleneğine göre Khalemamsor (Düzgün Bava) - Kıncısur çiftinin oğludur.

“*Safevi Parti*”nin tahta çıkışıyla Anadolu ve Kırmanciye’den akın akın Şah’a (Erdebil’e) gidiş başladı. Sürekli yeni ve taze güçler aktı İran’a. Şah İsmail’’n ölümünden sonra bile Şah Tahmasp Anadolu'dan takviyeler almaya devam etti. .“*Biz ölüye değil, diriye gideriz*” (Kâbe’ye değil Erdebil’e) sözü bu dönemden kalmadır.

Her devrimden sonra tanık olunduğu gibi Safevi Devrimi sonrasında da devrimin nasıl durdurulacağı, ateşin nasıl düşürüleceği (aşırı devrimci coşkunun nasıl söndürüleceği) ve düzenin nasıl restore edileceği sorunu gündeme gelmiştir.

Bu aşırı devrimci coşku başlangıçta Anadolu’ya dönük bir seri askeri sefere kanalize edildi. Bu seferlerin en önemlisi 1512 yılında *Nur Ali Halife*’nin yaptığıdır. Anadolu derinliklerine dek sızan Nur Ali Halife Tokat’ı almış ve Osmanlılar’a bazı yenilgiler tattırmıştı. Ardından 1514 yılındaki Osmanlı misillemesi geldi.

Çaldıran sonrasında, 1924’te Stalin’in kendisini uluslararası devrimden ayırmak için geliştirdiği tek ülkede sosyalizm teorisi ile eski anlayışı devam ettiren Troçki arasında patlak veren Troçki-Stalin çatışmasının bir benzeri Safevi hareketinde yaşanır. Bu çatışmanın Osmanlılar’ın 1514 Çaldıran Seferi’nden iki yıl kadar önce başladığına işaret edilir.

Safeviler’in 1512 seferi Osmanlılar’ın geçmişte Bizans’a karşı yaptıkları gazi akınları ile çok benzerlik taşıyordu. Ama Çaldıran’daki Osmanlı zaferi Anadolu’yu umut olmaktan çıkarınca, militan kuvvetlerin nasıl entegre edileceği sorunu yaşadı (Bk.. *Bk. Studies On The Hisory Of Şafawid İran, Roger M. Savory, s. 26-27).*

Şiirlerindeki kalem adı *Hatayi* olan Şah İsmail, Safevi propagandasını etkili kılmak için yandaşları arasında Türkçe konuşanların çokluğu nedeniyle Azeri Türkçesiyle de şiirler yazdı

Safeviler’i Azerbaycan ve İran’da iktidara getiren esas güç Kırmanciye aşiretleri olmuştu. Bu devrimle birlikte nüfusunun üçte-ikisi Sünni olan Tebriz ve İran’a Kızılbaşlık dayatıldı. Kızılbaşlık ideolojisi Safevi Devleti’ni Sünni Osmanlı devletinden açıkça ayırt ediyordu. Böylece İran’da Erdebil’den yönetilen teokratik bir devlet oluştu. Horasan da Safeviler tarafından fethedilmiş ve Sünniler Özbek başkenti Buhara’ya kaçmak zorunda kalmışlardı.

Şeyh Cüneyt (1447-60)’in ve Şah Haydar’ın yandaşları onlara “*Allah*” diye hitap etmişlerdir. Dersim’de de bu baba-oğul kendi zamanlarında Hızır olarak görülmüşlerdir. Şah İsmail’e de yandaşları tarafından “*Veli-Ullah*” denilmiş, Ali’yle aynı ya da eşit statüde görülmüştür. Nitekim bir Venedikli tüccar “*İran’da Tanrı’nın adı unutuldu, yalnızca İsmail adı biliniyor”* demektedir.

Örneğin aşağıdaki şiirinde Şah İsmail (Şah Hatayi, ölm. 24 Mayıs 1524) Mehdi veya Gizli İmam değil, İmam Ali’nin kendisi olduğunu söylemekte, kendisini bir inkarnasyon (ruh göçü) olarak tanıtmaktadır:

Ali İsmail’em geldim

Alemi seyran eylerem

Zülfikâr durmaz kınında

Günde yüzbin kan eylerem

Görürüm düzen düzeni

Kırarım yoldan azanı

Yeni baştan bu düzeni

Bir kavim erkân eylerem

Şah İsmail'in Farsça ve Türkçe şiirleri var.

Minorsky'nin kaleme aldığı *The Poetry of Shâh İsmail I* (Eylül 1941) başlıklı yazıda Şah İsmail'in şiirlerinden örnekler verilir. Bu şiirlerinde Ali'ye Haydar, Şah ve Murtaza Ali diye referans veriyor. Haydari derken hem imam Ali'ye hem de babası Şah Haydar'a göndermede bulunuyor.

Bu aynı şiirlerinde Şah İsmail kendisini şöyle tanımlamaktadır:

"*Adım Şah İsmail. Tanrı'nın sırrıyım. Gazilerin lideriyim. Annem Fatıma, babam Ali'dir. Oniki imamın piriyim ben. Yezid'den babamın intikamını aldım. Ben özünde Haydari'yim. Ben yaşayan Hızır ve Meryem oğlu İsa'yım. Çağın İskenderi'yim. Muhammed Mustafa'nın yolunu izliyorum ben. Ben Murtaza Ali'nin Kanber'iyim. Benim sirem Safi, babam Haydar'dır. Ben bir Hüseyni'yim, Yezid'e küfrüm var. Ben Hata'i'yim, şahların bir hizmetkarıyım. Şah (=Ali, Min.)'ın imanıyım.*

Sufilerin yoldaşıyım. Mansur ile gibbette idim. İbrahim'le ateşte, Musa ile Sina'da.

Ben peygamber Yusuf'un güzelliğine sahibim. Bilesin ki: Hata'i kutsaldır, Muhammed Musatafa'yla ilişkilidir. Safi'den gelmedir, Cüneyt ve Haydar'ın soyudur. Ali Murtaza'yla ilişkilidir. Hasan aşkı için meydana girdi. O, Kerbela'daki Hüseyin'le ilişkilidir...Adım Veli Şah İsmail (Şah İsmail Veli, SC), soyadım Khata'i...Şah Haydar'ın intikamı henüz alınmadı....Ehl-i Hak güneşten daha açık delillere sahip. Kalk ve yürü ey Hatayi, bir gezi yap, çünkü ata-yurdun Erdebil kentindedir...Bu çağ için gelen benim. Ben Khata'i'yim. Gerçeğe hizmete geldim. Haydar'ın oğluyum. Feridun'um, Hüsrev'im, Cemşit'im, Zohak (?)'ım, Zal'ın oğlu Rustem'im, İskender'im. Ene'l-Hakk'ın sırrı benim kalbimde gizlidir (= Ben Hakkım, Hak benim. SC). Ben Mutlak Gerçek'im (=Ben Allah'ım, Min.). Ben Veli (=Ali, Min.)'nin izleyicilerinin dinindenim. Tüm Müslümanlar'ın rehberiyim/önderiyim... Ben Tanrı'yım, gel, Gerçeğe (=Allah'a, Min.) gel...Benim sembolüm Taj-i Haydari'dir"

(Bk. Minorsky, a.g.y).

Minorsky, Şah İsmail'in dedesi ve babasının ölümünden sorumlu tuttuğu Şirvanlılar üstüne seferine, Şirvanşah Farrukh-yasar'ı 1509'da öldürdüğüne işaret ederek, burdaki şiirlerinin bu tarihten önce yazılmış olduklarını tahmin eder ve şu notu düşer:

Şah İsmail'in kullandığı dil onun ırkı veya milliyetine işaret etmez. Onun atası karışıktı. Büyük-annelerinden biri Trabzonlu bir Rum prensesti. O'nun kanının esas olarak Türk-olmadığı inancı var. O'nun oğlu Şah Tahmasp zaten kendi 'Türkmen' koruyucularından kurtulmaya başlamıştı.

Doğu Anadolu'da çok sayıda Safevi yandaşı vardı. Bu Safevi varlığı, Türkmen hanedanlıkları (Karakoyunlular ve Akkoyunlular dönemi) peryodunda başlar. Osmanlı otoritesi için Doğu'daki bu güçlü Safevi varlığı ciddi bir tehdit olarak görülüyordu.

Safevi Tarikatının Anadolu'daki Kolları

Ehl-i Haklar'ın Anadolu'da özellikle Karakoyunlular, Safeviler'in ise Akkoyunlular peryodunda yükseldikleri ve yoğunlaştıklarını düşünüyorum.

Şah Safi bir Dımli'dir.

Safevi Devletinin kuruluşunda Dımıliler'in rolü önemlidir ve daha da netleştirilmelidir.

Safevi şeyh ve şahları Orta ve Doğu Anadolu'da üstünlüğü kendilerinden önceki Rıfai-Kadiri'lerden ele geçirdiler. Yandaşları oldukça çoktu ve bu topraklarda çok ünlüydüler.

Anadolu'nun en az yarısının hac yeri Erdebil'di.

Şah Cüneyt, Şah Haydar ve Şah İsmail, Anadolu'da Karaca Ahmet ve Kureyş kadar, hatta onlardan daha fazla ünlendiler.

Yesevi soydan olduklarını söyleyenlerin referansı gerçekte Safeviler'dir. Onların etkinliği Yesevi-soylu olduklarını söyleyenlerin çokluğundan kolaylıkla anlaşılabilir. Daha önce açıkladığım gibi, 'Yesevi' sözcüğü gerçekte 'Safevi' adının bir şeklidir.

Safevilerin Anadolu'daki büyük nüfuzuna dikkat çekmek için onların değişik tarikatların adı altındaki varlıklarına da kısaca değinmek zorunda kaldım.

Anadolu'da Safeviliğin kollarından birkaçı şunlardır (Daha fazla bilgi için bk. J. P. Brown, *The Darvishes*, 1868 ve Lucy M. J. Garnett, *The Darvishes of Turkey*, 1912):

Bayramiler: Hacı Bayram'ın izleyicileri bu adla bilindiler. Bu tarikat Ankara'nın Solfasol/Zülfadl köyünde doğduğu söylenen Hacı Bayram Veli (Hacı Bayram Ankaravi, 1357-1429/71) tarafından kurulmuş olup onun adını taşıyor. Hacı Bayram'ın babasının adı 'Koyun Ahmed' olarak verilir (Koyun Ahmet ve Karaca Ahmet adlarının ilişkili olup olmadıkları üzerinde düşünmek gerekebilir). Kendisinin asıl adı ise Numan'dır. Şeyhi, Somuncu Baba diye de bilinen Hamid Hamidüddin'dir. Ona bir bayram günü intisap ettiği için bayram adını aldığı rivayet edilir. Hacı Bayram Veli'nin izleyicileri arasında Şeyh Sinan (Hakim Sinan, ölm. 1451) gibi ünlü Nesimi ile ilişkide olan ve onunla arkadaşlıkları veya dostlukları bulunan figürler de var. Hallacı Mansur ve Hurufi etkisi bu tarikatta çok açıkça görülebilir. Bu tarikatı *Melamiye* (Melami: Arapça'da suçlamak, kınamak, boşvermek anlamlıdır)'nin bir şubesi gibi görenler de var. Horasan çıkışlı bir tarikat olarak görülen ve kurucularından birisinin de Nişaburlu Hamdan Kassar (ölm. 884) olduğu söylenen *Melamilik* ile Kalender Yusuf Andalusi (Şahbaz-i Kalender) tarafından kurulduğu rivayet edilen *Kalenderilik* çok yerde birlikte anılırlar. 1247'de öldürülen ünlü Şems-i Tebrizi (Lokman-ı Perende?, SC) de bazı kaynaklarda bir Kalenderi olarak görülür. Bayramiler'in yol (tarikat) secerelerine bakıldığında da onların Safeviliğin bir kolu oldukları açıkça görülür. Örneğin bu secerede Ebu'l Necip Suhrawardi'nin yanısıra İbrahim Zahid Gilani, Safi-ud-Din Ebu İshak Erdebili, Sadreddin Musa Erdebili, Hoca Ali Erdebili, İbrahim Erdebili gibi adları görürüz. Bu şecerede anılan Şeyh Kutb-ud-din Abhari ise büyük olasılıkla Kutbeddin Haydar'dır. Kadiriliğin Anadolu (Rum)'daki önde gelen temsilcilerinden şair Eşref-Oğlu Rumi, Bayramiliğin kurucusu Hacı Bayram Veli'nin damadıydı. H. Bayram Veli, aynı zamanda Eşrefoğlu'nun manevi/ruhani babasıydı. EI'ın 'Tarika' Maddesine göre merkezi Erdebil olan Safevi tarikatı, bir Bağdat tarikatı olan Suhrawardiya'nın Azerbaycan koluydu. Suhrawardiya, Abd al-Kahir Suhrawardi (ölm. 1167) ve Umar Suhrawardi (ölm. 1234) tarafından kurulmuş. Bir diğer yerde ise Şihab al-Din Suhrawardi (1144-1234) tarafından Bağdat'ta kurulduğu ve bu adamın Cibal'deki Suhraward'da doğduğu, şeyhlerinden birinin Abdül kadir Gilani olduğu söylenir.

Sünbüliler: Bu kolun kurucusu Sünbül Sinan Yusuf el-Merzifoni (ölm. 1529)'dir.

Gülşeniler: Bunların tarikat şeceresi de Bayramiler'inki gibi Şeyh İbrahim Zahid Gilani'ye kadar gerilere dayanır. Gülşeni (=gül bahçesinden biri) adı, bu tarikatın kurucusu İbrahim Gülşeni (ölm. 1533)'den gelmektedir.

Safeviler'le İlgili En Önemli Kaynaklar

1)Şafvat al-Şafa (Safwat al-Safvat), Derviş Tevekkül ibn İsmail (Ibn Bazzaz), 1357/58.

Resmi Safevi seceresi *Saffat el-Safa* adıyla bilinen bu kitaptır. Dersim'de kendisinden bahsedilen Seydan şecereleri Rıfailer'in şeceresi ile bu kitabın nüshaları olabilirler. E. G. Browne'nin verdiği bilgiye göre bu eserin bir nüshası Safwatu's-Safa adı altında British Museum'da, Add, 11, 745'e kayıtlıdır. Rieu tarafından Persian Catalogue, syf. 345-46'da açıklanır. Bu eser 1350 yılında, yani Şeyh Safi öldükten 15 yıl sonra Ibnu'l Bazzaz diye bilinen Darwish Tawakkul ibn İsmail tarafından kompoze edilmiştir.

2)Silsilat al-Nasab-i Safaviyya (Silsilatu'n-Nasab-i-Safawiyya), Şeyh Husain ibn Şeyh Abdal Zahidi, İranschahr Publications, No. 6, Berlin 1343/1924-5, 65 (SN).

Bu eser 1649'da yazılmış.

Safeviler'in seceresini veren ve tarihlerini anlatan bu ünlü kitap hakkında Michel M. Mazzaoi'nin yazdığı '*The Origin of The Safawids*' (Wieasbaden, 1972) adlı bir çalışma ile Edward G. Browne'nin *Note on an apparently unıque Manuscript History of the Safawi Dynasty of Persia* başlıklı bir yazısı (1921, JRAS, s. 395-418) mevcuttur. Browne'nin verdiği bilgilere göre bu el-yazması kitaptaki son tarih 1649'dur. Şah Süleyman döneminde (1667-94) Şeyh Safi'nin mürşidi olan Gilanlı Şeyh/Seyit Zahid (1301'de 80 yaşını aşkın bir yaşta öldü)'in soyundan Şeyh Husayn ibn Şayh Abdal-i-Zahidi tarafından kaleme alınmış ve Şah Süleyman'a adanmıştır. Bu eserde Şeyh Safi soyunun 1649'a kadarki seceresi verilir (esas olarak Şeyh Safi'den bu aileden ilk Şah olan Şah İsmail'e kadarki 7 kuşak). Hem Şeyh Safi hem de Şah İsmail aynı zamanda şair idiler. Adı geçen kitapta her ikisinin de Farsça, Türkçe ve Gilaki dillerinde yazdıkları şiirleri verilir.

Ben Browne'nin adı geçen kitaptan aktardığı secereyi gördüm ve yararlandım.

Bu ikisi Safevilerin kendilerine ait iki ana kaynaktırlar

Bu konudaki diğer en önemli kaynaklar:

3)*Tadhkirat al-Muluk*, tran. & and explaned by Minorsky, London, 1943 (E.J.W. Gibb Memorial Series, New Series, vol. XVI, 1943, 190 TM).

1726'da Safevi yönetimi tarafından yazdırılan bu eserde Cihan Şah'ın sürgün ettiği Şeyh Cüneyt'in Diyarbakır'a varmadan önceki eyleminin ayrıntısı da anlatılır.

4) *His Pilgrimage*, Samuel Purchas, 1617 (ilk baskısı 1613 tarihlidir)

5)*Walther Hinz'in kitabı*, 1936.

Şeyh Cüneyt döneminde Safevi tarikatı hakkındaki ayrıntılar işlenir.

6)*Sayyid Ahmad Kasrawi (Tabrizi)'nin yazıları*.

Kasrawi, 1927-28'lerde yazdığı Safevilerin orijini üstüne bir seri yazısında Safvat al-Saffa'da verilen resmi Safevi seceresinin doğruluğuna inanmıyor, Safevilerin seyitlik iddiasını da rededivor.

7)*Ghulam Sarwar'ın kitabı* (1943)

8)*Vladimir Minorsky'nin yazıları* (1943)

9)*The Development of The Early Safawid State Under İsmail and Tahmasp*, 1958

10)*Timur und Hoga Ali*, Wiesbaden, 1958

11)*The Origin of the Safawids*, Michel M. Mazzaoui, Wiesbaden, 1972 (Safvat el-Safa üzerine bir analizdir)

12)*The Poetry of Shah İsmail I*, Minorsky, BSOAS, XVI/2, 1954, 295 (in the Bulletın of School of oriental and African Studies, X, 1942; British Museum, MS. Or. 141 NJA).

13)*The Fall of The Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*, Laurence Lockhart, Cambrıdge, 1958

14)*The Land of the Great Sophy*, Sir Roger Stevens, London, 1962

15)*Religion in Safavid Persia*, Seyyed Hossein Nasr, 1974 (in İranian Studies, VII)

16)*The Office of Khalifat al-Khulafa Under the Safawids*, R. M. Savory, 1965 (in Journal of the American oriental Society, LXXXV)

17)*Travels in Persia*, Caterino Zeno (in A Narrative of İtalian travels in Persia in the 15th and 16th centuries, trans. By Charles Grey, in Travels of Venetians in Persia).

Caterino Zeno, Venedik'in 1471'de Uzun Hasan'a (Tebriz) gönderdiği elçidir. Anne tarafından Uzun Hasan'ın karısı Despina Caterina'nın yeğeniydi. Ondan evvel Venedik'ten L. Quirini adında bir elçi gönderilmiştir (1464). 1473'te bu kez Giosafa Barbaro, Venedik tarafından Uzun Hasan'a elçi olarak yollanmıştır.

Uzun Hasan da Venedik'e elçiler yollamıştır.

Bunların ilki 13 Mart 1464 yılında gönderilen Mamenatazab (?)'dır. 1465'te Kasım Hasan (?) adında birini de elçi olarak yollar. Onun Venedik'e gönderdiği elçiler arasında Mirath (Murad?) diye biri de geçer. 1471'de Azimamed (Hacı Muhammed?) adlı birini daha elçi olarak Venedik'e yollamıştır (Bk. Enc. Of Islam).

18)*A Chronicle of the Carmelites in Persia*, 2 Vols., London, 1939

19)*The Last Safavids (1772-1773)*, J. R. Perry

20)*A History of Shah Isma'il Safawi*, Ghulam Sarwar, 1939

21)*Abd al-Razzaq ibn Quli Khan Dunbuli*, Ma'athir-i-Sultaniya, English trans. By Sir Harford Jones Brydges, entitled 'The Dynasty of the Kajars', 1833

22)*Manuscript History of the Safawi Dynasty of Persia*, Prof. E. G. Browne, in J.R.A.S, 1921

23)*A Chronicle of the Early Safawis*, being the Ahsanu't-Tawarikh of Hasan-i Rumlu, Vol. I (Persıan text), ed. C. N. Seddon, Baroda, 1931

24)*Ta'rikh-i-Rawabit-i Iran u Uropa dar Daura-yi-Şafaviya*, Dr. Nasrullah Falsafi, Tahran, 1937

25)*The Persion Cromwell*, London, 1724 (Anonim)

26)*Studies on the History of Şafawid Iran*, Roger M. Savory, London, 1987

27)*Safawid Persia-The History and Politics of an Islamic Society*, Ed. By Charles Melville, 1996

28)*Iran Under the Safavids*, by Roger Savory, 1980, Cambrıdge Unıversity Press, 1980

29)*Fava'id-i Şafaviya*, Abu'l-Hasan ibn İbrahim Qazvini, MS. No 62 (oo. 6.41), Camb. Un. Library

30)*Enc. Of Islam*, Safeviler md., T. W. Haig

BÖLÜM V

MODERN ZAMANLARDA DERSİM VE KIRMANCİYE (1514'TEN 1938'E)

Hafızaları tazelemek için biraz gerilerden alıp özet bir arkaplan sunarak ilerlemekte fayda vardır:
1021'de Deylemiler Ermenistan'ı istila ederler. Urfalı kronikçi Mathew, 1021 Deylemi istilasını 971/2 yılı altında anlatır. Onun anlatımından anlaşıldığı kadarıyla Deylemiler'in 1021 Kırmanciye (Ermenistan) istilasına Selçuklu Tuğrul ve birlikleri de katılmıştır. Nig bölgesi, Nahçıvan ve Dvin üzerinden gelişen bu istilada Deylemiler ve Selçuklular, yörenin eski halk tabakası Mamakanlar ve Pehleviler (Bahlavuniler, Partlar)'le savaşırlar. Bazı kaynaklar bu sıradaki akınlarda Selçuk'un torunu ve Tuğrul'un kardeşi Çağrı Bey'in de adını anarlar. Örneğin Gregoryen inancına girdikleri ve kısmen Ermenileştikleri için yanlışlıkla Ermeni diye bilinmiş olan Eski Zazalar'ın Vaspurakan krallığına yapılan saldırıyı onun yönettiği söylenir (1015/6-1021). Deylemiler'le birlikte yapılan erken akınlarda ikisi de bulunmuş olabilir. Bu akınların hareket üssü ve karargahı Azerbaycan (Mah, Mahan Diyarı)'dı. Akınlara buradan çıkılıp geri oraya dönülüyordu.
Bu erken akınlarda toprakları saldırıya uğrayanlar Ermenistan'da yaşayan Eski Dersimliler ve Zazalar, Ermeniler ve Kürtler'di. O sırada bu halklar Bizans hakimiyeti altındaki Ermenistan'ın yalnızca iç kesimlerinde değil, özellikle sınır kesimlerinde yaşıyorlardı. Mükrimin Halil Yinanç'ın *Selçukiler Devri* adlı kitabını (Birinci Cilt) ve *Peçenek Tarihi*'ni kaynak gösteren Edip Yavuz'daki bazı bilgilere inanılacak olursa Balan, Karabalan, Lolan (ona göre bu üçlü ile Velikanlar/Valyanlar bir ve aynı aşiretin kolları olup Ermenistan'a Çağrı Bey ile birlikte *Balhanlar* adı altında Kafkasya üzerinden geldiler), Karsan, Şadi vd gibi bazı aşiretlerin bugünkü yerlerine 1021 Deylemi istilası sırasında geldiklerini düşünmek gerekir (*Bk. E. Yavuz, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, s. 386, 390*). Bu aşiretlerden bazıları daha önce zaten bölgede olup bugün bulundukları yerlere belki Bizans tarafından indirilmiş, belki istilacılara katılarak gelmiş ya da istila önünden kaçarak göçmüş olabilirler.
Bir kaynağa göre Tuğrul, 1045/6'da Boğa (Poghi), Puki ve Anaz-oğlu ile birlikte yaptığı bir akında Musul emiri *Kureyş bin Bedran* (bir teze göre Dersimli Kureyş, burada adı geçen Kureyş bin Bedran'dır) ile savaşmış, ama yenilgiye uğrayıp beraberindekilerle birlikte *Bağin (Pağhin)*'e kaçmış, buradan da ilkin Erçiş'e ve daha sonra Azerbaycan'a dönmüştür.
İstilacılar 1047'de Erzurum önlerinde Bizanslılar'a yenilmişlerse de, 1052, 54, 56, 57 ve 59'da akınlarını sürdürmüşler. Selçuk sultanı Tuğrul'un da katıldığı 1054'teki akında, Kafkaslar, Canik, Tercan (Doğu Dersim), Pasin, Sasun Dağları (Van Gölü Bölgesi) ve Erzincan'a dek girilmiştir. *Mayyafarkin ve Amed Tarihi*'nin yazarı İbn'ül Erzak El Farıki, bu eserinde Selçuklu Tuğrul'un Ukayliler'in Musul ve Nusaybin emiri *Kureyş bin Bedran* (ölm. 1062)'ı haraca bağladıktan sonra '*Haraniye*' adında bir yere döndüğünü kaydeder (*Bk. a.g.e., s.151*).
Kastedilen yer bildiğimiz Harran (Urfa) değil, bir başka yerdir. Olayın tarihi de 1057 veya daha erken bir tarih olmalıdır. Kitabın çevirmeni B.A.A., kendi dipnotunda elindeki kaynaklarda *Haraniye* adında bir yer bulunmadığını söyler. Bizce burdaki *Haraniye*'den kasıt az evvel *Bağin/Pağ* diye anılan Dersim'in Haran (Hıran) mıntıkasıdır.
Akın, sözcük anlamı itibariyle haraç maksadıyla dalıp çıkmak ise de, bu akınlara katılanların hepsinin geri döndüğünü düşünmek pek geçekçi değildir. Bu akınlar peryodunda mutlaka dönmeyip kalanlar da olmuştur.
Nitekim Kirzioğlu, 1049'larda başlarında *Seyit* ve *Şerif* ünvanlı babaların bulunduğu bazı aşiretlerin sonraları üzerinde Saltuklu devletinin yükseldiği Çanestan (Erzurum vd) topraklarına yerleştiklerine ilişkin rivayetleri aktarmaktadır. Bu rivayete önceki bölümlerde birkaç kez değinmiştim.
Önceki bölümlerde Eski Dersimliler'in 11'inci yüzyılda daha çok *Çan* adıyla, ülkelerinin ise *Çanestan* diye bilindiğini de söylemiştim. Çan ve Çanestan adları ile değişik dil ve lehçelerde kısmen farklı biçimlere bürünmüş olarak karşılaşırız. Örneğin Harput'un eski adlarından *Anzitene* (Sofene eyaletinin başkentiydi) ve Ermenice'deki *Handzit* (Arapça'da *Hinzit*) bu biçimlerden birkaçıdır. Bizans kaynaklarında Bingöl'ün eski adı olarak karşılaştığımız *Chanzit* şekli de Çanestan demektir (bu ad Bingöl'ün nahiyelerinden *Çan*'ın ve başka pekçok yerleşmenin adında günümüzde de hala yaşıyor). Bir diğer şekline de Kuzu-*Çan* (Pülümür), Ter-*Can*, Mer-*Can*, Erzin-*Can, Çan-kırı* gibi kombinasyonlarda rastlamaktayız. Sason Destanı'nda geçen *Çin-Ma-Çin* şekli var bir de. İç-Dersim'deki *Çan*-tur, *Can-ik* ve *Çan-ak-çı* yer adları, hatta belki *Çan*-beg-an ve Ağu-*Çan* gibi kişi ve aşiret adları da aynı kategoridendirler. Hepsi birlikte irdelendiğinde modern Tunceli, Tercan, Erzincan, Bingöl, Elazığ ve çevre kesimlerdeki daha pekçok yerleşmenin 11'inci yüzyıl istilaları sırasında Çanlar (Eski Dersimliler)'la yerleşik olduğunu veya onların damgasını taşıdıklarını görürüz (*Anzitene, Handzit, Hinzit ve Chanzit şekillerinin bir ve aynı adın değişik şekilleri oldukları görüşü için Hübschmann'a, ayrıca Enc. Of Islam'ın Harput, Sivas ve diğer gibi maddelerine bakınız*). Bu veriler tarihi Dersim'in hudutları hakkında açık bir fikir verirler. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta bölgede çok eskiden beri değişik dillerin işin içine girdiği ve bağlı olarak yer, aşiret

ve halk adlarının da bu dillerin herbirinde başkalaştığını akılda tutmaktır. Yukarıdaki sözcüklerin bir ve aynı adın şekilleri olduğu sadece etimolojik yönden değil, ama bölgenin tarihi coğrafyası çok iyi çalışılarak saptanmıştır.
Bar Hebraeus (Gregory Ebu'l Faraj)'un kroniğine göre 1058'de Selçuklular 'Melitene'yi istila etmiş, burada 20 gün kalmışlardır. Bu süre zarfında kenti yağmalar, yıkar ve ateşe verirler. Geri dönüşlerinde '*Sansanaye Dağı (Beth Sasan)*' civarında kışa yakalanır ve Sasonlular (o bu Eski Zazalar'a '*Ermeniler*' der) tarafından tamamen yokedilirler (*Bk. The Chronography of Gregory Abu'l Faraj known as Bar Hebraeus, s. 213, Süryanice'den İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge, Vol. 1, 1932, Oxford University Press, London)*.
1062'de Selçuklu vasalı Mervaniler'den Nasr'ın da katılımıyla düzenlenen bir seferde, Bağin, Ergani ve Tulhum'a, Dicle ve Fırat havzalarına girilirse de, tekrar Azerbaycan'daki üslerine döndükleri kaydedilir (Emir Sabuk da var bu akınlarda).
1063'te Tuğrul ölünce akınları onun yerine geçen yeğeni Alparslan sürdürdü. Deylemiler (Geç Dersimliler) bu sıradaki akınlarda da vardırlar. 1064'te Kars taraflarındaki Akşehir (Sepidşehr, Erzincan Akşehri olmalı bu) fethedilir.
Sonunda Deylemiler'in ve Kürtler'in bir kesiminin de (Selçuk vasalları haline gelen Şadiler gibi) yeraldığı ünlü Malazgirt Savaşı'ndaki Bizans yenilgisini takiben Kırmanciye (Ermenistan) ve Anadolu içlerine ilerleme ve giderek yerleşip beylikler oluşturma süreci başlar (1071). Akınlar (dalıp çıkmalar) döneminden fetih (dalıp kalma) sürecine geçilir.
Bizans'a karşı Kırmanciye'de girişilen gaza ve akınları, 1071'le başlayan Anadolu'nun fethi hareketini Selçuklular'a maleden Türk tarihçiliği ciddiye alınamaz. Tarihi türkleştirme amacı taşıyan resmi tarih yazımlarının aksine bu süreçlerde Deylemiler, Kürtler ve başkaları da en az Türkler kadar rol üstlenmiştir. Anadolu'da aynı süreçlerde oluşan tüm emirlikleri 'Türk' ve 'Hanifi' diye tanıtan yaklaşımlar da doğru değildir. Balkanların fethini sadece Osmanlılara ve onların şahsında Türklere maleden anlayışlar da aynı ölçüde yanlı ve gerçek dışıdır.
Bu süreçte 1071 öncesinde savunma bahanesiyle Bizans eliyle yapılan bilinçli ve kasıtlı göçertmelerin yanısıra, akınlar ve istilalar nedeniyle bölgenin eski halkları ve aşiretlerinin büyük göçleri yaşanır. Kapadokya (Orta Anadolu) ve Toros Dağları dolup taşar. Ama istila hareketi çok geçmeden bu bölgelere de ulaştı. Bunun üzerine istilanın henüz ulaşamadığı dağlık bölgelere, Toroslar'la Anti-Toroslar'a çekilenler oldu ve boşalan bölgelere kuzey-batı İran'dan ve Asurya dağlarından gelen kaynakların daha çok "*Müslüman Kürtler*" diye tanımladığı Deylemi ağırlıklı bir nüfus yerleşti.
Bu aynı süreçte Anadolu'da Selçuklular'ın yanısıra şu beylikler oluştu:
**Dılmaç (Demleç, Dimlaç)-oğulları* (1084?-1192): Adından da anlaşılabileceği gibi Deylemi bir beylikti.
**Danişmend* (1085-1175)
**Çubuk-oğulları beyliği* (1085-1112): Çubuk Bey'in kendi fetihlerini "Germiyan aşireti" ile yaptığı sanılmaktadır,
**Artuklu* (1098-1409),
**Saltuklu* (1071-1202)
**Mencek/Mengücek* (1071-1252)
**Ermenşahlar/Ahlatşahlar* (1100-1207)
**Çoban-Oğulları* (1080?-1309)
ve diğerleri.
Bunların bir bölümü zamanla Selçuklular tarafından yıkıldılar veya kendilerine tabi kılındılar.
1308'de Rum Selçuklu Devleti sona erdi. İşte fiilen Moğol eğemenliğinin kurulduğu bu ortamda çeşitli başka beylikler oluştu:
**Karaman* (1250-1487. Bu sürenin 1399-1402 arasındaki bölümünde Osmanlı yönetiminde oldular),
**Germiyan* (1260-1429),
**İnanç-Oğulları* (Germiyanlar'ın bir dalıdır bunlar)
**Karasi-Oğulları* (1296-1345 arasında yaşayan bu beyliğin kurucusu Karasi Danişmendiler'in soyundan gelmedir),
**Aydın-oğulları* (1300-1425),
**Menteşe-Oğulları* (1278-1424),
**Pervaneoğulları* (1264-1323 arasında yaşayan bu beyliğin kurucusu Selçuklu devletinde vezirlik yapan Deylemli bir ailedir),
**Saruhan* (1300-1410),
**Hamid-oğulları* (1280-1423),
**Eşref-Oğulları* (1280-1326),
**Ankara Ahileri* (1290-1354),
**Candar-Oğulları* (1292-1461),
**Kutlu Şahlar* (1340/62-1393 arasında Amasaya Eyaleti'nde hüküm süren ve *Amasya Beyliği* diye de bilinen bu beyliğin kurucusu Kürt Şadiler aşiretidir. Amasya, Tokat ve Canik eyaletlerini kapsıyordu. Kutlu Şah adındaki beylerinin adıyla *Kutluşahlar* veya *Kutluzadeler* diye de bilindiler. Bazı kaynaklar ilk yöneticilerinden Hacı Şadgeldi'nin adıyla onlardan *Şadgeldiler* diye sözederler. Kendilerinden yer yer 'Moğol' diye sözedilmesinden hareketle Moğol üstünlüğü peryodunda kuruldukları ve onlarla ittifak halinde oldukları tahmin edilebilir. Nitekim aileye adını veren Kutluşah, başlangıçta Eretna devleti komutanlarından ve eyalet yöneticilerinden biriydi. Daha geniş bilgi için bk. *H. Hüsammeddin, Amasya Tarihi*),
**Tacüddinoğulları* ve/veya *Canik Beyliği* (1308-1425 arasında Canik-Samsun bölgesinde kuruluydu. Merkezi Niksar'dı),
ve diğer gibi.

Yukardaki beyliklerin bir bölümü Moğol/İlhanlı egemenliği dağılınca göründüler. Doğu ve Orta Anadolu'da bu sırada ortaya çıkan diğer bazı beylikler şunlardı:
**Eratna/Aratna beyliği* (1327-1381)
**Kadı Burhaneddin Beyliği* (1381-1398?)
**Dulkadır-oğulları* (1337-1522)
**Ramazan-Oğulları* (1352-1608)
ve diğer gibi.
Adlarını saydığımız bu Ortaçağ Anadolu beyliklerinden birçoğuna bu kitabın önceki bölümlerinde değindik.
Yukarda saydıklarımız içinden Karasi, Saruhan, Aydın, Menteşe ve Hamid (hatta Osmanlı) beylikleri 1300 yılına dek Germiyanlar'a tabi olup onların uç beyleri konumunda idiler.
Arta kalan beyliklerin pek çoğu da birer uç (sınır) beyliği olup gaza ya da cihad sonucu doğdukları için "*Gazi devletleri*" diye de adlandırılırlar. Onlardan bir bölümü uçtaki savaşlarda ve fetihlerde ünlenen savaçıların adlarını taşımaktadırlar. Bu öncü figürlerin etrafında toplananlar onların adını alan bir tür yeni aşiretler oluşturmuş. Menteş'ten Menteşe, Aydın'dan Aydın, Saruhan'dan Saruhan gibi yeni aşiretler veya cemaatler şekillenmiştir. Bunlar hakkındaki bilgilerimiz daha çok bu fetihçi kahramanların öyküleri ve soykütükleri ile sınırlıdır. Adı geçen beyliklerin tebaları da aynı adla bilinmeye başlamışlardır Onların etrafında toplanan kümelerin bağlı olduğu etnik gruplar veya aşiretler de elbetteki merak konusudur. Ama değindiğimiz nedenlerle bu toplulukların herbirinin adları kovalanarak gerilere gidilemeyebilir.
Bize lazım olan bu beyliklerin herbiri hakkında akılda tutulması ve hatırlanması mümkün olmayan ayrıntılar değil, bir kez bu ayrıntıları görüp bir fikir oluşturduktan sonra, artık en gerekli olan, derli-toplu, özet ve sistemli bilgiler ve bir genel fotğraftır.

OSMANLILAR
Osmanlı tarihi genellikle şöyle bir dönemlemeye tabi tutularak anlatılır:
1281-1453 yılları arasındaki dönem (İstanbul fethine kadarki süreç) Osmanlı Devletinin kuruluş ve gelişme dönemi olarak tanımlanır.
1453-1593 arasında (II. Bayezid'den III. Murat'a) Osmanlı bir '*dünya devleti'*ne dönüşür.
1593-1683 arası *Duraklama Dönemi* olarak tanımlanır.
1683, Osmanlı'nın Alman imparatorluğunun başkenti Viyana'yı kuşattığı, ama kenti düşüremeyip bozguna uğradığı tarihtir.
1683-1789 arasındaki dönem *Gerileme Devri*'dir.
1839'dan 1876'ya kadarki süreç *Tanzimat*, 1876'dan 1908'e *Mutlakiyet* olarak tanımlanır.
Sonra da *İkinci Meşrutiyet* adı verilen dönem geliyor.
1839'dan itibaren Osmanlı devleti *Batılılaşma* ya da *modernleşme* olarak tanımlanan bir görünüm altında bir yarı-sömürgeleşme veya sömürgeleşme sürecine girer. Giderek artan ölçüde kapitalist batıya bağımlı hale gelir. Bu aynı süreç *çağdaşlaşma* adı altında T.C. ile devam eder.
TC'nin Osmanlı devletinin küçülerek ve Türkleştirilerek bugünlere ulaşan devamı olduğu şeklindeki görüş bizce de doğrudur.

Osmanlı Beyliğinin Doğuşu
Yeni fetihler sonucunda kurulan beyliklerden birisi de Osmanlı Beyliği oldu.
Türk tarihçileri Selçuk, Osmanlı ve TC devletleri arasında bir devamlılık kurar, hatta bunları Türk devletinin üç evresi gibi ele alırlar. İddiaya göre 'Türk milleti' 1077'den bu yana geçen yaklaşık 900 yıl içinde yaratılmıştır.
Onların bir bölümüne göre Osmanlılar (Osmanoğulları), Oğuz Han'ın torunu Kayı Han'ın soyundan gelmedirler. Başka deyişle Oğuzların Kayı boyundandırlar *(*Y. Öztuna*, Kayı Alp'ın Artukoğullarının atası "Eksik oğlu Artuk Bey"in hizmetindeki beylerden biri* olduğunu söyler).
Kayılar'ın 1220'lerde Moğol istilası önünden Van Gölü bölgesine göçüp (1230) bir süre Ahlat'ta kaldıkları, sonra Erzincan dolaylarına göçtükleri ve burada bulundukları sırada A. Keykubat ile Celaleddin Harzemşah arasındaki Yassıçimen savaşında A. Keykubat tarafında savaştıkları söylenir. Bu savaştan hemen sonra hizmetlerine karşılık olarak bugünkü Bilecik-Eskişehir ve Kütahya sınırlarının birleştiği yerin kendilerine yurt olarak verildiği öne sürülür. Bu sıralarda (1235) Kayı aşiretinin başında Ertuğrul vardır ve onun adıyla Ertuğrul-Oğulları diye bilinmektedirler. Bu küçük beyliğe 1258'de Söğüt kasabasında doğmuş olan Osman'ın adının verilmesi ise Orhan zamanında gerçekleşmiştir. Osmanlılar bu tarihlerde kendilerini oraya yerleştiren Selçuklular'a bağlı bir sınır beyliğidirler. Görevleri diğer uç beylikleri gibi sınır korumacılıktır. Bir süre için bir diğer sınır beyliği olan Germiyanlar'a bağımlı kalırlar. (*Bk. Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar*).
Aslında Osmanlılar'ın orijini ve erken tarihleri henüz netçe bilinmeyen bir konudur. Osmanlı tarihçilerinin yaptığı gibi Türk tarihçileri de Osman-Oğullarına çeşitli secereler uydurmaktadırlar. Bunların tarihi değeri oldukça kuşku götürür. Burada şimdilik söylenebilecek şey, Osmanlı denenlerin tıpkı Yeniçeri Ocağı gibi etnik bakımdan bir karışımı temsil ettikleridir.

Bizans'a Karşı Savaş ve Balkanların (Rumelinin) Fethi
Kastamonu başkentli Çobanoğullarının Bizans'a karşı savaşımı bıraktığı bir anda, Bizans'a karşı gazanın liderliğini Çobanoğullarının hemen güneyinde Sakarya boyundaki Söğüt çevresinde bulunan Osmanlılar üstlenir. O tarihe kadar Bizans'a karşı herhangi bir

mücadele içinde olmadığı gibi yakınındaki Bizans beyleriyle iyi geçinme çabası içindeki Osman'ı bu misyonu üstlenmeye ikna eden kişinin bazı kaynaklarda Babai-Bektaşi çevrelerle ilişkilendirilen kayınbabası *Şeyh Edebali* olduğu söylenmektedir. Rivayetlere göre Osman'ı değiştiren ve yönlendiren odur.
Bazı yorumlara göre de Osman'ı bu misyonu üstlenmeye iten şey Germiyan beyliğinin basıncı altında uçlara sıkışmak zorunda kalmasıdır. Bu durumun onu Bizans'a karşı gaza politikasına yönelmek zorunda bıraktığı düşünülmektedir. Orta Anadolu'dan yeni gelen göçmenlerin baskısı ve toprak talebi de genişleme ihtiyacı doğurmuştur.
Kısacası sözkonusu olan şey uçlarda geçerli aynı genel koşullardır. Bunun üzerinedir ki gazilerin liderliğini Osman üstlenmiştir. Bu tarihten itibaren eskiden Kastamonu başkentli Çoban-oğulları emirliğinin hizmetinde savaşan gaziler de dahil Orta Anadolu ve diğer bölgelerden gelenler Osmanlı bayrağı altında savaşmak üzere bu beyliğe akarlar.
Osmanlı devletinin temelinde gaza (kutsal savaş) vardı. Orijini buydu. Gazilerin saldırılarından korunmanın tek yolu Osmanlı vasalı olmaktı.
Kısacası *Battal Gazi-Danişmend Gazi-Sarı Saltık-Ece Halil ve Umur Paşa* gibi isimlerin temsil ettiği uçlardaki gazilerin geleneği yeni sınırlara kayarak Osmanlı dönemi gazileri ile devam eder ve İstanbul fethine kadarki erken Osmanlı tarihine egemen olur.
Gazi denenler sonraları *Akıncılar* diye bilindiler.
Osmanlılar peryodunun herbiri destanlara konu olan en ünlü akıncılarına (gaziler) az ilerde kısaca değineceğiz.
Osman, Bizans "sınır savunma sisteminin" artık çürüdüğü ve çöktüğü bir ortamda 1301'de eski Yunan başkenti İznik (Nicaea)'i kuşatır.
Bir zaman sonra Osman'ın ileri akınları Bursa dolaylarına dek ulaşır. Bizans, kaybettiği toprakları geri alabilmek için 1302 ve 1304'te *Alan* ve *Katalan* birlikleri kiralar.
İlk bağımsız Osmanlı beyi Orhan'dır (1324/26-1360).
Orhan ve onun oğulları *Süleyman Paşa* (ölm. 1357) ile *Murat*'ın (Birinci Murat, ölm. 1389) zamanları şeyhler ve dervişler babında altı çizilmesi gereken bir dönemdir.
Uzun süredir kuşatma altında bulunan Bursa (6 Nisan 1326), İznik (2 Mart 1331) ve İzmit (1337) Orhan zamanında düşürülür ve fethedilirler.
1345'te Osmanlılar Karesi Beyliği'ni de ilhak ettiler. Orhan'ın oğlu Süleyman buraya uç (Serhad) beyi olarak atandı. Osmanlılar, bu beyliğin konumu nedeniyle bu tarihten sonra kendilerini Avrupa ile cephe cepheye buldular. Ama ellerinde ilhak ettikleri bu beylikten devraldıkları yetenekli gaziler ve bir donanma vardı. 1345'ten sonra bu "*Karesi gazileri*"ni ve donanmasını artık Süleyman'ın hizmetinde buluyoruz.
Balkanlar (Rumeli)'ın Osmanlılar tarafından fethi işte bu dönemde ve Karesi Gazileri öncülüğünde başlar.
O tarihlerde Ege Denizi'nde Haçlılarla deniz savaşları yapmakta olan Umur Bey, Orhan'ı kendi müttefiki John Cantacuzenus'la ilişkiye sokar. John Cantacuzenus'un kızı Theodera ile evlenen Orhan onunla ittifak ve akrabalık kurdu (1346). Bu sayede hem Bizans'ın iç-işlerine karışma hem de onların seferlerine katılmak suretiyle Trakya'ya geçme imkanı buldu. Uçların komutanı olarak görevlendirilmiş olan Süleyman, Kantakuzenus'a yardım amacıyla Trakya'daki Edirne'ye taşındı. Ama Edirne'ye geçişi sırasında kurnazca bir yöntemle Gelibolu Körfezi'ndeki Jinbi Kalesi'ni işgal etti ve müttefiki Kantakuzen'in tüm ısrarına rağmen bu köprübaşını bir daha geri vermedi. Dalga dalga gelen yeni gazilerle güçlenen Süleyman, zamanla bütün Gelibolu Körfezi'ne egemen oldu. Böylece Gelibolu'ya bakan kesimler *Yakup Ece* ve *Gazi Fazıl* kumandasında derhal yeni bir uca dönüştüler. Sol kanatta *Hacı İlbeği* ve *Evrenos* kumandasında bir başka uç oluşturuldu. Süleyman'ın kendisi ise orta kesimin kumandasını üstlenmişti. Gelibolu artık gazilerin üssüydü.
Amaç fetihleri yaymaktı.
Gelibolu'yu zapteden Osmanlılar onu tipik bir Osmanlı kentine çevirmiş, yeni kurulan mahallelere Hasan Paşa, Saruca Paşa, Şeyh Mehmet, Ali Fakih, Keçeci vd gibi orada cami, tekke/ocak kuranların, bazı gazilerin ve tüccarların adlarını vermişlerdir. Fatih dönemi sonuna ait kayıtlara göre Gelibolu'da yapılan ana yapılardan biri *Karaca Bey Zaviyesi* (Gazi Karaca bin Abdullah/Abd Allah, ölm. 1411*)*, bir diğeri de 1442 tarihli *Balaban Paşa Medresesi*'dir.
Karaca Bey, Emir Süleyman ile birlikte savaşanlardan biri olup mezarı da Gelibolu'dadır.
Gelibolu'nun zaptı Osmanlılar'ın Avrupa'da sürekli bir üs edinmesini sağladı ve Batı/Hristiyan dünyasında telaş yarattı. Olayların bu tehlikeli noktaya varmasının suçlusu ilan edilen *Kantakuzen* Bizans tahtını bırakmaya mecbur edildi. 1354'te Bizans Batıyı yardıma çağırdı. Böylece daha önce Aydın beyliğine karşı başvurulan Haçlı seferleri ilk kez Osmanlılara karşı da gündeme geldi.
1357'de Süleyman ölünce uçların komutası onun kardeşi Murat'a verildi (1359).
Murat, 1361'de Edirne'yi kuşattı. Bu sıralarda İtalya'da Bizans (İstanbul)'ın da düşmek üzere olduğu söylentisi yayıldı. Ardından papalığın çağrısı ve liderliğinde Osmanlıları Balkanlar'dan kovmak amacıyla yeni bir Haçlı seferi başlatıldı (23 Aralık 1366).
Bu sefer sırasında bir Haçlı donanması Gelibolu'yu Osmanlılar'dan geri alarak eski sahibi Bizans'a iade etti (1367).
Bu sıralarda Orhan'ın yerine daha önce uçların lideri olan oğlu Birinci Murat (Hüdavendigar, 1360/1362-89) tahta çıktı ve Balkan devletlerini birbiri ardına Osmanlı egemenliğini tanımaya mecbur etti (1371). Bizans tahtında oturan *John V Palaeologos* bile başka umut görmeyerek tam bu sıralarda Osmanlı egemenliğini tanıdı ve bir Osmanlı vasalı gibi Osmanlının Anadolu seferlerine katkı yapmaya başladı. 1379'da Gelibolu Osmanlılara geri verildi.

Böylece Birinci Murat döneminde Osmanlı devleti Batı Anadolu ve Rumeli'de vasal beyliklerden bileşen çekirdek bir imparatorluğa dönüştü. Vasallığı rededip Osmanlı egemenliğini tanımayan ülkelere akıncılar musallat edildi. Balkanlar'daki ana merkezler ve stratejik yollar akıncılar tarafından işgal edildi.
1361'de Dimetoka'yı fetheden Birinci Murat'tı. O'nun saltanat merkezi de bir süre için Dimetoka olmuştur. Edirne sarayı yapılınca başkent Dimetoka'dan Edirne'ye taşındı. 1365-70'de taht şehri hala Rumeli'dedir. Bu fiili duruma rağmen Bursa 1402'ye kadar resmi taht şehri olarak görünür.
Yeniçeri Ocağı da 1363'te Birinci Murat döneminde kuruldu.
Yeri gelmişken bu ocağın/ordunun tarihi hakkında da özet bir bilgi vermemiz gerek.

Yeniçeri Ocağı
1363'te kurulan Yeniçeri Ocağı 1826'da tasfiye edildi.
Yani bu ordunun 463 yıllık bir tarihi var.
Bu ocağın başlangıcı hakkında *Aşıkpaşazade Tarihi*'nde bazı bilgiler verilmektedir. Burdaki anlatıma göre Murat Han (Birinci Murat, 1359-89) zamanında *Karamanlı Kara Rustem*, *Kazasker Cendereli Halil'e* (Cendereli Kara Halil) bir öneride bulunur. Bu öneri Murat Han'a ve onun kumandanı *Evrenos*'a iletilir ve onların da öneriyi kabul etmeleri üzerine hemen uygulanır. Böylece esirlerden adam devşirilip onlara Müslümanlık (Bektaşilik?) ve Türkçe öğretilir ve Yeniçeri olarak örgütlendirilirler. Yeniçeri denen ordu işte böyle doğmuştur (*Aşıkpaşazade Tarihi'nden akt. Birge, The Bektashi Order Of Dervishes, 1937).*
Birge'nin naklettiğine göre *Uruç Bey* adında bir 15'inci yüzyıl Osmanlı tarihçisi de anlatır bu konuyu. Bu kaynağa göre de Yeniçeri Ocağı'nın fikir babası *Karamanlı Kara Rustem*'dir. Kimi kaynaklara göre ise bu fikrin babası aslında Abdülkadir Geylani'nin kurduğu Kadiri tarikatına mensup olan Cendereli Kara Halil'dir. Ondan Kazasker olarak sözediliyor. Kazaskerlik makamı devletin en yüksek birkaç rutbesinden biriydi.
Herhalükarda Yeniçeri Ocağı'nın Karamanlı Kara Rustem (*Seyit Rüstem Gazi*), Cendereli Kara Halil ve Evrenos tarafından Birinci Murat döneminde kurulduğu söylenebilir.
Osman Evi ile Hacı Bektaş arasında kişisel bir ilişki olduğuna dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Kimliği henüz yeterince bilinmeyen Edebali bir kenara bırakılırsa, Osmanlılar'la ilişkide olan bilinebildiği kadarıyla Orhan zamanından beri akınlara katıldığı, birlikte savaştığı Yeniçeri askerlerine tac giydirdiği söylenen *Abdal Musa* olmalıdır. Az ilerde sözlü gelenekte (menakıblarda) Osmanlılar'la
ilişkide oldukları söylenen Seyit Ali (Uzun Er) ve diğer gibi isimlere de değineceğiz.
Yeniçeri ordusunun kumandanına (kurmay başkanına) *Yeniçeri Ağası*, yardımcısına *Segbanbaşı* dendiği kaydedilmektedir.
Beylerbeyi/Orgeneral derecesinde olan Yeniçeri Ağası, Divan, yani Hükümet üyesi (Bakan)'ydi.
Bu bilgilerin ışığında Yeniçeri Ocağı tarihinin başlangıç evresi bu ocağı kurdukları anlaşılan üç ünlü ismin, Kara Rustem, Kara Halil ve Evrenos'un faaliyetlerinde saklıdır denebilir. Bu bakımdan da bu ünlü isimlerin faaliyetine az sonra değinmek zorunda kalacağız.
1363-1453 arasındaki dönemin Yeniçeri ağaları ve segbanbaşılarının bir listesi mevcut değil. Bu aşama kurucu üçlünün ve onlarla birlikte anılan savaşçı dervişlerin şahsında tahlil edilmek zorunda.
Kaynaklarda burdaki sınırlı bilgilerin dışında 1363-1451 dönemine (başlangıç evresine) ilişkin başka bir bilgiye rastlamadım. Ama 1451-1515 arasındaki bazı olayları biliyoruz. Fatih döneminde Yeniçeriler bahşiş isteyince Yeniçeri ağalığı makamı ilga edilir (1451). O'nun torunu Yavuz 1515'te bu makamı geri restore eder. Yeniçeri Ağası makamının kaldırılmış olduğu 1451-1515 aralığında bu orduyu/ocağı Segbanbaşılar yönetmiş.
Bu dönemdeki Segbanbaşıların listesi Yılmaz Öztuna'nın kitabında verilmektedir.
Bunlardan biri *Balaban Ağa*'dır. 1451 ile 1462 arasındaki bir tarihte yapmış bu görevi.
Öztuna, 1515-1826 arasındaki Yeniçeri ağalarının tam listesini de vermektedir.
Bunlardan ikisi şunlardır:
No. 1. *Ferhad Ağa* (1516-17): Mısır fethinde bulundu.
No. 7. *Balı Ağa* (1520-23)
(...)
Yeniçeri Ocağı ile aynı tarihte bir de Topçu Ocağı kurulmuş. Kumandanı Topçubaşı diye biliniyor. *Ocak* sözcüğü burada *askeri birlik*, *ordu* anlamlıdır.
Yeniçeri tarihinin dikkat çeken bir boyutu da onların isyanlarıdır.
İlk Yeniçeri isyanı 1622'de Yeniçeri ordusunu (Kapıkulu Ocaklarını) tasfiye ederek padişaha bağlı yeni bir ordu kurmak isteyen padişah Genç Osman'a (II. Osman, 1618-22) karşı patlak verir. Genç Osman bu Yeniçeri isyanında tahttan indirilir ve öldürülür.
Yeniçeri isyanlarının ikincisi ise 1623 yılında İstanbul'da devlet otoritesini tam anlamıyla kurmak isteyen IV. Murad (1623-40) döneminde ve ona karşı patlak verir, ama ezilir. Dördüncü Murat (1623-40), Yeniçeriler'i tasfiye yönünde önemli bir adım olarak Yeniçeri Ocağı'nın mevcudunu 100 binden 35 bine indirir.

Ünlü Akıncılar (Bursa, Gelibolu ve Rumeli Fethinde Aleviler'in ve Dersimliler'in Yeri)
Sarı Saltık'ın başlattığı Rumeli ve Balkanlar'ın fethi süreci onu takiben Seyit Ali ve Umur Paşa ile, daha sonra da Osmanlılar'ın hizmetine giren eski Karasi (modern Balıkesir) savaşçıları tarafından devam ettirildi.

Gelibolu, Edirne ve Silistre fethini gerçekleştirenler Cendereli Kara Halil, Seyit Ali Sultan, Seyit Rüstem Gazi (Kara Rüstem), Emir Sultan, Abdal Samad, Sarıca Paşa ve Evrenos'turlar (*Bk. Birge, a.g.e*).
Ece Halil ve Evrenos, Karasi beyliği (1296-1345)'nin önde gelen general ve amirallerinden ikisiydi. Karesi Beyliği, Danişmendler'den inmeydi. Karesi Bey denen kişi, Danişmend emiri Melik Yağıbasan'ın soyundandı. Sarı Saltık (Şah Saltuk) ve Ağuçan'ın izleyicilerinin etkisinde olduğunu sandığım bu beylik Osmanlılar tarafından ilhak edildikten sonra adı geçen savaşçılar Osmanlıların hizmetine girdiler.
Bursa, Gelibolu, Edirne ve Rumeli'nin istilası tarihi sonraları Osmanlıların hizmetinde faaliyetlerini devam ettirmiş akıncıların tarihidir.
Menakıblar ve tarihi kaynaklar yansız ve doğru ele alındıklarında tüm bu fetihlerde Aleviler'in ve Dersimliler'in önemli rol oynadıkları görülür.
Bursa, Gelibolu ve Edirne konumları itibariyle oldukça önemliydiler.
Önce Bizans'ın elinde olan Bursa, 1308'de Osmanlılarca kuşatıldı, ama alınamadı. Uzun süre kuşatma altında aç kalan kent, 1326 Nisan'ında teslim oldu ve 1326-1402 arasında Osmanlı devletinin esas başkenti haline geldi. 1402'de Timur'un ordusu kente girince Osmanlı başkenti Edirne'ye taşındı. 1403-13 aralığında Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında sürmekte olan iç-savaşta çatışan taraflar Edirne kadar Bursa'ya da hakim olmak için çabaladılar. Sonraları (1453 fethinden sonra) İstanbul başkent yapıldı. 1481'i izleyen iç savaşta Bursa halkı Cem'i destekledi. Kent, üç Osmanlı başkentinden biri gibi görülmeyi 17. Yüzyıla dek sürdürdü. Hudawendigar adı verilen eyaletin en önemli kentiydi. Bursa'da ipek ticareti ve sanayii daima başta geldi. Tebriz'den gelen kervanlar Bursa'ya Gilan'ın değerli ipeğini getirirlerdi.
Marmara'da Avrupa yakasında bulunan *Gelibolu (Kalliopolis, Dardanelles, Çanakkale Boğazı)* ise 1352 veya 56'da Süleyman paşa kumandasında zaptedildi. Trakya'nın fethini olanaklı kılan Gelibolu fethi oldu. Bu üsten hareketledir ki Trakya da fethedildi.
Gelbolu'da zaviyesi (Karaca Bey Zaviyesi) ve mezarı olanlardan biri *Gazi Karaca Bin Abd Allah* (ölm. 1411)'dır. Süleyman Paşa ile birlikte dövüşenlerdendir. Az evvel de işaret ettiğim gibi Gelibolu'da bir de 1442 tarihli *Balaban Paşa Medresesi* var.
Edirne'ye ilk giren Aydınoğlu Umur Paşa olmuştu (1342-43). Bundan on yıl kadar sonra 1353'te Süleyman Paşa göründü kentte. Edirne'nin kesin zaptı 1362'de Birinci Murat zamanında gerçekleşti.
Şimdi bu fetihlere adı karışan ünlü derviş ve akıncıların herbiri hakkında bazı özet bilgiler verebiliriz. Bu bilgiler Alevi halkın ve Dersimliler'in adı geçen fetihlerde önemli rol oynadığına işaret etmektedirler.
Seyit Ali Sultan (Kızıl Deli, Seyit Ali Gazi, Uzun Er?, 1290?-1365?): Seyit Ali Sultan hakkındaki bilgilerimiz hemen tamamen menakıblarla sınırlıdır. Bir görüşe göre Seyit Ali Sultan (Timur Taş), Hacı Bektaş'ın oğludur. Rivayete göre Kadıncık Ana'dan burun kanıyla doğmuştur. Hacı Bektaş'ın bel oğlu (öz-oğlu) olduğunu söyleyenler olduğu gibi, sadece 'yol oğludur' diyenler de var.
Kaynaklarda bazen Kızıl Deli (Seyit Ali Sultan) diye referans verilen aynı kişi olmalıdır. Bazı kaynaklarda Bektaşi postnişini olarak görünür. Bir geleneğe göre ocağı ve mezarı Tekke'de bulunan Abdal Musa, Kızıl Deli (Seyit Ali Sultan) ile Aydınoğlu Umur Paşa (1334-1348)'yı yoldaş etmiş, Kızıl Deli (Seyit Ali Sultan)'nin beline kılıç bağlamıştır (*Akt. N. Birdoğan*).
Bu geleneğe göre Abdal Musa, Kızıl Deli ve Umur Paşa üçlüsünün kabaca çağdaş (14. Yüzyılın ilk yarısı) olmaları gerek.
Veli Baba Menakıbnamesi'nde Rumeli dahil Bizans topraklarına yapılan Osmanlı seferleri ve Seyit Ali hakkında hayli ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Seyit Ali'nin Zeyd ve Battal Gazi soyundan geldiğini öne süren bu kaynakta enteresan bir rivayete yer verilmektedir (*Okuyucuya önerim aşağıdaki rivayeti Zeyd adı yerine Yezdileri, Battal Gazi adı yerine de destanlarda onunla özdeşleştirilmiş olan Danişmend Ahmet Gazi'yi koyarak alternatif bir değerlendirme yapmasıdır*) :
Buna göre Malatya'nın Arap valisi Omar zamanında Zeyd soyundan Ali Medeni (Aliyyül Medeni, Medineli Ali) diye biri Medine'den gelip Malatya'ya yerleşir. Onun torunlarından El Hasan es-Şair (lakabı: Uzun Hasan) babası ile birlikte Malatya'dan *Bayındır*'a göçeder. Miladi 1141'de geri Malatya'ya geldiğinde Abbasi halifesi Muktazibi-errillah tarafından Bağdat'a çağrılıp asker-başı yapılır. Bir süre sonra Erzurum ve Kayser-i Rum üzerine seferlerle görevlendirilir. Bu Uzun Hasan'ın El Hasan El Gazi (Seyit Hasan Gazi) adındaki bir torununa da Bağdat halifesi tarafından Bizans topraklarına sefer görevi verilir. Ulubor, Kiçibor, Uluköy vd gibi yerler onun tarafından fethedilir. 1196'da bu bölgede Yunanlılarla yaptığı savaşlarda öldüğünde Uluköy'de gömülür. 1227'de bu köydeki mezarı üzerinde bir dergâh yapılır. Onun torunu Zeyd-eş-Şehid/Sadis zamanında ailesi Malatya'dan gelip dergahın bulunduğu yöreye yerleşir. Zeyd es-Şehid, Selçuklular zamanında Ulubor kasabasında bir Bizans pususunda ölür (1293). Onun Seyyid Cafer (Pir Seyid Cafer, ölm. 1282) adında bir oğlu ve Seyyid Cafer'in de *Seyyid Ali Gazi* (Ali El-Gazi, lakabı: Uzun Er, 1290-1365) ve *Karaca Ahmet Veli* adlarında iki oğlu vardır.
Menakıbda anlatılanlar bu Alevi ailenin ve diğer Aleviler'in daha Osman zamanından itibaren Osmanlılar'ın Bizans'a karşı gaza savaşlarına katıldıklarını göstermesi bakımından oldukça önemlidirler. Hacı Bektaş Vilayetnamesi dahil başka menakıblarda da benzer bilgilere rastlarız.
Veli Baba Menakıbnamesi'ne göre az evvel adını andığımız Seyyid Cafer, ilk Osmanlı Sultanı Osman'ın talebi üzerine yanına oğlu Pir Uzun Er (asıl adı: Ali El-Gazi), torunu Gül Battal Gazi (Uzun Er'in oğludur) ve *başka bazı Ehlibeyt mensuplarını* da alarak Osman Gazi ile birlikte Bursa (İnegöl tarafları) üzerine seferlere katılır. Bu sırada onun fethettiği yerlerden biri Kara Hisar (Karaca Hisar), bir diğeri de Bilecik kalesidir.
Seyyid Cafer, Bilecik Kalesi'nin fethedildiği bu seferde şehit düşer (1282).
Sözünü ettiğimiz menakıbın yazarı olan ve Uluköy'de bir zaviyesi/dergahı bulunan Seyit Veli Baba, Seyyid Cafer'in oğlu Uzun Er'i kendi ceddi olarak tanımlamakta ve onun da bir menakıbı olduğunu söylemektedir.

Veli Baba'nın (ölm. 1647, Uluköy) kendi menakıbında verdiği bilgilere göre, Uzun Er, Hz. Pir Hacı Bektaş Veli'ye intisap etmiştir (Veli Baba, Hacı Bektaş'ın 1248-1338 arasında yaşadığını yazıyor). Onun söylemiyle sürdürürsek, Nişabur Sadat-ı Kazımiye'sinden İbrahim Sani evladından Hacı Bektaş Veli, Uluköy'e gelerek Uzun Er ile görüşmüş, onu kırk gün çilehaneye sokup zikr ettirmiş ve kendisinin çocuğu olmadığı için ona hilafet verip (onu kendi halifesi olarak seçip) Kırşehir'deki halifelik makamına (postuna) oturmaya göndermiştir. Böylece Kırşehir'deki Hacı Bektaş tekkesi postuna ilkin Uzun Er, ondan hemen sonra da Balım Sultan oturmuştur (*Bk. Veli Baba Menakıbnamesi, s. 171, Şeyh Şehabeddin'den naklen*).
Veli Baba Menakıbnamesi'nin çevirisi oldukça kötü. Ayrıca tamda önemli bilgilerin olabileceği pekçok pragrafının '*okunamadı*' vs türünden özürlerle atlanmış olması ister istemez çevirinin güvenirliliği konusunda kuşku yaratmaktadır. Bazı önemli bilgilerde netlik de yoktur. Örneğin bir yerde az önceki açıklamalarla çelişen şu satırlara rastlıyoruz:
"*Hünkar Hacı Bektaş Veli hazretlerini Pir-i irşad eden Pir Seyyid Uzun Er"dir.*
Bu menakıbda Rumeli fethi aşağıdaki gibi anlatılmaktadır:
Sultan Orhan'ın oğlu *şehzade Süleyman Paşa* Rumeli'ne geçip burayı fethetmeye karar verdiğinde (kaynaklar Gelibolu fethi için Miladi 1352, bazen de 1356 tarihini verirler. SC), onun çağrısı üzerine Pir Uzun Er, kendi oğlu Gül Battal Gazi (Cafer) ve torunu Seyit Hüseyin Gazi (Cafer'in oğludur) ile *Evlad-ı Ali'den ne kadar savaşçı varsa alıp* bu sefere katılmak üzere Kütahya'dan Bursa'ya gitti. Süleyman'la buluşup Rum Eli yakasına geçtiler.
Bu geçişte Süleyman'ın yanında şu isimler vardı:
Uzun Er, oğlu Gül Battal ve torunu Hüseyin Gazi, ayrıca Ece Bey, Fazıl Bey, Evranus Bey ve Hacı İl Bey.
Ece Bey ile Evranus Bey, Karasi denen Balıkesir'in bahadırları idiler. Hepsi kendi askerleriyle birlikte gelmişlerdi. Bursa'dan hareketle Aydıncık'a gittiler. Belkis için yapıldığı rivayet edilen Kasr-ı Süleymani'ye çıktılar. Sal'ı yapan Ece Bey ile Fazıl Bey, Uzun Er'e dönüp "*Ey Pir! Seyyidimiz sen de bizimle gel*!" dediler ve Uzun Er de bindi sala. Sallardan birinde Şehzade Süleyman, Uzun Er, onun oğlu ve torunu, diğerinde de Ece Bey, Fazıl Bey, Hacı İl Bey ve Evrenos varlardı. Hep birlikte Gelibolu civarında karaya çıktılar ve "*Destur Ya Pir!*" diyerek karanlık bir gecede Rumeli'ne geçtiler. Gelibolu'yu Ece Bey, Uzun Er, Gül Battal ve Hüseyin Gazi fethettiler. Gül Battal ve oğlu Hüseyin Gazi, Gelibolu fethinde şehit düştüler. Uzun Er onları orada defnedip sonra da Gelibolu'yu fethetti ve ardından Bandırma'ya çıktı.
Böylece Veli Baba'ya göre Gelibolu Fatihi Uzun Er (Seyyid Ali Gazi, Ali El-Gazi)'dir.
Veli Baba'da anlatılan Seyit Ali (Uzun Er), benim düşünceme göre Kızıl Deli (Seyit Ali Sultan) olarak bilinen kişiyle aynı olmalıdır. Nejat Birdoğan'ın kendi kitabında yerverdiği Osmanlı belgelerine göre Kızıl Deli, Rumeli fethinden sonra Yıldırım Bayezid döneminde Rumeli'de mülk edinmiş ve bu mülkü oğullarına geçirmiş. Kayıtlarda bundan *Kızıl Deli Oğulları Vakfı* diye sözediliyor. Vergilerden muaf tutulan bu vakıf 19. Yüzyılda da devam ediyor. Kızıl Sultan (nam-ı diğer: Seyyid Ali)'ın Dimetoka kazasında gömülü olduğuna işaret ediliyor. Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait bir diğer belgede Sultan Bayezid zamanında yaşayan Kızıl Deli Oğulları arasında Gülşehri (ve Gülşehri'nin oğulları Ahi Ören Baba ile Bahşayiş Baba), İlyas, Celal, İshak ve Sinan'ın adları geçiyor.
Veli Baba'nın verdiği secerede Uzun Er'in Hızır, Hasan ve Cafer (Gül Battal) adında üç oğlu sayılır. Gülşehri ve Gülbattal aynı olabilir belki. Kırşehri'nin bir adı da Gülşehri'dir.
Bu bilgiler doğru varsayılırsa Hacı Bektaş'ın ilk halefi (Bektaşi tekkesi postnişini) olduğu söylenen Seyit Ali Sultan (1310-1402)'ın Zeyd soyundan ve Veli Baba'nın atalarından Seyyid Ali (Uzun Er) olması gerekir. Seyit Ali (Uzun Er)'den sonra ise Bektaşi postuna Balım Sultan oturmuştur. Ama Balım Sultan'ın Uzun Er'le ilişkisi nedir söylenmiyor. Uzun Er'in çocukları arasında Balım Sultan diye bir ad geçmiyor.
C. Ulusoy'un aktardığı bilgilere göre Bektaşi postnişini Seyit Ali Sultan, Hacı Bektaş-Fatma Nuriye (Kadıncık Ana) çiftinin oğlu olup asıl adı *İbrahim*'dir. 1356'da Sultan Orhan'ın oğlu Süleyman'la birlikte Rumeli'ne geçenlerden biridir. Rumeli'nde Kızıl Deli adıyla bilinmiş. Dimetoka'daki Seyit Ali Sultan Tekkesi'ni kuran odur.
Bu bilgi de benim Seyit Ali Sultan = Kızıl Deli = Uzun Er arasında kurduğum özdeşliği doğrulamaktadır. Böylece bu halka da kesinleşmiş sayılabilir. Bu halkadan geriye ve ileriye doğru yürünerek Hacı Bektaş'ın ve Bektaşi Tekkesi postnişinlerinin tarihi kimlikleri konusunda söylediklerimiz test edilebilir.
Karamanlı Kara Rüstem (Seyit Kara Rüstem, Seyit Rüstem Gazi): Kara Rüstem, Karamanlı'dır (*Bk. Birge, a.g.e*). Enc. Of Islam'ın aktardığına göre bir anonim tarihçi Yeniçeri Ocağını/ordusunu kurma fikrinin ondan çıktığını yazmaktadır.
Ece Halil (Ece Bey, Yakup Ece): Ece Halil, Sarı Saltık'ın halifesidir. Sarı Saltık'ın ölümünden sonra bugün Romanya topraklarına dahil olan Dobruca'dan Karasi'ye dönenlere liderlik etti. İlkin Karesi emiri Aclan Bey'in adamlarından biriydi. Sonraları Evrenos Bey ile birlikte Orhan'a giderek Osmanlı emirleri arasına katıldı. Adı Şehzade Süleyman ile Anadolu'dan Rumeli'ye geçenler arasında anılır. Bolayır civarını ve daha sonra Gelibolu ile etrafını arkadaşlarıyla birlikte fetheden odur. Gelibolu'da gömülüdür (Bk. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*).
P. Wittek'in yazdığına göre Osmanlı tarihindeki *Ece Bey (Eje Bey)*, kaynaklarda bazen *Ya'kup Ece Bey* diye geçmektedir. Bir Karasili (Balıkesirli) olup Sultan Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'ya Gelibolu'dan karşıya nasıl geçileceğini gösteren yaşlı ve yorgun bir savaşçıdır. Wittek'e göre Halil Ece'nin bizzat kendisi olması zorsa da en azından 1307-11 savaşçılarını temsil eder, belki onun tasarımı ve hayalidir.
Cendereli Kara Halil (Kara Halil, 1305? Sivrihasar'ın Cendere Köyü – 1386/1387, Yenice-i Vardar): Cendereli ve Çandarlı nisbeleri sık sık birbiri yerine kullanılır. Bu ailenin orijini hakkında bilinebilen tek ipucu Cendereli (Jenderli, Cenderli) sözcüğüdür.

Kaynaklarda Candarlı olarak görünür. Bu ad, bu ailenin Candarlı aşiretinden mi olduğu, yoksa bu adı taşıyan bölgeden mi çıktığı hakkında açık fikir vermiyor. Bu aile tıpkı Türk veya Osmanlı-olmayan Evrenos ve Köse Michael aileleri gibi öylesine nüfuz sahibiydi ki, Osmanlı sultanları onları kendileriyle ilişkilendirmeyi tercih ettiler. Cendereli Kara Halil 1362'deki ilk Kazasker (Kadı-asker)'dir. *Enc. Of Islam*'a göre Şeyh Edebali ailesi ile Cendereli ailesi bir şekilde ilişkililer (karşılıklı evlilikler yoluyla oluşan akrabalıkları var). İlk Osmanlı sultanlarının büyük vezirlerinden beşi bu aileye mensuptur. Birinci Murat zamanından İkinci Bayezit zamanına kadar Osmanlı devletinin Birinci Vezir ve Sadrazamlarını bu aileden çıkmadır.
Bu beş kişi şunlardır:
Kara Halil (1286?-1386): Cendereli ailesinin ilk temsilcisi. Diğer adı Çandarlı/Cendereli Hayreddin Paşa'dır. 1364-87 arasında Üçüncü veya Beşinci Osmanlı Sadrazamıdır. Babası Sivrihisar'ın Cendere köyünden Ali adında biridir.
Çandarlı-zade Ali Paşa (ölm. 1410/1411): Kara Halil'in oğlu. 1387-1406 yılları arasında Sadrazamdır.
Çandarlı-zade İbrahim Paşa (ölm. 1427): Kara Halil'in oğlu mu, torunu mu net değil. Ali Paşa'nın kardeşi ya da oğludur. 1415 öncesinde Kazasker, 1421-29 arasında ise Sadrazam'dır.
Çandarlı-zade Hayrettin Halil Paşa (1440-1453): Bu aileden sadrazamlık yapan dördüncü kişidir.
Çandarlı-zade İbrahim paşa II (1498-99): Çandarlı ailesinden son sadrazamdır
(*Bk. Yılmaz Öztuna, a.g.e*).
Karısı Candarlı ailesinden olan İ. H. Uzunçarşılı'nın "*Candarlı Ailesi*" adında bir kitabı var. Yılmaz Öztuna *Devletler ve Hanedanlar*'da Kara Halil'in bir Kadiri şeyhinin (Mudurnulu Fahreddin'in) müridi olduğunu yazmaktadır.
Şeref Han, ünlü Kürtleri sayarken bunlardan biri olarak Osmanlı sultanı Orhan'ın sadrazamı olduğunu söylediği "*Hayreddin Paşa*" adıyla ünlenen "*Mevlana Taceddin-i Kurdi*"den sözetmektedir ki, onun kastettiği büyük ihtimalle Çandarlı Hayrettin Paşa (yani ünlü Kara Halil, Çandarlı/Cendereli Kara Halil Hayrettin Paşa)'dır. *Yeniçeri Ocağı'nın ilk kazaskerleri bu aileden idiler*.
Bu ailenin ilk ünlü ismi ve bu nedenle de asıl başlatıcısı Kara Halil olarak kabul edilir. Şeyh Edebali'nin akrabası olup ilkin İznik, Bilecik, Bursa kadılıkları yapmış*, Birinci Murat zamanında Kazasker olmuş* ve 1368'de ise vezir olup Hayreddin Paşa ünvanı almıştır. Padişahtan sonraki en nüfuzlu kişi olup bazı kaynaklara göre Yeniçeri Ocağı'nın kurucusudur. Mezarı İznik'te. Filozof ve bilgindir de. Bence Şeyh Edebali ve Candarlı ailelerinin Yezdiler (Ezdiler)'le ilişkili olup olmadıkları araştırılmaya değer bir konudur.
Hacı İlbeyi (ölm. 1363): Orhan ve Birinci Murat zamanlarında birçok kahramanlıkları ve zaferleriyle tanınmış bir serdar. Balıkesirli (Karesi)'dir. Karesi beyi Dursun'un emirlerindendi. 1336'da Karesi Osmanlı ülkesine ilhak edilince bu ülkenin valiliğine kendi oğlu Süleyman'ı atayan Orhan, bu toprakların yönetimini Kadı Fazıl, Ece Bey, Evrenos Bey ile Hacı İlbeyi'ne bırakmıştır. Hacı İlbeyi Birinci Murat zamanında Trakya'yı istila eden, Edirne ve Filibe gibi kentleri alan kumandanlardandır. Bir gece baskınında Dimetoka beyinin oğlunu esir edip kenti babasından almıştır. Lala Şahin Paşa tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.
Gazi Fazıl (Fazıl Bey): Gazi Fazıl Bey için Evrenos-zadelere bakınız. Evrenos'un babası İsa'nın amcasının oğludur. İlkin Karesi, sonraları Osmanlı beyi.
Evrenos (Gazi Hacı Mehmet, ölm. 1417): Osmanlı devletinin ilk dönemlerinde büyük hizmetleri görülen ünlü serdarlardandır. Onun adı 1334-35'te Karasi emirliği Osmanlılarca işgal edildikten sonra duyulur. Hacı İl-Beyi, Ece Bey, Gazi Fazıl ve Evrenos ile birlikte Süleyman Paşa'nın hizmetine girmiş Karasi beylerinden biridir. Onun soyu Osmanlı askeri soyluluğunun dört eski ailesinden birini oluşturur (diğerleri: *Mihal-oğulları*, *Malkoç-oğulları*, *Turakhan-oğulları*). Adının Adrinos'tan geldiği ve Rum'dan dönme olduğu rivayet edilir. Karesi'de doğmuş ve Osmanlılardan önce Karasi hakimi Aclan Bey'in hizmetinde bulunmuştur. Babasının adı İsa'dır. Orhan Karasi'yi ilhak edince Ece Bey'le birlikte Orhan'ın kumandanlarından biri oldu ve Süleyman Paşa ile birlikte Rumeli'ye geçen kafile arasında yeraldı. İbsala, Malkara ve Dimetoka gibi yerlerin alınmasını sağladı. Birinci Murat zamanında ise Rumeli muharebesinde bulundu. Kosova Savaşı'nda Sultan Murat vurulunca tahta geçen Yıldırım Bayezid'in kumandanları arasına girdi. Evrenos, Ankara Savaşı'nda da vardı. Bayezit Timur'a esir düşünce onun büyük oğlu Süleyman Çelebi'nin tarafını tuttu. Ama kardeşler arasındaki kavgaya karışmak istemeyen bu ihtiyar serdar Süleyman'ı terkedip Vardar Yenice'sine çekildi. Musa Çelebi onu kendisine katılmaya çağırdıysa da ondan da uzak durdu. Sonraları Musa'ya karşı Çelebi Mehmet'e yardım etti. Öldüğünde 100 yaşını geçkin olduğu söylenir. Balıkesir, Yenice ve daha başka yerlerde vakıflar bıraktı. Onun oğlu Ali Bey de kahramanlığıyla meşhurdur (ölm. 1436). Oğlu İsa ve torunlarından İsa Bey, Süleyman, Gazi Ahmet ve Mehmet'in de adları anılır.
Evrenos-oğullarının soyu ve vakıflarının hala devam ettiği söylenmektedir.
Şecereleri:
Prangi İsa: Aslen Kaesi-oğullarından. Gazi Süleyman Paşa ile Rumeli fethine katıldı. Birinci Mırat döneminde Prangi'de şehit oldu.
Gazi Evrenos (1320?-1417): Prangi isa'nın oğlu.
Gazi Evrenos'un oğulları: Hızır-Şah, İsa (II, 1394?-1470), Ali (1382?-1465; 1453 İstanbul fethinde bulundu), Yakub (ölm. 1441), Barak Bey, Begce Bey.
Evrenos-zadelerden İsa Bey, aslen Karasi-oğulları beyi olup Süleyman Paşa (1354'te Gelibolu'yu fethedip Rumeli Fatihi ünvanı kazandı) ile birlikte Rumeli fethine katılmıştır. Birinci Murat döneminde Radovişte civarındaki Prangı'da şehit oldu. Bu İsa Bey'in amcasının oğlu Gazi Fazıl Bey de ilkin Karası beyi olup sonradan Osmanlılar yanında yeralır ve Süleyman Paşa'nın Gelibolu olayına katılır. Mezarı Gelibolu'dadır. İsa Bey'in oğlu Gazi Hacı Evrenos (Gazi Hacı Mehmet, 1320?-1417) da ilkin Karasi, 1341'de ise Osmanlı beyidir. Süleyman Paşa'nın yanında görevlidir. Keşan ve İpsala fatihidir. Sırasıyla Gümülcine, Serez ve Yenice'yi merkez edinerek akıncı ocağı kurdu. 1389 Kosova ve 1396 Niğbolu zaferlerine akıncı subayı olarak katıldı. 1361'de Keşan, İpsala, Dimetoka,

Gümülcine'yi, 1370'te Serez, Kavala, Karaferye'yi, 1382'de Ferecik ve İskece'yi fethetti. Onun Süleyman, Yakub Bey (ölm. 1441), Beğce bey, Barak Bey ve Selçuk Hatun adlarında çocukları vardr. (*Bk. Y. öztuna, a.g.e*).
Emir Sultan (Seyit Mehmet Buhari, 1369-1430): Tam adı *Şams al-Din Mehemed bin Ali al-Husaini al-Buhari*'dir. *Seyit Mehmet Buhari* diye de bilinir. Bursa'nın patron seyididir. Buhara'dan göçüp gelmiş ve Bursa'da yerleşip orada ölmüştür. Birinci Bayezid, geleneğe göre ona çok değer vermiş ve kızı Khundi Sultan'ı onunla evlendirmiştir. Sultan savaşa gidince ona Emir Sultan kılıç/silah kuşatmıştır. Timur Bursa'yı aldığında Timur'a esir düştü ama serbest bırakıldı. Seceresi şöyledir:
Ali al-Husaini al-Buhari, Şams al-Din Mehmet (Seyit Mehmet Buhari, Emir Seyit, Emir Sultan).
Yeri gelmişken bazı kaynakların Seyit Mehmet Buhari'yi Sarı Saltık'la karıştırdıklarını not etmeliyim.
Köse Mihal (Michail Oğulları, Mihal-zadeler): 13. Yüzyıl sonu ile 14. Yüzyıl başında yaşamış ve Osmanlı devletinin kuruluşunda Osman Bey'e arkadaşlık etmiştir. Müslümanlığa dönmüş bir Rum derebeyi olduğu söylenir. Uludağ (Keşiş) eteğinde Harman Kaya beyi imiş. Adının Rumca aslı *Kosifos Mihaelis*'tir. Osman beyi yakalamaya geldiğinde esir edilmiş.
Osmanlılar devrinde tıpkı Cendereli ve Evrenos aileleri gibi çok nüfuzlu bir ailedir. *Enc. Of Islam*'a göre bu aile Osmanlı değildir, ama sultanlar onları kendileriyle ilişkilendirmeye çabalamışlardır.
Gazi Abd. Köse Mihal Bey (ölm. Bursa, 1328?)'in mezarı Mihalgazi (Ermenibeli) nahiyesindedir. İlkin Bizans'ın Harmankaya (Bilecik ilinin doğusu, İnhisar-Mihalgazi arası) tekfuru idi. 1313'te Osman Gazi'ye bağlandı ve Bursa'nın fethine katıldı. Oğlu Aziz Paşa ailenin Edirne dalının atasıdır. Torunları Rumeli'de "*Akıncı ocağı*" kurdular. Köse Mihal'ın torunlarından biri *Balı Bey*, bir diğeri Gazi Hızır Paşa (ölm. 1452)'dır. Gazi Alaeddin Ali Paşa (1435?-1507) adında bir diğer oğlu da anılır.
Malkoçoğlu: Adları daima Rumeli ve Balkanlar'ın istilası ve sonraki tarihi ile ilişkili belli başlı ailelerden biridir. Malkoç-oğulları (Yahya Paşa-zadeler)'ndan şu adlar hakkında bilgi var:
Malkoç-oğlu Abdülhayy Mustafa Bey: 1400'de Sivas kale komutanı (Dizdar).
Malkoç-oğlu Gazi Büyük/Koca Balı Paşa I (Bosna, 1430?-Silistre 1510?): *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'nde bu adamdan "*Bali Bey (Malkoç-oğlu)*" diye sözedilir. "*Malkoçoğlu Bali Bey*" de denir. Ali Sevim-Yaşar Yücel'in *Türkiye Tarihi*'ne göre kısaca "*Malkoçoğlu*" diye bilinir. Yani Malkoç-oğlu diye anılan şahsiyet budur (ama taht mücadelesinde Yavuz'u desteklemiş olan bunun oğlu Ali Bey de babası gibi kısaca *Malkoçoğlu* veya sadece *Bali Bey* diye bilinmiştir. Macaristan'da 15. Yüzyılda *Bal* adlı bir kent var kayıtlarda). 15. Yüzyıl sonlarında yaşamış bir kahraman. II. Bayezid zamanında Silistre valisiydi. Lehistan (1493) ve Macaristan muharebelerinde bulundu. 1498 Eflak ve Boğdan seferi, iki büyük Polonya akını var. Varşova Fatihi olarak anılır. Onun oğullarından ikisi (Ali ve Tur Ali) Çaldıran Savaşı'nda Safeviler'e karşı Yavuz Sultan Selim'in safında dövüştüler ve bu savaşta öldüler (1514). Diğer oğlu Sinan bey, 1500 sonrasında Aydın sancak beyidir.
Damat Gazi Yahya Paşa (1450?-1507): Bosna, Rumeli gibi yerlerde Akıncı beylerbeyi.
Sultan-Zade Gazi Koca Balı Paşa II: *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*'nde ondan "*Bali Paşa (Yahyapaşaoğlu)*" diye sözedilir. Ona "*Koca Bali Paşa*" da deniliyor. Akıncıdır. 16. Yüzyıl ortalarına doğru tanındı ve Kanuni Sultan Süleyman'ın Macaristan muharebesinde ün kazandı. 1526 Mohaç Meydan Muharebesi'nde öncü kumandanı (akıncı). 1542-43'te Budin beyi. Budapeşte'nin büyük meydanı 1686'ya kadar onun adını (*Balı Paşa Meydanı*) taşırdı.
Sultan-zade Gazi Koca Mehmed Paşa (İst. 1503-Budin 1548): Vidin, Semendire, Belgrad vs gibi yerlerde akıncı idi. 1529'da Regensburg (Bavyera) ve Brno (Moravya) fatihidir. 1543-48 arasında Budin (Macaristan) beylerbeyi.
Akıncı-başı bir aile olan Malkoç-oğullarından Bosna yeniçerilerine liderlik yapmış olanlar vardır.
Balaban Bey: Osmanlılar'a adını veren Osman'ın kumandanlarındandır. Dersimliler'in tümü Horasan'dan geldiklerini söylemelerine karşın Balaban aşiretinin Dimetoka'dan geldiğini söyleyen tek Dersim aşireti olduğuna işaret eden Edip Yavuz'a göre Pülümür Balabanlarının ceddi bu Balaban'dır. Edip Yavuz ona ilişkin olarak şu bilgileri veriyor:
Bu Balaban Bey, Bursa kuşatması sırasında Bursa'da Nilüfer kenarında Balabancık adını taşıyan yerde bir kale yapmış ve Bursa'yı 10 sene kuşatma altında tutarak zaptını kolaylaştırmıştır. Onun İnce Balaban diye tanınan oğlu da yararlıklarıyla tanınmış. Fatih Sultan Mehmet zamanında şöhret kazanmış ve Arnavutluk'ta ölmüş komutanlardan birinin adı da Balaban'dır. Bu veriler Balaban aşiretinin bir vakitler Bursa ve çevresinde de bulunduğunu gösterirler. Dr. Fric'in Kürtler adlı eserinde bu aşiretin Elazığ'da da bir kolunun bulunduğu, bir kolunun da Halep, Maraş, Urfa çevresinde oturduğu söylenir. Köy adları kılavuzundaki köy adları izlenirse bu aşiretin bulunduğu yerlerin İpsala, Uzun Köprü, Malkara, Çataka, İstanbul, İzmit, Kandıra, Ereğli, Gerze üzerinden Trabzon'un Of ilçesine kadar uzandığı, diğer bir kolunun Dimetoka, Malkara, Çanakkale (Gelibolu), Mudanya, Eşme, Ödemiş taraflarına göç ettiği, üçüncü bir kolunun İzmit, Orhaneli, Süğüt ve Kastamonu'ya geldiği görülür. Daha sonra sürüleriyle Araplara sınır Halep, Şam, Rakka ve Urfa'ya sürüldükleri, bir bölümünün buralardan kaçarak Malatya üzerinden Dersim'e girdikleri veya sığındıkları anlaşılır (*Bk. E. Yavuz, Tarih Boyunca Türk Kavimleri*).
Edip Yavuz'un bazı verilerden habersiz olduğu açık. Çünkü örneğin Osmanlı kayıtlarına göre Balaban aşireti de İran orijinlidir (gelenekte Horasan), aslen İranlı'dır. Onların Dimetoka'dan gelişleri bence bir ilk geliş değil, geri dönüştür. Balıkesir (Karesi) aındaki Bal sözcüğü bu Dersim aşiretinin bir kalıntısı olabilir bence.
M. Şerif Fırat'a göre Balaban aşiretinin Dimetoka'dan Dersim'e gelişi 1465-70 dolaylarına rastlamaktadır. Yani Yavuz Selim'in Çaldıran seferinden yarım asır kadar önce.
Bu tarih, kabaca Şah Hasan-Fatih arasındaki mücadele dönemine denk gelmektedir.

Balaban Ağa: Onun kuvvetleri 1385'te Sofya'yı kuşatır. 1460'larda Arnavutluğu kuşatır birkaç kez. 1451-1462 arası bir tarihte Yeniçeri Ocağı kumandanı ve yardımcısıdır (Segbanbaşı). 1446-51 ararsında Evrenos-oğlu Ali Paşa ile birlikte Divan (Bakanlar Kurulu)'nda vezir olarak bulunduğu kaydedilen *Balaban Paşa* ile aynı kişi olmalı.
Balaban aşiret adı nedeniyle yeri gelmişken tarihte bu veya buna benzer adlar taşıyan başka şahsiyetlerden örnekler vermekte yarar görüyorum:
İzzeddin Balaban (Balaban İzzeddin, İzz'd-D. Balaban Ermen-Şah b. Sökmen II, 1206/7'de yönetici): Ahlat'ta hüküm sürmüş Sökmeniler (Ahlat-Şahlar) soyundan sonuncu hükümdar. Bu Balaban II. Sökmen'in öz değil, manevi oğludur.
Gıyaseddin Balaban (1220-82): Hindistan Delhi'de hüküm süren sultanlardandır. Türk Memlükleri (Köleleri)'ndendir. 1265'te hükümete geçmiş ve yirmi yıldan çok sultanlık yapmıştır. Büyük bir komutan ve devlet adamı olarak tanınır. Ona Tuğluk Şah da derler. Tuğluk, Kutluk'un değişik bir söylenişidir. Uluğ Han dahi derlermiş ona. Araplar ona Mübarek Şah adını vermişler. Kutluğ'un Arapça tercümesi olmalı bu.
Has Balaban: Selçuklular devrinde Sahib-Ata'nın hadimi.
Emir Seyfüddin Balaban: Pervane döneminde, 1277 ve öncesinde adı geçer.
Balaban Bey: 1375-1410 ve 1402-1410 arasında yöneten Birinci Süleyman'ın oğlu Orhan Çelebi (1395-1429)'nin Lala'sıdır.
Balyemez Osman Ağa: ?-1515 tarihleri arasında Segbanbaşı.
Balı Ağa: 1520-1523 arasında Yeniçeri Ağası.
Ballı Mehmet Ağa: 1707'de Yeniçeri Ağası.
Balı-zade Mustafa Efendi (İst., 1648-1662): 1648'de Rumeli Kazaskeri, 1652'de Anadolu Kazaskeri, 1657-59 arasında Şeyhü'l-İslam'dır. Hatib Balı Efendi'nin oğludur.
Ek olarak Şeyh Ede Balı ve Balım Sultan adlarını da hatırlatmam gerek.
Bence Bal ve Ağuçan adları ilişkili olabilirler.

Kırmanciye'de Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu ve Sonrası
1071 Malazgirt Savaşı'nı takiben Süleyman bin Kutulmuş'un ilk başkenti İznik (Nicea) idi. Ama 1097 yılındaki Birinci Haçlı Seferi sırasında Batı Anadolu'da fethedilmiş yerler yitirildi. İznik'i yitiren Selçuklular Konya'ya geri çekilip burayı kendilerine başkent yaptılar. Konya'nın bu konumu Selçuk devleti çökene kadar sürdü. 1277'de Konya'yı ele geçiren Karamanlı Mehmet, burada İkinci Keykavus'un oğlu olarak tanıttığı Cimri'yi tahta oturtmuşsa da, Sahib Fahr al-Din'in kumandasındaki Moğol destekli Selçuk ordusu gelince kenti boşaltmak zorunda kalmıştır.
Konya'da Selçuk hakimiyeti 1308'de son buldu. 14. Yüzyılda Konya yeniden Karamanlılar'ın yönetimi altına girdi.
Tam bu sıralarda bölgede Osmanlılar da göründü.
1354'te Ankara'yı zapteden Osmanlılar Anadolu'daki eski Selçuk-Moğol nüfuz bölgelerini ele geçirme sürecini başlattılar. Karamanlar'la uzun süren bir üstünlük mücadelesinin sonunda ilkin Selçukluların, sonraları ise Karaman'ın başkenti olmuş Konya'yı ele geçirdiler.
Ama Karamanlar ile mücadele daha bitmiş değildi.
Birinci Murat 1389'da Kosova'da Sırplarla yapılan savaşta öldürüldü ve yerine *Yıldırım* lakaplı oğlu Birinci Bayezid geçti (1389-1402). Germiyan, Aydın, Menteşe ve Saruhan beyliklerini ilhak eden o oldu (1389). Onun tahta çıktığı tarihe kadar Osmanlı devleti esas olarak sadece Batı Anadolu'da vardı.
Orta ve Doğu Anadolu'nun Osmanlılar tarafından fethi ve ilhakı Yıldırım Bayezid ile birlikte başladı. 1393-94'te Konya Yıldırım Bayezid tarafından zaptedildi. Ama onun Ankara Savaşı'nda yenilip esir düşmesiyle Anadolu emirlikleri Timur tarafından geri restore edildiler.
Bu sırada Karamanoğulları Konya'yı geri aldılar.
Böylece önce Timur'un gelişi, daha sonra da Bedrettin isyanı Osmanlı'nın Doğu'daki ilerleyişini kesintiye uğrattı.
Ankara'da Timur tarafından yenilgiye uğratılan Bayezid 1402-3 boyunca esir kaldı. Mart 1403'te Akşehir'de nefes darlığından öldüğü söylenen Bayezid, ilkin Akşehir'deki "*Şeyh Mahmud Hayrani*" türbesine gömülmüş, daha sonra ise cesedi Timur'un izniyle oğlu Musa Çelebi tarafından Bursa'ya götürülmüştür. Onun *Bayezid* adını, çocuklarının *Çelebi* soyadını neden ve nasıl aldıklarını kesin manada bilmiyorum. Özellikle Musa Çelebi'nin gerçek kimliğini merak ediyorum.
1402-1413 arası Osmanlı tarihinde *Fetret Devri*, yani kesinti ve kargaşalık dönemi olarak tanımlanır. Bunun nedeni Yıldırım Bayezid'in esir düşüp ölmesini takiben onun oğulları Mehmet, Süleyman, İsa ve Musa Çelebi'ler arasında yaklaşık 11 yıl süren bir iç-savaş yaşanmasıdır. Edirne'de tahta çıkan Süleyman Çelebi (ölm. 1411), Rumeli ve Batı Anadolu'da yönetimi eline aldı. Amasya merkezli bölgede Mehmet Çelebi (ölm. 1421), Bursa ve çevresinde de İsa Çelebi (ölm. 1410) tahta oturmuşlardı.
1411'de Edirne'deki Süleyman Çelebi öldürülünce onun yerine diğer kardeşi Musa Çelebi (ölm. 1413) tahta çıktı. Musa ve Mehmet Çelebi'ler arasında iç-savaş vardı. Tam bu sırada Edirne doğumlu nüfuzlu bir şeyh olan Bedrettin sahneye çıkar. Bedreddin sürmekte olan iç savaşta Musa Çelebi'yi destekler. Sonunda Musa Çelebi yenilir ve öldürülür. Onu desteklemiş olan Şeyh Bedrettin İznik'e sürülür (1413). Osmanlı tahtına İç savaşın galibi Mehmet Çelebi çıkar (Mehmet I, 1413-21).
Ünlü Şeyh Bedrettin isyanı (1411/13-21) işte bu dönemde ortaya çıktı. Osmanlı iktidarını ele geçirmek için Mehmet Çelebi'ye karşı patlak verdi. Rumeli'de Şeyh Bedrettin, İzmir, Urla ve Karaburun'da onun halifesi *Börklüce Mustafa* (*Dede Sultan*), Manisa ve Aydın yöresinde ise diğer halifesi *Torlak Kemal* hep birlikte bir ayaklanma başlattılar, ama yenildiler.

Süleyman ve Musa Çelebi'lerin Avrupalı tarihçilerce doğru şekilde *Beşinci* ve *Altıncı* Osmanlı sultanları olarak listeye sokulmalarına rağmen, Osmanlı tarihçilerinin bu ikiliyi padişah saymaması ve resmi Osmanlı sultanları listesine dahil etmeyişleri de anlamlı olabilir. Mümkündürkü bu iç savaş döneminde Osmanlı'da hanedan aile değişmiş olsun.
Dönüm noktası Selçuklu'da nasıl Babai isyanı ile gelmişse, Osmanlı'da da Şeyh Bedreddin İsyanı ile gelmiş görünür.
Kızılbaş toplumu ilk kez bu sırada Osmanlı devleti ile açıkça karşı karşya gelmeye başlar.
Daha sonra tahta Aydın ve Menteşe beyliklerine son veren İkinci Murat geçer (1421-44 ve 1446-51). Onu da İkinci Mehmet (Fatih, 1446-51 ve 1451-81), İkinci Bayezit (1481-1512), Birinci Selim (Yavuz, 1512-20), Birinci Süleyman (Kanuni, 1520-66), İkinci Selim (Sarı, 1566-74), Üçüncü Murat (1574-95), Üçüncü Mehmet (1595-1603) ve diğerleri izlediler.
Doğu Roma İmparatorluğu'na son veren İstanbul'un fethi önemli bir dönemeçti. Papa, bu olaydan hemen sonra Hristiyan dünyasını yeni bir Haçlı seferine çağırdı (1454).
Güçlerinin zirvesinde bulunan Osmanlılar bu tarihten sonra tekrar Doğu'ya yöneldiler. Fatih, 1466 (1476?)'da Konya dahil tüm Karaman topraklarını ilhak ederek yine Konya başkentli olan Karaman Eyaleti'ni oluşturdu.
Özellikle bu tarihten sonradır ki *dönme* veya *devşirme* Yeniçeriler misali etnik açıdan son derece kozmopolit olan Osmanlılar, kendilerini Selçuklular'ın varisleri ilan ettiler ve eskiden Selçuk egemenliğinde bulunan Anadolu topraklarını talep ettiler.
Süreç Orta Anadolu'da Osmanlı hakimiyetinin kuruluşuyla sonuçlandı ve sıra Doğu Anadolu'ya geldi.
Doğu Anadolu'da bu tarihlerde Akkoyunlular ve Memlükler egemendi.
Timur rolüne bürünen *Dersimli Şah Hasan* (Akkoyunlu Uzun Hasan), Osmanlı'yı ve Fatih'i küçümsüyordu.
Osmanlı-Akkoyunlu hesaplaşması Dersim'de (Erzincan ile Tercan arasındaki Otlukbeli'nde) oldu ve Otlukbeli Savaşı diye bilindi (*11 Ağustos 1473*).
Ne yazık ki bu savaşta *Dersimli Şah Hasan* yenildi. Bu, fiilen Dersim'in de yenilgisi anlamına geliyordu.
Osmanlılar'a Doğu Anadolu kapıları işte bu şanssızlık ile birlikte açılmaya başladı.
Çünkü bu yenilgiyi takibendir ki Fırat ve Trabzon'a kadarki topraklar Osmanlılar'ın eline geçmişti. Sonra Pir Sultan'ı idam ettiren gelenekteki Hızır rolünün kendisine çok yakıştığı Yavuz Sultan Selim çıktı tahta (1512-20). Yavuz, Rum Eyaleti'nin Amasya kentinde doğmuştu.
Onun zamanında Doğu'da Osmanlılar yeni bir rakip olarak Akkoyunlular'ın yerini alan Safevi Devleti ile karşı karşıya geldiler.
Safevilerin başında Şah İsmail vardı. Prof. Dr. Ahmet Uğur'un *Yavuz Sultan Selim* başlıklı kitabında Şah İsmail'in asıl adının '*Hoca Kemal*' olduğu, İsmail adını tahta çıkmadan az önce aldığı söylenmektedir (*Bk. a.g.e., s. 48, Kayseri, 1992*). Bu bilgi doğruysa Dersim'in Seydan grubu aşiretlerinin başı olarak görünen ve '*Sey Kemalu'* (Seyit Kemaller) olarak bilinenlerin bu adı onunla ilintili olabilir.
Kısacası, bu kez çatışan tarafları *Dersimli Düzgün Bava (Şah Haydar)'nın oğlu Şah İsmail* ile Yavuz Selim temsil ettiler. Böylece Osmanlı-Kızılbaş savaşları süreci başladı.
İlk talihsizliği *Şah Hasan-Fatih* savaşında 11 Ağustos 1473'te yaşayan Kırmanciye, ikincisine de yaklaşık elli yıl sonra 22 Ağustos 1514 Çaldıran Savaşı'nda tanıklık etti (*Bir üçüncü uğursuzluk dört-dörtbuçuk asır kadar sonra 1938'de yaşanacaktı*).
Kırmanciye'nin son beş asırlık tarihinde bu üç yenilgi belirleyici oldular.
1514 baharında Kırmanciye ve İran'ı istila etmek üzere 200 bin mevcutlu ordusuyla yola çıkan Yavuz Selim, yol boyunda 40 bin Kızılbaş katlederek Çaldıran'a varmış ve tamamen teknolojik üstünlüğe dayanan bir zafer kazanmıştı.
Çaldıran'da ve sonrasında sadece Sünni Kürt beyleri değil, çoğunluğu bu tarihten sonra din değişip Sünnileşmiş olan Zaza beyleri de Osmanlılar tarafında dövüştüler, Yavuz'un zaferinde ve bölgenin Osmanlı hakimiyetine girmesinde önemli rol oynadılar (*Bk. 1-Şerefname, 2- Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri-Osmanlı Belgeleri ile Kürt Türkleri Tarihi*).
Örneğin Sasun Emiri Mehmet, Eğil ve Palu emirleri, Sünni Kürt beyleri ve Osmanlılar ile ittifak içindeydiler. Böylece Osmanlı-Safevi savaşları sürecinde siyasal tavırlar ve inanç ekseninde bir bölünme yaşandı veya mevcut bölünme derinleşti.
Çaldıran sonrasında Kürtler, Osmanlı desteğindeki fetihler yoluyla pek çok yeri Kızılbaşlar'dan aldılar. Kürtler'in Doğu Anadolu sathında hızla yayılışı tamda ciddi göçlerin ve kırımların yaşandığı 200 yıl kadar sürmüş olan Osmanlı-Safevi savaşları sürecine denk gelir. Şerefname dikkatle incelendiğinde bu sürecin ayrıntıları netçe görülebilir.
Yavuz, kendisine '*kulunuz*', '*fakirlerin hakiri İdris*' imzalı mektuplar yazan İdris-i Bitlisi'yi kullanarak Sünni Kürt ve Zaza aşiretlerini Kırmanciye ve Kürdistan'da 1501/2'den 1514'e kadar hüküm süren Tebriz başkentli Kızılbaş (Safevi) yönetimine karşı isyana ve bir Kızılbaş kırımının içine sürüklemişti.
Aşağıdaki dörtlük Yavuz'un Kızılbaşlar'a karşı faaliyetinin daha Trabzon'da vali veya Rum Beylerbeyi iken (bu görevleri 1482-1490 arasında yaptığı anlaşılmaktadır) başladığını anlatmaktadır:
Olmadan şehzade şahı Mülkü Rum
Eyledi *Mülk-ü Kızılbaş*'a hücum
Vardı Erzincan'a ol çapet suvar
Surhu Ser cemmini etti tarumar
(*Akt. Ali Kemali, Erzincan Tarihi, s. 71, dipnot*)
Bu dörtlükte geçen *Mülk-ü Kızılbaş*, Kızılbaş Ülkesi; *Surhu Ser Cemmi* ise Kızılbaş Toplumu demektir. Dönemin Sünni kaynakları kendilerine 'Kara Yezit' diyen ve sürmekte olan savaşı da Kerbela Savaşı'nın devamı gibi gören Safeviler'den genelde Surhu Ser (Kızılbaş), bazen de 'Rafiziler', 'Rafizi mezhebi', 'dinsizlik', 'sapkınlık' veya 'Mezheb-i na-hak' diye sözederler. Sözgelimi İdris-i

Bitlisi ve Şeref Han'da bu kavramlar kullanılır. Çarpışan taraflar sık sık 'İslam ordusu' (Osmanlı-Kürt-Sünni Zaza ittifakı) ve 'Kızılbaşlar' şeklinde tanımlanarak Kızılbaşları İslam-dışı gören ve bu çatışmada Osmanlılara karşı genelde Safeviler'le ittifak tutumunu benimsemiş olan Yezdileri de 'Uğursuz Yezidilik dini', 'İğrenç yol', 'Sapık Yezidi tarikatı' şeklinde aşağılayan bir yaklaşım sergilenir (*Bk. Şerefname, s. 135 ve 294*).
Şeref Han (1543-1603/4), kitabının bir yerinde Kürt beylerinin Şah Tahmasp'a ilettikleri bir şikayeti aktarır:
"Kızılbaşların uyguladıkları terbiye kuralları, tutum ve şiarlara bağlılık, eğer şimdi Pazuki, Hınıslı, Çemişgezek ve diğer aşiretlerin yaptıkları işlerse, bunları İslamiyetten saymamıza, hatta onlara Müslüman adı takılmasının layık ve yerinde olmasına imkan yoktur" (Bk- a.g.e., s 379).
Yavuz'un Çaldıran seferi öncesinde Sünni ulemanın kaleme aldığı fetva ve risalelerde Şah İsmail ve Kızılbaşlar'a karşı açılacak savaşın diğer din düşmanları ile yapılanların aynısı olduğu ve 'Cihat sayılacağı' belirtilmektedir.
1514 Çaldıran Savaşı'ndan hemen sonra İslam birliğini kurma görünümü altında İslam dünyasında Osmanlı hakimiyetini kurmayı amaçlayan Yavuz'un Mısır seferi geldi (1516/17). Çok kısa bir sürede 1250'de kurulmuş olan Memlük imparatorluğuna son verilip, Mısır, Suriye, Lübnan ve Filistin Osmanlılarca ilk kez zapt ve ilhak edildi. Bu sırada halifelik makamı da Osmanlılar tarafından gasp edildi. 750'den 1258'e kadar Bağdat'ta kalan halifelik 1258'den sonra Kahire'de kendi devleti olmaksızın ancak sembolük anlamda devam etmişti. Buradan İstanbul'a taşınınca Osmanlı'da hilafet makamı ve kurumunun tarihi başladı. Yani saltanatın yanında bir de hilafet peydah oldu. Böylece Yavuz'dan itibarenki Osmanlı sultanlarının hepsi aynı zamanda İslam Halifesi ünvanı ve yetkileri taşıdılar.
Halifelik durup dururken taşınmamıştı. Yavuz'la birlikte Sünnilik kesin biçimde devlet dini olarak benimsendi.
Yavuz'un hedefi İran'ı da feth edip Kızılbaş inancını ortadan kaldırarak İslam aleminde Sünni hilafeti hakim kılmaktı. Bunun bahanesi de hazırdı: *İslam'ın Birliği*. Ne var ki, Mısır ve Arabistan'ı fetheden Yavuz, İran'ı fethedemedi. İran ve Mısır seferleri Osmanlı devletinin artık ticari ve ekonomik çıkarlar için (toprak zaptı, yağma, haraç) fetihçi bir politika, başka deyişle emperyalist/sömürgeci bir politika benimsediğinin işaretleri oldular.
Bedreddin Ayaklanması Alevi toplumunun Osmanlı devletiyle açıkça karşı karşıya geldiği ilk olay olmuştu. Bir süre sonra 'Kızılbaş Devleti'nin (Safevi) doğuşu ve Kırmanciye'nin de bu devletin yönetimi altına girmesi Osmanlı'da alarma sebep oldu. Şah'ın ilk işlerinden biri Kızılbaşlığı/Şiiliği yeni devletin dini olarak ilan etmesiydi. Bu girişimiyle kendi dominyonlarını Osmanlı imparatorluğundan açıkça ayırt ediyor ve kendi tebaası arasında bir birlik duygusu yaratıyordu.
Batı'da temellerini Sarı Saltık'ın ve sonraki Alevi akıncılarının attığı Bedreddini muhalefet ile Doğuda Safevi (Kızılbaş) hareketi arasında sıkışan Osmanlı devleti giderek artan ölçüde Sünni İslam'ın şampiyonluğuna yönelmişti. 1501/2'de Doğu Anadolu'da Safevi egemenliğinin/devletinin kurulmuş olması bu süreci hızlandırdı. Hristiyan Avrupa ile çatışma halindeki Osmanlı için Ortodoks İslam hem bu mücadelede başarılı olabilmek ve hem de 1516-17'de artık Osmanlı egemenliğine girmiş bulunan İslam dünyasını elde tutmak için en elverişli ideolojik tercihti.
Böylece Yavuz zamanında ve Safevilerle çatışma sırasında kesin kopuş noktasına gelindi. Asırlar boyu sürecek olan çatışma işte bu tarihte başladı. 1281'den 1453'e kadarki ilk fetihler peryodunda (*Bursa, Gelibolu ve Rumeli'deki dışa dönük fetihler*) tanık olduğumuz Alevi-Osmanlı ilişkileri tamamen değişti.
Doğu Anadolu, Kafkasya ve Irak üzerinde cereyan eden Osmanlı-Safevi Savaşları kronolojik olarak şöyle bir seyir izledi:
1514 (Yavuz-Şah İsmail), 1533/34-1536 (Kanuni-Şah Tahmasb), 1548-49 (Kanuni-Tahmasp), 1553-55 (Nahçıvan Seferi, Kanuni-Tahmasp), 1578-90 (Üçüncü Murat-Şah Abbas), 1603-12 ve 1615-18 (Üçüncü Mehmet dönemi. *İran'ın 1514 sonrasında Osmanlılara karşı kazandığı ilk savaş*), 1624-39 (Dördüncü Murat dönemi. Osmanlılar Bağdat'ı Safeviler'den geri aldı ve 17 Mayıs 1639'da Safeviler ile Osmanlılar arasında Kasr-ı Şirin Antlaşması yapıldı. Bugünkü İran-Türkiye sınırı bu sırada belirlendi.), 1722-27 (Üçüncü Ahmet dönemi), 1730-54 (Birinci Mahmut dönemi).
Safevi devrimci hareketinin iktidar olunca (devletleşince) artık devlet/iktidar perspektifini öne çıkarması ve ardından gelen Çaldıran yenilgisi Kırmanciye tarihinde yüzlerce yıl sürecek ve kanlı geçecek uğursuz bir sayfa açtı. Bu döneme az ilerde değineceğim.
Osmanlılar, Safeviler'in yanısıra Rusya ile de savaş halindeydiler.
Özellikle Safevi iktidarının yıkılışı sonrasında ön plana çıkan Osmanlı-Rus Savaşları'nın başlıcaları şunlardı: 1677 (ilk büyük Osmanlı-Rus savaşı), 1695, 1711, 1736-39, 1768-74, 1783, 1789, 1812 (19'uncu yüzyıldaki ilk Osmanlı-Rus savaşı), 1828-29 (Rus zaferi ve Yunan bağımsızlığıyla sonuçlandı), 1853-56 (*Kırım Savaşı* diye bilinir), 1877-78 (*Doksanüç Harbi* diye bilinir), 1912-13 ve 1914-18 (Birinci Savaş).
19. yüzyıl başlarında patlak veren Rus-Osmanlı ve Rus-İran savaşları sürecinde Ermenistan veya Kırmanciye olarak bilinen topraklar Osmanlı devleti, İran ve Rusya arasında üçe bölündü.
Böylece Rusya, Osmanlı ve İran Ermenistanları tarzında bir yapı oluştu.
İran'daki parça başkenti Hoy olan ve Maku, Cors ve Marand'ı içeren küçük bir kesimden ibaret olup yönetsel açıdan Azerbaycan'ın bir parçasıydı. Kabaca eski Ermenistan eyaleti Vaspurakan'ın doğu parçasıyla örtüştüğü söylenebilir.
Daha önemlileri Rusya ve Osmanlı parçalarıydı.
Rusya Ermenistan'ı İran ve Osmanlı sınırlarındaki Erivan, Kars, Batum, Ardahan, Gümrü, Gence, Nahçıvan, Karabağ ve Tiflis'i içeriyordu.
En büyük parça diğer ikisinin toplamından daha büyük olan Osmanlı parçasıydı. Bitlis, Erzurum, Harput, Van, Diyarbakır'ın bir bölümü, Sivas, Erzincan, Muş ve Bayezit, bu parçanın en önemli kentleriydiler.

1828 Rusya-İran savaşında '*Ermeni gönüllüler*' de savaşmış ve bu savaş İran'a bağlı Ermenistan topraklarını (Erivan, Ecmiadzın ve Nahçıvan Hanlığı) Rusya'nın kontrolüne sokmakla sonuçlanmıştı.
1853-54 *Kırım Savaşı*'nı takiben yapılan barış ancak yirmi yıl sürdü.
Osmanlı'nın kendi ülkesindeki Hıristiyanların çıkarına teklif edilen reformları redetmesi üzerine 1877 yılında yeni bir Türk-Rus savaşı patlak verdi.
1877-78 Savaşı ve sonrasında uluslararası bir soruna dönüşen Ermenistan (Kırmanciye) sorunu, Kırmanciye'nin Hristiyan nüfusunun sorununa indirgendi ve Batı (özellikle Britanya) ve Rusya'nın kaderiyle ilgilendikleri de sadece *Ermeni* olarak tanımlanan Hristiyan kesim oldu.
Rusya'nın mandası olacak bir devlet peşindeki Ermeniler'i en başta Rusya ve Britanya destekliyorlardı.
Rusya, 1877-78 Rus-Türk savaşında (*93 Harbi*) Ermenistan'ın geri kalanını da, yani Osmanlı Ermenistanı'nı da ilhaka çalıştı.
Bu savaş *13 Temmuz 1878 Berlin Konferansı'*nda kararlaştırılan anlaşma hükümlerine götürdü.
Rusya, *Berlin Kongresi'*nde Osmanlı Ermenistanı'nın Rusya'ya ilhakını teklif etti. Ama Britanya onay vermeyince 58. Madde ile Ardahan, Kars ve Batum'la yetinmek zorunda kaldı.
Erzurum, Elazığ, Sivas, Diyarbakır, Bitlis ve Van'dan oluşan altı eyaleti (*Vilayet-i Sitte*) Ermenistan olarak tanımlayan Berlin Kongresi, Osmanlı yönetimini bu bölgede reformlar yapmakla yükümlü kıldı.
Dersim, reform önerilen bölgenin (Vilayetti Sitte, Ermenistan) tam ortasında yeralıyordu.
Reform yapmak bir yana Osmanlı baskıları daha da arttı ve katliamlar oldu.
1860'larda başlamış olan Ermeni uyanışı 70'lerde ve 80'lerde Ermeni ulusal örgütlerinin kuruluşuyla sürdü.
1877-78 Savaşı ve Berlin Kongresi kararları Osmanlı Ermenistanı'nda bir ulusal yeniden-dirilişe hizmet etmişti. Osmanlı yönetiminin anlaşma hükümlerine uymayışı ve giderek artan baskısı sonraki yıllarda Ermenistan'da isyanlara yolaçtı.
Bunların ilki 1894 (1884?) yılında Sason'da patlak verdi. Sason hareketi *bir Zaza-Ermeni isyanı* olarak tanımlanabilir. 1890-1904 yılları arasında Erzurum, Erzincan, Van ve Diyarbakır'da da isyanlar oldu.
'*1908 Türk Devrimi*' (gerçekte İttihatçılar'ın darbesi) gerçekleştiğinde Ermenistan için farklı bir dönemin başlayacağı umutları doğdu. Ama beklentiler boşa çıktı.
Birinci Savaş'ın orta yerinde Osmanlılar'a karşı Ruslar'la işbirliği yaptıkları gerekçesiyle Ermeniler soykırıma ve sürgüne tabi tutuldu (1915). Bu katliam İttihatçılar tarafından aslında çok önceden planlanmıştı.
Bu aşamada Türk milliyetçileri (İttihatçılar) Ermeni ve Dersim ulusal hareketlerinin kendilerine karşı birleşmesini önlemek için çaba sarfettiler. Onların planı ilkin Hıristiyan Ermeniler'i devredışı bırakıp daha sonra Kızılbaş Dersimliler'e yönelmekti. Nitekim 1915 yılında Ermeniler, 1937-38'de de tek düşürülen Dersimliler soykırıma tabi tutuldular.
Ermeni direnişi 1920'lere dek sürdü.
1917 Ekim Devrimi'nden hemen sonra savaşı sona erdirmek isteyen Bolşevikler Osmanlı hükümeti ile Erzincan'da bir ateşkes antlaşması yaptılar (5 Aralık 1917). Onu Brest-Litosvk'ta imzalanan barış antlaşması izledi (3 Mart 1918). Bolşevikler bu antlaşma ile 1877-78 savaşından (*93 Harbi*) önceki sınırlara dönmeye, Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını Osmanlılara geri vermeye razı oldular. Mondros Mütarekesi (1918) imzalanınca Osmanlı ordusu 1914 sınırına çekildi.
Mayıs 1918'de ise *Ermenistan Cumhuriyeti* kuruldu.
Daha sonra bu Cumhuriyet'e bağlı kuvvetler Osmanlı Ermenistanı'na girdiler. Ermeni-Osmanlı savaşı 1920 Haziranı'na kadar sürdü.
2 Aralık 1920'de Ermeniler'le *Gümrü Barış Antlaşması* imzalandı.
1923'te de gerçekte İttihatçılar'ın bir hizbi ve bu geleneğin bir devamı olan Kemalistler tarafından *Türkiye Cumhuriyeti'*nin kuruluşu ilân edildi.
Böylece hâlâ devam etmekte olan mevcut statüko oluştu.
1915 soykırımı benim düşünceme göre en azından kısmen *Eski Dersimliler*'i de kapsıyordu. 1937-38 Dersim katliamı, aslında 1915'in bir devamı, önceden planlanan ikinci halkasıdır.
İlkin Ermeniler, ardından paralel bir ulusal direniş sürdürmekte olan onların komşuları ve az-çok akrabaları olan Dersimliler kırıma ve sürgüne tabi tutuldular.
Böylece Türk ırkçılığına dayalı bir ulus-devlet yaratma projesinin önünde engel olarak görülen Ermeni sorunu gibi Dersim sorununun da bitirildiği ilan edildi.
Kırımların amacı da buydu zaten.
Özetlersek:
Osmanlı devleti 1231'den 1326'ya kadar tek sancaklı bir ildi. 1326 yılında Bursa'nın fethiyle ilk Osmanlı eyaleti oluştu ve devletin merkezi Bursa'ya taşındı. 1363 yılında Osmanlı devleti bir imparatorluk haline geldiğinde Asya'da Anadolu (başkenti Bursa), Avrupa'da ise başkenti Edirne olan Rumeli (Balkanlar) olmak üzere iki eyalete sahipti (*Bk. Yılmaz Öztuna*, *Devletler ve Hanedanlar,* s. *1066-1192*).
Kırmanciye (Ermenistan) genelinde Osmanlı hakimiyeti kesin anlamda 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra kurulabildi.
Osmanlılar Kırmanciye ve Kürdistan'ı çeşitli eyaletlere bölerek yönettiler.
Bu dönemde Dersim ve Zaza toprakları Rum (Sivas Eyaleti), Diyar-ı Bekr, Erzurum ve Van eyaletleri arasında bölüştürülerek parçalandı.

1398'de kurulan Rum Eyaleti kapsamına Divriği, Arabgir ve Sivas giriyordu. Çemişgezek, Harput, Ergani, Siverek, Eğin (Kemaliye) ve Bingöl (Kığı hariç) 1515 yılında kurulan Diyar-Bekr Eyaleti'ne dahil edildiler.
Sınırlar ve sancaklar değiştirilerek 1534 yılında yeni bir eyalet olarak Erzurum Eyaleti kuruldu. Erzincan (Eğin hariç), Muş'un Malazgirt ilçesi ve Bingöl'ün modern Kığı ilçesi bu eyalete bağlandılar. Kuzuçan, Hınıs, Pasin ve Mecinkerd sancakları da Erzurum Eyaleti kapsamına alındılar.
1548 yılında Diyar-ı Bekr Eyaleti'nden sancaklar alınarak Van Eyaleti kurulunca, Muş (Malazgirt hariç) bu yeni eyalete dahil edildi. Böylece Dersim coğrafyası dağıtılmış, Kırmanc-Zazalar'la yerleşik toprakların büyük bölümü Diyar-ı Bekr ve Erzurum eyaletleri arasında bölüştürülmüştü.
Bu idari sistemde (büyüklük sırasıyla *eyalet-il-sancak*), İç Dersim'in batı yarısı (Çemişgezek) Diyar-ı Bekr Eyaleti'ne, doğu yarısı Kuzuçan (Kığı dahil) olarak Erzurum Eyaleti'ne dahil edilmişti.
Esasta aynı kalmakla birlikte eyaletlerin sınırlarında zamanla bazı değişiklikler yapıldı, bazı sancaklar bir eyaletten alınıp bir diğerine bağlandılar.
Kırmanciye'de Osmanlı hakimiyetinin kurulduğu 1514 yılından Tanzimat (1839/76)'a kadarki dönemde Eski Dersim (Kalman Ocağı) genelde Erzincan'la birlikte Erzurum Eyaleti'ne, Batı Dersim ise Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı oldular. Ama bu bağımlılık büyük ölçüde görünüşte kaldı.

Tanzimat (1839) Öncesinde Kırmanc-Zaza Beylikleri

Çaldıran'la birlikte Doğu Anadolu'nun büyük bölümünde Osmanlı egemenliği kuruldu.
Şerefname'de bu dönemde bölgede mevcut olan beylikler ayrıntılı olarak anlatılmaktadır.
Burada ben bu beylikler içinden sadece Kırmanc-Zaza olanlarına kısaca değinmekle yetineceğim:

- <u>Sason ve/veya Hazro (Hazzo) Beyliği</u>: '*Azzaniler (İzzüddinler)*' diye bilinen bu emirliğin yöneticileri Şerefname'de şöyle verilirler: Mir Ebu Bekir (en ünlüsü), Hıdır, Ali (Hıdır'ın kardeşi. Şah İsmail'e Kızılbaş kıyafeti ile gidenlerden biriydi. Şah ile sıkı bir dostluk kurmuş ve Tebriz'deki Safevi sarayında iken ölmüştü), Hıdır ve Muhammed (Birini Sason aşiretleri, diğerini Şah İsmail atadı. Aralarında iç savaş vardı. Yavuz'un Mısır seferi sırasında bu ikiliden Muhammed Yavuz'a sığındı ve onun desteğiyle sonraları Sason yönetimini ele geçirdi. 1516/7-1532/3 arasında o yönetiyordu), Süleyman, (7, 8, 9, 10), Bahaddin (Onun döneminde Sason eyleti ve beyliğine Hazzo denmeye başlandı), Saruhan (1579'da Gürcistan'a bağlı Çıldır'da Osmanlılar safında Kızılbaşlar'la çarpışırken öldü), Muhammed (1579-1596) ve Ahmet (1596-?). Sason Krallığı'nın orijini ve erken tarihi için bu kitabın önceki bölümlere bakınız.

- <u>Erdelan Prensliği veya Goran Beyliği (1168-1867)</u>: Şeref Han'ın '*İran Kürtleri*' dedikleri gerçekte Goranlar'dır. Onun adını verdiği belli başlı Goran aşiretleri Siyah Mansuri, Çegni, Zengine ve Pazukiler'dir. Bunlardan Pazuki aşiretine Akkoyunlular ve Safeviler döneminde Erçiş, Adilcevaz, Eleşkirt, Malazgirt, Kığı ve Hınıs yönetimleri verilmiştir. Goranlar'ın bir dalı olan Pazuki aşireti veya beylerinin Sıwedi (Surek) aşiretine mensup oldukları da kaydedilir. Bu durum Surek/Sıwedi aşiretinin Goran olduğuna işaret eder. Pazukiler'in en ünlüsü olan Çolak Halit bir keresinde Şah İsmail tarafından 'Kürdistan Beylerbeyi' olarak atanmıştır. Çepakçur (Bingöl) ve Genç beyliklerini bir dönem için Safevi yandaşı olan Pazuki aşireti yönetti. Kığı, Pazukiler'in yoğun yaşadıkları bir yerdi. Bir aralık çok güçlenen ve bağımsızlık ilan eden Çolak Halit, Çaldıran'dan sonra Yavuz Selim tarafından öldürtüldü. 1514 savaşından sonra Kürdistan'ın ikiye bölündüğü yaygın bir kanı olmakla birlikte, 'İran Kürdistanı'nın o tarihte gerçekte Goran olduğu düşünülürse, bu sırada ikiye bölünmüş olanlar Kürtler'den çok Kırmanc-Zazalar'dır (Diğer ayrıntılar için bu kitabın IV. Bölümü'ne bakınız).

- <u>Çemişgezek Beyliği</u>: Melik-Şahiler veya Melkişiler diye bilindiler (bu emirliğin tarihi için IV. Bölüme bakınız).

- <u>Dünbülü/Dümbuli Beyliği</u>: Merkezleri Hoy ve o civardaki Sökmen-abad olan Dümbüliler, Ezdi idiler. Bu aşiret 1514 savaşının olduğu Güney Azerbaycan'daki Çaldıran'ın yanısıra Ebka ve Süleymansaray taraflarında da vardı. Minorsky, bu aşietin bir Bohtan aşireti olduğunu yazmaktadır. Şerefhan da onlara '*Dümbul-i Boht*' demektedir. Sonraları buradan Azerbaycan'a göçedip Hoy'a bağlı Sekman-abad (Sukman-abad, Söğman-abad) nahiyesine yerleşmiş ve burada bir beylik kurmuşlardır. Akkoyunlular döneminde kendilerine Şemdinan ve Hakkari'nin bir bölümünün de yönetimi verildi. Şah Tahmasp, Hoy ve Sukman-abad'ı ayrı bir eyalet haline getirip onlarda bıraktı. Dümbüliler, Sultan Süleyman zamanında Kotur, Bargiri, Abağa, Süleymansaray ve Çaldıran'ı da ilhak ettiler. Bir 19. Yüzyıl kaynağı onların Şii olduğunu ve artık Türkçe konuştuklarını kayddeder.

- <u>Sıwedi (Sıvıdi, Surek) Beyliği</u>: Şerefname'nin çevirmeni M.A.A, Surek sözcüğünün *Kırmızı* veya *Kırmızıcık/Kızılcık* demek olduğunu söyler. Bu beylik Siverek'in kendisinde değil, Abbasiler peryodunda veya Haçlı Savaşları sırasında Siverek'ten göçüp gelenler tarafından Genç ve Bingöl (Çebakçur, Chanzit)'de kurulmuştur. Yöneticileri, Şii oldukları söylenen Bermek-oğulları'dır. Safeviler'in Çaldıran yenilgisinden sonra yıkılmıştır.

- *Palu-Bağin, Piran-Eğil ve Çermik-Berdenç Beylikleri (Mırdasiler)*: Bazen hep birlikte Eğil Beyliği veya Mırdasi Hükümdarları (Mırdas Beyleri) başlığı altında işlenen Eğil, Piran, Palu-Bağin, Berdenç ve Çermik beylikleri 1030'lardan itibaren Mırdasiler tarafından yönetilmiş veya bu aşirete dayanmışlardır. Kilaboğulları diye de bilinen Mırdasiler Eğil'e 1030'da Halep'ten gelmişlerdir. Rivayete göre bu beyliklerin tarihi Abbasi soydan olduğu söylenen Pir Mansur adında birinin Hakkari taraflarından Eğil'e gelerek Piran (Dicle) civarında yerleşmesi ve burada bir ocak kurup yörede yerleşik bulunan Mırdasileri ve diğer aşiretleri kazanması ile başlamaktadır. Pir Mansur'dan sonraki yöneticilerin adları şöyledir: Pir Musa, Pir Bedir, Bulduk (Selçuk istilası sıraları), İbrahim, Muhammed. Muhammed'den sonra onun üç oğlu İsa, Timurtaş ve Hüseyin yönetmişler. İsa Eğil'i; Timurtaş Palu, Bağin Kalesi ve dolaylarını; Hüseyin ise Çermik ve Berdenç'i yönetmiştir. Şerefname'deki bilgilere göre Palu Beyliği'nin ilk yöneticisi Eğil hükümdarı Muhammed'in oğlu Emir Timurtaş'tır. Onu takiben Şeref-Name'nin yazıldığı 1597 yılına kadar şu isimler yönetmiş: Hamza, Hüseyin (Akkoyunlular'ın çöküş dönemi), Cemşid (Safevilere karşı Osmanlılarla tavır aldı. Bir aralık Palu Beyliği'nin yönetimi Kızılbaşların eline geçtiyse de Yavuz Selim tarafından geri alındı), Hüseyin, Hasan (1577-1580 arasında yönetti), Süleyman (1580-?), Yusuf, Ahmet (?-1593), Süleyman (ikinci kez, 1593-97). Sonraki Palu beyleri Timurtaş'ın, Çermik beyleri ise Hüseyin'in soyundan inmeydiler. Çermik Beyliği, bir süre Kızılbaşların (Safevilerin) yönetiminde kaldıktan sonra Yavuz Selim'in desteğiyle Muhammed adındaki yönetici zamanında geri alınmış ve o tarihten itibaren Osmanlı devletine bağlanmıştır. Şeref Han'ın kaydına göre Şerefname'nin yazıldığı 1597 yılında bu beyliği halen Muhammed yönetiyordu.

- *Şırvan/Şervan Beyliği (1264-?)*: Van Gölü çevresindeki bu emirliğin toprakları Adilcevaz, Erciş, Bargiri, Avıl, Eruh, Kıfre ve Sebistan kalelerini içeriyordu. Şerefname'de kayda geçen bir rivayete göre bu beyliğin kurucuları Kafkaslar'daki Büyük Şirvan krallarının (Şirvanşahlar) soyundan gelen üç kardeşti. Yöneticileri: Hasan, Muhammed Gewr (Hasan'ın beş oğlundan biri. Babası sağken Sebistan kalesinin emiriydi. Babası ölünce Kifre hükümdarı oldu), Ebdal (M. Gewr'in oğlu), Şah Muhammed (*M. Gewr'in torunu. Kürt beyleri bölgede kendi yönetimini kuran Şah İsmail'e bağlılık bildirmeye gittiklerinde, onlarla birlikte olan Sason Emiri Ali ile Kifre/Şirvan emiri bu Mir Şah Muhammed hariç, gerisi tutuklandılar. Zaza olan bu ikili Şah'a Kızılbaş giysileri ile gittiler*), Muhammed (Bargiri kalesini yönetiyordu. Şah İsmail'le iyi ilişkileri vardı), Ebdal (Şah İsmail yandaşı), Mahmut, Hasan Kurneli (Sultan Selim'in Divanı tarafından atanmıştı), Zeynel (1567-1597), Ebdal (1597-?). Bu emirliğin yöneticileri Şirvan Emiri Muhammed Gewr'in çocukları ve torunlarıydılar. Muhammed Gewr, Dersimli Derviş Gewr'le aynı nisbeyi (*Gewr*) taşımaktadır.

- *Zırkan Beyliği (Ezrakiler)*: Şerefname'nin aktardığına göre İmam Ali soyundan gelenler tarafından kurulmuş olan bu beylik, Derzini, Gırdıkan, Atak ve Tercil kalelerini kapsıyordu. Yöneticileri *Seyit Hasan bin Abdurrahman*'ın soyundan idiler. Bu adam Mavili Şeyh/Seyit anlamında *Şeyh-i Ezraki (Seyit Hasan Ezraki)* diye de bilinmiştir. Şerefname'nin kaydettiği rivayete göre Emir Artuk zamanında Şam'dan gelip Mardin'e yerleşmiş ve Artuk'un kızıyla evlenmiştir. Ona Tercil Mardin ve çevresinin yönetimini veren *Emir Artuk bin Ekseb* olmuştur. Akkoyunlular zamanında Bitlis beyliği de bir dönem için Zırkanlılar'a verilmiş gibi. Zırki adının Ezrak sözcüğünden türediği söylenir. Derzini beylerinin ilki olan Hamza, Şah İsmail Safevi'ye bağlı iken, ondan sonraki Muhammed Yavuz Selim'e bağlandı. İlk Atak beyi Zırkanlı Ahmet bin Mir Muhammed, Şah İsmail'in çağdaşı olup ünlü biriydi. Şah İsmail, '*Diyarbekir ve Kürdistan*'da hakimiyet kurduğunda Atak'ı Kızılbaş aşiretlerden Kaçarlar'a verir (1508). Ama Çaldıran yenilgisini takiben Safeviler'in bölgedeki valisi *Han Muhammed Ustaclu* öldürüldü ve Kızılbaşlar'ın yönettiği topraklar Kürt aşiretleri tarafından savaş yoluyla ele geçirildi. Bu sırada ele geçirilen yerlerden biri de Atak oldu ve bu kalenin yönetimi Yavuz Selim'in onayıyla geri Zırkanlı Ahmet'e verildi. Ben, bir Şii olduğu söylenen *Mayyafarkin ve Amed Tarihi*'nin yazarı İbn'ül Erzak El Farıki'nin Zırkanlılar (Ezrakiler) ile ilişkili olabileceğini düşünüyorum.

- *Kilis Beyliği*: Şerefname'nin kaydettiği rivayete göre Kilis beyleri kardeş yada amca çocukları oldukları söylenen Şemseddin (Şemu, Şenbu), Bahaddin (Behdin) ve Menteşa (Mend) adındaki üçlüden Menteşa'nın soyundan gelmeydiler. Hakkari beyleri Şemseddin'in, İmadiye beyleri ise Bahaddin'in soyundan idiler. Mend, Eyyübiler'le işbirliği yapmış ve kendisine Antakya dolayındaki Kusayr nahiyesi verilmiştir. Buraya yerleşen Mend (*Menteşe*) ve aşireti daha önce o yörede yerleşik bulunan Yezdiler'in kendisine katılımı ile güçlenip ünlenir, Cun ve Kilis taraflarının egemeni haline gelir. Bu sırada Eyyübiler tarafından Şam ve Halep beylerbeyi olarak atanır ki, burası Halep, Şam ve Hama'dan Maraş'a dek geniş bir alana yayılmış bulunan Yezdiler'in yoğun yaşadığı bir bölgeydi. Kilis Emirliği'nin yöneticileri Şerefname'de şu şekilde verilmektedirler: Mend (Menteşe), Arab (Mend'in oğlu), Cemal, Ahmet (Bunun döneminde 1264'te Eyyübi devleti çöktü. Onların toprakları 1250'de doğan ve Yavuz'un 1516'daki Osmanlı seferine dek yaşayan Memlükler'in eline geçti. Mısır memlükleri Harput ve Malatya'ya dek etkindiler), Habib, Kasım, *Şeyh İzzeddin* (Yavuz'un 1516/7'deki Mısır seferi sıralarında Memlükler'e bağlı Kilis emiri bir Yezdi şeyhi olan bu İzzeddin'di. Onun çocuk bırakmadan öldüğü, böylece Osmanlılar'ın kontrolüne geçen Kilis Eyaleti'nin Canpolat Bey'e verildiği kaydedilir). Bu beyliğin Yezdi olduğu anlaşılmaktadır. Batı Anadolu'daki Menteşe Beyliği de bence Yezdiler ve Menteşe aşireti ile ilişkili olabilir.

Dersim-Kızılbaş Sorununun Tarihsel Kökeni ve Evrimi (Uluslaşma Süreci ve Ulusal Hareket)

Kırmanciye'de Osmanlı egemenliği ancak ilkin rakip Akkoyunlular'la ve daha sonra da Safeviler ve Kızılbaşlar'la uzun ve kanlı savaşlar sonucunda kurulabildi.

Akkoyunlu-Osmanlı çatışmasında Akkoyunlular'ın tarafında gördüğümüz Dersim, Safevi-Osmanlı çatışması döneminde ise başlangıçtan itibaren Safeviler'in tarafındadır.

Ama ilkin Akkoyunlular'ın (1473), sonra da Çaldıran Savaşı (1514)'nda Safeviler'in yenilgisi olayların seyrini değiştirir ve yalnız kalan Kırmanciye'nin sonraki tarihi ve kaderi üzerinde belirleyici denebilecek bir rol oynar.

Yüzlerce yıl sürecek olan Kızılbaşlar'ın tek tek tespiti, izole edilmeleri, ya inançlarını bırakma ya da kırımlar yoluyla ortadan kaldırılma seçenekleri arasında tercihe zorlanmaları peryodu başlamıştır artık.

Türkler'in Tarihi adlı kitabında Doğan Avcıoğlu'nun işaret ettiği gibi Selçuklu ve Moğol yönetimlerinin çöküşünden sonra, yani 14./15. yüzyıllardan itibaren Anadolu'nun doğusu ile batısı birbirlerinden ayrı ve farklı bir doğrultuya girerler.

Avcıoğlu'na göre Türkiye'de bir '*Doğu Sorunu*'nun ortaya çıkması bu döneme rastlar.

'*Doğu Sorunu*'nun başlangıcı Avcıoğlu'nun küçük bir "*Doğu Anadolu Devleti*" (siz *Kırmanciye Devleti* diye anlayın) olarak tanımladığı Diyarbakır başkentli Akkoyunlu devletinin doğuşu (özellikle Uzun Hasan dönemi) veya Karamanlılar peryodu kadar geriye götürülebilirse de, bence bu sorunun kesin başlangıç noktası Kırmanciye'nin Osmanlılar tarafından işgal ve ilhak edilmesi ve buna karşı gelişen direniştir.

Bu direniş ne Ermeni, ne Kürt, ne de başka birilerinden, ama Kızılbaşlar'dan geldi. 1500'lerden Tanzimat (1839)'a kadar yaklaşık üç asır boyunca Osmanlı egemenliğine karşı direnenler, Osmanlı'nın yaşam hakkı tanımadığı ve imhayı amaçladığı Kızılbaşlar oldu.

Başka deyişle 'Doğu Sorunu' denen şey, bir *Kızılbaş Sorunu* (Alevi Sorunu) olarak başladı ve Tanzimat'a kadar da öyle kaldı.

Kendisini dinsel görünüm altında dışa vuran sosyal ve siyasal bir sorundu bu. Bu dönem boyunca ne bir Ermeni Sorunu, ne de Kürt Sorunu mevcuttu. Üstelik Kürtler Osmanlı'nın ayrıcalıklı müttefikleri idiler.

Altı çizilmesi gereken bir tarihsel gerçektir bu.

Halk arasında bugün hala revaçta olan *Alevi Milleti* (*Mılete Elevi)* konseptinin, yani Alevilerin ayrı bir 'millet' olduğu fikrinin işte bu tarihlerde doğmaya başladığını ve 38 direnişçilerinin kafasındaki toplum ve yönetim modelinin de bu deneyimden esinlendiğini, yani kabaca Safevi modelinde bir 'Kızılbaş devleti' olduğunu not etmeliyim. Sonraki asırların baskı, kırım, kuşatma ve tecrit koşulları içinde giderek netleşip pekişecek olan bu görüşün temelinde Safevi (Yesevi) devrimci hareketinin faaliyeti, özellikle de 1501/2 yılında Safevi devletinin kuruluşu ve Kızılbaşlığın bu devletin resmi dini olarak deklere edilmesi olgusu yatmaktadır. *Wild Life Among The Koords* (London, 1870) adlı kitabında Major Frederich Millingen, '*Doğu'da din milliyetin sinonimidir*' derken haksız değildir. Dilin önemsenmediği bu devirde birliği yaratan özellikle Kızılbaş inancıydı. Bağlı olarak Kırmanciye ve Dersim hudutları da bugün aydın çevrelerde yapıldığı gibi dilin değil, dinin ve kültürün hudutlarıyla tarif ediliyordu. Bu tarif Osmanlı idari bölünümünde kabaca ilkin Rum Eyaleti'ne, daha sonraları ise başkenti Sivas sancağı/kenti olan Sivas Eyaleti (eski Kapadokya) ve yakın çevresine denk düşüyordu. Burası Kızılbaş ayaklanmalarının merkez bölgesiydi. Gelenekteki *Pir Sultan-Hızır Paşa* çatışması da burada cereyan etmiştir. Sözünü ettiğimiz gelenekteki Sivas'tan modern Sivas kenti değil, onun da bağlı bulunduğu Sivas Eyaleti (Eyalet-i Rum) anlaşılmalıdır. Dinsel, etnik ve ekonomik olmak üzere iki-üç yönlü baskı altında bulunan sade halkın hudut tarifinde (modern aydın tabakasının dil-eksenli tarifinde değil) bugün de yaklaşık bu düşünce egemendir.

Dersim direnişlerinin veya yurtseverliğinin sancağı da 1514'ten 1938'e kadar yaklaşık 500 yıl boyunca Kızılbaşlık (Alevizm) olmuştur. Son 500 yılın tarihsel pratiği, Dersim direnmelerinde Kızılbaşlık (Safevilik) faktörünün gerçekten de önemli rol oynadığına işaret eder.

Dersim, Tanzimat'a gelindiğinde Kızılbaş özgürlüğünün yaşatılabildiği tek toprak üssüydü. Baskıdan kaçanların kendi can güvenlikleri için Dersim dışında gidebilecekleri başka bir sığınak mevcut değildi. Anadolu'da işgal edilememiş ve boyun eğdirilememiş tek coğrafya parçası Dersim'di.

Tanzimat'tan itibaren giderek *Dersim* adını alan sorun, Tanzimat'a kadar Kızılbaş Sorunu'nun bir parçası olarak mevcuttu. Kızılbaş Sorunu, Tanzimat sonrasında adım adım ekseninde Dersim olan ve esas olarak Dersim tarafından temsil edilen bir soruna dönüştü.

Tanzimat'tan 38'e kadarki süreçte, özellikle Birinci Savaş yılları ve hemen sonrasında Dersim'in kendisinde uzun süredir tek başına kalmış olmasının ve etnik farklılığının da katkısıyla bir *Dersim fikri* (*Dersim'in etrafından farklı ve ayrı bir ulus olduğu düşüncesi*) ve yanısıra Türk askeri kaynaklarının deyimiyle '*Dersim'in istiklali*' (Bağımsız Dersim) fikri oluştu. Dersim'de uzunca bir süre fiili planda zaten bir özyönetim mevcuttu. Bu statü, uluslararası bir tanınmadan yoksun da olsa, 38'e dek sürdü. Kısacası Dersim fikri ve özgür-bağımsız bir Dersim talebi yaşanmakta olan pratikten çıkmışlardı ve fiili durumla tutarlılık taşıyorlardı. 38 İşgali ve soykırımı sonrasında bu fikirler karartıldı ve giderek unutuldu. Desmala Sure'nin yaptığı yüzyıllık Dersim direnişleri çağının bu fikirlerini, yani Dersim'in ayrı bir ulus olduğu fikri ve öz-yönetim talebini bilince çıkarmak, yeniden canlandırmak ve programlaştırmak oldu. Dersim'in direndiği ve bu sayede özgür yaşadığı bir çağda kendisi hakkında ne düşündüğü, bir soykırımla işgal edildikten sonraki döneme kıyasla çok daha önemliydiler.

Dersim-Kızılbaş Sorunu'nun doğuşu ve 1500'lerden günümüze kadarki tarihsel evrimi kısaca bu şekilde özetlenebilir. Açık ki, tarih, 1514-1839 sürecinde *Kızılbaş Sorunu*, 1828/1839-1938 sürecinde ise *Dersim Sorunu* olarak tanımlanmış olan ve birbiriyle tamıtamına örtüşmeseler de kesinlikle ilişkili olan iki siyasal sorun ortaya çıkarmıştır.

Bu sorunlara Kürt veya Zaza patenti yapıştırmak, bugünkü ideolojik duruşlara ve politik taleplere meşruiyet kazandırmak için tarihte dayanak arama çabasıdır. Bu tür çabaların tarihsel ve pratik bir değeri yoktur. Çünkü Dersim, 38 öncesinde Kürdistan veya Kürt

bağımsızlığı için mücadele etmedi. Ama Mütareke Dönemi denen yıllarda doğan fırsatı değerlendirmek için Kürdistan'ın kendisinde bir varlık olmayı başaramayıp sadece dış destekle iş gören Kürt milliyetçileri kendi taleplerini Dersim direnişini kullanarak güçlendirmeyi denediler. Öyle görünüyor ki, Kürdistan Teali Cemiyeti'yle ilişkili olan ve bu cemiyetin Ümraniye'deki şubesini kuran Koçkirili Alişan ve Haydar kardeşler ile bu ikilinin etkisinde kalan Mehmet Nuri'den bu konuda bir ölçüde destek de buldular. Böylece zorunluluklar nedeniyle İç-Dersim'deki direnişi dışarıya karşı temsil tekeli edinen, ama muhtemelen hepsi Dersim'in Kürtçe konuşan aşiretlerine mensup olan bu figürler, anlaşıldığı kadarıyla olayı kendi kişisel çıkar ve eğilimlerine uygun bir yorum içinde sundular. Kimbilir, belki de onlar böyle yapmakla Dersim Sorunu'nun özgünlüğünü bilmeyen dış dünyanın Kürdistan konusundaki olumlu yaklaşımdan kendilerince yararlanmayı düşündüler. Başka deyişle iki tarafın ilişkilerinde karşılıklı bir yararlanma da sözkonusu olabilir.

Dersimliler'in orijinal ve esas çekirdeğinin Mamakanlar'dan oluştuğunu ve buna daha sonraları Part bir öğenin de katıldığını uzunca ve tekrar tekrar anlattım. Bu ilk çekirdeğe daha geç dönemlerde katılan etnik unsurlara da değindim. Böylece modern Dersim'in etnik bakımdan saf değil, ama bir senteze tekabül ettiğini ortaya koydum. Dil ortaklığı boyutuna aşırı vurgu düşerek bu sentezi kendisinin redettiği tekil bir adla ve ısrarla Zaza olarak tanımlamak isabetli değildir. Dersim içinin kendi bileşiminde Zaza dediği aşiretler Suran, Çarekan, Ciban ve Yusufan aşiretleridir. Bunların Dersim içi ve yakın çevresinde belirmeleri geç bir tarihe denk düşer. Üstelik Çarekan ve Suran adlarının Dersim'de akla getirdiği ilk şey, İç-Dersim'i Tanzimat'tan 38'e kadarki süreçte kuşatma altında tutmuş olan derebeylik rejimidir. İç-Dersim'i çevreleyen bu derebeylerinin genel tutumu özgür ve direnen İç-Dersim ile devlet arasında değişen güç dengelerine bağlı olarak gidip gelmek, kim güçlüyse ona yanaşmak olmuştur. Kısacası Dersim içini onun redettiği, Sünnilik, derebeylik ve işbirlikçilik gibi yorumladığı bir kavramla tanımlamak bir dayatmadır. Bu tür dayatmalar sonuçta gönüllü birliklere değil, ayrılıkları ve farklılıkları daha da derinleştirmeye hizmet eder. Kökleri milliyetçilik çağı öncesinde yatan siyasal sorunları etnik aidiyetle veya sadece bu boyutla açıklamak doğru değildir. Sonraki 500 yılın tarihsel ve siyasal pratiğini, dinsel-siyasal bölünmeleri ve gelenek farklılığını da görmezlikten gelen bu tutum, dil birliğinden ileri gelen ortaklığı milliyetçi zorlamalarla bir ayniyet ve özdeşlik gibi yorumlamaktadır. Dersim Sorunu'nun özgünlüğünü görmeyerek, çok yeni bir olgu olan Zaza uyanışını yüzlerce yıl gerilere dayanan bir siyasal sorunla karıştırmaktadır.

Yukarıda sözünü ettiğim beş asırlık tarihsel evrimde halkımızın kahramanlık çağının son büyük önder kuşağını temsil eden Şah Cüneyt'in, Dersimli Şah Hasan (Uzun Hasan)'ın, Şah Haydar (Pir Sultan, Seyit, Düzgün Bava)'ın ve oğlu Şah İsmail'in adları; 1514 (Çaldıran), 1839 (Tanzimat) ve 1938 (Soykırım) tarihleri çok kritik dönemeçlerdir.

Aşağıda burada sözünü ettiğim bu beş asırlık süreçte yeralan başlıca olayların bir özetini vereceğim.

Unutmamak gerekir ki bugünkü ideolojik-siyasal eğilimlerin, bölünme ve çatışmaların bir bölümü 1500'ler, bir diğer bölümü de Tanzimat sonrasında şekillenmeye başlamış, TC'nin kuruluşunu takiben varlıklarını sürdürmüşlerdir. Sözgelimi Zazaca, Türkçe ve Kürtçe konuşan nüfus içinde etkileri bugün de sürmekte olan dinsel-siyasal çatışmanın kökleri 1500'lü yıllar kadar gerilere dayanır. Bu bölünme geçen beş asırlık süreçte birbiriyle çatışmalı iki siyasi gelenek yaratmıştır. Örneğin Kırmanc-Zaza bölünmesinin ekseninde tamda bu gelenek çatışması vardır. Dımılki konuşan halkın direnişinin bir-iki istisna dışında hep Dersim tarafından temsil edilmiş olması bir tesadüf değildir.

Dersim-Kürt ilişkilerinin arkaplanı da 1500'lü yıllardan itibaren yaşanan bu aynı süreçte yatmaktadır.

Bu ilişkilerin bazı boyutlarına kısaca dikkat çekmek istiyorum.

R. Olson, Şeyh Ubeydullah Nehri hareketini ilk Kürt ulusal hareketi olarak tanımlar. 'Kürt' diye bilinen Nehri ailesi gerçekte Gilan orijinliydi.

İlk Kürt örgütlerinin en önemlisi ve tüm Kürdistan çapındaki ilk örgüt, 1918'de İstanbul'da kurulan Kürdistan Teali Cemiyeti'ydi. Bu örgütün kurucusu Seyit Abdülkadir, Ubeydullah'ın oğlu olup aynı Gilani aileye mensuptu. Abdülkadir Geylani'nin soyundan gelen ve başlangıçta onun kurduğu Kadiri tarikatına mensup olan bu şeyhler, Şemdinan'ın merkezi Nehri'ye yerleştikten sonra Nehri Şeyhleri diye ünlendiler ve zamanla tarikat değiştirip Nakşibendiliğe girdiler.

Kürdistan Teali Cemiyeti içinde Alişer, Mehmet Nuri ve daha başka Dersimli öğeler de vardı. Dersimli aydınlar arasında Kürt milliyetçiliğinin ilk kez az-çok kabul görmeye başlaması da Batı desteğiyle bir Kürdistan kurulacağı beklentisinin güçlü olduğu bu döneme rastlamaktadır (1918-20). Ama yakından incelendiğinde bu örgüt içinde Kürt milliyetçiliği ile Dersim yurtseverliği veya Alevizm arasında problemler yaşandığı kolaylıkla görülebilir.

Irak'ta 1918 yılındaki ilk Kürt isyanına öncülük eden ve 1922'de Süleymaniye'de kendisini 'Kürdistan hükümdarı' ilan eden Şeyh Mahmut'un mensup olduğu Berzenci şeyhleri ailesi de Goran ve Ehl-i Hak kökenliydi.

1950'lerin sonunda Türkiye'de 'Doğuculuk' biçimi altında yaşanan ulusal uyanış Kırmanc-Zazalar'ı da kapsadı. Demokrat Parti hükümetinin 1959'da 'Kürtçü' oldukları gerekçesiyle tutukladığı 49'lar ile darbe sonrasında 27 Mayısçılar'ın aynı gerekçeyle Batı'ya sürgün ettikleri 55'ler arasında sayıca az da olsalar M. Ali Demir, Niyazi Okaygün, Sait Kırmızıtoprak ve Faik Bucak gibi Kırmanc-Zaza kişiliklere de rastlanır. 1974/75 sonrasında kurulan Kürdistan örgütlerinde Kırmanc-Zaza aydınları daha önemli bir yer işgal ettiler. Bu, eksende Kürt sorununun bulunduğu bir ayrışmada Kürdistan hareketine (ezilen ulusa) verilen anlamlı bir destekti. Önemli bir kavşakta Türk şövenizmi ve milliyetçiliğine karşı ortaya konmuş onurlu bir tavırdı. Ama bu dönemin Kürdistan örgütleri arasında veya içinde Dersimli ve Alevi öğeler ile Kürt milliyetçiliği arasında bir sürtüşme hep varoldu. Açık yada örtülü biçimler altında yaşanan bu sürtüşmenin nedenlerinden biri Kürt hareketinin Dersim ve Aleviler'e bakışındaki çarpıklıktı.

Sürece önyargısız bakıldığı taktirde Sait Kırmızıtoprak'tan başlayarak Kürdistan hareketinde devrimci ve sosyalist eğilimde ısrar edenlerin özellikle Dersimliler ve Aleviler olduğu görülecektir. Biraz da bu nedenle Kürt hareketinde Dersimi öğelere genelde

'yabancı' gözüyle bakılmış, açıkça ve yüksek sesle telaffuz edilmese de *Tekoşin* gibi Dersimi yönü ağır basan örgütler 'Kürt' sayılmamıştır. Daha 1978/9'da PKK'nın Kürt hareketine yönelik bir derin devlet tertibi olduğunu açığa çıkaran Tekoşin hareketi, devlet destekli PKK saldırıları karşısında yirmi yıl boyunca yalnız bırakılmıştır.
Kırmanc-Zaza sorununun bilince çıkarıldığı 1980'li yıllardan bu yana yaşananlar kökleri gerilere dayanan gelenek çatışmasının rolünü daha açık biçimde ortaya koymuştur.
Müslüman kesimde Nakşiliğin etkisi bu çatışmayı derinleştiren bir rol oynadı. Bu tarikatın Anadolu'ya ilk kez Fatih Sultan Mehmet zamanında Irak ve Suriye üzerinden sokulduğu, Sünni Osmanlı sultanlarından rağbet ve destek gördüğü kaydedilmektedir. Doğu Anadolu'da Osmanlı hakimiyetinin kuruluşu ve Kızılbaş kırımları sürecinde Nakşiliğin aktif rol oynadığı, önce Osmanlı, sonra da TC yönetimleri tarafından Dersim'e ve Kızılbaşlığa karşı kullanıldığı, Türkiye ve Kürdistan'da genelde gericiliği beslediği sır değildir.
Kürtler ve Zazalar arasında Nakşiliği yayan Mevlana Halid'in ailesi oldu. Onun kurduğu kol '*Halidiye*' diye ünlendi. Kürt hareketinde ve Şeyh Sait'in Zaza isyanında Nakşi şeyhleri önemli rol oynadı. Nehrili Şeyh Ubeydullah, Mustafa Barzani ve Palulu Şeyh Sait Mevlana Halid'in halifeleri olan Nakşi şeyhlerinin soyundan gelmeydiler. *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler* başlıklı kitabında Ziya Gökalp'in yazdığına göre Nakşibendi şeyhi Mevlana Halid de Şehrizorlu bir Awroman, yani Goran'dı.
Aslında yakından incelediğinde Kürtler'in ruhban sınıfının çekirdek olarak Gilani veya Goran orijinli olduğu görülecektir.

Osmanlı ve Türk Yönetimlerine Karşı 500 Yıllık Mücadele
Çaldıran yenilgisini takiben çok geçmeden Kırmanciye (Ermenistan) genelinde henüz kendini güvence de görmese de Osmanlı hakimiyeti kurulur ve Çemişgezek Beyliği bile sadece ismen de olsa Osmanlılar'a tabi hale gelir.
Osmanlı'nın yaptığı yeni idari bölünümle birlikte *Kürdistan* adının genişletilerek kullanılması ve giderek Kırmanciye (Ermenistan) adının yerini almaya başlaması da bu döneme rastlıyor.
Kürt öğenin yayılması ve güçlenmesi bu dönemin dikkat çeken yönlerinden biridir. Böylece bir ve aynı ülke Ermenistan ve Kırmanciye adlarının yanısıra Kürdistan olarak da bilinmeye başlar ki, bunlar bir ve aynı coğrafyanın alternatif adları olarak hâlâ kullanımdadırlar. Bunda Kürt-Osmanlı ittifakının ve müttefik Kürtlere tanınan ayrıcalıkların rolü büyüktü. Bu durum Kırmanciye'yi yurt edinmiş üç eski ve komşu halkın, Ermeniler, Kırmanc-Zaza'lar ve Kürtler'in çağlar içinde değişen konumlarına ve karşılıklı güç dengelerine de ışık tutmaktadır.
Çaldıran'da Safeviler ağır bir yenilgi alarak etkisizleşmiş olsalar da Osmanlı'nın Safevi (Kızılbaş) korkusu sürüyordu. Kırmanciye sathındaki Safevi yandaşı güçlü Kızılbaş varlığı, özellikle Osmanlı'nın henüz doğrudan hakimiyet kuramadığı Dersim'in zor coğrafyası, aşiret yapısı, silahlı olması ve Kızılbaşlığı Osmanlı'yı ürkütüyordu. Üstelik Moğol istilasından Yavuz Selim'in Çaldıran savaşına giderken yol boyunda yaptığı Kızılbaş kırımına kadarki süreçte Dersim ağzına kadar dolmuş, her an taşabilecek bir büyük sığınağa dönüşmüştü. Dersim'in taşacağı korkusu 1938'e dek merkezi yönetimlerin korkulu rüyası olmaya devam etti.
Çaldıran sonrasında yeralan Osmanlı-Safevi çarpışmaları sürecinde (1533-34/36, 1548-49, 1553-55, 1578-90, 1603-1612, 1615-18, 1630-39, 1722-27, 1730-54, 1775-79 ve 1821-23), Dersim ve Kızılbaşlar kendilerini bir iç-tehdit (iç-düşman) olarak gören ve toptan imha siyaseti güden Osmanlı yönetimine karşı Safeviler'i desteklemeyi sürdürdüler.
Sorun, bir varlık yokluk kavgasıydı.
Aşağıda beş asırlık bu kavgayı 1514'ten 1839'a ve 1839'dan 1938'e olmak üzere iki döneme ayırarak ele alacağım.

Birinci Aşama: 1500'lerden Tanzimat'a (Kızılbaş ve Celali Direnmeleri)
Hepsi 15'inci yüzyılda yeralan Şeyh Bedrettin olayı (1413-1421), Şah Cüneyt, Şah Hasan ve Düzgün Bava (Şah Haydar Safevi, Pir Sultan)'nın girişimleri Osmanlılar'a karşı mücadelenin erken evresidir. Sonraki Kızılbaş ayaklanmaları 16.-18. yüzyıllar arasına, sürmekte olan Safevi-Osmanlı çatışması peryoduna denk düşerler. Dersimliler tüm bu ayaklanmalara aktif şekilde katıldılar.
İlkin 1511 yılında *Hasan Halife* ve oğlu *Şah Kulu* (Baba Tekeli, Karabıyıkoğlu, Osmanlı kaynaklarında Şeytan Kulu)'nun isyanlarını görüyoruz. Teke Eli'nden (Korkudili ilçesine bağlı Yalımlı köyünden) olan bu ikili kaynaklara göre Safevi Şah Haydar'ın halifeleriydi ve halkı Şeyh Haydar'a çağırıyorlardı. Dersim geleneğinin bu ikiliye de bazı referanslar içerdiğini sanıyorum.
Çaldıran-öncesine rastlayan bu ayaklanmanın etkileri İç-Dersim ve Erzincan'a dek yayıldı.
Ardından Dersim (Çemişgezek)'de üstlendiği anlaşılan *Nur Ali Halife* (Nureddin Halife)'nin Şah İsmail adına yeni bir ayaklanma başlattığını, Sivas'ı kuşatıp halifesi olduğu Şah İsmail adına hutbe okuttuğunu görüyoruz (1512).
Bunu Yavuz'un 1514'teki Doğu seferi ve bu sırada yapılan Kızılbaş katliamı izledi.
Çaldıran'la birlikte Safevi yükselişi önlendi.
Güçler dengesinin Kızılbaşlar aleyhine döndüğü Çaldıran-sonrasının acımasız baskı ortamında bu kez daha çok savunma amaçlı Kızılbaş direnmeleri patlak verdi. Yozgat dolaylarında başlayan *Baba Zünnun* (1527), *Kalender Çelebi* (1527), vd gibi.
Balım Sultan'ın kardeşi olan Kalender Çelebi önemli bir kişilikti. Ortaya kayduğu direniş de tek kelimeyle müthişti. Onun bu direnişi bazı kaynaklarda bir ikinci Babai isyanı olarak tanımlanır.
18. yüzyıldan itibaren ayaklanmaların hızı kesilmiş görünür.
1826'da Yeniçeri Ocağı tasfiye edilir ve Alevi/Bektaşi ocakları devlet tarafından Nakşiler'e devredilir.
19. ve 20. yüzyıl Kızılbaş direnmeleri ağırlıkla Dersim damgası taşırlar.

16'ıncı ve 17'inci yüzyılda tanık olunan bir seri diğer ayaklanma veya direnişler ise *Celali* ortak adı altında bilinirler. Bu direnişler 1519, 1526-28, 1595-1610, 1654-55 ve 1658-59 tarihlerinde yeraldılar. Dersimliler'in bu sürece de yoğun biçimde katıldıklarını görüyoruz.
Celali adı, bu dalgayı ilk başlatan ve Amasyalı ya da Bozoklu olduğu söylenen Şeyh Celal'in adından gelmedir. Amasya ve Bozok, Rum (Sivas) Eyaleti'ne dahillerdi. Daha önce sade halkın tarifinde Dersim (Kırmanciye) hudutlarının bu eyaletle ve yakın çevresiyle örtüştüğüne dikkat çekmiştim.
Bazı kaynaklara göre Yavuz Sultan Selim'in son zamanlarında Mehdilik davasıyla ortaya çıkan Şeyh Celal, Tokat taraflarında (Turhal'da) etrafına topladığı yirmi-bin kadar kişiyle Karahisar'ı alarak Ankara üzerine yürümüş, ama sonunda Ferhat Paşa ve Şehsuvaroğlu Ali tarafından yenilgiye uğratılıp öldürülmüştür (1519).
The Kurds adlı kitabında İzadi'nin yazdığına göre Celaliler'e adını veren ünlü Şeyh Celal bir Dımıli ve Kızılbaş'tı. Ruh göçü inancından hareketle şahlığın Birinci Şah İsmail'den kendisine geçtiğini söyleyerek Şah İsmail adını almış ve Çaldıran yenilgisinin intikamını almayı amaçlamıştır.
Şeyh Celâl'in bu isyanına Celali hareketi adı verildi ve bu ad bu tarihten (1519) sonraki 200 yıl boyunca Osmanlı otoritesine karşı tekrar tekrar patlak veren direnmelerin hemen tümünün ortak adına dönüştü. Bu peryodun Kızılbaş direnmeleri de artık Celali hareketinin birer halkası olarak görünürler.
Celali adıyla bilinen bu direnişleri Kızılbaş ayaklanmalarından ayırma çabası kasıtlı bir zorlamadır. Çünkü Celali denen hareketlerin birçoğu da ruhun inkarnasyonu olduğunu söyleyen Kızılbaş Baba (Dersim dilinde *Bava Sur*)'lar tarafından yönetildiler. Onların dayandığı halk kesimi de ağırlıkla Kızılbaş'tı. Osmanlı yönetiminin *Celali* adına *eşkiya* anlamı yüklemesi kendi baktığı yerden doğaldı. *Kızılbaş* adına da aynı güçlerce benzer anlamlar atfedildi. Egemenlerin penceresinden bütün çağların hak, özgürlük ve eşitlik arayışları eşkiyalık, anarşizm, zındıklık, mülhidlik, komünizm olarak görünmüştür.
Dersim, Kızılbaş direnmeleriyle olduğu gibi, Celali hareketleriyle de sıkıca bağlantılı oldu. Ama hernasılsa İzadi'nin de işaret ettiği gibi Celaliler'in yandaşları içinde Türk-Türkmen unsurun ağırlığı giderek arttı ve bu hareketin Dersim'le ilişkisi de zamanla gevşedi.
Şeyh Celal'in öldürülmesinden hemen sonra onun taliplerinden bir Kızılbaş olduğu söylenen Şah Veli, mürşidinin öcünü almak için Mehdi olduğunu öne sürerek üç-dört bin adamıyla Bozok valisinin evini bastıktan sonra Sivas'a yürüyüp Şadi Paşa'yı bozguna uğrattı (1519).
Sonraki ana Celali isyanları bir seri nedenden kaynaklanan sosyal ve ekonomik krizlere (ağır vergiler, vd) birer tepki olarak 1526-28, 1595-1610, 1654-55 ve 1658-59 tarihlerinde yeraldılar. Bunlar da Safevi-Osmanlı çatışması peryoduna denk düşerler.
Safevi İran'ı tüm bu süreç boyunca genelde direnişçilerin doğal müttefiki ve sığınağı rolü oynadı.
Üçüncü Mehmet (1595-1603) zamanında Celali önderleri olarak Karayazıcı (Abdülhalim, ölm. 1602), ve kardeşi Deli Hasan (ölm. 1605)'dan, ayrıca Tavil Mehmet (1603'ler), Kargunoğlu, Yularkastı, Celali Hasan, Yıldızlı İbrahim ve Karakaş gibi tanınmış Celali şeflerinden sözedilir.
Karayazıcı lakabıyla ünlenen Abd al-Halim'in 1598 yılında başlattığı isyan onbeş yıl kadar sürer. Sekban lideri Karayazıcı, Orta Anadolu'da Sivas ve Dulkadir eyaletlerine egemen olur. Kendisine yapılan Anadolu valiliği teklifini red ederek geri çekildiği Urfa'yı Celali direnişinin merkezi haline getirir. Abdülhalim'in ölümünden sonra onun yerine geçen kardeşi Deli Hasan, batıda Kütahya ve Tokat'ı elegeçirir, ama kendisine Bosna, izleyicilerine başka sancaklar verilince isyanı bırakır.
Birinci Ahmet (1590-1617) döneminde de Celali isyanları önemli bir yer tutar.
Bu dönemin Celali liderleri arasında Kalenderoğlu Piri Mehmet Paşa ve ona katılan Kara Süleyman (*Seyit Rıza'nın cedleri arasında adı geçen Qére Sıleman adıyla kıyaslayınız*), Kara Sait ve Deli Hüsrev Paşa'nın adlarını duyuyoruz. Kalenderoğlu'nun bu isyanı takiben bazı yandaşlarıyla birlikte Safevi Şah Abbas'a sığındığı kaydedilir. Yusuf Paşa, Halep yöneticisi Canbulatoğlu Ali Paşa ve Musli Çavuş da Celali önderleri arasında anılırlar.
İyi tarif edilmiş politik veya sosyal amaçlara sahip olmadıkları söylenen Celali isyanları bazı kaynaklara göre Osmanlı yönetimini devirmek ve kendi öz-yönetimlerini kurmak yönünde girişimler değillerdi. Ama *The Cambrıdge History Of Islam*'da işaret edildiği gibi özellikle Mehmet III'ün Avusturya ve İran'a karşı seferlere hazırlandığı 1596-1610 yılları arasında merkezi otoriteyi ve Osmanlı devletinin temellerini tehdit ettiler. Bu yıllarda varlıklı kesimlerin İstanbul, Balkanlar ve Kırım'a kaçtıkları görülmektedir (*Bk. a.g.e., cilt 1, s. 342-351, 1970*).
Celali isyanları en son Murat Paşa (1520?-1611) tarafından 1610 yılında katliamlarla ezildiler. O'nun dört-buçuk yıl süren sadrazamlığı sırasında emrindeki Yeniçeriler'i kullanarak *Celali* veya *Kızılbaş* diyerek öldürüp cesetlerini kuyulara doldurduğu insan sayısı yüz bin kadar (hatta yüzbinlerce) tahmin edilmektedir. Zulmü ile meşhur bu kan dökücü sadrazam *Kuyucu* lakabını bu nedenle almıştır. Tavil Halil'in kardeşi Meymun'un isyanını bastırmak için gittiği Bayburt'ta katlettiği Celailer'in başlarından piramidler yaptığı söylenmektedir. Kullandığı Yeniçeriler'e de sonraları aynı şekilde davranmıştır (*Hammer'den akt. Ali Kemali, Erzincan Tarihi. Ayrıca bk. Evliya Çelebi, Seyahatname*)
Kuyucu'nun Celali-Kızılbaş kırımından sonra da Celali isyanları periyodik olarak sürdü. Bu isyanların Yeniçeriler'in artan gücü ve iktidarına karşı çeşitli eyaletlerde beliren bölgesel bir tepkiyi de ifade ettikleri sanılmaktadır.
Celaliler'e adını veren Şeyh Celal, İzadi'nin dayandığı kaynaklara göre bir Dımli ve Kızılbaş'tı. Amasyalı yada Bozoklu idi. Celali ayaklanmalarının neredeyse tümü kaynaklarda Bozok (Yozgat-Kayseri arasındaki bölge) çıkışlı gösterilir. Onlara yer yer Bozoklar diye referans verilir.

Cevdet Türkay'ın *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar* adı altında yayınladığı 17. ve 18. yüzyıllara ait Osmanlı kayıtlarında *Bozok* adında bir aşiret (oymak, cemaat) de anılmakta ve bulunduğu yer olarak da *Bozok (Yozgat) Sancağı* gösterilmektedir. Bu aynı kayıtlarda bir '*Bozok Eyaleti*'nden sözedilmekte ve *Koçkirli Sancağı* da bu eyalete dahil gösterilmektedir.
Milliyetçi kaynakların hep Oğuzlar'ın bir boyu olarak tanıttıkları Bozoklar'ın adı, Dersim'in Bozku aşiretiyle bağlantılı olabilir. Aynı Osmanlı kayıtlarında Erzurum (Bayezid sancağı) ve Kars eyaletlerinde *Celali* adında bir aşiret (oymak, cemaat) de kaydedilir ve bu aşiretin '*İran Ekrad taifesinden'* olduğuna işaret edilir.
Celali adı ile Zilan konfederasyonuna dahil bir aşiret grubunun adı olarak da karşılaşırız.
Bazil Nikitin, Rus kaynaklarında Celali grubuna veya konfederasyonuna dahil aşiretlerin Kotanlı, Soranlı, Saganlı, Keçenanlı, Dutkanlı, Kapdekanlı, Cinankanlı şeklinde sayıldığını ve aynı Rus kaynaklarında Celali grubu aşiretlerinin sonradan Kürtleşmiş Ermeni aşiretleri olarak tanımladığını aktarmaktadır. Bu Rus kayıtlarında Erzurum eyaletinin belli başlı 'Kürt' aşiretleri Celali, Zilanlı, Hayderanlı ve Mamakanlı olarak verilmektedir. Celali grubunda gösterilen burdaki aşiretlerin hemen hepsi Dersim aşiretleri arasında mevcutturlar.
Bence ünlü Celali isyanları özellikle başlangıçta aynı adı taşıyan bu aşiret grubuyla ilişkiliydiler. Celali (Bozku) adının Zilan ve Gilan (-i) sözcüğünün bir şekli olduğuna inanıyorum. Milan-Zilan geleneğindeki Milan adının Dımılıler'e, Zilan adının ise Geliler (Celaliler)'e referans olduğunu ve bu tasnifin Kırmanciye'de Osmanlı egemenliğinin kurulduğu 1514 sonrasına (Celali isyanları peryoduna) ait olduğunu düşünüyorum. Ortak kökten olan Milan ve Zilan aşiretlerinin bu gelenekte karşıkarşıya gösterilmiş olmalarının nedeni muti-asi veya yerleşik (eskiden gelenler)-göçebe (sonradan gelenler) ayrımına tekabül etse gerektir.
Soyadından Sasonlu olduğu anlaşılan Garo Sasuni, Celalilerle Dersimliler arasındaki ilişkileri farketmekte zorluk çekmez. Onun *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri* (Med Yay., İstanbul, 1992) başlıklı kitabında değişik boyutlarıyla Çaldıran yenilgisinden sonraki sürecin bana göre oldukça yansız bir analizi yapılmaktadır. Fakat çevirisi kötü olduğu için bu analizin okuyucu tarafından açıklıkla kavranması kolay değil.
Aşağıda Garo Sasuni'nin görüşlerinin elden geldiğince kısa bir özetini tırnaklı olarak veriyorum (özetleyerek veriyorum):
"Kızılbaşlar adıyla da bilinen Zazalar (Dımbılıler), Asıl Kürtler'den farklı ve ayrı bir kavimdirler. Onlar Kürtler'den ayrı bir gelişme doğrultusu izlediler ve bu süreç hala devam etmektedir. Kızılbaşlar'ın en büyük merkezleri Dersim, Harput ve Sivas'tır.
Çemişgezek beyleri (Melkişiler) Safeviler'le işbirliği yaptılar ve '*Asıl Kürtler*'den farklı olarak Osmanlı yönetimine karşı Dersim-Kızılbaş özgürlüğü için aralıksız mücadele ettiler.
Dersimliler'le Kürtler'in Osmanlılar'la ilişkileri 16. yüzyıl başlarından itibaren farklı oldu. Kürtler Osmanlılar'la işbirliği içinde oldular, onlardan baskı görmedikleri gibi bağımsız beylikler halinde yaşadılar.
1514-1639 dönemi Kürtler'in bağımsızlık dönemiydi.
Genellikle Kızılbaşlar olarak adlandırılan Dersim merkezli Dımılıler (Zazalar) ise, Osmanlı-İran mücadelelerinden yararlanarak Osmanlılar'a karşı ayaklandılar ve İran'ın zaferini umdular. Tek başlarına kendilerini korumak amacıyla 1535-1690 döneminde Osmanlılar'a karşı kanlı bir mücadele yürüttüler. Asıl Kürtler'den ve Esas Kürdistan'dan ayrı bir siyasi doğrultuydu bu.
Bu 155 yıl boyunca Kızılbaşlar (Dersimliler) fırtınalı bir dönem yaşadı. Sivas, Harput, Erzincan, Erzurum, Dersim ve Malatya bölgesi hep kaynaştı. Çünkü Osmanlılar'ın askeri karargahları ve garnizonları bu bölgedeydi ve onlar İran'a sempati duyan bu bölgenin Kızılbaşları'nı sindirme, ortadan kaldırma siyaseti izliyorlardı.
Kızılbaşlar'la Osmanlılar arasında çok geniş çapta bir mücadele yeraldı.
Bu mücadele Kürt bağımsızlığını değil, sadece bu yörede Osmanlı hakimiyetinin yerleşmesini önlemeyi ve Kızılbaşlar'ın yöresel bağımsızlıklarını korumayı amaçlıyordu. Bu, Kürt bağımsızlık hareketi ile uyuşmuyordu. Kaldı ki bu dönem boyunca Asıl Kürtler zaten Kızılbaş hareketini ezmek için Osmanlılar'a yardım bile ediyordu.
Sonunda Kızılbaşlar'ın gücü zayıflatıldı. Dersim hariç bu bölgede de Osmanlı yönetimi ve hakimiyeti yerleşti. Sadece Dersim güçlü direnişiyle kendi küçük yöresel bağımsızlığını 18. yüzyıl ortalarına kadar korumayı başarabildi. O dönemde Hozat'ta babadan oğula bu yöreyi yöneten yerli beyler vardı.
19. yüzyılda bozulan Kürt-Ermeni ilişkilerinin arkaplanı da 1514-1800 arasındaki 300 yıllık dönemde yatıyor.
Kemahlı Ermeni yazar Grikor Vartabet 1620-40 tarihli '*Kronoloji'* sinde Celalileri çoğunlukla 'Kürt isyancıları' olarak görmekte ve onların Osmanlılar tarafından yenilgiye uğratılışını sevinçle karşılamaktadır. Bu, Ermeniler'in o dönemdeki genel siyasi tutumunu gösterir bize.
Vartabet'in anlattıkları 1550'lerden itibaren Erzurum'dan Sivas'a kadarki ve daha güneydeki Kızılbaş yoğun bölgede Celali isyanlarının süreklilik arzettiğini göstermektedir. Nitekim kendilerini emniyette hissetmeyen bu bölgenin Ermeniler'i bu dönemde kitlesel halde İstanbul'a ve Balkanlar'a göçeder. Arta kalanlar ise bulundukları yerlerde azınlığa düşüp eririer".
Celalilerden genelde 'Kürt isyancıları' olarak sözederken Vartabet'in maksadı *Asıl Kürtler* değil *Dımılıler*'dir. Nitekim hemen tamamen Ermeni kaynaklarına dayanan G. Sasuni'nin kendisi de böyle düşünmekte, *Celali isyanları Dımbılli Kızılbaşları'nın güçlü direniş hareketlerinin öyküsüdür* demektedir.
Garo Sasuni sözlerini şöyle sürdürür (yine özetleyerek veriyorum):
"Celaliler'in bu hareketleri 18. yüzyıl başlarında kanla bastırıldılar.
Bu tarihten sonra Kızılbaş-yoğun geniş bölgede sadece İç-Dersim ve çevresi yarı-bağımsızlığını koruyabildi. Kızılbaş özgürlüğü bu bölge ile sınırlı hale geldi. Bölgenin geri kalanı ise Osmanlı işgali altına girdi ve bu durum giderek pekişti. İşte 1938'e kadarki Dersim

direnişlerinin ana hedefi İç-Dersim ve çevresiyle sınırlı hale gelen bu bağımsız veya yarı-bağımsız siyasi statünün korunması oldu. Sadece Dersim güçlü direnişi sayesinde giderek daralarak da olsa küçük yöresel bağımsızlığını fiilen sürdürebildi.
Osmanlılar, Kızılbaşlarla yerleşik iç bölgelerde yüz yıl süren çarpışmalardan sonra kendi yönetimlerini yerleştirip hakimiyetlerini güçlendirdikten sonradır ki, sıra *Asıl Kürtler*'in bağımsız beyliklerini tasfiyeye geldi. Çünkü o zamana kadar Kızılbaşlar'a karşı Kürt desteğine ihtiyaç duydular.
Ermeniler 16. yüzyıl başından itibaren Kürt beylerinin tebaları haline gelmiş, Osmanlı-Kürt çifte baskısı altına girmişlerdi. Onlar tüm bu dönem boyunca Kürt feodalizminin ağır baskısı altında yaşadılar. Kürtler'le ilişkileri bir yöneten-yönetilen ilişkisiydi. Ermeniler üzerinde yüzlerce yıl sürmüş olan bu fiili Kürt hakimiyeti onlarla Kürtler arasındaki uçurumu derinleştirdi.
19. yüzyıla gelindiğinde Ermeniler'de Kürt beyliklerinden kurtulma isteği birikmişti ve bu yüzyılda kendi varlıklarını korumak için bu köleliğe karşı direnişe geçtiler. Öyle ki fiilen Kürtlere karşı olan Ermeni isyanları patlak verdi." (*Bk. G. Sasuni, a.g.e., s. 30-44*).

İkinci Aşama: Tanzimat'tan 1938'e (Dersim Direnmeleri)
İç-Dersim, az önce anlatıldığı gibi 1514-1839/76 dönemi boyunca fiili planda bağımsızlığını önemli ölçüde korumuş, Osmanlının doğrudan yönetiminin yerleşmesine izin vermemiştir. Böylece Tanzimat'tan itibaren Kızılbaş Sorunu merkezi otoritenin bakış açısından '*Dersim Sorunu*'na (henüz tam olarak işgal edilip devlet hakimiyetine sokulmadığı için) dönüşür ve 1938'e kadar da resmi dilde (raporlarda vd) hep bu ad altında anılır.
Osmanlı Dersim'i bu dönem boyunca vali ve kaymakam olarak tanımak zorunda kaldığı yerli beyler ve reisler dolayımıyla ('*Dersimli kaymakamlar', 'kaymakam ağalar'*) yönetmeye çalışmaktadır. Başka deyişle Dersim'deki egemenliği ancak dolaylıdır. Merkezi otorite adına asker ve vergi toplama işlevi yerli memurlara (yerli beylere ve reislere) bırakılmıştır. Ama '*yerli memurlar*' bu görevi devletin kendilerinden beklediği tarzda yapmaz veya yapamazlar.
Bunun üzerine Tanzimat'la birlikte merkezi otoritenin Dersim'de tıpkı sıradan bir Türk ilindeki gibi kendisinin doğrudan egemenliğini kurmak için yoğun ve planlı bir çaba sarfettiğini, bu amaçla zora başvurduğunu görmekteyiz.
Amaç, Osmanlı hakimiyetine karşı yüzlerce yıldır direnen ve bu sayede kendi yöresel bağımsızlığını az çok sürdürebilen Kızılbaş İç-Dersim'in bu konumuna son vermektir.
1514 yılından 1930'ların başına kadar Dersim'e en az kırk '*tedip (tenkil) amaçlı askeri harekat'* yapıldığı ve bu kırk askeri harekatın *onbirinin* sadece *1876-1935* tarihleri arasına, yani Tanzimat sonrasına rastladığı Jandarma Umum Kumandanlığı'nın 1932 yılında hazırladığı '*Dersim*' adlı kitapta ve 19. yüzyıl sonlarından beri düzenlenen *Dersim Raporları*'nda devletin resmi kurumlarının ve yetkililerinin bizzat kendileri tarafından itiraf edilmektedir.
Aşağıda Tanzimat sonrasındaki mücadelenin bir özetini veriyorum.
Dersimli bir Ermeni olan Andranik, *Dersim* adlı kitabında Dersim'in öyküsünün aslında daha 1828'de başladığını yazmaktadır.
Osmanlılar döneminin Dersim direnmeleri gerçekten de 1828-29, 1853-58, 1877-78 ve 1914-17 Rus-Osmanlı savaşlarıyla paralel yürürler.
Antranig'in anlatımına göre 1828'de Sultan Mahmut (*1808-39*), Dersim'e Reşit Paşa kumandasında bir ordu yollar. O'nun sözünü ettiği kişi Osmanlı sadrazamı *Reşit Mehmet Paşa* veya *Mustafa Reşit Paşa* olmalıdır (1800-1858). Altı kez sadrazamlık yapan ve Paris'te elçi iken Mason olan Büyük Reşit Paşa, İrene Melikof'un verdiği bilgiye göre Osmanlı devletine Masonluğu ilk getiren kişidir. 1865'te kurulan Yeni Osmanlı Cemiyeti Mason örgütlenmesini model almıştır.
Reşit Paşa'nın harekatı sırasında Guzucan (Pülümür) Şah Hüseyin I'in yönetimi altındadır. Mehmet Nuri'nin aktardığını göre bu Şah Hüseyin I, boyu kısa olduğu için *Kılmo* diye ünlenmiştir.
Şah Hüseyin, Reşit Paşa'nın ordusunu yenilgiye uğratır.
Doğu Dersim ve çevresinde Şah Hüseyin ailesinin egemenliği Tanzimat dönemi boyunca devam eder. Kırım Savaşı olarak bilinen bir sonraki Rus-Osmanlı savaşı sırasında (1853-54) ise Doğu Dersim'in başında Şah Hüseyin I'in oğlu Ali Bey vardır.
Devletle işbirliği yapan Ali Bey, "*Dersim Genel Müdürü*" olarak atanır ve ülkeyi Erzincan'dan yönetmeye başlar. Bu sırada Pülümür kaymakamlığını onun yeğeni Hüseyin Bey yürütmektedir. Osmanlı ordusu Ruslar'la savaşa tutuşmadan önce Dersim'e saldırır. Bunun nedeni açık değil. Ruslar'la işbirliği yapacağı korkusuyla cephe gerisini güvenceye almak için olabilir.
Bu sırada Ali Bey, direnmek yerine Tujik Dağı ve Kutu Deresi'ne çekilir. Osmanlı ordusu onun topraklarını, konağını, hatta aile mezarlığını yakıp yıkar. Dersim'de ele geçirdiği yerlere askeri birlikler yerleştirdikten sonradır ki, daha ötedeki Rus ordusu ile savaşmak üzere ayrılır.
Osmanlı ordusu Dersim'den ayrılınca yıkılan konağını tamirle uğraşan Ali Bey, Dersimliler arasında protestolarla karşılaşır. Bu sırada halk Osmanlı memurlarını, işbirlikçi olarak bilinen Müslüman Kürtler ile Ermeniler'i cezalandırmaya başlar. Savaştan sonra geri Dersim'e dönen Osmanlı ordusuyla Dersimliler arasında korkunç bir savaş cereyan eder. Ali Bey'in korkaklığından yararlanan Osmanlı ordusu Guzuçan bölgesinde esir ettiği 2-3 bin kadar Dersimli'yi Trabzon üzerinden İstanbul'a götürür.
Ali Bey öldüğünde yerine *Şah Hüseyin II* geçer. Andranik, 1888 yılındaki Dersim seyahati sırasında onun konağına misafir olur. Ağaşenliği ve Altın Hüseyin'de yaklaşık bir ay kalır.
Bu tarihte Kuzuçan Beyliği'nin nüfuzu Pülümür'ün yanısıra Tercan, Kığı, Çayırlı, hatta kısmen Erzurum'a dek sarkmaktadır. Halk arasında Şah Hüseyin evinin 366 köyünden, hazinesinde kırk katır yükü altından sözedilmektedir. Kendi konaklarını ve yönetimlerini korumak için İç-Dersim aşiretlerinden para karşılığında devşirdikleri binlerce mevcutlu bir silahlı kuvvetleri vardır. Onların zulmü,

ayrıca Savalyan aşiretinden olan kahyaları Meme İlyaşi (Meme Las) ile aralarında geçenler Dersim halk türkülerinde anlatılmaktadır. Şah Hiseyin Evi'nden olanlar sonraları Şahin, Meme Las'ın soyundan gelenler ise Çanakçı soyadı almışlardır.
93 Harbi denilen 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı patlak verdiğinde Dersim'i Şah Hüseyin II yönetmektedir.
Osmanlı kaynaklarındaki bilgilere göre, *Tanzimat* (1839-1876) döneminin Osmanlı yönetimleri Dersim'e hakim olmak için başlangıçta Dersim'in egemen tabakasını (aşiret reisi, derebeyi, seyit) kazanmayı denemişler. İlki 1860-63, ikincisi 1875'te yapılan Erzurum görüşmelerinin maksadı budur. Bu görüşmelere çağrılan Dersimli reisler, para, hediye, nişan, rutbe ve ünvan ile iknaya çalışılmış. Bu çabalar sonuç vermeyince 1860'ların başında Mehmet Derviş Paşa, 1874-75'te ise Ahmet Muhtar Paşa Osmanlı otoritesini tanımayan, vergi ve asker vermeyen, Erzincan-Pülümür-Hozat-Palu-Elazığ yollarının yapılmasına karşı çıkan Dersim'i işgal ve ilhak girişiminde bulunmuşlardır.
M. Seel'in *A Journey In Dersim* başlıklı yazısındaki bilgilere göre bu sırada büyük kayıplar verilerek Mazgirt, Ovacık, Kızıl Kilise ve Çemişgezek'te üsler edinilip hükümet merkezleri kurulmuş, yıkılan kiliselerin taşlarından hükümet binaları ve garnizonlar yapılmıştır. Ama bu merkezlerdeki Osmanlı otoritesi yakın çevresiyle sınırlı kalır, iç kesimlere taşınamaz.
Tanzimat'ı *Birinci Meşrutiyet* (1876-1908) adı verilen İkinci Abdülhamit dönemi izler. 1877-78 Rus-Osmanlı Savaşı (*93 Harbi)* bu dönemde patlak verir.
Dersimliler, Osmanlı Hükümeti bu sırada kendilerinden silah ve cephane karşılığında yardım talep ettiğinde, "*Milli haklar*"ının tanınması koşuluyla destek verebileceklerini bildirirler. Buna rağmen Erzurum'a çağrılan Pülümür kaymakamı Şah Hüseyin II'den Ruslara karşı Dersim'den 10 bin milis toplaması istenir. Şah Hüseyin, Pülümür'e döndükten sonra milis göndermez.
1870'lerde Dersim'de otorite bölünmüş durumdadır. Doğu Dersim'de Şah Hüseyin II, Hozat ve çevresinde (Merkezi Dersim) ise ellerinde beş kale ve 12 bin mevcutlu bir silahlı güç bulunduğu söylenen Şah Süleyman (veya Süleyman oğlu Şeyh) ve Mansur Ağa egemendirler. Burdaki Şah Süleyman'ın Seyit Rıza'nın cedleri arasında geçen Kara Süleyman olması mümkündür. Bu ikili Osmanlı-Rus savaşına taraf olmak yada Osmanlılar safında savaşmak fikrini redederler (*Bk. Ali Kemali, Erzincan, 1931*).
Dahası 1877-78 savaşı sırasında Dersim'de Osmanlılar'a karşı bir hareketlenme görülür.
Koçan aşireti Çemişgezek ve Eğin üzerine yürür. Elazığ'dan gönderilen ordulara karşı Ferhadan aşireti de Koçanlılar'ı destekler. 1878'de ise İsmail Paşa'nın teslim olma çağrısını rededen Bahtiyar aşireti Osmanlı birliklerini yenilgiye uğratır (*Bk. M. Nuri Dersimi*).
Andranik'in anlatımına göre, 1877-78 savaşında Dersim'den yardım istendiğinde, kendi ordusuna sahip Dersimliler, *"Ruslar'a karşı Sultan'ın yardımına ihtiyacımız yok, kendi ülkemizi kendimiz savunuruz*" diyerek Osmanlı ordusuyla karışmak istemezler. Ama baskılar sonunda çaresiz kalan Şah Hüseyin II, Guzuçan'dan 10 bin adam toplamak zorunda kalır. Bununla yetinmeyen Osmanlılar Dersim'den zorla daha fazla asker toplamaya kalkışınca çarpışmalar başlar.
Bu çatışmalar bir-buçuk ay kadar sürer. Sonunda halk, kadınlar ve çocuklar da dahil Tujik Baba Dağı'na sığınır. Hozat bölgesindeki Osmanlı kuvvetleri köyleri yakıp yıkar, Tujik Baba'ya çıkmaya çalışırlar. Şiddetli bir savaş başlar. Çok büyük kayıplar veren Osmanlı ordusu ateş-kes ilan etmek zorunda kalırsa da, ertesi sabah çarpışmalar yeniden başlar. Üç gün üç gece süren bu savaşta çaresiz kalan Tujikliler (Dersimliler) çevrelerinden yardım isterler. Bunun üzerine kendileri de Osmanlılar'la savaşmakta olan Hıranlar veya Alanlar ile Andranik'in '*Dersimli Ermeniler*' diye tanımladığı Mirakyanlar, '*Paga ovası*' üzerinden savaşa savaşa Tujik'e varmak isterler (Andranik bu dağa bazen Tujik, bazen Düzgün der). 'Paga ovası'na vardıklarında Andranik'in deyimiyle '*bugün bile hala konuşulan korkunç bir savaş*' olur. Onun yazdığına göre aşağıdaki dörtlük Giro adında birinin liderliğinde savaşan Mirakyanlar'ın bu savaştaki kahramanlığına ilişkin uzun bir destandan alınmadır:
Kılıcımı vurdum taşa
Taş yarıldı baştan başa
Nire kaçarsın Osman Paşa
Mirakyanlar'dır karşında
Andranik'e göre Mirakyanlar'la birlikte olan Hıranlılar (bazen Alanlılar diyor), "*Tran Tran*" diye şarkılar söyleyerek çarpışıyorlardı. Sonunda Mirakyanlar ve Hıranlılar Tujik'e varmayı başarırlar.
15 gün süren bu savaş Osmanlıların hezimetiyle sonuçlanır.
Andranig, bu savaş sırasında bir aralık Tujik'te savaşan Dersimliler'den bir bölümünün Kutu Dere'ye gitmek istediğini, bunun üzerine kalmakta ısrar edenlerle gitmek isteyenler arasında bir ikilik baş gösterdiğini yazmaktadır. En sonunda gitmek isteyenler Tujik Baba'yı kuşatmış bulunan Osmanlı çemberini yararak Kutu Deresi'ne varmayı başarırlar. Böylece geride kalanlar sayıca azalırlar. Zafer kazandığını düşünen Osmanlı ordusu çekilmeye başlar. Ama Osmanlı askeri daha Surp Garabet Vank'ına varmadan Mirakyan-Alan direnişiyle karşılaşır. Bu sırada çarpışmalara *Cibo'lar* da katılırlar. Büyük kayıplar veren Osmanlı ordusu ateş-kes ilan etmek zorunda kalır. Ardından sessiz sedasız Hozat'a çekilir.
Böylece Dersim, zafer kazanır.
1877 Rus-Osmanlı savaşı, 13 Temmuz 1878 Berlin Antlaşması'na götürdü. Bu anlaşma Türkiye'yi Ermenistan'da reformlar yapmakla yükümlü kılıyordu.
Bu savaştan sonra Şah Hüseyin II'yi Erzincan'a davet eden Osmanlılar, orada onu hapsederler. Uzun süre hapis kalan Şah Hüseyin, sonunda rüşvet vererek hapisten çıkar ve geri Kuzuçan'a döner. Daha yola çıkmadan Kuzuçan Kaymakamı olarak atanır.
Bu aralıkta Islahat ilan edilmiş ve İkinci Abdülhamit 400-500 hanelik bir köyden bir kente dönüştürdüğü Hozat'a asker yığmaya başlamıştır. Ama kentin nöbetini tutmak zorunda kalan buradaki birlikler sürekli teyakkuz halindedir.
Beş-altı sene sonra da Hamidiye Alayları kurulur.

Andranik'in yazdığına göre, Abdülhamit, Fazıl Ferit Paşa ile Derviş Müşür Paşa'yı Dersimlileri zor kullanarak din değiştirmekle görevlendirir. 1887-88'de Dersim'e gelen Fazıl Ferit Paşa, daha varmadan önce Dersimliler'e "*Bulgaristan'ı yakıp yıkan benim, Rafazi Kürtleri'ne (Dersimliler, Kızılbaşlar, SC) söyleyin her yeri kana bulayacağım*" şeklinde haber yollamıştır. Ama iki gün sonra İstanbul'a geri dönen bu paşalar, Sultan'a "*Bu dağlar ve ormanlar orada bulunduğu sürece, hiçbir şey yapamayız*" demişlerdir. Bunun üzerine ormanları ateşe vermek üzere Trabzon (Batum) yoluyla Dersim'e neft yağı nakledilir. Çar-Sancak ve Kuzuçan ormanları ateşe verilir. Ama ansızın yağan yağmur ve dolu işi sıfırlar. Bu beklenmedik olay karşısında şaşkına dönen Sultan, savaşa son verip onların kalbini kazanmaya karar verir. Şah Hüseyin II'yi Kuzuçan'a kaymakam tayin eder. Ama 1888-90'da Ferit Paşa yeniden Hozat'a yollanır. Bu kez bir başka tuzak düşünmektedir. O, Dersim aşiretlerinin başı Ali Bey'in köyüne misafir olduğunda, ordusu gizlice köylere yaklaşmaktadır. Bunu öğrenen Ali Bey, yaklaşan Osmanlı ordusuna karşı Ahmet Bey'in kumandasında 5 bin kişilik bir kuvvet yollar. Bozguna uğratılan Osmanlı ordusu panik içinde kaçmak zorunda kalır. Bu sırada Osmanlı topları gasp edilir. İki ay geçtikten sonra Osmanlılar iki-bin altın karşılığında bu topları geri istediklerinde, Ahmet Bey'in yanıtı, "*Bu topları alın, götürüp Sultan'ın kıçına sokun. Benim bir tüfeğim on topa bedeldir. Bir daha sizi bu dağlarda ve ormanlarda ele geçirirsem parça parça ederim!*" olur (*Bk. Andranik, Dersim*).

Genelde dışa karşı birleştikleri kaydedilen Dersim aşiretlerinin bazen birlik halinde davranamadıkları görülür. Örneğin R. Hallı'nın *Tunceli Tedip Harekatı-1937-38* başlıklı kitabında söylenenlere göre Koçan aşiretlerinin 1892 direnişi Karaballı aşiretinin yardımıyla bastırılır.

1893-1907 yılları arasında Dersim aşiretleri Erzincan (Kelkit-Bayburt sınırına kadar), Elazığ ve Malatya gibi Kırmanciye'nin işgal altındaki parçalarına dönük bazı akınlar düzenlerler.

Ülkeye zor yoluyla giremeyen Osmanlı Hükümeti 1893'te örneklerine çok erken tarihlerde başka ülkelerde de tanık olduğumuz bir yönteme, işbirlikçi bir aydın kuşağı yetiştirmeye karar verir. Dersim aşiret reislerini kendi çocuklarını İstanbul'da özel olarak bu amaçla kurulmuş *Aşiret Okulları*'na göndermeye ikna eder. Bu okulları bitirenler Yaver Yüzbaşı olarak görevlendirilir. Bunlar aynı zamanda bir tür rehinedirler. Bu arada Erzincan'a davet edilen aşiret reislerinin kendileri de daha önce denenmiş olan aynı yöntemlerle (hediye, rutbe, vs) kazanılmaya çalışılırlar.

Bir zaman için bu yollarla sükunet sağlanmış görünürse de, çok geçmeden Dersimliler'in Elazığ ve Malatya üzerine akınları yeniden başlar. Öyle ki, bu akınlar 1907 sonunda Kırmanciye'deki Türk varlığını tehdit edecek boyutlara ulaşır.

Jandarma Umum Kumandanlığı'nın *Dersim* başlıklı yayınına göre Dersimliler'in çevreye doğru akınları 1907 Mayıs'ında başlıyor. İlkin Nazımiye'nin Kureşan reisi Ali Çavuş, iki-bin kişiyle Kiği köylerine; Hozat'ın Koçan grubu aşiretleri ise Kemah ve Çemişgezek köylerine baskınlar yaparlar. Bu gelişmeler üzerine Harput redif livası kumandanı Neşet Paşa, Hozat, Ovacık ve Çemişgezek üzerinden Dersim'e yürür (1907). Ferhat ve Karabal aşiretlerinin orduyu destekleyeceğine güvenilerek başlatılan bu harekat adı geçen iki aşiretin direnişçilere katılması üzerine kesintiye uğrar. 1907 Ekim'inde Amutka mıntıkası ve Dağar Köyü asker tarafından işgal edilir. Direnişçiler Ali Boğazı ve Badem Deresi (Ovacık)'ne sığınırlar. Yaklaşık bir hafta süren çarpışmalar kış gelince sona erdirilir. Bu harekat sırasında ülkenin dışarıyla bağlantısı, itahalatı-ihracatı engellenir. Osmanlı ordusu erzak ve hayvanları müsadere eder. Maksat açlığa mahkum ederek teslim almaktır.

Bir yandan da gelecek harekatlar için yol, karakol ve kışla yapımı planlanır.

1907'de yarım kalmış olan saldırı 1908'de yeniden başlar. Bu tarihlerde Dersim'de aşiretleri direnmeye teşvik eden, bir aşiretler ittifakı için çabalayanlar özellikle Koçanlar'dır. Sonuçta Koçan aşiretleri reisi İdare İbrahim'in girişimiyle Batı Dersim aşiretleri arasında geniş bir ittifak oluşur (Nisan 1908). Direniş, Hozat'ta başlar. İlkin burdaki askeri birlikler, ardından Şavak köyü Jandarma karakolu silahsızlandırılır. Türk memurları yerine yerliler atanır. Hükümete verilen notada tutuklananların serbest bırakılması, müsadere edilen zahire ve hayvanların iadesi talep edilir. Bu arada Elazığ üzerine hücum hazırlıkları görülür. 19 Mayıs'ta iki-bin kişilik bir güç Kakpir (Kakbil) müfrezesinin tüm silah ve cephanesine el koyar. Ferhadan reisi Diyab Ağa yönetimindeki bir kuvvet ise Çemişgezek üzerine yürür. Keçalan reisi Bako Ağa, Pülümür merkezini kontrolü altına alır.

Ama 1908 Direnişi esas olarak Dersim'in Batı yarısıyla sınırlı kalır.

Osmanlı ordusu zor durumda kalınca 25 Mayıs'ta çatışmalar kesilir. Bu aralıkta Dersim'e Erzincan ve Elazığ üzerinden yeni askeri birlikler sevkedilir.

Haziran'da çatışmalar yeniden başlar.

Direnişçilerin sayısı on-bini geçiyordu. Çemişgezek, Hozat ve Ovacık, yani bütün Batı Dersim aşiretleri ittifak halinde direnişin içindeydi. Bu sırada geri çekilmek zorunda bırakılan işgal ordusu daha sonra Neşet Paşa kumandasında Hozat'a girdiğinde, aşiretler ittifakı bozulur. Ağır kayıplar veren Karabal, Bahtiyar, Ferhat ve Aşağı Abbas aşiretleri silahlarını teslim etmeye başlarlar. 15 Haziran'da direnişçiler Tağar Deresi'ne çekilir. Dersim'e sevkedilen *36. Hamidiye Alayı* da 1908 Temmuz'unda Hozat ve Ovacığa ulaşır. *Cibran aşiretinden oluşan bu Hamidiye Süvari Alayı* da bu tarihten itibaren işgalci Osmanlı ordularıyla birlikte Batı Dersim direnişini bastırmak için savaşır. Bir süre sonra direniş Doğu Dersim'e de sıçrar. Temmuz'dan itibaren Keçalan, Lolan, Balan, Haydaran ve Demenan aşiretleri yardıma başlarlar. Bu gelişmeler üzerine Trabzon'dan yeni birlikler getirtilir. İşgalcilerin 'tedip' adını verdikleri saldırıları Pülümür'ü de kapsayacak şekilde Temmuz boyunca sürer. Köyler ve mahsüller yakılır.

Bu sırada İkinci Abdülhamit İttihat ve Terakki Partisi'nin yönettiği Temmuz 1908 askeri darbesiyle devrilir. Bu parti 19'uncu yüzyıldaki reform hareketinin, özellikle de 1860'ların ve 70'lerin *Genç Osmanlılar* hareketinin doğrudan devamıydı ve kendisinden bir kuşak önceki bu hareket gibi çökmekte olan Osmanlı imparatorluğunun birliğini korumayı hedefliyordu (*Bk. Feroz Ahmad, The Young Turks).*

Bu darbeyle birlikte *İkinci Meşrutiyet* adı verilen İttihatçılar dönemine girilir (1908-18).
Aynı yıl Osmanlı Meclisi'nde *Dersim Sorunu* görüşülür. "*Dersim'de evvela tedip sonra ıslahat"* kararı alınır. Bu karar İttihatçılar'ın Dersim siyasetinin öncekilerden farklı olmayacağı, hatta daha da katı olacağını açığa vurur.
İkinci Meşrutiyet'in ilanı nedeniyle Dersim'deki harekatın süratle tamamlanması emredilirse de, İşgal orduları 28 Temmuz'da Elazığ ve Erzincan'a doğru geri çekilmek zorunda bırakılırlar. Böylece M. Nuri'nin "*Neşet Paşa askeri hareketleri dönemi*" dediği dönem kapanır. *Neşet Paşa*'nın hükümete ilettiği raporda bu harekatta 13 günde 17 aşiretin tedip edilip teslime mecbur bırakıldığı söylenmektedir.
Neşet Paşa'nın tedibe rüşvet aldığı için son verdiği yönündeki şikayetler üzerine onun yerine Mehmet Paşa, Umum Kumandanlığa da Ferik Ali Paşa atanır.
27 Ağustos'ta Ovacığın Arslan ve Maksut aşiretleri üzerine tedip başlar. Bu aşiretlerin teslim oldukları kaydediliyor. Bir zaman sonra işgal ordusunun saflarında 'terhis edilmeme nedeniyle' bazı isyanlar patlak verdiğinde 1908 Harekatına son verilir. *Erzincan* adlı kitabın yazarı Ali Kemali de 1908 Dersim direnişinin İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra da devam ettiğini, direniş henüz sürmekteyken Dersim'deki birlikler arasında asker isyanları patlak verdiğini yazmaktadır. Askeri harekata son verilmesinde bu olayların da rolü olduğu anlaşılmaktadır.
A Journey In Dersim adlı yazısında M. Seel, 1908 olaylarının bir ayaklanma olarak başlamadığını, Osmanlı ordusunun bu harekattaki amacının 1874/75'lerde tam olarak başarılamayan Dersim'in işgalini tamamlamak olduğunu yazmakta ve Dersim olaylarının bu saldırılara karşı bir direniş olarak geliştiğine işaret etmektedir. Ona göre 1908'deki bu harekatla o tarihe kadar başarılamamış olan Dersim'in işgali tamamlanmış ve giderek Osmanlı topraklarına entegre edilmiştir. Oysa işgalin tamamlanması gerçekte ancak otuz yıl sonraki 1938 Soykırımı ile mümkün olabilmiştir.
20 Temmuz 1909'da resmi dilde '*tedip*' adı verilen saldırılar yeniden başlar. Aşiret reisleri teslim olmaya, aşiretler silah teslim etmeye çağrılır. 35 aşiretin buna uyduğu kaydediliyor. Bunun üzerine teslim olmayı rededen Demenan ve Haydaran gibi aşiretler üzerine gidilir. 25 Ağustos'ta üç koldan Haydaran mıntıkasına girilir. Ancak bu sıradadır ki askeri kaynakların ifadesiyle "*altmış seneden beri içerisine hiç bir hükümet tesiri ve asker ayağı girmemiş olan*" Haydaran bölgesi tamamen istila edilir. Hayvanları zaptedilir, köyleri ve tarlaları yakılır. 2 Eylül 1909'da işgal ordusunun harekata son verip Erzincan'a çekildiği söylenmektedir.
1911 yılında Keçalan, Haydaran, Lolan, Bal ve Abbas aşiretleri üzerine yeni bir tedip yapılır. İki ay kadar direnen Dersim aşiretleri Danzik, Dağbey, Gürk, Zamak vd gibi pek çok köyün tahribi üzerine teslim olurlar.
1912-13 Balkan Savaşları sırasında İttihatçıların Dersim (Hozat) Genel Valisi Sağıroğlu Sabit adında biridir. Onun otoritesini tanımayan Seyit Rıza bir ayaklanma başlatır. Böyle yapmakla İttihatçıların Elazığ ve Erzincan üzerinden iki cephede birden planladığı işgal girişimini de boşa çıkarmayı tasarlar. Yerli aşiretlerden milisler oluşturduğu söylenen Hozat valisi ile Seyit Rıza'nın kuvvetleri arasında şiddetli çarpışmalar olur.
1914'te Dersim'de yeni bir haretlenme görülür. Sin nahiye müdürünü kovdukları için 1914'te Kırgan aşireti üzerine bir sefer yapılır. Kav, Arslan, Bezgar, Yukarı Abbas ve Bahtiyar aşiretlerinin bu sırada Osmanlı ordusuna yardım ettikleri söylenmektedir. Sin'deki çatışmalarda Kırgan aşiret reisi Süleyman Ağa vurulunca aşireti teslim olur. Seyit Rıza'nın bu olaylar sırasında önce Kırganlılar'a destek vaadettiği halde harekat başlayınca hükümet kuvvetlerine 'iltihak' ettiği ve bu tutumun Kırganlılar ile Yukarı Abbasanlılar arasında 1930'larda dahi hala süren bir gerginliğe neden olduğu kaydedilmektedir (*Bk. J.U.K'nin Dersim adlı kitabı, s. 143-162*).
1914 Ağustosu'nda Birinci Savaş patlak verdi. Ekim-Kasım 1914'te Cemal, Enver ve Talat'ın yönetimindeki İttihatçılar Osmanlı devletini Almanya safında savaşa soktular. 22 Aralık 1914'teki ünlü Sarıkamış Harekatı'yla Rusya'ya karşı bir saldırı savaşı başlattılar.
1915 yılı başlarken Enver Paşa'nın ordusu Ruslar karşısında ağır bir yenilgi alarak geri çekildi. Nisan-Mayıs 1915'te Rus ordusu Kırmanciye (Ermenistan)'ye girdi. Bu olayı takiben Van'da Ermeniler ayaklanmış, 20 Mayıs'ta da kente Rus ordusu girmişti. Ermeni ayaklanması kısa sürede Erzurum, Elazığ ve diğer kentlere de sıçramıştı. İttihatçılar'ın Ermeni sürgünü ve soykırımı bu ayaklanmadan hemen sonra veya ondan biraz önce başlatılır. Kitlesel kırımın özellikle 1915 yılının Nisan-Mayıs aylarında gerçekleştirildiği kaydediliyor. İttihatçıların başlattığı ve onların devamı olan Kemalistlerin sürdürdüğü Ermeni soykırımı 1920'lere dek sarktı.
M. Nuri, 1895-97 ve 1915-16 dönemlerinde Ermeniler'in kitlesel halde Dersim'e sığındığını, sadece 1915 Ermeni kırımı sırasında Dersim'e sığınan Ermeni sayısının 36 bin civarında olduğunu yazmaktadır. Onun anlatımına göre bunların Dersimliler tarafından korunması ve talep edilmelerine rağmen iade edilmeyişleri İttihatçıları son derece rahatsız etmiştir.
Türk askeri kaynaklarına göre, Dersim, özellikle Birinci Savaş yıllarında eline geçirdiği silahlarla TC için daha tehlikeli bir konuma ulaşmıştır.
Kumandasındaki Ordunun Ruslar karşısında ağır br yenilgi alıp geri çekildiği 1915 başında, Enver Paşa Dersim aşiret reislerini görüşmeye çağırırsa da, Batı Dersim'den Kangooğlu Mehmet ve Meço ağalar dışında bu görüşmeye kimse gitmez. Sadece bu ikili kendi adlarına Elazığ'da Enver ve Talat'la görüşürler. Bunu takiben Dersimliler'i savaşa sokmak için İttihatçı liderler Hacı Bektaş tekkesi postunda oturan Cemalettin Çelebi'yi devreye sokarlar. Dersim aşiret reislerini Erzincan'da görüşmeye çağıran C. Çelebi ile sadece Doğu Dersim'den Baku Ağa görüşür ve onun çağrısına ancak Dersim'in milli istemlerinin kabulü koşuluyla olumlu yanıt verilebileceğini iletir. Dersim'in milli haklar talebini yabancı parmağı ve tahrikine bağlayan C. Çelebi, çabaları sonuçsuz kalınca Ruslar'la savaşmak üzere yanındakilerle birlikte cepheye, yani Erzurum'a gider.
Böylece İttihatçılar'ın Dersim'i savaşa sokma girişimleri başarısızlığa uğradı. Rus-Osmanlı savaşına taraf olmaktan kaçınan Dersim, her ikisine karşı da Dersim'i savunma siyasetini benimsedi.

Buna karşın 1916'da pratik olarak farklı bir durum görülür. Bu tarihte Dersimliler'in bir kesimi (Seyit Rıza ve Alişer) Ruslar ve Ermeniler'le, bir diğer kesimi (özellikle Rus işgaline direnen Pülümür aşiretleri) Osmanlılar'la birliktedirler. Bu savaş sırasında Kürtler, Gökdereli Şeyh Şerif'in kumandası altındaki Çapakçur (Bingöl), Palu, Solhan ve Genç Zazaları ve Bektaşi postnişini Cemalettin Çelebi de İttihatçılar'la birlikte savaşmaktadırlar.
1916 yılında Kureyşanlı Seyit Ali, Yusufanlı Fındık Ağa ve Haydaranlı Paşa liderliğindeki Demenan, Haydaran, Kureyşan, Karsan, Alan, Şeyhan, Suran, Yusufan ve Pilvenk aşiretleri yaklaşık onbin mevcutlu silahlı bir kuvvetle Osmanlı işgali altındaki Nazımiye, Mazgirt ve Pertek merkezlerine girerler. Bu sırada Türk bürokratların görevlerine son verip bu ilçe merkezlerinin yönetimini kendi ellerine aldıktan hemen sonra Elazığ istikametine doğru ilerlerler. Türk işgal kuvvetleriyle işbirliği yapmakta olan Çarsancak derebeylerinin (Karaçorlu aşireti) topraklarına elkoyarlar. Aynı sırada Hozat yöresi aşiretleri de mutasarıflık merkezini, yani sömürge valisinin oturduğu Dersim'in o zamanki başkenti Hozat'ı kuşatırlar (27-30 Mart 1916).
İttihatçılar olayları yatıştırmak için Hozat valiliğine Mondros Mütarekesi sonrasında Kürt milliyetçisi diye ünlenmiş olan Kürt beylerinden Diyarbakırlı Cemilpaşa'nın oğlu Ziya'yı atarlar. Hozat'a davet ettiği Seyit Rıza ile görüşen Kürt Ziya, İttihatçı İstanbul Hükümeti adına Dersimliler'in ulusal taleplerinin kabul edileceğini bildirerek ondan ulusal güçlerin Hozat merkezine girmesini önlemesini ister. Bu olayların cereyan ettiği tarihte Türk ordusunda görev yapmakta bulunan Dersimli M. Nuri de ordu kumandanı Vehip Paşa tarafından elçi olarak Dersim'e yollanır. Dersim direnişinin önderlerine Vehip Paşa'nın '*ordu adına*' savaştan sonra "*Dersim'in milli istemleri*"nin kabul edileceğine söz verdiğini, "*Dersimliler'in yardımından vazgeçtim, bari bizimle savaşmasınlar*" dediğini iletir. Hozat'a gelen M. Nuri, vali Kürt Ziya ve Seyit Rıza ile görüşür (*Bk. M. Nuri, Kürdistan Tarihinde Dersim*).
Bu gelişmeler Rus ordusunun Dersim'e yaklaştığı, hatta Mamahatun vd gibi bazı kesimlerini işgal ettiği sıralara denk gelmekteydi. Jandarma Umum Kumandanlığı'nın *Dersim* adlı yayınında Ruslar'ın Dersim'e önceden adam sokup kendilerinin desteklemesi halinde Dersim'e bağımsızlık tanıyacaklarını vaad ettikleri, "*Dersim'in istiklalini temin için*" Kureyşan ve Balaban aşiretlerini bir alay teşkiline ikna etmeye çalıştıkları öne sürülür. Aynı yerde Koçkirili Ali Paşa'nın Rusların verdiği önemli miktarda silah ve cephaneyi Koçanlılara götürdüğü de söylenir. Böylece adı geçen kaynağa göre bu tarihlerde Dersimliler'in harekete geçmesi bir 'Rus tahriki'dir, onların "*Bütün Dersim'de istiklal telkinleri"* yapmalarının sonucudur. Ne var ki Rus Kazakları'nın ve Ermeniler'in Pülümür içlerine dalarak Şah Hüseyin oğullarından Mustafa Bey'in konağını işgal edip cariyelerinin ırzına geçmesi gibi birbirini izleyen olaylar Mustafa Bey'in Ruslara karşı harekete geçmesine ve Pülümür'de Ruslar'a karşı bir cephe açmasına sebep olmuş, "*Dersim hareketinin inkişafına mani olmuştur*" (*Bk. a.g.e., s. 163*).
Aşiretlerin Dersim'deki hükümet merkezlerini işgal edip Elazığ istikametine doğru hücuma geçmeleri üzerine Miralay Galatalı Şevket, 7 Nisan 1916'da içlerinde "*Çerkez alayları*"nın da bulunduğu birlikleri ile Peri (Çarsancak)'ye hareket eder. Direnişçilerin önünden Elazığ'a kaçmış bulunan Çarsancak derebeyleri de orduya rehberlik etmektedirler. 17 Nisan'da 200 kişilik aşiret efradı ile Palo kaymakamı da Türk birliklerine katılır. 23 Nisan günü Pertek ve Çarsancak havalisinde ordu ile Pilvenk aşireti arasında şiddetli çarpışmalar olur.
Tam bir yıl önce, 24 Nisan 1915'te yaşanan Ermeni katliamı ve sürgünü henüz çok tazedir. Sıranın kendisine geldiğini düşünen Dersimli bu tehdit karşısında bir ölüm dirim savaşına girer. O zamana kadar direnişe katılmamış aşiretler bile harekete katılır. Sergilediği vahşetle büyük bir öfkeye neden olan *Çerkez Süvari Alayı* neredeyse tamamen imha edilir. Galatalı Şevket'in kuvvetleri panik içinde Elazığ'a geri çekilirler.
M. Şerif Fırat'ın anlatımına göre yaklaşık bu sıralarda İkinci ordu kumandanı Ahmet İzzet Paşa, Balaban, Çarekan ve Kureyşan gibi bazı aşiretleri Ruslar'a karşı savaşmaya ikna etmiş ve bunlar Ovacık ve Pülümür üzerine yürüyen Rus kuvvetlerine karşı güçlü bir direniş sergilemiştir.
Kureyşanlı Şah Haydar (Sa Heyder) yaşamını 1916 yılındaki bur direnişte yitirir. *Şevdino* adlı Dersim türküsünün konusu bu olaydır.
Ahmet İzzet Paşa, Kazım Karabekir ve hemen sonra da İsmet İnönü ile görüşen bu aşiret liderlerine Dersim'in zaten her türlü vergiden ve askerlikten muaf bulunduğu hatırlatılmış, İstanbul Hükümeti adına savaştan sonra Dersimin ulusal istemlerinin de tanınacağı sözü verilmiştir (*Bk. M. Nuri, a.g.e*). Bahsi geçen aşiretlerin Ruslar'a karşı direnişinde bu sözlerin etkisi de olmuş olmalı. Rus ordusunun Erzincan'a saldırdığı 25 Haziran 1916'da da aynı aşiretler Vehip Paşa tarafından ikinci kez Ruslar'a karşı savaşa sokulmuşlardır. Ama Erzincan'ın Ruslar'ın işgaline girmesi önlenemez ve Türk ordusu geri çekilmek zorunda kalır (11 Temmuz 1916). Bu sıralarda Ovacık aşiretleri geri çekilmekte olan bazı Türk birliklerini silahsızlandırırlar.
Jandarma Umum Kumandanlığı'nın anlatımı biraz farklı. Galatalı Şevket, bu kaynağa göre, direnişçileri Kutu Deresi'ne dek geriltir. İzol, Seyitler, Piran, Soroğlu, Alanlı, Kureşanlı, Arilli, Demenan, Kırgan, Koçan ve Şam aşiretlerinden oluşan direnişçiler 28-29 Nisan'da Galatalı Şevket tarafından bastırılır ve bu sırada kullanılan aşırı şiddet o sıralarda Ruslar'a yanaşmakta bulunan Yukarı Abbas ve Kırgan gibi aşiretleri tekrar hükümete yanaşmaya sevkeder (*Bk. a.g.e*).
Erzincan'ı işgal edip batıya ilerleyen Ruslar, Refahiye, Kemah ve Pülümür yörelerinde karşılaştıkları direniş yüzünden Dersim'e giremezler.
J.U.K.'un adı geçen yayınındaki iddialara göre Ruslar Erzincan'ı işgal ettikleri zaman '*Koçkirili Alişer ve firari Mustafa'* da dahil Dersim ağalarını Erzincan'a getirtip kendilerine kahve, sabun, şeker, para gibi hediyeler dağıtmış, nahiye müdürlüğü ve kaymakamlık vaad etmişler; "*Bu sırada Ermeni komitaları da faaliyete geçerek Ermeni tehciri esnasında Dersim'e iltica etmiş ve Dersimlilerce kabul ve muhafaza edilmiş olan Ermenileri para mukabilinde kurtararak kendi teşekülleri içine almışlar*" (*Bk. a.g.e., s. 164*).
Böylece Ruslar'ın Erzincan işgalini takiben yaklaşık bir yıl önce 1915 kırımı sürerken Dersim'e sığınan Ermenilerin bir bölümünün Dersimliler'in koruması altında Erzincan'daki Rus ordusuna teslim edildiklerini ve bu orduda bulunan Ermeni Gönüllü Alayı'na

katıldıklarını öğreniyoruz. Erzincan'daki Rus generali ve Ermeni alayı kumandanı bu sırada (Temmuz 1916), Dersim-Ermeni ilişkilerinin tarihine referansla Dersimlilere ittifak önerirler. Bunun üzerine iki taraf arasında görüşmeler olur. Bu görüşmelere Dersim adına *Koçkirili Alişer* katılır. Ruslar'ın görüştükleri arasında Koçkiri reisleri Alişan ve Haydar da varlar. Sonunda bir anlaşma sağlanır ve ittifak gerçekleşir. Ardından Türkler, Koçkirili Alişan ve Haydar'ı tutuklayıp Dersim'le bağlantılarını koparırlar. Ama Alişer, temsilci sıfatıyla Rus işgali altındaki Erzincan'da kalır. Dersim'in Ruslar'la ittifak halinde Türk ordusunu kovarak bağımsızlığını kazanması için çalışır. Bu sırada, M. Nuri'nin anlatımına göre, Ovacık'ta Türk ordusu ve bürokrasisi kovularak Erzincan'a bağlı lokal bir Dersim hükümeti de oluşturulur (1916). Böylece İç Dersim'de çekirdek bir özyönetim doğar. Ama M. Nuri'nin kaydına göre Ruslar'ın ve Ermeniler'in tanımaya hazırlandıkları bu çekirdek yönetim Türk ordusu ve onunla birlikte savaşan *Kürt Hamidiye Alayları ile Gökdereli Şeyh Şerif'in kumanda ettiği Zaza milisleri* tarafından yıkılır.

Bu dönemde her şeye karşın Dersim'de bağımsız bir devletin kurulması şansı hala vardır. Fakat çok geçmeden 1917 Rus Ekim devrimi gerçekleşir ve Rus ordusu işgal ettiği toprakları boşaltır. Böylece Dersim tarihi boyunca oluşan en büyük fırsatlardan birini, belki de en büyüğünü yitirir.

Rus ordusundan doğan boşluğu Ermeniler doldurmaya çalışır. Ruslar tarafından boşaltılan yerlerde denetim Ermeniler'de kalır. Dersim-Ermeni ittifakı pekiştirilmeye çalışılır. Ne var ki, bir süre sonra Dersim adına görüşmeleri sürdürmekte olan Alişer ile "Büyük Ermenistan" projesi nedeniyle Dersim'in bağımsız bir devlet olarak varlığı fikrini hazmedemeyen Ermeni birliklerinin kumandanı Murat Paşa arasında anlaşmazlıklar baş gösterir. Ardından Erzincan'da Keçalan, Abbasan ve Lolan gibi Doğu Dersim aşiretleriyle görüşen Murat Paşa, bu kez Dersimliler'le Ermeniler'in bağımsız bir ortak devlet kurmalarını önerir. Ancak Ermeniler'in öne sürdüğü ağır koşullar bu girişimin de sonuçsuz kalmasına neden olur.

Böylece hem Dersimliler hem de Ermeniler ender karşılaşılabilen tarihi bir fırsatı kaçırırlar. Gelişmeleri yakından izlemekte olan İttihatçılar, bu sıralarda Koçkirili Alişan ve Haydar'ı serbest bırakarak Dersim'le ilişkileri onarmaya çalışırlar. İttihatçılar'ın da katkısıyla Dersim-Ermeni ilişkileri bu tarihten itibaren giderek bozulur ve ittifakları da son bulur. Hatta, iki taraf arasında çatışmalar patlak verir *(Bk. M. Nuri, KTD*).

Rus ordusunun boşalttığı Erzincan ve Erzurum, 1918 yılında hala Ermeni kuvvetlerinin denetimi altındadırlar. Kazım Karabekir kumandasındaki Türk ordusu Ermeniler'i bölgeden çıkarmaya çalışır. Bu amaçla Dersim'den de milis toplama girişimleri yapılır. Ermeniler'i kovmak için Dersim'den milis toplama çabalarına bir çok aşiret ilgisiz kalır.

Seyit Rıza, Dersim'in Türk-Ermeni çatışmasında taraf olmasını istemez. Fakat Erzincan'daki Dersimli-Kızılbaş halkın Ermeniler tarafından imha edilmekte olduğu yönünde İttihatçıların yaydığı abartılı söylentiler, Seyit Rıza'nın dahi bazı Dersim aşiretleriyle birlikte Munzur Dağları'nı aşarak Erzincan üzerine yürümesine sebep olur. 13 Şubat 1918'de Erzincan merkezini zapteden Seyit Rıza, daha sonra Kazım Karabekir kuvvetlerinden önce Erzurum'a girer. Sonra da Erzurum'u Karabekir'in brliklerine bırakıp Dersim'e geri döner.

Böylece Erzincan ve Erzurum, Ruslar'ın ardından Ermeniler'den de boşaltılır.

Bu sonuç Dersim-Ermeni anlaşmazlığını ustalıkla istismar eden İttihatçıların özlemlerine uygun düşüyordu. Nitekim çok geçmeden aldatıldıklarını farkeden Dersimliler ile Türk ordusu arasında çarpışmalar yeniden başlar. İttihatçılar, Dersim dahilindeki Türk hükümet merkezlerine saldıran Ovacık aşiretleri üzerine bir kere daha ünlü Kürt Halit'in kumandasındaki *Cibran Hamidiye Alayı*'nı sürerler. Halit'in Kürt alayı Ovacığa girerek Türk yönetimini restore eder.

Yukarıdaki özetten açıkça görüleceği gibi 1916 yılı Dersim için pek çok bakımdan çok önemli bir tarih. *Dersim istiklali fikri* 1916'da çok güçlü görünüyor. Buna önderlik edecek olan Seyit Rıza, Koçkirili Alişer ve M. Nuri üçlüsünü birbiriyle ilk kez kontağa getiren de 1916 olayları oluyor. Ne yazık ki Dersim kendi tarihinde yakalayabildiği en büyük fırsatlardan birini bu sırada yitirir. Dersim-Koçkiri ittifakı da bu tarihte oluşmuş görünür. Burada başlayan ilişki 1937'ye dek giderek pekişir.

Birinci Savaş'ta Osmanlı devleti yenildi. 30 Ekim 1918 tarihli *Mondros Mütarekesi* bu yenilgiyi belgeliyordu. Mütarakeden hemen sonra Osmanlı toprakları Birinci Savaşın galipleri tarafından işgal edilmeye ve fiilen payedilmeye başlandı. Mondros ateşkesiyle birlikte yenilginin sorumlusu olarak görülen İttihatçılar da devrildi (1918). Ermeni kırımının suçlusu da onlardı. Bu sırada yönetim Hürriyet ve İtilaf Partisi (İtilafçılar)'nin eline geti. Bu parti anti-İttihatçı çeşitli gruplardan bileşen bir bloktu. İttihatçılar Alman, İtilafçılar ise Amerikan-İngiliz yanlısı idiler.

İtilafçı hükümet, Dersim Valiliği'nden aldığı Sağıroğlu Sabit'in yerine bir Kürt vali (Bedirhanlar'dan Mithat'ı) atadı.

Sonradan Kemalist adı verilen hareket Mütareke Dönemi (1918-22) olarak adlandırılan bu dönemde doğdu. Buna Kemalist Hareket dönemi de denebilir. Kemalist hareketin doğuşu ve Kırmanciye'de Kemalist diktatörlüğün kuruluşu bu döneme rastlar.

Kemalistler'in asıl amacı Mütareke'nin yapıldığı tarihteki sınırlar içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun birliğini korumaktı. Erzurum (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas (4-12 Eylül 1919) kongrelerinin kararlarında bu hedef açıkça formüle edilmiştir.

Kemalist denenler gerçekte ittihatçıların bir kanadıdır. Hürriyet ve İtilaf Partisi yandaşlarının Kemalistleri *Mütareke döneminin İttihatçıları* olarak tanımlamaları son derece isabetlidir (*Bk. T. Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, cilt 1)*. Çünkü *Turan* amacı güden İttihatçıların başlattığı saldırı savaşı yenilgiyle birlikte arta kalanı koruma ve savunma savaşına dönüşmüştür. Kemalistler, işte bu ortamın ittihatçılarıdır. Kemalistler'in milliyetçiliğini İttihatçıların Turancılığına kıyasla "gerçekçi" kılan bu koşullardır.

Erzurum ve Sivas kongrelerinin kararları arasında Kırmanciye'de Rum ve Ermeni devletleri kurulmasının önlenmesi, bunun için de bu bölgede derhal geçici bir yönetimin kurulması da vardır. Kemalist hareketin esas amacı da budur. Bu noktada kendisine engel çıkaranlar Ermeniler ve Dersimliler olduğundan, esas mücadelesi bu hareketleri ezmektir.

Osmanlı ordusunun bazı birimleri İstanbul Hükümeti'ne karşı Mustafa Kemal'e bağlılık bildirmişti. Kazım Karabekir kumandasında Erzurum'da bulunan 15. Kolordu ile Enver Paşa'nın amcası tarafından kumanda edilen Diyarbakır'daki 13. Kolordu bunlar arasındaydı. Gerçekte bu bir askeri darbeydi. Bu birliklerin Kemalistler'le tavır alması onların Doğu'da oluşan otorite boşluğunu hızla doldurmalarını sağladı. Böylece Kemalistler Doğu'da ötedenberi yönetim merkezleri konumunda bulunan Sivas, Erzurum ve Diyarbakır gibi ana merkezlerde kontrolü ellerine alarak 1919'dan itibaren bölgede çıplak bir askeri diktatörlük kurdular.
Bu tarihten itibaren bölgedeki ezilen ulus hareketleri karşılarında artık İstanbul Hükümeti'ni değil, ittihatçıların devamı olan Kemalistleri bulmuştur. Kemalistler'in Kırmanciye'de yürüttükleri savaşın (1919-22), bir "*kurtuluş savaşı*" ile ilgisi yoktur. Aksine esas olarak bir sömürge savaşı sözkonusudur. Kemalistler'le Batılı güçler arasındaki sınırlı savaş anti-emperyalist bir savaş değil, eski Osmanlı ülkeleri üzerinde bir paylaşım savaşıdır. Bu olgular kavranmaksızın Dersim ve Kırmanciye'de olan biteni, Dersim-Koçkiri özgürlük savaşını ve sonrasındaki gelişmeleri doğru biçimde anlamak ve açıklamak olanaksızdır.
1917 Ekim Devrimi'nden sonra Rusya'nın desteğini yitiren Ermeniler, bu kez galip devletlerin desteğine başvurdular. 1919-22 arasında *Vilayet-i Sitte* adı verilen ve altı Doğu vilayetini içeren bölgede, ABD ve Batı (İtilaf ülkeleri) korumasında bir Ermeni devleti için mücadele ettiler. 1918 sonlarında Taşnak partisinin yönetiminde Kafkasya'da kurulmuş olan devletin sınırlarını genişletmeyi tasarladılar. Bu amaçla 1915'te Suriye ve Irak'a sürgün edilenlerden oluşturulan Ermeni taburları İngiliz-Fransız ordularıyla birlikte bölgeye geri gelip yerleşmeye çalıştılar. 1918'den 1920'lere dek süren bu mücadele Anadolu'daki son Ermeni mücadelesi oldu.
Kürt milliyetçileri de mütareke döneminde İngilizler ve Fransızlar'la işbirliği yaparak emperyalistlerin mandası olacak bir Kürt devleti için mücadele ettiler. Kürt sorununun çözümünü emperyalistlerle işbirliğinde aradılar. Küçük ölçekli bir-iki lokal girişimi saymazsak 1919-22 döneminde Türkiye Kürdistanı denen parçada sözü edilmeye değer bir Kürt ayaklanmasına rastlanmaz. Bu dönemde Müslüman Zazalar'ın da bir kalkışması görülmez. Bu dönemin Kırmanciye'sinde tek gerçek anti-Kemalist ve anti-emperyalist ulusal kurtuluş mücadelesi Dersim-Koçkiri'nin Kırmanc-Kızılbaş halkı tarafından yürütüldü.
Kısacası 1839'dan 1938'e kadarki yüzyıl boyunca da Dersim en devrimci tutumları temsil eder.
1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden hemen sonraki son derece elverişli koşullarda Dersimliler'in ve Kürtler'in ulusal kurtuluş çabalarında yeni bir atılım gözlenir. Bu dönemde içinde bazı Dersim-Zaza aydınlarının da bulunduğu geniş ve gevşek bir ittifakı temsil eden Kürdistan Teali Cemiyeti kurulur (Aralık 1918).
Bundan bir süre sonra Alişer ve Mehmet Nuri, Seyit Rıza'nın yönetiminde Dersim'de ulusal direnişi yeniden örgütlemeye koyulurlar. Bu hazırlıkları öğrenen eski İttihatçılardan Mustafa Kemal ve arkadaşları gelişmelere müdahale ederek karşı tedbirler almaya başlarlar. 1919'da Samsun'a çıkışla başladığı söylenen 'Türk Kurtuluş Savaşı' aslında böyle başlar.
Osmanlı Subayı Mustafa Kemal, Sivas valisi Reşit Paşa aracılığıyla Dersim-Koçkiri temsilcilerini kendisiyle görüşmeye çağırır. Sivas'taki bu görüşmeye sadece Koçkiri adıyla bilinen aşiret konfederasyonun reisi Alişan Bey katılır ve amaçlarının İstanbul Hükümeti'ne bağlı *özerk bir Dersim* oluşturmak olduğunu iletir. M. Kemal ise, Dersim-Koçkiri'nin kendisiyle işbirliği yapmasını önererek kendisiyle görüşen Alişan'ı Sivas'tan milletvekili gösterir (Eylül-Ekim 1919). Kemalistler'in aynı öneriyi kendisine de yaptıklarına işaret eden Mehmet Nuri, hem kendisinin hem de Alişan'ın bu teklifleri redettiklerini kaydeder. Bir süre sonra Ankara'da toplanan T.B.M.M.'de 72 "Doğulu" milletvekilinin olduğu görülür. Kemalistler'le işbirliği yapan 72'ler İtilaf devletlerine Türkiye'den ayrılmayacaklarını iletirler. Buna yanıt olarak K.T.C dolayımıyla aynı ülkelere "*Dersimliler adına*" gönderilen bir diğer telgrafta ise, 72'lerin Ankara Hükümeti'nin baskısı altında olduklarına işaret edilerek bağımsızlık talep edilir. Aynı tarihlerde Dersim, Ankara Hükümeti'nden de özerklik talep etmekte, ama Kemalistler'den herhangi bir yanıt alamamaktadır.
1920 Temmuz'unda **Koçgiri hareketi** başlar. Karakol baskınları ve cephane gaspı biçimi altında Kemalist Ankara Hükümeti'ne karşı silahlı mücadeleye girişilir. Ağustos'ta Şadan aşireti Refahiye merkezini işgal eder. Bu gelişmeler karşısında Ankara, Koçkiri aşiret grubunun reisi Alişan'ı Refahiye kaymakam vekilliğine, kardeşi Haydar'ı da Ümraniye müdürlüğüne atayarak olayları yatıştırmayı dener. Bu günlerde Dersim'de Çemişgezek, Hozat ve Ovacık aşiretlerinin yanısıra Koçkiri lideri Alişan'ın ve diğerlerinin de katıldığı geniş bir toplantı yapılır. Bir ulusal kongreyi andıran bu toplantıda bağımsızlık için harekete geçilmesi kararı alınır. Böylece asıl amaçları imparatorluktan arta kalanı Türk unsura dayalı bir ulus-devlet biçimi altında muhafaza etmek olan ve bu projenin gerçekleşmesi önündeki esas engelin ezilen uluslar olduğunu düşünen Kemalistler'in bu amaçlarına hizmet eden Erzurum ve Sivas'ta düzenledikleri "Doğu" kongrelerinin tek gerçek alternatifi, 1920'lerin tek gerçek anti-emperyalist ve halkçı alternatifi Dersim'de şekillenmeye başlar.
Dersim toplantısında Dersim'in yanısıra Kürdistan'ın da kurtuluş özlemleri dile getirilir. Ankara Hükümeti'nden İstanbul'un tanıdığı özerkliği tanıyıp tanımadığını açıklaması, Elazığ, Malatya, Sivas ve Erzincan cezaevlerindeki tutukluları derhal serbest bırakması, Türk yönetici ve memurların ülkeden çekilmesi ve Koçkiri üzerine sevkedilen askeri birliklerin derhal geri çağrılması talep edilir. Bu talepler Hozat'taki Dersim valisi aracılığıyla bir muhtıra biçimi altında Ankara'ya iletilerek 24 saat içinde cevap istenir (15 Kasım 1920). Ankara'nın direktifiyle Elazığ'dan gönderilen bir heyet taleplerin kabul edileceğini iletirse de, bu tavrı güven verici bulmayan Dersimliler, Elazığ valiliği kanalıyla TBMM Başkanlığı'na "Batı Dersim Aşiret Reisleri" imzasını taşıyan bir telgraf çekerler: "*Sevr Anlaşması gereğince Diyarbekir, Elazığ, Van ve Bitlis vilayetlerinde bağımsız bir Kürdistan kurulması gerekiyor. Bu gerçekleştirilmelidir. Aksi taktirde bu hakkı silah zoruyla almaya mecbur kalacağımızı beyan ederiz*" (Bk. M. Nuri, KTD, s. 129).
Dersimliler'e yazılı bir yanıt vermeyen Ankara, Elazığ valiliği aracılığıyla isteklerinin kabul edildiğini ileterek vakit kazanmaya çalışır. Bu sıralarda Sivas'ta askeri harekat hazırlıkları görülmektedir. Bu durum karşısında Dersim-Koçkiri silahlı bir ulusal ayaklanma düzenlemeyi kararlaştırır. Dersimliler'in benimsediği ayaklanma stratejisine göre, ilkin Dersim'in merkezi Hozat'ta bağımsız bir devletin kurulduğu deklere edilecek, ardından Erzincan, Elazığ ve Malatya yönlerinden Sivas üzerine yürünerek silah

zoruyla Ankara Hükümeti'nin ülkenin bağımsızlığını tanıması sağlanacaktır. Kış koşulları Koçkiri bölgesinin Dersim içiyle bağlantısını olanaksız kıldığından ayaklanma için ilkbahar beklenecektir. Dersim-Koçkiri harekete geçtikten sonra Esas Kürdistan'ın da ayaklanmayı destekleyeceği umulmaktadır. Ne yazık ki Asıl Kürdistan Kemalistlere karşı dişediş bir mücadele yürüten Dersim-Koçkiri'yi yalnız bırakarak 1916 yılındakine benzer tarihi bir fırsatın daha kaçırılmasına ve Kemalistler'in zaferine büyük katkıda bulundu.

Genel ayaklanma planını öğrenen Kemalistler, bu planı bozmak için karşı önlemler geliştirdiler. Bir yandan Koçkiri üzerine ordular yollanıp halk zamansız bir kalkışmaya zorlanırken, diğer yandan ulusal güçleri bölmek için Batı Dersim'in Meço (Mustafa Öztürk, 1859-1938), Diyap Yıldırım (1852-1938), Mustafa Zeki Saltık (1881-?), Ahmet Ramiz, Binbaşı Hasan Hayri (1881-1925) gibi bazı aşiret önderleri M. Kemal tarafından Dersim mebusları olarak tanınıp ittifaktan koparıldılar.

Bu sıralarda Dersim, Seyit Rıza'nın yönetimi altında fiilen bağımsız bir ülkedir. Mebus atanınca Ankara ile işbirliği yapan adı geçen kişileri "*menfaatperestler*" olarak nitelendiren Seyit Rıza, Hozat'ı işgal ederek M. Kemal'e çektiği bir telgrafta bu kişilerin Dersim'i temsil yetkisine sahip olmadıklarını ileterek, Dersim'in bağımsızlık talebinin kabul edilmesi halinde bir konfederasyonun kurulabileceğini bildirir. Kemalistler'in Sivas'tan Zara üzerine gönderdikleri bir tabur asker Şadanlı Zalim Çavuş tarafından silahsızlandırılıp imha edilir. "Doğu"nun hükümet merkezi Sivas'ta korku ve paniğe neden olan bu olay, ilkbaharda başlatılması tasarlanan ayaklanmanın erken patlak vermesinde önemli rol oynar. Hareket Dersim'den yönetilmektedir ve Dersim'den gelen talimat Koçkiri'nin ilkbahar sonlarına kadar harekete geçmemesi yönündedir. Ankara'nın taktiği ise Koçkiri bölgesini Dersim'den yardım alamayacağı kış şartlarında eyleme zorlayıp ezmektir. Olayların akışı Ankara'nın taktiğine uygun düşer. 6 Mart 1921'de Ümraniye merkezini kuşatan Koçkiri kuvvetleri Türk alayını teslim alıp kumandanını kurşuna dizerler. 12 Mart'ta Divriği jandarma bölüğü esir edilir. Kangal-Koçhisar, Divriği, Zara, Refahiye, Kuruçay ve Kemah'ta tam bir başkaldırı vardır. Bu olaylardan sonra hareketi durdurmak artık olanaksızdır. Kaldı ki Koçkiri Kemalist ordular tarafından her yandan kuşatılıyor ve şiddetli muharebeler oluyordu. Türk ordusunun yanında Giresunlu Topal Osman'ın kumanda ettiği bir "*Laz Alayı*" da bulunuyordu. Bu koşullar altında bir kez başlamış bulunan ayaklanmayı sonuna kadar kararlıca götürmek zorunluydu. Bu sırada Urfa ve Antep'e varmış bulunan Fransızlar'dan yardım talep edilmesini önerenler olursa da, bu fikir kabul görmez. Koçgiri; İç Dersim, Erzincan ve Malatya'dan acilen yardım beklemektedir.

Dersim'in Ovacık aşiretlerinden oluşturulmuş 2500 kişilik bir kuvvet hedik ve lekanlarla karlı kaplı Munzur Dağları'nı aşarak 8 Mart 1921 günü Kemah'a girdi. Kemalist birlikleri ezerek Hükümet konağını ve Kemah derebeylerinin konaklarını yıktı. Esir alınanlar arasında Kemah kaymakamı ve jandarma kumandanı da varlardı. Ardından Kuruçay'a giren 2500'ler, burdaki Kemalist mukavemeti de kırıp kaymakamı ve bazı derebeylerini tutukladılar. Daha sonra Refahiye ve Divriği merkezleriyle Celallı nahiyesine giren 2500'lerin harekatını beş kişi yönetiyorlardı. Bunlar Pezgavirli Bıra İbrahim, Maksudanlı Munzur, Arslananlı Mahmut, Mustafa ve Alişer idiler. Bu isimlerin de dahil olduğu bir grup önder, 11 Mart 1921'de T.B.M.M Başkanlığına çektikleri telgrafta, Koçkiri, Divriği, Refahiye, Kuruçay ve Kemah kazalarının ayrı bir vilayet haline getirilip yerli bir valinin yönetimine verilmesini talep ederler.

Ankara, kendi adına görüşmeler yapmak üzere bir heyet gönderirse de, aynı sırada adeta seferberlik ilan edilmiştir. Her yandan Koçkiri üzerine asker sevkedilmektedir. 15 Mart 1921'de Sivas, Elazığ ve Erzincan'da sıkıyönetim ilan edilir. 25 Mart 1921'da Topal Osman'ın Laz Alayı Koçkiri'de ulusal güçler tarafından hezimete uğratılır. Ne var ki yeterli destek ve yayılma imkanı bulamayan bu ayaklanma sonunda dar bir bölgeye sıkışır ve bastırılır (Nisan 1921).

Kemalistler bölgede terör estirir. Kırımlar ve sürgünler yaşanır. Koçkiri-Dersim aşiretlerinin savaşçı müfrezeleri İç Dersim'e geri çekilirler. Alişer ve M. Nuri de Dersim'e sığınanlar arasındadırlar.

Koçkiri ayaklanmasından suçlu görülen 400 kişi Sivas Sıkıyönetim Mahkemesi'nde yargılanır. Bunlar sürgün ve ağır hapis gibi cezalarına çarptırılırlar. Ama Dersim'in tutukluların serbest bırakılması yönündeki ısrarlı ve kararlı tutumu başta Alişer olmak üzere Dersim'e sığınanlar hariç geri kalanlarının affı ile sonuçlanır.

1921 Nisan'ında ayaklanma yenilmiş olsa da, ulusal kurtuluş mücadelesi gerilla savaşı biçimi altında yüz Dersimi gerillanın 1926 Sivas baskınına (kendi konağına davet ettiği ünlü Zalim Çavuş'u tuzağa düşürüp Kemalist birliklere teslim eden Ginyan aşiret reisi işbirlikçi Murat Paşa'nın cezalandırıldığı olay) kadar devam etti. Bu savaşımın üssü de Dersim'di. Sivas'a dek sarkan bu gerilla akınları 400'lerin affında önemli bir baskı faktörü olmuştu. Daha sonra M. Kemal'le çekilmiş fotoğraflarını gösterip böbürlenen Diyab Ağa'nın da aralarında bulunduğu bazı Dersim mebusları T.B.M.M tarafından görüşmeler yapmak üzere Dersim'e yollanırlar.

Yunan kuvvetlerinin Ankara'ya bir hayli yaklaştıkları bir tarihtir bu. Bizzat M. Kemal, Dersim aşiretlerine hitaben Seyit Rıza'ya çektiği telgraflarda savaşa son vermelerini ister. Ardından Dersim adına bin kişilik bir kuvvet eşliğinde Seyit Rıza ve Koçkirili Alişan'ın katıldığı Erzincan görüşmeleri başlar. Bu görüşmelerde Ankara Hükümeti'ni Erzincan valisi ile Erzincan mebusu H. Fevzi temsil ederler. Dersimliler bu görüşmelerde *yerel dilde eğitim veren okulların açılması*, Koçkiri'ye yerli bir valinin atanması ve tazminat ödenmesi de dahil ulusal haklarının tanınmasını talep ederler. Ama bu görüşmeler bir zaman sonra Türk tarafının çekilmesiyle herhangi bir sonuç alınmadan biter (15 Haziran 1921). Refahiye ve Kuruçay kaymakamları sıfatıyla Koçgiri'ye gönderilen Alişan ve Haydar, çok geçmeden bu görevlerinden alınıp 1931 affına kadar İstanbul'da zorunlu ikamete tabi tutulurlar (*Bk. M. Nuri, KTD*).

Böylece Mütareke döneminde (1918-22) doğan otorite boşluğu Dersim ve Kürdistan'da ulusal devletlerin kuruluşuyla değil bu topraklarda yürüttüğü sömürge savaşını "Kurtuluş savaşı" diye lanse eden Kemalistler'in diktatörlüğü ile doldurulduu.

Kemalistlerin anti-emperyalist olduğu, bir ulusal kurtuluş savaşı verdikleri resmi ideolojinin fabrikasyonudur. Onların savaşımı Anadolu'nun ezilen uluslarının ve kurtuluş hareketlerinin imhasını hedeflemiştir. Bu tarihlerde Kemalistler, Batı'da Rumlar ve

Yunanlılar, Doğu'da Dersim-Koçkiri ile savaşmaktadırlar. Kemalist resmi tarihin "Türk Kurtuluş Savaşı" dediği savaş, Batıda Türk-Yunan, Doğuda ise bir sömürge savaşıdır.
Ardından TC dönemine girilir.
Bu dönemin ilk on yıllarında tanık olunan başlıca olaylar,
*Şeyh Sait (1925),
*Koçan (1926),
*Pülümür (1930) ve
*1937-38 direnişleridir.
Bazı kaynaklarda önceden planlandığı öne sürülen **Şeyh Sait ayaklanması**, 13 Şubat günü Piran'da düşünülenden erken bir tarihte patlak verdi (1925). Ayaklanmayı Nakşibendi tarikatına mensup Sünni ve Şafii Zaza şeyhleri yönettiler. Bunların en önde gelenleri hem hareketin lideri hem de Diyarbakır cephesinin kumandanı olan Şeyh Sait ile Elazığ cephesi kumandanı Şeyh Şerif idiler.
Bu ayaklanma sadece önderliği değil, patlak verdiği ve etkinlik kurduğu alan ve dayandığı güçler itibariyle de Zazalar'ın damgasını taşıyordu. İdeolojik değilse de, fiili planda durum buydu. Dersimliler tarafından desteklenmeyan bu ayaklanma Müslüman Zazalar'la sınırlı kaldı. Dersim'in tavrında hareketin İslamcı (teokratik-şeriatçı) ideolojisi, laiklik karşıtı tutumu önemli rol oynadı. Kürtler'in desteği de alınamayınca tecrit edilip yenilgiye uğratıldı.
Bu ayaklanmada 13-29 Şubat günleri arasındaki 15 gün zarfında Genç (Darahini), Lice, Hini, Palu ve Elazığ; 29 Şubat'ta Maden, Ergani, Çermik ve Siverek merkezleri ele geçirildi.
Şeyh Sait'in kumandası altında 29 Şubat günü başlatılan Diyarbakır kuşatması 2 Mart'tan itibaren kenti ele geçirmek üzere bir saldırıya dönüştü. Ama 11 Mart'a kadar devam eden bu saldırıda başarılı olunamadı. 11 Mart günü Şeyh Sait'in kuvvetleri ayaklanmanın başkenti Genç'e doğru geri çekilmek zorunda kaldılar. Elazığ'ı aldıktan birkaç gün sonra 26 Şubat'ta kenti geri yitiren Şeyh Şerif yönetimindeki kuvvetler de daha o tarihte geri Palu'ya çekilmek zorunda kalmışlardı. Böylece 13-29 Şubat'ta yükseliş halinde olan ayaklanma 11 Mart'tan itibaren geri çekilerek patlak verdiği merkezi bölgeye sıkıştı. Ardından kuşatıldı ve Nisan ayı başlarında bastırıldı (6/8 Nisan 1925).
Esir düşen isyancıların bir bölümü ülkenin dağlık bölgelerine sığınıp bir süre devam edecek olan gerilla taktiğine başvururken, bir bölümü de İran, Irak ve Suriye gibi çevre ülkelere kaçmak zorunda kaldılar. İçlerinde Şeyh Sait'in de bulunduğu önder kadronun büyük bölümü 27 Nisan günü kaçmaya çalışırlarken yakalandılar. 15 Mayıs'tan sonra İşgalci devletin oluşturduğu Diyarbakır İstiklal Mahkemesi'nde yargılanan Şeyh Sait ve 47 arkadaşı, 4 Eylül günü Diyarbakır'da idam edildiler (1925).
İdamları katliam ve sürgün izledi.
Devlete ve İslamcı kesime bir Nakşi isyanı olarak görünen 1925 Zaza Ayaklanması TC'de hükümet değişikliğine neden oldu.
Resmi tarihin 'Milli Mücadele' adını yakıştırdığı 1919-22 döneminde ittifak halinde savaşanlar 1923'te bölündüler. 1923'te başlayan bu iç mücadele 1925'te Şeyh Sait'in öncülük ettiği isyandan sorumlu tutulan rakip kanadın Mustafa Kemal ve çevresi (CHP) tarafından tasfiyesi ile sonuçlandı. Bu, aslında askeri bir darbe, en azından bir askeri müdahaleydi.
İsyan patlak verdiğinde işbaşında bulunan Fethi Okyar hükümeti istifaya mecbur edilip 3 Mart 1925'te İsmet İnönü hükümeti kuruldu. Kuruluş amacı isyanı bastırmak olan İnönü hükümetinin ilk işi Takrir-i Sükun Kanunu'nu çıkarmak oldu. İstiklal Mahkemeleri bu kanuna dayanarak kuruldular. Kurucuları arasında Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy ve Sabit Sağıroğlu'nun da bulunduğu Kazım Karabekir liderliğindeki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası isyanı teşvik etmekle, İslamcı ve anti-laik olmakla suçlanıp kapatıldı. Bu partiye mensup Hüseyin Avni Ulaş tutuklandı. Aynı paralelde görülen bazı dergiler ve gazeteleri yasaklandı. Ahmet Emin Yalman, Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Hüseyin Cahit Yalçın ve Ahmet Şükrü Esmer gibi gazeteciler isyanla ilgili görülüp yargılandılar.
Böylece örgütlü muhalefet dağıtıldı, tek parti ve tek şef diktası oluştu.
1926'da Dersim'de **Koçan direnişi** başladı.
Çemişgezek'in batısı ve kuzeyine düşen Koçan bölgesi yüzlerce yıl yabancı egemenliğini tanımamış, vergi ve asker vermemiş, işgal girişimlerine karşı direnmiş olmakla ünlüdür.
Koçan grubu (Koç, Şam ve Resik aşiretleri) üzerine 19 Eylül 1926'da Elazığ ve havalisi kumandanı *Albay Mustafa Muğlal* gönderildi. Mustafa Muğlalı, Ahmet Arif'in 33 Kurşun şiirine konu olan katliamın sorumlusudur. Süleyman Demirel gibi bazı politikacıların askeri darbelerin gerekçeleri arasında saydıkları '*Muğlalı Kompleksi*' kavramı ona referanstır.
Bu harekat öncesinde Diyarbakır valisi Ali Cemal, Seyit Rıza'yla görüşmek üzere beraberindeki seyit ve dedelerle birlikte görüşmenin yapılacağı Karaca Köyü'ne gelerek Dersim'de Alevi geleneklerine uygun eğitim veren okullar açılacağı, Koçkirililer için genel af çıkarılacağı, Elazığ ve Erzincan'daki Ermeni arazilerinin Dersimlilere verileceği vd gibi çeşitli vaadlerde bulunur. Dersimliler'in güvenini kazanmak amacıyla kendisinin, hatta Mustafa Kemal'in bile Alevi olduğunu propaganda eder. Ali Cemal, bu tarihten az sonra Elazığ valisi olarak atanır. Diyarbakır'dan Hozat'a gelerek Seyit Rıza ile görüşen Genel Müfettiş İzzeddin de M. Kemal adına Dersimliler'in tüm istemlerinin karşılanacağına söz verir. Ali Cemal'in Elazığ valisi olmasından sonra 2 bin Dersimli aileye arazi verilerek Elazığ ovasına yerleştirilirler. Doğu Dersim aşiret reislerinden bazıları Ali Cemal tarafından Elazığ İl Daimi Encümenliğine alınırlar. Bu yolla Dersim'in etkili isimleri İç Dersim'den çıkartılmaya çalışılır. Seyit Rıza'nın Dersim'de ana dilde eğitim yapan okullar açılması, tarımın ve ekonominin geliştirilmesi gibi talepleri ise hep gözardı edilir. A. Cemal'in girişimiyle Dersim aşiret reislerinden oluşan kalabalık bir heyet Ankara'ya gidip Meclis Başkan vekili Kazım Karabekir ve İsmet İnönü ile görüşür.

Bu görüşmelerde Elazığ, Erzincan ve Malatya'da Dersimliler'e toprak verileceği, batıya sürgün edilenler için af çıkarılacağı gibi vaadlerde bulunulur ve kendilerinden sükuneti muhafaza etmeleri istenir. Heyet Dersim'e dönüşünden kısa bir süre sonra sürgünler için af çıkarılır. Dersim, Elazığ ve Erzincan merkezlerindeki tüm tutuklular serbest bırakılır.
Bütün bu gelişmeleri kuşkuyla izleyen Seyit Rıza'nın ve Koçanlılar'ın ana dilde eğitim yaptıran okullar talebi ise görmezden gelinir. Daha sonra Hozat ve Ovacık'ta çeşitli aşiret reisleriyle toplantılar düzenleyen A. Cemal, Koçanları devlete karşı geçmişteki tüm başkaldırıların sorumlusu olarak gösterip onlara karşı diğer aşiretlerden destek talep eder. Bu yönde bir karar bile alınır.
A. Cemal, Koçanlılar'ın imhasından sonra Dersim'in tüm taleplerinin kabul edileceğini propaganda etmektedir. Böylece başını A. Cemal'in çektiği 1926 yılı kampanyasının gerçek amacı da açığa çıkar.
Bu hazırlıkların ardından 6 Ekim 1926'da Muğlalı Mustafa kumandasında Koçanlar üzerine yapılması beklenen saldırı başlatılır. 6-7 Ekim'de Koçan bölgesi kuşatılır. Tağar Vadisi'ne hakim tepeler işgal edilir. Elazığ'dan kalkan uçaklar Ali Boğazı ve Tağar Deresi'ni bombalar. Koçan temsilcileriyle bizzat görüşen Mustafa Muğlalı silahlarını teslim etmeleri için 15 Ekim'e kadar süre tanır. Koçan savaşçıları bu isteği rededince 16 Ekim'de çarpışmalar yeniden başlar.
Bu harekatta Seyit Rıza ve aşireti de dahil pek çok Dersim aşireti taktik gereği orduya yardımcı olacaklarını söylemişlerdir. A. Cemal'e destek sözü veren aşiretlerin esas amacı ordudan alacakları silah ve cephaneyi Koçanlara ulaştırmaktır. Nitekim aşiret veya milis grupları harekat başlayınca aldıkları silah ve cephaneyi Koçan reisi Seyithan'a teslim etmişler, bu aşiretin yaşlılarını, kadınları ve çocukları da götürüp Ovacık aşiretleri arasına yerleştirmişlerdir. Ardından iaşe ve cephaneleri olmadığı bahanesiyle firar eder veya geri çekilirler. Askere yardım etmezler.
Bir aralık ordu bozgun halinde çekilirse de tekrar saldırır. Direnişçiler Tağar ve Ali Boğazı'ndaki mağaralara sığınır. Tağar ve Koçan köyleri yakılır. Tağar Deresi'ndeki mağaralar taranır. Yolları ve geçitleri tutan (bu görevi isteyen kendileri olmuş) milislerin yardımıyla direnişçiler kuzeye, Ovacık aşiretleri arasına götürülürler.
Böylece Mustafa Muğlalı, Seyit Rıza ve diğer aşiret önde gelenlerince oyuna getirilir.
Bu harekattan hemen sonra 28 Kasım 1926'da Albay Mustafa Muğlalı, Koçanlar'ın "*Dersim'in yenik olmayan aşireti*" ve "*Dersim'in milli kahramanları*" olarak ünlendiklerine işaret eder. 30 Kasım 1926'da harekata son verilir (*Bk. 1- JUK, Dersim, s. 177; 2- Albay Reşat Hallı, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar-1924-1938, Genelkurmay Başkanlığı yayını*).
Koçan harekatı Türk kaynaklarına göre ordunun zaferi, M. Nuri'ye göre ise ordunun bozgunu ile sonuçlanmıştır.
1930'da bu kez **Pülümür direnişine** tanık oluyoruz.
Bu harekatın 1925-26 Ağrı harekatını takiben Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak tarafından bir Erzincan gezisi sonrasında önerildiği kaydedilir (18 Eylül 1930).
M. Nuri'ye göre Çakmak'ın Erzincan'a geliş nedeni Seyit Rıza (1863-1937)'nın başlattığı bir ayaklanmaydı.
F. Çakmak, bu gezisini takiben yazdığı raporda Kırmancılığın bütün Erzincan'ı istila etmekte olduğuna işaret ederek zorunlu ikamet, Trakya'ya sürgün, yerli memurların il dışına sürülmesi, Türk dilinin tüm bölgeye dayatılması gibi karşı tedbirler önermektedir. Bu önerilerden biri de Pülümür'ün vergi ve asker vermeyen Danzik bucağı (Abbasan aşireti), Aşkirik, Gürk, Dağbey ve Harsi köyleri ile başta reisleri Kamer ağa ve akrabası Hıde Ale İsme olmak üzere Nazımiye ilçesine bağlı Haydaran aşireti ve köyleri üzerine bir askeri harekat yapılması, Taçino, Dostan gibi Haydaran köylerinin bombalanması, buralara devlet otoritesinin taşınmasıdır.
Başbakan İsmet İnönü ve Bakanlar Kurulu'nun da bu önerileri tasvibi üzerine Genelkurmay tarafından Albay (Miralay) Rüştü'nün yöneteceği bir askeri harekata karar verilir.
Albay Rüştü'nün kumandası altında 24 veya 25-26 Ekim 1930'da başlayan Pülümür harekatında adı geçen yerleşmeler işgal edilir ve yakılır. Aşkirik ve diğer köyler uçaklarla bombalanır (27-28 Ekim 1930). Bombalanan, yakılıp yakılan köylerin halkı bunun üzerine askere hücum eder (28 Kasım 1930). 10-14 Kasım (1930) tarihleri arasında General Ömer Halis'in yönettiği bir İkinci Pülümür harekatında Bal, Kalan (Ovacık'taki Kalanlılar), Abbasan, Keçel, Arilli, Haydaran ve Demenan aşiretlerinin tümü saldırı hedefi seçilirler. (*Bk. JUK, Dersim, s. 186; Reşat Hallı, a.g.e*).
Burada ele alınmakta olan yüzyıllık dönem 1937-38 Dersim Soykırımı ile kapanır.
1937-38 Dersim direnişi Kemalist devletin Dersim'i işgal ve dağıtma girişimine karşı bir savunma savaşı olarak patlak verdi.
Direnişe öngelen 1928, 29 ve 31 yıllarında Dersimliler'den birkaç kez silahlarını teslim etmeleri ve başta Alişer olmak üzere Dersim'e sığınmış Koçkiri savaşçılarını iade etmeleri istenir. Bu ısrarlı tehditler ve saldırı hazırlıkları karşısında 1932'de Dersim'de bir kıpırdanma görülür. Karakollar ve nahiye merkezleri basılır.
25 Aralık 1935'te *Tunceli Kanunu* çıkarılır. Bu kanunla birlikte Dersim'in adı Tunceli olarak değiştirilir. Hemen sonra daha önce Birinci Genel Müfettişlik kapsamında bulunan Elazığ, Tunceli, Erzincan ve Bingöl'ü içeren Elazığ merkezli *Dördüncü Genel Valilik* kurulur (6 Ocak 1936). Bu genel valiliğin başına *Dersim Valisi ve Kumandanı* sıfatıyla Abdullah Alpdoğan atanır. Elazığ'da *İstiklal Mahkemesi* adı verilen bir askeri mahkeme kurulur. Bu mahkeme özel olarak Dersim için teşkil edilir. Tunceli Kanunu'nun geçerlik alanı sadece Dördüncü Genel Valilik kapsamına giren illerle sınırlı kalmaz. Sivas, Malatya, Erzurum ve Gümüşhane illeri de bu kanunun geçerlik alanına dahil edilirler. Böylece Tunceli Kanunu merkezi Dersim olmak üzere Kızılbaşlarla yerleşik tüm sahayı kapsamına alır. Dersim, bu kanunla "*Yasak Bölge*" ilan edilir. Ülkeye giriş çıkışlar özel izne tabi tutulur.
엘 芬醁doğan, 1936'da Dersim'in Amutka, Pulur, Karaoğlan, Sin, Haydaran, Danzig ve Burnak gibi stratejik merkezlerinde askeri kışlalar ve karakollar inşaa ettirmeye başlar. Bu merkezlerden biri de eskiden Mazgirt'e bağlı olan *Mamikan (Mameki)* köyüdür. Bu köy adı Tunceli olarak değiştirilen Dersim'in yönetim merkezi olarak seçilir.

Demenan aşireti ile bazı Nazımiye aşiretleri kendi bölgelerinde yapımı başlatılan karakollara baskınlar düzenlemeye başlarlar. Çatışma böyle başlar (1936).
Seyit Rıza, askeri vali Alpdoğan'dan tekrar tekrar Tunceli Kanunu'nun iptalini (olağanüstü rejimin lağvını) ve Dersim'in ulusal haklarının tanınmasını talep eder. Alpdoğan'ın buna yanıtı işgalci orduları Dersim'e sürmek olur. Diyarbakır'dan kalkan uçaklar Dersim'e bomba yağdırır. Çatışmalar her tarafa yayılır. Kışın gelmesiyle zorunlu olarak kesilen çatışmalar 1937'de tekrar başlar.
Kemalist devletin Dersim'e dönük bir stratejisi ve programı vardı. Amacı Dersim'i kesin şekilde ilhak etmek ve insansızlaştırmaktı. Hazırlıklar çok yönlüydü ve Musul ve Hatay gibi sorunlar nedeniyle bir-iki kez ertelenmek zorunda kalınan Dersim harekatı ancak 1937 yılında başlayabildi.
Kemalist rejimin direnişe öngelen ve bir plana göre yürütülen bu hazırlık süreci gözardı edilirse Dersim direnişinin gerçek nedenleri anlaşılamaz.
İki yıla yayılan bu direnişi işgale öngelen hazırlık evresi dışta tutulursa Türk askeri harekatının evrimine bağlı olarak üç aşamaya ayırarak irdelemek gerekir.
İşgal Süreci: Kahmut köprüsünün yakıldığı 20/22 Mart 1937'den Seyit Rıza ve arkadaşlarının idam edildiği 15 Kasım 1937'ye kadarki süredir. Bu süreç kendi içinde 20/22 Mart-19 Mayıs, 19 Mayıs-26/28 Ağustos, 26/28 Ağustos-5/15 Eylül ve 15 Ekim-15 Kasım şeklinde bölünebilir. Dersim aşiretleri direnme yanlıları, tarafsızlar ve devletle işbirliği yapanlar (milislik yapanlar) olmak üzere üçe bölünmüştür. Bava, Alişer ve Sahan suikastleri ile Seyit Rıza'nın idamı bu zaman dilimindeki dönemeçlerdir. Seyit Rıza'nın oğlu Bava'nın öldürülmesini (Mart sonudur) takiben yedi kadar aşiret kendi aralarında bir ittifak oluşturup topluca direniş kararı alırlar. Ama bu aşiretlerin sadece birkaçı (Bahtiyar, Yukarı Abbas, Demenan ve Haydaran) bu karara sonuna kadar bağlı kalır. Alınan karara göre her aşiret kendi bölgesini savunacaktır. Yusufanlılar'ın yeminlerini bozarak bu kararı uygulamayışları Türk ordusunun 19 Mayıs günü Kırmızı Dağ hattına dek ilerlemesine yolaçar. Bu ani ve beklenmedik durum direnişin kaderi üzerinde büyük rol oynar. Sivil halk kitlesel halde Kutu ve Kalan derelerine sığınır. Alişer'in öldürüldüğü 9 Temmuz'dan sonra asker hemen her dağın zirvesini ve her vadiyi işgal eder. Bu tarihten Sahan'ın öldürüldüğü 28 Ağustos'a kadar geçen sürede sığınaklarda sivil halktan binlerce kişi katledilir. 28 Ağustos günü Sahan'ın öldürülmesi (Bahtiyar direnişinin kırılması), 1937 direnişinin sonunu işaretler. Tarafsız aşiretler arasına çekilerek onları direnişe çağıran Seyit Rıza sonuç alamaz. Sonraki gelişmeler konusunda farklı versiyonlar mevcut. Ya teslim olmak ya da görüşmeler yapmak üzere gittiği Erzincan'da yakalanıp diğer tutukluların bulunduğu Elazığ'a götürülür (5/15 Eylül). 15 Ekim-15 Kasım arası yargılamalar ve idamlar tarafından belirlenir.
Soykırım Süreci: 11/12 Haziran 1938'den 10 Ağustos 1938'e kadardır. 1938 yılı olayları "yasak bölgeler" olarak ilan edilen İç Dersim'in neredeyse tümü (Kutudere-Kırmızı Dağ-Sin ve Halvori kuzeyindeki Haçılı Dere hattından Mercan Dağları eteklerindeki Karacakale'ye kadarki bölge) ile Koçan aşiretlerinin bölgesini (Ali Boğazı ve çevresi) boşaltma girişiminin yapıldığı 11/12 Haziran'da başlar. Bu durum 1937 direnişine katılmamış olan adı geçen iki bölgede yerleşik Kör Abbas, Bal, Keçel ve Koçan gibi aşiretlerin çetin bir direnişine yolaçar. Bu direnişler özellikle 22 Haziran'dan itibaren toplu kırımlar yoluyla bastırılır. Bu peryodun (1938 yılının) en önemli olayı adını Dersim'in Laçin aşiretinden alan ünlü Laç Deresi'nde cereyan eder. Laç Deresi'ndeki çarpışmaların en şiddetlisi ise 19-24 Temmuz arasına rastlar.
Sürgün Süreci: 10 Ağustos 1938'den 31 Ağustos 1938'e kadardır. Bu aralıkta boşaltılmış bulunan bölge halkı ile diğer bölgelerden ayıklanıp toplananlar Batı Anadolu'ya önceden saptanmış yerlere nakledilir.
İki yıla yayılan süreç içinde bazı anlar ayıklanabilir.
1937 yılının kırım zamanı özellikle Alişer'in öldürüldüğü 9 Temmuz ile Sahan'ın öldürüldüğü 28 Ağustos arasına rastlar. Bu aralıktaki en kanlı olaylar 17-18 Ağustos günlerinde Bahtiyar bölgesindeki çarpışmalarda yaşanır. Seyit Rıza'nın pek çok yakını da bu çarpışmada yaşamını yitirir.
1938 yılının kırım zamanı ise 22-28 Haziran arasında (boşaltılmak istenen Kalan bölgesinde Baltalı-kürekli muharebe), 19-24 Temmuz arasında (Laç Deresi'nde) ve 15 Ağustos'ta (Xeç baskını ve Xeç-Zımek toplu kırımı) yeralır.
Katliamın zirvesi 1938 yılının işaret ettiğimiz peryodlarıdır.
Ama 1937'deki 17-18 Ağustos tarihi de kritik bir tarihtir.
Sonuç olarak, Dersim soykırımını anmak için bir tarih önermek gerekirse akla ilk gelenler 22-28 Haziran, 19-24 Temmuz ve 15 veya 17-18 Ağustos tarihleri olmaktadır.
1920'lerin sonları ve 30'lu yılların başlarına ilişkin raporlar, 1937-38 soykırımına öngelen dönemde Dersim'in işgalini tamamlamak ve ülkeyi insansızlaştırmak amacıyla TC devletinin yapmakta olduğu çok yönlü hazırlığın ayrıntılı bir resmini verirler. Dersim aşiretleri, herbirinin sayı ve silah gücü, karşılıklı ilişkileri ve çelişkileri konusunda ayrıntılı bilgilerin yeraldığı Jandarma Umum Kumandanlığı'nın *Dersim* adlı kitabı da bu hazırlığın bir parçasıdır. Bu kitap kaynak olarak *MAH Raporu* ve *Birinci Umumi Müfettişlik* (1927/8-35) raporlarına dayanıyor.
MAH (Milli Amele Hizmeti), 1927'de kurulmuş Türk istihbarat teşkilatıdır. 1965 yılında adı MİT olarak değiştirilmiştir.
Jandarma Umum Kumandanlığı'nın *Dersim* adlı kitabında dönemin İç İşleri Bakanı Şükrü Kaya'nın Başbakanlığa verdiği 18. 11. 1931 tarihli raporunun *Ek* bölümü *Lahika* başlığı altında olduğu gibi verilmektedir. Bu *Ek*, daha o tarihte (1931), hazırlığı yapılan saldırının başarısını takiben Dersim'de kimlerin nerelere sürgün ve iskan edileceğine ilişkin olarak Başbakanlığa sunulmuş bir plandır. Burada yaklaşık doksan aşiretten 347 önde gelen ailenin (3470 kişi) Batı'ya ve Trakya'ya sürgünü, bunlardan 72 ailenin Tekirdağ'a, 38 ailenin Edirne'ye, 56 ailenin Kırklareli'ne, 65 ailenin Balıkesir'e, 73 ailenin Manisa'ya ve 34 ailenin de İzmir'e iskanı öneriliyor. Nakliye masrafı ve güzargahı bile saptanmış (Bk. JUK'un *Dersim* kitabı, s. 83-121, 1932).

1938 katliamı Kemalist yönetim tarafından, başta Mustafa Kemal olmak üzere Türk devletinin kurucuları tarafından önceden planlanıp gerçekleştirildi.
Bu kırımın önceden planlanan bilinçli bir stratejinin sonucu olduğunun kanıtları 19. yüzyıl sonlarından beri hazırlanan *Dersim Raporları'*nda, Türk istihbarat teşkilatı MAH'ın ve askeri müfettişliklerin raporlarında, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın raporunda, Jandarma Umum Kumandanlığı'nın *Dersim* adlı yayınında, Meclis konuşmaları ve dönemin Türk basınında yeralan haber ve yazılarda apaçık sergilenmektedirler.
Bu belgeler üzerinde çalışılarak hazırlanacak bir dosya ile Dersim soykırımının içyüzü uluslararası kamuoyuna kolaylıkla anlatılabilir. Belli başlı dillere çevrilmesi gerekecek olan bu dosyaya ek olarak Dersim'de herkesçe bilinen toplu mezarları tek tek görüntüleyen ve 37-38 kırımına tanık olan yaşlı kuşağın ve 38 sürgünlerinin öyküsünü kaydeden bir belgesel de düşünmek gerekecektir.
Olayın anlaşılmayacak bir tarafı yoktur.
Osmanlı ve Türk yönetimleri kendi otoritelerini zor kullanarak Dersim'e taşımak istemiş, hatta mümkünse Dersim'i haritadan büsbütün silmek istemiş, Dersim ise buna karşı direnmiştir.
İşte Devlet-Dersim çatışmasının kökeninde yatan budur
Merkezi otoritenin zora başvurması ve askeri seferleri doğal olarak kendisini savunmak zorunda kalan Dersimli'nin direnişiyle karşılaştı.
Bu şekilde başlayan Devlet-Dersim çatışması 1938 soykırımına dek devam etti.
Dersim davası işte bu süreçte gündeme oturdu ve yabancı bir gücün işgal ve imha girişimlerine karşı birbirini izleyen kendisini savunma amaçlı bir seri direniş içinde, özellikle 1916 veya 1918 yılı sonrasında giderek ulusçu ifadeler kazandı.
İşte benim *Dersim direnişleri çağı* dediğim bu evrededir ki Dersim kavramı Dersim-Kızılbaş halkının ve onun özgürlük sorununun ortak ve genel adına dönüştü.
Dersim, 1938'de bir soykırımla ve toplu sürgünlerle düşürüldü ve adı da daha 1936 yılından itibaren *Tunceli* olarak değiştirilip başında askeri sömürge valileri olan olağanüstü bir rejimle yönetilmeye başlandı. 1938 Eylül'üne gelindiğinde toplu direniş bastırılmış, bütün Dersim TC hükümeti tarafından 10 yıl için (1938-48) "*Yasak Bölge*" ilan edilmiştir.
Bu 10 yıllık programa *dördüncü harekat* denebilir Bu zaman zarfında yoğun bir Türkleştirme programı uygulanır. Resmi ağızlar Dersim meselesinin bittiğini ilan ederse de dağlara sığınanların oluşturduğu gerilla birimlerinin (yerel dilde *Qol*) mücadelesi 1946 affına dek sürer.
1923-46, Doğu'nun kolonileştirilmesi, elkonan zenginliklerinin Batı'ya taşınarak 1950'lerden itibarenki sınai gelişme için ilkel sermaye birikiminin sağlandığı dönemidir. Türk devletinin temelleri de bu aynı süreçte atıldı.
Tanzimat döneminde başlatılan ve 1930'lu yıllarda sürdürülen Dersim Raporları serisinde TC devletinin Dersim'i sömürgeleştirme, Türkleştirme ve dağıtma politikası açıkça görülebilir.
Örneğin 1930'ların başında hazırlanmış bir raporda (Büyük Erkanı Harp Reisi'nin Mütalaaları) Dersim'de "*Yüksek idare memurlarına adeta koloni idarelerindeki selahiyet verilmeli", "Dersim evvela koloni (sömürge) gibi nazarı itibara alınmalı*" (akt. Dersim, T.C. Dahiliye vekaleti Jandarma Umum Kumandanlığı, s. 218-19) şeklinde ifadelere rastlanmaktadır.
1923-46 arasında işgal ve siyasi ilhak, 1950 sonrasında ise ekonomik ilhak gerçekleştirildi. Böylece Dersim ve Kürdistan zor yoluyla TC yönetimi ve pazarına entegre edildiler.
Tunceli Kanunu, Genel Valilik, Yasak Bölge uygulamalarının 1948/49'larda artık sona erdiği düşünülürse de, işgal (işgalin kendisi zor ve terördür) ve başka biçimler altında olağanüstü rejim biçimi halen devam etmektedir. Dersimli yaklaşık yetmiş yıldır şu ya da bu biçim altında askeri-faşizan olağanüstü rejimlerle yönetilmektedir.
Son olarak bir noktaya daha işaret etmeliyim.
Dersim'de karşı karşıya gelenler vahşi kapitalist ve sömürgeci bir uygarlık ile Morgan'ın deyişiyle Eski Toplum (Komünal Toplum)'du. Dersim'in yakın çevresi bir derebeylik rejimi ile kuşatılmıştı. Bu doğru. Ama iç kesimlerde, yani eski ve esas Dersim'de, asker, polis, yasa, mahkeme tanımayan, kısaca devlet nedir bilmeyen bir sosyal örgütlenme mevcuttu. Toplumun hücresi yerel dilde *ezvete* adı verilen Dersim gensiydi. Yönetim biçimi, değerleri, hukuku tamamen farklıydı. 1938'de bir soykırımla sona erdirilen cemi, cemaati, kendine özgü hukuku ile bu *Dersim Komünü*'ydü. Başka deyişle bir ilkel demokrasi ya da sosyalizmdi. Yıkılan Dersim gensi ve ona dayalı Dersim Komünü'nün incelenmesi önemli bir konudur. Şimdilik diyeceğim, sonraki Dersimli kuşakların kitlesel halde sosyalizme yönelişinde Türk Solu'ndan önce, kendileri farkında olmasalar bile içinden çıktıkları bu toplumun, önceki kuşaklar tarafından kendilerine aktarılan geleneğin önemli rol oynadığıdır.

1937-38 Katliamının Kronolojisi
25 Aralık 1935: Tunceli Kanunu çıkarıldı ve Dersim adı Tunceli olarak değiştirildi.
6 Ocak 1936: Elazığ merkezli Dördüncü Genel Valilik kuruldu ve başına sömürge valisi yetkileriyle General Abdullah Alpdoğan atandı. Dersim'de stratejik merkezlerde kışla ve karakol inşaasına başlandı. Ardından gelen karakol baskınlarının nedeni işgal ve soykırım hazırlıklarını önlemekti.

1937 Yılı Olayları (1937'de Başbakan İsmet İnönü'dür)
20/22 Mart 1937 (Kahmut Olayı): 1936'da başlatılıp kış nedeniyle ara verilen kışla-karakol inşaası 1937 Mart'ında devam ettirilince, kesintiye uğrayan direniş de Karakol baskınları tarzında yeniden başladı. S. Rıza'nın köyü ve çevresi bombalandı. Türk askeri

kaynakları ve Dersim'in hafızasının kaydettiği 1937 yılının ilk olayı 20-21 veya 21-22 Mart 1937 gecesi saat 11'de Pah-Kahmut bucaklarını bağlayan Harçik Suyu üzerindeki tahta köprünün Demenanlılar ve Haydaranlılar tarafından yakılması ve civardaki karakola baskındır. Naşit Uluğ'a göre Dersimli büyük eylemleri genellikle 22 Mart sabahı başlatır, çünkü bu tarih güneşe tapılan devirlerden kalma bir inanç gereği kutsaldır, ilkbaharın da başlangıcıdır. Onun sözünü ettiği Dersim takvimindeki Newe Marti olmalıdır.
26-27 Mart (veya 26 Nisan) 1937: Seyit Rıza'nın oğlu Bıra İbrahim (Bava), babası adına askeri harekatın durdurulmasını talep etmek üzere gittiği Hozat dönüşünde Kırgan köyü Deşt'te misafir olduğu evde uyurken öldürülür. M. Nuri, bu siyasi cinayeti Alpdoğan'ın adamı Binbaşı Şevket'in adamlarının örgütlediğini yazar.
Aşağıdaki mısralar bu cinayet üzerine yapılan bir Dersim ağıtından alınmadır:

Ax de Babo Babo

Kamo merdena to rê sa bo

Mı va, yanê Babaê mı sono Xozatê vêsae

Ma rê cêno pilina na Kırmanci

S. Rıza, misilleme olarak Kırgan aşiretinin merkezi Sin bucağını ve karakolunu basar. Ordu, Kırgan aşireti eşliğinde saldırıya geçer. Böylece S. Rıza ve aşireti ile Bahtiyar aşireti de başlamış bulunan çatışmalara katılırlar. Çatışmalar fiilen toplu bir direnişe dönüşür. Aşiretler arasında genel bir birlik kurulamaz. Sadece Yukarı Abbas, Bahtiyar, Ferhad, Karabal, Yusufan, Demenan ve Haydaranlar'dan oluşan toplam 7 kadar aşiret kendi aralarında direniş için ittifak kurup Halvori-Vank civarında yemin ederler ve topluca direnişe geçerler. Alpdoğan, aşiretler arasında birleşmeleri engellemek, direniş kararı alan S. Rıza liderliğindeki yedi aşireti tecrit etmek için çabalar. Bu amaçla söylentisi dolaşan boşaltma ve sürgün kararını yalanlamaya, saklı tutmaya özen gösterir. Ajanları dolayımıyla aşiretlerarası kavgaları körükler, direnişin önderlerini ortadan kaldırmak için çalışır. S. Rıza ile bir toprak meselesi yüzünden anşlaşmazlığı bulunan yeğeni Rehberi ve çetesini kendisiyle işbirliğine ikna edip kullanır. Rehber, verilen görevleri yerine getirdikten sonra onu da öldürtür.
Nisan 1937: Askeri birliklere baskınlar. Direniş sürüyor.
1-3 Mayıs: Mazgirt'e ve Mazgirt Köprüsü'ndeki birliklere saldırı. Sabiha Gökçe'nin de katıldığı 15 uçaklık bir filo Zel, Kırmızı Dağ, Yukarı Bor (Keçizeken) çevrelerini bombalar.
8 Mayıs: Genelkurmay, Dördüncü Genel Valiliğe 8 Mayıs'ta genel tenkili (Bor/Kırmızı Dağ-Sin-Karaoğlan hattına ulaşacak hücüm harekatını) başlatması emrini iletir.
19 Mayıs: Yukardaki emir üzerine 25. Alay Kırmızı Dağ zirvesini bir saldırıyla işgal eder, tespit edilen Nazımiye-Kırmızı Dağ-Sin-Karaoğlan hattına ulaşır. Bu saldırı için 19 Mayıs gününün seçilmiş olması dikkat çekmektedir. Bu saldırının başarısı Yusufanlılar'ın ittifak yeminini bozup direnmeyişlerine, dahası orduya destek olmalarına bağlanmaktadır. Bu ani ilerleme savaş alanındaki sivil halkın Kalan ve
Kutu derelerindeki sığınaklara yerleştirilmesine neden olur. Aşiretlerin çoğu tarafsız, bir bölümü devletten yanadır. Direnenler küçük bir azınlıktır. Üstelik ittifakçıların bir bölümü saf değişmiştir.
26 Mayıs : Bahtiyar köylerine ordu baskını ve bu bölgede önceden boşaltıldığı görülen Resikan, Gözerek, Varuşlar, Çökerek ve Çat köylerinin yakılması.
Mayıs Sonu ve Haziran Başı: Haydaran, Demenan ve Yusufanlılar'dan bazıları teslim olur.
18 Haziran: Başbakan İnönü Elazığ'a gelerek sürmekte olan harekatı görüşür.
22 Haziran: Ordu birlikleri Zel, Bokir, Sıncık, Aziz Abdal dağlarını işgal ederler. Dersimli her dağ zirvesi, her bir vadi için, kısacası ülkesinin her karış toprağı için çetin bir direniş sergilerse de işgal ordusunun 19 Mayıs'ta ulaştığı hattı daha da içerilere (kuzeye) taşımasını engelleyemez. Direnişçi köyler yakılır, sürülere elkonulur.
Haziran veya Temmuz: Asker Tujik Dağı'nı işgal eder. Bu dağın eteğindeki İksor Vadisi'nde sığınaklarda bulunan çoğu kadın ve çocuk sivil halktan binlerce kişiyi imhaeder. Mağaraların girişi betonla kapatılarak veya ağzında ateş yakıp içine boğucu duman verilerek binlerce sivil yokedilir. Bu sırada can havliyle dışarı fırlayanlar vurulur. Kısacası İksor vadisinde tam bir katliam olur.
9 Temmuz 1937: Dersim ulusal hareketinin S. Rıza'dan sonraki en önemli önderi Alişer, eşi Zarife'yle birlikte Rehber ve çetesi tarafından öldürülür. Sekiz-dokuz kişilik bu çeteye Hıde Pırço (Pırço'nun oğlu Hıdır) da katılır. Alişer ve eşinin kesik başları Elazığ'daki "Dersim Fatihi" Abdullah Alpdoğan'a yollanır.
17-18 Ağustos: Bahtiyar mıntıkasında (Tokmakbaba-Titenik-Sarıoğlan üçgeninde) çetin çarpışmalar. S. Rıza'nın ikinci eşi, büyük oğlu Şeyh Hasan, üç torunu ve bin kişilik kuvveti bu çarpışmada katledilirler. Bazı kaynaklar bu çatışmaların Koçan mıntıkasında yaşandığını söylerse de bu doğru görünmüyor.
28 Ağustos: Bu sıralarda direnişe S. Rıza ve Sahan önderlik etmekteydiler. S. Rıza Bahtiyarlılar arasında bulunuyordu. Direnişçi 6 aşiret reisinden yakalanmamış olan sadece bu ikiliydi ve Alpdoğan onların peşindeydi. 28 Ağustos günü direnişin önemli bir önderi

olan Bahtiyarlı Sahan, General Alpdoğan tarafından satın alınan üvey kardeşi Pırço oğlu Hıdır tarafından uyurken öldürülür. Gövdesinden ayrılan başı Hozat'taki Türk kumandanına teslim edilir. Rehber'in çetesinden olan hain Hıdır, Hozat dönüşünde Sahan'ın kardeşi veya amcasıoğlu tarafından öldürülür.
Aşağıdaki mısralar Sahan üzerine olan Dersim ağıtından alınmadır.

Ule biye biye

Lemınê biye

Sahan Ağaê mı ke merdo, nêmerdo (şiyo, nêşiyo)

Şikiyo thılsımê Kırmanciye

Bu ağıt olayların seyrini doğru ifade etmektedir. Çünkü Bahtiyar direnişinin kırılması (ardından Bahtiyar kırımı yapılır) anlamına gelen Sahan'ın öldürülüşü, gerçekten de Dersim direnişinin sonu olur. Sağ kalan Bahtiyar direnişçileri S. Rıza'nın aşireti Yukarı Abbas kuvvetlerine katılırlar. Fakat Sahan öldürülünce yalnız kalan Seyit Rıza, direnişe çağırdığı tarafsız aşiretlerden bir şey çıkmayınca çok geçmeden yakalanır ya da bir versiyona göre teslim olur.
5-13/15 Eylül: S. Rıza Erzincan'a giderken veya gittiğinde yakalanır. Bir söylentiye göre yakalandığında komşu illere kaçmaya çalışıyordu. Bir diğerine göre kaçma girişimi yoktur. Kendi kararıyla Erzincan jandarmasına teslim olmuştur. Bir başka yoruma göre Erzincan valisi aracılığıyla görüşmeye çağrıldığı Erzincan'da beraberindekilerle birlikte tutuklanır. Bazı yaşlılara göre gittiği Pülümür yöresinde ihbar edilip yakalatılmış ya da bu ihbar üzerine gidip teslim olmuştur. Kaynaklarda Eylül'ün 5'inde veya 10'unda yakalandığı yazılıdır. Seyit Rıza'nın yakalandığı haberini 13-14-15 Eylül tarihli Tan, Kurun, Ulus gibi gazeteler vermektedir. Yakalanışına ilişkin ilk haber 13 Eylül tarihli gazetelerde çıkar. Türk basını ve yetkilileri ondan "*Dersim'in en ileri ve son sergerdesi*" diye sözederler. Seyit Rıza'nın yakalanması üzerine Mustafa Kemal, İsmet İnönü, İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ve 3. Ordu Müfettişi Kazım Orbay Abdullah Alpdoğan'a bu başarısı nedeniyle kutlama mesajları gönderir, bunu Alpdoğan'ın tarihi bir başarısı olarak tanımlarlar.
Ekim ayı ortaları: S. Rıza Erzincan'dan Elazığ'a götürülüp orda toplanmış bulunan diğer Dersimli esirlerle birlikte (toplam 58 kişi oldukları anlaşılıyor) askeri mahkemede Dersim'i isyana teşvikten ve bu isyana katılmaktan dolayı yargılanır.
15 Kasım: Ekim ayı ortasında başlayan sözde yargılama 15 Kasım'da biter. 14 kişi beraat eder. Seyit Rıza da dahil 7 kişi idama, 37 kişi ağır hapis cezalarına mahkum edilir. 15 Kasım'da Seyit Rıza (1860/62-1937) ve diğer altı kişi Elazığ Buğday Meydanı'nda şafakla birlikte infaz edilirler. Bu altı kişi, S. Rıza'nın oğlu Resik Hüseyin, Kamer Ağa'nın oğlu Yusufanlı Fındık, Şeyhan reisi Usê Seydi, Demenan reisi Cebrail veya oğlu, Kureşanlı Hasan ve Haydaranlı Kamer Ağa'dırlar. Seyit Rıza'yı bizzat götüren ve infazları izleyen İhsan Sabri Çağlayangil'in aktardığına göre Seyit Rıza'nın son sözleri şunlardı:

Ewladê Kerbelayme

Bêxetayme

Aybo, zulmo, cinayeto.

Kente girmeye cesaret edemeyen Mustafa Kemal, bu sırada Elazığ garında infazların bitmesini beklemektedir.
Bu idamlarala birlikte 1937 yılı direnişi sona erer.
Zamanın Başbakanı İsmet İnönü (İso Kherr), Seyit Rıza ve beraberindekilerin idamı üzerine verdiği demeçte, "*Dersim meselesini ortadan kaldırdık...Dersim müşkilesinden kurtulduk*" derken, Cumhuriyet gazetesi başyazarı Yunus Nadi, "*Tarihe Gömülen Dersim'e Dair*" başlıklı 18 Kasım 1937 tarihli yazısında, "*Senelerden beri adına Dersim denilen mesele tarihin ummanına katılmış ve ebeddiyen ölmüştür*" demektedir.

1938 Yılı Olayları (1938'de Başbakan Celal Bayar'dır)
2 Ocak: Dördüncü Genel Valiliğin Munzur-Merho-Mercan dereleri arasındaki bölgeyi ve Kalan Deresi havzasını boşaltma kararı ve bu kararı uygulama girişimi. Bunun üzerine Ovacık'tan gelen yedi jandarma devletin o tarihe kadar gizli tutulan asıl amacını ve 1937 direnişine katılmamış olmakla yaptıkları vahim yanlışı yeni farkeden Kör Abbas, Keçel ve Bal aşiretlerinden direnişçiler tarafından Mansul Uşağı Köyü'nde öldürülürler. Ardından Mercan Karakolu basılır. Bu sırada iki asker daha öldürülür. 1938 Ocağının başında sıranın kendilerine geldiğini anlayan adı geçen bölge aşiretleri ittifak halinde direnme kararı alırlar. "*Askeri içimize sokmayalım, silahlanalım, ittifak yapmazsak hepimizi tek tek kıracaklar*" diyerek direnişe geçerler. 1937'deki Kahmut Köprüsü baskını nasıl kasıtlı olarak birinci askeri harekatın sebebi gibi gösterildiyse, Mansul Uşağı Olayı da bazı kaynaklar tarafından 1938'deki İkinci harekatın

nedeni gibi sunulmaya çalışıldı. Her iki olay da TC ordusu tarafından birer bahane gibi kullanıldılar. 1938'deki ikinci harekat çevre illerden orduların aktarılması ve diğer hazırlıklar nedeniyle, daha da önemlisi dış dünyanın tepkisini çekmeyecek daha uygun bir fırsatın kollanması sebebiyle ancak 11-12 Haziran'da başlar.

11-12 Haziran: İkinci harekatın (1938 harekatı) başlangıcı. Her taraftan Dersim'e giren TC orduları Kalan-Merho-Mercan vadilerindeki halkı boşaltmayı amaçlar. Burası, Buyer Bava-Mahmunut Gediği-Birman Gediği-Keller Komu-Katır Tepe-Koçgölbaşı-Badikan-Karasakal noktaları arasındaki bölgedir. Yani Munzur-Mercan dağlarının hemen dibindeki İç Dersim'in en kuzey bölgesidir. Zel ve Kırmızı dağlar hattının kuzeyi de harekatın kapsamına alınır. Kısacası 38 harekatının asıl hedefi Asıl/Eski Dersim'dir, Kalman Ocağı'dır. Böylece yerinden yurdundan edilmek istenen İç Dersimli bir ölüm dirim savaşına girişir.

19-22 Haziran: Boşaltılmak istenen diğer bölge Ali Boğazı ve çevresidir. 19-22 haziran günlerinde bu bölgede oturan Koçan grubu aşiretleri (Koç, Şam, Resik) de direnişe geçerler. 19 Haziran'da Amutka Karakolu kuşatılır ve çevredeki Türk birliklerine saldırılır. Çarpışmalar 22 Haziran'a dek sürer. 22 Haziran'da Koçan aşiretleri Ali Boğazı'na sığınmak zorunda kalırlar. Uçak filoları Ali Boğazı'na bomba yağdırır.

Ali Boğazı'ndaki çarpışmalarla ilişkili bir Dersim deyişinde şöyle denir:

Torne Merwani koto zıde ma
Hawt bedelo fetelino az ve aze ma dıma
Ma ve Mervan'ra jüvini kerdo Ali Boğaji
Bıraene perode ma perodime
Hefe huye hawt bedeli bıjerime

Bu deyişte Dersim hududu Kızılbaşlığın hududu olarak tarif edilir. Sivas ve Erzurum da Dersim'e dahil gösterilir. Dersim'in devletle kavgası kuşaktan kuşağa süren bir kavga olarak, Kerbala'nın devamı ve Yezit'le kavga gibi tarif edilmektedir.

Kureyşanlılar'ın Şeyhan kabilesi ile Yukarı Abbas aşireti Koçanlılar'ı desteklemek için direnişe geçerler. Böylece direniş doğusu ve batısıyla tüm Dersim'e yayılır.

24-30 Haziran: 24 Haziran günü İç Dersim'deki Dolu Baba (Tujik) işgal edilir. Ordunun köylerini ateşe verip halkını boşaltmaya çalıştığı Kırgat, Boduk, Midrik, Mitgel, Hotar, Ariki, Tenkali, Meraş, Keçeler köyleri ve Hikü mezrasının silahsız sivil halkı balta ve küreğe sarılır. Baltalı kürekli bu muharebe 28 Haziran'da kanla bastırılır. 29 Haziran'da Karasakal zirvesi işgal edilir. Reşat Hallı'nın verdiği rakkama göre 11-12 Haziran'dan 29 Haziran'a kadar tam 60 köy boşaltılır ve yakılır. Köyler ve ormanlar ateşe verilir, hayvanları dahil halkın nesi varsa "ganimet" (ganimet, düşmandan ele geçirilen mala denir) olarak gaspedilir, sivil halk ve direnişçiler kurşuna dizilmek veya batıya sürülmek üzere "esir" (düşmanın ele geçirdiği insanlar) edilip belirli noktalarda toplanır.

□□□□옋옋옋□□□□□□□□□□□□□□□□□29-30 Haziran 38'de TBMM'de yaptığı konuşmada "*ordularımız pek yakın zamanda...Dersim mıntıkasının sakinlerini tamamen kaldıracak ve bu meseleyi esasından kesecektir*" der.

Çukur ağıtından bir parça şöyledir:

Celal Bayar amo
Esmu mare meymano
Non sola ma neweno
Made xayın niadano
Vano zere mı terseno
Zalım az mara neverdano
Kerdime top berdime vere Kerte Mazgerdi
Ardi verva ma axır makiney qurmis kerdi

Temmuz: 2 Temmuz'da asker Ahpanos, İksor ve Tujik dağına hücum eder. Çetin bir muharebenin sonucunda Tujik zirvesi işgal edilir. Kaçış yolları kapatılıp bir uçak filosu eşliğinde tek çıkış yolu olarak kasıtlı şekilde açık bırakılan Kalan Deresi'nde kırım yapılır. Devletin "haydut" diye sözettiği 3 direnişçi kendilerini uçurumdan atarlar. 14-16 Temmuz'da Kalan ve Demenan direnişçilerinin imhasına çalışılır. Mağaralar ayrı ayrı abluka edilir. Kalan Deresi ve Demenan mıntıkası kasıp kavrulur. Ardından İç Dersim'de 1938'deki zorlu muharebelerin ağıtlara konu olan en ünlüsü, Laç Deresi (Dere Laçinu) muharebesi olur. Laç Vadisi'ndeki çarpışmaların en şiddetlisi 19-24 Temmuz günleri arasında yeralır. Dersim'in en namlı silahşörleri Laç'ta birlikte dövüşür ve yarım asırdan çoktur dilden dile dolaşan bir destan yaratırlar.

De halo halo
Hale ma yamano
Ordiye Tırki gurlax amo
Dorme ma qapano
Pırode bıra pırode
Na qewxa aşiro niya
Mereve Dersimi (Kırmanciye) u zalımona Tırkano

TC ordusunun hedefi direnişin son sığınağı olan Laç Deresi'ni ele geçirmekti. Üç dört koldan kuşatılan Laç Deresi inatla direnir. Sonunda direniş kırılırsa da sade halk arasında direnişçilerin intikamlarını fazlasıyla aldıkları inancı yaygındır: "*Ma hefe xo quret, hefe tayine ki serra quret*".

Halk, direnişçilerin tüfeklerinin arkasında yiğitçe düştükleri için onur duymaktadır: *Mordem uyo ke pe tıfonge hode bımıro*!

Direniş kırıldıktan sonra vadinin tabanındaki mağaralar ve kayalıklar kuşatılır. Top ve makinalı ateşi ve tahrip kalıpları atılarak bu mağaralar içindekilerle birlikte imha edilir. Dışarı fırlayanlar vahşice öldürülür. Kimisi kendisini Munzur Suyu'na atarak intihar eder. 19-24 Temmuz arasındaki çarpışmalarda Laç'ta 216 direnişçi katledilir. Kırık Mağara'da dinamitle imha edilmekten korkan ve R. Hallı'ya göre aralarında Demenan'ın en önemli kolbaşılarından Hese Gewe ile Demenan reisi Cebrail Ağa'nın oğlu Hüseyin'in de bulunduğu 42 direnişçi teslim olur.
Ardından 27-30 Temmuz günleri arasında Mameki ve Erzincan tugayları ile Haydaran bölgesine yönelinir. Vartinik, Göldağı, Zel Dağı, Hengırvan, Zağge, Aşağı Rabat, Kutu Deresi girişi, Kerenko, Karasakal ve Buyer Bava'yı kapsayan tüm bölge kuşatılır.
1-10 Ağustos: Kuşatılan Haydaran bölgesindeki tüm direnişçiler mağaralarda sıkıştırılır. 100'den çok direnişçi öldürülür. 2-3 Ağustos'ta mağara ve kaya kovukları aranır. Çok sayıda direnişçi ve hayvan imha edilir. Hayvanlar ve eşyalar müsadere edilir. Direnişçi köyler yakılır.
Ardından sıra genel bir taramaya gelir.
10-31 Ağustos ("Üçüncü Askeri Harekat"): Bu harekat toplama, toplu halde kurşuna dizme ve 1931'de İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın raporunda planlanan Batıya toplu sürgünün hayata geçiriliş safhasıdır. Bu tarihler arasında Dersim'in her tarafında aynı anda başlatılan ve amacı "*girilmemiş hiç bir yer bırakmamak*" olan genel bir operasyon yapılarak 'yasak bölgeler'in içinden ve dışından en az 5-7 bin kişinin (aşiret reisleri, kolbaşılar, seyitler ve aileleri) batı illerine nakli ve iskanı başlatılır. Dördüncü Genel Müfettişliğin önerisi ve içişleri Bakanı'nın onayı ile yerleşime yasaklanan, sürgün ve iskanı kararlaştırılan bölgeler iki adettir: 1-Kutudere-Kırmızıdağ-Haçılıdere hattından Mercan dağları eteğindeki Karacakale'ye kadarki bölge, 2-Ali Boğazı ve çevresi, yani Koçan bölgesi. Bu sırada her yanda terör estirilir. 12 Ağustos'ta bir uçak filosu Ali Boğazı'nı bombalar. 13 Ağustos'ta Kırmızı Dağ çevresindeki çatışmalarda 300 direnişçi öldürülür. Aynı gün Ali Boğazı ve Tağar Deresi tabanındaki harekatta komlar yakılır, hayvan sürüleri gaspedilir. 14 Ağustos'ta 83 Demenanlı ve Haydaranlı direnişçi öldürülür. 15 Ağustos'ta Laç Deresi tabanında yeni bir tarama yapılarak 281 Demenanlı ve Haydaranlı öldürülür. Batıya nakledilmek üzere toplanan Yusufanlılar'ın 149'u imha edilir. 15 Ağustos'ta Zımeq ve çevresinde çok sayıda direnişçi ("asi") imha edilip köyleri yakılır. Batıya sürülmek üzere insan avına çıkan 41. Tümen Deşt yöresindeki köylerde direnişle karşılaşır. Direndikleri ve direnişçilere yataklık ettikleri gerekçesiyle Zımek/Zımbık, Xeç, Kirnik ve Bornak köylerinden 395 kişi öldürülür. Şıxmamed aşiretinin merkezi Hiç (Xeçe) köyüne bir gece baskını yapılarak top-mitralyöz ateşi ve süngüyle toplu kırım yapılır. Hiç ve Zımek toplu kırımı işte bu sırada, 15 Ağustos günü yapılmıştır. Yine 15 Ağustos günü Çukur ve Pah civarındaki taramada çok sayıda Haydaranlı imha edilir. 31 Ağustos'ta yeni bir tarama hareketiyle esir edilmiş olan binlerce kişi kafileler halinde Batıda saptanan yerlere sevkedilirler. Hozat'a getirilen Karaca seyitleri ve halkı makinalı tüfeklerle katledilir. Sanırım Sarı Saltıklı Seyit Seyfi Dede de bu olayda öldürülür. Böylece 31 Ağustos'ta askeri harekat tamamlanır.

Son Söz Yerine

Dicle ve Fırat'ın dibinde yerkürenin ilk uygarlıkları kurulmuş.
Acaba bu nehirlerin kaynaklarında neler olmuştu? Çünkü tarih Dersimliler'i Dicle ve Fırat'ın kaynaklarına düşürmüş.
Bu çalışmanın özel amacı buydu.
Ama bunun için ilkin Dicle ve Fırat'ın dibinde neler olup bittiği anlatılmalıydı. Mekânda bu yolculuk Dersim'den İran Körfezi'ne kadardır. Bugünkü imkanlarla bu mesafe birkaç saattir.
Ama zamanda tarihin başlangıcına, hatta tarih-öncesine dek uzanan beş-altı bin yıllık bir yolculuktur.
Benim niyetim bu yolu zaman tünelinde ve tarihin labirentlerinde kaybolmadan katedip geri dönmekti.
Galiba başardım bunu.
Böylece bu kitabın sonuna geldim.
Buraya kadar anlattıklarımla Dersim'in, Kızılbaşlar'ın ve Zazalar'ın kimliğini, tarihlerini ve her alandaki miraslarını dünya-tarihsel bir çerçeve bağlamında ortaya koyduğum inancındayım.
Varsa hatalarını giderecek ve eksik bıraktığını tamamlayacak yetenekli araştırmacıların nöbeti devralması dileğiyle...

SEYFİ CENGİZ

BU KİTAPTA REFERANS VERİLEN BAZI KAYNAKLAR

KİTAP VE MAKALELER

- Lewis H. Morgan, Ancient Society, 1870
- S. N. Kramer, History Begins At Sumer, 1956
- M. İlmiye Çiğ, Sümerli Ludingirra, 1996
- The Cambrıdge Ancient History
- Efraim A. Speiser, Mesopotamian Origins,
- H. F. Helmolt, The World's History, III. cilt, İngilizce Baskı, London, 1903
- Gaston Maspero, The Struggle Of The Nations, İng. Baskı, 1910
- L. W. King, Letters Of Hammurabi
- L. W. King, Studies In Eastern History, 1904
- Sidney Smith, Early History Of Assyria – To 1000 B.C., 1928
- Richard N. Frye, The Heritage Of Persia, 1962
- Cyril Toumanoff, Studies In Christian Caucasian History, 1963
- Nicolas Adontz, Armenia In The Period Of Justinian, 1970
- E. G. Browne, A Literary History Of Persia, 1902
- El Biruni, The Chronology Of Ancient Nations, Edward Sachau çevirisi, 1879
- Herodotus, A. D. Godley çevirisi
- William Wright, The Empıre Of The Hittites, London, 1884
- İzadi, The Kurds
- Barbro Karabuda, Oster om Eufrat – 1 Kurdernas Land
- Thomas Artsruni, History Of The House Of Artsrunik, çev. Robert W. Thomson, Detroit, 1985
- William Mitchell Ramsey, The Intermixture Of Races In Asia Minor, 1916
- J. W. Crowfoot, Survivals Among The Cappadocian Kızılbash (Bektash), 1900
- Ferdinand Justi, İranisches Namenbuch, 1963
- Seyfi Cengiz, Dış Kaynaklarda Kırmanclar–Kızılbaşlar ve Zazalar, Desmala Sure Yay., 1995
- Xenophon, Anabasis, Carleton L. Brownson çev.
- Xenophon, The Cyropaedia, J. S. Watson – Henry Dale çev., London, 1848
- Records Of The Past
- Server Tanilli, İnsanlık Tarihi
- Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi
- Fahrettin Kirzioğlu, Kars Tarihi
- Şerefname, M. E. Bozarslan çev., Hasat Y.
- S. D. Nersessian, The Armenians, 1969
- Philip K. Hitti, The Near East In History – A 5000 Year Story
- J. Lehmann, The Hittites – People Of A Thousand Gods, 1977
- Ekrem Akurgal, Anadolu Uygarlıkları, 1990
- O. R. Gurney, The Hittites, 1954
- Charles Burney – D. M. Lang, The Peoples Of The Hills – Ancient Ararat And Caucasus, 1971
- J. Garstang, The Land Of Hittites, 1910
- N. K. Sandars, The Sea Peoples – Warrior Of The Ancient Mediterranean 1250-1150 B.C, 1978
- Henry Brugsch Bey, A History Of Egypt Under The Pharaohs, İng. çev. Philip Smith, 1881
- Henry George Tomkins, The Campaıgn Of Ramesses II In His Fifth Year Agaınst Kadesh On Orontes, London, 1882
- Alan Gardıner, The Kadesh Inscriptions Of Ramesses II, Oxford, 1960
- Homeros, The Iliad, E. V. Rıeu çev., 1950
- The Iliad Of Homer, Alexander Pope çev., 1967
- Robert Ellis, The Armenian Origin Of The Etruscans, London, 1861
- Kadri Kemal Kop, Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu, 1933
- H. M. Jones, The Later Roman Empıre
- Layard, Nineveh And İts Remains
- Edip Yavuz, Tarih Boyunca Türk Kavimleri, Ankara, 1968
- Dictionary Of Greek And Roman Geography, (1853, 1938)
- Procopius, History Of The Wars, H. B. Dewing çevirisi
- Strabo, The Geography (The Geography Of Strabo), çev. W. Falconer
- Agathias, The Histories, çev. J. D. Frendo, 1975

- The Cambrıdge History Of Iran
- The Cambrıdge History Of Islam
- Hüseyin Hüsameddin, Amasya Tarihi, Ankara, 1986 baskısı
- Edward Gibbon, The Decline And Fall Of The Roman Empıre, 1737-94
- Antony Brıdge, The Crusades, 1980
- George Ostrogorsky, History Of The Byzantine State, 1940, İng. Basım
- Anna Comnena, The Alexiad, çev. E. R. A. Sewter
- P. K. Hitti, History Of The Arabs, 1937
- Moses Khorenats'i, History Of The Armenians, çev. Robert W. Thomson, 1978
- D. M. Lang, Armenia – Cradle Of Civilisation, 1970
- J. Shiel, Notes On A Journey From Tabriz.....To Suleimaniyeh, 1836 (JRGS, cilt 8, 1938)
- V. Minorsky, Daylam maddesi, Enc. Of Islam
- Samuel Noah Kramer, Sümer Dini, 1950
- Bundahis (The Sacred Books Of The East, cilt 5 içinde, Edite eden: F. Max Müller, 1880)
- F. Justi, Der Bundehesh, Leipzig, 1868
- Rawlinson, Outline Of The History Of Assyria, London, 1852 (JRAS içinde)
- Bilal Aksoy, Tarihsel Değişim Sürecinde Tunceli, 1985
- Andranig, Dersim, (Tiflis, 1901)
- Kitabı Mukaddes (Eski ve Yeni Ahit), İstanbul, 1976
- M. Seel, A Journey In Dersim, 1911 (The Geographical Journal içinde)
- M. N. Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep, 1952
- M. N. Dersimi, Hatıratım
- Mark Sykes, The Caliph's Last Heritage, London, 1915
- L. W. King, A History Of Sumer And Akad, 1968
- The Cuneıform Inscriptions Of Western Asia, Yayınlayanlar: H. C. Rawlinson, E. Norris ve George Smith, 1870
- Kemal Badıllı, Kürtçe Gramer
- Erol Sever, Asur Tarihi
- Raymond Bloch, The Etruscans, 1958
- Asahel Grant, The Nestorians Or The Lost Tribes, çev. Meral Barış, Nsibin Y., 1994
- J. G. Taylor, Journey Of A Tour In Armenia, Kurdistan And Upper Mesopotamia With Notes Of Researches In The Deyrsim Dagh, 1866 (JRGS, cilt 38 içinde)
- Notice Of A Life Of Alexander The Great, İng. çev. Rev. Dr. Justin Perkins, New-York, 1854 (American Oriental Society Journal, cilt 4 içinde)
- Pliny, The Natural History (The Natural History Of Pliny), John Bostock-H. T. Rıley çev., London, 1855
- Naşit Hakkı Uluğ, Derebeyi ve Dersim, 1931
- N. H. Uluğ, Tunceli Medeniyete Açılıyor, 1939
- Dersim, Jand. Umum K. yayını, 1932
- Armenia And The Crusades Tenth To Twelfth Centurıes, The Chronicle Of Matthew Of Edessa, A. E. Dostourian çev., 1993
- Ali Kemali, Erzincan, 1932
- M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, 1948
- J. B. Segal, Edessa: The Blessed City, 1970
- Richard N. Frye, Continuing İranian Influences On Armenian, Tahran, 1966 (Yadnameye İraniye Minorsky içinde)
- Ibn Miskawaıhi, The Eclıpse Of The Abbasid Calıphate, D. S. Margolıouth çevirisi, London, 1921
- G. R. Drıver, The Dispersion Of The Kurds In Ancient Times, 1921
- Hesen Uşen, Lawıkê Dersimi, Almanya, 1992
- Yusuf Cengiz, Tunceli
- Mark Sykes, The Kurdish Trıbes Of The Ottoman Empıre, 1908
- Neilson C. Debevoise, A Political History Of Parthia, 1938
- Malcolm A. R. Colledge, The Parthians, London, 1967
- The Religion Of Mithras, 1911 (The Missionary Review Of The World, cilt 24 içinde)
- Eflaki, Ariflerin Menkıbeleri, Tahsin Yazıcı çevirisi
- J. L. Clarke – B. D. Clark, Kermanşah
- Karname-i Artakşir-i Papakan, E. W. West çev. (JRAS içinde)
- Minorsky, A History Of Sharvan And Darband In The 10th – 11th Centuries, 1958
- Hudud al – 'Alam, Minorsky çevirisi, 1937
- E. Bosworth, The Medieval History Of Iran, Afghanistan And Central Asia, London, 1977
- Robert W. Stookey, Yemen (1978)

- Ibn-i Haldun, Mukaddime, Turan Dursun çevirisi
- Cemal Kutay, Tarihte Türkler – Araplar...
- Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş
- Fuad Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, 2. Basım, 1966
- The Cambrıdge Medieval History
- İncili Şerif Yahut İsa Mesih'in Yeni Ahit Kitabı, İstanbul, 1976
- İncil (Müjde), Yeni Yaşam Y., 1991
- F. A. Rıdley, The Assassins, 1938
- A. Vasiliev, History Of The Byzantine Empıre, 1952
- J. B. Bury, A History Of Eastern Roman Empıre, 1912
- İrene Melikoff, La Geste De Melik Danışmend, Paris, 1960
- Veli Baba Menakıbnamesi, Can Y., Bedri Noyan çevirisi, 1993
- Saltukname, Kültür Bk. Yay.
- Vilayetname (Menakıb-ı Hacı Bektaş Veli), Yayına hazırlayan: Esat Korkmaz, Ant Y., İstanbul, 1995
- M. Lang, The Armenians – A People In Exile
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Açıklamalı Meali, 1. Baskı, 1982
- Fred Singleton, A Short History Of The Yugoslav Peoples, 1985
- Moojan Momen, An Introduction To Shi'i İslam, 1985
- İdris Şah, The Way Of Sufi, 1968
- Bernard Lewis, The Assassins – A Radical Sect In İslam, 1967
- J. P. Brown, The Darvıshes, 1868
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Zuhuri Danışman çev., 1969
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Tevfik Temelkuran – Necati Aktaş çev., 1976
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler, Nihat Atsız, 1991
- Evliya Çelebi S., J. V. Hammer çevirisi
- Svend Aage Pallis, Antiquity Of Irak – A Handbook Of Assyriology, 1956
- M. Salih San, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi, 1982
- Daredevıls Of Sassoun, 1964
- İbnü'l Ezrak El Farıki, Mayyafarkin ve Amed Tarihi
- W. Ivanow, The Truth – Worshippers Of Kurdistan, 1953
- H. L. Rabino, Les Dynasties Locales Du Gilan Et Du Daylam, Paris, 1949
- Clifford-Edmund-Bosworth, The Islamic Dynasties, 1967
- I. Cahen, Buwayhids (Enc. Of Islam içinde)
- Farhad Daftary, The İsma'ilis, 1992
- Ibn Batuta, Travels In Asia And Africa, 1325-1354
- B. Soane, To Mesopotamia And Kurdistan In Disguise, London, 1912
- Minorsky, The Guran, 1943
- D. N. MacKenzie, The Role Of The Kurdish Language In Etnicity
- Minorsky, The Sect Of The Ahl-ı Haqq, 1956
- M. Canard, Hamdaniler Md., EI
- Speros Vryonis, The Decline Of Medieval Hellenism In Asia Minor, 1971
- Nejat Kaymaz, Pervane Mu'inü'd-Din Süleyman, 1970
- M. Sadık Yiğitbaş, Kığı, 1950
- Nejat Birdoğan, Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik, 1990
- Cevdet Türkay, Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar
- Paul Wittek, Yazijioghlu Ali On The Christian Turks Of Dobruja, 1952 (Bulletın Of the School Of Oriental Studies, cilt 14 içinde)
- Elvan Çelebi, Menakıbu'l-Kudsiyye Fi Menasibi'l-Ünsiyye, Yayına hazırlayanlar: İsmail E. Erünsal ve A. Yaşar Ocak
- Ali Kaya, Tunceli
- Sevim – Y. Yücel, Türkiye Tarihi
- Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar
- Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar
- M. H. Yınanç, I. Bayezid Md., İslam Ansiklopedisi
- İshak Sunguroğlu, Harput Yollarında, İstanbul, 1958
- Nejat Birdoğan, İttihat - Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması (Baha Sait Bey), Berfin Y., 1994
- Laurence Lockhart, The Fall Of The Safavi Dynasty And The Afghan Occupation Of Persia, 1958
- L. Huart, Kara-Koyunlu md., Enc. Of Islam

- W. Barthold, Ak-Koyunlu md., Enc. Of Islam
- V. Minorsky, Uzun Hasan md., Enc. Of Islam
- De Guignes, Geschichte der Hunnen und Turken..., 1768
- Gregory Abu'l Faraj, The Chronograph Of Gregory Abu'l Faraj Known As Bar Hebraus, İngilizceye çeviren Ernest A. Wallis Buege, 1932
- Şafvat al-Şafa (Safwat al-Safvat), Ibn Bazzaz, 1357/58
- Silsilat al-Nasab-i Safaviyya, Şeyh Husain ibn Şeyh Abdal Zahidi, İranschahr Publications, No. 6, Berlin 1343/1924-5, 65 (SN)
- The Origin of The Safawids, Michel M. Mazzaoi, Wieasbaden, 1972 (Safevi seceresi üzerine bir analiz)
- Tadhkirat al-Muluk, (1726'da Safevi yönetimi tarafından yazıldı), tran. And explaned by Minorsky, London, 1943 (E.J.W. Gibb Memorial Series, New Series, vol. XVI, 1943, 190 TM). Bu eserde Cihan Şah'ın sürgün ettiği Şeyh Cüneyt'in Diyarbakır'a varmadan önceki eyleminin ayrıntısı da anlatılır).
- His Pilgrimage, Samuel Purchas, 1617 (ilk baskısı 1613 tarihlidir)
- Walther Hinz'in kitabı, 1936 (Şeyh Cüneyt döneminde Safevi tarikatı hakkındaki ayrıntılar işlenir)
- Sayyid Ahmad Kasrawi (Tabrizi)'nin kitabı (Bu adamın 1927-28'lerde yazdığı Safevilerin orijini üstüne bir seri yazısında Safvat al-Saffa'da verilen resmi Safevi seceresinin doğruluğuna inanmıyor, Safevilerin seyitlik iddiasını da rededіyor)
- Ghulam Sarwar'ın kitabı (1943)
- Vladimir Minorsky'nin yazıları (1943)
- The Development of The Early Safawid State Under İsmail and Tahmasp, 1958
- Timur und Hoga Ali, Wiesbaden, 1958
- The Poetry of Shah İsmail I, Minorsky, BSOAS, XVI/2, 1954, 295 (in the Bulletın of School of oriental and African Studies, X, 1942; British Museum, MS. Or. 141 NJA)
- The Fall of The Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia, Laurence Lockhart, Cambrıdge, 1958
- The Land of the Great Sophy, Sir Roger Stevens, London, 1962
- Religion in Safavid Persia, Seyyed Hossein Nasr, 1974 (in İranian Studies, VII)
- The Office of Khalifat al-Khulafa Under the Safawids, R. M. Savory, 1965 (in Journal of the American oriental Society, LXXXV)
- Travels in Persia, Caterino Zeno (in A Narrative of İtalian travels in Persia in the 15th and 16th centuries, trans. By Charles Grey, in Travels of Venetians in Persia). Caterino Zeno, Venedik'in 1471'de Uzun Hasan'a (Tebriz) gönderdiği elçidir. Anne tarafından Uzun Hasan'ın karısı Despina Caterina'nın yeğeniydi. Ondan evvel Venedik'ten L. Quirini adında bir elçi gönderilmiştir (1464). 1473'te bu kez Giosafa Barbaro, Venedik tarafından Uzun Hasan'a elçi olarak yollanmıştır. Uzun Hasan da Venedik'e elçiler yollamıştır. Bunların ilki 13 Mart 1464 yılında gönderilen Mamenatazab (?)'dır. 1465'te Kasım Hasan (?) adında birini de elçi olarak yollar. Onun Venedik'e gönderdiği elçiler arasında Mirath (Murad?) diye biri de geçer. 1471'de Azimamed (Hacı Muhammed?) adlı birini daha elçi olarak Venedik'e yollamıştır (Bk. Enc. Of Islam).
- A Chronicle of the Carmelites in Persia, 2 Vols., London, 1939
- The Last Safavids (1772-1773), J. R. Perry
- A History of Shah Isma'il Safawi, Ghulam Sarwar, 1939
- Abd al-Razzaq ibn Quli Khan Dunbuli, Ma'athir-i-Sultaniya, English trans. By Sir Harford Jones Brydges, entitled 'The Dynasty of the Kajars', 1833
- Manuscript History of the safawi Dynasty of Persia, Prof. E. G. Browne, in J.R.A.S, 1921
- A Chronicle of the Early Safawis, being the Ahsanu't-Tawarikh of Hasan-i Rumlu, Vol. I (Persıan text), ed. C. N. Seddon, Baroda, 1931
- Ta'rikh-i-Rawabit-i Iran u Uropa dar Daura-yi-Şafaviya, Dr. Nasrullah Falsafi, Tahran, 1937
- The Persion Cromwell, London, 1724 (Anonim)
- Studies on the History of Şafawid Iran, Roger M. Savory, London, 1987
- Safawid Persia-The History and Politics of an Islamic Society, Ed. By Charles Melville, 1996
- Iran Under the Safavids, by Roger Savory, 1980, Cambrıdge Unıversity Press, 1980
- Fava'id-i Şafaviya, Abu'l-Hasan ibn İbrahim Qazvini, MS. No 62 (oo. 6.41), Camb. Un. Library
- Enc. Of Islam, Safeviler md., T. W. Haig
- Roger Savory, Iran Under The Safavids, 1980
- Roger M. Savory, Studies On The History Of Safawid İran
- Minorsky, A Civil And Military Review İn Fars İn 1476
- V. Minorsky, Jıhan-Shah Qara-Qoyunlu And His Poetry
- Edward G. Browne, Note On A Apparently Unique Manuscript History Of The Safawi Dynasty Of Persia, 1921 (JRAS içindeki bu yazı 1649'da yazılan *Silsilatu'n-Nasab-i-Safawiyya* adlı ünlü eser üzerine bilgiler vermektedir)
- Garo Sasuni, Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri, Med Y., İstanbul, 1992
- Deguignes, Geschichte der Hunnen und Türken...., 1768

- Moojan Momen, An Introduction To Shi'i İslam, 1985
- Ekrem Cemil Paşa, Muhtasar Hayatım, 1973
- Reşat Hallı, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar
- M. M. V. Bruinessen, Agha, Shaik and State
- Uğur Mumcu, Kürt-İslam Ayaklanması

YARARLANILAN ANSİKLOPEDİ, SÖZLÜK VE PERİYODİKLERDEN BAZILARI

- Encyclopaedia Of Islam (çeşitli maddeleri)
- Collier's Encyclopaedia
- Britannica
- Türkçe Britannica (Tunceli maddesi)
- Encyclopaedia Of Religions And Ethics
- Journal Of The Royal Geographical Society (JRGS)
- Journal Of The Royal Asiatic Society (JRAS)
- Geographical Society Proceedings
- Jewish Encyclopaedia
- James Hastings, A Dictionary Of The Bible, 1900
- Ukraine – A Concıse Encyclopaedia, 1963
- Edwin Norris, Assyrian Dictionary, 1872
- Raymond Hutchings, Historical Dictionary Of Albania, 1996
- Nelo Drızari, Albanian – English And English – Albanian Dictionary, 1979
- Desmala Sure Dergisi
- Deng Dergisi (21., 22., 23. ve 24. Sayıları)
- Evrensel Kültür Dergisi (17. Sayı)
- Tarikatlar Ansiklopedisi (Milliyet Y.)
- Journal Asıatıque (Haziran 1849 sayısı)
- İslam Ansiklopedisi